MLUVNICE ČEŠTINY

(3) Skladba

Schváleno rozhodnutím ministerstva školství České socialistické republiky č.j. 15 079/85-31 ze dne 12. července 1985 jako vysokoškolská učebnice pro studenty filozofických a pedagogických fakult studijního oboru č. 73-21-8 a č. 76-12-8 aprobace český jazyk.

ACADEMIA / PRAHA 1987

Revize
1985 - 88

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha
50 688
21. IX. 1988

© Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1987

PŘEDMLUVA

Autoři syntaktického oddílu Mluvnice češtiny usilovali nejen o to, aby tato kniha podala co nejúplnější obraz české skladby, nýbrž též aby v ní byly ukázány výtěžky dlouhodobého úsilí naší jazykovědy o co nejúčinnější metodu syntaktického popisu. Pojetí oddílu v podstatě rozvíjí koncepci, která se již delší dobu formovala v Ústavu pro jazyk český ČSAV a našla svůj výraz v pracích syntaktické skupiny oddělení gramatiky ÚJČ ČSAV, avšak zároveň navazuje i na celé bohatství české lingvistické tradice.

Zpracováním jednotlivých tematických celků byli pověřeni doc. dr. H. Běličová, DrSc. (příslovečné určení), dr. M. Čejka, CSc. (polarita kladu a záporu), doc. dr. F. Daneš, DrSc. (predikát, sémantické role participantů; větné členy: subjekt, komplement, určení prožívatele prospěchu; tematické posloupnosti, lexikální prostředky koherence textu), dr. E. Dvořák, CSc. (textová elipsa), doc. dr. M. Grepl, CSc. (část výkladů o hierarchizaci propozice, vyjadřování nutnosti, možnosti a záměru, komunikativní funkce výpovědi, jistotní modalita), prof. dr. K. Hausenblas, DrSc. (část obecných výkladů o textu), dr. Z. Hlavsa, CSc. (úvod, rozvíjení větných pozic, část výkladu o atributu, o větných vzorcích a o adordinaci), dr. J. Hoffmannová, CSc. (část obecných výkladů o textu, připojovací konektory a některé další prostředky textové koherence), doc. dr. J. Hrbáček, CSc. (souvětí), prof. dr. J. Chloupek, CSc. (vztažení propozičního obsahu k okamžiku komunikativního aktu), doc. dr. P. Karlík, CSc. (část výkladů o hierarchizaci), dr. E. Macháčková, CSc. (určení prostředku činnosti, část výkladů o větných vzorcích a o adordinaci), dr. O. Müllerová, CSc. (výstavba dialogického textu), dr. B. Palek, CSc. (část výkladu o koherenci textu), dr. J. Nekvapil, CSc. (procesy vyčleňování a přičleňování), prof. dr. J. Novotný, DrSc. (atribut u substantiv s významem děje/stavu), dr. P. Piťha, CSc. (koordinace), dr. H. Prouzová (valenční rozvíjení adjektiv, postavení přívlastku), dr. M. Rulfová (orientace výpovědi k partnerům komunikativního aktu), dr. B. Rulíková, CSc. (volně připojené a vložené prvky v textu), dr. O. Šoltys, CSc. (větné ekvivalenty), dr. L. Uhlířová, CSc. (aktuální členění, slovosled), doc. dr. S. Žaža, CSc. (vztažení propozičního obsahu k místu komunikativního aktu).

Texty těchto autorů pak podle potřeby upravili, doplnili a v jednotný celek zpracovali členové redakčního kolektivu, doc. dr. F. Daneš, DrSc., který měl též rozhodující podíl na vypracování koncepce celého svazku, dr. Z. Hlavsa, CSc., a doc. dr. M. Grepl, CSc.

A ÚVOD

0.0 Předávání informací pomocí jazyka, jazyková komunikace, se děje v promluvách neboli textech (komunikátech). Úkolem syntaxe (jak se nověji většinou chápe) je podat systematický popis a výklad výrazové, významové a komunikativní struktury jazykových jednotek, které mají schopnost promluvovou funkci plnit, a jejich specifických funkcí.

Většina textů, ať psaných, nebo mluvených, má komplexní povahu, to znamená, že je můžeme dále rozčlenit na základní (elementární) textové jednotky (ZTJ) neboli výpovědi. Výpověď je tedy minimální komunikát (proto však může být text tvořen i výpovědí jedinou). Po stránce formální je výpověď omezena signály zvukovými, jde-li o text mluvený, nebo signály grafickými, tečkou, otazníkem, vykřičníkem nebo středníkem, jde-li o text psaný; v tomto případě je též začátek nové výpovědi obvykle vyznačen velkým písmenem.

Pozn.: 1. Někdy se odlišuje výpověď od ZTJ: status výpovědi se připisuje jen takovým ZTJ, které konstituuje jeden tematicko-rematický nexus. Ve většině typů ZTJ však taková diferenciace není nutná.

2. Komplexní text není jen spojením několika výpovědí, proto se syntax nezabývá toliko mechanismy spojování a kombinace výpovědí, nýbrž též vlastnostmi textu jako celku.

Cílem syntaxe musí tedy též být postižení pravidelností ve stavbě výpovědí a jejich částí a zjištění systémového uspořádání jednotek. Je třeba stanovit jejich typy, souvztažnosti mezi nimi a jejich hierarchii.

0.1 Syntax jako část mluvnice se zabývá především těmi výpověďmi, které vedle samostatné komunikativní funkce charakterizuje též ustálená, společenstvím uživatelů jazyka přijatá forma. Tato forma je však k plnění výpovědní funkce do jisté míry též predisponuje. Takové výpovědi nazýváme věty (či větné výpovědi). Pokud jde o text, jeho forma je ustálena v míře mnohem menší.

Lze tedy rozlišovat syntax textovou (zvanou též hypersyntax), všímající si výstavby, typů a funkcí zejména komplexních komunikátů, textů jako celku, syntax výpovědní (větnou), všímající si týchž aspektů u jednotek schopných fungovat jako minimální komunikáty, a syntax nižších jednotek. Hranice mezi „syntaxemi" však není bez přesahů, existují případy přechodné (textem může být jediná výpověď, jako výpověď může fungovat též útvar nemající vlastnosti věty apod.).

Strukturu věty je možno analyzovat na různém stupni abstrakce; nebereme-li v úvahu lexikální význam všech jejích složek, nýbrž jen jejich kategoriální charakter a vztahy mezi nimi, mluvíme častěji o větné struktuře. Strukturu odpovídající struktuře jistého typu vět (resp. její symbolický zápis) nazýváme též větným vzorcem.

1 SYNTAKTICKÁ STAVBA VĚTY

1.1 Promluvová činnost slouží mluvčímu nebo pisateli (obecněji: podavateli, autoru) v podstatě k dvojímu cíli. Jednak podavatel jazykovými prostředky popisuje určitý úsek světa, „stav věcí", „situaci" (počítaje v to i své vlastní vnitřní stavy), a předává o něm informaci posluchači nebo čtenáři (příjemci). Přitom je též důležité, aby vyjádřil vztah účastníků promluvové situace k „účastníkům", „participantům" situace jazykem zobrazené, zejména to, zda jsou totožní, nebo různí, a dále vztah okamžiku promluvy k času („referenčnímu bodu") události, o níž vypovídá. Zadruhé zaujímá k obsahu výpovědi jistý postoj, a zejména sleduje výpovědí záměr nějak ovlivnit příjemcovo vědomí, popř. jednání. Centrální typy větných struktur obsahují proto místa, na nichž významy spojené s těmito funkcemi mohou být vyjadřovány a rozlišovány: pozice substantivní (nebo i některé adverbiální), které jsou potenciálními nositeli významů referenčních, a pozice pro určité tvary slovesné (verbum finitum, Vf), které jako takové charakterizuje přítomnost významu gramatické osoby a času i slovesný modus. Uvedené významy, jejichž nositelem je Vf, se nazývají významy aktualizační.

1.2 Výpovědi, které nevykazují takto gramatikalizovanou strukturu větnou v plné míře, mají ráz periferněji. Pokud neobsahují Vf, v syntaktickém popisu je řadíme zpravidla k větným ekvivalentům, protože mají sice schopnost plnit výpovědní funkci stejně jako věty centrálního charakteru, avšak tato samostatná platnost vyplývá často jen z kontextu nebo ze situace nebo je naň pevně vázána (např. větný ekvivalent *Nádraží* může být výpovědí, je-li ho užito jako nápisu, textu k obrázku apod.). Větné ekvivalenty lze ovšem rovněž třídit podle jejich vlastností gramatických.

1.3 Větnou strukturu dále charakterizuje stupňovitá relační struktura, takže věta představuje pole vztahů. Protože hranice větné struktury jsou vymezeny vztahy jejich členů k členům hierarchicky nadřazeným, zatímco hranice výpovědi vyplývají z komunikativního záměru mluvčího, nemusí se hranice věty a výpovědi krýt.

Strukturu syntaktických jednotek lze analyzovat a popisovat na rovině (1) formální, (2) sémantické, případně též na rovině (3) aktuálního členění. Rovina (1) se zde chápe jako rovina výrazových prostředků vyjadřujících významy roviny (2); rovina (3) se týká již struktur lexikálně obsazených a schopných bezprostředního fungování v komunikaci, tedy potenciálních výpovědí, i když některé jevy patřící rovině aktuálního členění mohou ovlivnit rovinu (2), jestliže se chápe jako od roviny (3) odlišná. Základní uspořádání výkladů se bude řídit ukazateli formálně gramatickými, další členění se v zásadě opírá o sémantickou povahu jevů, protože ta je určující.

2 PRINCIPY SÉMANTICKÉ STAVBY VĚTY

Význam věty je jev komplexní a konstituují jej sémantické rysy (složky) různého druhu. Tyto rysy patří především do dvou oblastí: kognitivní a komunikativně-pragmatické.

2.1 Významové složky kognitivní vyplývají především z propozičního základu větného významu, některé další lze vykládat jako jisté způsoby modifikace tohoto základu.

2.1.1 Propozice je konfigurace obsahových entit, představující myšlenkový odraz nějakého výseku skutečnosti (nazýváme jej (denotativní) situací nebo „stavem věcí"). Takovou situaci není ovšem možno zachytit úplně, v celé složitosti, zejména v rámci jednotky v podstatě elementární. Propozice tudíž představuje již jistý výběr, který jednak mluvčí provádí se zřetelem k cíli, jehož by chtěl komunikováním dosáhnout, jednak je omezen strukturními možnostmi jazyka. Na druhé straně však táž situace může být prezentována různým způsobem, jako vyjádření několika odlišných propozic, mezi nimiž může uživatel jazyka volit. Tak např. věty *Jana je pilnější než Marta. Marta není tak pilná jako Jana. Jana převyšuje Martu / vyniká nad Martu pílí. Marta nedosahuje Janiny píle, nevyrovná se Janě pílí* atd. vyjadřují týž stav věcí, ale nelze je svést na touž propozici, chápeme-li ji jako základ významové stavby věty

(srov. však též 2.4). Proto je vhodné lišit situaci a obsah: ten představuje již její výběrově zjednodušený úsek.

Obsahové entity odrážející především předmětné (substanční) účastníky situace jsou sémantické participanty. Organizujícím centrem struktury propozice, které participanty usouvztažňuje, je pak predikát (přesněji jeho sémantická složka, srov. B 0.1). Z predikátu naopak vyplývá „volné místo", pozice (nebo několik pozic) pro participanty. Proto takto konstituovanou predikátovou strukturu lze chápat jako jednoargumentovou funkci, nebo jako relaci mezi (dvěma, někdy i více) argumenty. Schopnost vyžadovat participanty určitého druhu a v určitém počtu je základním sémantickým předpokladem syntaxe, ale vyplývá již z lexikálně sémantické povahy daného predikátu. Tak např. predikát vyjadřovaný slovesem *navštívit* vyžaduje, aby jedno z míst bylo obsazeno agentem děje; bude jím zpravidla člověk (nebo i lidský kolektiv). Tato vlastnost slova jakožto potenciálního predikátu — predikátoru — se nazývá jeho intencí; participanty tvoří jeho intenční pole.

Každá pozice pro participant je charakterizována některou sémantickou rolí, funkcí, jako např. agens, nositel děje, nositel kvalifikace, patiens, podnět smyslové reakce apod. Tyto role jsou predikátem participantům přidělovány. Sémantická omezení kladená na výběr konkrétních lexikálních jednotek se formulují jako selektivní rysy (viz 4.1.2).

Některé predikáty, zejména predikáty s významem mluvení, myšlení a smyslového vnímání, vyžadují někdy jako jeden z participantů obsahovou entitu propozičního typu, protože „účastník situace" (tj. řečí přenášená informace, předmět myšlenkové činnosti, vnímaný jev apod.) má komplexní povahu. Tak vyplývají již z intence predikátu propozice o dvou stupních složitosti.

Intenční struktura predikátu (s participanty) tvoří jádro propozice; vedle toho může propozice obsahovat i složky další; některé je možno považovat za další propozice, jádru propozice podřazené. (Jiné složky sémantické struktury věty propoziční povahu nemají, viz 2.1.2 a 2.2.)

Predikáty postihují skutečnost v jejím pohybu i relativním klidu, mají tedy buď sémantickou povahu dějů, nebo statických stavů a relací.

Propozice je nejúplněji vyjádřena větou, proto se někdy v její definici vychází od věty jakožto empirického faktu a vymezuje se jako čistě významová stránka bilaterálního větného znaku. Avšak chápe-li se propozice především jako odrazový jev, umožňuje to, aby byl propoziční základ spatřován i ve výrazech nevětných: tak např. *vjezd velké lodi do přístavu* má pak týž obsahový základ jako *Loď, která je velká, vjela do přístavu.* Rozlišujeme podle toho propozice aktualizované (nazývané též větné) a neaktualizované (nevětné).

2.1.2 S významovou složkou propoziční se závazně nebo potenciálně sdružují kognitivní složky povahy nepropoziční; propoziční obsah lze jimi

(a) negovat (resp. specifikovat jeho polaritu z hlediska kladu a záporu); negace je buď úplná, nebo částečná

(b) modifikovat co do nutnosti, možnosti nebo úmyslu (jde o tzv. voluntativní modalitu).

2.2 Komunikativně-pragmatické složky většího významu především

(a) aktualizují propozici; týkají se jejího vztažení k situaci promluvy (k partnerům promluvy, k místu a času) a vztahu mluvčího k sdělovanému obsahu, resp. k posluchači (jistotní modalita, komunikativní funkce a postoje);

(b) specifikují participanty (nebo jiné složky) po stránce extenzionální, tj. z hlediska množství a identity denotátů (jde o tzv. delimitaci).

(c) Ke komunikativně-pragmatickým složkám většího významu se někdy řadí aktuální členění výpovědí, jindy se považuje za složku samostatnou. Jednotlivé obsahové složky věty mají z hlediska výpovědní funkce různou sdělnou závažnost, a to ve dvojím smyslu, tematickém a kontextovém. „Komunikativní perspektiva" výpovědi je dána tím, že mluvčí uvede nejprve posluchači na mysl tu obsahovou složku (téma), o níž hodlá dále ve výpovědi něco sdělit (réma); kontextová zapojenost výpovědi záleží v tom, že některé její obsahové složky vyplývají z předcházejícího kontextu a/nebo ze situace jako posluchači již známé, jiné složky pak jako nové. Aktuální členění výpovědí s obsahovou stránkou vět těsně souvisí, v některých případech je dokonce jediným projevem obsahových rozdílů mezi nimi.

2.3 Na sémantické rovině se rozlišují dvě úrovně: úroveň myšlenkových obsahů (univerzální logicko-sémantická struktura) a úroveň významů znakových jednotek daného jazyka (jazyková strukturace roviny obsahové). I když jde v zásadě o dvě rozdílné úrovně — existují případy významové různosti při obsahové identitě i případy opačné, kdy jde o shodu významovou při různosti obsahu —, nezřídka se jednotky obou úrovní kryjí.

Význam (stejně jako obsah) nelze zaměňovat s referencí. Říkáme-li, že věta (nebo její prvek) má jistý význam, znamená to, že nese informaci, díky níž je aplikovatelná na nějakou situaci; jinak řečeno význam výrazu je souhrn podmínek, které umožňují, aby tohoto výrazu bylo správně, vhodně použito o jisté věci. Naproti tomu referencí se rozumí sám vztah jazykového znaku k předmětu skutečnosti. Souhrn jevů, které jsou v potenciálním referenčním vztahu k výrazu, nazýváme extenzí tohoto výrazu (rozsahem jeho významu). Nositeli extenze věty jsou především sémantické složky, entity předmětné (substanční) povahy, na rovině slovnědruhové realizované jako primární substantiva.

Za součást významu některých vět je třeba považovat též jeho složku presupoziční. Presupozicí rozumíme to, co se při výpovědním použití věty musí předpokládat za platné, má-li jí být použito smysluplně nebo úspěšně z hlediska komunikativního.

Tak např. sémantickou presupozicí věty *Nechtěl Petr vzbudit?* je význam odpovídající zhruba propozici „Petr spí"; vedle toho existují i presupozice pragmatické, např. „tazatel předpokládá, že tázaný má vědomosti, které mu umožňují odpovědět". Postihnout pragmatické presupozice v úplnosti je však obtížné.

2.4 Jeden a týž obsah lze často prezentovat několika způsoby, lišícími se tím, že týž stav věcí je pokaždé nazírán z jiného pohledu, zejména z hlediska jiného z participantů. Tyto významové obměny propozice nazýváme hierarchizované propozice. Hierarchizaci slouží řada výrazových prostředků. Jsou to zejména různé tvary téhož predikátu, reflexivizace, záměna v obsazení pozic u téhož predikátu, případně i dvojice (konverzních) sloves nebo jiných predikátových výrazů. Od případů, kdy táž situace je významově formována propozicemi různými (viz 2.1.1), se různé hierarchizace jedné propozice liší tím, že v nich můžeme předpokládat lexikálně týž predikát *(Jan ztratil klíče na cestě do práce — Klíče byly ztraceny / se Janovi ztratily na cestě do práce)* — viz dále A 2.6 — nebo aspoň pravidelnou spojitost dvou predikátů různých *(Marta je větší než Jana — Jana je menší než Marta)*. Viz odd. E. Prostředkem hierarchizace jsou však do jisté míry i různé typy kondenzace (viz B 7.0); vedle způsobů gramatických mají tento účinek i jednotky lexikální (srov. např. M 2.3.1).

2.5 Propozice se spojují v složitější propoziční celky. Základní způsoby spojování jsou:

(a) přiřazování (externí souvislost) propozic: propozice spolu navzájem nějak obsahově souvisí a tvoří tak jistý celek, přitom však jedna propozice není složkou propozice jiné. Jejich obsahová souvislost se může chápat jako velmi obecná (jde v podstatě jen o paralelnost obou propozičních obsahů) nebo obsah jedné z nich je nějak věcně (zejména kauzálně) závislý na obsahu druhé;

(b) začleňování propozic (interní mezipropoziční závislost, inkorporace): jedna propozice je participantem propozice jiné (maticové), viz již 2.1.1, nebo představuje sémantickou determinaci participantu této maticové propozice. Zapojením vzniká tedy jeden propoziční celek komplexního charakteru, s vícestupňovou propoziční strukturou.

2.6 Mezi rovinou jazykové formy a rovinou významovou neexistuje vztah vzájemně jednoznačného přiřazení jednotek obou rovin. Tento jev (značně komplikující popis jazyka, ale v zásadě usnadňující jeho užívání) bývá označován jako asymetrický dualismus jazykového znaku; jde v podstatě o homonymii (a polysémii) a synonymii jazykových jednotek. Je možno vyjít z toliko rámcového předpokladu, že plným vyjádřením základu propozice je tzv. základová větná struktura (zkráceně ZVS); její vymezení na základě formálním bude podáno v odd. A 5.1. Participanty propozice jsou určitým způsobem jednotkám (členům) ZVS přiřazeny, což vytváří její primární diatezi. Jestliže se v důsledku odlišné hierarchizace toto přiřazení změní, aniž se změní lexikální obsazení ZVS, mluvíme o diatezích sekundárních (odvozených). Odpovídá tedy propozici jistá množina alternativních realizací, které lze popsat jako různé modifikace ZVS (srov. odd. E).

Nepropoziční složky větného významu, a to jak kognitivní, tak komunikativně-pragmatické, se vyjadřují různým způsobem: v podstatě jde buď o různé modifikace ZVS, o její rozvití dalšími členy, nebo konečně o morfologickou specifikaci jejích složek (morfologické kategorie členů jsou v ZVS zadány jen velmi obecně). Nejčastěji se však tyto formální postupy uplatní zároveň, v různých kombinacích.

3 ELEMENTÁRNÍ SYNTAKTICKÉ JEDNOTKY

3.1 Za samostatné jednotky syntaktické výstavby jazykových projevů je třeba považovat jen ty, které samostatně vstupují do syntaktických vztahů. Proto základními, dále nečlenitelnými jednotkami syntaktické výstavby výpovědí nejsou ve všech případech slova; funkci syntaktických neboli skladebních členů mají převážně jen prvky těch slovnědruhových tříd, které se vyznačují samostatným lexikálním významem, slova autosémantická.

Ostatní slovní druhy (tzv. slova synsémantická) skladebními členy nebývají; vyjadřují syntaktické vztahy mezi členy (předložky, spojky, spojovací výrazy) nebo významy modifikující propozici a uzpůsobující ji ke komunikativnímu fungování (různé částice).

Povahu samostatných skladebních členů nemívají v pravém smyslu ani modální, fázová a sponová slovesa (např. *musit, moci; začít, přestat, stát se; být; udělalo se mu . . ., přišlo mu . . .*). Z hlediska významového tvoří celek s některým slovem autosémantickým a vytvářejí s nimi složený skladební člen; uvnitř takového celku však jistou významovou funkci mají i sama o sobě. Pokud jde o stránku formální, mají rovněž některé vlastnosti charakteristické pro slova autosémantická.

Za jediný syntaktický člen je vhodné považovat i spojení korelativní (na-

př. *ten, který . . .*) a sousloví. Tak je samozřejmě třeba posuzovat též složené tvary slovesné, které tvoří jediný celek i z hlediska morfologie.

3.2 Syntaktické fungování slov těsně souvisí s jejich slovnědruhovou příslušností (podrobněji o tom v odd. o funkčním tvarosloví, IV 1 E 1.0—1.2). Proto je možno v symbolických zápisech syntaktických konstrukcí různého druhu užívat především slovnědruhových symbolů, jen podle potřeby doplňovaných dalšími údaji. Takové zápisy vystihují zejména nejobvyklejší a kontextově pokud možno nezávislou podobu vět na určitém stupni zobecnění. Tyto symboly je však třeba chápat tak, že vystihují funkční příznaky, nikoli významovou bázi slovních druhů (viz tamtéž, 1.2.1).

Vedle toho je užitečné pracovat s obecnějšími syntaktickými pojmy, větnými členy. Větné členství jako pojmový systém je založeno na primárních funkcích základních slovních druhů (substantivum – subjekt nebo objekt, adjektivum – atribut, sloveso – predikát, adverbium (cirkumstantivum) – příslovečné určení, adverbiale). Sekundárně a terciárně však mohou tyto funkce plnit i slovní druhy jiné. Tak např. substantivum může být přívlastkem *(střecha domu, zpěv ptáků, muž bez nohy)* nebo adverbialem *(stál bez pohnutí, přijel na koni, mluvil s ní telefonem)*, příslovce atributem *(cesta zpátky, vchod vpředu)* apod. V takových případech lze pak často nahradit slovo v sekundární funkci slovotvorně odvozeným výrazem užitým ve funkci primární: *domovní střecha, ptačí zpěv, beznohý muž; stál nepohnutě, přijel koňmo, mluvil s ní telefonicky; zpáteční cesta, přední vchod* (je-li slova užito ve funkci primární, takové nahrazení už nebývá možné, srov. *Zpátky se cestuje lépe*). Dále se pro daný větný člen předpokládá též jistá míra jednoty pádové realizace (v symbolickém zápisu jsou pády zapisovány zkratkami N, G, D, Ak atd., u slovnědruhových symbolů jako indexy, a to malými písmeny), v pojetí zde uplatněném pak zejména jednoty v postavení ve valenční struktuře (viz též B 2–3; podrobněji o větných členech v odd. C).

3.3 Některým pozicím jsou přiřazena obecná pravidla o nahrazování členů jinými členy téže syntaktické platnosti, která mají obecně systémový charakter. Takové nahrazování se nazývá substituce. Předpoklad substituce v některých případech vyplývá jen z potřeby ekonomičnosti popisu, jindy však vystihuje též vztahy mezi základními a nezákladními slovními druhy, mezi bezpříznakovou podobou věty a jejími podobami danými určitými komunikativními podmínkami atd. Tak je tomu zejména v případě pronominalizace, tj. substituce slovy deiktickými; pronominalizaci často vyžaduje zapojení věty do kontextové a situační souvislosti.

Jiné substituční vztahy vyplývají ze sekundárního a terciárního užití slov.

Takový celkem pravidelný substituční vztah je např. mezi adverbii místa a času a substantivy v předložkových pádech; jako substituci lze chápat i vztah mezi větou vyjadřující participant „informace" a zástupnými výrazy nevětnými (nominalizací, vyjádřením syžetu nebo rámce apod.).

Jako substituci by bylo možno chápat i rozvíjení a zmnožení (viz odd. B 8 a G): větný člen holý se tu nahrazuje frází, nebo skupinou členů. Protože však tyto procesy hlouběji zasahují do celkové struktury věty, jsou probrány zvlášť.

Méně pravidelné alternativy v obsazování syntaktických pozic, které lze považovat za substituci v širším smyslu slova, se symbolicky vyznačují tak, že jsou odděleny lomítkem, např. zápis S_{ak} / Inf / *aby* Sent vystihuje možnost alternativního obsazení participantu u predikátu *navrhnout: Navrhl mu schůzku / sejít se / aby se sešli.*

3.4 Použití slova v jiné syntaktické pozici než takové, která odpovídá jeho primární syntaktické funkci, může je posunout i co do skladebních vlastností. Tak např. užití citoslovce v pozici subjektu, tedy v pozici odpovídající substantivu, umožňuje jeho rozvití adjektivem, což je jinak nemožné: *Ze všech stran se ozývalo hromové hurá.* Naopak za projev posunu substantiva v předložkovém pádě směrem k adverbiím lze pokládat to, že v některých případech nemůže být rozvito adjektivem, např. ve výrazu *na podzim, ve středu* atd. Podobně užití věty ve funkci pouhé modální částice má za následek likvidaci úsekových předělů: *Bude myslím pršet.*

4 SYNTAKTICKÝ VZTAH DOMINACE

O syntaxi můžeme mluvit všude tam, kde skladební členy vstupují do syntaktických vztahů a vytvářejí tak syntaktická spojení, konstrukce. Vycházíme z toho, že skladební vztahy jsou v podstatě dvojí, a to vztah dominace a vztah zmnožení.

4.1 Pro vnitřní strukturaci výpovědi je důležitý zejména vztah dominace, protože druhý toliko násobí obsazení jediné větné pozice (podrobněji bude o zmnožení pojednáno v odd. G). Je tedy dominace základním syntaktickým vztahem.

4.1.0 Podstatou dominace je to, že užití skladebního členu jako členu dominovaného je podmíněno užitím členu dominujícího. Tak např. ve větě

Naše brigáda překonala včera rekord v skrývce zeminy je člen *naše* dominován členem *brigáda*, člen *včera* členem *překonala*, člen *zeminy* členem *skrývka* apod., protože věta **Naše překonala včera rekord* (a podobně i **Naše brigáda včera rekord*) není z hlediska gramatiky přijatelná. Z toho zároveň plyne, že člen *brigáda* může celé spojení *naše brigáda* ve větném schématu zastupovat, protože vztahy tohoto spojení k ostatním členům věty dominovaný člen neovlivňuje. Na tomto principu je vybudována hierarchická strukturovanost věty. Na nejvyšším stupni této hierarchie stojí formálně gramatický predikát (přísudek, Vf), protože mluvčí jeho výběrem vlastně určuje, jaká bude struktura věty jako celku, na jakém strukturním schématu bude vystavěna.

Hierarchickou strukturu věty lze zobrazit graficky např. takto (šipky vedou od členu dominujícího k dominovanému):

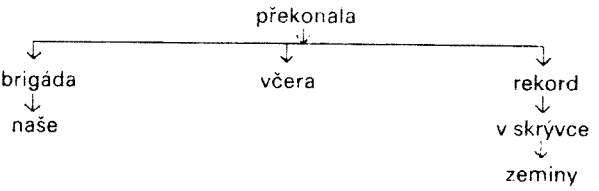

Dominaci v tom smyslu, jak je zde definována, lze identifikovat na rovině syntaktické formy, je však projevem vztahů sémantických. Vedle toho se v mnoha případech odrazí i v morfologickém ztvárnění dominovaných členů: shodou neboli kongruencí jejich morfologických kategorií s kategoriemi členu dominujícího *(naše brigáda)*, nebo omezením ve výběru pádu (*brigáda překonala rekord* – nominativ, akuzativ — viz B 2.1). Pokud dominace morfologicky vyjádřena není, mluví se někdy o formálním vztahu přimykání.

Charakterizovat sémantické vztahy, na nichž se dominace zakládá, jednotícím způsobem není však snadné, a přitom snad ani příliš užitečné.

Dosti obecně se soudí, že člen dominující je členem dominovaným sémanticky determinován (zpřesňován, blíže určován). Dominovaný člen takto vyjadřuje determinační příznak členu dominujícího. Vztah podmětu *(brigáda)* a Vf *(překonala)* se zatím převážně považoval za vztah zvláštní, predikaci.

4.1.1 Vztah dominace je charakterizován rovněž tím, že naopak člen dominující omezuje, resp. až předurčuje volbu členu dominovaného, a to jak po stránce formální, tak sémantické. Není samozřejmě možné spojovat do dominačních vztahů libovolná slova a jejich tvary. Pokud jde o formální stránku zmíněných omezení, lze ji v hlavních rysech popsat v termínech slovních druhů, a to jako systém možných kombinací. V některých případech je však

výhodnější charakterizovat syntaktickou pozici obecněji, bez zřetele k různým možným slovnědruhovým obsazením. Proto např. pozice, kterou zaujímá formálním predikátem dominované substantivum v nominativu nebo jeho různé substituty, se nazývá subjektem, pozice dominovaná substantivem v jakékoli funkci je atribut atd.

4.1.2 Sémantická omezení jsou dvojího druhu. Jednak jde o omezení daná kategoriálním významem dominujícího členu; např. je-li možno jej charakterizovat jako predikát akční, dvouintenční, vyplývá z toho takové omezení, že jeden z participantů musí být agens (viz již 2.1.1). Zadruhé závisí určitá omezení na tom, jaký lexém dominuje; tím jsou dána omezení týkající se výběru lexikálních jednotek pro danou pozici. Ta lze vyjádřit v termínech sémantických rysů, které ve významu lexikální jednotky, jež do dominované pozice vstupuje, mají (resp. nemají) být obsaženy. Tyto sémantické rysy nazýváme selektivní (vzhledem k tomu, že rozhodují o výběru specifikujících jednotek, tj. lexikálního obsazení dané pozice) nebo restriktivní (vzhledem k tomu, že možnost specifikace omezují). Tyto rysy se zapisují v hranatých závorkách (se znaménky: + „musí", — „nemůže", ± „může, ale nemusí"). Nejvíce se uplatňují tyto selektivní rysy: ‚živost' [anim], ‚osobovost' [person], ‚abstraktnost' (nepředmětovost) [abstr], ‚komplexnost' [komplex]. Např. u predikátu *zatloukat (hřebík)* je pozice Ak spojena se selektivním rysem [—anim], kdežto pozice N s rysem [+anim]. U predikátů s participantem rázu primárně komplexního (např. *ukazuje se, že . . .*) je tato pozice spojena se selektivním rysem [+komplex], kdežto u predikátu typu *mít rád* je pozice A_4 spojena se selektivním rysem [±komplex] (v takovém případě by sice vlastně nebylo třeba tento rys uvádět, ale u některých predikátů je vhodné na možnost takové volby upozornit).

Selektivní rysy udávají výběrové (omezující) tendence platící pro sémantickou specifikaci členů. Uvádějí, jaký sémantický charakter daný člen mívá zpravidla, přičemž překročení těchto tendencí nemusí nutně vést k větě sémanticky nepřijatelné, nýbrž jen v různém stupni neobvyklé (většinou bývá užití takových vět vázáno na jistý příznivý kontext). Např. u predikátu *milovat* je s pozicí N spojena tendence, aby byla sémanticky specifikována jednotkou obsahující rys [+anim]: přesto však věty jako *Smutek miluje samotu*, porušující tuto tendenci, jsou — zejména v kontextu básnickém — zcela přijatelné.

Mezi rolemi participantů a selektivními rysy existují jisté příbuznosti (afinity); tak např. participant s rolí ‚agens' bývá [+anim] (zahrnující velmi časté případy [+person]).

Zřídkakdy jsou formální i sémantická omezení taková, že příslušná pozice může být obsazena lexémem jediným. Proto je užitečné rozlišovat syntaktický člen, tj. konkrétní, lexikálně specifikovanou jednotku (slovo, frázi, větu), charakterizovanou ovšem z hlediska její funkce v syntaktické stavbě dané vý-

povědi, a syntaktickou pozici, vymezenou obecněji, toliko v termínech formálně gramatických a sémantických omezení, která může být lexikálně (v rámci těchto omezení) obsazena různým způsobem.

4.2 Dominační vztah může být založen na principu valence, nebo rozvíjení. Valencí rozumíme schopnost dominujícího členu vyžadovat jistý počet dominovaných, valenčních členů, zpravidla též v jistých tvarech, a je projevem jeho intence na rovině gramatické formy. Valence je především vlastností slovesných predikátů (viz však 5.1 a B 0.1); u ostatních slovních druhů můžeme sice rovněž s valencí počítat, ale má poněkud jiný charakter a vedle toho je ve většině případů ze slovesné valence odvozena. Členy rozvíjející jsou dominovány různými slovními druhy; jejich počet není dominujícím členem určen a rovněž formálně nejsou tak omezeny jako členy valencí vyžadované.

5 SYNTAGMA, FRÁZE A VĚTA

5.1 Jestliže elementární syntaktické jednotky, zvané též členy holé, vstoupí do dominačních vztahů, vznikají konstrukce různého stupně složitosti. Nejjednodušší takovou konstrukcí je syntagma: je to struktura skládající se z jednoho, nebo (jde-li o syntagma valenční) několika členů dominovaných a z členu je bezprostředně dominujícího, avšak vždy na témž principu: např. *čestný člověk, rychle běželi, sestra spala, brigáda překonala rekord, Jan oznámil rodičům sňatek / že se oženil.*

Více než dvoučlenná syntagmata lze dále rozložit do syntaktických (větných) dvojic *(Jan oznámil, oznámil rodičům, oznámil sňatek)*, ty však už nejsou syntaktickými jednotkami v plném smyslu slova.

Podle typu dominace je možno lišit syntagmata valenční a rozvitá; vedle toho mohou být diferencována podle toho, ke kterému slovnímu druhu patří dominující člen: lze tedy hovořit o syntagmatu substantivním, adjektivním atd. Pokud jde o sloveso, je třeba odlišovat jednak syntagma rozvité (např. *rychle běželi*) od syntagmatu valenčního *(chlapci běželi)*, ale též brát na vědomí, že mezi valencí slovesných tvarů určitých a ostatních jsou některé rozdíly, takže je vhodnější mluvit o syntagmatu infinitivním nebo přechodníkovém a na druhé straně o syntagmatu predikátovém, v němž dominuje verbum finitum. Pro popis syntaktického systému je důležité zejména lišit to, které zakládá primární diatezi a udává tak v podstatě základovou strukturu větnou.

5.2 Složený syntaktický člen, v němž dominuje jediný člen, avšak který není omezen na členy toliko bezprostředně dominované tímto členem a na témž principu, nazývá se **fráze**. Je tedy fráze obecnějším pojmem než syntagma. Třídění frází podle dominujícího členu je obdobné třídění syntagmat; na rozdíl od syntagmat je však možno je klasifikovat i podle toho, kolik (hierarchicky uspořádaných) dominovaných členů fráze obsahuje: např. *velmi starý dům* je dvoustupňová fráze, protože v ní člen *dům* dominuje člen *starý*, který je opět dominujícím vzhledem k členu *velmi*.

Je též možno registrovat, kolik různých relací se ve frázi uplatní. Tak např. ve fráze *zatřesli schůze rodičů* jde o dvojí vztah, jednak valenční *(schůze rodičů)*, jednak nevalenční *(zatřesli schůze)*. Podobně klasifikujeme predikátovou frázi *včas nakoupila na svátky* jako dvourelační, protože jde o dominaci predikátu vzhledem k dvěma příslovečným určením různého druhu. Podle toho můžeme syntagma (s výjimkou valenčního syntagmatu predikátového) charakterizovat též jako jednostupňovou a jednovalenční frázi.

Konečně lze uvážit též třídění na fráze jednoduché a komplexní (složené): druhé obsahují v (některé) dominované pozici predikátové valenční syntagma, tj. věty: *lidé, kteří bydlí v sousedství; velmi zvědavý na to, zda Eva přijde*. Je zřejmé, že i syntagma může být komplexní, jestliže intence predikátu vyžaduje jako participant propozici *(Jan ví, že Eva přijde)*, ale dominovaná predikátová struktura bývá hlavně v pozici členu fráze, a to buď jako člen valenční *(Mě strach, aby se nezesměšnil)*, nebo nevalenční *(Navštívím tě, jakmile budu mít čas)*.

5.3 V případech, kdy je možno vyjádřit touž propozici, popř. její část dvěma (nebo více) různými syntaktickými konstrukcemi (při zachování týchž základových lexikálních morfémů), mezi nimiž jsou pravidelné souvztažnosti, lze tyto souvztažnosti popsat procesuálně, pomocí transformačních pravidel, která popisují postup, jímž se převádí (transformuje) jedna konstrukce na druhou (přičemž se jedna z nich chápe jako výchozí, základní, druhá pak jako její transformát). Transformační vztahy mezi konstrukcemi jsou jistým druhem systémových vztahů paradigmatických. Nejtypičtější případy představují vztahy mezi konstrukcí s verbem finitem a jejími různými nominalizacemi.

Při transformacích se často mění větněčlenská platnost složek transformovaných konstrukcí. Tak např. participiální pasivizační (deagentizační) transformací *Hajný zastřelil srnce* → *Srnec byl zastřelen hajným* se participant v pozici objektového komplementu *(srnce)* dostává do pozice subjektu *(srnec)* atd. To znamená, že konstrukce transformovaná obsahuje dvě strukturní vrstvy syntaktických vztahů: tu, která je zřejmě vyjádřena (strukturu povrchovou), a strukturní vrstvu skrytou, odpovídající vztahům v konstrukci výchozí (strukturu hloubkovou). Říkáme pak, že povrchovému subjektu odpovídá hloubkový objekt, resp. že při uvedené pasívní transformaci se hloubkový objekt mění na povrchový subjekt, nebo prostě že povrchový subjekt je hloubkovým objektem; obdobně mluvíme o hloubkovém subjektu u infinitivu a pře-

chodníku. Týmž způsobem lze charakterizovat též přívlastky substantiv dějových (ve frázi *Evin návrat do tábora* je subst. *návrat* rozvito dvěma přívlastky, z nichž první odpovídá hloubkovému subjektu, druhý hloubkovému příslovečnému určení), činitelských *(objevitelka rádia)* atp.

5.4 Podrobnější výklady o sémantické a formální povaze syntaktických jednotek a vztahů budou podány v rámci výkladů o větě. Tento postup vychází z předpokladu, že věta je syntaktickou jednotkou vykazující specifické znaky, které ji charakterizují jako jednotku kvalitativně vyšší než syntagma nebo fráze, zatímco jednotky nižšího řádu a vztahy mezi nimi se na její stavbě různým způsobem podílejí. O které znaky významové (jak ve smyslu propoziční, tak komunikativní sémantiky) jde, vyplynulo z výkladů v odd. 1—2. Pokud jde o hledisko formálně gramatické organizace věty, zdůrazněme, že ji není možno ztotožnit s frází dominovanou predikátem, protože věta představuje strukturu uzavřenou. Tato vlastnost je dána tím, že základové větné struktury mají konečný počet členů, zatímco fráze může být (teoreticky neomezeně) rekurzivně rozvitá.

Lze tedy chápat syntaktický systém jazyka jako systém ZVS (s hierarchizačními alternativami) a pravidel o jejich rozvíjení a zmnožování. Centrum systému představují větné struktury založené na Vf; na jeho periférii jsou tzv. větné ekvivalenty, a to nejen z důvodů naznačených v odd. 1.2, nýbrž též proto, že se plně nezapojují do paradigmatických, zejména transformačních vztahů. Pro odlišení těchto dvou základních výpovědních typů existují tedy i důvody formálně syntaktické.

B PREDIKÁT. VĚTNÉ STRUKTURY ZÁKLADOVÉ A ROZVITÉ

0.1 Věta představuje ucelenou strukturu jak v aspektu výrazovém (formálně gramatickém), tak sémantickém. Organizačním centrem této struktury je predikát. Je to jazyková jednotka, která ve své funkci větotvorné vystupuje v podobě některého z finitních tvarů sloves. (Ojediněle může tuto funkci i z hlediska formálně syntaktického plnit infinitiv: *Vědět tohle, nebyl bych s nimi chodil!* Jde o substituci za Vf, tj. za kondicionál *kdybych byl tohle věděl . . .*) Na rovině sémantické je predikát představován významem příslušného slovesa. Je-li však tímto slovesem sloveso *být/bývat* ve funkci tzv. spony (viz 1.1), pak tvoří součást a vlastní sémantické jádro predikátu význam s ním nutně spojeného výrazu jmenného, který má na rovině syntaktické formy platnost větného členu nazývaného predikativ. (K dalším funkcím viz D 3.1.)

Pozn.: Pokud to nebude nezbytné, nebudou se dále tyto typy terminologicky rozlišovat. Nediferencujeme vždy též predikát ve smyslu sémantickém a formálně gramatickém, ani různé tvary Vf zakládající odlišné diateze.

0.2 Ty složky věty (větné členy), jejichž přítomnost ve větě je predikátem vyžadována (tj. vyplývá z jeho valence jakožto jevu formálně gramatického), vytvářejí — spolu s predikátem — základovou větnou strukturu (ZVS); proto je nazýváme členy základové. Větný predikát takto plní funkci usouvztažňovací, vytváří relační strukturu věty.

Např.: *Prší. Eva se směje. Tatínek spravuje motorku. Stroj ulehčil dělníkům práci. Maminka navštívila tetu. Písek leží na Otavě. Karel se tváří smutně. Došlo k výbuchu. Bolí ho v krku. Ovoce je zdravé. Bratr je montérem. Je chladno.* Všechny tyto věty obsahují pouze větné členy základové a představují realizace základových větných struktur.

V uvedených příkladech je ZVS realizována minimální větou, tj. takovou větou, z níž nelze žádný člen vypustit, aniž by se tato věta stala mluvnicky neúplnou, a tedy nesprávnou, negramatickou. Existují však případy, kdy minimální věta obsahuje navíc některé členy, které součástí

ZVS nejsou. Tak např. z věty *Někteří mladí lidé projevují náchylnost k požívání alkoholu* lze vypustit pouze výrazy *někteří* a *mladí*, kdežto vše ostatní, tj. *Lidé projevují náchylnost k požívání alkoholu* představuje větu minimální — žádný z jejích členů vypustit bez ztráty její gramatičnosti nelze. (Výraz *lidé* by bylo možno vypustit jen tehdy, kdyby jej bylo možno doplnit z kontextu nebo situace.) Přitom však dvouvalenční predikát *projevují* vyžaduje pouze dva větné členy: *lidé* a *náchylnost*, takže ZVS tu odpovídá jen spojení *lidé projevují náchylnost*. Rozdíl mezi ZVS a minimální větou je tu dán tím, že nutný člen může být někdy vyžadován nejen větným predikátem, nýbrž i výrazem jiným, zejména substantivem (viz též C 5.8). V našem případě je takovým členem substantivum *náchylnost*, které vyžaduje rozvití *k + D (náchylnost k něčemu)*; avšak i substantivum *požívání*, kterým je rozvíjející pozice obsazena, vyžaduje rozvití v G *(požívání alkoholu)*. Rovněž věta *Babička vzpomínala na staré časy* je větou minimální: nevalenční atribut *staré*, rozvíjející základový člen *na časy*, nelze vypustit, neboť toto dominující substantivum *časy* vyžaduje nutně nějaké rozvití (*na staré časy*; *na dávné zašlé časy*; *na časy, kdy chodila do školy* ap.).

Minimální větu tedy tvoří vedle členů odpovídajících ZVS všechny členy představující obligatorní rozvíjení členů základových, popř. — rekurzivně — členů jimi dominovaných (přičemž vedle rozvíjení valenčního se u některých substantiv uplatňuje i rozvíjení nevalenční).

Větné členy, které nejsou vyžadovány valencí predikátu, jsou členy nezákladově rozvíjející; věta, v níž se vyskytují, se někdy nazývá též věta rozvitá. Všechny podoby věty, které lze nějak odvodit ze ZVS (rozvíjením, transformacemi, případně substitucemi členů jednoduchých členy složitějšími), se nazývají věty (struktury) odvozené, derivované.

0.3 Vedle funkce usouvztažňovací má slovesný predikát ve svých finitních tvarech funkci aktualizační (viz již A 1.1, 2.2). Tato funkce bývá nazývána též predikativní a jí odpovídající vlastnost větné struktury predikativnost.

0.4 Predikáty třídíme podle jejich různých syntakticky relevantních vlastností formálních a sémantických. Podle toho lze pak třídit i ZVS. Všechny věty založené na ZVS téže třídy patří k stejnému větnému typu.

1 PREDIKÁTY SYNTETICKÉ A ANALYTICKÉ

1.0 Z hlediska sémantického je třeba lišit případy, kdy sémantický predikát představuje na rovině syntaktické formy sloveso samo, od případů, kdy k predikátu patří nejen význam slovesa, ale zároveň s ním i význam nějakého dalšího větného členu jmenné povahy. V prvním případě mluvíme o predikátu syntetickém (např. *Prší. (Slunce) svítí. (Otec) píše (dopis). (Učitel) vysvětluje (žákům ionizaci)*), v druhém případě o sémantickém predikátu analytickém (rozloženém, slovesně-jmenném).

Je třeba rozeznávat dva rozdílné typy analytických predikátů:

(1) predikáty se slovesem *být/bývat* (a jeho fázovými a modálními modifikacemi, jako *začít být, chtít být*), zvaným v těchto případech spona (kopula).

(2) predikáty se slovesy kategoriálními (*provádět, konat, dostat (se)* ap.).

1.1 ANALYTICKÉ PREDIKÁTY SE SLOVESEM *být*

Spona je především nositelem aktualizačních kategorií větných a vyjadřuje významový vztah mezi subjektem a predikativem jen velmi obecně. V případech, kdy je sponový predikát infinitivizován, plní tytéž větněčlenské funkce jako infinitiv predikátů syntetických *(Chci být učitelem. Umět být veselý za všech okolností je dobrá vlastnost. Učím se být trpělivý. Jeho snaha být prospěšný zaslouží chválu).* V těchto infinitivizovaných konstrukcích lze užít predikativního adjektiva v instrumentále: *snaha být prospěšný / být prospěšným.* Sponový predikát může být i v tvaru přechodníkovém *(jsouce hosty musili se zdržet projevů nevole).*

1.2 ANALYTICKÉ PREDIKÁTY SE SLOVESY KATEGORIÁLNÍMI

Význam vyjadřovaný u predikátů syntetických pouhým tvarem slovesa („plnovýznamového") je zde rozčleněn na dvě složky, z nichž prvá je vyjadřována některým tvarem slovesa významu kategoriálního (nebo mu blízkého), druhá pak abstraktním substantivem významu dějového nebo stavového: *sbírat (odpadové suroviny) — provádět sběr (odpadových surovin); zrozpačitět — upadnout do rozpaků; rozvztekal se — popadl ho vztek; — byl proveden sběr (odpadových surovin).* Komponent slovesný vyjadřuje — vedle kategorií akutalizačních — sémantické rysy zařazující daný predikát do jisté syntaktickosémantické třídy predikátů (jde o takové rysy, jako je akčnost, mutačnost atd. — viz 5), kdežto abstraktní substantivum si zachovává lexikálně sémantické rysy svého základového slovesa, ztrácí však jeho rysy klasifikační (jde tedy o jistou jeho degramatikalizaci). Pokud se v platnosti kategoriálního slovesa užije slovesa lexikálně sémanticky bohatšího, ztrácí toto sloveso většinu těchto rysů (významově se „vyprazdňuje") a mění i selektivní sémantické tendence spojené s jeho komplementem (jde tedy o jistou metaforizaci — srov. např. *upadnout do rozpaků*); zachovává si však ten lexikální rys (spíše rázu konotačního a expresívního), který motivuje jeho volbu pro danou kategoriální funkci (např.: *upadnout* — změna náhlá a nepříjemná; *vzplanout (hněvem)* — změna náhlá, výsledný stav má ráz silného afektu projevujícího se výrazně navenek).

Jako slovesa kategoriální se uplatňují především tato slovesa (pokud tvoří vidové protiklady, uvádíme jen jeden z členů):

provést, konat, dělat, činit, uskutečnit, realizovat, podnikat;

podávat (informace někomu), dodat (odvahu někomu); uvádět, přivádět (někoho do rozpaků), způsobit (zármutek někomu), vzbudit (v někom zájem), naplňovat (někoho radostí); zbavit (někoho starostí), připravit (někoho o radost); začít (s jednáním), dát (se do práce), pouštět se (do všeho), přistoupit (k hlasování), chopit se (vlády); dalo se (do deště), došlo (k nehodě); končit (s prací), překonat (strach), zříci se (veškeré činnosti);

přijít, upadnout, dostat se (do rozpaků), octnout se (v rozpacích), dostat (hlad), propuknout (v pláč), nabývat, pozbývat (odvahy), přijít (o život);

pěstovat (sporty), zabývat se (včelařením), věnovat se (bádání), dělat (muziku); být (v rozpacích), tonout (v pochybnostech), hořet (nenávistí).

Analytické predikáty tohoto typu mivají často, rozhodně ne však pravidlem, vedle sebe odpovídající predikát syntetický. Nezřídka však naopak v systému syntetických predikátů vyplňují mezery (prázdná místa). Srov. např. *být v rozpacích – zrozpačitět / dostat se / upadnout do rozpaků – přivést někoho do rozpaků.* Významová korespondence paralelních predikátů nebývá však úplná a rozdíly mezi nimi záleží zejména v možnostech větně konstrukčních (a ovšem ve stylistickém využití). Tak u dějových abstrakt odvozených od sloves s obligatorním komplementem (viz 2.2) vyjadřuje se participant odpovídající komplementu atributivně, což umožňuje tento participant nevyjádřit, nerealizovat: *připravujeme výstavu — konáme přípravy (na výstavu).* Substantivum je možno někdy též rozvíjet způsobem, který jednoduché sloveso nepřipouští, srov. např. *konaly se rozsáhlé přípravy, provádíme tupý střih.* S uvedenými vlastnostmi těchto predikátů souvisí i to, že pomocí nich lze vyjadřovat i změnu v diatezi (viz E 1.0): *dostalo se mu pochvaly, sklidil posměch, utrpěl velké ztráty, je pod kontrolou* ap.

Analytické predikáty s kategoriálním slovesem leckdy implikují více nebo méně výrazně některou z fází děje. K fázovým modifikacím má nejblíže spojení, v němž je abstraktní substantivum v pozici subjektu u aktivního tvaru slovesa kategoriálního:

(a) fáze počáteční: *Nastalo rozdávání dárků. Boj o titul mistra Evropy začíná. Rozhostilo se mlčení. Spustil se liják. Popadl ho vztek. Posedla ho touha podívat se do světa. Zmocňoval se ho nepokoj. Přemohla ho únava. Dolehla na mne tíseň;*

(b) fáze koncová: *Střílení přestalo / ustalo. Střelba umlká. Zápas končí. Epidemie dosud nepominula. Déšť ustává. Došla mu trpělivost. Zlost ho přechází. Lhůta dobíhá;*

(c) „střední fáze", tj. trvání: *Nepokoje trvají. Jednání dosud probíhá. Práce jdou rychle kupředu / pokračují. V pecích probíhá rovnotlaké spalování.* V některých případech vyjadřují takovéto predikáty pouhé konstatování realizace nějaké události (v závislosti na slovesném vidu): *Nastal výbuch. Jednání proběhla za zavřenými dveřmi.*

2 VALENCE PREDIKÁTŮ

2.1 VALENČNÍ POLE

Predikát lze charakterizovat jeho valenčním polem (VP), tj. konfigurací valenčních pozic jím dominovaných. Protože valenční pole je plně rozvinuto u slovesného predikátu v jeho finitních tvarech neimperativních v základním rodu (aktivních), jsou východiskem pro stanovení valence právě tyto tvary. (U tvarů jiných bývá valenční pole predikátu různě modifikováno, zejm. redukováno.) Viz již A 2.4, 2.6, 5.4, 5.6.

Pokud jde o morfologické kategorie výrazů zaujímajících valenční pozice, vedle kategorií určovaných predikátem, tedy kategorií syntakticky vázaných, mohou tyto tvary obsahovat i kategorie (nezávisle) proměnné, které syntakticky určeny nejsou. Tak např. ve větě *Lvi se pustili do ukořistěné antilopy* obsahuje valenční pole predikátu *pustili se* pozice N a *do* G. V pozici N se objevuje tvar *lvi*, který vedle syntakticky vázané kategorie pádu obsahuje i kategorii syntakticky nezávisle proměnnou, totiž číslo *(lvi/lev)*. Naproti tomu ve větě *Snoubenci si vyměnili prsteny* je volba plurálu v rámci kategorie čísla v pozici N syntakticky vázaná, predikátem určená: u pred. *vyměnit si* (v daném významu) musí být pozice N totiž buď v plurále, nebo musí mít podobu $N^1 + N^2$ *(Aleš a Pavla si vyměnili . . .)* nebo N + *s* I *(Aleš s Pavlou si vyměnili . . .)*.

Pro diferenciaci větných typů a jejich vzorců je zvlášť závažná syntakticky vázaná kategorie pádu v pozici dominované slovesem; pokud nejde o nominativ, mluví se tradičně o slovesné vazbě.

2.2 ZÁVAZNOST OBSAZOVÁNÍ VALENČNÍCH POZIC

Některé valenční pozice některých predikátových struktur mohou zůstat ve větě neobsazeny, lexikálně nerealizovány; nazývají se pozice potenciální. Ty pozice, které vždy obsazeny být musí, nazývají se obligatorní. Pozice potenciální mohou však zůstat ve větě nerealizovány jen tehdy, jestliže se jejich obsazení vyrozumívá, resp. je doplnitelné, vyvoditelné z kontextu anebo situace. Rozdíl mezi pozicemi obligatorními a potenciálními lze ukázat např. na slovese *vysvětlit* [(N), Ak/Sent, (D)] (potenciální pozice klademe do kulatých závorek); např. *Pavel vysvětlil přítomným důvod svého rozhodnutí*. Z té skutečnosti, že se „věta" *Pavel vysvětlil přítomným* hodnotí (ať je jí užito v jakémkoli kontextu) jako defektní, negramatická, kdežto věta *Vysvětlil důvod svého rozhodnutí* se hodnotí jako gramaticky správná, vyplývá, že pozice N, D jsou potenciální, kdežto pozice Ak/Sent je obligatorní. Vedle toho může zů-

stat valenční pozice neobsazena tehdy, je-li spojena s významem všeobecnosti nebo neurčitosti: participantem je třída objektů vymezených jen selektivními rysy příslušnou pozici charakterizujícími, nebo blíže nespecifikovaný prvek takové třídy: *Číst mě namáhá* („cokoli, co může být čteno"). *Tatínek seděl v kuchyni a četl* („něco"). S podstatou potenciálnosti souvisí i ta okolnost, že větný člen potenciální — na rozdíl od obligatorního — lze realizovat formou větného členu dodatečně přičleněného (viz M 1.3).

Jako samostatný typ potenciálnosti jeví se potenciálnost subjektové pozice; ta je totiž potenciální téměř u všech predikátů, které ji ve svém VP obsahují. (Neplatí to však stejnou měrou o všech jejích alternativách.) Je to umožněno tím, že bývá zčásti zastupována osobními koncovkami slovesa v predikátu. Je však podstatný rozdíl mezi 1. a 2. osobou na jedné straně a osobou 3. na straně druhé. U 1. a 2. os. se tato potenciální pozice může realizovat jen příslušným osobním zájmenem, přičemž jeho užití nepřináší vlastně žádnou novou věcnou informaci; proto k němu dochází jen za jistých podmínek nebo okolností rázu textového a stylistického, např. *Neudělal jsem to*, ale *Já jsem to neudělal!* U 3. osoby je naopak základním případem vyjádření podmětu substantivem a zvláštní podmínky a okolnosti platí jednak pro jeho vyjádření zájmenem, jednak pro jeho nevyjádření.

To, co bylo řečeno, platí pro neelliptické texty monologické. Jevy související s elipsou, jakož i širší problematika textů dialogických, jsou vyloženy v odd. M.

I když pro rozlišení větných členů základových a nezákladových (rozvíjejících) i základových členů obligatorních a potenciálních lze stanovit uchopitelná kritéria, není hranice mezi nimi ostrá, existuje mnoho případů přechodných. Je to dáno tím, že vlastnosti zvolené za kritéria není vždy snadné jednoznačně zjistit (jak to bývá u kritérií rekurujících k jazykovému povědomí mluvčích, resp. vyžadujících pro každý jednotlivý případ textová šetření prakticky nerealizovatelná pro svůj obrovský rozsah). Navíc pak diferenční vlastnosti samy mají ráz vlastností objevujících se v různém stupni.

U některých vícevalenčních sloves bývají mezi potenciálními pozicemi pravovalenčními různé vztahy vzájemné podmíněnosti. Např. predikát *chlubit se* má dvě pravovalenční pozice, totiž D a (*s* +) I; obě jsou potenciální, platí však, že pozice D může být vyjádřena jen tehdy, je-li zároveň vyjádřena i pozice (*s* +) I, nikoli však naopak. Jiný typ představují některá slovesa pohybu, u nichž je několik valenčních pozic (odpovídajících lokálním určením různého druhu), z nichž alespoň jedna musí být vždy realizována (jde tedy vlastně o nedeterminovanou obligatornost).

Větné pozice a členy, které nejsou ani obligatorní, ani potenciální, nazýváme fakultativní. (Viz odd. 8.)

3 GRAMATICKÁ STAVBA ZVS

3.1 GRAMATICKÝ VĚTNÝ VZOREC

Základové větné struktury jsou konstituovány na základě syntakticky relevantních a systémově distinktivních vlastností predikátu. V jejich symbolických zápisech vyznačujeme jednotlivé valenční pozice symboly pro slovní druhy ap. (S, A, Adv, Inf, Sent), indexy označujeme syntakticky vázané morfologické kategorie a kulatými závorkami potenciálnost pozice (analogicky podle symbolů v zápise VP predikátů). Indexem může být specifikován i symbol Vf, zejm. $Vf_{(sg,n)}$ (u predikátových struktur bez subjektové valence, např. *Prší. Došlo k výbuchu).* Takovému symbolickému zápisu, jakož i do tohoto stupně zobecněné gramatické větné struktuře říkáme gramatický větný vzorec (GVV).

3.2 PODMĚT (SUBJEKT) A PREDIKÁT

Všechny pozice dané ZVS nejsou na téže úrovni, nýbrž jsou hierarchicky uspořádány. Zvláštní postavení zaujímá pozice S_n, která je v češtině součástí VP velké většiny predikátů. Její symbol zapisujeme vlevo od symbolu Vf (a proto se též nazývá pozicí levovalenční na rozdíl od pozic ostatních, pravovalenčních). Větný člen odpovídající této pozici GVV nazýváme podmět (subjekt, SUBJ).

Podmět a predikát nejsou pojmy téže úrovně. Podmět je větný člen definovaný především jen na rovině syntaktické formy: na rovině obsahové mu odpovídají participanty s různými sémantickými rolemi. Naproti tomu predikát má vlastně charakter jazykové jednotky bilaterální a funguje zároveň na obou rovinách: na jedné straně je distributorem valenčních pozic, na druhé straně implikuje jistý počet participantů v jistých sémantických rolích.

Specifičnost podmětu ve vztahu k predikátu se projevuje v tom, že zatímco morfologická kategorie pádu u podmětového jména (N) je kategorií syntakticky vázanou, tedy danou predikátem jakožto členem dominujícím, jsou kategorie jmenného rodu a (zčásti) čísla u podmětového jména syntakticky nezávisle proměnné a predikát (popř. též predikativ) je (pokud to morfologické podmínky dovolují) opakuje, tj. tyto kategorie jsou u predikátu syntakticky proměnné v závislosti na jménu v podmětu. Tuto závislou proměnnost nazýváme (jednosměrnou) shodou. Podmětová pozice stojí v hierarchii valenčních pozic nejvýše: děj, stav nebo vztah vyjádřený predikátem je nazírán, prezentován z hlediska toho, co je vyjádřeno podmětem (srov. např. *Eva upustila konvici. Evě upadla konvice*).

Konstrukce typu *bolí mne v krku, daří se mi dobře, došlo k výbuchu, hemžilo se tam rybami, sněží, zablesklo se, daří se tam pšenice* jsou bezpodmětné, jen pravovalenční (tradiční název „neosobní" je zavádějící). Jako bezpodmětné se pak ovšem jeví i různé konstrukce vyjadřující odvozenou diatezi (např. *na branku se střílelo z dálky*).

3.3 DOPLNĚNÍ (KOMPLEMENT) A PREDIKÁT

Všechny pozice jiné než podmětové jsou pozice pravovalenční. Jejich forma (slovní druh, pádový tvar, druh vedlejší věty) je určována (řízena) predikátem, proto by bylo možno je nazývat rekční v širokém smyslu. (Jde o rekci v tradičním chápání předmětovou (objektovou), o rekci adverbiálně objektovou, nutnou rekci adverbiální a též o rekci u predikativu.) Větné členy obsazující tuto pozici nazýváme doplnění (komplement). Doplnění, stejně jako podmět, je záležitostí jen roviny formálně syntaktické. ZVS může obsahovat toliko jeden podmět, komplementů může být více, ovšem různého významu a zpravidla i s odlišnou formou.

Komplement je možno dále třídit na komplement typu předmětového, OBJ (vyjadřovaný prostým nebo předložkovým pádem substantiva, popř. zájmena), adverbiálního, ADV (vyjadřovaný adverbiem nebo předložkovým pádem substantiva nebo zájmena), a kvalifikačního, QUAL (vyjadřovaný adjektivem nebo substantivem (popř. zájmenem) v instrumentále nebo v předložkovém pádě). Podrobněji o tom v odd. C 2.1—3.

3.4 TŘÍDĚNÍ ZVS PODLE VĚTNÝCH ČLENŮ

Vezmeme-li v úvahu jen počet pozic a jejich větné členství, lze základové větné struktury roztřídit takto:

Vf *Prší. Setmělo se.*
Vf–OBJ *Z výletu sešlo. Nechutná mu.*
Vf–OBJ^1–OBJ^2 *Zželelo se mu otce.*
Vf–OBJ–ADV *Bolí ho v krku. Daří se nám lépe.*
SUBJ–Vf *Otec leží. Bratr onemocněl. Slunce svítí.*
SUBJ–Vf–OBJ *Otec spravuje auto. Bratr pomáhá mamince.*
SUBJ–Vf–ADV *Karel se octl na ulici. Schůze trvala dlouho.*
Eva se tváří zarputile.
SUBJ–Vf–QUAL *Otec se zdál unavený. Zdeněk se stal velitelem.*
SUBJ–Vf–OBJ^1–OBJ^2 *Sestra darovala přítelkyni kotě.*
SUBJ–Vf–OBJ–ADV *Umístili obraz v galerii. Bratr mne zavezl domů.*
SUBJ–Vf–OBJ–QUAL *Výbor zvolil Pavla předsedou / za předsedu.*
Komise ho uznala schopným / za schopného vojenské služby.

ZVS s predikátem sponovým lze třídit z hlediska valenčního takto:
Vf–PRED *Je chladno.*
Vf–PRED–OBJ *Je mi smutno.*
SUBJ–Vf–PRED *Tatínek je učitel(em). Eva je nemocná.*
Boty bývají z kůže.
SUBJ–Vf–PRED–OBJ *Ty boty jsou mi dobře.*

4 SÉMANTICKÁ STAVBA ZVS

4.1 INTENCE PREDIKÁTŮ

Jak vyplývá z odd. A 2.1.1 a A 4.2, valenci na rovině gramatické formy odpovídá intence na rovině významové struktury věty, valenčnímu poli (VP) odpovídá intenční pole (IP). IP je relační sémantická struktura, jejíž jednotlivá „prázdná sémantická místa" jsou charakterizována jistou obecnou větněsémantickou funkcí, která vyplývá z významu predikátu (je jím implikována) a je součástí vztahové struktury IP; tato místa se nazývají participanty, jejich větněsémantické funkce pak role. (Tyto pojmy je někdy užitečné rozlišovat, protože týž participant může plnit role dvě; mluvíme pak též o podvojné roli; srov. např. odd. E 1.1.3.)

Od participantů jakožto jednotek IP predikátu odpovídajících pozicím příslušného VP je třeba lišit ty sémantické elementy, které jsou sémanticky implikovány již v samém významu predikátu. Tak např. u slovesa *česat* (někoho), např. *Maminka češe Evičku*, jsou to elementy ‚hřeben ap.' a ‚vlasy': význam slovesa *česat* lze totiž popsat jako ‚upravovat někomu vlasy hřebenem ap.'. Tyto sémantické elementy nejsou součástí IP ani VP (a tedy ani ZVS) a syntakticky se mohou některé z nich někdy vyjevit jen jako fakultativní rozvití, zejména chce-li mluvčí daný významový rys nějak blíže charakterizovat, kontrastovat jej apod. (např. *Maminka češe Evičku velkým hřebenem*).

U některých sémantických skupin sloves je ve významu slovesa implikován významový element, který lze takto specifikovat větným členem rázu adverbiálního. Takové větné členy by bylo možno též chápat jako přechodné mezi základovými a fakultativními. Jde zejména o specifikaci instrumentu u sloves akčních (většina lidských činností dovoluje užití nějakého nástroje, pomůcky) a specifikace východiska, resp. cíle u sloves pohybu nebo přemisťování. Srov.: *krájet nožem, psát dopis perem / na stroji, vyčistit skvrnu kartáčem / benzínem . . .; dát vázu z příborníku na stůl; vrátit se od lékaře do práce* atp.

4.2 REFERENČNOST A KOMPLEXNOST PARTICIPANTŮ

Participanty mají převážně ráz referenční („objektový", „předmětný"), tj. mohou být nositeli referenčních rysů, jako je jedinečnost, neurčitost ap. Některé predikáty mají však u sebe participanty rázu jiného. Těmito nereferenčními participanty bývají zejména: vlastnost nebo stav připisované nějakému nositeli *(Eva je vzdělaná / nemocná. Eva je starší než Marta)*, povolání n. funkce někoho (něčeho) *(Eva je knihovnicí. Evu zvolili předsedkyní)*, třída objektů, do níž někdo nebo něco přísluší *(Lev je šelma)*, některé kvality děje / stavu *(postupovat účelně, tvářit se nakvašeně)* aj. Je zřejmé, že participanty referenční odpovídají živým i neživým účastníkům vyjadřované reálné situace, kdežto participanty nereferenční jsou součástí IP jen díky čistě jazykovým vlastnostem predikátu.

Vedle participantů typu předmětného a participantů nereferenčních bývají součástí IP některých predikátů participanty komplexní (viz 2.1.1 a 2.5.b). Např.: *Zdá se, že jsem se mýlil / že prší / že to Karel nevydrží.* Tyto komplexní participanty často odpovídají celé „situaci", obsahové entitě vytvářené participanty i vztahem mezi nimi.

Predikátová struktura začleněná do maticové predikátové struktury větné může mít buď rovněž podobu větnou, a to věty vedlejší, anebo formu nevětnou (nominalizovanou: infinitivní nebo nominální, též kondenzační — viz dále 7.2). Např: *Snažil se, aby přišel včas / přijít včas / o včasný příchod. Záviděl mi, že jsem prožil prázdniny v Řecku / prožití prázdnin v Řecku / prázdniny v Řecku / Řecko.* (Nominalizované nevětné podoby může nabýt ovšem i predikátová struktura maticová: *závist, že jsem prožil . . .*)

5 SÉMANTICKÉ TŘÍDY PREDIKÁTŮ. SÉMANTICKÉ ROLE PARTICIPANTŮ

5.0 Na základě sémantických vlastností lze predikáty třídit

podle členěnosti: nečleněné / členěné
podle dějovosti: statické, nedějové / dynamické, dějové
podle povahy dějového pohybu: nemutační / mutační
podle akčnosti: neakční / akční

Na členěnosti a dějovosti participuje každý predikát. Přitom predikáty nečleněné *(prší, stmívá se)* tvoří třídu značně omezenou, a pokud jde o predikáty čistě slovesné, patří jejich velká většina k predikátům dějovým. Na druhých

dvou opozicích, mutačnosti a akčnosti, participují pouze predikáty dějové (přičemž akčnost implikuje členěnost).

5.1 ČLENĚNOST. Tato charakteristika vystihuje tu skutečnost, zda význam predikátu je chápán, a proto i vyjadřován jako členěný a implikuje tedy nějaké participanty, nebo je pojat globálně, bez participantů. Lze tedy lišit struktury:

(a) nečleněné *(Je chladno. Prší. Zešeřilo se. Dalo se do deště. Dělá se hezky. Potlouklo);*

(b) členěné, a to s různým počtem participantů *(Vzduch voní. Otec se směje. Vlak ujíždí. Nastalo jaro. Došlo k neštěstí. Matka nese tašku. Venkov dětem svědčí. V kuchyni to voní kávou. Otec půjčil bratrovi hodinky. Matka vyprávěla bratrovi o svém mládí).*

Zvláštní postavení v systému predikátů češtiny mají slovesné predikáty s komplementem v akuzativu; nazývají se přechodné (tranzitivní). Akuzativ je totiž nejfrekventovanějším a i významově nejvlastnějším pádem komplementu objektového typu, vyjadřuje entitu, na niž „děj přímo přechází" (mluví se proto o komplementu, objektu přímém). Přechodná slovesa mají i specifické vlastnosti transformační (viz zejm. E 1).

5.2 DĚJOVOST. Predikáty, které ve svém významu zahrnují složku ‚probíhání v čase', jsou dějové; příslušná slovesa jsou proto charakterizována možností vstupovat do protikladů aktuálnost : neaktuálnost a opakovanost : neopakovanost, pokud tomu vyhovují vlastnosti vidové. Většina predikátů čistě slovesných patří k dějovým (viz 5.3—4, kde jsou dále tříděny).

Predikáty a ZVS, které tuto sémantickou složku neimplikují, jsou nedějové, statické (např. sl. *mít, obsahovat, náležet, být, existovat; příslušet; vyznačovat se, převyšovat* a některé predikáty analytické). Jde zpravidla o slovesa nedokonavá. Pokud mají tyto predikáty vůbec časovou dimenzi, jde o jejich pouhé trvání (nikoli probíhání), popř. o jejich začátek nebo konec. Většinu z nich lze parafrázovat pomocí výrazů se slovesy *být* nebo *mít*, které jsou v této skupině nejfrekventovanější (srov. *Tvaroh se vyznačuje snadnou stravitelností = Tvaroh je snadno stravitelný*).

Participanty jsou těmito nedějovými predikáty uváděny zejména do těchto typů relací:

(a) přináležitosti a sounáležitosti: *Karel má hodinky. Ty hodinky patří Karlovi. Každý má nárok na řádnou odměnu. Kotva patří k lodi;*

(b) lokalizace (včetně souvýskytu), v širokém smyslu lze sem zahrnout též vztah třídy a podtřídy: *Otec je na zahradě. V příbramských dolech se vysky-*

tuje stříbro. — Lev je šelma / patří mezi šelmy. Mléko obsahuje vodu. Predikáty polohy mají ve svém IP jen jeden participant (s rolí toho, kdo se v dané poloze nalézá), poloha sama je specifikována přímo predikátem *(Všichni stáli, jen otec seděl).* Často se však relace polohy kombinuje v jednom predikátu s relací lokální *(Otec sedí na židli na balkóně);*

(c) kvalifikace: *Petr je vysoký. Petr je učitelem. Petr je kuřák. Fotografie je ostrá / má dostatečnou ostrost / vyznačuje se ostrostí.* – Je nutno též počítat s predikáty vyjadřujícími kvalifikaci dějem (neaktuálním), např.: *Petr kouří* (‚je kuřák'). *To auto uveze 8 tun. Tato židle je vyrobena z tvrdého dřeva. Sako je už ušité;*

(d) z jiných relací nedějových je třeba uvést alespoň tyto:
temporální: *Schůze bude ve čtvrtek ve 3 hod. Jednání probíhá vždy odpoledne.*
uspořádání: *Petr je větší než Eva. Eva převyšuje Petra nadáním. Číslo nižší předchází před vyšším;*
distribuce: *Na každého žáka připadá jedna učebnice;*
identity a ekvivalence; podobnosti a shodnosti: *Eva není taková jako ty. Petr se podobá matce.*

Pozn.: Někdy je možno mluvit o sémantické stránce slovesných predikátů bez dalšího rozlišení; v takových případech užíváme termínu děj / stav.

5.3 MUTAČNOST. Jde o významovou složku predikátů dějových (akčních i neakčních) záležící v tom, že nějaká entita přechází z jedné situace do situace jiné. Jde tedy o takovou změnu, kterou lze chápat jako přechod, přičemž výchozí i závěrečnou situaci lze sémanticky specifikovat. Výchozí a závěrové situace bývají nejčastěji statické, např. *(z)modrat, (na)bílit, (roz)tát, prasknout/-at, stavět/postavit* atd., řídčeji je jedna z nich dějová, popř. obě *(rozběhnout se/-bíhat se, usínat/usnout).*

Mutace se dělí na akční, např. *(na)bílit, spravit/-ovat, otevřít/-at, rozšířit/-ovat, stavět/postavit, rozbít/-bíjet, dát/dávat, uspat/uspávat, rozesmát/-ávat, rozběhnout se/-íhat se,* a neakční, např. *(z)bělet, rozšířit/-šiřovat se, prasknout/praskat, rozbít/-bíjet se, (u)topit se, upadnout/upadat; stmívá se* (nečl.).

Akční mutace mají ve svém IP vždy aspoň dva participanty, jednak agens (odpovídající entitě působící, realizující změnu), jednak patiens (odpovídající entitě změnou procházející, přecházející z jedné situace do druhé). Příslušné predikáty nazýváme kauzativa (v širokém, nejen slovotvorném smyslu) a patří k nim velké množství sloves. Predikát tedy v sobě spojuje dvě složky: jednak vyjadřuje kauzální relaci, jednak charakterizuje povahu změny patientu. Pokud jde o specifikaci samé činnosti, některé predikáty ji nepopisují, jen vyjadřují výsledek, změnu, např. *sušit, vzbudit, rozčilit, zničit,* jiné naopak speci-

fikují činnost samu, např. *krájet (salám), vykopat (jámu)* (srov. proti tomu *rozdělit (salám), vyhloubit (jámu)* apod.).

Neakční mutace pojímají přechodovou změnu beze zření k její příčině, a proto ve svém IP agens neobsahují; levovalenční pozici N (podmětovou) obsazuje u nich větný člen vyjadřující nositele změny (odpovídá patientu u kauzativ). Nazýváme je inchoativa (v širokém, nikoli jen slovotvorném smyslu).

5.4 AKČNOST

5.4.1 Akční jsou takové predikáty dějové (mutační i nemutační), v jejichž IP je participant s rolí původce děje neboli agentu. Jde tedy o děj pojatý jako něčí (většinou záměrná) činnost, a proto participant v roli agentu bývá spojen se selektivním rysem [+ anim], nejčastěji zároveň [+ person]. Agens může mít rys [– anim] jen tehdy, jestliže element má (vzhledem k svým vlastnostem) s tímto rysem schopnost (z)působit nějakou změnu (zpravidla mutačního rázu); např. *Slunce vysušilo kaluže. Adrenalin zvyšuje krevní tlak.*

Na predikát akční se běžně odkazuje pomocí slovesa *(u)dělat: Evička už krájí chléb. Dělá to obratně;* na neakční, pokud jsou dějové, slovesy *dít se, stávat se/stát se;* např. *Jan ztratil klíče. To se mu stává častěji. – Co se děje? Hoří. – Zmrzl nám na zahradě ořech. To se dosud nestalo.*

Pozn: Toto kritérium je jen orientační. Mluvčí může odkázat slovesem *dělat* (např. ve větě *To dělává častěji)* i na predikát dějový neakční, chce-li např. zdůraznit, že nositel děje nevyvinul potřebnou aktivitu k jeho zabránění *(Jan zas ztratil klíče!),* nebo na predikát nedějový, pokud je výsledkem nějaké činnosti nositele *(Sedí zas v poslední řadě, aby na něho nebylo vidět).*

5.4.2 Některé predikáty stojí poněkud mimo protiklad akčnosti a neakčnosti. Zejména jde o predikáty

(a) s významem vnímání, např. *vidět, slyšet;*
(b) s významem takových projevů agentu, které jsou s ním inherentně spjaté, pro něj podstatné; např. *žít, růst, dýchat, snít, stonat;*
(c) *bdít, usnout, plakat, tvářit se* (jde sice o děje nezáměrné, ale vůlí (zčásti) ovladatelné).

5.4.3 V IP predikátů se někdy mohou objevit agenty dvojího typu: agens přímý a agens nepřímý, a to u predikátů permisívních, kde aktivita záleží v tom, že jeden agens umožňuje nějakou (v predikátu blíže nespecifikovanou) činnost participantu dalšího: *Chlapec pustil ptáka z klece,* a u predikátů iniciačních, kde dává popud k realizaci nějaké jiné (v predikátu blíže neoznačené) činnosti, výkon(áv)ané jiným agentem; např. *Cvičitel trénuje závodníky. Tatínek poslal Honzu pro pivo / pro lékaře* (srov. *aby přinesl pivo, přivedl lékaře).* IP

akčních predikátů buď neobsahuje jiný participant kromě agentu, např. *Dítě poskakuje. Skřivan létá vysoko. Jede vlak*, anebo obsahuje ještě jeden nebo více participantů dalších, např. *Eva si ušila šaty. Matka nese tašku. Jan otevřel knihu. Vít postavil konev do kouta. Jiří se díval na film. Matka mi vyprávěla o svém mládí.* Zvláštním případem akčních predikátů jsou případy, kdy děj se obrací zpět na agens sám: *Jan se oholil;* jde o sémantickou reflexivnost.

Vedle agentu je nejdůležitější ten participant, který vyjadřuje entitu, která činností vzniká, resp. zaniká, prochází nějakou změnou nebo je jí nějak zasahována nebo tvoří její obsah. Nazývá se patiens. Z ostatních participantů akčních sloves lze uvést zejména příjemce (tj. entitu zpravidla [+ person], jíž je činnost určena), dále pak východisko a cíl, popř. též účel.

U některých skupin predikátů se pak setkáváme s některými rolemi dalšími, speciálními nebo specializovanými. Je tomu tak zejména u sloves dicendi (podavatel, adresát, informace) a u sloves myšlení a smyslového vnímání (prožívatel, podnět, informace aj.).

5.4.4 IP predikátů neakčních obsahuje místo role agentu roli nositele děje, resp. změny; např. *Jiří pocítil únavu. Bolí mě v kříži. Jan se chvěje. – Otec se rozhněval. Obálka se rozlepila. Pepa upadl. Evička dostala horečku. Jan ztratil klíče. Dozvěděla se o jeho nehodě.* Jde většinou o predikáty s jediným participantem. K neakčním dějovým patří i predikáty nečleněné: *Stmívá se. Nastal soumrak* ap.

6 KORELACE MEZI STRUKTUROU VALENČNÍ A STRUKTUROU INTENČNÍ

Mezi komponenty valenčních a intenčních struktur není vztah vzájemně jednoznačného přiřazení; projevuje se i tu asymetrický dualismus formy a významu, tj. mnohoznačnost, polysémie (táž struktura valenční je výrazovou formou pro několik různých struktur intenčních), a souznačnost, synonymie (táž struktura intenční se vyjadřuje různými strukturami valenčními). V obecnosti lze korelace obou rovin postihnout jen formou jistých pravidel (či tendencí) zjišťujících preference ve vzájemném přiřazování.

Nejdůležitější jsou tyto:

(1) Intenční struktury predikátů obsahující participant s rolí agentu bývají často korelovány s gramatickými větnými vzorci s pozicí S_n (podmětovou), přičemž v takových případech tato pozice bývá zpravidla obsazována participantem s touto rolí. Vzhledem k tomu, že slovesné predikáty akční představují

značnou část zásoby českých slovesných predikátů, je korelace valenční pozice S_n s agentem silná a propůjčuje české větě výrazný „akční charakter".

(2) Fakt, že velká většina GVV obsahuje podmětovou pozici S_n (česká věta má „nominativní charakter"), má za následek, že tato pozice bývá obsazována i participanty s rolemi neagentními. Bývá tomu tak u sloves jednovalenčních, utvořených reflexivizací (jde právě o její žádoucí důsledky, např. *rozbít se, umazat se*), u některých reflexív tantum (např. *chvět se, třepotat se*) a u velkého počtu jiných sloves dějových (např. *vzniknout/-kat, prasknout/-kat, vybouchnout/-buchovat, (s)hořet, (z)rezivět, (s)hnít, upadnout, svítit, vlát*) a u predikátů nedějových vůbec.

(3) Mezi rolí patiens a valenční pozicí S_{ak} (ve vzorci S_n–Vf–S_{ak}) existují odborné preferenční tendence jako mezi rolí agentu a pozicí S_n.

7 NEVĚTNÉ VÝRAZOVÉ FORMY SÉMANTICKÝCH PREDIKÁTŮ A PREDIKÁTOVÝCH STRUKTUR

7.0 Jak bylo již uvedeno v odd. A 2.1.1, sémantický predikát může být vyjádřen nejen formou Vf, nýbrž může mít morfologické, nebo dokonce slovnědruhové formy jiné. Tyto formy lze většinou chápat jako transformace vedlejších vět; při nich se ovšem často mění nejen Vf, nýbrž transformace se promítne do utvářenosti celého VP predikátu. Např.: *Radil mi, abych letěl přes Varšavu* → *Radil mi letět / let přes Varšavu.* — *Když se vrátil z ciziny, navštívil nejdříve svou matku* → *Po návratu z ciziny navštívil . . .* – *Mrzí mě, že jsi nedbalý* → *Mrzí mě tvá nedbalost.* Výsledné konstrukce často vystupují v pozicích substantivních nebo adjektivních (a jsou dominovány predikátem jiným); v takovém případě se takové transformace nazývají nominalizace. Sám nominalizovaný predikát si zachovává svou funkci usouvztažňovací, danou jeho valencí a intencí (i když různé nominalizované formy v různé míře), nemá však funkci aktualizační, a tedy ani větotvornou. Nominalizace umožňují zhuštěné a úsporné vyjadřování. Fakt, že dovolují tvořit věty obsahující více než jeden sémantický predikát, má důsledky zejména pro aktuální členění výpovědi.

Za nevětné formy predikátů (resp. predikátových struktur) pokládáme dva základní typy výrazů:

7.1 KONSTRUKCE S INFINITIVNÍMI TVARY SLOVESNÝMI

Transformací dochází k částečné deaktualizaci věty. Jde o:

(a) přechodníky (zachovávají všechny slovesné kategorie s výjimkou kate-

gorie osoby, způsobu, zčásti též času; levovalenční participant se explicitně nevyjadřuje);

(b) infinitiv (zachovává vid, zčásti diatezi a valenci, s výjimkou subjektové).

7.2 NOMINALIZACE

V užším pojetí sem patří transformace, při nichž je od slovesného predikátu slovotvorně odvozeno substantivum nebo adjektivum. Jde o:

(a) substantivizaci slovesného predikátu (substantiva slovesná a vůbec dějová, tj. abstraktní názvy dějové). *Pozoroval, jak ptáci létají → Pozoroval let / létání ptáků; boj proti chorobám; opravení / opravování / oprava domu; jeho rychlá jízda; po jeho návratu z ciziny; po dobu oslav;*

(b) adjektivizaci slovesného predikátu (adjektivizované přechodníky a příčestí): *lidé, kteří trpí revmatismem → lidé trpící revmatismem; hora chrlící oheň; dlouho očekávaná událost; uspíněné šaty; zmoklá slepice;*

(c) substantivizaci predikativního adjektiva (doprovázená elizí spony): *Překvapuje mne, že je Eva tak vytrvalá → Překvapuje mne Evina vytrvalost; značná odolnost tohoto materiálu vůči korozi.*

V širším slova smyslu lze chápat jako nominalizace i některé další konstrukce:

(d) elizi spony substantivního predikativu (adordinace): *Jeho smrt, zřejmá justiční vražda, pobouřila pokrokovou veřejnost;*

(e) elidování spony spojené s atributivním užitím predikativního adjektiva: *lidé, kteří jsou nemocní revmatismem → lidé nemocní revmatismem; všichni lidé, kteří jsou zdrávi → všichni zdraví lidé;* jde vlastně o rozšíření typu (2b) na všechny typy predikátů, opírající se o to, že většinu nevalenčních frází atributivních lze po stránce sémantické chápat jako transformovaný výraz predikátový;

(f) elidování slovesného predikátu: *(dům, který stojí na předměstí → dům stojící na předměstí →) dům na předměstí; úraz na ulici; cesta lesem.* Tento jev se nazývá též (sémantická) kondenzace.

8 ROZVÍJENÍ VĚTNÝCH POZIC

8.1 GRAMATICKÉ VLASTNOSTI ROZVÍJEJÍCÍCH ČLENŮ VĚTY

Soustavu větných struktur v češtině lze v hlavních rysech popsat jako výsledek uplatnění jistých systémových pravidel, která operují na konečném, vyčíslitelném souboru větných struktur základových. Tato pravidla postihují fakt, že

většina vět obsahuje i pozice jiné než jen ty, kterými jsou vytvářeny ZVS, přičemž však základní schéma významové, nebo i formální zůstává zachováno. Nejdůležitější místo mezi syntaktickými pravidly mají pravidla rozvíjecí: ta prohlubují hierarchickou strukturu věty dalšími stupni a závadějí do ní nové, funkčně odlišné členy. Podstata rozvíjení tkví v tom, že člen ZVS se stává dominujícím vůči členu pravidlem zaváděnému. Viděno jiným pohledem, do pozice ZVS vstupuje na místo elementárního (holého) členu syntagma, resp. fráze. Jejich skladební funkce je stejná jako funkce členu dominujícího (mluvíme proto o rozvitém predikátu, subjektu, komplementu nebo predikativu), ovšem funkce samého členu rozvíjejícího, dominovaného, je již jiná: vyplývá ze vztahu k členu jej přímo dominujícímu. Přihlížíme-li jen k stránce formální, lze rozvíjející členy označit souhrnným názvem **suplementy** neboli **rozvití** a charakterizovat je podle toho, ke které slovnědruhové kategorii patří člen dominující: tedy mluvíme o suplementu slovesa, substantiva atd. Je však zřejmé, že suplement není větným členem v tom smyslu, jako je jím např. subjekt nebo komplement, je spíše jen „členem (složkou) větného členu", proto lze o něm mluvit jako o členu syntaktickém. Pokud je třeba odlišit větnou strukturu s rozvitou pozicí od větné struktury základové, nazýváme ji **větnou strukturou rozvitou**.

8.2 REKURZIVNOST ROZVÍJENÍ

Počet českých větných struktur je teoreticky nekonečný (ve skutečnosti se výpovědi přesahující jistou hranici považují za stylisticky nevhodné a neúnosné, resp. jsou přijatelné jen jako stylisticky motivovaná aktualizace). V popisu české skladby je tato vlastnost vystižena tak, že rozvíjecí postupy lze rekurzívně opakovat: tímto způsobem vznikají fráze vícestupňové. Z toho plyne, že východiskem jednotlivé rozvíjecí operace nemusí být jen ZVS, nýbrž též větná struktura již rozvitá. Proto právě není možné suplementy obecně charakterizovat podle vztahů k členům ZVS, nýbrž jen podle vztahu k slovnímu druhu.

8.3 VALENCE, INTENCE A ROZVÍJECÍ PRAVIDLA

Jak již bylo uvedeno v odd. 2.2, analyzujeme-li větu jako útvar vybudovaný na půdorysu základové větné struktury, je rozvíjení větných pozic procesem v podstatě nezávazným, zavádějícím do základního schématu členy nekonstitutivní, **fakultativní**. Proto rozvíjejícími členy nejsou jednotlivé větné struktury v systému syntaktických struktur češtiny rozlišeny, tyto členy nemají pro postavení dané věty v systému větných struktur distinktivní funkci. To proto, že pozice, do nichž vstupují, nejsou vyžadovány významem jednotlivých pre-

dikátů, nýbrž obecnými vlastnostmi výpovědi jakožto jazykového výrazu propozice, resp. vlastnostmi jejích složek, avšak pojatých zcela obecně. Tak např. každý výpovědní obsah, tj. myšlenkový odraz „stavu věcí", předpokládá umístění příslušné situace v čase a prostoru, stejně jako zapojení do příčinných souvislostí, proto základní složka vyjádření propozice, určitý tvar slovesný, může být pravidlem rozvíjena členem s okolnostním významem, tj. adverbiem nebo – alternativně – předložkovým pádem. Podobně předmětné, „substanční" složky situace mají vesměs jisté kvalitativní a referenční vlastnosti, proto zhruba platí, že substantivum lze rozvíjet celkem neomezeně adjektivem (případně – alternativně – pádem substantiva) nebo adjektivním zájmenem s delimitačním významem.

Často jde o významy, které jsou již na jiné rovině aspoň rámcově vyjádřeny nebo naznačeny, ale rozvíjející člen je dále lexikálně specifikuje: tak je tomu např. u fráze *navštívili včera* ve větě *Řidiče navštívili včera v nemocnici zástupci závodu s poděkováním za odvážný čin*, kde předčasnost k referenčnímu bodu výpovědní události je vyjádřena již tvarem minulého času predikátového slovesa, tedy členu dominujícího. Rovněž tak umístění objektového komplementu v její aktuálněčlenské výstavbě naznačuje, že jde o participant určitý, daný kontextem jako jedinečný, proto rozvíjecí pozice už nemusí přinášet další význam. Jindy jde o významy, jež mluvčí zavádí do výpovědi jako další informaci (*v nemocnici, s poděkováním za odvážný čin* atd.). Proto je často můžeme považovat za nevětná vyjádření jiných propozic, do základové propozice začleněných (srov. i možnost vyjádření větného: *aby mu poděkovali za odvážný čin; stalo se to včera v nemocnici* atd.).

Formulovat rozvíjecí pravidla jako postupy uplatnitelné bez omezení lze však jen při vysokém stupni zobecnění. Jakmile má být rozvíjecí pozice vymezena detailněji, byť i ještě v termínech prelexikálních, a tedy syntakticky relevantních, ukáže se, že významy (i formy) rozvíjejících členů jsou často v různé míře omezeny vlastnostmi členu dominujícího. Je tedy přechod od rozvíjení k valenci vlastně plynulý. Proto se zpravidla jako další kritérium bere v úvahu, zda pravidlem zaváděný člen má charakter předmětný, „substanční", jako je tomu většinou u valenčních „účastníků situace". Jako přechodný případ se jeví zejména určení prostředku děje: je spojitelné jen s predikáty vymezenými jako kategorie akčních sloves a označený jev má zřetelně předmětnou povahu: vedle toho i jeho realizační forma je celkem jednotná, S.. Proto je mu zde věnována samostatná kapitola (viz C 2.4).

Omezení platná v rozvíjecích postupech jsou natolik výrazná, že jich lze někdy použít jako objektivnějších kritérií pro ohraničení sémantických kategorií, zejména slovesných; tak možnost rozvíjení pomocí ADVFin charakterizuje predikáty akční: srov. *Podíval se na návod k vyvolávání, aby film neznehodnotil* (**Viděl návod k vyvolávání, aby film neznehodnotil*), rozvíjení substantiva pomocí zájmena *některý* nebo číslovky odlišuje jména nejedinečná (*některý jeho bratr* – **některá jeho matka*) apod.

Rozvíjející, nezákladové členy se jeví jako fakultativní ovšem jen tehdy, pohlížíme-li na ně z hlediska celkové struktury věty: jsou-li dominovány jiným členem než predikátem, může z povahy onoho členu vyplynout, že jejich přítomnost bude nezbytná pro to, aby věta byla mluvnicky přijatelná. Avšak tato vlastnost suplementu je zejména u suplementu substantiv jiného druhu než obligatornost u konstitutivních větných členů (o tom viz podrobněji v odd. C 5.8), týká se jen vnitřní struktury fráze a nemá kategoriální charakter; proto je vhodnější užívat pro ni jiný termín, necesita (nezbytnost). Do jisté míry obdobné je to v případě valence: je vhodné odlišovat valenci v užším smyslu, tj. vlastnost slovesa, od valenčního rozvíjení (rozvíjení na valenčním principu), aby bylo možno takto vyjádřit různé stupně syntaktické hierarchie, popřípadě i fakt, že v mnoha případech je druhý jev z prvního odvozen. O valenci u jiných slovních druhů než slovesa lze totiž uvažovat ve dvou značně odlišných případech: jednak, a to častěji, jde o přestavbu valenčního pole slovesa, k níž dochází při slovnědruhové transpozici slovesa na substantivum nebo adjektivum (*někdo se účastnil něčeho / na něčem – někdo účast / účast někoho na něčem – účastný něčeho / na něčem* apod.), jednak, v míře mnohem menší, jde o „valenci" některých adjektiv a substantiv jiných, případně adverbií. Až na nevýznamné výjimky jde o slova, která mohou fungovat též jako usouvztažňující prostředky, a tedy i predikativy, srov. *něco je kolmé na něco, někdo je přítelem někoho* (a naopak zejména početná podtřída adjektiv, která nemohou predikativní pozici zaujímat, a jsou tedy omezena na atributivní užití, nezahrnuje (asi) žádné adjektivum valenční).

Pro interpretaci valenčního rozvíjení se tedy nabízejí dvě cesty. První možnost je vycházet ze souboru ZVS, diferencovaných i podle výběru predikativu; fráze s valenčním rozvíjejícím členem by se pak vykládaly na pozadí příslušných propozic výlučně jako transformaty ZVS. Pokud jde o valenci deverbativních substantiv a adjektiv, slovnědruhový transpoziční posun plnovýznamového slovesa by se hodnotil jako zákonitý důsledek transformace. Takové řešení ukazuje na souvislost valence u různých slovních druhů a odpovídá i stanovisku, že spojení *být* + predikativ je vyjádřením jediného sémantického predikátu. Druhá možnost je předpokládat, že centrem valenčního pole může být i jiné slovo než konstitutivní člen ZVS. Protože systém transformací v češtině nebyl zatím jako celek dostatečně prozkoumán, byl zde zvolen způsob druhý, avšak aspoň terminologicky se odlišuje valence slovesná od valenčního rozvíjení u jiných slovních druhů. Vedle toho se na těsnou souvislost valence slovesa s valenčním rozvíjením substantiv a adjektiv deverbativních (a „dějových" vůbec) upozorňuje aspoň tím, že jejich rozvíjení, pokud se děje na valenčním principu, je probráno zvlášť (viz C 3).

8.4 TŘÍDĚNÍ ČLENŮ ROZVÍJEJÍCÍCH

Suplementy se dělí do dvou základních typů podle toho, zda rozvíjejí substantiva – pak se nazývají též přívlastky neboli atributy –, nebo jiné slovní druhy; tradiční označení těchto rozvíjejících členů je adverbiále (příslovečné určení). Forma i významové funkce suplementů jsou však velmi roz-

manité. Mezi významovými funkcemi atributů se zřetelněji vyhraňuje funkce delimitační *(toto město)* a kvantifikační *(několik měst)*. Většina suplementů u ostatních slovních druhů má funkci široce chápaných okolnostních určení; některé z jejich významů s nimi sdílí konstitutivní pozice větná, adverbiální komplement. (Termín „adverbiále", stejně jako „příslovečné" (určení), vyjadřuje, že obvyklou slovnědruhovou realizací tohoto členu je adverbium. Je třeba však připomenout, že to neplatí obecně.)

V syntaktických koncepcích, které považují za základ věty vztah v dvojici subjekt — predikát, je zpravidla snaha obecně postihnout významovou stránku rozvíjení (které ovšem zahrnuje u nich i všechny valenční vztahy komplementu) termínem determinace. V této mluvnici je termínu samého užito ve významu mnohem užším. Viz i A 4.1.0.

8.5 MORFOLOGICKÉ KATEGORIE U ČLENŮ ROZVÍJEJÍCÍCH

Morfologické kategorie, které ztvárňují vyjadřovací formy nezákladových větných členů, jsou syntakticky vázané (např. pád u substantivního atributu: *dílo Bedřicha Smetany, dar přítelkyni*) i proměnné; ale na rozdíl od členů základových se u nich objevují i kategorie syntakticky závisle proměnné. Tak kategorie čísla, rodu a pádu např. u atributu *Smetanovo dílo, cenný dar* je kongruenčně vázána podle pravidla o shodě přívlastku s dominujícím substantivem. Srov. též odd. 2.1.

C VĚTNÉ ČLENY

0.1 Popis výrazových a významových vlastností větných členů tradičně představuje jeden z hlavních úkolů syntaxe. Avšak nedostatkem výkladů bývá zpravidla to, že zmíněné vlastnosti nejsou jako definiční a klasifikační kritéria důsledně oddělovány a jednotně uplatňovány. Proto je koncepce této mluvnice založena na hledisku jiném: jako základního ukazatele se přidržuje postavení syntaktického členu ve větě, větném ekvivalentu nebo frázi vzhledem k základové větné struktuře, tj. vlastně k valenčním a intenčním vlastnostem predikátu. Tento přístup nejlépe umožní popsat syntax jako uspořádaný systém. (K funkci predikátu ve větné struktuře viz A 1.1, A 2.1, k vymezení predikátu viz B 0.1; o rozdílech mezi členy základovými viz B 3.2–3.) Tradičnímu větněčlenskému třídění přibližuje klasifikaci vnitřní diferenciace komplementu, naznačená již v B 3.3. Na druhé straně se však příslovečné určení, chápané dosud zpravidla jako jednotná syntaktická kategorie, rozpadá na dva syntaktické členy podle toho, je-li komplementem, nebo rozvitím. (Obecně o rozvíjení viz odd. B 8. Z důvodů, které jsou tam uvedeny — zejména v odd. B 8.1 —, nepatří vlastně mezi „větné" členy v úzkém smyslu přívlastek, protože není nikdy větným členem základovým.) S doplňkem se v této koncepci nepočítá; důvody pro takové řešení jsou uvedeny v odd. C 6.

I v tomto pojetí jsou však větné členy syntaktickými jednotkami nestejné úrovně. Z předchozích výkladů je již zřejmé, že rozhodující úlohu má ve větné struktuře predikát: na jeho intenci a valenci záleží volba ZVS a tím i celého větného schématu. Proto byly vlastnosti tohoto větného členu probrány již v odd. B. Podobnou úlohu má predikativ ve spojení se sponou *být*.

Subjekt a komplement jsou výlučně členy základovými, tj. jejich formální utvářenost i sémantická funkce jsou určeny predikátem. Z tohoto důvodu bude v další části výkladu (v odd. 1–2) jen doplněno to, co mohlo být v odd. B toliko rámcově naznačeno.

Pokud jde o adverbiále, jeho postavení je zvláštní; s některými predikáty funguje jako člen ZVS, avšak jinde jako člen nezákladový. Bylo by důslednéj-

ší i ve struktuře výkladů tyto dvě úlohy příslovečného určení zcela oddělit, ale ani formální, ani významové vlastnosti tohoto členu nejsou v různých jeho funkcích natolik odlišné, aby takový postup plně opravňovaly. Pokud jde o členy rozvíjející, jsou probrány v rámci adverbiále (viz C 4), nebo je jim věnována zvláštní kapitola (odd. C 5).

0.2 Pokud jde o výrazové formy větných členů, nejobvyklejší a systémově základní formu uvádí zápis základové větné struktury. Jde zejména o slovesa v tvaru určitém (symbol Vf), případně infinitiv (Inf), substantiva v různých pádech (symbol S), adjektiva (A) a adverbia (Adv). Adverbiále, u něhož jsou výrazové formy velmi rozmanité, se však často uvádí obecným větněčienským symbolem ADV s případnou specifikací významovou; příslušné vyjadřovací prostředky jsou pak podrobně popsány v kapitole o tomto členu (viz C 4). Zajímá-li příslušnou pozici fráze, její struktura bude popsána v souvislosti s rozvíjením; to závisí — stejně jako možnosti substituce — na slovnědruhovém charakteru základní formy. Takové substituce, při nichž je pozice obsazena větou, nebo komplexní frází (členem rozvitým dominovanou větou), jsou probrány v odd. J 1.2.1–2. Jiné substituce mají povahu pravidelných vztahů mezi slovními druhy.

Nejběžnějšími způsoby obsazení pozic jsou:

(a) člen holý: *Zaběhla se nám* ***kočka****. Dostavte se zítra* ***k zápisu****. Nemohu se dočkat* ***jara****. Potkal jsem Mirka s* ***hezkým*** *děvčetem. Milena by neměla jít* ***sama****. Zůstaň* ***doma****! Eva si počínala* ***obratně****;*

(b) člen rozvitý (fráze): jen u substantiv může být samostatným rozvíjecím členem delimitátor: *Za dveřmi stál* ***nějaký stařec****. Všude bylo vidět* ***trosky vozů****. Obloha se náhle zatáhla* ***temnými mraky****.* ***Touha vidět ji*** *byla stále silnější. Vzpomínáme výročí* ***Velké říjnové revoluce****,* ***z jejíž inspirace se zrodila svoboda našich národů****. Bedřich je* ***příliš sebevědomý****. Zůstal* ***věren svým zásadám****. Jsem připraven* ***vydat se / abych se vydal na cestu****. — Dělá všechno* ***velmi důkladně****;*

(c) zájmenný substitut (nebo fráze dominovaná zájmenem), plnící zároveň funkci delimitační, a to: substantivní: *Na ulici nebylo vidět* ***nikoho****.* ***Někdo z vás*** *to musil udělat.* ***Ta*** *si tam dlouho pobyla!* ***To*** *se už nesmí stát. Byl* ***to*** *člověk poctivý. Pouze* ***ten, jehož tvůrčí činnost vycházela z takového širokého pohledu,*** *se mohl stát tvůrcem kvantové radiotechniky;* adjektivní: *S* ***některými lidmi*** *je těžko vyjít;* adverbiální: ***Nikdy*** *jsem se už s bratrem nesetkal;*

(d) relativum substantivní: *Neznám nikoho,* ***s kým*** *bych mohl o tom otevřeně mluvit;* adjektivní: *Nevím,* ***v které*** *skříni to máš! Byl to člověk,* ***jaký*** *se hned nenajde;* adverbiální: *Řekni mi,* ***jak*** *to děláš;*

(e) výraz zmnožený: *Přiveďte s sebou* ***otce nebo matku****.* ***Všichni obyvatelé, muži, ženy i děti,*** *je přišli uvítat. Fučík byl* ***statečný a čestný*** *člověk.* ***Doma v horách, tam*** *se cítil nejlépe.*

1 SUBJEKT (PODMĚT)

1.0 VÝRAZOVÉ FORMY SUBJEKTU

1.0.1 Za subjekt pokládáme člen (a valenční pozici), který má primárně formu substantiva nebo zájmena 1. a 2. osoby v nominativu (o zájmenu 3. osoby srov. B 2.2). Tuto pozici zaujímá (primárně, nebo substituci) též věta, resp. infinitiv.

1.0.2 Subjektovou pozici však může zaujímat též substantivní výraz v pádě jiném než v nominativu (v takových případech se mluvívá o syntaktickém nominativu). Změna pádové formy nenese s sebou změnu větného vztahu, nýbrž přináší jen navíc (ve srovnání s nominativem) jistou informaci, většinou kvantitativního charakteru. Jde o tyto případy:

1.0.2.1 genitiv záporový — dnes jen ve víceméně ustálených spojeních se slovesy s významem „nevyskytovat se" apod.: *Neminulo dne, aby nepřišla nějaká další nepříjemná zpráva. Není po něm vidu ani slechu. Druhého takového nebylo v celém kraji;*

1.0.2.2 genitiv množství (partitivní): *Tam bylo hraček!*

Genitivy v případech typu: *Vody bylo v řece málo a stále jí ubývalo. Přibylo nám starostí* se vykládají buď rovněž jako subjekty, anebo jako komplementy v konstrukci bezpodmětné. Zdá se, že tu jde o oslabení (nebo přímo o neutralizaci) protikladu mezi subjektem a komplementem. — V moravské variantě spis. češtiny je tento genitiv partitivní častější i v případech dalších: *Přes noc napadalo ze stromů jablek.*

1.0.2.3 genitiv numerativní („numerativ") po některých výrazech (nominativní povahy) udávajících kvantitu: *Z vozu vystoupilo pět ozbrojených mužů. Přeboru se zúčastnilo sto dvacet osm závodníků. Těchto několik dní rozhodlo o naší budoucnosti. Napadlo hodně sněhu.* — Sem lze přiřadit i případy typu: *Jich osm / osm z nich se nevrátilo.* (. . .), *z nichž osm se nevrátilo;*

1.0.2.4 předložkové pády s významem aproximativnosti nebo distributivnosti: *Náhle se rozsvítilo na sta světel. Každý jsme dostali po dvou exemplářích.*

1.0.3 Subjektovou pozici mohou zaujímat i některé výrazy příslovečné (většinou s charakterem lexikalizované elipsy): *Doma se mě na to neptali. V Tepně Náchod již splnili plán. U našich mladých čekají přírůstek do rodiny.*

1.0.4 U sloves recipročních (*navštěvovat se, domluvit se, bojovat, vyčítat si* (navzájem) atd.) bývá podmět vyjadřován čtverým různým způsobem: (a) paratakticky vyjádřenou koordinací substantivních výrazů (*Pavel a Eva se (navzájem / spolu) dohodli*); (b) hypotakticky vyjádřenou (pomocí *s* + I) koordinací substantivních výrazů (*Pavel s Evou se (navzájem / spolu) dohodli*); (c) plurálem substantivního výrazu hyperonymického (*Oba sourozenci se (navzájem / spolu) dohodli. Žáci se (mezi sebou) nedohodli*); (d) jen jeden z participantů je subjektem, druhý — v instrumentále s předl. *s* — má větněčlenskou platnost komplementu; predikát se shoduje se subjektem (*Pavel se s Evou nedohodl. Zaměstnanci se s vedením závodu dohodli, že ...*).

Pozn.: I když je nominativ substantiva typickým pádem subjektu, může mít tento tvar i některé syntaktické funkce další. Především bývá v pozici predikativu. Od subjektového nominativu jej ve většině případů rozlišíme podle toho, že jej lze nahradit (i když s jistou sémantickou modifikací) instrumentálem (*Bratr je soustružník* → *Bratr je soustružníkem*); v případech, kdy jej nahradit nelze (*Ta mohutná postava v pozadí byl strýc Emil* → *Strýc Emil byl ta mohutná postava vzadu*), napomáhá někdy mluvnická shoda (predikátové sloveso se shoduje se subjektem). Někdy však není smerodatná ani shoda (srov. např. *Žena nejsou housle*). Dále bývá nominativ v platnosti neshodného substantivního přívlastku — tzv. nominativ jmenovací — (*v okrese Rakovník*) a v příslovečném určení typu komitativního (tzv. „doplňku"): *Tato deska byla vydána jako bezplatná premie.*

1.1 VĚTNĚSÉMANTICKÉ ROLE SUBJEKTU

1.1.0 Z nominativního typologického charakteru češtiny vyplývá, že se subjekt jeví jako člen po stránce větněsémantické nespecializovaný. Některé z těchto rolí jsou však pro podmět typické a existují tu jisté preferenční tendence (srov. odd. B 6).

1.1.1.0 V pozici subjektu bývá vyjadřován původce děje (v širokém smyslu slova).

1.1.1.1. O agentu v užším smyslu lze mluvit tam, kde jde o činnost (zpravidla více méně záměrnou ze strany původce, i když nezáměrnost není vyloučena: např. poranit, usmrtit lze úmyslně i neúmyslně). (Srov. již B 5.4.) U reflexívních konstrukcí typu *Eva se uviděla v zrcadle* (v nichž lze chápat reflexívní *se* jakožto doplnění objektového typu) kumuluje v sobě subjektový participant zároveň roli agentu a patientu. U sloves recipročních má subjektový participant (pokud je vyjádřen způsoby (a) — (c), viz výše 1.0.4) obě role; jde vlastně o dva děje: *Sestry se vzájemně osočovaly. V tomto zápase bojovala obě mužstva s velkým nasazením.*

(a) U akčních predikátů mutačních (viz B 5.3): s činností agentu je spojen kauzální vztah; činnost agentu se jeví jako příčina změny: *Dárky rozdělo-*

vala vždycky mamince. Lev se snadno zmocnil kořisti. Fašisti vypálili několik vesnic. N. p. Bystrav postaví letos přes dvě stě bytů nad plán. Obě rodiny se dohodly strávit prázdniny společně. Tu skvrnu ti nejlépe vyčistí v čistírně. Národní výbor mou žádost zamítl.

Někdy mívá agens charakter pouhého iniciátora děje, viz B 5.4.3: *Tatínek mně poslal pro noviny. Holím se* („dávám se holit") v *Hygii*, charakter prohibitivní nebo permisivní (tj. jeho činnost záleží v (ne)bránění někomu): *Zabránil nám pokračovat v této činnosti. Velitel nám dopřál na chvíli odpočinek.*

Zvláštní charakter má agens mutačního děje omezeného jen na agens (děj vykonává agens sám se sebou): *Pavel vstal, otočil se, ušel několik kroků, sedl si do křesla. Náměstek rychle postupoval. Z vlaku vystoupila spousta lidí a nahrnula se do čekáren.*

Ve specifických významových modifikacích vystupuje agens u predikátů vyjadřujících řečové a mentální činnosti: tu mívá roli někdy podavatele informace, jindy toho, kdo informaci získává: *Matka mu řekla o Evě celou pravdu. Čeďok nám oznámil, že zájezd byl odložen. O celém případě jsem uvědomil policii. Pátrací orgány pachatele dosud nezjistily. Uhodl moje myšlenky.*

(b) U akčních predikátů procesuálních (nemutačních): *Stařec táhl za sebou vozík. Po otcově smrti vedla matka podnik sama. Lid se bouřil proti vrchnosti. Zápasu přihlíželo několik tisíc diváků. Tato pravidla musí zachovávat všichni účastníci. Včera jsme pracovali přes čas. Neměl bys mluvit tak hlasitě. Naši se drželi až do poločasu statečně. Ten pes dnes pořád štěká. Publikum nadšeně tleskalo.*

Ve specifických modifikacích vystupuje i zde agens u predikátů řečové, mentální a smyslové činnosti: *Oba hovořili velmi tiše. Obžalovaný zatvrzele mlčel. Zdeňka ho nenápadně pozorovala. Karel projevuje zájem hlavně o hudbu. Pomyslel jsem si, že bude nejmoudřejší neodpovídat. Komise zvážila všechny okolnosti.*

1.1.1.2 Nemá-li u sloves činnostních podmětový participant rys [+anim], popř. též [+person], je jeho agentní charakter oslabený. Společným rysem, který jej spojuje s agentem ve vlastním smyslu, je jeho schopnost vykon(áv)at příslušný děj. Tímto „neživým" agentem bývá pak (a) „zařízení, stroj", nebo (b) „přírodní síla". V případě (a) má agens charakter nástrojový (prostředkový): *Taxi ho zavezlo až na nádraží. Tyto nové stroje vyrábějí o polovinu levněji a efektivněji. Zabila ho kulka z revolveru.* V případě (b) mívá charakter příčinný: *Slunce vysušilo kaluže. To okno rozbil vítr.* (Srov. též: *To okno se rozbilo větrem*, nikoli však **To okno se rozbilo Karlem* — tj. agens s rysem [+anim] nemůže být vyjádřen instrumentálem původce děje u reflexivního pasiva, kdežto agens [+natur] může.) Viz též E 1.4.

Případy jako *Neštěstí nechodí po horách, ale po lidech* ukazují, že vedle případů normálních

musíme počítat s případy aktualizovanými, v nichž podmětový participant může být sémanticky specifikován jakoukoli entitou, kterou mluvčí v dané souvislosti pokládá za vhodné spojit s danou rolí u daného predikátu. Tak tomu bývá často ve vyjadřování obrazném.

1.1.1.3 O participantské roli příčiny (ve vlastním smyslu) lze mluvit tam, kde participant v syntaktické pozici subjektu má rys [+komplex], tj. má povahu děje nebo stavu.

Jak bylo vyloženo v B 5.3, v akční kauzativní konstrukci např. *Karel každého rozčiluje* není u mnoha sloves vlastní obsah činnosti blíže specifikován, příslušné mutační sloveso vyjadřuje jen kauzálnost a druh změny, kterou patiens prochází. Samu specifikaci činnosti agentu je možno vyjádřit i v rámci dané akční konstrukce, a to instrumentálem dějového/stavového jména nebo vedlejší větou s *tím, že*... v platnosti fakultativního určení příčiny: *Karel svým tlacháním / tím, že tlachá, každého rozčiluje.* Tím vzniká větná struktura s dvěma predikáty (‚tlachat' a ‚rozčilovat'), přičemž agenty obou jsou referenčně totožné (*Karel*). Tuto celou konstrukci je možno restrukturovat tak, že se do subjektové pozice dosadí místo agentu sám příčinný děj/stav, tj. vyjádří se nominativní podobou dějového/stavového substantiva, kdežto jeho agens/nositel se vyjádří atributem: *Karlovo tlachání každého rozčiluje. To, že Karel tlachá, každého rozčiluje.* Jiné příklady: *Překvapilo mne, že Ivan nepřišel. Její nedočkavost vše pokazila.*

Vztahovou kauzální složku (relátor) je možno osamostatnit, vyjádřit samostatným predikátem s kategoriálním kauzálním významem v pozici verba finita maticové propozice: *Karlovo tlachání způsobuje, že se kdekdo rozčílí.* (Propozice v pozici subjektové v roli ‚příčiny' může být ovšem toho druhu, že její predikát představuje děj neakční nebo stav. Např.: *Zvyšování množství vody ve tkáních může vést k poruchám spánku. Špatný stav vozovek vede k tomu, že se vozy rychle opotřebovávají.*)

1.1.2.0 U dějových sloves neakčních mívá subjektový participant roli nositele. Je to:

1.1.2.1 nositel inherentního děje, a to takového, který patří k charakteristice nebo k podstatě existence či fungování jistého objektu (nebo z nich nutně vyplývá):

(a) projevy participantů s rysem [+anim], tj. děje konané jimi mimovolně (resp. schopnost k takové činnosti): *Na Zemi už žije několik miliard lidí. Dítě rostlo jako z vody. Stařec už sotva dýchal.* Jindy jde o děje jen dočasné, resp. nositelem do jisté míry ovladatelné: *Děti už spí. Dnes nějak chraptíš;*

(b) projevy participantů s rysem [– anim]:

(1) přírodní jevy, resp. též výtvory lidské, pokud jde o jejich specifický projev: *Foukal prudký vítr. Hladina rybníka se leskla jako zrcadlo. Voda hučí po lučinách. Sype se mokrý sníh. Tahle lampa dává špatné světlo. Doprava vázne.*

(2) přenesení činnostních predikátů na výtvory lidské nebo na jiné jevy: *Motor už neběží. Slunce se nám opíralo do zad. Schůze se protáhla přes půlnoc. Prázdniny rychle uběhly.*

(3) různé jiné případy: *Zlomená větev se kývala sem a tam.*

Pozn: V případě predikátů mutačních inchoativních jde o nositele inherentní změny: *Probudil jsem se. Květiny vadnou* ap., viz 1.1.2.3.

1.1.2.2 nositel vjemů, pocitů, postojů, neboli prožívatel: *Jiří pocítil únavu. Naši o tom nic neslyšeli. Eva tě viděla, jak ses vracel. Trpěl jsem velkými bolestmi. Bál se na to vzpomenout. Všichni toužíme po míru. Bavila se mými rozpaky. Eva se trápila neúspěchy svých dětí.*

1.1.2.3 nositel změny (u mutačních predikátů inchoativních; jde i o změny inherentní, srov. 1.1.2.1) s rysy [± anim], [± komplex]: *Pavlík onemocněl. Jeho nová kniha už vyšla. Zabil se při leteckém neštěstí. Zámožné třídy ještě více bohatly. Neošetřovaná karosérie rychle zrezivý. Třešně už červenají. Jistě se brzo uzdravíš. Obálka se rozlepila. Probudil se. Eva upadla do rozpaků. Loď klesala zvolna ke dnu. Bratr přišel o všechno. Dostal jsem z toho horečku. Eva při tom zapomněla na svou bolest. Samou lítostí se Eva rozplakala. Zábava se zvolna rozproudila.*

1.1.3 U omezeného počtu predikátů je subjektem neživý podnět pocitů nebo postojů (jejich prožívatele je u většiny těchto predikátů možno vyjádřit komplementem):

Jídlo / jíst ji už ani nechutná. Sport Jendu netěší. Včerejší zápas / Jeho nový román se všem líbil. Mrzí mne tvá nedbalost / že jsi nedbalý. Jeho přednáška posluchače zaujala. Jak ukazuje většina uvedených příkladů, mívá ‚podnět' často rys [+ komplex].

1.1.4 Nositel vlastnosti nebo stavu (kvalifikace) je většinou u slovesa *být* + predikativ: *Eva je nemocná. Můj otec byl silný kuřák. Tento význačný činitel našeho politického života je též nositelem několika státních vyznamenání. Evička by chtěla být učitelkou / je rozená učitelka. Tahle fotografie není dost ostrá / nemá dostatečnou ostrost / vyznačuje se nedostatečnou ostrostí. Náš pes nekouše. Tato židle je z tvrdého dřeva. To sako není ještě ušité.*

1.1.5 U relačních predikátů s významem přináležitosti nebo sounáležitosti bývá v subjektu vyjadřován:

(a) vlastník (v širokém smyslu): *Karel má hodinky. Moderní automobily mívají automatickou regulaci teploty vody v chladiči. Pes má čtyři nohy. Každý má nárok na spravedlivou odměnu. U Svobodů mají tři dcery;*

(b) (konverzní vztah k (a)): vlastněný předmět (v širokém smyslu): *Ty hodinky patří Karlovi. Každému náleží spravedlivá odměna. K výbavě moderního automobilu patří též radiální pneumatiky.*

1.1.6 U relačních predikátů s významem konkrétní i abstraktní lokalizace (příslušnost do třídy) nebo souvýskytu bývá v subjektu vyjadřována:

1.1.6.1 (a) lokalizovaná entita: *Otec je na zahradě. Několik našich pěvců hostuje v berlínské opeře. Papež sídlí v Římě. Prozatímní divadlo se nalézalo na nábřeží. V příbramských dolech se vyskytovalo stříbro;*

(b) část (součást, složka) nějakého celku: *V mléku je / je obsažena voda. Voda tvoří podstatnou složku mléka;*

(c) (konverzní vztah k (a):) místo, kde je něco umístěno: *Praha hostí odborářské delegace z celého světa. Zahrada je osázena ovocnými stromy. Řím je sídlem papeže;*

(d) (konverzní vztah k (b):) celek obsahující součásti, složky: *Mléko obsahuje vodu;*

1.1.6.2 (a) nějaká entita (popř. skupina entit) jakožto složka nějaké množiny, člen (podtřída) nějaké třídy: *Lev je šelma kočkovitá / patří mezi šelmy kočkovité / řadí se k šelmám kočkovitým;*

(b) (inverzní vztah k (a):) množina nebo třída objektů ve vztahu k svým členům, složkám: *Prvky kovové se dělí na kovy vodivé a kovy nevodivé;*

1.1.6.3 (a) entita v jisté poloze: *Všichni stáli, jen otec seděl;*

(b) entita v jisté poloze a zároveň lokalizovaná v jistém místě: *Pavel ležel na gauči.*

1.1.7 U jiných relačních predikátů statické povahy bývá podmětem vyjadřována:

1.1.7.1 časově fixovaná entita (zpravidla [+komplex]): *Schůze ZV ROH bude ve čtvrtek v 15 hod. Jednání probíhají vždy dopoledne;*

1.1.7.2 entita srovnávaná s jinou entitou (a tím kvalifikovaná): *Anička je menší než Eva* (inverzně: *Eva je větší než Anička*). *Pavel převyšuje Tomáše nadáním (Tomáš nedosahuje svým nadáním Pavla);*

1.1.7.3 entita, u níž se konstatuje (nebo popírá) ekvivalence nebo podobnost s entitou jinou: *Eva není taková jako ty. Petr se podobá matce;*

1.1.7.4 (ve vztahu uspořádání) entita, jejíž pozice je určována udáváním její pozice vzhledem k nějaké entitě jiné: *Číslo nižší předchází před vyšším;* (inverzně:) *Číslo vyšší následuje za nižším;*

1.1.7.5 (v relaci distribuce) entita (nebo skupina entit) z nějaké množiny entit, která se přiřaďuje k nějaké entitě (ke skupině entit) z jiné množiny: *Na každého žáka připadá jedna učebnice;*

1.1.7.6 entita, která je identifikována s jinou: *Ten tlustý vzadu s čepicí na hlavě je strýček Josef.*

1.2 NĚKTERÉ DALŠÍ STRUKTURNÍ VLASTNOSTI PODMĚTU

1.2.1 Po stránce gramaticky konstrukční: Kromě změn při nominalizaci a pasivizaci určitého slovesa v predikátu rekurují k podmětu též některá jiná gramatická pravidla. Například při náhradě věty vedlejší konstrukcí infinitivní vyžadují některá slovesa referenční totožnost podmětu věty podřazené a podmětu věty nadřazené (*Pavel se rozhodl, že (Pavel) zítra odjede* → *Pavel se rozhodl zítra odjet*), jiná zase referenční totožnost podmětu věty podřazené s komplementem věty nadřazené (*Lékař mi přikázal, abych (já) ležel v posteli* → *Lékař mi přikázal ležet v posteli*) aj.

1.2.2 Podmětová pozice má výrazný podíl na hierarchizaci valenčních pozic (a jim odpovídajících participantů) u slovesných predikátů vícevalenčních. V jazyce existuje pro vyjádření jednoho a téhož typu reálné situace zpravidla několik prostředků, které se po funkční stránce liší mezi sebou jen tím, že vždy jiný participant je podmětem: ten stojí hierarchicky nejvýše, je v popředí při jazykovém ztvárnění situace. Po formální stránce tomu slouží různé paradigmatické modifikace téže lexikální jednotky (srov. *Výrobce dodává na trh tento druh zboží v luxusním balení. Tento druh zboží je (výrobcem) dodáván na trh v luxusním balení. Tento druh zboží se dodává na trh v luxusním balení*),

nebo jde o dva (nebo více) lexémy různé (jde o tzv. inverzní či konverzní predikátové výrazy), např.: *menší než — větší než; mít — náležet / patřit. Tahle látka pouští barvu — Tahle barva nepouští.*

1.2.3 Po stránce aktuálního členění: Mezi podmětem a tématem výpovědi (tím, o čem se něco vypovídá) je vztah afinity: mluvčí má sklon k tomu, zvolit za téma výpovědi spíše tu složku reálné situace, vzhledem k níž je tato situace prezentována, tj. participant subjektový (a naopak).

1.2.4 Po stránce referenční: Podmětem bývá často (a primárně) označován nějaký předmětný objekt (nebo skupina objektů), přičemž se projevuje tendence k tomu, že je delimitován rysy [jedinečnost], resp. [generičnost]. Existence entity, k níž se výraz v podmětu vztahuje, je často nezávislá na ději (vlastnosti, stavu) vyjádřeném v predikátu.

2 KOMPLEMENT (DOPLNĚNÍ)

2.0 DRUHY A VÝRAZOVÉ FORMY KOMPLEMENTU

Komplementem rozumíme každou jinou než subjektovou valenční pozici vyžadovanou verbem finitem (predikativ tu za valenční pozici nepokládáme). Je několikerého druhu, a to jednak po stránce výrazové, jednak významové:

(a) doplnění s pevně fixovanou výrazovou formou, na něž se lze ptát pádovou otázkou. Např.: *Správce opravuje motorku* – co opravuje správce? *Bratr mi oznámil, že se zítra žení* – co mi oznámil bratr? komu oznámil bratr, že se zítra žení? *Otce zvolili předsedou / za předsedu* – čím / za co zvolili otce? *Lékař mu doporučil nekouřit* – co mu doporučil lékař? Říkáme pak, že dané sloveso má rekci akuzativní, dativní, s předložkou *za* s akuzativem, s infinitivem atp. Toto doplnění je buď obligatorní, nebo potenciální. V dosavadních mluvnicích se toto doplnění nazývalo objekt (předmět);

b) doplnění, na něž se lze ptát některým zájmenným příslovcem. Např. *Pavel bydlel v Pardubicích, ale už tam nebydlí* – kde bydlel Pavel? *Potom zamířil domů / do školy / na hřbitov / k tetě* – kam zamířil? *Eva se chovala vzorně* – jak se Eva chovala? Doplnění tohoto druhu bývají většinou obligatorní a mají charakter valenčního (predikátem vyžadovaného) příslovečného určení. Jejich výrazová forma není tak úzce vymezena jako u doplnění předmětových; je dána sémantickým typem daného příslovečného určení (místo, směr,

způsob atd.); nejčastěji jde o předložkový pád substantivního výrazu (přičemž volba předložky se pohybuje právě v rámci slovesem daného sémantického typu přísl. určení) nebo o příslovce (též zájmenná);

(c) jako komplement (tedy člen valenční) jeví se i obligatorní kvalifikace subjektového nebo objektového participantu u některých predikátů „neplnovýznamových", majících v podstatě charakter sémantických kategoriálních modifikací slovesa *být*. Tento participant (uváděný dosud v mluvnicích jako „nutný doplněk" nebo „určení dějového obsahu") má tedy blízko k predikativu, a to i po stránce výrazové formy. Nejčastěji bývá vyjádřen N/I adjektiva nebo substantiva *(Dům zůstal nedostavěn(ý). Stala se nepostradatelnou pomocnicí. Ukázala se výbornou doprovazečkou / jako výborná doprovazečka. Udělali kozla zahradníkem)*, dále pak předložkovým pádem substantiva *(Zvolili ho za krále / králem. Vydával ho za svého bratrance. Byt udržovala čistý / v pořádku)*. U některých sloves, jejichž komplement kvalifikuje subjektový participant, má tento komplement charakter příslovečný (na otázku *jak?*); srov. *Dům vyhlížel jako opuštěný / zpustle / jako by ho neudržovali. Cítil se nemocen / jako po nemoci / dobře / jako by ho zmlátili.*

2.1 VĚTNĚSÉMANTICKÉ ROLE KOMPLEMENTU OBJEKTOVÉHO

2.1.1 Nejtypičtější roli pravovalenčních participantů je v ZVS role patientu, tj. té entity, (1) která činnosti nějakého agentu vzniká (nebo zaniká), (2) která je jí nějak měněna nebo pozměňována, nějak zasahována, manipulována, (3) která je jí ovlivňována, na niž děj přímo míří ap. Z toho plyne, že patiens vystupuje jen v intenčním poli sloves akčních, nejtypičtěji pak u akčních mutací (roli patientu má tu participant procházející přechodovou změnou). Spolu s patientem vystupuje často některý další pravovalenční participant;

2.1.1.1 patiens u sloves znamenajících vznik nebo zánik (tzv. „verba efficiendi"), tj. u některých akčních mutací s Ak *(postavit nové byty, ušít (si) šaty, připravit snídani, vypěstovat nový druh broskví, vypálit vesnici, spotřebovat zásoby, uhasit požár, ukončit zasedání, zaházet jámu, provést důkaz, vymyslit novou teorii)*. Jde vesměs o slovesa s rekcí akuzativní, pasivizovatelná; patiens může mít též rys [+ komplex];

2.1.1.2 patiens u jiných sloves (tzv. „verba afficiendi")

2.1.1.2.1 u akčních mutačních je patiens dějem nějak měněn, je jím manipulováno, je přiváděn do nové situace;

(a) patiens se stává nebo přestává být nositelem nebo agentem děje: *roztočit kola, zastavit koně;*

(b) patiens je agentem přemisťován: často se vyskytuje zároveň s patientem druhý komplement, lokální (obligatorní nebo potenciální), na otázku *odkud?, kam?, kudy?* – *položit knihu na stůl, odvést peníze do banky, nacpat slámu do slamníku, nabodnout kuře na rožeň, přehodit šaty přes židli, nasypat cement do malty, přenést židli do vedlejšího pokoje, zavést děti k babičce, vrátit knihu do knihovny; vyndat maso z trouby, čerpat vodu ze studny, přivést si ženu z ciziny, vytlačit nepřítele z města / auto z garáže, vytáhnout rybu z vody, vyvézt hlínu ze dvora; protáhnout nit jehlou; umístit žáka v internátě.*

Některé události tohoto typu lze jazykově pojmout a vyjadřit i tak, že se nechápou jako přemisťování objektu z nějakého místa na nějaké místo, nýbrž jako ‚vyprazdňování' nějakého místa, resp. opatřování nějakého místa nějakým objektem. Predikátové sloveso má sice stejnou podobu, ale odlišnou intenci i valenci. Srov. *vyčerpat vodu ze studny* → *vyčerpat studnu; naložit cihly na vůz* → *naložit vůz cihlami.* Viz též (f).

(c) agens mění polohu patientu ap.: *posadit protivníka, vztyčit stožár, postavit převrženou vázu, postavit / zbourat stan, rozprostřít sítě, stisknout tlačítko, pověsit záclony;*

(d) agens způsobuje změnu vlastnosti nebo stavu patientu nebo změnu intenzity děje (pak má patiens rys [+ komplex]): *čistit chodníky, opravovat auto, znecitlivit zraněné místo; posilovat nitrové suchy, rozmíchat barvu, upéci kuře, roztrhat dopis, poškodit obal, utrhnout jablko, zavřít krám; proměnit princeznu v labuť; bavit / dojímat / těšit / děsit někoho; vštěpovat žákům lásku k vlasti; navykat děti na pořádek / pořádku* (lze chápat i podle (e));

(e) patiens u predikátů založených na změně ve vztahu přináležitosti je dvojího druhu:

(1) mutační změna je nazírána z hlediska vlastněné entity měnící vlastníka; tento participant se vyjadřuje syntaktickou pozicí hierarchicky vyšší (Ak) a má roli patientu, kdežto nový vlastník (v roli příjemce, cíle), resp. u jiných sloves naopak původní vlastník (kdo vlastněnou entitu pozbývá, tedy ‚zdroj', resp. ‚postižený') je vyjadřován pozicí hierarchicky nižší (D nebo prep Čas) a bývá potenciální, popř. se nevyjadřuje žádnou valenční pozicí. Jde o typy: *dát něco (někomu), získat něco (od někoho), vzít něco (někomu).* Např.: *věnovat bratrovi kolo; vrátit knihu kamarádovi, přidělit žadateli byt; vyhrát putovní pohár, opatřit si potvrzení od ředitelství, dostat / obdržet zásilku / zprávu (od otce); krást (sousedovi) hrušky, přebrat kamarádovi děvče; odebrat (řidiči) řidičský průkaz; dobýt město (na nepříteli);*

(2) mutační změna je nazírána z hlediska jednoho z vlastníků: ten je vyjadřován pozicí hierarchicky vyšší (Ak) a má roli patientu; entita měnící vlastníka je v pozici hierarchicky nižší (I, G nebo prep Čas), má roli ‚materiálu' a bývá obligatorní nebo potenciální. Jde o typy: *obdarovat někoho (něčím),*

zbavit někoho něčeho; některá další slovesa: obšťastnit někoho (něčím), zahrnout někoho dary, okrást bratra (o všechen majetek), připravit někoho o klid, zprovšt někoho něčeho.

(f) patiens (vyjadřovaný v pozici hierarchicky vyšší, Ak) je uváděn do souvýskytu s participantem v pozici druhého komplementu, resp. je z tohoto souvýskytu vyvazován. Tento druhý komplementový participant bývá často vyjadřován jen potenciálně a předložkovým (adverbiálním) pádem. První komplementový participant, patiens, má někdy blízko k patientu u sloves vyjadřujících změnu v příslušnosti, popř. změnu lokace. Např.: *vybrat kosti z ryb, odřezat suché větve (ze stromu), odloučit rodiče od dětí / děti od rodičů, separovat infekčně nemocného (od ostatních pacientů), ulomit kousek housky, amputovat (zraněnému) prst* (jde o vztah části a celku neb v individua a toho, co je součástí jeho vybavenosti); *spojit centrum s periferií, seznámit bratra se svou přítelkyní, podat (učiteli) pero, přidat mléko (-a) (do čaje), smíchat sušenku v čokoládě, zabalit dárek (do celofánu).*

Někdy je možno pojmout oba participanty jako rovnocenné a vyjádřit je plurálem hyperonymního nebo podobného substantiva (v Ak): *sblížit oba rozvádějící se sourozence, rozestavat manžele.*

Některé události tohoto typu (stejně jako takové, které lze traktovat jako změna v lokaci, viz (b)) je možno jazykově pojmout a vyjádřit dvojím různým způsobem, podle toho, z hlediska kterého z obou participantů se mutační změna nazírá (a který je tedy v roli patientu). Ta může záležet v tom, že se koexistence, souvýskyt obou participantů buď ruší (*vybrat dopisy (ze schránky), vybrat schránku; stáhnout kůži (z králíka), stáhnout králíka (z kůže)*), nebo se naopak uskutečňuje, zavádí (*dolít vodu (do chladiče), dolít chladič (vodou); namazat máslo na chléb, namazat chléb máslem*). Takovýchto sloves (zpravidla předponových) je větší počet a patří k nim např.: *svlékat kabát – dítě (z kabátu); léčit pacienta z nemoci – nemoc; obléknout / obléci kabát (dítěti) – dítě (do kabátu); zapnout kabát (na knoflíky) – knoflíky; provrtat díru (do prkna) – prkno; splést vlasy (do copů) – copy.*

Obdobně se mohou střídat dva různé participanty v pozici subjektové: *oloukl email (z hrnce) – hrnec; látka pouští (barvu) – barva pouští.*

Protože jde o jistou pravidelnost, lze takovéto dvojice chápat též jako dvě různé hierarchizace téže propozice.

(g) Z ostatních sémantických typů patientu lze uvést tyto výraznější:

(1) patiens je ve vztahu zaměnitelnosti jinou entitou (‚náhradou'): *nahradit betonové stožáry kovovými (stožáry), vyměnit prasklou žárovku (za novou (žárovku)); kompenzovat nadání píle;* s opačným dosazením rolí do pozic (v roli patientu je ‚náhrada'): *dosadit čísla zvláštní za čísla obecná;*

(2) patiens je poměřován entitou (‚pozadím'), *srovnávat Jiřího s Martinem, přirovnávat ho k někomu*, podobně *rozeznat, odlišit něco od něčeho; splést si, ztotožnit něco s něčím;*

(3) patiens (povahy materiálu) je manipulován tak, že vzniká entita nové kvality (rezultát): *zpracovat švestky na slivovici;* jestliže se mutační děj nazírá z hlediska rezultátu, manipulovaná entita je vyjádřena v pozici příslovečného určení původu (předložkovým pádem): *vyrábět slivovici ze švestek;*

(4) patiens je uspořádáván, formován do jistého útvaru pojatého jako cíl: *sestavit / složit kostky do čtverce;* jestliže se týž mutační děj nazírá z hlediska cíle, uspořádávané entity se vyjádří adverbiálním předložkovým pádem: *sestavit čtverec z kostek.* V obou případech se však užije téhož slovesa (obdobně jako výše v (f));

2.1.1.2.2 patiens u akčních sloves nemutačních

(a) je zasahován: *bít psa, klepat na dveře, tlouct do stolu, bouchat dveřmi, dotýkat se ruky, pohladit ženinu tvář / pohladit ženu po tváři* (vztah část–celek), *líbat dítě,* (reciproční děj:) *bojovat s nepřítelem / proti nepříteli, poprat se s kluky, líbat se s milencem;* (vyjádření implicitní (bez předmětu):) *kluci se (spolu) poprali; zacházel s ní tvrdě, jednal s ním fair;*

(b) je uváděn do pohybu:

(1) je transportován (pohyb lokomoční): *nést nákup (z obchodu), vézt nemocného autem do nemocnice, tlačit nepojízdné auto, táhnout za sebou káru;*

(2) je uváděn v jiný pohyb než lokomoční: *(za)třást stromem, houpat dítě, chovat dítě, pohybovat ušima;*

(3) patiens má zároveň roli podnětu (stimulu) činnosti agentu; činnost agentu, zaměřená na patiens, je tedy motivována reakcí vyvolávanou patientem v agentu: *mračit se na ženu, bouřit se proti vrchnosti, posmívat se učiteli;*

(c) u sloves iniciačních (subjektem je iniciátor děje) má objektový participant roli patientu (vzhledem k iniciátoru),

(1) zároveň však je agentem děje, k němuž je iniciován: *hnát lidi (do práce), provádět cizince (po městě), krmit dobytek;* u některých sloves má patiens značně samostatnou dějovou roli: *řídit auto, vést podnik;*

(2) patientu s rysem [+ komplex], jemuž je agentem bráněno v jeho uplatnění: *čelit nebezpečí, vzdorovat nákaze, bránit šíření epidemie, postavit se proti zlořádům, vystoupit proti rezoluci;*

2.1.1.3 patiens, na nějž je děj zaměřen; agens

(a) usiluje o navázání kontaktu s patientem: *hledat ztracenou peněženku, pátrat po vinících, pronásledovat nepřítele, čekat na vlak;*

(b) zaměřuje na patiens svou smyslovou nebo intelektuální činnost: *pozorovat oblohu, dívat se na televizi, myslet na otce, zajímat se o sport;*

2.1.1.4 patiens specifikuje vlastní obsah činnosti:

(a) u sloves s významem jen rámcovým: *pečovat o děti, udržovat byt v pořádku / pořádek (v bytě), ovládat jízdu na kole / francouzštinu;*

Pozn.: U sloves *podrobit se / podřídit se příkazu, poslouchat rozkazy, dodržovat / zachovávat předpisy* nemá participant v doplnění charakter patientu, nýbrž „názvu informačního komplexu" (srov. podrobit se tomu, co někdo přikázal);

(b) slovesa typu *tančit, hrát* mohou mít u sebe doplnění blíže určující kvalitu, resp. způsob děje: vyjadřuje se zpravidla akuzativem substantiva, a to substantiva z velmi úzkého okruhu kohyponym k dějovému substantivu *tanec, hra* ap.: *tančit valčík, hrát mariáš.* Jde o tzv. vnitřní předmět, jehož krajní případ tvoří tzv. figura etymologica: *tančit moderní tance, hrát hazardní hry.* Podobný ráz mají i některá doplnění v instrumentále: *spát tvrdým spánkem* („tvrdě"), *plakat hořkým pláčem;* kvalifikující platnost tu mívá zpravidla atribut. Srov. též *postupovat vpřed krůčky / po malých krůčcích, křičet mocným hlasem / hlasem ptáka.*

Za „vnitřní předmět" lze pokládat i instrumentály v typu *dřeskat rukama, dupat nohama*; doplnění je omezeno na dané substantivum a je sémanticky implikováno už ve slovese.

2.1.2 U sloves mluvení a mentální činnosti vystupuje patiens ve značně specifické modifikaci — nazýváme ji informace; vedle tohoto patientu vystupují u těchto sloves některé další komplementové role, a to příjemce (adresát) a zdroj.

2.1.2.1 Participant s rolí informace (INF) má charakter ‚vlastněného předmětu', avšak tímto předmětem je nějaký myšlenkový obsah (komplexního charakteru, tj. abstraktní situace, stav věci), který je slovně formulován anebo alespoň který lze tak formulovat. INF může být buď explicitní, nebo neexplicitní, anebo kondenzovaná. INF explicitní je buď úplná *(Říkal, že nepřijde. Oznámil nám svůj příjezd. Doporučil mu nekouřit)* nebo neúplná *(Řekl mi, kam mám jít. Dozvěděl se příčinu požáru).* INF neexplicitní buď udává informační rámec *(Přečetl zprávu o rozpočtu. Sdělil mu své tajemství)* nebo hodnocení *(Mluvil hlouposti),* anebo vlastní obsah jen naznačuje *(Všechno ti vysvětlím).* INF kondenzovaná je taková, která je reprezentována jen nejdůležitějším participantem dané situace *(Slíbil mu hodinky / že mu dá hodinky).* Uvnitř INF je třeba většinou lišit dvě její složky: koho/čeho se INF týká (tzv. syžet) a vlastní informaci o syžetu (tzv. diktum); např. *Hovořili o včerejším utkání* (syžet). *Vyprávěl o své dceři* (syžet), *že se bude vdávat* (diktum).

Patiens typu INF se objevuje u:

(a) mutačních sloves akčních, implikujících vedle role mluvčího a INF též roli adresáta, resp. zdroje: jde o předávání nebo získávání INF

(1) sloves mluvení („verba dicendi"); má většinou charakter dikta, ale někdy i syžetu: *Řekl mu, že Regina se bude vdávat / jak se tam dostane / aby na něho počkal / o svém úmyslu jet do Bulharska. Říkali o něm, že je nedbalý. Mluvil samé nesmysly. Vyprávěla otci, co zažila / své zážitky. Vyprávěl jim o svém mládí, jak vyrůstal na vesnici, co vše zkusil a že nakonec přece jen dosáhl svého cíle. Vyjádřil své přesvědčení, že věc míru zvítězí. Besedoval s nimi o tom, jak se stal kosmonautem. Domluvili se, že se sejdou. Informoval je o své cestě po Itálii. Napiš nám, zda přijedeš a kdy. Ptala se ho, kam jde. Vyptával se ho na Josefa a na jeho zdraví. Položil mi otázku, zda bych nebyl ochoten se toho podniku zúčastnit. Vyřizuji Vám pozdrav od Zdeny. Dáváme Ti k tomu souhlas. Slíbila mu, že se na to zeptá. Radili mu, aby tam nejezdil / nejezdit tam. Odmítl mu pomoc;*

INF u sloves mluvení vyjádřená formou věty závislé (nebo bloku takových vět) bývá nazývána nepřímá řeč; pokud má tato věta modalitu (intenci) tázací, nazývá se nepřímá otázka (např.: *Ptal se mě, kolik je hodin*).

(2) sloves mentální činnosti (někdy spojené s činností řečovou): *Poučil jsem ho, že by se takto chovat neměl. Učí žáky matematiku / matematice / slušnému chování. Dověděl jsem se (od někoho / z novin), že se představení odkládá. Přesvědčil jsem se, že vlak má hodinové zpoždění;* (zdrojem INF je sám agens:) *Pomyslil jsem si, že tomu asi skutečně nerozumí. Představuj si třeba lovce, jak stopuje šelmu. Většina soutěžících výsledek uhodla;*

(b) mutačních neakčních sloves jde o nabytí INF bez možnosti specifikovat její zdroj, resp. zdrojem jsou tu procesy v mysli nositele děje:

(1) *napadlo ho, že by se tam měl jít podívat / jít se tam podívat; pochopil, jak to s ním vlastně dopadá; pomyslil si, že mu Eva za to ani nestojí; zapomněl jsem, že je dnes porada oddělení; zapomněl jsem (jít) na poradu;*

(2) lze sem přiřadit i slovesa smyslového vnímání (v některých jejich významech): *viděl, jak se proti němu řítí nákladní auto / nákladní auto, jak se proti němu řítí; viděl už, že trestu neujde; slyšel vedle někoho zpívat; slyšel, že barevné televizory mají být levnější; (po)všiml si / postřehl / zpozoroval, že / jak se mu lidé začínají vyhýbat; (po)všiml si její zamlklosti / že je zamlklá;*

(c) sloves nemutačních vyjadřujících činnost

(1) smyslovou nebo intelektuální, jíž má být INF ověřena nebo doplněna: *naslouchal, jak hučí les / zda už někdo nejde; poslouchal, o čem rodiče mluví / rozhovor rodičů / rodiče (o čem spolu hovoří); přemýšlel (o tom), jak splní svůj úkol; uvažoval (o tom), co bude dělat / o své budoucnosti / zda najde práci;*

(2) řečovou (INF je tu syžetová): *mluvili o včerejším koncertě; bavili se o všem možném.*

2.1.2.2. S INF bývá v souvýskytu role příjemce či adresáta informace (u sloves předávání INF), resp. jejího zdroje (u sloves získávání nebo nabývání INF): *řekl mi . . .*, podobně *pověděl nám, sdělil nám, tvrdil mi, vyložil rodičům, odpověděl mi, radím vám, děkuji ti, hlásil veliteli, přiznal se jí, mluvil k voličům (o . .), informoval žáky (o tom, že . . .), žádal nás, varoval všechny (aby . .), uvědomil policii, poučil jsem ho, učil své děti, volal na mne / za mnou (abych . . .); ptal se / vyptával se svých spolucestujících; informoval jsem se u známých / na nádraží / v poradně . . .; dozvěděl jsem se od něho / z novin; četl jsem v novinách, že . . .;*

Adresát vystupuje i u některých sloves, u nichž není v souvýskytu INF: *oslovil ji; nemluvila na mne celý měsíc; zavolej na ni!; blahopřál / gratuloval / kondoloval jsi mu?; děkuji (vám); už s ním nemluví* (zde jde vlastně spíše o roli partnera, srov.: *už s ní nechodí*).

2.1.3 U sloves smyslového vnímání a citového reagování objevuje se v komplementu participant v roli

(a) podnětu: *uviděl matku; zaslechl její veselý smích; bojí se bouřky; cítil s chudými; diví se její nedbalosti; obdivuje její postavu; lekla se jeho výkřiku; stydí se jí / před ní; stydí se za ni; miluje svou ženu; pohrdá svou rodinou; souží se tím, že je prchlivá; baví se jeho hloupostí; pohoršuje se nad jeho nestoudností; zlobí se / hněvá se na něj* (některá tato slovesa jsou na přechodu k predikátům statickým; k nim zřetelně patří typ *Byla mu (přátelsky) nakloněna*);

(b) prožívatele, většinou v konstrukcích se subjektovým participantem v roli podnětu:

(1) *bolí mě zuby; pálí mne oči; tyhle boty mne tlačí; zebou mne nohy; mrzí ho, že se takhle k němu chováš; Jana těší sport; jeho chování mne odpuzuje / ponechává chladným; káva mi nechutná; ten obraz se mi nelíbí; tato budova každému návštěvníku imponuje; podlost se mi hnusí; zachutnalo mu mít moc, zalíbila se mu na první pohled; ta židle (nám) tu překáží; jeho chování budí ve mně odpor;*

(2) *bolí mě v kříži; mrazí mě v zádech; zvoní mi v uších; zasteskło se nám po domově;*

(3) *dnes mu nechutná; stýská se jim.*

2.1.4 U některých typů predikátů má objektový participant roli toho, kdo má z nějakého děje/stavu (ne)prospěch (beneficient), nebo toho, jenž má účast na nějakém ději jemu (ne)příznivém, budícím naděje nebo obavy (interesent):

(a) u mutačních predikátů vyjadřujících obecně působení škody nebo prospívání (podmětový participant [+ komplex] má přitom roli ‚příčiny'): *Déšť*

rostlinám / zemědělcům svědčí / prospěl / přinesl užitek. Neobratné zařazování rychlostí autu vadí / nesvědčí / škodí;

(b) u predikátů vyjadřujících obecně existenci, nastávání nebo možnost nastá(vá)ní nějakého děje/stavu (vyjádřeného v pozici subjektové): *Přihodilo se nám neštěstí. Stala se mu nemilá nehoda. Matce hrozí stěhování. Naší chalupě hrozí zřícení. Děje se jim křivda. Našim se podařilo najít hodně hub. Poštěstilo se mi sehnat brzdové kotouče.*

2.2 VĚTNĚSÉMANTICKÁ POVAHA KOMPLEMENTU ADVERBIÁLNÍHO

K významovým a výrazovým vlastnostem tohoto členu viz též C 4.
Častěji se objevují komplementy významu

2.2.1 lokálního:

(a) na otázku *kde?*: *posel stanul před hradem; zastihl ji na chodbě;* (u sloves statických): *bydlím v Brně; Louny leží na Ohři;*

(b) na otázku *kam?* (směr, cíl): *směřovat ku Praze; blížit se (k domovu); schoulit se do koutku; hnout se směrem na východ; rozjet se za sestrou; vylézt na strom; zajít za roh / do restaurace; (na)sypat písek na chodník, umístit sochu (v galerii); zavést pacienta do ambulance; postavit stůl doprostřed pokoje; přiložit obvaz (na ránu); okno vede do ulice; odbočit doleva;*

(c) na otázku *odkud?* (východisko): *vystoupit z tramvaje, vylezt (ze sklepa / ven); skočit z okna; utéct (od rodičů); odnést televizor (z opravny); vyvézt auto (z garáže); setřást jablka (ze stromu); přenést raněného (z bojiště na obvaziště); z klobouku mu teklo; z lesa se kouří;*

(d) na otázku *kudy?* (prostředí): *projet tunelem, brouzdat se (trávou), přeplavat přes řeku, přejít po mostě;*

2.2.2 účelového (má vždy charakter komplexní, propoziční):

šel jsem se koupat / nakoupit brambory / na výlet; dojdi pro noviny; dal jsem si vyčistit plášť; pošli Jendu pro lékaře; snažili se, aby byl dům do zimy pod střechou; zahnal ovce na pastvu (někdy jde o blízkost k určení lokálnímu);

2.2.3 měrového a časového

voda (mu) sahala vysoko / až po ramena; oprava nás stála 500 Kčs / mnoho – za opravu jsme zaplatili mnoho / 500 Kčs; (časová míra u participantů charak-

teru dějového nebo temporálního:) *přednáška trvala dvě hodiny; návštěva u nás pobyla jen chvilku;*

2.2.4 způsobového:

počínat si obratně / jako hlupák; zachovat se zbaběle; tvářila se překvapeně / jako by byla překvapená; zacházet s někým surově;

2.2.5 s významem původu:

Jde o participant, který se dějem přetváří v jinou podobu, je východiskem či zdrojem pro vznik jiné, nové entity, která je jeho kontinuantem, popř. která je spotřebována ap. Predikáty jsou vesměs mutační, a to jednak akční (tedy trojvalenční, druhým pravovalenčním participantem je patiens vyjádřený Ak) s významem „vytvořit něco z něčeho" (a to i pochodem psychickým), jednak neakční (tedy dvojvalenční) s významem „vzniknout, rozvinout se z něčeho". Toto určení se vyjadřuje zpravidla předl. pádem $z + S_2$. (O jeho adverbiálním charakteru svědčí možnost užít způsobové otázky „jak?" — ovšem vedle běžnější otázky předložkovým pádem.) U některých sloves, zejména při jistém lexikálním obsazení participantů, bývá valenční charakter těchto určení oslaben (srov. též C 4.8). Např.: *Srouhili jsme přístřešek z prken. Ten svícen je vyřezán z jediného kusu dřeva. Turbína je smontována z většího počtu dílů. Z jeho nesouvislého vyprávění zkonstruoval zajímavý příběh.* Jiná slovesa: *vyrobit, vytesat, vysoustruhovat; postavit / sestavit; zkomponovat* (a příslušné nedokon. protějšky): *Vyšší organismy se vyvinuly z nižších. I obrovské stromy vyrůstají z docela malých semínek.*

Pozn.: Případy jako *Z Janka vyrostl statný junák. Z Karla se stal nevrlý stařec. Z domů zbyly / zůstaly jen trosky* mají charakter jiný: výraz $z + S_2$ představuje participant „nositel změny", zatímco subjektový participant má charakter nereferenční a vyjadřuje výsledný stav nositele. Většinou jde vlastně o variantu konstrukce, v níž je v pozici subjektové nositel změny; srov. *Janek vyrostl v statného junáka. Karel se stal nevrlým starcem.*

2.3 VĚTNĚSÉMANTICKÁ POVAHA KOMPLEMENTU KVALIFIKAČNÍHO (predikativního)

2.3.1 Doplněním je kvalifikován subjekt:

(a) u sloves nemutačních:

Zdá se mi to neskutečné. Jaký se ti zdál ten dirigent? Ukázala se výbornou hospodyní / jako výborná hospodyně. Vyhlížíš nezdravě / jako zmoklá slepice / jako

bys neuměl pět počítat. Dům vypadal / jako nedostavěný / neudržovaný. Jak vypadá? Cítím se opuštěný / osamocen / špatně. Jak se cítíš?

(b) u sloves mutačních: *Stala se nepostradatelnou. Ústa mu zůstala otevřená* (negace mutace).

2.3.2 Doplněním je kvalifikován objektový komplement:

(a) u sloves nemutačních: *Jeho zvolení pokládáme za nežádoucí. Vlasy nosil / měl rozcuchané. Ten film neshledávám závadným. Zastihl ho nepřipraveného / v pyžamu;*

(b) u sloves mutačních: *Zvolili ho předsedou / za předsedu. Jmenovali ho vyslancem / do funkce vyslance. Byl prohlášen neschopným vojenské služby. — Nechte ústa otevřená, prosím!* (negace mutace).

V těch případech, kdy je u některých sloves dojmu a pocitů (srov. 2.3.1) možno užít v doplnění adjektivum i adverbium, je adjektivem kvalifikován přímo subjektový participant (*Petr vypadal unavený* = „vypadalo to, že Petr je unavený"), kdežto adverbiem je přímo kvalifikován slovesný děj a teprve jeho prostřednictvím, nepřímo, jeho subjektový participant (*Petr vypadal unaveně* „Petr působil unaveným dojmem, unaveně"). Takřka výhradně se užívá u těchto sloves adverbií *dobře, špatně* (*vypadal / cítil se dobře / špatně*), zejmé vzhledem ke konstrukci *je mu dobře / špatně*. Viz též 4.5.

2.4 URČENÍ PROSTŘEDKU ČINNOSTI

2.4.0 Určení prostředku činnosti představuje přechodný případ mezi valenčním doplněním a nevalenčním (fakultativním) rozvitím. S valenčním doplněním objektového charakteru má společné to, že označuje především jevy předmětné povahy a že jeho morfologické kategorie nevykazují velkou variabilitu, s fakultativním rozvíjením příslovečného typu je spojuje možnost uplatnění u širokého okruhu predikátů, takže v systému typů větných struktur nemá výraznější distinktivní funkci. (Proto je též nezapisujeme do vzorců pro ZVS.) Jeho adverbiální charakter se projevuje i v tom, že toto určení zároveň vždy charakterizuje způsob realizace děje („jak?"), zejména výrazně pak v případech, kdy je vyjádřeno dějovým/stavovým jménem, resp. větou. Z uvedených důvodů by bylo možno tento člen charakterizovat též jako „slabě valenční".

Určení prostředku činnosti vyplývá především z významu akčních sloves. (Tuto funkci tedy nemá S_1 ve větách jako *V kuchyni (to) vonělo kávou. Z kamen sálalo žárem* apod.) Prostředek děje se chápe různě široce, zejména se většinou omezuje jen na slovesa s patientem, protože se vykládá jako obsahová entita sloužící k uskutečnění změny prováděné agentem na nějakém patientu. (Proto např. Kopečný zařazuje nástrojové instrumentály k objektovým, jsou-li jedinou rekcí, na rozdíl od případů, kdy ve větě je obsažen i „přímý před-

měť": *otáčet klikou* — *otáčet hřídelí klikou*.) V této mluvnici však považujeme za určení prostředku činnosti i člen dominovaný predikátem, který vedle toho implikuje toliko agens, např. *mávat rukou, šátkem; třást stromem*. (Při nominalizaci dominujícího slovesa se ADV pochopitelně mění v přívlastek, ovšem význam prostředku zůstává zachován: *natírat barvou* → *nátěr (provedený) barvou; jet na lyžích* → *jízda na lyžích* apod.)

2.4.1 Prostředek činnosti může být vyjádřen substantivy předmětného významu v různých pádech, příslovci, větou nebo její nominalizací. Po obsahové stránce lze lišit určení (1) nástroje, (2) materiálu, (3) prostředníka a (4) prostředku v užším smyslu (hlavně dějového charakteru). Ve větě se mohou tyto druhy i kombinovat s výjimkou určení nástroje a materiálu, pokud by obě měla být v instrumentálu: **Zasypával jámu pískem lopatou*. **Zaléval hadicí zahradu vodou*. Má-li být vyjádřeno obojí určení, je třeba jedno z nich vyjádřit jinak, využít predikátoru vyžadujícího předložkový pád, např. *sypat* místo *zasypávat*: *sypat písek do jámy lopatou*; v některých případech však umožňuje vyjádření předložkovým pádem i týž predikát, např. instrumentál lze snadno nahradit spojením *pomocí* S_g.

Hranice mezi typy prostředku činnosti není vždy zcela jednoznačná, zejména mezi nástrojem a materiálem. Ani z lexikálního obsazení příslušné pozice to nemusí být zřejmé, protože předměty nejsou svými vlastnostmi předurčeny k tomu, aby fungovaly jediným způsobem: srov. *umýt vanu horkou vodou* (nástroj), ale *napustit vanu horkou vodou* (materiál).

2.4.1.1 Význam nástroje činnosti vyplývá z významu akčních sloves buď jako označení velmi specifického, někdy dokonce jediného druhu předmětu, který k vykonávání činnosti slouží (stříhá se zpravidla nůžkami, žehlí žehličkou apod.), nebo předmětu třeba i blíže nespecifikovaného, ale s určitou vlastností pro daný děj potřebnou. Význam slovesa pak vlastně implikuje třídu pojmenování předmětů s danou vlastností: píchat, bodat lze jakýmkoli předmětem, který má vlastnost „špičatý", klepat, bouchat lze jakýmkoli předmětem, který vydává zvuk odpovídající onomatopoické podobě slovesa atp.

Pro nástroj činnosti je charakteristické, že již v samém významu slovesa bývá v jistém smyslu obsažen a jeho explicitní vyjádření (specifikace) ve větě není vždy nutné, někdy dokonce ani možné. Existuje celá stupnice možností: (a) *luskat, jektat* — taková slovesa se objevují jen ve spojeních jako *luskat prsty, jektat zuby*; prostředek činnosti se vyjadřuje obligatorně, tato spojení mají idiomatický ráz; (b) *bubnovat prsty (po stole), stříhat ušima, lomit rukama, krčit rameny, vrtět ocáskem* — vyjádření prostředku je obligatorní; tato slovesa užitá bez takového doplnění nebo s obligatorním komplementem jiného typu mají

jiný význam (srov. *stříhat papír*; podobně: *bubnovat (na buben) paličkou*); (c) co je nástrojem dané činnosti, je z významu slovesa zcela zřejmé a vyjadřuje se jen tehdy, je-li určení dále zpřesňováno: proto není obvyklé **Lidé nadšeně tleskali rukama*, **Řezali jsme dříví pilou*, ale je zcela přijatelné *Řezali jsme dříví úplně tupou pilou*; podobně: *Učeš se mým / hustším hřebenem* atp.; (d) v řadě případů druh nástroje z významu slova jednoznačně nevyplývá, je vymezen velmi široce. Tak např. *Odháněl mouchy rukou / knihou / kapesníkem. Mávali jsme šátkem / praporkem / rukou* – něčím, co se dá držet v ruce (nebo rukou) a co je na dálku zřetelně viditelné.

Způsoby vyjádření nástroje činnosti:

(a) základovou složkou substantivní v slovotvorné struktuře slovesa odvozeného od substantiva významu nástrojového: *bičovat, bubnovat, kamenovat, kormidlovat, gumovat, sprchovat, kartáčovat, koulovat, razítkovat, rentgenovat, válcovat* („užívat biče, kartáče" apod.). Z toho, že název prostředku je ve struktuře slovesa obsažen, nevyplývá, že se činnost nutně děje tímto nástrojem; tak např. kosit lze kosou, ale také např. srpem, kombajnem apod., proto také není vyloučena možnost vyjádřit nástroj znovu, samostatným slovem: *kosit kosou, bubnovat na buben*;

(b) syntakticky, a to

(1) nejčastěji pomocí S_i: *řezat, krájet nožem, jet autem*. Instrumentálem se vyjadřuje nástroj pohyblivý (*řezat pilou*), popř. část těla živého agentu (*mávat křídly, rukou*). Ojediněle se v určení prostředku objevuje substantivum s významem personálním: *Co se nám tím dokonalým mládencem dostává do rodiny? V poslední třetině nuzstvo vyrovnalo O. Martincem* (v transformovaných konstrukcích, v nichž je místo instrumentálu akuzativ, nepovažujeme akuzativní doplnění za ADV, nýbrž za komplement objektového typu (patiens): *házet kamenem*, ale *házet kamení do sousední zahrady*);

(2) předložkovým pádem: *na* + S_l převážně vyjadřuje nástroj upevněný, popř. položený na něčem: *šít na šicím stroji, psát na psacím stroji* (ale *holit se strojkem* – nástroj pohyblivý), *počítat na kalkulačce, mlít na mlýnku, strouhat na struhadle*. (Je-li možné se zeptat otázkou kde?, chápeme takový „nástroj" spíše jako ADVLoc: *ohřát jídlo na vařiči*.) I některé dopravní prostředky se vyjadřují pomocí *na* + S_l: *jezdit na kole, na motocyklu, na sáňkách, na lyžích; na koni*. Předložka *na* si tu zčásti ještě udržuje význam „na povrchu něčeho, nahoře"; naproti tomu ve spojení *jezdit na lokomotivě, na tramvaji* již jen „být řidičem"). Lokální význam se zčásti pociťuje též u *do* + S_g, i když otázka „kam?" je tu neobvyklá: *utírat ruce do ručníku* (ale též *ručníkem*). Ptáme-li se otázkami kde?, odkud?, převažuje význam ADVLoc i u jiných spojení: *držet svíčku v ruce, prát prádlo v pračce, šlehat smetanu ve šlehači*; ale jen z čeho?: *pít z láhve / ze sklenice, střílet z pušky; o* + S_{ak} – nástroj upevněný: *utřít si ruce o kalhoty, podepřít stromek o kůl, opírat se o hůl, škrtat zápalkou o krabičku,*

brousit nůž o kámen. Jiné předložkové pády s významem prostředku jsou víceméně okrajové a jsou často provázeny i významy jinými: *na* + A: *Celou válku jezdil na dřevoplyn. Chytal ryby na udici. Hrál dobře na klavír; po* + L: *Šplhal po žebříku. Lezl po břiše dále; za* + Ak: *Táhli jsme ho za ruce i nohy.*

U některých sloves se vedle S_i spojeného s významem akčním objevuje i forma jiná, charakterizující význam predikátu jako neakční; srov. např. *umazat se sazemi* (prostředek) / *od sazí* (bezdéčný původce děje).

2.4.1.2 Význam materiálu se objevuje jako určení sloves, která mají obecný význam „opatřit/opatřovat něco něčím". Tento člen je u některých predikátů obligatorní (např. u *pokrýt, obklopit*).

Vyjadřuje se:

(a) základovou složkou substantivní v slovotvorné struktuře sloves desubstantivních, např.: *lakovat, barvit, cukrovat, solit, pastovat* („opatřovat lakem, barvou" atd.);

(b) syntakticky:

(1) S_i, a to i u sloves uvedených sub (a), jde-li o potřebu přesnějšího určení, zdůraznění apod.: *nalakovat bezbarvým lakem, barvit červenou barvou.* Jde o slovesa *nakrmit, napustit, zasypat, dolít, mazat, bílit, lepit* aj.;

(2) *do* + S_g: *zabalit dítě do peřinky / krabici do papíru, zahalit se do šály (šálem), obléci dítě do kabátku.*

(Někdy se liší mezi substancí a materiálem – substance se stává součástí patientu: *sladit cukrem*).

2.4.1.3 Význam prostředníka se vyjadřuje instrumentálem *(poslat balík poštou), po* + S_l (popř. též *skrz(e)* S_{ak}): *poslat zboží po dráze, vzkázat pozdrav po příteli, po telefonu,* popř. spojením *prostřednictvím / (s) pomocí* + S_g, ojediněle i předložkami jinými, např. *v* + L: *Dali jsme se v člunech odvézt na loď. Hodnotu zboží vyjadřujeme v penězích.*

2.4.1.4 Prostředkem může být nejen jev povahy předmětné, ale i děj/stav. Vyjadřuje se větou nebo její nominalizací, viz J 1.1.2.3.4: *Prospěli mu tím, že se přimluvili / svou přímluvou.* V takovém případě může být vlastní věcný prostředek vyjádřen jen jako participant začleněné propozice: *Příslušník zastavil vůz rukou / zvednutím ruky / tím, že zvedl ruku.* Při nominalizacích se uplatňují i nepravé předložky *formou, cestou, (s) pomocí, metodou* + S_g. Ve významu určení prostředku se užívá i adverbií utvořených od vztahových adjektiv; např. *strojově, telefonicky, vojensky, letecky: Obuv se vyrábí strojově. Sdělil nám zprávu telefonicky. Dopravují sem zboží letecky. Podepsání dohody bylo připraveno*

diplomaticky. (Někdy se liší u ADV prostředku mezi „pomůckou" a „měřítkem"; určení měřítka se vyjadřuje instrumentálem nebo předl. pády *(po)dle* + S_g, *po* + S_l, *z* + S_g, *úměrně* + S_d, *na základě* + S_g, *na podkladě* + S_g, *v souhlase s* + S_l, *soudě dle* + S_g.)

2.4.2 Třídy sloves dominujících určení prostředkového charakteru

2.4.2.1 slovesa jen s agentem, vyjadřující

(a) zvuk vydávaný

(1) částí těla: *luskat prsty, cvakat zuby, tleskat rukama;*

(2) předmětem — nástrojem: *cinkat klíči, zvonit mincemi, břinkat / řinčet ostruhami, klapat podkovami, práskat bičem;*

(b) pohyb

(1) části těla: *cukat ústy, mrkat uslzenýma očima, kývat hlavou, trupem, vrtět ocáskem, trhnout ramenem;*

(2) celým tělem nebo zejména předmětem: *cukat sebou, trhnout sebou; (za)kroutit víčkem, (za)kroužit letadlem, otáčet klíčem, mávat praporem, viklat dveřmi, třást soupeřem* (jde-li o pohyb vznikající na agentu, vyjadřují jej zpravidla paralelně slovesa reflexívní: *vrhnout se, cukat se*); při sportovní činnosti: *vrhat koulí, oštěpem, házet míčkem;*

(c) smyslové vnímání (zpravidla zrakové): *dívat se / pozorovat dalekohledem, sledovat ostražitým pohledem.* (Zde se objevuje též S_l u sloves neakčních, která však předpokládají akční východisko: *vidět dalekohledem* „dívat se a tudíž vidět");

(d) přemisťování: *jet autem / na kole / po lodi;*

(e) jinou činnost: *svítit baterkou, živit se hmyzem;* mezi analytické predikáty patří spojení jako *zabývat se sportem, živit se / zaměstnávat se obchodem:*

2.4.2.2 slovesa s agentem a patientem, vyjadřující činnost agentu zaměřenou na patiens nebo adresáta a vyžadující určení:

2.4.2.2.1 nástroje děje, např. *Montér utáhl matku klíčem. Dívka si ovívala obličej / ovívala se vějířem.*

Z hlediska lexikálně sémantického jde zejména o slovesa označující

(a) zvuk způsobený úderem: *bouchat pěstí do stolu, klepat / cinkat lžící o talíř;*

(b) pohyb: *kynout komu rukou, mávat komu / na koho šátkem;*

(c) změny na patientu způsobené danou činností:

(1) nepodstatné (*orat pole traktorem, kosit, kypřit půdu branami, mýchat kávu lžičkou*, podobně: *mýt, žehlit, čistit, propichnout, prorazit*);

(2) podstatné (*drtit, louskat, řezat, stříhat, krájet, vrtat, strouhat, napsat, nakreslit, vytesat; jíst, rozpustit*);

(d) zásah živého patientu: *bít koně bičíkem, bouchat, lechtat, píchat, rýpat*;

2.4.2.2.2 materiálu

Patří sem slovesa s významem „opatřit/opatřovat něco něčím"; součástí významu je materiál:

(a) opatřit povrch něčeho něčím: *vylepit pokoj tapetami*; podobně: *mastit, bílit, lepit, natřít, pokropit, pokrýt, obalit, zasypat, obklopit, ozdobit se*;

(b) napínit nějaký prostor: *dolít chladič vodou, naložit vůz obilím*; podobně: *zasypat, zavalit; nasytit někoho; nakrmit, nacpat, zásobit* (o typech *dolít chladič vodou* a *namazat chléb máslem* viz odd. C 2.1.1.2.1);

(c) slovesa jiná: *násobit, dělit, doprovázet, rozmnožit*;

2.4.2.2.3 prostředníka: *vzkázat pozdrav po příteli; poslat dopis poštou*;

2.4.2.2.4 prostředku v užším smyslu; jde zejména o slovesa označující

(a) změnu kvantity nebo kvality patientu: *zvýšit výrobu zaváděním nových metod (tím, že budou zaváděny nové metody)*; podobně: *zlepšit, snížit* aj.;

(b) zásah předmětného patientu neživého i živého: *zastavit auto zdvihnutím ruky, odměnit zrádce penězi*; podobně: *zbavit se (někoho i něčeho čím), léčit (někoho i něco čím)* aj.;

(c) zásah živého, zejména lidského patientu, prostředkem je působení řeči, chováním atp.: *děsit národy válkou*; podobně: *(roz)zlobit, (po)dráždit, napadnout, urazit, zklamat, (po)trestat, dojímat, obměkčit, překvapit, potěšit, upoutat, učitit, lákat, probudit, rozesmát, rozplakat; bavit; stihat; prospět, ublížit; odpovědět, odměnit se, nařídit (oběžníkem)* atp.

2.5 URČENÍ PROŽÍVATELE PROSPĚCHU

Povahu skladebního členu, který je na hranici mezi doplněním a rozvitím, má i „prožívatel prospěchu", výstižněji a šíře řečeno „zainteresovaný". Jde o člen většinou omezený sémantickým rysem [+ person]; vyjadřuje se dativem substantiva (proto se též řadívá k tzv. volnému dativu prospěchu). V míře ještě větší než určení prostředku činnosti (viz C 2.4) nemá pro systém ZVS distinktivní funkci, vyskytuje se totiž s predikáty velmi rozmanitých sémantických tříd.

Přechodnost jeho postavení se však zakládá též na tom, že morfologická forma dativu, pádu se silně homogenním sémantickým jádrem (viz IV 1 A 3.3), sjednocuje sémantické složky propozice, které mohou mít jinak dost rozdílnou povahu (proto se toto určení často vykládá společně s komplementem s významem vlastníka a cíle, viz C 2.1.1.2.1 odst. e 1, a adresáta, viz C 2.1.2.2).

Lze rozlišit zejména dva typy:

(a) „zainteresovanost" je vázána na děj, např. *Trhala Aničce na zahradě květiny. Objednali jsme řediteli ubytování. Namaluj nám nějaký obrázek! Já se ti po tom poohlédnu. Opatrujte mi ji dobře! Našel bratrovi dobrou nevěstu. Vznikly nám z toho jen nepříjemnosti.* Tento typ určení prožívatele prospěchu má blízko k ADVFin (viz C 4.4.4), srov. i možnost parafráze *Objednali jsme pro ředitele ubytování. Namaluj pro nás nějaký obrázek* atd. (parafrázi však nelze samozřejmě uplatnit, nejde-li o predikát výrazně akční, nebo jestliže zasahuje zainteresovaného nežádoucím způsobem: *Stavbařům začala do jámy prosakovat voda*). Míra „volnosti", resp. valenčnosti je tu odstupňována: někdy je člen téměř implikován (např. *Den nástupu vám určí lékař.* chápe-li se *určit* jako sloveso mluvení, sdělování);

(b) jde vlastně o vyjádření vlastníka (posesora) nějakého předmětu, a to takového předmětu, který je daným dějem postihován k vlastníkovu prospěchu (nebo neprospěchu). „Zainteresovanost" se tedy navrstvuje na vztah posesivní (vlastník by se bez této modifikace vyjádřil genitivem nebo zájmenem posesivním):

Ránu mu pečlivě ošetřila (srov. *Pečlivě mu ošetřila jeho ránu*). *Zlomil mu ruku. Roztrhl si bundu. Dcera se sousedům nevydařila. Spadlo mu do oka smítko.*

Zařadit určení prožívatele prospěchu k ADVFin, nebo jako alternativní vyjádření vlastníka není však možné. Hlavní důvod je v tom, že z věty samé nelze často jednoznačně usoudit, o který z uvedených významů jde. Tak ve větě *Trhala Aničce na zahradě květiny* není rozlišen význam „trhala květiny pro Aničku", „trhala květiny na Aniččině zahradě", případně i „trhala Aniččiny květiny na zahradě", aniž vezmeme v úvahu kontext, případně i mimojazykové znalosti. Význam probíraného určení je tedy možno charakterizovat jen velmi široce: jde o toho, „do jehož sféry patří u toho, co se sděluje, nějaká objektivní, dějová nebo subjektivní složka nebo i vše, co se sděluje" (Poldauf).

3 VALENČNÍ ROZVÍJENÍ ADJEKTIV A ADVERBIÍ

3.0 Rozvíjení těchto slovních druhů má jednak charakter valenční, jednak nevalenční. Rozvití (suplementy) druhého typu patří k různým příslovečným určením jak svým významem, tak svou obvyklou formou, jsou tedy probírána

v odd. C 4. Pokud jde o suplementy valenční, je třeba věnovat pozornost zejména adjektivům; adverbia jsou na valenčním principu rozvíjena jen ojediněle, navíc jde o struktury odvozené. Valenční rozvití adjektiv a adverbií bylo po stránce větněčlenské zatím řazeno převážně k předmětu (objektu); takto ovšem nebyl brán zřetel k hierarchii větných členů, podobně jako u atributu (viz C 5). (Při klasifikaci suplementů by bylo možno vedle rozlišení valenčního a nevalenčního vztahu vzít v úvahu též to, zda valenční rozvíjení adjektiv a adverbií nemá významový charakter typu adverbiálního, což se může objevit zejména u adjektiv odvozených od sloves: *cesta vedoucí do vesnice, obvaz přiložený na ránu, dívka zatvářivší se překvapeně, police smontovatelná z několika základních prvků* apod. Jde vlastně o transformace valenčních syntagmat s komplementy neobjektového typu, viz C 2.2 a C 2.3.)

3.0.1 Adjektiva mohou být valenčně rozvíjena členem holým, frází (zprav. substantivní nebo infinitivní) nebo větou. Způsoby rozvíjení nezávisí na tom, jakou větněčlenskou pozici adjektivum zaujímá, zda je

(a) predikativem *(Ten člověk je hoden pochvaly. Je schopen samostatné práce / samostatně pracovat. Všichni jsme zvědavi, s jakou zprávou se Marta vrátí);*

(b) atributem *(To dokáže jen řidič zvyklý jízdě v zimních podmínkách. Kniha oplývá formulacemi běžnému čtenáři nesrozumitelnými. Myslíte, že jezdec jistý si tím, že se mu nemůže stát nehoda, má větší naději na vítězství?);*

(c) komplementem kvalifikačním *(Hráči se cítí poškozeni výrokem rozhodčího. Mirek se mi zdál k té práci způsobilejší než Evžen);*

(d) adverbiálem s významem průvodní okolnosti *(Teprve požárníci, chráněni azbestovými obleky, mohli vstoupit do hořícího domu. Karel, vědom si své chyby, změnil nakonec své stanovisko);*

3.0.2 Užití adjektiva jako predikativu je z hlediska soustavy valenčních struktur nejdůležitější. Důvod je ten, že s výjimkou jediného formálně i významově vyhraněného typu všechna adjektiva vyžadující valenční rozvití mohou být predikativy, což zdaleka neplatí o adjektivech obecně. Tento fakt ukazuje na to, že adjektivní valence má výraznou funkci větotvornou: adjektiva tvoří se sponou, jež má jen velmi široký relační význam (konstituuje tu významový vztah kvalifikace), výrazy pro sémantický predikát podobně jako sloveso plnovýznamové: srov. *Igor je nám dlužen / nám dluží vysvětlení. Ten člověk je podezřelý / podezírán z krádeže.*

Převážnou většinu valenčních adjektiv představují přídavná jména odvozená od sloves, takže přejímají od základového slovesa jeho valenční pole (s větší nebo menší modifikací); je proto vhodné vykládat jejich valenční rozvíjení jako výsledek transformace ZVS se slovotvorně základovým slovesem: *dítě zá-*

visí na rodičích —→ *dítě závislé na rodičích*. Přesto se i těchto adjektiv užívá v pozici predikativu: adjektivum totiž vyjadřuje vlastnost pociťovanou jako trvalejší, jako statický stav, naproti tomu u slovesa — i když má často rovněž statický význam — odstín dějovosti zůstává zachován. Vedle toho slovotvorná přípona u adjektiva někdy vyjadřuje aspekty slovesného významu jednodušeji než tvar slovesný: *tato součástka už není rozložitelná — nemůže být rozložena.* Jistý význam tu mají i aspekty vazebné: *ideální rytíř se dvořil dámám — byl dvorný k dámám*, podobně: *ví o svých povinnostech — je si vědom svých povinností; kritizuje přátele — je kritický k přátelům* a odstíny stylové. Bezprostřední kategoriální odvozovací postup lze předpokládat jen u adjektiv tvořených přip. *-cí (volající, tonoucí, sedící)*, jejichž užití jako predikativů je však vyloučeno (o uživání adjektiv jako predikativu a atributu obecněji srov. D 3.1.2.9). Souvislost mezi valencí sloves a odvozených adjektiv vede k tomu, že původ adjektiva je vhodné považovat za základní třídicí hledisko.

3.0.3 Z hlediska větněsémantického jsou adjektiva predikáty, a to vesměs predikáty statickými. Proto jsou též schopna dominovat jiný člen (jiné členy), podobně jako slovesa se statickým významem: *(být) hoden odměny — zasluhovat odměnu; (být) tolerantní ke kritice — snášet kritiku* atp., nebo jako slovesa dějová užitá přeneseně: *(být) závislý na rodičích — záviset na rodičích*. Strukturace intenčního pole je rovněž obdobná, adjektivum určuje počet a selekční tendence pro obsazení valenčních pozic (např. *kompetentní* určuje jeden člen jako [+ person], druhý jako [+ komplex]: *Vedoucí oddělení není kompetentní o tom rozhodnout*). Protože však adjektivům je statický význam vlastní už jejich podstatou slovnědruhovou, zatímco ze sloves má ho jen menšina, je pochopitelné, že repertoár rolí, které valenčním pozicím adjektiva (zejména adjektiva prvotní) přidělují, je větší, než s jakým se počítá u sloves.

V tom smyslu má tedy fráze, v níž dominuje adjektivum, povahu propoziční. V případě, že adjektivum zaujímá pozici predikativu, např. *Dítě je závislé na rodičích*, podílí se jako složka analytického predikátu na sémantice predikátu jako celku. Je-li přívlastkem *(dítě závislé na rodičích)*, vyjadřuje kvalifikaci substantivem označené entity, čemuž odpovídá jako základní způsob vyjádření komplexní fráze: *dítě, které je závislé na rodičích* (podrobněji o takovém pojetí výkladu viz C 5.2).

Sémantické struktuře propoziční tedy odpovídá vztažná věta, v níž je subjektová pozice obsazena relativem odkazujícím ke kvalifikovanému jménu. Takto splňuje podmínky týkající se subjektové pozice (zejména selektivní omezení) dominující substantivum, ovšem s výjimkou pádu, protože nositelem této kategorie je relativum (srov. *o dítěti, které je závislé*).

Pozice komplementu vztažné věty zůstává však dominována adjektivem *(závislé na rodičích)*, tedy je zachována, ovšem stává se pozicí rozvíjející. Mluvíme-li tedy o valenčním rozvíjení adjektiv, může být členem rozvíjejícím adjektivum jen ten participant, který v dominované větě funguje jako komplement.

3.1 VALENČNÍ ROZVÍJENÍ ADJEKTIV DEVERBATIVNÍCH

3.1.0 Mezi valenčně rozvíjenými adjektivy tvoří deverbativa velkou většinu. Jejich valence je však již jevem odvozeným: slovotvorným procesem se zároveň transformuje valenční pole slovesa a adjektivum je zpravidla přejímá s jistými pravidelnými změnami: transformací přechází jedna z pozic výchozí konstrukce — bereme-li v úvahu čistě formální stránku — do pozice dominujícího substantiva, zaujímá-li adjektivní fráze pozici atributu, nebo do pozice subjektu, je-li fráze predikativem. Pokud jde o morfologickou utvářenost pozic, zůstává často táž: *záviset* [N, *na* L] → *závislý na* S_L, *vděčit* [N, D, *za* Ak] → *vděčný* [S_d, *za* S_{ak}]. Pokud však jde o komplement v akuzativu, zůstává pravidelně zachován toliko u adjektiv odvozených od sloves nedokonavých příponou *-cí* a od sloves dokonavých příponou *-(v)ší*, která si v nejvyšším stupni zachovávají slovnědruhové vlastnosti sloves: *potřebující peníze, překonavší oceán*. Jiná přípona nese s sebou již i změnu valence: *potřebný peněz*. U některých adjektiv se objevuje místo pádu prostého pád předložkový jako valence specificky adjektivní: *odolávat korozi* → *odolný proti korozi* (ale ovšem *odolávající korozi*).

Ostatní znaky valenčních pozic, tj. jejich sémantické role a selektivní omezení v jejich obsazování, zůstávají stejné.

Nicméně některé tyto změny jsou toho druhu, že obecné transformační pravidlo k popisu rozvíjení deverbativních adjektiv nestačí; rovněž tak utvářenost valenčního pole adjektiva nebývá vždy zcela v souladu se slovotvorným typem adjektiva. Tak např. jako pravidelné transformace hodnotíme vztah konstrukcí *voják, který uvykl strádání* → *voják uvyklý strádání, peněženka, kterou někdo ztratil* → *ztracená peněženka*, ale běžně se setkáme s frázemi jako *voják přikrčený za strom*, ač východiskem může být jen *voják, který se přikrčil za strom*, a naopak *žena omrzelá životem* vychází z konstrukce *žena, kterou omrzel život*. Tyto rozdíly jsou ovšem obecnějšího rázu a netýkají se jen adjektiv valenčních, ale vztahy ve valenčním poli ovlivňují.

Vzhledem k tomu, že transformací se mění větněčlenské pozice elementů výchozí věty (a tedy i hierarchie složek základové propozice), je dále podstatné, zda derivované adjektivum kvalifikuje hloubkový subjekt (tedy agens/nositele), nebo hloubkový komplement (v širokém smyslu patiens). V prvním případě je pak východiskem transformace věta aktivní *(soudce, který zná / znal zákony* → *soudce znalý zákonů)*, v druhém věta pasivní *(země, která byla zpustošena válkou* → *válkou zpustošená země)*.

Kvalifikuje-li adjektivum agens/nositele, hloubkový komplement zůstává zachován jako rozvití adjektiva (s případnou změnou tvarovou), je-li kvalifikován patiens, zaujímá agens/nositel v pravidelném případě pozici s podobou S_1.

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha

3.1.1 Rozvíjení adjektiv kvalifikujících agens/nositele základové propozice

(a) Pravidelně jsou rozvíjena adjektiva odvozená příponou: *-cí: nesoucí (knihu), věřící (přátelům), jdoucí (domů); -(v)ší: přinesší (knihu), uvěřivší (přátelům), přišedší (domů);* dále: *-lý: znalý (zákonů), dbalý (své pověsti), závislý (na rodičích), odrostlý (hrám), zvyklý (práci / na práci / pracovat), opuchlý (pláčem), načichlý (kouřem), prošlý (světem);* s možnou motivací slovesem reflexívním: *rozmrzelý (na celý svět), opilý (vínem).*

(b) Příponou *-ný*, obvyklou u adjektiv typu 3.1.2, se tvoří např. tato dominující adjektiva: *poslušný (rozkazů), svolný (k sňatku / oženit se), (z)odpovědný (za návrat / za to, že se vrátí), věčný (přátelům za pomoc), prospěšný (zdraví);* od sloves reflexívních: *odporný / protivný (všem lidem), zahloubaný (do knih), upachtěný, ztrmácený (prací), nahnutý (stářím) k zemi), přikrčený (za stromem / za strom), odhodlaný (k boji / bojovat), spokojený ((s) výkonem), zamilovaný (do své spolužačky), povznesený (nad předsudky), vázaný (na rodinu), oddaný (své práci), odtržený (od života);* adj. *dlužný* (zprav. jen jako predikativ *dlužen*) je výjimečné jednak tím, že má dva valenční suplementy, jednak zachováním akuzativní pozice valence slovesné: *je dlužen rodičům úctu.*

(c) Jinými příponami se tvoří např. tato valenční adjektiva: *vybíravý (v jídle), řevnivý, žárlivý (na úspěchy soudruhů), dychtivý (po slávě / proslavit se / slávy — S_g* je specificky adjektivní valence), *škodlivý (zdraví / pro zdraví — pro S_{ak}* je specificky adjektivní valence), *přitažlivý (krásou).*

(d) Valenci odlišnou od valence základového slovesa mají zejména adjektiva odvozená od sloves s valencí (1) akuzativní: *vědomý (povinností), žádostivý, chtivý (peněz), milovný (pořádku); citlivý (na slovo), snášenlivý / tolerantní, kritický (k, vůči názorům jiných);* (2) jinou: *zdrženlivý, všímavý, odolný, důvěřivý, dvorný (k, vůči ženám).*

3.1.2 Valence adjektiv kvalifikujících patiens základové propozice

Pravidelně jsou rozvíjena adjektiva odvozená příponou

(a) *-ný: zpustošený (nepřítelem), zamořený (hmyzem), pobouřený (bezprávím), zachvácený (krizí), znechucený (tím, že jsou mu kladeny překážky), zkroucený (žárem);* s dvojí valencí: *předurčený (svým nadáním být hercem), oddělený (závěsem od kuchyně), odsouzený (osudem k strádání / strádat / aby strádal), určený (velitelem k průzkumu / být průzkumníkem), připravený (stranou bojovat proti vykořisťovatelům), obviněný (prokurátorem z vraždy), oprávněný (zákonem řešit pracovní spory), přinucený (okolnostmi smířit se s chudobou);*

(b) *-ný*, ale zprav. bez pozice agentní: *nadřazený (ostatním), poddaný (feudálům);* (s význ. metaforickým:) *údolí otevřené větrům, okna obrácená k jihu, nebe poseté hvězdami;*

(c) *-telný* (zprav. bez vyjádření skutečného agentu/nositele, který je všeobecný): *rozložitelný (na součástky), viditelný (pouhým okem), odvoditelný (z vzorce);*

(d) *-lý*, pravidelnou u typu 3.1.1.1: *posedlý (hudbou), omrzelý (životem), osmahlý, ožehlý (sluncem), podezřelý (z vraždy);*

(e) valenční adjektiva s méně jasnou slovesnou motivací: *dostupný, přístupný (všem / pro všechny), platný (kolektivu / pro kolektiv), netečný (k svému okolí), způsobilý (postoupit / aby postoupil).*

U některých adjektiv na *-lý* nelze jednoznačně rozhodnout, zda patří k typu 3.1.1, nebo 3.1.2, protože východiskem mohou být dvě různé hierarchizované formy téže propozice: *zahrada prorostla plevelem* ← *zahrada, která prorostla plevelem*, nebo *zahrada, kterou prorostl plevel.*

3.1.3 Fráze s jedním suplementem

Dále je uveden přehled typů adjektivních frází dominovaných deverbativními adjektivy, která jsou rozvíjena na principu valence. Jejich typy jsou vyčleněny na základě formy suplementu.

(a) S_g: *chtivý, poslušný, znalý*; alternativní je u všech dalších adjektiv *na* S_{ak} a dále *o* S_{ak} u *dbalý*, *po* S_l u *lačný*, Inf / *aby* Sent u *žádostivý*, *po* S_l / Inf u *dychtivý*, *že* Sent u *vědomý;*

(b) S_{ak}: *dostupný, nadřazený, oddaný, platný, prospěšný, protivný, srozumitelný, škodlivý, vítaný, známý*; s alternativou *z* S_g *podezřelý*, *pro* S_{ak} *přístupný, určený*; u *zvyklý* je navíc alternativa Inf / *že* Sent;

(c) S_l: *nadšený, nedotčený, omrzelý, opilý, opředený (pověstmi), otupělý, ozbrojený, porostlý, prosluly, sešly, zachvácený, zamořený, zkřehlý, znechucený, zpustošený*; s alternativou *od* S_g: *osmahlý, ožehlý, zjizvený, ztvrdlý*; *od* S_g / *z* S_g: *opuchlý, pokroucený, pokřivený*; *z* S_g / *nad* S_l / *že* Sent: *zoufalý;*

(d) *do* S_g: *zahloubaný, zamilovaný;*

(e) *k, vůči* S_d: *důvěřivý, dvorný, kritický, nesmiřitelný, nevšímavý, odolný, snášenlivý;*

(f) *k* S_d: *netečný*; s alternativou Inf a většinou *aby* Sent: *odhodlaný, způsobilý*; navíc s možností *s* S_l: *svolný*, s možností *pro* S_{ak} / Inf / *aby* Sent: *povolaný*; s možností *na* S_{ak} / Inf: *připravený;*

(g) *na* S_{ak}: *citlivý, namyšlený, naštvaný, nedočkavý, žárlivý;*

(h) *nad* S_{ak}: *povznesený;*

(i) *na* S_l // *zda* / relat Sent: *závislý;*

(j) *o* S_l / *že* Sent: *přesvědčený;*

(k) *v* S_l: *vybíravý; zběhlý* má též alternativu relat Sent;

(l) *s* S_l // *že* / relat Sent: *spokojený;*

(m) ADV Dir: *zapadlý;*

(n) Inf / *aby* Sent: *přípustný.*

3.1.4 Fráze s dvěma suplementy

(a) S_g – S_{ak}: *dlužen;*
(b) S_g – *za* S_{ak} / *že* Sent: *odpovědný, vděčný;*
(c) S_i – *k* S_d: *nutný, potřebný;*
(d) S_i – *od* S_g: *izolovaný, oddělený, odloučený;*
(e) S_i – *z* S_g: *vystrašený, zkormoucený,* alternativní S_g / *že* Sent má *obviněný;*
(f) S_i – *pro* S_{ak}: *přitažlivý;* s alternat. *pro* S_{ak} / *k* S_d: *(před)určený;*
(g) S_i – *k* S_d / Inf / *aby* Sent: *odsouzený, určený, přinucený;*
(h) *v* S_l – *vůči, k* S_d: *zdrženlivý.*

3.2 VALENČNÍ ROZVÍJENÍ ADJEKTIV JINÉHO DRUHU

3.2.0 Jde o adjektiva, která nejsou odvozena od sloves (nebo u nichž je slovotvorná motivace již zastřena), takže jejich valenční vlastnosti nelze považovat za odvozené z valenčního pole slovesa.

Sémantické predikáty, které jsou adjektivy realizovány, patří k statickým významům větným; vyjadřují různé vztahy mezi dvěma, výjimečně třemi entitami předmětné (substanční) nebo komplexní (propoziční) povahy. V přehledu se uvádějí na prvním místě role dominující pozice subjektové, resp. substantivní (pokud nejde o vztahy symetrické). Jde o vztah

(a) vzdálenosti mezi entitami, a to ve významu hmotném, nebo abstraktním: *Horolezci byli už blízko vrcholu. Ten člověk je dalek vší přetvářky;*

(b) souvýskytu (nebo popření souvýskytu) dvou entit, včetně vztahu „obalu" a jeho „náplně": *Je prost takových myšlenek. Nosili jsme košíky plné hub;*

(c) entity (zprav. osoby) k ději/stavu; vlastnost, která charakterizuje tuto entitu, vyplývá z její účasti na ději/stavu (aktivní): *Byl shledán vinným na havárii / havárii. Nebyl zkušený v této činnosti;* (pasívní): *Lidé náchylní k nachlazení se mají otužovat. Pro Čapka, bezbranného proti útokům fašistického tisku, to byla velmi těžká doba;* (potenciální): *Byl sotva mocen slova. Takový úkol nemůžete svěřit někomu neschopnému k tomu, aby ho vyřešil okamžitě;*

(d) vlastněné informace a vlastníka (příjemce) informace: *Tato chyba musí být zřejmá / zřetelná i laikovi. Příchozí mi byl povědomý;*

(e) prožívatele a podnětu (případně doprovázený odstínem hodnocení): *U vchodu se tísnili lidé zvědaví na výsledek. Jsme všichni hrdi na svou vlast;*

(f) totožnosti nebo podobnosti dvou entit: *V tomto ohledu je Pavlovi málokdo roven. Je těžké najít materiál rovnocenný hliníku / s hliníkem. Jde o jazyk příbuzný arabštině / s arabštinou;*

(g) vhodnosti něčeho k nějaké činnosti, případně podmíněnosti k jejímu uskutečnění: *K tomu je tento přístroj nezbytný / nutný. Situace není teď vhodná k tomu, abychom uskutečnili svůj plán;*

(h) přiměřenosti jedné entity k vlastnosti druhé entity: *Ta cena je úměrná kvalitě té látky. Je třeba volit sport přiměřený věku dítěte;*

(i) kvalifikace nositele a entity, vzhledem k níž je tato vlastnost relativizována: *Tento postoj je pro Hanu charakteristický. Zprávy důležité pro řídicí středisko jsou předávány ihned. Myslím, že vedoucí je k Mirkovi nespravedlivý.*

3.2.1 Fráze s jedním suplementem

Valenční rozvití má formy:

(a) S_g: *Účastníci setkání byli plni radostných dojmů. Automobil neschopný bezpečného provozu by se neměl na silnici objevit. Ten člověk není hoden naší důvěry.* Podobně se rozvíjí: *blízký, daleký, sytý, prostý, důstojný, účastný, vzdálený, hodný, mocný* (zprav. *mocen* (pohybu)).

Tato adjektiva rozvíjejí též subst. významového typu komplexního, např. *To, co dělal, bylo vždy prosté zištných cílů.* S_g alternuje s *k* S_d: *automobil neschopný k jízdě, od* S_g: *les vzdálený od silnice* (ve významu toliko hmotném, tedy je možné též *les vzdálený silnici*, ale jen *člověk vzdálený přetvářky*, nikoli *od přetvářky*). Varianty s větou vedlejší *aby* Sent: *Byla už blízka toho, aby požádala o rozvod. Není schopen, aby tu záležitost skoncoval.* Podobně: *hodný, mocný.* S variantním infinitivem: *Není už schopen tu záležitost skoncovat. Není hoden zastávat toto čestné místo.* Viz též (f).

(b) S_d: *Rys je příbuzný kočce. To jsou věci mně drahé a svaté. Reakce dítěte je přiměřená jeho věku. Čekali jsme na vítr příznivý plavbě.* Podobně se rozvíjí *věrný, příbuzný, společný, zřetelný, milý, nepřátelský, příjemný, zjevný, zřejmý, vlastní, pohodlný, cizí* atd. Dativ alternuje s předložkovými pády *pro* S_{ak} *(jasný, vzácný)*, *s* S_i *(kongeniální)*, *k* S_d / *s* S_i *(konformní)*. Variantní věta vedlejší (hlavně vztažná) rozvíjí zejm. adj. *adekvátní, přiměřený, úměrný, přítomný (Jeho reakce není úměrná tomu, co by měl umět)*. Viz též e, f, i.

(c) S_i / *že*, relat Sent: *Oba řidiči byli shledáni vinnými zanedbáním předpisů / tím, že zanedbali předpisy. Místní hostinec je pověstný dobrou kuchyní. Česká filharmonie je slavná nejen svou interpretací českých autorů, nýbrž i tím, jak hraje cizí klasiky.* Podobně se rozvíjí zejm. adjektiva *jistý (vítězstvím), povinný (péči)*. Pozici S_i lze substituovat u adj. *povinen* též Inf: *Rodiče jsou povinni pečovat o své děti.* Viz též (d);

(d) *na* S_{ak}: *Člověk lenivý na práci nemá v naší společnosti místo.* Podobně se rozvíjí zejm.: *chudý (na minerály), choulostivý, chromý, hrdý, pyšný, zvědavý, opatrný, slabý.*

Alternativa S_i se uplatní u *bohatý (potrava bohatá vitamíny)*, *k* S_d u *náchylný (k nachlazení)*, příp. *k* S_d / *pro* S_{ak} u *zralý (k takovému úkolu / pro takový úkol)*. Substituce vedl. větou obsahovou je téměř vždy možná, protože jde převážně o adj. vyjadřující mentální postoj, reakci: *Je hrdý na to, co dokázal. Lidé, zvě-*

daví, zda Sparta vyhrála / kdo vyhrál, stále telefonovali do redakce časopisu. Srov. též (c,e,f);

(e) *pro* S_{ak}: *Karel zaujal opět postoj pro něho charakteristický. Děti byly pro výlet nadšeny.* Podobně se rozvíjí zejm. *(bez)cenný.* Adjektiva *důležitý, užitečný* lze alternativně rozvíjet též pomocí *k* S_d: *Ten přístroj je velmi užitečný k další práci.* Srov. též (b,f). Rozvíjející pozice má často rys [+ komplex]: *Tvá přítomnost je důležitá pro to, abychom včas splnili svůj úkol. Děti byly nadšeny pro to, aby se jelo / že se pojede na výlet;*

(f) *k* S_d: *Byl k nám laskavý, ale po straně nás pomlouval. Jste ochoten k té práci? Soudce musí být ke všem stejně spravedlivý.* Podobně se rozvíjejí zejm. adjektiva *něžný, bezcitný, bezohledný, drzý, laskavý, ohleduplný, milostivý, spravedlivý, náročný;* s alternativou Sent *ochotný, benevolentní;* jen „k něčemu": *nezbytný, nutný, lhostejný, hluchý (k námitkám), kompetentní* atd.: *Nebuďte hluchý k tomu, co lidé navrhují.* Adj. *svolný, vhodný, ochotný, hotový* může být rozvíjeno též infinitivem: *Národ, hotový k boji / bojovat za svou svobodu, spontánně se chopil zbraní. Všichni byli ochotni riskovat životy* atd. (V pozici *k* S_d se alternativně uplatní též další předložková spojení: *vůči* S_3 *(bezcitný, drzý, laskavý, pozorný, náročný), na* S_{ak} *(náročný), s* S_7 *(svolný), pro* S_{ak} *(vhodný, nutný, nezbytný),* ojediněle *v* S_l *(kompetentní).*) Srov. též b, e;

(g) *proti, vůči* S_d: *Pacienta prokazatelně imunního proti / vůči této nákaze nebudeme očkovat.* Podobně se rozvíjí adj. *bezbranný.* S rozvíjející větou *aby* Sent: *je zaujatý proti tomu, aby syn jezdil na závody;*

(h) *v* S_l: *To dokáže každý v drobné údržbě zkušenější motorista.* Podobně se rozvíjí adj. *zručný.* S variantou *jak* Sent: *motorista zkušenější v tom, jak seřídit brzdy* ap. Srov. též (f);

(i) *s* S_7: *S návrhem srozumění poslanci hlasovali jednomyslně. Jsi již hotov s prací?* Varianta *že, aby,* relat Sent: *srozuměný s tím, aby byl rozpočet zvýšen / že bude zvýšen / co bylo navrženo;*

(j) *z* S_g: K valenčnímu rozvíjení tohoto typu patří zejména rozvíjení pozice u superlativu: *nejlepší z nás všech* apod.;

(k) *než* S_1: u komparativu adjektiv: *lepší než já.* Forma rozvití závisí na formě adjektiva, nikoli na významu: např. *lepší než my všichni* obsahově odpovídá frázi se superlativem. Srov. též 4.7.1.2;

(l) *do* S_g (jen ojediněle:) *byla žhavá do vdávání;*

(m) *před* S_7 / *proti, vůči* S_3: *Nikdo nebyl před nákazou jistý. Toto místo je bezpečné vůči / proti dešti.* Alternativně s větou: *bezpečná před tím, že se stane předmětem pomluv.*

3.2.2 Fráze s dvěma suplementy

Rozvíjení adjektiva dvěma valenčními členy se prakticky vyskytuje v jediné kombinaci. Je to:

S_d – S_i: *Dívka, tolik podobná své zemřelé matce vzhledem i povahou, měla záhy úspěch ve společnosti.* Podobně se rozvíjejí adj. *povědomý, nebezpečný, slavný, známý* ap. Alternativní obsazení S_i / *v* S_i umožňují zejména adj. *roven, rovnocenný (v majetku).*

3.3 VALENČNÍ ROZVÍJENÍ ADVERBIÍ

Rozvíjení adverbií je jevem poměrně řídkým. Kromě toho jde převážně o adverbia odvozená od adjektiv, takže můžeme valenci adverbií též považovat za odvozenou, i když přímé transformační postupy mezi frázemi s adjektivy a adverbii nelze vždy předpokládat: je sice nepochybná spojitost např. mezi *nezávislý na finanční pomoci* — *nezávisle na finanční pomoci*, ale těžko se dá tím vysvětlit obdobné rozvíjení u frází *stát nezávislý na finanční pomoci* – *zvedl by životní úroveň obyvatel nezávisle na finanční pomoci* apod. Jiné příklady na valenční rozvíjení deadjektivních adverbií: *rovnoběžně s přímkou* a, *nerozeznatelně od zkušeného pracovníka, kolmo k přímce* a / *na přímku* a.

Příslovce u adverbií deadjektivních však nepřijímají valenční vlastnosti vždy: např. adv. *nesrozumitelně, podobně* nemívají obvykle u sebe rozvití S_d, ač adj. *nesrozumitelný, podobný* se tak rozvíjejí běžně.

Jako valenční rozvíjení by bylo případně možno hodnotit nezbytné výrazy u slov jako *zanedlouho (po jeho příchodu), nedaleko (od města, odtud), poblíž (města), zároveň (s jeho příchodem)*; tato adverbia však plynule přecházejí k předložkám.

Za valenční rozvití bychom mohli považovat též výrazy u komparativu a superlativu adverbií: *(jezdí) opatrněji než ty, nejopatrněji z nás všech.* Viz též 3.2.2.1 (j)–(k).

4 PŘÍSLOVEČNÉ URČENÍ (ADV)

4.0 Příslovečné určení neboli adverbiále (zkráceně ADV) se jako větný komponent váže především na sémantický predikát. Na výrazové rovině se jeví jako člen dominovaný verbem finitem, což je případ daleko nejfrekventovanější, adjektivem (které zpravidla rovněž považujeme za ztvárnění sémantického predikátu, pokud není přímo predikativem), nebo adverbiem. Fungování ADV jako komplementu bylo probráno v odd. C 2.2, v této části bude popsána funkce ADV jako suplementu; zároveň však bude poukázáno na styčné body, které mezi oběma členy jsou. K realizaci větou srov. J 1.1.2.

4.0.1 Na rozdíl od objektových komplementů, jejichž ztvárnění je zpravidla jednoznačně určeno výběrem predikátu a jeho sémantikou, tj. je predikátem zadáno, viz např. *psát* D, Ak, *zabývat se* I, *zbavit se* G apod., ztvárnění ADV je predikátem zadáno jen rámcově. Např. lokální ADV valenční vázané na predikát *bydlet* může mít podobu kteréhokoli předložkového pádu nebo adverbia odpovídajícího na otázku „kde?", tj. např. *v Praze, na Hané, u rodičů, za městem, doma* atd., a vyloučena je např. podoba *do Prahy, na Hanou, domů* aj. V tomto smyslu je třeba chápat i symbol ADV (s případnou další specifikací): nejde o slovní druh, nýbrž o kategorii širší, v jejímž rámci je možná určitá formální variabilita.

Zatímco objektový komplement reprezentuje převážně participant v té či oné míře se neaktivně podílející na ději (někdy může plnit tuto funkci i komplement propoziční povahy), ADV zpravidla nemá povahu participantu ve smyslu „účastníka děje", třebaže jeho denotát nevylučuje předmětný charakter, nýbrž kvalifikuje děj „po stránce mimověcné". Nejčastěji vyjadřuje ADV velmi široce pojímanou okolnost, za níž platí predikátem vyjádřený obsah, resp. predikátem vyjádřený vztah k participantům ZVS. ADV tak vytváří rámec platnosti predikátu, zejm. lokální, temporální, v širokém smyslu příčinný ap. Tuto funkci plní ADV valenční i nevalenční, např. *bydlím v Praze, seznámili se v Praze* ap. Jisté styčné body mezi ADV a objektovým komplementem se projevují tam, kde doplnění má charakter potenciálního participantu děje, který v sobě slučuje i rysy objektové a adverbiálové, zejm. lokální.

ADV vyjadřující rámec platnosti predikátu se úzce stýkají s významy propozičními vyjadřovanými např. vedlejší větou. V řadě případů lze pohlížet na ADV právě jako na výsledek nominalizace propozice nebo sémantické kondenzace, jehož vztah k dominujícímu členu je vyjádřen méně explicitně než např. vztah vedlejší věty ekvivalentní ADV; viz např. *Udělal to kvůli tobě*, kde *kvůli tobě* může vyjadřovat důvod (a to nijak nespecifikovaný, řečeno je pouze, že s tímto důvodem úzce souvisí adresát), nebo účel (rovněž blíže nespecifikovaný). Propoziční význam je základem i tzv. ADV kvalitativních, vyjadřujících v širokém smyslu charakteristiku připisovanou predikátu, tedy opět sémantický predikát. Např. *Běželi jsme pomalu* je rozložitelné na dvě propozice: „běželi jsme" + „(tento náš) běh byl pomalý". Je-li sémantický predikát *běžet* vyjádřen verbem finitem, vyjádří se charakterizační predikát ‚pomalost' formou Adv (neboli nesklonnou formou Adj) v platnosti větného členu ADV: *Běželi jsme pomalu*. Je-li verbum finitum nominalizováno (substantivizováno), vyjádří se charakterizační predikát flektivním tvarem Adj, a to buď v predikativu *(Náš běh byl pomalý)* nebo (po transformaci) v atributu *(Náš pomalý běh)*; popř. též deadjektivním substantivem rozvitým substantivem deverbativním *(Pomalost našeho běhu)*.

4.0.2 ADV lze klasifikovat na základě druhu vztahu mezi ním a predikátem, představujícího jisté obecné třídy významů (prostorových, časových ap., viz níže). Každý z těchto obecných významových okruhů se vyznačuje jistým souborem významově diferencovaných prostředků, z nichž některé mohou být součástí dvou (i více) souborů. Jejich významové rysy jsou v tom případě určovány vždy postavením v rámci toho či onoho souboru zvlášť, tj. na základě distinktivních rysů, jimiž se ten či onen soubor vyznačuje jako takový. Nevylučuje to existenci jistých styčných významových rysů mezi dvěma (či více) soubory.

Pro ADV je charakteristické, že výrazové prostředky primárně se uplatňující v rámci toho či onoho druhu ADV (např. prostorových, časových ap.) mohou sekundárně, např. v závislosti na sémantice substantiva v předložkovém pádu ap., plnit funkci jiného druhu ADV, tj. lze pozorovat v rámci fungování ADV dosti výraznou tendenci k transponovanému užití (podrobněji viz u jednotlivých typů ADV).

Pozn.: Příklady na ADV dominované adjektivy a adverbii uvádíme zpravidla jen u těch typů ADV, kde takové typy frází převládají. Zejména se zvlášť neupozorňuje na případy, kdy dominujícím členem je adjektivum deverbativní, přejímající adverbiální suplement od základového slovesa bez změny významu i formy: *rodina bydlící vedle ← bydlí vedle* (ADVLoc); *článek napsaný za týden ← byl napsán za týden* (ADVDur); *deska vydaná jako bezplatná prémie ← vydali ji jako bezplatnou prémii* (ADVCom); *téměř neviditelný stín ← není možno ho téměř vidět* (ADVQuant) atd.

4.1 PROSTOROVÁ ADV (ADVLoc)

4.1.0.1 Ze všech ADV mají ADVLoc nejblíže k objektovému doplnění predikátu, neboť stejně jako objektové doplnění mají v podstatě předmětný charakter: vyjadřují v širokém smyslu slova místo, ve vztahu k němuž platí obsah predikátu, kterým je predikát spolu se svými participanty blíže určován z hlediska svého umístění.

Předmětný charakter ADVLoc se projevuje v tom, že jsou nejčastěji vyjadřována předložkovými pády substantiv, např. *na stole, ve stole, pod stolem* ap.; předmětnou povahu mají i prostorová ADV, např. *doma, domů* „na místě / na místo považované z hlediska některého z participantů ZVS za domov" ap. Předmětný obsah mají i různá ADVLoc vyjádřená vedlejší větou, např. *Člověku je nejlíp tam, kde ho znají* „Člověku je nejlíp na místě, kde . . ." ap. Předmětným charakterem se vedlejší věty s prostorovým významem výrazně odlišují od vedlejších vět, které tak či onak odkazují k události, ději nebo stavu, aniž tímto způsobem blíže charakterizují nějaký předmět.

ADVLoc mají blízko k předmětnému doplnění zejména v těch případech, kdy představují valenční doplnění predikátu, třebaže zpravidla jsou to doplnění nevazebná: sémantika predikátu vyžaduje bližší prostorové určení, avšak jeho ztvárnění je predikátem „zadáno" zpravidla jen v hra-

nicích jistého významu. Např. predikáty typu *ocitnout se, bydlet, prostírat se* ap. vyžadují doplnění s významem „kde". Tyto prostředky naopak nemohou být dosazeny do pozice ADVLoc při predikátech typu *jít, letět, zanést* atd.

V některých případech je vztah mezi predikátem a ADVLoc ještě těsnější, neboť predikát nejen vyžaduje např. doplnění s významem „kam", nýbrž z poměrně široké škály výrazových prostředků dovoluje užít jen některých: např. predikáty typu *vejít, vnést* ap. se pojí v zásadě s doplněním typu *do* + G, tj. např. *vejít do domu, vnést něco do místnosti* atd., predikáty typu *vystoupit, vyjít, vynést* ap. s významem děje směřujícího vzhůru (nikoli ven z nějakého místa) předpokládají doplnění *na* + Ak, resp. *nad* + Ak, např. *vystoupit na kopec, vynést na půdu, vyjít nad město* ap. Tím se tyto typy ADV značně blíží vazebným objektovým doplněním. Mohou být samozřejmě substituována zájmennými příslovci *kam, někam, tam, sem, nikam*, která vyjadřují směr bez bližší specifikace, spojené s předložkovými ADVLoc.

Pokud jde o fakultativní ADVLoc, jejich vztah k predikátu je značně volný, zejména v případě ADVLoc s významem „kde". Takováto ADVLoc lokalizují událost (děj/stav) jako celek včetně jednotlivých participantů predikátu. Viz např. *Slunce svítí nad lesy. Před vchodem vyhrává hostům hudba* aj.

V některých případech se však lokalizace týká jen některého participantu, zejm. participantu v pozici subjektu nebo objektového doplnění, a vyjadřuje průvodní okolnost, za níž se děj vyjádřený predikátem dotýká rovněž daného participantu: *Spatřil jsem otce v okně. Našel jsem děti u knihy* ap. V první větě může ADVLoc *v okně* specifikovat jak lokalizaci subjektu (tj. „byl jsem v okně, když jsem spatřil otce"), tak objektu („otec byl v okně, když jsem ho spatřil"), v druhé větě je z kontextu jasné, že jde o lokalizaci dětí („děti byly u knihy, když jsem je našel"). Případy, kdy jde fakticky o lokalizaci subjektu, splývají ovšem s lokalizací ZVS jako celku, tj. *Spatřil jsem otce v okně* „Spatřil jsem otce + to (= mé spatření otce) se stalo v okně". Podobně je tomu v takových případech jako *Seděl jsem v pokoji potmě. Počkáme na vás před domem. Tatínek to v pokoji slyšel* atd.

4.1.0.2 ADVLoc lze dělit na základě jejich užšího významu na několik typů. Základní opozici tvoří ADVLoc statická : dynamická, dynamická lze členit dále na dynamická směrová a nesměrová. Uvnitř dynamických směrových ADVLoc lze rozlišit dva typy na základě toho, chápe-li se směřování jako dosahování jistého cílového bodu, či naopak jako opouštění bodu výchozího. Statická lokalizace je tedy reprezentována obecně významem „kde", proti ní pak stojí ADVLoc s významem „kam" a „odkud" a ADVLoc s významem „kudy".

Uvedené typy ADVLoc se liší jednak po stránce významové, jednak těsností vztahu k predikátu. ADVLoc směrová vystupují jako rozvití predikátu méně často než ADVLoc statická či dynamická nesměrová.

Komplementy tohoto typu se váží zpravidla na predikáty s významem přemístění, v jejichž sémantice je obsažen poukaz na konečný cíl nebo východisko směřování, adverbiální komplementy statické na predikáty s významem „nacházet se", často ve spojení s rysem „být v nějaké pozici"

(včetně modifikací mutačních). Komplementy s významem nesměrovým vyžadují především predikáty přemístění ve spojitosti s překonáváním nějakého prostoru; tento význam zpravidla však najdeme u ADVLoc fakultativních.

4.1.0.3 Uvnitř uvedených jednotlivých typů ADVLoc lze rozlišit ještě dílčí systémy spočívající na jistém počtu elementárních prostorových významů a jejich kombinací.

Tak např. v rámci statických ADVLoc se rozlišují významy jako *v domě, na domě, u domu, před domem, za domem, vedle domu* atp., v rámci směrových ADVLoc významy jako *do domu, na dům, k domu, před dům, za dům* aj. Základní významy, společné všem ADVLoc, jsou reprezentovány zájmennými Adv, tj. *kde, kam, odkud, kudy*, a také *někde, někam, odněkud, někudy; kdesi, kamsi, odkudsi, kudysi; kdekoli, kamkoli, odkudkoli, kudykoli* ap. Na rozdíl od zájmenných Adv se základem *k-* mají Adv se základem *t-* (resp. *s-*) některé zvláštnosti. Tak v systému *tady (zde, sem, odsud)* je prázdné místo pro význam „kudy", suplované výrazem *tudy* (vedle *zde* máme s týmž významem *tady*); v systému *tam, odtud, tudy* výrazově splývají v *tam* významy „kde" a „kam" ap. Neexistuje tedy úplná symetrie ve vystavbě jednotlivých členů zájmenného systému prostorových ADV.

Symetricky nejsou vybudovány ani dílčí systémy významových diferencí v rámci jednotlivých typů ADVLoc. Nejbohatší systém významových diferencí je spojen se statickými ADVLoc, na jejichž pozadí vykazují dynamická směrová a nesměrová ADVLoc řadu bílých míst.

4.1.1 ADVLoc statická

4.1.1.1 Obvyklým prostředkem pro vyjádření statických ADVLoc jsou předložkové pády, vyjadřující různé modifikace statické lokalizace, a adverbia: *V temné ulici jsem přítele nezahlédl. V horách se lehce dýchá. Najíme se doma.* Z prostých pádů se v adverbializované podobě vyskytuje I, např. *Trávník je místy mokrý.*

Centrální důležitost pro systém ADVLoc má tzv. prostorový orientátor (PO). Za základní opozici diferencující ADVLoc je třeba považovat významy „lokalizace v rámci PO" (PO zahrnuje místo lokalizace) : „lokalizace mimo rámec PO" (místo lokalizace není zahrnuto v PO, je však vzhledem k němu určováno). Jde na jedné straně o ADVLoc typu *na řece, v řece, uprostřed řeky*, na druhé straně o ADVLoc typu *před řekou, za řekou, nad řekou, u řeky* ap. Oba základní významy jsou výrazově rozlišeny a v naprosté většině případů nedochází k stírání rozdílu mezi nimi. V mezích těchto základních významů existují významové diference dílčího rázu.

4.1.1.2 Význam „lokalizace v rámci PO" vystupuje především ve dvou modifikacích, a to „lokalizace uvnitř PO": „lokalizace na povrchu PO". Tato významová diference je spojena s protikladem předložkových pádů *v* + L : *na* + L, *tj. v domě* : *na domě; ve stole* : *na stole; ve skále* : *na skále* aj. Charakteristické však je, že rozdíl mezi *v* + L a *na* + L je v řadě případů setřen a předložkový pád vyjadřuje jen základní význam „lokalizace v rámci PO". Volba té neb oné předložky, resp. jejich zaměnitelnost, závisí do značné míry na substantivu.

Zčásti jde o fakultativní ADVLoc typu *(odpočívat) na zahradě / v zahradě, (sklízet) na poli / v poli, (hlásit se) na vrátnici / ve vrátnici, (stát) na dvoře / ve dvoře, (stalo se to) v okrese / na okrese* . . . aj.; příznačné jsou případy se substantivy označujícími budovu (nebo jiný uzavřený prostor) a zároveň i příslušnou instituci: *(spát) na koleji / v koleji, (pracovat) na závodě / v závodě, (organizovat) na škole / ve škole* ap.

Zčásti jde o případy ustálené podle sémantických okruhů substantiv: tak např. se ustálilo pro lokalizaci v rámci městského/vesnického sídliště *v* + L: *v Praze, v Táboře, v Moskvě* aj., ale např. *na Dobříši, na Kladně, na Smíchově;* pro lokalizaci spojenou s hradem/zámkem a sídlištěm u něho je *na* + L: *na Hradčanech, na Zvíkově;* pro lokalizaci spojenou s ostrovem je *na* + L: *na Kypru, na Sicílii;* pro lokalizaci v rámci státu bývá zpravidla *v* + L: *v Československu, ve Švédsku,* avšak *na Kubě* (jde zároveň o jméno ostrova); při zeměpisném označení oblastí v rámci kontinentů, států ap. se užívá *v* + L/*na* + L: *v Čechách / na Moravě, v Rusku / na Ukrajině, na Hané / ve Slezsku;* pro lokalizaci v rámci pohoří *v* + L: *v Krkonoších, v Alpách,* avšak např. *na Urale, na Kavkaze* atd. Podobně i v případech jako: *na průmyslovce, na univerzitě* : *v jeslích, v továrně.* Lokalizace v rámci PO může být specifikována pomocí sekundárních předložek. Zatímco *v* + L vyjadřuje jen nejobecnější lokalizaci v rámci PO, *uvnitř* + G je spojeno vždy se specifikací lokalizace „nikoli na povrchu" : *V lékárně / uvnitř lékárny nás osvěžil chlad.* Význam „lokalizace v rámci PO" specifikuje též *uprostřed / vprostřed* + G, např. *Uprostřed návsi se popelí slepice.*

Distinkce „uvnitř PO" : „na povrchu PO", resp. další jsou potlačeny v případě *po* + L, s nímž je spojen význam „na různých místech v rámci PO": *Po továrně se povídá o naší brigádě. Všude po Praze svítily kavárny. Po záhonech dováděli psi.*

4.1.1.3 Řada dílčích specifikací je spojena s významem „lokalizace mimo rámec PO". Rozlišuje se lokalizace na ose vertikální/horizontální, lokalizace v blízkosti PO aj.

Vertikální lokalizace mimo rámec PO je spojena s *nad* + I, *pod* + I (na rozdíl od *nad* + I nevylučuje kontakt s PO). Lokalizuje tedy *nad* + I v prosto-

ru výše než PO bez kontaktu s PO, *pod* + I lokalizuje v prostoru níže než PO, s případným kontaktem s PO: *Ptačí hejna štěbetala nad rákosím. Chlapec se schoulil pod peřinou. Vltava vyvěrá pod Černou horou* aj. Pokud vyjadřuje *pod* + I kontakt s PO, tvoří vlastně protějšek k *na* + L: *leží na dece / leží pod dekou.*

Horizontální lokalizace je spojena s *před/za* + I. Rozlišuje-li se u PO čelní a zadní část, vyjadřuje *před* + I lokalizaci v prostoru v blízkosti čelní části PO a *za* + I lokalizaci v blízkosti zadní části PO. Nevyčleňuje-li se, řídí se lokalizace blízkostí k participantu, z jehož hlediska je lokalizace interpretována: *před Prahou* „v prostoru v blízkosti P., hodnoceném z hlediska účastníka děje jako bližší než jiné prostory". Srov. příklady: *Před domem vyhrává hudba. Komedianti se utábořili za městem. Za námi šumělo moře, před námi vonělo zelené údolí. Zmizel za nejbližší skálou. Za plotem štěká pes.*

4.1.1.4 Lokalizace mimo rámec PO se může omezovat na vyjádření blízkosti k PO. Pro tento význam se specializovalo *u* + G: *Opaluje se u splavu. U hydrantu se shromáždily služky.*

V prostoru po stranách lokalizuje *vedle* + G: *Zastavil se vedle nás*, v prostoru u přední strany lokalizuje *naproti/proti* + D, a to zpravidla tak, že je lokalizovaný participant obrácen čelní částí k PO: *Dámy seděly naproti nám v lenoškách. Zůstala stát proti otci.* V prostoru obklopujícím PO lokalizuje *kolem/okolo* + G: *Sedíme okolo ohně. Kolem jezera se tyčí do značné výše skály.* Mezi dvěma (i více) PO lokalizuje *mezi* + I: *Vesnici založili před staletími mezi Vltavou a jejím ramenem.* V prostoru u delší strany PO lokalizuje *podél/podle* + G: *Obyvatelé čekali podél chodníků. Podle cesty se pásly husy.* Lokalizace v blízkosti PO, mezi nímž a lokalizovaným participantem je jiný PO téhož typu, vyjadřuje *ob/o* + Ak, resp. *přes* + Ak: *Otevřel si krám ob jednu ulici. Sedí u piva přes dva stoly.* Prostou lokalizaci nikoli v rámci PO pak vyjadřuje *mimo* + Ak a *vně* + G: *Hledali zdroje bohatství mimo helladskou pevninu. Domy bylo povoleno stavět jen vně palácových hradeb.*

Pro ADVLoc vyjadřující pouhou lokalizaci v blízkosti PO je charakteristické, že může být tento významový rys potlačen a ADV vyjadřuje prostou lokalizaci v rámci PO, je-li tímto PO metonymicky užité substantivum s rysem [+ anim]: *Trávil prázdniny u rodičů. Na vojně si vysloužil hodnost u kavalerie.* Srov. též *U filmu poznal mnoho lidí. Mezi* + I, lokalizující v prostoru mezi více PO, může vyjadřovat i lokalizaci v rámci PO: *Vítám vás mezi námi (= u nás). Mezi obecenstvem (= v obecenstvu) spatřil známého.*

V jednotlivých případech dochází k potlačení rozdílů mezi variantami ADVLoc lokalizujícími mimo rámec PO. Lze např. stejnou polohu rukou charakterizovat jako *Ležel s rukama za hlavou / pod hlavou.*

4.1.2 U statických ADVLoc může být oslaben prostorový význam a do popředí může vystoupit jiný okolnostní význam.

Tak zejména v případech, kdy je vyjádřeno substantivem s dějovým významem, splývá s ADVTemp; např. *Seznámili se na schůzi* (= „kde" i „kdy"), *na večírku, u oběda* atd. (ADVLoc je schopno suplovat také účelové určení: *Otec je na léčení, na čekané, na rybách,* ale jen jako predikativ. O suplování subjektu srov. C 1.0.3.)

4.1.3 ADVLoc dynamická směrová

4.1.3.0 Tato adverbiále jsou zpravidla těsněji vázána na predikát než ADV Loc statická, takže pak představují komplement v ZVS (častěji potenciální). Jsou dominována predikáty, které ve své sémantice obsahují rys „přemístění", tj. vyjadřují zpravidla buď pohyb od nějakého východiska k bodu cílovému — pak mohou být vyjádřeny oba PO —, nebo aspoň poukaz na jeden z obou PO. Pojí se tedy zpravidla s dějovými slovesy akčními, vyjadřujícími změnu lokalizace některého z participantů predikátu, častěji subjektového, nebo směřování ke změně takovéto lokalizace.

Se slovesy pohybu v užším smyslu jsou pojmově spojeny dva momenty, východisko a cíl. Jednotlivé slovesné predikáty však pojímají často daný pohyb z hlediska jen jednoho z nich. Ten je vždy mluvčímu znám, představuje intenční participant daného predikátu a jeho větná pozice je valenční. Druhý z nich jeví se pak jako fakultativní. Tak u sl. *odjet/odjíždět* jeví se jako participant východisko (zatímco vyjádření cíle je fakultativní), kdežto u sl. *přijet/přijíždět* je participantem cíl a východisko se vyjadřuje fakultativně. Proto fakultativní ADVLoc je např. ve větách *Do Brna odjíždíme v pondělí navečer. Delegáti sjezdu přijíždějí ze všech koutů republiky. Musili jsme odbočit na polní cestu. Utekl k babičce,* nikoli ve větách *Delegáti sjezdu odjíždějí z Prahy. Dojeli jsme až na místo. Musili jsme odbočit ze silnice.*

Směrová ADVLoc se však mohou pojit s řadou jiných predikátů, jsou-li pojata jako děje mající východisko či cíl směrování: *Z jeviště se bouřilo proti cizákům. Ze svého exilu pracoval pro osvobození vlasti. Posílá pohlednice z každého města. Vítám vás do svého domu. Evička si šeptala do peřin.*

Dílčí systém ADVLoc s významem „kam" a „odkud" je vybudován v zásadě na týchž významových rysech jako systém statických ADVLoc. V některých případech se však v rámci směrových ADVLoc vyskytují bílá místa, tj. statická ADVLoc nemají výrazové protějšky ADVLoc směrových. Viz na jedné straně *v* + L : *v* + Ak / *do* + G : *z* + G, na druhé straně *nad* + I : *nad* + Ak : 0. Nedostatek symetrie mezi dílčími systémy ADVLoc je suplován možností užít pro význam směrových ADVLoc odpovídajících ADVLoc statických (viz C 4.1.3.1.3).

4.1.3.1 ADVLoc s významem „kam"

4.1.3.1.1 Obdobně jako ADVLoc statická, lze ADV s významem „kam" členit na základě toho, zda lokalizují konečný bod směřování v rámci PO, nebo mimo rámec PO. I zde platí, že se ADV lokalizující v rámci PO a mimo tento rámec v zásadě nepřekrývají, vytvářejí tedy symetrickou opozici.

Lokalizace v rámci PO je spjata především s předložkovým pádem *do* + G a *na* + Ak, okrajovou úlohu plní *v* + Ak (vedle toho plní tuto úlohu i některá Adv, např. *domů, dolů, ven* aj.). Jsou to tedy zčásti předložky uplatňující se při realizaci významu „lokalizace v rámci PO" systému ADVLoc statických. Rozdíl mezi oběma lokalizacemi je dán ve spojení těchto předložek na jedné straně s L (u lokalizace statické), na druhé straně s Ak (u lokalizace směrové). Základním protějškem statického *v* + L je však směrové *do* + G, kdežto *v* + Ak plní úlohu prostředku periferního, zpravidla knižního, zčásti i archaického.

Do + G / *v* + Ak vyjadřuje lokalizaci uvnitř PO, *na* + Ak na povrchu PO. Předložky (jakožto předpony) jsou součástí i některých směrových Adv, viz *dovnitř, dospodu, nahoru, navrch.* Např.: *Odjeli jsme do Itálie. Vydali se v kraje slovanské. Vylezl jsem z lodi na břeh. Stěhovali dovnitř nábytek.*

Podobně jako u ADVLoc statických, také u ADVLoc s významem „kam" lze pozorovat tendenci k oslabení rozdílu mezi lokalizací uvnitř a na povrchu PO. Distribuce předložkových pádů *do* + G / *v* + Ak a *na* + Ak se plně kryje s distribucí *v* + L a *na* + L (viz C 4.1.1.2).

Lokalizace uvnitř PO je explicitně vyjádřena spojením *dovnitř* + G: *Dovnitř lesa se odváží jen hajný.* Protějškem statického *uprostřed* + G je směrové *doprostřed* + G: *Vyvrtal doprostřed stolu otvor.*

4.1.3.1.2 Obdobně jako ADVLoc statická mohou i ADVLoc s významem „kam" lokalizující mimo rámec PO rozlišovat lokalizaci ve směru vertikálním a horizontálním.

Statické *nad* + I a *pod* + I mají protějšky v směrových *nad* + Ak a *pod* + Ak, *před* + I a *za* + I odpovídá *před* + Ak a *za* + Ak. Prostorové předložky *nad, pod, před, za* vyjadřují tedy lokalizaci v prostoru nacházejícím se výše/níže než PO, resp. v blízkosti čelní/zadní části PO, a rozdíl v statickém/směrovém pojetí lokalizace vyplývá ze spojení předložky s I či Ak. Např.: *Lékař se sklonil nad nemocného. Namaloval nad vchod dva andělíčky. Kočka utekla pod postel. Paní vynesla židle před dům. Rozšířili své panství za pravý břeh Labe.*

4.1.3.1.3 Směřování do blízkosti PO vyjadřuje *k* + D : *Vraceli jsme se k lesu. Usadil dívku ke stolu. Chvátáme k domovu; k* + D, podobně jako *u* + G (viz výše), je schopno vyjádřit prostou lokalizaci v rámci PO, plní-li funkci PO

personální jméno či jeho substitut: *Někdo k nám jde. Odešel k lékaři. Byl předvolán k soudu.*

Variantou směřování do blízkosti PO, vyjadřovaného *k* + D, je spojení *směrem k* + D / *směrem na* + Ak. Kdežto *k* + D může vyjádřit dosažení blízkosti PO, případně dosažení prostoru PO vůbec (srov. *Vojsko odtáhlo k hranicím / Přišli k nám hosté), směrem k* + D / *směrem na* + Ak vyjadřuje směřování bez dosažení blízkosti PO nebo prostoru PO: *Několik rukou se natahovalo směrem k Viktorovi. Odtáhli směrem k hranicím. Mykénská kultura vyzařovala směrem na Krétu* ap. Protějškem stat. ADVLoc *mezi* + L je směrové *mezi* + Ak: *Válka se vklíní mezi minulost a budoucnost žhavým mostem. Zasázel květiny mezi keře.*

Na rozdíl od statických ADVLoc nevyznačuje se systém ADV Loc s významem „kam" speciálními prostředky, jež by vyjadřovaly dynamické protějšky statických *vedle* + G, *okolo/kolem* + G, *podle/podél* + G, *mimo* + Ak, *vně* + G, *proti* + D. Prostředky explicitně signalizující směr jsou suplovány prostředky systému statických ADVLoc, např. na otázku *Kam se posadíme?* lze odpovědět *Vedle babičky. Okolo ohně. Podél příkopu* atp. Je charakteristické, že se tyto prostředky nepojí se slovesy s významem přemístění typu *přijít.*

Suplování ADVLoc s významem „kam" statickými ADVLoc lze pozorovat i mimo uvedenou oblast, tj. také tam, kde odpovídající směrová ADVLoc existují. Lze říci např.: *Usedli za stůl / za stolem. Položil knihu na stůl / na stole. Pověsil obraz nad postel / nad postelí. Kočka se schovala pod skříň / pod skříní. Posadili se před nás / před námi.* Možnost suplování je však jen zdánlivá. Statická ADVLoc nikdy nezastupují ADVLoc s významem „kam", jde-li o vyjádření prostorové lokalizace ve spojení s predikáty s významem směřování od výchozího PO k PO cílovému, tj. přemístění typu *přišel do Prahy (z malé vesnice), vyšel na ulici (z krámu), přijeli k nám (z velké dálky)* atd., nýbrž jen ve spojení s predikáty vyjadřujícími přechod ze stavu „nelokalizovanosti" do stavu „lokalizovanosti" a zároveň zaujetí nějaké pozice. Ve spojení s ADVLoc směrovými predikát totiž vyjadřuje v prvé řadě zaujetí místa, což může být spojeno se změnou polohy *(Postavil se před dům. Posadil se na postel),* zatímco ve spojení se statickými ADVLoc vyjadřuje týž predikát v prvé řadě změnu polohy a ADVLoc specifikuje, na kterém místě k této změně polohy došlo *(Usedl na posteli. Postavil se před domem).* Výrazy *na postel, před dům* ap. explicitně vyjadřují, že před zaujetím té či oné pozice participant v subjektu (nebo objektu) lokalizován nebyl, kdežto *na posteli, před domem* ap. lokalizaci předcházející změně, zaujetí pozice nevylučuje: *Usedl na postel* předpokládá, že před usednutím na posteli nebyl, *Usedl na posteli* = „před usednutím na posteli byl/nebyl".

ADVLoc „kam" a ADVLoc „kde" splývají tam, kde je s lokalizací spojeno vyjádření „v rámci PO na více místech". Viz *po* + L: *V zimě jsme chodili po studentských bálech. Putoval po hradech* aj.

4.1.3.2 ADVLoc s významem „odkud"

4.1.3.2.1 ADVLoc s významem „odkud" lze po významové stránce členit obdobně jako ADVLoc „kam". Lze-li o systému ADVLoc „kam" říci, že ve srovnání se systémem statických ADVLoc obsahuje prázdná místa, která jsou

zčásti suplována statickými ADVLoc, platí to ještě ve větší míře o systému ADVLoc „odkud".

Lokalizace v rámci PO je spojena se *z* + G a *s* + G. Spojení *s* + G má však mnohem omezenější okruh užití než směrové *na* + Ak, jehož je protějškem. Zatímco *do* + G a *na* + Ak vedle užších významů „uvnitř PO" a „na povrchu PO" plní i funkci prosté lokalizace v rámci PO bez specifikace a existuje mezi nimi komplementární distribuce (viz např. *do Čech* : *na Moravu*), pokrývá v systému ADVLoc „odkud" oblast užití *do* + G/*na* + Ak v zásadě *z* + G (*z Čech, z Moravy*). Užití *s* + G je omezeno pouze na ty případy, kdy je třeba explicitně vyjádřit, že východiskem děje je povrch PO. Srov. *ze stolu* „zevnitř" : *se stolu* „s povrchu stolu". Jinak se užívá v zásadě *z* + G: *Motýli poletovali z květu na květ. Nemohu se ráno zvednout z postele. Matka sbírá střepy ze stolu. Vévoda přehlížel své vojsko z koně.* Předložka *z* je i součástí směrových adverbií, např. *zdola, zdaleka.*

Protějškem směrového *dovnitř* + G a *doprostřed/do středu* + G je *zevnitř* + G *a zprostřed(ka)/ze středu* + G: *Zevnitř pokoje bylo slyšet hudbu. Přemístili stůl zprostředka kuchyně pod okno.*

4.1.3.2.2 Pro lokalizaci mimo rámec PO je charakteristické, že obsahuje ve srovnání s ADVLoc „kam" bílá místa.

Směrové vertikální *pod* + Ak má protějšek v *zpod* + G, horizontální *za* + Ak má protějšek v *zeza/zpoza* + G; chybí protějšky k *nad* + Ak a *před* + Ak a také k *mezi* + Ak. Např.: *Vlasy mu padaly zpod zmačkaného klobouku do čela. Vystoupil zpoza zídky* atd.

4.1.3.2.3 Lokalizace v blízkosti PO se vyjadřuje spojením *od* + G, jež je protějškem směrového *k* + D a statického *u* + G: *Děti vstaly od stolu. Vévoda přitáhl od Oravského hradu.*

Podobně jako *k* + D a *u* + G, také *od* + G má tendenci vystupovat s významem lokalizace v rámci PO: *Odstěhoval se od nás. Od brněnského divadla jsem se vrátil zpět k Aloisu Podzimkovi.* Charakteristické je, že *od* jako prefixální součást Adv pokrývá vlastně celou oblast „odkud": *odkud, odněkud, odkudsi, odkudkoliv* atd. Předložka *z*, hojně se pojící s G a vyjadřující lokalizaci v rámci PO, je u zájmenných Adv jen výjimečná. Srov. možné *ztamtud/odtamtud*, avšak pouze *odtud, odkud* aj. Užití *od/z* v rámci Adv je lexikalizováno: *zblízka, zdálky*, avšak *zdola/odzdola, shora/odshora*, kde se *od* navrstvuje na směrové *zdola, shora*, a vedle toho *zpředu/odpředu, zezadu/odzadu*, bez viditelnějšího významového rozdílu.

4.1.3.2.4 Systém ADVLoc „odkud" neobsahuje řadu významů zastoupených u statických ADVLoc. Jistá torzovitost systému ADVLoc „odkud" je kompenzována schopností nespecifikovaných ADVLoc „odkud" vystupovat

v pozici, kde bychom mohli očekávat ADVLoc specifikovanější, a to i tam, kde jsou tato specifikovanější ADVLoc k dispozici. Srov. zejm. možnost užít *od* + G místo *zpod/zeza* + G, např.: *Přitáhl zpod Oravského hradu / od Oravského hradu. Vyskočil pružně zpoza volantu / od volantu* atd.

Výrazná je však tendence užívat místo ADVLoc „odkud" statických ADVLoc „kde": *Fantazie se rodila zpod mé tužky / pod mou tužkou. Vlasy mu padaly zpod klobouku / pod kloboukem do čela* atp., a tedy také *Všecko se mi ztratilo před očima. Něco před ním vyskočilo* ap.

4.1.4 ADVLoc dynamická nesměrová

4.1.4.1 Tato ADVLoc mohou rozvíjet kterýkoli predikát s významem přemístění, zpravidla jako jeho fakultativní doplnění. Označují prostor překonávaný dějem, a to bez zřetele na to, zda děj směřuje k nějakému cílovému bodu, či ne: *Muž kulhá náměstím / po náměstí. Sešel polní pěšinou na silnici* atp.

Z faktu, že ADVLoc zde označuje prostor překonávaný nějakým pohybem, vyplývá omezení této lokalizace v podstatě na lokalizaci v rámci PO. Lokalizace mimo rámec PO je okrajová.

4.1.4.2 V rámci PO se lokalizuje děj pomocí prostého I: *Mřížemi házejí lidé dovnitř mince. Zloděj utekl oknem. Koně pádili horskou silnicí. Voda vytekla trhlinou v nádrži.*

V témž významu jako I může vystupovat rovněž *po* + L; např. *Scházíme po tmavých schodech / tmavými schody do krámu. Jednou se Sámo vydal na cestu po stezce východní / stezkou východní.*

Možnost alternativního užití I / *po* + L však není svědectvím jejich významové totožnosti, nýbrž pouze blízkosti významu ve spojení s některými predikáty. U *po* + L totiž zhusta vystupuje pouze význam „kde" se zdůrazněním povrchu: *Vosy nás honily po polích* (I se zde nevyskytuje). Naopak *po* + L je vyloučeno v takových kontextech jako *Světlo zářilo malými okénky. Vlk se hnal hvozdem.* Jde o jednosměrný pohyb, jímž je překonáván nějaký prostor, a interpretace „kde" je s takovým ADVLoc neslučitelná.

4.1.4.3 Ve významu „lokalizace v rámci PO" se I úzce stýká s předložkovým pádem *přes* + Ak a *skrz* + Ak, z nichž *skrz* + Ak představuje zčásti prostředek hovorový a ve srovnání s *přes* + Ak periferněji: *Mířil přes náměstí k Údolní ulici. Slyšela jsem všecko skrz zeď* ap. Diapazon užití *skrz* + Ak je užší než u *přes* + Ak.

Přes + Ak a *skrz* + Ak lze nahradit I a naopak; např. *Mířili náměstím k Údolní ulici. Světlo zářilo malými okénky / přes malá okénka. Postupujeme*

stále vpřed hustým houštím / skrz husté houští. Kontexty, kde lze nahradit I spojením *přes/skrz* + Ak, vylučují možnost užití *po* + L a naopak. Znamená to tedy, že význam I je méně specifikovaný než význam *přes/skrz* + Ak na jedné straně a *po* + L na straně druhé.

Prostý I vyjadřuje v širokém smyslu slova v rámci PO prostor překonávaný dějem, bez bližší specifikace charakteru tohoto prostoru a způsobu jeho překonání. *Přes* + Ak však vyjadřuje nejen překonávání jistého prostoru dějem v rámci PO, a v tomto smyslu je synonymní s I, nýbrž také překonávání prostoru nad jeho horní částí / nad povrchem, resp. po povrchu. Proto nemůže I konkurovat spojení *přes* + I v případech jako: *Jasan vystrkoval větve přes plot* „nad plotem". *Do domu se chodilo přes svalený plot* „po svaleném plotě" a podobně *Mlhy se válely přes hřebeny lesů. Přeskočil jsem přes plot do zahrady.*

Skrz + Ak je ekvivalentní s *přes* + Ak, není-li speciálně zdůrazněn pohyb na povrchu nebo nad horní částí, tj. *přes* + Ak se současně stýká s I: *Slyšela jsem to skrz zeď / přes zeď / zdi. Přes* + Ak, plnící v prvé řadě funkci ADVLoc s významem „kudy", může vystupovat i ve významu „kam": *Položili kládu přes pěšinu.*

4.1.4.4 ADVLoc „kudy" lokalizující mimo rámec PO nemají specifické prostředky. Zčásti zde slouží výrazové prostředky specializované pro význam statický ADVLoc, je-li děj lokalizován v blízkosti PO. Jako ADVLoc „kudy" lze interpretovat ADV lokalizující pohyb v blízkosti delší strany PO: *Šli podél řek a po lesních cestách. Podle těchto cest se šířilo povědomí o nebývalých věcech* apod. Jako ADVLoc „kudy" lze interpretovat ADV vyjadřující PO, který zůstává stranou pohybu: *Do školy chodíme přes náměstí kolem cukrárny.*

Zpravidla však ADVLoc lokalizující mimo rámec PO dynamickou lokalizaci „kudy" nevyjadřují, tj. do popředí vystupuje v podobných případech význam „kde": *Před námi prochází smutný průvod od kostela ke hřbitovu. Nad námi přeletělo k lesu hejno vrabců* apod.

4.2 ČASOVÁ ADV (ADVTemp)

4.2.0.1 ADVTemp představují soubor významově diferencovaných prostředků, které slouží k časovému zarámování propozice, tj. k její časové lokalizaci. Liší se od časové lokalizace vyjadřované finitními tvary slovesa, jež představuje jeden z aktualizujících kategoriálních významů, přiřazovaných k propozici, dostává-li podobu větnou. ADVTemp jsou v zásadě fakultativní, nevalenční složkou věty. Navrstvují se na základovou strukturu a jsou jen minimálně ovlivněny volbou predikátu, neboť žádná ze základních sémantických tříd predikátů neobsahuje predikáty principiálně neslučitelné s ADVTemp.

Jak predikáty vyjadřované slovesy dějovými, tak nedějovými, příp. adjektivy ve funkci predikativu, mohou být rozvíjeny ADVTemp, jež vyjadřují časové zarámování platnosti daných predikátů: *V té době jsme se seznámili. Ulice jsou za deště šedivé. Potkal tam svou donedávna svobodnou spolužačku z fakulty.* Neznamená to samozřejmě, že lze ADVTemp dosadit do kterékoli věty. Omezení však nevyplývají ze sémantiky predikátu, nýbrž pramení v mimojazykové skutečnosti. Časová lokalizace je jistě vyloučena v případě tzv. vněčasového prézentu, ve větách majících platnost obecnou, např. *Ptáci mají křídla.* Možnost převedení takovýchto vět do roviny minulosti nebo budoucnosti však okamžitě otevírá prostor pro časovou lokalizaci prostřednictvím ADVTemp: *Ptáci vždycky měli křídla.*

Časová lokalizace v podobě ADVTemp se liší od časové lokalizace vyjadřované verbem finitem také svým charakterem. Pro verbum finitum je podstatné, že lokalizuje predikát na časové ose ve vztahu k okamžiku promluvy (viz odd. F 5). Pro ADVTemp hraje okamžik promluvy úlohu jen okrajovou, a to v případě takových ADVTemp, jako např. *dnes, zítra, teď, před chvílí, letos, loni* ap. Většina ADVTemp však na okamžik promluvy orientována není.

Společné s lokalizací ve vztahu k okamžiku promluvy má ovšem lokalizace prostřednictvím ADVTemp to, že jde o vztažení platnosti predikátu vzhledem k nějakému orientátoru, v jehož rámci nebo mimo jehož rámec platí vztahy vyjadřované větnou strukturou; tento orientátor však leží mimo predikát, určuje platnost predikátu zvnějšku.

Časovým orientátorem (dále ČO) je totiž v tomto případě nějaký různě dlouhý časový úsek (např. *dnes, letos, večer, o vánocích, v lednu, na jaře* ap.), nebo nějaký děj/stav, jehož platnost se stává východiskem pro řazení platnosti jiného děje/stavu na časové ose: *Při včerejším setkání byl divný. Udělám to po návratu ze školy* aj. Určování platnosti jednoho děje/stavu vztahem k jinému ději/stavu se reflektuje v možnosti užít ve funkci ČO věty: *Když jsme se včera potkali, byl divný. Udělám to, až se vrátím ze školy.*

Na pozadí větného vyjádření ČO se jeví vyjádření nevětné jako jeho nominalizace a kondenzace. Paralelnost větného a nevětného vyjádření ČO v případě *při setkání / když jsme se setkali, po návratu / až se vrátím* ap. se odráží i v interpretaci takových ADVTemp, jako např. *za Karla IV. / za vlády Karla IV. / když vládl Karel IV.*, a také např. *v poledne / až bude poledne* (resp. *když bylo poledne . . .*), *v sobotu / až bude sobota, když byla sobota.* Neplatí to samozřejmě obecně, neboť v řadě případů nelze ADVTemp převést běžným způsobem na vyjádření větné: *Dnes to neudělám. Letos bude bohatá úroda. Ráno nesnídám* aj.

4.2.0.2 Ať už plní funkci ČO příslovce, předložkový či prostý pád substantiva, nebo vedlejší věta časová, společné pro všechny tyto typy ADVTemp je, že

představují stejný časový rámec, na jehož pozadí je určována platnost nějakého predikátu, a to platnost (1) v rámci platnosti ČO, tj. jde o současnou platnost ČO a predikátu, resp. platnost predikátu v některém z dílčích úseků platnosti ČO, (2) mimo rámec ČO, tj. buď před nástupem platnosti ČO, nebo po něm.

Existuje tedy jistá obdoba mezi časovou a prostorovou lokalizací: v obou případech lze rozlišit lokalizaci v rámci orientátoru (časového : prostorového) a lokalizaci mimo tento rámec. Mezi lokalizací časovou a prostorovou je ovšem jeden podstatný rozdíl: zatímco časová lokalizace má v zásadě charakter lineární, tj. jde o lokalizaci v úseku před nástupem platnosti ČO, v úseku platnosti ČO a v úseku po skončení platnosti ČO, prostorová lokalizace je vícerozměrná. (Srov. např. rozlišování lokalizace na ose vertikální, horizontální ap.) S tím souvisí na jedné straně bohatá významová diferenciace prostředků vyjadřujících ADVLoc, na druhé straně pak existence řady synonymních prostředků ADVTemp.

Výrazný rozdíl mezi prostorovou a časovou lokalizací spočívá pak v tom, že zatímco ADVLoc jsou v řadě případů nutným doplněním predikátu, ADVTemp nutným doplněním nebývají: vyjadřují pouze vnější okolnost, za níž platí vztahy existující v ZVS. Jen u jisté skupiny predikátů představují ADVTemp valenční doplnění, a to u predikátů implikujících ADVLoc a ADVTemp, přičemž stačí, jestliže se realizuje i jen jedno z nich: *Koncert začíná ve 20 hod. Svatba se konala včera. Válka vypukla 21. června 1941.* — *Koncert se koná v Lucerně. Svatba se konala na ONV v Praze 4.* – *Svatba se konala včera na ONV v Praze 4.* V pozici subjektu tu stojí substantiva s významem propozičním. Schopnost ADVTemp a ADVLoc vystupovat společně jako volná ADV se projevuje ovšem u predikátů s různou sémantikou: *Potkal jsem včera v naší ulici známého.*

4.2.0.3 Od ADVTemp ve vlastním smyslu slova je třeba odlišovat určení založená na časovém zpřesnění platnosti predikátu, která charakterizují predikát z hlediska délky jeho trvání, např. *Představení trvalo hodinu. Pracoval na projektu dva měsíce,* a také z hlediska frekvence jeho platnosti: *Večer co večer se mládež schází v klubu* aj. V obou případech sice zčásti proniká i temporální charakteristika platnosti predikátu, avšak v popředí stojí jeho charakteristika kvantitativní, tj. jde o temporálně-kvantitativní ADV. V prvém případě jsou to ADV durativní (ADVDur), v druhém pak frekventativní (ADVFreq). Podrobněji viz C 4.3.

4.2.1 ADVTemp lokalizující v rámci ČO

4.2.1.1 Pro tato ADVTemp je charakteristická velká synonymie výrazových prostředků: prosté i předložkové pády stejně vyjadřují právě jen onu lokalizaci v rámci ČO. Jednotlivé výrazové prostředky jsou do značné míry vázány na dílčí třídy substantiv, schopných vystupovat ve funkci ČO. Jejich užití je tedy do značné míry lexikalizováno a jen zčásti jde o otevřené řady.

Např. u ročních období máme *na* + L, *na* + Ak a *v* + L *(na jaře, na podzim, v létě, v zimě),* u dnů v týdnu *v* + Ak *(v sobotu),* u názvů měsíců *v* + L *(v lednu)* ap. Z prostého porovnání těchto čtyř předložkových pádů plyne, že se

zde pro touž lokalizaci v rámci ČO užívá prostředků, jež jsou v případě prostorové lokalizace rozlišeny jednak v podobě ADVLoc statických a dynamických, jednak v podobě lokalizace uvnitř a na povrchu. Systém prostředků sloužících časové lokalizaci zahrnuje řadu dalších prostředků, které v rámci prostorové lokalizace nevystupují: prostý G a Ak, *o* + L.

4.2.1.2 Prostý G v postavení ČO je omezen (1) na vyjádření konkrétního data (např. *prvního ledna*), (2) na vyjádření časového úseku, který je explicitně pojat jako určený/neurčený (datum je vlastně jen konkretizací takovéto určenosti). G vyžaduje zpřesnění atributem schopným určenost/neurčenost vyjádřit, tj. zpravidla výrazem zájmenné povahy: *Toho dne jsme šli brzo spát. Příštího dne bylo krásné nedělní jitro. Každého jara churaví,* a také např. *Léta páně 846 vtrhl Ludvík Němec na Moravu.* Ovšem užití G v pozici ČO je záležitost značně periferní.

4.2.1.3 Rovněž prostý Ak má v rámci ADVTemp jen okrajové postavení a užívá se ho za týchž podmínek jako G, tj. vyžaduje atribut explicitně vyjadřující určenost/neurčenost ČO: *První den jsme se vůbec nic neučili. Příští jaro budeme s prací hotovi.* Sem patří i Adv *večer* a *ráno.*

Časovou lokalizaci vyjadřují i spojení Ak s atributem *každý* a *celý,* např. *Každý večer obešel mlýn. Bydleli jsme tam celý leden,* a také spojení Ak *co* Ak: *Chodí k nim neděli co neděli.* I v těchto případech jsou ADV do jisté míry odpovědí na otázku „kdy", avšak význam „kdy" je jen průvodním rysem významu „jak dlouho" a „jak často", jež konstituují ADVDur a ADVFreq.

4.2.1.4 Jen zcela okrajové postavení má v rámci ADVTemp prostý I: *Tou dobou vyšel už první večerník. Úderem osmé hodiny vstoupí do kanceláře. Vrátili jsme se samým večerem.* Prostý I se pociťuje jako prostředek knižní a je neproduktivní. Jako předložkový pád se chápe spojení *začátkem* + G a *koncem* + G: *začátkem ledna, koncem týdne* aj.

4.2.1.5 Předložkové pády s významem ADVTemp lokalizující v rámci ČO mohou být produktivní a neproduktivní.

Omezené užití má *na* + Ak. Vedle izolovaného *na podzim* jde v podstatě o označení svátků a pojmenování jednotlivých dnů v roce: *Na hromnice kvetly fialky. Na vánoce jsme měli hosta,* a také např. *na Petra a Pavla* („na den Petra a Pavla") ap.

Na + L vyjadřuje ADVTemp v lexikalizovaném spojení *na jaře; na počátku / na konci* + G lze považovat za složené předložky. Jistou produktivitu má *na* + L, je-li v postavení ČO dějové/stavové jméno: *Na procházce městem potkal*

známého. Na odchodu spatřil zlatý pohár. Sem patří i *na schůzi, na koncertě, na aktivu* aj. Táž spojení lze však interpretovat i jako ADVLoc: *Setkali jsme se na schůzi* (= kdy/kde).

4.2.1.6 *V* + Ak je rovněž lexikalizováno. Viz spojení typu *v pondělí, v úterý . . ., v poledne, v den vítězství, v ten čas* a složená předložková spojení typu *v čas* + G: *V čas sucha se řeka měnila v potůček.*

V + L, nejfrekventovanější typ ADVLoc lokalizujících v rámci PO, se jeví jako produktivní i v platnosti ADVTemp. Vedle lexikalizovaného *v zimě, v létě, ve dne, v noci* sem patří spojení s názvy měsíců *(v lednu)*, označení období života *(v mládí, v dětství, v pěti letech)*, označení různých časových úseků *(v první pětiletce, v 20. století, v roce 1956)*, ale také složené předložkové spojení *v době* + G, *v čase* + G *(v době tohoto konfliktu)*. Podobu *v* + L dostávají dějová/stavová jména sloužící jako ČO *(v mé nepřítomnosti ve hře)*. Srov. např.: *V noci jsem špatně ležel. V chlapectví miloval ochotnická představení. Ve dvaceti letech utekl z domova. Ve volném čase se věnoval filatelii. Měl rád zahradu v době květu.* Do postavení ADVTemp tohoto typu může být transponováno ADVLoc: *Ještě v Praze se pustil do psaní* („v době, kdy byl v Praze").

4.2.1.7 *Při* + L ve významu ADVLoc lokalizující v blízkosti PO signalizuje jako ADVTemp jen lokalizaci v rámci ČO: *Vrátil se do hor při rozbřesku dne. Při klasické hudbě zbožně tichl* ap. Substantivum je zpravidla dějovým/stavovým jménem.

Omezeně frekventovaným prostředkem je *o* + L. Konkuruje zčásti s *na* + Ak (např. *o vánocích / na vánoce*, ale jen *na Hromnice, na Dušičky* ap., a proti tomu *o prázdninách)*; srov. též styčné body s *v* + Ak a *v* + L *(o polednách / v poledne, o slavnostech / v době slavností): Zvonívají jen o velkých svátcích. Dobytkáři zde o trhu bydlí. O jeho pohřbu bude nebe modré* ap. Běžně vyjadřuje *o* + L opakovanost děje: *O sobotách nikam nechodil.*

4.2.1.8 ADVTemp *za* + G nemá protějšek v prostorovém *za* + G. Typické je užití dějového/stavového jména či označení časových úseků: *za mého dětství, za nejostřejšího slunce, za soumraku, za okupace.* Dějové/stavové jméno zastupují názvy osob nebo území: *Stalo se to za Augusta. Býval za Rakouska policajtem.*

4.2.1.9 Současnost nástupu platnosti predikátu s nástupem platnosti ČO vyjadřuje řídčeji *s* + I: *S podzimem přijížděl panstvo na hony. Se zapadajícím sluncem zavanulo chladem.* Do funkce ADVTemp se zde dostává prostředek specializovaný na vyjadřování průvodních okolností (viz níže ADVCom, C 4.5).

4.2.1.10 Lokalizace na počátku, uprostřed nebo na konci ČO je spojena s výrazovými prostředky *počátkem/na počátku* + G, *uprostřed* + G, *na konci/koncem* + G: *počátkem týdne, uprostřed týdne, koncem týdne* ap.

V rámci ČO lokalizují rovněž spojení *během/průběhem/v průběhu* + G: *Během dne se bratři věnovali svému zaměstnání. V průběhu výcvikového roku splnili všechny úkoly* aj.

4.2.1.11 Se spojením *během* + G se stýká *přes* + Ak: *Přes den sedával na zahrádce. Přes noc se stalo něco úžasného.*

Na rozdíl od prosté lokalizace v rámci ČO vyjadřuje *během* + G v závislosti na kontextu jednak zaplněnost ČO platností predikátu, např. *Medvěd během zimy / přes zimu spí*, jednak neurčitost časové lokalizace. ČO je pojat jako vnitřně členěný úsek a časová lokalizace predikátu se dotýká některého z blíže neurčených úseků dílčích: *Odpoledne zavolám* : *Během odpoledne zavolám.*

4.2.1.12 Jedním ze základních prostředků vyjadřujících lokalizaci v rámci ČO je vedlejší věta časová: *Když ošetřoval růže, vybavoval si každou podrobnost. Mezitím co prostírala stůl, stačil přečíst noviny.*

4.2.1.13 Speciální typ ADVTemp představují spojení *na* + Ak a zčásti *pro* + Ak a *přes* + Ak typu: *Pozval nás na příští neděli. Sjezd byl svolán na listopad. Pro dnešek končíme. Někdy si zajede přes neděli do Tater.* Časová lokalizace se totiž v těchto případech netýká bezprostředně predikátu, nýbrž některého jiného komponentu ZVS, nebo z predikátu vyplývajícího stavu. Svědčí o tom možnost doplnit tyto věty ADVTemp lokalizujícím vlastní predikát: *Večer nás pozval na příští neděli. Někdy si zajede přes neděli do Tater* ap. *Pro* + Ak a *přes* + Ak mohou být v tomto významu substituovány spojením *na* + Ak. Opačná substituce není pravidlem, neboť *pro* + Ak i *přes* + Ak vnášejí do spojení ještě některé svoje dílčí významy: u *pro* proniká význam účelový, u *přes* význam durativní (viz C 4.3.1 a 4.4.4).

Větný protějšek tohoto typu ADVTemp neexistuje. Úlohu obdobného ČO může však plnit vedlejší věta rozvíjející substantivum *doba: Stanovili slavnost na dobu, až dozrají hrozny.*

4.2.2 ADVTemp lokalizující mimo rámec ČO

Na rozdíl od ADVTemp lokalizujících v rámci ČO, jež se vyznačují značnou pestrostí výrazových prostředků v zásadě synonymních, představují ADVTemp lokalizující mimo rámec ČO jednoduchý systém, s prostředky významově specializovanými.

4.2.2.1 ADVTemp lokalizující v úseku před nástupem platnosti ČO

4.2.2.1.1 Základním prostředkem je zde *před* + I: *Před půlnocí budu doma. Před svítáním začalo drobně pršet.* Funkci ADVTemp může plnit i substantivum s konkrétním významem, zastupující dějové jméno: *Před Španěly tu drancovali Inkové. Musíte mě před Bratislavou vzbudit* ap. *(před Bratislavou* „než přijde / bude Bratislava"). Jde o sémantickou kondenzaci propozice. Pozici I může zaujímat substantivum s významem časového úseku (rok, týden ap.): *Před lety vypracoval plán. Přijel před měsícem.* Na rozdíl od spojení *před odjezdem, před úsvitem* ap., jež situují platnost predikátu sice před nástupem platnosti ČO, ale bez specifikace úseku, k němuž konkrétně se platnost predikátu váže, ADVTemp *před rokem* ap. tuto konkretizaci obsahují: udávají, jak jsou na časové ose vzdáleny lokalizovaný predikát a ČO; ČO je jasný ze situace a zpravidla jde o okamžik promluvy. Není-li tomu tak, bývá ČO speciálně označen a časová vzdálenost je vyjádřena Ak/Adv: *týden před odjezdem, dlouho před svátky.*

V úseku před nástupem platnosti ČO lokalizuje děj rovněž vedlejší věta uvedená výrazy *než, dříve než, předtím než: Než jsem stačil poděkovat, zmizel.*

4.2.2.1.2 V úseku před nástupem platnosti ČO lokalizuje ADVTemp *do* + G: *Do večera se vrátím.* Zpravidla však vyjadřuje význam „kdy" jen nepřímo, neboť primární je význam „dokdy", úzce se stýkající s ADVDur „jak dlouho" (viz 4.3.2): *Do svého prvního případu jsem věřil na exaktní metody. Až do Jihlavy* („do událostí spojených s Jihlavou") *byl Valdštejn uvědomělým podporovatelem katolicismu* ap.

S týmž významem vystupuje vedlejší věta uvedená výrazy *než / do té doby než* a *dokud;* např. *Musel jsem u ní stát, než přišla komise.*

4.2.2.1.3 Za variantu ČO lokalizujícího bezprostředně před nástupem vlastní platnosti lze označit *k* + D: *K ránu bude zima. Člověk se k stáru měnívá.* Současně se tak vyjadřuje přibližnost časové lokalizace.

4.2.2.2 ADVTemp lokalizující v úseku po nástupu platnosti ČO

4.2.2.2.1 Protějškem výrazu *před* + I je *po* + L: *Po jakýchsi zmatených formalitách došlo k boji. Po sto krocích se Jesenius ohlédl. Po kvapném odjezdu tety Kateřiny se lehčeji dýchalo* ap. V pozici ADVTemp může vystupovat i substantivum s konkrétním významem, zastupující dějové/stavové jméno: *Po škole jsme ho vzali mezi sebe. Po Norimberku navštívili Augsburg* ap. *Po* + L plní i funkci ČO lokalizujícího v rámci své platnosti: *Doma jsem po večerech bréče-*

la. ADVTemp vyjadřuje v plurálové podobě opakovanost časové lokalizace a stýká se s ADVFreq.

Větným ekvivalentem nevětných ADVTemp je vedlejší věta: *Nepatrně se usmál, když zachytil její pohled.*

4.2.2.2.2 Protějškem spojení *před týdnem* ap. je spojení *po týdnu* ap., ale také (častěji) *za* + Ak *(za týden, za dvě hodiny* aj.): *Po týdnu / Za týden od nás odešel. Za rok odejde do penze. Po chvíli / Za chvíli se ozval znovu.* Na rozdíl od *před* + I, orientovaného na okamžik promluvy, *po* + L/*za* + Ak jen na okamžik promluvy orientovány nejsou, zejm. pokud jde o časovou rovinu minulosti: *Po týdnu se rozloučil.*

Neplní-li funkci ČO okamžik promluvy, může být vlastní ČO speciálně uveden spojením *(za* +) Ak + *po* + L: *dva dny po Novém roce, (za) měsíc po odchodu do penze* ap. Větným protějškem je vedlejší věta uvedená Ak + *poté co: Týden poté, co jsme se potkali, dostal jsem . . .*

4.2.2.2.3 Okrajově vyjadřuje nástup platnosti predikátu v úseku po skončení platnosti ČO *s* + G, zcela už lexikalizované a neživé: *Budou mít s neděle veselku. Je jedna hodina s poledne.*

4.2.2.2.4 Protějškem *do* + G, zpravidla s významem „dokdy", jen okrajově „kdy", je *od* + G, s nímž je spojen význam „odkdy", tj. ADVTemp zde zasahuje do sféry ADVDur: *Od předvčerejška se ještě nemyl. Od Josefa II. jsou pražská města sloučena pod společný magistrát. Barok mě přitahoval od dětských let.* Význam „odkdy" nevylučuje současně interpretaci „kdy", třebaže je tento význam zatlačen do pozadí: *Od Jihlavy* („od událostí v J.") *se stal mužem, s nímž museli počítat.*

Větným protějškem *od* + G je vedlejší věta uvedená výrazem *(od té doby) co: Od té doby, co mu zemřela žena, velmi se změnil.*

4.2.2.3 ADVTemp lokalizující v úseku mezi platností dvou ČO

Časově lokalizovaný obsah je v tomto případě umístěn mezi časové rámce x a y. Jde o lokalizaci v časovém úseku následujícím po jednom ČO a předcházejícím jiný ČO. Následnost a předčasnost ve vztahu k ČO je implikována předložkovým pádem *mezi* + I *(mezi dvěma válkami),* resp. *v období mezi* + I: *ÚV je vrcholným orgánem strany mezi sjezdy. Mezi septimou a oktávou měl již rukopisný svazeček veršů.*

Význam lokalizace mezi dvěma ČO může být potlačen ve prospěch lokalizace v rámci ČO. Lokalizovaný děj je pojat jako souběžný s platností ČO *(Me-*

zi prací si zpívala), nebo je ČO pojat jako vnitřně členěný a časová lokalizace se týká některého z blíže neurčených dílčích úseků ČO *(Stavím se mezi týdnem* „během tohoto týdne, v tomto týdnu"*)*.

4.3 TEMPORÁLNĚ-KVANTITATIVNÍ ADV (ADVDur a ADVFreq)

4.3.0 Od ADVTemp ve vlastním smyslu se odlišují případy užití fakultativních (zřídka valenčních) ADV, která nelokalizují platnost predikátu na časové ose vzhledem k nějakému ČO, nýbrž udávají některé charakteristiky časově měrového charakteru. Jde o prosté/předložkové pády nebo Adv, jejichž primárním významem je (1) vyjádření intervalu, na nějž je vázána platnost predikátu, (2) vyjádření frekvence jeho realizované platnosti. V prvním případě jde o ADV *dlouho, dva dny, celou sobotu* ap., v druhém případě o ADV *denně, každou sobotu, hodinu co hodinu* ap.

Mezi těmito ADV a vlastními ADVTemp jsou ovšem styčné plochy. Na vlastní ADVTemp se vždy můžeme ptát otázkou „kdy?" *(včera, po obědě, před schůzí)*, zatímco ADVDur a ADVFreq otázku „kdy?" vylučují. ADVDur v užším smyslu předpokládají otázku „jak dlouho?" *(dlouho, týden, celé měsíce, po celý rok)*. ADVFreq jsou ekvivalentem významu „jak často" *(denně, každou chvíli, rok co rok)*. Jak pro ADVDur, tak ADVFreq je charakteristická možnost užít vedle Adv též substantiv s významem časového úseku ve spojení s výrazy číselné nebo jiné měrové povahy *(dvě hodiny, celé hodiny, každou hodinu)*.

Mezi ADVDur/ADVFreq a ADVTemp existuje přechodná oblast, kdy jsou do oblasti ADVDur/ADVFreq dosazovány výrazy primárně spojené s vlastní temporální lokalizací, např. názvy dnů týdne, měsíců, ročních období ap. Durativní interpretace předpokládá přítomnost základní číslovky *(dvě soboty)* nebo výrazu vyjadřujícího úplnost *(celou sobotu)*. Podobné výrazy odpovídají jak na otázku „kdy?", tak „jak dlouho?" a vzhledem k otázce vždycky přinášejí bohatší odpověď. Kromě vlastní časové lokalizace udávají ještě délku jejího trvání *(dvě soboty)*, nebo udávají délku trvání, navíc časově lokalizovanou *(celý leden)*.

Podobně je tomu v případě ADVFreq *každou sobotu*, jež jsou vlastně odpovědí na otázku „jak často?" a „kdy?".

4.3.1 ADV s významem durativním (ADVDur)

4.3.1.0 V rámci ADVDur lze na základě významových rozdílů rozlišit (1) ADVDur ekvivalentní významu „jak dlouho", (2) ADVDur ekvivalentní významu „za jak dlouho" a (3) ADVDur ekvivalentní významu „na jak dlou-

ho" *(Psal článek týden : Napsal článek za týden : Odejel k matce na týden).* Všechny tři varianty dovolují užít v uvedených významech i výrazových prostředků primárně spjatých s významem ADVTemp. Mohou tedy vedle informace o trvání přinášet sekundárně i informaci o časové lokalizaci: *Psal článek celý den : celou sobotu. Napsal článek za den : za sobotu. Odejel k matce na den : na sobotu.*

Jednotlivé typy se liší různě těsnou vázaností na výběr slovesného vidu.

4.3.1.1 ADVDur s významem „jak dlouho"

4.3.1.1.1 Tato ADVDur vyjadřují délku trvání platnosti děje/stavu predikátu: *Mluvil o tom celý den. Pracovali jsme jen hodinu.*

Z významu „jak dlouho" vyplývá, že v naprosté většině se tento typ ADVDur pojí se slovesy nedokonavými, v jejichž sémantice není obsažen poukaz na vnitřní předěl.

Výjimkou jsou některá slovesa s prefixem *po-* (*posedět, pobýt* ap.) s významem „trochu / do libosti činností zaplnit": *Poseděli jsme si tam dvě hodiny* aj. Spojitelnost těchto sloves s ADVDur „jak dlouho" je však lexikálně omezena; srov. nemožnost **pomazlit se dlouho / hodinu, *povozit se dlouho* aj. Ve spojení s podobnými slovesy lze užít ADV *chvilku;* to svědčí o tom, že *chvilku* patří do jedné řady s *trochu / hodně,* a je tedy vlastním kvantitativním ADV; totéž zřejmě platí i o ostatních případech měrového Ak, resp. užití Adv *dlouho / krátce* ve spojení s tímto typem předponových sloves.

V jednotlivých případech nevylučují spojení s ADVDur typu „jak dlouho" ani dokonavá slovesa typu *nachodit se,* např. *Dlouho se k nim nachodil, než mu dali dceru za ženu;* i zde však jde o variantu významu „mnoho / hodně". Obdobně je tomu u *zatančit si chvilku, zdřímnout si hodinku* aj.

4.3.1.1.2 Za základní prostředek vyjadřující význam „jak dlouho" je třeba považovat vedle některých Adv prostý Ak, zpravidla ve spojení s číslovkou základní / řadovou, resp. s adjektivem *celý,* a také *po* + Ak, obdobně rozvitý: *Jsme zde už pět hodin / pátou hodinu. Pracoval celou sobotu / po celou sobotu. Dávali jsme byt do pořádku dvě soboty / po dvě soboty.*

V postavení ADVDur však jsou i předložkové pády, v nichž se pojí význam „jak dlouho" s významem „odkdy" / „dokdy": *Jsme tady od neděle. Znám ho od dětství. Pracoval do pozdního stáří* ap. V jednotlivých případech je význam „odkdy" / „dokdy" potlačen a do popředí vystupuje jen význam „jak dlouho": *Lípa tam stojí od nepaměti. Do smrti na to nezapomenu.*

Vedlejší věty s významem „jak dlouho" jsou charakterizovány spojkou *dokud,* resp. spojením *do té doby než / od té doby, co: Co se vrátil, nepromluvil slova. Dokud budu živ, vy dva nebudete mít pokoj.*

4.3.1.2 ADVDur s významem „za jak dlouho"

4.3.1.2.1 Tato ADVDur vyjadřují stejně jako typ „jak dlouho" délku trvání platnosti predikátu, a to tak, že vyjadřují úsek, během něhož děj/stav dospívá k své hranici: *Napsal jsem knihu za měsíc.*

Tento typ ADVDur je primárně vázán na dokonavé sloveso. Pokud se pojí se slovesy nedokonavými, vyjadřuje zpravidla opakovanou realizaci děje, schopnost apod.: *Plaval stovku (za) minutu.*

4.3.1.2.2 Primárním výrazovým prostředkem je *za* + Ak, zpravidla rozvité základní číslovkou: *Nový vykladač vyloží za hodinu 200 tun zboží. Za ty deště jsem přečetl několik knih.* Týž význam může vyjadřovat *během* + G: *Během jednoho týdne rozkvetly jabloně,* a zejm. *v* + L: *V minutě usnul. Ve dvou měsících bude po válce* ap. Schopnost potlačit jiné významy ve prospěch významu „za jak dlouho" je vlastní i výrazu *do* + G: *Do rána to udělám. Do čtrnácti dnů tě uzdraví.*

Větným protějškem těchto ADVDur jsou vedlejší věty typu *Než jsme dům postavili, prostavěli jsme velké peníze. Od té doby, co jsme se neviděli, velmi zestárli.*

4.3.1.3 ADVDur s významem „na jak dlouho"

4.3.1.3.1 Tento typ ADVDur vyjadřuje délku trvání stavu, který je výsledkem realizace platnosti predikátu. Význam „na jak dlouho" se stýká s temporálním významem „nakdy" (viz výše): *Beru si dovolenou na jeden den / na zítřek (na měsíc / na červen). Půjčil si knihu na den / na sobotu.* Zatímco *na (jeden) den, na měsíc* ap. vždy vyjadřuje „na jak dlouho", *na zítřek, na sobotu, na červen* ap. může být primárně spojeno s významem „nakdy", provázeným vyjádřením délky. Blízkost obou významů vede k tomu, že mezi nimi existuje komplementární distribuce. Jak „na jak dlouho", tak „nakdy" však připouštějí spojení s ADVTemp „kdy". *Vzal jsem si včera na úterý / na den dovolenou.*

Na rozdíl od typu „jak dlouho" a „za jak dlouho" není typ „na jak dlouho" omezen vidovým významem slovesa: *Beru si / Vezmu si dovolenou na týden.*

4.3.1.3.2 Základním prostředkem pro vyjádření významu „na jak dlouho" je *na* + Ak, zpravidla ve spojení se základní číslovkou. Pokud se s tímto významem vyskytuje vedlejší věta, je uvedena spojením *na dobu než*: *Přestěhovali jsme se k rodičům na dobu, než dostaneme vlastní byt.*

S *na* + Ak se zčásti sbližuje *pro* + Ak, primárně plnící jiné funkce: *To už mám naděláno pro celý život / na celý život. Činí člověka šťastným pro celý život / na celý život.*

4.3.2 ADV s významem frekventativním (ADVFreq)

ADVFreq jsou typem ADV tak či onak se týkajících frekvence platnosti predikátu. Vyjadřují opakovanost této platnosti, odpovídající významu (1) „jak často", (2) „kolikrát", (3) „pokolikáté". Jsou členy výlučně fakultativními.

4.3.2.1 ADVFreq s významem „jak často"

4.3.2.1.1 Tato ADV vyjadřují pravidelnost časového úseku, v němž se realizuje platnost predikátu. Jako výrazové protějšky zde slouží Adv *(denně, týdně, ročně . . .)*, Ak a I (zřídka), rozvité zájmenem *každý*, a *ob* + Ak. Na rozdíl od prostého Ak vyjadřuje *ob* + Ak střídavou platnost predikátu: *každý den / denně*: *ob den* (i jako Adv *obden*). Viz např.: *Denně cvičím. Dědeček obešel každý večer mlýn. Střídáme se ve službě ob týden. Strýc občas postonával.*

Každý + Ak/I může vyjadřovat pouze potenciální platnost predikátu v libovolném z nejbližších úseků označených substantivem: *Musí to spadnout každou chvíli. Může se objevit každou vteřinu.*

Se spojením *každý* + Ak je ekvivalentní Ak + *co* + Ak: *Vymýšleli jsme si večer co večer jídelní lístky.*

4.3.2.1.2 Význam „jak často" se zčásti stýká s významem „kdy", označuje-li substantivum část dne, týdne ap., kdežto *každý den* „denně" vyjadřuje jen pravidelnost platnosti predikátu; *každý pátek* „v pátek + pravidelnost platnosti". Ta může ovšem vyplývat jen z kontextu *(Přijíždí v pátek)*, nebo může být vyjádřena i slovesem *(Jezdívá v pátek)*.

Opakovaná platnost predikátu může vyplývat nikoli z předložkového pádu, nýbrž z plurálového tvaru substantiva: *po večerech, o sobotách* ap. Užití tohoto typu je však výběrem substantiva značně omezeno. Evidentní je návaznost na význam „kdy", tj. *o sobotách* „v sobotu + (víceméně) pravidelná opakovanost"; např. *Setkávají se o rodinných slavnostech. Tři dny jsem doma po večerech brečela* ap.

4.3.2.1.3 ADVFreq s významem „jak často" nejsou vyjadřována speciálním typem vedlejší věty. Mohou být suplována vedlejší větou uvedenou spojením *vždycky / pokaždé, když*, resp. *kdykoliv: Vždycky když přijíždí, běží děti naproti. Kdykoli tě sháním, nejsi doma* ap. Vedlejší věta vyjadřuje v prvé řadě časovou lokalizaci „kdy".

4.3.2.2 ADVFreq s významem „kolikrát"

Základním výrazovým prostředkem jsou číslovková Adv obsahující sufix *-krát (dvakrát, desetkrát; jednou/jedenkrát)*: *Zaplavali jsme si v rybníku třikrát.*

V srpnu ani jednou nezapršelo. Ve spojeních typu *jednou/jedenkrát* + *za* + Ak však dostáváme výrazový prostředek odpovídající významu „jak často": *Panstvo přijíždělo jednou za tři léta.*

Větné vyjádření těchto ADVFreq neexistuje.

4.3.2.3 ADVFreq s významem „pokolikáté"

Význam „pokolikáté" vyjadřují Adv se strukturou *po* + neohebný tvar řadové číslovky *(poprvé, potřetí)*: *Už se to podruhé neopakovalo. Zazvonil potřetí;* ale i: *Pátého dne od té rozmluvy opustil biskup podruhé Prahu.*

Větné vyjádření tohoto typu ADVFreq chybí.

Typy „kolikrát" i „pokolikáté" výrazně překračují hranice ADVFreq, neboť se na rozdíl od typu „jak často" nebo od ADVDur nestýkají s vlastními ADVTemp. Přecházejí tedy do sféry kvantitativních ADV v užším smyslu.

4.4 ADV V ŠIROKÉM SMYSLU PŘÍČINNÁ

4.4.0.1 Význam příčiny má zpravidla povahu komplexní, takže vztah ADV k predikátu je vlastně vztahem mezipropozičním. Z těchto důvodů je charakteristika jednotlivých typů těchto ADV podána v kap. o souvětí (viz J 1.1.2.2). Nevětné vyjádření se jeví jako odvozené, druhotné; nikoli však periferní.

Z těchto faktů vyplývá, že jádrem jednotlivých typů ADV jsou jména dějová/stavová, resp. obecně jména s významem nikoli předmětným. Výskyt substantiv s předmětným významem (včetně živých bytostí) v pozici ADV je třeba považovat na pozadí dějových/stavových jmen za sekundární, jde o sémantickou kondenzaci propozice. Viz např.: *Byl jsem kvůli oknu bit* („kvůli tomu, že jsem rozbil okno"). *Šetří na Bulharsko* („na cestu do B."). Substantiva s předmětným významem nesou v této pozici aspoň zčásti ráz hovorovosti.

4.4.0.2 Ponecháme-li stranou vedlejší věty, jsou jednotlivé vztahy reprezentované příčinnými ADV vyjadřovány okrajově morfologickými Adv, převážně však předložkovými pády (představujícími zpravidla nominalizaci propozice), z prostých pádů instrumentálem. K vyjádření příčinných významů slouží většina primárních předložek a také značný počet předložek sekundárních. Jednotlivé předložky jsou zpravidla specializovány na vyjadřování jistého významu (tak obvykle předložky sekundární), zčásti však se podílejí na vyjadřování více významů. Touto vlastností se zejména vyznačují předložky primární, schopné v rámci široce příčinných významů vstupovat do více paradigmatických vztahů než jednoho, tj. mohou se podílet např. na konstituování dílčího systému významů ADVCaus a ADVFin. Nerozlišování významů ADVCaus

a ADVFin se reflektuje mimo jiné na fungování příslovce *proč*, nedefinovaného ekvivalentu jak ADVCaus, tak ADVFin (srov. k tomu Adv *nač*, specializované jen na význam ADVFin). Pokud se předložkové pády podílejí na vytváření více paradigmatických vztahů než jednoho, jeví se zpravidla jeden z těchto významů jako centrálnější a druhý jako periferněji. Např. *na* + Ak vyjadřuje častěji ADVFin než ADVCaus, *pro*+Ak je naopak spojeno především s významem ADVCaus a význam ADVFin se u něho jeví jako vedlejší. Významová diferenciace předložkových pádů, tj. lišení významů Caus, Fin ap., je spjata v prvé řadě se sémantikou predikátu, a to bez ohledu na to, že ve vztahu k predikátu představují široce příčinná ADV jen člen fakultativní. K významové diferenciaci přispívá též sémantika substantiva.

4.4.1 Příčinná ADV v užším smyslu (ADVCaus)

4.4.1.1 Všechny varianty ADVCaus spočívají na základním vztahu „platnost A vyvolává platnost B". Na tomto obecném vztahu je vybudován významový systém ADVCaus, jehož členy se liší některými dílčími významy. K jejich vyjádření slouží výrazové prostředky, jež jsou v některých kontextech synonymní, zčásti však jsou významově rozlišeny.

Tak např. lze zaměnit někdy prostý I předložkovým pádem a naopak: *Samým leknutím / Pro samé leknutí ani nenadával.* Zaměnitelné jsou zčásti i některé předložkové pády: *Nákladní auta se do polí pro rozbahněnost / následkem rozbahněnosti / vinou rozbahněnosti půdy nedostanou. Ke škrtům došlo z nedostatku / pro nedostatek místa.* Možnost částečné substituce jednotlivých výrazových prostředků je spojena s odstíny příčinných významů, jež jsou jednotlivým prostředkům vlastní. Příčina vyvolávající jistý následek může totiž sama mít různé zdroje a může se lišit charakterem následku. ADVCaus může ve svém významu obsahovat poukaz na zdroj své platnosti nebo na charakter následku své platnosti. Můžeme proto aspoň zčásti ADVCaus třídit na základě toho, zda kromě nejobecnějšího příčinného významu vyjadřují navíc další významové rysy speciálnější.

4.4.1.2 ADVCaus se v prvé řadě vnitřně diferencují podle toho, zda příčina (nebo důvod — k tomuto rozdílu nebudeme dále přihlížet) tak či onak vyplývá z participantů predikátu (v prvé řadě z agentu/nositele stavu, nebo z patientu), nebo nikoli; v druhém případě představuje ve vztahu k participantům příčinu vnější.

Naprostá většina ADVCaus je schopna vyjádřit vedle vnější příčiny také příčinu vnitřní, tj. podmíněnou některým z participantů predikátu. Některé předložkové pády však jsou významově specializovány na vyjádření příčiny vnější. Viz druhotné předložky *kvůli* + D: *Nebudu si kvůli tobě kazit náladu;*

vlivem + G: *Tato politika je vlivem objektivních podmínek v popředí; následkem* + G: *Na jaře nevzejde letos ani jedna kytka následkem mrazu; v důsledku* + G: *Požadavek se dostává do popředí v důsledku objektivních okolností.* Ojediněle vyjadřují vnější příčinu předložkové pády s primární předložkou, např. *před* + I: *Cítil plachost před její velkou krásou; pod* + I: *Chlapec dlouze oddychuje pod tíhou štěstí.*

Případů, kdy je výrazový prostředek spojen s vyjádřením vnitřní příčiny vyplývající z participantu predikátu (zpravidla z agentu), je relativně málo a jde vesměs o okrajové prostředky. Patří sem např. zast. knižní a lexikalizované *u* + L: *Vzlykal u vytržení;* lexikalizované *na* + L: *Mnul si na pochybách špičku nosu;* běžné je *v* + L: *Ve svém opojení si nepovšimla . . .* Srov. však i ojedinělý význam příčiny vnější: *Transparenty se chvějí ve větru; za* + Ak: *Dědeček byl za své udatné činy pochválen* ap.

V řadě případů vyjadřují jednotlivé výrazové prostředky jak příčinu ve vztahu k predikátu a jeho participantům vnější, tak příčinu vnitřní, vyplývající z činnosti/stavu některého z participantů, zejm. agentu. Užití ve významu příčiny vnější nebo vnitřní nemusí však být rovnocenné, nýbrž jeden z uvedených významů může převažovat. Např. *pro* + Ak má spíše význam příčiny vnější, kdežto *z* + G příčiny vyplývající z agentu.

4.4.1.3 Lišení příčiny vnější a vnitřní bývá provázeno lišením charakteru následku. Ten může být zcela mimovolný, nebo vědomý, tj. může být projevem volní činnosti agentu. Rozlišování charakteru následku nemusí být ovšem pro daný výrazový prostředek relevantní nebo může být revelantní jen zčásti.

Prostý I je spojen v zásadě s mimovolným následkem, a to bez ohledu na povahu příčiny: *Matka se utrápila hořem. Stavení je černé věkem. Oddychli si úlevou. Svou shovívavostí jsem chybil. Byli ještě otupělí tou ranou. Všichni zmalátněli horkem.*

Ve srovnání s I je *z* + G charakterizováno jinou kombinací významových rysů. S významem I se stýká tam, kde je příčina vyvolána agentem a následek je mimovolný: *Byli bychom jeden druhého uštípali ze zoufalství / zoufalstvím. Ze samé závisti / samou závistí počítají člověku chlupy na hřbetě,* je to však pro *z* + G užití okrajové, neboť *z* + G předpokládá obvykle reakci vědomou: *Rodiče prodávali z bídy děti do otroctví. Ten večer se Helenka z hanby utopila. Z opatrnosti jsem zabočil do stráně* ap. Hojně vyjadřuje příčinu vnější a v tom případě není charakter následku na rozdíl od I relevantní: *Z rozkazů císaře se zostřuje cenzura. Z nesčetných explozí nastala panika.* Na rozdíl od I nevylučuje *z* + G užití substantiva s předmětným významem: *Já se z toho psa zjevím!*

Od I a *z* + G se liší *pro* + Ak tím, že převážně vyjadřuje příčinu vnější, vzhledem k níž je charakter následku nerelevantní. Jako vnější příčina se chová i příčina vyplývající z jiného participantu, než je agens. Pouze tam, kde příčina spočívá v agentu, má následek charakter mimovolný a *pro* + Ak je zčásti

substituovatelné výrazy I nebo *z* + G: *Máme ho v policejní vazbě pro podezření z vraždy. Nápis není vidět pro samý prach. Měli k babičce velkou úctu pro její stáří. Pro samý stesk / samým steskem / ze samého stesku po domově si ani žádného kamaráda nemohl najít.*

Na pozadí *z* + G vyjadřuje *od* + G příčinu s následkem převážně mimovolným, stýká se tedy zčásti jednak se *z* + G, jednak s I: *Kulisy chytily od krátkého spojení. Pacholík se roznemohl od rány mečem. Bylo tam dusno a tma od dřevěných okenic. Míťa se vracel sípavý od provolávání slávy / z provolávání slávy. Jejich záda byla shrbená od samého ohýbání / ze samého ohýbání / samým ohýbáním.*

4.4.1.4 Podobným způsobem se překrývá i význam jiných výrazových prostředků, jejichž užití může být provázeno další dílčí specifikací. Tak *za* + Ak vyjadřuje příčinu vyplývající z agentu nebo z objektu a následek ve vztahu k nim se jeví jako jejich ocenění / záporný postih: *Manžel nabízí Karlovi za hlídání místo peněz staré kořenáče. Děti se jí mstily za její poručníkování* ap.

Na + Ak vystupuje jednak s významem příčiny vnější, předpokládající vědomou reakci agentu, to jsou případy jako *Přijel sem na rozkaz otce. Vojáci se na povel zastavili,* jednak s významem příčiny vnitřní s následkem mimovolným: *Zemřel na tuberkulózu. Sociální demokracie zkrachovala na bezprincipiálnost.* Jde o užití omezené jak výběrem substantiv, tak predikátu.

Při + L vyjadřuje příčinu vnější nebo příčinu vnitřní vyplývající z agentu, s následkem prezentovaným mluvčím jako logický důvod: *O takovémto povýšení při své skromnosti nikdy nesnil. Není to při jeho sociálním cítění vyloučeno.* Týž význam proniká u *vzhledem k* + D, kterým lze každé užití výrazu *při* + L nahradit. Opačná substituce však neplatí: *Leckdy to nebylo vzhledem k našim podmínkám / při našich podmínkách snadné. Bylo to vzhledem k jeho věku / při jeho věku odpustitelné.* Zčásti má tento význam i *v* + L, jinak se úzce stýkající s I: *Někdy člověka v jeho nahé osamocenosti / při jeho nahé osamocenosti nakonec zazebe.*

4.4.1.5 K diferenciaci jednotlivých typů ADVCaus přispívá ještě možný rozdíl v kladném/záporném následku. Zatímco např. I, *v* + L, *od* + G, *při* + L aj. se jeví z tohoto hlediska jako neutrální, u některých předložkových pádů se aspoň zčásti kladný/záporný (příznivý/nepříznivý) charakter následku pociťuje. V příznakové podobě je kladné hodnocení spojeno s *dík(y)* + D, *záslouhou* + G, záporné pak s *vinou* + G: *Dík aktivní účasti měla schůze vynikající úroveň. Došlo k tomu vinou neúměrně náročných cestujících.* Kladný charakter následku se však pociťovat nemusí: *Dík policejním raportům postupovali jen velmi pomalu* (*dík(y)* nabývá charakteru neutrálního).

Jistá tendence vyjadřovat příčinu vyvolávající následek záporný vystupuje

u *pro* + Ak a *skrz* + Ak, a to tam, kde se vážou na predikát vyjadřující tak či onak nemožnost, neschopnost ap. Predikáty vyjadřující možnost, schopnost ap. užití výrazů *pro/skrz* + Ak vylučují: *Barvu očí pro špatné osvětlení nebylo vidět*, nikoli však: **Barvu očí pro dobré osvětlení bylo vidět. Nákladní auta se do polí pro špatné počasí nedostanou* : **Nákladní auta se do polí pro pěkné počasí dostanou.* Obdobně též u *z* + G: *Z nedostatku času jsem tomu nemohl věnovat pozornost* : * *Z dostatku času jsem tomu mohl věnovat pozornost.*

4.4.1.6 Zčásti mohou vystupovat ve funkci ADVCaus též předložkové pády, jejichž těžiště je ve vyjadřování jiných druhů ADV. Zčásti jsou to předložkové pády víceméně lexikalizované (viz výše *na* + L, ale také *o* + L: *o své újmě, o své vůli*), zčásti nikoli, vždy však jde o prostředky značně periferní, které lze interpretovat jako vyjádření obrazné, jako transpozici jiného druhu ADV do pozice ADVCaus. Tak je tomu u *nad* + I, *pod* + I, *před* + I s vázaností na prostorovou lokalizaci, ale stejně tak např. u prostorového *uprostřed* + G: *Uprostřed starostí o hosty neměla ani mnoho času, aby . . .*, či časového *po* + L: *Ani se neptejte, jak mi bylo po těch syrečkách!*

Všechny uvedené druhy příčiny (důvodu) lze vyjádřit též vedlejší větou.

4.4.2 Podmínková ADV (ADVCond)

4.4.2.1 ADVCond spočívají na významovém vztahu „možná platnost B předpokládá platnost A" („platnost B je možná, musí však platit A"). Člen A stojí v pozici ADVCond a primárně je vyjadřován vedlejší větou; nevětné vyjádření je víceméně okrajové: *Při zřícení mostu by mohli chodci přijít o život. Jen za univerzálního rozvoje výrobních sil vzniká univerzální styk lidí.*

4.4.2.2 ADVCond se nevyjadřují adverbii. Pokud se na jejich vyjadřování podílejí předložkové pády, uplatňují se zde předložky, jejichž primární funkcí je vyjadřovat významy jiných ADV. V prvé řadě je to význam průvodního děje/stavu a význam časové souběžnosti, který s průvodním dějem/stavem úzce souvisí (viz níže ADVCom). Je to tedy *s* + I a *bez* + G a také *při* + L a *za* + G, např.: *S tvými schopnostmi bych dokázal víc. Bez účinné kontroly nemohou mít přijatá opatření úspěch. Při prvních příznacích se obraťte na lékaře. Protiklad mezi městem a vesnicí není možné likvidovat za soukromého vlastnictví výrobních prostředků.*

Jak je patrno z příkladů, interpretace ADVCond zčásti vyplývá z širšího kontextu. Srov. na jedné straně *S tvými schopnostmi bych dokázal víc* „kdybych měl tvé schopnosti, dokázal bych víc", na druhé straně *Se svými schopnostmi bys mohl dokázat víc* „protože máš schopnosti, mohl bys dokázat

víc", tj. týž předložkový pád dovoluje jednou interpretaci ADVCond, podruhé ADVCaus. Podobně je tomu jinde: *Při prvních příznacích se obraťte na lékaře* „objeví-li se první příznaky / jakmile se objeví první příznaky, obraťte se na lékaře", tj. *při* + L lze interpretovat jako ADVCond, nebo ADVTemp.

4.4.2.3 Z hlediska charakteru podmínky není mezi uvedenými výrazovými prostředky rozdíl. Jisté rozdíly existují, uvědomujeme-li si nevětné typy ADVCond na pozadí vedlejších podmínkových vět s analogickým významem. V tom případě se *s* + I jeví jako ekvivalent posesívní konstrukce, tj. *s tvými schopnostmi* „kdybych měl tvé schopnosti". Avšak *bez* + G se na posesívní vztah nutně neváže: *bez brýlí peníze dobře nerozeznával* „když neměl brýle", kdežto *bez účinné kontroly* „nebude-li kontrola účinná". Posesívní interpretaci nevylučuje ani *při* + L.

Ojediněle mají význam ADVCond i jiné předložkové pády, jejich užití v pozici ADVCond se však chápe jako druhotné: *U mašiny nemůžeš myslit na jiné věci. Ve vodě tento kov nerezaví. O samotě se člověku těžko žije.*

4.4.2.4 ADVCond mají částečně k dispozici i specializované výrazové prostředky, a to sekundární předložky: *Delegát měl pro případ této odpovědi po ruce jiný návrh. Univerzální styk lidí vzniká jen v případě univerzálního rozvoje výrobních sil. Ohromných zdrojů a rezerv národního hospodářství lze plněji využít za předpokladu výrazného zlepšení řídící práce. Můžeme si takové výdaje dovolit pod podmínkou důsledné realizace úsporných opatření.* Mezi výrazovými prostředky existuji zčásti významové rozdíly. Zatímco *pod podmínkou* + G, *za předpokladu* + G představuji vědomě kladený předpoklad realizace děje/stavu, spojení *v případě* + G je z tohoto hlediska nepříznakové; *pro případ* + G pak vyjadřuje vedle podmínky ještě skrytý účel: *Vzali jsme si pro případ pozdního návratu jídlo* „vzali jsme si jídlo, abychom měli co jíst, kdybychom se pozdě vrátili".

Nevýrazně diferencovaný systém nevětných ADVCond se zčásti liší od systému vedlejších podmínkových vět. Srov. odd. J 1.1.2.2.2.

4.4.3 Přípustková ADV (ADVConc)

4.4.3.1 Na pozadí ADVCaus a ADVCond se ADVConc jeví jako negace vztahu mezi příčinou a předpokládaným následkem. Jde o komplexní význam „platnost A vyvolává (zpravidla) platnost B; A platí (a lze očekávat platnost B, ale) B neplatí (resp. platí C, D . . .)".

4.4.3.2 V nevětné podobě mají ADVConc k dispozici řadu synonymních prostředků, zčásti vlastních jen jim. Patří sem *bez ohledu na* + Ak, *nehledě na* + Ak, *navzdory/vzdor* + D, *v rozporu s* + I, *(i) za cenu* + G, např.: *Vzdor velké reklamě neměl film úspěch. V rozporu se všemi zřejmými důkazy se nedal přesvědčit. Jde za svým odhodláním bez ohledu na následky. Městské domy se začaly podobat šlechtickým palácům, často i za cenu ústupků dobrému vkusu architektů.*

V rámci ADVConc se však uplatňují také předložky vystupující i v systému jiných typů ADV. Patří sem *přes* + Ak, *proti* + D, a také předložky schopné vyjadřovat význam ADVCond, zpravidla ve spojení s částicí *i/ani* nebo se zájmenem *všechen*, a to *při* + L, *bez* + G, *s* + I, *v* + L aj.; např. *Přes všechnu urozenost Pernštejnů znamenala tato svatba pro Polyxenu společenský skok. Proti všemu očekávání manželé příchodem do Prahy získali. Společenský styk šlechty dostával při všem vnějším lesku nepříjemný ráz spikleneckých schůzek. Prohrával i se slabým soupeřem. Dokážeme to i bez tebe. I v tomto omezení měla výstava úspěch.*

ADVConc se jen ojediněle vyjadřují adverbiem: *nechtě, marně, bezdůvodně* aj.

4.4.3.3 ADVConc nepředstavují dílčí systém vnitřně diferencovaný na základě dílčích významových rysů. Rozdíly mezi nimi jsou v zásadě povahy stylové — některé prostředky mají charakter univerzální, jiné jsou omezeny spíše na psaný jazyk. Ojediněle je s výrazovým prostředkem spojen specifikující význam. Např. *v rozporu s* + I předpokládá v prvé řadě substantivum vyjadřující pravidlo, normu ap. a z nich vyplývající chování: *v rozporu s předpovědí, se slibem, se zásadami* ap.

4.4.4 Účelová ADV (ADVFin)

4.4.4.1 ADVFin vyjadřuje „účel", tj. nějaký děj/stav, jehož chce někdo dosáhnout a jehož uskutečnění kauzálně závisí na uskutečnění děje/stavu vyjádřeného predikátem, resp. větou nadřazenou. Z toho plyne, že jde v podstatě o vztah dvou propozic a že ADVFin je primárně vyjadřováno vedlejší větou (viz oddíl o souvětí, J 1.1.2.2.5), resp. (v nominalizované podobě) dějovým/stavovým jménem. Díky sémantické kondenzaci však v této pozici může vystupovat rovněž subst. významu předmětného.

4.4.4.2 Základním prostředkem pro vyjádření nevětných ADVFin jsou četné předložkové pády, okrajový je prostý I. ADVFin se nevyjadřuje adverbii, s výjimkou zájmenných Adv *nač, proč*. Propoziční charakter ADVFin je zřejmý při vyjádření infinitivem.

ADVFin lze klasifikovat na základě toho, zda vyjadřuje žádoucí děj/stav přímo (pomocí dějových/stavových jmen), nebo nepřímo, kondenzovaně, prostřednictvím některého z jeho participantů: předmět, k jehož získání směřuje děj, nebo osobu (resp. předmět), v jejímž zájmu se realizuje platnost predikátu. Jsou to významy rámcové, zčásti dále členěné. Výrazové prostředky, tak či onak spjaté s vyjádřením žádoucího děje/stavu, se liší především tím, nakolik jsou schopny vyjadřovat také žádoucí předmět snažení nebo osobu, k jejímuž prospěchu se nějaký děj/stav realizuje.

4.4.4.3 Předložkové pády specializované jen na vyjadřování ADVFin mohou zpravidla označovat jen žádoucí děj/stav. Patří sem *za účelem* + G, *na znamení* + G, *ve jménu* + G, *s cílem* + G; *s cílem* se pojí též s infinitivem: *Přijeli za účelem studia nářečí. Dával jim zlato na znamení úcty. Tyto ideje byly šířeny s cílem zachovat status quo / zachování statu quo. Revoluce je vedena ve jménu svobody a rovnosti.*

Předložkové pády podílející se též na vyjadřování významů jiných druhů ADV (např. v rámci ADVLoc) se v rámci ADVFin neomezují obvykle jen na vyjadřování žádoucího děje/stavu, nýbrž mohou vyjadřovat i osobu (předmět) profitující na daném ději nebo předmět, jehož získání je smyslem děje.

4.4.4.4 Jen s významem žádoucího děje/stavu vystupuje *k* + D, *v* + Ak a *pod* + Ak a také prostý I. Produktivní je pouze *k* + D; *v* + Ak je prostředek periferní, zčásti knižní, *pod* + Ak a I jsou víceméně lexikalizovány. Např.: *Je třeba soustředit síly a prostředky k úspěšnému dovršení plánovaných úkolů.* (Spojení *k* + D je substituovatelné spojením *za účelem* + G.) *V oplátku za zbraně mu dávali stáda. Vzdal se svého čestného místa ve prospěch hostův; pod* + Ak je dominováno jen predikáty *vzít, dát* apod. a účelová interpretace je tu jen jedna z možných; např.: *Poslali ho do rodné obce pod dohled.* Knižním prostředkem nevýrazně účelovým je I, zčásti lexikalizovaný: *Dej udeřit útokem! Šli jsme procházkou na Petřín. Tovaryš se vydal vandrem do světa.*

4.4.4.5 Ostatní předložkové pády mohou vyjadřovat též profitující entitu nebo žádoucí předmět.

S prvním významem vystupuje *pro* + Ak, *kvůli* + D, *za* + Ak. Významově jsou specifikovány *pro* + Ak a *za* + Ak, kdežto *kvůli* + D je významově nevyhraněné a zčásti splývá s ADVCaus: *Rodiče se dřou kvůli dětem. Udělám to kvůli tobě.* Srov. naproti tomu *pro* + Ak: *Pro své křesťany přeložili evangelium do arabštiny. Píše pro školy učebnice chemie* a *za* + Ak: *Chodím otevírat za dědečka dům. Obětoval se za naši vlast.* Zatímco *pro* + Ak tedy vyjadřuje „něco se děje, aby někdo něco měl, mohl ap.", *za* + Ak dává prospěchu podobu „něco se děje, aby někdo něco nemusel".

Žádoucí předmět je spojen s *pro* + Ak, *na* + Ak, *za* + Ak, *za* + I, *o* + Ak, *kvůli* + D. Charakteristický je rozdíl mezi *na* + Ak a *pro* + Ak: *Vrátil se do hospody na pivo*: *pro pivo*. V prvém případě jde o bezprostřední efekt z hlediska agentu, zatímco *pro* + Ak implikuje pouze obstarání něčeho bez ohledu na to, komu bude sloužit. *Pro* + Ak se v uvedeném významu v zásadě pojí s predikáty implikujícími přemístění, *na* + Ak má užití širší, avšak ve spojení s predikáty jiných významů přestává vyjadřovat pouze předmět snažení sloužící agentu děje a supluje zhusta dějové jméno, např.: *Matka dala dětem peníze na kino* („na návštěvu kina"). *Otec pravidelně platí na děti* („na výchovu dětí"). *Napijeme se na novomanžele* („na zdraví novomanželů") ap. *Za* + Ak s významem žádoucího předmětu předpokládá, že někdo koná děj kompenzovaný žádoucím předmětem: *Sekáči pracují za stravu* ap. Viz proti tomu *za* + I, předpokládající predikát s významem přemístění: *Kluk utíká z domova za kamarády. Cestuje za poučením.*

O + Ak představuje předmět snažení získávaný dějem, zhusta poskytovaný jiným participantem děje; předmět snažení může být vyjádřen dějovým jménem: *Kouleli kuželky o ceny. Obracím se na vás dopisem o radu.*

Kvůli + D vyjadřující žádoucí předmět není dostatečně výrazně odlišeno od významu ADVCaus: *Ovce se chovají kvůli vlně.*

4.4.4.6 Předložkové pády schopné vyjadřovat profitující entitu nebo naopak žádoucí předmět plní kromě toho zpravidla funkci prostředku vyjadřujícího účelový význam obecně. Rozdíl mezi jednotlivými prostředky záleží v tom, zda je, nebo není agens/nositel žádoucího děje/stavu referenčně totožný s participantem v pozici subjektu. Spojení *za* + I tuto totožnost předpokládá, srov.: *Mladí reportéři se řítí za dobrodružstvím, za* + Ak má užití širší: *Důstojník je nechal za trest ležet. Chtěla mu za odměnu pohladit tvář.* Podobně není z tohoto hlediska specifikováno *pro* + Ak: *Pro jistotu si promnul oči. Pronajímá auto turistům pro jízdu k sopce.*

Nespecifikováno je z tohoto hlediska také užití *na* + Ak: *Nikdo se nemohl postavit králi na odpor. Studoval na doktora* („aby byl doktorem"). *Nemohla nic uvést na svou omluvu.*

4.4.4.7 Specifickým typem jsou ADVFin vyjadřující nežádoucí děj/stav, jehož platnosti má zabránit děj/stav vyjádřený větným predikátem: *proti* + D, *před* + I, *od* + G: *Zastiňují si hlavu před úžehem. Jeník zalezl před doktorem do kouta. Armády sloužily králům proti jejich vazalům. Od* + G je prostředkem v tomto významu periferním: *Hrdina bude ochráněn od nebezpečí jejími modlitbami.*

4.4.4.8 ADVFin se zčásti stýkají s ADVLoc. Jako ADVFin mohou být interpretována díky obsazení dějovým/stavovým jménem předložkové pády primárně plnící funkci ADVLoc statických či směrových, např. *do* + G: *Zvon svolával každý den studenty do přednášek; po* + L: *Lidé se rozešli po práci (za prací); u* + G: *Klisna byla u krytí.*

Spojitost mezi prostředky ADVFin a ADVLoc se pociťuje zejm. po slovesech vyjadřujících přemístění nebo lokalizaci s valenční pozicí ADVLoc. ADVFin může v tom případě ADVLoc suplovat (stává se tak komplementem „účel"): *Jel jsem do Tater na rekreaci* → *Jel jsem na rekreaci. Byl jsem v lázních na léčení* → *Byl jsem na léčení. Šel do hospody pro pivo* → *Šel pro pivo* ap.

4.4.4.9 V postavení ADVFin může stát infinitiv, představující ekvivalent vedlejší věty účelové; jeho užití je však omezeno některými podmínkami.

Ve spojení s bezpředmětovými slovesy — zpravidla s významem přemístění — infinitiv předpokládá, že jsou agenty/nositelé základového predikátu a předpokládaného žádoucího děje/stavu referenčně totožní: *Odešel sednout si před dům. Chodí po domech zvát na schůzi.* Mimo okruh sloves s významem přemístění je účelový infinitiv ojedinělý: *Namáhal se zabít čas* atp. (Hojný je však po slovese *být*: *Polana se byla podívat u sousedů. Byli jsme bruslit na stadióně*; tyto větné typy se však řadí spíše k ZVS).

Ve spojení se slovesy s komplementem infinitiv předpokládá u agentu/nositele žádoucího děje/stavu totožnost s objektovým participantem základového predikátu: činnost subjektového participantu umožňuje realizovat děj/stav jevící se jako žádoucí nesubjektovému participantu základového predikátu. Srov. např.: *Poskytuje nám čas vzpamatovat se (← abychom se my vzpamatovali)*; podobně *Pozval nás ke stolu připít si s ním na přátelství.* Jako výjimka se jeví účelový infinitiv po slovese *vést, nést* ap., resp. *přinést, donést* ap., realizovaný v zásadě jen slovesem *ukázat*: *Přinesla mi ukázat nové šaty.*

4.5. ADV PRŮVODNÍHO DĚJE/STAVU (ADVCom)

4.5.0 K ADVCom se řadí taková ADV, která vyjadřují aktuálně se projevující nebo mluvčím uvědomovaný děj/stav doprovázející děj/stav vyjádřený predikátem ZVS, případně jeho některými nominalizacemi. Jde tedy o vztah dvou propozic, z nichž jedna je pojata jako vedlejší (někdy se proto mluví o „druhé predikaci"). Podrobněji viz C 6.

Je možno rozlišit dva podstatně odlišné typy ADVCom podle toho, zda průvodní děj/stav kvalifikuje (charakterizuje) též některý z participantů ZVS (v prvé řadě jde o participant subjektový: *Vrátil se domů unavený. Ležela s otevřenýma očima. Karel pále a stínaje kráčel državami Rastislavovými* – méně ča-

sto objektový: *Viděl otce před sebou, překypujícího silou*), nebo jen nadřazený predikát: *Indiáni vytáhli za víření bubnů. Síť se pohybuje na palubě v taktu mořských vln.*

4.5.1 ADVCom charakterizující z hlediska průvodního děje/stavu predikát i participant ZVS

Tato ADVCom se vyznačují dvojím vztahem: k participantu ZVS, vzhledem k němuž představují predikát ve smyslu hloubkovém, zatímco na rovině formálně gramatické je „predikativnost" v různém stupni potlačena, a k ději/stavu predikátu ZVS, vzhledem ke kterému jsou pojata jako okolnost. To lze chápat rovněž jako transformaci: *Dělníci se vraceli vyčerpáni* ← *Dělníci se vraceli + dělníci byli (při svém návratu) vyčerpáni.* (Vyšší stupeň „depredikativnosti" má pak atribut: *Vyčerpaní dělníci se vraceli.*)

Vztah k participantu se může projevit kongruencí, pokud je ADVCom vyjádřeno adjektivem nebo substantivem, vztah k predikátu oddělením od substantivní fráze a též tím, že funkci ADVCom plní rovněž řada předložkových pádů, které – ač „hloubkově" vztaženy k participantům – nijak tento vztah svým tvarem nesignalizují. V české gramatické tradici se kongruentní ADVCom označují jako doplněk a vyčleňují jako specifický vedlejší větný člen odlišný od ADV, třebaže se zčásti poukazuje na jejich příbuznost s typem nekongruentním, řazeným k okolnostním ADV.

ADVCom představují fakultativní syntaktický člen. Nutné (obligatorní) „doplňky" se zde považují za komplement, a to komplement typu kvalifikačního (nikoli za valenční ADVCom, ačkoli k typu (1) mají velmi blízko). Od ADVCom se liší zejména tím, že zpravidla nejde o vztah dvou propozic, takže větu nelze transformovat na spojení dvou vět spojených parataktícky; srov. *Otec se cítil unavený.* Pokud to možné je, jde vždy o spojení s propozicí inkorporovanou (participantní), které není možno vyjádřit souvětím souřadným: *Krajina mi připadala smutná* → *Připadalo mi, že krajina je smutná. Učitel hodnotil odpověď jako uspokojivou* → *Učitel hodnotil odpověď tak, že je uspokojivá.* Viz též C 2.3 a C 6.

ADVCom bývají vyjádřena kongruentními adjektivy nebo substantivy, prostým I, dále mají k dispozici též předložkové pády, přechodníkové tvary, infinitiv a vedlejší větu. Rozsah jejich užití je určován tím, zda jde o průvodní charakteristiku participantu v pozici subjektu, nebo v pozici některého z objektových doplnění.

4.5.1.1 ADVCom charakterizující subjektový participant

Tento typ ADVCom je nejhojnější a vyjadřuje nejčastěji kvalifikaci subjektového participantu jako jeho průvodní stav za jiného děje/stavu; např.: *Kosťa prohraboval své lístky, vážně zadumán,* nebo jeho funkci omezenou platností

predikátu, např.: *Pracoval v novinách jako korektor,* nebo stav, v němž se subjekt za platnosti predikátu nachází, např.: *Pracovali jsme s vyhrnutými rukávy,* nebo konečně vedlejší děj, jehož je subjektový participant agentem/nositelem: *Schoval se v nejtmavějším koutě, tiše sténaje a zatínaje si nehty do dlaní. Děti se s jásotem vrhly k otci.* Vyjadřovacími prostředky jsou adjektiva ve tvaru jmenném nebo složeném, substantiva v nominativu, nebo v předložkovém pádu a přechodníky.

Vedle toho může být ADVCom vyjádřeno infinitivem nebo vedlejší větou. V takovém případě se sice průvodní děj/stav vztahuje k participantu objektovému: *Viděl jsem ho už stát / jak stojí na jevišti,* ale k participantu subjektovému se vztahuje tehdy, je-li s objektovým referenčně totožný: *Viděl jsem se už stát na jevišti.*

Vztah ADVCom k predikátu ZVS může být těsný, nebo volný. Volné napojení ADVCom na predikátovou část je signalizováno nesplývavým spojením (viz C 5.0), v textu čárkou. Těsnost/volnost vztahu ADVCom k větnému predikátu se zčásti odráží i ve výběru výrazových prostředků.

4.5.1.1.1 ADVCom vyjádřené adjektivem

ADVCom může mít tvar jak adjektiva primárního, tak sekundárního, např. číslovky řadové nebo slovesného adjektiva (v postavení ADVCom se vyskytují jen slovesná adjektiva pasívní; aktivní tvary jsou substituovány přechodníky). Primární adjektiva vystupují nejčastěji v nominativu dlouhého tvaru *(živý),* užití krátkého tvaru *(živ)* je omezeno. Slovesná adjektiva trpná jsou naopak nejčastěji zastoupena krátkou podobou a ta je vlastní i tvarům, u nichž převládá adjektivní význam v užším smyslu. Vztah krátkých a dlouhých tvarů adjektiv v pozici ADVCom je přitom obdobný jejich vztahu v pozici predikativu (viz odd. D 3.1.2.9).

Příklady těsných ADVCom: *Vyvázli jsme živi a zdrávi. Zlatohřbítek pln pozornosti věnoval Bystroušce voníčku. Celé město spí stočeno jako kočka za kamny. Probudil se zalit potem. – Křehká, pevná a krásná sedí paní Kateřina v zasklené chodbě. Ulice jde s ní veselá a odhodlaná k daleké cestě. Doběhl do cíle pátý.* Příklady volných ADVCom: *Všude oblíben, všude s radostí přijímán, stoupal tento mladý atlet od úspěchu k úspěchu. Usnula, nadobro vysílena nářkem. Zkoumala se palčivýma očima, děsně nespokojena s účesem. Vstal i Kugler, proti své vůli okouzlen. – Kdesi daleko, neznámý a vábivý, čeká les. Já nosil, nad pomyšlení šťastný a pyšný, rukopisy na Letnou. Pomník stojí na rozcestí polních cest, bílý a osamělý.*

Jmenné tvary adjektiv vyjadřujících tělesný nebo duševní stav subjektu mohou být substituovány tvary jakostních Adv: ... *opakoval si trochu zaražen → zaraženě. Vstane znechucen → znechuceně. Čeká nepohnut → nepohnutě po dlouhé hodiny* (viz 4.6.1.1).

4.5.1.1.2 ADVCom vyjádřené substantivem

4.5.1.1.2.1 ADVCom může být vyjádřeno nominativem substantiva nebo spojením *jako* + N / *co (coby)* + N (okrajově též prostým instrumentálem; tu však jde zpravidla o komplement). N vystupuje v zásadě v pozici volných ADVCom, I naopak v pozici ADVCom těsných. *Jako/co* + N je schopno vystupovat jako ADVCom těsné, jako ADVCom volné vystupuje okrajově.

Příklady těsných ADVCom: *Působil jsem co pachole držící věnec. Svoje dívčí léta prožila jako švadlena v módním závodě.*

Ojediněle se lze setkat v pozici těsného ADVCom s N bez *jako: Tady jsem před ním stál obyčejný a po jeho soudu jistě trochu nanicovatý člověk.*

Příklady volných ADVCom: *Protloukal se celou Evropou, potulný bard přivolané svobody. Oba chodci byli již v dálce, nepatrní mravenci. Odtud z Moskvy, jako emigranti, rozplameňovali boj ve vlasti.*

4.5.1.1.2.2 ADVCom vyjádřené předložkovými pády

S + I: *S pokorou si uvědomuješ bezmoc člověka. Přijížděla sem s netajenou zvědavostí. Žádný svatý se nevyskytuje s floxem nebo s jiřinou; bez* + G: *Stával bez groše za skleněnými stěnami. Dokázal opakovat dlouhou větu bez zakoktání; o* + L: *Rodina chodila spát o hladu. Trávil život o suchém chlebě* – toto spojení je řídké; *na* + L: *Václav dnem i nocí ležel na modlitbách* – spojení je řídké; *po* + *L: Sedíme vedle sebe po třech* – spojení je okrajové; *při* + L: *Nová poezie slepecky hmatala samu sebe při otevřených očích. Nebyla bych se jinak zachovala při zdravém rozumu.* Toto spojení zpravidla vystupuje s významem ADVTemp nebo ADVCond, s významem ADVCom je řídké; *v* + L: *Loni byl ve dvaceti letech promován. Přišoural se v plyšových kalhotách. Články ležely přede mnou ve své prvotní formě.*

4.5.1.1.2.3 Prostý akuzativ jako výraz tohoto ADVCom lze hodnotit jako výsledek kondenzace predikátové struktury se slovesem *mít*: *Darmojed hrdě odešel, (maje) ruce v kapsách, ramena silně spuštěna, nakláněje tělo mírně nalevo. Na kameni sedí pěnkava, hlavičku na stranu. Starý pán stojí v pozoru, paty u sebe.* Ak je obsahově ekvivalentní výrazu *s* + I: *Sedí, hlavičku na stranu* → *s hlavičkou na stranu.*

Na pozadí konstrukcí se stavovým slovesem *být* lze jako volné ADVCom interpretovat konstrukce s prostým I: *Ulehla naznak do pramice, tváří k obloze. Ve sklepě visely kýtami vzhůru krásné jalovice* a se spojením *samý* + N: *Přihopkal, samý spěch, a přitom si broukal. Nenadále se objevoval, pln šeptů a tajuplných náznaků, samý příslib a samá nápověď.*

4.5.1.1.3 ADVCom vyjádřené přechodníkovou konstrukcí

4.5.1.1.3.1 Základním prostředkem vyjadřujícím děj/stav provázející platnost predikátu je přechodník; jeho užití je vždy vázáno na referenční totožnost subjektového participantu větného predikátu s agentem/nositelem predikátové struktury, jejíž nominalizací je přechodníková konstrukce. Jako ADVCom vystupují přechodníky tvořené zpravidla od nedokonavého slovesa a vyjadřující současnost. Charakteristická je možnost převést přechodníkovou konstrukci na samostatnou větu, spojenou se základním dějem výrazem *přitom*: tento význam vystupuje u přechodníku v postpozici i v prepozici. Např. *Pracovala zaraženě se usmívajíc na své ruce. Muž kráčel dál, kývaje do rytmu chůze hlavou. Vyrazil po schodech vzhůru, bera je po dvou. Zmizel ve vedlejším pokoji, nechávaje za sebou otevřené dveře. Polou vise na obrubě kašny, polou kleče, pravicí udělal dětsky nemohoucí pohyb. Červená elektrika, drnčíc dětskými zvonky, sebou hnula. Odcházeje do práce Jarda si hvízdal.*

4.5.1.1.3.2 Význam ADVCom není cizí ani přechodníkům (s významem předčasnosti) tvořeným od sloves dokonavých: *Vyzval pak Hrdličku, přistrčiv mu doprostřed místnosti židli. Začal odvážně, změřiv si nás hrdě. Vposled, neodváživ se ani udeřiti na hrad, Karel odtáhl. Překonavše bezpočet svízelů, stanuli léta Páně 863 na půdě Velkomoravské.*

Význam ADVCom vystupuje u dokonavého přechodníku zřetelně v postpozici, v prepozici je překryt zpravidla časovým vztahem předčasnosti: přechodník vyjadřuje děj hodnocený z hlediska predikátu ZVS jako vedlejší a přitom tento děj předchází. Jen zčásti však lze nahradit přechodníkovou konstrukci vedlejší časovou větou s *když*, např. *Potom, rozžehnavše se s vládcem, brali se do Benátek → Když se rozžehnali s vládcem* ap. Každý takovýto časový vztah lze převést na vztah prosté posloupnosti vyjádřené paratakticky: *Rozepnuv opasek, sám zůstal před ním bez zbroje → Rozepnul opasek a zůstal před ním sám bez zbroje / *Když rozepnul opasek . . .*; tato nemožnost nahradit přechodníkovou konstrukci vedlejší větou časovou je dána tím, že přechodník má v daných případech význam stavový: děj vyjádřený přechodníkem se sice realizoval před nástupem platnosti větného predikátu, avšak stav vyplývající z realizace tohoto děje se jeví ve vztahu k platnosti predikátu jako průvodní; srov. např. *zůstal před ním sám s rozepnutým opaskem.*

Časový význam může zčásti překrýt význam ADVCom rovněž u přechodníků nedokonavých. I v tomto případě je pravidlem prepozice přechodníku ve vztahu k predikátu, postpozice je ojedinělá: *Kráčeje do země německé, přišel ke hradu . . . Muži opět oživli, slyšíce jeho svěží hlas.*

4.5.1.1.4 Sekundární významy ADVCom

Na základní význam volných ADVCom se zčásti navrstvují sekundární významy ADVCaus a ADVConc. Obvykle není vztah predikátu ZVS a průvodního děje/stavu vyjádřeného ADVCom nijak podmíněn. Větný predikát se však může jevit jako implikovaný přítomností průvodního děje/stavu, tj. na význam ADVCom se navrstvuje význam ADVCaus a ADVConc. (Toto navrstvování sekundárních významů se objevuje u těsných ADVCom jen výjimečně: *Síň jindy tichá dnes šuměla.*)

ADVCom se sekundárním významem ADVCaus: *Květiny, zbaveny zeleně v umělém světle, měly bledničkovou bezkrevnost. O tři léta starší, byl jakýmsi vůdcem opozice. Ondřej, nedůvěřivec od kosti, děvče podezíral. Jako lékař musím být proti střílení. Chtěje mu přispěti vešel v jednání se Svatoplukem*; ADVConc: *Silný ve věcech boje a snášení útoků, byl odjakživa slabý ve svých úspěších. Zadumaný snivec, chápal i prudké děje a život. Zvítěziv tak rozhodně, neoddal se Sámo nečinnosti* ap. Význam ADVConc nevylučuje základní význam ADVCom, mezi větným predikátem a ADV však existuje jistý vztah kontrastu: *Podobal se středověkému bakaláři, který hledal svého osla, sedě na něm* „hledal osla, ačkoli na něm seděl / a přitom na něm seděl".

4.5.1.2 ADVCom charakterizující objektový participant

ADVCom tohoto druhu charakterizuje nejčastěji objekt v Ak, jen okrajově objekt v jiném pádě: *Táňu jsem zastala samotnou v celém domě. Netěšil se z míče dlouho z nového.*

ADVCom vztažená k objektovému doplnění jsou z hlediska významového podobná komplementu kvalifikačnímu (srov. C 2.3), jsou ovšem fakultativní.

4.5.1.2.1 ADVCom vyjádřené adjektivem

Fakultativní ADVCom je vyjadřováno kongruentním jmenným nebo složeným tvarem adjektiva. Ačkoli není přímo vázáno sémantikou predikátu, nejčastěji stojí při slovesech s významem „vidět", „nalézt", „zanechat": *Viděl ho před sebou překypujícího silou. Opustil nás zdrcené a zahanbené. Představují si ji smutnou a zmatenou* ap. Srov. též predikáty s jinými významy: *Pěšinky udržoval čisté. Matka porodila Kateřinu příliš krásnou a divokou.*

V postavení kongruentního ADVCom může vystupovat rovněž spojení *jako* + Ak, pociťuje se však zpravidla na pozadí podobných spojení se substantivem jako substitut rozvitého substantiva: *Někteří lidé začínají chápat tuto otázku v současné situaci jako základní* („jako otázku základní"). *Přátelé hodnotili tuto řeč jako vyrovnanou* ap.

ADVCom vyjádřené jinými pády (prostými nebo předložkovými) je řídké, srov. *(Otevřel pokojové dveře.) Stanul v nich otevřených.*

4.5.1.2.2 ADVCom vyjádřené substantivem

4.5.1.2.2.1 Substantivum tu má zpravidla buď podobu prostého I, nebo spojení *jako* + S, resp. *za* + Ak. Prostý I a *za* + Ak jsou často komplementy kvalifikačními; prostý I však vystupuje zčásti i v pozici fakultativních ADVCom a může být substituován spojením *jako* + Ak: *Král dal své dceři věnem / jako věno poklady v ceně tří tisíc zlatých maravedí.* Váže se v zásadě na slovesa s významem „dát/dostat" (tato konstrukce má blízko k analytickým predikátovým výrazům).

Jako + Ak, jež je typem kongruentního ADVCom, má užití širší: *Ondřej mě představil všem jako svou ženu. Ctíme je jako národní hrdiny* atd. Ve spojení s *jako* mohou v postavení ADVCom vystupovat i jiné kongruentní nepřímé pády: *Všichni se po mně káravě ohlížejí jako po výtržníkovi. Svěřila mi svůj problém jako chápající přítelkyni.*

4.5.1.2.2.2 V pozici průvodní charakteristiky objektu mohou vystupovat také předložkové pády uvedené v 4.5.1.1.2.2. Např.: *bez* + G: *Vyhodili ho z hospody bez kabátu; na* + L: *Athéňané přijali ve svém městě Démétru na útěku; o* + L: *Matka nechává děti o samotě. Sedlák posílá chasu na pole o chlebu a vodě; po* + L: *Prodávají vajíčka po deseti kusech. Učitel nás seřadil po třech; při* + L: *Chytili jsme ho při krádeži; v* + L: *Film ukazuje závody v provozu. Moje psaní tě jistě zastihne v nejlepším zdraví; s* + I: *S dlouhými vlasy tě nechci vidět.*

K objektovému participantu se vztahuje ADVCom *za* + G s jmenným tvarem Adj: *Zlato, stříbro i měď vykovávají za studena v plátky.* Je to spojení víceméně lexikalizované, srov. *za tepla / zatepla, začerstva, zaživa* ap.

4.5.1.2.3 ADVCom vyjádřené infinitivem a vedlejší větou

Na rozdíl od ADVCom charakterizujících participant subjektový, která mohou být vyjádřena přechodníkem, ADVCom charakterizující participant v pozici objektového doplnění mohou vystupovat v podobě infinitivu nebo vedlejší věty s *jak.* V obou případech jde o ADVCom při větných predikátech smyslového vnímání. Objektový participant je referenčně totožný s agentem v predikátové struktuře kondenzované v podobě infinitivní konstrukce, resp. je v pozici subjektu podřazené věty: *Vidím bratra stát před sebou. Slyším matku zpívat. Cítím vonět lípy. Zahlédl jsem otce přicházet. Viděl jsem bratra, jak padá k zemi. Spatřil jsem medvěda, jak se krade ke kořisti. Zaslechl jsem matku, jak si prozpěvuje* (viz též J 1.2.1.1.2).

4.5.2 ADVCom nevyjadřující vztah k participantům ZVS

Tento typ ADVCom je vyjadřován různými předložkovými pády, podobně jako ADVCom probraná v odd. 4.5.1; příležitostně mohou funkci ADVCom plnit i některé jiné předložkové pády. Např.: *bez* + G: *Mluvil dlouho bez jediného přerušení ze strany posluchačů. Šli jsme do kina bez souhlasu rodičů; za* + G: *Všichni se hnuli vpřed za klapání kopyt. Vládl tam za souhlasu knížete; po* + L: *Seděli jsme potmě* (adverbializovaná podoba); *při* + L: *Při plamenech ohně pojedli před kolibou kukuřičné kaše. Mluvili o tom při zavřených dveřích; v* + L: *Nežil jsem v atmosféře klidu. Evropa žije v míru. Síť se pohupuje v taktu mořských vln; nad* + I: *Nad dýmajícími kofliky hovořili o potřebách národa; před* + I: *Dědeček byl za své udatné činy před tváří všeho vojska pochválen; s* + I (s široce sociativním významem): *Nuda Štěchovic oživla s varem událostí. Nebylo příjemno cestovat s maminkou. Chodím s ním do školy.*

4.6 ADV ZPŮSOBOVÁ A MĚROVÁ

4.6.0 Na rozdíl od široce okolnostních určení, pro něž je společná taková charakteristika platnosti větného predikátu, která ji uvádí do různých vnějších souvislostí (okolností) — prostorových, časových, široce příčinných či vůbec do vztahu s nějakým průvodním dějem/stavem —, nepředstavují způsobová a měrová určení „okolnosti", nýbrž vnitřní (inherentní) charakteristiku predikátu (vyplývající z něho samého, jemu příslušející). Jsou tedy tato ADV jistou obdobou atributivní charakteristiky u substantiva. Mají s ní společné i to, že se neomezují na charakteristiku větného predikátu, nýbrž obecně na inherentní charakteristiku obsahu slovesa nebo adjektiva (řidčeji i adverbia), bez ohledu na jejich větněčlenskou pozici.

V rámci způsobových a měrových ADV lze vyčlenit: (1) ADV způsobová, vyjadřující procesuální/neprocesuální charakteristiku dominujícího členu, např. *Ten chlapec pěkně / špatně mluví. Běželi jsme rychle / pomalu;* (2) ADV měrová, podávající jeho široce kvantitativní charakteristiku, např. *Otec hodně kouří. Byl velmi milý. Je to vzdálenost skoro kilometrová* aj. Jak způsobová, tak měrová ADV lze dále uvnitř členit.

4.6.0.1 ADV způsobová

V převážné většině jsou způsobová ADV fakultativním komponentem věty. (Ve spojení s některými třídami predikátů však vystupují jako komplementy s takovýmto významem.)

V rámci způsobových ADV se někdy vyčleňují: (1) způsobová ADV

v užším smyslu jakostní (ADVQual), (2) ADV prostředku (ADV Instr). Zatímco ADVQual jsou ekvivalentní způsobovému „jak", ADVInstr pokrývají oblast „jak" a „jakým způsobem" / „čím". Zde chápeme určení prostředku jako zvláštní větný člen, který je na přechodu mezi valenčním doplněním a nevalenčním rozvitím (viz odd. C 2.4). O jeho odlišnosti od ADVQual svědčí i to, že tyto členy mohou ve větě koexistovat a netvoří při tom koordinační skupinu: *Pracoval dlátem rychle a obratně.*

4.6.1 Způsobová ADV jakostní (ADVQual)

4.6.1.0 ADVQual označují inherentní vlastnost zčásti přímo, např. *dobře, mlhavě, chvatně, hbitě* ap., zčásti prostřednictvím přirovnání, např. *jako divý, jako bumerang.*

Pro ADVQual je charakteristické, že hojně kvalifikují význam slovesný: *Všichni se hlučně smáli. Ředitel přijal účetního chladně. Kapitán nadul vítězně tváře. Rychle se unavím. Chtěla se rychle vrátit.* Též v podobě deverbativních adjektiv: *pohoršlivě vábné představy, mastně klouzavý povrch, toužebně pátravý pohled.*

Vázanost ADVQual na jiná adjektiva je mnohem řidší: *pyšně lehkomyslné štěstí, barvitě domorodá tvář, drsně kamenité srázy, inkoustově stinné štíty hor, nazlátle hnědavá pleť.*

4.6.1.1 Ačkoli jsou ADVQual jazykově ztvárněna jako interní charakteristika nesubstantivních syntaktických pozic, mohou fakticky odkazovat ke stavu některého z participantů děje, zpravidla participantu v pozici subjektu, okrajově objektu, tj. jsou obsahově ekvivalentní ADVCom. Srov.: (a) subjektově orientovaná ADVQual: *Schlíple odešel. Seděla v lavici přikrčeně. Vyjeveně se na nás zadíval. Těla ležela nehybně. Světla bíle planou podél Vltavy;* (b) objektově orientovaná ADVQual: *Nesrozumitelně něco zabručí. Taková představa odráží společenskou realitu deformovaně. Nakreslil stromy hnědě.*

„Hloubkový" vztah k subjektu/objektu děje se odráží v možnosti dosadit do této pozice ADVCom: *Odešel schlíple → schlíplý; sedí v lavici přikrčeně → přikrčena; nakreslil stromy hnědě → hnědé.* Není to ovšem jediná možná interpretace. Vztah ADVQual k ději/stavu se tak či onak pociťuje: větě *Těla ležela nehybně* odpovídá nejen „těla ležela nehybná", nýbrž i „ležení (těl) bylo nehybné", tj. jde též o charakteristiku děje, jíž odpovídá výrazová stránka ADV Qual (viz též C 4.5.1.1.1).

4.6.1.2 Od dosud uvedených ADVQual je třeba lišit ADV s významem postojovým (tzv. větná adverbia), hodnotící fakt platnosti propozičního obsa-

hu ze subjektivního hlediska mluvčího co do vhodnosti ap.: *Člověk zbytečně ničí svět. Moudře řekl, že to není jeho věc. Ulice se nám nepochopitelně a neočekávaně vytratí. Správně se snaží formulovat úkoly z hlediska perspektiv. Požadují to na nás právem.* (Srov. F 2.2.1, M 1.0.)

4.6.1.3 Za základní prostředek k vyjádření ADVQual je třeba považovat jakostní Adv na *-e/-ě*, resp. některá na *-y*, např. *spiklenecky, lidsky, odbornicky.* Mohou se však uplatnit i příslovce jiných podob: *pomalu, pozpátku, podomácku; kradí; kradmo, zkusmo; honem, kvapem, šmahem, žertem; spatra, zeširoka, zhurta, zvolna; nahusto, nasucho, namodro, narychlo; dohněda, dožluta* atd.

V platnosti ADVQual se uplatňuje rovněž prostý I a předložkové pády. Prostý I: *Smekl klobouk dvorným obloukem. Pasažéři ujížděli bleskovou rychlostí kolem nás. Bavili se hrubým, surovým způsobem*; je možná substituce I adverbiem: *dvorně, bleskově, rychle, hrubě, surově*; *s* + I: *Hodila jsem to s klidem za hlavu. Naše úsudky o bližních by neměly být prohlašovány s konečnou platností. Přijal nás náramně s veselou. Díval se na syna se zbožnou pýchou*; toto spojení je frekventované a stýká se s ADVCom; *po* + L: *Pokoj voněl po ovoci. Nesli pušky po způsobu lovců; podle* + G: *Zasalutoval podle předpisu*; *na* + Ak: *Hrají si na honěnou / na školu; Pracují na dvě směny; v* + L: *Varhany hrají v nesmírné hloubce*; toto spojení zčásti připouští interpretaci ADVCom.

V té či oné míře se mohou v platnosti ADVQual vyskytovat i jiné předložkové pády: *Nenávidí ji z celého srdce. Sestupovali jsme krok za krokem. Jal se o překot mluvit. Mužové přijímali jho o své vůli* ap.

ADVQual může být vyjádřeno též vedlejší větou, např.: *Jel, jak věděl, že to mám ráda.* (Viz J 1.1.2.3.1.)

4.6.1.4 ADVQual lze ztvárnit v podobě přirovnání. Okrajově se vyjadřuje prostým I, běžným prostředkem je však spojení *jako* + S nebo *jako* + Adj.

Prostý I: *Na nebi rudou proužkou padá hvězda. V lukách se kupí ptáci v hejna, mračnem se zvedají; jako* + S: *Stáňa se vrátil do knihovny jako vítěz. Cítili jsme se v tu chvíli jako v jeho kůži; jako* + Adj: *Stromy raší jako divé. Chodili jako nesení silou svých poslání.*

Přirovnání může být vyjádřeno i prostým adverbiem, tvořeným od adjektiva primárně vztahového: *Vítr fičí jarně. Stiskla mi ruku mužsky.*

Přirovnání je často obsahem vedlejší věty s *jako: Cítil se na vesnici, jako kdyby se tam narodil.* (Viz J 1.1.2.3.1.)

4.6.1.5 Za variantu ADVQual lze považovat takovou charakteristiku dějového predikátu, která ho zpřesňuje z hlediska jeho výsledku/efektu. Vyjadřuje se předložkovými pády *do* + G, *k* + D, *na* + Ak, *v* + Ak, resp. adverbiem:

Vyhladověl do příšerné hubenosti (zde se s významem kvalifikujícím sbližuje pojetí kvantifikující). *Ta událost se zařízla do Tániny paměti k nevymazání. Člověk se nesmí uplatňovat na úkor druhého. Rýč praskl vedví.*

Od tohoto významu ADV je třeba odlišit ADV, která prostřednictvím účinku vyjadřují hodnotící postoj mluvčího nebo participantu v pozici subjektu, např. *Naštěstí pro Habsburky docházely Bočkajovi rychle síly. Táňu k svému údivu zastala matka doma.*

4.6.2 ADV měrová (ADVQuant)

4.6.2.0 K ADVQuant se řadí taková charakteristika obsahu vyjádřeného slovesem, adjektivem, zřídka i adverbiem, která ho ukazuje v jeho množství nebo intenzitě, připisuje mu tedy některou z hodnot na ose „hodně – málo".

ADVQuant představují v naprosté většině fakultativní komponent věty. Pouze u sloves vyjadřujících měření je ADVQuant doplněním valenčním a vyjadřuje se zhusta Ak: *měří dva metry; váží tunu; stojí to tisíc korun* ap. Lze v těchto případech vyjádřit míru i adverbiem, např. *Stojí to hodně, dost, málo.*

I v těch případech, kdy je ADVQuant členem fakultativním, představujícím ve vztahu k slovesu, adjektivu nebo adverbiu obdobu kvantitativního přívlastku substantiv, není jeho užití prosto vázanosti na sémantiku dominujícího výrazu. Kvantifikaci podléhají v zásadě adjektiva a adverbia jakostní, kdežto vztahová ji v naprosté většině vylučují (avšak: *téměř kilometrový úsek, skoro hodinové čekání* apod). Pokud pak jde o slovesa, existuje mnoho omezení týkajících se jednotlivých sémantických tříd a spočívajících v tom, zda ta či ona sémantická třída sloves vůbec připouští spojení s ADVQuant, srov. např. akční dokonavá slovesa typu *uvařit, napsat, přečíst,* kde ADV *hodně* lze interpretovat objektově: *Hodně už přečetl,* nebo jako variantu ADVFreq s významem „často", zejm. u sloves nedokonavých: *U nich se hodně vaří zelenina, hodně jezdí na výlety* ap. Obecně lze říci, že ve značné míře připouštějí spojení s ADVQuant neakční slovesa s významem mutačním, ale hojně i neakční slovesa nemutační, méně slovesa akční.

Základním prostředkem pro vyjádření ADVQuant jsou adverbia, okrajově též některé předložkové pády a v případě valenčních ADVQuant prostý Ak. (K větnému vyjádření viz odd. J 1.1.2.3.2.)

ADVQuant lze klasifikovat podle toho, zda množství/intenzita děje, vlastnosti, okolnosti atd. jsou pojaty jako (1) velký/malý stupeň (míra), (2) úplnost/neúplnost, (3) dostatečný/nedostatečný stupeň (míra) (uvnitř těchto významových variant lze rozlišovat některé významové odstíny další), (4) ADV Quant mohou být specifikována konkrétně, (5) k ADVQuant lze přiřadit výrazy vyjadřující přibližnost.

4.6.2.1 ADVQuant vyjadřující velký/malý stupeň (míru)

Naprostá většina výrazových prostředků poukazuje k velkému stupni/míře. Malý stupeň/míra je spojen s adverbii *málo, maličko, trochu, trošku, poněkud, nepříliš, drobet, mírně, nepatrně, lehce, mizivě, pramálo, slabě* ap., např.: *málo na tom záleží; málo zralý; trochu couvli; trochu červivý; poněkud přeháníš; poněkud záhadný*. Prostředky spojené s vyjádřením velkého stupně/míry jsou velmi početné a jsou doplňovány z řad jakostních adverbií, u nichž je význam kvalitativní charakteristiky potlačen a překryt druhotným významem kvantifikujícím/intenzifikujícím.

Vedle adverbií, jež jsou prosta průvodních významů, jako např. *velice/velmi, tuze, moc, hodně, nemálo, značně*, tj. jež se omezují na vyjádření „velké míry", existuje řada adverbií vyjadřujících vedle tohoto základního významu ještě významy průvodní. Pro ADVQuant je charakteristické, že se v naprosté většině rekrutují z adverbií vyjadřujících kvalitu: *vysoce účinný, široce dostupný, hluboce nespravedlivý, silně přehnaný, těžce zkrušený, tvrdě autoritativní* aj. Kromě velkého stupně/míry příznaku vyjadřují ADVQuant ještě významy další, např.:

(1) „neobvyklost" nebo „nečekanost": *nepředstavitelně těžký, nevýslovně dlouhý, bezpříkladně pracovitý, nezvykle tichý, neobyčejně se divit, neuvěřitelně vzrůst* ap. Patří sem i taková Adv jako *podivuhodně, fantasticky, kardinálně, zázračně, fatálně, vzácně* ap.;

(2) kladné/záporné hodnocení: *báječně čistý, krásně symetrický, dokonale suchý, pěkně rovný, skvěle jednoduchý, parádně otrávený, bohatě to postačí, důkladně vyspílat, krásně se to hodí* aj. a proti tomu *ukrutně hladový, příšerně pomalý, děsně krásný, šíleně zamilovaný, hrozně hodný, hnusně odporný, chorobně nedůvěřivý, nemožně nervózní, pitomě malicherný, děsně tam fouká, hanebně / krutě selhat, nemožně nadávat* aj. Zatímco adverbia provázená kladným hodnocením si zpravidla tento odstín ponechávají, adverbia s původně záporným významem poměrně lehce tento význam ztrácejí a stávají se pouhými kvantifikátory, zpravidla s expresívním zabarvením: *děsně krásný, strašně hodný, ukrutně milý* atp.;

(3) žádoucí kvalitu: *náležitě informovaný, vrchovatě plný, příkladně pracovitý, pořádně tlustý, fortelně vyrobený, využívat maximálně, plně se osvědčit* ap.;

(4) zrušený n. neplatný předěl/mez: *nekonečně dlouhý, neskonale dobrý, nezměrně zoufalý, neomezeně obdivovat* ap.;

(5) kvantitativní charakteristika může být vyjádřena též odkazem na efekt vyvolaný velikostí, množstvím obsahu dominujícího členu. V tomto významu se uplatňují předložkové pády: *k nenasycení krásný, k smrti nudný, k zbláznění hezký, je mu slabo k upadnutí, na smrt unavený, na prach zvětralý, na smrt se znepřátelit* ap.

Za variantu velké míry lze považovat vyjádření míry nadměrné, spojené

s ADV *příliš, nadměrně*, v kontextu také *tuze, moc, hodně*: *příliš velký, nadměrně široký; boty jsou mi tuze/moc velké; hodiny se příliš zpožďují* ap.

4.6.2.2 ADVQuant vyjadřující úplnost/neúplnost

ADVQuant spojená s tímto významem mají prostředky omezenější. Patří sem Adv *docela, zcela, úplně, absolutně, totálně, dočista, načisto, nadobro, naprosto, zbrusu*, spojená se signalizací úplnosti, a Adv *bezmála, málem, téměř*, příp. *zpola*, spojená s vyjadřováním neúplnosti.

Jejich užití se zčásti liší od ADV vyjadřujících velkou/malou míru. ADV s významem velké míry se pojí s adjektivy, adverbii či slovesy, u nichž je množství/intenzita jimi vyjadřovaného obsahu subjektivně hodnotitelné, tj. svým způsobem relativní; viz např. tzv. polární Adj jako *vysoký – nízký* (týž objekt mohou dva lidé hodnotit z tohoto hlediska různě), *krásný — ošklivý* ap., slovesa *uhodit se, zavděčit se, škodit* aj. (stupeň realizace této vlastnosti nebo děje může být různý a přitom jde vždy o přítomnost daného příznaku: *hodně/trochu se uhodit, velmi/poněkud se líbit* ap.). Adv typu *úplně, zcela, naprosto* vyjadřují, že dané vlastnosti, děje atd. bylo dosaženo v plné míře, Adv *téměř, skoro, takřka, bezmála* aj. pak vyjadřují, že do úplnosti něco chybí. Pojí se tedy především s takovými adjektivy, adverbii a slovesy, jež vyjadřují obsah absolutně, bez subjektivního/relativního hodnocení: *úplně / zcela / naprosto* nebo *téměř / skoro / takřka prázdný, plný, holý; ustat, vyhasnout* aj. Adv vyjadřující neúplnost se mohou pojit i s Adj vyjadřujícími míru: *téměř hodinový pochod, takřka dvoukilový kapr* ap.

4.6.2.3 ADVQuant vyjadřující dostatečný/nedostatečný stupeň/míru

Tato ADV vyjadřují, že obsah vyjádřený Adv není sice přítomen v plné míře, ale že tuto neplnost lze hodnotit jako postačující: *celkem ucházející, docela pěkný, vcelku snesitelný, víceméně dobrý, dost připravený, v podstatě hotový, dost se těšit, vcelku uspět, docela se mi to líbí* ap. Opakem jsou ADV hodnotící neplnou míru jako nedostačující: *nedosti pozorný, nezcela zdravý, stěží průhledný, sotva znatelný* ap. I tato ADV dovolují spojení s adjektivy vyjadřujícími míru: *stěží metrový, sotva kilogramový* aj.

4.6.2.4 ADVQuant vyjadřující konkrétní míru

Tato ADVQuant jsou spojitelná jen s vlastnostmi, stavy a ději, jejichž množství je objektivně měřitelné. Jsou to tedy výrazy vyjadřující rozměr (parametr), objektivně postižitelnou změnu stavu ap. Za základní prostředek lze považo-

vat Ak prostý nebo předložkový: *o* + Ak, *na* + Ak, resp. *po* + Ak. Jejich význam vychází z obecného významu „jak mnoho". V tomto významu se vyskytují i jiné předložkové pády a ojediněle též adverbia.

Prostý Ak: vedle sloves obsahujících ve svém významu poukaz na míru, u nichž lze Ak považovat za valenční doplnění, pojí se jako fakultativní rozvití s jinými výrazy označujícími jevy tak či onak měřitelné: *pán popošel tři kroky; staletí stará kultura; zeď silná půl metru* ap. Ak zhusta zpřesňuje prostorovou nebo časovou vzdálenost: *Zakotvili jsme půl míle od břehu. Deset dní po svatbě ji obelhal. Stalo se to necelou generaci před trojskou válkou* ap. ADVQuant je v podobných případech součástí ADVLoc či ADVTemp (viz odd. 4.1, 4.2).

Předložkový Ak: *na* + Ak lze zčásti považovat za variantu prostého Ak, srov. *jazyk skelného ledu tlustý na dvacet metrů / dvacet metrů.* Rozdíl mezi prostým Ak a *na* + Ak spočívá ve významovém rysu přibližnosti, spojeném s *na* + Ak, zatímco prostý Ak uvádí míru absolutně. Viz též spojení *na* + Ak prostým Ak nesubstituovatelná: *Cizincům já věřím jenom na padesát procent / z padesáti procent; o* + Ak se pojí s komparativem nebo s těmi slovesnými predikáty, které vyjadřují změnu postižitelnou kvantitativně. *Koupil boty o číslo větší. Byl jsem bohatší o velkou věc. Zmýlil se o nepatrný zlomek. Zpozdili jsme se o minutu* ap.; *po* + Ak vyjadřuje míru uvedením hranice, po kterou sahá platnost děje, vlastnosti atd.: *Jezevec stál po pás v díře. Nesahá nám ani po kotníky. Měla ruce obnaženy skoro po loket* ap.

Jiné předložkové pády se uplatňují jen příležitostně. Srov. *do* + G: *Možnosti uplatnění vzrostly do nebes. Úpatí je do výše dvaceti metrů pokryto balvany lávy; k* + D: *Celé město s okolím až k modravým horám na obzoru zavalil dým. Voda nám sahá k pasu* ap. (*k* + D je substituovatelné spojením *po* + Ak, avšak na rozdíl od *po* + Ak u něho proniká význam ADVDir); *v* + L: *Trhlina se táhne v délce devíti set kilometrů. Přijížděli k nám ve velkém počtu* ap.; *z* + G: *Plán byl splněn z 90 %. Šaty jsou hotovy z poloviny* aj.

Adverbia v pozici ADVQuant: vedle zájmenných adverbií *kolik, tolik,* jež mohou mít povahu substantivní (viz i předložková spojení *o kolik / nakolik*), jsou to adverbia typu *dvojnásobně, trojnásobně . . . (se rozšířit), dvakrát, desetkrát (větší)* aj.

4.6.2.5 Přibližná míra

Výrazové prostředky číselné povahy mohou být spojeny s adverbii vnášejícími do spojení významový rys přibližnosti. Jsou to adverbia *asi, zhruba, přibližně, okrouhle, průměrně, nanejvýš* aj.: *Trvalo to zhruba hodinu. Chodí sem přibližně dvakrát týdně. Bylo jich asi sto* ap. Rys přibližnosti však může vnášet jen předložka; srov. *na* + A: *tlustý na prst,* a také *k* + D: *Bylo nás ke stu.* Typickou předložkou vyjadřující přibližnost je *kolem/okolo: Sklízejí kolem čtyřiceti centů z hektaru.*

Významový rys přibližnosti vnáší do věty rovněž výraz *někdy*, a to ve spojení s ADVTemp: *Vrátil jsem se někdy kolem sedmé. Někdy kolem půlnoci zazvonil telefon* atp.

4.7 ADV ZŘETELOVÁ (ADVResp)

4.7.0 ADVResp jsou blízká ADV způsobovým. Na rozdíl od nich však vyjadřují, že platnost obsahu slovesa, adjektiva nebo adverbia, které jim dominuje, je relativní, a to takovým způsobem, že obsah platí pouze vzhledem k některému ze svých aspektů; vylučuje se tedy platnost absolutní.

Tento jejich relativizující význam se zřetelně projevuje v takových větách jako: *Korunní svědkyně je duševně méněcenná* („méněcennost se týká jen psychické stránky svědkyně"). *Některé podniky jsou technicky primitivní. Terminologicky je třeba tyto jevy rozlišovat. Jako učitel za moc nestojí. Pro dnešek končím. Cena byla pro rozpočet učitelské domácnosti nadměrná. Byl duchem přítomen jen napolo. Záznam je důležitý obsahem. Je to náročné na nervy. Ten byt je pro tebe velký* atd. Poukaz na relativní platnost příznaku je společnou bází pro vyčleňování ADVResp, lze však rozlišit jeho jednotlivé typy.

Základním vyjadřovacím prostředkem pro ADVResp jsou adverbia tvořená od vztahových adjektiv: *tělesně, charakterově, názorově, právně, průmyslově, početně, hygienicky, hospodářsky, vojensky, chronologicky, botanicky* ap. Vedle toho se uplatňují i prostředky jiné, zejm. prostý I a též N, předložkové pády a pády ve spojení s *jako*. Jednotlivé prostředky jsou zčásti synonymní, zčásti jsou významově diferencovány. Jako ADVResp se uplatňuje okrajově i infinitiv a vedlejší věty (viz k tomu v odd. J 1.1.2.3.7).

Zmíněný společný významový rys ADVResp lze opsat takto: „Nazíráno/hodnoceno z hlediska x, platí, že . . .". Na tomto obecném pozadí lze rozlišit jednotlivé dílčí významy.

4.7.1 Významové typy ADVResp

4.7.1.1 Nejběžnějším typem ADVResp, zejm. v jazyce odborném, publicistickém ap., je ADVResp vyjadřované adverbii na *-ě/-y*, která přidávají k základnímu významu ADVResp interpretaci „po stránce x platí, že . . .", přičemž stránkou x je jev označený základovým substantivem vztahového adjektiva, od něhož je Adv odvozeno. ADVResp se volně pojí s řadou jakostních Adj, zčásti i od nich odvozených Adv, a také s početnými slovesy: *politicky spolehlivý, mravně čistý, světonázorově vyhraněný, třídně uvědomělý, technicky primitivní* (a podobně i *technicky primitivně*) aj.; *trpět politicky i hospodářsky,*

postarat se o někoho hmotně, vývojově ustrnout, zařadit doklady chronologicky, organizovat se nacionálně ap.

Adverbiím na *-ě/-y* jsou ekvivalentní prostý I a *v* + L, rovněž dosti hojné, třebaže jejich užití nedosahuje frekvence adverbií: *Politickým významem zůstávali za obchodníky. Vzhledem závodila se svěžestí jara. Město se tehdy velikostí rovnalo Praze; mladý smýšlením i jednáním; nápadný oděvem; rozlohou malý; duchem i prací český; pasivní svou povahou i vůlí; kraj úrodný dětmi* aj. — *V efektivnosti se prosazují nové tendence. Celkově dobrý výsledek může znamenat v některých směrech nadbytek. Nebyl omezen v osobní svobodě; humoristický v žánrech; sladký v idylách; měkčí v obrysu; V maličkostech není hrdina* ap. ADVResp vyjádřená *v* + L se zčásti stýkají s významy ADVLoc; srov. *slabý v pase* („kde" i „pokud jde o pás").

K těmto prostředkům se druží N nebo *jako* + N, případně jiné pády ve spojený s jako: *Právník / Jako právník byl můj přítel Antonín znamenitý. Otec / Jako otec jsem špatný. Jako odborníka tě vysoko necením* ap.

Příznakově signalizují význam ADVResp spojení *co se týče, co do* + G, *pokud jde o* + Ak, *z hlediska* + G: *Z hlediska hospodářství na tom nejsme špatně. Vynikali, pokud jde o rod a počet stád. Práce se štěpí co do formy a látky v nekonečně různé druhy* ap.

V jednotlivých případech mohou vystupovat s daným významem i jiné předložkové pády, u nichž může být význam ADVResp provázen např. významem ADVLoc. Srov. zejm. vedle uvedeného *v* + L také *na* + L a *přes* + Ak: *Byl ohrožen na životě. Šidil zákazníky na jakosti. Je silná v bocích / přes boky* aj. S významem ADVResp vystupuje *po* + L a řídčeji *podle* + G: *Studovali kroje i lidi po stránkách tónových a světelných. Byl po otci Slovák. Podle rodu a majetku stáli před ostatními. Cítil se podle domova Čechem* ap.

V tomto významu vystupuje i *na* + Ak, které však je z hlediska diferenciace uvnitř ADVResp polyfunkční: *kraj úrodný na brambory; skoupý na slovo; náročný na nervy; slabý na prsa* ap.

4.7.1.2 Za druh ADVResp je třeba považovat výrazy, které slouží jako východisko pro stanovení množství (stupně) nebo vůbec existence děje nebo vlastnosti ve vztahu k něčemu jinému. Stupeň jisté vlastnosti jevu A je určován srovnáním (tj. se zřetelem na) se stupněm téže vlastnosti u jevu B, přičemž B je vyjádřen v platnosti ADVResp. Výchozí význam „nazíráno / hodnoceno z hlediska srovnání s x". Jde o tyto případy: (a) valenční rozvití komparativů a superlativů: *Je větší než já. Byl nejstarší z nás. Je tam tepleji než včera* ap.; (b) předložkové pády bez komparativů/superlativů; explicitně vyjadřují srovnání takové předložkové výrazy, jako *na rozdíl od* + G, *ve srovnání s* + I: *Domácí politikové na rozdíl od zahraničních tuto skutečnost dosti podceňují. Ve srovnání*

se sousedními státy je to země zaostalá ap. Patří sem také *proti* + D: *Proti Barrandovu to bylo přímo staropražsky idylické prostředí. Tehdy bylo léčení angíny proti dnešku primitivní* ap. Ojediněle se sem řadí i *před* + I: *Vše pozemské pozbývalo svého významu před věčnou blažeností.*

4.7.1.3 Speciálním typem jsou ADVResp ve větách, jejichž predikát vyjadřuje hodnocení subjektového participantu platné vzhledem k nějakému jevu / okolnosti vyjádřenému ADVResp. Za základní prostředek lze pokládat *pro* + Ak, vedle toho též *od* + G, *ze strany* + G, *vůči* + D, *k* + D. Tu lze rozlišit tyto případy:

(a) Subjektový participant je hodnocen z hlediska vhodnosti/nevhodnosti vzhledem k potenciálnímu/faktickému uživateli, vyjádřenému ADVResp; např. *Ten byt je pro čtyřčlennou rodinu malý. Nemělo to pro nás žádné následky. Bylo to vůči jeho rodičům nezdvořilé. Pro* + Ak se v tomto významu zčásti stýká s prostým D, který však vyjadřuje faktického nositele kvalifikace: *Boty jsou mi malé* : *Boty jsou pro mne malé.*

(b) Subjektový participant je hodnocen z hlediska vhodnosti/nevhodnosti ze strany potenciálního/faktického původce, vyjádřeného ADVResp: *To by byla od tebe hloupost. Byla to z tvé strany lehkomyslnost* aj.

(c) Subjektový participant je hodnocen ze subjektivního hlediska mluvčího nebo jiné osoby: *Pro paní Hejdovou to bylo provinční město* („paní Hejdová považovala to město za provinční"). *Pro něj byla ta věc vyřízena. Káže je pro mne vedlejší* ap. *Pro* + Ak se může střetávat s D: *Chytré oklíky jsou pro něho / mu zdlouhavé.*

4.7.1.4 Jako specifický druh ADVResp se vyčleňují ADVResp vyjadřující agens/nositele děje, vlastnosti či nějaké okolnosti, z jejichž hlediska je potenciální či skutečná platnost propozice hodnocena jako odchylující se od předpokládané normy. Jsou to ADVResp vyjadřovaná pomocí *na* + Ak: *Tento úřad se zdál na skromného muže příliš okázalý. Pila hodně na ženu. Na svá léta byl vážný. Byla to na něho příliš dlouhá řeč. Na odchod je už pozdě.*

Od předchozích typů ADVResp se tento typ liší tím, že okolnost, z jejíhož hlediska je obsah propozice hodnocen jako vybočující z předpokládaného průměru, je prezentována jako logické východisko: *Na dítě to byl vynikající výkon* „Vzhledem k tomu, že jde (šlo) o dítě, byl to vynikající výkon". Tento význam se ovšem nevymyká z bázového významu ADVResp „nazíráno/hodnoceno z hlediska toho, že jde o dítě . . .".

Modální interpretace spojení *na* + Ak může být dvojí: *Na Španělku je málo ohnivá* (1) „vzhledem k tomu, že je Španělka . . .", (2) „vzhledem k tomu, že by mělo/mohlo jít o Španělku . . ."; druhý význam implikuje logický závěr: „Není to (patrně) Španělka".

Pro tento význam ADVResp jsou charakteristická dějová/stavová jména, jež jsou ekvivalentní vedlejším větám s *aby*: *Stromy jsou (příliš) staré na kvetení = Stromy jsou (příliš) staré na to, aby kvetly.*

4.7.1.5 S ADVResp se sbližují případy vytčených větných členů: *S tím tygrem, to snad bylo trochu teatrální. S tou rozumovou úvahou, to je pravda.* Srov. také *pokud jde o mne, nepatří mi zásluha . . .; co se bratra týče, měl bys ho požádat . . .* ap. V podobných případech jde o vyčlenění tématu, jehož se týká následující výpověď a jejíž součástí v té či oné podobě je. Sem lze přiřadit i nepříliš častý infinitiv: *Odpovědět odpověděl, ale nevrle. Zpívat nezpíval, jenom poslouchal.*

4.8 ADV PŮVODU (ADVOrig)

4.8.1 K ADVOrig se řadí taková rozvití i doplnění predikátu, zpravidla slovesného, která vyjadřují entity podílející se na jeho realizaci jako zdroj/východisko. Označují nejčastěji participant, který se prostřednictvím děje přetváří, je spotřebováván, je východiskem pro vznik jiné nové entity, která je jeho kontinuantem, např.: *Děti si stavěly z písku hrady.* Mají nejčastěji povahu valenční, např. *Přístřešek je srouben z prken*, zčásti však jde o určení volné, fakultativní: *Rozměry paláce lze poznat z rozvalin.* Sémantická homogennost těchto ADV je podepřena jednotou výrazových prostředků — v zásadě jsou ADVOrig vyjadřována předložkovým pádem *z* + G; okrajovou funkci plní *od* + G.

4.8.2 Z významu ADVOrig plyne, že jsou vázána nejčastěji na predikáty mutační, a to akční s významem „zhotovovat", např. *Stavěli paláce z pálených cihel*, a neakční, např. *Sdílnost umění roste jen ze životní pravdy.*

Typem ADVOrig je *z* + G při predikátech s významem myšlenkové činnosti v širokém smyslu: *Vytušila jsem to z jeho postoje. Z toho dopisu jsem viděl, že nesouhlasí.*

4.8.3 K ADVOrig lze přiřadit též doplnění nebo rozvití vyjadřující původ něčeho zděděného; výrazovou formou je tu *po* + L: *Po matce mluvil dost slušně česky. Byl dobrý hospodář po svém dědovi.*

5 ATRIBUT (PŘÍVLASTEK)

5.0 Atributy (přívlastky) se nazývají takové skladební členy, které jsou suplementy substantiv nebo některých jiných výrazů zaujímající v skladebné struktuře substantivní pozici. Jinak řečeno za atribut považujeme člen syntagmatu, který je substantivem dominován. Atributy mohou samy mít podobu holého syntaktického členu (*absolutní vítěz, vítěz závodu*), fráze *(vítěz každé kategorie)* nebo věty *(závodník, který zvítězí).* Větné struktury obsahující atribut jsou tedy struktury derivované; atribut se do nich zavádí rozvíjecím pravidlem, které lze uplatnit též rekurzívně: *Nemám drobné peníze* → *Nemám žádné drobné peníze* → *Nemám žádné drobné peníze na šatnu.*

V dosavadních popisech české skladby byl přívlastek většinou vymezován stejně jako zde, tedy na rovině výlučně výrazové, na rozdíl od jiných větných členů, které byly definovány na základě kritérií komplexních. Konstatovalo se pak, že atribut je členem zejména významově velmi pestrým, a že je proto obtížné jej obecně popsat. To ovšem vyplývalo z celého pojetí věty a větných členů: přívlastek byl totiž kladen na stejnou úroveň s větnými členy jinými, ačkoli se pod tento jediný pojem zahrnuje značně různorodý soubor, zatímco členy rozvíjející sloveso jsou diferencovány mnohem detailněji. Je třeba zdůraznit, že na rozdíl od subjektu, komplementu a adverbiále není atribut nikdy členem základových větných struktur, nýbrž jen členem substantivní fráze; do vět vstupuje toliko jako její součást. Tato vázanost na substantivum se projevuje i v slovosledu: postavení atributu ve větě lze vysvětlit především na základě jeho významového vztahu k substantivu, které mu dominuje, a proto se jeho pozice určuje též relativně vzhledem k němu. Obecnými slovosledními pravidly se zpravidla řídí fráze jen jako celek (viz C 5.9).

To neznamená, že problematika atributu není v syntaxi závažná: právě naopak, zahrnuje vlastně vše, co se týká výstavby daleko nejfrekventovanějšího typu fráze.

Za nejobecnější kritérium pro třídění atributu podle formy se zpravidla volí rozdíl mezi atributem shodným (kongruujícím s dominujícím substantivem v pádě, v čísle a v rodě) a neshodným. Tento rozdíl je důležitý především pro slovosledné postavení atributu. K neshodnému přívlastku se proto zařazují jak slova, která by se vzhledem k svým morfologickým vlastnostem v principu shodovat mohla, např. *vznik života,* tak i slova a formy, které se se substantivy shodovat nemohou, protože s nimi nemají žádné kategorie společné, např. *výstup nahoru, touha vyniknout.*

Důležitou formální vlastností přívlastku je způsob jeho připojení k substantivu. Rozlišuje se připojení splývavé, při němž substantivní fráze — při normálním řečovém tempu — tvoří jediný větný úsek, a nesplývavé, v kterém substantivum a postponovaný atribut představují úseky samostatné: substantivní složka fráze je ukončena stoupavě, takže mezi ní a přívlastkem je nekoncový předěl.

Nesplývavě připojeným postponovaným atributem bývá adjektivní fráze: *Náš dům, svítící bílou omítkou, mě z daleka vítal,* koordinovaná adjektivní skupina: *Náš dům, bílý a vysoký, mě z daleka vítal,* nebo fráze s dominujícím infinitivem: *Ten jeho zlozvyk, skákat do řeči, mě popuzuje.* Stojí-li přívlastek před

substantivem, jsou složky fráze pravidlem spojovány splývavě, bez ohledu na jeho význam nebo formu.

Rozdíl mezi splývavým a nesplývavým spojením je ve frázích s postponovaným přívlastkem často funkční. Nesplývavě se připojují především přívlastky nerestriktivní (viz C 5.6.3); bere-li se v úvahu zároveň jejich extenzionálně významový vztah k dominujícímu substantivu i jejich pozice v lineární výstavbě fráze, charakterizují se jako přívlastky volné. O atributu těsném se (ne zcela oprávněně) mluví vždy, je-li připojen nesplývavě, ať již jsou důvody pro takové připojení významové, nebo jen poziční.

Atribut může rozvíjet rovněž náhradu (substitut) substantiva. Dominujícími členy v takových frázích jsou především zájmena samostatná (vzhledem k tomu, že zaujímají substantivní syntaktickou pozici, zvaná též substantivními): *někdo, kdosi, kdokoli*, samostatné nebo anaforické *ten, všichni, všechno, každý* apod.: *Kdo cítí se mnou ubohým? Přijď každý toužící po přátelském popovídání. Zahrajte tu naši. Ten, který zvítězí, bude odměněn. Všechno, o čem jsme mluvili, vybreptala. Poradíš mi něco lepšího?*

Jiné výrazy mohou být rozvíjeny jako substantiva, zejména chápou-li se jako citáty: *Přijde vždy s nějakým ale. Ve vyňatých slovech se píše tvrdé y. Jakmile se ozvalo mohutné Ktož jsú boží bojovníci, křižáci se dali na útěk.* Pokud substantivní pozici zaujímá infinitiv, za jeho atribut se považuje jenom adjektivum, protože adjektivem jiné slovesné tvary rozvíjeny nejsou: *Pouhé chtít nestačí.* Jiné suplementy infinitivu mají povahu valenční *(Jíst ovoce je zdravé)* nebo adverbiální *(Přejídat se před spánkem je vyloženě zdraví škodlivé).*

Charakterizuje-li se význam atributu obecně, zdůrazňuje se, že vyjadřuje statický příznak substantiva. Je však třeba upozornit, že adjektiva slovesná, zejména pokud jsou utvořena od přechodníků, si značnou míru dějovosti zachovávají: to se projevuje jednak tím, že vyjadřují časové významy, jednak mohou být rozvíjena jako slovesa: *lidé občas procházející / právě prošedší vstupní branou.*

Avšak za podstatné považujeme hlavně to, že podat výstižnou významovou charakteristiku přívlastku, aby vyhovovala pro všechny jeho typy, není možné. Zde rozlišujeme pět významově odlišných typů atributu:

(1) valenční (2) determinační (3) u synkretických výrazů (4) kvantifikační (5) delimitační.

5.1 VALENČNÍ ATRIBUT

5.1.0 Základní funkcí substantiv v procesu komunikace je pojmenovávat jevy předmětné, substanční povahy. Pokud jde o vztahy, které mezi předměty existují, a o děje, jichž se účastní, jsou primárně „pojmenovávány" útvary složitějšími; významovou složku těchto útvarů tvoří propozice, nejexplicitnějším

prostředkem k vyjádření propozičních významů jsou pak věty. Ale jazyk má k dispozici více možností k realizaci propozice na rovině výrazu: i substantiva mohou pojmenovávat děje, abstrahujeme-li od aktualizačních významů spojených s predikátem. Takové nominalizace též umožňují — pokud je to vhodné — odhlédnout od účastníků děje/stavu i od okolností, za nichž k ději/stavu dochází *(řezání, roznáška, střelba, snaha)*, podobně jsou schopna pojmenovávat vlastnosti bez zřetele k jejich nositelům *(lakota, hrdost)*. Dominuje-li však takové substantivum frázi, atribut může (ale nemusí) vyjádřit některý participant propozice: *řezání prken, boháčova lakota, roznáška doručovatelem, doprava na stadión, pobyt doma, hrdost na úspěchy, snaha uplatnit se*. V principu je možno konstruovat i takovou substantivní frázi, která by obsahovala všechny participanty základové propozice, jakož i okolnostní určení, která k propozičnímu jádru nepatří *(noční střelba záškodníků z úkrytů na civilní obyvatelstvo)*. Při tom je do jisté míry zachováno intenční pole původního predikátu: lze tu pak oprávněně hovořit o jeho vyjádření jako o valenčním rozvíjení substantiva, resp. o valenčním přívlastku. Atributy můžeme pak charakterizovat jako agentní, patientní atd. Je však třeba zdůraznit, že takové fráze se od věty, např. *(Ten) boháč je / byl . . . lakomý. Záškodníci střílejí / by střílelí . . . v noci z úkrytů na civilní obyvatelstvo*, principiálně liší tím, že neobsahují významy aktualizační (zejména osobu, čas a modus). Formální souvislost mezi větou a substantivní frází můžeme charakterizovat jako transformační vztah: takový výklad se nabízí zejména tehdy, jestliže dominující substantivum je odvozeno od slovesa nebo adjektiva, které by mohlo realizovat sémantický predikát obsahově ekvivalentní věty. Ale totožnost základové propozice předpokládáme i v případech, kdy slovotvorný vztah mezi větným predikátem a substantivem není, např. *bát se psů — strach před psy; ubližovat dětem — násilí na dětech*. Substantivní vyjádření lze v takových případech chápat jako supletivní formu. Konečně zpravidla existuje k němu alespoň synonymum slovotvorně motivované *(strach — bázeň, násilí — ubližování)*.

Atributy valenčně rozvíjejícími jsou hlavně substantiva, adverbia, infinitivy a vedlejší věty, tedy jde o přívlastky neshodné; typickým pádem substantivního atributu je genitiv. Místo něho může však někdy stát též shodné adjektivum nebo zájmeno posesivní, „přivlastňující" participantu základové propozice: např. *matčina / její péče (← matka / ona pečuje)*.

Podle toho, jaký charakter má příslušný participant v základové propozici, lze v substantivní frázi rozlišovat valenční atribut povahy propoziční, např. *snaha, aby se uplatnil / uplatnit se / o uplatnění*, od atributu nepropozičního (předmětného, substančního), např. *ztráta dokladů*.

Pokud jde o to, jak se participanty základové propozice realizují na rovině výrazové, rozdíly mezi větou a substantivní frází se týkají jednak pádu, jednak slovního druhu: *matka navštívila tetu* ⟶ *matčina* (S ⟶ Adj) *návštěva* (V ⟶ S) *tety* (S_{ak} → S_g). Bez výjimky platí, že substantivní přívlastek nemůže být

v akuzativu; nominalizační transformace má pravidelně za následek změnu S_{ak} v S_g. Dojde-li k tomu, že v téže frázi se mají objevit dva atributy v genitivu, jeden obvykle dostává formu jinou, zejména mají-li odlišnou sémantickou funkci. Častěji to bývá přívlastek odpovídající roli agentu/nositele: *matčina návštěva tety*, ale je možné i jiné řešení, např. *návštěva matky u tety*. Výjimečně se však objeví i dva genitivní přívlastky s touž sémantickou rolí: *zbavení poslance imunity*. Ze slovnědruhových i pádových rozdílů plyne i odlišná hierarchizace členů.

Přívlastek valenční povahy je tedy třeba analyzovat v souvislosti s charakterem dominujícího substantiva, případně též dalšího valenčního atributu, protože intenční a valenční strukturu, která určuje významové a formální vlastnosti atributů, vytvářejí tyto členy společně. Předmětem rozboru je tedy substantivní fráze jako celek.

Dominující člen poskytuje rovněž základní kritérium pro třídění valenčního atributu. Předpokládáme-li, že substantivní pozice obsahuje nominalizovaný propoziční predikát, pak podle jeho významu se liší atribut u substantiv

(1) dějových/stavových, zpravidla deverbativních;

(2) s významem vlastnosti, zpravidla deadjektivních (tj. odvozených od adjektiv schopných fungovat jako predikativ). Uvnitř těchto skupin třídíme substantiva podle počtu pozic pro valenční rozvíjení atributem a podle jejich morfologického ztvárnění. (Pro stručnost mluvíme o valenci substantiva, i když má valenční rozvíjení substantiv na rozdíl od valence predikátů některé specifické vlastnosti.)

5.1.1 Atribut u substantiv s významem děje/stavu

5.1.1.0 Ačkoli jde z větší části o substantiva deverbativní, vytvářejí z hlediska valence specifický systém, odlišný od systému slovesného (podstatný rozdíl mezi valencí slovesnou a valenčním rozvíjením dějových substantiv je také v tom, že žádnou pozici valenčních struktur dějových substantiv nemůžeme bez dalšího považovat za obligatorní; to je dáno tím, že relační (tranzitivní) charakter substantiva je proti slovesu oslaben). Za kritérium dějovosti/stavovosti substantiva je vhodné považovat stránku významovou; za dějová považujeme všechna substantiva s významem (významovým rysem) „průběhu v čase", tedy i dějová nedeverbativa (např. *panství, násilí, odpovědnost, těžkost(i), nesnáz* ap.), jež se začleňují do týchž valenčních typů jako jiná substantiva těch skupin, k nimž se na základě svých vlastností gramatických (valenčních) a sémantických řadí (kupř. *panství koho nad kým* k témuž typu jako např. *vláda koho nad kým, násilí koho na kom* k témuž typu jako např. *křivda koho na kom, odpovědnost koho ke komu* k témuž typu jako např. *vztah koho ke komu,*

těžkosti, nesnáze koho s čím k témuž typu jako např. *obtíže koho s čím* apod.). Podle významové i formální stránky fráze rozlišujeme dále:

5.1.1.1 Atribut u substantiv jednovalenčních

S_g — Atribut má význam agentu nebo nositele děje/stavu. Dominujícími členy jsou substantiva s významem

(a) děje, zejména aa) pohybu, a substantiva významově blízká; např. *chůze lidoopa, krok tanečnice, pohyb cvičenců, proud vzduchu, skok/start závodnice;* ab) aktivních projevů lidské (popř. zvířecí) psychiky, včetně mimiky a gest; např. *gesto hlavy, pláč dítěte, posunek ruky, pošklebek obličeje, smích diváků, úžas, úsměv dívky;* ac) zvuků, a to jednak takových, které doprovázejí jiný děj (tato substantiva mají zpravidla ráz onomatopoický a jejich původcem bývá obvykle předmět neživý); např. *hukot motoru, praskot větví, rachot hromu, řinkot skla, sykot páry, šelest větru* atd., jednak takových, jejichž původcem bývá osoba nebo zvíře, např. *hvizd uličníka, pokřik hráčů, štěkot psa, tlukot slavíka;* ad) děje souvisícího s fyziologií živých organismů, např. *tep srdce, oběh krve;* ae) jiné činnosti týkající se pouze původce: *činnost organizace, exploze granátu, improvizace klavíristy, práce učitele;*

(b) stavu; sem náležejí např. substantiva vyjadřující smysly vnímatelné stavy věcí, např. *(od)lesk hladiny, ozvěna výkřiku, paprsek slunce, pach chléva, svit měsíce, vůně květin, záře ohně* ap., a jiné stavy osob, zvířat a věcí (např. *dostatek vody, mdloba raněného, spánek dítěte);*

(c) změny stavu; sem patří např. tato substantiva s atributem označujícím konkrétního nebo abstraktního nositele změny stavu (u některých jde zároveň o výsledek změny stavu) : *pokles teploty, rozvoj výroby, růst stromů, úbytek sil, východ měsíce, vzestup zájmu, vznik života, zánik práv, západ slunce, zrod člověka.*

S_g / *mezi* S_i — Ve frázi s tímto atributem dominují substantiva s významovým rysem vzájemnosti, reciprocity. Partneři recipročního děje mohou být pojmenováni buď souhrnným pojmenováním v plurálu, nebo individuálními pojmenováními, která mohou být v singuláru i v plurálu. Tuto valenční strukturu mají např. substantiva *družba, přátelství národů, ČSSR a NDR / mezi národy, mezi ČSSR a NDR, obchod, styk, kooperace socialistických zemí / mezi socialistickými zeměmi, korespondence přátel / mezi přáteli, B. Němcové a F. M. Klácela / mezi B. Němcovou a F. M. Klácelem* (a též *B. Němcové s F. M. Klácelem).* Viz C 1.0.4.

5.1.1.2 Atributy u substantiv dvouvalenčních

5.1.1.2.1 $S_g - S_i$

(a) Atribut S_g má význam patientu, S_i význam agentu v intenční struktuře predikátu

Tak je tomu u substantiv vzniklých ze sloves s akuzativním komplementem; např. *doprava nákladů výtahem, chvála mateřštiny spisovateli, kontrola provozu příslušníky VB, nákup zahraničních vozidel Motokovem, odchyt zvěře myslivci, okupace země nepřítelem, oprava vedení montéry, přehlídka útvaru velitelem, výmlat obilí státními statky, výstavba socialismu zeměmi RVHP* atd.

Přívlastkem v instrumentálu může být vyjádřen agens živý i neživý. Jestliže agens je neživý, dochází však k významovým posunům směrem od původce děje k prostředku, jímž se děj uskutečňuje; srov. např. *demolice objektu trhavinami, přeprava osob autobusy, sklizeň obilí kombajny* atp. Viz též C 1.1.1.2, C 2.4.

Zcela jednoznačně mají význam prostředku časté konstrukce s předložkami (např. *přeprava osob prostřednictvím autobusů, výmlat obilí pomocí kombajnů).* Přívlastky tohoto typu proto do valenčního pole substantiv popisovaného typu nepatří. Spíše by k valenčním atributům náležely předložkové pády významu místního, které tam, kde agentem děje je nějaká instituce, závod, avšak i oblast, prostředí nějaké činnosti, jež jsou pojmenovány abstraktními substantivy, jsou výrazem přechodu od významu původce děje k významu místnímu (i v přeneseném smyslu); srov. např. *oprava praček Kovoslužbou / v Kovoslužbě, výchova žáků školou / na škole* ap. Viz též C 1.0.3.

Tyto významové přechody spolu se zřetelem k tomu, aby substantivní fráze nebyla přívlastky přetížena, způsobují, že v jazykových projevech zůstává pozice s instrumentálem často nevyjádřena. Genitivní atribut v takto redukované struktuře (který odpovídá patientovému komponentu intenční struktury) nemusí však být významově jednoznačný: jde-li o genitiv substantiva s významem životným, mohl by označovat patiens i agens činnosti, srov. např. *výchova rodičů, podpora vlády* apod. (← *někdo vychovává rodiče,* nebo *rodiče vychovávají někoho).* To však není zpravidla na závadu dorozumění, neboť z kontextu (popř. ze situace) je obvykle zřejmé, zdali genitiv má funkci agentu, nebo patientu.

V jistém smyslu protějšek těchto případů tvoří ty redukované struktury, kdy je při výpovědní realizaci obsazen jen přívlastek odpovídající komponentu agentovému. Této jediné funkci rovněž odpovídají různé způsoby vyjádření (jejich uplatnění je ovlivněno sepětím s kontextem a podílí se na něm též zřetel k významové jasnosti); srov. např. *výchova rodiči (rodičů) je pro rozvoj dítěte neméně důležitá než výchova školou (školy).* Čím více má původce děje charakter neživotný, tím spíše se k jeho označení užívá přívlastků v pádech předlož-

kových, u nichž převažují rozličné významy jiné, takže nemají již charakter pádů valenčních; srov. např. *výchova v rodině je neméně důležitá než výchova ve škole, přeprava osob pomocí autobusů neustále vzrůstá* ap.

S_g / *zda* Sent – S_i — Varianta s takovou větou vedlejší je u přívlastku některých substantiv s významem zjišťování, prověřování ap.: *kontrola znalosti předpisů / (toho) zda se znají předpisy (dopravními orgány), prověrka schopnosti uchazečů ke studiu / (toho) zda jsou uchazeči schopní ke studiu (přijímací komisí).*

Použití varianty se *zda* Sent odstraňuje možnost střetnutí dvou genitivů a vytváří tak podmínky pro to, aby genitivem byla vyjádřena agentová role. To je výhodné zejména u substantiv s oslabeným dějovým významem, neboť u nich nejsou okolnosti pro užití instrumentálu příhodné; srov. *průzkum vlivu prostředí na jednotlivce / (toho) zda prostředí má vliv na jednotlivce (prováděný sociology) – průzkum sociologů, zda prostředí má vliv na jednotlivce.*

(b) Atribut S_g má význam agentu, S_i význam prostředku

Tato kombinace atributů se objevuje u poměrně nečetných substantiv, jako např. *hod dorostenců diskem, vrh soutěžících koulí, obchod přímořských států rybami* ap.

(c) Atribut S_g má význam agentu, S_i okolnostního určení

U substantiv, která zahrnují v intenční struktuře vedle komponentu agentového ještě komponent s lokálním význam „kudy". Tato substantiva vyjadřují pohyb procházející nějakým prostředím; mívají často předponu *prů-* a instrumentál pojmenovává v jejich valenčním poli prostředí, jímž pohyb prochází; např. *průchod vody potrubím, průjezd vlaku tunelem.*

5.1.1.2.2 $S_g - S_d$

Genitivní atribut odpovídá agentovému komponentu intenční struktury, dativ jejímu beneficientu (interesentu): *služba rytířů paním ← rytíři slouží paním.* Dominující substantiva označují děj konaný v něčí prospěch nebo neprospěch, kupř. *potlesk (diváků herci), výsměch (zpátečníků pokrokovým snahám)* ap.

5.1.1.2.3 S_g – prep S

Intenční východisko přívlastku v genitivu se neliší od typu probraného v odd. 5.1.1.1. V dalších výkladech bude proto věnována zvláštní pozornost atributu s formou pádu předložkového. Časté varianty předložkového pádu a vedlejší věty přívlastkové vyplývají z převážně propozičního charakteru tohoto přívlastku. Z týchž důvodů jsou některá substantiva rozvíjena infinitivem; tako-

vý atribut je však možný jen tehdy, jestliže agens/nositel děje vyjádřeného dominujícím substantivem je referenčně identický s agentem/nositelem děje označovaného v přívlastku.

A. Atribut v genitivu odpovídá agentu/nositeli, atribut v předložkovém pádě patientu (v širokém smyslu); má formu

(a) *k* S_d – dominující substantivum má význam vnitřního vztahu k cíli děje, vyjádřenému atributem v předložkovém pádě; např. *obdiv malířů k Rembrandtovi* (← *malíři obdivují Rembrandta).* Podobně: *zřetel společnosti k potřebám jednotlivce, poměr, vztah národů ke kultuře, odpovědnost poslance k voličům, úcta dětí k rodičům, nechuť nemocného k jídlu, odpor, antipatie, averze konzervativců k novotám, nenávist, zášť utlačovaných k utlačovatelům* ap. U mnohých substantiv této skupiny je tento atribut v alternativních předložkových pádech, např. *zřetel na něco;* u substantiv s významem záporného postoje k předmětu, jako např. *odpor, antipatie, averze, nenávist, zášť* alternuje s předložkou *k* předložka *proti.* Někdy je alternativ více, např. u substantiva *obdiv* je ještě *nad* S_i, *pro* S_{ak}, jinde též knižní předl. *vůči.* – U některých substantiv má variantní formu věty obsahové se spojkou *aby*, popř. *že* + modalita nebo infinitivu: *nechuť, odpor poraženého k přiznání porážky / k tomu, že má přiznat porážku / (k tomu) aby přiznal porážku / přiznat porážku;*

(b) *na* S_{ak}

(1) u substantiv s významem obrácení pozornosti, zřetele, působení ve směru na cíl děje, např. *vliv poptávky na výrobu (← poptávka ovlivňuje výrobu);* podobně *ohled, zřetel společnosti na potřeby jednotlivce, dohled inspektorů na vyučování, myšlenka, vzpomínka dětí na prázdniny, plány nacistů na světovládu, útok(y) tisku na socialistické státy, názor komentátorů na situaci, lov, hon myslivců na zajíce, hněv, vztek, zlost chlapce na kamaráda, nářek, reakce účastníků na špatnou organizaci, stížnost, žaloba odběratele na dodavatele* ap. — Alternativní předložkové pády, např. *ohled, zřetel k* S_d, *dohled, dozor, nářek nad* S_i, *myšlenka, názor o* S_i, *útok, nájezd, stížnost, žaloba proti* S_d ap. Atributivní věty vedlejší: *že* Sent, např.: *nářek účastníků na špatnou organizaci zájezdu / (na to) že zájezd je špatně organizován, stížnost, žaloba odběratele na nedodržení smlouvy dodavatelem / (na to) že dodavatel nedodržel smlouvu; jak* Sent: *podívaná, pohled přítomných na bezmocné plavidlo unášené proudem / na to, jak proud unáší bezmocné plavidlo.* Se spojkou *aby: příprava cukrovarů na kampaň / na to, aby kampaň byla úspěšná* ap.;

(2) u subst. s významem změny stavu přívlastek vyjadřuje výsledek této změny, zahrnující i rozložení, rozčlenění celku v části; např. *změna, přeměna chlapce na muže, rozklad, rozpad kolektivu na jednotlivce.* – Alternativní předl. pád *v* S_{ak}: *přeměna chlapce v muže;*

(3) u substantiv s významem doufání, že bude platit obsah vyjádřený atributem v předl. pádě; např. *naděje nemocného na uzdravení.* Alternativa: *v* S_{ak} *že* Sent / Inf: *naděje nemocného na / v uzdravení / že se uzdraví / uzdravit se;*

(c) na S_l

(1) u subst. s významem účasti, podílu, závislosti na ději atributem v předl. pádě vyjadřovaném; např. *účast lidu na vládě (← lid se účastní vlády),* podobně *vina řidiče na nehodě, zájem města na postavení nemocnice, závislost úrody na počasí* ap. – Variantní věta vedlejší s rozmanitými spojkami, např.: *vina řidiče na nehodě / (na tom) že došlo k nehodě; zájem, interes města na postavení nemocnice / (na tom) aby byla postavena nemocnice; závislost úrody na příznivém počasí / na tom, zda(li) bude příznivé počasí;*

(2) u subst. s významem působení v neprospěch objektu zasahovaného dějem, který atribut v předl. pádě vyjadřuje; např. *msta utlačovaných na tyranovi (← utlačovaní se mstí na tyranovi), prohřešek, zrada odrodilců na národu, křivda, bezpráví, násilí, násilnost, nespravedlnost, příkoří (utiskovatelů na utiskovaných)* ap.;

(d) *nad* S_i

(1) u subst. s významem psychického reagování a jeho projevů atribut v předl. pádě vyjadřuje podnět: *radost, jásot, rozpaky, úsměv, úžas hráčů nad vítězstvím, porážkou, lítost, zármutek, bolest, žal, zoufalství, pláč matky nad ztrátou dítěte.* – Alternativy např. *radost, rozpaky, smutek z* S_g, *obdiv k* S_d, *pro* S_{ak}. – Variantní věta vedlejší *že* Sent: např. *radost, jásot, údiv hráčů nad vítězstvím / (nad tím) že zvítězili, smutek, pláč matky nad ztrátou dítěte / (nad tím) že ztratila dítě;*

(2) u subst. s významem nadřazenosti jako výsledku děje vyjadřuje atribut v předl. pádě podřazeného partnera ve vztahu : *(nad)vláda, panství vítězů nad poraženými, vítězství domácích nad hosty;*

(e) *o* S_{ak} – u subst. s významem aktivního obrácení pozornosti nebo reagování a projevů těchto postojů atribut v předl. pádě vyjadřuje cíl nebo podnět děje; např. *zájem čtenářů o novinky, péče, starost, bázeň, strach matky o dítě, snaha, pokus, úsilí závodníka o překonání rekordu.* Alternativní předl. pády: např. *zájem, interes na* S_l, *snaha, úsilí po* S_l. Varianta s atributivní větou vedlejší a varianta s infinitivem (některá subst. mají jen některou z nich): *starost, obava matky o výchovu dítěte / (o to) aby dítě dobře vychovala / zda dítě dobře vychová; snaha, pokus, úsilí závodníka o překonání rekordu / (o to) aby překonal rekord / překonat rekord, zájem čtenářů o získání novinek / (o to) aby získali novinky / (o to) zda získají novinky / získat novinky;*

(f) *o* S_l – u subst. s významem mentálních dějů nebo stavů a jejich projevů v nejširším smyslu atribut v předl. pádě vyjadřuje téma nebo obsah (syžet);

např. *myšlenky, názory, představy, nápady filozofů o životě, pochybnosti posluchačů o věrohodnosti zprávy, projev, přednáška, referát, poslance o významu vědeckotechnické revoluce, hovory lékaře o závažnosti životosprávy* ap. – U subst. *názor* alternuje *na* S_{ak}. Varianty s větou vedlejší obsahovou *že* Sent, popř. *zda* Sent; např. *myšlenky, úvahy* atd. *filozofů o smyslu života / (o tom) že (zda) život má smysl, pochyby, pochybnosti posluchačů o věrohodnosti zprávy / (o tom) že (zda) zpráva je věrohodná* atd.;

(g) *od* S_g – u subst. s významem vzdalování, oprošťování atribut v předl. pádě vyjadřuje předmět, s nímž byl agens/nositel předtím v kontaktu (substantiva této skupiny mívají předponu *od-* nebo *ú-*): *odluka církve od státu, odpočinek, oddech pracovníka od práce, ústup delegace od striktních požadavků* apod.;

(h) *po* S_l – u subst. s významem děje zaměřeného na dosažení, získání toho, co pojmenovává atribut v předl. pádě; např. *snaha herce po vyniknutí, úsilí člověka po dokonalosti, stesk emigrantů po domově, tužba lidstva po míru, žádostivost utiskovaných po pomstě, poptávka čtenářů po knize, honba, sháňka sběratelů po unikátech* ap. – Alternativy např. *snaha, úsilí o* S_{ak}, *honba, sháňka, shon za* S_l. Varianty s vedl. větou se spojkami *aby* Sent, *zda* Sent a varianty s infinitivem: např. *poptávka čtenářů po knize / (po tom) zda kniha je k dostání* nebo s oběma spojkami, např. *honba, sháňka, shon sběratelů po unikátech / po tom, aby měli unikáty / po tom, zda jsou unikáty, snaha, úsilí, touha člověka po uplatnění / (po tom) aby se uplatnil / uplatnit se;*

(i) *pro* S_{ak} – u subst. s významem kladného citového vztahu k předmětu nebo ději pojmenovanému atributem v předl. pádě; např. *cit soudce pro spravedlnost, entuziasmus básníka pro vznešené ideje, zápal hráčů pro hru.* – U subst. *obdiv* alternuje s *k* S_d a *nad* S_l. Varianta s vedl. větou *aby* Sent, např. *entuziasmus básníka pro vítězství vznešených idejí / pro to, aby zvítězily vznešené ideje, zápal hráčů pro dobrou hru / pro to, aby se dobře hrálo.* Subst. *obdiv* má variantu *jak* Sent; např. *obdiv malířů pro krásu přírody / pro to, jak je příroda krásná;*

(j) *proti* S_d – u subst. s významem nesouhlasu, odporu (a jeho projevů), u nichž vyjadřuje atribut podnět k takové reakci: *bouře sedláků proti pánům, odboj národů proti okupaci, protest pokrokových lidí proti rasové diskriminaci, útoky, nájezdy měšťáckého tisku proti socialistickým státům, odpor, antipatie, averze konzervativců proti novotám, demonstrace, stávka dělníků proti propouštění* ap. – Některá subst. mají alternativní předložkový pád jiný, např. *útok, nájezd, na* S_{ak} *odpor, antipatie, averze k* S_d. Ve všech případech je možno nahradit předl. *proti* předložkou *vůči*, která je jejím knižním synonymem. Varianta s větou vedlejší atributivní se spojkami *že* Sent, popř. *aby* Sent; např. *bouře sedláků proti pánům / proti tomu, že je páni utlačují / proti tomu, aby je šlechta (ne)utlačovala, odboj národů proti okupaci / proti tomu, že jsou okupovány / proti tomu, aby (ne)byly okupovány* atd.;

(k) *před* S_i – u subst. s významem odlučování, vzdalování, resp. snahy o ně a s významem nelibých reakcí; přívlastek vyjadřuje dominantní objekt, před nímž se děj vzdaluje (snaží odloučit, vzdálit), nebo podnět k reakci: *ústup vojska před nepřítelem, strach, obava pachatele před prozrazením, hrůza, úzkost nemocného před smrtí, ostych, stud mladého člověka před veřejným vystupováním* ap. Subst. *strach, obava, bázeň, úzkost* mají přívlastek v alternativním předl. pádu *z* S_g. Substantiva s významem nelibých reakcí mají variantu *že* Sent, *aby* Sent, *zda* Sent, např. *strach, obava, úzkost pachatele před prozrazením / (před tím) že bude prozrazen / (před tím) aby nebyl prozrazen / (před tím) zda nebude prozrazen.* Někdy se uplatňují jen některé z těchto spojek; např. *ostych, stud mladého člověka před veřejným vystoupením / (před tím) že má veřejně vystoupit / (před tím) aby veřejně vystoupil.* Varianta s infinitivem: *ostych, stud mladého člověka veřejně vystoupit;*

(l) *s* S_i

(1) u subst. s významem recipročního (partnerského) děje, u nichž vyjadřuje (druhého) partnera děje: *schůzka, dostaveníčko, rendez-vous, sraz, styk mládeže s umělci, družba Ústí n. L. s Vladimirem, součinnost, kooperace, obchod* („obchodní styky") *ČSSR se zeměmi RVHP, korespondence B. Němcové s F. M. Klácelem, přátelství člověka se psem, beseda umělce s dětmi, válka Rakouska s Pruskem, soutěž socialistických států s kapitalistickými* ap. K variantám *schůzka mládeže a umělců / mezi mládeží a umělci* viz C 5.1.1.1.

(2) u subst. s význ. souhlasu, nesouhlasu, účastenství ap. atribut vyjadřuje jev, k němuž prožívatel takový postoj zaujímá; např. *souhlas navrženého s volbou, soucit, účast světové veřejnosti s utrpením pronásledovaných, sympatie pokrokového lidstva s osvobozeneckým hnutím* ap. Alternativa: např. *účast na* S_l, *sympatie k* S_d. Varianta *že* Sent (popř. *aby* Sent); např. *soucit, účast, účastenství světové veřejnosti s utrpením pronásledovaných / s tím, že pronásledovaní trpí, souhlas navrženého s volbou / s tím, že byl zvolen / (s tím) aby byl zvolen* ap.;

(3) u subst. s význ. vynakládání úsilí na uskutečnění děje; atribut vyjadřuje sám tento děj (tato substantiva bývají často v plurálu): *námaha, starost(i) závodu se zajišťováním pracovníků.* Variantou je většinou atributivní věta vedlejší *aby* Sent, např. *námaha, starost(i) závodu se zajišťováním pracovníků / (s tím) aby zajistil pracovníky;*

(m) *u* S_g – u substantiv rozmanitého významu vyjadřuje různé sémantické role tehdy, jestliže genitivu, který pravidlem danou roli vyjadřuje, bylo užito pro obsazení jiné pozice intenční; např. *návštěva babičky u kněžny* (← *babička navštívila kněžnu), pocit křivdy u odsouzeného (odsouzený pociťuje křivdu)* ap. Valenční charakter předložkového pádu je tu poněkud oslaben, neboť tu pronikají významy jiné, zejména místní. S atributem *u* S_g alternuje prostý genitiv, zbývající pozice valenční struktury těchto substantiv je pak ovšem zpravidla

obsazena jinak: *návštěva kněžny babičkou, pocit odsouzeného, že mu bylo ukřivděno;*

(n) *v* S_{ak}

(1) u subst. s významem přesvědčení o platnosti propozice vyjádřené atributem v předložkovém pádě (tj. o uskutečnění budoucího děje, který je pozitivně hodnocen): např. *důvěra, víra buditelů ve vzkříšení národa, naděje nemocného v uzdravení.* – Alternativa u někt. substantiv: *naděje na* S_{ak}. Varianta *že* Sent: např. *důvěra, víra buditelů ve vzkříšení národa / (v to) že se národ vzkřísí,* a s infinitivem: *naděje nemocného uzdravit se;*

(2) u subst. s významem změny stavu (v němž je zahrnut i význam rozložení, rozčlenění celku v části), u nichž atribut vyjadřuje výsledek děje, tj. výsledek změny (včetně částí, v něž je celek rozložen); např. *změna, přeměna chlapce v muže, rozklad molekuly v atomy* (alternativa *na* S_{ak});

(3) u subst. *hra,* u něhož vyjadřuje „vnitřní objekt" děje substantivem pojmenovaného: např. *hra mužů v kostky, v šachy, v karty;*

(o) *v* S_l

(1) u subst. s významem „měření sil", u nichž vyjadřuje oblast, obor, v nichž se děj pojmenovaný těmito substantivy koná, např. *soutěž, závody škol v lyžování;*

(2) u subst. s význ. mentálních reakcí, pocitů, u nichž rovněž vyjadřuje oblast, obor, jichž se pocit pojmenovaný atributem týká; např. *záliba mužů v detektivkách, v rybaření* ap. Varianta *že* Sent a infinitiv: *záliba mužů v detektivkách, v rybaření / (v tom) že čtou detektivky, rybaří / číst detektivky, rybařit;*

(p) *vůči* S_d – synonymní s *k, proti* S_d

(r) *z* S_g

(1) u subst. s významem reagování atribut vyjadřuje podnět, pohnutku, zprav. dějovou: *radost, rozpaky bratrů ze shledání, strach, obava, bázeň pachatele z prozrazení, hrůza, úzkost nemocného ze smrti, smutek, zármutek přátel z odloučení* ap. Alternativa zčásti *před* S_i, zčásti *na* S_l. Varianta u subst. s význ. „zármutek" s *že* Sent, např. *smutek, zármutek přátel z odloučení / (z toho) že budou odloučeni,* u substantiv s význ. „strach" také varianta *aby, zda* Sent a při identickém prožívateli děje vyjádřeného dominujícím substantivem a nositeli děje vyjádřeného atributem též infinitiv: *obava, bázeň pachatele z prozrazení / (z toho) že se prozradí / (z toho) aby se neprozradil / (z toho) zda se neprozradí / prozradit se;*

(2) sem se přiklánějí i substantiva s významem „sdělování", u nichž atribut vyjadřuje tematiku: např. *přednáška, výklad prof. Nováka z ekonomie;*

(s) *za* S_{ak} – u subst. s význ. činnosti zaměřené k dosažení abstraktních cílů;

např. *boj, zápas, stávka, demonstrace, manifestace dělníků za vyšší mzdy.* – Varianta *aby* Sent, např. *boj, zápas, stávka, demonstrace, manifestace dělníků za vyšší mzdy / (za to) aby měli, získali vyšší mzdy;*

(t) *za* S_i – u subst. s významem intenzívní snahy o získání toho, co je vyjádřeno atributem; např. *hon, honba, shon, sháňka sběratelů za unikáty (← sběratelé shánějí unikáty).* Alternativa *po* S_i, varianta *aby* Sent: *sháňka sběratelů po unikátech / (za tím) aby měli (dostali, získali* ap.*) unikáty.*

B. Atribut v předložkovém pádě odpovídá agentu, atribut v genitivu druhému komponentu intenční struktury

Předložkový pád má formu *od* S; je omezen na agens (významově) živý, zahrnující jména hromadná pojmenovávající množství živých jedinců, organizace, instituce, úřady, závody ap., na něž se ptáme otázkou *kdo?*, nikoli *co?* Srov. např. *kontrola provozu od příslušníků VB, porážka nacistů od spojeneckých armád, sběr železného šrotu od obyvatelstva, opravy praček od Kovoslužby* ap. – Předložkový pád alternuje s S_i.

C. Atribut v genitivu odpovídá agentu/nositeli, atribut v předložkovém pádě okolnostnímu určení

Předl. pád rozvíjí především subst. s význ. pohybu (např. *příjezd, odjezd, průjezd*); má význam lokální. Podle jeho druhu se rozčlení do čtyř skupin: s významem (a) „kam", (b) „odkud", (c) „kudy", (d) „kde". Dominujícími substantivy jsou ve všech skupinách převážně substantiva prefigovaná, s jejichž prefixy předložky v jednotlivých skupinách významově korespondují.

(a) Atributy s významem „kam". Dominující substantiva vyjadřují pohyb zaměřený k zasažení (nebo alespoň k dosažení) cíle, k němuž pohyb směřuje; jsou to především substantiva s předponami *do-, ná-, pro-, prů-, pře-, pří-, v-, vy-, vý-, zá-.* Význam přívlastků („kam") vyjadřují předložky *do, na* (s akuzativem) a *k* (s dativem). Dějová substantiva této skupiny se spojují v zásadě s atributy se všemi třemi předložkami, v jednotlivých případech rozhoduje charakter substantiva v předložkovém pádě: *docházka žáka do školy, člena na schůze, pečovatelky k nemocnému, dojezd závodníka do cíle, nástup zaměstance do práce, na směnu, k firmě, návrat emigrantů do vlasti, horolezců na základnu, manželky k manželovi, příjezd lodi do přístavu, vlaku na nádraží, přílet letadla do Ruzyně, na letiště, k peruti, vpád vojska do země, na cizí území, k sousedům* ap.

Někdy se i při témž substantivu uplatňují dvě předložky; např. *příjezd tramvaje na zastávku, do zastávky.* Konkurence mezi předložkami *do* a *na* je v současné češtině velmi živá a projevuje se posilováním předložky *na* na úkor předložky *do;* např. *příchod studentů do koleje – na kolej, do pokoje – na pokoj,*

do učebny – na učebnu, pracovníků do závodu – na závod, do ubikací – na ubikace ap. (tento jev je zřejmě spjat s obecnějším jevem posilování předl. *na*, tj. i na úkor předložky *v* ; srov. např. *pobyt studentů v koleji – na koleji, v pokoji – na pokoji, v učebně – na učebně* atd.)

Volba předložky v případech, v nichž jde pouze o přiblížení k objektu, na které se pohyb orientuje, je dáno specifikou významového (lokálního) vztahu dominovaného členu k členu dominujícímu; tak je tomu např. v případech *příjezd nepřátelské jízdy pod hradby, před tvrz, nad řeku, za město, ke hradu, mezi obránce* ap. Okruh předložek, jež se zde uplatňují, je tedy širší než tam, kde jde o zasažení nebo dosažení objektu *(do hradu, na hrad);* na druhé straně však je přece jen omezen (v souladu s intenční strukturou dominujícího substantiva) na předložky s významem lokálním „kam". Atributy s takovými předložkami lze považovat za přechodný typ mezi suplementy valenčně a nevalenčně rozvíjejícími.

Zcela nevalenční charakter mají pak u dějových substantiv s významem pohybu atributy s předložkami s významem jiným než místním; jejich okruh není významem dějového substantiva nijak vázán; např. *příjezd jízdy po západu slunce, za tmy, na úsvitě, pod pláštěm tmy, z rozkazu krále, k dobytí hradu* ap.

Za nevalenční považujeme také předložkové pády významu místního, a to v případech, v nichž dochází k rozporu mezi směrovým významem předpony u dějového substantiva a směrovým významem předložky u přívlastkového substantiva: např. *návrat emigrantů z ciziny.*

Dominující substantiva neprefigovaná jsou řidší: *cesta, expedice vědců do Antarktidy, na Pamír, k obyvatelům Velikonočního ostrova, jízda návštěvníků Beskyd do Rožnova, na Pustevny, k Radegastovi, let ptáků do jižních krajin, na jih, k teplým mořím* ap.

(b) Atributy s významem „odkud". Dominující substantiva vyjadřují pohyb vzdalující se ze svého východiska. Jsou to především substantiva s předponami *od-, s-, se-, vý-*. Těmto předponám odpovídají v atributu (a význam „odkud" vyjadřují) předložky *z* a *od*. I v této skupině váží substantiva sem patřící v zásadě obě předložky, jež jsou i zde určeny pro rozmanité případy obsazení pozice s předložkovým pádem s různými substantivy; např. *odchod dětí z domova, od rodičů, odlet letadla z letiště, od jednotky, seskok parašutisty z letadla, sestup horolezců ze skály, ústup vojska z bojiště, výtok vody z přehrady* ap.

(c) Atributy s významem „kudy". Dějová substantiva této skupiny vyjadřují pohyb procházející nějakým prostředím. Bývají to substantiva s prefixem *pře-* a s prefixem *prů-*, jimž odpovídají v atributivní pozici substantiva s předložkami *přes* a *skrz;* např. *přechod armády přes (skrz) hory, přejezd kolony přes most, přelet letadla přes cizí území/nad cizím územím, průjezd vlaku skrz tunel, průnik vojska skrz/přes nepřátelské území* ap.

S předložkovým pádem s předložkou *skrz*, popř. *přes* alternuje prostý instrumentál, tj. atribut S_i, *průjezd vlaku tunelem.*

(d) Atributy s významem „kde". Dominující substantiva vyjadřují prodlévání, setrvávání na nějakém místě. Patří sem poměrně řídká prefigovaná substantiva, např. s předponou *po-*; atributy se spojují s předl. *v, na* s lokálem a *u* s genitivem: *pobyt J. W. Goetha v západočeských lázních, na dvoře výmarského vévody, u (dvora) výmarského vévody, poloha Prahy na Vltavě.*
K významu a výrazovým prostředkům okolnostních určení místních viz odd. o ADVLoc, C 4.1.

5.1.1.3 Atributy u substantiv trojvalenčních

5.1.1.3.1 $S_g - S_d - S_i$

Pozice s instrumentálem odpovídá komponentu s významem agentu (příp. prostředku), pozice s genitivem a dativem dalším komponentům. Tak je tomu např. u frází *distribuce zboží spotřebitelům velkoobchodem, odběr krve nemocnému sestrou, omluva pozdního příchodu veliteli členem družstva, předávka kolíku dalšímu běžci prvním členem štafety, výdej nářadí pracovníkům skladníkem, rozvoz zboží odběratelům vlastními auty* ap. Alternativa S_i / *od* S_g. U některých substantiv (např. *nabídka, omluva*) alternují s S_g i další pády předložkové.

Zvláštní typ představují fráze, které mají instrumentál ve dvou přívlastcích. V nich jeden instrumentál odpovídá okolnostnímu komponentu intenční struktury (s lokálním významem „kudy"); např. *přeprava zboží auty tunelem pod Montblankem.* Pak s ním alternuje atribut *skrz, přes* S_{ak} *(skrz tunel* ap.*).*

Pozice s instrumentálem zůstává v konkrétní výpovědi často neobsazena. V pádech zbývajících dvou pozic nedochází přitom k žádným změnám, i když u životných substantiv obsazujících pozici genitivní není pak někdy zřejmé, zdali jde o agens, nebo patiens; srov. např. *omluva člena družstva veliteli* (← *člen družstva se omluvil veliteli* nebo ← . . . *byl omluven veliteli*).

Není-li obsazena genitivní pozice patientem, uvolňuje se pro vyjádření agentu: *předávka prvního člena štafety dalšímu běžci.*

5.1.1.3.2 $S_{cas} - S_{cas}$ – prep S

A. Atribut v předložkovém pádě odpovídá patientu, atributy v různých pádech prostých dalším komponentům intenční struktury

(a) $S_g - S_i$ – prep S

Instrumentálem je vyjádřen agens, genitivem patiens, předložkovým pádem komponent rázu okolnostního: *ochrana budovy památkáři před znehodnocením / proti znehodnocení, příprava strojů mechaniky na závod / k závodu, výchova studentů školou k vědeckému světovému názoru, volba Jiřího z Poděbrad českým sněmem za krále* ap. – U neživ. substantiv dochází v pozici S_i k přecho-

du od významu agentu k významu prostředku; srov. např. *rozklad hmoty zářením v (na) atomy, obrana organismu ochrannými látkami před nákazou.*

V pozici prep S alternují různé předložky. Variantou atributu je též věta vedlejší, např. *ochrana budovy památkáři před tím / proti tomu, aby nebyla znehodnocena, obrana organismu ochrannými látkami proti nákaze / (proti tomu) aby se nenakazil.*

Není-li obsazena pozice S_i a v pozici S_g je substantivum životné, nemusí být zřejmé, zda vyjadřuje agens, nebo patiens; srov. např. *podpora školy ve výchově dětí je důležitá* (tj. např. „rodinou", nebo „pro rodinu"), *zkoušky lektorů z cizího jazyka* ap. Ve frázích typu *volba Jiřího sněmem za krále* se při nevyjádření agentu uvolňuje pozice S_i pro event. vyjádření jiného participantu: *volba Jiřího králem.*

(b) S_g — S_d – prep S

Dativem je vyjádřen široce pojatý adresát, genitivem agens, předložkovým pádem informace: *pokyn, povel, rozkaz, popud, impuls, signál velitele jednotce k útoku; návod, instrukce výrobce spotřebiteli k užívání výrobku; otázka, dotaz diváka televizi na příčiny / po příčinách poruch, odpovědi redakce čtenářům na dopisy, nabídka vědeckých ústavů výrobním podnikům ke spolupráci / na spolupráci.*

Vedle alternativ v pozici prep S má též S_g někdy alternativu s předložkou *od* a S_d alternativu s předložkou *k.*

Kromě toho má atribut prep S variantu s vedlejší větou s různými spojkami, popř. s infinitivem; např. *návod výrobce spotřebiteli (k tomu) jak (má) užívat výrobku, povel, rozkaz, popud, impuls, signál velitele jednotce (k tomu) aby zaútočila / zaútočit.*

B. Atribut v předložkovém pádě odpovídá agentu, ostatní atributy dalším komponentům intenční struktury

S_g – S_d – *od* S_g

Předložka *od* se spojuje s genitivem substantiv pouze (významově) živých, včetně takových, jako např. *závod, ústav* ap. (ptáme se na ně otázkou *kdo?* nikoli *co?)*; např. *slib, přísaha poslušnosti panovníkovi od poddaných, prodej zlevněného zboží zaměstnancům od závodu, nabídka spolupráce výrobním podnikům od vědeckých ústavů* ap. (Kde je agens neživý, místo předložky *od* se objevuje předložka navozující význam instrumentu, *prodej jízdenek cestujícím prostřednictvím automatů.*)

V pozici *od* S alternuje S_i (který je však určen i pro obsazení této pozice též substantivem s význ. neživým).

C. Atribut v předložkovém pádě odpovídá okolnostnímu komponentu intenční struktury, další atributy ostatním komponentům

(a) S_g – S_i – prep S

Instrumentálem je vyjádřen agens, genitivem patiens. Toto seskupení atributů je dominováno především substantivy s významem děje směřujícího ke změně místa (umístění) objektu dějem zasaženého, tj. transportu, u nichž okolnostní komponent, jemuž odpovídá atribut v předložkovém pádě, má význam lokální. Jde tedy o obdobu dvouvalenčních substantiv s významem pohybu agentu samého, srov. C 5.1.1.2.3 odst. C. Podle druhu lokálního významu můžeme substantiva tohoto typu třídit do tří skupin: substantiva dominující atributy (1) „kam", (2) „odkud", (3) „kudy". Patří sem hlavně substantiva prefigovaná; význam předložky u předložkového pádu atributu koresponduje s významem předpony u substantiva dominujícího. Atributy se spojují zpravidla se všemi předložkami daného významu, k omezením v jejich výběru srov. též odd. C 4.1.

(1) Atributy s významem „kam"

Dominující substantiva vyjadřují pohyb směřující k umístění objektu, který je tímto dějem zasažen, agentem tohoto děje na nějaké místo, někam. Bývají to především substantiva s předponami *do-, pře-, roz-, s-*. V atributu těmto předponám odpovídají a význam lokálního komponentu jejich intenční struktury („kam") vyjadřují předložky *do, na* (s akuzativem) a *k* (s dativem): *doprava zboží přepravcem do místa určení / na místo určení / k příjemci, přeložka komunikace stavebním podnikem do jiného místa / k čerpací stanici, převoz raněného zdravotní službou do nemocnice / na obvaziště / k zdravotníkům, svoz obilí zemědělci do sýpek / na špejchary / k mlátičkám* atp.

(2) Atributy s významem „odkud"

Dominující substantiva vyjadřují děj směřující k přemístění objektu agentem tohoto děje odněkud pryč. Bývají to především substantiva s předponami *od-* a *vý- (vy-)*; v pozici obsazené předložkovým pádem stojí atributy vyjadřující východisko pohybu; tento význam („odkud") signalizují předložky *od, z*. Patří sem fráze typu *odklon komunikace budovateli přehrady od původního směru, z údolí řeky, odvoz odpadků technickými službami města od obyvatelů, z ulic, výlov ryb z rybníků rybníkáři, vývoz, export zboží exportní organizací ze země* ap.

(3) Atributy s významem „kudy"

Dominující substantiva vyjadřují děj směřující k přemístění objektu, který je tímto dějem zasažen, agentem tohoto děje nějakým prostředím, někudy. Bývají to především substantiva s předponou *pře-*; této předponě odpovídá a význam „kudy" vyjadřuje atribut s předložkou *přes* (popř. *skrz*): *přeprava zboží*

námořní společností přes Kanál, převoz, transport nákladu dálkovou dopravou přes hranice ap.

Protože i zde dochází u neživotných substantiv k významovým posunům od agentu k instrumentu (viz již C 5.1.1.2.1 a odkazy tam), i zde se může tentýž obsah vyjádřit předložkami s významem prostředku, nástroje, např. *svoz obilí pomocí traktorů do sýpek, převoz, transport nákladu prostřednictvím dálkové dopravy přes hranice.* Ty nejsou předložkami valenčními v pravém smyslu slova, stejně jako jiné předložky, které týž obsah chápou a vyjadřují lokálně (např. *svoz obilí na traktorech do sýpek, svod elektřiny po vedení do země, převod nemovitosti z otce na syna, přeprava zboží přes Kanál v letadlech* ap.).

Nevalenční jsou také předložkové pády, u nichž dochází k rozporu mezi významem předložky u atributu a významem předpony u substantiva dominujícího: např. *dovoz, doprava zboží přepravcem od výrobce, odvoz odpadků technickými službami města do spalovny* ap.

S instrumentálem alternuje zde *od* S_g zřídka, a to buď pro významovou dvojznačnost, způsobenou tím, že předložka *od* má i význam místní (srov. např. *doprava zboží od přepravce na místo určení, přeložka komunikace od stavebního podniku na jiné místo, přeprava zemědělských produktů od družstva spotřebiteli,* nebo pro stylistickou nevhodnost, danou opakováním předložky *od (odvoz odpadků od technických služeb od obyvatelstva).*

Specifickým rysem valenčních struktur substantiv tohoto typu je adverbiální varianta v pozici s předložkovým pádem; srov. např. *doprava nepojízdného auta odtahovou službou domů, přeložka komunikace stavebním podnikem jinam* ap.

(b) S_g – S_d – prep S

Genitivem je vyjádřen agens, dativem beneficient, atribut v předložkovém pádě má význam okolnostní, a to jiný než lokální: *přípitek svatebčanů novomanželům na šťastné manželství, záloha zákazníka cestovní kanceláři na zajištění pobytu* ap. — V pozici prepS je varianta *aby* Sent, např. *přípitek svatebčanů novomanželům (na to), aby jejich manželství bylo šťastné.*

5.1.1.3.3 S_g — prep S – prep S

Pozice s genitivem odpovídá agentovému komponentu intenční struktury. Charakteristickou pro tento typ je atribut *s* S_i; u druhého atributu v předl. pádě bývají předložky různé. Tuto valenční strukturu mají např. substantiva s významem recipročního děje: *spor zastánců Rukopisů s odpůrci o jejich pravost, beseda učitele s rodiči o dětech, shoda praktiků s teoretiky v zásadních otázkách, harmonie obsahu s formou provedení díla* ap. Variantami jsou zde vedlejší věty přívlastkové; např. *svár zastánců Rukopisů s odpůrci o jejich pravost / (o to) zda jsou Rukopisy pravé.* Viz též C 5.1.1.2.3.

5.1.1.3.4 S_d – prep S – od S_g

Atribut v dativu odpovídá adresátu intenční struktury, atribut *od* S_g jejímu komponentu agentovému, další předložkový pád informaci: *nabídka výrobním podnikům ke spolupráci od vědeckých ústavů, povel, rozkaz, příkaz, popud, impuls, signál jednotce k útoku od velitele* ap. Alternativy jsou zde rovněž v obou pozicích s předložkovými pády, někdy v obou zároveň: *od* S_g alternuje s S_i nebo S_g, viz již C 5.1.1.3.2, prep S alternuje u některých substantiv, např. *nabídka* s S_g.

5.1.1.4 Nevalenční substantiva dějová, zejména pojmenovávající atmosférické jevy (např. *blesk, bouře, déšť, hrom, kouř, liják, mráz, oheň, rozbřesk, úsvit)* se někdy spojují s agentovým atributem (např. *rozbřesk dne*) a stávají se jednovalenčními. Tak je tomu zejména v případech užití těchto substantiv v přeneseném významu; např. *blesk oka, bouře nevole, déšť, sprška květů, smršť, uragán nadšení, úsvit dějin* ap.

Některá substantiva, ač formálně odvozená od sloves, ztratila svůj dějový význam, a v důsledku toho se celý VP predikátu při jejich rozvíjení neuplatní. O zániku nebo omezení valence můžeme hovořit např. u subst. *vláda* ve význ. „orgán státní moci", kde se již neuplatní valence slov. *vládnout* [N, *nad* I]; *výstavba* (*vystavět* [N, A]); *nález* (*naleznout* [N, A]) „zjištění, posudek, např. lékařský" apod.

V řadě případů však slovesná valence zůstává zachována, i když význam dějovosti ustoupil, až zanikl: *služby obyvatelstvu* (podnik), *péče o mládež* (instituce), *podpora v mateřství* (finanční příspěvek). Nejpevněji se udržuje při transformaci komplement adverbiální: např. *(upravený) příjezd na parkoviště, (klenutý) vjezd do dvora, (úzký) vchod do sklepa* apod.

5.1.2 Atribut u substantiv s významem vlastnosti

Valenční rozvíjení substantiv s významem vlastnosti je vhodné předpokládat v těch případech, kdy jde o substantiva slovotvorně odvozená od adjektiv, na základě valence adjektiv základových. Z hlediska formálně gramatického jeví se tedy příslušná substantivní fráze jako transformát věty, v níž je adjektivum v syntaktické pozici predikativu: *Jan Hus byl věrný pravdě* ⟶ *věrnost Jana Husa pravdě*. Po stránce sémantické vzato, jsou transformáty realizací neaktualizovaných propozic kvalifikačních (s participanty nositel kvalifikace – kvalifikace). Jako dominující jsou tu hojně zastoupena substantiva s příponou *-ost*, především *-telnost*, popř. *-ství*. K nim se přiřazují zejména některá subst. cizího původu: *Tento pacient je imunní vůči antibiotikům* ⟶ *imunita tohoto pacienta vůči antibiotikům;* podobně *konformita (k něčemu / s něčím), alergie někoho (na něco), benevolence někoho (k něčemu).* Jinak tvořená slova domácí jsou

ojedinělá: *ochota někoho (k něčemu), nadšení někoho (pro něco)* apod. Z nemotivovaných: *vloha (někoho pro něco / k něčemu)*. Pojmenování nositele vlastnosti zaujímá tedy pozici atributu v genitivu (proto se tento genitiv nazývá genitivem subjektovým, nebo nositele vlastnosti): *moudrost zkušeného člověka, nemoc mé matky, hloubka rybníka, češství autora Hubičky*, případná další pozice valenčního pole adjektiva přechází do pozice rozvíjejícího členu většinou beze změny (jen pozice akuzativní, stejně jako u sloves, se ve VP adjektiv nevyskytuje). To se týká jak pádů prostých, tak předložkových, resp. i valenčního rozvíjení větou nebo infinitivem: *dělitelnost tohoto čísla číslem tři, směnitelnost koruny za jiné měny, srovnatelnost letošních výsledků s výsledky loňského roku, schopnost automobilu k jízdě / jezdit v těžkých podmínkách, hrdost našich národů (na to), že tak přispěly k vítězství nad fašismem, způsobilost tohoto studenta (k tomu), aby postoupil do dalšího ročníku / postoupit do dalšího ročníku* atd. Tyto principy valenčního rozvíjení substantiv s významem vlastnosti platí samozřejmě nejen pro subst. odvozená od adjektiv prvotních, nýbrž též od adjektiv deverbativních, která přejala (s případnou modifikací) valenční vlastnosti základového slovesa: *plech odolává korozi* —→ *plech je odolný proti / vůči korozi* —→ *odolnost plechu proti / vůči korozi; Jiří vděčí přátelům za pomoc* —→ *Jiří je vděčný přátelům za pomoc* —→ *vděčnost Jiřího přátelům za pomoc.*

Genitivní pozice v substantivní frázi je, jak řečeno, vyhrazena pro hloubkový subjekt, tj. pro člen, který je ve větě, jež je pro transformaci výchozí, v pozici subjektu *(číslo je dělitelné* —→ *dělitelnost čísla)*. Pokud jde o ostatní pády, je tendence (i když méně výrazná než při substantivizaci sloves) dávat přednost pádům předložkovým před pády prostými: ve větě *Text je každému / pro každého srozumitelný* jsou obě realizace, S_d / *pro* S_{ak} stejně běžné, ale u substantiva s významem vlastnosti zřetelně převládá *pro* S_{ak}, *srozumitelnost textu každému* je přinejmenším neobvyklé. Jiné příklady: *přítomen* S_d *(něčemu)* / ADVLoc *(někde)* —→ *přítomnost* ADVLoc *(někde); výsledky jsou neuměrné snaze* —→ *neúměrnost výsledků snaze / vzhledem k snaze.* Tato tendence se výrazně uplatní v případech, kde by měly vedle sebe stát dva genitivy: *automobil je schopen jízdy* —→ *schopnost automobilu k jízdě* (zpravidla se při tom uplatní vazba substantiva významově blízkého, v tomto případě *způsobilost k jízdě* —→ *způsobilý k jízdě* je pravidelná transformace).

Obligatornost obsazení valenční pozice, s níž se u adjektiv občas setkáváme, se při substantivizaci mění ve formálně indeterminovanou nezbytnost (necesitu): adj. *náchylný* lze ve větě užít jen pod tou podmínkou, bude-li rozvito atributem *k* S_d, takže ho můžeme hodnotit jako obligatorní, avšak u derivovaného substantiva postačí jakýkoli slučitelný atribut: *tuto náchylnost zjistili lékaři už v dětství.*

K mnohým adjektivům valenčním se ovšem substantivní pojmenování vlastnosti běžně netvoří. Jsou to např. adj. *hodný (pochvaly), příznivý (plavbě), hotový (k boji)* atd.

5.1.3 Atribut s významem vysvětlovacím

Jako samostatný typ přívlastku se tradičně vyčleňuje tzv. genitiv vysvětlovací (explicativus): *trest smrti, titul národního umělce, zvyk přezouvání / přezouvat se* atd. Z hlediska zde zvoleného přístupu jde o realizaci neaktualizovaných propozic, a tedy o transformáty vět jako *Smrt je trest(em)*, v kterých subst. *smrt* vyjadřuje nositele vlastnosti, Vf *být* funguje jako relátor vztahu kvalifikace a subst. *trest* je vlastní kvalifikací. Podobně lze vyvodit další uvedené příklady z vět *Národní umělec je titul(em). Přezouvání je zvyk(em)* atd. Tím, že spojení *být* + predikativ tvoří kvalifikační predikát, přiřazují se vlastně fráze tohoto typu k frázím probraným v odd. 5.1.1–2, kde dominujícím členem bylo rovněž vyjádření sémantického predikátu, avšak vyjadřovaného substantivizovanou formou. Ale – jak již tomu bylo u typu popsaného v odd. 5.1.2 – spona se při substantivizaci vypouští a z predikátu zůstává jenom jeho významové jádro – v tomto případě vyjadřované predikativem již od původu substantivním.

5.1.4 Valenční atribut bez motivace

Vedle případů, kdy valenční rozvíjení substantiv lze vysvětlovat na základě valence sloves nebo příd. jmen, od nichž jsou tato substantiva odvozena, existuje několik dalších typů přívlastku, který se považuje za valenční. Mezi nimi je třeba odlišit přívlastek u tzv. substantiv relačních, jako např. *matka (Jana Krále), přítel (mého syna), členka (výboru SSM), autorka Pohorské vesnice, delegát sjezdu / na sjezdu* apod. Jde vesměs o substantiva, která v ZVS běžně plní skladební funkci predikativu, jsouce sama součástí sémantického predikátu: *Ta paní je matkou Jana Krále. Jeník je přítelem mého syna* (srov. i možnost parafráze predikátem slovesným: *Jeník se přátelí s mým synem*). Můžeme tedy považovat substantivní atributy dominované subst. relačními za realizace (částí) neaktualizovaných propozic, zprav. identifikačních nebo kvalifikačně-klasifikačních, s predikáty „být matkou", „být přítelem" atd. Relační substantiva si pak své valenční vlastnosti zachovávají, i když se jich užije ve funkci referenční: *Tato členka výboru SSM nás bude zastupovat na výroční konferenci. Jeden přítel mého syna je nadějným básníkem.* V takových případech je však již možno hodnotit přívlastek též jako determinační (viz C 5.2). Přívlastek u relačních substantiv má pravidlem podobu S_g.

5.1.5 Valenční povaha atributu posesívního

Za valenční atribut je vhodné považovat i shodné posesívum, adjektivum individuálně (ale i „druhově") přívlastňující nebo též zájmeno posesívní, které alternuje s přívlastkem genitivním, dominovaným substantivem s významem

děje/stavu. (Jak ovšem ukazují syntaktické funkce těchto adjektiv, resp. zájmen, termín „posesívní" je příliš úzký.) Tato slova vyjadřují obecnější významový vztah k participantu základové propozice: *matčina péče, Vojanovo gesto, sousedova pomoc, zpěvácká popularita, psí štěkot, selská lakota, tvůj omyl, ředitelova pozice, Karlova a Evina láska, autorovo opomenutí, vaše urážka, Kozinova poprava.* Jde o participant s rolí činitele (← *soused pomáhá*), nositele vlastnosti (← *sedláci jsou lakomí*), děje (← *ty ses zmýlil*) apod., ale též patientu (← *popravili Kozinu*). Podobně jako je tomu ve frázích se substantivním přívlastkem genitivním, mohou být takové fráze syntakticky dvojznačné, pokud k tomu intenční struktura propozice dává možnost; např. ve frázích *autorovo opomenutí* (stejně jako *opomenutí autora*), *vaše urážka* může jít o atribut patientní, nebo agentní, jinak řečeno jde o transformát buď struktur *autor něco opomenul, vy jste někoho urazil,* nebo struktur *autor byl opomenut, vy jste byl uražen.*

Stejným způsobem by bylo možno posuzovat přívlastek vyjádřený posesívním adj. nebo zájmenem v konstrukcích jako *Karlova lakota; Husova věrnost pravdě; tvá lenost studovat z knih; rodičova / rodičovská povinnost, aby posílali své děti do školy,* případně: *Milanovo otcovství, sestřino členství v SSM.* Jde vlastně o transformáty ZVS s predikativy, které si ovšem zachovávají i své valenční rozvití, suplement (pokud takové vyžadují): *Karel je lakomý* —→ *Karlova lakota, Hus byl věrný pravdě* —→ *Husova věrnost pravdě, sestra je členkou SSM* —→ *sestřino členství v SSM.* Užít posesívního adjektiva lze ovšem jen tehdy, je-li participant, od jehož pojmenování se posesívum odvozuje, co do reference jedinečný, nebo je míněn druh, srov. *Za uzdravení děkuji více matčině péči než lékaři. Předškolní zařízení nemohou nahradit matčinu / mateřskou péči.* (Další omezení tkví v tom, že participantská pozice musí být obsazena toliko holým, jednoslovným členem, což se vztahuje i na víceslovná vlastní jména: proto je možná jen konstrukce *poprava Jana Koziny, péče mé matky.*) Viz též B 2.2.1.7.1.

U „druhově přivlastňovacích" adjektiv není význam vztahu k participantu již tak výrazný. Pokud jde o jiné typy relačních adjektiv *(říční proud, šeříková vůně, dětská výživa* apod.), přecházejí v různém stupni k významům jakostním a jako atributy tvoří přechod k atributům determinačním. Výrazně valenční povahu mají jen atributy přivlastňující individuálně; v tom se blíží pádovým tvarům substantiv.

5.2 DETERMINAČNÍ ATRIBUT

5.2.0 Tento typ přívlastku je charakterizován především tím, že představuje realizaci samostatné propozice, která vyjadřuje další sémantickou informaci o entitě označené dominujícím substantivem. Jde tedy o atribut, který není

dán intencí dominujícího členu. Sémantický vztah, který takto vzniká, označujeme jako determinaci (chápeme tento termín úže, než je běžné). Nejexplicitněji vyjadřuje tento vztah komplexní fráze s podřazenou větou přívlastkovou: *zrno, které je zaseto; plocha, která odráží světlo.* Takovou frázi je vhodné považovat rovněž za východisko příslušné transformace: skládá se ze substantiva (tedy nevětného výrazu) a vedlejší věty, v níž je ono substantivum zastoupeno výrazem relativním *(plocha – která).* V případě, že se predikátová struktura, na níž je věta vedlejší založena, nominalizuje, je relativum elidováno – *zaseté zrno* –, zůstávají však naopak zachovány všechny další členy, které z valence predikátu vyplývají; tak např. *odrážet* [N, A] – *plocha odrážející světlo.* Při nominalizaci se ovšem ruší aktualizační kategorie slovesa, tedy přesně vzato východiskem transformace je fráze s vedlejší větou z tohoto hlediska ne zcela specifikovanou *(plocha, která odráží* (aktuálně i neaktuálně) */ odrážela světlo).* Na druhé straně některé další aspekty děje dokáže vyjádřit i atribut: *zrno nedávno zaseté, dům prý J. A. Komenského.* V druhém případě je substantivní přívlastek rozvíjen způsobem (částicí *prý*), který není vysvětlitelný jinak než jeho propozičním základem. To podporuje výše uvedený výklad determinačního atributu. Vedle toho přívlastek vyjádřený nevětně a větně *(zaseté – které je zaseto)* spolu těsně souvisí.

Považujeme-li za determinační atributy všechny přívlastky, které rozvíjejí substantivum na jiném než valenčním základě a mají přitom propoziční povahu, rozpadají se tyto přívlastky ve dvě výrazně odlišné skupiny podle toho, zda dominujícím členem je:

(1) substantivní realizace predikátu (zpravidla substantivum s významem děje/stavu nebo vlastnosti) — atribut se k predikátu vztahuje jakožto jeho adverbiální určení (o propoziční povaze ADV srov. C 4.0);

(2) substantivum předmětného významu s přívlastkem představujícím zprav. kvalifikační propozici (srov. D 3.1.2.9).

5.2.1 Determinační atribut široce okolnostního významu

U substantiva predikátové povahy zůstává buď ve formě obvyklé pro ADV *(platit předem ⟶ placení / platba předem, být sešlý věkem ⟶ sešlost věkem, políbit za odměnu ⟶ políbek za odměnu),* nebo se od příslušného adverbia nebo substantiva odvozuje adjektivum, přičemž pro daný významový vztah je buď možný jen tento způsob *(být příliš horlivý ⟶ přílišná horlivost),* nebo jsou oba způsoby synonymními variantami *(pracovat na poli ⟶ práce na poli / polní práce).*

Častost takovýchto atributů závisí na tom, jak dalece je který typ nevalenčního ADV běžný; nejobvyklejší je transformát hloubkového ADVTemp: *nákup v sobotu / sobotní nákup, schůzka večer / večerní schůzka, spánek přes zimu*

/ zimní spánek, život v kapitalismu, havárie za mlhy, rozdílení cen po zápase; ADVCaus: *sešlost věkem, nevolnost z horka, útěk před hněvem krále, škrt pro nedostatek místa;* ADVFin: *cesta kvůli studiu / za účelem studia / studijní cesta, cvičení pro posílení zádových svalů, polibek za odměnu, postřik proti škůdcům, revoluce ve jménu svobody a rovnosti;* ADVCom: *spánek vstoje, s otevřenýma očima; zábava ve dvojicích, sezení zády ve směru jízdy, prodej po tuctech;* ADVInstr: *střelba vzduchovkou / ze vzduchovky, chůze o berlích.*

Méně často se setkáváme s nevalenčním přívlastkem s významem ADVLoc *(hovor vedle, čtení v posteli, pohřeb na vesnici),* ADVDir *(hudba z rozhlasu),* ADVConc *(úspěch navzdory všem, chování v rozporu s dobrými mravy),* ADV Qual *(skok plavmo),* ADVQuant *(tloušťka 3 cm, třicentimetrová)* aj. Většinu přívlastků s významem ADVQual vyjadřovaných adjektivy lze však považovat též za přívlastky typu (2), aspoň v tom smyslu, že je lze vyvodit z podřazené věty: *hlasitě se smát* —→ *hlasitý smích* —→ *smích, který je hlasitý.* To platí zejména tehdy, jestliže adjektivum je ze slovotvorného hlediska vzhledem k realizaci ADVQual základové (srov. nemožnost **smích hlasitě*).

5.2.2 Determinační atribut u substantiv předmětné povahy

5.2.2.1 Tento atribut může mít různou formu. Vedle větné realizace je jím adjektivum verbální: *střílející, zmizevší* apod. Protože tato adjektiva jsou funkčně komplementární s Vf, nemohou být pravidlem predikativy: **plocha, která je odrážející světlo.* To se však netýká zpřídavnělého příčestí trpného, jež se chová v predikativu jako plnoprávné adjektivum: *zaseté zrno / které je zaseto, člověk zbavený naděje / který je zbaven naděje, přátelství ukuté v boji / které bylo ukuto v boji.*

5.2.2.2 Jde-li o propozici, v jejíž realizaci předpokládáme alespoň možnost Vf *být,* sloveso se v přívlastku nijak nereflektuje a příslušnou atributivní pozici zaujme pouhý predikativ (poněvadž on sám vyjadřuje sémantické jádro predikátu); už vzhledem k frekvenci slovnědruhového obsazení této pozice v ZVS je tu základním atribut vyjádřený adjektivem: *čestný člověk* ←— *člověk, který je čestný; bílý psík, svalnatá ruka, nový dům;* jiné formy; *dům, který je u řeky* —→ *dům u řeky.* Podobně: *děvče jako květ, voda na umytí, místnost nahoře.* Vedle spony *být* může fungovat jako Vf výchozí věty i jiné sloveso nedějového významu: *dům, který stojí u řeky; voda, která je určena na mytí* apod. Transformací větného vyjádření propozice se zpravidla též vyloučí predikát *mít,* přičemž však nominativní subjekt i akuzativní komplement se pravidlem mění v atribut genitivní: *střecha, kterou má dům* —→ *střecha domu; žena, která má tmavé vlasy* —→ *žena tmavých vlasů.* Někdy může být propozice téhož významového typu realizována jak větou s *být,* tak *mít,* takže pro transformační popis

jsou k dispozici dvě možná východiska: *Pavlovo kolo → které je Pavlovo / které má Pavel.* Viz též D 3.

5.2.2.3 Determinační přívlastky v genitivu, u kterých předpokládáme jako transformační východisko přívlastkovou větu s predikátem *mít*, patří k dvěma typům přívlastkových genitivů:

(a) genitiv přivlastňovací: zpravidla velmi široce chápaná kategorie (takový, na který se ptáme otázkou *čí?*); vedle determinace propozicí vyjadřují vztah vlastnictví *(dům mého strýce ← dům, který patří mému strýci)* se sem řadí i atributy realizující význam vlastnění v širokém smyslu *(pokoj našeho Jirky)*, přináležitosti *(děti sousedů, reflektory nové škodovky, ručička hodin)* a někdy i sounáležitosti *(škola našeho Jirky)*.

K tomuto typu přívlastku přecházejí i atributy u substantiv původně dějových, u kterých je však dějovost už natolik oslabena, že se nechápou jako valenční: *vláda České socialistické republiky, dílo Jana Nerudy;*

(b) genitiv vlastnosti (na otázku *jaký?*): *žena tmavých vlasů, muž vysoké postavy a pevného zdraví.* Determinující propozice vyjadřuje vztah kvalifikace.

5.2.2.4 V některých jednotlivých případech je třeba předpokládat i predikáty jiné. Význam však musí vyplynout z lexikálněsémantické povahy dominujícího i dominovaného členu: *most přes řeku (← most, který vede přes řeku* – vztah „mostu" a „řeky" může být těžko jiný než ve smyslu „cesty"). Podobně: *díra v prkně* („kterou vyvrtali"), *díra po suku* („která zůstala"), *lék proti rýmě* („který pomáhá"), *kožich za mnoho peněz* („který byl koupen"). Na interpolaci predikátu se podílí přitom i význam předložky. Podobně je tomu u bezpředložkového dativu, pádu s nejvyhraněnějším morfologickým významem: *Koncert zahájí Památník Lidicím (← památník, který je věnován Lidicím). V tom balíčku je knížka sestře (← která bude dána sestře),* a u spojky *jako: zahrádka jako dlaň (← která je malá jako dlaň).*

U některých typů atributu v předložkovém pádě je však transformační výklad obtížný. Předložka má sama o sobě význam, který sémantiku základové propozice dobře odhaluje, ale přímá formální souvislost mezi větným a nevětným vyjádřením determinující složky není: *džbán, který obsahuje víno → džbán s vínem;* srov. i alternativní formy *žena s tmavými vlasy / tmavých vlasů.*

5.2.2.5 Samostatný typ atributu představuje nesklonný přívlastek v nominativu, zvaný nominativ jmenovací, např. *Koncert bude zahájen symfonickou básní Vltava* (srov. možnost *bude zahájen Vltavou*). Tu je třeba předpokládat výchozí determinační propozici *(symfonická báseň), která se jmenuje Vltava.* Tento přívlastek cituje znění jména, titulu, přezdívky apod., zatímco dominu-

jící substantivum označuje nositele jména *(s titulem „zasloužilý umělec", v podniku Spofa, z okresu Písek, na hoře Říp, v románu Temno; rychlíkem Vindobona, na lodi Štětín)*. Jde vlastně o obdobu přímé řeči, proto tímto substantivem mohou být i označení rámce informace: *povídka s názvem Hubička, na klavíru značky Petrof, pod nápisem Slovan*. Vedle nesklonného nominativu může plnit obdobnou úlohu druhá složka pozice zmnožené, tedy z hlediska formálně gramatického syntaktická jednotka rovnocenná; takto posuzujeme případy, kdy se název skloňuje: *s titulem zasloužilého umělce, na hoře Řípu* (to je však možné jen v případě, není-li dominujícím substantivem označení informačního rámce).

Nominativ jmenovací je ovšem jen jednou z možných realizací této pozice: pojmenování předmětu může mít rozmanitou formu, takže nelze dokonce ani předpokládat, že nominativ je realizací základní: srov. *symfonická báseň Z českých luhů a hájů, vyznamenání Za zásluhy o výstavbu, cyklus s názvem Matičce, výkřiky Vpřed!*

Přechodný typ představují fráze jako *trať Praha–Košice, v závodě Varšava–Berlín–Praha* a do jisté míry i *během utkání Sparta–Dukla* ap. Formu mají podobnou typu probranému výše, avšak o funkci názvu jde jen, chápeme-li je ve smyslu již poněkud posunutém; významový vztah atributu k dominujícímu substantivu vyplývá z předpokladu propozic jako „trať, která vede z Prahy do Košic", „závod, který se jede . . ." atd., jako u typu C 5.2.2.4. Propoziční predikát může být dokonce slovotvorným základem dominujícího substantiva („utkat se"), plně ve smyslu typu C 5.1 je však utvořena jen fráze *utkání Sparty s Duklou*.

5.3 ATRIBUT U SYNKRETICKÝCH VÝRAZŮ

Ze srovnání výkladů podaných v odd. 5.1 a 5.2 vyplývá rozdíl v struktuře VP mezi valenčním rozvíjením substantiv a rozvíjením substantiv determinujícím výrazem s valenční strukturou. Vyjděme např. z VP slovesa *dodávat* [N |=| agens, Ak |=| patiens, D |=| adresát]; tyto pozice se plně uplatní např. ve struktuře věty *Družstevníci dodávají Praze zeleninu*. V případě 5.1 – při substantivizaci predikátu – zůstává VP slovesa zachován, přičemž ovšem všechny valenční pozice mění své větněčlenské funkce, stávají se přívlastky: *dodávka zeleniny Praze od družstevníků*. V případě 5.2, kdy se dominujícím členem stává jeden z participantů, je počet pozic ve struktuře vlastně týž, ale celé valenční pole slovesa se dostává do postavení podřazené determinující struktury, v níž je agens (nebo patiens) vyjadřován jen relativem: *družstevníci, kteří dodávají Praze zeleninu* (nebo též *zelenina, kterou dodávají družstevníci Praze*). Relativum má funkci převážně jen konstrukční, a tak při deaktualizaci determinující propozice zaniká: *družstevníci dodávající Praze zeleninu* (příp. *zelenina dodaná Praze družstevníky / od družstevníků*). Avšak ani v tomto případě se počet po-

zic nemění, neboť součástí jednoduché fráze se stane dominující substantivum. Avšak slovotvorný systém češtiny umožňuje vyjádřit neaktualizovaný děj i jeho agens/nositele jediným výrazem, substantivem činitelským, např. *dodavatel* (bylo by možno říci, že pozicí agentu je vlastně slovotvorná přípona). V takto dominujícím substantivu se spojují dvě složky predikátové struktury a zároveň i dva principy rozvíjení, valenční a determinační; lze tedy mluvit o synkretismu formy i funkce. Tak subst. *dodavatel* převzalo dvě strukturní pozice: *družstevníci* a *(kteří) dodávají / dodávající*. Má tedy fráze dominovaná činitelským substantivem zákonitě o pozici méně: *dodavatelé zeleniny Praze*. Takto se i jména činitelská jeví jako v jistém smyslu valenční; to ovšem přichází v úvahu jen tehdy, jestliže predikát determinující propozice se realizuje slovesem nejméně dvouvalenčním (srov. *běhat* [N] → *běžec*).

K zániku povrchové pozice dochází však i z jiných důvodů. Tak např. od slovesa *žádat*, jehož valenční potenciál je [Ak, *od* G / *na* L] nebo [N, *o* Ak, Ak], se odvozuje subst. *žadatel*, rozvíjené obvykle jen jedním přívlastkem: *žadatel o něco* (nikoli *žadatel od někoho* apod.). Valeční pozice akuzativní se přitom ovšem mění v genitiv; někdy však má atribut v genitivu i subst. odvozené od slovesa s pozicí dativní: *škodit národu* → *škůdce národa*, podobně *rádce, velitel* apod.

Další příklady: *ochránce (slabých), představitel (Žižky, státu), nositel (vlastnosti), ukazatel (cesty), lepič (plakátů), aspirant (na titul), zájemce, žadatel (o místo), svářeč (elektrickým obloukem), bojovník (za osvobození otroků / za to, aby byli otroci svobodní); spolupracovník (Gebauerův na mluvnici), osvoboditel (naší republiky od fašistů)*.

Na synkretickou povahu jmen činitelských ukazuje i to, že zmíněná substantiva mohou být rozvíjena přívlastky, které významově kvalifikují predikát determinující propozice, nikoli agens: *velký milovník hudby* není „velký člověk, který miluje hudbu", nýbrž „člověk, který velmi miluje hudbu"; podobně *možný uchazeč o místo* „člověk, který se může ucházet o místo" apod.

Obdobně i substantiva se slovotvorným významem výsledku činnosti spojují v sobě syntaktickou funkci děje a jeho patientu: *badatel vypisoval něco z knihy* → *výpisky badatele z knihy*, podobně *doplněk autora k výkladu*. Pozice agentu se však v přívlastku nemusí uplatnit: bývá jen *doplatek k ceně*, nikoli *doplatek zákazníka k ceně* apod. Synkretickou povahu substantiva zastírají někdy i hierarchické vztahy ve výchozí predikátové struktuře: tak k frázi *odstřižek látky* může být východiskem jak *(někdo) odstřihl látku od něčeho*, tak *(někdo) odstřihl něco od látky*. Někdy též není zřetelný rozdíl mezi významem výsledku děje a děje samého: *dodávka* („zboží" i „dodání"); nerozlišuje se ani přesně v úzu (mělo by být v prvním případě např. *dodávka zeleniny*, v druhém *dodávka obsahující zeleninu*).

Málo jsou zde zastoupena subst. se slovotvorným významem nositele vlastnosti, např. *něco, co je kolmé na tuto přímku* → *kolmice na tuto přímku*.

5.4 ATRIBUT KVANTITATIVNÍ

Tato pozice je obsazována kvantifikátory, výrazy, které jako lexémy vyjadřují kvantitativní aspekt delimitace (srov. F 6.2); z hlediska slovnědruhového patří většinou k číslovkám. (Vedle toho plní obdobnou funkci morfologická kategorie čísla.) Substantivní frázi s kvantitativním přívlastkem charakterizuje v češtině především pozoruhodný nesoulad mezi její sémantickou stavbou a jejím formálním ztvárněním: zatímco z prvního hlediska je substantivum jakožto nositel funkce pojmenovávat předmětný participant propozice základem fráze, u základních číslovek určitých, počínaje číslovkou *pět*, se v N a Ak chová substantivum jako neshodný substantivní přívlastek v genitivu, srov. *čtyři chlapci (odešli) – pět chlapců (odešlo)*, ale např. o *čtyřech / pěti chlapcích*. Stejně jako zmíněné číslovky určité se projevují neurčité číslovky, zejm. *mnoho, málo, několik, tolik*, a kvantitativní adverbia, např. *hodně, poskrovnu, pár* (mohli bychom je též považovat za adjektiva s úplnou homonymií tvarů).

Tato situace se řeší buď tak, že tyto číslovky jsou považovány v některých pádech za členy dominované a v jiných za dominující, nebo se tvar substantiva označujícího počítaný předmět považuje nikoli za genitiv, nýbrž za zvláštní pádový tvar, numerativ, s nímž tvoří číslovka frázi s obdobnou strukturou jako konstrukce adjektivního atributu se substantivem. Přikláníme se tu k druhému pojetí. (Dále budeme tyto číslovky označovat Q^5.)

Gramatické pravidelnosti ve stavbě frází s Q^5 se poněkud liší od zákonitostí v jiných substantivních frázích: substantivum nelze elidovat ani v případech, které to jinak v kontextu dovolují: srov. *čtyři odešli – pět / mnoho jich odešlo*. Zbývající číslovky základní zas mohou rozvíjet i nevyjádřený podmět substantivní nebo pronominální: *čtyři jsme / jste odešli*.

Vedle číslovek v užším smyslu slova vyjadřují kvantitu též substantiva jako *řada* a též – zároveň s dalšími lexikálními významy – *zástup (lidí), hrst (rýže), hejno (ptáků)* apod. I když po stránce významové rovněž vyjadřují množství, jejich syntaktické vlastnosti těžko umožňují chápat je jako členy dominované. Mimo jiné mohou být rozvíjena různými adjektivy kvalitativními: *velké, temné hejno ptáků* a ve všech pádech zůstává subst. počítaného předmětu v genitivu (nazývá se genitiv celkový), tedy nechová se tak, jako by ono dominovalo Q^5, nýbrž jako by bylo samo dominováno (srov. *v mnoha případech – v řadě případů*).

5.5 ATRIBUT DELIMITAČNÍ

V substantivní pozici se vyjadřují referenční aspekty výpovědi, tj. vztah výpovědi k situaci, o níž se mluví (exoforická funkce jazykového výrazu), a vzájemný vztah výpovědí v textu (anaforické a kataforické odkazování, zajišťující

kohezi textu). O významovém aspektu této operace je podrobněji pojednáno též v kap. o delimitaci, viz F 6, její funkční využití v textu je popsáno v odd. M 2.2.2.

Referenční modifikace větné struktury spočívá v tom, že mluvčí charakterizuje objekty, o kterých vypovídá, jako určité, neurčité, případně totožné s objekty dříve zmíněnými, resp. jako od nich odlišné; mluvíme o delimitaci substantivní pozice. Pokud je třeba takto charakterizovat děje, kvalifikace apod., činíme tak často rovněž pomocí substantiv, a to subst. s významem děje nebo vlastnosti: *Eva celý den uklízela. Za tuto práci a píli musí tedy být odměněna.* Proto patří formální popis referenční modifikace výpovědi též do výkladů o struktuře substantivní fráze.

Inherentně jsou nositeli delimitačních významů zejména vlastní jména, individuální popisy a relačně jedinečná pojmenování (např. *otec, nynější předseda našeho družstva*); referenční funkci spolu s velmi obecnou sémantikou věcnou mají substantivní zájmena (např. *někdo, kdokoli*, samostatné *ten, to* apod.), která jsou substituty S ve vzorcích.

Delimitační funkci však zejména mají některé výrazové prostředky zaujímající pozici atributu. Z jejich funkce vyplývá, že se svými syntaktickými vlastnostmi liší od atributů probraných v částech předchozích; rozvíjení, kterým jsou do věty zaváděny, lze rekurzívně opakovat jen omezeně a s inherentními nositeli delimitačních významů se téměř nikdy nespojují. Jsou to adjektivní zájmena (některá zařazovaná též jako adjektiva), a to:

(a) ukazovací a neurčitá; vzhledem k jejich funkci je můžeme souhrnně nazvat delimitátory (D); jsou to delimitátory jedinečné *(ten, tento, tenhle, tamten)*, fungující též jen jako kontextové identifikátory *(týž, tentýž)*, delimitátory specifikační *(nějaký, jakýsi, kterýsi)* a neurčité *(nějaký, jakýkoli, kterýkoli)*, alterátory jedinečné *(ostatní)* i neurčité *(jiný)*. Kromě vyjádření delimitace nepřispívají k obsahu věty. Fráze se strukturou substantivum – delimitátor nemá propoziční povahu (srov. *nějaká kniha → *kniha, která je nějaká*; pokud jde o výraz *jiný*, lze ho užít predikativně, jen vyjadřuje-li různost implicitní kvalifikace, nikoli objektu samého: význam výpovědi *s mužem, který by byl jiný než ty, bych asi žít nedovedla* připouští možnost „dovedla by žít s jiným mužem stejných vlastností");

(b) vymezovací; plní zároveň buď funkci kvantifikátoru úplnosti a delimitátoru jedinečné reference *(všechen, každý)*, nebo kvantifikátoru částečnosti a delimitátoru reference neurčité *(některý)*. Jen první z nich jsou slučitelné s jinými delimitátory téhož typu reference *(ty všechny knihy)*.

5.6 EXTENZIONÁLNÍ PLATNOST ČLENŮ V SUBSTANTIVNÍ POZICI

5.6.0 Extenzionální platností (stručně „extenzí") jazykového výrazu se rozumí počet jevů, které mohou být tímto výrazem označeny.

Lexikální význam substantiva je vymezen souborem vlastností. Jejich jazykovým zpracováním by mohly být kvalifikační predikáty, např. u subst. *sud* by jimi byly predikáty typu „být nádobou", „být válcovitý" atd. Je-li substantivum rozvito adjektivním nebo substantivním přívlastkem, resp. větou přívlastkovou, zřídka takový atribut vyjadřuje kvalifikaci příslušející celému extenzionálnímu významu substantiva; přívlastky ve frázi jako *válcovitý sud* jsou tedy tautologické. (Mluvčí jich nejspíše užije jen tehdy, chce-li vlastnost zdůraznit, zesílit emocionální asociace se substantivem spojené atp.: *(šířit) utrhačné pomluvy, (milovat) rodnou vlast* apod.)

Většinou se však setkáváme s takovou kvalifikací, kterou lze správně přisoudit jen podtřídě prvků tvořících extenzi nerozvitého substantiva: fráze *plechový sud* může pojmenovávat toliko takové předměty z těch, které odpovídají významu slova *sud*, jež jsou vyrobeny z plechu, a nikoli ty z nich, které jsou ze dřeva apod. Rozvíjením tedy dochází k tomu, že substantivní fráze má užší extenzi než samo dominující substantivum; jeho atribut má restriktivní funkci.

5.6.1 Atribut postupně rozvíjející

Při rekurzívním rozvíjení se mohou takto postupně vyčleňovat „podtřídy" s vždy menším rozsahem: fráze *velký plechový sud* je potenciálním pojmenováním těch prvků třídy „plechových sudů", které mají vlastnost „být velký". Proto se atribut strukturovaný tak, aby zřetelně vyjadřoval uvedené vztahy, nazývá přívlastkem postupně rozvíjejícím. Postupné rozvíjení lze zřetelně identifikovat jen u přívlastku složeného z adjektiv, protože atributy slovnědruhově různorodé jednoznačně neukazují pořadí rozvíjení: *velký sud z plechu* lze interpretovat jako „velký sud, který je z plechu" i jako „sud z plechu, který je velký".

Přívlastek postupně rozvíjející se tím, že dvě nebo více adjektiv obsazuje formálně podobnou pozici, blíží zmnožené adjektivní skupině (viz odd. G). Pokud není koordinace, resp. adordinace vyjádřena spojkami nebo spojovacími výrazy, liší se od postupného rozvíjení jen intonací (v písmu interpunkčními znaménky), a to tak, že mezi složkami skupiny jsou předěly podobné jako mezi samostatnými větnými úseky, zatímco složky přívlastku postupně rozvíjejícího jsou spojeny splývavé. Jistá podobnost je však i po stránce obsahové: např. fráze *starý kamenný dům*, v níž se hodnotí přívlastek jako postupně rozvíjející, označuje obdobné entity jako fráze *starý, kamenný dům*, v které jde

o přívlastek zmnožený. Oporou pro takové zařazení je jenom jiný způsob spojení; ten však může kolísat bez jazykového záměru mluvčího, nebo z důvodů rytmických (zpravidla budou složky přívlastku odděleny, pokud bude atribut složitější: *starý, kamenný malostranský dům*). Odlišnost postupného rozvíjení a zmnožení tkví tedy začasté jen v jazykové prezentaci a vzhledem k vyjadřované skutečnosti je záležitostí volby mluvčího.

Na druhé straně existují typy přívlastků, u nichž je rozdíl mezi postupným rozvíjením a zmnožením mnohem závažnější, ač i zde je jeho formální signalizace nevýrazná: ve výpovědi *Vezmu si raději jiné večerní šaty* jde o „jiné z večerních šatů", ale *Vezmu si raději jiné, večerní šaty* znamená „jiné z šatů, a to šaty večerní". Diference se týká zřejmě dosahu platnosti („skopusu") výrazu *jiný*. Pokud jde o parafrázi s atributivní větou vedlejší (*. . . jiné šaty, které jsou večerní . . .*), bude taková věta v prvním případě restriktivní, v druhém nerestriktivní (srov. C 5.6.3); jen u zmnoženého atributu je pak další možnost, parafráze spojením dvou vět samostatných: *Vezmu si raději jiné šaty. Budou to šaty večerní.*

Budeme-li rozdíly obojího typu považovat za významové, je rozdíl mezi postupně rozvíjejícím a zmnoženým atributem dvojího druhu:

(a) toliko jazykově významový, vyplývající z jazykového ztvárnění situace. Složky atributu lze většinou převést na koordinované věty atributivní, nebo dokonce na jedinou s několikanásobným predikativem: *úspěšný noční lov → lov, který se konal v noci a měl úspěch; dlouhé husté vlasy → vlasy, které jsou dlouhé a husté* (pojetí takového zmnožení jako koordinace je možné jen v případě, kdy adjektiva jsou v určitém smyslu „stejnorodá": k této problematice viz též poznámku v odd. G 2.0.3); podobně: *starší ochotná paní, hezká jemná tvář;*

(b) obsahový; jednu ze složek přívlastku převést na relativní atributivní větu není možné, nebo je aspoň obtížné. Jde o adjektiva patřící k „relačnímu typu" (zhruba ve smyslu odd. C 5.9.1.2.3), především číslovky řadové a jiná slova v textu fungující jako alterátory: *první závažný neúspěch, dolní prázdná zásuvka* atd.

Přívlastek složený, jehož jednou složkou je delimitátor (adjektivní zájmeno ukazovací nebo neurčité), se za postupně rozvíjející nepovažuje.

5.6.2 Vztah delimitačního a kvalifikujícího atributu

Použití substantiva ve výpovědi předpokládá, že bude ukázáno (ať již zvláštními jazykovými prostředky, nebo se to vyrozumívá s jistou pravděpodobností z kontextu atd.), kolik prvků a které jsou označeny; substantivum je při tom často referenčně specifikováno delimitačním atributem. Předmětem delimita-

ce jsou však i fráze s dalšími atributy, jsou totiž rovněž potenciálním pojmenovacím prostředkem. Z tohoto hlediska není rozhodující, zda spojení členů fráze je příležitostné *(nová škola)*, nebo ustálené, nebo dokonce zda tvoří sousloví *(vysoká škola)*.

Delimitací může být reference takového spojení též omezena: fráze *některé plechové sudy (jsou již rezavé a nepoužitelné)* vyčleňuje z podtřídy „plechových sudů" množinu prvků menší, než je množina v dané situaci chápaná jako úplná (tu bychom označili výrazem *všechny plechové sudy*). Podobně je tomu s frází *tyto plechové sudy:* posluchač poznává z gesta mluvčího nebo z kontextu, které prvky z třídy „plechových sudů" jsou označeny.

Vzhledem k tomu, že delimitace má tyto důsledky pro referenční platnost substantivní fráze, není další přívlastek pro tuto stránku významu vždy stejně důležitý. Jestliže je reference substantiva delimitací dostatečně přesně určena, kvalifikující přívlastek podává informaci z tohoto hlediska jen přídatnou: *Ukázalo se, že tito piloti, zvyklí na mimořádné situace již jako stíhači, budou vynikajícími kosmonauty.* Anaforické užití delimitátoru *tito* určuje tu subst. *piloti* jako referenčně jedinečné; proto atribut není z hlediska pravdivostní hodnoty souvětí nutný. Lze jej parafrázovat samostatnou větou, která není podřazena větě maticové: *Ukázalo se, že tito piloti budou vynikajícími kosmonauty. Jsou (totiž) zvyklí na mimořádné situace již jako stíhači.* To se týká jak delimitace vyjádřené zvláštními výrazovými prostředky, tak případů, kdy typ reference vyplývá jako inherentní již ze substantiva samého: *Otevřela mi Marie* (vl. jméno), *která byla náhodou doma. Ale kde je její manžel* (relačně jedinečné pojmenování), *tolik naléhající, abych přijel? Tamhlety plechové sudy* (exoforicky jedinečné označení), *již nepoužitelné, tu překážejí. Ukážu vám jeden rukopis* (neurčité, ale specifikované označení), *velmi krásný a pro každého badatele neobyčejně zajímavý. Jeho jediný zlozvyk, skákat do řeči, mě však popuzuje.* Mnohdy ovšem jedinečná reference vyplyne až z nadvětného kontextu nebo mimojazykové situace. Ve všech těchto případech je tedy restriktivní funkce postponovaného přívlastku vlastně zrušena.

5.6.3 Atribut restriktivní a nerestriktivní

Z hlediska aktuální referenční platnosti substantivní fráze proto rozlišujeme atribut (resp. atributivní větu, infinitiv)

(a) restriktivní (omezující): vyčlenění podtřídy, které je atributem provedeno, je pro extenzi fráze významné: *Piloti zvyklí na mimořádné situace již jako stíhači jsou dobrými kosmonauty.* Subst. *piloti* je referenčně neurčité a nespecifikované, tedy vyčlenění z třídy odpovídající extenzi tohoto substantiva provádí výraz *zvyklí na mimořádné situace již jako stíhači.* Vypustí-li se přívlastek,

pravdivostní hodnota věty se změní (tj. vzhledem k citované výpovědi nemusí být výpověď *Piloti jsou dobrými kosmonauty* pravdivá). Podobně srov. *Zlozvyk skákat do řeči je urážlivý – Zlozvyk je urážlivý*. K vedlejší větě restriktivní odkazuje kataforické (a tedy potenciálně přízvučné) *ten*, příp. *takový*: *Ti piloti, kteří jsou zvyklí . . .*; relativem může být absolutní *co*: *Piloti, co jsou zvyklí na mimořádné situace již jako stíhači . . .* Možnost parafráze takto konstruovanou větou může být též kritériem restriktivnosti atributu nevětného;

(b) nerestriktivní (aditivní, vysvětlující): pro vyčlenění podtřídy není relevantní, protože buď vyjadřuje kvalifikaci tautologickou: *Probíráme teď katalyzátory, urychlující chemické reakce*, nebo vyčlenění je provedeno determinací ať již explicitně nebo implicitně: *Tito piloti, kteří jsou zvyklí . . . Některé z (těchto) obrazů, získaných od přátel, dosud visí v umělcově ateliéru.*

Avšak jako nerestriktivní se zpravidla hodnotí i případy, kdy mluvčímu nejde o protiklad podtříd rozlišených jen delimitační kvalifikací: *Jeli jsme ve vlaku se studenty, vracejícími se ze sklizně chmele*, zatímco při srovnání bude stejný přívlastek chápán jako restriktivní: *Česáče ze Žatecka přivezly autobusy, my jsme jeli ve vlaku se studenty vracejícími se z Rakovnicka*. Proto jako další kritérium pro restriktivnost lze někdy užít protikladu pozitivního a negativního tvrzení: *Potřebujeme lidi schopné sebezapření* → „potřebujeme lidi schopné sebezapření a nepotřebujeme lidi neschopné sebezapření".

Přívlastek nerestriktivní postponovaný, pokud je vyjádřen adjektivem, adjektivní frází, zmnoženou skupinou adjektivní nebo infinitivem, se zpravidla připojuje nesplývavě, tvoří intonačně samostatný větný úsek. To má důsledky pro pravopis: kodifikace předepisuje oddělovat takový volný přívlastek čárkami. Avšak v některých případech nelze z významu věty samé bezpečně rozpoznat, o který typ atributu jde: jedinečnost označení může vyplynout z kontextu, z vědomí partnerů komunikativního aktu (např. ve větě *Zapadající slunce ozářilo chalupy roztroušené po stráních* je adjektivní přívlastek restriktivní tehdy, jestliže některé vesnické chalupy byly v údolí); je-li fráze kvantifikována číslovkami určitými nebo neurčitými, není rozdíl mezi oběma typy přívlastku věcně důležitý (*Se skalkou mi poradili dva sousedé, zkušení v zahrádkářských pracích*); jindy je možno chápat atribut obojím způsobem (např. ve větě *Půda zbavená ochranného krytu vegetace rychle vysychá* se atribut jeví jako těsný, ale následuje-li po větě *Neracionální kácení stromů nezůstává bez následků*, lze subst. *půda* chápat též jako kontextově zapojené, ve smyslu „ta půda, na níž byly vykáceny stromy").

5.7 ADJEKTIVUM V POZICI PŘÍVLASTKU A PREDIKATIVU

Adjektivum je vedle substantiva v genitivu nejvlastnější slovnědruhovou realizací atributu. Kromě této syntaktické pozice obsazují příd. jména hlavně též pozici predikativu u Vf *být*. Mezi oběma funkcemi je syntaktický vztah: jak

vyplývá z odd. 5.2, předpokládá se, že determinační přívlastek u substantiva je realizací propozice, jejímž plným vyjádřením bývá tímto substantivem dominovaná věta vedlejší. Proto je zpravidla možno vyvozovat adjektivní determinační atribut transformací z věty, v které je ono adjektivum predikativem.

Nicméně je třeba uvést, že některá adjektiva se v atributech zpravidla neuplatňují, ač jejich užití v predikativu možné je. Jde zejména o adjektiva

(1) vyjadřující aktuální stav (často deverbativní, s významem výsledku děje). Chce-li mluvčí vyjádřit příslušnou propozici nevětně, dá zpravidla přednost ADVCom před atributem: *Maminka, rozzlobená sestřinou neposlušností, ji konečně naplácala* – spíše než *Sestřinou neposlušností rozzlobená maminka . . .*; *Děti se vracely z výletu unavené/unaveny, ale šťastné/šťastny* – spíše než *Unavené, ale šťastné děti se vracely z výletu;* ale neaktuálně: *Unavené děti si mají odpočinout a nepřepínat síly;*

(2) kvalifikující referenčně určitou (jedinečnou) entitu, zejména je-li označena vlastním jménem. Vlastní jména totiž zpravidla pojmenovávají jednoprvkové třídy, takže jejich extenzionální restrikce, kterou přívlastek jinak provádí, nepřichází v tomto případě v úvahu: srov. *Jana, která je choulostivá* – *choulostivá Jana* (druhou konstrukci pociťujeme jako neobvyklou).

Ale jako jistý typ stylisticky aktualizující kondenzace se takové fráze objevují dost často: *Vzali s sebou na hory jen Pavlu, choulostivou Janu nechali doma*; podobně *Matka ještě večer prala, ale unavený otec* (pojmenování relačně jedinečné) *si šel lehnout. Po zápase mluvil reportér se šťastným vítězem* (pojmenování kontextově jedinečné). Atributivně lze užít v takovéto pozici zejména adjektiv s významem hodnoticím. Adjektivní rozvíjení referenčně určitých výrazů je však omezeno jen na projevy spisovné až knižní.

5.8 NEZBYTNOST ATRIBUTU

Hodnotíme-li přijatelnost některých výpovědí, zjistíme, že jich lze správně užít, jen když je substantivum rozvito: *Toto pohoří je sopečného původu*, nikoli * *Toto pohoří je původu*. Můžeme tedy považovat atribut *sopečného* za nutný, podobně jako je tomu u pozic v ZVS. Nutné může být i rozvíjení rekurzivní; v tomto smyslu jsou závaznými všechny syntaktické členy těchto vět: *Článek se zabývá otázkami vzniku života. Stav nemocného nebyl vhodný pro podávání prostředků posilujících srdeční činnost.*

Závaznost atributu je však jiného druhu, než je tomu u obligatorních členů valenčních. Obligatorní členy valenčního pole predikátu totiž svou závaznost při substantivizaci příslušného slovesa, resp. adjektiva ztrácejí. Tak např. větu *Děti nesmějí navštěvovat nemocné* by český mluvčí nepovažoval za úplnou, kdyby neobsahovala komplement *nemocné*, ale v substantivní pozici ve větě *Návštěvy jsou zakázány* není atribut, v který se komplement transformoval *(nemocných)*, nezbytný. Je dokonce asi jedním z motivů nominalizace, že mluvčí

potřebuje odhlédnout od participantů děje (situace), nevázat se nezbytností jejich označení (viz již 5.1.1).

Vedle toho platí, že dominující substantivum pravidlem nevyžaduje u nezbytného atributu závaznou morfologickou formu, a proto potřeba rozvinout dominující substantivum může být uspokojena i atributem nevalenčním: srov. *Jsem povinen se přihlásit → povinnost* (valenční atribut:) *přihlásit se* / (nevalenční atributy:) *tuto povinnost / svou povinnost;* podobně: *Cítil jsem, že něco není v pořádku → pocit, že něco není v pořádku / takový zvláštní pocit, jiný pocit* atd. Všechny tyto varianty jsou zřejmě přijatelné. Z těchto důvodů nutnost přívlastku není projevem valence substantiva, nýbrž toliko necesity, nezbytnosti rozvíjení. Proto též není třeba lišit atribut potenciální a fakultativní.

Nezbytně jsou rozvíjena především substantiva velmi obecného lexikálního významu (s velkým významovým rozsahem); ve výpovědi nemají téměř žádnou informační hodnotu, takže je žádoucí, aby rozvíjením byla jejich extenze zúžena. Podat výčet těchto substantiv není prakticky možné, zejména též proto, že záleží na tom, v jaké syntaktické konstrukci je jich použito. Tak např. je nezbytný atribut u substantiva, které má tvar genitivu s významem vlastnosti (viz 5.2.2.3): *Byl to muž vysoké postavy, vybraného chování,* stejně tak jako atribut ve vzorci D 3.2.2.5: *Měl jsem zlomenou ruku* atd., přívlastek u substantiv majících povahu kvantifikátoru: *polovina (knihy), láhev (mléka)* atd., ačkoli sama substantiva *postava, ruka, polovina, láhev* mohou stát v jiných konstrukcích bez atributu: *Polovina je víc než čtvrtina. Odevzdejte láhve!* apod. Pravidelně vyžadují atribut substantiva, která pojmenovávají rámec smyslových vjemů, řečových aktů, myšlenkových obsahů apod., např. *pocit, zvuk, prohlášení, názor, myšlenka,* která zpravidla odkazují k obsahu podřazených vět obsahových, podobně jako jiná, svou odkazovací funkcí blízká zájmenům: *pocit, že je vše ztraceno; názor, že se nemůžeme prosadit; doba, kdy se podává oběd / doba oběda / důvod, proč se vrátit / důvod k návratu.* Ale jestliže substantivum poukazuje ke kontextu mimovětnému, tedy nemá charakter kvazikorelativní, je možno též atribut vypustit: *Komise zlepšovací návrh nepřijala. Důvod však nebyl uveden.* Proto nezbytnost atributu je spíše záležitostí užití substantiva v jednotlivých větných a nadvětných konstrukcích než obecně platných pravidel jeho rozvíjení.

5.9 POSTAVENÍ ATRIBUTU

5.9.0 Atribut zaujímá mezi syntaktickými členy zvláštní postavení co do povahy vztahu mezi syntaktickou platností a jeho místem ve větě. Jen v případě atributu je totiž (v češtině a jiných slovanských jazycích) tento vztah přímý; pozice syntaktického členu je primárně určována jeho syntaktickou funkcí. Výsledkem je určitá stabilizace slovosledu; mluvíme pak o slovosledu obvyk-

lém nebo ustáleném. Obvyklost nebo ustálenost slovosledu se ovšem týká pozice přívlastku vzhledem k dominujícímu jménu, tedy pozice relativní; jeho postavení jako členu věty je zcela závislé na postavení dominujícího jména. V důsledku poměrné volnosti českého slovosledu není však ani jeho relativní postavení pevné; existují jen jisté zásady, jimiž se řídí. Specifická slovosledná problematika atributu se tedy může týkat jednak jeho postavení ve frázi, tj. vzhledem k členu dominujícímu, jednak vzájemného postavení několika přívlastků u téhož dominujícího substantiva.

Charakteristika postavení atributu jako členu fráze zahrnuje dva momenty: vzájemné pořadí substantiva a atributu (antepozice – postpozice) a postavení atributu co do vzdálenosti vzhledem k tomuto jménu (pozice kontaktní – pozice distantní). Základní je postavení kontaktní, tj. těsně u dominujícího jména (v knižním jazyce možná též pozice distantní, srov. *smělé spřádá plány*). Pokud jde o pořadí, záleží na několika činitelích. Především rozhoduje, zda jde o přívlastek adjektivní, a tedy shodný, nebo jiný, neshodný. (Shodné substantivum, i když má význam kvalifikace, se zde považuje za člen adordinační skupiny, viz odd. G 2). Dále záleží na složitosti přívlastku (holý, rozvitý, postupně rozvíjející, zmnožený), na slovnědruhové charakteristice dominujícího členu (podstatné jméno, zájmeno), v složitějších přívlastcích též na lexikálněsémantické povaze členů, a konečně také na okolnostech plynoucích z kontextu.

Se slovosledem souvisí i způsob připojování přívlastku (viz C 5.0). Protiklad splývavého : nesplývavého spojení se uplatní jen u přívlastku postponovaného, zároveň však nesplývavé připojení u nerestriktivních přívlastků shodných je jevem systémovým, u neshodných má toliko charakter aktualizace. Přitom se často předpokládá, že kontaktní postavení a splývavé připojení atributu je výrazem toho, že atribut označuje vlastnost trvalou, inherentní, a že tedy i jeho spojení se substantivem je pevné, ustálené. Pak se též mluví o těsnosti (a volnosti) ve smyslu významovém. Je však důležité, že v některých případech může mluvčí mezi různými druhy slovosledu volit, případně využít kombinací obou činitelů, aby vyjádřil některé rozdíly věcné, nebo jen text nějakým způsobem segmentoval, zpravidla v intencích jistého aktuálního členění.

5.9.1 Atribut adjektivní (shodný)

5.9.1.1 Atribut holý

Bezpříznaková je antepozice (slovosled obvyklý): *svědomitý pracovník, lahodné víno, strmý svah, lněný ubrus, smělý plán, Nerudovy povídky; takové neštěstí, týž případ; druhý den, dvojí návrh.* Nejtěsnější je vztah mezi oběma členy syntagmatu, tvoří-li sousloví: *vlčí mák, psací stroj, lehká atletika, červené víno.* V antepozici je tento atribut vždy, je-li dominující jméno rozvíjeno ještě pří-

vlastkem neshodným: *zahraniční politika Francie, vyděšená tvář dítěte, smutný osud domorodých kmenů.*

Antepozice je závazným slovosledným schématem v případě, kdy atributem je nesklonné adjektivum, srov. *prima člověk, blond vlasy* (postavení je totiž signálem syntaktické funkce).

Postpozice je příznaková. K aktuální postpozici dochází tehdy, klade-li se větší důraz na vlastnost samu než na jejího nositele (a) při důraze motivovaném citově: *To je káča protivná! Ty kluku hloupá!* (b) při důraze souvisícím s vytčením do protikladu: *Gymnázia poskytují oproti odborným školám vzdělání všeobecné. Červené víno je zdravější než víno bílé.* (Viz dále též C 5.9.4.) Neaktuální postpozice holého adjektivního přívlastku je běžná v tradicionalismech a ve spojeních povahy terminologické: *Karel Veliký, Ústav pro jazyk český, zájmeno osobní, kysličník uhličitý, orel skalní, mařinka vonná.*

Je-li pozice dominujícího jména obsazena substantivním zájmenem označujícím osobu nebo zájmenem *všechno*, rozvíjí se rovněž přívlastkem shodným. Základním slovosledným schématem takové fráze je pak ustálená postpozice přívlastku, srov. *někdo další, kdo(koli) odvážný, každá jiná, všichni ostatní; všechno dobré* apod.

5.9.1.2 Atribut rozvitý

5.9.1.2.0 Jeho postavení vzhledem k dominujícímu substantivu ovlivňuje to, že antepozice nebývá vhodná z důvodů formálních (délka a konstrukční přetíženost přívlastku, kumulace předložek ap., srov. *národním umělcem Karlem Svolinským ilustrovaná kniha, pro v závodní jídelně se stravující zaměstnance Spofy* aj.). Na druhé straně postpozice vzbuzuje dojem volného významového vztahu, což není žádoucí zejména u atributu restriktivního. Současný úzus respektuje zásady vyplývající z existence následujících typů rozvitého přívlastku:

5.9.1.2.1 adjektivní atribut rozvitý adverbiem

Po stránce slovosledné se chová jako přívlastek holý, tj. stojí pravidelně v antepozici, např. *málo známá píseň, správně vypracovaná úloha*, ale i *velmi dobře ušitý oblek, architektonicky moderně pojatý památník.* Jen je-li na přívlastku důraz, bývá v postpozici: *Oproti tobě má Karel povolání velmi vyčerpávající* (tj. ve smyslu zásad uvedených v 5.9.1.1).

5.9.1.2.2 adjektivní atribut jinak rozvitý

Jeho dominujícím členem bývá často (verbální) adjektivum, které je dále rozvíjeno, valenčně nebo nevalenčně. Je-li toto adjektivum nevalenční nebo jen

jednovalenční a je rozvito syntaktickým členem vyjádřeným substantivem v pádě prostém nebo předložkovém, stojí atribut vzhledem k dominujícímu jménu obvykle v postpozici: *autor popisující osudy polární výpravy, zborcená zídka porostlá břečťanem, studánka ukrytá v houští, kniha ilustrovaná známým malířem.* Pokud jde ovšem o přívlastek volný, plyne již z jeho vymezení, že je postponován, viz 5.9.2; jinak však postpozici tohoto přívlastku chápeme spíše jako slovoslednou tendenci, nikoli jako pravidlo. Není-li ohrožena přehlednost, srozumitelnost věty, není tu vyloučena ani antepozice, srov. *sluncem ozářené vrcholky hor, na okamžik ztichnuvší hudba, údolím protékající bystřina, do vnitrození se táhnoucí lesy, turisty nejvíce navštěvovaná oblast* aj. Jen v postpozici stojí složitěji rozvitý přívlastek tehdy,

(a) dominuje-li v něm adjektivum dvouvalenční, srov. *rodiče nabádající své děti k práci, telegram oznamující adresátovi smutnou zprávu;*

(b) je-li syntaktickým členem rozvíjejícím verbální adjektivum konstrukce infinitivní nebo vedlejší věta, srov. *lidé schopní pracovat v nejtěžších podmínkách; děti zvědavé na to, co se bude dít; vešel s úsměvem naznačujícím, že je všechno v pořádku.*

Vedle silně frekventované postpozice a méně frekventované antepozice složitěji rozvitého přívlastku uplatňuje se tu i slovosledné schéma označované jako cirkumpozice, které spočívá v tom, že verbální adjektivum jako základ rozvitého atributu stojí vzhledem k dominujícímu jménu v antepozici a člen rozvíjející toto adjektivum v postpozici. Cirkumpozice bývá považována za slovoslednou chybu, srov. *obviněný mladík z krádeže motorového vozidla, doplněný seznam o nové přírůstky, poškozený přístroj nesprávným zacházením.* Výjimku zde činí:

(a) ustálené odchylky, tj. adjektiva *plný, stejný, podobný, obdobný, vhodný: koš plný ovoce* i *plný koš ovoce, četba vhodná pro děti* i *vhodná četba pro děti, má povinnosti stejné (obdobné, podobné) jako školitel* i *má stejné (obdobné, podobné) povinnosti jako (má) školitel;*

(b) případy, kdy postponovaný člen lze interpretovat nejen jako člen rozvíjející anteponované verbální adjektivum, ale i jako postponovaný neshodný přívlastek rozvíjející přímo dominující substantivum; podmínkou je tedy sémantická spojitelnost postponovaného členu s dominujícím substantivem, srov. *rozhodující činitele pro urychlení žní, důležité podmínky pro hospodárný provoz výrobního zařízení* apod.

5.9.1.2.3 atribut adjektivní postupně rozvíjející

Jde o posloupnost (spojení) dvou nebo více nekoordinovaných (navzájem nesouřadných) přívlastků (viz již C 5.6.1). Jeho základním postavením je antepozice. Postpozice některé z jeho složek (zřídka atributu jako celku) má

u jednotlivých typů tohoto přívlastku různý charakter. Pokud jde o vzájemné postavení složek přívlastku postupně rozvíjejícího, jsou pro ně relevantní lexikálněsémantické vlastnosti tradičně označované pomocí charakteristik „rozlišující", „hodnotící" a „relační". Atributem rozlišujícím se rozumí zpravidla objektivně zjistitelná vlastnost, naproti tomu hodnotící přívlastek vyjadřuje postoj subjektivně aspoň zabarvený. K pojmu „relační atribut" viz dále zejm. odd. (d). Na základě kombinačních možností těchto přívlastků rozlišujeme několik typů přívlastku postupně rozvíjejícího:

(a) rozlišující + rozlišující

Spojují-li se v atributu postupně rozvíjejícím jen přívlastky rozlišující, o jejich vzájemném pořadí rozhoduje těsnost významového vztahu k dominujícímu substantivu. Platí, že přívlastek, který má k substantivu těsnější významový vztah, stojí v postavení kontaktním, přívlastek s volnějším vztahem stojí v pozici distantní; to znamená, že je-li dominující jméno obecnější povahy, a proto se často objevuje s významově jej doplňujícím přívlastkem *(výrobní podnik – podnik bytového hospodářství, vojenská správa – správa kulturních zařízení),* nebo dokonce má tendenci tvořit s přívlastkem ustálené spojení (např. *rozhlasové zprávy, kulturní zařízení, výrobní družstvo, televizní noviny*), pak tento přívlastek zaujímá vždy kontaktní postavení; druhý přívlastek, jehož vztah ke jménu je volnější, stojí v pozici distantní. Např. *včerejší rozhlasové zprávy, pražská kulturní zařízení, večerní televizní noviny, městská vojenská správa.* (To se ovšem týká případů, v nichž přívlastky jsou všechny stejného typu. Je-li možno je rozdělit do kontaktních pozic v antepozici a postpozici, konkurence pozic nepřichází v úvahu: srov. *obvodní zdravotní středisko – obvodní středisko národního zdraví.*) O volnějším významovém vztahu takových distantních přívlastků k substantivu svědčí i to, že tento přívlastek zpravidla nemůže dominující substantivum rozvíjet sám, tedy spojení jako *obvodní středisko, pražská zařízení, včerejší zprávy* pociťujeme jako eliptická.

Vyjadřuje-li jeden z přívlastků vlastnost nově získanou, přechodnou (zpravidla jde o adjektivum slovesné), stojí vzhledem k dominujícímu jménu v pozici distantní vždy, srov. *poškozená gotická malba, rozkvetlá horská louka, vyschlé říční koryto, vyprané ložní prádlo* apod.

Nemá-li však dominující substantivum tendenci tvořit s některým ze svých přívlastků ustálené spojení, může v kontaktním postavení stát kterýkoli z přívlastků: *zelená vlněná látka,* ale i *vlněná zelená látka* (zejm. v protikladu k *bavlněná zelená látka*), *staré venkovské kamenné stavení,* ale i *staré kamenné venkovské stavení* (v protikladu k *staré dřevěné venkovské stavení*) aj.

Postpozice jakožto příznakové postavení se týká jen přívlastku, který je bezpříznakově v pozici distantní; využívá se jí při vytýkání do protikladu, srov. *okenní rám dřevěný* proti *okenní rám kovový,* podobně *vkladní knížka cestovní* apod., dále ve výčtech, např. *čalouněná židle červená, čalouněná židle mo-*

drá . . ., a konečně se vyskytuje v některých ustálených názvech jako *Vysoká škola ekonomická, Státní banka československá, Československá plavba labsko-oderská* aj.

(b) hodnotící + rozlišující

Spojují-li se v atributu postupně rozvíjejícím tyto přívlastky, pak je pravidelné kontaktní postavení přívlastku rozlišujícího (který je v těsnějším významovém vztahu k substantivu) a distantní pozice přívlastku hodnotícího: *hladká žulová stěna, velká rodinná událost, příjemné pracovní prostředí, závažné zdravotní důvody.*

Obrácené pořadí přívlastků je možné jen tehdy, chápou-li se jako koordinované, viz k tomu C 5.6.1: *obtížný, (protože) zimní výstup – zimní, (tudíž) obtížný výstup;* podobně: *zdravotní, závažné důvody; piskovcova, drolivá stěna* atd. Posloupnost přívlastků koordinovaných však může mít i věcný význam značně odlišný od posloupnosti postupně rozvíjející: *pracovní, příjemné prostředí; letní, vhodná obuv* apod.

Postponován může být v takové frázi jen přívlastek rozlišující, srov. *závažné důvody zdravotní, drobná díla klavírní, odlehlé doliny tatranské;* toto pořadí, které je motivováno především snahou o jistou symetrii přívlastků, má knižní zabarvení.

(c) relační + rozlišující / hodnotící

Jde o spojení atributu rozlišujícího nebo hodnotícího a přívlastku, který se zpravidla označuje jako relační, jindy jako přívlastek vyjádřený výrazy formálními, popř. jako přívlastek s volným postavením (může měnit své místo v postupně rozvíjejícím přívlastku, i když některé varianty jsou stylově omezené). Vyjadřuje se zájmeny a číslovkami a některými adjektivy (viz podrobně v (d)). Společným znakem relačních přívlastků je, že v posloupnosti s přívlastky hodnotícími nebo rozlišujícími, popř. obojími, zaujímají postavení většinou nejdále od dominujícího jména: *naše středoevropské klimatické podmínky, otcův hluboký hlas, tento stavební podnik, takový smutný podzimní den, nějaké staré šaty, první úspěšný pokus, další zajímavý případ, jiný pracovní postup, každá nová myšlenka* apod. Obrácené pořadí je možné jen u posesív *(hluboký otcův hlas, smutný její osud, poutavé vaše vyprávění)* a u ukazovacích zájmen *(teskná ta píseň, starý tento dům);* je však zpravidla stylisticky příznakové, archaizující, nebo aspoň knižní.

Pozn.: Adjektivní zájmena ukazovací a neurčitá, která fungují jako delimitátory, se někdy za součást postupně rozvíjejícího přívlastku nepovažují. Zde je uvádíme především v zájmu úplnosti slovosledných zásad.

(d) relační + relační

Otázka vzájemného pořadí několika přívlastků relačních v substantivní frázi je dosti složitá zejména díky tomu, že skupina přívlastků takto ozna-

čovaných je velmi různorodá; tvoří ji atributy zájmenné, číslovkové a některé adjektivní – adjektiva vyjadřující vztahy v časových nebo místních souvislostech a odkazující ke kontextu, zpravidla jako alterátory, např. *zadní, přední, horní, dolní, okolní, daleký, blízký; předešlý, nynější, přítomný, příští, budoucí, poslední, další* aj. Z hlediska těsnosti vztahu k dominujícímu substantivu se všechny tyto relační přívlastky nejeví jako rovnocenné: projevuje se to tím, že některé mají tendenci stát co nejdále od jména, např. *žádný, každý*, jiné naopak co nejblíže k němu, např. zájmena přivlastňovací, srov. *každá naše / tato publikace, žádný další můj pokus*, ale (častěji) i *žádný můj další pokus, každá taková naše žádost* aj. Obecně lze říci, že v posloupnosti těchto přívlastků (v eventuální kombinaci s přívlastky rozlišujícími nebo hodnotícími, o jejichž pozici platí i v této kombinaci to, co bylo řečeno v (a) a (b)) nemají jednotlivé typy relačních atributů zpravidla své pevné místo a že jejich postavení vzhledem k dominujícímu jménu i vzhledem k ostatním atributům se mění v závislosti na tom, s kterým dalším typem relačního přívlastku se spojují.

5.9.1.3 Atribut zmnožený

Tvoří jej posloupnost přívlastků, mezi nimiž existuje koordinační nebo adordinační vztah. Postavení přívlastku zmnoženého vzhledem k dominujícímu substantivu se řídí v podstatě týmiž zásadami jako postavení přívlastku rozvitého. Objevují se tedy typy *malebné, tiché zákoutí; malý, ale útulný byt – byt malý, ale útulný; béžová, nebo dokonce hnědá vlněná látka – vlněná látka hnědá, nebo dokonce béžová – látka vlněná, hnědá, nebo dokonce béžová; jízda vlakem i autobusem; zájem o hudbu i o sport; uvítání J. Gagarina, prvního člověka ve Vesmíru* atd. (srov. též C 5.9.2–4).

Pořadí složek uvnitř spojení je dáno povahou příslušného koordinačního, resp. adordinačního vztahu (srov. odd. G). Z hlediska sémantických charakteristik užívaných zde při popisu slovosledu v přívlastku postupně rozvíjejícím je třeba připomenout, že v adordinační skupině, pokud je celá v antepozici, stojí přívlastek relační v pozici distantní: *vezmu si jiné, večerní šaty; byl to jeho první, závažný neúspěch* (vedle *jiné šaty, večerní; první neúspěch, a to závažný*), podobně: *další, vhodnější příležitost; dolní, prázdná zásuvka* atd. (k vztahu postupného rozvíjení a zmnožení přívlastku srov. odd. C 5.6.1).

5.9.2 Atribut volný

Takto se označuje zpravidla jen nesplývavě připojený adjektivní atribut postponovaný; bývá obvykle rozvitý nebo zmnožený: *Obchod, dříve kvetoucí, nyní upadal. Karel, neschopný jakéhokoli odporu, rezignoval. Tento zámek, postavený v 1. polovině 18. století, slouží dnes jako obrazárna. – Z šedé oblohy padal déšť,*

drobný, ale vytrvalý. Zde žijí jiní lidé, tvrdí, houževnatí, perouci se se zemí a osudem.

Z hlediska významového vzato, jde buď o přívlastek nerestriktivní *(Karel, neschopný jakéhokoli odporu)*, nebo o přívlastek dodatečně aktuálně připojený *(déšť, drobný, ale vytrvalý)*.

Takovéto přívlastky, pokud nejsou příliš bohatě rozvité, mohou stát i v antepozici, a pak se ovšem připojují splývavě (jako těsné): *Dříve kvetoucí obchod nyní upadal. Z šedé oblohy padal drobný, ale vytrvalý déšť.* Naproti tomu nerozvité přívlastky, ač nerestriktivní, v postpozici obvykle stát nemohou, nebo nabývají platnosti ADVCom: *Čtenáři i kritika přijali sbírku vlažně, a tak se zatrpklý básník odmlčel* / *... a tak se básník, zatrpklý, odmlčel.*

5.9.3 Atribut neshodný

Základním, ustáleným postavením neshodného atributu je těsná postpozice vzhledem k dominujícímu substantivu, resp. substantivnímu zájmenu odkazujícímu k věci: *příchod zimy, vědomí odpovědnosti, slib příteli, knížka sestře, jízda vlakem i autobusem, touha po slávě, hanba za snadným ziskem, košík na odpadky, vztah k dětem, hotel Slovan (v hotelu Slovan), místo nahoře, počasí v příštích dnech, návrat domů, závazek dostát slovu, touha zvítězit; něco jiného, cokoli pěkného.*

Volné, nesplývavé připojení neshodného přívlastku má povahu připojení dodatečného (viz C 5.9.4).

Pokud se mezi neshodnými přívlastky vyskytuje genitiv, je v postavení kontaktním: *návrat kosmonautů na Zemi* (chybně: *návrat na Zemi kosmonautů*). Podobně: *rovnost všech občanů před zákonem, vztah dětí k rodičům, zaměření pozornosti na výzkum, smysl mladých lidí pro povinnost* aj. Výjimku tvoří případy, kdy by takto bylo roztrženo ustálené spojení; pak je obvykle možný slovosled obojí: *bratrství ve zbrani československých a sovětských vojáků.*

V antepozici se bezpříznakově vyskytují přivlastňovací genitivy typu *Palackého ulice, Petöfiho dílo, Komenského názory* (analogicky podle *Husova ulice, Bezručovo dílo*) a tradicionalismy typu *rukou dáním, do slunce západu, v jistém slova smyslu* aj.

V závislosti na aktuálním členění větném bývá někdy anteponován neshodný přívlastek vyjádřený genitivem celkovým (pokud se tato konstrukce nepovažuje za ZVS) nebo pádem předložkovým; antepozice může být přitom těsná, nebo ne: *Na zahradě je jablek hromada* i *Jablek je na zahradě hromada. Karel má zájmů celou řadu* i *Zájmů má Karel celou řadu. Pro povinnosti nemá Marie velký smysl* i *Marie nemá pro povinnosti velký smysl. Na dovolenou nemá nárok* i *Nemá na dovolenou nárok.*

5.9.4 Atribut dodatečně připojený

Vedle pravidelných případů popsaných v odd. C 5.9.1—3 je možné tzv. dodatečné připojení přívlastku. Jde o prostředek se silně aktualizační funkcí, který spočívá v tom, že atribut, který není nezbytný (ve smyslu odd. C 5.8), je postponován a připojen nesplývavě. Příznakovost takového připojení (do jisté míry analogického parcelaci výpovědi, viz též M 1.3.5) se ovšem projeví jen v případech, kdy postpozice a nesplývavé spojení není pravidelným způsobem realizace (viz C 5.9.1.2.2, C 5.9.2): *Dlouho nezapomenu na její pohled, dlouhý a pátravý. Padal déšť, drobný, ale vytrvalý. Rád bych vám vyjádřil svou vděčnost, za pomoc, přátelství, za důvěru.*

6 POZNÁMKA O DOPLŇKU

V této mluvnici se nepracuje s kategorií doplňku. Nejeví se totiž natolik jednotná ani po stránce významové, ani formální, aby bylo možno všechny případy spojovat bez nesnází. Příslušné jevy jsou zařazeny následujícím způsobem:

(1) Jmenná část přísudku (po sponě *být/bývat)* se traktuje jako predikativ.

(2) Pokud jde o „doplňky", uplatněna jsou tři hlediska:

(a) hledisko valenční;

(b) podobnost doplňku příslovečnému určení: „jde o určení přívlastkově-adverbiální, přičemž vztah adverbiální je silnější než přívlastkový" (Kopečný). – Jde v obou případech o vedlejší, nevětnou propozici;

(c) hledisko transformační.

Z toho vyplynulo:

(1) Vyčleněny jsou případy povahy valenční, tedy např.: *Petr vypadal unavený / unaveně. Petra jmenovali náměstkem* („nutné doplňky" (doplňující) u sloves neplnovýznamových) a zařazeny jako komplement příslušného slovesa (popř. jeho nominalizace nesubstantivní), a to komplement typu kvalifikačního. Tato valence je zpravidla obligatorní.

(2) Ostatní případy doplňku (tzv. doplněk určující, nevalenční) byly přiřazeny k adverbiálnímu určení, a to nového druhu, totiž určení průvodních okolností (ADVCom). Toto určení vyjadřuje průvodní vedlejší stav subjektového nebo objektového participantu nějakého děje d_1 (vyjádřeného slovesem v platnosti Vf), resp. (u přechodníkových konstrukcí) současnou účast tohoto participantu na nějakém ději d_2, jakožto „průvodní okolnosti" *děje* d_1. Např.: *Dělníci se vraceli vyčerpáni / ve stavu úplné vyčerpanosti* (*Dělníci se vraceli* + *Dělníci byli (zároveň) vyčerpáni* – tedy hloubkově je ADVCom predikati-

vem, nikoli atributem). *Odcházeje do práce* (d_2) *si hvízdal* (d_1). *Eva viděla* (d_1) *přicházet* (d_2) *Karla / Eva viděla Karla, jak přichází.* Uvádějí se zde i případy s adverbii jakostními *(Opakoval si zaraženě / zaražen);* v případě jiných adverbií jde o určení způsobové, popř. místní. V případě vyjádření předložkovými pády se upozorňuje na překrývání s významy kauzálními. To je ještě zřetelnější u konstrukcí přechodníkových. (Ty ovšem by bylo možno řadit stejným právem přímo k těmto kauzálním nebo časovým příslovečným určením. Přechodníkové konstrukce většinou totiž nevyjadřují stav participantu, nýbrž děj, jehož je účastníkem, a slouží pak v podstatě k hierarchizaci dvou dějů, srov. *Pokračovala v práci usmívajíc se. – Pokračujíc v práci se usmívala.*) – Jistou nevýhodou tohoto řešení je, že mezi výrazovými prostředky adverbiálního určení se tu objevují i shodná adjektiva.

(3) Za ADVCom je třeba pokládat i případy, kdy bylo příslušné Vf transformováno (nominalizováno) na infinitiv *(Dělníci se nechtěli vracet úplně vyčerpáni),* přechodník *(vracejíce se vyčerpáni* — zde je ADVCom *vyčerpáni* dominováno přechodníkem, který je též v pozici ADVCom *vracejíce se)* nebo adjektivum *(dělníci vracející se ve stavu vyčerpání).* (Analogicky je tomu i u kvalifikačních komplementů, srov. *jmenovat ho náměstkem, jmenovaný náměstkem.*) – U dějových substantiv *(návrat ve stavu vyčerpání)* se však toto určení pokládá za povrchový atribut (který je ovšem hloubkovým ADVCom).

D TYPY ZÁKLADOVÝCH VĚTNÝCH STRUKTUR

0 V následujícím oddílu jsou předvedeny hlavní typy základových větných struktur, jak jsou dány valencí slovesných predikátů. Z předchozích výkladů již vyplynulo, že neobsahují pozice pro prostředek činnosti a prožívatele prospěchu, protože – i když by bylo možno je chápat rovněž jako pozice valenční – nemají v systému ZVS distinktivní úlohu. Uvádějí se především ty ZVS, které mají výraznější funkční zatížení, a to jak z hlediska frekvence v textu, tak z hlediska počtu predikátorů, které je zakládají. (Pokud mají vidové páry stejné skladební vlastnosti, jsou zde zastoupeny jedním z členů.)

Na rozdíl od přehledu podaného v odd. B 3 jsou typy ZVS formulovány jako gramatické větné vzorce, tj. v pojmech slovních druhů a morfologických kategorií. Přitom se přihlíží též k substitučním alternativám v obsazení valenčních pozic, protože právě na takovém stupni detailnosti ukazuje vzorec pro ZVS k typu propozice a k dalším sémantickým vlastnostem příslušných vět. Tím se ovšem počet vzorců mnohonásobně zvětšuje; podat jejich úplný výčet je rozsahově neúnosné, i když by to bylo možné (jde o počet konečný).

Přitom se neuvádějí alternanty pro pozici S_n. Jde o alternanty N / G / prep Cas / Inf / Sent. Pro ilustraci je možno uvést několik příkladů na typické alternanty větné: *Ukazuje se, že* Sent. *Bylo by žádoucí, aby* Sent. *Je zbytečné, aby* Sent / Inf. *Podařilo se jim, že* Sent / Inf. *Rozkřiklo se, že* Sent. *Učitele rozzlobilo, že* Sent. *Napadlo ho, že / aby / zda* Sent. *Překvapilo mě, že /* relat Sent. *Líbí se mi, že / jak* Sent. *(To,) že* Sent, *je obecně známo. (To,) že* Sent, *mi zachránilo život. (To,) že* Sent, *mi působí starosti. – Kdo se bojí, nesmí do lesa. Co se škádlívá, rádo se mívá.* (Srov. k tomu i odd. C 1.0.2.)

Výklady o ZVS zakládajících se na více než jedné propozici jsou podány v odd. J; v odd. D se toliko upozorňuje na alternanty větného a souvětného vyjádření především u podřazených vět obsahových. Probírat větnou realizaci valenčních pozic jako jev substituční však není možné – důvody pro to jsou vyloženy v odd. J 1.2 –, tak lze přistupovat jen k substituci nevětného výrazu větou vyjadřující propozici popisně pojmenovací. Existují ovšem i predikáto-

ry, u nichž jiné vyjádření subjektu než formou Sent není možné (např. *Proslýchá se, že* Sent), jde však o případy ojedinělé. Pokud jde o alternanty větné, a to v jakékoli valenční pozici, je třeba ještě dodat, že za takové je třeba pokládat i bloky podřazených vět, tj. větně rozvité věty podřazené. Tak např. pozici Sent ve větné struktuře *Otec nám vyprávěl, že* Sent může zaujímat nejen věta *padl výstřel*, nýbrž blok vět *než se stačil obrátit, aby zjistil, co se venku děje, padl výstřel* atp.

Přehled počítá s predikátory nejvýše trojvalenčními; vzorce s větším počtem valenčních pozic jsou buď zcela výjimečné (např. pro větu *Dělníci přeložili zboží z lodi na vlak)*, nebo je možno je vykládat jako transformáty ZVS s třemi pozicemi (např. větu *Jan nám řekl o svém bratrovi, že píše básně*, což odpovídá vzorci S_n – Vf – S_d – *o* S_l – *že* Sent, lze odvodit z věty *Jan nám řekl, že jeho bratr píše básně*, která odpovídá vzorci S_n – Vf – *že* Sent).

1 VZORCE BEZ SUBJEKTU

1.0 Predikáty těchto vět představují v tvarech 3. osoby singuláru neutra tzv. základ jednočlenných vět slovesných. (Tato kategorie vět se jimi však nevyčerpává, patří do ní i větné konstrukce transformované, zejména pasívní odvozené od vět s predikáty nepřechodnými – E 1.)

1.1 VZORCE S PREDIKÁTY BEZVALENČNÍMI

$Vf_{3sg\ n}$

Mrzlo, až praštělo. Venku sněží. To se práší! Brzy bude zvonit. Zavři, táhne!

Je to jediná ZVS, která se zakládá na bezvalenčním slovesu; jako predikáty se v ní uplatňují převážně slovesa pojmenovávající atmosférické děje (výjimku tvoří *Hoří!* a *Zvoní* (ve škole)). Tyto jevy neimplikují žádného přímého činitele, ani zasahovaný předmět. Pokud lze nějaké participanty vyrozumět, je to snad nositel inherentního děje, avšak z hlediska valence je třeba pak takovou strukturu hodnotit již jinak, a to jako 2.1: srov. *Uhodilo – Uhodil blesk. Zatahuje se – Obloha se zatahuje.* Spíše však tu můžeme předpokládat nějaké místní určení děje, např. věta *Mrzlo* implikuje „na místě známém z kontextu nebo situace"; u sloves označujících pohyb hmoty je alternativně možné i ADVLoc jiné než „kde", srov. *Venku prší – Do stanu pršelo. Na horách fouká – Od hor fouká. Tady se práší — Práší se sem okny.* Zásadně však počítat s valenčním ADVLoc není asi možné, protože jejich realizace není zdaleka tak obvyklá jako u vzorce 3.1.1.2. Jen ojediněle je ADV obligatorní: zpravidla se nesetkává-

me s výpovědí *Táhne*, nýbrž např. *Tady / pode dveře táhne* apod. (pozici ZVS však není expresívní *to* ve větách jako *To se práší!*). Slovesa, která fungují u tohoto typu ZVS jako predikáty, jsou trojího druhu: (1) vždy bezvalenční, (2) bezvalenční toliko v jednom ze svých významů, např. *Mrzne – Mrznou mi uši. Hřmělo už od rána – Od východu hřměla kanonáda. Rozbitými okny táhlo – Koně táhli fůru sena*, (3) umožňující užití s podmětem. Jde jak o predikáty mutační, tak nemutační. Výrazně jsou zastoupena slovesa reflexívní, a to jak reflexíva tantum *(stmívat se)*, tak slovesa reflexivizací odvozená *(prášit – prášit se)*.

Jako predikáty se uplatňují např. slovesa (pro názornost jsou tentokrát uváděna v tvaru 3. osoby):

(1) *dní se/rozednilo se, rozbřeskuje se; šeří se, tmí se/setmělo se/stmívá se; připozdívá se, mračí se/zamračilo se; rozjasnilo se; rozpršelo se, vypršelo se; prší, mží, mrholí, krápe, sněží;* (s významem vymezeného množství děje:) *zapršelo, sprchlo, napršelo, přituhuje/přituhlo; svítá*. V okazionálním nebo frazeologickém užití jsou i zde participanty možné: *Výtky naň jen pršely);*

(2) *práší se, blýská se,* (vymezené množství děje:) *zablesklo se; hřmí, mrzne, (tady) táhne;*

(3) *leje, fouká, vane; zvoní, hoří; zatahuje se/zatáhlo se; kaboní se/zakabonilo se; potlouklo.*

1.2 VZORCE S PREDIKÁTY VALENČNÍMI

Jde o početnou skupinu vzorců, z nichž se však každý zakládá na valenci jen malého množství predikátů. Ty nejčastěji pojmenovávají fyzické pocity, popř. smyslové vjemy a psychické postoje člověka. Jde vesměs o děje, ale člověk není jejich přímým původcem, nýbrž prožívatelem, tedy hlavní typy ZVS obsahují predikáty neakční. Až na jednotlivé výjimky *(přitížit se, schylovat se)* jsou nemutační. Lidskému prožívateli je vyhrazena vždy jedna z pozic valenčního pole, nikoli však podmětová. Je téměř vždy obligatorně realizována, výjimku tvoří případy, kdy je spojena s významem všeobecnosti. *(Při tomto onemocnění zpravidla bolí na levé straně břicha. Zdá-li se o svatbě, znamená to neštěstí.)* Jde-li o pocit zasahující celé tělo, máme co činit se slovesy jednovalenčními (1.2.1.1 – 2), jde-li toliko o jeho část, je tato část vyjádřena jako valenční místní určení (1.2.2.1, 1.2.2.4). Celkem zřídka je toto místní určení obsahově ekvivalentní výrazu v podmětu v alternativní struktuře se subjektem *(tatínka bolí v zádech – bolí ho záda; zablýsklo se mu v očích – zablýskly se mu oči)*. Roli prožívatele je přiřazen dativ, nebo akuzativ; vedle případů, kdy dané sloveso je pevně spojeno s jediným z těchto pádů, zjišťujeme i kolísání, při němž frekvence některého z nich se různí podle oblasti češtiny *(tatínka / tatínkovi bolí v zádech)*.

Menším dílem tu nacházíme slovesa psychického reagování (zčásti 1.2.2.2 – 3); v tom případě je valenční nejen prožívatel, nýbrž též podnět.

Vedle toho nacházíme zde slovesa, u nichž lidský účastník se ve valenčním poli zásadně objevovat nemusí. V typu 1.2.1.3 jde vlastně o pojmenování izolovaného děje, probíhajícího bez přímého účastníka. V tom jsou tyto vzorce paralelou struktur bezvalenčních, avšak zde je děj vyjádřen analyticky, přičemž samo sloveso, jež je významově chudé, určuje děj jen z hlediska časového umístění, fáze apod. a těžiště lexikálního významu je v substantivu. Tak např. bezvalenční struktuře *Bude bouřit* odpovídá analytické *Schyluje se k bouři* (a ovšem též s podmětovým slovesem – *blíží se bouře* apod.), struktuře *Hořelo* analytické *Došlo k požáru* (a též *Byl požár)* atd. U typu 1.2.1.4 zůstává původce děje anonymní, cítí se jako tajemný, nevysvětlitelný; v 1.2.2.7 jej sice lze obvykle identifikovat v místním určení, ale z podobných důvodů jako u typu 1.2.1.4 není mu přiřčena obvyklá pozice činitele, nominativ. Typ 1.2.2.7 by bylo lze též chápat jako odvozenou diatezi, avšak místní určení je zde obligatorní.

1.2.1 Vzorce s predikáty jednovalečními (typ $Vf_{3sg\,n}$ – KOMPL)

$Vf_{3sg\,n} - S_{cas}$

Jako Cas se objevuje:

1.2.1.1 Ak: *Mrazí ho. Zebe ho.*

1.2.1.2 D: *Přitížilo se mu. Nechutná mu. Svědčí jim* (lze chápat též jako ZVS s nominativem, jehož nerealizace vyplývá z významu všeobecnosti – tj. „nic mu nechutná" atd.).

Pozn.: Pro věty jako *Napadlo sněhu* předpokládáme vzorec se subjektem, viz C 1.0.2.2.

1.2.1.3 prep S / Sent (u některých predikátů)

(a) analytické vyjádření fáze děje: *Schyluje se k bouři. Došlo k požáru, výbuchu;*

(b) uplatnění děje na participant v nějakém pořadí: *Dostane se (na každého). Dojde na tebe / na to, co jsem říkal. Dojde k tomu, že bude prosit o pomoc;*

(c) statické významy různé: *Nesejde na ceně / na tom, kolik ta věc stojí. Záleží na vás / na tom, jak budete pracovat. Jde o velkou věc / o to, abychom pracovali lépe / že se od nás očekává víc.*

1.2.1.4 ADVLoc „kde": *Hučí v komíně. Praskalo v kamnech. Straší v zámku / tu*; ADVLoc „kam": *Napršelo, nateklo do síně / dovnitř. Uhodilo do stodoly.*

1.2.2 Vzorce s predikáty dvojvalenčními (typ $Vf_{3sg\ n}$ – KOMPL – KOMPL)

$Vf_{3sg\ n} - S^1 - S^2$
V pozicích S^1, S^2 se objevují:

1.2.2.1 S_{ak} – ADVLoc: *Bolí mě v zádech. Škrábe mě v krku;*

1.2.2.2 S_d – S_g: *Zželelo se mu matky. Zachtělo se mu bohatství. Dostalo se mu dobrého vzdělání / toho, po čem toužil;*

1.2.2.3 S_d – prep S / Sent: *stýská se / zastesklo se jí po dětech / po tom, jak doma voněl sad; záleží mi na vaší spokojenosti / na tom, abyste byli spokojeni; jde mi o zásadu / o to, že tak nemůžete žít;*

1.2.2.4 S_d – ADVLoc: *Loupá mi v zádech. Škrábe mi v krku a ještě tady. Zní mi v uších. Zablýsklo (se) mu v očích. Koni se zajiskřilo pod kopyty;*

1.2.2.5 S_d – ADVQual: *Udělalo se mi nevolno / na zvracení. Daří se mi lépe;*

1.2.2.6 S_d – *aby* Sent / Inf: *Nedalo mi, abych tam nezašel / tam nezajít* – jen v záporné podobě;

1.2.2.7 ADVLoc – S_i: *Na náměstí se hemžilo lidmi. V kuchyni vonělo kávou*; jde vlastně o touž intenční strukturu, jakou mají predikáty s ZVS s podmětem *(Na náměstí se hemžili lidé / náměstí se hemžilo lidmi. V kuchyni voněla káva)*, ale jinak hierarchizovanou.

2 VZORCE SE SUBJEKTEM

2.1 VZORCE S PREDIKÁTY JEDNOVALENČNÍMI (TYP SUBJ – Vf)

S_n – Vf

Od rána vanul mrazivý vítr. Omítka se drobí a prýská. Strýc jakoby omládl. Opona se rozhrnula. Kabátek vám dobře padne, ale kostým a doplňky neharmonují.

Zatímco většina ZVS zakládá výpovědi vyjadřující vztahy mezi objekty mimojazykové skutečnosti, v tomto případě struktura vzorce ukazuje na to, že

jde o jevy omezené na sám subjekt. To ovlivňuje zastoupení typů sloves, které zde mohou fungovat jako predikáty. Výrazně se tu uplatní zejména slovesa reflexívní, tj. obsahující volný morfém (reflexívní zájmeno) *se, si*. Tu je třeba rozlišovat slovesa:

a) pouze reflexívní (reflexíva tantum); u nich se signalizuje toliko intranzitivnost bez dalšího významu: *pozdit se, smát se* (někdy však není *se* závazné: *nachladnout (se), dřít (se)*);

b) taková, kde *se, si* zaujímají pozici jediného komplementu v akuzativu, resp. dativu, vyjadřujíce zároveň jeho referenční totožnost se subjektem: *česat se, převléknout se, zastřelit se; blahořečit si, škodit si*;

c) vyjadřující vzájemnost (reciprocitu); označuje-li již subjekt oba účastníky recipročního děje, pak komplement chybí, např.: *Jiří a Eva / Jiří s Evou se rozešli* (srov. *Jiří se rozešel s Evou*); u jiných sloves jde však o valenční reflexívní komplement, jako např. *Péťa a Vláďa se honili – Péťa honil Vláďu / Vláďa honil Péťu;* podobně *klovat se, potkat se, sloučit se, smířit se; dopisovat si; rozumět si;* jiné je však *mazlit se*, protože není **mazlit někoho;*

d) taková, kde morfémům *se, si* neodpovídá komplement v akuzativu, resp. dativu *(třást se – třást stromem)*, nebo kde vzniká reflexivizací samostatná lexikální jednotka; jde zejména o změnu slovesa akčního v neakční: *Nechci ta koťata utopit – Chlapec spadl do vody a utopil se*, často spojenou se změnou selektivních tendencí pro subjekt, např. *Řidič rozsvítil světla – Světla se rozsvítila*, o změnu akčního v statické, např. *Nesmíte kroutit tímto knoflíkem na opačnou stranu – Cesta se krouti*. Tyto predikáty probíráme spolu s nereflexívními v příslušných významových skupinách.

Pozn.: Všechna reflexívní slovesa nejsou ovšem jednovalenční, srov. *snažit se o dobrý prospěch, libovat si dobré jídlo*. Dokonce i při reflexivizaci může zůstat komplement zachován, srov. *kouřit dýmku – zakouřit si dýmku*, případně se změní jeho tvar: *shánět čistou košili – shánět se po čisté košili*.

Nejčastěji se setkáváme s predikáty označujícími děje inherentní nebo neakční. Je-li subjekt neživý – ať již substanční, dějové nebo vlastnostní povahy – inherentní děj je přímo způsobem jeho existence *(oheň hoří, fouká vítr*, podobně: *kvést, svítit, kapat)*, nebo jde o jeho vznik a zánik *(utvořila se námraza, prázdniny (se) skončily*, podobně: *propuknout, nastat, dovršit se, odbýt se, rozhostit se)*, o jeden z jeho projevů, často hodnocených z hlediska člověka *(oheň doutná, slunce praží, vítr se utišil)*, spjatých případně s jeho funkcí *(hodiny tikají, lano se napnulo)*. Převahu tu mají predikáty procesuální. Výrazněji se k neakčnosti hlásí názvy dějů vyplývajících z vnějšího zásahu *(polévka kypí, omítka se drolí*, podobně: *párat se, zamrznout, odštípnout se)*; jde častěji o predikáty mutační. Jednoznačně mutační jsou ty, které pojmenovávají změnu některé vlastnosti nositele *(polévka stydne, sval atrofuje)*; ucelenou podtřídu tu tvoří odvozená slovesa (skoro vesměs s adjektivní motivací) se slovotvorným

významem „nabývat vlastnosti označované základovým slovesem": *černat* — „stávat se černým"; podobně: *ovlhnout, klihovatět, kalit se, hlávkovat.*

Paralelní významové skupiny tvoří děje se subjektem živým, zejména lidským, s tím rozdílem, že názvů pro inherentní děje je poměrně málo, už proto, že menší je možný okruh činitelů/nositelů takových dějů: jde především o základní životní jevy *(dítě se narodilo, roste, sílí, vyspělo; koťata už prohlédla, setba vzešla, pšenice se urodila),* tělesné funkce apod. Fyzické reakce a projevy reakcí psychických, pokud jsou ovlivnitelné vůlí, jsou na přechodu k predikátům akčním a obvykle se k nim odkazuje slovesem *dělat (kašlat, plakat, blouznit, dopálit se, přeřeknout se, zesmutnět, začervenat se),* děje mimovolné, zejména vyplývající z vnějších příčin, jsou pak zřetelněji neakční *(říznout se, pelichat, osamět, uklouznout).* Převahu tu mají děje člověku nepříznivé. Značný podíl připadá na slovesa reflexivizovaná.

Pokud jde o slovesa akční, vzhledem k tomu, že většinou pojmenovávají děje, při kterých živý, zprav. lidský subjekt svou činností zasahuje nebo vytváří další objekt, měla by se u tohoto vzorce uplatnit poměrně málo. Přesto tu nacházíme několik (značně různorodých) skupin akčních predikátů; pojmenovávají činnosti

(a) velmi obecně (zejména i negace činnosti): *pracovat, zahálet, odpočívat, hovět si;*

(b) na nichž se podílí kromě agentu další participant, který je však implikován už ve významu slovesa, což se zpravidla promítne jen v jeho slovotvorné struktuře: *vtipkovat* – „říkat vtipy," *lyžovat* – „jezdit na lyžích," *zalícit* – „přiložit zbraň k líci," podobně: *bubnovat, ponocovat.* Silně jsou též zastoupena slovesa cizího původu např. *emigrovat, klikařit, ordinovat, skórovat;*

(c) reflexívní slovesa s výrazně oslabeným významem zvratného děje (přechod mezi nimi a vlastními reflexívy je ovšem stupňovitý) nebo děje recipročního; u některých není ani množnost subjektu závazná *(Nestrkej se!),* příp. jde jen o zvratnost (vzájemnost) významovou, např. *opálit se, učit se, šetřit se, odporovat si, soudit se; boxovat, konferovat;*

(d) pohyb subjektu nebo jeho částí (pokud to význam slovesa dovoluje, může být subjekt i neživý, zejména u sloves reflexívních); rozlišuje se:

(1) pohyb bez přemisťování, např. *dupat, nadskočit, vstát, pohnout se, točit se.* jde-li o mimiku, pak může převážit i význam psychické reakce na podnět, což zatlačuje význam akce, např. *třást se, šklebit se, zasmušit se;*

(2) pohyb, který je spojen s přemístěním; sloveso vyjadřuje způsob pohybu: *couvat, poskočit, tancovat, koulet se, rozestoupit se, lehnout si* (avšak je možné, aby se uplatnilo i ve vzorci s potenciálním ADVLoc: *klopýtal ze dveří, k domovu, přes náměstí; choulila se v matčině náručí / do matčina náručí*);

(e) zvuk: *povykovat, mňoukat, smát se, pískat si, dunět, svištět;*

Je-li subjektem člověk, může mít sloveso stejnou valenci jako slovesa mluvení: *Stařec něco bručel, ale nerozuměli jsme mu. Muži křičeli, že na dolním konci hoří.* Pak je charakterizována zvuková stránka řeči *(ječet, hýkat)*, nebo reakce subjektu na obsah informace *(naříkat)*. S neživým subjektem jsou na přechodu k neakčním.

(f) polohu těla, zřídka neživého předmětu; sloveso může fungovat též jako predikát statický, s významem lokalizace, srov. *ležel celé odpoledne – ležel nedaleko okna;* podobně *klečet, stát.*

Za jednovalenční nepovažujeme ty predikáty, jejichž potenciální komplement vyplývá z intence slovesa, ale není v dané výpovědi realizován, protože je neurčitý *(Manželka nakupuje)* nebo všeobecný *(Ten pes kouše)*. To platí i o komplementu adverbiálního typu, má-li indexový ráz, jako *přijít* („sem, na známé místo"), *odstěhovat se* („odsud, ze známého místa").

Statické predikáty jsou zastoupeny slovesem *existovat*, menší množství predikátů je omezeno na živý subjekt *(nedoslýchat, přezimovat, žít, živořit)*, u neživých převládají metaforická užití sloves dějových: *hřebík drží, předpis platí, barva křičí, okna nepřiléhají, šaty padnou*, a slovesa reflexívní: *blato se lepí, cesta se větví.*

Přechodný typ mezi predikáty statickými a dějovými akčními tvoří desubstantivní slovesa se slovotvorným významem „být tím, co vyjadřuje slovo základové" *(kantořit, předsedovat)*, „zabývat se činností odpovídající tomu" *(svědčit, houbařit)*, „chovat se jako ten, kdo je označen základovým slovem" *(svejkovat, opičit se)*.

Pozn.: K tomuto vzorci rovněž přiřazujeme některé případy, kdy pozici subjektu zaujímá substantivum v jiném pádě než v nominativu: *Napadlo sněhu. Ve spíži nezustalo ani drobečku* atd., viz C 1.0.2.2.

Formu struktury se subjektem a jednovalenčním predikátem mohou mít i samy predikáty, pokud jsou vyjádřeny analyticky: *Stala se nehoda / taková divná věc. Proběhlo hodnocení. Stal se omyl* (srov. *Hodnotilo se. Došlo k omylu). Stalo se, že v květnu napadl sníh.*

2.2 VZORCE S PREDIKÁTY DVOJVALENČNÍMI (typ SUBJ – Vf – KOMPL)

2.2.1 S_n – Vf – S_g

Horolezec dosáhl vrcholu. Jiří se zastal přítele.

Jedním z charakteristických rysů spisovné češtiny posledních let je zřetelný ústup tohoto vzorce. Jako predikáty v něm nyní fungují bez omezení téměř jen slovesa reflexívní; z nereflexívních pak *litovat*, pravděpodobně též *(za)nechat*

a *dosáhnout* (nikoli ovšem ve významu, který je spjat s predikátem s valencí *dosáhnout na něco*). Genitiv v doplnění je vytlačován především akuzativem. U reflexívních sloves je tento proces brzděn tím, že zvratné *se* se pociťuje samo jako akuzativ.

Přesun sloves od tohoto vzorce k vzorci S_n – Vf – S_{ak} (výjimečně se objeví i přesun jiný: *dbát, zapomenout něčeho → na něco)* nemusí být úplný (tak je tomu dnes např. u *požadovat, zapomenout*); někdy zůstává genitiv jako pád stylově omezený, vyskytující se toliko v jazyce psaném, případně s odstínem knižnosti: např. *dobýt města – město*; s tím souvisí, že v genitivu stojí spíše jméno významu abstraktního, zatímco jména konkrétních předmětů mají akuzativ *(užívat nátlaku – užívat dláto)*. Vývojem k akuzativu nejsou pochopitelně tak silně zasažena slovesa, která jsou již jako taková na psaný jazyk omezena, resp. příznak knižnosti až zastaralosti mají jakožto lexikální jednotky; proto se genitiv udržuje např. u *dbát, pozbýt, šetřit (zákonů)*. Je důsledkem zmíněných změn, že se již nevyužívá významové diferenciace spojené s pádovým rozdílem, což se týká tzv. genitivu partitivního a záporového, a konečně u sloves, která mají vedle sebe bez významového rozlišení reflexívní a nereflexívní formu, druhá ustupuje a uvolňuje místo formě reflexívní, u níž je genitiv pevný: proto zcela převládla slovesa *dožít se (uznání), dočkat se (stáří)*, naproti tomu *dožít, dočkat něčeho* (srov. *Dočkej času jako husa klasu!*) nejsou již živá.

Převážně genitiv si zachovávají z nereflexívních zejména *dbát, pozbýt/pozbývat*, v menší míře *užít/užívat (po-, vy-)*.

S_g se však široce uplatňuje jako substitut za S_{ak}, pokud jsou pro to dány zvláštní podmínky:

(a) u akčních sloves převážně s významem „někdo (⊨ S_n) manipuluje s hmotnou substancí (⊨ S_g)", přeneseně též „s osobou nebo abstraktním jevem", jestliže má být vyjádřeno, že jde o odlišnost kvantity této substance nebo vůbec kvantita nějak zdůrazněna (genitiv partitivní): *nadělat třísky* „potřebné množství k rozdělání ohně" na rozdíl od *nadělat třísek* „jisté množství bez zřetele k přímé potřebě". Genitiv lze tu ovšem též chápat jako označení počítané (měřené) substance u elidovaného neurčitého kvantifikátoru: *napéct (mnoho) koláčů, přilít (trochu) mléka*; přinejmenším takové chápání v povědomí mluvčích existuje. Genitiv se může uplatnit zejména tehdy, jestliže manipulování s jistým množstvím této substance signalizuje i předpona slovesa. Jde především o předpony: *od(e)-: odebrat, odlít; u-: ubrat, useknout*, kdy se vyjadřuje oddělení části od celku, a *do-: dodat, dosypat; při-: přidat, přiložit*, kdy jde naopak o připojení. Méně vyhraněný význam má genitiv u sloves s předponou *na-* (je však nejvíce zastoupena): *nabýt (dojmu), načerpat, nadělat, nadojit, nadrobit, napéct, nastřádat, naštípat (polínek); nadělat (klepů), nažvanit (hloupostí)* – převážně se zdůrazňuje velké množství; u předpon *po-*, např. *pojíst (kaše), popít, roz-*, např. *rozházet, rozsypat soli* převažuje zas význam malé

míry substance. Takto motivovaný genitiv se může uplatnit i u sloves bezpředponových: *okusit (domácího vína), dát, vzít* apod.;

(b) u sloves záporných (genitiv záporový), jestliže má být zdůrazněno popření (přičemž pravděpodobnost výskytu genitivu mohou podporovat ještě další činitelé, zejm. abstraktnost pojmenovaného předmětu, látkovost, hromadnost, plurál aj.): *Nemám peněz. Nezastává žádného významného postavení.* Genitivní doplnění je tu však na ústupu a udržuje se jen jako prostředek výrazně knižní, nebo v některých ustálených spojeních: *Potlesk neměl konce. Jeho ctižádost neznala mezí. Nemohl dechu popadnout.*

Pozn.: V některých oblastech češtiny genitiv přetrvává ve větším rozsahu a síle, zejména na východní Moravě a ve vých. Čechách.

Reflexívní slovesa se jako predikáty v tomto vzorci uplatňují hojněji. Jde zejména o

(a) akční mutační predikáty: slovesa s významem „někdo (⊨ S_n) navazuje nebo přerušuje kontakt s participantem (⊨ S_g)": převážně materiálním: *dotknout se, chopit se, chytit se / chytnout se, zmocnit se; pustit se, zbavit se;* lidským nebo abstraktním: *dovolat se (přítele, pomoci), ujmout se, zastat se; vzdát se, zříci se* – tu proniká i významový odstín reagování;

(b) slovesa s významem „činností vyjádřenou základovým slovesem dosáhnout žádoucího cíle (⊨ S_g)"; jsou odvozena předponou *do-* a reflexivizací od sloves různých valenčních typů (cíl nemusí ani být pozicí v jejich valenčním poli): *dovolat se sousedů, dozvonit se;* (s převážně neživým participantem v pozici S_g:) *dobrat se pravdy, dohospodařit se, dokopat se, dopátrat se, dopídit se, dopočítat se, dopracovat se, doškemrat se, dožebrat se* atd.

Predikáty ve vzorcích S_n – Vf – S_g i S_n – Vf – (S_g), tj. s obligatorním i potenciálním doplněním, jsou např.:

(a) slovesa (převážně akční) s významem velké míry děje, pokud má základové nedokonavé sloveso doplnění S_g a zejména S_{ak}; jde o slovesa odvozená předp. *na-* a reflexivizací; obligatorní doplnění mají např. *nabát se, nalitovat se; nahledat se, naobskakovat se, naokrádat se, naopatrovat se, naposlouchat se, napronásledovat se, napřemlouvat se, naškádlit se, natýrat se, navyhánět se* (s doplněním zprav. neživým:) *načichat se, nadýchat se, nahltat se, nakrást se, nanosit se, naprovádět se, naslibovat se;* neobligatorní (S_g) je např. u sloves: (s participantem ⊨ S_g častěji živým:) *načekat se, nahubovat se, naobtěžovat se, naprovádět se, navolat se, navyptávat se, nazlobit se;* (převážně s neživým:) *načíst se, napéci se, naplatit se, nauklízet se, nautrácet se, navyvádět se, nažehlit se;*

(b) stejně tvořená akční slovesa s významem „do sytosti konzumovat jídlo": *najíst se, nahltat se;*

(c) obdobně tvořená slovesa s předp. *pře-*: *přejíst se* atp.;

(d) slovesa charakterizovaná tím, že genitivní doplnění může vyjadřovat

i propoziční participant; u některých převládá realizace nevětná: *zúčastnit se porady* („radění se"), podobně *nabažit se*. U jiných je běžný substituční vztah, hlavně s významem „někdo ⊨ S_n reaguje na podnět ⊨ S_g":
S_g / *aby* Sent: *vyvarovat se, zdržet se;*
S_g / *že* Sent: *děsit se, hrozit se, obávat se; lekat se, zhrozit se;*
S_g / Inf: *štítit se,* (vnější projev reagování:) *chránit se, odvážit se; stydět se, ostýchat se;*
S_g / *že* Sent / Inf: *bát se;*

(e) reflexívní slovesa se zvratným *si*:
Obligatorní doplnění S_g je pozicí pro pojmenování

(1) materiální substance neživé u akčních sloves zejména s významem „někdo konzumuje nápoj" (v širokém smyslu), přičemž je zdůrazněna kvalita: *líznout si; nahnout si, naporoučet si; popřát si, přihnout si; čichnout si;*

(2) „předmětu zájmu" u sloves charakterizujících obecné vlastnosti činností: *hledět si, všimnout si.*

2.2.2 S_n – Vf – S_d

Jan blahopřál matce. Statečný člověk se nevzdává nepříteli

Dativ je pádem, který si poměrně pevně udržuje svou specifickou sémantiku a ve většině sémantických typů této ZVS lze jeho nositele interpretovat jako participant, který má prospěch, nebo neprospěch z děje (zpravidla akce) participantu jiného. Z toho plyne i výrazná selekční tendence obsazovat jak pozici S_d, tak S_n názvy živých bytostí. Pojmenování pádu připomíná jeho úlohu vyznačit příjemce v akci „dávání", avšak tuto funkci má dativ především v trojvalenčních strukturách; zde se uplatní jen tehdy, je-li předávaný objekt implikován v lexikálním významu slovesa a dalších participantů (*nasypat slepicím* – rozumí se „zrní"), nebo je-li referenčně totožný s činitelem (*představit se řediteli* – rozumí se „představit sebe sama"). Často jsou ovšem tyto významové vztahy zastřeny přenesením na jiné obsahy (srov. *odevzdat zásilku adresátovi – odevzdat se osudu*). Mezi predikáty tohoto větného vzorce je též větší skupina sloves reagování; ale i pozitivní a negativní reakci na podnět lze chápat jako děj příznivě nebo nepříznivě zasahující jeho prožívatele.

Dativní pozice je nezřídka realizována jen potenciálně; není pak vždy snadné rozhodnout, zda jde opravdu o komplement, nebo toliko o určení prožívatele prospěchu (C 2.5).

Jako predikáty fungují v tomto vzorci zejména slovesa s významem:

(a) vyvíjení (zprav. blíže neurčené) činnosti ve prospěch nebo neprospěch zprav. osoby; často není však vyloučeno ani neakční pojetí, „mimovolná činnost" (bližší specifikace činnosti se zpravidla vyjadřuje instrumentálem: *Pro-*

spěl mu přímluvou): *nadlehčit, nadržovat, poshovět, prospět, přát, stranit, ulehčovat, ulevovat; konkurovat, (u)křivdit, (u)škodit, ubližovat, učarovat, zaclánět; oddávat se, zavděčit se; odcizit se, zpronevěřit se; (po)sloužit, vyhovět, (za)tlačit; překážet, vládnout, vzdorovat; poddat se, podrobit se, podřídit se, přizpůsobit se, vzdávat se, zachovat se, zavděčit se; (po)mstit se, odcizit se, odrodit se, stavět se/postavit se* (v odpor"), *vzepřít se/vzpírat se, vzpouzet se.*

Za specifikaci tohoto významu lze považovat významy další (hranice mezi skupinami nejsou vždy zřetelné):

(b) dávání něčeho někomu: *nasypat slepicím, nalít hostům, obětovat bohům;* vyhraněnou skupinu tvoří slovesa odvozená předponou *na-* od sloves s vazbou akuzativní s významem „bít": *bít někoho – nabít někomu,* podobně *nafackovat, namrskat, naplácat, napráskat, nasekat, natlouct;* méně často se takto uplatňuje předpona *vy–*: *vyplatit, vysázet, vyšvihat* (zprav. s alternativním akuzativem); *oddat se, odměnit se, odevzdat se, představit se, svěřit se, věnovat se; zaprodat se;*

(c) předávání informace někomu: *blahořečit, blahopřát, domlouvat / domluvit, lichotit, pochlebovat, (vy)hubovat* (a synonyma *vyčinit, vylát . . .*); (jde o komunikaci pomocí jiných prostředků:) *dopsat, (po)žehnat; posmívat se, vysmát se* (a synonymní *vyřehtat se . . .*); *děkovat, kondolovat, lhát, nadávat, odmlouvat, odporovat, oponovat, přizvukovat, spílat, poroučet se, (po)stěžovat si, stýskat si;* (je vyjádřena formální stránka řečové činnosti:) *tykat, vykat; tetičkovat, vašnostovat;* (jde o komunikaci jinou než řečí:) *fandit, (za-/po)hrozit, (po)kynout, přikyvovat/(při)kývnout/(za)kývat, připíjet, přisvědčovat, (za)salutovat, (za)tleskat; klanět se/uklonit se;*

(d) vykonávání (obvykle nadřízené) funkce vzhledem k někomu – název funkce je zpravidla slovotvorným základem slovesa: *kmotrovat, panovat, poručníkovat, předsedat, otročit;*

(e) slovesa pohybu; význam prospěchu je spojen s přiblížením se, význam neprospěchu odpovídá vzdálení se někomu nebo něčemu, často též s významem obrazným: *nadběhnout, nadjet;* (ve smyslu obrazném) *předejít (úrazu,* ale *předejít ostatní turisty), ujít, přiblížit se (rozuzlení,* ale *přiblížit se k řece); utéci, vyhnout se, vydrat se* (a synonyma *vymknout se, vytrhnout se* atp.);

(f) slovesa smyslové činnosti: *naslouchat, přihlížet;*

(g) některá jiná akční, u nichž S_d ⊨| neživé, zprav. abstraktní: *čelit (nástrahám), dostát (slovu);*

(h) dějová neakční: *podlehnout, naletět;*

(i) slovesa smyslového vnímání a mentálního postoje: *rozumět, důvěřovat, odvyknout.*

Početně jsou výrazně zastoupena slovesa, v jejichž valenčním poli zaujímá na rozdíl od předchozích typů personický agens/nositel pozici S_d, druhý participant pozici subjektovou; jde zejména o podnět u sloves reagování. Podobně je strukturováno valenční pole u predikátů statických:

(j) slovesa reagování: *lahodit, svědčit (pobyt u moře dítěti svědčí), hnusit se, líbit se, ošklivit se, protivit se, příčit se, zdát se (jeho chování se mi nezdá), znechutit se, zprotivit se, zachutnat, znelíbit se, přejíst se (rýže se nám přejedla)*;

(k) slovesa statická: *slušet se, hodit se, nedostávat se.*

Subjektové participanty u typů (j) a (k) mívají často propoziční charakter, proto je větná realizace této pozice zvlášť běžná: *Obecenstvu vadilo / se líbilo, že inscenace je netradiční. Stačí mi, abys mi to slíbil.* Sloveso *připadnout* může mít v subjektové pozici jen větu: *Připadlo mi, že toho člověka odněkud znám.* Vzorce s jinými substitucemi S_d jsou blízké již uvedeným sémantickým typům. Např. k typu (b) se hlásí S_n – Vf – S_d / Inf / *že* Sent *(učit se)*, k typu (e) S_n – Vf – S_d/ *před* S_i *(uhnout (se), ujet, uniknout, uplavat, ustoupit)*, k typu (g) S_n – Vf – S_d / *k* S_d *(přivolit, přisvědčit, přizpůsobit se)* atp.

2.2.3 S_n – Vf – S_{ak}

Akuzativ je typickým pádem komplementu (velmi zřídka bývá dominován jiným slovním druhem než slovesem), a to bez další sémantické specifikace. Má v této funkci proti ostatním pádům naprostou převahu. Vyjadřují se jím objekty neživé (a to i abstraktní) i živé bytosti, které jsou dějem přímo zasahovány, a to buď tak, že procházejí změnou *(opravovat auto)*, nebo se na ně děj jen zaměřuje *(oklamat hlídku)*, popř. jím vznikají *(hloubit příkop)*. Akuzativem se též blíže určuje obsah slovesného děje *(zpívat árie)*. Slovesa pojící se s akuzativem se nazývají přechodná.

Frekvence akuzativu stále vzrůstá na úkor pádů jiných. Zejména zatlačuje valenci původně genitivní, viz 2.2.1 *(dobýt město, dosáhnout vrchol, užívat brýle)*, v menší míře i pády jiné: tak místo *učit se ruštině* (D) dnes převažuje *učit se ruštinu* (Ak). V některých případech se slovesa s akuzativní valencí významově odlišila od sloves s valencí jinou: vedle *diskutovat, uvažovat o něčem* se zvláště v odborných textech setkáváme se slovesy *uvažovat, diskutovat něco* („posuzovat", resp. „provádět úvahu o možnostech řešení").

U reflexívních sloves se jako akuzativ cítí zvratné *se*, proto je komplement zpravidla v jiném pádě než v akuzativu: v genitivu *(domoci se lepšího postavení)*, nebo v pádě předložkovém *(zaměřit se na nové úkoly)*. Existují však výjimky: v akuzativu je komplement zejména u *dozvědět se, doslechnout se novinu, domnívat se to, domyslit se všechno, modlit se otčenáš, učit se fyziku* (vedle *fyzice*); k nim se druží předponová slovesa: *naučit se, vyučit se*, event. expresívní obměny sloves: *našprtat se, nabiflovat se fyziku, dřít se matematiku* aj.

Takto se mohou dokonce objevit u trojvalenčního slovesa dva akuzativní komplementy: *učit studentku matematiku*. Jsou však zřejmě dostatečně rozlišeny po stránce jiné, odlišnosti své sémantické povahy, dané selektivními omezeními. Podobně stojí dva akuzativy vedle sebe, jestliže v jednom z nich jde o určení míry: *Ty šaty mě stály 300 Kčs* (zřejmě proto, že akuzativní charakter

tohoto určení se nijak výrazně necítí). U nedokonavých sloves se může vedle komplementu S_{ak} vyskytnout určení časové na otázku ‚jak dlouho' v témž tvaru: *kosit louku celou sobotu.*

Reflexívní *se* je valenci slovesa tehdy, má-li vlastní reflexívní význam: *mýt se* (tj. sebe), *drhnout se.* Další komplement bývá už v pádě předložkovém: *obout se do bot,* nebo se zvratné reflexívní zájmeno akuzativní mění na dativní: *obout si boty.*

Člen v akuzativu je zpravidla komponentem konstitutivním, ať už obligatorním, nebo potenciálním (fakultativní bývá jen časové určení v akuzativu, nejčastěji u neprefigovaných sloves: *spát celou noc;* ale u prefigovaných sloves bývá komponentem konstitutivním: *prospal celou noc*). Obligatorním je komplement u akčních sloves dokonavých: *umlít kávu, oholit zákazníka, pokosit louku.* Předpony těchto sloves mají zpravidla rezultativní význam. U sloves nedokonavých, která tvoří se slovesy dokonavými prostě vidové páry, se naproti tomu patiens často nerealizuje: *malovat, kreslit, psát, počítat, jíst, pít* apod. Dokonavá slovesa s předponami, jejichž význam není prostě zdokonavující (rezultativní), které obměňují význam slovesa základového, mají v některých případech na rozdíl od základového slovesa akuzativní doplnění obligatorní. Bývá to tehdy, když na rozdíl od slovesa základového mají předponová slovesa význam kauzativní (agens způsobuje změnu patientu), nebo význam manipulace agentu s patientem apod.: *rozesmát, rozezpívat všechny (smát se, zpívat), ujezdit cestu, okřiknout děti, vysvítit svíčku, vypást trávu, sjednat příměří, přehlasovat menšinu, postřelit srnku, obdarovat přítele, ojezdit pneumatiky, zaházet jámu, ozbrojit armádu, ovládnout zemi, obsloužit hosty, obstarat nákup, obelhat přítele.* Obligatorní bývá i komplement u sekundárních imperfektiv: *obsluhovat hosty, obstarávat nákup, přemlouvat bratra* apod. Základová slovesa mají zpravidla jinou valenci než akuzativní, popř. nemají komplement vůbec.

Jak vidno, akuzativní valence základového slovesa zůstává při odvozování předponami zpravidla zachována: *barvit – odbarvit vlasy, hřát – předehřát pokrm;* jen zřídka se mění: *bít bratra – nabít bratrovi.* Akuzativní valenci mají i slovesa, která ve spojení s předponami vyjadřují např. malou míru děje *(pohlídat děti),* nebo naopak míru velkou *(zřezat kluka).* Někdy sice má sloveso základové i předponové akuzativní valenci, pokaždé je však akuzativním komplementem vyjadřována jiná entita: *krást věci z obchodu – vykrást obchod; sázet stromky na zahradu – osázet zahradu stromky; hledat kapesník – prohledat kapsy* apod.

K slovesům s akuzativní valencí patří především událostní slovesa kauzativní. Vedle mnohých sloves neodvozených sem patří slovesa odvozená od adjektiv s významem ‚dát někomu, něčemu vlastnost vyjádřenou adjektivem': *bílit, sušit, ohlušit, oslepit, obohatit.* Dále např. slovesa s cizí příponou *-izovat: civilizovat.* Akuzativní valenci mají i mnohá slovesa odvozená od substantiv. Mohou vyjadřovat význam ‚opatřit/opatřovat patiens (Ak) tím, co vyjadřuje zá-

kladové substantivum': *barvit, lakovat, solit, škrobit, cukrovat, práškovat, stehovat, hubičkovat;* též význam ‚opatřovat patiens nějakým obalem': *pytlovat (brambory), sáčkovat (peníze);* dále význam ‚užívat jako prostředku při činnosti zaměřené na patiens (Ak) toho, co vyjadřuje základové substantivum': *bičovat, bagrovat, gumovat, hubovat, kartáčovat, koulovat, rentgenovat, razítkovat, válcovat, sprchovat.* Slovesa odvozená od substantiv mohou mít dále význam ‚zbavovat patiens (Ak) něčeho, co je vyjádřeno v slovním základu': *odblanit, odkornit, vykostit.* Další význam: ‚upravovat patiens tak, že výsledkem děje je to, co je vyjádřeno v základu slovním': *briketovat hnědé uhlí, granulovat hnojiva, hrudkovat rudy, kompostovat chlévskou mrvu.* Výsledek děje prováděného na patientu je vyjádřen i v slovním základu sloves *fotografovat, snímkovat,* tj. vytvářet, dělat fotografie, snímky patientu. V základu slovním mohou být též abstraktní substantiva: *slibovat.*

Ve slovesech odvozených od substantiv je vlastně jeden z účastníků slovesného děje obsažen přímo ve slovním základu; proto synonymní konstrukce využívají často jako predikátů sloves trojvalenčních: *záplatovat kalhoty – přišívat záplaty na kalhoty; tapetovat stěny – lepit tapety na stěny; cukrovat koláč – sypat cukr na koláč* apod.

Na sémantické třídění akuzativních doplnění se zpravidla pohlíží skepticky. Akuzativ bývá považován za vlastní pád předmětu, u něhož vystupuje do popředí nikoli sémantická, nýbrž syntaktická (funkční) stránka, pád je tu v prvé řadě formální prostředek k vyjadřování dominačního vztahu mezi predikátem a komplementem. Proto se mu v gramatikách věnuje velmi málo místa, na rozdíl od jiných, daleko méně frekventovaných pádů.

Při rozboru akuzativního doplnění se však nabízí opírat se při klasifikaci o sémantické rysy slovesa. Znamená to zjistit, jaké sémantické třídy sloves se s akuzativem pojí. Jde zejména o tyto typy významů:

(a) statické situace

(1) předmětné vlastnění (popř. jeho negace): *Jan má peníze. Vlastní pozemek. Postrádá přátele;*

(2) mentální vlastnění: *Jan má radost* (analytický predikát). *Ví všechno. Zná pravdu. – Ovládá matematiku. Umí hezkou písničku;* S_{ak} / *že* Sent: *Tuší pravdu / že Pavel lže. Předvídá nehodu / že dojde k nehodě. Chápe všechno / že nemůžeme přijít. Předpokládal to / že Pavel přijde. Představoval si takovou situaci / že se něco stane. Myslela si, domnívala se to / že se něco přihodí.* Akuzativní doplnění vyjadřuje kondenzaci nebo jen rámec informace (neurčitý, deiktický, hodnotící, všeobecný apod.);

(3) hodnotící postoj: *Ctí rodiče. Přezírá spolužáky;*

(4) konkrétní i abstraktní lokalizace; vyjádření vztahů mezi částmi a celkem, popř. mezi různými entitami: *Kufr obsahoval jen předměty běžné potřeby. Sál pojme dva tisíce diváků. Tato kapitola zahrnuje všechny důležité body. Tyto výrobky tvoří (představují) velkou část produkce;*

(5) významy kvalifikační vyplývající z atemporálního užití sloves dějových: *Slova označují pojmy. Tato slovesa vyjadřují působení na patiens. Cesta křižuje, kříží, protíná zahradu. Umění zobrazuje, obráží, zrcadlí svou dobu;*

(6) z modálních sloves mají akuzativní doplnění slovesa *chtít, potřebovat,* u jiných (např. *smět, moci*) se vyskytuje jen při všeobecném, neurčitém, deiktickém nebo záporném substitutu v pozici predikátového slovesa: *Nesměl jsem nic. Mohla jsem všechno;*

(b) akční procesy

(1) $S_n \models$ agens: $S_{ak} \models$ specifikace obsahu činnosti (viz C 2.1.1.4): *Jan tančí valčík. Cvičí sestupnice. Hvízdá, píská melodii. Zpívá písničku. Hraje bridž.* Doplnění typu „figura etymologica" se zpravidla rozvíjí hodnotícím adjektivem, které funguje jako specifikace: *Bojoval svůj poslední boj. Snil krásný sen. Tančila nějaký nový tanec.*

Akuzativem se může ojediněle vyjádřit u akčních procesů i způsob děje: *plavat motýlka* (sport.).Ve sportovní terminologii se někdy stávají tranzitivními i slovesa intranzitivní, např. *jít, jet závod, běžet maratón.* – Akční procesy s pravovalenčním doplněním se přibližují mutacím. Vidíme to např. z toho, že zatímco akční procesy jednovalenční nemají někdy vidové protějšky *(bojovat : Ø),* slovesa dvouvalenční ano *(bojovat poslední boj: vybojovat . . .);*

(2) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens: *Kočka chytá myši. Lovci pronásledovali (štvali) jelena. – Hledám kapesník.* Dále sem patří *následovat, sledovat, stíhat, stopovat, doprovázet* atd.

Zpravidla živý agens usiluje o navázání kontaktu (souvýskytu) s patientem, nebo vyvíjí úsilí na jeho udržení. Často se oba účastníci pohybují, někdy pouze agens *(hledat kapesník).* Uvedená slovesa nemají k sobě prostě vidové protějšky; *chytnout* netvoří vidovou dvojici se slovesem *chytat; chytit, chytnout* jsou slovesa událostní, nikoli procesuální;

(3) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens a zároveň i nositel / agens nějakého děje: *řídit auto, vést podnik, dirigovat orchestr, kormidlovat loď.* Agens manipuluje s patientem, který má značně samostatnou roli *(auto jede, orchestr hraje* atd.*).* U některých sloves není vyjádření patientu obligatorní. Slovesa netvoří vidové dvojice;

(4) $S_n \models$ agens [+anim] se dostává do přímého kontaktu s patientem [+anim]: *bít, bouchat, plácat, tlouci, trkat, štípat, lechtat, líbat* aj. (velké množství sloves). Dokonavými slovesy se vyjadřuje jedno kvantum děje: *bodnout, píchnout, polechtat, políbit,* velká míra: *zbít, zřezat* (dok. sloveso někdy mění valenci: *nabít, nařezat, naplácat chlapci*). Má-li patiens u sloves typu *bít, plácat* rys [-anim], sloveso akuzativní valenci ztrácí: *plácnout do vody (*plácnout vodu), bouchat na dveře.* Slovesa jako *píchat, bodat, mlátit, tlouci* předpokládají zpravidla, že agens působí na patiens nějakým nástrojem, popř. i částí těla, proto u nich bývá určení prostředku. Je-li pojmenování obsaženo v slovotvorné

struktuře *(kamenovat, bičovat, bombardovat)*, nástroj se vyjadřuje jen tehdy, je-li třeba jej specifikovat: *bombardovat trhavými pumami;*

(5) S_n ⊨ agens [+anim]; S_{ak} ⊨ patiens: *houpat, kolébat dítě; držet tužku.* Agens manipuluje s patientem; může jít o nelokomoční pohyb. Dokonavá slovesa mají význam jednoho kvanta děje: *zhoupnout, zakolébat*, popř. malé míry děje: *pohoupat, pokolébat, podržet;*

(6) S_n ⊨ agens [+anim]; S_{ak} ⊨ patiens: *opatrovat děti, obskakovat nemocného, podporovat bratra, hlídat děti, pěstovat zeleninu, chovat slepice, utlačovat národ, utiskovat, vydírat zaměstnance, obtěžovat kolemjdoucí.*
Agens projevuje péči o patiens, popř. vyvíjí nějaký nátlak na patiens;

(7) S_n ⊨ agens [+anim]; S_{ak} ⊨ patiens [±komplex] – slovesa citového reagování: *milovat, nenávidět, obdivovat, ignorovat, oplakávat, litovat* jen [-komplex]; jiné je *litovat* S_e / *že* Sent;

(8) S_n ⊨ agens [+anim], S_{ak} ⊨ patiens (předmětný, častěji komplexní): *pozorovat oblohu, sledovat pořad, zkoumat, studovat zákonitosti vývoje (zkoumat, jak se příroda vyvíjela / zda se příroda vyvíjí).* Smyslová nebo intelektuální činnost zaměřená na patiens; často je jím informace, která má být ověřena, doplněna, proto je častá varianta *zda* / relat Sent. Některá slovesa nemají dokonavé protějšky *(pozornost, sledovat)*, jiná ano — jsou na přechodu k mutacím. — Specifikaci mentální činnosti představuje i patiens ⊨ S_{ak} u některých jiných sloves: *plánovat výrobu, předstírat nevinu / že jsem nevinný; poslouchat rozkazy; dodržovat předpisy* aj. U nedokonavých sloves, u kterých je patiens jen potenciální, je zdůrazněna sama činnost: *kreslit, psát, počítat; jíst, pít, mlsat; prát, žehlit, rentgenovat, razítkovat* aj., např.: *Maminka dnes žehlí.* Dokonavá slovesa s rezultativním významem mají zpravidla patiens obligatorně realizován;

(c) neakční procesy

(1) fyzické povahy: S_n ⊨ předmětný participant fungující jako podnět, S_{ak} ⊨ prožívatel, nositel děje: *Bolí mě zuby. Zebou mě nohy. Pálí mě oči. Brní mě ruka. Tlačí mě boty;*

(2) mentální povahy (popř. vnímání): často S_n // *že* / relat Sent. Potom se v subjektové pozici vyjadřuje rámec, nebo se obsah jen naznačuje výrazy zastupujícími propozici: *to, všechno, ta příhoda* atd., pokud ji neobsazuje věta. Akuzativem se vyjadřuje prožívatel [+anim]. *To / ta peněženka mě mrzí. Nic mě netrápí. Ty hrušky mě lákají. Všechno ho těší, tísní, tíží. Nudíš mě. Kniha mě baví.* Oba členy jsou obligatorní. Principiálně jiný je typ S_n ⊨ prožívatel nebo jiný agens/nositel [+anim]; S_{ak} / *že* Sent ⊨ patiens (mnohdy podnět): *představovat si, vidět, slyšet, vnímat, cítit, pociťovat, chápat, pamatovat si, očekávat, předpokládat;*

(3) S_n ⊨ nositel; S_{ak} ⊨ něj. látka, kterou nositel obsahuje: *vyzařovat teplo, žár;*

(d) akční mutační děje

(1) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens (stává se nebo přestává být nositelem děje): *roztočit kola, rozběhnout výrobu; rozplakat, rozesmát, rozezpívat všechny; zastavovat, stopovat auto, zastavit se, zhasit, zhasnout světlo, lampu.* Slovesa mohou být dokonavá *(zhasnout)* i nedokonavá *(zhasínat)*.

(2) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens činností vznikající: kategoriální slovesa: *udělat, vytvořit; plést svetr, šít šaty, skládat operu, budovat nový závod, produkovat, vyrábět motory, založit, zřídit, otevřít klub; vykopat jámu, (u)péci bábovku, (u)vařit polévku, postavit dům, napsat úkol, namalovat obraz, vypěstovat sazenice.* Jde o verba efficiendi. U dokonavých sloves je patiens dosaženým výsledkem děje, proto jeho realizace je obligatorní, srov. **Maminka upletla.* U nedokonavých k vzniku patientu činnost jen směřuje, jeho realizace bývá zpravidla potenciální.

Některých sloves je možno užít jako predikátů „efficiendi" i „afficiendi": *malovat obraz* (obraz malováním vzniká) – *malovat strop*, pod. *mlít mouku – zrní, lisovat víno – hrozny* apod.;

(3) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens (je činností (z)ničen): *ničit město, uzavírat provozy, vymazávat, gumovat kaňku, čistit skvrnu, jíst polévku, pít šťávu; vykouřit cigaretu, spotřebovat benzín; zabít, usmrtit/usmrcovat, (za)vraždit, utopit, týrat, utratit člověka, vyhubit hmyz* aj.

Agens způsobuje zánik, zničení patientu. Reflexivní slovesa mají vlastní význam reflexivní, a to význam buď úmyslné akce, nebo bezděčného děje: *zabil se.* Význam ‚(z)působení zániku, zničení patientu agentem' velmi plynule přechází ve význam ‚(z)působit zásadní změny patientu' – těmito změnami zpravidla také dochází k jeho (z)ničení, srov. např. *louskat ořechy, pálit dřevo* apod.;

(4) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens (prochází zásadními změnami): *porcovat, dělit, čtvrtit, kuchat kuře, krájet cibuli, drobit chleba, drtit kameny, řezat dříví, strouhat mrkev, stříhat látku; rozpárat svetr, vylisovat vinné hrozny, vylouskat ořechy, rozbořit stavbu, umlít kávu, spálit dřevo* aj. Dokonavá slovesa (často s předponami řadícími) mají rezultativní význam. Stejný význam jako primární imperfektiva mají i druhotná imperfektiva, patiens je však obligatorní: *rozřezávat, rozkrajovat chleba, spalovat dřevo.*

Agens provádí zásadní změny patientu:

(5) $S_n \models$ agens; $S_{ak} \models$ patiens (manipulovaný): *vrtat skálu, třít žloutky, kypřit půdu, chutnat jídlo, kropit, zalévat zahradu, čistit, natírat nábytek, malovat pokoj, hoblovat prkna, pilovat součástku, žehlit, sušit prádlo, vařit maso* (jiné je *uvařit polévku*, srovnej výše); *upéci kuře, scedit kávu, poškodit knihu, spravit auto; měřit, přebalovat dítě, rovnat prádlo; operovat, rentgenovat pacienta; zavřít okno, složit papír, naolejovat podlahu, oznámkovat dopis, zasádrovat otvor, očíslovat stránky, nalinkovat sešit.*

Dokonavá slovesa mají opět rezultativní význam, existuje však méně sekundárních imperfektiv: **utírat žloutky, vyžehlovat prádlo* aj.

Jde převážně o slovesa afficiendi. Sem se zařazují slovesa s významem ‚agens provádí kvantitativní změny patientu' (kvantitativní modifikátory): *zvýšit/zvyšovat výrobu, prohloubit/prohlubovat vzájemné vztahy*. Někdy jde i o změny kvalitativní: *zlepšit/zlepšovat vztahy*.

U některých sloves této skupiny je patiens [—anim], u jiných není tento rys relevantní, např. u sloves *měřit, vážit*. U sloves jako *rentgenovat, snímkovat* může být patiens buď [+anim]: *rentgenovat pacienta*, nebo má patiens rys ‚části těla': *rentgenovat slepé střevo*, popř. [—anim]: *rentgenovat kovy*. Manipulaci s patientem představují i slovesa typu *oloupat jablko, očesat strom, vybrat schránku, dolít chladič*. Tato slovesa mají protějšky v trojvalenčních slovesech se změnou hierarchizace participantů, u kterých je v pozici patientu (S_{ak}): *vybírat dopisy ze schránky, očesat ovoce ze stromu, dolít vodu do chladiče* (a též *dolít chladič vodou*).

Představují-li slovesa jako *holit, mýt, sprchovat, oblékat, obouvat, česat, cuchat, koupat* aj. manipulaci s živým patientem, mají i vlastní reflexívní protějšky: *holit se, mýt se (sebe)*. Vyjádří-li se akuzativem část těla, popř. oblečení, užije se dativního *si* a slovesa jsou trojvalenční: *oholit si vousy, obléci (si) kabát, učesat si vlasy* (ale *oholit se*).

Při manipulaci s patientem je možné zvlášť vyčlenit některé skupiny; např. změna polohy patientu: *povalit soupeře, kácet strom, překotit* (spíše jen dok.) *židli, zvedat náklad, sklonit hlavu, vztyčit stožár, pověsit prádlo, postavit stan, stisknout tlačítko* (dok. i nedok.).

U sloves pohybu je patientem (S_{ak}) „překonávaný prostor": *přeplavat rybník, přeběhnout cestu, přecházet ulici, oblétat zeměkouli, obcházet, míjet dům, procestovat Evropu* (dok. i nedok. slovesa).

U sloves změny v přináležitosti patientu (S_{ak}): *vydělat, získat, utratit peníze* (dok. i nedok.).

U sloves změny souvýskytu (S_{ak} ⊨ jeden z „partnerů"): *navštívit tetu, vyhledat přítele, chytit míč, najít korunu, dopadnout zloděje, odhodit knihu, opustit ženu* (dok. i nedok.). Některá z těchto sloves je možné považovat za trojvalenční, protože někdy vyžadují též vyjádření místa změny (na otázku kde?), popř. okolnosti jiné: *dopadnout zloděje při činu* (vedle: *na místě činu*); *přepadnout, obsadit, dobýt, obléhat město; vyložit vagón* (× *vyložit zboží z vagónu*).

U jiných agens způsobuje změny stavu nebo vlastností patientu [+anim]: *uspat, probudit, vychovat dítě, obměkčit otce, krotit šelmy;* podobně *mrzačit, poněmčit, civilizovat; šidit; trestat, lekat, strašit, děsit, bavit, dojímat, dráždit, hněvat, zlobit, štvát, těšit, hýčkat, rozmazlit, chlácholit, konejšit, deptat* (dok. i nedok.). U některých těchto sloves se vyjadřuje prostředek děje, a to [+prop], pak lze tato slovesa chápat jako trojvalenční: *Bavil ho svým vyprávěním / tím, že mu vyprávěl . . .;*

(6) S_n ⊨ mluvčí; S_{ak} / *že* Sent / *jak* Sent ⊨ informace: *vyprávět novinky, říkat hlouposti, popisovat situaci, omílat, opakovat, jmenovat, prorokovat, věštit, tvrdit, namítat; blábolit, blekotat, broukat, kňourat, šeptat, uvádět; citovat, uvádět autory* (jejich díla). Netvoří vždy vidové dvojice.

Většinou jde o slovesa předávání informace, proto lze aspoň některá z nich chápat jako trojvalenční – realizuje se adresát: *říkat, vyprávět co komu.* Některá však bývají téměř výhradně dvouvalenční: *omílat co.* Může se též „rozdvojit" informace na syžet a diktum: *vyprávět co o čem.* Základní vyjádření participantu ‚informace' je vedlejší větou; jako S_{ak} se vyjadřují neexplicitní náhrady: *vyprávěl pohádku, nesmysly, něco, nic, všechno, to;*

(7) S_n ⊨ mluvčí; S_{ak} ⊨ adresát: *volat, zdravit, vítat, oslovit; zpovídat, vyslýchat; vyšetřovat* (může však patřit i k (8), pak je varianta *zda* / relat Sent: *vyšetřovat Jana, zda / čím se Jan provinil*);

(8) S_n ⊨ mluvčí; S_{ak} ⊨ děj, stav, popř. kondenzát informace; varianta *že* Sent: *napadat, kritizovat, chválit, hanobit, soudit. Jan kritizoval Pavlovu špatnou práci / Pavla;*

(9) S_n ⊨ agens (vyjadřuje slovy, gesty apod.); S_{ak} ⊨ „role": *dělat, předvádět, hrát, představovat* (slovy, gesty) (nejsou vždy vidové dvojice): *Miloš Kirschner mluví Spejbla i Hurvínka;*

(10) S_n ⊨ S_g agens mentální činnosti; S_{ak} // *že / zda /* relat Sent ⊨ S_g patiens: *luštit, řešit, uhodnout, spočítat, vypočítat; osvojit si, poznat, zjistit, ověřit, číst* — slovesa získání informace (zpravidla dok. i nedok.);

(11) S_n ⊨|S_g agens mentální činnosti; S_{ak} // *že / jak /* relat Sent S_g patiens *stanovit, určit, rozhodnout* (dok. i nedok.);

(12) S_n ⊨ agens: S_{ak} ⊨ patiens [± anim]: *napodobovat, kopírovat, imitovat Jana / jeho chování; zobrazovat, malovat přítele, krajinu;*

(e) neakční mutační děje

(1) *dostat dárek, ztratit peníze, najít peněženku (na ulici)* – změny v přináležitosti;

(2) *trávit dovolenou, prospat celou noc* – děj s časovým určením vyjádřeným S_{ak};

(3) *potkat přítele* – souvýskyt;

(4) *pochopit, pomyslit si, uvědomit si, dozvědět se, zapomenout* — slovesa myšlení, akuzativem se vyjadřuje ‚informace' (var. *že / zda /*relat Sent);

(5) *Pavel mě překvapil, potěšil, urazil. Jeho jednání mě plete, mate, upoutalo.* Pokud obsazuje subjektovou pozici výraz, s nímž predikát nekongruuje, je obligatorní: *To, že nepřišel, mě rozladilo. Jeho jednání mě urazilo. To, jak se choval, mě urazilo. Napadlo mě, že nepřijde.* V akuzativu se vyjadřuje nositel, nominativem podnět změny v reagování, který je svou podstatou [+ komplex];

(6) *(u)vidět, (u)slyšet, představit si, doslechnout se* – slovesa smyslového vní-

mání, akuzativem, popř. větou *(že / jak)* (relat Sent) se vyjadřuje podnět: *oplakávat koho, co;*

(7) *kašlat krev, vypařovat vodu, vysílat paprsky* – vylučování nějaké látky, kterou nositel obsahuje.

Akuzativ je obligatorním doplněním také v analytických predikátech:
akční nemutační: *provozovat sporty, sledovat mírovou politiku, pěstovat hudbu* (jen nedok.);
akční mutační: *konat schůzi, činit násilí, tropit neplechy, provádět pokus, spáchat zločin* (dok. i nedok.);
neakční nemutační: *jevit nadšení, vydávat tón* (často nedok.);
neakční mutační: *utrpět porážku, dostat strach, prodělat operaci* (dok. i nedok., někdy jen dok.);
statické situace: *mít strach, vykazovat podobnost* (nedok.).
K analytickým predikátům mají blízko tzv. kvantitativní (popř. i kvalitativní) modifikátory: *snížit hlučnost, zesílit tlak, zvýšit tlak, uvolnit napětí, obnovit výrobu.*

2.2.4 S_n – Vf – S_i

Instrumentál vyjadřuje ve větě především prostředek činnosti (viz C 2.4), který je přechodným typem mezi valenčním a nevalenčním členem. Je jím však též vyjadřován účastník, na něhož děj přímo přechází, tedy patiens. U prostředku, zejména (v užším smyslu) nástroje, např. předpokládáme, že jde o věc, nicméně v četných predikátových strukturách je v instrumentále pojmenování živých bytostí *(zabývat se žáky, zatřást spáčem* apod.). Hranici těchto dvou různých typů je těžké spolehlivě stanovit, a není to asi ani možné. Proto do vzorce pro ZVS zapisujeme S_i především jen tehdy, je-li jeho realizace jednoznačně obligatorní a přitom nejde o spojení ustálené, idiomatizované, a zejména u predikátů neakčních, které význam prostředku v principu vylučují.

Jako predikáty se uplatní zejména tato slovesa (pokud není uvedeno jinak, je u nich doplnění obligatorní):

(a) predikáty akční, nemutační:

(1) (často alternativně *s* S_i): pojmenovávají velmi obecně činnost živé (zprav. lidské) bytosti přecházející na druhého účastníka situace: *Zabývali jsme se jen koupáním a odbíjenou. Jana se obírá dětmi;* podobně *manipulovat, zaměstnávat se, zanášet se; vládnout.*

Doplnění může mít též povahu komplexní (propoziční), realizací je však vždy jen substantivum (často ovšem dějové); pak jde o analytické vyjádření: *zabývat se koupáním / koupat se.* S potenciálním komplementem konkrétnější činnosti podobného charakteru: *obchodovat, čachrovat;*

(2) aktivní projevy vztahu zejména člověka k majetku: *Závodník ještě neumí hospodařit silami;* podobně *mrhat;* (obrazně též:) *šetřit* (též alternat. s Ak), *skrblit.* Je-li patientem majetek hmotný, většinou realizace není obligatorní;

(b) predikáty jiné:

pojmenovávají reagování živé bytosti, zprav. člověka na podnět (též s alternantou *tím, že*/relat Sent): *Opovrhujeme zrádci. Nemocný trpěl krutými bolestmi tím, že srdce vynechávalo. Stařenka se těšila vzpomínkami. Spokojil jsem se tím, že jsem uzamkl dveře;* podobně: *pohrdat, dojímat se, kochat se* (též *s* S_i). Doplnění není obligatorní, je-li pojmenován spíše vnější, nápadný projev mentálního postoje, z něhož podnět již není tak zřejmý: *strádat; bavit se, chvástat se, pohoršovat se,* např. *Vězeň strádal. V kabaretu jsme se dobře bavili;*

(c) predikáty dějové neakční:

(1) slovesa významově nevýrazná, přecházející k sponě (substantivum alternuje s adjektivem, které může mít též tvar nominativu): *Jiří se nedávno stal dědečkem. Cítil se již vítězem / zdráv;* podobně *zůstat.* Patiens má nereferenční charakter, pojmenovává vlastnost, i když je vyjádřen substantivem:

(2) dějové neakční mutační: slovesa s významem „(na)plnění se": *Maso načichlo mýdlem. Oči se jí zalévají slzami. Náměstí se naplnilo lidmi.* Patiens je elidován jen při vhodných kontextových podmínkách (např. *Položila maso do tašky vedle mýdla a ono načichlo);*

(3) slovesa s významem „vzbuzování smyslového vjemu": *Průvod se skvěl zlatem. Maso chutná plísní / po plísni. Náměstí se hemžilo lidmi. Oči dětí zářily radostí. Pokoj voněl kávou.* (Svými syntakt. vlastnostmi sem patří např. též: *vířit,* s potenciálním komplementem: *hlučet, zvučet; píchnout, vonět.*)

Participanty jsou „místo" a „zdroj smyslového vjemu", vnímající osoba je vyjadřována jen fakultativně, srov. *Maso hostům chutná plísní.* Tento typ ZVS lze do jisté míry chápat jako výsledek transformace *V pokoji voněla káva* (Loc^1 – Vf – N^1) → *Pokoj voněl kávou* (N^1 – Vf – I^2), popřípadě též *V pokoji vonělo kávou* (viz 1.2.2.4) (srov. *Na náměstí se hemžili lidé. V očích dětí zářila radost. V očích jim zářilo radostí*), ač věty zakládající se na zde probírané ZVS mohou mít i smysl „pokoj voněl něčím, co se vůní podobalo kávě", nikoli jen „v pokoji voněla káva";

(d) predikáty umožňující různé pojetí podle toho, jak jsou lexikálně obsazeny pozice valenčního pole: *Strom se obalil květem. Řídím se tvými radami;* podobně *obsypat se, pokrývat se, živit se.* Jde vesměs o slovesa reflexívní, která lze chápat jako vlastní reflexíva, tedy predikáty akční *(Suvorov se pokryl slávou za svého tažení do Itálie),* nebo jako predikáty s inherentním agentem *(Netopýr se živí hmyzem),* nebo s nositelem podníceného děje neakčního *(Socha se pokryla měděnkou);*

(e) predikáty statické; participant v pozici nominativu je nositel vlastnosti, slovesu pak přísluší vyjádření její velké míry: *Vltava kdysi oplývala lososy. Tato látka se vyznačuje dobrou vodivostí tepla. Eva kypí zdravím. Hlava mu už prokvétala šedinami;* podobně: *slynout.* (obrazně lze užívat i sloves dějových, která jsou ve svém základním významu predikáty monovalenčními:) *přetékat ochotou.* Doplněním je substantivizované pojmenování vlastnosti *(vodivost, zdraví),* nebo pojmenování substancí vyskytujících se ve velkém množství *(lososi, šediny).*

2.2.5 Typy s nesubstantivním komplementem

2.2.5.0 U většiny typů ZVS jsou valenční pozice primárně obsazovány substantivy; to odpovídá faktu, že propozice odráží jistou „situaci", tj. dějový nebo statický vztah mezi jejími předmětnými účastníky (mívají obvykle referenční charakter). Do značné míry to platí i o vzorcích s komplementem adverbiálním: je příznačné, že z různých typů ADV se jako valenční uplatní ve větší míře jen doplnění s významem prostorovým, které může mít předmětnou povahu nejspíše, protože lokality mají povahu referenční. Proto jako okrajový typ je třeba hodnotit případy, kdy ve valenčním poli slovesa stojí primárně výrazy nesubstantivní: jde zpravidla o obligatorní komplementy typu kvalifikačního nebo způsobového.

2.2.5.1 S_n – Vf – Adj_n / Adj_i

Úkol se ukazuje obtížný. Beruška se stavěla mrtvou.

Další predikáty jsou např. *dělat se, zdát se.* Komplement má ráz kvalifikační a tradičně se hodnotí jako doplněk (srov. C 6).

2.2.5.2 S_n – Vf – Adv / *jako* S_n / *jako* Adj_n / Sent

Tváří se nevinně / jako hlupák / jako hloupý. Jeho slova vyzněla urážlivě / jako urážka.

Jako predikáty tu fungují např. slovesa *chutnat, skončit, vypadat, smýšlet, žít; cítit se, chovat se, tvářit se; počínat si.* Adverbiální doplnění může být u akčních sloves vyjádřeno též frazeologickým spojením: *(počínat si) urážlivým způsobem.*

Komplement v těchto vzorcích se svým významem hlásí k ADVQual. Alternativně se realizuje větou, která vyjadřuje způsob přirovnáním *(Chová se, jako by mu bylo všechno dovoleno),* nebo účinkem *(Chová se (tak), že to vzbuzuje*

smích). S některými predikáty se komplement může vyjádřit kongruujícím adjektivem *(dívka vypadala zaraženě / zaražená, tvářila se překvapeně / překvapená),* takže přechází k vzorci 2.2.5.1. Srov. též C 4.6.1.1.

2.2.6 Typ S_n – Vf – prep Cas

2.2.6.0 Vzorce s komplementem v předložkovém pádě představují velmi pestrý soubor, a to jak po stránce významové, tak formální. Z hlediska větněčlenského má komplement ráz objektový, nebo je ADV, zejména ADVLoc (k jeho obecné charakteristice viz C 4.1). V druhém případě se však k tomuto vzorci řadí jen ty případy, kdy dané sloveso (predikátor) má ve svém valenčním poli pozici s jedinou předložkou, tedy kdy jde o individuální morfologické ztvárnění; jinak jde o komplementy morfologicky omezeně proměnné, viz odd. C 2.4.

U většiny vzorců může být komplement obsazen participantem propozičním, předložková vazba se však zpravidla promítne do ztvárnění opěrného nebo korelativního výrazu, je tedy souvislost větné a souvětné struktury těsnější než v případech jednoznačně substitučního vztahu.

Sémantická povaha komplementu v předložkovém pádě nevyplývá jen z valence predikátu jako u komplementu bezpředložkového, nýbrž se v ní silně uplatňuje též specifický význam předložky. Proto paralely mezi formálním a sémantickým tříděním ZVS tohoto typu jsou mnohem slabší.

2.2.6.1 S_n – Vf – *do* S_g

Málokdo se dovede tak vžít do své role. Liška se dala do běhu. Nepleť se do našich věcí! Zaposlouchal jsem se do Mé vlasti.

Mezi predikátory tvoří vyhraněnější skupinu slovesa tvořená složeným formantem *za- + se,* např. *začíst se, zadívat se* atd. s významem „plně vniknout do toho, co vyjadřuje základové sloveso," dále s významem „započetí děje/stavu" (vlastně dějová složka analytických predikátů), např. *dát se (do běhu* „rozběhnout se"*), pustit se (do čtení), upadnout, dostat se (do nesnází).* Na tuto valenci je dále omezen adverbiální význam ADVLoc u *vrazit/vrážet (do nábytku).*

Alternativa *do* S_g / *k* S_d / *mezi* S_{ak} se objevuje v případě, kdy S je názvem kolektivu, souboru *(náležet, patřit, hlásit se, připlést se), zamíchat se, vložit se* se spojuje i s názvy kolektivních činností *(zapletl se do rvačky).*

2.2.6.2 S_n – Vf – *od* S_g

Reprodukce se od originálu velmi liší. Museli jsme ustoupit od svých požadavků. Voják zběhl od své jednotky.

Většina predikátorů vyjadřuje význam ADVLoc „odkud" nebo s ním související významy abstraktnější, zejména u sloves odvozených předponou *od-: odhlédnout, odchýlit se, odloučit se, oddělit se, odvrátit se, osvobodit se (od předsudků)*, dále např. *upustit, ustoupit, distancovat se* apod. U některých má komplement alternativní formu *z* S_g, ale přenesený význam je spojen s jedinou předložkou: srov. *odchýlit se od / z určeného směru*, ale jen *od vytčeného programu.*

2.2.6.3 S_n – Vf – *z* S_g

Z usnesení plynou směrnice pro další práci. Z jeho veršů zůstala jen hromádka popela. Rodiče se radovali ze synových úspěchů.

Kromě *radovat se*, synonymního *těšit se* a jednotlivých dalších *(vzejít, kořistit, zodpovídat se)* jsou tu predikáty zejména slovesa odvozená složeným formantem *vy- + se: vyklubat se, vymanit se*, s neobligatorním komplementem např. *vyplakat se, vysvléci se.* Propoziční charakter komplementu často umožňuje alternativu *z* S_g / *z toho, že: Radovali se z toho, že syn dosáhl dobrého postavení.*

2.2.6.4 S_n – Vf – *k* S_d

Dítě se tisklo k matce. Mnohé africké země nyní tíhnou k socialismu. Pes se ke mně lísal. Můžeš se k nám připojit.

Tyto ZVS jsou blízké struktuře s ADVLoc „kam", nejde však o pohyb v hmotném smyslu, spíše se uplatní různé významy odvozené. Predikátory mají význam fyzického a zároveň citového sblížení (nebo jeho negace), např. *lnout, lichotit se, tulit se, vinout se* a od nich odvozená slovesa předponou *při-: přitulit se; mít se (k děvčeti), zatvrdit se;* význam sblížení především abstraktního (s myšlenkou, programem), sjednocujícího kolektiv, mají *tíhnout, připojit se, příslušet*, s alternativní vazbou *k* S_d / *mezi* S_{ak}. Dále sem patří slovesná složka analytické konstrukce s významem „započít nějakou činnost" *(přikročit k hlasování* „začít hlasovat") a některá slovesa další, např. *(při)vonět, (při)hlédnout (k starším pramenům).*

Komplement má často propoziční charakter, a proto se realizuje i větou: *přihlédnout k tomu, jak je otázka zpracována jinde* atp.

2.2.6.5 S_n – Vf – *proti* S_d

Jan se ohradil proti pomluvám. Ten člověk se provinil proti morálním zásadám.

Predikátory tvoří značně homogenní skupina sloves, např. *protestovat, vystoupit (proti korupci), zakročit; bojovat, vzbouřit se, vzepřít se, zatvrdit se, ubránit se* a dále některá jednotlivá, jako *(pro)hřešit (se).* Alternativně má komplement podobu S_i u *chránit se; hlasovat, svědčit* využívají *proti* S_d a *pro* S_{ak} k významovému rozlišení.

2.2.6.6 S_n – Vf – *na* S_{ak}

Střelec mířil na spodní okraj cíle. Těšili jsme se na děti. Zvykl jsem si na venkovský život. Dědeček se ještě pamatoval na první válku.

Většina predikátorů vyjadřuje fyzickou, smyslovou, ale zejména komunikativní činnost, často spojenou s reagováním nebo emocionálním působením na adresáta. Význam předložky ustupuje tu v mnoha případech poněkud do pozadí. Predikátory jsou např.: *cívět, mířit, dívat se, klepat, myslit, těšit se, hněvat se, kývat, pískat, hubovat, křičet, mračit se, sočit, zlobit se* aj. Další jsou zejména: *stačit, držet (na kamarády), připadnout (na nápad), zapomenout, zvyknout si, soustředit se, rezignovat, čekat, číhat, hrát, fidlat (na housle), hřešit (na dobrotu), studovat (na učitele), dělit se (na tři části).* Alternativy *na* S_{ak} / *k* S_d má např. *vztahovat se, hlásit se, chystat se, na* S_{ak} / *v* S_{ak} je např. u *změnit se* atp. Větná realizace komplementu je častá: *zvyknout si na to, že večery jsou chladné; dívat se (na to), jak se vlaštovky houfují; čekat (na to), zda se syn vrátí* atd.

2.2.6.7 S_n – Vf – *o* S_{ak}

Vlny se tříštily o příď. Loď drhla o dno. Jan přišel o všechno. Bál se o ženu i děti. Obě strany usilovaly o vítězství. Nestojím o vaše rady.

Věcný komplement má většinou význam na přechodu k ADVLoc; vyjadřuje překážku, na kterou agens/nositel naráží. Vyjadřuje se obligatorně *(zavadit, zachytit (se)),* nebo jen potenciálně *(klopýtnout, zakopnout, spálit se, udeřit se).* Na rozdíl od S_i ve funkci prostředku činnosti spojuje se s predikáty, jež vyjadřují děj s nositelem zcela pasívním (srov. *poranil se nožem* „záměrně" nebo „při práci" — *poranit se o nůž* „mimovolně"). Významově izolované je vymezení časového intervalu u *opozdit se; přijít (o peníze)* je neakčním protikladem akčního trojvalenčního kauzativa *připravit (přítele o peníze), okrást, ošidit* atd.

Četné predikáty mají ve svém VP alternativní vedlejší větu. Příslušná propozice vyjadřuje, že / o co se agens uchází *(usilovat, zasadit se, losovat),*

(při)hlásit se; význam slovesa sice někdy ukazuje ke komplementu věcnému *(tahat se o kost)*, ale obvykle umožňuje i volbu objektu propozičního *(tahat se o to, kdo zdědí chatu)*, srov. *hrát (o peníze), bojovat, bít se, soudit se.* Věta pak označuje zpravidla situaci, která má nastat (tedy hypotetickou) – odtud častá spojka *aby (dbát, prosit, žadonit, žebrat; starat se, pokusit se, prát se, snažit se, ucházet se, říci si o jídlo* „upomínat"*)*. Dokonavá slovesa označují i dosažení situace reálné, proto je též možná sp. *že: Postaral se o to, že děti mají co jíst* (nedokonavé jen *staral se, aby . . .);* podobně *přičinit se, vzít se, zasadit se, zasloužit se* (avšak nikoli např. *poprosit, pokusit se,* protože ani dovršení děje ještě neimplikuje vznik cílové situace). Propozice může ovšem vyjadřovat i informaci neúplnou, proto se věta připojuje též relativy: *Losovali (o to), kdo bude hlídat první. Staral se (o to), kde budou spát.*

U menšího počtu predikátorů komplement propoziční vyjadřuje podnět zpravidla úzkostných pocitů: *Bál se o ženu — Bál se, aby žena neonemocněla,* (s vytčeným subjektem:) *Bál se o ženu, aby neonemocněla;* podobně *strachovat se, třást se* atp. U sloves mentální a verbální činnosti je komplementem informace, resp. její kondenzát, která má být činností ověřena nebo doplněna: *zajímal se o každou maličkost / o to, kdo je autorem básně / zda autorem je Bezruč.*

2.2.6.8 S_n – Vf – *pro* S_{ak}

Emil se nadchl pro atletiku. Poslali jsme pro lékaře.

Komplement se u predikátů většinou blíží významu ADVFin, srov. *rozhodnout se pro dovolenou u moře / že stráví dovolenou u moře; natáhnout se (pro noviny).*

2.2.6.9 S_n – Vf – *v* S_{ak}

Doufal jsem v přítelovu pomoc. Žába se proměnila v krásnou pannu.

Vedle sloves významově blízkých, jako *spoléhat, věřit,* resp. *přetvořit se, rozpadnout se, změnit se, splynout* atp. patří sem *vložit se, zabrat se;* vazba však ustupuje jiným: *spoléhat se na sebe, zabrat se do čtení.*

2.2.6.10 S_n – Vf – *za* S_{ak}

Ručím za svou práci. Diváci se nestyděli za slzy.

Predikáty jsou zejména: *odpovídat (za sklady), zaručit se, moci (za neúspěch), stydět se, přimlouvat se, modlit se, vdát se (za hodného člověka).*

2.2.6.11 S_n – Vf – *na* S_l

Soud trval na svém rozhodnutí. Úspěch naší akce závisí jen na vás. Na čem nyní pracujete? Kapitalisté vydělávají na zbraních.

Obligatorní je komplement např. u predikátů *lpět, trvat, záležet, zakládat si, zpronevěřit se;* potenciálně se realizuje např. u *pracovat, šetřit, tratit, vydělat, vydírat, hojit se, mstít se, prohřešit se, smluvit se, pochutnat si, přirazit si* atd.

U většiny sloves je možná větná alternativa komplementu, např. *nyní záleží na vás / na tom, jak se budete snažit.* Vedlejší věta je připojena různým způsobem: *tratit, vydělat, zakládat si na tom, že . . .; trvat na tom, že / aby . . .; záležet na tom, že / aby / zda /* relat . . .

2.2.6.12 S_n – Vf – *o* S_l

Mluvil o melioracích a zmínil se o tom, že je třeba přivézt drenáže. Od mládí jsem se zajímal o letadla. Přemýšlel jsem o tvých slovech. Psal mi o tom, co je třeba zařídit. Jednají o hloupostech.

Tato ZVS je typickou formou pro výpovědi s predikáty řečové nebo myšlenkové činnosti; komplement v nich vyjadřuje syžet nebo některou ze sémantických náhrad participantu ‚informace' (hodnocení, prostředek předávání, odkaz apod.). Jako predikáty tu fungují např. slovesa *mluvit, polemizovat, zmínit se; pochybovat, soudit, vykládat; vyprávět, hlasovat, rozhodnout; diskutovat, jednat, klábosit, přednášet; bádat, filozofovat, přemýšlet, rozjímat; mlčet, šuškat, blouznit, snít, rozpovídat se, zavtipkovat; zpívat, číst, psát, slyšet, dovědět se* atd. Větná realizace komplementu je obecně možná (dokonce souvětná forma vzorce je základní, viz J 1.2.1). Participant (většinou subjekt) věty podřazené může být zpravidla vyčleněn do věty nadřazené, kde vstupuje do pozice komplementu: *vyprávěl o tom, že / jak vojáci zachránili tonoucí děti → vyprávěl o vojácích, že / jak zachránili . . . Snila o tom, že si celou zahradu osází růžemi → Snila o růžích, že si jimi osází celou zahradu.* Viz též 2.3.2.1 a 2.3.2.2.

2.2.6.13 S_n – Vf – *po* S_l

Naši lidé se rádi opičí po cizincích. Pes chňapal po příchozích. Po Milanovi se už otáčejí děvčata. Po zdi se pne břečťan.

Významy sloves (většinou akčních) fungujících jako predikáty v této ZVS patří hlavně do tří okruhů: znamenají

(a) napodobování *(opičit se, pitvořit se)*

(b) pohyb směrem k někomu / něčemu, často jako projev vůle, s cílem chopit

se, přivlastnit si, a to jak ve smyslu hmotném, tak abstraktním; někdy tu proniká odstín významu ADVLoc „kam" *(seknout, slídit, pachtit se)*. Většina sloves má v komplementu alternativu *po* S_l / *na* S_{ak} *(skákat, střílet, hnát se, obracet se, ohlížet se)*, i když s jistou významovou diferenciací;

(c) silněji adverbiální význam umístění „v pořadí" *(umístit se, následovat)*, „po povrchu" *(šlapat, šplhat (po zdi), rozstříknout se)*.

U predikátů jako *pátrat, ohlížet se, ptát se, shánět se* je alternativa *po* S_l / *zda*, relat Sent.

2.2.6.14 S_n – Vf – *v* S_l

V této mapě se nemohu vyznat. Žák se pletl v základních věcech.

Vzorec zakládají predikáty jako *záležet, vyznat se, zhlídnout se, libovat si, cvičit se, plést se, polevit, zklamat se, zapracovat se, zdokonalit se;* význam ADVLoc „kde" lze identifikovat u *listovat, vězet, hrabat se, rozpustit se* atp.

2.2.6.15 S_n – Vf – *nad* S_i

Náš závodník zvítězil nad mistrem Evropy. Přivolaný lékař se zhrozil nad stavem dítěte. Návštěvníci se pozastavovali nad tím, že park je uzavřen.

Základní význam předložky je lokální, proto se objevuje u valenčního ADVLoc s individuální formou *(letadlo kroužil nad městem)*. V komplementu se však uplatňují častěji tehdy, jde-li o užití již přenesené, odvozené, např. u predikátů jako *zvítězit, triumfovat; ustrnout, zhrozit se* (s alternantou S_g), *slitovat se; vyzrát* má alternantu *na* S_{ak}, *panovat, vládnout* alternantu S_d *(vládnout nad celou říší / celé říši)*. Často se též objevuje v kondenzačních formách podřazené věty obsahové: *Pozastavil se nad Pavlovou absencí / nad Pavlem, že zameškává práci / nad tím, že Pavel . . .*, podobně je tomu u sloves *hloubat, zamyslit se* a zejména *bědovat, naříkat, truchlit, trápit se; pohoršit se, rozhořčit se, rozplývat se, zoufat si; jásat, žasnout,* (s alternantou S_d) *usmívat se, ušklíbnout se* atp. Jde ovšem často o člen neobligatorní a vzhledem k povaze podřazené věty přecházející k ADVCaus.

2.2.6.16 S_n – Vf – *před* S_i

Chráníme se před prochladnutím. Skrýval se před pronásledovateli.

Předložka sémanticky výrazně vyznačuje komplement jako participant ohrožující agens/nositele (s původním významem lokálním: *zastavit se před něčím* „kde"); tomu odpovídají i predikáty jako *prchat, ustoupit* („odkud");

poklonit se, pokořit se, stydět se, zachránit se, často s alternantou S_d: *uhýbat před ranami / ranám.* Významově izolované je *předcházet* (srov. též *následovat,* 2.2.6.13).

2.2.6.17 S_n – Vf – *s* S_i

Chrudoš se smířil s bratrem. Kontury splývaly s okolím. Fašisté počítali s malým odporem. Souhlasíme s vaším návrhem.

Predikátory zakládající tento vzorec patří k dvěma odlišným typům. Většina jich vyjadřuje spojování, sbližování nebo reciprocitu; na nich založená větná struktura umožňuje odlišně hierarchizovat složky množného agentu/nositele, které lze vyjádřit jako rovnocenné, a to v pozici subjektu: *Jan se seznámil s Pavlem – Jan a Pavel / Jan s Pavlem se seznámili* (srov. též oddíl C 1.0.4). Jde např. o slovesa *srůst, soupeřit, zúčtovat, spojit se, sblížit se, ztotožnit se; propletse, šmísit se, vystřídat se; smířit se, dohodnout se, rozumět si, vypořádat se, potkat se, minout se* (s komplementem vesměs obligatorním), *mazlit se, milovat se, oženit se* (s komplementem neobligatorním).

Vedle toho zakládají tuto ZVS některá slovesa další, např. *zacházet (s granátem), vydržet, vyjít (se mzdou), počítat, spěchat, váhat, tajit se (s rozhodnutím), začít (se zavlažováním).*

2.3 VZORCE S PREDIKÁTY TROJVALENČNÍMI (typ SUBJ – Vf – KOMPL – KOMPL)

2.3.0 Základové větné struktury vytvářené predikáty trojvalenčními mají velkou většinou jeden z komplementů ve formě S_{ak}. Též z tohoto důvodu se mluví o akuzativním předmětu jako o předmětu „prvním" nebo „přímém"; zde se bude užívat termínu „první komplement". Pokud jde o druhý komplement, jeho ztvárnění je značně rozmanité; z hlediska sémantické role jde ovšem o obdoby významů uvedených již v odd. 2.2. (K povaze významové stránky valenčních pozic obsazených předložkovým pádem srov. též odd. 2.2.6.) Ostatní typy ZVS představují nevelký, ale značně různorodý soubor po stránce jak formální, tak sémantické; aspoň jeden z participantů mívá charakter komplexní, tedy je realizací významu propozičního.

2.3.1 Typy s komplementem v akuzativu

2.3.1.0 Jde většinou o struktury zakládající s na predikátech dějových, a to akčních. Podmětem se tedy realizuje agens děje, akuzativní pozicí se realizuje

zpravidla obligatorní patiens, druhý komplement bývá velmi různorodý. Jeho realizace obligatorní nebývá. (Jistý problém představuje, zda u něho je správné mluvit vždy o valenci, nebo o „slabé" valenci, popř. jen o fakultativních určeních.)

Struktury obsahující trojvalenční slovesa představují velké množství typů; pro přehlednost se při klasifikaci bere v úvahu též to, zda participant realizovaný akuzativní valencí je omezen rysem [anim], nebo zda je tento rys pro něj irelevantní. Podle toho se dělí dějová slovesa na tři velké skupiny. V jejich rámci se pak přihlíží k charakteru druhého komplementu.

Statické predikáty jsou u tohoto vzorce výjimkou. Druhým komplementem je u nich ADVResp *(převyšuje všechny rozhledem / duševně / v mnoha směrech)*, individuální formu S_{ak} má ADVQuant *(šaty mě stály značnou částku peněz)*. Objektový charakter lze přičítat druhému komplementu ve vzorci S_n – Vf – S_{ak} – *za* S_{ak} *(považovat, mít Pavla za přítele)* s variantou *k* S_d / *mezi* S_{ak} s množným S *(počítat k přátelům / mezi přátele)*.

Dále budou probírány vzorce s predikáty dějovými.

2.3.1.1 První komplement je omezen rysem [–anim]

2.3.1.1.1 Vyhraněný typ zakládají predikáty, u nichž je akuzativní participant omezen rysem [–komplex]. Jde především o predikáty s významem „manipulování s věcí". Další třídění se zakládá na vlastnostech druhého komplementu.

A. Druhým komplementem je ADVLoc

(a) s významem „kam"

Doplnění S_{ak} je zpravidla obligatorní, až na malé výjimky: *namířit (zbraň) na terč*. Směrové určení bývá naopak zpravidla potenciální: *zašlehat cukr (do těsta)*; v některých případech i obligatorní — jeho vynechání lze hodnotit jako elipsu: *vložit, vhodit peníz*. (Akuzativ někdy alternuje s genitivem partitivním *přidat sůl / soli do polévky*.)

Směrové určení se vyjadřuje předložkovými pády, event. příslovci (viz odd. C 4). V převaze jsou předložky *do* a *na;* některá slovesa mohou mít ADVLoc s významem „kam" i „kde": *rozložit, rozprostřít ubrus na stůl / na stole*. Ve strukturách se slovesy vyžadujícími směrové určení se uplatňují ve velké míře předponová slovesa. Jistým předponám pak odpovídají jisté předložky, např. předponě *při-* odpovídá primárně předložka *k*, předponě *v-* předložka *do*.

Slovesa vyžadující ADVLoc „kam" převážně vyjadřují umístění patientu (Ak) v prostoru, popř. vyjadřují různé speciální způsoby manipulace s patien-

mléko do lahví; lít, stříkat vodu na záhon, sít obilí na pole, hodit míč do zahrady; (slovesa s různými předponami:) *donést nákup do kuchyně; naložit slámu na vůz, navléci nit do jehly* (srov. *navléci jehlu*); *zasadit brambory na pole, zamíchat cukr do těsta, zapojit spotřebič do sítě; vyhodit míč do výšky; vsypat, všlehat cukr do těsta, vhodit, vložit minci do automatu; přidat sůl do polévky, přistrčit židli ke stolu, připsat čárku nad písmeno, přišít záplatu na kabát, rukáv ke kabátu, připevnit odznak na klopu; nadepsat čárku nad písmeno; podložit kámen pod kolo; přehodit pokrývku přes plot.* V některých případech je adverbiální význam oslaben; jde pak o přechod k významu objektového typu (ptáme se nikoli „kam?", nýbrž předložkou, např. „na co?", i když význam předložky je zachován): *namířit pušku na terč, nabodnout sousto na vidličku, přikusovat chléb k sýru* atp.

(b) s významem „odkud"

Akuzativní doplnění je rovněž zpravidla obligatorní (až na malé výjimky: *odvážit z mouky, odlomit z chleba* – rozuměj *trochu, kousek* aj.). Směrové určení je zpravidla potenciální; nejčastěji je vyjádřeno předložkovým pádem *z* + G. Předložkovým pádem se vyjadřuje (1) lokace, (2) celek, z něhož se ubírá, (3) předmět, k němuž je něco pevně připojeno, k němuž něco patří apod.:

(1) *(vy)těžit dříví z lesa, (vy)pustit, (vy)čerpat vodu z nádrže; (vy)mačkat šťávu z citrónu, vytřepat drobty z ubrusu, odstranit, odklidit překážky z cesty.* Slovesa vyjadřují význam „zbavit místo patientu (⊨|Ak)";

(2) *odvážit trochu z celkového množství, odepsat, odečíst položku z celkové částky, trhat listy ze sešitu; odlomit kousek z koláče, odkrájet maso z kostí / od kostí; uštípnout kousek z housky; vyčlenit závod z podniku.* Jde o význam oddělování části (⊨|Ak) z nějakého celku;

(3) *odloupnout, odlepit známku z dopisu, strhnout vlajku ze (se) stožáru, očistit bláto z bot* (srov. též *očistit boty od bláta*).

Akuzativní doplnění představuje patiens, který je od jiného předmětu oddělován.

Mezi skupinami je plynulý přechod; tak např. ve spojení *vymačkat šťávu z citrónu* bychom mohli *citrón* chápat i jako lokaci něčím naplněnou i jako celek, z něhož je ubíráno atp.;

(c) s významem „kudy"

Uplatňují se tu převážně předponová slovesa s předponou *pro-, pře-, pronést nábytek dveřmi; převézt náklad přes hranice* atd. Jde o slovesa transportu, dokonavá i nedokonavá;

(d) s významem „kde"

Např. *zapomenout sešit ve škole, tisknout kapesník v ruce;* alternace odpovídající významu „kam"/„kde" se objeví např. u predikátů *zasadit růže na zahradu / na zahradě, namáčet prádlo do vody / ve vodě;* sem patří i slovesa

vyjadřující význam „odkládání" patientu na nějaké místo: *uložit peníze ve spořitelně / do spořitelny, schovat knihu pod polštářem / pod polštář* a slovesa vyjadřující význam získávání patientu: *vypůjčit si lyže v půjčovně / z půjčovny.* Má-li druhé doplnění rys [+anim], neptáme se směrovými otázkami, ale otázkami pádovými: *vypůjčit si lyže od bratra* (od koho?"), *u bratra* („u koho?").

B. Druhým komplementem je participant typu objektu, popřípadě s významovým odstínem některého příslovečného určení, zpravidla s individuální formou prep Cas

Jde zejména o předložkové pády *do* + G na přechodu k ADVFin *(sestavit kostky do čtverce, svázat šaty do ranečku, učesat vlasy do uzlu), od* + G (bezděčný původce děje: *umazat si obličej od sazí* – na rozdíl od prostředku záměrné činnosti: *namazat si obličej sazemi*), *z* + G na přechodu k ADVOrig *(vykrájet sušenky z těsta, složit přístroj ze součástek), na* + Ak s odstínem ADVFin *(přešít šaty na nové, předělat skříň na polici, postavit vodu na čaj, rozkrájet / rozdělit jablko na dílky, rozmontovat přístroj na součástky), pro* + Ak s týmž významem *(chystat / připravit rukopis pro tisk / k tisku), za* + Ak s význ. ADVQuant *(koupit / prodat / najmout chatu za přijatelnou částku)* atd. Výrazně přechodný charakter mezi významem typu objektu s ADVCaus má pak druhý komplement, vyjadřuje-li naopak nabízený, prodávaný předmět *(účtovat, požadovat přijatelnou částku za chatu);* v pozadí obou těchto typů je vztah výměny: *vyměnit něco za něco* (a obdobně *rozměnit bankovky za mince, dosadit zvláštní číslo za x*). V některých případech jde o oslabený význam lokální *(připravit rukopis do tisku, omotat šálu okolo krku, opřít prkna o plot),* tu jde však spíše o člen nevalenční.

C. Druhým komplementem je hypotakticky vyjádřená složka množného objektu

Tato struktura má formu S_n – Vf – S_{ak} – *s* S_i, oba komplementy jsou obligatorní. Zakládá se na predikátech jako *spojit, smíchat, rýmovat, střídat, sloučit,* u nichž může být objekt vyjádřen alternativně i jako koordinační skupina *(smíchat prášek a pojidlo),* nebo souhrnným označení *(smíchat obě složky),* vedle vyjádření hypotaktického, tj. s hierarchicky odlišně postavenými složkami *(smíchat prášek s pojidlem / pojidlo s práškem).* Jde o obdobu jevu zmíněného již v odd. C 2.1.2.1.

D. Druhý komplement má rys [+anim]

Jde o živou bytost, zpravidla osobu, která má prospěch (nebo neprospěch) z nějaké činnosti vyjádřené predikátem; v typickém případě jde o roli benefi-cienta.

Základní vyjadřovací formou je bezpředložkový dativ: ten bývá zejména u sloves dávání a braní (ponechávání): *dát, darovat, půjčit, věnovat, odkázat, servírovat, vrátit, podat, svěřit, strčit, přistrčit, nutit, dodat, doručit, podvrhnout, naložit, adresovat, přinést, vrazit, předat, vydat, splatit, rozdělit, dlužit, zaopatřit, obstarat, přihrát; vnutit (vnutit komu / do koho několik lžic polévky); odebrat, vzít / brát, ukradnout, odcizit, upírat, odepřít; za-/ponechat.*

Vedle dativu se uplatňují pro vyjádření druhého komplementu [+ anim] tyto předložkové pády: *mezi* + Ak: *rozdělit dort dětem / mezi děti* (předpokládá se pluralitní participant); *na* + Ak: *převést majetek na děti; připsat majetek dětem / na děti; s* + I: v tomto případě nejde o alternaci s dativem; druhý komplement představuje partnera rovnocenného s agentem: *rozdělit si s kým úlovek.*

2.3.1.1.2 Přechodný typ ZVS zakládající se na trojvalenčních predikátech s akuzativním komplementem tvoří takové struktury, v nichž predikát neimplikuje pro tuto pozici žádné omezení z hlediska rysu [±komplex], přesto však větná realizace této pozice je neobvyklá až nemožná.

Druhý komplement má formu předložkového pádu: *na* + Ak *(aplikovat cizí zkušenosti na domácí poměry;* analytické predikáty: *vynaložit energii, námahu, úsilí na co; pro* + Ak *(připravit, chystat ovoce / překvapení pro děti); s* + I (obdoba typu 2.3.1.1.1 C: *koordinovat poradu oddělení s odborovou schůzí,* srov.: *koordinovat poradu a schůzi, obě akce*).

Z bezpředložkových pádů se uplatňují:

(a) dativ [–anim]: *přizpůsobovat život podmínkám, vydání příjmům, šaty postavě, připsat, přičíst chyby jeho nezkušenosti;*

(b) dativ [+ anim]: *ulehčit komu práci, zadat, uložit komu úkol, oplatit komu návštěvu, překazit komu plány* (srov. *překazit jeho plány*), *zprostředkovat / zařídit komu pomoc; předvádět tanec komu / před kým.* Tento dativ bývá i součástí analytických predikátů, event. struktur na přechodu mezi analytickými predikáty a plnovýznamovými slovesy s doplněním: *věnovat komu péči, poskytnout komu pomoc, dát komu souhlas, dělat komu starosti, připravit, chystat komu (pro koho) překvapení;*

(c) instrumentál: *doprovázet řeč gesty, zpěv hrou na kytaru, kompenzovat kvalitu kvantitou.*

Individualizovanou formu nemá valenční ADVQual: *vyložil si to po svém, navlékl to chytře, myslel to bez postranních úmyslů, mínil nabídku doopravdy; zaměřil tvorbu proti válce.* V řadě případů jde o frazeologismy: *bral / vzal to za správný konec;* v některých je však zájmeno *to* jen expresivní: *naklepnout to, natřít to komu.*

2.3.1.1.3 V tomto typu je akuzativní pozice omezena rysem [+komplex]; alternativně se vyjadřuje vedlejší větou, zpravidla obsahovou. Takto se vyjadřuje participant ‚informace', resp. některá z jeho obvyklých alternativních realizací (viz C 2.1.2).

Druhý komplement má formu:

(a) *od / u* + G // *na / po* + L

Vyjadřuje zdroj informace u sloves myšlení a smyslového vnímání: *dozvědět se, odposlouchat, pochytit, odkoukat.* Nemá-li zdroj informace rys [+anim], ptáme se naň *odkud, kde,* takže jej lze hodnotit jako ADVLoc: *uslyšet zprávu z rozhlasu, v rozhlase.* Má-li participant rys [+anim], ptáme se však otázkami pádovými: *vyzvědět novinky u koho / od koho / na kom, pochytit od koho / u koho samé hlouposti;*

(b) *o* + L (řidčeji *na* + Ak, *proti* + D)

Předložkovým pádem se vyjadřuje vytčený syžet u sloves vnímání, myšlení, pravení: *předpokládat, soudit, vědět, slyšet, dozvědět se, myslet si, říci, rozkřiknout, šeptat, tvrdit o někom něco / že . . ., prozradit o někom něco / že . . ., svést něco na někoho, namítat proti někomu, něčemu něco: Dozvěděl se o ní pravdu.* Není-li syžet vyčleněn, mají slovesa pouze dvě valence *(Myslet si o Emilovi, že je hlupák ← Myslel si, že Emil je hlupák).*

Předložkovým pádem *s* + I se realizuje adresát jako partner rozmluvy: *dojednat si co s kým* (jde o obdoby typu 2.3.1.1.1 C);

(c) dativ bezpředložkový [+anim]

Dativem se vyjadřuje beneficient, zejména pak adresát: *zajistit, zaručit, zabezpečit, zaopatřit dělníkům právo na práci / že mohou pracovat.* Součástí analytických predikátů jsou struktury se slovesy *způsobit, přivodit komu co / to, že . . .*

Adresát se vyjadřuje dativem u sloves pravení (předávání informace): *říci/říkat, vzkázat, diktovat, telefonovat, hlásit, namluvit, napovědět, připamatovat, napovídat, vysvětlit, vyložit; vyznat, odpustit, zakázat, zapovědět, vyčítat, vytknout, doporučit, přikázat, poroučet, radit, rozkázat, dovolit, předepsat, namítnout co komu.* Akuzativ vyjadřuje rámcové diktum, nebo alternuje s vedl. větou, popř. s infinitivem: *Zakázal mi to / tam jít / abych tam šla.* Není ve všech případech obligatorní: *Radil mu, poroučel mu.*

(d) Zvláštní pozornost zasluhují ZVS, v nichž oba komplementy mají charakter komplexní, propoziční. Druhý z nich je v bezpředložkovém instrumentálu *(Co jsi mínil svou poznámkou?),* nebo v předložkovém pádě: *od* + G *(Od nástupu nového vedoucího zaměstnanci mnoho očekávali / slibovali si), z* + G *(Z jeho prohlášení nevyčtu jeho skutečné úmysly), pod* + I *(Pod těmito slovy rozuměl něco zcela jiného).* Oba komplementy mohou být realizovány větou; věta na místě druhého z nich má ve větě nadřazené opěrný výraz s některou z uve-

denych forem: *Od toho, že nastoupil nový vedoucí, si zaměstnanci slibovali, že se dočkají závodní jídelny.*

2.3.1.2 První komplement není omezen rysem [± anim]

Predikáty zakládající tento typ ZVS mají podobné vlastnosti jako predikáty probírané v odd. 2.3.1.1 (kde se najdou i podrobnější výklady) s tím rozdílem, že pro participant zaujímající akuzativní pozici je rys [±anim] irelevantní, to znamená, že tuto pozici mohou zaujímat výrazy označující jak bytosti živé, tak věci.

2.3.1.2.1 Akuzativním komplementem se realizuje participant [–komplex]

A. Druhým komplementem je ADVLoc

(a) s významem „kam"
Objevuje se u predikátů jako *postavit, položit, umístit, přidělit, zavřít, přivázat, strkat, tisknout, zapojit, počítat, řadit, započítat, určit.* Má-li participant realizovaný druhou pravou valencí rys [+anim], neptáme se směrovými otázkami, ale otázkami pádovými, jde tedy spíše o objekt: *Přidělili ho do nového provozu (kam?),* ale *Přidělili ho k novému mistrovi (ke komu?).* Alternace *„kam" / „kde": postavil se na podlahu / na podlaze;*

(b) s významem „odkud"
Je zpravidla u sloves s předponou *vy-: vyvézt;* druhý komplement mívá nejčastěji formu *z* + G. Alternace „odkud" / „kde": *vzít, brát mléko z ledničky / v ledničce;*

(c) s významem „kudy"
Bývá u sloves transportu s předponami *pro-, pře-: provléci lano okem, přenést loď přes jez, protlačit ovoce skrz síto / sítem;*

(d) s významem „kde"
(Za/po)nechat dítě v internátě / knihu doma. Alternace „kam"/„kde": *postavit vázu na stůl / na stole, umístit dítě do internátu / v internátě, zavřít tygra do klece / v kleci.*

B. Druhým komplementem se vyjadřuje činnost prováděná patientem (Ak), popř. stav, v němž se nachází, a to předložkovým pádem, popř. infinitivem: *ponechat továrnu v provozu, udržet břemeno v rovnováze, dát dítě učit.*

C. Druhý komplement má povahu objektovou, případně jen slabě adverbiální (ptáme se naň pádovými otázkami): *do* + G *(zabalit dítě do peřinky / krabici do papíru* – jiné je *zabalit věci do bedny,* ADVLoc „kam"); *z* + G *(udělat figuru*

z hlíny, vyčarovat z ničeho zázraky; akuzativem se vyjadřuje výsledek děje, předložkovým pádem původ, lze chápat i jako ADVOrig); *na/v* + Ak *(proměnit víno na ocet / princeznu v labuť); s/nad* + I*//od* + G*/k* + D*/za* + Ak (obdoba typu 2.3.1.1.C); u sloves oddělování, vzdalování převážně s předložkou *od*, u sloves uvádění do vztahu *s* + I, *za* + Ak: *separovat, oddělit, izolovat, odloučit, odpoutat od čeho, koho, zaměnit za co, střídat, měřit, křížit s čím; (od)lišit, rozeznat, poznat od čeho; ztotožnit, srovnávat s čím; připravovat, přiřadit k čemu;* u některých předponových sloves formy alternují: *podřadit čemu – pod co; nadřadit čemu – nad co*, event. *nad čím*. Obě doplnění jsou obligatorní. Místo trojvalenčních sloves je možné užít i sloves dvouvalenčních s množným komplementem: *odloučit sourozence*, popř. s koordinovaným členem: *odloučit bratra a sestru*. U některých sloves změna na dvouvalenční však není možná: *nahradit číslo x číslem y* (jiný význam má *nahradit dvě čísla*, tj. *číslo x a y*); *proti* + D */ před* + I *(chránit, bránit, střežit, zaopatřit děti / stromy proti zimě / před zimou).*

Individualizovanou formu nemá valenční ADVQual: *(přijmout, vidět: přijal zprávu bez radosti / s pláčem, smutně, viděla manžela již jako vítěze / milujícíma očima* (oba členy jsou obligatorní); *nazval Jiřího vladařem / město svým sídlem; uznal, vyhlásil, zvolil, označil Jiřího jako / za vladaře / město jako / za své sídlo* atp.

2.3.1.2.2 Typ na přechodu k prvnímu komplementu [±komplex] – ten zpravidla nealternuje s vedlejší větou; druhý komplement se realizuje bezpředložkovým dativem [+anim] *(zprotivit, znechutit dítěti matematiku / kamaráda, zošklivit návštěvníkům pobyt),* [±anim] *(podřídit se starším / zájmy své zájmu druhých, obětovat své záliby vědě);* předložkovými pády: *proti* + D */ před* + I *(hájit, střežit, zabezpečit, (za)chránit vlast, přátele proti nepřátelům / před nepřáteli), od* + G *(dostat, získat, přijmout dárek, podporu, přání od spolupracovníků / od závodu);* přechod k analytickým predikátům: *získat souhlas, dostat svolení.*

2.3.1.2.3 Typ s komplementem [+komplex] – alternuje s vedlejší větou (případně s infinitivem); druhý komplement se realizuje bezpředložkovým dativem [+anim] *(předvést, závidět, ukázat, přát příteli auto / nevěstu / že má auto, nevěstu;* dativ někdy alternuje s předl. pádem: *předvedli nový tanec obecenstvu / před obecenstvem.* U sloves *závidět, přát* je dativ obligatorní. Předložkové pády: *od* + G *// po / na* + L *(žádat, chtít* (řidč. *vyprosit si, loudit* (též *u koho)) od strýce / na strýcovi / po strýcovi peníze / souhlas / aby dal souhlas; dostat od strýce peníze, souhlas; chtěl po otci kolo / psa / aby mu koupil nové kolo, psa.* Předložkovým pádem se realizuje i vytčený syžet, srov. odpovídající dvouvalenční struktury: *Chtěl, aby mu otec koupil...*

2.3.1.3 První komplement je omezen rysem [+anim]

2.3.1.3.1 Druhý komplement je ADVLoc

(a) s významem „kam"
Např. *svolat občany do sálu / na náměstí; dovést, přivést děti ke škole, poslat syna na studie / studovat, hnát ovce na pastvu* – nejde sice o místo, ale o účel, ptáme se však otázkou *kam?; tisknout soupeře ke zdi;*

(b) s významem „kudy"
Jde především o slovesa s předponou *pro-, pře-: provést koho skrz / přes zahradu / zahradou;*

(c) s významem „odkud"
Např. *vykázat, vyvést někoho z města, propustit někoho z vězení, z práce;*

(d) s významem „kde"
Např. *přistihnout pachatele na místě činu, zdržovat hosty v jídelně.*

2.3.1.3.2 Druhý komplement je typu předmětného

Vyjadřuje se předložkovým pádem: *do* + G *(obléci dítě do kabátku, obout je do bot* – vedle *obléci mu kabátek, obout mu boty* – , v obou strukturách je obligatorní akuzativ bez ohledu na význam); *do* + G */po* + L/ *přes* + Ak, popř. jiné předl. pády, akuzativem se vyjadřuje celek, druhým komplementem část těla: *hladit dítě po tváři, praštit je přes ruku / po ruce, plácnout, štípnout, poplácat, popleskat, rýpnout* (srov. též *hladit komu tvář),* obligatorní je akuzativní komplement; *za* + Ak *(tahat kluka za vlasy); o* + Ak *(obrat, ošidit, okrást; zkrátit šaty o pět centimetrů; připravit, obehrát); s* + I (popř. *za* + Ak, *od* + G) – obdoba typu 2.3.1.1 C: *bratřit, oddat, seznámit někoho s přítelem; provdat, vdát za přítele, rozloučit ho s přítelem, odpoutat ho od přítele; za* + Ak *(pasovat, korunovat Jiřího za krále, (pře)strojit chlapce za vojáky);* bezpředložkový dativ *(přebrat, odloudit děvče kamarádovi, představit manželku příteli).*

2.3.1.3.3 Druhý komplement je [± komplex]

Realizace druhého komplementu vedlejší větou není obvyklá, uplatní se různé předložkové pády nebo bezpředložkový dativ *(popudit, štvát, bouřit sedláky proti vrchnosti / proti drahotě; smířit syna s otcem / se situací; podrobit chlapce tuhé kázni).*

2.3.1.3.4 Druhý komplement je omezen rysem [+ komplex]

A. Jeho realizace obvykle nealternuje s vedlejší větou; bývá vyjádřen předložkovým pádem: *z* + G *(probudit, vzkřísit, vyléčit; vysvobodit, vymanit, vy-*

*trhnout), do+*G *(zaplést, zamotat, uvést, vztáhnout, zamíchat; honit, zapojit, zapracovat, zaučit), v +* L *(cvičit, dohonit);* bezpředložkovým pádem: genitivem *(zprostit, vystříhat, ušetřit),* dativem *(odvyknout).*

B. Alternace s vedlejší větou je u druhého komplementu pravidelná: tento druhý komplement se realizuje buď některým z typů kondenzace propozice (nominalizace, zástupný participant, hodnocení, odkaz atp.), nebo jako opěrný výraz pro vedlejší větu. Má formu různých předložkových pádů: *o +* Ak */ o to, aby . . . (žádat, prosit, upomínat), o +* L */ o tom, že . . . (informovat, bavit, poučovat, přesvědčit, ujistit, vyrozumět, uvědomit;* předl. pádem se vyjadřuje též vyčleněný syžet: *informoval nás o Pavlovi, že se už vrátil), z +* G */ z toho, že . . . (vinit, osočit, nařknout, usvědčit; zkoušet, zpovídat, zrazovat), před +* I */ před tím, aby . . . (varovat), při +* L */ při tom, když . . . (dopadnout, vyrušit koho při činu),* v + L */ v tom, když (rušit, vyrušovat koho v práci), od +* G */ od toho, aby . . . (odradit), k +* D */ k tomu, aby . . . (přemluvit, vyzvat koho k čemu; odsoudit; nutit, nabádat, pohnout, přidržet, vést, dohnat, svést, navádět, ponoukat, pobídnout, mít, lákat, vábit), k +* D */ na +* Ak / Inf */ k tomu, aby . . . / na to, aby* (na alternativních formách se predikáty podílejí v různé míře: *užít, zneužít; uvyknout; pustit; určit vojáky na stráž / strážit / aby strážili* atp.), *pro +* Ak */ na +* Ak *(získat pracovníky pro práci v zemědělství, na brigádu / k tomu, aby pracovali* atp.), *za +* Ak */ za to, že . . . (odměnit, odškodnit, platit), od +* G */ od toho, aby . . . (odradit).*

2.3.2 Typy s komplementy v jiných pádech než v akuzativu

2.3.2.0 Jde o ZVS, v nichž téměř vždy jedna z pozic má charakter komplexní, ze sémantického hlediska tedy propoziční; vesměs umožňuje alternativní realizaci vedlejší větou. Zbývající pozice jsou výrazově i sémanticky poměrně jednotné a umožňují třídění typů.

2.3.2.1 Typ S_n - Vf - S_j – prep Cas / Sent

Komplement v dativu vyjadřuje beneficienta (u predikátů mluvení adresáta), prep Cas může být kondenzací, opěrným výrazem, ale též vytčeným syžetem: *vyprávět o bratrově nemoci / o bratrovi / o tom, že bratr je nemocen / o bratrovi, že je nemocen;* podobně *stěžovat si, zaručit se, chlubit se* atp. Viz též 2.2.6.12.

Komplement prep Cas má podobu:

o + L */ o tom, že /* relat . . . *(referovat, říci, povědět, vyprávět), v / při +* L *// s +* I / Inf *v tom, aby . . . (radit, pornáhat, bránit, překážet, konkurovat, stačit),*

o + Ak / *o to, aby . . . (psát, dopsat), na* + Ak / *na to, že . . . (žalovat, stěžovat si, odpovědět, odepsat, přisvědčit), za* + Ak / *za to, že . . . ((po)děkovat, odplatit se; zaručit se), k* + D / *k tomu, aby (dovolit, dopomoci, přispět), s* + I / *(s) tím, že . . . (chlubit se); na* + Ak / *na to, aby (přidat, přispět)* atd.

V obdobné pozici, kterou zde zaujímá prep Cas, stává ojediněle bezpředložkový genitiv, zpravidla však jako alternanta S_{ak}: *popřát, napovídat, naporoučet, nalhat (učiteli nesmyslů / nesmysly).*

2.3.2.2 Typ S_n – Vf – *s* S_i – prep Cas / Sent

Komplement *s* S_i se objevuje u sloves v širokém smyslu recipročních, je-li množný subjekt vyjadřován hypotakticky (viz C 1.0.4); v takových případech je často obligatorní. Jde o predikáty mluvení, v menší míře i o další. Druhý komplement je v předložkovém pádě: *o* + L / *o tom, že* / relat . . . *(domlouvat se, vyjednávat, bavit se, radit se, dohodnout se, dohovořit se, dorozumět se), v* + L / *(v tom) že* / *aby* / relat . . . (shodnout se, souhlasit); o + Ak / *o to, zda* / relat . . . *(sázet se, vsadit se; soudit se, soutěžit), proti* + D *(bojovat).*

2.3.2.3 Typ S_n – Vf – S_g – prep Cas

Genitivní komplement tu zpravidla alternuje s komplementem akuzativním, který je na postupu; jde např. o predikáty *použít, využít k* + D, o případy, kdy je genitivem vyjadřována malá míra (genitiv částečný, partitivní), např. *přilít vody, přimíchat tužidla do* S_g atd. Toliko genitiv je však u sloves zvratných. Další komplement má formu předložkového pádu: *na* + Ak *(ptát se), na* + L *(domoci se)* atp.

2.3.2.4 Typ S_n – Vf – *s* S_i / Sent – *na* S_{ak} / *k* S_d / *za* S_i

Typ omezený na slovesa znamenající pohyb, fungující však jako složka analytických predikátů: *chodit se žádostí* („žádat"), podobně *lézt s otázkami, běhat s návrhy na někoho* atp. *k někomu, za někým.* Souvětná realizace předpokládá zpravidla opěrný výraz ve větě nadřazené; nominální složka se může jen vyrozumívat z věty podřazené: *Chodí na předsedu se žádostí / s tím, aby dostal záhumenek* apod.

2.3.2.5 Typy s nesubstantivním komplementem

Důvody pro vyčlenění tohoto typu ZVS viz již v odd. 2.2.5.

2.3.2.5.1 S_n – Vf – S_d – Adj_n / Adj_i / *jako* S_n

Cesta připadala lyžaři (jako) známá. Vaše záležitost se mi zdá nadějná / nadějnou.

Tuto ZVS lze chápat též jako transformaci souvětného spojení s podřazenou větou vyjadřující propozici kvalifikační: → *Zdá se mi, že vaše záležitost je nadějná.*

2.3.2.5.2 S_n – Vf – S_{cas} – Adj_i

Komise shledala chlapce schopným vojenské služby. Ta událost ho udělala známým.

Adjektivní komplement se tradičně hodnotí jako doplněk u objektu (jako valenční je asi jen u akuzativu): vyjadřuje kvalifikaci participantu realizovaného komplementem druhým. Tento vztah se zřetelně ukáže, je-li adjektivní komplement vyjádřen větně: *Komise shledala, že chlapec je schopen vojenské služby.* Srov. též s vzorcem pro kvalifikaci subjektu, 2.2.5.1.

2.3.2.5.3 S_n – Vf – S_{cas} – Adv // *jako* S_{cas} / Adj_{cas}

Jiří bere svou práci vážně. Kritika zhodnotila jeho knihu jako úspěch / jako dobrou. Eva se chová ke mně jako k cizinci / k cizímu. Nahlíží na domorodce jako na pracovní sílu.

Komplementy se předložkami i syntakticky vázanými kategoriemi – pokud je to možné – shodují. Většina predikátorů tohoto typu má ve svém valenčním poli více alternant, ale úplné využití všech možností je výjimkou (srov. *definovat konstrukci výstižně / jako podmět / jako podmětovou – zacházet s houslemi opatrně / jako s pokladem / Ø – spánek udělá nemocnému dobře / Ø / Ø.* Souvětná realizace explicitně odhaluje kvalifikační vztah: *Choval se ke mně, jako bych byl cizí.*

2.4. VZORCE S KOMPLEMENTY MORFOLOGICKY OMEZENĚ PROMĚNNÝMI

2.4.0 Vedle sloves, která pro členy svého valenčního pole vyžadují individuální morfologické ztvárnění, existuje dosti značný počet takových, u nichž se komplementy mohou vyskytovat ve formách různých. Přitom nelze tato slovesa považovat za syntakticky polysémní (tj. rozpadající se na několik různých predikátorů), protože proměnnost formy je tu možná jen v rámci jistého společného významu a jemu přiřazených vyjadřovacích prostředků. Jde vesměs o významy adverbiální; tedy v dané pozici se mohou uplatňovat různé formy

odpovídající témuž sémantickému typu ADV. Tak např. u slovesa *octnout se* může mít komplement formy Adv, *v / na* + L, *nad / pod* + I, *vedle* + G apod. Tyto vyjadřovací možnosti jsou podrobně popsány v souvislosti s ADV nevalenčním, v odd. C 4. Přitom jde o členy většinou obligatorní. Vlastností komplementu, která je distinktivní z hlediska systému ZVS, je tedy toliko větné členství. Morfologické kategorie, které daný komplement gramaticky realizují, je proto možno charakterizovat jako omezeně proměnné.

Stupeň zobecnění větného členství může být ovšem různý. Zatímco predikátor *octnout se* vyžaduje ADV s významem „kde", *viset* vyžaduje buď ADV Loc „kde", nebo „odkud"; omezení kladená na formální ztvárnění komplementu u jiných sloves může být ještě menší: např. *jít* může být uspokojivě doplněno prostřednictvím kteréhokoli z ADVLoc, ADVTemp nebo ADVQual. Proto – ačkoli souvislost typu predikátů s výběrem adverbiálního komplementu byla popsána již v odd. C 2.2 – je třeba této problematice věnovat pozornost.

Pozn.: Pokud jde o komplementy adverbiálního typu, jejichž forma je víceméně individuální nebo které se vyskytují ve vzorcích s dalším komplementem s takovou formou, jsou probírány v odd. 1.2.1, 2.2.5 a 2.3.

2.4.1 Obecnější podobu mají zejména tyto vzorce:

S_n – Vf – ADVLoc

Bydlím v Kolíně. Všichni se točili uprostřed sálu. Okno vede do ulice. Dcera odešla z domova. Těmito rovinami / po těchto rovinách se přehnala válka.

ADVLoc s významem „kde" je např. u predikátů *bydlit, kotvit, našlapat (v předsíni), pramenit, stát, octnout se, zdržovat se;* s významem „kam" např. u *dojíždět, nahlédnout, vběhnout, vrůst, naklonit se, nastěhovat se, uchýlit se, vetřít se, vystoupit (na Sněžku); ústit;* s významem „odkud" např. u *utrhnout se, vyklonit se, zvednout se;* s významem „kudy" např. u *projít, protáhnout se (oknem)* atd. U některých sloves se mohou vyskytovat dva nebo až tři z těchto lokálních významů: „kam"/„kde": *usednout, usídlit se, rozprostírat se;* „odkud"/„kam": *dostat se, pohlédnout, spadnout, vypravit se;* „odkud" / „kudy" / „kam": *proniknout, hnát se, prodrat se, šplhat (se), tlačit se;* „odkud" / „kam" / „kde": *trčet, vypínat se* atp.

V některých případech může vystoupit do popředí objektová, tzn. patientní funkce komplementu: *Nepřipojíš se taky k nám? Všichni se točili kolem ženicha.* Někde dokonce alternuje obvyklá forma ADV s prostým Ak, typickým pro objekt: *Prošli jsme nádvořím / nádvoří. Přeskočil přes plot / plot. Přešli jsem po mostě / most* (ve smyslu „zdolat, překonat").

S_n – Vf – ADVLoc/ADVTemp

Koncert se koná v Lucerně / dnes — jedno z doplnění je obligatorní.

3 VZORCE S PREDIKÁTY *být / mít*

3.0 Jde o velmi početnou skupinu vzorců, v nichž jako formálně gramatický predikát mohou fungovat tato dvě slovesa; máme tedy co činit s jinak se nevyskytující syntaktickou polysémií. Tu umožňuje značná míra lexikálně sémantické neurčitosti, „vyprázdněnosti". Avšak mezi vzorci, které tato slovesa zakládají, existují i těsné strukturní vztahy (bude o nich pojednáno v odd. 3.2.0).

3.1 VZORCE S PREDIKÁTEM *být*

3.1.0 Jako každé jiné Vf, je i *být* ve větě nositelem aktualizačních kategorií, ale nikoli intenčním centrem věty v plném smyslu slova. Funkci sémantického predikátu plní celé spojení *být* + predikativ, zatímco verbum finitum je predikátem toliko gramatickým.

Za sponu se vždy nepovažuje *být* ve všech svých funkcích: zejména ve vzorcích 3.1.2.4–7 se zpravidla chápe jako plnovýznamové sloveso. U vzorců 3.1.2.2 lze uvažovat o „oslabeném existenčním významu". Jde o otázky těžko řešitelné; zde dáváme přednost tomu, že mechanicky nazýváme člen, který tvoří s *být* sémantickou jednotu, predikativem.

Vzorce s *být* vyjadřují pravidlem statické větné významy. Výjimečně se však objeví i predikativy umožňující diferencovat aktuální i neaktuální význam děje: *být opilý, přikrčený, ztrmácený* apod.

3.1.1 Vzorce bez subjektu

3.1.1.1 Vf $být_{3sg\,n}$ — ADV / prep S // *jako když / jako kdyby* Sent // *jako* prep Sent

Je pěkně. Je tma. Bylo dusno, pod mrakem, zřejmě na déšť. Večer bylo, jako když už má / jako kdyby už mělo sněžit / jako v lednu; podobně: *být horko, jasno, mokro, oblačno, ošklivo, pošmourno, sychravo, teplo, šero, vlhko; deštivo, mlhavo, mrazivo, oblačno; zamračeno, zataženo; pěkně, ošklivě, středně; před bouřkou; tma, zima.*

Predikativy jsou především adverbia adjektivního původu, většinou zakončená na *-o* (z prvotních, desubstantivních nebo deverbativních adjektiv).

Vzorec zakládá toliko výpovědi o atmosférických jevech. I když i v nich se do jisté míry předpokládá situačně nebo kontextově implikované místo (prostředí) a čas, není u některých predikátů obvyklé toto určení vyjadřovat. Přesto je hranice mezi tímto vzorcem a vzorcem 3.1.1.2 nejasná.

3.1.1.2 Vf *být*$_{3sg\,n}$ – ADV / prep S // *jako když / jako kdyby* Sent // *jako* S_d – S_d / ADVLoc „kde"

Není vám nevolno? Ráno ji bylo hůře. Je-li vám teplo, odložte si kabát. Je mu hej. Není ti hanba? Bylo jí skoro do pláče. Kdoví, jak mu teď je. Bylo mu, jako když do něho nůž vrazí. Bylo mu jako spráskanému psu. Není v restauraci příliš hlučno? V domě bylo, jako kdyby tam někdo umřel. Nad horami bylo jasno. Kam oko pohlédne, je bílo.

Predikativy jsou výrazy jako (1) *bídně, lehce, svátečně, špatně, těžce, uboze, zle; hořko, lehko, nevolno, úzko; nanic; do smíchu, na zvracení, k slzám;* (2) *čisto, ticho; milo, nehostinno, útulno; klidno, prázdno, pusto;* (3) *blaze, dobře, příjemně, sladce, těžce, volně, zle; horko, chladno, teplo; krušno, smutno, teskno, veselo, volno; zima;* (4) *jinak, jako v peci* apod. (a dále komparativ a superlativ většiny těchto adverbií).

Predikativy jsou adverbia odvozená převážně jen od primárních adjektiv; lze je třídit podle toho, v které variantě vzorce převažují: typ (1) je v podstatě omezen na případy, kdy komplementem je S_d, typ (2) na variantu s komplementem ADVLoc, adverbia typu (3) a (4) se běžně objevují ve variantách obou, i když někdy s menší nebo větší významovou diferenciací (o zjevnou polysémii jde u *zle*, srov. *Je mi zle. Za války bylo v městech zle).* V typu (2) se ovšem objevují i predikativy z vzorce 3.1.1.1, pokud je atmosférický jev připisován určitému místu *(V západní Evropě je oblačno),* nebo pokud se takového adverbia užije o prostředí, u něhož nejde o „atmosféru" v pravém smyslu slova *(Ve sklepě bylo mokro a tma).* Jedna věta může ovšem obsahovat jak S_d, tak ADVLoc, ale pak považujeme druhý člen za fakultativní. Popsané tendence se řídí výběrem komplementu, srov. *V cizině bývá Daně smutno.* Použitelnost adverbií v uvedených variantách odhaluje tendenci tvarovou: k první variantě (se S_d) tíhnou adverbia na *-é*, s výjimkou ojedinělých případů *(je mi nevolno, horko),* k druhé na *-o.* V predikativu se objeví i citoslovce *(hej),* syntakticky se ovšem chová jako adverbium. Je-li komplementem S_d, platí, že je jen [+anim]; pak predikativ vyjadřuje jeho subjektivní tělesný nebo duševní stav. Je-li jím ADVLoc, jde o stav místa, prostředí *(je tam čisto, teplo, jasno, mokro),* někdy však spíše o pocit, který je u člověka prostředím vyvoláván *(je tam útulno).*

3.1.1.3 Vf *být*$_{3sg\ n}$ — ADV // *jako když / jako kdyby* Sent // *jako* S_d – S_d – S_g/ *že* Sent / ADVCaus

Je mi líto, že jsem nemohl s vámi. Otci bylo Jany líto. Ivanovi bylo stydno (za to), že opustil kamaráda v nebezpečí. Je mi z toho všeho ošklivo. Je mi za vás všechny hanba. Je hanba, že nikdo starému člověku nepomohl.

Predikativy jsou:

(1) *líto;* (2) *stydno, ošklivo / ošklivě, trapno / trapně;* (3) *hanba.*

Tento vzorec se od 3.1.1.2 liší tím, že konstitutivním je též podnět stavu (S_g / Sent / ADVCaus). Jako predikativy se uplatní několik málo adverbií; jejich výběr určuje tendence k realizaci komplementů vyjadřujících jednak podnět, jednak prožívatele pocitu: je-li predikativem *líto*, jsou oba obligatorní, u skupiny (2) je první z nich potenciální; u *hanba* je nutno realizovat alternativně jeden z komplementů, přičemž nevyjádření prožívatele nese s sebou význam všeobecnosti.

Pozn.: 1. Ve vzorcích 3.1.1.1–3 se adverbium v predikativu, pokud je tvarově shodné s nominativem substantiva, snadno s ním zaměňuje a jako substantivum se pak i rozvíjí: *Bylo tma – Byla úplná tma. Bylo (mi) velmi horko. – Bylo (mi) veliké horko. Je úplně / zcela ticho. – Je úplné ticho. Není žádná hanba, že se bojíš* (s některými adverbii se však takové věty nepovažují za plně spisovné).

2. K tomuto typu ZVS se řadí též struktury s predikáty jako *je možné, že / aby . . .; je nutno, aby /* Inf apod. Vzhledem k jejich významu je však správnější považovat je za struktury derivované, v nichž formálně nadřazená věta funguje jako modální specifikátor (viz E 3.1 aj.). V nominalizované podobě se ovšem stává predikativem a věta realizuje vzorec ZVS 3.1.2.9: *Je nutno, abyste se vrátili → Váš návrat je nutný.*

3.1.1.4 Vf *být*$_{3sg\ n}$ – Inf

Je vidět hory. Bylo cítit / znát, že se země chvěje. Bylo slyšet výbuchy.

Predikativem je infinitiv sloves smyslového vnímání, který má obligatorní komplement. Tento vzorec lze také vykládat jako transformát takové větné struktury, v níž je predikátem sloveso smyslového vnímání (s modifikací vyjadřující možnost) a podnět má význam všeobecnosti *(Je vidět hory* „každý je může vidět"); u sloves smyslového vnímání je totiž taková transformace zcela pravidelná.

Pozn.: Vlivem vět se subjektem přechází akuzativní komplement u infinitivu v nominativ a tento propoziční typ se tak zařazuje k vzorci S_n – Vf *být* – Inf: *Včera byly slyšet vlaky. Jsou tam ještě vidět stopy války. Na útočnících je znát únava. Buchty jsou cítit droždím.*

3.1.1.5 Vf $být_{3sg\,n}$ — relat + Inf

Bylo co pít. Není koho poslat pro dříví. V tomto městě ani není kde bydlet. Nebylo kam si sednout a s kým si popovídat.

Infinitiv je připojen vztažným zájmenem (s výjimkou *jenž)* nebo příslovcem podobně jako vedlejší věty (tedy pád zájmena je dán valencí slovesa v infinitivu); tento člen odkazuje k entitě, která je k dispozici pro děj tímto infinitivem označený.

3.1.2 Vzorce se subjektem

3.1.2.1 S_n – Vf *být*

(1) *Sněžný muž není. Mamuti byli.* (2) *Jsou lidé, kteří vůbec nesportují. Jsou situace, kdy si nevíme rady / neřešitelné.* (3) *Byl jednou jeden král a ten měl tři syny.*

Výpovědi založené na tomto vzorci vyjadřují prostou existenci živých bytostí, neživých předmětů, případně i komplexních jevů (jejich větné vyjádření je však neobvyklé, spíše najdeme subst. jako *situaci, případ, náhoda* apod.).
Věty vypovídající o existenci jednoprvkové množiny nebo druhu (totality) — typ (1) – jsou vzácné a jejich předpoklad vyplývá spíše ze světonázorových postojů než z jazykové empirie *(Bůh není!).* Naopak běžný typ (2), kde S je závazně rozvíjeno výrazem s významem kvalifikace, má zcela jinou významovou strukturu: jistá množina je kvantifikována jako parciální a vlastní sdělení o ní vyjadřuje atribut (tomu odpovídá i rematická povaha atributu). Proto jsou takové věty synonymní s větami jako *Někteří lidé nesportují. Některé situace jsou neřešitelné.*
Frazeologizovaný typ (3) je zcela obdobný („jeden král měl tři syny").

3.1.2.2 S_n – Vf *být* – ADVLoc / ADVTemp

(1) *Včera byl vítr, ale mlha byla též. Bude velké sucho.* (2) *Z věže je krásný rozhled. Byl hluk, a tak jsem nic neslyšel.* (3) *Byl začátek ledna. Včera byl Svátek práce. Před týdnem bylo 6. prosince, Mikuláše. Byla středa.* (4) *Bylo po žních. Je po všem. Už bylo pozdě na návrat.*

Predikát se shoduje se subjektem, je-li jím nominativ, jinak má tvar 3. sg. neutra.
Pozici S_n zaujímají subst. pojmenovávající zejména atmosférické jevy (1), smyslové vjemy (2) a časové údaje, buď přímým označením časového bodu (3), ne-

bo vztažením k němu (4). Údaj data je v genitivě; lze jej však považovat za substituci S_n.

ADV není závazně vyjadřováno, ale vyrozumívá se z kontextu nebo situace; jde o místo (zprav. na otázku *kde*) a/nebo čas (na otázku *kdy*).

Věty mají charakteristický slovosled: subjekt následuje závazně za slovesem, pokud nejde o pořádek aktualizovaný *(mlha byla též)*.

Možnost substituce nominativu jinými pády nebo adverbiem a jeho rematická povaha, stejně jako významová podobnost s vzorcem 3.1.1.1, s nímž jej spojuje význam ‚konstatování prostého stavu' (je těsná souvislost mezi typy *Byla mlha – Bylo mlhavo)* projevující se též přechodem adverbia k homonymnímu subst., *Bylo velmi zima – Byla velká zima)* vedou k tomu, že dokonce ani S_n se často nepovažuje za podmět.

3.1.2.3 Q + S_n / ADVQuant – Vf *být* – S_d / ADVLoc / ADVTemp

(1) *Řediteli bylo vloni padesát. Na to je ti ještě málo let. Jirkovi jsou tři roky, Evičce necelý rok.* (2) *Je tomu už dávno. Jak je tomu / to dávno, co jsme se neviděli? Od jeho návratu jsou dva týdny.* (3) *Do města jsou odsud dobré tři kilometry. Ke skalám bylo odtud ještě daleko. Bylo tam, co by kamenem dohodil.*

V subjektové pozici je substantivní fráze s kvantifikátorem nebo prostředkem schopným vyjadřovat množství přirovnáním. Všechny tyto kvantitativní údaje udávají vzdálenost časovou (1–2) nebo místní (3). V případě (1–2) jde o vzdálenost mezi nějakou událostí, označenou větou, její nominalizací nebo zájmenným odkazem (obligatorní predikativ) a časovým bodem jiným, zpravidla dobou výpovědi, bodem kontextově daným, zřídka výslovně uvedeným *(vloni)*. Jen zdánlivě odlišný typ představují věty (1), vyjadřující věk osoby (zřídka – metaforicky – jiného jevu: *Pražskému metru bude deset let*): S_d je vlastně kondenzát specifikovaného propozičního významu *(Jirkovi jsou tři roky* „od chvíle, kdy se Jirka narodil, jsou tři roky"*)*. V případech (3) jde o vzdálenost mezi dvěma místy, z kterých jen potenciálně se označuje to, které je známo z kontextu nebo odpovídá místu uskutečnění výpovědního aktu.

3.1.2.4 S_n – Vf *být* – ADVLoc „kde"

Ta kniha je v levé zásuvce. Letadlo je nyní nad Tatrami. Otec je u dcery. Tady je myš. Vlak už je pryč. V tomto okamžiku byl už míč za čárou. Včera bylo na představení asi padesát diváků. Fluor je ve skupině halogenů. Jan byl vždy mezi nejlepšími studenty. Nebyli jste na houbách? Eva byla bruslit. Bratr je před vojnou. Jste už po jídle? Mnozí váleční zločinci jsou dosud na svobodě.

Subjekt má předmětnou povahu. Propozice vyjadřuje umístění příslušného participantu, a to v nejširším smyslu slova (často se ptáme „kde?" i v případě,

kdy jde o význam účelový – *byla bruslit, na houbách*), nebo jde o obrazné použití, zejména pro významy klasifikační (postavení mezi jevy logicky nadřazenými — *halogeny*) a kvalifikační (srov. *jsou dosud svobodní*); v tomto případě je blízko významu vyjadřovanému v 3.1.2.9. Sloveso *být* má v tomto vzorci blízko k slovesům plnovýznamovým, proto se též považuje za zástupné. Díky svému širokému významu takto plní funkci specifičtějších predikátů zpravidla statických („kniha leží . . ."), ale i dějových („letadlo nyní letí . . .").

3.1.2.5 S_n – Vf *být* – ADVLoc / ADVTemp / ADVDur

Přednáška bude ve velké posluchárně. Schůze bude brzy, snad za týden. Brigáda bude od dvou do šesti. Poddanství bylo až za feudalismu. Kolaudace ještě nebyla. Tvá práce bude všem na očích.

Predikativ má význam „kde", „kdy", případně „jak dlouho". U některých typů nemusí být realizován. Subjekt má propoziční povahu, ale přitom větné vyjádření není časté *(Co jste slíbili, ještě nebylo)*. Jde o propozici většinou s dějem akčním.

Vzorec vyjadřuje existenci děje v jistém prostoru a/nebo času, popř. hranice jeho průběhu; využívá se vedle toho i pro metaforický význam lokalizace (5). Podobně jako ve vzorci 3.1.2.4, má sloveso *být* plný věcný význam, takže je možno je substituovat slovesy jako „konat se, trvat, uskutečnit se, proběhnout" apod.

Pozn.: O vzorcích 3.1.2.4 – 5 se uvádí, že je zvýrazněn významový rys existence, jestliže subjekt je rématem (srov. *Zítra bude schůze.* – *Schůze bude zítra*).

3.1.2.6 Q + S – Vf *být*

(1) *Letos bylo málo jablek. Jsou dvě možnosti, jak ten problém vyřešit.* (2) *Hráčů bylo jen deset. Mléka je dost. Vína je jen láhev. Křiku bylo habaděj! Knih je sotva polovina. Toho masa jsou skoro tři kilogramy.* (3) *Mnoho dobrých knížek není!* (4) *Pomeranče nejsou, ale banány jsou.*

Omezeně (se slangovým zabarvením v obchodním prostředí) zůstává kvantifikátor někdy nevyjádřen (srov. 4) – místo *Pomeranče nejsou žádné, ale nějaké banány jsou.* Tento typ lze však zařadit i k 3.1.2.4, s elizí situačně známého místního určení; sem se připojuje obvykle na základě toho, že pro celý typ zhruba platí možnost substituce *být* slovesem *mít*.

Obligatorním kvantifikátorem v substantivní frázi jsou nejčastěji číslovky nebo výrazy s měrovými jednotkami odpovídajícími předmětu pojmenovanému prostřednictvím S. Vzorec zakládá výpovědi o jeho množství, zpravidla se však příslušný větný význam považuje za modifikaci významu existence (kon-

statování existence vzhledem k osobě, která může předmětem disponovat, i když „disponující" může být pojat všeobecně). Základním je však nepochybně význam kvantifikace, který zůstává zachován i při různé aktuálněčlenské struktuře; kvantifikátor může být dokonce rozmanitým způsobem umisťován, a tak se vzhledem k celkovému významu dostává méně nebo více do popředí pozornosti.

3.1.2.7 S_n – Vf *být* – *z* S_g

Z Marty je hezké děvče. Ze smíchu byl nakonec pláč. Z toho, co slíbil, nakonec nebylo nic.

K předchozím vzorcům patří tím, že i v něm je *být* významově samostatné (lze je parafrázovat jako „stát se, změnit se" apod.). Neaktualizovaný slovosled vyžaduje, aby subjekt následoval za predikátem.

3.1.2.8 S_n – Vf *být* – S_n / S_i

(1) *Řím je hlavní město/hlavním městem Itálie. Ta dívka, stojící za tebou, je má sestra/mou sestrou.* (2) *Částice jsou nejméně probádaný slovní druh/nejméně probádaným slovním druhem.* (3) *Ivan Olbracht byl Kamil Zeman.* (4) *Kdo je to? To je má sestra.* (5) *Ta dívka/Tou dívkou, která se ti včera tak zalíbila, je má sestra. Autor/autorem této knížky je mým nejlepším přítelem/ můj nejlepší přítel.* (6) *Ředitel podniku je též velitel/velitelem útvaru civilní obrany.* (7) *La maison je dům. Rychle je allegro, nikoli presto. Hepatitida je infekční žloutenka. Červená je stůj. Tři tečky je v morseovce S.* (8) *Kružnice je geometrické místo bodů majících od středu stejnou vzdálenost.*

(Slovnědruhové obsazení pozic může být v některých zvláštních případech rozmanitější, o tom viz dále.)

Vzorec zakládá výpovědi realizující propozice identifikační, tj. takové, které vyjadřují totožnost participantů v subjektu a v predikativu. „Totožnost" však vždy neznamená úplnou symetrii a zaměnitelnost obou členů větné struktury ani po stránce formální, ani významové. Formálně se nerovnoprávnost projevuje zejména v tom, že zpravidla jen jeden z členů je možno vyjádřit též instrumentálem (1) (i když ovšem některé významové a stylistické zřetele jeden z těchto pádů v příslušné pozici upřednostňují; jde o tendence souhrnně vyložené u vzorce 3.1.2.9). Tvar instrumentálu nemohou mít vlastní jména a výrazy situačně jedinečné (a ve větách jako (4) i subst. jiného typu). Proto též nelze v některých větách jednoznačně rozhodnout o větném členství.Pokud jsou obě pozice obsazeny výrazy, které substituci S_n / S_i umožňují, pak záleží především na potřebách aktuálněčlenské výstavby výpovědi a na hierar-

chizačním záměru mluvčího, které ze tří možných kombinací (S_n – S'_n, S_n – S_t, S_t – S'_n) využije.

Pozn.: Jestliže mezi členy identifikačního vztahu je ještě jiný, skrytý vztah významový, může tím být hierarchie členů předem dána. Tak ve výpovědi (6) jde o dva individuální popisy, ale funkce velitele vyplývá z funkce ředitele, nikoli naopak, a proto jen člen *velitel útvaru* . . . může být hierarchizován jako predikativ.

Ve výpovědích jako (7) obsazují pozice vzorce i jiné slovní druhy.

Pomocí identifikační propozice se uvádějí do vztahu zpravidla jen označení objektů, nikoli situací. Tato označení mají týž denotát. Z toho plyne, že referenční platnost má i člen realizovaný predikativem; tím se tyto propozice liší od propozic klasifikačních a kvalifikačních, zakládajících vzorec 3.1.2.9. Formální asymetrie většiny vět je odrazem toho, že se členy liší typem označení z hlediska delimitace (srov. F 6.1.0).

Mluvčí zpravidla užije identifikační propozice tehdy, jestliže chce vyjádřit, že dvě odlišná označení (různící se zpravidla i typově) mají identický denotát; tu se však uplatní i význam intenzionální. Zvláštními případy jsou věty (3,7), v kterých se vypovídá o totožnosti denotátu pro odlišné jazykové kódy; typ (7) lze označit jako „symbolizační identifikaci". Na hranici mezi nimi a ostatními typy jsou definice (8): definiendum je pojato jako výraz v daném kódu neznámý, ale zároveň definiens je individuální popis.

Identifikační propozice nemohou uvádět do vztahu označení neurčitá, zato je možno vyjádřit totožnost jedinečně vymezené množiny (třídy), viz (2,6,8). Pokud jde o participanty propoziční, označující situace, v principu by byla jejich identifikace možná, ale věty realizující takový vztah využívají zpravidla jiných predikátů než *být* (*Plně prožít svůj život znamená naplnit jej prací pro společnost).*

3.1.2.9 S_n – Vf *být* – Adj / S / Adv / Inf / Sent

Otec je zdráv. Počasí bylo pěkné. Ten kabát není do deště. Jsem zvyklý na nepohodlí. Náš dům je na spadnutí. Malovat není snadné. Bylo zřejmé, proč to dělá. Mou touhou je, abych byl užitečný národu. Co říkáš, je samá lež. Petr bude učitelem. Dveře jsou dokořán. Nakonec byl, jako když ho opaří. On je takový, že nikomu nic neřekne.

Tento vzorec zakládá většinu typů vět s tzv. přísudkem jmenným se sponou (slovesně jmenným). Slovnědruhové a tvarové obsazení jednotlivých pozic je velmi rozmanité.

(a) Nejvlastnější realizací predikativu je adjektivum v nominativu (tím rozumíme i zájmena přivlastňovací: *Ty knihy jsou mé,* nikoli však číslovky základní, např. *Ty knihy jsou dvě;* posledně zmíněný typ se zakládá na vzorci

3.1.2.6). V tomto postavení není možno užít všech adjektiv. Tak platí zejména, že predikativem nemohou být adjektiva formálně se jevící jako odvozená od přechodníků: jsou totiž nominalizacemi gramatických predikátů plnovýznamových *(vadnoucí, zvadnuvší květ ← květ vadne, zvadl*, nikoli **Květ je vadnoucí, zvadnuvší).* Souvislost se slovesem však může být oslabena, takže pravidlo neplatí bez výjimky: *Výkon hlavního představitele oslnil/byl oslňující;* podobně: *Tvé chování je překvapující, zarážející.*

Pokud jde o omezení čistě sémantického rázu, platí zejména tato:

(1) fráze S – Adj tvoří ustálené spojení nebo souslovní, takže adjektiva je v něm užito ve významu poněkud posunutém nebo zúženém, obvyklém jen v případě, kdy je atributem: spojení *národní umělec* (v platnosti čestného titulu) označuje jinou entitu než *umělec, který je národní*; podobně to platí o spojeních jako *běžící pás, manželský trojúhelník, podstatné jméno, vlčí mák;*

(2) v atributivní pozici se užívá adjektiva s významem široce vztahovým, v pozici predikativu se však dává přednost prostředku přesněji vyjadřujícímu daný významový vztah, zejména spojení substantiva s předložkou: *pražské ulice – ulice, které jsou v Praze, liščí kožešina – kožešina, která je z lišky;* v některých případech se tato adjektiva obdobným způsobem nahrazují komplementem u jiných sloves: *nedělní oběd – oběd, který se podává v neděli, Smetanova opera – opera, kterou složil Smetana* atd. (Avšak chce-li mluvčí adjektivum zdůraznit, umístí je jako réma do pozice predikativu; tak vedle *To je přímo nedělní oběd* užije konstrukce *Tenhle oběd je přímo nedělní!* atp.);

(3) adjektivum vyjadřuje vlastnost relativizovanou vzhledem k entitě známé z kontextu a má funkci odkazující nebo zařazující: *předešlý týden, levá ruka*, ale nikoli *týden, který byl předešlý; ruka, která je levá.*

Vedle tvarů dlouhých (složených) se v predikativu užívá i krátkých (jmenných) tvarů adjektiv, a to zpravidla tehdy, je-li subjekt lidský a má-li se vyjádřit přechodný stav. Tím se spojení *být* + predikativ blíží predikátům plnovýznamovým, a proto vystupují do popředí valenční vlastnosti adjektiva (*Ivanka je zvědava, co dostane* „ráda by věděla" – *je zvědavá* „je zvědavé dítě"). Krátké tvary se u mnoha adjektiv do současné češtiny neudržely, nebo přetrvávají ve významu odlišném (tato odlišnost se projevuje i specifickou valencí): *Jsem dalek toho, abych vám něco vyčítal* (na rozdíl od nevalenčního *daleký*: *Cesta je ještě daleká*); podobně *Nebyl prav obtížnému úkolu. Rodičům jsme povinni úctou.* Skoro vesměs jsou pak omezena na jazyk psaný a mají více nebo méně knižní ráz. Nejfrekventovanější jsou jmenné varianty *pln, jist, hotov, šťasten, schopen, vinen, spokojen, živ, zdráv, mrtev, ochoten;* běžné jsou též *bos, hladov, hoden, hrd, chud, churav, laskav, nemocen, samoten, sláb, vděčen, věren, znám, zvědav* aj.

Výlučně jmenné tvary má adj. *rád*, jmenný tvar převládá u *mocen (slova), nápomocen (kamarádům).* Ve větší míře se objevují jmenné tvary, jsou-li predi-

kativy ve větách, kde subjektovou pozici zaujímá věta, infinitiv nebo zájmena *to, co, nic, všechno*: *Bylo neslýchano, aby žena oslovila muže první. Je nutno se vzchopit. Na první pohled nebylo nic patrno.*

Pozn.: Je-li *být* s infinitivu, původní adjektivní predikativ mívá i tvar instrumentálu: *Nemáte důvod být nespokojeným. Snažila se být napadnou chováním i oblékáním.* Instrumentálu se též někdy použije, aby byl predikativ zřetelně odlišen od přívlastku: *Není podstatnou námitka, že ...* (ale *Ta námitka není podstatná*).

(b) Substantivum v predikativu se objevuje v různých pádech. Primární jsou nominativ jakožto tvar kongruentní se subjektem a instrumentál, v tomto vzorci příznakově signalizující nesubjektovou pozici. Tyto tvary si konkurují: ve volbě mezi nimi je kolísání plynoucí z rozdílů významových, dobových, slohových i individuálních. Pokud jde o rozdíly významové, S_n realizuje především predikát klasifikující nositele vlastnosti jako podtřídu: *Kočky jsou šelmy.* Méně důsledně to platí o vlastnosti jiného typu, která je však přisuzována nositeli jako vlastnost trvalá, vyplývající z jeho podstaty: *Ten člověk je můj příbuzný. Jsi lenoch! Milan je Slovák. Silnice byla samá díra.* S_i vyjadřuje kvalifikaci i klasifikaci s vlastností přechodnou, s omezenou platností, zejména zaměstnání, funkci, aktuální hodnocení apod.: *Otec Baručin byl krejčovským dělníkem. Byl pro své septimány figurkou krajně komickou.* Je však málo případů, kdy se toliko volbou tvaru vyjadřuje zřetelný rozdíl významový: *Kočka je šelma – Od chvíle, kdy Micka prohlédla, je šelmou.* Platnost kvalifikace může být též omezena podmíněností, negací nebo zřetelem. *Je to můj bratr – Kdyby byl mým bratrem – Není mým bratrem. Byl nám všem bratrem.* V odborném stylu je tendence k volbě instrumentálu silnější než jinde.

Jako příznakového tvaru predikativu se užívá instrumentálu též tehdy, je-li potřeba zřetelně signalizovat, že nejde o subjekt, zejména stojí-li predikativ na počátku věty nebo souvětí: *První podmínkou úspěchu je vytrvalost. Naší povinností je, abychom nezapomněli na fašismus,* nebo je-li *být* v tvaru infinitivu: *Bylo zvykem vstávat časně i v neděli.* Je-li však predikativní funkce naznačena jinak, je pravidlem nominativ, srov. *Byl v továrně vrátným* a *Byl v továrně jako vrátný.* Podobně je tomu v přirovnávacích výrazech: *Děvče bylo jako obrázek. Jiřík byl jako ve snách.*

Genitiv vyjadřuje vlastníka: *To kolo je mého bratra,* nebo vlastnost (pak substantivum vždy dominuje přívlastku): *Byl cizí národnosti. Jsem jiného názoru. Ten člověk byl vysoké postavy, tmavých vlasů i očí* (typ poněkud knižní).

Rozmanité jsou predikativy vyjádřené předložkovými pády: *Buďte bez starosti. Ten plášť není do deště. Bylo k zbláznění, jak si pořád vedl svou. Ten košík bude na odpadky. Chalupa to byla na spadnutí. Jste určitě na omylu. Byl celý od barvy. To auto bylo jen pro zlost. Karosérie byla z příliš slabého plechu.*

(c) Adverbia: *Celý dům byl vzhůru. Ani toho jídla nebylo dosyta. Cirkusáci byli všude doma, varietníci byli všude cizí.* Některé případy lze vykládat i elip-

sou významového slovesa: *Dveře byly (otevřeny) dokořán. Celá moje výprava byla (podniknuta) nadarmo.*

(d) Větné vyjádření predikativu je významově paralelní s nevětným výrazem *jako* S_n: *Jiřík byl jako ve snách* → *Jiřík byl, jako když sní*, nebo i Adj: *On byl takový, že nikomu nic neřekl.*

(e) Infinitiv se objevuje zcela výjimečně, a to jen tehdy, má-li takovou realizaci i subjekt: *Oženit se je vzít na sebe starost o rodinu. Koupiti není koupiti.*

Rozmanitost realizačních možností tohoto vzorce je výrazem značné významové pestrosti příslušných vět. Obecně lze jejich význam popsat jako kvalifikační propozici s kvalifikačním predikátem a participantem „nositel kvalifikace"; další rozlišení je však obtížné též proto, že korelace mezi významem a výrazem jsou malé. Lze diferencovat tyto typy sémantických predikátů:

(1) Klasifikační. Pravidlem se omezuje na predikativ substantivní. Predikátem je označena třída, jíž je nositel

a) jedinečně určeným prvkem: *Milan je Slovák. Karel je učitelem v Olomouci. Eva bude babičkou. Fluor je halogen. Rubín je polodrahokam. To jsou koťata májová;*

b) podtřídou: *Kočka je šelma / Kočky jsou šelmy. Brontosauři byli obrovští ještěři. Halogeny jsou prvky tvořící soli přímo s kovy. Velitel / velitelem družstva bývá poddůstojník.*

Význam je často obdobný abstraktní lokalizaci, např. *Fluor je ve skupině halogenů* (viz 3.1.2.4) nebo větám s neaktuálním užitím mluvnických predikátů jiných: *Karel učí v Olomouci.* Slovesa *být* je v tomto případě vždy užito neaktuálně, v b) zpravidla v prézentu.

(2) Kvalifikační v užším smyslu. Predikativ je obsazen různým způsobem. Zahrnuje velkou většinu sémantických typů vět zakládajících se na tomto vzorci. Další třídění se zakládá převážně jen na intuici, a je proto hodně subjektivní. Jsou i četné případy přechodné, a tedy obtížně zařaditelné. Vodítkem je vesměs to, zda predikát kvalifikuje nositele pomocí vlastnosti:

a) trvalé, nebo přechodné; v druhém případě je predikátu užito aktuálně, vyjadřuje „stav" nositele, o čemž svědčí, že věta je slučitelná s časovým udáním *právě*: *Maminka je právě rozlobená.* – Adekvátnější by bylo však rozlišovat predikáty schopné vyjádřit vlastnost jen trvalou *(Dům byl cihlový. Martin je lenoch. Ta lampa je na vyhození. Milan je cizí národnosti),* jen přechodnou *(Místnost je uklizena. Dveře jsou dokořán. Děti budou v sedm už vzhůru),* nebo obojí (*Milan je vážný* – „právě nyní", nebo „je vážný člověk"; *Jiřík je kuchařem* „dnes bude vařit" nebo „je to jeho zaměstnání");

b) rozlišující, a to kvalitativní *(Ty šaty jsou modré)* a vztahové *(Dům byl ci-*

hlový. Zahrada je sousedova), nebo hodnotící *(Ten člověk je moudrý. Co tvrdíte, je k smíchu)*; je však jistě mnoho predikátů, které mohou vyjadřovat obojí aspekty, případně jeden z nich převládne podle kontextu, kritérií mluvčího apod. (*Byl vysoké postavy, tmavých očí* – je vždy kvalitativní, ale může být zároveň i hodnotící.)

(3) Kvalifikačně-klasifikační. Predikát je složený; obsahuje komponent, který zařazuje jedinečně určené individuum nebo podtřídu do třídy, a jinou složku, která jej kvalifikuje nebo hodnotí. Prvně zmíněný komponent však mívá jen formální funkci, protože ze subjektu vyplývá, aniž nese nějakou další informaci. Např. *Eva je hodné děvče* „Eva (je děvče) které je hodné". Komplexnost predikátu se může obrážet i ve formě: *Ten dům je v špatném stavu. Kniha je vždy vhodným dárkem.* Se sémanticky prázdným klasifikujícím komponentem: *9. květen je sváteční den. Poctivost je vzácná vlastnost.*

Někdy však komplexnost predikátu odhalujeme jen na rovině sémantické, případně se promítá do slovotvorné struktury: *9. květen je svátek* (svátek – „sváteční den"). *Martin je lenoch. Dům je v nepořádku* „v stavu nepořádku". *Topol je okrasou našich cest.*

V takovýchto analýzách se nepočítá s méně obvyklými realizacemi predikátové pozice v té míře, jak by bylo třeba. Blíže k syntaxi má hledisko, zda predikát kvalifikuje (resp. klasifikuje)

a) přímo: *Milan je Slovák. Dveře jsou dokořán. Zahrada je sousedova. Byl to muž vysoké postavy. Oženit se je vzít na sebe starost o rodinu;*

b) přirovnáním: *Bedřich byl jako slepý / slepec. Přemlouvat ho je jako házet hrách na stěnu;*

c) metaforou: *Martin je osel. Děti jsou děti. Ta holka je do větru. Je kam vítr, tam plášť;*

d) uvedením symptomu: *Nesmíš být takový, že něco slíbíš a pak to nesplníš;*

e) výrazem zastupujícím propozici. Jde zpravidla o prep S. Význam věty lze tedy parafrázovat „subjekt má vlastnost, že PROPOZICE". Nejběžnější je propozice kvalifikující subjekt udáním účelu, jemuž je určen: *To hřiště je pro děti* „to hřiště má vlastnost, že (to hřiště) je určeno k užívání dětem", nebo udáním původu: *František je z Písku*, materiálu: *Ta miska je ze skla.* Může jít i o nominalizaci predikátu modifikovaného významem možnosti: *To dítě je k neuhlídání* „nemůže být uhlídáno". *Pokoj je k pronajmutí. Blatníky nejsou k dostání.* Predikativ realizuje buď sémantický predikát *(Peníze jsou na stavbu domu)*, nebo participant, který propozici zastupuje: *Klíč je od vrat* „klíč má tu vlastnost, že je určen k otvírání vrat". *Koš je na odpadky.*

V četných případech je třeba předpokládat propozici s predikátem sounáležitosti: *Buďte bez starosti* „nemějte starosti". *Pachatel byl vysoké, silnější postavy, tmavých vlasů a očí. Dům je o několika poschodích. Ten člověk je pořád při chuti.* Někdy jde o frazeologismy: *být bez sebe, na omylu.* Předložky mají po-

měrně pregnantní význam, takže jako Vf někdy stačí už významově chudé *být*, zejména napomáhá-li k tomu též lexikální obsazení dalších větných pozic: *Film je (natočen) v barvách. Dopis je (napsán) na stroji.*

3.1.2.10 S_n – Vf *být* – Adv/S – S_d

Tyto boty jsou mi dobře. Není mu vhod, že Eva večer přijde. Její přítomnost mu nebyla vhod / byla proti srsti.

Jde o variantu vzorce 3.1.2.9 s obligatorním komplementem S_d. Kvalifikace je zúžena na způsob reagování na podnět v subjektu, S_d je prožívatelem, člověkem, který na subjekt reaguje. V tom se podobá vzorci 3.1.1.3, ale zde je vždy možná substituce subjektové věty substantivem, které s Vf kongruuje, jde tedy o vzorec s jednoznačným subjektem.

Pozn.: Sloveso *být* vystupuje jako Vf též ve větách s jinou strukturou: *Co je mi po tom! Je tomu jinak / přesně takhle.* Jsou však omezena jen na určité lexikální obsazení, takže jejich vzorec nemá obecnější platnost.

3.2 VZORCE S PREDIKÁTEM *mít*

3.2.0 Sloveso *mít* se svým syntaktickým fungováním podobá slovesu *být*: je rovněž značně polyfunkční, takže na jeho valenčním poli se zakládá větší počet formálně i významově odlišných typů vět, a jde také o velmi frekventované sloveso se statickým významem. Na rozdíl od *být* však je nemůžeme většinou považovat za složku věty, která plní jen formální funkci, která je významově „vyprázdněná": zatímco u *být* lze jen s rozpaky mluvit o invariantním významu existenčním, u *mít* se většinou výrazně uplatní obecný význam přináležitosti, často přímo vlastnění v úzkém smyslu slova. Další významy jsou okrajové nebo se navrstvují na propozice primárně vyjadřované jinak.

Mezi *mít* a *být* je vedle toho důležitý vztah: v mnoha případech lze význam vzorců s *mít* interpretovat pomocí dvou propozic, z nichž propozice začleněná má význam kvalifikace, lokalizace nebo (v širokém pojetí) existence, tedy význam, který se vyjadřuje především větami, kde pozici Vf zaujímá *být*. Nadřazená propozice má význam přináležitosti, nebo zájmu subjektu (ten je z významu přináležitosti odvoditelný: co nám náleží, to se nás silně týká, často emotivně).

Vztah přináležitosti můžeme ovšem vyjádřit nevětně, přivlastňovacím zájmenem, adjektivem nebo atributivním genitivem posesivním, takže mezi větou s *mít* a větou s *být* je přímý vztah transformační: *Jitka má kožich z nutrie* ⟷ *Jitčin kožich je z nutrie* (fakt, že výpověď zakládají dvě propozice, zřetelněji ukáže souvětná realizace: *Jitka má kožich, který je z nutrie* ⟷ *Ko-*

žich, který má Jitka, je z nutrie). Tyto dvě věty se ovšem neliší jenom tím, kterého slovesa je užito jako verba finita, nýbrž též rozdílným umístěním vyjádření vlastníka (nazýváme jej „posesor") a vlastněné entity („posesum") v hierarchizační stupnici, dané výrazovou stránkou věty: volí-li mluvčí jako Vf sloveso *být*, jsou oba pariticipanty vyjádřeny v subjektové frázi a posesoru je přidělena pozice toliko atributivní, volbou *mít* se tyto participanty umisťují do dvou konstitutivních pozic, přičemž posesor (subjekt) stojí výše než posesum (komplement). Tím se nabízejí i jiné varianty pro aktuální členění výpovědi.

V rámci obecně pojatého vztahu přináležitosti lze zejména rozlišit tyto významové vztahy (na prvním místě uvádíme participant hierarchicky vyšší, vyjadřovaný subjektem):

(1) vlastnění (v užším smyslu, zejm. právním) – vztah živého, především lidského vlastníka (nebo lidského kolektivu) a vlastněné entity, která je (alespoň v našem současném kulturním okruhu) neživá nebo zvířecí (tu lze často místo *mít* užít jako synonymum *vlastnit*, nebo inverzního *patřit, náležet*): *Bedřich má chatu a auto;*

2) dispozice — držitel má objekt k užívání, u sebe, může jej poskytnout jinému, ale tento předmět nemusí být jeho skutečným vlastnictvím ve smyslu (1): *Podívej, mám lopatu, můžeme si proházet ve sněhu cestu;*

(3) celku a části — např. lidského kolektivu a jeho člena (skupiny členů), těla a jeho orgánu, neživého předmětu a jeho části, objektu a jevu, který je s ním (třeba dočasně) těsně spojen, apod.: *Komise má předsedu a dva nebo čtyři další členy. Ryba má žábry, kterými dýchá. Ten gramofon měl ještě kliku. Loď má trhlinu;*

(4) společenské sounáležitosti – mezi osobami v nějakém sociálně institucionalizovaném vztahu (je vyjádřen v komplementu); hierarchie je dána toliko tím, která z osob je vybrána mluvčím jako „východisko perspektivy", takže pomocí téhož výrazu, případně anonyma apod. lze formulovat výrok inverzní: *Evžen má přítelkyni Soňu* ⟷ *Soňa má přítele Evžena. Ten starostlivý otec měl pět synů* ⟷ *Těch pět synů mělo starostlivého otce;*

(5) nositele k abstraktní entitě, jako je jeho stav, fyzická nebo psychická reakce, pocit apod.: *Mám hlad. Mám radost. Ta věta nemá žádný smysl.* Spojení *mít* + komplement lze zpravidla parafrázovat pomocí jiných statických predikátorů, např. *hladovět, radovat se, být nesmyslný.*

Pozn.: K tomuto třídění budeme dále odkazovat jen číslicemi.

Význam zájmu subjektu nelze přesněji specifikovat: v podstatě jde o reakci na statickou situaci (zpravidla pozitivní). Reagujícím je subjekt věty, ale zároveň i mluvčí, zejména tehdy, je-li subjektem všeobecný podmět v 1. os. plur. Význam „zájmu" lze parafrázovat jako „... je spokojen, rád; vítá,

že . . ." apod.: *Včera jsme měli hezky* – „Byli jsme spokojeni, že bylo hezky" apod. Tento postoj se však v celkovém významu věty promítne spíše jen jako významový odstín než jako složka, kterou lze vyvozovat ze samostatného propozičního základu. Zároveň s významem zájmu se může uplatnit i význam účasti subjektu, zejména ve vzorcích, kde jde o výskyt děje: srov. *Mám co pít. Máme po žních* na rozdíl od *Je co pít. Je po žních* (kde se nevylučuje, že subjekt nebude pít, neměl podíl na žních). I když i u vět s významem zájmu a účasti subjektu předpokládáme dvě syntaktickosémantické složky, nechápeme je jako transformáty a zde probíraný odstín schematicky zapisujeme jako ZÁJEM.

V okrajových případech má sloveso *mít* i význam další, dokonce v 3.2.1.5 význam dějový. Lze je chápat jako zastupující významy konkrétnější; vysvětlujeme je uvedením predikátoru synonymního.

3.2.1 Vzorce zakládající se na jedné propozici

3.2.1.1 S_n – Vf *mít* – S_{ak}

(1) *Milan má vlčáka. Máš peníze? Na severu měla církev rozsáhlé statky.* (2) *Skladník nemá do té barvy vhodné ředidlo. Knihovna bude mít též archiv mikrofilmů.* (3) *Kmen měl zkušeného vůdce. Ryba má žábry, kterými dýchá. Strýc neměl levou ruku, byl invalida z války. Ivan má vyrážku. Dům měl podkroví a verandu.* (4) *Byl jednou jeden král a ten měl tři syny. Mám jediného přítele, Pavla.* (5) *Nemáš hlad? Mám radost, že se ti to podařilo. Od rána mám moc práce, a tak nemám na tebe čas. Máš pravdu, měli jsme vyjet už včera. Požár měl dvě příčiny: velké sucho a nedbalost hlídače.*

Jde o význam přináležitosti různého typu. Převažuje subjekt lidský, nebo aspoň živý. Výjimku tvoří (3), kde se selektivní omezení na subjekt nekladou, naopak s jiným významem než přináležitosti člena do kolektivu je živý subjekt možný jen tehdy, jde-li o popis definičního typu, popis subjektu méně známého nebo když se přináležitost neguje. Zpravidla jde totiž o takové „části", které se vyrozumívají jakožto součást intenzionálního významu („člověk má ruce"); jen něco, co se této samozřejmosti vymyká, může být rozumným obsahem výpovědi.

3.2.1.2 S_n – Vf *mít* – S_{ak} – *od / z* S_g

Eva má tu knihu od přítele. Babička měla malý důchod z Francie, od důlní společnosti, kde její muž kdysi pracoval. Z toho, že se tak snažil, nakonec nic neměl.

Význam (1), ale jako výsledný stav vyplývající ze získání objektu, ze změny

vlastnění. Proto je konstitutivní i zdroj, původní držitel (*od* S_g – živý, zprav. lidský, *z* S_g – jiný původ). Predikát ve významu „dostat, získat" apod.

3.2.1.3 S_n – Vf *mít* – *za to, že* Sent

Měl za to, že budeme musit zůstat přes noc na skalách. Máte za to, že naše práce je zbytečná?

Synonymní s „domnívat se"; význam mentálního vlastnění, komplement je propoziční.

3.2.1.4 S_n – Vf *mít* – S_{ak} – *za* S_{ak} / Adj

(1) *Má každého hned za přítele. Nemáš mě za hlupáka / hloupého?* (2) *Mají za poslance nějakého lékaře. Bedřich má za manželku Evinu sestru.*

Subjekt je živý, zprav. lidský, většinou to platí i pro komplementy. — Vzorec zakládá dva odlišné typy výpovědí; s významem

(1) mentálního vlastnění, predikát s význ. „považovat"; v komplementu je alternativní realizace S / Adj;

(2) společenské sounáležitosti; na rozdíl od 3.2.1.2 – 3 jsou oba členové vztahu závazně uvedeni v konstitutivních pozicích (*za* S_{ak}, S_{ak}). Zpravidla je možná transformace na větu s významem identifikace (viz 3.1.2.8): *Bedřichova manželka je Evina sestra.*

3.2.1.5 S_n – Vf *mít* – *k tomu, aby* Sent / *k* S_d

Matka měla Naďu k tomu, aby se vdala. Měl žáky k lásce k vlasti. Akční predikát s význ. „nutit, přesvědčovat" – Komplement je propoziční.

3.2.2 Vzorce zakládající se na dvou propozicích

(Číslování příkladů a odkazy odpovídají dělení podanému v 3.2.0.)

3.2.2.1 S_n – Vf *mít* – ADVQual

Včera jsme měli hezky. Fotografie nejsou nejlepší, měli jste zřejmě pod mrakem. Výrazně omezený typ.

Význam: ZÁJEM + 3.1.1.1 (← *Bylo hezky. Je pod mrakem.)*

3.2.2.2 S_n – Vf *mít* – relat + Inf

Mám co pít. Nemám koho poslat pro dříví. Máte kde bydlet? Nemají kam si sednout a s kým si popovídat.

Význam: ZÁJEM + 3.1.1.5 (← *Je co pít.*)

3.2.2.3 S_n – Vf *mít* – *před* S_i / *po* S_l

Ivan má před vojnou. Má po maturitě. Měli po zábavě.

Význam: ZÁJEM + 3.1.2.4 s význ. umístění subjektu v čase, vzhledem k jiné události (vojně, maturitě). Míra zájmu subjektu může být silná, zejména má-li takové konotace i věta s *být* (srov. *Bylo po zábavě*).

3.2.2.4 S_n – Vf *mít* – S_{ak} + ATR

Máme lidi, kteří vůbec nesportují. Máme někdy situace neřešitelné. Jen s všeobecným subjektem.

Význam: ZÁJEM + 3.1.2.1 (← *Jsou lidé, kteří vůbec nesportují.*) Typ vět vypovídajících o existenci parciální množiny, kde vlastní sdělení o ní je obsaženo v atributu (viz i 3.2.2.5).

3.2.2.5 S_n – Vf *mít* – S_{ak} + ATR

(1) *Galerie má několik obrazů od Slavíčka.* (2) *Musíš mít pero a sešit na poznámky.* (3) *Měl jsem zlomenou ruku. Máš klobouk nakřivo. Dům měl vrata z těžkého dubového dřeva. Většina našich silnic má zpevněný povrch.* (4) *Eva má již dospělého syna. Má dceru, která bude maturovat.* (5) *Dědeček měl pevné zdraví. U nás má mladý člověk dobré vyhlídky. Český Krumlov má velmi starobylý ráz. Most má nosnost 70 tun.* (6) *Když se Pavel narodil, měl skoro čtyři kila.*

Význam: přináležitost (3.2.1) + kvalifikace (3.1.2.9). Transformace: ← *Tvůj klobouk je nakřivo. Vrata domu byla z těžkého dubového dřeva. Evin syn je již dospělý* atd. Na rozdíl od 3.2.1.1 je v komplementu závazně fráze. Propozice, která je atributem vyjádřena, je z hlediska komunikativního důležitá, čemuž odpovídá i jeho poměrně samostatné postavení z hlediska aktuálního členění, umožňující slovosled i užití tvaru, jaké má ADVCom: *Měl jsem ruku zlomenou. Většina našich silnic má povrch zpevněn. Dědeček měl zdraví pevné.*

Příslovečným určením různého významu se však snadno stane zejména kvalifikace vyjádřená předložkovým pádem, protože ten je významově zpravidla značně vyhraněný a samostatný: *Postýlka je pro děti* → *Vedle mají pro děti*

postýlku / postýlku pro děti. Jen v některých případech nese s sebou odlišný slovosled zřetelný významový rozdíl mezi atributem (*Musíš mít sešit na poznámky* – „poznámkový sešit") a adverbiálem (*Musíš mít na poznámky sešit* – „sešit (jakýkoli), do kterého bys mohl psát poznámky"). V případě, že se některý člen fráze jednoznačně vyrozumívá, je možná i elipsa (6): *měl (váhu) čtyři kila, má (plat) tři tisíce měsíčně.*

Sem je třeba přiřadit i nečetné případy, kdy samo substantivum vyjadřuje též jednu z možných kvalifikací: *Pavel má charakter* („dobrý charakter") – proti tomu jen: *Pavel má špatný charakter.*

3.2.2.6 S_n – Vf *mít* – Q + S / ADV

Na to máš ještě málo let. Ke skalám máte odsud ještě daleko.

Význam: ZÁJEM + 3.1.2.3 (← *Ke skalám je odsud ještě daleko.)*

3.2.2.7 S_n – Vf *mít* – S_{ak} / ADV

Měli jste hezké počasí / hezky. Měl jsem krásný rozhled. Včera jsme měli středu. Máme po žních.

Význam: ZÁJEM + 3.1.2.2 (← *Z věže je krásný rozhled. Včera byla středa.*) – Zaujetí postoje se nabízí především tehdy, měl-li subjekt možnost na situaci, o které se vypovídá, se sám podílet (proto je poněkud nezvyklé *Na výletě bylo asi hezké počasí).*

3.2.2.8 S_n – Vf *mít* – S_{ak} – ADVLoc „kde"

(1) *Nemáš-li kabát tady, musí být ve skříni.* (2) *Vstupenky budete mít u uvaděčky.* (3) *Jirka měl ruce za zády. Tento typ automobilu má rychlostní páku na podlaze.* (4) *Máme od středy otce v nemocnici.* (5) *Naše sousedka má na bytě studenta. Chci tě mít na očích. Má už duši na jazyku.* (6) *Karel má už zkoušku za sebou.*

Význam: přináležitost (3.2.1.1) + lokalizace (3.1.2.4). Transformace: ← *Není-li tvůj kabát tady . . . Rychlostní páka tohoto typu automobilu je na podlaze . . . Otec* (rozuměj „náš otec") *je v nemocnici* atd. Tohoto typu se hojně využívá v obrazných frazeologických spojeních (5), ale v takových případech není často přímočará parafráze s *být*, srov. *Student je na bytě u naší sousedky* (nikoli: **Sousedčin student je na bytě.*). *Chci, abys mi byl na očích.* Větu (6) lze vykládat buď jako metaforické využití lokalizace pro význam časový, s transformací: → *Karlova zkouška je už za ním,* ale lépe jako ZÁJEM + lokalizace *Karel je už po zkoušce.*

Pozn.: 1. Větné typy omezené na určité lexikální obsazení je lépe považovat za frazeologismy, např. *Bedřich nemá s tou akcí nic společného, nemá s ní co dělat. Ivana a Jiří něco spolu mají / Ivana s ním nic nemá.*

2. Užití slovesa *mít* v 2. os. prézenta ve větách, které svým smyslem nevytvářejí podmínky pro význam „zájmu" subjektu, je prostředkem upevnění akutálního komunikativního kontaktu mezi mluvčím a adresátem: *Sýkor máš několik druhů* („upozorňuji tě, že sýkor je několik druhů"). Proto též např. věta *V té knize máte spoustu hezkých ilustrací* může mít dvojí smysl: jednak „v té knize, která vám patří, je spousta hezkých ilustrací", jednak „upozorňuji vás na to, že v knize, o níž vám vyprávím, . . ." apod.

4 VĚTY S PARTICIPANTY VYJÁDŘENÝMI INFINITIVEM

4.0 Infinitiv slovesa může mít ve větné struktuře různé funkce. Z hlediska základových větných struktur jsou závažné ty případy, kdy zaujímá některou z pozic vyplývajících z valence predikátu. Obecně platí, že jde o ty pozice, pro které predikátová intence implikuje rys [+komplex], tj. jež mají propoziční základ. Z toho též plyne, že v mnoha případech infinitiv alternuje s větou a že větné struktury s Inf jsou — podobně jako struktury souvětné – strukturami polypropozičními.

Pokud jde o větné členství Inf, rozhodující je to, který pád je pro danou pozici ve valenčním poli příslušného predikátu vyžadován; jde-li o pozici nominativní, jde o subjekt, v ostatních případech pak jde o komplement. Je-li možno infinitiv nahradit dějovým substantivem, je toto rozlišení snadné, srov. *Bavilo mě hrát na klavír – Bavila mě hra na klavír. Uniknout nebylo možné – Únik nebyl možný* (Inf je subjektem). *Je třeba věřit – Je třeba víry* (Inf je komplementem). Pádovou charakteristiku pozice lze zjistit i tehdy, kdy substantivizace infinitivu není možná, ale kdy do dané pozice dokážeme dosadit jakékoli (významově slučitelné) substantivum, např. pro určení větněčlenské povahy Inf ve větě *Jde o to, nedat se zastrašit* může být ukazatelem pád substantiva ve větě *Jde o vaši budoucnost* atp., případně i pád opěrného nebo odkazovacího prostředku, pokud se v konstrukci může vyskytnout.

4.1 INFINITIVIZACE VĚTY

Nejexplicitnějším způsobem vyjádření propozice je věta, proto lze často infinitiv chápat jako její substituci. Substituovat větu infinitivem je však možné jen za určitých podmínek. Infinitivizace má povahu transformace, která vychází ze souvětí: *Petr se chystal přeplavat jezero ← Petr se chystal, že (Petr) přeplave jezero* – tedy infinitivní podobu dostane predikát věty podřazené. Avšak uvedená transformace je závislá i na povaze predikátu věty nadřazené, který ji musí svou valencí umožnit, mít ji jako jednu z alternativ dané pozice ve svém

valenčním poli. Obecně platí, že infinitivizace podřazené věty je možná jen v takovém případě, kdy její subjekt vyjadřuje participant referenčně totožný se subjektovým participantem věty nadřazené. Proto není možno substituovat infinitivem např. podřazenou větu v souvětí *Pavel se snažil, aby děti přišly včas* do školy, nýbrž jen *Pavel se snažil, aby (on sám) přišel včas do školy* → *Pavel se snažil přijít včas do školy*. Avšak některé predikáty obdobnou konstrukci s referenčně týmž subjektem vylučují: **Pavel telefonoval, aby přišel včas do školy*, na rozdíl od *Pavel telefonoval, aby děti přišly včas* . . .

Výjimku z pravidla o referenční totožnosti subjektů představují souvětí, v nichž je možno vytknout subjektový participant věty podřazené do pozice dativního nebo akuzativního komplementu věty nadřazené: *Velitel nařídil, aby vojsko ustoupilo* → *nařídil vojsku, aby ustoupilo* → *nařídil vojsku ustoupit* (podobně např. u predikátů *dovolit, radit*). *Pavel viděl, jak otec usnul* → *Pavel viděl otce, jak usnul* → *Pavel viděl otce usnout* (podobně *slyšet, nechat* aj.). Taková transformace je možná i tehdy, jestliže je v začleněné větě užito konstrukce deagentní (viz odd. E 1): *Výrobce radí užívat jen benzínu s vyšším oktanovým číslem* ← *radí, aby se užívalo* . . . Proto jsou věty jako *Maminka dovolila Evičce vyprávět pohádku. Slyšel recitovat Majakovského* dvojznačné; jejich transformačním východiskem mohou být jak souvětí typu *Maminka dovolila Evičce, aby vyprávěla pohádku*, tak . . . *dovolila, aby Evičce vyprávěli / se vyprávěla* . . .

Pozn.: Pokud jde o větu *Velitel nařídil ustoupit*, je třeba ji rovněž odvozovat ze souvětí *Velitel nařídil, aby se ustoupilo*. Že činitel ve větě podřazené je „vojsko", vyplývá z celkového významu, nikoli z gramatických vztahů.

4.2 VZORCE S INFINITIVEM

Za základovou větnou strukturu nepovažujeme takovou strukturu, do které Inf vstupuje substitucí nebo trasformací, tedy derivačním postupem. Do systému ZVS patří proto jen ty typy, v nichž je pozice komplementu obsazována výhradně infinitivem, tedy s vzorcem S_n – Vf – Inf, S_n – Vf – KOMPL – Inf apod. V jazykovém systému češtiny se výrazněji uplatňuje jen první z nich. Ten se zakládá na predikátech jako *hledět, hodlat, mínit, dovést, umět* (ve spojeních jako *umí rusky* je infinitiv *mluvit* atp. elidován); *dokázat, vydržet, zůstat (sedět), ráčit, dát (zapřáhnout, vařit zeleninu), nechat (téci vodu)* atp.

Pozn.: Infinitivní konstrukce jako *muset odejít, smět běhat* atd. jsou predikáty s modálními specifikátory, zakládající větné struktury derivované (viz E 3.1 aj.).

Vedle uvedeného vzorce se v mnoha dalších objevuje alternativa S_{cas} / Inf, prep S / Inf, tj. bez možnosti alternativy větné, např. *bát se (studia / studovat), stydět se (dívek / tančit s dívkami), dokázat, vydržet (stoupat / výstup), začít, přestat (s prací / pracovat)* aj.

Vzorce, v nichž je infinitiv predikativem u spony *být* (např. *Je vidět hory. Je co pít*), jsou probrány v odd. 3.1.1.4, 3.1.1.5. Představují zvláštní typ, protože realizují jedinou propozici (tedy infinitiv není participantem propozičního typu, nýbrž složkou vyjádření predikátu). Totéž platí pro paralelu s predikátem mít *(Máme co pít)*, probranou v odd. 3.2.2.2, i když tento typ lze interpretovat i jako polypropoziční (věta *Máme, co bychom pili* je asi přijatelná).

E MODIFIKACE PROPOZICE

1 HIERARCHIZACE PROPOZICE

1.0 Mnohé predikáty umožňují svými syntakticko-sémantickými vlastnostmi, aby propozice byla formována v různých strukturách větných. V takových případech se některé z participantů dané sémantické struktury dostávají do různých syntaktických pozic. Typickým příkladem jsou tzv. konstrukce aktivní a pasívní:

(1) *Československou republiku osvobodila Rudá armáda.* (1a) *Československá republika byla osvobozena Rudou armádou.* V konstrukci aktivní (1) zaujímá agens, specifikovaný výrazem *Rudá armáda,* pozici S_n (pozici podmětu), kdežto v konstrukci pasívní (1a) jinou syntaktickou pozici, s formou S_i. Naopak patiens, specifikovaný výrazem *Československá republika,* je v aktivní konstrukci v pozici S_{ak} (v pozici komplementu), kdežto v pasívní konstrukci mu odpovídá syntaktická pozice S_n (pozice podmětu). V obou konstrukcích však jde o tytéž sémantické participanty, s týmiž rolemi.

Možnost ztvárnit touž sémantickou strukturu různými syntaktickými formami slouží k hierarchizaci propozice. Hierarchizací jsou některé participanty zvýrazňovány, jiné naopak v různé míře odsouvány do pozadí. Z tohoto hlediska nemají syntaktické pozice ve větné struktuře stejnou závažnost: syntaktická pozice podmětu, S_n, umožňuje postavit participant v této pozici hierarchicky nejvýš. Z formálně syntaktického hlediska se závažnost této pozice projevuje zejména v tom, že pokud je obsazena substantivním výrazem, určuje tento výraz kongruenční kategorie predikátu. Některé syntaktické konstrukce vůbec neobsahují pozici odpovídající některému z participantů sémantické struktury, a umožňují tak jeho úplnou dekonkretizaci: (2) *Poslanci už o tom rozhodli* → (2a) *Už se o tom rozhodlo / (Poslanci) už o tom bylo rozhodnuto.* Syntaktické konstrukce (2a) neobsahují syntaktickou pozici podmětu; jde tedy o struktury bezpodmětné.

Vztahy mezi participanty sémantické struktury a jim odpovídajícími syntaktickými pozicemi se chápou jako vztahy diateze. Vzhledem k tomu, že ta-

táž sémantická struktura může být ztvárněna v různých syntaktických formách, je užitečné jak pro potřeby syntakticko-sémantické analýzy větných struktur, tak i pro jejich popis a vzájemné přiřazení roviny významu a výrazu rozlišovat diatezi primární (základní) (PD) a diateze sekundární (SD). Větné struktury se sekundárními diatezemi je pak možno chápat jako derivované, odvozené, a popisovat je vzhledem ke strukturám s diatezí základní jako její různé transformace.

Z dalších výkladů vyplyne, že je třeba rozlišovat sekundární diateze první a druhé instance. Struktury s PD představují výchozí diatezi pro struktury s SD první instance, a ty zase výchozí struktury pro SD druhé instance.

Primární diatezi představuje vztah komponentů (valenčních nebo i nevalenčních) sémantické struktury věty k jim odpovídajícím syntaktickým pozicím, daným strukturou ZVS. Je tomu tak proto, že právě v nich forma predikátů umožňuje, aby se plně (neredukovaně) uplatnil valenční potenciál predikátu. Jen u některých typů predikátů, zvláště těch, které představují symetrické relace, se distinkce mezi primární a sekundární diatezi neuplatňuje: (3) *Petr sedí vedle Pavla* → (3a) *Vedle Petra sedí Pavel.*

Sekundární diateze bývají v češtině často signalizovány specifickými formálními ukazateli, projevujícími se zvláště na formě Vf; patří sem zejména syntaktické konstrukce s reflexívní formou slovesnou (4a), s formou *být* + příčestí trpné (tzv. opisné pasívum) (4b), s formou *mít* + příčestí trpné (4c), s formou *dostat* + příčestí trpné (4d) a s formou *nechat / dát* + infinitiv (4e). Sekundárně pak tuto funkci plní i syntaktické konstrukce s transpozicemi morfologických forem kategorie osoby (4f):

(4) *Národní výbor přidělil občanům pozemky na pěstování zeleniny.* (4a) *Přidělily se občanům pozemky na pěstování zeleniny.* (4b) *(Národním výborem) byly občanům přiděleny pozemky na pěstování zeleniny.* (4c) *(Od národního výboru) měli občané přiděleny pozemky na pěstování zeleniny.* (4d) *(Od národního výboru) dostali občané přiděleny pozemky na pěstování zeleniny.* (4e) *(Od národního výboru) si občané nechali / dali přidělit pozemky na pěstování zeleniny.* (4f) *Přidělili občanům pozemky na pěstování zeleniny.*

Užití všech uvedených konstrukcí umožňuje odsunout agens z pozice podmětu S_n, kterou zaujímá v ZVS. Ale jak vyplývá z příkladů (4b) – (4e), v odvozených strukturách těchto typů je možno agens explicitně vyjádřit v jiné syntaktické pozici. Má v těchto případech zpravidla formu S_i, může však mít i formy jiné. Srov. ještě např.:

(5) *Zloděje tehdy soudy trestaly velmi krutým způsobem.* (5a) *Zloději se tehdy trestali velmi krutým způsobem.* (5b) *Zloději byli tehdy (soudy) trestáni velmi krutým způsobem.* (5c) *Zloděje tehdy trestali velmi krutým způsobem.*

(6) *Účastníci zasedání vyslovili k návrhu kritické připomínky.* (6a) *(Účastníky / od účastníků / ze strany účastníků zasedání) byly k návrhu vysloveny kritické připomínky.* (6b) *K návrhu se vyslovily kritické připomínky.*

(7) *Delegáti o tom jednali dva dny.* (7a) *(Delegáty) o tom bylo jednáno dva dny.* (7b) *Jednalo se o tom dva dny.* (7c) *Jednali o tom dva dny.*

(8) *Lékaři předepsali Pavlovi léky na uklidnění.* (8a) *Předepsaly se Pavlovi léky na uklidnění.* (8b) *(Lékaři / od lékařů) byly Pavlovi předepsány léky na uklidnění.* (8c) *Předepsali Pavlovi léky na uklidnění.* (8d) *(Od lékařů) měl Pavel předepsány léky na uklidnění.* (8e) *(Od lékařů) dostal Pavel předepsány léky na uklidnění.* (8f) *(Od lékařů) si nechal / dal Pavel předepsat léky na uklidnění.*

Užití reflexívní formy v češtině (na rozdíl od ruštiny) syntaktickou pozici pro roli agens nepřipouští: (9) *Studenti jeho názory často kritizovali.* (9a) *Studenty byly jeho názory často kritizovány.* (9b) **Studenty se jeho názory často kritizovaly.*

Participant se sémantickou rolí agens/nositel nemusí být v ZVS specifikován jen výrazy se sémantickým rysem [+person]. Místo takových výrazů může být užito substantiv označujících instituce, úřady, organizace apod., obsahujících sémantický rys „místo". V struktuře s odvozenou diatezí se takový výraz pak chová buď jako agens, má tedy formu instrumentálu, nebo nabývá významu „místa", a to se odráží v adverbiální výrazové formě předložkového pádu: (10) *Výbor (parlament, vláda, plenární schůze) o tom rozhodl.* (10a) *Výborem, vládou, parlamentem, plenární schůzí / Ve výboru . . . o tom bylo rozhodnuto.* (11) *Dráha zavedla nové typy místenek.* (11a) *Dráhou / Na dráze byly zavedeny nové typy místenek.*

Některé z takových výrazů však mohou mít ve struktuře s odvozenou diatezí jen formu instrumentálu, která ukazuje na jejich agentní roli: (12) *Škola poslala Petra studovat do SSSR.* (12a) *Školou / *Ve škole byl Petr poslán studovat do SSSR.*

Protože konstrukce s reflexívní formou slovesnou neumožňují agentní participant vyjádřit, kdežto lokální ano, mají v nich výrazy označující instituce, úřady apod. jen formu předložkového pádu místního: (13) **Výborem / Ve výboru se o tom rozhodlo. Na dráze se zavedly nové typy místenek.*

Syntaktické struktury, ve kterých jsou některé z participantů proti ZVS rozmístěny v jiných syntaktických pozicích a které představují vzhledem k ZVS sekundární diateze, umožňují, jak už bylo řečeno, některé participanty buď zvýraznit, nebo naopak odsunout do pozadí. Při takovém „rozmístění participantů na scéně" může dojít až k dekonkretizaci daného participantu, tj. buď k jeho anonymizaci, nebo zevšeobecnění (generalizaci).

Využití systémových předpokladů a možností pro různé ztvárnění sémantické struktury věty bývá při realizaci mluvního aktu motivováno mnoha, často pragmatickými aspekty a záměry mluvčího, např. jeho úmyslem zastřít nebo anonymizovat skutečného konatele, patiens, recipient, iniciátor, neschopností mluvčího tyto participanty identifikovat, nebo může být podmíněno nejrůznějšími okolnostmi, konvencemi a ohledy společenské povahy, anebo prostě tím, že mluvčí v dané promluvové situaci nepotřebuje konatele, patiens, recipient atd. explicitně vyjádřit, neboť je situací implikován, nebo je naopak vyjádřit potřebuje. Jednou z nejobvyklejších motivací užití

konstrukcí se sekundární diatezí je signalizovat všeobecnost zmíněných participantů. Odvozené syntaktické struktury jsou rovněž jedním z důležitých prostředků realizace funkční perspektivy věty (viz K 1.7.2.7), i když zásadně aktuální členění operuje až na strukturách už nějak hierarchizovaných.

V této gramatice se rozlišují dva základní, vnitřně dále diferencované typy hierarchizace sémantické struktury věty. Typologie je založena v podstatě na dvou kritériích: (a) na tom, že se nějaký participant odsouvá z pozice S_n (podmětu) ZVS a jaký participant se eventuálně do této pozice přesouvá; (b) na tom, jaké syntaktické konstrukce (prostředky) k tomu v češtině slouží.

1.1 DEAGENTIZACE

Jeden ze základních typů SD se tradičně nazývá deagentizace. Rozumí se jí odsunutí zpravidla personického agentu nebo nositele z primární pozice S_n (podmětu) ZVS. Jde tedy o participanty specifikovatelné výrazy se sémantickým rysem [+person], resp. [+anim] nebo výrazy označujícími instituce, úřady, lidská zařízení apod. Termínů deagentizace a agens se proto v této kapitole z praktických důvodů užívá šíře, než implikuje pojem agens vymezený v kapitole B 5.1.1.1.1, a to jako termínů subsumujících jak personický agens, tak personický nositel (někdy se jako termínu subsumujícího obě role užívá označení „konatel").

Deagentizace je podmíněna řadou faktorů, mezi nimi i sémantických: v češtině např. většinou nepřipouštějí takovou operaci predikáty existenční nebo predikáty přináležitosti a kvalifikace. Agentní participant zaujímá jinou syntaktickou pozici než S_n, a to pozici fakultativní (nevalenční), nebo syntaktická struktura pozici odpovídající tomuto participantu vůbec nemá, a tím ho dekonkretizuje.

Základní syntaktické konstrukce deagentizace jsou:

(a) konstrukce s reflexívní formou slovesnou typu *spí se, čte se, pracuje se*;

(b) konstrukce *být* + příčestí trpné (tzv. opisné pasívum) typu *byl opraven, je kritizován, bude potrestán*;

(c) konstrukce s transponovaným užitím formy 3. osoby plurálu typu *v rádiu hlásili, tak nám zabili Ferdinanda, pijí tam mnoho vína*;

(d) konstrukce s transponovaným užitím ostatních forem morfologické kategorie osoby typu *s poctivostí nejdál dojdeš, na začátku věty píšeme velké písmeno; když něco slíbím, tak to splním*;

(e) konstrukce *mít* + příčestí trpné typu *mám přidělen byt, měl tu knihu už přečtenu, budeš mít ustláno*;

(f) konstrukce *dostat* + příčestí trpné typu *dostal jsem přidělen byt, dostal jsem vynadáno, dostane to nařízeno*;

(g) konstrukce *nechat / dát* + infinitiv typu *dal jsem si ušít nové šaty, nechal jsem si opravit auto, nechal si to dobře zaplatit.*

Využití těchto konstrukcí je podmíněno řadou sémantických faktorů, které lze formulovat jako distributivní podmínky pro užívání daného větného typu.

1.1.1 Deagentizace typu AGENS — PATIENS

Tento typ představují struktury, ve kterých je participant agens/nositel odsunut ze syntaktické pozice S_n (podmětu). Na jeho místo se u sloves tranzitivních dostává patiens. Výsledkem jsou tedy derivované struktury s patientem v pozici S_n (podmětu). U sloves intranzitivních (s tzv. nepřímým komplementem) nebo jen subjektových (bez komplementu) derivované konstrukce syntaktickou pozici S_n (podmětu) neobsahují, výsledkem jsou tedy derivované struktury bezpodmětné. Při využití konstrukcí s transponovanými formami morfologické kategorie osoby se redukuje v důsledku jejich transpozice úplný valenční potenciál predikátu o agentní valenci (S_n).

Irelevantní je při deagentizaci tohoto typu, zda struktura ZVS obsahuje nebo neobsahuje také participant s rolí „recipient" nebo „iniciátor". Pokud je ZVS ve své sémantické struktuře obsahuje, zaujímají jak v ZVS, tak v derivované struktuře touž syntaktickou pozici.

Základní konstrukce, jimiž je tento typ sekundární diateze realizován, jsou: (a) konstrukce s reflexívní formou slovesnou, (b) konstrukce s *být* + příčestí trpné, (c) konstrukce s transponovaným užitím 3. os. pl., (d) konstrukce s transponovaným užitím ostatních forem morfologické kategorie osoby.

Užívání jednotlivých typů deagentních konstrukcí je vázáno na soubor distribučních podmínek, k nimž budeme v dalším textu odkazovat jen pomocí číslic:

(1) výrazy pro specifikaci participantu agens/nositel obsahují sémantický rys [+ person]
(2) v odvozené syntaktické struktuře je vyjádřen agens
(3) mluvčí a adresát jsou vyloučeni z role agens/nositel
(4) výrazy pro specifikaci participantu patiens mohou obsahovat rys [+ person]
(5) sloveso má objektový komplement
(6) mluvčí nebo adresát jsou vyloučeni z role patiens v pozici S_{ak} (přímý komplement). Splnění, resp. nesplnění a irelevance těchto podmínek se vyjadřuje pomocí symbolů +, −, ±.

1.1.1.1 Syntaktická konstrukce s reflexívní formou slovesnou

Používá se jako forma deagentizace u predikátů implikujících participant agens/nositel. Umožňuje odsunout tyto participanty ze syntaktické pozice S_n ZVS, neumožňuje je však v češtině vyjádřit v jiné syntaktické pozici derivované struktury. Reflexívní formy slovesné se v češtině používá prakticky jen v 3. os.

Deagentní konstrukce s reflexívní formou slovesnou se užívá v podstatě za těchto distributivních podmínek:

Podmínka (1): +

(14) *Lidé hlídali vinohrady až do rána* → (14a) *Hlídaly se vinohrady až do rána.*
(15) *Psi hlídali vinohrady až do rána* → (15a) **Hlídaly se vinohrady (psy) až do rána.*

Podmínka (2): –

Důsledkem této podmínky je, že nějaký personický agens je sice sémanticky implikován, ale derivovaná struktura s touto konstrukcí neumožňuje jeho realizaci, a tak – pokud to jednoznačně nevyplývá z kontextu nebo situace – je agens dekonkretizován, anonymizován: (16) *Studovali jsme i o vánočních svátcích.* (16a) **Studovalo se nám i o vánočních svátcích.* (16b) *Studovalo se i o vánočních svátcích.* (17) *Tenkrát ještě děvčata nosila minisukně.* (17a) *Tenkrát se ještě nosily minisukně.*

Pozn.: Ve výchozích i derivovaných strukturách s neakčními mutačními predikáty bývá často výrazově specifikován nepersonický kauzátor změny: *Usínali jsme únavou* → *Usínalo se únavou. Lidé dosud umírají hladem* → *Dosud se umírá hladem. Rekreanti po takovém jídle tloustli* → *Po takovém jídle se tloustlo* (viz 1.4).

Podmínka (3): ±

Z této podmínky vyplývá, že konstrukce s reflexívní formou slovesnou je pro deagentizaci typu (A) použitelná i v případech, kdy v roli agentu vystupuje jen mluvčí nebo adresát, nebo kdy jsou mluvčí nebo adresát v této roli zahrnuti: *O tom se zde už mluvilo* (= já, ty, já + ostatní, ty + ostatní atd.)

Důsledkem toho, že mluvčí i adresát mohou být potenciálně zahrnuti v roli agentu, je i to, že reflexívní forma slovesná umožňuje agens nejen anonymizovat, ale i zevšeobecnit (generalizovat): jde pak o jeden typ vět s tzv. všeobecným konatelem. Často mají tyto věty komunikativní funkci instrukce, návodu, normy: *Na začátku věty se píše velké písmeno. O tom se všude mluví. Omáčka se procedí, přilije se víno a za občasného míchání se znovu krátce povaří.* Reflexívní forma slovesná je proto ve vztahu k distinktivnímu rysu [generalizovanost] nepříznaková na rozdíl od konstrukcí s transponovaným užitím 1. a 2. os. sg. a pl. (viz E 1.–1.1.1.4).

Použití reflexívní formy u predikátů statických se cítí jako nespisovné a využívá se ho jako prostředku jazykové komiky: *Když se má auto, to se to jezdí. Tady se není na pastvě.*

Podmínka(4): ±

Umývají okna / Umývají se okna. Umývají Pepíka / Umývá se Pepík.

Užití reflexívní formy bývá v případech s personickým patientem vyloučeno zpravidla tehdy, kdy by mohlo dojít k nežádoucí homonymii s reflexívním slovesem, přesněji řečeno se syntaktickou reflexivizací, při níž se výrazem *se*, specifikujícím patientní participant, signalizuje jeho referenční identita s jakýmkoli personickým, v daném případě agentním participantem v pozici gramatického předmětu. K takové kolizi reflexívní formy slovesné s reflexívním slovesem dochází zejména při dějích, které konatel může vykonávat sám na sobě.

Ve větách s dějem, který konatel sám na sobě vykonávat nemůže, k homonymii reflexívní formy slovesné a reflexívního slovesa nedochází. V tomto případě je proto možno při deagentizaci typu 1.1.1. užít i reflexívní formy slovesné: *Ti lidé se obvykle posílali na nejtěžší práce. Cizinci se obsluhují přednostně. Děti se očkují v pátek dopoledne. Každý opilec se odsud bude napříště vyhazovat.*

V této souvislosti zasluhují pozornost také konstrukce typu: *Léčím se u dr. Crhy. Holím se v Šarmu. Školím se u prof. Nováka.* Jde zřejmě o deagentní konstrukce. Užití reflexívní formy je zde umožněno tím, že agens nabývá přídatné sémantické role „místo" (viz 1.0) a naopak patiens přídatné role „iniciátor". (Kopečný mluví o tzv. „podníceném pasívu".) Sémanticky jde většinou o třídu predikátů s rysem „pozitivní výsledek". K výrazným formálním rysům syntaktických struktur s „podníceným pasívem" patří i to, že reflexívní forma slovesná je v nich možná ve všech gramatických osobách.

Podmínka (5): ±

Pro užití konstrukce s reflexívní formou slovesnou je v češtině tato distributivní podmínka v podstatě irelevantní. Deagentizace touto formou je proto možná jak u sloves, jejichž VP syntaktickou pozici komplementu obsahuje, tak u sloves, v jejichž valenční struktuře taková pozice obsažena není, tedy u tzv. sloves nepředmětových: *Střecha se už opravovala. O tom se hovořilo na schůzi. Tancovalo se až do rána.*

Zaujímá-li patiens v ZVS syntaktickou pozici přímého komplementu S_{ak}, v derivované struktuře se tento participant dostává do pozice gramatického podmětu. V ostatních větách derivované struktury syntaktickou pozici gramatického podmětu neobsahují.

Podmínka (6): +

Právě z toho vyplývá, že užití reflexívní formy je limitováno v zásadě jen na 3. os. sg. a pl.: *Dozorci mě / Pepíka posílali na nejtěžší práce – *Posílal jsem se . . . / Pepík se posílal na nejtěžší práce.*

Výjimku z této distributivní podmínky představují konstrukce, v nichž je reflexívní formy užito i pro 2. osobu, ale jen jako performativa (viz F 1.3.3.1) Jde o konstrukce stylově příznakové pro úřední styl: *Odsuzujete se k 5 letům vězení. Vylučujete se z dalšího studia.*

1.1.2. Syntaktická konstrukce *být* + trpné participium

Této konstrukce se používá k deagentizaci typu 1.1.1 za těchto distributivních podmínek:

Podmínka (1): ±(18) *Lidé hlídali vinohrady až do rána.* (18a) *(Lidmi) byly hlídány vinohrady až do rána.* (19) *Psi hlídali vinohrady až do rána.* (19a) *(Psy) byly hlídány vinohrady až do rána.*

Jak vyplývá z dokladu (19a), umožňuje konstrukce *být* + trpné participium odsunout ze syntaktické pozice S_n ZVS také participanty specifikovatelné substantivními výrazy s rysem [+anim, —person]. Srov. ještě např.: *Moli rozežrali gauč / (Moly / od molů) / byl rozežrán gauč. Kůrovci napadli les / (Kůrovci) byl napaden les.*

Podmínka (2): ±

Tím se výrazně v češtině liší použití této derivované struktury od struktury s reflexívní formou slovesnou. Důsledkem pak je, že tato konstrukce umožňuje participant agens nejen dekonkretizovat (anonymizovat nebo generalizovat), nýbrž i jen odsunovat do pozadí: *Léčbu tuberkulózy vyřešili vědci úspěšně již v minulém století / Léčba tuberkulózy byla vyřešena (vědci) úspěšně již v minulém století.*

Podmínka (3): ±

Role agens v ZVS může zahrnovat mluvčího i adresáta. Proto – pokud v derivovaných strukturách agens není explicitně vyjádřen nebo není konkretizován situací nebo kontextem – umožňují konstrukce typu *být* + trpné participium konatele zevšeobecnit; jde o další typ vět s tzv. všeobecným konatelem: *Zákony musí být dodržovány. O tom bylo vysloveno již mnoho názorů.*

Podmínka (4): ±

Patiens nemusí být specifikovatelný třídou substantiv se sémantickým rysem [+person]. Zvláštní pozornost zasluhují ZVS, ve kterých má výraz specifikující patiens stejnou referenci s výrazem specifikujícím agens a predikátem je dokonavé sloveso. Identita participantů se ve výrazové rovině ZVS projevuje syntaktickou reflexivizací, užitím reflexívního zájmena *se* pro specifikaci participantu patiens: *Petr se oholil (oblékl, umyl, učesal . . .).* I tyto věty jsou deagentizovatelné konstrukcí *být* + participium trpné; deagentizaci ovšem nelze

realizovat reflexívní formou slovesnou: *(Když jsem tam přišel), Petr už byl oholen (umyt, učesán, oblečen . . .)*. V derivovaných strukturách tohoto typu nelze rovněž vyjádřit agens a nadto mají vždy sémantický rys [+ rezultativnost]: **Petr byl oholen sebou.*

Podmínka (5): +

Konstrukce *být* + trpné participium je v češtině možné užít jen u predikátů s objektovým komplementem. Nemusí to být však jen predikáty s valenční pozicí S_{ak}, ale i predikáty s valenčními pozicemi jinými (predikáty nepřechodné). U predikátů přechodných zaujímá v odvozené syntaktické struktuře patiens pozici S_n; výsledkem je tedy derivovaná struktura s podmětem. U predikátů nepřechodných zůstává patiens ve stejné syntaktické pozici jako v ZVS, derivovaná struktura tedy pozici S_n (gramatického podmětu) neobsahuje: *Léčbu tuberkulózy vědci vyřešili úspěšně již v minulém století / Léčba tuberkulózy byla (vědci) úspěšně vyřešena již v minulém století. Účastníci zasedání o těchto problémech dlouho diskutovali / (Účastníky zasedání) bylo o těchto problémech dlouho diskutováno.* Užití konstrukce *být* + trpné participium se cítí jako prostředek knižní, až strojený, jde-li o sloveso nedokonavé: *S tím bylo počítáno na příští čtvrtletí. O tom bylo uvažováno již dávno. Tomu je přikládána velká důležitost.*

Pozornosti zasluhují událostní predikáty s významem „změna polohy" nebo „změna lokalizace" typu *položit, postavit, pověsit, zastrčit* apod.: (20) *Někdo položil knihu na stůl.*

ZVS s těmito predikáty lze deagentizovat dvojím způsobem:

(a) Konstrukcí *být* + trpné participium. Pokud má derivovaná struktura sémantický rys „nerezultativnost", obsahuje její sémantická struktura participant „směr", specifikovatelný v ZVS i v derivované struktuře směrovým komplementem typu ADVDir: (20a) *Kniha byla položena někým na stůl.*

Pokud má derivovaná struktura sémantický rys „rezultativnost", obsahuje její sémantická struktura participant „místo", specifikovatelný v derivované struktuře komplementem typu ADVLoc. (20b) *Kniha byla položena / položená na stole.* (20c) *Kniha je položena / položená na stole.*

Ve větách (20b) a (20c) nelze vyjádřit agens.

(b) Při širokém pojetí deagentizace lze za její výrazový prostředek považovat též konstrukci s „aktivní" formou 3. os. sg. nebo pl. nedokonavých predikátů typu *ležet, stát, viset, trčet:* (20d) *Kniha leží na stole. Klobouk visí na věšáku. Auto stojí před domem.* Je třeba zdůraznit, že věty typu (20d) jsou ekvivalentní jen s větami typu (20b) a (20c), nikoli s větami typu (20a).

Podmínka (6): ±

Z této podmínky vyplývá, že konstrukce *být* + trpné participium je použitelná ve všech osobách (na rozdíl od konstrukce s reflexívní formou slovesnou); jde tedy o plně paradigmatizovanou formu.

Ze struktury distinktivních rysů syntaktické konstrukce *být* + trpné participium je zřejmé, že tyto konstrukce je třeba zhodnotit také vzhledem k sémantickému rysu „rezultativnost" [± R]; tedy i vzhledem k protikladu „dějovost" (procesuálnost) : „výsledný stav" (statálnost): (21) *Z příkazu prokurátora byl*

byt (policii) zapečetěn. [– R] (22) *Když jsme tam přišli, byl byt už zapečetěn / zapečetěný.* [+ R]

V konstrukcích se sémantickým rysem [+ R] není možno užít v současné češtině spisovné trpného participia od sloves nedokonavých a zpravidla je anonymizován agens. Jen jako relikt staršího stavu přežívají i v rezultativním významu konstrukce s trpným participiem od sloves nedokonavých: *Ta kniha je tištěna v Berlíně. Obraz je malován na plátně. Koleje jsou sypány, vyhýbejte se jim!* Živé jsou tyto rezultativní konstrukce s nedokonavým participiem v jazyce lidovém, zvláště na Moravě: *Náš dům je stavěný v roce 1904. Ta louka je sečená před týdnem.*

Konstrukce s prézentními formami slovesa *být* + trpné participium sloves dokonavých mají vždy význam statální (rezultativní): *Obchody jsou ještě otevřeny. Rádio je pokažené. Petr je hladce oholen.*

1.1.1.3 Konstrukce s transponovaným užitím formy 3. os. pl.

Této konstrukce se využívá pro dekonkretizaci agentního participantu ZVS zejména v češtině hovorové (na rozdíl od ruštiny nebo i slovenštiny). Je třeba ji považovat za konstrukci nikoli totožnou, nýbrž homonymní s konstrukcí agentní s potenciálně realizovatelnou pozicí S_n. Při odsunutí agentu tímto způsobem se valenční potenciál predikátu redukuje; v derivované struktuře pozice S_n jakožto pozice pro větný člen není obsažena. Tím lze vysvětlit, že na rozdíl od konstrukce s reflexívní formou slovesnou nebo s formou *být* + trpné participium se do této pozice nemůže dostat patiens, i když zaujímá v ZVS syntaktickou pozici přímého komplementu S_{ak}: (22) *Účastníci konference tu záležitost už projednávali.* (22a) *Ta záležitost se už projednávala.* (22b) *(Účastníky konference) byla ta záležitost už projednávána.* (22c) *Tu záležitost už projednávali.*

Konstrukce s transponovaným užitím formy 3. os. pl. se používá k deagentizaci typu (1.1.1) za těchto distributivních podmínek:

Podmínka (1): +

Ulici Veveří už opravili. O tom psali v novinách. To prodávali před vánocemi.

Podmínka (2): –

Deagentní konstrukce s transponovaným užitím formy 3. os. pl. neumožňuje vyjádřit agens. Slouží tedy k jeho anonymizaci.

Podmínka (3) : +

Z této distributivní podmínky vyplývá, že deagentní konstrukce s transponovaným užitím formy 3. os. pl. nelze použít pro generalizaci konatele. Nejde tedy v češtině v těchto případech o věty s tzv. všeobecným konatelem. Stejně tak

nelze touto konstrukcí zevšeobecnit jiný personický participant, např. recipient nebo iniciátor, pokud zaujímají ve vzorci derivované struktury syntaktickou pozici S_n (viz 1.2)

Podmínky (4) – (6) : ±

1.1.1.4 Syntaktická konstrukce s transponovaným užitím forem 1. a 2. os. sg. a pl.

Tyto konstrukce se uplatňují pro deagentizaci typu 1.1.1 jako sekundární, druhotné. Dochází přitom k neutralizaci všech distinktivních rysů jednotlivých forem morfologické kategorie osoby, tj. k neutralizaci vztahu k mluvčímu, adresátovi, podmětu a rysu rozčleněnost : nerozčleněnost, a místo toho se vytváří protiklad jiný: protiklad forem kategorie osoby a příznakem [+ inkluzívnost] a forem s příznakem [–inkluzívnost] mluvčího a adresáta v roli konatele. Příznak [+inkluzívnost] nesou všechny transponované formy kromě 3. os. pl. Forma 3. os. pl. je naopak charakterizována příznakem [–inkluzívnost]. Transpozice vyznačující se příznakem [+inkluzívnost] jsou vhodnými konstrukcemi pro zevšeobecnění konatele, a představují tak další typ vět s tzv. všeobecným konatelem; na rozdíl od vět typu 1.1.1.1 – 2 je však konatel všeobecný vždy.

Podobně jako u konstrukce s transponovanou 3. os. pl., i v konstrukcích s transponovaným užitím ostatních forem kategorie osoby se redukuje syntaktická pozice S_n. (Patientní participant si proto zachovává v derivované struktuře svou původní syntaktickou pozici.) *Jak si usteleš, tak si lehneš. Jsou lidé tak dovední, že by ses na ně díval po celý den, a když je vidíš tropit ty nejhorší věci, bolí tě to víc, než kdyby to tropil člověk ségorský. Mučí tě to, jako bys ty sám měl podíl na jejich vině* (K. Čapek). *Když něco slíbím, tak to musím dodržet. Kapustičky zbavíme vnějších poškozených lístků a košťál křížem nakrojíme.*

Konstrukce s transponovaným užitím forem 1. a 2. os. sg. a pl. se užívá za těchto distributivních podmínek:

Podmínka (1): +

Podmínky (2 – 3): –

Podmínky (4 – 6): ±

Užití konstrukcí s transponovanými formami morfologické kategorie osoby pro dekonkretizaci agentu ve smyslu jeho zevšeobecnění se vyznačuje některými dalšími rysy a vlastnostmi. S všeobecností konatele zřejmě souvisí skutečnost, že se tyto konstrukce vyznačují dalším konstantním distinktivním rysem, a to [+neaktuálnost]. Děje jsou chápány atemporálně a důsledkem toho je častá prézentní forma slovesa. Z téhož důvodu se v tomto typu derivovaných

struktur užívá i morfologické formy imperativu: *Takovému člověku půjč peníze, a už je nikdy neuvidíš / Takovému člověku půjčíš peníze a už je nikdy neuvidíš.*

Důležitou vlastností konstrukcí s transponovaným užitím forem morfologické kategorii osoby je to, že jsou aplikovatelné i na predikáty statické – přináležitostní nebo kvalifikační: *Když máš dobré boty, tak ujdeš i v takovém terénu lehce 20 km. Když jsi jednou ředitelem, tak musíš podle toho jednat.*

Zdá se, že všechny konstrukce s transponovaným užitím forem morfologické kategorie osoby obsahují kromě zmíněných sémantických rysů vždy nějaký další, modální sémantický element. Vyplývá to z faktu, že mají povahu instrukcí, návodů, norem, doporučení, rad apod., a tedy jsou to z hlediska svého funkčního potenciálu věty blízké větám „normativním". V konstrukcích s transponovanými formami 1. os. sg. a pl. bylo by možno tento modální element označit jako „povinnost", „potřebu", „nutnost", kdežto v konstrukcích s transponovaným užitím 2. os. sg. a pl. jde spíše o modální odstín „možnosti", „schopnosti". Je pravděpodobné, že právě tyto dva různé sémantické modální elementy neumožňují transponované formy osob navzájem plně zaměňovat: *Před ale píšeme v češtině čárku / Před ale je třeba (musí se, je nutno) psát v češtině čárku. Takové věci neříkáme před cizími lidmi / Takové věci se nesmějí (nemají, není radno) říkat před cizími lidmi. Takového člověka snadno přesvědčíš / Takového člověka lze (je možno) snadno přesvědčit.*

V deagentizační funkci nelze v současné češtině užít konstrukce s transponovanou formou 3. os. sg. To bylo možné v jazyce starém a dosud do jisté míry v jazyce lidovém: *V Bratislavě dostane všechno. To musí často zalévat.* Starší stav se jako „živý archaismus" dochoval ve vedlejších větách srovnávacích typu: *Vyskočil, jako když ho bodne. Mluví francouzsky, jako když bičem mrská.* Zčásti je nedostatek transpozice 3. os. sg. v současné češtině suplován evropeismem forma 3. os. sg. + výrazy typu *člověk, jeden, lidé . . .*: *Tam člověk dostane všechno. Jeden to musí vždycky dobře uvážit.* Zdá se, že užitím výrazu *člověk* se dosti výrazně akcentuje v rámci všeobecného konatele právě mluvčí.

1.1.1.5 Vezmeme-li v úvahu všechny zmíněné základní distributivní podmínky v jejich komplexnosti, pak se ukazuje, že konstrukce s reflexívní formou slovesnou, konstrukce *být* + trpné participium a konstrukce s transponovanými formami kategorie osoby (mimo 3. os. pl.) jsou funkčně ekvivalentní za těchto distributivních podmínek: + 1, −2, −3, ±4, +5, +6:

(23) *Když se jednou schválí usnesení, musí se dodržovat.* (23a) *Když je jednou usnesení schváleno, musí být dodržováno.* (23b) *Když člověk schválí usnesení, musí ho dodržovat.* (23c) *Když jednou schválím usnesení, musím ho dodržovat.* (23d) *Když jednou schválíš usnesení, musíš ho dodržovat.* (23e) *Když jednou schválíme usnesení, musíme ho dodržovat.*

Deagentní konstrukce s reflexívní formou slovesnou, konstrukce *být* +

trpné participium a konstrukce s transponovanou 3. os. pl. jsou naopak ekvivalentní za těchto distributivních podmínek: +1, −2, +3, ±4, +5, +6:

(24) *Sáně se letos prodávaly už dlouho před vánocemi.* (24a) *Sáně byly letos prodávány už dlouho před vánocemi.* (24b) *Sáně letos prodávali už dlouho před vánocemi.* (25) *Tenhle podnik je veden bezmála jako státní úřad: horlivost není vítána, iniciativnosti a zvědavosti tu ukazují dveře, přesčasy se netrpí* (K. Čapek).

Konstrukce ekvivalentní na základě souboru distributivních podmínek prvního typu jsou schopny realizovat deagentní struktury s všeobecným konatelem. Konstrukce ekvivalentní na základě souboru distributivních podmínek druhého typu realizují deagentní struktury, v nichž konatel nemůže být pojímán jako všeobecný – je jen anonymizován. Pouze při použití konstrukce *být* + trpné participium je mimo to možné agentní participant vyjádřit v jiné syntaktické pozici derivované struktury.

Ze srovnání obou souborů distributivních podmínek vyplývá závěr, že teoreticky by neměla existovat v češtině ZVS, která by připouštěla při deagentizaci typu 1.1.1 ekvivalentně použít všech čtyř syntaktických konstrukcí sekundární diateze. Vyplývá to zřetelně především z diametrálně odlišného uplatnění distributivní podmínky č. 3.

Derivované deagentní struktury s *být* + trpné participium a s reflexívní formou slovesnou se zpravidla hodnotí jako struktury trpné (pasívní); viz IV 1 E 2.5.0. To neplatí o konstrukcích s transponovanými formami morfologické kategorie osoby. Vychází se tedy z toho, zda deagentnost je, nebo není vyjádřena též na rovině morfologické.

1.1.1.6 Deagentním strukturám typu 1.1.1 se podobají derivace založené na ZVS, v nichž je v pozici podmětu výraz označující stroje, nástroje, prostředky (výjimečně zvíře takto používané):

(26) *Letadla dopravovala na výstavu květin v Olomouci tulipány i z Holandska. Kombajny letos sklízely úrodu i za špatného počasí. Koně stahovali dříví k cestě.*

I pro derivaci těchto struktur lze užít týchž konstrukcí jako pro deagentizaci typu agens – patiens. Srov.:

(26a) *Tulipány se dopravovaly na výstavu květin v Olomouci letadly i z Holandska.* (26b) *Tulipány byly dopravovány . . .* (26c) *Tulipány dopravovali . . .* (26d) *Když dopravuješ tulipány na výstavu květin letadlem i z Holandska, stojí to hodně peněz.*

Jak však ukazují derivované struktury (26a) – (26d), nelze výraz *letadlo* chápat jako specifikaci participantu agens ve smyslu odd. E 1.0, nýbrž nejvýše jako agens „nástrojového typu", viz již C 1.1.1.2, nebo jako „prostředek". Ukazuje se totiž, že tento participant je realizovatelný nejen v derivované struktuře s konstrukcí *být* + trpné participium, ale i v derivovaných strukturách

založených na konstrukcích s reflexívní formou slovesnou a na transpozici forem morfologické kategorie osoby. Instrumentová povaha participantu specifikovaného výrazem *letadlo* se projevuje také v tom, že v derivovaných strukturách může mít formu S_i, tedy formu typickou pro určení nástroje, prostředku. Nadto pak v intenční struktuře predikátu je vždy implikován agens personický, který – a to vedle nástroje činnosti – je často spolu s nástrojem také vyjádřitelný:

(26e) *Tulipány byly organizátory dopravovány na výstavu květin v Olomouci letadly / pomocí letadel i z Holandska.*

Nelze ovšem vyloučit případy, kdy se nástroj, prostředek, stroj chápe personifikovaně, tedy jako živá bytost schopná aktivní, záměrné činnosti.

Možný je i takový výklad, že věty (26) nejsou ve skutečnosti ZVS, nepředstavují primární diatezi, ale jsou vlastně výsledkem derivace (transformace) konverzního typu, tedy výsledkem operace, při které se odsouvá participant agens z pozice podmětu ZVS a na jeho místo se přesouvá „prostředek" (viz C 2.4), mající v PD zpravidla formu S_i, event. *pomocí* S_g: *Organizátoři dopravovali tulipány . . . letadly / pomocí letadel i z Holandska → Letadla dopravovala tulipány na výstavu květin i z Holandska.* Za formální exponent této transformace by bylo možno považovat fakt, že derivovaná struktura s „instrumentem" v pozici S_n neumožňuje realizovat (vyjádřit) agentní participant. Takové pojetí bere více zřetel k intenční struktuře slovesa než k struktuře na něm se zakládající věty.

1.1.2 Deagentizace typu AGENS – RECIPIENT

Sémantická struktura výchozí věty obsahuje kromě agentního participantu v pozici S_n a patientního participantu v pozici S_{ak}, event. v pozici jiné, také participant, nebo nevalenční komponent, jehož sémantickou roli obecně charakterizujeme jako recipient (vlastník nebo beneficient). Jde tedy o sémantické struktury s třemi komponenty, z nichž recipient zaujímá v PD zpravidla syntaktickou pozici S_d, resp. u některých sémantických tříd predikátů má alternativně formu *pro* S_{ak}, pokud je specifikován výrazy se sémantickým rysem [+person] nebo [+anim]. (Neživý recipient zaujímá v PD syntaktickou pozici neshodného atributu.) (27) *Národní výbor přidělil Petrovi nový byt. Rodiče předplatili Petrovi / pro Petra časopis Mladý svět. Petr polámal větve jabloně na naší zahradě.*

Struktura se sekundární diatezí (SD) v typu 1.1.2 umožňuje odsunout agentní participant z pozice S_n a na jeho místo přesunout participant recipientní: (27a) *Petr má / měl (národním výborem / od národního výboru) přidělen nový byt. Petr má / měl (rodiči / od rodičů) předplacený časopis Mladý svět. Jabloň na naší zahradě má polámané větve (od Petra).*

Jako základní prostředek takové sekundární diateze slouží v češtině: (a) konstrukce *mít* + trpné participium; (b) konstrukce *dostat* + trpné participium.

Užívání jednotlivých deagentních konstrukcí tohoto typu je vázáno na soubor distribučních podmínek, podobně jako u typu 1.1.1. Budeme k nim dále odkazovat opět pomocí číslic a symbolů +, –, ± (platí, platí opak, irelevantní). Jde o tyto podmínky:

(1) výrazy pro specifikaci participantu agens/nositel obsahují sémantický rys [+person]
(2) v odvozené struktuře je vyjádřen agens/nositel
(3) mluvčí nebo adresát jsou vyloučeni z role agens/nositel
(4) výrazy pro specifikaci recipientu obsahují sémantický rys [+anim]
(5) výraz specifikující recipient je referenčně identický s výrazem specifikujícím agens/nositel
(6) výraz pro patiens může obsahovat sémantický rys [+person]
(7) sloveso má přímý objektový komplement s formou S_{ak} nebo *aby* Sent, *že* Sent, resp. jejich nominalizaci ve formě infinitivu
(8) mluvčí nebo adresát jsou vyloučeni z role patientu vyjádřeného v ZVS v pozici S_{ak}.

1.1.2.1 Syntaktická konstrukce *mít* + participium trpné

Užívá se jí k deagentizaci za těchto základních distributivních podmínek:

Podmínka (1): ±

Agentní participant je buď personický, a tedy specifikovaný nominálními výrazy se sémantickým rysem [+ person] nebo výrazy označujícími instituce, organizace, orgány (viz 1.0), nebo živočišný, a tedy specifikovatelný substantivními výrazy se sémantickým rysem [+anim, – person]: *Děkan povolil Pavlovi žádost o odklad zkoušky → Pavel má / měl (děkanem / od děkana) povolenu žádost o odklad zkoušky. Myši nám prožraly pytle s obilím → Máme / měli jsme (myšmi / od myší) prožrány pytle s obilím.*

Podmínka (2): ±

V derivované struktuře je obsažena syntaktická pozice pro konatele, a to buď pozice S_i, nebo pozice *od* S_g. Při nevyjádření agentního participantu ve struktuře se sekundární diatezí dochází k jeho anonymizaci. Pouze v případech, kdy v PD jsou agens a recipient specifikovány výrazy referenčně identickými, neumožňuje derivovaná syntaktická struktura s konstrukcí *mít* + participium trpné vyjádřit agens; viz podmínku (5).

Podmínka (3): –

Např.: *Uklidil jsem byt → Mám uklizený byt. Tys mu to přece slíbil → Má to přece (od tebe) slíbeno.*

Podmínka (4): ±

Z této podmínky vyplývá, že recipient je realizovatelný jak substantivy s rysem [+anim], tak substantivy s rysem [–anim]. V derivované struktuře může být tedy pozice S_n obsazena recipientem personickým, animálním nebo neživotným.

Podmínky (5 – 6): ±

(a) Jestliže agens a recipient mají stejnou referenci, pak syntaktická pozice recipientu v PD je vyjádřena reflexívním zájmenem *si* (event. *pro sebe*), a jde tedy podobně jako v 1.1.1.1 o syntaktickou reflexivizaci. Navíc bývá referenční identita s agentem zvýrazněna v češtině užitím „satelitního" pronominálního výrazu *sám: Petr si tu knihu už (sám) prostudoval → Petr už má tu knihu prostudovánu.*

V takovém případě derivovaná struktura s konstrukcí *mít* + trpné participium neobsahuje syntaktickou pozici pro vyjádření agentu, resp. její realizace by byla násilná: **Petr má tu knihu sám sebou prostudovánu.*

(b) Jestliže oba výrazy nemají stejnou referenci, pak derivovaná syntaktická struktura umožňuje vyjádřit agens.

Syntaktické struktury s diatezí typu 1.1.2 signalizovanou syntaktickou konstrukcí *mít* + trpné participium je možno v mnoha případech interpretovat dvojím způsobem, neboli jsou to vzhledem k výchozí diatezi struktury dvojznačné:

(28) *Petr má už pokoj uklizený / uklizen.*

Tento příklad je možno jako sekundární diatezi interpretovat jak na základě PD s výrazy referenčně identickými pro agens a recipient (28a), tak na základě PD s výrazy, které referenčně identické nejsou (28b): (28a) *Petr už si (sám) uklidil pokoj.* (28b) *Uklízečka uklidila Petrovi pokoj.*

Deagentní struktury s diatezí typu 1.1.2, které nelze interpretovat jako derivaci ze dvou různých výchozích ZVS, obsahují z hlediska sémantického:

(a) predikáty, které předpokládají, že recipient je vždy identický s agentem: *Mám ten problém už promyšlený;*

(b) predikáty, které vylučují, aby recipient byl identický s agentem: *Mám doporučeno léčit se v lázních. Má tu žádost schválenu. Má pacienty vyšetřené.*

Podmínka (7): +

Srov.: **Má o tom rozhodnuto.* **Má s tím už pomoženo.*

V této souvislosti zasluhují pozornosti derivované struktury se syntaktickou konstrukcí *mít* + participium trpné, které obsahují predikáty s významem polohy a lokalizace: (29) *Auto mám postavené před domem. Klobouk máš pověšený v předsíni.* S těmito strukturami jsou totiž ekvivalentní struktury s konstrukcí *mít* + infinitiv: (29a) *Auto mám stát před domem. Klobouk máš viset v předsíni.* K tomu viz odd. 1.1.1.2.

Podmínka (8): ±

Deagentní struktury s konstrukcí *mít* + participium trpné mají vždy rezultativní (statální) význam: vyjadřují tedy výsledný stav vyplynulý z nějakého minulého děje. Proto se spojení *mít* + participium trpné chápe často jako náběh k analytickému slovesnému tvaru a označuje se jako tzv. slovanské perfektum. Přítomnost rysu [+R], jsou-li splněny ostatní distributivní předpoklady, umožňuje zaměnit konstrukci *mít* + trpné participium konstrukcí *být* + trpné participium: *I. B. už má třídu vyvětránu / Třída I. B. je už vyvětrána. Schůzi máme svolánu na pátek / Schůze je svolána na pátek.*

Obě struktury ovšem nejsou synonymní, neboť konstrukce *být* + participium trpné neumožňuje realizovat recipient, i když je v sémantické struktuře PD implikován (může být v derivované struktuře specifikován jen nějakým výrazem s posesívní funkcí v pozici atributu): *Petr opravil Pavlovi auto → Pavlovo auto je už opravené / Pavel má už auto opravené).*

1.1.2.2 Syntaktická konstrukce *dostat* + participium trpné

Jako prostředku sekundární diateze užívá se této konstrukce za těchto distributivních podmínek:

Podmínka (1): +

Z této podmínky vyplývá, že agens je vždy personický, event. může být realizován výrazy označujícími instituce, úřady, orgány a organizace:

(30) *Děkan uložil Petrovi, aby udělal zkoušky do konce listopadu / udělat zkoušky do konce listopadu.*

(30a) *Petr dostal (od děkana / děkanem) uloženo, aby udělal zkoušky do konce listopadu / udělat zkoušky do konce listopadu.*

Podmínka (2): +

Pokud mluvčí potřebuje vyjádřit agentní participant, mívá výraz pro jeho specifikaci v derivované syntaktické struktuře obvykle formu *od* S_g, řidčeji S_i: *Dostal jsem (od děkanátu / děkanátem) proplaceny diety za cestu do Prahy.*

Podmínka (3): –

Podmínka (4): +

Podmínka (5): –

To je jedna z podstatných distributivních podmínek odlišujících užití této konstrukce od konstrukce *mít* + trpné participium; zároveň z ní také vyplývá, v jakých kontextech jsou obě konstrukce navzájem zaměnitelné. Za této podmínky je eventuální ekvivalence obou konstrukcí limitována ještě dalšími faktory distributivní i sémantické povahy (viz 1.1.2.3):

(31) *Ředitelství školy kladně vyřídilo Petrovi žádost o cestu do zahraničí.* (31a) *Petr dostal (od ředitelství školy) kladně vyřízenou / vyřízenu žádost o cestu do zahraničí.* (31b) *Petr má / měl (od ředitelství školy) žádost o cestu do zahraničí kladně vyřízenou.*

Podmínka (6): –

Podmínka (7): ±

Pokud ZVS obsahuje syntaktickou pozici pro přímý komplement, je realizovatelný ve formě S_{ak}, nebo *aby* Sent, *že* Sent, resp. jejich nominalizacemi ve formě infinitivu: *Lékař mi dovolil, abych kouřil / že smím kouřit / kouřit jen dvě cigarety denně → Dostal jsem dovoleno (od lékaře) kouřit jen dvě cigarety denně.*

Užití deagentní konstrukce *dostat* + participium trpné je však možné také u poměrně sémanticky vyhraněných tříd sloves typu *namlátit, nařezat, nafackovat* ... a typu *vyhubovat, vynadat, vyčinit, vyspílat* ... Tato slovesa pokládáme za intranzitivní, tj. v jejich ZVS není obsažena pravovalenční pozice pro přímý komplement. To je zároveň jeden z důvodů, proč v daných případech není s konstrukcí *dostat* + trpné participium ekvivalentní konstrukce *mít* + trpné participium: (32) *Petr vynadal Pavlovi.* (32a) *Pavel dostal (od Petra) vynadáno.* (32b) **Pavel má vynadáno (od Petra).*

Podmínka (8): +

Tato distributivní podmínka v zásadě platí. Proti tomu stojí jen ojedinělé případy typu: *Dostal jsem tě přiděleného jako pomocníka. Tak už jste mě dostali konečně schváleného.*

1.1.2.3 Z rozboru distributivních podmínek užití konstrukcí *mít* + trpné participium a *dostat* + trpné participium vyplývá, že obě konstrukce jsou zaměnitelné v podstatě za těchto distributivních podmínek: + 1, + 2, – 3, + 4, – 5, – 6, + 7, + 8.

(33) *Národní výbor přidělil Petrovi byt.*

(33a) *Petr má / měl (od národního výboru) přidělen byt.*

(33b) *Petr dostal (od národního výboru) přidělen byt.*

Na druhé straně však řada distributivních podmínek ekvivalenci obou konstrukcí vylučuje. Existují nadto i jiné limitující faktory. Jedním z nejzávažnějších je to, že deagentní konstrukce *mít* + participium trpné se vyznačují sémantickým rysem [+R] (rezultativnost, statálnost, viz 1.1.2.1), kdežto konstrukce *dostat* + participium trpné jsou vůči distinktivnímu rysu [+R] nepříznakové, resp. u sémantických tříd predikátů typu *namlátit, nafackovat, nařezat* ... a typu *vyhubovat, vynadat, vyčinit* ... mají distinktivní rys [–R].

Mimo to je konstrukce *dostat* + participium trpné vázána na poměrně vyhraněné sémantické třídy predikátů, a to takových, které svou sémantickou

strukturou implikují faktický recipient, nikoli např. vlastníka, beneficient, popř. prožívatele: (34) *Celníci zabavili matce kufr / matčin kufr.* (34a) *Matka má zabavený kufr.* (34b) **Matka dostala zabavený kufr.*

Jsou to především predikáty s významem „způsobit, aby někdo něco měl" (kromě kategoriálního slovesa *dát*): *nahradit, přidat, přidělit, zaplatit . . .*, dále predikáty s významem „způsobit, aby někdo měl instrukci k nějaké činnosti" *(poručit, přikázat, doporučit, nařídit, předepsat, uložit, dovolit . . .)*, některé predikáty s významem „způsobit, aby někdo měl nějakou informaci" *(oznámit)* a dále už uvedené predikáty typu *nařezat, namlátit, nafackovat . . .* a typu *vyhubovat, vynadat.*

Je-li v primární diatezi implikován recipient všeobecný, specifikovatelný obvykle výrazy typu *člověk, lidé* v odpovídající syntaktické pozici a gramatické formě, pak si zachovává rys všeobecnosti i v odvozených deagentních strukturách typu 1.1.2.2, v nichž zaujímá pozici S_n (podmětu).

V konstrukci *dostat* + participium trpné je všeobecný recipient signalizován buď tak, že je specifikován výrazy *člověk, lidé*, nebo tak, že se užije transponovaných forem 1. a 2. os. sg. a pl. slovesa *dostat*, event. jeho formy reflexívní (viz k tomu 1.2.1): (35) *Úřady tam člověku / lidem povolí v podstatě všechno.* (35a) *Člověk (lidé) tam dostane (od úřadů) povoleno v podstatě všechno.* (35b) *Tam dostaneš / dostanu / dostanete (od úřadů) povoleno v podstatě všechno.*

V deagentní konstrukci *mít* + participium trpné bývá všeobecný recipient v podmětové pozici rovněž specifikován výrazy *člověk, lidé*, nebo signalizován transponovanými formami 1. a 2. os. sg. a pl.: (36) *Když národní výbor přidělí člověku byt, to se mu to žije.* (36a) *Když má člověk od národního výboru přidělen(ý) byt, to se mu to žije.* (36b) *Když máš přidělený nový byt, to se to pak žije.* Ve všech uvedených případech zevšeobecnění recipientu má za následek to, že se konstrukce vyznačují distinktivním rysem [+neaktuálnost].

1.1.3 Deagentizace typu AGENS – INICIÁTOR

Tento typ derivovaných struktur předpokládá takové výchozí věty, ve kterých je implikován iniciátor. Na rovině ZVS mu sice neodpovídá pozice valenční, ale v derivované struktuře se iniciátor dostává na místo podmětu. Ve výchozí diatezi bývá iniciátor specifikován různými výrazy, nejčastěji výrazy typu *z podnětu (popudu) / na popud* S_g, ZVS obsahuje agens ve valenční pozici S_n a patiens v pozici S_{ak}.

Podstatou deagentizace typu 1.1.3 je odsunutí agentu z pozice podmětu výchozí věty; v derivované struktuře bývá zpravidla dekonkretizován.

Základním prostředkem deagentizace tohoto typu je syntaktická konstrukce *dát / nechat* + infinitiv: (37) *Lékaři malého Petra na podnět učitelky znovu*

důkladně vyšetřili → Učitelka dala / nechala malého Petra (lékaři) znovu důkladně vyšetřit.

Výraz *dát / nechat* je možno někdy vynechat. Tato možnost je podmíněna pragmaticky, zejména stupněm znalostí o světě. Tak je tomu např. v případech typu: *Karel IV. dal / nechal postavit chrám sv. Víta // Karel IV. postavil chrám sv. Víta. Nero zapálil Řím. Hitler vyvraždil milióny židů.* Konstrukci s *nechat* je ovšem možné považovat za deagentizaci jen v těch případech, kdy je výraz *nechat* substituovatelný výrazem *dát*. Pokud tomu tak není, je třeba věty s *nechat* interpretovat jinak (viz 1.1.3.1).

Jestliže výchozí diateze obsahuje recipient, nemůže být výraz, který tento participant specifikuje, referenčně identický s výrazem specifikujícím agens: (38) *Rodiče předplatili dětem / pro děti z podnětu třídní učitelky časopis Mateřídouška → Třídní učitelka dala / nechala předplatit dětem / pro děti (od rodičů) časopis Mateřídouška.* (39) *Pavel si postavil z podnětu Petra na zahradě garáž – *Petr nechal Pavla postavit si na zahradě garáž.* Struktura typu *Petr nechal Pavla* . . . není deagentizace typu 1.1.3; k její interpretaci viz 1.1.3.1.

Referenční identita iniciátoru s recipientem se v derivované struktuře projevuje syntaktickou reflexivizací: recipient je specifikován formami reflexívního zájmena *si / sobě*, event. *pro* S_{ak} (= pro sebe): (40) *Sekretářka objednala vedoucímu katedry letenku do Prahy z jeho podnětu* (= z podnětu vedoucího katedry) → *Vedoucí katedry si (pro sebe) dal / nechal sekretářkou objednat letenku do Prahy.*

Případná referenční identita iniciátoru s patientním participantem je v derivované struktuře signalizována syntaktickou reflexivizací, tj. výrazem *se*: (41) *Strýc ostříhal Petra z jeho* (= Petrova) *podnětu → Petr se dal / nechal ostříhat (strýcem).*

Derivované struktury s patientem nebo recipientem referenčně identickým s iniciátorem v pozici S_n jsou blízké, a tedy do značné míry ekvivalentní s konstrukcemi s tzv. „podníceným pasívem" (viz 1.1.1.1): *Holím se u pana Pivoňky / Dávám se holit u pana Pivoňky* a s konstrukcemi, které by bylo možno analogicky označit jako konstrukce s „podníceným recipientem": *Šiju u pana Pivoňky // Dávám / nechávám si šít u pana Pivoňky.*

1.1.3.1 Je třeba upozornit na to, že konstrukce *dát / nechat* + infinitiv je v češtině polyfunkční. Užívá se jí tedy nejen jako prostředku deagentizace typu agens – iniciátor, ale i v případech jiných:

Typ I: *Petr nechal Pavla čekat. Petr nechal Pavla o tom přemýšlet.*

Po výrazové stránce je na tomto typu nejcharakterističtější, že výraz *nechal* v něm nelze nahradit výrazem *dal*. V dané podobě představují tyto konstrukce nominalizované struktury s vedlejší větou s *aby*, tedy: *Petr nechal Pavla, aby (Pavel) čekal.*

Infinitivizace výchozí souvětné struktury je umožněna referenční identitou výrazu *Pavel*, specifikujícího v hlavní větě participant v roli patiens a ve vedlejší větě participant v roli agens. Z toho vyplývá, že v struktuře s infinitivem *Petr nechal Pavla čekat* odpovídá výrazu *Pavel* vlastně podvojná role agens/patiens.

Tento výklad podporují i formálně syntaktické ukazatele.

V souvětné konstrukci, v níž je výrazem *Pavel* specifikován jen participant patiens, je možné provést deagentizaci typu agens – patiens konstrukcí *být* + trpné participium, připouštějí-li to ostatní distributivní podmínky: *Pavel byl nechán Petrem, aby v klidu přemýšlel.*

Deagentizace tohoto typu ve struktuře s infinitivem je, jak se zdá, nekorektní, nebo aspoň násilná. Důvodem je právě to, že výraz *Pavla* v struktuře s infinitivem, např. ve větě *Petr nechal Pavla o tom přemýšlet*, plní podvojnou roli patiens/agens, rozumí se patiens k predikátu *nechat* a agens k predikátu *přemýšlet.*

Důvodem, proč ve strukturách typu *Petr nechal Pavla, aby o tom přemýšlel. Petr nechal Pavla o tom přemýšlet* nelze výraz *nechat* nahradit výrazem *dát*, je to, že predikát *nechat* je v těchto strukturách víceméně synonymní se sémantickou třídou predikátů typu *dovolit, umožnit, připustit, svolit, souhlasit* . . .

Typ II: *Petr dal Pavlovi vypočítat složitý příklad. Petr dal / nechal sekretářce opsat pro šéfa závěrečnou zprávu.*

Tyto struktury je třeba chápat jako výsledek infinitivizace primárních struktur souvětných, ve kterých vedlejší věta realizuje propoziční participant predikátu věty hlavní, tedy: *Petr dal Pavlovi (za úkol), aby (Pavel) vypočítal složitý příklad. Petr dal sekretářce (pokyn), aby (sekretářka) opsala šéfovi / pro šéfa závěrečnou zprávu.*

Ve strukturách kondenzovaných odpovídá výrazům *Pavlovi, sekretářce* podvojná sémantická role, a to – na rozdíl od typu (I) – role recipient/agens. Proto je možné tyto struktury deagentizovat konstrukcemi pro typ 1.1.2, jsouli splněny odpovídající základní distributivní podmínky, tj. konstrukcemi *dostat* + participium trpné nebo *mít* + participium trpné: *Pavel dostal (od Petra) uloženo, aby vypočítal složitý příklad / vypočítat složitý příklad. Pavel měl (od Petra) uloženo, aby vypočítal složitý příklad / vypočítat složitý příklad.*

Z nekondenzovaných příkladů vyplývá, že predikát *dát* ve strukturách infinitivizovaných je třeba chápat jako primárně analytický, tj. *dal mu opsat = dal mu za úkol, dal mu pokyn, rozkaz, příkaz . . ., aby opsal / opsat.*

Nejde tedy o *dát* ve stejném významu, jaký má tento výraz v deagentizační konstrukci typu 1.1.3; naopak z předpokladu o primárně analytickém charakteru tohoto predikátu vyplývá, že je v podstatě synonymní se sémantickou třídou predikátů typu *poručit, uložit, rozkázat, přikázat, nařídit* . . .

Predikát *dát* je v těchto strukturách někdy zaměnitelný predikátem *nechat*, ale je to vyjádření hovorové, až lidové.

Typ III: *Petr nechal hrát rádio celou noc. Petr nechal růst trávu i na cestičkách.*

Také těmto strukturám odpovídají výchozí struktury souvětné typu *Petr nechal rádio, aby (rádio) hrálo celou noc. Petr nechal trávu, aby (tráva) rostla i na cestičkách.*

Výrazy *rádio* a *tráva* specifikují v hlavní větě participant patiens a ve vedlejší větě participant nositel. V kondenzované struktuře mají sice formu odpovídající participantu patiens, ale i zde je třeba raději vycházet z toho, že plní podvojnou roli patiens/nositel.

1.1.3.2 Trpné participium s *být, dostat*, event. *mít* lze často nahradit předložkovým výrazem s verbálním substantivem. Připomínáme tyto konstrukce proto, že i ony vlastně dekonkretizují agens a umožňují, aby se v nich v pozici S_n (podmětu) umístil buď patiens *(Auto je v opravě. Petr je na léčení)*, nebo recipient *(Petr má už auto v opravě. Petr měl tatínka dlouho na léčení)*.

1.1.4 Deagentizace AGENS / PROŽÍVATEL – PATIENS

Jde o konstrukce typu:

(42) *Petr studoval matematiku lehce (snadno, s potěšením). Básničky si (těžko) pamatuji. Trasu z Brna do Jedovnic jsme šli pohodlně* → (42a) *Petrovi se studovala matematika lehce (snadno, s potěšením). Básničky se mi těžko pamatují. Trasa z Brna do Jedovnic se nám šla pohodlně.*

Participantu zaujímajícímu v ZVS pozici S_n připisujeme podvojnou roli agens/prožívatel. Sémantická struktura ZVS v příkladu (42) obsahuje navíc participant patiens ve valenční pozici S_{ak}. Přemístění participantu se realizuje konstrukcí s reflexivní formou slovesnou. Z prožívatelského charakteru (příznaku) participantu zaujímajícího v ZVS pozici S_n vyplývá, že v sémantické struktuře může být podána charakteristika způsobů prožívání činnosti nebo děje. Tato charakteristika je lexikálně specifikována zpravidla adverbiálními výrazy. Kromě uvedených to mohou být i adverbiální výrazy další, pokud jsou s nimi ekvivalentní, např. *dobře, špatně*. V derivované struktuře zaujímá participant agens/prožívatel syntaktickou pozici S_d, která zvýrazňuje právě jeho prožívatelský charakter. Tím se zároveň vysvětluje fakt, že se adverbiální výrazy, jimiž jsou intenzita nebo způsob prožívání nějaké činnosti, děje nebo stavu charakterizovány, stávají obligatorním komponentem derivované struktury. Zároveň se v derivované struktuře přesouvá do uvolněné pozice S_n patientní participant ZVS (42a).

Pokud ZVS ve své sémantické struktuře patientní participant neobsahuje, a její GVV tedy nemá odpovídající syntaktickou pozici, pak derivovaná struktura po odsunutí agentu/prožívatele neobsahuje syntaktickou pozici S_n: *Celou noc jsem spal (pohodlně, lehce, dobře, sladce, příjemně)* → *Celou noc se mi spalo lehce, dobře, příjemně. Pacient už lépe dýchá* → *Pacientu se už lépe dýchá.*

Participant agens/prožívatel může být v derivovaných strukturách dekonkretizován, tj. anonymizován nebo generalizován. Na výrazové rovině věty se dekonkretizace manifestuje neobsazením syntaktické pozice S_d: *Dějepis se studuje lépe než matematika. Tam se dobře jí.*

V expresívních derivovaných konstrukcích se adverbiální výraz vynechává a jeho absence je signalizována příznakovými typy intonace: *Nám se žije! Vám se to mluví!*

1.1.5 Přemístění prožívatele z pozice S_n základové větné struktury

Zvláštní typ sekundární diateze představují věty jako: *Chce se mi spát. Petrovi se chtělo dlouho do noci povídat. Nechtělo se nám celý večer sedět u televizoru.*

Jádrem těchto derivovaných struktur je konstrukce typu reflexívní forma slovesná modálního slovesa *chtít* + S_d + infinitiv. Reflexívní forma slovesná modálního slovesa *chtít* ukazuje na přemístění nějakého participantu zaujímajícího v ZVS syntaktickou pozici S_n do syntaktické pozice S_d derivované struktury. Roli tohoto participantu lze charakterizovat jako prožívatel. Užití modálního slovesa *chtít* v derivované struktuře ukazuje na to, že už v sémantické struktuře PD je třeba počítat s analytickými predikáty, obsahujícími ve své sémantické struktuře nějaký modální element. Výchozí struktury k nim tedy představují věty typu *Mám chuť (náladu, potřebu . . .) spát. Petr měl chuť (náladu, úmysl, nutkání . . .) dlouho do noci povídat. Neměli jsme chuť (náladu, zájem . . .) sedět celý večer u televizoru* (viz E 3.5.2).

V hovorovém jazyce se v derivované struktuře může dostat do pozice S_n i druhotný patiens implikovaný sémantikou infinitivu, pokud je realizovatelný substantivy ve formě S_{ak}: *Nemám chuť tu střechu opravovat* → *Nechce se mi tu střechu opravovat / Ta střecha se mi už nechce opravovat.*

1.2 ODSUNUTÍ RECIPIENTU A INICIÁTORU Z POZICE S_n DERIVOVANÝCH STRUKTUR (diateze druhé instance)

Recipient a iniciátor zaujímající v derivovaných strukturách typu 1.1.2 (agens – recipient) a typu 1.1.3 (agens – iniciátor) syntaktickou pozici S_n (podmětu) je možno z této pozice odsunout. Derivované syntaktické struktury reprezentují-

cí diatezi první instance jsou tedy východiskem pro sekundární diatezi druhé instance. Syntaktické struktury představující diatezi druhé instance už neobsahují pozici pro odsunutý recipient nebo iniciátor, nelze je proto lexikálně specifikovat (jsou tedy v těchto strukturách dekonkretizovány, anonymizovány nebo generalizovány).

Základní prostředky sekundární diateze druhé instance jsou reflexívní forma slovesná, transponované užití 3. os. pl. a transponované užití ostatních forem morfologické kategorie osoby, aplikované na konstrukce se sekundární diatezí první instance.

1.2.1 Typ RECIPIENT – PATIENS

Výchozí diateze pro derivaci typu recipient – patiens představují struktury typu 1.1.2, v nichž recipient zaujímá pozici S_n. Obecně ji lze demonstrovat strukturou: *Někdo měl / dostal od někoho / někým přiděleno něco.*

Ve struktuře představující diatezi druhé instance se recipient *(někdo)* odsouvá z pozice S_n pomocí těchto základních konstrukcí:

(a) Konstrukce s reflexívní formou slovesnou sloves *dostat / mít* + participium trpné.

Korektní je reflexívní forma slovesná u slovesa *dostat*, nekorektní je tato forma u slovesa *mít*, jak vůbec vyplývá z výkladů (1.1.1.1), kde se připomíná, že predikáty statické, zvl. vyjadřující relaci kvalifikace a přináležitosti *(být, mít)* v češtině tvoření těchto forem nepřipouštějí. Uvádíme proto její užití v daném případě s hvězdičkou.

Konstrukce s reflexívní formou sloves *dostat / mít* + participium trpné umožňuje, aby se do pozice S_n, uvolněné odsunutím recipientu, dostal participant patiens, pokud je v sémantické struktuře věty implikován a pokud je v pozici S_{ak}: *Když se dostane / * má přidělena (někým) vlastní pracovna, to se dobře plní úkoly.* V případě, že sémantická struktura věty participant patiens vůbec neobsahuje nebo zaujímá-li jinou pozici než S_{ak}, jsou výsledkem diateze druhé instance syntaktické struktury, které syntaktickou pozici S_n (podmětu) neobsahují, tedy struktury tradičně chápané jako věty bezpodmětné: *Tam se dostane vždycky vynadáno.*

(b) Konstrukce s transponovaným užitím 3. os. pl. slovesa *mít* + participium trpné: *Všude už měli rozsvíceno. Jaselskou ulici už měli opravenu loni.*

(c) Konstrukce s transponovaným užitím ostatních forem morfologické kategorie osoby sloves *dostat / mít* + participium trpné: *Když mám (dostanu) / máš (dostaneš) přidělenu novou pracovnu, to se dobře plní úkoly.*

1.2.2 Typ INICIÁTOR – PATIENS

Výchozí diatezi pro derivaci typu iniciátor – patiens představují struktury se SD první instance typu 1.1.3, v nichž participant iniciátor zaujímá pozici S_n. Obecně ji lze demonstrovat strukturou: *Někdo dal / nechal někomu / pro někoho někým / od někoho udělat něco.*

Ve struktuře představující diatezi druhé instance se participant iniciátor *(někdo)* odsouvá z pozice S_n pomocí těchto základních konstrukcí:

(a) Konstrukce s reflexívní formou slovesnou sloves *dát (nechat)* + infinitiv.

Při odsunutí participantu iniciátor z pozice S_n derivované struktury s diatezí první instance se do této pozice přesouvá participant patiens: *Když se dá (nechá) pro děti místo školky postavit plovárna, pak se matky nemohou včas zapojit do pracovního procesu.*

(b) Konstrukce s transponovaným užitím 3. os. pl. sloves *dát (nechat)* + infinitiv.

Tato konstrukce vylučuje při dekonkretizaci aspekt zevšeobecnění, neboť – jak vyplývá z výkladů v 1.1.1.3 – je příznaková ve smyslu [+ neinkluzívnost], tj. vylučuje z potenciálních iniciátorů mluvčího nebo adresáta: *Divím se, že ho za takovou maličkost dali (nechali) vyhodit z koleje.*

(c) Konstrukce s transponovaným užitím ostatních forem morfologické kategorie osoby slovesa *dát (nechat)* + infinitiv: *Co se rozčiluješ! Když (si) dám (nechám) / dáš (nechá) opravit televizor neodborníkem / od neodborníka, pak není divu, že se brzy pokazí.*

1.3 DEKONKRETIZACE PATIENTU

V typech derivovaných struktur s konstrukcí s reflexívní formou slovesnou, *být* + trpné participium, *mít* + trpné participium, pokud obsahují sloveso dokonavé a tranzitivní, může být participant patiens dekonkretizován. Přitom derivované struktury typu 1.1.1 pozici S_n neobsahují, mají tedy formu bezpodmětou. Derivované struktury typu 1.1.2 při dekonkretizaci patientu mají v pozici S_n recipient, a jsou tedy podmětné. Stanovení přesných podmínek dekonkretizace patientu je obtížné. K dekonkretizaci dochází zejména u těch dokonavých predikátů, které už v ZVS nevyžadují valenční pozici pro patiens jako pozici obligatorní, ale jen potenciální: *Už jsme (světnici) uklidili, zametli . . .* → *Už je zameteno, uklizeno . . . Matka už (postel) ustlala* → *Už je ustláno / Už máme ustláno.*

Nejde tedy vlastně v uvedených příkladech o dekonkretizaci patientu v pravém slova smyslu; v derivovaných strukturách se jen reflektuje stav (situ-

ace) ze struktur výchozích. Struktury s tzv. dekonkretizovaným patientem mají vesměs význam rezultativní, statální.

Pozn.: Do problematiky hierarchizace sémantické struktury věty, chápané jako rozmisťování komponentů téže sémantické struktury v různých syntaktických pozicích, tj. jako formování téže sémantické struktury různými strukturami syntaktickými, zásadně nepatří problematika tzv. zevšeobecňování (generalizace) participantů tehdy, jsou-li tyto participanty už v PD lexikálně specifikovány zevšeobecňujícími výrazy typu *člověk, lidé, jeden, někdo, kdosi, kdokoli* . . ., nebo jsou-li lexikálně specifikovány a identifikovány (a tím zevšeobecňovány) transponovaným užitím osobních zájmen. Jde tedy o případy typu: *Člověk tu věc tak rychle nepochopí. Učitel člověka opraví, a on si z toho nevezme poučení. Lékaři člověku neustále doporučují přestat kouřit.*

Užití těchto výrazů neznamená hierarchizaci participantů sémantické struktury věty ve smyslu jejich přemístění do různých syntaktických pozic, ale musí být posuzováno a interpretováno z hlediska reference. Jako lexikální specifikátory participantů sémantické struktury věty se totiž ničím neliší od jiných výrazů, jimiž je daný participant na základě jejich sémantických rysů a z nich vyplývajících selekčních tendencí specifikovatelný. Otázka tzv. zevšeobecňování participantů se problematiky hierarchizace sémantické struktury věty a popisu jejich prostředků týká jen potud, pokud tyto prostředky (konstrukce), sloužící primárně k odsunutí příslušného participantu z pozice S_n, ho na základě svých distinktivních rysů a distributivních podmínek umožňují zároveň zevšeobecnit.

1.4 DEKAUZATIVIZACE

Mnohé ZVS s akčními mutačními predikáty (kauzativními) umožňují, aby jejich syntaktická pozice podmětu byla obsazena výrazy se sémantickým rysem [-anim]. Agentní povaha takového podmětového výrazu je značně oslabena. Nazýváme proto participant specifikovaný výrazy s rysem [-anim] kauzátor (viz C 1.1.1.2.2).

Výrazy, které kauzátor specifikují, je možno rozdělit do tří poměrně vyhraněných sémantických skupin. Jsou to:

(1) substantivní výrazy se sémantickým rysem [+natur], např. *vítr, bouře, voda, oheň, požár, žár, mráz, mlha, hrom, dým, sníh, lavina* apod.: *Požár zničil prodejnu potravin. Voda zaplavila údolí. Prudká záře ho oslepila* aj.;

(2) substantivní výrazy se sémantickým rysem [+psychosomatický stav], např. *ospalost, bolest, lítost, žárlivost, nenávist, starost, strach, hrůza* apod.: *Bolest v pravé noze ho probudila. Po celou dobu manželství ho trápila žárlivost. Úzkost mu sevřela srdce* aj.;

(3) výrazy označující děj/stav mají primárně formu věty nebo její nominalizovanou podobu dějového substantiva: *To, že Petr četl (četba), Petra uklidnilo (uklidnila). Ta diskuse mě unavila. To, že Petr protestoval (Petrův protest), Pavla polekalo (polekal).*

V uvedených případech lze kauzátor odsunout ze syntaktické pozice S_n (podmětu věty). Slouží k tomu konstrukce *být* + trpné participium. Do pozice podmětu se přitom přesouvá výraz specifikující patiens: *Prodejna potravin by-*

la zničena požárem. Po celou dobu manželství byl trápen žárlivostí. Petr byl tím, že četl (četbou), unaven.

K dekauzativizaci nelze použít reflexívní formy slovesné; vyplývá to z podmínky (1) formulované v 1.1.1.1. S derivovanými strukturami dekauzativního typu bývají někdy ekvivalentní věty s neakčními mutačními predikáty: *Únava ho uspala → Byl uspán únavou / Usnul únavou. Kouř (dým, zápach) zaplnil celý byt → Celý byt byl zaplněn kouřem (dýmem, zápachem) / Celý byt se zaplnil kouřem (dýmem, zápachem). Závist ho užírala → Byl užírán závistí / Užíral se závistí. To, že Pavel přišel, (Pavlův příchod) Petra potěšilo (potěšil) → Petr byl potěšen tím, že Pavel přišel (Pavlovým příchodem) / Petr se potěšil tím, že Pavel přišel (Pavlovým příchodem).*

Obsahuje-li PD s kauzátorem v pozici podmětu ve své sémantické struktuře také recipient s formou S_d, může být pro dekauzativizaci použito konstrukce s *mít* + trpné participium. Do podmětové pozice se v takovém případě dostává výraz specifikující recipient. Derivované struktury jsou příznakově rezultativní (statální): *Prach pokryl Petrovi obličej → Petr má / měl obličej pokrytý prachem. Lítost sevřela Petrovi hrdlo → Petr má / měl hrdlo sevřeno / sevřené lítostí. Těžká fyzická práce zdeformovala matce ruce → Matka měla zdeformovány / zdeformované ruce těžkou fyzickou prací.*

Také v těchto případech mohou být s derivovanými strukturami ekvivalentní struktury s neakčními mutačními predikáty. Recipient v nich zaujímá zpravidla syntaktickou pozici neshodného atributu ve formě adnominálního genitivu nebo posesívního adjektiva: *Petrův obličej / Obličej našeho Petra se pokryl prachem. Petrovo hrdlo se sevřelo úzkostí.* Ekvivalentní struktury však nemají sémantický rys statálnosti.

Role kauzátoru v podmětové pozici může nabýt i výraz se sémantickým rysem [+person], pokud kauzativní predikát nese sémantický rys [+nezáměrnost]. Je-li výraz specifikující recipient referenčně identický s výrazem specifikujícím agens / kauzátor, tj. má-li podobu dativu reflexivního zájmena *si*, nelze takové struktury derivovat pomocí konstrukce *být* + trpné participium, ale jen pomocí konstrukce *mít* + trpné participium. *Petr si vylomil zub* („Petr si svou neopatrností, nezáměrně, vylomil zub") → **Petrovi byl vylomen zub / Petr má / měl vylomen / vylomený zub.*

Možné je užití konstrukce *být* + trpné participium při referenční neidentitě výrazů specifikujících agens/kauzátor a recipient: *Pavel (svým neopatrným jednáním) vylomil Petrovi zub → Petrovi byl (neopatrností Pavlovou / Pavlem) vylomen zub.*

Místo nenáležitých konstrukcí s *být* + trpné participium v případech referenční identity agentu/kauzátoru a recipientu užívá se jako ekvivalentních ZVS s mutačními predikáty neakčními: *Petrovi se vylomil zub. Matce se rozbily brýle.*

Takové ekvivalenci se však brání struktury s predikáty, jejichž sémantika

víceméně jednoznačně implikuje nástroj, prostředek, pomocí něhož k události došlo: *Matka si rozbila brýle / Matce se rozbily brýle* × *Petr si usekl palec (sekyrou) / *Petrovi se usekl palec (sekyrou). Otec si protrhl kapsu / Otci se protrhla kapsa* × *Otec si prostřihl kapsu / *Otci se prostřihla kapsa.*

2 POLARITA KLADU A ZÁPORU

2.0 Na sémantické rovině jazyka funguje mezi jazykovými jednotkami několik základních typů souvztažností. Jednou z nich je polarita mezi predikáty, resp. propozicemi. Sémantická polarita má v jazyce výrazové prostředky gramatické (zejména klad a zápor) i lexikální (zejména antonyma). S pomocí některých syntaktických a lexikálních pravidel se polarita kladná mění v zápornou a naopak. Srov. například fungování výrazových prostředků polarity v těchto větách: *Žádný strom* ***už nekvete,*** *jen naše jabloň* ***je ještě v květu.*** *Všechny stromy* ***už odkvetly,*** *jen naše jabloň dosud* ***neodkvetla / kvete.***

většina žáků	*chemii* ***rozumí***	*jen pro několik dívek* ***je záhadou.***
	je v chemii ***dobrá***	*jen několik dívek je* ***je slabších.***
	má chemii ***ráda***	*jen několik dívek jí* ***nepřišlo na chuť.***

Při jazykovém popisu se obvykle vychází z propozice (a věty) afirmativní (vyjadřující kladné tvrzení), která se jeví i z hlediska formy jako nepříznaková; proto nejdůležitějším syntaktickosémantickým procesem změny polarity je negace. Zápor je pak jedním z nejdůležitějších výrazových prostředků tohoto procesu.

2.1 Negace v jazyce je z logického hlediska syntaktickosémantický proces operující na propozici, jímž se odmítá platnost vztahu mezi participujícími členy sémantické predikační relace. Tak například vyjadřuje-li nějaká kladná věta jistý stav věcí, pak se operací negace vytváří k této kladné větě její záporný větný protějšek, který je k ní významově v kontradiktorickém vztahu. Touto zápornou větou se pak vyjadřuje jiný, komplementární stav věcí skrze popření, odmítnutí stavu věcí vyjádřeného větou kladnou. Např. *Tatínek spí* → *Tatínek nespí.* V tomto pojetí je negace mimo propozici, pouze na ní operuje (a zápor je pak výrazovým prostředkem operátoru negace). Operátor negace ($\sim$) lze slovně vyjádřit výrazem „není pravda, že . . .". Zápor však v jazyce zpravidla funguje komplexněji a v souhře s jinými prostředky změny polarity a není vždy totožný s logickým operátorem negace.

Ve významové výstavbě věty začleněné do komunikačního procesu chápeme negaci jako syntaktickosémantickou operaci s jistým dosahem působnosti.

V důsledku operace negace se zpravidla (třebaže nikoli vždy) popírá platnost vztahu mezi tématem jakožto tou částí věty, která vyjadřuje, o čem se ve větě mluví, a rématem jakožto částí věty vyjadřující, co se o tématu říká (viz odd. K 1.1.2, srov. níže 2.6).

2.2 Prostředky záporu, jimiž se vyjadřuje výsledek procesu negace, jsou v jazyce do značné míry gramatikalizovány. V češtině je základním gramatickým prostředkem záporu předpona *ne- (nepřijdu, nespí; nelze, netřeba, nemožno spát)*. V analytických slovesných tvarech préterita a kondicionálu přítomného se předpona *ne-* klade k příčestí minulému, nikoli k pomocnému slovesu *(nepřišli jste; nepřišli byste)*; jedině v antepréteritu a v minulém kondicionálu lze negativně prefigovat buďto příčestí významového slovesa, nebo příčestí pomocného slovesa *(byli jsme nevyhráli / nebyli jsme vyhráli; byli bychom nevyhráli / nebyli bychom vyhráli)*. V analytickém tvaru futura nedokonavých sloves se naopak negativně prefiguje pouze pomocné sloveso *(nebudu váhat)*. Sdruženým prostředkem gramatického záporu je předpona *ni-* u zájmen, zájmenných příslovcí a adjektiv *(nikdo, nikde, nijaký)*, jakož i záporné částice *ne* a *nikoli*.

2.2.1 Doprovodným gramatickým prostředkem záporu je fakultativní záměna subjektového nominativu genitivem u záporného slovesa *nebýt* a několika sloves dalších (např. *nezbýt, nezůstat, neminout)*, například *Nikde nebylo světélka, človíčka / světélko, človíček. Nezůstalo po tom ani památky / Nezůstala po tom ani památka* a fakultativní záměna komplementového akuzativu genitivem, například *Neměli pro tu věc jména / jméno.*
V obou případech se tento genitiv záporový většinou považuje za slohově příznakový prostředek knižní. Pouze v některých frazeologizovaných spojeních je genitiv nutný *(nezamhouřil oka* „nespal" × *nezamhouřil oko* „nezavřel oční víčko") nebo se mu aspoň dává přednost *(nemít sil, naděje, peněz, ani haléře; nevypravit ze sebe slova; neznat mezí)*.

2.2.2 Vedle prostředků záporu gramatického vyjadřují změnu polarity také víceméně příležitostné prostředky lexikálně syntaktické, nesoucí zpravidla ještě další významové složky s negací spjaté. Např.: *Byli **bez** peněz* „neměli peníze". Předložka *bez* se někdy považuje za záporný protějšek předložky *s* v sociativním užití, srov.: *Přišli tam **s** dětmi* × *Přišli tam **bez** dětí.* Táž předložka jindy slouží k vyjádření záporné podmínky, srov.: ***Bez** tvé pomoci bych se tam nedostal* „kdybys mi nepomohl, . . .". ***Místo** co měl koukat na oltář, koukal na Viktorku* „nekoukal na oltář, kam měl, nýbrž na Viktorku". *Byli **pří-***

liš inteligentní, (než) aby tomu věřili. Způsob vyjádření záporu v posledním příkladě má již blízko k implikaci („Byli příliš inteligentní, a proto tomu nevěřili" / „Byli tak inteligentní, že tomu nevěřili"). Záporný protějšek se někdy dá vyvodit z věty kladné pouze implikací. Například *Jenom* ***několik z nich*** *tomu věřilo* (→ Ostatní tomu nevěřili.) ***Zřídka*** *věřili tomu, co říkal* (→ Často tomu nevěřili). ***Sotva*** *přijde!* (→ Asi nepřijde). Také ostatní prostředky jistotní (epistémické) modality implikují negaci. Například věty ***Pochybuji, že rektor na večírek přijde. Rektor možná / snad / asi / stěží na večírek přijde*** implikují větší nebo menší míru možnosti, že rektor nepřijde.

I věty s některými adverbiálními výrazy (popřípadě částicemi) tzv. přibližné identity interpretujeme jako implikovaně negativní. Například větu *Marie málem / bezmála / téměř / skoro omdlela* interpretujeme jako „Marie sice neomdlela, avšak byly u ní podmínky pro mdlobu," popřípadě „byly u ní patrné typické příznaky mdloby", „mnoho nechybělo k tomu, aby omdlela".

Mezi příležitostné lexikální prostředky vyjadřování polarity patří i expresívní ekvivalenty záporných částic, například *Bylo nám to čerta / kozla (starého) / houby / prd platné* „nebylo nám to nic platné". ***Čerta / kozla (starého)*** *jim věř!* „nevěř jim!" Tyto expresívní ekvivalenty zaujímají ve větě postavení větných členů a neuplatňuje se při jejich užití záporová shoda (viz odd. F 2.4.1).

2.2.3 Zápor je možno ve větě zdůraznit různými prostředky:

2.2.3.1 reduplikací záporného slovesa, například *Já to nechci a nechci! Já tě tam nepustím a nepustím! Nevím nevím, jestli to dokážeš. Ne ne, to nejde! A on ne a ne si vzpomenout* (srov. F 2.10.1);

2.2.3.2 částicemi a adverbii *(ani, nic, pranic, naprosto, vubec, nijak, nikterak)*, například *Ten si už na tebe ani nevzpomene. To se mi nic / pranic nelíbí. Nikterak / nijak / vůbec / naprosto se nepolepšil;*

2.2.3.3 prostředky lexikálně frazeologickými, například *Nevrátil by se ani za živý svět. Ten člověk nemá zbla / kusa / špetku rozumu.*

2.3 V komunikativním aktu se gramatický zápor uplatňuje ve dvou primárních funkcích:

(a) operuje-li negace na predikátu základní propozice, jde o zápor propoziční;

(b) operuje-li negace na rámcovém predikátu výpovědní funkce (ilokuční sí-

ly), zpravidla vyjádřeném performativním slovesem, jde o zápor performativní.

Vedle těchto dvou funkcí plní zápor ještě funkce sekundární:

(c) funkci expresívní

(d) funkci modální.

Propoziční zápor má dva základní výrazové prostředky: zápor větný a zápor členský.

2.3.1 Větný zápor se realizuje předponou *ne-* u Vf, případně u bezesponového modálního specifikátoru *(nelze, nemožno, netřeba)*. Například *Výprava nedošla do cílové stanice a její účastníci už asi nejsou mezi živými. Tato fakta nelze popřít; více o tom hovořit netřeba.*

2.3.2 Členský zápor se realizuje zápornými částicemi *ne* a *nikoli* kladenými před jiné větné členy než přísudek:

(1) *Ne / nikoli on o tom rozhodne.*

(2) *Robert šel do dolů ne / nikoli z vlastní vůle.*

U záporu větného je zjevné, že záporný predikátor vyjadřuje odmítnutí platnosti vztahu mezi členy sémantické predikační relace. U záporu členského jde o vyjádření výsledku téže operace, jenže nikoli zjevně v povrchové struktuře věty. Větu s členským záporem je totiž třeba chápat jako transformát koordinovaného odporovacího spojení dvou vět, kladné a záporné. Záporná věta pak obsahuje negovaný predikát věty kladné a má stejnou syntaktickou stavbu i stejné lexikální obsazení jako ona; buďto je však jeden její větný člen specifikovanější než týž větný člen ve větě kladné, nebo záporná věta obsahuje specifikovaný větný člen navíc. Při transformaci se ze záporné věty vypouští vše kromě záporného morfému a specifikovaného větného členu a ty se v tomto pořadí integrují do struktury věty kladné jako zápor členský. Naše příklady tedy můžeme považovat za výsledek transformace těchto výchozích odporovacích souvětí:

(1a) *Někdo o tom rozhodne, ale on o tom nerozhodne* → *Někdo o tom rozhodne, ale ne / nikoli on* → *Ne / nikoli on o tom rozhodne.*

(2a) *Robert šel do dolů, ale R. nešel do dolů z vlastní vůle* „je pravda, že R. šel do dolů, ale není pravda, že R. šel do dolů z vlastní vůle" → *Robert šel do dolů, ale ne / nikoli z vlastní vůle* → *Robert šel do dolů ne / nikoli z vlastní vůle.*

Platí to i o členském záporu u výrazů obsahujících obecný kvantifikátor (delimitační rys úplnosti). Tak například věta *Ne / nikoli všichni soudci jsou spravedliví* odpovídá výchozí struktuře *(je pravda, že) někteří soudci* (částečná

kvantifikace) *jsou spravedliví (soudci), ale není pravda, že všichni soudci* (obecná kvantifikace) *jsou spravedliví (soudci).*

Srov. také E 2.4.2.1. V nové češtině je tendence nahrazovat členský zápor záporem větným. Členský zápor je frekventovanější v psaném jazyce; užívá se ho zejména tehdy, pokud by věta s takto nahrazeným členským záporem byla nejednoznačná (viz E 2.4.1.2 a E 2.4.2.2).

2.4 Mezi zápornými větami je třeba vyčlenit jako zvláštní skupinu ty, které obsahují obecný nebo částečný (existenční) kvantifikátor vyjádřený nějakým zájmenným, adverbiálním nebo adjektivním výrazem, neboť některé z nich nemají jednoznačnou interpretaci. V zásadě je dělíme do dvou dále uvedených sémantických skupin:

2.4.1 Věty s totální negací

2.4.1.1 Negace totální (úplná, celková, obecná) se jednoznačně vyjadřuje větami s větným záporem a tzv. záporovou shodou, při níž se do záporné podoby převádějí kromě predikátu i zájmenné, adverbiální a adjektivní totální kvantifikátory, tj. výrazy s obecným kvantifikátorem (např. *všude → nikde*), i neurčité identifikátory, tj. výrazy s částečným kvantifikátorem (např. *někteří, někdo → nikdo* – srov. F 6). Totální negace se týká celého oboru aplikace predikátu, jak je vymezen významem věty, a u tohoto typu se záporovou shodou je spjata s významem výlučnosti, důslednosti. Například: *Od té doby jim už nikdo nikdy nic nevěřil.*

Totální identifikátory *každý, všechen, veškerý* mají supletivní záporný protějšek *žádný.*

Jistým projevem záporové shody je i užívání částice *ani* ve funkci spojky v záporné větě náhradou za jiné slučovací spojky souřadicí při koordinačním spojování dvou nebo více větných členů stejné platnosti nebo dvou a více souřadných zápornych vět. Tato náhrada není zcela závazná. Částice *ani* v záporných větách bývá na rozdíl od jejích protějšků v kladných větách dost často u obou nebo u všech členů, popřípadě vět. Například: *Nechybělo mu (ani) zkušeností, (ani) vědomostí, ani vtipu. Ani je nepodceňujte, ani se jich nebojte! / Nepodceňujte je, ani se jich nebojte!*

2.4.1.2 Totální negace se vyjadřuje i větami s větným záporem (tj. se záporným predikátem) bez záporové shody a s intonačním centrem na totálním identifikátoru. V tomto případě je negace spjata s významem všeobecnosti.

Například:

Teď už jim |všichni nevěří.

Je-li však totální identifikátor s intonačním centrem na konci věty, může být její interpretace nejednoznačná, s významem negace totální i parciální. Například:

(3 a) Teď už jim nevěří všichni (dokonce ani ne jejich bývalí přátelé, tak daleko to došlo!)

(3 b) *Teď už jim nevěří |všichni (teď už jim důvěřuje jenom hrstka nepoučitelných idealistů.)*

2.4.2 Věty s parciální negací

2.4.2.1 Jednoznačným vyjádřením negace parciální (částečné) jsou věty s členským záporem (viz E 2.3.2). Parciální negace se netýká celého oboru aplikace predikátu, větný člen se záporem specifikuje obor, dosah, míru nebo jiné omezení platnosti predikátu. Například:

(3 c) *Teď už jim ne / nikoli všichni věří.*

2.4.2.2 Věty s větným záporem bez záporové shody a s intonačním centrem jinde než na totálním identifikátoru rovněž vyjadřují parciální negaci. Například:

(3 d) *Teď už jim všichni |nevěří / Teď už jim |nevěří všichni.* Takové věty však nejsou jednoznačné a mohou v příznivém kontextu vyjadřovat i negaci totální. Například:

Teď už jim všichni |nevěří, což je důsledek jejich hanebného chování.

2.4.2.3 Věty s větným záporem bez záporové shody a s neurčitým identifikátorem, tj. výrazem obsahujícím nezáporný částečný kvantifikátor, jednoznačně vyjadřují parciální negaci a jsou sémanticky ekvivalentní větám typu 2.4.2.1. Například:

(3 e) *Teď už jim někteří / někdo* (= ne všichni) *nevěří.*

Rozdíl mezi typem (3e) a typem (3d) je dán jedině různou kontextovou intencí: u typu (3e) se reaguje na předpoklad negativní nebo parciálně negativní, u typu (3d) se vychází z předpokladu pozitivního.

Složitá sémantická situace u záporných vět vznikla v češtině jako důsledek nahrazování záporu členského záporem větným. Tak vznikla dvojznačnost mnoha záporných větných konstrukcí. Některé věty se pak navzájem rozlišují co do významu mnohdy, třebaže nikoli vždy, pouze umístěním intonačního centra signalizujícího aktuální členění; jednoznačnosti jim dodává často teprve kontext nebo situace (viz také E 2.6).

2.5 Při spojování vět se uplatňují některá speciální pravidla pro vyjadřování polarity s pomocí kladu a záporu.

2.5.1 U vedlejších obsahových vět dominovaných některými slovesy s významem víry a předpokladu (*věřím, předpokládám, domnívám se, myslím, počítám, očekávám, čekám* apod.) se může zápor, který sémanicky patří do vedlejší věty obsahové, přesunout ke slovesu věty hlavní (s fakultativní záměnou kondicionálu za indikativ ve větě vedlejší). Například: *Myslím, že se do večera nevrátí* → *Nemyslím, že se do večera vrátí / že by se do večera vrátil.* Věta s přesunutou negací má pak vlastně dvojí interpretaci: jednu takovou, jakou by měla s nepřesunutou, vlastní negací slovesa v hlavní větě, a druhou intepretaci s negací predikátu ve větě vedlejší, shodnou s významovou interpretací výchozí věty. Protože je však první interpretace zpravidla nepravděpodobná a prakticky se dá ve většině případů těžko odlišit od interpretace druhé, považujeme větu bez přesunu negace za sématicky ekvivalentní větě s přesunem.

2.5.2 U odporovacích souvětí se shodnými základními predikáty, z nichž jeden je kladný a jeden záporný, dochází k redukčním transformacím a k použití členského záporu (srov. E 2.3.2). Jde o tyto typy:

2.5.2.1 (4) (*To nebyl déšť, nýbrž / ale to byl liják* →) *To nebyl déšť, nýbrž / ale liják* → *To byl ne / nikoli déšť, nýbrž / ale liják.*

2.5.2.2 (4a) (*To byl liják, [a] to nebyl déšť* →) *To byl liják, [a] ne déšť.*

U obou typů jde tedy o eliminaci jednoho ze dvou shodných predikátorů.

2.5.2.3 V obsahových větách vedlejších dominovaných slovesy s významem obavy a bránění dochází ke změnám v polaritě a její neutralizaci.

2.5.2.3.1 Slovesa obavy (verba timendi) a několik analytických predikátů obavy (*bojím se, obávám se, mám obavu, strachuji se, mám strach, mám starost, děsí mne, hrozím se, mám hrůzu*) lexikálně vyjadřují psychický stav strachu, úzkosti nebo hrůzy vyvolaný předpokladem proběhnutí nějaké změny (tj. očekáváním změny nebo očekáváním potvrzení předpokladu, že změna nastala). Propozice popisující tuto změnu je afirmativní nebo negativní (podle toho, který ze stavů věcí vzbuzuje strach) a standardním způsobem jejího vyjádření je kladná nebo záporná obsahová věta vedlejší se spojkou *že*, popřípadě její nominalizace. Například *Mám strach, že bude pršet* (tedy přeji si, aby neprše-

lo) – s opačným smyslem – *Mám strach, že nebude pršet* (tedy přeji si, aby pršelo). Jak vidět, psychický stav obavy z nějakého stavu věcí je typicky spojen s přáním platnosti téhož stavu věcí s opačnou polaritou. Proto je možno větu s *že*, vyjadřující stav věcí, který působí obavy, nahradit větou s *aby*, vyjadřující stav věcí, který je žádoucí: *Mám strach, že bude pršet* → *Mám strach, aby nepršelo.* Ve většině případů je tato náhrada možná jen tehdy, stojí-li po *aby* věta záporná (věta **Mám strach, aby pršelo* je nepřijatelná), jen v některých případech toto omezení neplatí (např. věta *Mám strach, abychom to stihli* se jeví jako přijatelná). – Podobně jako věty s *aby* se chovají i věty se *zda (jestli)*, implikující, podobně jako *aby*, rys [+volunt], srov.: *Bojím se, zda (jestli) nebude pršet. Mám strach, zda to stihneme.*

2.5.2.3.2 Lexikální presupozici sloves bránění (verba impendiendi – *bráním, zabraňuji, překážím, odporuji, zakazuji někomu, zdržuji někoho*) je záměr někoho jiného, než je původce bránění, provést nějakou změnu zpravidla vykonáním nějaké činnosti. Propozice popisující tuto změnu (činnost) je přirozeně afirmativní a její vyjádření je kladné, a to infinitivem *(Bránili mu odejít)*, nominálně *(Bránili mu v odchodu)* nebo vedlejší větou obsahovou se spojkou *aby (Bránili mu, aby odešel)*. Protože však ‚bránění' je ‚snaha, úsilí nedovolit někomu druhému něco udělat', tedy něčí úsilí, aby někdo druhý něco neudělal, lze užít po spojce *aby* (s rysem [+volunt], odpovídajícím rysu ‚úsilí') i věty záporné (přesněji, věty s opačnou polaritou): *Eva se snažila, aby tam Pavel nechodil* ~ *Eva zdržovala Pavla, aby tam nechodil.* Protože tedy není podstatného rozdílu ve významu kladně a záporně orientovaných vedlejších vět s *aby* po slovesech bránění, dá se říci, že se polarita kladu a záporu v tomto typu vět neutralizuje.

Pozn.: Do záporné podoby lze ovšem dát (a tím negovat) i sloveso bránění („nebránit' = ‚dovolit'). Pak ovšem záměna kladu a záporu ve větě s *aby* možná není (resp. je spojena se změnou smyslu, tj. k neutralizaci polarity tu nedochází): ‚nebránění' neimplikuje totiž rys ‚úsilí' (resp. [+volunt].) Tedy např. věta *Nebránila mu, aby chodil na koncerty* (Nebránila mu chodit na koncerty) je smyslem opačná než věta *Nebránila mu, aby na koncerty nechodil* (Nebránila mu na koncerty nechodit, tj. dovolila mu na ně nechodit). (Srov. též E 2.7.)

2.6 Z vymezení negace vyplývá, že pro úplný popis postavení negace v sémantické struktuře věty je nutné vzít v úvahu i tematicko-rematické členění vět. Teprve pak je možno stanovit, která část smyslu věty je v dosahu negace a která část negací zasažena není. Ta část smyslu věty, která není negací dotčena, bývá charakterizována jako její presupozice (tj. to, co je při užití věty předpokládáno), negaci podléhající část věty jako její vlastní význam (tj. to, co je ve větě vlastně tvrzeno, obsaženo). Jako presupozice se pak chovají nejen určité substantivní, popřípadě adverbiální výrazy s referenčním statutem

(a tedy existenční presupozicí), například *Můj nejstarší bratr už má vojnu za sebou* × *Můj nejstarší bratr ještě nemá vojnu za sebou. Stromy v naší zahradě letos kvetou* × *Stromy v naší zahradě letos nekvetou* a doplnění (komplementy) tzv. faktových sloves, například *Divili jsme se jeho úplné neschopnosti / že je úplně neschopný* × *Nedivili jsme se jeho úplné neschopnosti / že je úplně neschopný*, nýbrž především tematická část věty.

2.6.1 Pro odlišení tematických a rematických částí věty lze s výhodou použít formule „Říkám o X, že Y" (X pak zastupuje tematickou, Y rematickou část věty). Tak například věta

(5) *Jan a Marie se nerozešli kvůli penězům*

se dá v různých kontextech interpretovat různým způsobem podle toho, co se presuponuje:

(5a) Říkám o Janovi a Marii (= X), že není pravda, že se rozešli kvůli penězům (= Y).

(5b) Říkám o rozchodu Jana a Marie (= X), že není pravda, že to bylo kvůli penězům (= Y).

(5c) Říkám o neuskutečnění rozchodu Jana a Marie (= X), že to bylo kvůli penězům (= Y).

2.6.2 Bylo už řečeno, že negaci chápeme jako popření vztahu mezi rematickou a tematickou, tj. presuponovanou částí věty (srov. interpretace 5a-b-c u příkladu 5). Nevylučuje se při tom, že i tematická část věty může být záporná (srov. interpretaci 5c). Sloveso stojí v hloubkové struktuře věty mezi tematickými členy na jedné straně a rematickými členy na straně druhé. Předpokládá-li se v hloubkové struktuře jisté odstupňování slovesných doplnění podle stupňů výpovědní dynamičnosti ve větné struktuře směrem zleva doprava (viz odd. K 1.4), zápor můžeme umístit buď těsně před sloveso (sloveso se tak dostává do jeho dosahu a jde pak o zápor větný, příklad 5a), nebo těsně za sloveso (sloveso je pak mimo dosah negace a jde o zápor členský, příklad 5b). Je-li negované sloveso částí tématu, končí dosah negace na konci tematické části věty (příklad 5 c). Srov. (dosah negace je vyznačen svorkou):

(5c) *Jan a Marie* | *se nerozešli* | ⋮ *kvůli penězům* „říkám o neuskutečnění rozchodu J. a M., že to bylo kvůli penězům". Jinak končí dosah negace až na konci věty:

(5a) *Jan a Marie* ⋮ | *se nerozešli kvůli penězům* | „říkám o J. a M., že není pravda, že se rozešli kvůli penězům"

(5b) *Jan a Marie se nerozešli* ⋮ | *kvůli penězům* | „říkám o rozchodu J. a M., že není pravda, že to bylo kvůli penězům". Příklad 5b je věta co do smyslu ekvivalentní větě se záporem částečným:

(5d) *Jan a Marie se rozešli* ⁞ *ne kvůli penězům*

Vyloučí-li se případy typu (5c) (jichž je ve srovnání s ostatními poměrně velmi málo), zápor je dobrým indikátorem rématu. Na tom je založen tzv. test s negací (negační test), při němž se zjišťuje, zda je v dané větě jistý člen nebo jeho část v dosahu negace a zda tedy patří k rématu.

2.6.3 Výklad o dosahu negace se týkal vět intonačně bezpříznakových. Pokud je některý člen věty (nebo jeho část) příznakově intonačně zdůrazněn, je ve větě rématem jen tento člen (nebo jeho část) a je v dosahu negace; srov. příklad (3), (3a), (3d).

2.7 Zvláštní pozornosti zaslouží zápor u modálních sloves a jiných modálních výrazů, neboť při jejich užití se negace může vztahovat buď jen na propoziční (diktální) sloveso a je to pak negace jednoduché propozice v dosahu modálního operátoru (např. „je nutné, aby non-p") – tzv. negace interní, nebo může zahrnovat i význam modálního slovesa, a je to pak negace modálního operátoru (např. „není nutné, aby p") – tzv. negace externí.

Pozn.: Toto dvojí uplatnění negace se ovšem objevuje i jinde. Srov. například: *Tenhle vlak jezdí nejen v sobotu* × *Tenhle vlak jezdí denně, jen v sobotu ne(jezdí).*

2.7.0 Protože modální slovesa a jiné modální výrazy vyjadřují různé druhy modality a některá jsou v tomto směru víceznačná, rozlišují se výrazy i užití deontické nebo permisívní (resp. užití výrazů v platnosti polopermisívní) (s indexem D), které mají význam povinnosti a dovolení vyvěrajících z nějakého deontického zdroje (tj. osoby nebo instituce, viz též E 3.1) a výrazy a užití nedeontické (s indexem N), které vyjadřují nutnosti a možnosti jiných modálních typů (např. nutnost a možnost logickou, epistémickou, fyzickou a okolnostní), které vyvěrají z jiných zdrojů (např. z logických) nebo z různých fyzických a objektivních okolností.

2.7.1 Vyjadřování polarity kladu a záporu v konstrukcích modální sloveso + infinitiv propozičního (diktálního) slovesa není pravidelné, jak ukazuje tabulka na s. 270.

Naproti tomu u sloves záměrových (*chtít, hodlat, zamýšlet* apod.) a v konstrukci (spona +) modální specifikátor neslovesný + infinitiv propozičního (diktálního) slovesa je vyjadřování externí a interní negace pravidelné. Například *je třeba*$_D$ *chodit* E: *není třeba*$_D$ / *netřeba*$_D$ *chodit* I: *(je) třeba*$_D$ *nechodit.* (Viz také E 3.)

	modální sloveso	externí negace (E)	interní negace (I)
význam	nec	~ nec p	nec ~ p
deontický	*musí chodit* (je nucen někým)	*nemusí chodit* *může nechodit* *smí nechodit*	*musí nechodit* *nemůže chodit* *nesmí chodit*
nedeontický	*musí chodit* (má nutkání nebo nemá jinou možnost)	*nemusí chodit* *může nechodit* *je schopen nechodit*	*musí nechodit* *nemůže chodit* *není schopen chodit*
	pos p	~ pos p	pos ~ p
deontický	*má chodit* (je třeba, záhodno, radno) *smí chodit* (má dovoleno) *může chodit*	*nemá chodit* (není pravda, že je třeba, aby . . .) *nesmí chodit* *nemůže chodit* *musí nechodit*	*má nechodit* *nemá chodit* *smí nechodit* *může nechodit* *nemusí chodit*
kryptodeontický (reflexivně deontický)	*smím to prozradit* (není vyloučeno, že by ano; není nežádoucí, aby ano)	*nesmím to prozradit* (je vyloučeno, že by ano; je nežádoucí, aby ano)	*smím to neprozradit* (není vyloučeno, že by ne; není nežádoucí, aby ne)
nedeontický	*může chodit* (jsou příhodné okolnosti) *je schopen chodit* (má schopnost)	*nemůže chodit* *není schopen chodit* *musí nechodit*	*může nechodit* *je schopen nechodit*

nec modální operátor nutnosti (nec p „je nutné, aby p"); **pos** modální operátor možnosti (pos p „je možné, aby p"); ~ operátor negace (~ p „není pravda, že p")

2.7.2 Vedle samostatné negace modálního operátoru a samostatné negace diktálního predikátu je ovšem možno současně negovat modální operátor i propozici, tj. použít externě interní negace (EI). Taková dvojí negace pak nemá jako svůj výsledek prostou kladnou propozici, nýbrž reciproční modální hodnotu (místo nutnosti možnost a naopak). Například

$musí_D$ odmítnout	E: $nemusí_D$ odmítnout
	I: $nesmí_D$ odmítnout = $musí_D$ neodmítnout
	EI: $nemusí_D$ neodmítnout = $může_D$ odmítnout
$může_D$ odejít	E: $nemůže_D$ odejít
	I: $nemusí_D$ odejít = $může_D$ neodejít
	EI: $nemůže_D$ neodejít = $musí_D$ odejít

O fungování negace v konstrukcích s modálními slovesy viz E 3.1.2.

2.8 Jiný typ gramatické externí negace je realizován tzv. performativním záporem.

2.8.1 Mezi významem výpovědí, které jsou výsledkem negace performativního užití slovesa, a výpovědí, které jsou výsledkem negace predikátu jeho komplementové věty, je zřetelný rozdíl; srov.

(6) *Slibuji, že neprodám své auto.*

(6a) *Neslibuji, že prodám své auto.*

Pouze (6) je vykonáním (performací) výpovědního aktu slibu, a to slibu, že se mluvčí zdrží jisté činnosti (prodeje). Naproti tomu (6a) je zřejmě výpověď, jíž mluvčí výslovně odmítá, že by něco sliboval. Tvrzení je výpovědním aktem stejně dobře jako slib, a stejně jako se od sebe liší (6) a (6a), liší se od sebe také (7) a (7a):

(7) *Václav není dobrý syn.*

(7a) *Neříkám (netvrdím), že Václav je dobrý syn.*

Je ovšem možno negovat jak performativní sloveso, tak i jeho komplementovou větu:

(6b) *Neslibuji, že neprodám své auto.*

(7b) *Neříkám (netvrdím), že Václav není dobrý syn.*

Stejně jako jsme v E 2.7.2 viděli, že $\sim$ nec $\sim$ p není ekvivalentní p, nýbrž pos p, vidíme i zde, že výpovědi (6b) a (7b) nejsou ekvivalentní výpovědím *Slibuji, že prodám své auto* a *Václav je dobrý syn.* Je-li tedy jedna negace externí a druhá interní, neplyne pak z této dvojí negace afirmace.

Performativním záporem se vyjadřuje odmítnutí nebo neschopnost vykonat (performovat) výpovědní akt tvrzení, slibu, podobně i rozkazu, prosby atd. To samo o sobě však již je vykonáním (performací) jistého speciálního výpověd-

ního aktu – aktu neúčasti, nezaangažovanosti, který ovšem není totožný s aktem tvrzení.

2.8.2 Naproti tomu interní propoziční negace zachovává výpovědní funkci beze změny. Stejně jako máme kladné tvrzení a záporné tvrzení, máme například i kladný rozkaz a prostý záporný rozkaz. Vedle této prosté bezpříznakové podoby záporného rozkazu existuje v jazyce i silnější příznaková podoba záporného rozkazu – zákaz. Je to odvozená výpovědní funkce specifikovaná podmínkou předpokladu možnosti protichůdné vůle adresátovy. Realizuje-li se záporný rozkaz slovesnou výpovědí, je pro zákaz standardní formou 2. osoba imperativu záporných sloves nedokonavých. Dokonavá záporná slovesa vyjadřují 2. osobou imperativu převážně výpovědní funkce výstrahy a varování. Sekundárně lze pro výpovědní funkci zákazu využít i externě negativních konstrukcí s 2. osobou indikativu záporného modálního slovesa *nesmíš*$_{D}$ / *nesmíte*$_{D}$, popřípadě transpozičních a eliptických prostředků jiných.

Podobně v ostatních výpovědních funkcích interní negací propozice dospějeme k negativnímu dovolení, přání, negativní radě (s odvozenou výpovědní funkcí varování, jež je specifikována podmínkou neprospěchu adresátova, popřípadě možností sankcí proti němu) apod.

2.8.3 V tomto ohledu má interní negace zvláštní postavení v zjišťovacích otázkách, u nichž se zdá, že je možno užít formy kladné nebo záporné tázací věty, aniž se změní význam. Jedním charakteristickým rysem otázky je snaha mluvčího vyslovit svou pochybnost, nejistotu nebo nerozhodnost vzhledem k určitému stavu věcí. V zjišťovací otázce tuto nejistotu formulujeme alternativním způsobem. Předpokladem zjišťovací otázky je totiž disjunkce kladné propozice (týkající se tohoto stavu věcí a vyjádřené otázkou) a její negace. Výchozí úplnou formou zjišťovací otázky je zřejmě dvouhodnotová alternativní vylučovací otázka typu

(8) *Vrátíš se, nebo se nevrátíš?*

Je to speciální případ vylučovací otázky, v níž druhou složkou je negovaná složka první. (I vylučovací otázky typu *Půjdeš do kina, nebo se budeš dívat na televizi?* explikujeme s pomocí uvedené alternativy: „Půjdeš do kina, nebo ne (půjdeš do kina)? Jestliže ne, budeš se dívat na televizi?") V zjišťovací otázce odkazujeme k oněm dvěma alternativám buďto kladnou tázací větou

(8a) *Vrátíš se?* (zjišťovací otázka s kladnou orientací), nebo zápornou tázací větou

(8b) *Nevrátíš se?* (zjišťovací otázka se zápornou orientací). Z logického hlediska by tedy měly být kladně i záporně orientované zjišťovací otázky odkazující k téže předpokládané disjunkci sémanticky ekvivalentní. (V této souvislosti se pak užívá termínu „neutralizace protikladu kladu a záporu v zjišťovacích otázkách".) V přirozeném jazyce bývá však po sémantické a komunika-

tivní stránce bezpříznaková často jen nedůrazně realizovaná tázací věta s orientací kladnou. Otázka plní totiž zpravidla nejen funkci vyjádření nejistoty, pochybnosti nebo nerozhodnosti mluvčího, nýbrž zároveň funguje i jako pokyn, výzva, pobídka, návrh, prosba, aby adresát tuto nejistotu rozptýlil a v nerozhodnosti rozhodl, a to buď slovní (verbální) reakcí, tj. poskytnutím informace v odpovědi, nebo reakcí jinou (např. činností). Záporně orientovaná zjišťovací otázka se pak nezřídka chápe jako příznaková forma spíše s funkcí výzvovou, a to zejména jako výzva, popřípadě pobídka i k neverbální reakci. Například:

(9) *Máte zápalky / dnešní noviny?* (v nedůrazné realizaci) je bezpříznaková výzva, aby adresát poskytl mluvčímu žádanou informaci, tedy výzva, z níž ještě nemusí plynout žádné další praktické důsledky. Naproti tomu

(9a) *Nemáte zápalky / dnešní noviny?*

se často pociťuje jako specifikovanější výzva, aby adresát nejen poskytl informaci, ale spíše dal, prodal nebo jinak poskytl mluvčímu zápalky nebo dnešní noviny.

Při výběru příznakovější, záporně orientované tázací věty nebo příznakové, kladně orientované tázací věty hraje ovšem roli řada dalších různých činitelů, jako je míra nejistoty mluvčího o platnosti vyjadřované propozice, dále hodnocení platnosti propozice z jeho hlediska (žádoucí, nežádoucí, neutrální), jakož i časové zaměření otázky (do přítomnosti a minulosti nebo do budoucnosti). Souhra těchto faktorů určuje, zda, nebo do jaké míry je otázka zároveň výrazem kladného či záporného očekávání, přání či obavy, což je zase rozhodujícím činitelem při výběru kladně nebo záporně orientované tázací věty. Ke všem těmto činitelům přistupuje ještě faktor zdvořilostní, neboť např. záporně orientovaná tázací věta se při výzvě pokládá za zdvořilejší. Srov. *Dáte si něco k pití?* × *Nedáte si něco k pití?*

2.8.4 Jako odpovědi na zjišťovací otázky se kromě celých vět, určitého slovesa nebo jiných částí věty užívá i přitakacích a popíracích větných ekvivalentů *(ano, zajisté, ovšem, jo* × *ne, nikoli, houby)*. Tyto ekvivalenty se v kontextu rozmluvy interpretují dvojím způsobem.

interpretace		
+ —	1 přitakání	2 popření
A	„Je to tak." (p platí)	„Není to tak." (p neplatí)
B	„Přijímám to, co otázkou implikuješ."	„Odmítám to, co otázkou tvrdíš nebo implikuješ."

Tak např. u odpovědí na kladně orientovanou otázku

(11) (p?) *Už mluví to dítě? – Ano* × *Ne*

v přitakání (1 AB) i v popření (2 AB) jsou obě interpretace v souladu. U odpovědí na záporně orientovanou otázku

(11a) (∼p?) *To dítě ještě nemluví? – Ano* × *Ne*

je tomu jinak. Odpověď *Ano* může znamenat *Ano, mluví* („Je to tak. Platí p"), ale také *Ano, nemluví* („Přijímám tvou implikaci. Platí ∼p"). Odpověď *Ne* může znamenat *Ne, nemluví* („Není to tak. Neplatí p"), ale také *Ne, mluví* („Nepřijímám tvou implikaci. Platí p").

Aby se předešlo této dvojznačnosti, doplňuje přitakací a popírací ekvivalent často ještě odpověď určitým slovesem nebo celou větou.

Přitakacích a popíracích větných ekvivalentů se kromě

a) odpověďové funkce užívá i ve funkcích jiných;

b) ve funkci výzvově kontaktové, například *Podej mi to, ano? Podáš mi to, ne!?* (s funkcí hrozby) *Tos myslel jako vtip, ne?*

c) jako potvrzení vlastní výpovědi, například *Ano, tak to udělám. Ne, to sem nepatří,*

d) jako náhrada za celý přísudek, například *Nezvalovy básně se mi líbily, ale próza ne. Nezvalova próza se mi nelíbila, ale básně ano.*

2.8.5 U otázek doplňovacích je situace ve srovnání se zjišťovacími odlišná, neboť u nich jde mluvčímu o vyjádření neznalosti jedné ze složek propozice a o žádost (apel na tázaného) o její doplnění, dodání. Tato neznalost se v doplňovací otázce předkládá jako chybějící informace v podobě „neznámé", vyjádřené tázacím slovem. Toto slovo pak svými sémantickými vlastnostmi naznačuje typ chybějící složky sémantické struktury propozice a její pozici ve struktuře gramatické (syntaktické), jež by doplnila neúplnou propozici (tj. propoziční formu) na propozici úplnou, a to pravdivou. Doplňovací otázka tedy sice nevyjadřuje úplnou propozici, obsahuje však většinou vyjádření jejího predikátu, takže negace v ní funguje obdobně jako propoziční negace v oznamovací větě. Například *Kdo z vás pojede na výlet?* × *Kdo z vás nepojede na výlet?* jsou dvě co do smyslu naprosto odlišné otázky, neboť i doplněním téže informace v subjektové pozici se vyjádří dvě odlišné propozice týkající se dvou různých stavů věcí (množiny potenciálních účastníků výletu × množiny potenciálních neúčastníků výletu). I predikát lze ovšem „zablokovat" tázacím výrazem, a to v konstrukci *co* + kategoriální sloveso, například *Co budeš o prázdninách dělat? Co jsi to vyvedl?* Takový „zablokovaný" predikát nelze negovat, neboť tu jde o pozitivně orientovaný dotaz po bližší obsahové specifikaci predikátu (zde s významem nejobecněji pojaté aktivity), podrobněji o tom viz F 1.5.7.1.

2.8.6 Tázací věty mají i funkce neotázkové; u nich negace při vyjadřování polarity nemá stejné postavení jako v tázacích větách s funkcí otázkovou. Tyto funkce jsou spjaty se speciálními komunikativně pragmatickými podmínkami, jež by se daly souhrnně charakterizovat asi takto:

Realizuje-li se tázací věta v komunikativní situaci, v níž je zřejmé, že mluvčí porušuje konverzační zásadu relevantnosti informace, tj. v níž je zřejmé, že se nevyjadřuje nejistota ani se nevybízí k doplnění informace apod., protože mluvčí danou relevantní informaci nepochybně má a nemá pochyb o vyjadřovaném stavu věcí – tedy porušuje-li obecnou konverzační zásadu „Neptej se zbytečně" – chápe se tázací věta jako silně emotivně příznaková realizace jiné výpovědní funkce než otázkové. (Tato funkční transpozice bývá navíc doprovázena intonačními změnami a výraznějším využitím zájmen a částic.)

2.8.6.1 Tzv. podivovými otázkami vyslovují mluvčí nikoli nejistotu a nerozhodnost, nýbrž překvapení nad zřejmým, třebaže nečekaným stavem věcí. Mají-li podivové otázky formu tázacích vět zjišťovacích, není jejich kladná a záporná podoba sémanticky ekvivalentní: kladně orientovaná věta vyjadřuje kladnou propozici, záporně orientovaná její záporný protějšek (nelze tu mluvit o neutralizaci negace). Například:

(12) (A: *Jan se vrátil.*) B: *Tak on se vrátil?*

(12a) (A: *Jan se nevrátil.*) B: *Tak on se nevrátil?*

U podivových otázek doplňovacích se naproti tomu s neutralizací negace v omezenější míře setkáváme. Například *Co (to) vidím! / Co (to) nevidím! Co (to) říkáš! / Co (to) neříkáš! Kdo (to) k nám přišel! / Kdo (to) k nám nepřišel! Kde všude se s ním potkáme! / Kde všude se s ním nepotkáme!* Zdá se, že záporná podoba je poněkud expresivnější. Srov. též F 1.5.10.2.1.

2.8.6.2 Řečnické otázky jsou otázkovými formulacemi v situacích s jedinou alternativou. Kladně orientovaná zjišťovací řečnická otázka implikuje expresivně příznakovou negativní propozici. Například: *Umírá se (snad) dnes u nás hladem?* „U nás se dnes hladem přece neumírá!" *Neříkal jsem ti to? / Copak jsem ti to neříkal?* „Přece jsem ti to říkal!"

Doplňovací řečnické otázky se dají formulovat v situacích, v nichž se dá za „neznámou" vyjádřenou tázacím slovem nebo neurčitým delimitátorem dosadit jen jedna jediná hodnota. Touto hodnotou je některý ze záporných delimitátorů, negátorů *(nikdo, nic, žádný, nikde, nijak* apod.). Kladná doplňovací řečnická otázka je pak sémanticky ekvivalentní expresívní, zdůrazněné, angažované propoziční negaci. Například: *Kdo pochybuje o nevinnosti tohoto dítěte? / Pochybuje (snad) někdo o nevinnosti tohoto dítěte?* (Jedinou dosaditelnou hodnotou za *kdo* a *někdo* je *nikdo*: „O nevinnosti tohoto dítěte nepochybuje nikdo.") U záporné doplňovací řečnické otázky jde o expresívní, zdůrazně-

nou, angažovanou afirmaci. Například: *Kde se dnes na zeměkouli nepoužívá elektřiny? / Nepoužívá se dnes někde na zeměkouli elektřiny?*„Dnes se na zeměkouli používá elektřiny všude." Viz též F 1.5.10.2.2.

Pro tázací věty s expresivní neotázkovou funkcí je tedy příznačná změna polarity kladu a záporu, jakož i obrácená tendence k neutralizaci negace u zjišťovacích a doplňovacích větných forem ve srovnání se skutečnými (neexpresívními) otázkami.

2.9 Expresivní změna polarity je charakteristickým znakem také ostatních případů využití kladu a záporu v transponovaných větných typech se změněnou sekundární výpovědní funkcí.

2.9.1 Formálně kladné oznamovací věty s příslušnou zvolací intonací se interpretují jako expresivně záporný výraz výsměchu, pohrdání nebo zloby. Často je expresivní povaha takových vět signalizována i částicemi *(tak)* a příznakovým využitím zájmen. Například: *Mně budete něco povídat!* „Nic mi nepovídejte, nevěřil bych tomu stejně!" *Ty tomu tak rozumíš, holobrádku!* „Nerozumíš tomu." *Tys nám tady ještě (tak) scházel!* „Nestojíme o tebe, neměl jsi sem chodit." *To je ten pravý odborník, ten tvůj brácha!* „Tvůj bratr není ten pravý odborník." *S tebou toho tak užiju!* „S tebou neužiji nic."

2.9.2 Formálně rozkazovací věty se slovesem v 2. osobě imperativu a se zvolací intonací (a často i s částicemi *pak, potom, jen, ještě)* se interpretují

(a) s kladným slovesem jako expresivní zákaz, negativní příkaz, negativně orientovaná výzva nebo výhrůžka (popřípadě s nebezpečím sankcí); například: *Řekni to ještě jednou a uvidíš!* „Už to nikdy neříkej, jinak tě stihne trest." *Jen se tu ještě jednou ukaž!* „Už se tu nikdy neukazuj!" *Tady máš ten dopis. A pak / potom ho zapomeň vhodit do schránky!* „Nezapomeň ho vhodit do schránky." *Potom / pak se divte, že vás děti neposlouchají!* „Nedivte se (v dané situaci), že vás děti neposlouchají"

(b) se záporným slovesem jako expresivně zdůrazněný příkaz, popřípadě varování nebo výhrůžka (s nebezpečím sankcí nebo neblahých důsledků), například *Pak se mu (ještě) neomluv!* „Určitě se mu omluv!" *Jen si tu úlohu nenapiš!* „Určitě úlohu napiš, musíš si ji napsat!" *Jen se řádně neoblékni, a uvidíš!* „Určitě se řádně oblékni, jinak budeš litovat!"

2.9.3 Formálně rozkazovací věty se slovesem v 2. nebo 1. osobě imp. (často s částicí *pak / potom*) mohou mít smysl expresivních vět oznamovacích s afir-

mativním nebo negativním modálním operátorem záhodnosti, vhodnosti, výhodnosti, nutnosti apod. Také u tohoto typu vět dochází k expresivní změně polarity. Např.: *Pak jim s něčím pomáhej!* „Nedá se jim pomáhat / Není radno jim pomáhat." *Potom mu dělejme dobře!* „Není záhodno mu dělat dobře / Nevyplácí se nám dělat mu dobře." *A pak mu nedej najíst, když na tebe tak smutně kouká!* „Musíš / musím mu dát najíst. Je třeba / nutno mu dát najíst."

2.9.4 Formálně přací věty s částicemi *bodejť, aby* a slovesem v kondicionálu se interpretují jako expresivní věty důrazně oznamovací se změnou polarity, například *Bodejť bych to nečetl!* „Samozřejmě, že jsem to četl!" *Bodejť by sem ta bába nevlezla!* „Ta bába sem, jak se dalo čekat, (bohužel) vlezla / leze!" *Abych ho neznal!* „Ovšemže ho znám!" *Aby ty ses do toho nepletl!* „Bohužel se do toho pleteš, jak se dalo čekat."

Všechny uvedené expresivní změny polarity kladu a záporu mají blízko k oblasti ironie jakožto ke způsobu sdělování jistých myšlenkových obsahů pomocí vyjadřování obsahů protikladných. Ironická změna polarity bývá v mluveném jazyce alespoň zčásti signalizována jazykovými prostředky, zejména pak příznakovými prostředky fónickými (výslovnostním stylem, prostředky prozodickými, barvou hlasu), ale i prostředky mimojazykovými (mimickými, gestikulačními aj.). Složitější případy ironických změn polarity se dají popsat až na vyšších úrovních analýzy sémantické výstavby textu.

2.10 Zcela na okraji sekundárních funkcí kladu a záporu v češtině stojí jejich využití jako výrazového prostředku modálního. Již v E 2.9.3 se vedle expresivních funkcí poukazovalo na vyjadřování modálních významů nutnostních. Jsou ještě některé další konstrukce, u nichž je užití záporu prostředkem vyjadřování modálních významů.

2.10.1 U typu *ne a ne* + infinitiv jde o vyjadřování externí negace nedeontické možnosti nebo záměru, například *A tatínek včera ne a ne spát* („nemohl" nebo „nechtěl").

2.10.2 Typ *ne aby* + kondicionál (s příznakovým užitím zájmen) je ekvivalentní naléhavému zákazu, jde tedy o externí negaci deontické možnosti (tj. o negativní nutnost), například *Ne abys (mi) přišel pozdě!* „Nesmíš přijít pozdě!" *Ne aby (nám) ho zas přivedli!* „Nesmějí ho přivést!"

2.11. Kombinace dvou různých druhů záporu v jedné větě má tyto důsledky:

2.11.1 Kombinací externí a interní negace v modálních konstrukcích se realizuje reciproční modální hodnota (viz E.2. 7.2, E. 3.1.2): *Nikdy nemůžeme jazyk nevidět jako historický fakt.* „Vždycky musíme jazyk vidět jako historický fakt."

2.11.2 Kombinace větného a členského záporu je analogií dvoji negace v logice. I jejím výsledkem je afirmace, avšak afirmace nějakým způsobem oslabená, afirmace s jistou výhradou. Např. *Tento výrok není nepravdivý.* „Tento výrok je sice pravdivý, ale . . ."

2.11.3 Kombinace záporu větného a lexikálního má podobný výsledek jako kombinace předchozí – afirmaci oslabenou jistou výhradou. Například: *Ten člověk nebyl neschopný.* „Připouštím, že ten člověk byl (sice) schopný, ale . . ."

2.11.4 I kombinace členského záporu s lexikálním vyjadřuje oslabenou afirmaci: *Počínal si nikoli neobratně, naopak velmi obratně, ale přesto jsme mu jaksi nedůvěřovali.*

Pro jevy uvedené v E 2.11.1–4 se užívá i termínu rušení záporu nebo litotes (posledního termínu zejména pro případy uvedené v E 2.11.2–4).

3 VĚTY S MODÁLNÍMI CHARAKTERISTIKAMI NUTNOSTI, MOŽNOSTI A ZÁMĚRU

3.0 Věty mohou obsahovat explicitní informaci o tom, že realizace/nerealizace obsahu predikátu je nutná, tj. někým nebo něčím vynucená, možná, tj. někým nebo něčím umožněná, anebo záměrná (úmyslná, chtěná). Přítomnost takových informací ve větě nazýváme modalita nutnosti, možnosti a záměru, souhrnně pak modalita voluntativní.

Každá z těchto tří základních modálních kategorií se dá vnitřně sémanticky i výrazově dále členit na modální hodnoty a odstíny dílčí. V rámci kategorie nutnosti (N) rozlišujeme a) nezbytnost, b) očekávanost (povinnost, naplánovanost), c) záhodnost (žádoucnost, náležitost, vhodnost). V rámci modální kategorie možnosti (M) se vydělují hodnoty a) prostá možnost, b) dovolení,

c) schopnost. V kategorii záměru jsou to zejména hodnoty a) úmysl, b) zájem.

Jednotlivé modální kategorie a jejich hodnoty jsou výrazově specifikovatelné soubory jistých prostředků, sémanticky více méně ekvivalentních, a tedy za jistých podmínek navzájem zaměnitelných. Podstatné je to, že v informacích podávaných těmito prostředky jsou reflektovány ty vztahy poznávané skutečnosti, které se mluvčímu jeví na základě jeho znalosti světa jako objektivní danosti. Nejde tedy o užívání těchto prostředků k vyjadřování postulátů mluvčího na realizaci/nerealizaci obsahu věty, ani pro signalizaci jeho různých subjektivních postojů k němu (viz 3.1.3.3).

Pokud predikáty implikují agens nebo nositele s rysem [+anim], lze mluvit o vyjadřování modálních dispozic nutnosti, možnosti a úmyslu těchto participantů realizovat/nerealizovat obsah predikátu; odtud někdy název modalita dispoziční. Konatel (agens nebo nositel) je v takových případech vždy referenčně identický s nositelem dané modální dispozice. Typickým příkladem jsou věty (1), (2) a (3) s modálními slovesy:

(1) *Petr musel (mohl, směl, měl, dokázal, chtěl . . .)/ nemohl (nemusel, nesměl, neměl, nedokázal, nechtěl . . .) dokončit tu práci do prázdnin.*

(2) *Petr musel (mohl, směl, měl, uměl, chtěl . . .) zhubnout.*

(3) *Petr musel (mohl, směl, měl, uměl, chtěl . . .) být přísný / být naším rádcem i učitelem.*

Ve větě (1) s modálním slovesem *musel* je výrazem *Petr* specifikován a identifikován konatel děje vyjádřeného slovesným výrazem ve formě infinitivu, ale zároveň také nositel modální dispozice nutnosti vyjádřené modálním slovesem. Při jiném způsobu vyjádření, např. pomocí výrazu *být nucen*, pokud konstruuje strukturu souvětnou, je nositel modální dispozice nutnosti specifikován výrazem v podmětové pozici věty hlavní a konatel je umístěn v potenciální pozici podmětu věty vedlejší (viz E 3.1.3.1); jejich referenční identita však zůstává zachována: 1a) *Petr byl nucen, aby (Petr) tu práci do prázdnin dokončil.*

Ve větách (1) a (1a) není explicitně vyjádřeno, kdo nebo co byl(o) stimulátorem (původcem, podnětem) dané modální dispozice (viz E 3.2).

Ne vždy se však pomocí modálních výrazů podává informace o modální dispozici konatele k realizaci/nerealizaci děje (k dosažení nějakého stavu). Často se jako nutný nebo možný charakterizuje jen jistý stav sám, aniž se v sémantické struktuře specifikuje „činnost", která k němu vedla, a tedy ani její konatel:

(4) *Pracovna ředitele musela být světlá, čistá a vždy řádně vyvětraná. Cesta musela (mohla, směla, měla . . .) být dva metry široká / . . . musela (mohla, směla, měla . . .) mít asfaltový povrch.*

Z vět (4) nevyplývá, kdo byl (je) nucen (povinen, měl umožněno, dovoleno . . .) „zařídit" (způsobit, zajistit, dosáhnout toho . . ., postarat se o to . . .), „aby ředitelova pracovna byla světlá, čistá a vyvětraná, aby cesta byla dva me-

try široká". Výrazy v syntaktické pozici podmětu nespecifikují ani konatele zmíněných činností, a proto ani nositele modálních dispozic nutnosti nebo možnosti. „Povrchové" větné struktury typu (4) si lze představit jako výsledek složité sémantické kondenzace a odpovídajících syntaktických transformací nějaké výchozí, plně explicitní syntakticko-sémantické struktury hloubkové.

3.1 MODÁLNÍ SPECIFIKÁTORY

3.1.0 Informace o nutnosti, možnosti nebo úmyslu realizovat/nerealizovat obsah predikátu se v dnešní češtině podávají nejčastěji pomocí prostředků lexikálních. Na vyjadřování nutnosti (N) a možnosti (M) se však podílejí i prostředky gramatické, a to slovotvorné (viz E 3.5.1.1, E 3.5.3.5) a knižně také některé typy větných konstrukcí, které jsou příznakově modální samy o sobě, tj. bez lexikálních modálních výrazů (viz E 3.4.1.3 a 3.5.1.5). Souhrnně nazýváme všechny ukazatele modálních kategorií nutnosti, možnosti a záměru a jejich dílčích hodnot modální specifikátory (Mod).

3.1.1 Lexikální Mod lze z hlediska jejich syntaktického chování rozdělit v zásadě do dvou skupin.

(a) Mod pojící se s infinitivem základového predikátu, např. *muset, moci, smět, mít, chtít, hodlat, potřebovat* (odejít); *lze, dá se, jde* (to zařídit); *umět, dovést, vydržet* (plavat pod vodou); *zdráhat se, zpěčovat se, odmítat, bránit se,* (promluvit) aj.

(b) Mod pojící se se začleněnou propozicí vyjádřenou vedlejší větou nebo její infinitivní kondenzací *(Petr byl povinen, aby tu škodu nahradil / Petr byl povinen tu škodu nahradit).*

V strukturách souvětných je děj (stav), modálně modifikovaný Mod ve větě hlavní, specifikován slovesným výrazem ve formě Vf věty vedlejší. Do skupiny (b) patří např. Mod *je (bylo, bude) nutno (nutné), třeba (potřeba, potřebné), nezbytné, možno (možné), žádoucí, záhodno (záhodné), radno, dlužno, vhodné, náležité, slušné, čas*$_1$ . . .; *být nucen, povinen, schopen, s to (v stavu), ochoten, připraven, hotov* . . .; *být (někomu) umožněno, dovoleno* . . .; *mít umožněno, možnost, dovoleno (dovolení), mít právo; mít povinnost, za úkol; mít schopnost, dar; mít úmysl (v úmyslu, v plánu); mít chuť, potřebu* . . .; *nezbývá (mi) než, zbývá (mi) jen* . . .; *sluší se / slušelo by se, hodí se / hodilo by se, patří se / patřilo by se, stojí za to / stálo by za to* . . .; *záleží (mu) na tom, jde (mu) o to, rád by* . . . aj. O strukturách s *být (mít)* + trpné participium (příčestí) obecně viz v E 1.

Obě skupiny Mod představují otevřené soubory. Druží se k nim řada dalších lexikálních prostředků, druhotných, které jsou jen zčásti, v některém

svém významovém odstínu, synonymní nebo ekvivalentní s prostředky základními a vyjadřují příznakově nějaký speciální sémantický odstín v rámci modálních kategorií nutnosti, možnosti a záměru: ***Přišlo mi kýchnout. Zasluhovalo*** *by to proškrtat = Bylo by třeba / mělo by se to proškrtat. Jen řediteli* ***přísluší,*** *aby tu žádost zamítl / tu žádost zamítnout = Jen ředitel smí, může, má právo tu žádost zamítnout.* ***Dokáže*** *(stačí, stihne . . .) vždy složit všechny zkoušky v termínu = Je schopen, s to, dovede složit všechny zkoušky v termínu* aj.

Mod obou skupin tak plynule přecházejí jednak k výrazům hodnotícím *(je možné, lze . . . je snadné, lehké, těžké . . . ho na to upozornit),* jednak k slovesům plnovýznamovým: *hleděl, aby ho uklidnil / ho uklidnit; nedaří se mu studovat s výborným prospěchem; naučil se plavat pod vodou; touží se toho zúčastnit; vyhovuje mu pracovat v noci; zkusil to rozbít* apod.

Ani hranice mezi oběma skupinami není ostrá. Některé Mod skupiny (b) se pojí častěji s infinitivem než s vedlejší větou: *Petr je nucen (povinen, schopen, s to) tu věc zařídit / . . . aby tu věc zařídil.* Převážně s infinitivem se pojí Mod typu *je nutno, třeba, možno, nezbytné, záhodno . . .,* zejména v případech, kdy je anonymizován konatel: *Je nutno (třeba, možno, nezbytné, záhodno . . .) studenty na to včas upozornit / . . . aby se studenti na to včas upozornili / . . . aby studenti byli na to včas upozorněni* (viz E 1).

3.1.2 Pojetí modality nutnosti, možnosti a úmyslu se proto někdy zužuje na oblast limitovanou užitím Mod skupiny (a), a to především těch z nich, které se tradičně označují jako tzv. vlastní modální slovesa: *muset, moci, mít, smět, chtít, hodlat, umět.* Je to zdůvodněno zejména tím, že jejich užití je možno vykládat jako prostou aplikaci na ZVS, obohacující jen jejich sémantickou strukturu o nové, rámcové významy nutnosti, možnosti nebo úmyslu. (Finitní forma základového predikátu se přitom ovšem mění v infinitiv.) Na podporu takového omezení modality se dále uvádí to, že se vlastní modální slovesa vyznačují některými specifickými gramatickými vlastnostmi a syntaktickým chováním.

Po stránce morfologické je pro ně příznačná jistá defektivita v možnosti tvořit některé formy. Netvoří se od nich zpravidla např. imperativ, trpné participium, většinou ani substantivum slovesné a nevytvářejí vidové dvojice. Po stránce syntaktické je pro ně typické to, že se pojí jen s infinitivem, nikoli také s vedlejší větou jako Mod skupiny (b).

Pro svou gramatickou a sémantickou neautonomnost se vlastní modální slovesa chápou jako tzv. slovesa pomocná, tvořící s infinitivem jeden komponent gramatické struktury věty – tzv. složený přísudek. Může obsahovat i dvě modální slovesa, ba navíc ještě sloveso fázové: *Musíš umět zapudit pošetilou myšlenku na cigaretu. Musím dokázat přestat kouřit.* O tom, že infinitiv po modálních slovesech nemá povahu valenčního objektového komplementu,

svědčí to, že při pasívní (deagentní) derivaci nepřechází do pozice podmětu: zůstává pevně spjat s modálním slovesem a mění se jen v infinitiv pasívní. Do podmětové pozice se naopak přesouvá eventuální patiens základového predikátu: *Petr musel pokárat Pavla → Pavel musel být pokárán Petrem.*

Pozn.: Na pozadí vět s modálním slovesem a pasívním infinitivem *(Pracovna ředitele musela být vždy dobře uklizena / uklizená)* je třeba interpretovat i věty typu *Pracovna ředitele musela být světlá a čistá.* Tzv. pasívní infinitiv je vlastně druh sponového predikátu v infinitivní podobě. Neliší se proto obě věty zásadně ani gramaticky, ani sémanticky. Obě dekonkretizují konatele a podmětový výraz s rysem [-anim] specifikuje participant téže povahy. Má-li stejnou referenci, lze obě věty spojit v jednu (4): *Pracovna ředitele musela být světlá, čistá a vždy dobře uklizena(á).*

Gramatické a sémantické důvody svědčící pro úzké ohraničení Mod umožňují poměrně zřetelně vymezit hranice modality nutnosti, možnosti a záměru. Na druhé straně to však nejsou rysy specifické jen pro vlastní modální slovesa. Některé z nich charakterizují i Mod skupiny (b); jen s infinitivem se nadto pojí slovesa fázová *(začít, přestat, zůstat . . .)* a mnoho dalších sloves, která se už jako vlastní modální slovesa nechápou: *potřebuji si zatelefonovat; vydrží pracovat i v noci; zvykl si (naučil se) mluvit spisovně; osmělil se (troufal si) protestovat* aj.

Základním nedostatkem zmíněného úzkého pojetí modality nutnosti, možnosti a záměru je to, že nebere zřetel na Mod skupiny (b), ačkoli jsou pro vyjadřování téže modální hodnoty (např. nezbytnosti) s vlastními modálními slovesy často v podstatě synonymní: *Ředitel musel tu žádost zamítnout / Ředitel byl nucen tu žádost zamítnout / Řediteli nezbývalo než tu žádost zamítnout / Bylo nezbytné, aby ředitel tu žádost zamítl.* Stranou při úzkém pojetí modality zůstávají rovněž gramatické (nelexikální) ukazatele daných modálních hodnot.

3.1.3 Pro každou modální hodnotu v rámci základních kategorií nutnosti, možnosti a záměru lze stanovit soubor jejích specifikátorů, tj. výrazových ukazatelů lexikálních i gramatických. Výběr Mod je tedy podmíněn především sémanticky, tj. tím, jaká hodnota má být v rámci základní modální kategorie specifikována.

Mod však nejsou jen ukazateli modálních hodnot. Jako specifické predikáty představují zároveň závažnou konstrukční (organizující) složku věty: konstruují různé struktury syntaktické, v nichž relevantní participanty zaujímají různé valenční pozice nebo dochází k jejich výrazovému splynutí v jedné syntaktické pozici, eventuálně k jejich dekonkretizaci (anonymizaci). Za relevantní participanty větných struktur s Mod je třeba považovat nositele modální dispozice, konatele a případně patiens.

3.1.3.1 Mod skupiny (b) konstruují primárně hypotaktické souvětné struktury většinou s vedlejší větou se spojkou *aby.* Modální hodnota je v nich specifikována modálním specifikátorem ve větě nadřazené. Jako predikáty tyto Mod buď vyžadují nějakou valenční pozici pro výraz specifikující nositele modální dispozice (5), nebo ji nevyžadují (5a). Ve vedlejší větě je specifikován slovesným výrazem ve formě Vf děj (stav), jehož realizace/nerealizace je jako nutná, možná nebo záměrná charakterizována. Pokud tento slovesný výraz implikuje

ve své sémantické struktuře konatele, bývá pro něj vyhrazena valenční pozice podmětu vedlejší věty. Z referenční identity nositele modální dispozice a agentu pak vyplývá, že v případech, kdy je v nadřazené větě nositel modální dispozice výrazově specifikován, ve větě vedlejší se agens již nevyjadřuje:

(5) *Dělníci byli (kvůli dešti) nuceni, aby (dělníci) na čas práci přerušili. Dělníkům nezbývalo, než aby (dělníci) na čas práci přerušili.*

Výjimku tvoří případy, kdy je třeba agens zdůraznit nebo postavit do kontrastu. Pak je ve vedlejší větě specifikovatelný zájmenným výrazem: *Petr byl nucen (povinen), aby se právě* ***on*** *choval zdrženlivě.* Nevyžaduje-li však Mod valenční pozici pro nositele modální dispozice, agens ve vedlejší větě výrazově specifikován bývá:

(5a) *Bylo nutno(é), aby dělníci (kvůli dešti) na čas práci přerušili.* Protože predikáty v infinitivu mají vždy redukovánu valenční pozici podmětu, při infinitivizaci vedlejší věty nabývá výraz specifikující nositele modální dispozice *(dělníci, dělníkům)* podvojné role; vyjadřuje též agens základového predikátu:

(5b) *Dělníci byli nuceni (kvůli dešti) práci na čas přerušit. Dělníkům nezbývalo než práci na čas přerušit.* Ale podvojnou roli má proto i výraz *dělníci* ve větě s Mod *muset,* neboť se tento Mod pojí jen s infinitivem:

(5c) *Dělníci museli (kvůli dešti) práci na čas přerušit.*

Rovněž při nelexikálním (gramatickém) vyjádření dané modální hodnoty modálně příznakovou konstrukcí větnou má výraz *dělníci* situovaný ve valenční pozici S_d podvojnou roli:

(5d) *Dělníkům bylo (kvůli dešti) na čas práci přerušiti* (knižně).

3.1.3.2 V infinitivních strukturách založených na takových Mod skupiny (b), které nevyžadují valenční pozici pro nositele modální dispozice, dochází k dekonkretizaci (anonymizaci nebo generalizaci) nositele modální dispozice + agentu:

(5e) *Bylo třeba (nutno) práci (pro déšť) na čas přerušit.*

Anonymizován může být nositel modální dispozice + agens rovněž tehdy, vyjadřuje-li Mod pro nositele modální dispozice jinou syntaktickou pozici než pozici předmětu, a to vynecháním příslušného specifikátoru:

(5f) *Dělníkům nezbývalo než práci na čas přerušit → Nezbývalo než práci na čas přerušit.*

V strukturách s vlastními modálními slovesy dochází k anonymizaci (deagentizaci) způsoby a prostředky popsanými v E 1, tj. pomocí reflexívní formy slovesné nebo spojení *být* + trpné participium:

(5g) *Práce se musela na čas (kvůli dešti) přerušit / Práce musela být (kvůli dešti) na čas (dělníky) přerušena.*

Z příkladů (5) – (5f) vyplývá, že se v nich pomocí různých Mod vyjadřuje táž modální hodnota kategorie N, v daném případě nezbytnost. Uvedené věty

se však liší různými strukturami formálně syntaktickými, založenými na různých valenčních potenciálech příslušných Mod, případně na valenčních potenciálech jejich morfologických forem (5g). Jednotlivé věty souboru (5) – (5g) se tak vyznačují různou diatezí, tj. vztahem participantů struktury sémantické k syntaktickým pozicím struktury formálně gramatické. Výběr Mod pro touž modální hodnotu se tedy řídí nejen zřeteli sémantickými, ale i syntaktickými. Výběrem Mod volí mluvčí zároveň jistý typ syntaktické konstrukce, která mu umožňuje různou hierarchizaci propozice (viz E 1).

3.1.3.3 Vlastní modální slovesa jsou většinou polyfunkční. V zásadě je možno rozlišovat dvojí oblast jejich užívání: slouží buď jen jako prostředky, pomocí nichž se podává informace o nutnosti, možnosti, úmyslu realizace/nerealizace obsahu predikátu jako o objektivně existujícím faktu, nebo „ukazují" k mluvčímu, implikují jeho různé subjektivní postuláty a stanoviska, tj. stávají se nepřímo spoluukazateli různých komunikativních záměrů mluvčího (viz F 1), zvl. různých typů „výzvy" k realizaci/nerealizaci nějaké činnosti, „výtky" a „přání" *(Měl bys Petra pozvat. Měls tam nechodit! Už by mělo pršet!)* anebo pomáhají signalizovat jeho různé subjektivní postoje k obsahu výpovědi (např. různou míru přesvědčení o platnosti obsahu výpovědi, nerozhodnost, zklamání aj.).

Užití vlastních modálních sloves v první funkci představuje jejich funkci primární. Funkce modálních sloves jako nepřímých spoluukazatelů komunikativních záměrů nebo subjektivních postojů a hodnocení mluvčího představuje sekundární (zprostředkovanou) oblast fungování modálních sloves, podmíněnou komunikativním kontextem, třebaže sekundární funkce bývá někdy více méně spjata s některými morfologickými formami. Často se však právě jen tyto druhotné funkce modálních sloves považují za skutečně „modální".

Třebaže obojí oblast fungování modálních sloves má společný jmenovatel v jejich obecném významu, funkčně je třeba jejich různé způsoby užití rozlišovat.

Obecný význam přísluší jednotlivým modálním slovesům jako lexikálním jednotkám. Aktuálních funkcí – primárních nebo sekundárních – nabývají však na jeho bázi až v konkrétních výpovědích. Tyto funkce lze odhalit a identifikovat pomocí různých parafrází; ty představují nejen ekvivalentní, ale zpravidla i jednoznačné, a tedy též primární realizace dané funkce.

Tak např. ve větě (6) může sloveso *muset* při její výpovědní realizaci fungovat na bázi svého obecného významu „není možné, aby ne *x*" trojím způsobem:

(6) *Petr musí Pavlovi pomáhat.*

Jeho různé aktuální funkce je možno parafrázovat např. takto:

(6a) „Petr je nucen (= byl někým nebo něčím přinucen), aby pomáhal / pomáhat Pavlovi."

Funkční interpretace slovesa *muset* pomocí parafráze (6a) ukazuje, že sloveso *muset* charakterizuje v dané výpovědi vztah konatele k realizované činnosti, a to jako objektivní nutnost, nezbytnost tuto činnost vykonávat. Je to primární funkce slovesa *muset*, reflektující v podstatě pouze jeho základní význam, a patří do sféry modality nutnostní.

(6b) „Jsem přesvědčen (pokládám za velmi pravděpodobné ...), že Petr pomáhá Pavlovi." „Petr určitě (nepochybně, zřejmě ...) pomáhá Pavlovi". „Podle mého názoru Petr Pavlovi pomáhá" aj.

Parafráze typu (6b) ukazují na to, že sloveso *muset* funguje v dané výpovědi jako indikátor vysokého stupně subjektivního přesvědčení mluvčího o tom, že pokládá sdělovaný obsah za velmi pravděpodobný. Je to jeho funkce sekundární, podmíněná výpovědním (komunikativním) kontextem, a jí se sloveso *muset* řadí k prostředkům modality jistotní (viz F 2).

(6c) „Já chci (žádám, přikazuji ...), aby Petr pomáhal Pavlovi."

Interpretace (6c) říká, že v dané výpovědi bylo modálního slovesa *muset* použito spolu s intonací a větným přízvukem jako výrazu vůle mluvčího: nabývá v ní funkce nepřímého indikátoru komunikativního záměru mluvčího způsobit (dosáhnout) toho, *aby* „Petr pomáhal Pavlovi". Výpovědi s takovým užitím slovesa *muset* jsou blízké výpovědím „výzvové" (imperativní) nebo „přací" povahy. V daných případech je proto možné užít jako ekvivalentní také výpovědní formy s tzv. opisným imperativem: *Ať Petr pomáhá Pavlovi!*

Jednotlivé aktuální funkce slovesa *muset* modifikují výrazně celkový smysl výpovědi. Tak smysl výpovědi se slovesem *muset* ve funkci parafrázované jako (6a) můžeme vystihnout takto: „Vím, že Petr pomáhá Pavlovi a že je nucen to dělat." Smysl výpovědi se slovesem *muset* ve funkci (6b) je tento: „Nevím, zda Petr pomáhá Pavlovi, ale jsem o tom přesvědčen." Smysl výpovědi se slovesem *muset* ve funkci (6c) je možno formulovat takto: „Vím, že Petr Pavlovi nepomáhá (nechce pomáhat), ale já chci, aby mu pomáhal."

3.2 VZTAH KATEGORIE NUTNOSTI A MOŽNOSTI KE KATEGORII ZÁMĚRU

Modální kategorie nutnostního a možnostního typu, zejména některé jejich hodnoty a odstíny, mají poněkud jiný charakter než modální kategorie záměru (úmyslu).

Nutnost zpravidla nevyplývá z aktivního postoje konatele k realizaci/nerealizaci obsahu predikátu. Ale ani možnost není dána jen vůlí (chutí) konatele něco realizovat/nerealizovat, i když u významů možnostních, zvláště např. u dovolení, bývá zájem konatele na realizaci/nerealizaci obsahu predikátu presuponován. Modální dispozice nutnostního a možnostního typu jsou ko-

nateli jakoby „přidělovány" jakožto pasívnímu vlastníku (příjemci), a to ve smyslu „nemít jinou možnost než . . .", „mít umožněno (možnost) . . .", „mít dovoleno (právo)", „mít povinnost (uloženo) . . ." apod.

Pozn.: Také z hlediska vývojového je třeba připomenout, že základní způsoby a konstrukční typy vyjadřování modalitních významů N a M byly původně vybudovány na obecném pojetí posesivity, vlastnění. Svědčí o tom dodnes např. konstrukce typu *Všem nám jest (po)třeba (= máme potřebu) se stále učiti. Petr je dlužen (= má dluh) to vysvětlit. Zbývá mi jen (= mám jen jedinou možnost, a to . . .) čekat. Nezbývá mi než (= nemám jinou možnost než . . .) čekat. Jen vám náleželo tu při rozhodnouti.* Svědčí o tom však především fakt, že se mezi vlastní modální slovesa dostalo i samo sloveso *mít.*

Ve větách s Mod nutnosti nebo možnosti je proto zpravidla presuponován nějaký stimulátor (původce, podnět) dané modální dispozice. Bývají to buď různé objektivní příčiny, překážky, podmínky, normy, vnější okolnosti, nebo vůle (rozkaz, zákaz, souhlas, přinucení . . .) autoritativní osoby nebo instituce. V druhém případě se někdy mluví o modalitě deontické.

Stimulátor nemusí být explicitně vyjádřen. Pokud se vyjadřuje, zaujímá ve větě pozici nevalenční (fakultativní) a má jako větný člen povahu široce chápaného ADVCaus (viz odd. C 4.4.1). Vyjadřuje se buď výrazy nevětnými, nebo větnými:

(7) *Otec byl nucen / musel (kvůli nemoci / z přinucení ředitele) změnit zaměstnání. Otec byl nucen / musel změnit zaměstnání, (protože byl nemocen). Otec byl nucen / musel změnit zaměstnání, (protože ho k tomu ředitel nutil). (Otec byl nemocen), a proto byl nucen / musel změnit zaměstnání. Otci nezbývalo než (v důsledku nemoci) změnit zaměstnání.*

(8) *Petr měl umožněno / mohl / směl // Petrovi bylo umožněno studovat (na základě souhlasu ministerstva školství) matematiku v Moskvě. Komise měla umožněno / možnost // mohla jeho žádost znovu posoudit, (neboť si přinesl lékařské potvrzení). Komisi bylo umožněno / možno (na základě lékařského potvrzení) jeho žádost znovu posoudit. Jeho žádost bylo možno / se dala / se mohla (na základě lékařského potvrzení) znovu posoudit.*

Věty typu (7) a (8) s Mod nutnosti a možnosti je možno interpretovat ve vztahu k větám typu (9) a (10) se stimulátorem ve valenční pozici podmětu:

(9) *Nemoc nutila / přiměla otce, aby (otec) změnil zaměstnání / změnit zaměstnání. Nátlak ředitele / ředitel přinutil otce, aby (otec) změnil zaměstnání / změnit zaměstnání. To, že byl nemocen, otce přinutilo, aby (otec) změnil zaměstnání / změnit zaměstnání. To, že ředitel na něj vyvíjel nátlak, nutilo otce, aby (otec) změnil zaměstnání / změnit zaměstnání.*

(10) *Souhlas ministerstva školství umožnil / dovolil Petrovi, aby (Petr) studoval matematiku v Moskvě / studovat matematiku v Moskvě. Ministerstvo školství umožnilo / dovolilo Petrovi, aby (Petr) studoval matematiku v Moskvě. Lékařské vysvědčení umožnilo komisi jeho žádost znovu posoudit.*

Věty typu (9) a (10) popisují sám proces stimulace, kdežto věty (7) a (8) cha-

rakterizují důsledek tohoto procesu: podávají informaci o modální dispozici konatele jakožto rezultátu jisté stimulace.

Ve větách (9) a (10) má participant zaujímající valenční pozici objektového komplementu roli patientu nebo recipientu. Ve větách (7) a (8) nabývá role nositele modální dispozice specifikované příslušnými Mod a při jejich spojení s infinitivem i role agentu (viz E 3.1.3.1). O možnosti interpretace vět typu (7) a (8) na pozadí aktivních vět typu (9) a (10) svědčí i to, že se v nich jako Mod uplatňují spojení *být (mít)* + trpné participium *(být nucen, mít umožněno, dovoleno, zakázáno; bylo (mu) umožněno, dovoleno něco udělat)*, ekvivalentní s jinými Mod kategorie nutnosti a možnosti, včetně vlastních modálních sloves.

Modální dispozice záměru (úmyslu) naproti tomu vyplývá z aktivního postoje konatele k realizaci/nerealizaci děje, a je tedy stimulována jen jeho vlastním vnitřním rozhodnutím: *Petr (ne)chtěl (hodlal, mínil . . .) dokončit tu práci ještě do prázdnin.*

3.3. VZÁJEMNÝ VZTAH KATEGORIE NUTNOSTI A MOŽNOST NEGACE JEJICH MODÁLNÍCH SPECIFIKÁTORŮ

V modální kategorii N se vyjadřuje nepřípustnost řešení alternativního, tj. vylučuje se možnost dělat opak toho, co se ve větě říká; tím se zároveň implikuje nezbytnost daného řešení jako řešení jediného.

(7) *Petr musel cvičit* (z nějakého důvodu)

(8) *Petr musel necvičit* (z nějakého důvodu)

Modální kategorie M naopak alternativní řešení připouští: je to informace o tom, že konatel má (měl) možnost volby mezi realizací a nerealizací nějaké činnosti.

(9) *Petr mohl cvičit* („měl možnost cvičit"), *ale mohl také necvičit.*

(10) *Petr mohl necvičit* („měl možnost necvičit"), *ale mohl také cvičit.*

Základní vztah mezi modálními kategoriemi N a M lze v jádru obecně vystihnout jako protiklad konstituovaný distinktivním rysem vyloučení alternativního řešení opačného. Tento protiklad je základnou pro pochopení negace Mod nutnosti a možnosti (viz též E 2).

3.3.1 Negace Mod možnosti, např. výrazů *moci, smět, mít možnost (moc), je (bude, bylo) možno, lze . . .*, ruší pro konatele předpoklad alternativního řešení, tj. zbavuje možnosti volby mezi realizací a nerealizací činnosti. Konateli se ponechává jen jediná „možnost", a to opačná, než je negovaná alternativa:

(11) *Petr nemohl cvičit*

(12) *Petr nemohl necvičit*

Ve větě (11) je negována možnost volby realizovat děj. Konateli je ponechána

jen jediná „možnost", a to nerealizace děje. Modální smysl věty (11) je proto možné parafrázovat např. takto: „Petr měl jen jedinou možnost, a to necvičit". „Petrovi nezbývala jiná možnost . . . / Petr neměl jiné řešení než necvičit".

Naopak ve větě (12) je negována možnost volby nerealizovat děj. Konateli je ponechána jen jediná „možnost", a to realizace děje. Modální smysl věty (12) je možno vystihnout parafrázemi typu „Petr měl jen jedinou možnost, a to cvičit", „Petrovi nezbývalo než cvičit", „Petr neměl jiné řešení než cvičit".

Sémantický rys „jediného řešení", tj. „vyloučení alternativního řešení opačného", je však příznačný pro modalitní kategorii N: představuje její základní distinktivní rys v opozici k modální kategorii M, pro kterou je naopak příznačný rys „nevyloučení alternativního řešení opačného". Z tohoto hlediska patří věty (11) a (12) s negovaným Mod možnostním svým modálním významem do sféry modální kategorie N. Ekvivalentní s nimi jsou proto věty s kladným modálním slovesem nutnostním *muset*. Větě (11) odpovídá tak věta (13) a větě (12) věta (14):

(13) *Petr musel necvičit*

(14) *Petr musel cvičit*

3.3.2 Negace Mod nutnosti, např. výrazů *musel, byl nucen, je (bylo, bude) nutno . . .*, ruší předpoklad „jediného řešení" a poskytuje naopak konateli možnost volby mezi realizací a nerealizací děje:

(15) *Petr nemusel cvičit*

(16) *Petr nemusel necvičit*

Tím se věty (15) a (16) dostávají svým modálním významem do oblasti modality možnostní. Ekvivalentní s nimi jsou věty (17) a (18) s kladným modálním slovesem *moci:*

(17) *Petr mohl necvičit*

(18) *Petr mohl cvičit*

Ze vztahu mezi kategorií N a M a z důsledků negace odpovídajících Mod vyplývá, že čeština má pro N i M realizace/nerealizace děje v podstatě dvojí způsob vyjádření:

3.3.2.1 Nutnost nerealizace děje se dá vyjádřit jednak konstrukcí s kladným Mod nutnosti a s negovaným infinitivem základového predikátu (13), jednak konstrukcí s negovaným Mod možnostním a kladným infinitivem základového predikátu (11).

3.3.2.2 Možnost nerealizace děje se dá vyjádřit jednak konstrukcí s kladným Mod možnosti a s negvaným infinitivem základového predikátu (17), jednak konstrukcí s negovaným Mod nutnosti a kladným infinitivem základového predikátu (15).

Ve využívání obou způsobů vyjadřování N a M nerealizace děje se projevuje jistá distributivní tendence: čeština vyjadřuje dané významy raději a častěji konstrukcemi s negovanými Mod, viz příklady (11) a (15), kdežto v konstrukcích s kladným Mod a negovaným infinitivem se modální sloveso pociťuje spíše jako indikátor různého stupně subjektivního přesvědčení mluvčího o platnosti (pravdivosti) obsahu výpovědi, viz příklady (13) a (17), tedy jako indikátor jistotní modality (viz F 2). Srovnej k tomu ještě např.: *Musel tu knihu nečíst* „pokládám za velmi pravděpodobné, že tu knihu nečetl". *Mohl tím vlakem nejet* „je možné, že tím vlakem nejel" aj.

3.3.3 Nutnost realizace děje se vyjadřuje jednak konstrukcí s kladným Mod nutnosti a kladným infinitivem základového predikátu (14), jednak ekvivalentně konstrukcí s negovaným Mod možnosti a negovaným infinitivem základového predikátu (12). Druhá z obou konstrukčních možností je vždy stylisticky příznaková; srov. ještě *Nemohl jsem mu to neříci* „musel jsem mu to říci". *Nemohla ho neodmítnout. Nebylo možné to pozvání nepřijmout* aj.

3.3.4 Možnost realizace děje se rovněž vyjadřuje buď konstrukcí s kladným Mod možnosti a kladným infinitivem základového predikátu (18), nebo ekvivalentně také (ale velmi zřídka) konstrukcí s negovaným Mod nutnosti a negovaným infinitivem základového predikátu (16).

3.3.5 V některých typech zjišťovacích otázek dochází k neutralizaci kladu a záporu (viz F 1.5). Proto ani negace Mod v takových otázkách nemění jejich významovou hodnotu: kladných i záporných Mod se v nich užívá jako prostředků v podstatě ekvivalentních, tj. bez výraznějšího sémantického rozdílu: *A musí / nemusí se při tom dělat také talentová zkouška? Můžeš / nemůžeš mi večer zavolat?*

3.4 VYJADŘOVÁNÍ MODÁLNÍCH HODNOT KATEGORIE NUTNOSTI

Po stránce sémantické i výrazové lze v rámci kategorie N rozlišovat tři základní modální hodnoty: „nezbytnost", „očekávanost" (povinnost, naplánova-

nost) a „záhodnost" (žádoucnost, vhodnost) realizace/nerealizace obsahu predikátu.

3.4.1 Typickými Mod nezbytnosti je kladné modální sloveso *muset* a záporné modální sloveso *nemoci*. Jako predikáty pojící se jen s infinitivem umožňují tyto Mod výrazově sloučit nositele modální dispozice nezbytnosti + agens a situovat je do společné syntaktické pozice podmětu: *Bouška u vědomí hrozného nebezpečí musel s Veselým vyjednávat. V důsledku nedostatečné podpory obránců musela se středová řada zabývat obrannými úkoly. Ředitel ho musel pro špatný prospěch nedoporučit na vysokou školu. Po operaci musel dva dny nejíst / . . . nemohl dva dny jíst. Jako kandidát nebude moci hlasovat / . . . bude muset nehlasovat. Otec se nemohl vzhledem k svému postavení té slavnostní večeře nezúčastnit.*

Nezbytnost nerealizace se vyjadřuje také negovaným Mod možnosti *nesmět*. V takových případech bývá často presuponováno, že modální dispozice je důsledek „zákazu", tj. že pro konatele byla někým suspendována možnost alternativního jednání: *Otec pak už nesměl kouřit. Nesměli jsme přijímat návštěvy na pokojích. Nesměl jet na výlet.* Ekvivalentní jsou věty s Mod *mít zakázáno, nemít dovoleno: Měl zakázáno (neměl dovoleno) kouřit.*

3.4.1.1 Synonymní s Mod *muset* jsou Mod *být nucen, mít jen jedinou možnost, a to . . .* a negované Mod možnostní *nemít jinou možnost než . . ., nemít možnost (umožněno)*. Konstruují jak struktury souvětné, tak struktury s infinitivem.

V strukturách souvětných je ve valenční pozici podmětu hlavní věty situován nositel modální dispozice a v pozici podmětu věty vedlejší agens: *Nedoma byl v tísni nucen, aby odvrátil míč na roh. Nedoma měl jedinou možnost, a to aby odvrátil míč na roh. Nedoma neměl jinou možnost, než aby odvrátil míč na roh.*

V strukturách s infinitivem dochází k výrazovému splynutí obou participantů v podmětové pozici: *Nedoma byl v tísni nucen odvrátit míč na roh. Nedoma měl jen jedinou možnost, a to odvrátit míč na roh. Nedoma neměl jinou možnost než odvrátit míč na roh. Po celou válku byl nucen veřejně nevystupovat. Po celou válku neměl možnost (umožněno) veřejně vystupovat.*

3.4.1.2 Také Mod *zbývá (mi) jen, nezbývá (mi) než* a ojedinělé *přišlo (mi)* zakládají jak struktury souvětné, tak infinitivní. Vyžadují pro nositele modální dispozice specifikátor ve valenční pozici S_d:

Nedomovi nezbývalo, než aby kopl míč do autu / . . . kopnout míč do autu. Zbývalo mu jen, aby kopl míč do autu / . . . kopnout míč do autu. A tak mi po válce přišlo, abych si hledal nové zaměstnání / . . . hledat si nové zaměstnání. Vedoucímu nezbývalo než tu záležitost déle neodkládat.

Pokud se v infinitivních strukturách výraz specifikující nositele modální dispozice + konatele vynechá, dochází k jejich dekonkretizaci: *Nezbývalo než tu záležitost déle neodkládat. Zbývá jen spoléhat se na vlastní síly.*

3.4.1.3 Knižní je vyjádření nezbytnosti pomocí syntaktické konstrukce S_d – Vf – Inf (bez lexikálního Mod). Výraz v dativní pozici má dvojí funkci: specifikuje zároveň nositele modální dispozice i konatele děje: *Matce bylo pečovati o pět dětí. Jest nám ještě obrátiti zřetel k jednomu problému. Po tomto útoku bylo nepříteli ustupovati.*

3.4.1.4 Mod typu *je (bylo, bude) nutno, třeba, nezbytné* a negované Mod možnostní *není (nebylo, nebude) možno, nelze (nebylo lze)* nevyžadují v dnešní češtině valenční pozici pro nositele modální dispozice. V souvětných strukturách „přejímá" proto jeho roli výraz specifikující agens: *Bylo nutno (třeba, potřeba, nezbytné), aby ředitel přijal novou sekretářku. Za dané situace nebylo možné, aby Petr svůj návrh nadále prosazoval / Za dané situace bylo nutné (nezbytné), aby Petr svůj návrh nadále neprosazoval. Nebylo možné, aby otec tu nabídku nepřijal.*

Struktury s infinitivem konatele a nositele modální dispozice dekonkretizují: *Bylo nutno ho přeložit na jiné pracoviště. Předsedu nelze nepozvat. Nebylo (není) možné takový přestupek tolerovat. Je třeba plně využívat domácích surovin.*

3.4.1.5 Volněji lze k hodnotě „nezbytnost" připojit věty s Mod *potřebovat*. Specifikuje význam „naléhavé, nezbytné potřeby". Příznakově se tento významový odstín vyjadřuje kombinací Mod *potřebovat*, s adverbii *nutně, nezbytně, naléhavě . . .*: *Potřebuji si nutně (naléhavě, nezbytně) zatelefonovat. Naléhavě to potřeboval někomu sdělit. Potřebujete na to nemyslet.* Infinitivní struktury s Mod *je naléhavě (po)třeba* dekonkretizují konatele: *Tu střechu už je naléhavě (po)třeba opravit.* Ekvivalentní s nimi jsou věty s Mod *potřebovat* s patientem v pozici podmětu: *Ta střecha už naléhavě potřebuje opravit.* Infinitiv *opravit* je tu na místě náležitého infinitivu pasivního *být opravena*. Hovorově se místo *potřebovat* užívá slovesa *chtít*: *Ta střecha chce už naléhavě opravit.*

3.4.1.6 Pozornosti zasluhují věty, v nichž je podmětová pozice obsazena neživotnými substantivními výrazy se sémantickými rysy [+natur], [+psychosomatický stav] a [+činnost]. Specifičnost participantu, který tyto výrazy realizují (viz E 1), se projevuje v tom, že v daných větách je možno z okruhu Mod nutnosti užít jen slovesa *muset* a výrazu *není možné*: *Taková vichřice musela ty stromy polámat / Nebylo možné, aby taková vichřice ty stromy nepolámala. Náš příchod musel Petra rozrušit. Ta bolest ho musela probudit.* Jiné Mod nutnosti

jsou v těchto větách nepoužitelné: **Taková vichřice byla nucena ty stromy polámat. *Takové vichřici nezbývalo než ty stromy polámat. *Bylo nutno (nezbytné), aby taková vichřice ty stromy polámala.*

3.4.1.7 Specifický odstín nezbytnosti představuje nezbytnost „společensky postulovaná". Je stimulována závaznými společenskými normami, zákony nebo naléhavými potřebami. Věty s tímto modálním významovým odstínem patří k tzv. „větám normativním": vyjadřuje se v nich, co je třeba dělat/nedělat, aby se dosáhlo žádoucího pozitivního výsledku, měřeného těmito společenskými normami, zákony a potřebami. Protože jde o nezbytnost proklamovanou, mají Mod obvykle formu indikativu prézenta, eventuálně futura. Agens je pojat buď jako všeobecný, nebo jako skupina, vrstva, kategorie, třída lidí, pro kterou jsou normy, zákony, pravidla nebo řešení společenských potřeb závazné.

Ve větách s všeobecným (generalizovaným) konatelem se užívá Mod *muset* v 1. os. pl., v reflexívní formě nebo ve spojení s pasívním infinitivem (viz E 1). Jinak jsou běžné zejména konstrukce s Mod *je (bude) nutné, třeba* + infinitiv, umožňující konatele dekonkretizovat, a tím ho zevšeobecnit. Často se Mod kombinují s jinými výrazy *(nezbytně, naléhavé . . .)*, které společenskou naléhavost nezbytné realizace/nerealizace obsahu predikátu zdůrazňují: *Zvýšenou pozornost musíme věnovat struktuře a rozmístění pracovních sil / Zvýšená pozornost se musí věnovat . . . / Zvýšená pozornost musí být věnována . . . / Je (nezbytně, naléhavě) nutné (třeba) věnovat zvýšenou pozornost struktuře a rozmístění pracovních sil. Na všech pracovištích se musí důrazně prosazovat plné využívání zákonem stanovené pracovní doby / Na všech pracovištích je naléhavě třeba (je nezbytně nutné) důrazně prosazovat plné využívání zákonem stanovené pracovní doby.*

Často se pro vyjádření daného modálního významu užívá konstrukcí s výrazy *je (nezbytným, naléhavým) úkolem, požadavkem* + infinitiv: *Je nezbytným (naléhavým) úkolem (požadavkem) zlepšovat pracovní podmínky žen.*

Proklamovanou nezbytnost vyjadřují často ryze infinitivní věty v jistých typech textů, např. nadpisy novinových článků, hesla apod.: *Sklidit letošní úrodu včas a beze ztrát! Zabezpečit jakostní osiva pro jarní setbu! Hospodárněji využívat paliva a energii.*

Plurálové výrazy pro agens lze nahradit výrazy singulárovými s generickým významem: *Učitelé / učitel musí dávat dětem dobrý základ všeobecného i odborného vzdělání.*

3.4.2 Jinou hodnotu modální kategorie N představuje o č e k á v a n o s t realizace/nerealizace nějaké činnosti (dosažení nějakého stavu). V očekávanosti

bývá často presuponováno, že jde o důsledek uložené povinnosti, naplánovanosti, přijetí závazku.

Příznakově se tato hodnota vyjadřuje Mod *mít*. Užívá se ho v daném modálním významu většinou v indikativu a pojí se jen s infinitivem: *Vedoucí kateder mají zpracovat plány práce do konce září. Šéf měl přijet už včera. Naše družstvo mělo obsadit kótu 237. Měla jsem hosta vpustit do domu a postarat se o to, aby služebné nic nezpozorovaly. Pak jsem i já měla jít spát. Máme podle smlouvy dodat rukopis do září. Petr ti měl všechno ukázat, ale asi na to zapomněl. Území Kanady má být použito ke zkouškám jaderných raket.*

Očekávání nerealizace obsahu predikátu se vyjadřuje buď negací Mod mít, nebo negací infinitivu: *Nemá půl roku chodit do schodů / Má půl roku nechodit do schodů.*

Kondicionálové formy Mod *mít* se v rámci dané modální hodnoty užívá k vyjadřování podmíněné platnosti realizace/nerealizace děje: *Za normálních okolností bychom ho (byli) měli vyloučit ze studia. Podle předpisů bychom ho (byli) neměli připustit k závěrečné zkoušce.*

Často však kondicionál slovesa *mít* signalizuje jen nejistotu mluvčího, zda se očekávaná realizace/nerealizace obsahu predikátu skutečně splní: *Mají/Měli by mě čekat na nádraží. Má/Měl by přijít v deset hodin.*

Na rozdíl od Mod *muset* formy indikativu préterita slovesa *mít* nic neříkají o tom, zda k realizaci/nerealizaci děje skutečně došlo. To bývá zřejmé až z kontextu nebo situace: *Katedry měly zpracovat plán činnosti do konce září* × *Katedry musely zpracovat plán činnosti do konce září.*

Ve větách s Mod *mít* bývá často v pozici podmětu substantivní výraz se sémantickým rysem [-person]. Jsou to většinou substantiva dějová, označující akce, činnosti (nebo jejich produkty) jakožto „nástroje k dosažení nějakého plánovaného cíle": *Světlo v okně ho mělo dezorientovat. Výzkum má (měl) prověřit účinky preparátu na živé organismy. Hospodářské sankce mají ve skutečnosti normalizaci v zemi zbrzdit. Mříže* („zabudování mříží") *měly chránit budovu před vloupáním.*

S těmito větami jsou proto v podstatě synonymní věty s výrazy *cílem, účelem* + S_g: *Cílem (účelem) souboru opatření je (bylo) přispět k odstranění nedostatků v naší ekonomice.*

O „nástrojové" povaze podmětových výrazů typu *výzkum* . . . svědčí to, že jich může být ve formě S_i užito i v strukturách s reflexívním tvarem Mod *mít: Výzkumem se mají prověřit účinky tohoto preparátu.*

3.4.2.1 Ostatní Mod pro hodnotu očekávání konstruují primárně struktury souvětné. Vyžadují nějakou valenční pozici pro nositele modální dispozice a jednoznačně presuponují, čím byla stimulována.

Mod typu *být* + trpné participium (viz E 1), např. *být někomu uloženo, na-*

plánováno, stanoveno, dáno za úkol . . ., situují nositele modální dispozice do pozice S_d hlavní věty: *Vedoucím kateder bylo (je) uloženo (stanoveno, dáno za úkol, naplánováno . . .), aby (vedoucí kateder) zpracovali plány práce do konce září.*

V infinitivních strukturách přejímá dativní výraz i roli konatele děje: *Vedoucím kateder bylo uloženo . . . zpracovat plány práce do konce září.*

Ve větách s Mod typu *mít uloženo, naplánováno, za úkol* a *dostat uloženo, za úkol* je specifikátor nositele modální dispozice umístěn v pozici S_n (podmětu) hlavní věty: *Vedoucí kateder mají uloženo (stanoveno, naplánováno, určeno . . .) / mají za úkol (jako povinnost), aby (vedoucí kateder) zpracovali / zpracovat plány práce do konce září.* V infinitivních strukturách přebírá specifikátor nositele modální dispozice i roli agentu.

Pozn.: Na pozadí těchto vět bylo by možno chápat věty s Mod *mít* (viz 3.4.2) jako konstrukce s vynecháním trpných participií, eventuálně výrazů *za úkol, (jako) povinnost*, tedy: *Mám uloženo (za úkol) vás tam doprovodit → Mám vás tam doprovodit.* I když taková souvislost není vždy v jazykovém povědomí, ukazuje na ni do jisté míry to, že Mod *mít* nemůže být užito ve formě budoucího času.

3.4.2.2 Příznakovým prostředkem pro modální odstín „povinnosti" jsou Mod *být povinen, mít povinnost.* Jde o význam blízký významu „nezbytnosti" (viz 3.4.1), a proto jsou tyto Mod zaměnitelné Mod *muset: Vrátný je povinen budovu v deset hodin zamknout. Mám povinnost tu škodu nahradit.*

3.4.3 Třetí okruh hodnot modální kategorie N tvoří hodnoty „záhodnosti", „žádoucnosti", „náležitosti", „vhodnosti". Příslušnými Mod se realizace/nerealizace nějaké činnosti (dosažení nějakého stavu) charakterizuje (hodnotí) jako záhodná, vhodná, náležitá, správná, účelná nebo naopak, a tím se zároveň podává informace o různém stupni závaznosti konatele děj uskutečnit/neuskutečnit. Východiskem hodnocení jsou zpravidla normy společenské, ale nikoli tak striktní jako v případech popsaných v 3.4.1.7. Jde spíše o normy etické, o společenské konvence a pravidla náležitého chování a jednání. To se výrazně projevuje i v morfologické formě Mod: užívá se jich jak ve formě indikativu, tak kondicionálu.

Typickými Mod pro specifikaci těchto modálních hodnot jsou zejména tyto výrazy: *je (není) / bylo by (nebylo by) žádoucí, záhodné, vhodné, náležité, slušné, radno, dlužno, třeba . . .; (ne)sluší se / (ne)slušelo by se, (ne)hodí se / (ne)hodilo by se, (ne)patří se / (ne)patřilo by se, (ne)náleží / (ne)náleželo by.*

Struktury souvětné umožňují ve vedlejší větě vyjádřit agens. Po Mod v indikativu má vedlejší věta spojku *aby*, v kondicionálu také spojku *kdyby: Je žádoucí (záhodné, vhodné, slušné . . .) / Sluší se (hodí se, patří se . . .), aby našeho hosta přijal ředitel. Bylo by žádoucí . . . / Slušelo by se . . ., aby / kdyby našeho*

hosta přijal ředitel. Nebylo by vhodné . . . / Nehodilo by se . . ., abys / kdybys ho teď vyrušoval. Bylo by žádoucí (slušné . . .), abych ho na to upozornil já.

Při anonymizaci agentu má predikát vedlejší věty formu reflexivní nebo formu *být* + trpné participium: *Bylo by žádoucí / Slušelo by se, aby se mu poslal telegram / . . .aby mu byl poslán telegram.*

Agens je dekonkretizován (anonymizován nebo zevšeobecněn) rovněž v strukturách s infinitivem: *Nehodí se vítat hosty v pyžamu. Patří se (patřilo by se) jí za tu práci poděkovat.* Jen jako knižní relikt jsou možné infinitivní struktury se syntaktickou pozicí S_d: *Dětem sluší ctít rodiče.*

Některé Mod umožňují v infinitivních strukturách umístit do pozice podmětu patiens děje: *Taková nabídka se hodí (sluší) přijmout* Jsou to tedy struktury smyslem pasívní. Pociťují se jako hovorové. Smyslem pasívní jsou rovněž infinitivní struktury s Mod *zaslouží / zasluhovalo by: Tato stať by zasluhovala proškrtat.* Patří sem i případy typu *Petr by zasluhoval pár facek* s vynecháním infinitivu *dostat.*

Věty s Mod *je slušné (vhodné)* umožňují vyjádřit nositele modální dispozice výrazem *od* S_g: *Bylo by od Petra slušné, aby / kdyby se mu omluvil / . . . se mu omluvit.*

Pozn.: Mod *sluší se, patří se, hodí se* se ve spisovném jazyce nechovají syntakticky jako reflexivní formy slovesné, nýbrž jako analytické modální predikáty typu *je nutno, slušné . . .: Je nutno (slušné . . .) / sluší se (hodí se . . .) pozvat také babičku.* Srovnej proti tomu: *Musí se (měla by se) pozvat také babička.*

3.4.3.1 Na bázi svého obecného významu „očekávanost" slouží k vyjadřování daných modálních hodnot také Mod *mít.* Ve formě indikativu vyjadřuje spíše záhodnost, žádoucnost (*Petr se mu má omluvit, a byl by pokoj*), ve formě kondicionálu spíše vhodnost (*Petr by se mu měl omluvit*). Je-li agens pojat genericky, má věta s Mod *mít* v indikativu zpravidla význam žádoucnosti, záhodnosti: *Děti mají ctít rodiče. Učitel má vést studenty k společenské aktivitě.*

Pozn.: Věty s Mod *mít*, zvláště v indikativu, mohou mít různé významové modální odstíny. Tak věta *Petr se mu má omluvit* může znamenat: a) „Petr má někým uloženo jako povinnost, aby se mu omluvil, a tedy se očekává, že se mu omluví" (viz E 3.4.2); b) „Je žádoucí, aby se mu Petr omluvil" (viz E 3.4.3.1) Významové odstíny slovesa *mít* jsou konkretizovány kontextem. Tak ve větě *Měli ho hned po narození utopit* může jít jen o význam (b).

3.4.3.2 Spíš záhodnost než nezbytnost (viz 3.4.1) proniká i v některých větách s Mod *muset* a záporným *nesmět: Nesmí se to brát tak tragicky / Musí se to tak tragicky nebrat. Takových řečí si musí člověk nevšímat / Takových řečí si nesmí člověk všímat.*

3.4.3.3 Je-li už v okamžiku promluvy mluvčímu zřejmé, že se „náležitá" činnost nerealizovala (nerealizuje) nebo naopak „nenáležitá" činnost realizovala (realizuje), převažuje u Mod vhodnosti, náležitosti aspekt hodnocení nad aspektem preference. Stávají se pak výrazem subjektivně hodnotícího postoje mluvčího. V případech, kdy se hodnotí realizace / nerealizace jako „špatná", mají výpovědi často komunikativní funkci výtky, výčitky (viz F 1). O této funkční změně Mod svědčí i to, že v strukturách s vedlejší větou může být použito spojky *že*, eventuálně spojky *když*, příznakově signalizující, že jde o činnost neaktuální (uzuální). Mod mají v takových případech zpravidla formu záporného indikativu: *Neslušelo se, že tam nepřišel. Není vhodné (slušné), že na něho tak naléhá. Není slušné, když děti odmlouvají rodičům. Bylo nežádoucí, že se o tom začalo předčasně mluvit.*

Aspekt hodnocení ve smyslu „je (bylo) špatné, že . . ." může převažovat i v strukturách infinitivních, zvláště tehdy, má-li Mod formu indikativu préterita: *Nebylo vhodné (slušné, žádoucí . . .) se ho na to ptát.*

3.4.3.3.1 Negativní hodnocení nežádoucího faktu se provádí také tak, že se uvede to, co se proti tomu považuje za správné, náležité. V strukturách souvětných mívá Mod formu kondicionálu minulého: *Bylo by bývalo žádoucí (slušné, záhodné . . .) / Bylo by se slušelo . . ., abychom / kdybychom ho (byli) navštívili osobně . . .* V strukturách s infinitivem mohou mít Mod i formu indikativu, zvláště minulého: *Bylo žádoucí (vhodné, slušné . . .) ho na to upozornit.* Jednoznačně hodnotící jsou však jen infinitivní struktury s minulým kondicionálem: *Bylo by bývalo slušné ho na to upozornit.*

Negativní hodnocení nežádoucího faktu pomocí Mod *mít* se provádí jen tak, že se uvede to, co se považuje za správné, náležité, tedy opak toho, co se skutečně stalo. Hodnotící funkce nabývá Mod *mít* zvláště ve formě indikativu préterita, ale není to podmínka: *Měl se mu omluvit! Neměl tam chodit! Měl jsem tam nechodit. Mělo se mu to sdělit šetrně. Máš dávat pozor a pak by se ti to nestalo.*

3.4.3.3.2 Realizovaná/nerealizovaná činnost může být hodnocena také pozitivně, tedy jako „správná". Slouží k tomu zvláště Mod *sluší se, je (bylo) slušné (vhodné)* v kladném indikativu: *Sluší se, že mu pomáháš. Bylo slušné, žes jeho prosbu neodmítl. Bylo vhodné, že na to nereagoval. Sluší se, když děti podporují rodiče.*

Mod *je (bylo) žádoucí (záhodné), že . . .* se jako výrazů pozitivního hodnocení neužívá. Kladné hodnocení nemůže být rovněž vyjádřeno pomocí Mod *mít*.

3.4.3.4 Mod žádoucnosti, vhodnosti a náležitosti přecházejí plynule k vlastním hodnotícím výrazům typu *je správné, rozumné, užitečné, účelné, zásluž-*

né . . .; je škoda, špatné, nemoudré . . Také syntakticky se tyto výrazy chovají stejně: *Je správné (rozumné, účelné . . .) / bylo by správné (rozumné, účelné . . .) Petra na to připravit / . . .abychom (kdybychom) Petra na to připravili. Je (bylo by) škoda (špatné, nemoudré . . .) takové pozvání nepřijmout / . . .aby (kdyby) se takové pozvání nepřijalo. Je (bylo) správné . . ., že jsme na to Petra připravili. Je (bylo) špatné (škoda), že se takové pozvání nepřijalo.*

3.4.3.5 K modálním hodnotám vhodnosti, náležitosti lze volněji přiřadit také výrazy *(ne)škodí, (ne)stačí, (ne)vadí, (ne)stojí za to* v indikativu nebo kondicionálu: *Stojí za to (stálo by za to) o tom návrhu uvažovat. Neškodilo by zde občas trochu vyvětrat. Stačilo by mu zatelefonovat. Stálo by za to, abyste (kdybyste) se s ním poradil. Nestačilo by, aby v práci citoval jen domácí autory. Vadilo by, kdyby námitky oponentů ignoroval.*

Také tyto Mod mohou nabýt povahy výrazů hodnotících a pak se pojí s vedlejší větou se spojkou *že (když): Neškodí, že (když) mu to občas připomínáme. Vadí mi, že (když) se tady kouří.*

3.5 VYJADŘOVÁNÍ MODÁLNÍCH HODNOT KATEGORIE MOŽNOSTI

V rámci kategorie M (možnosti) lze rozlišovat tři základní modální hodnoty (subkategorie). Kromě prostředků společných je každá z nich charakterizována Mod pro ni příznakovými. Jde o tyto modální hodnoty:

(a) „prostá možnost" = informace o tom, že existují (existovaly, budou existovat) příznivé podmínky (předpoklady) k realizaci/nerealizaci nějaké činnosti;

(b) „dovolení" = informuje o tom, že jsou (byly, budou) zrušeny překážky k realizaci/nerealizaci nějaké činnosti;

(c) „schopnost" = informace o tom, že konatel má vrozené nebo získané předpoklady k realizaci/nerealizaci nějaké činnosti (k dosažení nějakého stavu).

3.5.1 Typickými specifikátory hodnoty „prostá možnost" jsou Mod *moci* a záporné *nemuset: Petr může studovat matematiku v Moskvě. Na základě všestranné spolupráce se socialistickými zeměmi můžeme naše hospodářství rozvíjet plynule. Protože obě strany uznaly svou vinu, mohl soud vleklý spor uzavřít. Odjeli jsme s dětmi k babičce, a tak žena nemusela vařit / mohla nevařit večeři.*

Reflexívní formě slovesa *moci* odpovídá Mod *dá se.* Vyskytuje se jen v reflexívní podobě a konstrukce s ním anonymizuje konatele, a tím i nositele mo-

dální dispozice: *Žáci mohou tu rovnici řešit dvěma způsoby → Ta rovnice se může / se dá řešit dvěma způsoby.*

3.5.1.1 K dekonkretizaci participantů agens + nositel modální dispozice slouží rovněž konstrukce s *být* + adjektivum derivované od slovesných základů formantem *-(tel)ný: Rovnice je řešitelná dvěma způsoby.*

3.5.1.2 Také struktury s Mod *jde (šlo)* dekonkretizují agens děje. Participant patiens buď zůstává v původní pozici S_{ak}, nebo se přesouvá do pozice S_n: *Tu rovnici jde (šlo) řešit dvěma způsoby / Ta rovnice jde (šla) řešit dvěma způsoby.*

3.5.1.3 Mod *být umožněno* a *mít umožněno (možnost)* konstruují jak struktury souvětné, tak infinitivní. V souvětných strukturách s *být umožněno* je nositel modální dispozice specifikován výrazem v pozici S_d hlavní věty *(Komisi tak bylo umožněno, aby jeho žádost znovu posoudila)*, v konstrukci s infinitivem přejímá i roli agentu *(Komisi tak bylo umožněno jeho žádost znovu posoudit).*

V souvětných strukturách s Mod *mít umožněno (možnost)* zaujímá specifikátor nositele modální dispozice pozici podmětu věty hlavní: *Komise tak měla umožněno (možnost), aby jeho žádost znovu posoudila.* Ve spojení s infinitivem specifikuje i agens: *Komise tak měla umožněno (možnost) jeho žádost znovu posoudit.*

Stejné syntaktické chování jako Mod *mít možnost* mají Mod *mít čas, příležitost: Máme ještě čas (příležitost), abychom celou akci odvolali / ... celou akci odvolat.*

3.5.1.4 K typickým Mod možnosti patří také výrazy *je (bylo) možno, lze (bylo lze).* V prézentní platnosti se u *lze* sponové sloveso neklade, u *možno* se někdy vynechává.

V dnešní češtině už tyto Mod nevyžadují valenční pozici S_d pro nositele modální dispozice. Ve spojení s infinitivem proto nositele i konatele dekonkretizují: *Tu rovnici je (bylo) možno (možné) / lze řešit dvěma způsoby.*

Jen knižní jsou infinitivní konstrukce s vyjádřením tohoto nositele + konatele v pozici S_d: *... i bylo nám možno u dobrých těch lidí přespati.*

Pokud je závazně třeba vyjádřit agens, konstruují Mod *je možno (možné)* strukturu souvětnou: *Z tohoto místa bylo možné, aby trenér dobře hru každého hráče sledoval.*

3.5.1.5 Zastaralé je dnes vyjadřování možnostního významu pouhou větnou konstrukcí typu *být* + (S_d) + Inf bez lexikálního modálního výrazu: *Vojtěchovi bylo bezpečně vylézti z podzemního průchodu.*

Jako živé se modální konstrukce *být* + Inf v možnostním významu dochovaly jen tehdy, jsou-li vázány na predikáty smyslového vnímání: v typu spisovném má výraz pro patiens formu akuzativu *(Za jasného počasí je odtud vidět Sněžku. Už je slyšet muziku)*, z hovorového úzu postupuje typ, v němž má patiens formu nominativu: *Za jasného počasí je odtud vidět Sněžka. Už je slyšet muzika.*

Pozn.: V lidovém a hovorovém jazyce se často proti spisovným konstrukcím typu *lze (je možno) to s ním vydržet* užívá konstrukcí typu *Není to s ním k vydržení. Je to k dostání v obchodních domech.*

3.5.1.6 Možnost realizace/nerealizace činnosti se často hodnotí jako těžká, lehká (snadná). Možnostní Mod se přitom kombinují s výrazy typu *těžko, snadno, lehko (lehce)* apod.: *Petr těžko (lehko, snadno) mohl tu práci do prázdnin dokončit. Ta práce se dala (mohla) těžko (lehko, snadno) do prázdnin dokončit. Tu práci bylo možno těžko (lehko, snadno) do prázdnin dokončit. Náš úkol je těžko (snadno) splnitelný.*

Výrazů charakterizujících „míru obtížnosti" možné realizace/nerealizace činnosti se často užívá samostatně (bez Mod možnostních), a to ve formě adjektivní. Ve strukturách infinitivních se agens podle potřeby vyjadřuje výrazem s formou *pro* S_{ak}, ve strukturách souvětných zaujímá pozici S_n vedlejší věty: *(Pro Petra) bylo těžké (snadné, lehké) dokončit tu práci do prázdnin / Bylo těžké (lehké, snadné), aby Petr tu práci do prázdnin dokončil. Bylo těžké ho o tom přesvědčit* (= bylo to možné, ale těžké).

3.5.2 K výrazným hodnotám modální kategorie M patří význam dovolení realizace/nerealizace činnosti. V modální dispozici dovolení je presuponován fakt, že „někdo zrušil omezení platné pro realizaci/nerealizaci nějaké činnosti", a že tedy pro konatele byl vytvořen předpoklad k žádoucímu alternativnímu jednání. Dále je v ní vždy presuponována okolnost, že konatel „měl zájem" (viz 3.2) danou činnost realizovat/nerealizovat.

Příznakově se vyjadřuje modální hodnota dovolení nejčastěji Mod *smět*, nepříznakově Mod *moci: Rodiče směli (mohli) se souhlasem národního výboru chalupu přestavět. Studenti smějí (mohou) přijímat návštěvy na pokojích. Jako člen výboru smím (mohu) o tom hlasovat.*

3.5.2.1 Mod *je (bylo) dovoleno* situuje nositele modální dispozice do dativní pozice hlavní věty: *Rodičům bylo dovoleno, aby chalupu přestavěli.* Ve spojení s infinitivem přebírá dativní výraz i roli agentu: *Rodičům bylo dovoleno chalupu přestavět.* Jeho vynecháním se oba participanty dekonkretizují: *Zde je dovoleno kouřit.*

3.5.2.2 Souvětné struktury s Mod *mít dovoleno (dovolení), právo* situují v podmětu hlavní věty nositele modální dispozice a v podmětové pozici věty vedlejší agens děje: *Rodiče mají dovoleno (dovolení), aby (rodiče) chalupu opravili.* V infinitivních strukturách dochází k výrazovému splynutí obou participantů: *Studenti měli dovoleno (právo) brát si časopisy domů.*

3.5.2.3 Specifický modální odstín je „kompetence" realizovat/nerealizovat nějakou činnost. Vyjadřuje se příznakově Mod *být kompetentní, být v kompetenci někoho, mít kompetenci (právo); přísluší, připadá, náleží.* Tyto Mod konstruují jak struktury souvětné, tak struktury s infinitivem, umožňující přesouvat výrazy pro relevantní participanty do různých syntaktických pozic: *Jen děkan je kompetentní, aby (děkan) povoloval / povolovat opakování ročníku. Je jen v kompetenci děkana, aby povoloval / povolovat . . ., jen děkan má kompetenci (právo), aby povoloval / povolovat . . ., jen děkanovi přísluší (náleží, připadá), aby povoloval / povolovat opakování ročníku.*

3.5.2.4 K modální kategorii „dovolení" lze přiřadit i výrazy typu *dovolit si, osmělit se, odvážit se, troufat si . . .* Vyjadřují, že konatel sám o své vůli zrušil (ruší) omezení, zábrany platné pro realizaci/nerealizaci činnosti, tj. sám sobě „dává svolení" danou činnost realizovat/nerealizovat. Syntakticky je pro ně příznačné, že se pojí jen s infinitivem jako Mod *smět, moci: Petr si dovolil (osmělil se, odvážil se, troufl si . . .) kouřit v místnosti ředitele. Odvážil se otce neposlechnout.*

3.5.3 Do oblasti modální kategorie M patří významy schopnosti nebo neschopnosti realizace/nerealizace nějaké činnosti. Existuje mnoho pokusů, jak modální dispozici schopnosti/neschopnosti vnitřně sémanticky diferencovat. Rozlišuje se např. schopnost vrozená a získaná, schopnost druhová a individuální, schopnost trvalá a okamžitá (náhodná) apod. Někdy se schopnost spojuje jen s příznakem neaktuálnosti realizace/nerealizace činnosti, jindy nikoli apod. To všechno jsou odstíny a diference, které lze do jisté míry rozlišovat jen v kontextu, ale většinou nemají jednoznačné ukazatele výrazové. Proto je také obtížné stanovit jasné distributivní podmínky užívání modálních prostředků „schopnosti".

Typickými prostředky vyjadřování modální dispozice schopnosti/neschopnosti jsou Mod *umět, dovést, dokázat, být schopen, být s to, být v stavu, mít schopnost, mít dar,* nepříznakové *moci* a jejich záporné protějšky.

Tyto Mod konstruují syntaktické struktury, ve kterých jsou nositel modální dispozice a agens integrovány v jednom výrazu, jenž zaujímá pozici podmětu. Jsou to většinou výrazy s rysem [+anim], ale také výrazy označující neživé předměty, jimž člověk přisuzuje rys „aktivnosti".

(a) Příklady na věty, ve kterých je vyjádřena schopnost realizace činnosti: *A hlavně proto mohl (byl s to, byl schopen, dokázal, dovedl, uměl . . .) Ondřej Suchý napsat svou knížku vtipně a citlivě. To si umím (dokážu, dovedu, jsem schopen, mohu . . .) opravit sám. Někdy se tak rozčilil, že by mohl (byl schopen, dovedl, byl s to, dokázal, uměl . . .) někoho zabít. Umí (dokáže, může, dovede, je schopen . . .) řídit traktor? Vím, že umíte ocenit dobré víno. Mohu (jsem schopen) to dosvědčit. Velbloudi mohou (jsou schopni, dokážou . . .) žít bez vody i dva týdny. Petr dovede být kamarádský a ohleduplný. Špatné počasí dokáže (umí) člověku zkazit náladu. Jaké zázraky může (dovede, umí) způsobit láska! Petr měl dar každého přesvědčit.*

(b) Schopnost nerealizace činnosti se vyjadřuje ve větách s kladným Mod schopnosti a negovaným infinitivem: *Petr dovedl nekouřit celý týden. Dokázal se při poradách nerozčilovat. Dokázal (uměl) si takových ironických poznámek nevšímat.*

(c) Neschopnost realizace činnosti se vyjadřuje negovaným Mod schopnosti a kladným infinitivem: *Míč poskakoval před brankou, ale Bayern nedokázal příležitost využít. Neumí (nedokáže, není s to, není schopen, nedovede . . .) se správně rozhodovat.*

(d) Neschopnost nerealizace činnosti se vyjadřuje ve větách s negovaným Mod schopnosti a negovaným infinitivem: *Nedokázala chvilku nemluvit. Nedovedl proti bezpráví nevystoupit. Neuměl (nedokázal) se nemíchat do soukromých věcí jiných lidí.*

Věty v (d) jsou blízké modálnímu významu nutnosti. Nejde však o nutnost externě stimulovanou, ale o nutnost „vnitřní". Jejich modální význam snad nejlépe vystihují parafráze jako: „něco (cosi, to) někoho pudilo, nutilo, nutkalo stále mluvit, míchat se do soukromých záležitostí jiných lidí".

3.5.3.1 Okruh základních Mod schopnosti doplňují další modální predikáty, které jsou s nimi alespoň v některých kontextech synonymní nebo ekvivalentní.

Tak význam schopnosti/neschopnosti nejednou proniká ve větách se slovesy *stihnout, stačit, uspět, nedostat se: Ukázalo se, že Petr stačí zvládnout všechny úkoly samostatně. Vždycky stihl vykonat zkoušky v termínu. Cítil jsem, že nestačím rozptýlit jeho pochybnosti. Tato množství energie stačí zabezpečit potřebnou teplotu. Ani Lička, ani Válek se nedostali k tomu proniknout sólovou akcí před Müllerovu branku* aj.

3.5.3.2 Významový odstín schopnosti/neschopnosti je často implikován i ve větách se slovesy *podařit se, dařit se, povést se.* Agens v nich je specifikován v pozici S_d: *Jsem přesvědčen, že se nám podaří (že budeme schopni, dokážeme, budeme moci) splnit všechny exportní zakázky v plánovaných termínech. Nedaří*

se mu zatím koordinovat činnost jednotlivých organizací. Povedlo se mi udělat všechny zkoušky v prvním termínu.

3.5.3.3 Do kruhu Mod schopnosti patří také sloveso *vydržet: Některá naše ligová mužstva nevydrží bojovat na hřišti soupeře až do konce zápasu. Petr vydržel plavat i v ledové vodě.*

3.5.3.4 K výrazovým prostředkům modální kategorie „schopnosti" řadíme také predikáty *naučit se, zvyknout si, odvyknout si, zapomenout.* Ve své sémantické struktuře obsahují elementární (statické) modální významy schopnosti, zachytitelné např. jako „začal mít (získal, nabyl) schopnost" nebo naopak „přestal mít (pozbyl, ztratil) schopnost". Proto se i syntakticky chovají stejně jako základní Mod schopnosti *(být schopen, umět . . .)*, tj. pojí se jen s infinitivem: *Postupně se naučil řídit práci s rozhledem. V cizině si odvykl (zapomněl) mluvit spisovně.*

3.5.3.5 Význam „schopnosti" proniká u mnoha deverbativních adjektiv s formantem *-ivý, -avý, -ný: Petr je panovačný, ohleduplný, zábavný, přemýšlivý, vynalézavý, předvídavý, nerozhodný, bezradný, zvídavý, popudlivý . . . Tato bylina je léčivá. Tento materiál je nevodivý, nehořlavý* apod.

3.5.3.6 Význam schopnosti je často jen inherentní složkou významového slovesa. Děje a činnosti významovými predikáty specifikované jsou pak zpravidla neaktuální: *Náš kluk je už schopen (dovede, umí . . .) vylézt na každý strom → Náš kluk už vyleze na každý strom.*

Existují jisté podmínky a formální ukazatele, které více méně jednoznačně signalizují schopnostní dispozici konatele.

3.5.3.6.1 Ve větách s významem schopnosti se často užívá výrazů *už, ještě, dosud: Náš kluk už chodí, mluví, řeší rovnice o dvou neznámých, uběhne stovku za 13 sekund, plave, přeplave přehradu. Náš kluk ještě nechodí, nemluví, neplave, nevyleze na strom. Matce už bude osmdesát let, ale ještě (dosud) si sama uvaří, uklidí a čte bez brýlí. Matce je teprve šedesát let, ale už si sama neuvaří ani neuklidí.*

3.5.3.6.2 V sémantické struktuře vět s modálním významem schopnosti je implikován některý z participantů jako „všeobecný" nebo se aspoň rozumí, že činnost je realizovatelná „kdekoli" nebo „kdykoli": *Tuto křížovku rozluští každý (kdokoli). Petr opraví každou závadu (cokoli). Moje žena přemluví každého (kohokoli). Petr hraje (zahraje) na každý hudební nástroj (na cokoli). Petr usnul*

kdekoli. Petr přeplave přehradu, kdykoli se mu zachce. To letadlo uletí bez přistání přes 2 000 kilometrů (kdykoli).

3.5.3.6.3 Podmínku „všeobecnosti" participantu nebo okolností splňují i věty, ve kterých jsou vytčeny pomocí výrazů *i, ani* někteří z „účastníků sdělované události", a to jako krajní, extrémní případy. Výrazy *i, ani* „presuponují", že kromě vytčeného účastníka se na realizaci/nerealizaci jsou schopni podílet i všichni ostatní potenciální „účastníci" nebo že realizace/nerealizace děje je uskutečnitelná i „za všech jiných" podmínek: *Tuto záležitost rozřeší i Petr. Petr rozřeší i tuto záležitost. Petr rozřeší tuto záležitost i tady. Stovku za dvanáct sekund uběhne Kratochvílová i za špatného počasí.*

3.5.3.6.4 Schopnostní význam proniká i u vět, ve kterých je konatel postaven do kontrastu se všemi jinými potenciálními konateli. Často se v takových větách užívá výrazů *pouze, jen, toliko, jedině.* V daném případě může jít i o děje aktuální: *Jen (pouze) Pavel přeplave / přeplaval brněnskou přehradu za třicet minut.*

3.5.3.6.5 Schopnostní význam proniká často ve větách s dějem nějak „podmíněným": *Za příznivého počasí uběhne stovku pod dvanáct sekund. Já (kdybych to byl já) bych tento spor rozřešil. Bez vaší pomoci ty problémy nevyřešíme. Ústně se vyjadřovala / by se byla vyjadřovala lépe. Před rokem bych tu řeku nepřeplaval.*

3.6 VYJADŘOVÁNÍ MODÁLNÍ KATEGORIE ZÁMĚRU

Modální kategorii záměru chápeme jako informaci o výsledku rozhodnutí konatele realizovat/nerealizovat nějakou činnost (dosáhnout nějakého stavu). Je-li presuponováno, že realizace/nerealizace zamýšlené činnosti je v kompetenci konatele, jde o hodnotu úmyslu.

3.6.1 Typickými Mod modální hodnoty úmyslu jsou výrazy *chtít, hodlat, mínit, mít v úmyslu (v plánu), zamýšlet, chystat se, mít záměr, být rozhodnut, odhodlán* . . . a jejich záporné protějšky. Mod mají zpravidla formu indikativu, pojí se většinou s infinitivem a situují nositele modální dispozice + agens děje do syntaktické pozice S_n (podmětu) větné struktury: *Petr chtěl (hodlal, mínil, měl v úmyslu . . .) se ho na to zeptat. Ještě nechce (nehodlá, nemíní, nemá v úmyslu . . .) odejít do důchodu. Žena si zřejmě nemínila sednout. Chystá se vaši nabídku odmítnout.*

Společný sémantický rys Mod kladných lze charakterizovat jako [+mít úmysl], záporných jako [–mít úmysl].

Po Mod *být rozhodnut, odhodlán, mít v plánu, chystat se* je možná i vedlejší věta se spojkou *že: Měl v plánu/byl odhodlán (rozhodnut) (k tomu), že odejde do důchodu.*

Pozn.: Spojení uvedených Mod s infinitivem sloves *přimět, dosáhnout, způsobit* (např. *chtěl, hodlal způsobit, aby . . .*) chápeme jako druh analytických Mod kauzativních.

3.6.2 Mod *být ochoten, připraven, svolný, hotov, nakloněn . . .* často implikují nebo aspoň nevylučují externí stimulaci rozhodnutí konatele: *Profesor Novák je ochoten (připraven, svolný . . .) nás zítra vyzkoušet. Je ochoten (nakloněn) tu funkci přijmout. Byl jsem hotov (připraven) převzít za jeho výchovu plnou odpovědnost.*

Negativní vztah konatele k realizaci činnosti se v daném modálním odstínu vyjadřuje zápornými Mod *(nebýt ochoten . . .)* nebo kladnými výrazy typu *odmítat, zdráhat se, zpěčovat se, bránit se . . .: Není ochoten tu funkci přijmout/ Odmítá (zdráhá se, zpěčuje se, brání se . . .) tu funkci přijmout.*

3.6.3 Spíše vnitřní dispozici/indispozici konatele než uvědomělý volní záměr (úmysl) signalizují Mod *(ne)mít chuť, náladu, nutkání; . . . (ne)cítit potřebu: Měl chuť (nutkání) jít odtud pryč. Nemám náladu ho dnes poslouchat. Petr měl chuť (nutkání, cítil potřebu) spát, lenošit, pracovat. Měl náladu zpívat. Lidé neměli náladu diskutovat.*

Tyto věty jsou transformovatelné ve věty s neosobním tvarem *chce se / nechce se: Chtělo se mu jít odtud pryč. Nechce se mi ho dnes poslouchat. Petrovi se chtělo spát, lenošit, pracovat. Lidem se nechtělo diskutovat.*

3.6.4 Od vět informujících o úmyslu konatele realizovat/nerealizovat nějakou činnost odlišujeme věty informující o „něčím úmyslu způsobit, aby někdo jiný realizoval/nerealizoval nějakou činnost". Slouží k tomu analytická kauzativní Mod typu: *mít v úmyslu přimět někoho (dosáhnout, způsobit), aby . . ., chtít (hodlat, zamýšlet, chystat se . . .) přimět (dosáhnout, způsobit), aby . . .* Tyto Mod konstruují syntaktické struktury souvětné. V podmětové pozici vedlejší věty je situován druhý agens: *Petr měl v úmyslu dosáhnout toho, aby se ti Pavel omluvil. Chtěl jsem je přimět k tomu, aby se nerozcházeli. Chtěl (hodlal) dosáhnout toho, abych ho vyzkoušel.*

Po slovese *chtít* se výrazy *přimět, přinutit, dosáhnout, způsobit* často vynechávají: *Chtěl jsem, aby se nerozcházeli. Chtěl, abych ho vyzkoušel.* Pravidlem se zmíněné výrazy vynechávají ve výpovědích s komunikativní funkcí „výzvy" mluvčího: *Chci, abys mě tam doprovodil.*

Pozn.: Hovorově se po Mod *chtít* klade místo vedlejší věty infinitiv: *Chtěl oholit* „abych ho oholil". *Chtěl uvařit čaj* „abych mu uvařil čaj".

3.6.5 Pokud realizace dané činnosti není plně v kompetenci konatele, tj. nezávisí plně na jeho vůli, nejde o modální kategorii „mít úmysl", nýbrž o modální kategorii „mít zájem (přání)".

Z Mod uvedených v 3.6.1 se na jejím vyjadřování podílí jen sloveso *chtít*, zvláště v kondicionálu. Typickými Mod kategorie, „mít zájem (přání)" jsou tyto výrazy: *mít zájem, přát si, stát o to* v indikativu nebo kondicionálu; *toužit, dychtit, prahnout po* v indikativu; *záleží (mi) na tom, jde (mi) o to* v indikativu nebo kondicionálu a výraz *rád by*.

Všechny Mod mohou konstruovat buď struktury souvětné s vedlejší větou se spojkou *aby*, nebo se mohou pojit s infinitivem (kromě *rád by*).

Vedlejší věta často obsahuje modální slovesa *moci, smět, nemuset* jako exponenty nevyloučení toho alternativního jednání (viz 3.1.2), o které má konatel zájem:

Chce / chtěl by, aby s námi mohl jet na výlet. Přeje si (přál by si) / touží po tom, aby nemusel tak brzy vstávat. Stojí o to (stál by o to) / záleží mu na tom / jde mu o to (šlo by mu o to), aby studoval na vysoké škole / aby mohl (směl) studovat na vysoké škole. Nepřál by si / nechtěl by nic jiného, než aby mohl (směl) pracovat ve vaší laboratoři. Byl by rád, aby / kdyby ti to mohl říci osobně.

Chce / chtěl by s námi jet na výlet. Má (měl by) zájem / stojí (stál by) o to pracovat ve vaší laboratoři.

Mod *rád by* se v češtině (na rozdíl od slovenštiny) nemůže pojit s infinitivem: *Rád bych vás na něco upozornil.*

Není-li konatel identický s nositelem modální dispozice „mít zájem", mají věty jen strukturu souvětnou: *Chtěl by (měl by zájem na tom), abychom ho zvolili do výboru.*

Pokud však vedlejší věta připouští pasívní konstrukci, mohou se dané Mod pojit také s pasívním infinitivem: *Měl by zájem na tom, aby byl zvolen / být zvolen do výboru.*

Pozn.: Sloveso *chtít* může tedy vyjadřovat oba modální významy: [±mít úmysl] i [±mít zájem]. Věty typu *Petr chce diskutovat* mohou proto znamenat: a) „Petr má v úmyslu (hodlá . . .) diskutovat"; b) „Petr má zájem (stojí o to, přál by si . . .) diskutovat". Ve významu b) mívá sloveso *chtít* často formu kondicionálu. Otázky orientované na zjištění předpokladu o „zájmu" adresáta jsou častým nepřímým způsobem realizace komunikativní funkce „nabídky", „návrhu" (viz F 1.6): *Chtěl bys (máš zájem / měl bys zájem) jít s námi na výlet?*

3.6.6 Volněji můžeme k této modální subkategorii přiřadit věty s Mod *snažit se, usilovat, pokoušet se, hledět, namáhat se*. Implikují rys „aktivnosti" konatele. Pojí se jak s vedlejší větou, tak s infinitivem: *Snažil se jim zpříjemnit život. Pokoušejí se sestavit novou vládu. Ani se nenamáhal obsahu básně porozumět. Hleděl ho uklidnit.*

F KOMUNIKATIVNÍ SLOŽKY VÝPOVĚDI

1 KOMUNIKATIVNÍ FUNKCE VÝPOVĚDI

1.0 Výpovědí rozumíme základní (elementární) textovou jednotku (viz A.0); jde tedy o útvar definovaný především vlastnostmi komunikativními. Z hlediska gramatického vzato, mohou mít strukturu věty jednoduché, souvětí podřadného anebo jejich základem mohou být různé útvary nominální bez Vf, včetně útvarů infinitivních.

Konec výpovědi nebo hranice mezi sousedními výpověďmi jsou v textech mluvených zpravidla signalizovány tzv. koncovým úsekovým předělem: tvoří ho pauza a takové typy intonace, které zanechávají u adresáta dojem ukončenosti, uzavřenosti. Jsou to zvláště různé druhy melodémů (konkluzívní kadence a antikadence). Jejich konkrétních podob se využívá spolu s jinými prostředky jako indikátorů komunikativních funkcí výpovědi (KF); (viz 1.3.3.2). V psaném textu jsou hranice mezi výpověďmi signalizovány prostředky grafickými.

Povahu samostatných výpovědí si však zachovávají věty v souvětí souřadném. Každá z nich totiž může mít jinou (samostatnou) KF: *Tak jsme se naobědvali a teď jděte pracovat. Pozvali jsme ho, ale přijde?* Na druhé straně však právě různé KF výpovědi do značné míry limitují možnost jejich spojování v souřadné větné struktury. V dialogickém textu mají výpovědi často povahu sekvencí: stimulují výpovědní reakce adresáta (A) a teprve spolu s nimi vytvářejí smysluplný a úplný text. Typickými případy jsou např. otázka – odpověď; nabídka – přijetí (odmítnutí) nabídky; žádost (prosba) o dovolení něco udělat – dovolení aj. Většinu KF výpovědí můžeme charakterizovat buď jako iniciační, nebo jako reaktivní. Iniciační jsou podnětem k řečovému nebo neřečovému jednání A (např. otázka, rozkaz, nabídka . . .), reaktivní jsou řečovým nebo neřečovým jednáním A vyprovokovány (např. odpověď, slib, výtka, dovolení . . .). Některé KF tvoří opozitní dvojice: výtka – pochvala; varování – rada (doporučení); slib (závazek) – odmítnutí aj.

Výpovědi jsou produkty komunikačních (mluvních) aktů (KA). Kaž-

dá výpověď představuje výsledek určitého KA v určité komunikativní situaci (kontextu).

KA se často charakterizují jako základní jednotky mezilidského jazykového jednání, tj. jsou chápány jako interakce mezi mluvčím (M) a A konstituující mezi nimi dvoustranný interpersonální vztah.

Lidé mluví nejen proto, aby pomocí jazyka „zobrazovali" a popisovali fragmenty světa, aby ve výpovědích vyjadřovali, co o něm „myslí", ale proto, aby se prostřednictvím toho, co ve výpovědích produkovaných v daném KA o světě vyjadřují, a prostřednictvím toho, jak to vyjadřují, pokoušeli měnit vztahy jiných lidí k světu (včetně k sobě samým), jejich postavení ve světě, aby ovlivňovali a měnili jejich postoje, eventuálně jejich další jazykové i nejazykové jednání. Teorie KA zvýrazňuje tento účelový (cílový) aspekt komunikace jako dominantní, snaží se dát komplexní odpověď na otázky „co děláme, když mluvíme" a „co míníme (sledujeme) tím, co říkáme".

1.1 OBSAH, FORMA A FUNKCE VÝPOVĚDI

1.1.1 K podstatným znakům výpovědí patří to, že mají zpravidla nějaký věcný (propoziční) obsah (PROP) a vyznačují se vždy nějakou komunikativní (výpovědní) funkcí (KF), tj. „platí" ve vztahu k A jako oznámení, otázka, výzva, rada, návrh, varování, výstraha, nabídka, omluva, výtka, dovolení, odpuštění, námitka, odmítnutí aj., a jsou vždy zakotveny v nějaké určité (konkrétní) situaci. Můžeme to vyjádřit také tak, že M ve výpovědi produkované v konkrétní komunikativní situaci formuluje nějaký PROP vždy s nějakým cílem (záměrem), kterého chce u A dosáhnout.

Pozn.: Výpověď nemůže mít jen PROP bez KF. Obráceně to už však neplatí. Existují výpovědi, které PROP nemají: mají jen KF; např. výpovědi *Ahoj!* (s funkcí „pozdravu"); *To tak!* (s funkcí „odmítnutí" nebo „námitky"). KF se tak jeví konstitutivním komponentem každé výpovědi.

Odtržením od konkrétní situace ztrácejí výpovědi status aktuálního sdělení, stávají se jen potenciálním výpovědním výrazem, který nelze interpretovat z hlediska nějaké jeho aktuální KF.

Izolujeme-li např. výraz *A neřekneš mu o té zítřejší schůzce?* od konkrétní komunikativní situace (kontextu), nelze ani na základě znalostí významů lexikálních jednotek a jejich tvarů v něm použitých, ani na základě toho, že má tázací výpovědní formu, identifikovat jeho KF jako „otázku". Bez determinující role komunikativního kontextu není možné porozumět tomu, kdo je „osoba" označená tvarem slovesa, jaký „den" se identifikuje výrazem *zítřejší*, na jakou „schůzku" se ukazuje výrazem *o té schůzce*, kterou „osobu" identifikuje M zájmenným výrazem *mu* apod. O takovém, od komunikativní situace izolovaném výrazu je možno nanejvýš říci, jaký význam slova v něm použitá mají, jaké participanty sémantické struktury věty specifikují, že jsou to slova séman-

ticky slučitelná a že jsou syntakticky organizovaná podle pravidel češtiny. Otázková forma ukazuje na to, že to je výraz s funkčním potenciálem „otázky". Ze všeho pak plyne závěr, že to je výraz v češtině použitelný pro smysluplnou a správnou výpověď. Nic z toho však není interpretace ve smyslu porozumění tomu, co se daným výrazem produkovaným určitým KA v určité komunikativní situaci jako konkrétní výpověď skutečně říká a proč, tj. s jakým cílem (záměrem) se to říká, neboť v závislosti na komunikativní situaci a záměru M to může být nejen výpověď s funkcí „otázky", ale i „žádosti", „prosby", „vybídnutí", „varování" aj. Tyto aspekty výpovědi lze shrnout pod pojmem smysl, na rozdíl do významu, který je spjat s větou jako s potenciálním, na aktuální komunikativní situaci nezávislým útvarem.

Komunikativní funkce výpovědi představuje realizaci interpersonálního aspektu komunikace, který lze obecně charakterizovat jako úsilí (záměr) M dosáhnout výpovědí v daném KA produkovanou toho cíle (efektu) u A, kterého M svým „jazykovým jednáním" v daném komunikativním kontextu dosáhnout zamýšlí. KF konkrétní výpovědi je proto třeba chápat jako cíl (účel), pro který byla M ve vztahu k A produkována.

Tak např. v situaci, kdy učitel ve třídě za katedrou a v přítomnosti svých žáků vysloví výpověď (1) *Chybí tady houba*, vyjadřuje v ní PROP postihující pravdivě daný „stav věcí", ale aktuálním záměrem, proč učitel tento obsah vyjadřuje, není v dané komunikativní situaci to, aby ho žákům prostě sdělil, ale sděluje ho s cílem způsobit, aby někdo z žáků houbu přinesl. M tedy v daném KA produkuje výpověď s aktuální KF „výzvy" a specifické aspekty komunikativní situace vytvářejí dostatečné podmínky a předpoklady k tomu, aby žáci tuto výpověď jako „výzvu" interpretovali, tj. aby záměr, s jakým byla M zamýšlena a produkována, poznali, a tím jí plně porozuměli, a to přesto, že ve výpovědi samé není žádný výraz nebo jiný prostředek, který by její „výzvovou" funkci přímo indikoval.

Vyjádřením téhož obsahu vyslovením týchž slov organizovaných syntakticky stejně jako v (1), ale v jiném komunikativním kontextu (např. při kontrole vybavení tříd) by mohla být inspektorem produkována výpověď s aktuální funkcí „výtky" vůči řediteli; byla by to v jistém smyslu jiná výpověď než v (1), třebaže její propoziční obsah i její forma by byly stejné. Naopak téhož komunikativního efektu (cíle), tj. „výtky" udělované řediteli, mohl by inspektor v dané situaci dosáhnout např. tím, že by produktem jeho KA byla výpověď s formou otázky: *A kde je houba?* Stěží by mohl ředitel školy reagovat na danou výpověď jen např. věcnou odpovědí typu *U školníka*. Svědčilo by to buď o nepochopení KF této výpovědi, nebo by porušil společenskou konvenci ukládající mu, jak má reagovat na výtku.

Z příkladu vyplývá obecný závěr, že aktuální KF konkrétních výpovědí nemusejí být indikovány nějakými specifickými, pro daný druh (typ) KF v jazyce konvencializovanými způsoby a prostředky, indikátory (viz 1.3.3).

1.1.2 Většina výpovědí má formu označovanou jako oznamovací, tázací, rozkazovací nebo přací, ale přitom nemusejí být M míněny a A pochopeny jako „oznámení", „otázka", „rozkaz" nebo „přání", tj. nemají tyto aktuální KF.

Rozhodující roli pro determinaci aktuální KF výpovědi, tj. jak pro její úspěšnou realizaci, tak pro její správnou interpretaci, má faktor mimojazykový: komunikativní situace KA.

Tak výraz (2) *Povím to otci* s formou konstatační může mít jako výpověď v závislosti na konkrétním komunikativním kontextu aktuální funkci „oznámení", „slibu", „nabídky", „vydírání", „vyhrůžky" aj. Výpověď (3) *A nevzbudíš ho?* může mít v konkrétních kontextech aktuální funkci „vybídnutí", „návrhu" nebo „varování", třebaže má formu tázací. Svědčí o tom i to, že např. jako na „vybídnutí" může na ni A adekvátně reagovat nejen výrazy typu *Ano / Ne*, ale i výrazy typu *Když chceš (Když si to přeješ, myslíš . . .)*. Výpověď (4) *Paní, hledám nejbližší telefonní budku* má sice výpovědní formu konstatační, ale adresována např. chodkyni v neznámém městě je míněna a pochopena jako „otázka", nikoli jako „oznámení", neboť se očekává odpověď. Nápisy typu (5) *Vodní toky nejsou stoky!* nebo *Ticho léčí* je sotva možno chápat jen jako pouhé „oznámení" daných faktů. Výpověď (6) *Mám v ledničce dobré víno* může být v odpovídající situaci míněna a správně pochopena jako „nabídka". Adekvátně na ni proto může A reagovat např. výpovědí *Děkuji, rád trochu ochutnám; Dnes mě bolí žlučník; Jsem tady autem* atp.

Relevantní pro úspěšnou realizaci a interpretaci výpovědi jsou ovšem složky a aspekty komunikativního kontextu potud, pokud jsou více méně společným majetkem vědomí komunikantů, tj. pokud mají povahu tzv. pragmatických presupozic (předpokladů), jejímiž nositeli jsou účastníci daného KA. Součástí komunikativních kontextů jsou nejen aspekty ryze situační, ale i to, co bylo řečeno. Každý vyjádřený PROP a sémantické presupozice (viz A 2.3) v něm implikované stávají se konstituenty komunikativního kontextu, nabývají povahy pragmatických presupozic účastníků komunikativního procesu.

M musí komunikativní kontexty, přesněji řečeno pragmatické presupozice na nich založené, respektovat, aby jeho jazykové jednání bylo účelné, smysluplné a úspěšné, tj. anticipovalo porozumění a přijetí ze strany A. Tím je zároveň řečeno, že komunikativní kontexty podmiňují také volbu vhodných, s komunikativním záměrem v daném kontextu konzistentních PROP, ale i výběr jazykových prostředků pro jejich vyjádření a pro signalizaci KF výpovědi.

1.2 INTERPRETACE VÝPOVĚDÍ

Interpretace se týká konkrétních výpovědí jako v podstatě jedinečných produktů KA. Chápeme ji jako úspěšné porozumění tomu, co se ve výpovědi říká (= interpretace PROP), a porozumění tomu, proč (s jakým cílem, záměr-

rem) byla daná výpověď produkována (= interpretace aktuální KF výpovědi).

Interpretaci provádí každý příjemce textu. Je přitom záhodno rozlišovat mezi přímým adresátem a neadresátem. Adresátem rozumíme osobu (osoby), které (kterým) je výpověď určena. Neadresátem může být jakýkoli (náhodný) posluchač nebo čtenář, jemuž výpověď určena není. Neadresát není často schopen ani PROP, ani aktuální KF výpovědi, zvláště při její indirektní realizaci (viz 1.3.2), správně intepretovat, tj. není s to pro nedostatečnou znalost relevantnich aspektů komunikativní situace plně porozumět tomu, o čem (o jaké konkrétní „události") se ve výpovědi mluví, ani tomu, proč (s jakým záměrem) byla M k A produkována. Avšak i když „rozumí", nemá pro něho daná výpověď touž platnost jako pro A. Např. neadresát může výpověď s funkcí „otázky" správně jako „otázku" interpretovat, ale intepretuje tuto funkci jen jako smyslový komponent dané výpovědi vůči sobě nevztažený. Proti tomu A „chápe" tuto funkci výpovědi nejen jako její smyslový komponent, ale zároveň jako interakční stimulaci nastolující mezi ním a M od okamžiku vyslovení dané výpovědi nové vztahy: zavazuje ho odpovědět.

1.2.1 Správná interpretace aktuálních KF je vždy podmíněna stupněm identity pragmatických presupozic komunikantů z komunikativních kontextů vyplývajících. Platí to i v případech, kdy je aktuální KF výpovědi specifikována prostředky jazyka (viz. 1.3.3), případně v projevech mluvených spolu s nimi také prostředky parajazykovými (gesta, mimika apod.).

1.2.2 Pro úspěšnou realizaci KA a interpretaci jejich produktů – výpovědí je rovněž důležitá vzájemná aktivní spolupráce mezi komunikanty, tj. respektování jistých obecně platných principů účelné a smysluplné komunikace (konverzace). Tyto principy byly formulovány jako tzv. konverzační zásady (maximy). Nejobecnější je tzv. princip kooperace. Podle něho je třeba, aby M formuloval svůj konverzační příspěvek vždy tak, jak to v dané fázi rozhovoru vyžaduje poznání jeho cíle nebo jeho směru. Tento princip specifikují a doplňují další konverzační zásady: zásada dostatečné, ale nikoli nadbytečné informovanosti (srov. např. „povel" s formou *Přikazuji vám, abyste všichni okamžitě dali k noze zbraň!*), pravdivosti, relevantnosti (konzistence), jednoznačnosti jednotlivých konverzačních příspěvků aj. Při interpretaci počítá A s tím, že M tyto zásady respektuje, a to mu spolu s kontextem umožňuje najít i správný smysl konverzačního příspěvku, tj. poznat cíl (záměr), s jakým byl produkován. Důkazem úspěšnosti interpretace je eventuální adekvátní řečová reakce A (viz doklady 3-6); je též objektivním kritériem správného porozumění KF výpovědi.

1.3 POPIS DRUHŮ KOMUNIKATIVNÍCH FUNKCÍ

Lingvistický popis KF se netýká jedinečných konkrétních výpovědí. Usiluje o charakteristiku druhů KF, eventuálně o jejich katalogizaci, klasifikaci a typologizaci. Jde tedy vždy o abstrakci.

Cílem popisu je nejen charakterizovat druhy KF, ale i jejich potenciální stránku výrazovou, tj. popsat způsoby a prostředky, které jsou v jazyce konvencializovány jako více méně ustálené přímé indikátory jednotlivých druhů KF. Teprve přiřazením výrazových prostředků k danému druhu KF jakožto jejich potenciálních primárních ukazatelů jsou splněny požadavky celistvosti popisu.

Pozn.: Lingvistický popis druhů KF a jejich potenciálních jazykových ukazatelů nemůže zásadně brát zřetel na fakt, že v mnoha konkrétních případech je aktuální KF výpovědi realizována indirektně, tj. je indikována jen nebo převážně jen komunikativním kontextem. Může však zkoumat mechanismy, předpoklady a pravidla indirektnosti (viz 1.3.2).

1.3.1 Celkovou strukturu nějakého druhu KF je možné charakterizovat v podstatě dvěma způsoby:

(A) Udáním (výčtem) souboru interakčních podmínek, které jsou pro daný druh funkce typické. Interakční podmínky jsou složkou komunikativního kontextu, a to tou složkou, která je relevantní pro úspěšnou realizaci daného druhu KF. Představují tzv. nutné a dostačující podmínky k tomu, aby výpovědí těmto podmínkám přiměřenou a tyto podmínky respektující bylo dosaženo zamýšleného komunikativního efektu. Soubory interakčních podmínek představují vlastně charakteristiku ideálních (typových, modelových) situací realizace nějakého druhu KF. Mluvíme proto při jejich výčtu o charakteristice „situace otázkové", „situace imperativní", „situace nabídky", „situace výtky" apod.

Tak například k interakčním podmínkám „oznámení" patří mimo jiné presupozice M, že A nezná informaci, která se mu oznamuje, případně předpoklad, že A má zájem se tuto informaci dovědět; k podmínkám „otázky" patří např. předpoklady, že A zná odpověď, a může tedy dát M požadovanou informaci; jednu z relevantních interakčních podmínek „výtky" tvoří např. fakt, že A nevykonal to, co se od něho očekávalo, nebo naopak, že udělal něco, co neměl; k podmínkám „dovolení" patří např. to, že existuje nějaké omezení pro činnost, kterou A vykonat chce (zamýšlí) a že M je kompetentní k tomu, aby takové omezení (překážku) zrušil apod.

(B) Strukturu druhů KF můžeme popsat také tak, že ji rozložíme na elementární smyslové komponenty, které jsou v ní implikovány. Ty mají povahu pragmatických presupozic M a reflektují se v nich relevantní interakč-

ní podmínky. Schematicky je struktura většiny druhů KF rozložitelná na elementární komponenty trojí povahy:

(a) na poznatky nebo předpoklady M o A a/nebo o situaci;
(b) na postoje M k obsahu výpovědi;
(c) na komunikativní záměr M.

Komunikativní záměr představuje dominantní (podstatnou) složku struktury každého druhu KF. Rozumíme jím úsilí M způsobit, aby A opravdu poznal, čeho chce M danou výpovědí dosáhnout, a aby to akceptoval.

Z praktických důvodů jsou v této práci při popisu druhů KF kombinovány oba uvedené postupy.

1.3.2 Způsoby a prostředky indikace KF

Je-li aktuální KF a její interpretace závislá převážně jen na kontextu, tj. není-li zároveň indikována nějakými specifickými, pro daný druh KF konvencionalizovanými prostředky jazykovými, mluvíme o tzv. indirektní (nepřímé) realizaci dané funkce.

Zcela obecně a rámcově můžeme podstatu indirektnosti charakterizovat jako nesoulad mezi funkčním potenciálem použité výpovědní formy (viz 1.3.3.2) a aktuální KF dané výpovědi; viz doklady (1) – (6).

Spolu s mimojazykovým kontextem mohou napomáhat jednoznačné interpretaci aktuální KF indirektně realizované různé okolnosti další. Je-li např. z obsahu zřejmé, že M pojímá nebo hodnotí vypovídanou událost jako nepříznivou, nepříjemnou, nežádoucí apod., bývá výpověď s konstatační formou často míněna a adresátem pochopena jako výraz vůle (přání) M po změně popisovaného stavu věci, tedy jako nepřímý výraz „výzvy", „prosby" nebo „přání": *Tim otevřeným oknem mi táhne na nohy.*

Jestliže M konstatuje ve výpovědi něco, co adresát A neudělal, ač se to od něho očekávalo, a naopak, pak mají takové výpovědi zpravidla aktuální KF „výtky" nebo „výstrahy": *Už potřetí jste v tomto semestru nebyl na semináři!*

Většinou něco jiného než pouhý záměr „oznámení" sleduje M rovněž takovými výpověďmi, v nichž „sděluje" A něco, o čem ví, že je mu to už známo, nejde-li ovšem jen o konverzaci formální. Také v případech, kdy se A podává informace, o které M musí předpokládat, že je pro A sama o sobě „nezajímavá", sleduje M často jiné cíle. Tak např. sděluje-li manžel manželce, která se nezajímá o fotbal, v neděli před plánovaným rodinným výletem *„Dnes odpoledne hraje Zbrojovka s Duklou"*, pak může být v dané situaci taková výpověď manželem míněna jako pokus dosáhnout „dovolení", „souhlasu", aby mohl fotbalový zápas navštívit. Naopak týž výraz pronesený k příteli, který se o fotbal zajímá a o kterém tedy musí M předpokládat, že o připravovaném zápase ví, může mít jako výpověď aktuální KF „vybídnutí" k společné návštěvě tohoto zápasu. Obě výpovědi nejsou identické: mají jen identický PROP, liší se však svými aktuálními KF.

1.3.2.1 K idiomatizovaným způsobům indirektní realizace KF patří vyjádření předpokladů M o A představujících jeden z elementárních kompo-

nentů mnoha druhů KF; viz 1.3.1(B). Lze je rozdělit v podstatě do čtyř kategorií: (a) předpoklad o tom, že A ví / neví, že PROP nebo zda PROP / ~ PROP; (b) předpoklad o schopnosti (možnosti, připravenosti, ochotě ...) A k realizaci postulované řečové nebo neřečové reakce (jednání); (c) předpoklad o zájmu (vůli, přání, zainteresovanosti ...) A na tom, aby buď on sám, nebo někdo jiný (včetně M) realizoval / nerealizoval nějaké jazykové nebo nejazykové jednání; (d) předpoklad o tom, že A považuje splnění něčeho za žádoucí (záhodné, náležité, správné ...), nebo že splnění / nesplnění něčeho jako žádoucí / nežádoucí hodnotí. Předpoklady kategorie (a) jsou např. komponentem KF „oznámení" a „otázky", předpoklady typu (b) jsou např. složkou KF „otázky" nebo různých druhů „výzev", předpoklady (c) např. složkou KF „návrhu", „nabídky", předpoklady typu (d) patří k smyslové struktuře „slibu", „závazku" apod.

Z charakteru předpokladů vyplývá, že k jejich vyjadřování slouží především modální slovesa a analytické modální predikáty typu *moci, chtít, mít zájem, být žádoucí, vhodné, správné, špatné* ..., pro předpoklad kategorie (a) slovesa *vědět (znát)*. Výpovědi indikující předpoklady M o A mohou mít buď výpovědní formu konstatační, nebo interogativní. Ve výpovědích s formou konstatační je navíc vždy přítomen nějaký exponent jistotní modality (viz F 2), neboť z hlediska M jde právě jen o předpoklad platnosti (existence) něčeho, nikoli o jistotu. Také možnost využití formy tázací vyplývá ze stejného východiska: z nejistoty M, zda daný předpoklad platí nebo ne, a tudíž z úmyslu M si jeho platnost ověřit.

Avšak takové výpovědi, ať už s formou konstatační nebo interogativní, v nichž je indikován předpoklad M o A, stávají se v odpovídajících kontextech idiomatizovanými způsoby indirektní realizace (nepřímým výrazem) té KF, jejímž smyslovým komponentem daný předpoklad je.

1.3.2.1.1 Tak např. předpoklad kategorie (b) je součástí struktury KF různých druhů výzev, jako je „rozkaz", „prosba", „povel", ale i KF „otázky". Lze ho z hlediska M formulovat takto: „předpokládám, že můžeš (jsi schopen, ochoten) vykonat / ... že mi můžeš dát potřebnou informaci".

Jako komponent KF „výzvy" může být vyjádřen ve výpovědi s konstatační výpovědní formou např. takto: (7) *Jsem přesvědčen (soudím, předpokládám ...), že* ***můžete (budete moci)*** *tuto zprávu do zítřka přepsat. Ty mi určitě (nejspíš, pravděpodobně, možná, snad ...)* ***můžeš (budeš moci, budeš schopen ...)*** *půjčit 100 Kčs* aj.

Týž předpoklad může však M vyjádřit ve výpovědi s formou interogativní: (8) ***Můžete / Nemůžete (Mohl byste / Nemohl byste)*** *tuto zprávu do zítřka přepsat?* ***Můžeš / Nemůžeš (Byl bys ochoten / Nebyl bys ochoten)*** *půjčit mi 100 Kčs?* Výpovědi typu (7) a (8) jsou častým nepřímým, ale idiomatizovaným výrazem KF „výzvy".

1.3.2.1.2 Předpoklady typu (c) jsou složkou smyslové struktury např. takových KF jako „návrh", „nabídka" aj. Z hlediska M je lze parafrázovat takto: „předpokládám, že chceš (bys rád, máš zájem . . .) vykonat X / . . . abych (pro tebe) vykonal X". Také tyto předpoklady mohou být M indikovány ve výpovědích buď s konstatační nebo interogativní formou, a takové výpovědi se pak stávají v odpovídajícím komunikativním kontextu indirektní realizací KF „návrhu", „nabídky":

(9) *Soudím (předpokládám, je možné . . .), že* ***by sis chtěl (by sis přál . . .)*** *umýt ruce. Pravděpodobně (možná, určitě . . .) si* ***chceš (by sis chtěl, přál . . .)*** *umýt ruce. Jistě (pravděpodobně, patrně . . .)* ***bys chtěl (by sis přál, bys měl zájem . . .)****, abych mu zatelefonoval. Možná* ***bys měl chuť*** *na trochu čaje* aj.

(10) ***Chceš / Nechceš . . . (Máš zájem / Nemáš zájem . . . Přál by sis / Nepřál by sis . . .)*** *umýt ruce?* ***Chceš / Nechceš . . . (Chtěl bys / Nechtěl bys . . . Máš zájem / Neměl bys zájem . . . Přál by sis / Nepřál by sis . . .)****, abych mu zatelefonoval? Ne* ***máš chuť*** *se trochu projít?*

Obdobně, ovšem specifickými modálními slovesy, lze vyjádřit i všechny ostatní předpoklady M o A (viz u jednotlivých druhů KF).

1.3.2.2 Kromě předpokladů M o A jsou v smyslové struktuře mnoha KF implikovány různé subjektivní postoje (stanoviska) M k PROP (kognitivní, evaluativní nebo emocionální); viz 1.3.1 (B). Také ony mohou být specifikovány odpovídajícími způsoby a prostředky, ale zpravidla ve výpovědích s formou konstatační, nikoli také s formou tázací, neboť M se neptá na platnost toho, o čem ví, že to platí, a o svých postojích ví, že platí. Mimo to jsou výrazné typy postojů M k PROP specifikovány různými částicemi nebo jejich kombinacemi s prostředky morfologickými a intonačními (viz u jednotlivých druhů KF).

Také výpovědi specifikující postoje M představují v odpovídajících kontextech častou indirektní realizaci té KF, do jejíž smyslové struktury daný postoj jako její konstituent patří. Např. výpovědi ***Mrzí mě / Je mi líto,*** *že jsem na to zapomněl /* ***Bohužel*** *jsem na to zapomněl,* tematizující postoj „lítosti", mohou mít aktuální KF „omluvy", výpovědi typu ***Je / bylo by žádoucí (vhodné, slušné, správné . . .), slušelo by se*** *(hodilo by se, patřilo by se . . .),* ***měl bys*** *pozvat také babičku,* signalizující preferenční postoj M, jsou častým, idiomatizovaným vyjádřením KF „rady", „doporučení" Výpovědi typu *Co když (jestli) se ta lávka prolomí! Aby se ta lávka tak prolomila!* signalizující postoj „obavy" mohou být indirektní realizací KF „varování", „výstrahy" nebo „přání".

1.3.2.3 Specifikován odpovídajícími výrazy a jejich tvary může být rovněž sám komunikativní záměr M jako podstatná složka KF (viz jednotlivé druhy KF).

1.3.2.4 Časté využívání výpovědí s nepřímou indikací jejich aktuálních KF bývá motivováno obecnými zásadami, postuláty a konvencemi lidského jednání, jako jsou např. zdvořilost, ohleduplnost, takt apod. Řekne-li např. ředitel sekretářce *Tuto zprávu do zítřka opište!* nebo *Nemohla byste tuto zprávu do zítřka opsat?*, je „příkaz" realizovaný v druhé výpovědi indirektně vůči sekretářce daleko zdvořilejší než jeho direktní indikace formou imperativní věty ve výpovědi první. Častým důvodem indirektnosti bývá rovněž „strategie" M: snaha zastřít nebo oslabit skutečný úmysl, s jakým danou výpověď produkuje. Pro některé, společensky „tabuizované" KF ani neexistují možnosti přímého vyjadřování: navádění, svádění, přemlouvání, provokování, urážka aj.

1.3.3 KF mohou být ovšem indikovány také specifickými prostředky jazyka. Pokud se to děje způsoby a prostředky pro daný druh KF konvencializovanými, mluvíme o indikaci přímé (direktní).

Jako direktní indikátory KF slouží jednak tzv. explicitní performativní formule (viz 1.3.3.1), jednak výpovědní formy (viz 1.3.3.2). Je-li KF indikována prostředky jazyka k tomu ustálenými, nikoli pouze kontextem, stává se součástí významu dané výpovědi.

1.3.3.1 Explicitní performativní formule mají výchozí strukturu souvětnou. Hlavní větu tvoří (jako predikát) performativně užité sloveso a formou věty vedlejší je ztvárněn PROP výpovědi. Termínu „performativně užitý" je třeba rozumět tak, že M tímto predikátovým výrazem svůj komunikativní záměr nejen popisuje, ale zároveň ho i realizuje (vykonává): performativní predikátor je „nástrojem" realizace komunikativního záměru M. A ho interpretuje jako výraz (exponent) KF dané výpovědi. Spolu s nimi se na signalizaci KF podílejí také spojky věty vedlejší a zprostředkovaně i formy času, modu a osoby jejího predikátu.

Tak např. KF „výzvy" může být direktně indikována pomocí explicitní performativní formule typu *Vyzývám vás* (= performativní predikát), *abyste ihned opustil tuto místnost*, „varování" formulí *Varuji tě, abys tam nechodil*, „nabídka" *Nabízím ti, že tě tam svezu* (futurum), „výtka" *Vytýkám ti, žes včera nepřišel / že nechodíš na přednášky* (préteritum nebo prézens), „oznámení" *Tak vám sděluji (oznamuji), že se Petr oženil / žení / bude ženit*, „otázka" *Ptám se vás, zdali (jestli) si nechcete odpočinout?* apod.

1.3.3.1.1 Performativní predikáty je třeba odlišovat od neperformativního užití týchž sloves (predikátorů). Ve výpovědi *Nabízím ti, že tě tam doprovodím* je predikátoru *nabízím (ti), že . . .* užito performativně, a tato výpověď má proto aktuální KF „nabídky". Ve výpovědích *Nabídl jsem mu (ti), že ho (tě) tam*

doprovodím; Petr mi nabízí (nabídl), že mě doprovodí je užito týchž výrazů, ale neperformativně. Tyto výpovědi nemají funkci „nabídky", jsou to výpovědi s funkcí „oznamovací": jen „referují" o vykonané nabídce, nikoli ji přímo realizují.

1.3.3.1.2 Performativní predikátory se na rozdíl od týchž výrazů užitých neperformativně vyznačují jistými specifickými vlastnostmi a syntaktickým chováním. Lze za ně většinou připojit výraz *tímto*: *přikazuji, prosím vás, doporučuji, oznamuji vám, ptám se vás, souhlasím, odmítám, slibuji, namítám, vyčítám vám, zvu vás, omlouvám se vám . . . tímto* + vedlejší věta nebo její nominalizovaný výraz.

Performativní predikáty mají zpravidla nedokonavou formu 1. os. sg. (pl.) indikativu prézenta. Tato forma ukazuje na to, že komunikativní záměr (intenci) M je třeba chápat jako speciální druh postoje M. Jen zcela výjimečně mohou mít i formy jiné: reflexívní formu slovesnou 2. os. indikativu prézenta, např. *vyzýváte se (tímto), abyste . . .; zplnomocňujete se (tímto), abyste . . .* (viz E 1), nebo formu kondicionálu přítomného, např. *prosím vás / prosil bych vás (tímto), abyste . . .; doporučuji vám . . . / doporučoval bych vám (tímto), abyste . . .* Speciální případy představují explicitní performativní formule typu: *Vedení našeho podniku vám (tímto) sděluje, že . . .; . . . vás upozorňuje (tímto), abyste . . .; . . . vám (tímto) doporučuje, abyste . . .* Jde o realizaci nějaké KF přes zprostředkovatele. Mohou proto být obměněny takto: *Sděluji vám (tímto) z pověření našeho podniku, že . . .*

Performativa bývají většinou kladná a negace obvykle performativní funkci ruší: *Přikazuji vám (tímto), abyste přestal kouřit* × *Nepřikazuji vám, abyste přestal kouřit.* Jsou však i zde výjimky: *Nedoporučuji vám (neradím), abyste ho dnes vyrušoval. Nesouhlasím tímto, aby se o tom hlasovalo.*

Na performativní predikáty nemohou být aplikovány výrazy jistotní modality (viz F 2) typu *zřejmě, nejspíš, patrně, možná . . .*, tj. platnost postojového predikátu, který tyto predikátory signalizují, nelze zpochybňovat: **Žádám tě zřejmě (nejspíš, patrně, možná . . .), aby ses mu omluvil* × *Zřejmě (nejspíš, patrně, možná . . .) jsem ho sám žádal, aby se mu omluvil.*

Kromě performativních predikátorů indikujících „otázku" pojí se ostatní jen s vedlejší větou uvozenou spojkami *že* nebo *aby*: *Sděluji (oznamuji) vám (tímto), že se Petr oženil. Doporučuji ti (tímto), aby ses léčil.* Neperformativní užití týchž výrazů připouští i vedlejší věty s jinými spojovacími prostředky: *Oznámil jsem jim, že (kdy, proč, s kým . . .) se Petr oženil. Doporučil jsem ti, aby ses léčil / kdy, (jak, čím . . .) se máš léčit.* Speciálním případem je performativní formule typu *Oznamují vám (tímto), kdo přijede: bude to Pavel, Petr a Jirka.* Bez specifikující druhé složky by první část výpovědi nemohla fungovat jako performativní formule.

Po performativech nemůže být spojka *aby* nahrazena spojením *že* + mo-

dální sloveso, kdežto po týchž výrazech užitých neperformativně to možné je: *Poroučím ti, abys odešel* × *Poručil jsem ti, abys odešel* / . . . *že máš odejít.*

Performativní predikáty „výzvy" lze spojit s imperativní větou *(Poroučím ti, žádám tě, doporučuji ti . . . , odejdi!)*, neperformativní nikoli: **Poručil jsem ti, radil jsem ti, žádal jsem tě, odejdi!*

Uvedené rysy a vlastnosti performativních predikátorů ukazují ve svém komplexu jednoznačně na to, že je jich užito jinak než týchž výrazů neperformativních: slouží k realizaci nějakého komunikativního záměru M, a stávají se tak indikátorem KF výpovědí s daným záměrem realizovaných.

1.3.3.2 KF výpovědí mohou být jazykově indikovány také jiným způsobem než pomocí explicitních performativních formulí. Pro specifikaci výrazných druhů KF jsou v češtině konstituovány jisté více méně ustálené útvary (konfigurace) prostředků jazyka. Nazýváme je výpovědní formy (VFo).

Elementy (konstituenty) VFo mohou být prostředky různé povahy: lexikální (zejména partikule a modální výrazy), gramatické (zejména morfologické formy modu, času, osoby a vidu), fónické (např. druhy intonací, umístění větného přízvuku, tempo a taktová segmentace). Konstituenty VFo se mohou stát i různé transpozice, zejména transpozice členů morfologických kategorií, intonačních schémat a negace (viz E 2.9). Zvláštním případem jsou různé frazeologizované obraty pro jednotlivé druhy KF.

Na výstavbě VFo se tyto elementy podílejí vždy jen ve vzájemném souvýskytu, i když jejich podíl na indikaci odpovídajícího druhu KF nemusí být stejně závažný. Indikátorem KF nejsou jednotlivé izolované prostředky samy o sobě, ale jako konstituenty daných VFo.

VFo jsou jednotky jazyka (jazykového systému), nikoli útvary řeči, vznikající a zanikající v procesu mluvení. Jsou v jazyce konvencializovány jako více méně ustálené a primární formy pro jednotlivé druhy KF. Podléhají tudíž výběru jako jiné jednotky jazykového systému a lze jim připsat nějaký komunikativně funkční potenciál, tedy vlastně specifickou dimenzi sémantickou, umožňující chápat je jako svébytné znakové jednotky syntaktické roviny jazyka. To zároveň vytváří předpoklad k rozlišování jejich primárního (direktního) a sekundárního (indirektního) užívání (viz 1.3.2).

Za direktní (primární) považujeme užití nějaké VFo, při kterém se její funkční potenciál shoduje (je v souladu) s aktuální KF dané výpovědi.

1.3.3.2.1 Konvencializované VFo jsou v jazyce konstituovány jako přímé indikátory zvláště pro takové druhy KF, které představují v mezilidské komunikaci funkce základní (dominantní, nejfrekventovanější). Jsou to zejména KF „oznámení", „otázky", „výzvy" (rozkazu) a „přání". Lingvistika běžně rozlišuje tyto čtyři typy „vět", opírajíc se při tom právě o stránku formální, tj.

o VFo. Na druhé straně však mohou výpovědi s těmito Vfo plnit indirektně mnohé jiné aktuální KF (viz 1.3.2.1). Typickým příkladem jsou tzv. otázky řečnické (viz 1.5.10.2.2).

Je proto třeba vždy rozlišovat mezi VFo a jejím funkčním potenciálem na jedné straně a mezi aktuální KF konkrétní výpovědi s danou VFo. Obojí může být v souladu, ale nemusí.

Avšak nejen pro KF „oznámení", „otázky", „žádosti" a „přání" existují konvencializované VFo s odpovídajícím funkčním potenciálem. Také pro jiné druhy KF jsou v jazyce konstituovány VFo jako jejich direktní indikátory, tj. formy s jistými funkčními potenciály.

Tak pro indikaci KF „varování" nebo „výstrahy" je konvencializovaná poměrně výrazná VFo s touto strukturou: [*ne* + *a* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavá konkluzívní kadence] (např. *ne abys tam chodil!*). Indikátorem „návrhu" bývá geneticky interogativní VFo konstituovaná těmito elementy: [*co* + *a* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavá konkluzívní kadence] *(co abys / abychom mu koupili hodinky!?)*. Její variantou je forma [*co* + *(takhle)* + *infinitiv*] *(co mu takhle koupit hodinky!)*. Funkce „námitky" bývá konvencializovaně indikována mimo jiné VFo typu [*přece (ale vždyť přece)* + indikativ / kondicionál + stoupavě klesavá konkluzívní kadence (s větným přízvukem nikoli na částici)]: *Přece s tím |souhlasil! Přece jsem ho |poznal!* Porovnej proti tomu jiný smysl výpovědí v případech, kdy je intonační centrum umístěno na partikuli *přece: |Přece s tím souhlasil |Přece jsem ho poznal!* V daném případě může být *přece* kombinováno s částicí *jen*.

Pro indikaci KF „odmítnutí" nebo „námitky" je více méně ustálená VFo typu [*co (proč)* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavý melodém]: *Co bych / bys / by / bychom tam jezdil(i)!*.

Ustálenou VFo s funkčním potenciálem „výhružky" nebo „varování" představuje např. typ [*a* + záporný kondicionál přítomný + stoupavě klesavý melodém]: *Abych nezavolal maminku! Abys nešel klečet!*

Jednou z typických VFo „výstrahy" je forma [záporný imperativ dokonavý + stoupavě klesavá kadence]: *Nezlom si nohu! Neřízni se! Nespadni!*

„Výzva k okamžitému vykonání činnosti" je příznakově indikována VFo [dokonavá forma imperativu + antikadence]: *Počkejte!? Zastavte!?*

Stupeň konvencionalizace VFo je různý podle druhů KF a v závislosti na systémových možnostech a předpokladech jazyka. Mimo to je třeba i v této oblasti počítat s případy homonymie.

1.3.3.2.2 V odstavci 1.3.3.2.1 byly uvedeny příklady VFo konstituovaných kombinacemi různých prostředků. Některé z nich se však na jejich výstavbě podílejí jen zprostředkovaně, nicméně nemohou být jako jejich konstituenty pominuty. Týká se to zejména členů morfologických kategorií času, modu a osoby. Jejich základní úloha ve výpovědi je jiná než indikovat VF.

Formy kategorie času charakterizují děje (stavy) jako přítomné, minulé, budoucí vzhledem k momentu promluvy (viz IV 1 E 2.3). Ze slovesných modů jen imperativ je předurčen k tomu, aby bezprostředně spoluindikoval jisté druhy KF. Naproti tomu indikativ a kondicionál nejsou primárně prostředky signalizace KF, a nemohou být proto samy o sobě (izolovaně) spojovány s nějakými určitými typy KF jako jejich bezprostřední indikátory. Obou se často užívá ve výpovědích s touž KF. Jejich primární úloha ve výpovědi je jiná: signalizují způsob platnosti slovesného děje (viz IV 1 E 2.4). Na specifikaci KF se podílejí zprostředkovaně jako konstituenty VFo, tedy vždy jen ve spojení s elementy jinými (částice, modální výrazy, intonace, negace aj.).

Také členy morfologické kategorie osoby se mimo některé transpozice podílejí na konstituování VFo jen zprostředkovaně a s různou mírou relevantnosti. Jejich základní (primární) funkce ve výpovědi je jiná (viz IV 1 E 2.1); v rámci VFo se však zároveň uplatňují jako spoluukazatel KF. Srovnej např.: *Co abych mu zatelefonoval?* (nabídka); *Co abys mu zatelefonoval!?* (návrh); *Co abychom mu zatelefonovali!?*

Pozn.: Mnohé VFo jsou svým původem osamostatnělé vedlejší věty nebo „pokleslé" útvary souvětné. Tak např. VFo typu [*co* + *kdy* + 2. os. kondicionálu přítomného + stoupavě klesavá kadence], zvláště s intonačním centrem na *co*, je častým indikátorem „návrhu" (*Co kdybys ho probudil!?*) a vznikla ze souvětí „*Co říkáš tomu, kdybys . . .*". Podobná VFo, ale (s příznakovou) klesavou polokadencí (a s možností užití také kondicionálu minulého) je specifikována pro vyjádření subjektivního postoje „obavy" a vznikla ze souvětné struktury typu *Co by se stalo, kdybys ho (byl) probudil?*

1.3.3.3 Existuje-li pro nějaký typ KF obojí možnost direktní indikace — pomocí explicitní performativní formule (viz 1.3.3.1) i pomocí konvencializované VFo (viz 1.3.3.2) — bývá volba jedné z nich motivována různými faktory. U běžných KF, jako je např. „oznámení", „otázka", „výzva", „přání", dává se přednost ustáleným VFo: *Neteče teplá voda. Už bude večeře? Kam šel Petr? Zhasni v koupelně!* Užití explicitních performativních formulí by se v takových případech pociťovalo jako strojené. Je na místě jen v jistých kontextech: *Tak vám sděluji, že dostanu přidáno. Žádám Vás, abyste mluvil pravdu!* Pomocí performativních formulí je možno např. jednoznačně odlišit různé druhy výzvy: „příkaz", „prosbu", „radu", „návrh", „varování" (viz 1.6.2). Některé „oficiální" mluvní akty jsou natolik spjaty se společenskými konvencemi, institucemi a funkcemi, že užití jisté performativní formule je pro jejich realizaci závazné: M (původce projevu) musí v takových případech užít předepsané explicitní performativní formule, aby bylo dosaženo zamýšleného efektu a výpověď splnila svůj cíl. Tak je tomu např. při svatebním obřadu *(Ptám se vás, pane ženichu, zda si berete přítomnou . . .?)*, při vynášení rozsudku *(Odsuzujete se tímto, abyste zaplatil pokutu . . .)*, při slavnostním nebo služebním slibu *(Slibuji, že budu zachovávat . . .)*, při oficiálním závazku *(Zavazuji se tímto, že . . .)*, při ofici-

álním „pověření", „jmenování", „ustanovení do funkce" *(Vážený soudruhu profesore, pověřuji Vás tímto funkcí vedoucího katedry s platností od . . .)* aj. Takové závazné, až frazeologizované výpovědní konstrukce, výrazně podmíněné společenskými normami a konvencemi, nazýváme institucializované výpovědní formule.

1.4 VÝPOVĚDI S KOMUNIKATIVNÍ FUNKCÍ OZNAMOVACÍ

Cílem výpovědí s funkcí oznámení je způsobit, aby se A to, co je v nich vyjádřeno jako propoziční obsah (PROP), dověděl. Smyslovou strukturu oznámení charakterizuje soubor těchto elementárních smyslů: (a_1) „předpokládám, že nevíš, že PROP"; (a_2) „předpokládám, že máš zájem se dovědět, že PROP"; (b) „vím (jsem přesvědčen, domnívám se, je možné . . .), že PROP"; (c) „mým záměrem je dosáhnout toho, abys poznal, že chci, abys věděl, že PROP".

Komunikativně funkční typ „oznámení" zahrnuje různé odstíny: konstataci, zprávu, hlášení, upozornění, tvrzení aj.

Z formulace komponentu (b) smyslové struktury oznámení vyplývá, že M vyjadřuje a podává PROP vždy s různým stupněm přesvědčení (jistoty) o jeho platnosti: sděluje PROP buď jako jistý, nebo jen jako v různé míře pravděpodobný. Tato stanoviska M k platnosti PROP představují jednu z kategorií subjektivních postojů M k PROP. Nazýváme je postoje jistotně modalitní. O způsobech a prostředcích, jakými jsou ve výpovědích s oznamovací funkcí signalizovány, viz v F 2.

1.4.1 Pro indikaci komunikativní funkce oznámení je v jazyce konvencializována jistá výpovědní forma. Nazýváme ji formou konstatační. Tvoří ji tyto konstituenty: indikativ (všech časů) / kondicionál (přítomný nebo minulý) + konkluzívní kadence (klesavý melodém).

Tato výpovědní forma má komunikativně funkční potenciál oznámení; slouží primárně jako direktní indikátor oznamovací funkce: *Přišel ti telegram. Náš návrh bude patrně přijat. Bez Petrovy pomoci bych (byl) zkoušku z matematiky neudělal.*

1.4.1.1 Na bázi obecného sémantického rysu [± hypotetičnost] signalizuje morfologická forma kondicionálu v oznamovacích výpovědích zpravidla děje podmíněné, tj. děje, jejichž realizace je závislá na nějaké podmínce. Ta se buď nevyjadřuje, pokud vyplývá ze situace nebo z kontextu projevu, např. *Petr by (byl) našeho hosta odvezl na nádraží* (rozumí se např. „kdybychom ho o to (byli) požádali"), nebo vyjádřena bývá, a to buď formou vedlejší věty podmínko-

vé: *Petr by (byl) odvezl našeho hosta na nádraží, kdybychom ho (byli) o to požádali*, nebo výrazem v platnosti příslovečného určení podmínky: *Na požádání by (byl) Petr našeho hosta odvezl na nádraží.* V dialogickém textu může nabýt povahy podmínky kterýkoli jiný větný člen; stojí pak obligátně na začátku výpovědi: *Do Prahy bych jel* („kdyby to bylo do Prahy, tak bych jel"). *Šachy by si byl zahrál* („kdyby to byly bývaly šachy . . ."). *V neděli by byl přišel / by přišel* („kdyby to bylo v neděli . . .") a má z hlediska aktuálního členění povahu výrazně dynamického tématu.

Morfologický indikativ vyjadřuje většinou děje nepodmíněné (reálné). Může však vyjadřovat i děje podmíněné platné. Závazně tomu tak bývá v případech, kdy jde o minulé nebo přítomné děje neaktuální (uzuální), závislé na skutečné podmínce: *Jestliže bylo (je) pěkné počasí (Za pěkného počasí), chodívali jsme (chodíme) se s dětmi koupat. Jestliže musel zůstat přes noc v Praze, spal (spával) obvykle u příbuzných.*

Jako morfologický modus vůči kondicionálu nepříznakový může indikativ v jednoznačných kontextech kondicionál také zastupovat. Spisovná je taková záměna tehdy, užívá-li se indikativu místo kondicionálu přítomného: *Při troše štěstí bychom mohli vyhrát / můžeme vyhrát. V případě potřeby by nám pomohli rodiče / nám pomohou rodiče.* Nahrazování minulého kondicionálu indikativem je hovorové: *Kdyby se byl učil, tak by byl tu zkoušku udělal / Kdyby se byl učil, tak tu zkoušku udělal. Bez tvé pomoci bych byl zmrzl / Bez tvé pomoci jsem zmrzl. Táhnout věží, byl by vyhrál / Táhnout věží, tak vyhrál.*

Funkční rozdíl mezi tzv. kondicionálem minulým a přítomným je založen na sémantickém rysu kontrafaktuálnost. Kondicionál minulý je vůči němu členem příznakovým, tj. signalizuje vždy děj, který je opakem skutečnosti (faktu), tedy podmíněný děj nerealizovatelný, závislý na podmínce neskutečné: *Bez tvé pomoci bych byl zahynul* „Nezahynul jsem, neboť jsi mi pomohl". *Kdyby se byl učil, byl by tu zkoušku udělal* „Neučil se, a proto tu zkoušku neudělal". *Příští neděli bych byl (býval) určitě přišel* aj. Kondicionál přítomný je vzhledem k sémantickému rysu „kontrafaktuálnost" členem nepříznakovým: vyjadřuje jak podmíněně děje realizovatelné (za dané podmínky uskutečnitelné), tak děje nerealizovatelné; může proto kondicionál minulý v jednoznačných kontextech suplovat: *Kdyby nám to řekl včas, tak jsme mu pomohli.*

Nejistotu mluvčího o platnosti obsahu výpovědi vyjadřuje kondicionál *slovesa moci*, např. A: *Kde je Petr?* B: *Mohl by teď být v knihovně* („je teď možná, asi, patrně . . . v knihovně").

1.4.1.2 Konkluzívní kadence jako konstituent konstatační formy může mít dvojí podobu. Emocionálně nepříznakovou podobu představuje tzv. melodie (kadence) klesavá:

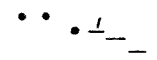

Její variantou je melodie (kadence) stoupavě klesavá: Slabika s větným přízvukem je tónově nejvýš a slabiky za ní klesají k dolní hlasové hranici:

Užívá se jí pro zdůraznění rematické složky zvláště při citovém zaujetí (vzrušení) mluvčího a výpověď s touto kadencí se tradičně označuje jako zvolací.

1.4.2 Funkční potenciál „oznámení" si konstatační forma zachovává i v těch případech, kdy konkrétní výpovědi s touto formou jsou v procesu komunikace produkovány s jiným aktuálním komunikativním záměrem než ryze oznamovacím, např. s aktuální funkcí „výzvy" *(Mám hlad)*, „výtky" *(V koupelně se zase svítilo celou noc!)*, „námitky" *(Petr nemá pro tuto funkci potřebnou kvalifikaci!)*, „varování" *(Ten pes kouše!)* aj. Aktuální komunikativní funkce je v takových případech indikována indirektně (viz 1.3.2), je určena komunikativním kontextem. Strukturní popis jazykový, opírající se o ukazatele formální, hodnotí ovšem i takové výpovědi na základě jejich formy jako oznamovací.

Zprostředkovaně se na specifikaci různých aktuálních komunikativních funkcí výpovědi s konstatační formou podílejí morfologické kategorie času a osoby a prostředky lexikální. Tak predikát výpovědi s aktuální funkcí „výtky" nebo „výčitky" mívá formu 2. os. indikativu préterita nebo prézenta *(Minulý týden jste zase chyběl na semináři! Měl sis vzít bílou košili)*. Jindy bývá aktuální komunikativní funkce výpovědi s konstatační formou specifikována různými výrazy přídatnými. Tak se např. za výpověď s funkcí „nabídky" často připojuje „tázací" modální sloveso *chtít*: *Zavolám lékaře, chcete – nechcete?* apod.

1.4.3 Explicitní performativní formule (viz 1.3.3.1) se pro signalizaci oznamovací funkce užívá zřídka, a to jde-li o oznámení něčeho, co má charakter překvapení nebo neočekávanosti: *Tak vám oznamuji, že se nám narodil kluk.*

1.4.4 Obsah výpovědi může být adresátovi oznamován také indirektně. Mluvčí může např. tematizovat ve výpovědi elementární komponent (a) smyslové struktury oznámení, a to buď ve výpovědi s formou konstatační (viz 1.3.2.1): *Předpokládám, že dosud nevíš, že se Petr oženil / Patrně dosud nevíš, že se Petr oženil*, nebo ve výpovědi s formou tázací (viz 1.3.2.1): *Víš, že se Petr oženil? Víš, že jsem na to už úplně zapomněl?*

Pozn.: Toto *víš (víte)* pokleslo v mnoha případech na kontaktovou částici: nepojí se pak s vedlejší větou a výpověď nemá tázací intonaci: *Víš, úplně jsem na to zapomněl.*

Tematizován může být rovněž komunikativní záměr mluvčího (c). Protože v něm je obsažen aspekt kauzace, slouží k tomu např. frazeologizovaný obrat

typu: *(Tak) abyste věděli, ministerstvo náš návrh schválilo. Ta kniha patří mně, abys věděl!* Knižně je možná i souvětná konstrukce s imperativem slovesa *vědět: Věz (vězte), že jsme si málem zoufati museli.*

1.5 VÝPOVĚDI S KOMUNIKATIVNÍ FUNKCÍ TÁZACÍ

Cílem výpovědi s funkcí otázky je přimět A k takové řečové reakci, která by M poskytla právě tu informaci (odpověď), kterou postrádá a kterou potřebuje k doplnění svých znalostí o světě. Každá otázka předznamenává (zahrnuje) třídu odpovědí, které jsou na ni možné. Otázky se dělí na zjišťovací a doplňovací.

1.5.1 Otázkou zjišťovací usiluje M o to dovědět se, zda platí propoziční obsah kladný nebo záporný. Vychází přitom z předpokladu, že to A ví. Sám pak je v situaci, že považuje za možnou jak platnost obsahu kladného, tak záporného, neboli neví ve chvíli KA, který z nich odpovídá skutečnosti. Struktura komunikativní funkce otázky zjišťovací je charakterizovatelná souborem těchto elementárních komponentů: (a_1) „předpokládám, že víš, zda PROP nebo ~ PROP"; (a_2) „předpokládám, že mi můžeš říci, zda PROP nebo ~ PROP; že mi tedy můžeš dát odpověď, zda PROP nebo ~ PROP"; (b_1) „nevím, zda PROP nebo ~ PROP"; (b_2) „chci se dovědět, zda PROP nebo ~ PROP" (c) „mým záměrem je dosáhnout toho, abys poznal, že chci způsobit, abys řekl, zda PROP nebo ~ PROP".

1.5.2 Pro vyjadřování komunikativní funkce otázky je v jazyce ustálená tázací (interogativní) forma. Tvoří jí tyto výrazové prvky: [indikativ (ve všech časových formách) / kondicionál (přítomný nebo minulý) + antikadence]. Např.: *Vyskytla / Nevyskytla se ve vaší rodině nějaká duševní choroba? Podle fotografie byste toho muže poznal? / nepoznal? Byli by nám hradili cestu? / Nebyli by nám hradili cestu? Prší? / Neprší?* aj.

Indikativu a kondicionálu se využívá v podstatě stejně jako ve výpovědích s funkcí oznamovací, až na případy uvedené v 1.5.5.4. Antikadence (otázkový melodém) má dvě varianty: stoupavou a stoupavě klesavou. Funkčně není mezi nimi výraznější rozdíl:

Zůstal tam na oběd?

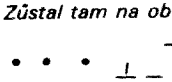

Zůstal tam na oběd?

Jsou-li komponentem interogativní formy částice *zdalipak, jestlipak,* je tázací výpověď uzavřena konkluzívní kadencí stoupavě klesavou: *Jestlipak si pamatuješ na naše první setkání? Zdalipak ještě žije?*

Pozn.: Složkou interogativní formy mohou být rovněž partikule *snad, náhodou, třeba.* Vnášejí do otázky neurčitý odstín očekávání, často spojený s odstínem naděje, event. obavy: *Máte / Nemáte snad na někoho nějaké podezření? Stalo / Nestalo se snad něco nepříjemného? Pozoroval / Nepozoroval jste snad ten večer něco zvláštního? Není snad nemocen?* Partikulí *náhodou, třeba* se užívá většinou v otázkách formulovaných negativně: *Neviděls náhodou Petra? Neleží to třeba (náhodou) na skříni?* Pokud se částice *třeba, náhodou* zřetelně vztahují k jinému členu věty než k predikátu, mají význam „například": *Nepracuje třeba (náhodou) v zahradnictví?*

1.5.2.1 Obsah mnoha zjišťovacích otázek může být formulován jak kladně, tak záporně. Je to důsledek toho, že M předem neví, zda platí obsah kladný nebo záporný; právě to se chce od A dovědět: *Všiml / Nevšiml sis té jeho poznámky?* Sémantický rozdíl mezi kladem a záporem je v takových případech v podstatě neutralizován a jejich vzájemná substituce je projevem toho, že M v okamžiku promluvy vychází z presupozice, že může platit jak obsah kladný, tak záporný. Svědčí o tom i to, že taková otázka může být formulována disjunktivně: *Všiml sis té jeho poznámky nebo nevšiml?* (viz E 2.8.3). Tyto otázky neuzavírá antikadence, nýbrž kadence.

Pozn.: O sémantické neutralizaci kladu a záporu v zjišťovacích otázkách svědčí do jisté míry i to, že se při negaci nemusí měnit neurčitá zájmena v zájmena záporná: *Slyšels / Neslyšels o tom něco?* Srovnej proti tomu výpovědi oznamovací: *Slyšel jsem o tom něco / Neslyšel jsem o tom nic.*

1.5.2.2 Klad a zápor nelze však zaměňovat vždy. Existuje mnoho faktorů, které způsobují, že M dává někdy přednost podobě kladné, jindy záporné. V řadě případů je substituce kladu a záporu vyloučena (viz E 2.8.3). Obecně platí zejména to, že pokud je M nějak zainteresován na tom, aby platil obsah kladný, nikoli záporný, a naopak, tj. pokud považuje platnost PROP nebo ~ PROP za žádoucí, dává otázce odpovídající formu pozitivní nebo negativní: *Pomůže mu ta operace? Nespadne ten lustr? Vzali jste si občanské legitimace? Nezapomněli jste si vzít občanské legitimace? Vyčistil sis zuby? / Zuby sis vyčistil?* aj.

Často je v takových otázkách přítomen postoj obavy nebo naděje, které patří k charakteristickým komponentům smyslové struktury „přání": *Přežije můj muž tu operaci, pane doktore?* „doufám, že ano, a přeji si, aby ano". *Nepokouše nás ten pes?* „dofám, že ne, a přeji si, aby ne". Jsou kladeny se záměrem dosáhnout záruky (ujištění) ze strany A. Odpověď na ně obsahuje proto často výrazy typu *opravdu, skutečně, určitě.*

Patří sem i otázky „naléhací", tj. takové, jimiž se M pokouší přimět A k tomu, aby se slovně zavázal k realizaci / nerealizaci nějaké činnosti. Aktuální

komunikativní funkce takových otázek je už ovšem spíše „žádací": *Nezradíš nás? Vyřídíš mu to? Neopustíš mě? Budeš mě milovat celý život?* aj.

Jen kladnou nebo zápornou formu mívají rovněž otázky v širokém smyslu „ověřovací". M jimi žádá potvrzení (ujištění, ubezpečení), že platí PROP nebo ~ PROP, ověřuje si platnost toho, co někdo tvrdil (tvrdí) nebo požaduje: *Seděl jste na vrátnici celou noc? Neodešel jste ani na okamžik ze své kanceláře?*

V tomto typu zjišťovacích otázek se často užívá výrazů, které jejich „ověřovací" charakter příznakově signalizují. Pokud mají strukturu souvětnou, jsou to výrazy typu *tvrdíš (říkáš), že . . .; víš jistě (opravdu), že . . .; je pravda, že . . .*; v otázkách se strukturou věty jednoduché jsou to výrazy typu *opravdu (skutečně, jistě . . .)*, ale i např. výrazy *tak, tedy* aj.: *Víte jistě (říkáte, je pravda . . .), že nechal peněženku ležet na stole? Víte jistě, že neměl aktovku? Opravdu jste ho poznal? Je to skutečně váš bratr? On tedy už nepřijde? Výklady se tedy každé dva týdny mění? Je už opravdu tak pozdě? To už skutečně musím vstávat?*

Typickou formou ověřovacích otázek se stala „osamostatnělá" vedlejší věta se spojkou *že* + antikadence: *Že přijde později? Že toho vraha už chytili? Petr že se oženil?* aj.

Zdá se, že záměna kladu a záporu není v otázkách zjišťovacích zásadně možná tehdy, zaujímá-li predikát středové postavení. Výpovědi *Petr umí francouzsky?* a *Petr neumí francouzsky?* nejsou ekvivalentní; srovnej proti tomu dvojice *Umí / Neumí Petr francouzsky?* a *Francouzsky Petr umí / neumí?*, které v jistých kontextech v podstatě ekvivalentní být mohou.

Pozn.: Substituce kladu a záporu není rovněž možná v zjišťovacích otázkách presumptivních (viz 1.5.6) a v zjišťovacích otázkách nepravých: jsou to jednak otázky „podivové" (viz 1.5.10.2.1), jednak tzv. otázky „řečnické" (viz 1.5.10.2.2).

1.5.3 Indikace tázací funkce pomocí explicitní performativní formule je v běžné konverzaci poměrně vzácná. Otázky s touto formou se vyskytují v některých typech textů, např. textů „úřední" povahy: *Táži se vás, pane svědku, zdali jste půjčil / nepůjčil někdy obžalovanému nějaké peníze?*

1.5.4 Odpověď specifikuje ten z alternativních propozičních obsahů v otázce naznačených, který A za platný pokládá, tj. který se (podle něho) shoduje se skutečným stavem věcí, a je tudíž hodnotitelný v dimenzi pravda — nepravda.

Odpovědi jsou výpovědi s KF oznamovací. Mohou být proto formulovány s různou mírou jistoty (viz F 2): *Půjčil / Nepůjčil si od Petra nějaké peníze? — Ano. Asi (možná, patrně, nejspíš, určitě ano). Asi (možná) půjčil. Ne. Asi (možná, patrně . . . ne). Patrně nepůjčil.* (K interpretaci odpověďových větných ekvivalentů typu *Ano — Ne* viz E 2.8.4).

Reakce typu *Nevím. To bys rád věděl! Na to ti neodpovím. Raději se neptej!* apod. nejsou „skutečné" odpovědi. Svědčí o tom, že otázka byla položena v situaci, která nesplňovala všechny nezbytné interakční podmínky pro úspěšné „otázkové jednání" relevantní. Skutečnou odpovědí je *Nevím* na tzv. otázky „zkušební" (viz 1.5.5.4). K problematice odpovědi z širšího hlediska viz dále M 0.10.5.1.

1.5.5 Často bývá komunikativní funkce otázky realizována indirektně (viz 1.3.2). Funkci otázky mívají zejména takové výpovědi, v nichž je specifikován některý z elementárních smyslů otázky (viz 1.5.1).

1.5.5.1 Příklady na specifikaci elementárního smyslu (a) „předpokládám, že víš, zda PROP nebo ~ PROP, a že mi proto můžeš říci, zda PROP nebo ~ PROP":

(1) pomocí výpovědí s formou konstatační: *Vy patrně (možná, určitě . . .) víte (budete vědět), jestli profesor Novák bude v pondělí zkoušet. Vy mi asi (patrně, nejspíš, určitě . . .) můžete říci (budete moci říci), jestli profesor Novák . . .*

(2) pomocí výpovědí s formou interogativní: *Víte / Nevíte, zdali profesor Novák . . .? Můžete / Nemůžete mi říci, zdali profesor Novák . . .?*

1.5.5.2 Příklady na specifikaci elementárního smyslu (b_1) „nevím, zda PROP nebo ~ PROP": Protože tento element smyslové struktury otázky má povahu postoje mluvčího, může být specifikován jen ve výpovědi s formou konstatační: *Nevím (nejsem si jist . . .), jestli profesor Novák bude v pondělí zkoušet.*

1.5.5.3 Příklady na specifikaci komponentu (b_2) smyslové struktury otázky „chci se dovědět, zda PROP nebo ~ PROP": Také tento komponent je specifikovatelný jen ve výpovědi s formou konstatační: *Chci vědět . . . / Chtěl bych vědět . . . / Rád bych věděl . . . / Zajímalo by mě . . ., Zjišťuji . . ., zda profesor Novák bude / nebude v pondělí zkoušet.*

1.5.5.4 Příklady na specifikaci elementu (c) smyslové struktury otázky: Jako komunikativní záměr je tento element tematizován ve výpovědích s imperativními formami sloves *říci, povědět . . .: Řekni mi (pověz mi . . .), zdali bude profesor Novák zkoušet také v pondělí.*

1.5.5.5 Indirektní způsob kladení otázek je typický zvláště pro tzv. otázky „zkušební". V jejich smyslové struktuře není obsažen element „nevím,

zda . . .". Cílem „zkušebních" otázek je prověřit předpokládané znalosti A, nikoli dovědět se, zda platí PROP nebo ~ PROP: *Povězte mi (nám), jestli K. Čapek psal také pohádky.*

Všechny způsoby indirektní realizace komunikativní funkce otázky popsané v 1.5.5.1—1.5.5.4 jsou více méně idiomatizovány, a patří proto do popisu jazykového systému. Užívá se jich běžně i pro realizaci otázek doplňovacích (viz 1.5.7).

Pozn.: Na druhé straně plní často výpovědi s formou otázky zjišťovací v konkrétních jazykových projevech komunikativní funkce jiné. Užívá se jich zejména k nepřímé realizaci různých odstínů nekategorických výzev, zvláště prosby (prosby o dovolení), rady, doporučení, naléhání, vybídnutí, pozvání nebo nabídky. Často jsou to otázky orientované na zjištění platnosti některého z předpokladů o A představujících jednu z relevantních interakčních podmínek úspěšné realizace prosby, doporučení, nabídky apod. (viz 1.3.1). Jde zejména o předpoklady o možnosti, schopnosti, ochotě, zainteresovanosti (vůli, přání . . .) A na vykonání nějaké činnosti, ale i o předpoklad, že vykonání nějaké činnosti je žádoucí (náležité, vhodné) z hlediska společenských norem nebo z hlediska prospěchu A. Obsahují proto takové otázky zpravidla nějaké modální sloveso: *Můžeš / Nemůžeš (Mohl bys / Nemohl bys) mu zavolat? Chceš / Nechceš (Chtěl bys / Nechtěl bys) jít s námi na oběd? Neměl by ses mu omluvit? / Nebylo by slušné (rozumné, vhodné, radno) se mu omluvit? Mám / Nemám (Chceš / Nechceš . . . Přál by sis / Nepřál by sis . . .), abych otevřel okno? Mohu / Nemohu (Smím / Nesmím . . . Směl bych . . .) si tady zakouřit?* aj.

V těchto otázkách se stírá rozdíl mezi indikativem a kondicionálem. Kondicionál tu nevyjadřuje děj podmíněný. Obě formy jsou proto navzájem zaměnitelné. Jde ovšem vždy o indikativ nebo kondicionál přítomný sloves dokonavých i nedokonavých. Kondicionál je v takto nepřímo formulovaných prosbách, žádostech, návrzích, doporučeních a nabídkách výrazem nejistoty M, zda a jak budou A přijaty, nebo výrazem zdvořilosti. Idiomatizované je užití kondicionálu zejména v otázkách s aktuální komunikativní funkcí prosby: *Vzal / Nevzal bys mi na poštu tento dopis? Mohl bys / Nemohl bys mi vzít na poštu tento dopis?* (viz 1.6.5.3).

1.5.6 Specifickým druhem otázek zjišťovacích jsou tzv. otázky presumptivní. M „předjímá", tj. více méně předpokládá platnost toho, co v nich jako jejich kladný nebo záporný propoziční obsah vyjadřuje. Je v nich vyloučena substituce kladu a záporu. Mohou mít VFo interogativní. Kromě toho typickou formu otázek presumptivních představují konstrukce, v nichž je vlastní propoziční obsah formulován v podobě VFo konstatační, a tázací funkce výpovědi je signalizována na přídatných částicích typu *ne, ano, co,* které nesou tázací intonaci (antikadenci). Částice *viďte)* a zdvojené částice *že ano, že ne* jsou vyslovovány s kadencí, nikoli s antikadencí: *Petr se bude ženit, že / že ano / ne? Přicházíte kvůli té hrozné události dnes v noci, že? Přišli všichni pozvaní, ano? Nezapomněl jste na tu poradu, že? Zřejmě se cítí uražen, viďte?* To, že propoziční obsah má formu konstatační, umožňuje M vyjádřit zároveň různý stupeň přesvědčení o platnosti PROP / ~ PROP. Děje se tak prostředky jistotní modality (viz F 2): *Přicházíte zřejmě (asi, nejspíš . .) kvůli té hrozné události dnes v noci, že? Že jste se zase pohádali?* (s intonačním centrem na partikuli *že*) apod.

1.5.7 Doplňovací otázkou žádá M konkretizaci (označení a identifikaci) nějakého neznámého „objektu" nebo „okolnosti" té události, o které se ve výpovědi mluví. Co M neví, to je v otázce samé zastoupeno tázacím slovem (zájmenem nebo příslovcem).

Výpovědní forma otázky doplňovací je konstituována těmito elementy: tázací slovo + indikativ (všech časů) / kondicionál přítomný nebo minulý + stoupavě klesavá kadence: *Kdo přišel? Kdy se vrátili? Kam budou stěhovat ten nábytek? Proč přišel Petr? Co jsme dosud nesplnili? Kam bychom se schovali, kdybys nepřišel? Co by byl v případě přijetí studoval?*

1.5.7.1 Tázací slovo signalizuje funkční potenciál dané výpovědní formy natolik jednoznačně, že není potřeba specifické „tázací" intonace (antikadence). Pokud se však, např. v dialogických textech, tázací slovo vynechá, musí mít i otázka doplňovací antikadenci: A: *Kdy pojedeš do Prahy?* – B: *Zítra* – A: *A do Bratislavy?* – B: *Příští týden.*

Tázací slovo *co* zastupuje v otázce nejenom názvy „věcí", ale i názvy „dějů", ovšem ve spojení s kategoriálními („zástupnými") slovesy typu *dělat, stát se: Co dělá Petr? – Spí. Co se mu stalo? – Upadl.*

Formy se zájmenem *co* užívá M také tehdy, potřebuje-li v odpovědi specifikovat závislou propozici implikovanou v sémantické struktuře predikátu: *Co jsi mu řekl (poručil)? – Že přišel Petr (Aby šel domů). Co ho tak rozrušilo? – Že jsme ho nepozvali. Na co ses ho ptal? – Zdali s tím souhlasí.*

Mezi zájmeny *jaký* a *který* bývá obvykle významový rozdíl: *Jakou učitelku máš nejraději? – Spravedlivou. Kterou učitelku máš nejraději? – Soudružku Blažkovou.* Obě odpovědi nelze dobře zaměnit. Přibližně řečeno, výpovědí s *jaký* se ptáme na druh objektu, formy s *který* užíváme tehdy, když požadujeme identifikaci určitého objektu z dané množiny: *Které* (nikoli *jaké*) *dveře vedou na balkón? – Ty vlevo. Která* (nikoli *jaká*) *skříň patří Petrovi? – Ta bílá.* Srovnej rozdíl mezi: *Jaká hudba se vám líbí? – Vážná* a *Který obraz* (z obrazů zde vystavovaných) *se vám líbí? – Ten od Lukáška.*

Místo formy s *jaký* užívá se někdy formy s *co za: Jaké víno piješ? / Jaké piješ víno? / Co piješ za víno? Jaký je to pták? / Jaký pták to je? Co je to za pták?*

Pozn.: Názvy pohádek, povídek apod. typu *Jak si pejsek a kočička dělali dort. O čem vím* nelze považovat funkčně za otázky, třebaže mají jakoby tázací formu. Jsou to věty vedlejší s vynecháním věty hlavní s oznamovací funkcí, např.: *(Budu vám vyprávět,) jak si pejsek a kočička dělali dort.*

1.5.7.2 Vztah indikativu a kondicionálu v otázkách doplňovacích je v podstatě týž jako ve výpovědích s funkcí oznamovací a ve výpovědích s funkcí otázky, zřejmě proto, že právě ono signalizuje tázací funkci výpovědi. V mluveném jazyce se však tento rozpor nezřídka řeší ve prospěch aktuálního členění: tázací slovo se odsouvá z postavení začátkového do středu nebo na konec výpovědi, a to takto:

padě potřeby zastihl? / Kde ho v případě potřeby zastihnu? Někdy se však významový rozdíl mezi kondicionálem a indikativem oslabuje, obě formy se zaměňují a kondicionál se stává výrazem zdvořilosti: *Co si přejete? / Co byste si přál? Kde najdu profesora Nováka? / Kde bych (prosím) našel profesora Nováka? Kdo by mi s tím kufrem pomohl? / Kdo mi s tím kufrem pomůže?* Specifickou funkci má kondicionál v otázkách dubitativních a deliberativních (viz 1.5.10.1).

1.5.7.3 Stoupavě klesavá melodie (kadence) je v podstatě jediným typem intonace výpovědní formy otázek doplňovacích. Nemá proto příznakový výpovědní charakter jako např. v rámci formy konstatační (viz 1.4.2). Nositelem intonačního centra je centrum rematické složky výpovědi. Tázací slovo patří vždy k složce rematické, nemusí však být jejím centrem. Pokud tomu tak není, klade se intonační centrum na výraz, který centrem remantické složky je. Takový výraz stojí obvykle na konci výpovědi:

(1) *Kdy si vyzvedneš peníze?*

V případech, kdy je centrem rématu výpovědi tázací slovo, stává se nositelem větného přízvuku:

(2) *Kdy si vyzvedneš peníze?*

Jako komponent rématu výpovědi mělo by tázací slovo tíhnout spíše k postavení koncovému. Klade se však ve spisovném jazyce pravidlem na začátek otázky, zřejmě proto, že právě ono signalizuje tázací funkci výpovědi. V mluveném jazyce se však tento rozpor nezřídka řeší ve prospěch aktuálního členění: tázací slovo se odsouvá z postavení začátkového do středu nebo na konec výpovědi, a to takto:

(1a) *A peníze kdy si vyzvedneš?*

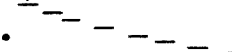

Není-li samo centrem rématu (1), může být odsunuto jen do postavení středového, nikoli také koncového.

Je-li tázací slovo centrem rématu výpovědi, může zaujímat postavení středové i koncové:

(2a) *A peníze kdy si vyzvedneš?*

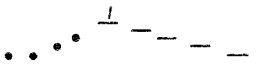

(2b) *A peníze si vyzvedneš kdy?*

Forma (2b) je charakteristická např. pro otázky „školské": *Bitva na Bílé hoře byla kdy? Toto číslo je dělitelné čím?* Viz též odd. K 4.1.

Pozn.: Dodatkovým elementem výpovědní formy doplňovacích otázek „ověřovacích" je výraz *že: Kam že to nesou? Co že si koupil?* Ověřovací otázky klade mluvčí často s odstínem překvapení, podivu, údivu nad informací, která mu byla sdělena. Příznakově bývají tyto emocionální postoje mluvčího signalizovány užitím antikadence s větným přízvukem na tázacím slově. Pro doplňovací otázky ověřovací je mimo to v jazyce konstituována specifická kvazisouvětná konstrukce se slovesy *říkat, povídat . . .: Kdo říkáš, že nás navštíví?*

1.5.8 Okruh možných a adekvátních odpovědí na otázky doplňovací je předznamenán tázacími slovy: *kdo, kdy, jak, proč, kam* apod. Za adekvátní odpovědi považujeme takové výrazy, které poskytují mluvčímu požadovanou konkrétní informaci z oblasti tázacím slovem vymezené (naznačené). Odpovědi mají povahu výpovědí s funkcí oznamovací, a mluvčí je proto může podávat s různou mírou jistoty o platnosti jejich obsahu: *Kdo to udělal? – Udělal to Pavel. Udělal to patrně (nejspíš, pravděpodobně . . .) Pavel. Patrně (pravděpodobně . . .) Pavel.*

Pozn.: Pokud tazatel už předem počítá s odpovědí nejistou, naznačuje to v otázce partikuli *asi* nebo modálním slovesem *moci* v indikativu nebo kondicionálu: *Kdo to asi udělal? Kdo to mohl udělat? / Kdo by to mohl udělat?* Mimo to si pro takové případy vytvořila čeština svébytnou, kvazisouvětnou konstrukci typu: *Kdo myslíš, že to udělal? Kdy předpokládáš, že se vrátí?*

Odpovědi mohou být eliptické nebo neeliptické. Eliptické odpovědi obsahují jen výraz specifikující to, co je v otázce zastoupeno tázacím slovem: *Komu telefonoval Petr? – Matce.* V neeliptické odpovědi se opakují výrazy z otázky: *(Petr telefonoval) matce.* Na eliptickou povahu odpovědí typu *Matce* ukazuje to, že výraz má gramatickou formu vyžadovanou slovesem. V odpovědích realizovaných „celou větou" je výraz odstraňující neznalost mluvčího rématem výpovědi, a zaujímá proto zpravidla koncové postavení.

Odpovědi (eliptické) mohou být podle potřeby realizovány výrazem nominálním nebo větným. Jde ovšem vždy o výraz náležící sémanticky do oboru předznamenaného tázacím slovem: *Kdy půjdeme domů? – Hned. Za hodinu. Až tu práci dokončíme. Proč Petr odešel? – Aby s tebou nemusel mluvit* aj.

Za náležité (adekvátní) odpovědi však považujeme i takové výrazy, ve kterých sice není přímo specifikován údaj z okruhu předznamenaného tázacím slovem, z nichž však mluvčí přesto požadovanou informaci vyrozumívá: *Jak ses vyspal? – Ale bolel mě celou noc zub* „špatně". *Kam volal šéf? – Zamlouval si místenku na vlak do Prahy* „do místenkové pokladny".

Na otázky může ovšem adresát reagovat projevy, které nesplňují funkci odpovědi. Ten, kdo otázku položil, se z nich nedovídá to, co se dovědět zamýšlel a potřeboval. Adresát buď nemůže, nebo nechce dát tazateli požadovanou informaci: *Kam odcházíš? – To bys rád věděl, co?* apod.

Speciálním případem takových reakcí A je opakování otázky (antiotázka):

(3) *Kam se chystáte? – Kam bychom se chystali? / Kam bychom se měli chystat? Co vám říkal? – Co by nám říkal? / Co by nám měl říkat?*

(4) *O čem se tam jednalo? – O čem se tam jednalo? S kým teď chodíš? – S kým teď chodím?*

Otázky se neopakují přesně v té formě, v jaké byly položeny. V (3) má antiotázka kondicionál nebo navíc modální sloveso *mít* v kondicionálu. Tazatel z nich sice může vyrozumívat odpovědi *Nikam, Nic*, ale nemusí to být interpretace správná; vlastním smyslem těchto opakovaných otázek je vyhnout se přímé a jednoznačné odpovědi.

V případě (4) se opakované otázky formálně liší tím, že mají antikadenci. Je tomu tak proto, že jsou to ve skutečnosti části otázek zjišťovacích s předpokládanou strukturou souvětnou a že je v nich odpovídající hlavní věta vynechána. Jejich úplná formulace by tedy mohla vypadat třeba takto:

(4a) *O čem se tam jednalo? – Ptáš se (chceš vědět . . ., rád by ses dověděl . . .), o čem se tam jednalo?* Opakování otázek typu (4) má různé funkce. Podstatné je často zřejmě to, že M v dané chvíli není rozhodnut (neví), co, jak nebo zda vůbec má na položenou otázku odpovědět, a opakováním otázky sleduje získat čas k tomu, aby si to mohl rozmyslet. Ve vypravování jakoby něčí otázku předjímaly: *A co na to král odpověděl?*

Ani výraz *Nevím* nesplňuje požadavek náležité odpovědi: neposkytuje M žádoucí informaci. Je projevem toho, že otázka byla položena v situaci, která nesplňovala jednu ze základních podmínek úspěšnosti, totiž předpoklad M, že A zná odpověď.

1.5.9 Otázky s formou zjišťovací, pokud obsahují neurčitý zájmenný výraz, mohou být míněny a pochopeny jako otázky doplňovací: *Kdo chybí? / Někdo chybí? / Chybí někdo? Kam odešel? / Někam odešel?* Odpověď na ně proto může být taková jako na otázku doplňovací: *Někdo chybí? / Chybí někdo? – Petr.* Pokud se mluvčí neptá přímo na platnost predikátu, protože je mu známá, může mít i disjunktivně formulovaná otázka funkci otázky doplňovací:

Psal tu zprávu Petr, Pavel nebo někdo jiný? – (Tu zprávu psal) František. Jdeš teď domů, na procházku . . . nebo někam jinam? – (Jdu) na pivo.

1.5.10 Oba základní typy otázek – zjišťovací a doplňovací — je možno funkčně ještě dále vnitřně diferencovat a specifikovat. Tyto funkční varianty bývají signalizovány různými modifikacemi v tázací formě.

Funkční diferenciace otázek zjišťovacích a doplňovacích je založena v podstatě na dvou kritériích:

a) na tom, komu je otázka určena;

b) na tom, zda v nich dominuje záměr mluvčího dosáhnout odpovědi.

1.5.10.1 Podle toho, komu je otázka určena, rozlišujeme otázky dubitativní a nedubitativní.

Dubitativní jsou takové otázky, které mluvčí klade zároveň sám sobě nebo jen sám sobě. Nedubitativní jsou takové otázky, jimiž se obrací k někomu jinému, a to bez ohledu na to, zda v nich dominuje záměr dosáhnout odpovědi nebo ne. Dubitativní se může stát každá otázka zjišťovací nebo doplňovací, pokud je jejím adresátem také sám M: *Mluví pravdu? Nešlo ve skutečnosti o něco jiného? Kdo hlasoval proti? Kam ty klíče položila?*

Odstín nejistoty bývá v dubitativních otázkách příznakově signalizován na výrazové rovině různými prostředky, které doplňují nebo obměňují základní otázkové formy.

Tak v dubitativních otázkách doplňovacích není intonační centrum na tázacím slově. Užívá se v nich částice *asi*, kondicionálu nebo slovesa *moci* (v indikativu nebo kondicionálu): *Kdo to sem asi položil? Kdo by to věděl? Kdo to sem mohl položit? Kdo by to sem mohl položit?* Častá je partikule *jen: Kam jen šel? Jak to jen udělal?*

V dubitativních otázkách nevyjadřuje kondicionál děj podmíněný jako v otázkách nedubitativních. Odlišnou funkci má rovněž sloveso *moci*. V nedubitativních otázkách se jím vyjadřuje objektivní možnost realizace děje: *A kde by mohl pracovat?* „kde by měl možnost pracovat, kdyby tady zůstal". Modální sloveso je tu prostředkem modality voluntativní (viz E 3). V dubitativních otázkách vyjadřuje sloveso *moci* nejistotu, a je proto vždy zaměnitelné částicí *asi: Kde by mohl pracovat?* „kde asi pracuje".

Příznakovým prostředkem dubitativnosti v rámci otázek zjišťovacích je např. konstrukce *že* + kondicionál + antikadence / klesavá polokadence: *Že by byl odešel? Že by nás neviděl?* Formulace s antikadencí signalizuje, že mluvčí považuje platnost obsahu za možnou „je možné, že . . ."; formulace s klesavou polokadencí signalizuje spíše pochybnost mluvčího o platnosti propozičního obsahu „pochybuji, že . . .".

Specifický typ dubitativních otázek představují tzv. otázky deliberativní. Vyjadřují nerozhodnost, váhání mluvčího. Deliberativními otázkami zjišťova-

cími vyjadřuje M svou nerozhodnost, váhání, rozvažování nad tím, zda realizace / nerealizace nějaké činnosti je záhodná (vhodná, náležitá). Sémantický rys „záhodnosti" je specifikován modálním slovesem *mít*. Tak se toto sloveso stává součástí výpovědní formy deliberativních otázek.

Deliberativní otázky mohou být formulovány buď kladně, nebo záporně. Vztah mezi indikativem a kondicionálem je neutralizován a obě formy lze zaměňovat: *Má (Měl by) / Nemá (Neměl by) ho požádat o pomoc? Mám / Nemám tam jít?*

Různé odstíny „záhodnosti" specifikují také modální výrazy typu *je záhodné, slušné, vhodné, rozumné . . .; sluší se: Bylo by záhodné (slušné, vhodné) / Nebylo by záhodné (slušné, vhodné), aby se mu omluvil? Slušelo by se / Neslušelo by se, aby (kdyby) ho navštívil?*

V deliberativních otázkách doplňovacích se nerozhodnost mluvčího týká volby správného (vhodného) „objektu" nebo „okolnosti" zamýšlené činnosti: *Komu se s tím má svěřit? / Komu by se s tím měl svěřit? Co má studovat? / Co by měl studovat? Jak mu to má sdělit? / Jak by mu to měl sdělit? Kde má začít? / Kde by měl začít?*

Pokud je konatelem zamýšlené činnosti sám mluvčí nebo také mluvčí, modální sloveso *mít* se vynechává: *Napsat mu o tom? Jít tam? Jak mu to říci? Komu se s tím svěřit?* Může však být vždy doplněno: *Co (mám) dělat? S kým se o tom (mám) poradit?*

1.5.10.2 Dominuje-li záměr M dosáhnout odpovědi nebo ne, dělíme otázky na pravé a nepravé. Pravé otázky usilují o odpověď. Nepravé otázky jsou podivové a tzv. řečnické.

1.5.10.2.1 Podivové otázky vyjadřují podiv, překvapení, údiv mluvčího nad neočekávaným faktem, informací. Nepřevládá v nich záměr něco se dovědět; jsou spíše konstatováním skutečnosti, která je pro mluvčího neočekávaná, překvapující: *Ty jsi ještě doma? On už zase kouří? Vy o tom nevíte? Vy se neznáte? To už je tak pozdě?* (srov. již E 2.8.6.1). V těchto otázkách nelze zaměňovat klad a zápor a tónové rozpětí mezi slabikou s větným přízvukem a slabikou následující je výrazně větší. Často se užívá částic *to, tak* nebo osobního zájmena: *To už zas nemáš peníze? To jste s tím už hotov? Tak my jsme vyhráli? Vy o tom ještě nevíte? Ty jsi ještě doma?* Je možno v nich užít částice *copak: Copak vy se neznáte? Copak ty už zas nemáš peníze?*

Podiv, údiv signalizují vždy konstrukce *že* + konkluzívní stoupavě klesavý melodém.

Že jste mu to neřekl?!

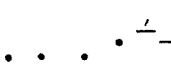

Vznikly osamostatněním vedlejší věty z původního souvětí typu *Udivuje mě, že jste mu to neřekl.*

1.5.10.2.2 Řečnické otázky představují emocionálně motivovanou transpozici interogativních forem do funkce netázací. Mají nejčastěji komunikativní funkci rozhořčené „námitky". Na rozdíl od pravých otázek jsou to tedy otázky reaktivní, nikoli iniciační: mluvčí jimi poukazuje na nějakou skutečnost, která oslabuje nebo vyvrací něčí tvrzení, názor, návrh nebo stanovisko (skutečné nebo předpokládané): *Nepracoval vždycky spolehlivě? Má pro takovou funkci potřebnou kvalifikaci? Co jí, prosím tě, schází? Kdo to mohl předpokládat? A kdy jsme ti nepomohli? Kde bych tak narychlo sehnal peníze?* aj.

Ekvivalentní s nimi mohou být proto explicitní performativní formule s predikátorem *namítám (Namítám, že pro takovou funkci nemá kvalifikaci)* nebo výpovědní formy s elementy *přece, vždyť přece, ale vždyť přece*: *Ale vždyť přece nemá pro takovou funkci potřebnou kvalifikaci!*

Specifická komunikativní funkce řečnických otázek je signalizována ukazateli formálními. Kladu a záporu se v nich užívá v opačném smyslu: *Co jiného mohl dělat?* „přece nemohl dělat nic jiného!" *Nebyl snad o svých povinnostech poučen?* „přece byl o svých povinnostech poučen". Výrazně se v nich uplatňuje částice *copak*: *Copak mu to mohu říci? Ale copak může člověk uprostřed ulice prostě zmizet? Copak se to hodí?*

V případech, kdy mluvčí zaujímá negativní postoj k jednání adresáta, nabývají řečnické otázky komunikativní funkce „výtky" nebo „napomenutí". Často pak obsahují modální slovesa *moci, umět*, většinou v záporné podobě, nebo sloveso *muset* v podobě kladné: *Copak nemůžeš dávat pozor? Copak si musíte hrát na ulici? To jste nemohli zatelefonovat?* K problematice otázky z hlediska textu viz M 0.10.5.1.

1.6 VÝPOVĚDI S KOMUNIKATIVNÍ FUNKCÍ ŽÁDACÍ (výzvovou)

Cílem výpovědí s žádací funkcí je přimět (pohnout) A k realizaci/nerealizaci nějaké činnosti. V rámci tohoto funkčního typu rozlišujeme několik funkčních hodnot dílčích: rozkaz (příkaz), povel, prosba, vybídnutí, doporučení aj. Liší se od sebe zejména mírou zainteresovanosti mluvčího a adresáta na realizaci propozičního obsahu a stupněm kategoričnosti. Kromě společných formálních exponentů mají dílčí funkce také své indikátory speciální.

Obecně a rámcově lze smyslovou strukturu žádacích funkcí postihnout pomocí těchto elementárních rysů: (a) „předpokládám, že můžeš (jsi schopen) vykonat / nevykonat X"; (b) „chci (přeji si, považuji za žádoucí . . .), aby bylo / nebylo realizováno X"; (c) „mým záměrem je dosáhnout toho, abys poznal, že chci způsobit, abys vykonal / nevykonal X".

Všechny výpovědi, ať už mají jakoukoli formu, jimiž M usiluje dosáhnout komunikativního záměru (c), mají aktuální funkci žádací.

1.6.1 Přímým prostředkem vyjadřování žádací komunikativní funkce je imperativní výpovědní forma. Tvoří ji tyto elementy: [imperativ + stoupavě klesavá konkluzívní kadence]. Je použitelná pro všechny druhy a odstíny výzvy. Může však být pro specifikaci dílčích funkcí různě modifikována: v složce intonační zejména změnami v tónové výšce slabiky s větným přízvukem, ale i změnou kadence v antikadenci. Může být rovněž diferencována pomocí přídatných výrazů, zvláště částic. Srovnej např. různé funkční odstíny výpovědí: *Posaďte se! No tak se přece posaďte! Jen se posaďte. Tak jen se pěkně posaďte! Posaďte se laskavě. Klidně se posaďte* apod.

Vznikají i speciální „analytické" formy imperativu. Jsou projevem tendence nahradit polyfunkční syntetickou formu imperativu formami, které mohou signalizovat některé druhy žádací funkce jednoznačněji. Tak se v hovorové češtině užívá místo prostého imperativu např. opisu se slovesem *pojď, pojďte* + infinitiv: *pojďte zpívat, pojďte si tykat, pojď si to vyměnit* apod. Tvary *pojď, pojďte* ztratily lexikální význam a vyjadřují jen gramatický význam vybízecí celého spojení typu *pojďte si tykat*. Jsou to formy synonymní se syntetickými formami typu *tykejme si*.

Do funkce opisné imperativní částice se dostává i hovorové *hleď(te), koukej(te)* + infinitiv: *hleď se učit, koukej zmizet*. Také spojení typu *chraň(te) se, neopovaž(te) se, varuj(te) se, střez(te) se* + infinitiv nabývají povahy analytického imperativu: *chraň se nepřijít, opovaž se vyrušovat*. Za analytickou formu imperativu považujeme rovněž spojení knižního *račte* s infinitivem: *račte počkat*. Náběh k analytické formě imperativu má i spojení *běž(te)* + infinitiv: *běž se umýt* („umyj se"); *běžte si o tom promluvit s Pavlem*. O nesamostatnosti opisných částic svědčí i to, že se při negaci záporka klade zpravidla k infinitivu: *pojďte chvíli nezpívat; koukej nepropadnout; chraň se nepřijít*.

1.6.1.1 Sémanticky se formy imperativu (syntetické i analytické) liší příznakem [± inkluzívnost]. Formy 2. os. sg. a pl. jsou neinkluzívní: označují jako konatele A projevu, nikoli také M. Forma 1. os. pl. je inkluzívní: zahrnuje mezi konatele kromě A také M. Inkluzívní jsou rovněž analytické formy typu *pojď(te) si tykat / pojďme si tykat*.

Pozn.: Významový rozdíl se stírá při transponovaném užití imperativních forem 2. os.: *Pak takového člověka někam pozvi! Čiň čertu dobře, peklem se ti odmění.* Výpovědi s transponovaným imperativem nemají žádací funkci.

Imperativy některých sloves, pokud stojí na začátku promluvy, ztrácejí výzvový charakter: nabývají povahy navazovacího signálu zprostředkujícího kon-

takt mezi M a A. Takovou kontaktovou funkci plní zejména imperativní forma sloves *představit si, poslouchat, počkat, podívat se, koukat* a *ukázat: Představ si, roztrhal ho na kusy. Poslyšte, a kdo vy vlastně jste? Poslechni, kdo je ti milejší? Počkej, kape to na koberec! Podívejte, jděte pěkně domů, máte v hlavě. Koukni, loupežníku, nedělej drahoty. Ukaž, pověsíme ten obraz sem!* aj.

1.6.1.2 Vykonavatelem vůle M nemusí být vždy jen osoba druhá (adresát), ale osoba třetí. Mluvíme v takovém případě o výzvě zprostředkované skrze A. Pro zprostředkované výzvy je v jazyce konstituována specifická výpovědní forma. Tvoří ji tyto elementy: [ať + indikativ 3. os. + stoupavě klesavá konkluzívní kadence / klesavá kadence], např.: *Ať mi sekretářka ihned přinese poštu/ Ať neodcházejí. Ať si zatím odpočine.* Smysl takových výpovědí můžeme parafrázovat takto: „vyřiď (řekni, pověz . . .) sekretářce, ať mi přinese poštu".

Spojení *ať* + indikativ *(ať počká)* se často chápe jako tzv. opisný imperativ. Je to do jisté míry zdůvodněno i tím, že v něm nelze užít indikativu préterita a opisného futura: **ať počkal, ať bude psát.*

V starším jazyce se i ve výzvách orientovaných k třetí osobě klade syntetický tvar imperativu shodný s tvarem pro 2. os. sg. V omezené míře se takové konstrukce dochovaly jako živé archaismy v podobě ustálených pozdravů a rčení. Např.: *Bůh tě provázej! Zaplať (pomáhej) pámbu! Vem to čert! Bůh suď, jak k tomu došlo. Bůh mi pomoz, jestli se to doví otec* apod. Možné, ale knižní jsou tyto konstrukce v případech, kdy pozici podmětu zaujímají výrazy *každý, nikdo: Každý jednej podle svého svědomí! Nikdo neustupuj(te)!* Naopak živý je typ s podmětovým *někdo;* imperativ tu má tvar 2. os. pl.: *Vypněte někdo to rádio!*

1.6.1.2.1 Knižní a neživé jsou potenciální pasívní formy imperativu: *Ukřižován buď! Budiž pohřben v rodné zemi! Jeho činy buďtež posuzovány shovívavě. Dobrá, ale budiž na to pamatováno.* Naproti tomu běžná je trpná podoba s významem rezultativním u opisného imperativu s *ať.* Konatel (adresát výzvy) se v takových případech vyrozumívá z kontextu projevu. Pasívní formy opisného imperativu s *ať* bývají exponentem kategorického příkazu: *Než se vrátím, ať je to nádobí umyto! Ať je to napsáno čitelně! Ať tu není přes noc otevřeno! Ať tu není nakouřeno!*

1.6.1.2.2 Opisného imperativu s *ať* je možno užít transponovaně i pro osobu druhou. Tyto transpozice jsou zpravidla emotivně motivovány a bývají výrazem kategorického nebo varovného příkazu: *Ať na to nezapomenete! Ať tam přijdeš včas! Ať slušně pozdravíš!* V záporné podobě od sloves dokonavých slouží jako výrazový prostředek výstrahy: *Ať ten ubrus nestáhneš! Ať ho nepíchneš! Ať si nezlomíš nohu!*

1.6.1.3 Pokud neplatí předpoklad M, že A výzvy může (je schopen) vykonat ukládanou mu činnost, tj. pokud realizace této činnosti není v silách konatele,

nemají výpovědi s imperativní výpovědní formou funkci žádací, nýbrž přací. Srovnej rozdíl mezi výpověďmi (1) *Vrať se!* (příkaz) a (2) *Šťastně se vrať!* (přání). Přací jsou tedy např. i výpovědi: *Brzy se uzdrav! / Ať se brzy uzdravíš! Odpočívej v pokoji* (nápis na hřbitově). *Hanbou se propadni!* aj.

1.6.2 Explicitní performativní formule se pro funkce žádací užívají častěji než pro funkci otázky nebo oznámení. Umožňují specifikovat jednotlivé hodnoty žádací funkce jednoznačněji než polyfunkční imperativní výpovědní forma: *Přikazuji ti (rozkazuji ti, žádám tě, vyzývám tě, prosím tě, navrhuji ti, doporučuji ti, radím ti . . .), abys tam přišel / . . .abys tam nechodil.* Po některých performativech může mít propoziční obsah paralelní podobu infinitivu *(Poroučím ti, abys o tom nikde nemluvil! / . . . nikde o tom nemluvit)*, nebo dějového substantiva *(Prosím vás, abyste se za mne přimluvil / . . .o přímluvu.)*

1.6.3 U každého druhu žádací funkce (rozkaz, prosba, vybídnutí, doporučení . . .) rozlišujeme aspekt adhibitivní a prohibitivní. Za adhibitivní označujeme záměr M přimět, přemluvit A k realizaci nějaké činnosti. Sleduje-li M svou výpovědí to, aby A nějakou činnost nerealizoval, tj. přestal nebo nezačal uskutečňovat, mluvíme o aspektu prohibitivním. Oba aspekty se na výrazové rovině poměrně výrazně liší využitím kategorie vidu.

Při adhibitivním aspektu mívá sloveso označující požadovanou nebo doporučovanou činnost obvykle kladnou formu dokonavou, neboť M má na zřeteli sám cíl (výsledek) děje: *Zítra mi zavolej! To okno raději zavři! Odložte si kabáty, je tady teplo. Žádám vás (prosím vás, radím vám . . .), abyste se rozešli. Odneste to, prosím. Ne abys nepřišel! Co abyste Petra pozval!? Ať si tu žádost podá* aj.

Při aspektu prohibitivním má predikát obvykle zápornou formu nedokonavou. M vychází z předpokladu, že konatel už danou činnost koná nebo se chystá (zamýšlí, připravuje) vykonat, a cílem jeho výpovědi je vykonávanou činnost přerušit nebo zabránit konateli v úmyslu ji vykonat: *To okno raději neotvírej! Zítra mi nevolej! Kabáty si neodkládejte, je tady zima! Žádám vás (prosím vás, radím vám . .), abyste se nerozcházeli. Neodnášejte to, prosím. Ne abys tam chodil. Co abyste Petra nezval!? Ať si tu žádost nepodává* aj.

Užití nedokonavého vidu při adhibitivním aspektu bývá příznakové: vyjadřuje často buď výzvu (pobídku) k okamžitému započetí nějaké činnosti *(Tak už pište! Sedejte, sedejte, pojedem! Vystupuj, jsme na místě!)* nebo dovolení (souhlas) k pokračování nějaké činnosti *(Jen klidně uklízejte dál, mne to neruší!)*. Na místě jsou ovšem nedokonavé formy v případech, kdy M vyzývá A k realizaci činnosti nikoli jednorázové, nýbrž trvalé (dlouhodobé), eventuálně opakované, nebo kdy je činnost pojata distributivně: *Umývej si obličej heřmán-*

kem! Svolávejte tu poradu raději na čtvrtek. Rozcházejte se po skupinách apod.

Forma dokonavého vidu při aspektu prohibitivním bývá příznačná pro výstrahu: *Nezlom to! / Ať to nezlomíš! A nevzbuď sestru! Pak na ten drát nestoupni!*

1.6.3.1 Pokud jsou různé hodnoty (odstíny) komunikativní funkce žádosti realizovány pomocí performativních formulí, mívá v nich performativní predikátor zpravidla formu kladnou (viz 1.3.3.1.2). Adhibitivní nebo prohibitivní aspekt se vyjadřuje kladnou nebo zápornou podobou propozičního predikátu v příslušných vidových formách: *Poroučím vám (přikazuji vám, žádám vás, vyzývám vás, prosím vás, doporučuji vám, radím vám, nabádám vás . . .), abyste se rozešli / . . . abyste se nerozcházeli.* Pouze pro prohibitivní aspekt funkční hodnoty „rozkazu (příkazu)" má čeština specifický performativní predikátor *zakazuji ti (vám), aby. . .* Propoziční predikát je přitom kladný, ale zachovává si nedokonavý vid: *Zakazuji vám, abyste se rozcházeli* „přikazuji vám, abyste se nerozcházeli".

Pozn.: Výpovědi s negací propozičního predikátu potvrzují platnost předchozího nařízení (příkazu): *Zakazuji vám nenosit uniformu!*

1.6.3.2 U statických predikátů kvalifikačních typu *být (mít)* + adjektivum (substantivum) je užití kladné nebo záporné imperativní formy do značné míry podmíněno sémanticky. Pokud predikát označuje vlastnost pozitivní, bývá výpověď formulována adhibitivně, v opačném případě prohibitivně. Takové výpovědi mívají funkci „povzbuzování" nebo „nabádání": *Buď silný (hodný, odvážný, pilný, rozumný, statečný, optimista . . .). Měj rozum (odvahu, sílu, trpělivost . . .). Nebuď zbabělý (nervózní, závistivý, zlomyslný, hloupý . . .). Neměj strach (obavu, starosti . . .).* V závislosti na sémantice mívají povzbuzovací nebo nabádací funkci i výpovědi s predikáty dějovými: *Uklidni se. Vydrž! Nezoufej! Vzmuž se!* Při opozitních výrazech jsou obě formulace v podstatě ekvivalentní: *Buď statečný (rozvážný, optimista . . .) / Nebuď zbabělý (zbrklý, pesimista . . .).* Pokud jsou pozitivní vlastnosti formulovány prohibitivně a negativní adhibitivně, mají takové výpovědi často funkci „navádění": *Nebuď skromný (tak poslušný . . .); Buď nepříjemný.* Platí to ovšem nejen o vlastnostech, ale i o dějích: *Pomsti se mu. Zesměšni ho nějak.*

1.6.4 Žádosti mohou být formulovány podmíněně. V takovém případě váže M realizaci/nerealizaci požadované činnosti na nějakou podmínku. Ta může být jen reálná nebo možná, nikoli neskutečná: *Jestliže přijde (kdyby přišel), tak ho za mnou pošli/neposílej!*

1.6.5 Vlastním jádrem žádacích funkcí jsou tyto hodnoty: rozkaz (příkaz), povel, prosba, vybídnutí a výzva. Jejich smyslová struktura (viz 1.6) je v podstatě identická. Společným cílem výpovědí s těmito funkcemi je dosáhnout u adresáta (konatele) realizace/nerealizace nějaké činnosti. Liší se od sebe v některých interakčních podmínkách. To se projevuje rozdíly v míře zainteresovanosti, závaznosti a naléhavosti a ve stupni kategoričnosti.

1.6.5.1 Při rozkazu (příkazu) je M zpravidla v nadřazeném postavení vůči A. S tím souvisí značná míra závaznosti příjemce rozkaz (příkaz) vyplnit. Prohibitivní aspekt rozkazu (příkazu) nazýváme zákaz. Rozdíl mezi rozkazem a příkazem není výrazný: někdy se vidí v tom, že rozkaz má platnost jednorázovou, příkaz dlouhodobější (trvalejší).

Základními přímými prostředky vyjadřování rozkazu (příkazu) a zákazu jsou imperativní výpovědní formy a explicitní performativní formule s performativy *přikazuji, poroučím, rozkazuji, zakazuji, aby* . . . Kromě vidu (viz 1.6.3) bývá rozkaz k bezprostřední realizaci činnosti příznakově signalizován záměnou kadence za antikadenci, tedy za melodém otázkový.

Různý stupeň kategoričnosti rozkazu bývá příznakově indikován. Slouží k tomu zejména transpozice opisné imperativní formy s *ať* do funkce druhé osoby *(Ať to pošleš včas! Ať to neposíláš po Zdeňkovi!)* a transpozice indikativu do funkce imperativní *(Mlčíš! Umyješ nádobí! Budete každého kontrolovat! Nebudeš zde kouřit!)*. Výpovědi s kategorickým nebo naléhavým rozkazem mají často podobu infinitivu *(Otevřít! Neodcházet!)* nebo nominálních výrazů *(Ven! Vodu! Pozor! Rychle!)*. Infinitiv chápeme jako ekvivalent explicitní performativní formule *(Přikazuji ti otevřít!* → *Otevřít!)*, nominální výrazy jako ekvivalenty imperativních výpovědních forem *(Přineste vodu!* → *Vodu!)*. K výrazným indikátorům kategorického rozkazu patří pasívní (deagentní) struktury typu *Ať je tu uklizeno! Ať tu není nakouřeno! Ať máš (má) tu zprávu do zítřka přepsánu!* V hovorovém jazyce má kategorický rozkaz často formu s analytickým imperativem typu *hleď (koukej)* + infinitiv: *Hleď to vrátit! Koukej se učit!*

Formy s *ať* presuponují možnost opačného jednání A, a mají proto spíše funkci varování nebo výstrahy (viz 1.6.6). Kategorický zákaz bývá vyjádřen větami s performativem v reflexívní formě *(Odnášet časopisy z čítárny se zakazuje!)* nebo nominálními strukturami typu *Vstup zakázán! Zákaz kouření!*

1.6.5.2 Povel je druh většinou kategorického rozkazu k okamžitému započetí nebo ukončení činnosti s maximální závazností pro A vyplývající z autoritativní (mocenské) pozice M v okamžiku KA. Požadavek stručnosti, úsečnosti způsobuje, že indikátorem povelů nebývají ani explicitní performativní formule, ani úplné imperativní výpovědní formy, nýbrž jejich ekvivalenty (viz 1.6.5.1): *Dozpívat! Upažit! K zemi! Vztyk! Rozchod! Vpřed! Ruce vzhůru!* Povelo-

vé výrazy tvoří závazné nebo aspoň ustálené soustavy. Silná je tendence vytvářet povelové výrazy dvouslovné: první slovo funguje jako tzv. návěstí a vyslovuje se často s prodlouženým vokálem poslední slabiky: *Čelém vzad! K noze zbraň! Vpravo vbok!* Tendence k dvouslovným strukturám způsobuje, že povelové výrazy mají někdy duplicitní sémantiku: *Zastavit stát! Pochodem v chod! Poklusem klus!* Pokud se povel vyjadřuje imperativní formou, užívá se často vidu nedokonavého (viz 1.6.3): *Stůj! Pal!*

1.6.5.3 K interakčním podmínkám prosby patří to, že je mluvčí ve chvíli KA zpravidla v závislém postavení na A a že je si toho vědom. Má na realizaci/nerealizaci propozičního obsahu velký osobní zájem. Prosba nezavazuje A v té míře jako rozkaz nebo povel. Sama vůle M je pro splnění prosby faktorem málo závažným. Splnění prosby je plně závislé na vůli a ochotě A. Prosba může být naléhavá, ale nikoli kategorická.

Tyto specifické aspekty „situace prosby" silně determinují výrazovou stránku výpovědí s funkcí prosby.

Běžným indikátorem prosby je explicitní performativní formule se spojkou *aby* nebo *kdyby: Prosím tě, abys / kdybys mi poradil. Prosím vás, abyste / kdybyste to neoznamoval rodičům.* Substituce vedlejší věty infinitivem je knižní: *Prosím vás dát na to pozor.* Častá je naopak náhrada vedlejší věty dějovým substantivem: *Prosím vás o radu (o pomoc, o podpis, o přímluvu . . .).* Performativum může mít podobu kondicionálu.

Imperativní forma bývá modifikována výrazem *prosím* pokleslým na částici nebo partikuli *laskavě: Přimluv se prosím (laskavě) u ředitele.* Často se užívá frazeologizované souřadné konstrukce typu *Buď(te) tak laskav (hodný, dobrý . . .) a pomozte mi.*

1.6.5.3.1 Komunikativní funkce prosby se běžně vyjadřuje indirektně. Časté je zejména užívání interogativní formy s modálním slovesem *moci* tematizujícím předpoklad mluvčího o možnosti prosbu splnit: *Můžete (mohl byste) / Nemůžete (nemohl byste) mě zítra vyzkoušet?* Idiomatizovaná pro prosbu je interogativní forma s kondicionálem: *Vyzkoušel byste / Nevyzkoušel byste mě zítra?* Kondicionál je výrazem nejistoty M o tom, zda A bude ochoten prosbu uskutečnit. Takové výpovědi často výraz *ochoten* obsahují: *Byl byste ochoten tam zajít?*

Jiným nepřímým indikátorem prosby bývá optativní forma typu *kdy* + 2. nebo 3. os. kondicionálu přítomného + kadence: *Kdybyste mi pomohl s tím kufrem* („přál bych si, byl bych rád, kdyby . . .").

Ve všech případech uvedených v 1.6.5.3.1 může být funkce prosby zvýrazněna doplněním výrazů *prosím* nebo *laskavě.* Frazeologizovanými prostředky prosby jsou obraty typu *Byl byste tak laskav* a *pomohl / nepomohl mi s tím kufrem? Byl bych vám vděčný, kdybyste mi s tím kufrem pomohl.*

Většiny indikátorů prosby – přímých i nepřímých – lze užít, pokud je M v nadřazeném postavení vůči A, jako výrazu zdvořilého, ale i kategorického rozkazu (příkazu): *Opište to, prosím! Příště laskavě napřed zaklepejte!*

1.6.5.3.2 Zvláštním druhem prosby (zdvořilé žádosti,) je prosba o dovolení (souhlas). M nežádá, aby A realizoval/nerealizoval nějakou činnost, ale jde mu o takovou řečovou reakci A (= dovolení, souhlas), která by mu umožnila uskutečnit alternativní jednání, pro které existují nějaké překážky, omezení nebo zábrany. K interakčním podmínkám patří to, že A je kompetentní (může) daná omezení zrušit, že to závisí plně na jeho vůli (ochotě), a že se tudíž M ve chvíli KA nachází vůči A v závislém postavení, a že má na souhlasu A osobní zájem. Výpověď M platí jako pokus přimět A k zrušení omezení platného pro vykonání toho, co M vykonat chce. Představuje tak stimulaci (a tedy zároveň pragmatickou presupozici) pro akt dovolení (viz 1.6.9).

Jako druh prosby vyjadřuje se žádost o dovolení performativní formulí: *Prosím vás (Prosil bych vás), abyste / kdybyste (laskavě) dovolil, abych si zatelefonoval / ... mohl (směl) zatelefonovat;... abych dnes necvičil / ... mohl (směl) dnes necvičit /... nemusel dnes cvičit. Prosím vás o dovolení, abych se mohl (směl) vzdálit /... o dovolení vzdálit se.*

Běžná je imperativní výpovědní forma s imperativem slovesa *dovolit*, modifikovaná přídatnými výrazy *prosím, laskavě: Dovolte mi (prosím, laskavě), abych si mohl zatelefonovat / ... zatelefonovat si.*

V možnostních modálních predikátorech *moci, smět, nemuset* je specifikována postulovaná alternativnost jednání M. Typickým indirektním, ale idiomatizovaným indikátorem prosby o dovolení jsou proto interogativní formy s těmito modálními slovesy: *Mohu (mohl bych), smím (směl bych) / Nemohu (nemohl bych), nesmím (nesměl bych) použít vašeho telefonu? Mohl bych (směl bych) dnes necvičit? Nemusel bych dnes cvičit?*

Protože dovolení (souhlas) A je podmínkou toho, aby M mohl vykonat to, co vykonat chce, může být sama prosba o dovolení formulována jako podmínka: *Jestliže dovolíte / kdybyste dovolil, otevřu (otevřel) bych okno. Otevřu / Otevřel bych s vaším dovolením okno.*

Často M signalizuje prosbu o dovolení také tak, že tematizuje a specifikuje ve výpovědích s formou interogativní nebo konstatační svůj předpoklad o tom, že A nebude jeho zamýšlené jednání posuzovat nepříznivě. Slouží k tomu ustálené obraty typu *Nebude vám vadit / Nevadilo by vám, když otevřu / kdybych otevřel okno? Nebudete se zlobit (hněvat) / Nezlobil byste se, kdybych otevřel okno? Nemáte nic proti tomu, kdybych otevřel okno? Doufám, že by vám nevadilo / Snad (třeba) by vám nevadilo, když otevřu / kdybych otevřel / že otevřu okno.*

Předpoklad o pozitivním stanovisku A k zamýšlenému jednání M chápe M jako jednu z podmínek úspěšnosti prosby o dovolení, a proto ho často temati-

zuje ve formě podmínkové věty: *Jestliže se nebudete zlobit . . . / Kdyby vám to nebylo nepříjemné . . ., tak bych si zapálil cigaretu.* Předpoklad formuluje M vždy negativně, tedy tak, jak by si přál, aby platil.

1.6.5.3.3 Jiným specifickým druhem prosebné žádosti je prosba o odpuštění (prominutí, omluvu). Záměrem M je přimět A k takové řečové reakci, která by ve vztahu k M měla funkci odpuštění, prominutí. K relevantním interakčním podmínkám patří zejména to, že M je si vědom toho, že jeho minulé (přítomné) jednání bylo (je) chybné (špatné, nežádoucí . . .), že předpokládá, že je A jako chybné (špatné, nežádoucí . . .) hodnotí a nelibě posuzuje, a že M záleží na tom, aby A své stanovisko změnil. A je kompetentní své stanovisko změnit. M je přitom v závislém postavení na A, neboť změna stanoviska A je plně závislá na jeho vůli a ochotě. Častým rysem prosby o odpuštění je postoj „lítosti" M.

Přímým indikátorem tohoto druhu prosby jsou explicitní performativní formule s performativem *prosím (prosil bych)* nebo imperativní výpovědní formy s predikátory *promiňte, odpusťte, omluvte*, často modifikované přídavnými výrazy *prosím, laskavě*. Propoziční obsah na nich závislý je formulován vedlejší větou se spojkou *že: Prosím vás, abyste mě omluvil / abyste mi prominul (odpustil), že jsem přišel pozdě. Promiňte mi (odpusťte mi, omluvte mě) (prosím, laskavě), že jsem přišel pozdě.*

Jako druh prosby může být i prosba o odpuštění signalizována všemi ostatními – direktními i indirektními – formami a prostředky, které jsou pro vyjadřování prosby v jazyce ustálené (viz 1.6.5.3) a jimiž M specifikuje buď relevantní postoje, nebo předpoklady v komunikativní funkci prosby implikované. Navíc pak může být prosba o odpuštění nepřímo indikována dvěma způsoby:

(a) Specifikací postoje „lítosti" M nad tím, že udělal něco chybného (špatného, nežádoucího). Protože jde o subjektivně hodnotící postoj M, bývá tematizován ve výpovědi s formou konstatační (viz 1.3.2.2), a to buď predikátory typu *mrzí mě, lituji . . ., že* nebo hodnotícími partikulemi typu *bohužel: Mrzí mě (lituji . . .), že jsem na to zapomněl. Bohužel jsem na to zapomněl.*

(b) Specifikací komunikativního záměru M změnit předpokládané negativní stanovisko A k nenáležitému jednání M. Děje se to zápornými predikátory typu *nehněvat se, nezlobit se . . .* a protože komunikativní záměr obsahuje aspekt kauzace, mají takové výpovědi formu imperativní: *Nehněvejte (nezlobte . . .) se (prosím), že jsem přišel pozdě.*

1.6.5.4 Funkce vybídnutí předpokládá nebo aspoň nevylučuje jistou míru zainteresovanosti A. Realizace propozičního obsahu je ponechána na vůli A. Vybídnutí má zpravidla aspekt adhibitivní (viz 1.6.3).

Performativní formule typu *vybízím tě (vás), abys(te)* . . . je sice možná, ale prakticky se jí nepoužívá. Direktním indikátorem vybídnutí bývá imperativní výpovědní forma s nezvolací intonací: *Posluž te si. Posaďte se u nás.* Příznakovým, ale knižním prostředkem vybídnutí je imperativní forma s analytickým imperativem *račte* + infinitiv: *Račte se u nás posadit.* Nepřímo se vybídnutí vyjadřuje zejména interogativní formou s indikativem, často záporným: *Neposadíte se na chvilku?*

1.6.5.4.1 Výrazný typ představuje vybídnutí A k společné činnosti s M. Vybídnutí se vyjadřuje imperativní formou modifikovanou lexikálně výrazy *se mnou (s námi): Zahrej(te) si se mnou (s námi) karty.* Příznakově indikuje tento druh vybídnutí imperativní forma s imperativem 1. os. pl. nebo s analytickými imperativy typu *pojď(te)* + infinitiv: *Zahrejme si (spolu). Pojď(te) si zahrát karty / Pojďme si zahrát karty.* Častým nepřímým indikátorem bývají záporné interogativní formy: *Nezahrajeme si karty?*

1.6.5.4.2 Výzvu chápeme jako důrazné vybídnutí k realizaci / nerealizaci činnosti nějak (společensky, eticky . . .) opodstatněné a motivované. Častým indikátorem výzvy je explicitní performativní formule: *Vyzývám vás, abyste se tam slušně chovali! Vyzývám tě, abys mluvil pravdu! Čtenáři se vyzývají (žádají), aby neodnášeli časopisy z čítárny! Jménem zákona vás vyzývám, abyste otevřel!* Neadekvátní by byla taková formulace např. v případech *Vyzývám tě, abys mi podal tužku.* Performativní predikát nemůže mít formu kondicionálu.

Při anonymizaci autora má výzva imperativní formu: *Neplýtvejte vodou! Využijte výhod sdruženého pojištění! Važme si národních tradic!* Výzvy k společensky závažné, užitečné činnosti nebo akci nabývají charakteru hesel: *Šetřte naše lesy! Buď fit!*

Často má výzva podobu ekvivalentu explicitní performativní formule nebo imperativní formy: *Zastavit horečné zbrojení! Ne A-bombám! Proti lhostejnosti a alibismu!* Komunikativní funkci výzvy mají mnohé titulky v novinách a nápisy na transparentech.

Nepřímou realizaci výzvy představují výpovědi s konstatační formou, zejména pokud svým obsahem připomínají závažnost, žádoucnost, užitečnost, prospěšnost nebo naopak nebezpečnost, škodlivost něčeho: *Ticho léčí! Papír patří do sběru! Kouření škodí!* Patří sem mnohé reklamní slogany: *Vitana vaří za vás!*

Metajazykovým vyjádřením výzev bývá užívání některých přísloví a rčení: *S poctivostí nejdál dojdeš.*

1.6.6 Varování je takový druh žádosti, jejíž nesplnění má (může mít) pro A negativní (nepříznivé) důsledky. Často je presuponováno, že A zamýšlí jed-

nat (jedná) právě opačně, než jak by chtěl M. Rozumí-li se negativním důsledkem sankce M vůči A, mají takové výpovědi nepřímou funkci výhrůžky.

Mají-li varovné výpovědi formu imperativní, bývá za ně spojkami *nebo, sice, jinak* kvůli jednoznačnosti připojena druhá výpověď, ve které je negativní důsledek specifikován: *Nezlob, nebo se bude babička hněvat! Ustup, jinak to na tebe spadne! Uč se, nebo ti to kolo nekoupíme.*

Příznakově se varování vyjadřuje performativní formulí s *varuji tě (vás), aby . . .*: *Varuji tě, abys tam nechodil / chodil!* Jako opozitum k funkci rady (doporučení) může být varování vyjadřováno negovanými performativy *neradím (nedoporučuji) ti, abys . . .*: *Neradím (nedoporučuji) ti, abys mu telefonoval.* Predikátu *vyhrožovat* performativně užito být nemůže.

Pro varování existují kromě toho specifické VFo. Funkční potenciál varování má forma [*ne* + *a* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavý melodém]: *Ne abys tam chodil! Ne abys nepřišel!* Jinou výpovědní formu konstituují prvky [analytický imperativ typu (*chraň se* + infinitiv) + stoupavě klesavá kadence]: *Chraň se (opovaž se, varuj se) nepřijít!*

Idiomatizovaně se varování vyjadřuje spojením *ať* + 2. os. indikativu prézentu: *Ať tam nezlobíš! Ať to uklidíš!* K výrazným konvencializovaným způsobům vyjadřování varování patří imperativní výpovědní formy s transpozicí kladu a záporu a s partikulí *jen: Jen to nesněz! Jen toho psa drážděte!*

Protože splnění varovné výzvy je podmínkou toho, aby k negativním důsledkům pro A nedošlo, bývá často varování jako podmínka formulováno. Jde už ovšem o nepřímý, i když idiomatizovaný způsob vyjadřování dané funkce: *Budeš-li toho psa dráždit, kousne tě. Nebudete-li se učit, propadnete.*

1.6.6.1 Jiným častým nepřímým způsobem vyjadřování varování jsou konstatační věty s funkcí „výstražného upozornění", „výstrahy". Je v nich specifikován negativní důsledek případného nežádoucího jednání A, nebo okolnosti, z nichž takový důsledek vyplývá: *Spadne to na tebe! Pošlu tě klečet! Ten pes kouše! Zmije! Padá omítka!* „Výstražné upozornění" bývá explicitně signalizováno výrazy *upozorňuji tě, upozorňujeme vás, že . . ., pozor (Pozor! Padá omítka!)* nebo imperativem *dej (si) pozor* + negace základového predikátu: *Dej si pozor, abych to nepověděl / ať to nepovím mamince! Dej pozor, aby tě ten pes nekousl!* Běžným prostředkem „výstrahy" jsou osamostatnělé vedlejší věty: *Abych to nepověděl mamince! Ať to na tebe nespadne!*

Je-li M přesvědčen o tom, že nežádoucí jednání A nutně k negativním důsledkům povede, mívají výstražné výpovědi formu s *že*, na němž je umístěno intonační centrum: *Že to na tebe spadne! Že tě ten pes kousne!*

Pokud jsou ve výstražných výpovědích specifikovány sankce M vůči A, nabývají takové výpovědi komunikativní funkce „výhrůžky" nebo „vydírání": *Abych tě neposlal klečet! Že tě pošlu klečet! Pošlu tě klečet! Abys nešel klečet!*

1.6.6.2 Specifickým indikátorem „výstrahy" jsou výpovědní formy se záporným imperativem dokonavých sloves: *Nezlom si nohu! Nespadni! Nerozlej to! Nepíchni ho! Neřízni se!* Nejde v nich o zákaz nějaké činnosti *(*Zakazuji ti, aby ses řízl!)*, ale právě jen o důtklivé upozornění na to, aby při činnosti, kterou A zrovna vykonává, nedošlo z neopatrnosti k nežádoucímu důsledku. Funkčně ekvivalentní s nimi jsou proto konstatační výpovědi typu *Zlomíš si nohu! Spadneš! Rozlíješ to! Řízneš se!* Mohou mít rovněž všechny ostatní formy pro „výstrahu" specifické (viz 1.6.6.1). Protože však mají formu imperativní, mohou mít i formy typické pro „varování" (viz 1.6.6): *Ne abys spadl! Chraň se spadnout!*

1.6.7 Volněji lze k žádacím výpovědím přiřadit výpovědi s funkcí návrhu a rady (doporučení). V těchto funkcích nedominuje záměr M přimět A k vykonání/nevykonání X, nýbrž upozornit A v dané situaci na jeho „možné" (návrh) nebo „žádoucí" (rada, doporučení) jednání. M zpravidla nemá na případné realizaci/nerealizaci činnosti osobní zájem; její uskutečnění/neuskutečnění je plně na vůli A. K žádostem řadíme návrh, radu (doporučení) proto, že výpovědi s těmito funkcemi mohou mít imperativní formu, často modifikovanou různými částicemi: *Třeba mu zavolej. Raději mu zavolej/ nevolej.*

1.6.7.1 Návrh je upozornění A na eventuální realizaci/nerealizaci takové činnosti, kterou M považuje vzhledem k adresátově situaci za adekvátní. Přijetím svého návrhu si ovšem M není nikdy jist.

Přímým indikátorem návrhu je explicitní performativní formule s performativem *navrhuji ti, abys . . .*: *Navrhuji ti, abys ještě počkal / už nečekal. Navrhuji, abychom to odložili / . . . to odložit.* Návrh se vyjadřuje také formou vedlejší věty s *aby* a přídatnými částicemi *možná, snad* jako výrazu nejistoty M o účelnosti toho, co navrhuje: *Snad (možná) abys mu zavolal.*

Pro návrh jsou konvencializovány některé VFo. Funkční potenciál návrhu má zejména forma [*co* + *a* + kondicionál přítomný (v příslušných osobních formách) + stoupavě klesavá kadence]: *Co abys ho pozval!? Co abychom mu koupili hodinky?!* Její variantou je forma [*co* + *(takhle)* + Inf]: *Co takhle tiše odejít?!* Ustáleným prostředkem návrhu je rovněž výpovědní forma [*co* + *kdy* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavá kadence], zvláště s intonačním centrem na *co*: *Co kdybychom mu koupili hodinky!?*

1.6.7.2 Častým způsobem nepřímé realizace jsou výpovědi v konstatační formě s modálním slovesem *moci* v indikativu nebo kondicionálu. V slovese *moci* je tematizován eventualitní aspekt navrhovaného jednání: *Můžeš (Mohl bys) mu to (snad, třeba) zatelefonovat.* Nejistota M o přijetí návrhu se odráží

v možnosti užít pro tuto funkci forem interogativních: *Nemohl bys mu (třeba) zatelefonovat? Že bys mu (třeba, snad) zatelefonoval?*

1.6.8 V struktuře rady (doporučení) je vždy obsažen hodnotící postoj M „považuji za žádoucí, abys vykonal / nevykonal X". Rada (doporučení) se nejčastěji vyjadřuje explicitní performativní formulí: *Radím (doporučuji) vám, abyste si to ještě jednou přečetl; . . . abyste tam nechodil.* Forma imperativní bývá modifikována částicí *raději*: *Raději si odpočiňte.*

Nepřímo, ale idiomaticky bývají tyto funkce realizovány výpověďmi s konstatační formou, ve kterých je tematizován zmíněný hodnotící postoj M. K tematizaci slouží indikativní nebo kondicionálové tvary výrazů *je žádoucí, záhodné, ve vašem zájmu, slušné, správné, vhodné . . .; sluší se . . .: Je (bylo by) žádoucí, správné, náležité . . ., abyste ho navštívil. Bylo by vhodné (slušelo by se), kdybyste mu pomohl.*

Frazeologizovaně se obě funkce často vyjadřují konstrukcí typu *Já na tvém (na vašem) místě bych mu to řekl.*

1.6.9 Imperativní formu mívají také výpovědi s funkcí dovolení. Na rozdíl od různých druhů žádosti je dovolení aktem reaktivním. Výpovědí s funkcí dovolení M reaguje na něčí žádost (prosbu) o dovolení (viz 1.6.5.3.2). K interakčním podmínkám dovolení patří dále to, že A má na vykonání/nevykonání činnosti zájem, že pro realizaci/nerealizaci dané činnosti existují překážky a omezení a že M je kompetentní tato omezení zrušit. Cílem výpovědí s komunikativní funkcí dovolení je zrušit překážky, které brání A v realizaci/nerealizaci postulované činnosti, a dát mu tak příležitost k takovému alternativnímu jednání, o které má zájem.

Imperativní formy jako indikátor dovolení bývají modifikovány partikulemi *jen, klidně, samozřejmě*: *Klidně (samozřejmě) si zapalte. Jen klidně běžte.*

Základním, i když poněkud oficiálním exponentem dovolení jsou explicitní performativní formule: *Dovoluji vám dnes necvičit. Dávám vám právo přijímat návštěvy na pokoji.* Performativum *nedovoluji* může být synonymní se *zakazuji*: *Od této chvíle vám nedovoluji na chodbě kouřit!* Jinak zpravidla potvrzuje platnost už daných omezení.

Vyjádřením dovolení jsou výpovědi s konstatační formou obsahující modální slovesa *smět, moci, mít právo* a *nemuset*: *Nemusíte dnes cvičit. Smíte přijímat návštěvy na pokoji. Můžete se obléct.*

1.7 VÝPOVĚDI S KOMUNIKATIVNÍMI FUNKCEMI NÁMITKY, NESOUHLASU, PROTESTU, OHRAZENÍ, ODMÍTNUTÍ

Výpovědi s těmito KF jsou produkty KA reaktivních. V interakčních podmínkách je presuponován něčí názor, návrh, tvrzení, stanovisko, námět apod., ať už skutečně vyslovený nebo předpokládaný, a M na něj reaguje svou výpovědí negativně. Častým komponentem smyslové struktury těchto KF bývají evaluativní a/nebo emocionální postoje M.

1.7.1 Cílem výpovědí s KF *námitky* je upozornit na skutečnosti nebo okolnosti, které vyvracejí nebo zpochybňují, oslabují něčí názor, návrh, tvrzení apod. Výpovědi s funkcí námitky mají často podobu explicitní performativní formule: *Namítám, že pro takovou funkci nemá Pavel potřebnou kvalifikaci.*

Funkční potenciál námitky má VFo konstituovaná těmito elementy [*přece* / *ale vždyť přece* + indikativ / kondicionál + stoupavě klesavý melodém s větným přízvukem nikoli na částici]: *Přece / Ale vždyť přece nemá pro takovou funkci potřebnou kvalifikaci. Přece jsme mu to třikrát připomínali. Přece dostává stipendium. Přece by Petr nelhal. Přece byl tehdy nemocen.* Místo partikulí *přece, (ale) vždyť přece* se užívá výrazu *jenže* nebo ve speciálních funkčních odstínech částice *stejně: Jenže my jsme ho tam neposlali. Stejně nepřijde. Stejně ho manželka nepustí.*

Výrazný funkční potenciál námitky mají řečnické otázky (viz 1.5.10.2.2). Jsou proto tyto interogativní formy běžným direktním indikátorem KF námitky: *A nepracoval dosud zodpovědně? Kde bych sehnal peníze před prvním? Můžeme takovou nabídku odmítnout?* Pokud mají formu otázky zjišťovací, užívá se v nich často částice *copak: Copak jsem jí někdy řekl jediné nevlídné slovo? Copak by Petr lhal? Ale copak může člověk uprostřed ulice prostě zmizet?* Specifickou formu řečnických otázek s KF námitky představují otázky s *jako by: Jakoby tady neměl všechny podmínky k práci. Jako by se byl už dostatečně neosvědčil!*

O tom, že řečnické otázky mají komunikativně funkční potenciál námitky, svědčí mimo jiné to, že jsou substituovatelné VFo s partikulemi *přece, ale vždyť přece: Copak jsme ho na to neupozornili? / Vždyť přece jsme ho na to upozornili.*

S KF námitky bývá často asociován emocionální postoj „rozhořčení". Jeho specifikace se pak stává indirektním indikátorem námitky. Postoj „rozhořčení" může být specifikován postojovými predikátory typu *jsem rozhořčen, že . . .: Jsem rozhořčen tím, že tvrdíš (že si myslíš . . .), že Petr lhal,* nebo může být signalizován specifickými, k tomu ustálenými výpovědními formami; zejména typem *Petr a lhát!? Já a nepřijít!?*

1.7.2 Výpovědi s KF nesouhlasu, protestu, ohrazení jsou reakcí M na něčí návrh, stanovisko ..., které jsou pro M nepřijatelné, nežádoucí. *Nesouhlasím s tím / Protestuji proti tomu, aby se o tom hlasovalo. Ohrazuji se proti tomu, aby toto jednání bylo veřejné. Protestuji proti tomu, abychom mu teď v noci telefonovali.*

Komponentem smyslové struktury nesouhlasu, protestu, ohrazení bývá často hodnotící postoj „nenáležitosti". Ten může být tematizován ve výpovědích s konstatační formou pomocí záporných výrazů *je nežádoucí, nevhodné, nenáležité ...; nesluší se ...; nemělo by se ...* a takové výpovědi jsou pak častým nepřímým, ale idiomatizovaným vyjádřením daných KF: *Nemělo by se o tom jednat veřejně. Je nežádoucí, aby se o tom jednalo veřejně. Nesluší se, abychom mu teď v noci telefonovali.*

Pokud se nesouhlas, protest, ohrazení týkají nikoli návrhu, stanoviska, ale už uskutečněného faktu, nabývají takové výpovědi KF výtky nebo výčitky (viz 1.8). Mají-li performativní formuli, je vedlejší věta připojena k performativnímu predikátu spojkou *že*: *Nesouhlasím (protestuji), že jste ho pozvali.*

1.7.3 Odmítnutí je negativní reakce M na něčí návrh, výzvu, naléhání, prosbu k uskutečnění nějaké činnosti. Pokud jsou tyto návrhy, výzvy ... orientovány přímo k M, pak jeho negativní výpovědní reakce považujeme z funkčního hlediska za „skutečné" odmítnutí. Výpovědi s touto funkcí mohou mít podobu explicitních performativních formulí *(Odmítám se toho zúčastnit)*, v nichž má PROP formu infinitivu (nikoli vedlejší věty), nebo podobu konvencializované VFo typu [*co (proč)* + 1. os. kondicionálu přítomného + stoupavě klesavý melodém]: *Co (proč) bych se toho zúčastňoval!? Co bych tam chodil!? Co bych se učil? Co bych mu to neřekl!?*

Indirektní realizací odmítnutí jsou výpovědi s konstatační formou upozorňující na okolnosti, proč M nemůže návrh, výzvu, přání A akceptovat: *Lidé by se mi smáli.* Často mají specifikovanou VFo s *aby: Aby se mi lidé smáli!? Abych se nachladil!?* Vznikly ze souvětné podoby řečnické otázky typu *(Copak) chceš, abych se nachladil?*

Pokud jsou presuponované návrhy, výzvy, přání orientovány k někomu jinému než k M, mají odmítavé výpovědi M spíše KF „odrazování" nebo „navádění": *Co bys tam chodil! Co bys mu odpovídal!*

1.7.4 Opakem odmítnutí návrhu, výzvy ... je jejich přijetí, souhlas s nimi. Jejich speciálními variantami jsou výpovědi s KF slibu, závazku, přísahy.

Také tyto KF se primárně vyjadřují explicitními performativními formulemi: *souhlasím s tím, že / aby ...; slibuji, že ...; zavazuji se, že ...; přísahám, že ...*

Protože v těchto KF je zpravidla implikován postoj „zájmu" M na vykonání X, může být tento postoj příslušnými výrazy tematizován, a takové výpovědi s konstatační formou stávají se pak indirektní realizací daných KF: *Mám zájem / Chci se toho zúčastnit.* Idiomatizovaným vyjádřením KF slibu, závazku apod. jsou pak zejména takové výpovědi s konstatační formou, ve kterých M pomocí výrazů typu *opravdu, skutečně* . . . (viz F 2) ujišťuje A o upřímnosti svého postoje: *Opravdu mu zavolám! Skutečně se budu učit* „opravdu se chci / mám zájem se učit".

1.7.5 Na rozdíl od přijetí návrhu, souhlasu, slibu, závazku je KF nabídky funkce iniciační. V její smyslové struktuře je zahrnut předpoklad M o tom, že A má zájem (chce, přeje si, nemá námitek . . .), aby M vykonal/nevykonal X, eventuálně předpoklad o tom, že A považuje vykonání/nevykonání X za žádoucí (záhodné). Přítomen je dále postoj „ochoty" M vykonat X, zároveň si však M není jist tím, zda jeho nabídka bude kladně přijata. Záměrem M je dosáhnout toho, aby A poznal, že M je připraven vykonat/nevykonat (pro A, v zájmu A) činnost X.

Výpovědi s KF nabídky mívají podobu explicitní performativní formule. PROP je přitom ztvárněn ve formě vedlejší věty se spojkou *že.* Tím se liší formule nabídky od formule pro návrh (viz 1.6.7.1): *Nabízím (navrhuji) ti, že tě tam doprovodím. Nabízím ti, že to s ním napřed projednám osobně.* Řečová reakce A na nabídku má KF dovolení, souhlasu (viz 1.6.9), a proto může mít i formu imperativní: *Tak to tedy projednej!*

Konvencializovaně se nabídka vyjadřuje pomocí VFo s [*co* + *a* / *kdy* + 1. os. kondicionálu přítomného s intonačním centrem na *co*]: *Co abych / kdybych to s ním napřed projednal osobně. Co kdybych zavolal lékaře. Co kdybych se pokusil Petra přesvědčit.*

Často se však nabídka vyjadřuje indirektně, a to tak, že M tematizuje příslušnými výrazy ve výpovědích s formou konstatační nebo interogativní své předpoklady o A (viz 1.3.2.1): *Patrně (možná, snad . . .) bys chtěl (bys měl zájem, by sis přál . . .), abych tě tam doprovodil. Chtěl bys / Nechtěl bys . . ., abych tě tam doprovodil? Možná bys považoval za žádoucí (vhodné . . .), abych se pokusil o tom Petra přesvědčit / Snad bych se měl pokusit o tom Petra přesvědčit. Bylo by vhodné / Nebylo by vhodné . . . Měl bych / Neměl bych se pokusit o tom Petra přesvědčit? Neměl bych (nebylo by správné . . .) zavolat lékaře?*

Jiným způsobem idiomatizované realizace KF nabídky je specifikace postojů M v struktuře této funkce implikovaných: *Jsem ochoten vás seznámit. Ráda bych vám připravila malé občerstvení.* Postoj nejistoty bývá specifikován ve výpovědi s formou *že* + přítomný kondicionál (viz F 2): *Že bych uvařila trochu kávy?*

1.8 VÝPOVĚDI S KOMUNIKATIVNÍ FUNKCÍ VÝTKY (napomenutí, důtky, pokárání), VÝČITKY

K relevantním interakčním podmínkám, za kterých jsou M výpovědi s KF výtky nebo výčitky produkovány, patří presupozice, že A nevykonal (nekoná) to, co se od něho jako žádoucí očekávalo (očekává), nebo naopak, že vykonal (koná) to, co M považuje za nežádoucí (nesprávné). V struktuře KF výtky a výčitky je tedy vždy přítomen jako jejich komponent subjektivně hodnotící postoj M. Fakultativní složkou struktury těchto funkcí mohou být i jiné postoje M, zvl. postoje emocionálně hodnotící, jako „lítost", „zklamání", „rozmrzení", „rozhořčení" nebo postoje ryze emocionální jako „údiv", „podiv" a „překvapení", pokud M od A dané jednání neočekával. V strukturách KF výtky, výčitky bývá obsažen také předpoklad M o tom, že A je si vědom toho, že jednal (jedná) nesprávně. Poměrná strukturní složitost těchto KF se projevuje v různých možnostech jejich přímé i nepřímé indikace.

1.8.1 Výpovědí s KF výtky dává M najevo, že nesouhlasí s předchozím nebo přítomným jednáním A (nebo někoho jiného) a že je charakterizuje (hodnotí) jako chybné, „špatné", nenáležité. Při výtce (napomenutí, důtce, pokárání) nachází se M zpravidla v nadřazeném postoji vůči A.

Direktně bývají tyto KF indikovány explicitními performativními formulemi: *Vytýkám ti, že se nestaráš o své děti! Vytýkám vám, že chodíte pozdě do práce.*

„Oficiální" výtky, napomenutí, důtky, pokárání mají obvykle podobu explicitní performativní formule: *Vytýkám vám . . . / Uděluji vám napomenutí (důtku) za to . . . / Kárám vás za to, že jste hrubě porušil služební předpisy.*

Pro indikaci neoficiálních výtek jsou v jazyce konvencializovány různé VFo. Většinou jsou silně emotivně příznakové: vyjadřují podiv, zklamání, rozhořčení M nad tím, že A nebo někdo jiný udělal něco jinak, než je (bylo) žádoucí.

Často mají výpovědi s KF výtky VFo [*jak* + *moci* + stoupavě klesavá kadence]: *Jak (jenom) můžeš takhle mluvit před matkou? Jak jste mohl zanedbat své povinnosti!?* Tyto formy jsou jedním ze zdrojů VFo typu [infinitiv + stoupavě klesavá kadence], které mají silný funkční potenciál výtky nebo výčitky: *Takhle mluvit před matkou! Nestarat se o své děti! Ležet celý den v posteli! Běhat po záhonech! Nechat starou paní stát! Teď v létě topit!*

Jinou VFo pro výtku nebo výčitku jsou řečnické otázky s modálními slovesy *moci, muset, umět* (viz 1.5.10.2.2), modifikované často částicemi *to* nebo *copak: To jste mu nemohl říci, aby chvilku počkal? Tos mě musel budit? Copak neumíš pozdravit? Copak musíte ty stromky ničit! To musí být ta chodba tak špinavá!?*

Často mají výpovědi s KF výtky nebo výčitky interogativní formu s tázacími slovy *proč, co, jak to že: Proč ses neoholil!? Co si neumyješ ruce! Jak to, že jste se neučil?! Co ho provokuješ?*

Specifikovaná pro výtku nebo výčitku je rovněž VFo typu [*jak* + partikule *to* + kladný indikativ + stoupavé klesavá kadence]: *Jak to sedíš, mluvíš, jíš, žiješ . . .!*

1.8.2 Na rozdíl od výtky (napomenutí, důtky, pokárání) bývá v KF výčitky zpravidla výrazně implikován subjektivní zájem M na náležitém (správném, žádoucím) jednání A. Nadto výčitku může M orientovat také vůči sobě samému: *Vyčítám si, že jsem tam chodil / . . . že jsem ho nenavštívil.*

1.8.3 Indirektně se výtka, výčitka vyjadřují ve výpovědích specifikujících ty postoje M, které jsou komponentem struktury těchto funkcí (viz 1.8).

Tak pomocí výrazů typu *není (nebylo) vhodné (slušné, správné, moudré . . .): je špatné; nesluší se* aj. (viz E 3), *že (když) . . .* lze ve výpovědích s konstatační formou specifikovat negativně hodnotící postoj M k nežádoucímu faktu. Takové výpovědi bývají pak častým indirektním, ale idiomatizovaným vyjádřením KF výtky nebo výčitky: *Neslušelo se, že jste ho nepozval. Není správné (rozumné, moudré . . .), že / když necháváte své děti bez dozoru. Nebylo vhodné, že jsem tam chodil. Není slušné nechat starou paní stát.* Negativní hodnocení nežádoucího faktu pomocí modálního slovesa *mít* (v indikativu) se provádí tak, že se uvede to, co M za žádoucí považuje: *Měls ho pozvat! Mělo se mu to sdělit šetrně! Měl jsem tam nechodit / Neměl jsem tam chodit.*

Obdobně mohou být ve výpovědích s konstatační formou specifikovány různé negativní emocionálně hodnotící postoje M, např. postoj „lítosti", „zklamání", „rozhořčení", které bývají častým komponentem smyslové struktury KF výtky nebo výčitky. Děje se tak buď explicitními postojovými predikátory typu *mrzí mě, jsem rozmrzen (zklamán, rozhořčen tím . . .), je mi líto . . ., je škoda, že . . .*, nebo implicitně pomocí různých partikulí v kombinaci s prostředky intonačními: *Mrzí mě (jsem rozhořčen tím), že jste tam nepřišel / že jste se neomluvil. Vy jste tam bohužel nepřišel! Když vy jste se ani neomluvil! Že jste se aspoň neomluvil! Že jsem tam chodil!*

Silné „rozhořčení" M bývá signalizováno transpozicemi forem kategorie času a osoby: *Pozveš si hosty a přijdeš pozdě! Třískne dveřma* „třískneš . . .", *div je nevyrazí!*

Protože M by raději viděl, aby A jednal náležitě, správně, mívá výpověď s funkcí výtky, výčitky také VFo optativní, obvykle s partikulí *raději: Kdybyste raději dával pozor! Kdybyste raději pořádně studoval!*

1.9 VÝPOVĚDI S KOMUNIKATIVNÍ FUNKCÍ PŘÁNÍ

Přání je výraz (projev) touhy M, aby zůstal zachován nebo nastal stav věcí hodnocený jím jako příznivý, anebo aby se změnil stav věcí hodnocený (pociťovaný) M jako nepříznivý. Ve výpovědích s přací KF direktně realizovanou je vždy formulován takový propoziční obsah, který M preferuje, tj. jehož shodu se skutečností považuje za žádoucí a hodnotí jako příznivou. Přát si může M cokoli: obsah přání není na rozdíl od různých druhů výzvy limitován ani sémantikou predikátů, ani kompetencí A přací výpovědi (eventuálně kompetencí konatele), neboť M většinou s A jako s uskutečňovatelem svého přání nepočítá nebo prostě počítat nemůže; srovnej např.: *Kéž by se matka brzy uzdravila!* Mnohé výpovědi s přací KF proto A nepotřebují: přání může být vyslovováno i v situacích, kdy nějaký A není fyzicky přítomen. Takové optativní výpovědi můžeme pak chápat jako specifické „větné interjekce".

1.9.1 Je-li to, co si M přeje, v reálném (aktuálním) světě možné (uskutečnitelné, splnitelné), mluvíme o tzv. přání splnitelném (možném, „reálném"). Není-li preferovaný stav věcí *(Kéž bych byl stále mlád!)* zachovatelný nebo nepříznivý stav věcí změnitelný *(Kéž by rodiče ještě žili!)*, jde o přání nesplnitelné (neuskutečnitelné, „nereálné").

Obě tyto základní kategorie přání se od sebe dále liší přítomností/nepřítomností takových subjektivních postojů M, jako jsou „naděje" a „obava". V smyslové struktuře přání splnitelných jsou vždy zahrnuty: *Kéž by se náš chlapec stále tak dobře učil! Kéž by se matka uzdravila! Jen aby zítra nepršelo!* V smyslové struktuře přání nesplnitelných tyto postoje zahrnuty nejsou: *Kéž by se matka byla uzdravila! Kdyby nám tak nebyl ten autobus ujel!* Tzv. přání nesplnitelná nejsou proto „pravá" přání, ale jen projevy postojů „lítosti", „zklamání", „rozmrzelosti" M nad tím, že něco je (bude) jinak, než jak by M chtěl.

1.9.2 Smyslová struktura KF přání je poměrně složitá. Jejími komponenty může být mnoho různých subjektivních postojů M. Ne všechny jsou však přítomny ve všech typech přání. Obecně, tj. beze zření k jednotlivým typům, můžeme říci, že složkou smyslové struktury KF přání se mohou stát tyto subjektivní postoje M: (a) „považuji za možné, že se daný stav věcí změní / zůstane zachován"; (b_1) „považuji daný stav věcí za žádoucí / nežádoucí"; (b_2) „považoval bych jiný stav věcí za žádoucí / nežádoucí"; (c_1) „považuji daný stav věcí za příznivý (příjemný, pozitivní . . .) / nepříznivý (nepříjemný, negativní . . .)"; (c_2) „považoval bych změnu daného stavu věcí (budoucí stav věcí) za příznivou (příjemnou, pozitivní . . .) / za nepříznivou (nepříjemnou, negativ-

ní . . .)"; (d) „doufám (mám naději), že daný příznivý stav věcí zůstane zachován (nezmění se) / že se daný nepříznivý stav věcí změní v příznivý (že nastane příznivý stav věcí)"; (f) „bojím se, že daný příznivý stav věcí nezůstane zachován (změní se), že nastane stav věcí nepříznivý, že nenastane stav věcí příznivý"; (g) „chci (mám zájem na tom, byl bych rád . . .), aby daný příznivý stav věcí zůstal zachován, aby se daný nepříznivý stav věcí změnil, aby nepříznivý stav věcí nenastal".

Výpovědi (často s formou konstatační), v nichž je pomocí prostředků lexikálních a/nebo gramatických specifikován některý ze zmíněných subjektivních postojů M, mohou být ve vhodných komunikativních kontextech míněny a pochopeny jako přání. Jde už ovšem v takových případech vždy o indirektní realizaci KF přání: *Je možné, že nám to pěkné počasí ještě vydrží. Je dobré (správné), že náš chlapec nekouří. Je špatné, že nezavolal lékaře. Bylo by dobré, (správné, žádoucí . . .), aby náš chlapec nekouřil. Mrzí mě (je mrzuté, škoda . . .), že náš chlapec kouří. Škoda že otec už nežije! Jsem rád (těší mě . . .), že náš chlapec nekouří. Ještě že (jen když . . .) náš chlapec nekouří. Doufám, že ten vlak nezmeškáme / Snad ten vlak nezmeškáme / Jen jestli ten vlak nezmeškáme. Bojím se, že ten vlak zmeškáme / Bojím se, abychom ten vlak nezmeškali / Co jestli ten vlak zmeškáme?! / Abychom tak ten vlak zmeškali?! Chci (chtěl bych, byl bych rád . . .), aby se náš chlapec dobře učil* apod.

1.9.3 Přání splnitelné lze rozdělit na dva základní typy: v prvním vyjadřuje M to, co se mu jeví v dané situaci žádoucí pro A; v druhém je přání dominováno především vlastními zájmy M. Přímé indikátory obou typů přání jsou proto zčásti rozdílné.

1.9.3.1 M vyslovuje jako přání nějaký obsah, jehož uskutečnění je příznivé pro A. Takové přací výpovědi přítomnost A předpokládají. Tento typ přání může být realizován explicitní performativní formulí se slovesem *přáti: Tak vám tedy přeji, abyste byli spolu šťastni až do smrti! Přeji ti, aby ses brzo uzdravil.* Ekvivalentní s nimi jsou VFo typu *Abyste spolu byli šťastni! Ať jste spolu šťastni! Ať se brzy uzdravíš!* Přací výpovědi mohou mít i formu imperativní (viz 1.6.1.3): *Brzy se uzdrav! Šťastně se vraťte! Buďte spolu šťastni! Mějte se dobře!* Mohou mít také formu nominální: *Dobrou noc! Mnoho úspěchů! Hodně štěstí! Na vaše zdraví!* Frazeologizované a zastaralé jsou konstrukce typu *Zdrávi došli!*

1.9.3.2 Jako přání je formulováno to, co M považuje za žádoucí a příznivé vzhledem k sobě. Takové přací výpovědi mohou, ale nemusejí být vyslovovány v přítomnosti A. Pokud mají strukturu souvětnou nebo infinitivní se slove-

sem *přáti si*, nemá tento predikát performativní funkci: *Přeji si / Přál bych si, aby se matka brzy uzdravila.*

Pouze v situacích, kdy M reaguje na něčí nabídku, dotaz, např. *Co by sis přál k vánocům?*, bylo by možné výraz *přeji si* za performativní pokládat: *Tak tedy si přeji, abyste mi koupili nové lyže!* Časté jsou takové situace ve fiktivních světech pohádek, bajek, mýtů apod.: *Přeji si, aby na té skále stál zlatý zámek.*

Často mají přací výpovědi některou ze specifikovaných VFo. Typická, ale poněkud knižní je zvláště VFo složená z elementů [*kéž* + indikativ (zvl. přítomný nebo budoucí) / kondicionál + stoupavě klesavá konkluzívní kadence]: *Kéž stále žijeme tak šťastně! Kéž bychom stále žili tak šťastně! Kéž bych tu zkoušku udělal! Kéž se matka brzy uzdraví! / Kéž by se matka brzy uzdravila! Kéž by zítra nepršelo!* Protiklad mezi indikativem a kondicionálem je v podstatě neutralizován: oba mody je proto možno více méně libovolně zaměňovat. Intonační centrum se klade buď na konec výpovědi, nebo na částici *kéž*. Zastaralá je částice *bodejť*.

Jiná VFo pro daný typ splnitelného přání se skládá z těchto prvků: [*(jen)kdy* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavý melodém]: *Jen kdyby nepropadl! Kdyby tak bylo zítra pěkně!* Obdobou je forma [*(jen)* + *a* + kondicionál přítomný + stoupavě klesavá kadence]: *Jen aby se mu nic nestalo! Jen abychom vyhráli! Jen aby přijeli včas!* „Netrpělivost" po změně nepříznivého stavu signalizuje M částicí *už: Už abychom byli doma! Už aby přestalo pršet!* Tyto výpovědi bývají většinou kladné. Často bývá přání signalizováno formou s *ať (jen ať)* + indikativ: *Jen ať vlak nemá zpoždění!* Živým exponentem přání jsou útvary infinitivní: *Jen nepropadnout! Jen nepřijít otec! Být tak zítra pěkně!*

Do rámce splnitelných přání patří i případy, kdy M má naději, že nenastaly negativní důsledky nějakého faktu, tj. činnosti už uskutečněné. VFo s *kéž* obsahuje minulý indikativ: *Kéž jsem ho nepostřelil! Kéž jsme nezabloudili! Kéž jsem tu zkoušku udělal!* V daných přacích výpovědích je stále ještě obsažena naděje M, že se snad přece jen skutečný stav věcí shoduje s obsahem výpovědi, a M si „přeje", aby tomu tak bylo. Srovnej proti tomu výpovědi s minulým kondicionálem, které už příznakově signalizují přání nesplnitelné: *Kéž bych byl tu zkoušku udělal!* „Bohužel jsem tu zkoušku neudělal".

1.9.4 U přání nesplnitelného je v preferovaném obsahu přací výpovědi implikován jako skutečnost opačný (jiný) stav věcí, a to vždy pro M nepříznivý a nezměnitelný. Užívá se VFo s *kéž* nebo *jen (kdy)* + kondicionál minulý: *Kéž by se byl uzdravil! Jen kdyby byl (býval) nepropadl!* Pokud ovšem už samy věcné okolnosti vylučují dvojznačnost, užívá se i při přání nesplnitelném kondicionálu přítomného nebo indikativu: *Kéž by tak Marie byla kluk! / Kéž je Marie kluk!* Právě v tomto typu přání jsou běžné VFo s optativním infinitivem: *Být tak Marie kluk! Mít tak den 48 hodin! Žít tak ještě můj otec!*

Častým indirektním způsobem realizace nesplnitelného přání jsou výpovědi s konstatační formou, v nichž jsou nějak specifikovány negativní subjektivně hodnotící postoje „lítosti", „zklamání", „rozmrzelosti" nebo kladné postoje žádoucnosti: *Je škoda (je mrzuté . . .), že propadl. Škoda že se toho nedožil! Bohužel jsme nevyhráli. Bylo by dobré / Byl bych rád / Byl bych šťasten . . ., kdyby byl nepropadl.*

Specifický typ přání nesplnitelného představují výpovědi typu *Ať do něho praští hrom! Ať se na místě propadnu! Správní radu ať trefí šlak! Ať dostanou všichni psotník!* Mají zpravidla VFo s *ať* + indikativ prézentu (futura) nebo VFo s infinitivem: *Hrom do něho praštit!* Patří sem i frazeologizované výrazy typu *Čert to vzal! Spral ho ďas!* Jsou výrazem „bezmocnosti" M změnit nějaký stav věcí a „rozhořčení" z toho plynoucího, a mají proto velmi blízko k větným ekvivalentům se subjektivními citoslovci.

2 JISTOTNÍ MODALITA

2.0 Mluvčí sděluje propoziční obsah (PROP) výpovědi s různou mírou (stupněm) přesvědčení (jistoty) o jeho platnosti. Buď je o platnosti toho, co sděluje, přesvědčen plně, a sděluje tedy PROP jako plně jistý, nebo signalizuje, že pokládá platnost PROP jen za více méně pravděpodobnou, tedy ne plně jistou. Signalizaci různého stupně (míry) subjektivního přesvědčení mluvčího o platnosti PROP nazýváme jistotní modalita (JM). Jistotně modalitní postoje jsou komponentem struktury oznamovací funkce výpovědi (viz F 1.4).

Jistotně modalitní postoje (JMP) aplikuje mluvčí (M) buď na PROP kladný, nebo záporný, (~PROP), a to jak nepodmíněný, tak podmíněný. JMP mají povahu postojových predikátů. Jejich obsahovými hodnotami jsou jednotlivé stupně jistoty M o platnosti PROP. Představují plynulou škálu od jistoty plné (stoprocentní) až k jistotě téměř nulové.

2.1 Z predikátové povahy JMP vyplývá, že mohou být vyjadřovány speciálními predikátovými výrazy (predikátory, slovesy), tedy odděleně od PROP. Jádrem jistotně modalitních predikátů jsou tzv. verba putandi. Při tomto způsobu vyjadřování JMP má výpověď strukturu souvětnou: nadřazenou větu zakládá predikátor (zprav. sloveso) pro příslušnou hodnotu (predikát) JMP a PROP se vyjadřuje formou podřazené věty s *že*, která představuje jednu z valenčních pozic postojového predikátoru:

(1) *Jsem přesvědčen, (považuji za pravděpodobné, předpokládám, soudím, my-*

slím, tuším, zdá se mi, považuji za možné, pochybuji . . .), že naše rozhodnutí Petra potěšilo / že naše rozhodnutí Petra nepotěšilo / že by naše rozhodnutí Petra potěšilo / že by naše rozhodnutí Petra nepotěšilo / že by naše rozhodnutí bylo Petra potěšilo / že by naše rozhodnutí nebylo Petra potěšilo.

Z příkladu (1) je zřejmé, že postojové predikátory vyžadují rovněž valenční pozici pro participant M, a to buď ve formě S_n (podmětu) nebo ve formě S_d. Jsou proto zpravidla ve tvaru 1. os. sg. přítomného času. Ve strukturách založených na predikátorech typu *zdá se mi, že . . .* má syntaktická pozice pro participant M formu S_d zájmena první osoby.

Existují však postojové predikátory, které valenční pozici pro výraz specifikující participant M nevyžadují. Jde většinou o analytické predikátory typu sponové sloveso + adjektivum: *je jisté, jasné, zřejmé, nepochybné, pravděpodobné, možné, vyloučeno . . ., že naše rozhodnutí Petra potěšilo / nepotěšilo.* Ale i v těchto případech je jedním z jejich sémantických participantů vždy M, tj. i tyto predikátory vyjadřují stanovisko (postoj) mluvčího k platnosti PROP. O tom svědčí fakt, že je lze běžně predikátory s valenční pozicí pro M zaměňovat (např.: *Je jisté, že se urazil = jsem přesvědčen, že se urazil),* nebo je lze pomocí kategoriálních sloves typu *pokládám (považuji . . .)* výrazově obměnit tak, aby syntaktickou pozici pro participant M postulovaly: *(Já) považuji (pokládám . . .) za jisté, jasné, pravděpodobné . . ., že se urazil.*

Relativně úplný soubor nejužívanějších postojových predikátorů pro vyjadřování dílčích hodnot (predikátů) JM představují tyto výrazy: *jsem přesvědčen, věřím, jsem si jist, je nesporné, je jisté, není pochyb, je (mi) jasné, je zřejmé, mám za to; předpokládám, mám dojem (pocit), soudím, je pravděpodobné, myslím, počítám, tuším, hádám, připadá mi, zdá se mi; je možné; pochybuji; je vyloučeno . . .*

K nim je třeba připojit ještě výrazy další, včetně výrazů povahy frazeologické. Některé mají hovorový charakter: *sázím se (vsadím se, vsadil bych se), že . . .; řekl bych, že . . .; vypadá to, že . . .; nic bych za to nedal, že . . .; dám za to krk, že . . .; doufám, že . . .; bojím se, (obávám se), že . . .* aj.

Po predikátorech vyjadřujících téměř nulovou jistotu M o platnosti PROP / ~ PROP, tj. vysoký stupeň přesvědčení M o neplatnosti PROP / ~ PROP, (např.: *pochybuji, je vyloučeno . . .*), mívá přísudkové sloveso podřazené věty vedle formy indikativu také formu morfologického kondicionálu. Kondicionálová forma nevyjadřuje podmíněnost PROP, je jen doprovodným exponentem daných predikátorů: *Pochybuji (je vyloučeno . . .), že ten vlak má (měl) / že by ten vlak (byl) měl zpoždění. Pochybuji (je vyloučeno . . .), že ten vlak nemá (neměl) / že by ten vlak (byl) neměl zpoždění.* Alternativní kondicionálovou formu může mít Vf podřazené věty také tehdy, jsou-li postojové predikátory JM negovány (s výjimkou právě predikátorů typu *pochybuji, je vyloučeno . . .*): *Nejsem přesvědčen (nemyslím . . .), že ten vlak má zpoždění / že by ten vlak měl zpoždění.*

Ve spojení s predikátorem *je vyloučeno* může mít vedlejší věta také spojku *aby*: *Je vyloučeno, aby to (byl) přešel / nepřešel.*

Predikátory *doufám, bojím se (obávám se), že . . .* vyjadřují vedle základního významu „nejistoty" průvodní odstíny „naděje" nebo „obavy": *Doufám, že tu zkoušku udělal. Doufám, že vlak neměl zpoždění. Bojím se, že se už rozhodl / že se dosud nerozhodl.*

Pozn.: Je třeba zásadně odlišovat dvojí význam predikátoru *je možné*. V oblasti modality voluntativní (E 3) vyjadřuje „možnost konatele realizovat nějakou činnost" (např.: *Je možné, aby se léčil v Poděbradech*), a následuje po něm proto vedlejší věta se spojkou *aby* nebo infinitiv. V oblasti modality jistotní vyjadřuje „slabé" přesvědčení mluvčího o platnosti PROP (např.: *Je možné, že se léčil v Poděbradech*), a pojí se proto s vedlejší větou se spojkou *že*.

Hodnota plného přesvědčení M o platnosti PROP může být ve vhodných komunikativních kontextech signalizována predikátorem *vím, že . . .* (viz 2.3).

2.2 Vyjadřování jednotlivých postojových hodnot (predikátů) JM pomocí predikátorů, tedy odděleně od PROP formou souvětnou jako v případě (1), není jediným způsobem jejich realizace a signalizace. Právě proto, že jde o predikáty postojové, mohou být jejich hodnoty, jednotlivé stupně jistoty M o platnosti PROP / ~ PROP, nějak výrazově indikovány (vyjadřovány) také přímo v syntaktické struktuře výpovědi. Slouží k tomu různé prostředky lexikální i gramatické; nejednou se přitom navzájem doplňují nebo násobí.

2.2.1 Jedním z typických prostředků vyjadřování různých hodnot JMP jsou modální částice:

(2) *Naše rozhodnutí jistě (určitě, zřejmě, zaručeně, nepochybně; pravděpodobně, nejspíš, patrně; možná; stěží . . .) Petra potěšilo / . . . Petra nepotěšilo.*

Jsou tak z hlediska vyjádření daného stupně jistoty M o platnosti PROP / ~ PROP v podstatě ekvivalentní věty: *Jsem přesvědčen, že naše rozhodnutí Petra potěšilo = Naše rozhodnutí jistě (určitě, zaručeně, nepochybně) Petra potěšilo. Předpokládám (soudím, myslím, mám za to . . .), že naše rozhodnutí Petra potěšilo = Naše rozhodnutí pravděpodobně (nejspíš, asi, patrně . . .) Petra potěšilo. Pochybuji, že naše rozhodnutí Petra potěšilo = Naše rozhodnutí stěží (sotva) Petra potěšilo* apod.

Pozn.: Modální částice se někdy nazývají „větná příslovce". To je zdůvodněno především funkčně, zčásti pak i historicky. Modální částice nevstupují do syntaktických vztahů s jinými větnými členy a mají povahu vsunutých „hloubkových predikátů". Některé jsou i svým původem „pokleslé" vložené věty, např. *možná, prý, pravděpodobně* aj. Lexikální výrazy JM se proto chovají syntakticky buď jako predikáty, tj. pojí se s vedlejší větou, nebo jako funkční modální částice („větná příslovce"), tj. užívá se jich jako vsuvek. Pak ztrácejí svou větnou povahu; to se projevuje formálně např. zánikem úsekového předělu (pauzy a polokadence). Srovnej: *Myslím (tuším, há-*

dám, předpokládám, možná . . .), že vlak měl zpoždění / Vlak měl myslím (tuším, hádám, předpokládám, možná . . .) zpoždění. Ztráta „větné povahy" predikátorů typu *myslím, tuším . . .* se projevuje i v tom, že ani v začátkovém postavení se dnes nemusejí pojit s vedlejší větou s *že: Myslím (tuším, možná) jsem ho už někde viděl.*

Relativně úplný repertoár modálních částic představují v dnešní češtině tyto výrazy: *nesporně, rozhodně, zaručeně, bezpochyby, určitě, jistě*$_1$, *nepochybně; zajisté, dozajista, zjevně, zřejmě, nejspíš, pravděpodobně, asi, patrně, snad*$_1$; *třeba, možná; stěží, sotva . . .*

Patří sem však rovněž i některé výrazy víceslovné: *podle všeho, podle všech známek, pokud vím, podle mého názoru (soudu), jak to vypadá, jak já to vidím, jak si myslím, co já vím, jestli se nemýlím aj.* Vyjadřují stejně jako modální částice některou z hodnot JM a chovají se i syntakticky jako částice: užívá se jich jako vsuvek, a stojí-li na začátku věty, nepojí se s vedlejší větou se spojkou *že: Matka se podle všeho (jak to vypadá, co já vím) dosud nevrátila. Jak to vypadá (podle všeho . . .) matka se dosud nevrátila* aj.

Pozornosti zaslouží partikule *snad.* Je to částice mnohoznačná. Ve funkci prostředku JM *(snad*$_1$*)* u ní nadto často proniká doprovodný odstín „naděje", „žádoucího výsledku" a její užití tak koresponduje s predikátorem *doufám: Snad ho Petr už uklidnil (informoval) / Petr ho snad už uklidnil (informoval)* „doufám, že ho Petr už uklidnil (informoval)". *Snad tam v tuto dobu neprší / Tam snad v tuto dobu neprší* „doufám, že tam v tuto dobu neprší". Výpovědi s partikulí *snad,* s doprovodným odstínem „naděje", resp. „obavy", jsou funkčně blízké větám přacím. Odstín „naděje" nebo „obavy" je také jednou z hlavních příčin, proč se této částice užívá také v otázkách zjišťovacích (1.5).

Od částice *snad*$_1$ je třeba odlišovat *snad*$_2$ s významem „údajně", „prý" (viz 2.2.5).

2.2.2 Některé hodnoty (predikáty) JM se vyjadřují modálními slovesy. V češtině k tomu slouží zejména sloveso *muset a moci.* Primárně jsou modální slovesa prostředky modality voluntativní (E 3), jejich užití jako indikátorů JMP považujeme za funkci sekundární, kontextově podmíněnou. Jsou proto kombinovatelná s modálními partikulemi. Ve své jistotně modalitní funkci neinformují modální slovesa o objektivní „nutnosti" nebo „možnosti" realizace / nerealizace děje, nýbrž podávají informaci o stupni přesvědčení mluvčího o platnosti PROP / ~ PROP, a jsou proto jinými prostředky JM (predikátory nebo modálními částicemi) zaměnitelné.

Vysoký stupeň přesvědčení M o platnosti PROP se vyjadřuje modálním slovesem *muset: Naše rozhodnutí muselo Petra potěšit = Jsem přesvědčen, že naše rozhodnutí Petra potěšilo / Naše rozhodnutí určitě Petra potěšilo. Ten vlak musel mít zpoždění. Musel v tom mít prsty ten vousatý chlapík. Někdo s vámi o tom musel mluvit, jen si vzpomeňte! Musela to být náhoda. Majitel toho domu*

musí být boháč. Tady musel někdo kouřit! Na horách musel napadnout sníh. Musel jsem ty klíče zapomenout doma aj.

Vysoký stupeň přesvědčení M o platnosti ~ PROP se vyjadřuje buď kladným slovesem *muset* s negovaným infinitivem, nebo záporným slovesem *moci* s kladným infinitivem (o negaci modálních sloves viz též E 2.7). První typ konstrukce je charakteristický právě pro užití modálních sloves jako indikátorů JMP: *Naše rozhodnutí muselo Petra nepotěšit / Naše rozhodnutí nemohlo Petra potěšit. Musel ten dopis nečíst* „jsem přesvědčen, že ten dopis nečetl". *Musí nebýt tak nemocen, jak říká / Nemůže být tak nemocen, jak říká* aj.

Nízký stupeň přesvědčení M o platnosti PROP se vyjadřuje slovesem *moci*, v případě ~ PROP také negovaným slovesem *nemuset*. Modální sloveso může mít i formu kondicionálu: *Může (mohl by) se mýlit = Je možné, že se mýlí / Možná se mýlí. Ale mohou se vyskytnout i jiné problémy. Mohlo by to být na skříni. Mohl o tom nevědět / Nemusel o tom vědět. Tentokrát by mohlo jít o skutečný únos. Indium a osmium mohou pocházet např. z velkého meteoritu* aj.

Odstín nejistoty je spjat v některých kontextech i s kondicionálovou formou modálního slovesa *mít: V trafice by měli mít ještě otevřeno.*

2.2.3 V mluvených projevech, zvláště dialogických, se často některé hodnoty JM signalizují speciálními výpovědními formami. Co do původu jsou to většinou „osamostatnělé" vedlejší věty nebo „pokleslé" útvary souvětné. Původní spojky v nich nabyly povahy částic. Spolu s nimi se na vyjadřování JMP výrazně podílejí různé typy intonace.

2.2.3.1 Tak např. vysoká míra přesvědčení o platnosti PROP / ~ PROP se často vyjadřuje výpovědní formou s částicí *že*, na které je umístěno intonační centrum (větný přízvuk): *Že tady někdo kouřil?* | *Že zase zaspal!* | *Že jsem v tom spěchu zapomněl klíče!* | *Že by nás byl přijal!* | *Že on ten dopis nedostal!* aj.

Jde od původu o vedlejší věty předpokládající hlavní větu s nějakým postojovým predikátorem vysokého stupně přesvědčení, např. *jsem přesvědčen, že . . ., sázím se, že . . .* aj.

Může jich být v příznivém komunikativním kontextu nepřímo využito ve funkci „naléhavé výzvy", „provokace", „sázky", pokud M má záměr u adresáta takového efektu (cíle) dosáhnout: | *Že se za mne přimluvíš!* | *Že nepřeskočíš ten potok!* | *Že uběhnu stovku za 13 vteřin!* aj.

2.2.3.2 Vysoký stupeň přesvědčení o neplatnosti PROP / ~ PROP „pochybuji, že . . ." se často vyjadřuje výpovědní formou *A* + *ne* + *by (bych, bys . . .)* + stoupavě klesavá kadence / klesavá polokadence: *Aby (byl) neprodal chalupu v Krkonoších! Abych ho nepřesvědčil!* aj.

V podstatě touž hodnotu JM signalizují také výpovědní formy *že / a* + kondicionálová forma + klesavá polokadence: *Že by Petr odmítl?! / Aby Petr odmítl?! Že by Petr neodmítl!? / Aby Petr neodmítl!? Že by prodal chalupu v Krkonoších? / Aby prodal chalupu v Krkonoších? Že by neprodal chalupu v Krkonoších? / Aby neprodal chalupu v Krkonoších?* aj.

Výrazy *že by* a *aby* mohou být při jistých typech aktuálního členění situovány uvnitř výpovědní formy: *Petr že by (aby) neodmítl? Petr že by (aby) odmítl?*

K hodnotě „pochybuji, že" se blíží i JMP vyjadřovaný výpovědní formou s výrazy *kdoví, jestli, bůhví jestli (zda)*, zvláště ve spojení s výrazem *vůbec: Kdoví jestli to (vůbec) četl. Bůhví jestli toho dnes nelituje. Kdoví jestli nás vůbec pozná* aj.

2.2.3.3 Střední stupeň přesvědčení bývá signalizován výpovědní formou *že* + kondicionál + antikadence (otázkový melodém): *Že by (byl) měl nějaké starosti? Že bych tu obálku vytrousil? Že by s tím návrhem nesouhlasili?* aj.

Jinou výpovědní formu pro tuto oblast JMP představuje konstrukce typu *jako* + kondicionál + stoupavě klesavá intonace: *Jako by někdo zvonil?! Jako by tu byla pod vodou nějaká hráz! Jako by neměl čisté svědomí! Jako by tu byl někdo kouřil?! Jako by ho to ani moc nebavilo! Jako by mu selhaly brzdy!* aj.

Nejistota M o platnosti PROP / ~ PROP se vyjadřuje často také výpovědními formami uvozenými výrazy *co když (jestli, kdyby)*, event. pouze *jestli* se stoupavě klesavou kadencí: *Co když se jen tak vymlouval? Co když nelhal? Co jestli se všichni mýlíme? Co když to nebyla náhoda? Jestli něco nezaslechl. Jestli to nepřinesl Petr. A jestli se jen tak vymlouval* aj.

2.2.3.4 K výrazovým prostředkům JM patří rovněž výpovědní forma typu *jestli tak* + klesavá polokadence. Spolu s nejistotou M o platnosti PROP / ~ PROP signalizuje však zároveň vždy i jeho subjektivní postoj „obavy", že PROP / ~ PROP. Mluvčí užitím této výpovědní formy tedy nejen sděluje PROP / ~ PROP jako nejistý, ale zároveň dává najevo, že pokládá eventuální shodu PROP / ~ PROP se skutečností „za nežádoucí", tj. přál by si spíše, aby platil opak: *Jestli tak zmeškali autobus?! Jestli se tak urazil?! Jestli tak nemám náhradní baterii?! Jestli tak ten dopis nedostal?!* aj.

Ekvivalentní s těmito výpovědními formami je vyjadřování pomocí postojového predikátoru *bojím se (obávám se), že . . .*: *Bojím se, že zmeškali autobus. Obávám se, že nemám náhradní baterii.*

2.2.3.5 V jistém smyslu protikladné k výpovědním formám s *jestli tak* jsou výpovědní formy s *jen jestli* + klesavá polokadence. Vyjadřují často nejistotu s „nadějí" M, že PROP / ~ PROP, tj. signalizují, že by M raději uvítal, kdy-

by se PROP / ~ PROP se skutečností shodoval. Jsou proto tyto výpovědní formy vždy zaměnitelné konstrukcemi s postojovým predikátorem *doufám, že* . . . nebo konstrukcemi s modální částicí *snad: Jen jestli ho o tom předem informovali!? / Doufám, že ho o tom předem informoval / Snad ho o tom předem informoval. Jen jestli nemá horečku!? / Doufám, že nemá horečku / Snad nemá horečku* aj.

Protože postoj „obavy" a postoj „naděje" představují hodnoty protikladné, je možné zaměnovat výpovědní formu s *jestli tak* a PROP kladným výpovědní formou s *jen jestli* s PROP záporným: *Jestli tak zmeškali autobus!? / Jen jestli nezmeškali autobus!? Jestli tak nemám náhradní baterii!? / Jen jestli mám náhradní baterii?!*

2.2.3.6 Mnohé výpovědní formy mají, jak patrno, charakter otázky. Nejsou to však otázky svou primární funkcí. Mluvčí jich užívá nikoli se záměrem dosáhnout odpovědi, tj. způsobit, aby adresát potvrdil nebo popřel platnost PROP / ~ PROP, nýbrž k tomu, aby signalizoval svou nejistotu, pochybnost o platnosti PROP / ~ PROP. Pro tuto jejich funkci je nazýváme otázky dubitativní (viz 1.5.10.1). Jsou vždy zaměnitelné jiným prostředkem JM. Platí ovšem i pro sféru JM, že různé způsoby a prostředky vyjádření téže hodnoty JM nejsou plně synonymní, naopak vždy ji do jisté míry modifikují.

2.2.4 K signalizaci nejistého tvrzení se užívá také morfologické formy futura: *Ta žárovka nebude* „asi není" *dobře utažená. Touto dobou bude Petr už spát. Ty hodinky vám půjdou* „patrně jdou" *pozdě* aj.

2.2.5 Nejistotu o platnosti sdělovaného obsahu může mluvčí vyjadřovat také „nepřímo", a to tím, že ve výpovědi nějak signalizuje, že jde o tvrzení nikoli vlastní, ale cizí, nepřímé, přejaté, a tudíž nezaručené. Jako indikátory tohoto tzv. „cizího mínění" se uplatňují některá verba „dicendi" a „recipiendi". Často se jich užívá ve formě, která anonymizuje původního autora promluvy nebo jejího recipienta, tj. ve zvratném tvaru slovesném nebo ve formě 3. os. pl., není to však podmínka: *Říká se (říkají), vykládá se (vykládají), povídá se (povídají), píše se (píšou), proslýchá se . . ., že zdědil po nějakém prastrýci velké peníze. Petr říkal, že Pavel se svou ženou nežije. Doslechl (dověděl) jsem se, že do Prahy přijede ministr zahraničí SSSR* aj.

Cizí mínění se vyjadřuje rovněž částicemi: *prý, (že prý), údajně, snad*$_2$: *Prý (že prý, údajně, snad) zdědil po nějakém prastrýci velké peníze.*

V hovorovém jazyce se v této funkci užívá modálního slovesa *mít* často v kombinaci s *prý*: *Zítra má zase pršet. Měl se prý zaplést do nějaké finanční machinace* aj.

Nepřímo může M signalizovat nezaručenost platnosti tvrzení také tím, že informuje o nejistotě původního autora projevu: *Petr se domnívá (předpokládá, je přesvědčen . . .), že Pavel se svou ženou nežije.*

2.3 Dílčí hodnoty (predikáty) JM představují souvislou škálu. Je užitečné vydělit na ní některé hodnoty (oblasti) jako dominantní a přiřadit k nim komplex všech jejich ukazatelů – lexikálních i nelexikálních - , jimiž mohou být ekvivalentně signalizovány.

Východiskem pro takovou diferenciaci hodnot JM jsou nám plně explicitní formy (způsoby) jejich signalizace pomocí postojových predikátorů. To umožňuje vzít v úvahu jak kladnou nebo zápornou formu postojových predikátorů samých, tak kladnou nebo zápornou formu PROP.

Rozlišujeme tyto základní hodnoty (oblasti) JM:

(A) Plná jistota M o platnosti PROP / ~ PROP. Mluvčí sděluje PROP / ~ PROP jako stoprocentně platný. Není přitom rozhodující ani to, z čeho jeho jistota pramení, ani to, zda PROP / ~ PROP jsou objektivně pravdivé. Rozhodující je to, že mluvčí PROP / ~ PROP jako jisté (zaručené, nepochybné, „pravdivé") podává. Tato hodnota JM se ve výpovědi zpravidla nijak příznakově neindikuje. Pouze v dialogickém kontextu, zvl. polemickém, bývá explicitně signalizována, např. predikátorem *vím, že . . .*: *Petr se urazil / (Ale) já vím, že se Petr urazil! Já vím, že by ho naše návštěva byla potěšila!* aj. Hodnotu plného přesvědčení M parafrázujeme proto jako „vím, že PROP / ~ PROP".

(B) Vysoký stupeň přesvědčení M o platnosti PROP / ~ PROP. Jistota M o platnosti PROP / ~ PROP se blíží hodnotě 100 %. Parafrázujeme tuto hodnotu JM jako „jsem přesvědčen, že PROP / ~ PROP".

(B_1) Vysoký stupeň přesvědčení M o neplatnosti PROP / ~ PROP. Jistota M o platnosti PROP / ~ PROP se blíží hodnotě 0 %. Parafrázujeme tuto hodnotu JM jako „nejsem přesvědčen, že PROP / ~ PROP" nebo také jako „pochybuji, že PROP / ~ PROP".

Hodnoty (B) a (B_1) představují opačné póly. Vysokému stupni přesvědčení o platnosti PROP kladného může proto odpovídat vysoký stupeň přesvědčení o neplatnosti PROP záporného a naopak: *Jsem přesvědčen, že se urazil / Nejsem přesvědčen (pochybuji), že se neurazil. Jsem přesvědčen, že se neurazil / Nejsem přesvědčen (pochybuji), že se urazil.*

(C) Střední stupeň přesvědčení M o platnosti PROP / ~ PROP. Jistota M o platnosti PROP / ~ PROP se pohybuje v hodnotách od 50 % výše. Tuto hodnotu parafrázujeme jako „předpokládám, domnívám se, že PROP / ~ PROP".

(C_1) Střední stupeň přesvědčení M o neplatnosti PROP / ~ PROP. Jistota M o platnosti PROP / ~ PROP se pohybuje od 50% níže. Vystihujeme tuto hodnotu JMP parafrází „nepředpokládám, že PROP / ~ PROP".

Rovněž hodnoty (C) a (C_1) představují opačné póly. Střednímu stupni přesvědčení o platnosti PROP kladné odpovídá proto střední stupeň přesvědčení o neplatnosti PROP záporného a naopak: *Předpokládám, že se urazil / Nepředpokládám, že se neurazil. Předpokládám, že se neurazil / Nepředpokládám, že se urazil.*

(D) Nízký stupeň přesvědčení M o platnosti PROP / ~ PROP. Jistota M o platnosti PROP / ~ PROP se pohybuje kolem 50 %. Parafrázujeme ji jako „je možné, že PROP / ~ PROP". Představuje hodnotu specifickou: totiž nejenže vyjadřuje „padesátiprocentní" jistotu o platnosti (pravdivosti) PROP nebo ~ PROP, ale zároveň tím jakoby připouští možnost současné platnosti jak propozičního obsahu kladného (PROP), tak propozičního obsahu záporného (~ PROP). Na to ukazuje fakt, že věta *Je možné, že se urazil* může být doplněna větou A *(ale) je (také) možné, že se neurazil*, aniž se takové spojení pociťuje jako rozporné. Proto právě tato hodnota JM je presupozicí a východiskem pro výpovědi s funkcí otázky (F 1.5). Ve struktuře „otázky" je „obsažena" jako jeden z jejích elementárních smyslů, který je možno postihnout např. formulací „nevím, zda PROP, nebo zda ~ PROP".

Schematicky můžeme základní hodnoty JMP a jejich vztahy zachytit graficky přibližně takto:

(A) „vím, že PROP / ~ PROP"

(B) „Jsem přesvědčen, že PROP / ~ PROP"

(B_1) „Pochybuji (nejsem přesvědčen) že PROP / ~ PROP"

(C) „předpokládám, že PROP / ~ PROP"

(C_1) „nepředpokládám, že PROP / ~ PROP"

(D) „je možné, že PROP / ~ PROP"

Při explicitní formulaci souvětné se hodnoty (B_1) a (C_1)vyjadřují většinou negovanými formami postojových predikátů. Pro hodnotu (B_1) má však čeština mimo to i kladný predikátor *pochybuji*. Jeho negativní forma pak přirozeně vyjadřuje hodnotu (B). Jsou proto v podstatě synonymní věty: *Nejsem přesvědčen, že se vrátil (nevrátil) = Pochybuji, že se vrátil (že se nevrátil)* a *Nepochybuji, že se vrátil (že se nevrátil) = Jsem přesvědčen, že se vrátil (že se nevrátil).*

Hodnoty (C) a (C_1) představují poměrně širokou oblast jistotně modalitních postojů, a bylo by proto možno ji ještě dále detailněji diferencovat, např. na hodnoty parafrázované jako „je pravděpodobné, že", „předpokládám, že", „domnívám se, že", „zdá se mi, že" aj.

2.3.1 Ke každé ze základních hodnot JM, kromě hodnoty (A), je možné přiřadit soubor různých prostředků, které ji jako více méně ekvivalentní v češtině vyjadřují.

Tak hodnota (B) „jsem přesvědčen, že PROP / ~ PROP" může být signalizována: a) postojovými predikátory *jsem přesvědčen, nepochybuji, věřím, jsem si jist, není pochyb, je jisté, je zřejmé; sázím se (vsadil bych se), dám za to krk, nic bych za to nedal . . ., že se Petr urazil;* b) modálními částicemi *nesporně, rozhodně, zaručeně, bezpochyby, určitě, jistě, zřejmě, podle mne . . . se Petr urazil;* c) modálním slovesem *muset: Petr se musel urazit;* d) výpovědními formami typu *Že se Petr urazil!* aj.

Hodnota (B_1) „nejsem přesvědčen (pochybuji), že PROP / ~ PROP" se dá v češtině vyjádřit: a) postojovými predikátory *nejsem přesvědčen, pochybuji, je vyloučeno . . . že (aby) se Petr urazil;* b) modálními částicemi *stěží, sotva;* c) výpovědními formami typu *Aby / Že by se Petr urazil?! Kdoví jestli se vůbec urazil!*

Poměrně rozmanité možnosti má čeština pro signalizaci JMP představující hodnoty typu (C) a (C_1). Kromě postojových predikátorů, modálních částic a některých typů výpovědních forem uplatňují se právě zde formy futura *(Petr bude uražen)* a „nepřímo" způsoby signalizace JM (viz 2.2.5). Naproti tomu hodnota (D) „je možné, že PROP / ~ PROP" má poměrně omezený repertoár formálních ukazatelů. V podstatě může být signalizována jen predikátorem *je možné (možná), že . . .*, částicemi *možná, třeba*, a kondicionálovou nebo indikativní formou modálního slovesa *moci.*

2.4 Do sféry JMP řadíme také významový odstín „hypotézy". Jde zpravidla o něčí nebo vlastní předpoklad (názor), který M přijímá jako východisko dalšího uvažování nebo jednání. Výpovědi s odstínem „hypotézy" mají často výpovědní funkci „souhlasu" nebo naopak „vybídnutí", aby účastníci promluvy přijali nějaký neověřený názor za prozatímní východisko, tj. postuluje se přijetí něčeho bez ohledu na reálnou situaci. Postojové predikátory mají proto většinou formu imperativu: *Dejme tomu (připusťme, předpokládejme, řekněme . . .), že tu zkoušku neudělal. Připouštím, že jsem ho už někde viděl* aj.

2.5 Rozlišujeme v zásadě JM úplnou (totální) a částečnou (parciální). Jistotně modalitní význam se týká jen kontextově nezapojené části výpovědi. Je-li tedy kontextově nezapojen výraz pro predikát, pak zasahuje i tento predikát a mluvíme o JM totální: *Co dělá váš vedoucí? Náš vedoucí ¦ patrně odjel do Prahy.* Naproti tomu je-li predikát kontextově zapojen, pak jistotně modalitní postoj zasahuje jen nezapojené, nominální části výpovědi a mluvíme o JM parciální: *Kam odjel váš vedoucí? Náš vedoucí odjel ¦ patrně do Prahy. Jaké pivo pijeme? Patrně pijeme plzeňské* ¦ apod. (srov. K 1.3.2).

Při parciální JM vyjadřuje M stupeň přesvědčení o správnosti identifikace „účastníků" nebo „okolností" té situace (události), o které vypovídá.

Pokud jsou JMP signalizovány modálními částicemi typu *patrně, možná, nejspíše . . .*, zaujímají tyto částice v povrchové struktuře výpovědi i při parciální JM postavení různé: často se nepříznakově kladou před nebo za predikát, nebo příznakově přímo před výraz, k němuž se JMP vztahuje: *Komu Petr telefonoval? Petr nejspíš telefonoval manželce / Petr telefonoval nejspíš manželce.*

2.6 Modální částice vyjadřující vysoký stupeň přesvědčení M o platnosti PROP / ~ PROP mohou, ale nemusejí nést intonační centrum. Rozhoduje o tom mnoho okolností podmiňujících především aktuální členění výpovědi (viz odd. K). Intonační centrum je na nich zpravidla tehdy, jde-li o tzv. výpovědi druhé instance (viz K 4.3), nebo často tehdy, stojí-li přímo před rematickým výrazem, na který mluvčí JMP uplatňuje.

Modální částice signalizující střední a nízký stupeň přesvědčení M nebývají nositeli intonačního centra, nemohou být tedy rematizovány a zdůrazněny: *Pavel to patrně (možná, asi . . .) neřekl.* Výjimku představují výpovědi druhé instance.

Naproti tomu modální částice signalizující vysoký stupeň přesvědčení M o neplatnosti PROP, tedy hodnotu (B_1), jsou vždy nositeli intonačního centra: *Petr to stěží (sotva) udělal.*

2.7 K modálním partikulím JM (viz 2.2.1) se někdy řadí také výrazy typu *opravdu, fakt, fakticky, skutečně, vážně, vskutku, doopravdy, jistě*$_2$, *určitě*$_2$. Užívá se jich však nejen ve výpovědích s funkcí „oznamovací", ale i ve výpovědích s funkcemi jinými, např. s funkcí otázky, výzvy, přání, slibu, výtky, omluvy, vyhrůžky aj. Uvedené výrazy není proto možno chápat jako prostředky vyjadřování JMP. V struktuře mnoha výpovědních funkcí je přítomen jako jeden z jejich elementárních smyslů nějaký subjektivní postoj M k PROP, charakterizovaný někdy obecně jako „psychický stav" a představující tzv. podmínku „upřímnosti" toho záměru, kterého chce M u adresáta svou výpovědí dosáhnout (viz 1.3). Tak u výpovědí s funkcí výzvy *(Přijeď!)* je to subjektivní postoj „chci, abys přijel", u výpovědí s funkcí výčitky *(Měl jste na to myslet včas!)* postoj „mrzí mě (jsem rozhořčen tím), že ne . . .", u výpovědí s funkcí výhrůžky *(Řeknu to mamince!)* postoj „jsem rozhodnut, mám v úmyslu" atd. JMP představují pouze jeden z druhů těchto subjektivních postojů M.

Zmíněné subjektivní postoje (psychické stavy) M se zpravidla explicitně nevyjadřují: jsou implikovány (zahrnuty) v komunikativní funkci. V dialogických kontextech, zvláště polemických, je však M často nucen explicitně podat záruku o „upřímnosti" daného subjektivního postoje a právě k tomu slouží

zmíněné výrazy: jsou to tedy exponenty úsilí mluvčího přesvědčit adresáta o tom, že presuponovaný psychický stav, signalizovatelný explicitně jako postoj, skutečně prožívá, nikoli simuluje. Tak např. ve spojení *Opravdu přijeď* nelze chápat výraz *opravdu* jako exponent JMP v rámci imperativních vět, ale jako indikátor záruky subjektivního postoje (psychického stavu) M „chci, abys přijel", tedy *Opravdu přijeď* = *Opravdu chci, abys přijel.* Také u výpovědí s funkcí výhrůžky se nemůže eventuální použití výrazů typu *opravdu* chápat jako vyjádření JMP, ale jako ujištění mluvčího, že „má v úmyslu" vykonat to, co sděluje. Je proto třeba interpretovat výpovědi typu *Opravdu to řeknu mamince!* jako „opravdu jsem rozhodnut, mám v úmyslu to říci mamince".

Adverbia typu *opravdu* . . . je třeba tedy chápat jako indikátory mluvního aktu „ujišťování" M o tom, že platí ten jeho postoj, který je implikován v komunikativní funkcí dané výpovědi. Ekvivalentní s nimi mohou být proto performativní predikátory typu *ubezpečuji tě, přísahám, ujišťuji tě, že* . . . Tato adverbia a jim odpovídající predikátory jsou tak přirozeně spojitelná rovněž se všemi predikátory JMP, neboť JMP představuje jeden z druhů zmíněných subjektivních postojů M: *opravdu vím (jsem přesvědčen, předpokládám, pochybuji . . .) že* . . . Jsou však inkompatibilní s některými modálními částicemi vyjadřujícími vysoký stupeň přesvědčení M o platnosti PROP / ~ PROP, např. s výrazy *jistě, určitě.* To je dáno tím, že tyto výrazy jsou homonymní, tj. fungují nejen jako exponenty JM, ale i jako exponenty „ujišťování": *Jistě (určitě) mi zavolej!* „jistě" (opravdu . . .) chci, abys mi zavolal". Pokud homonymitu výrazů „ujišťování" s výrazy „vysokého přesvědčení" vyloučíme, je jejich vzájemná kombinovatelnost možná: *Opravdu se na to zřejmě (nepochybně, nejspíš . . .) dlouho připravoval.* Přirozená je naproti tomu kombinace výrazů typu *opravdu* . . . s modálními partikulemi pro vyjadřování středního stupně přesvědčení o platnosti PROP / ~ PROP (typ C), vysokého stupně přesvědčení o neplatnosti PROP (typ B_1) a nízkého stupně přesvědčení o platnosti PROP (typ D): *Opravdu (skutečně, fakticky, vážně . . .) asi (snad, patrně, třeba, možná, stěží, sotva . . .) Petrovi správně rozumněl.*

Výrazy typu *opravdu* je možné užít i v otázkách. Ani tu však nejsou výrazem JMP, ale úsilí M získat ujištění adresáta o tom, že předpokládaný „psychický stav" implikovaný jeho předcházející výpovědí je upřímný: *Opravdu přijel? = Opravdu víš, že přijel? Opravdu přijedeš? = Opravdu chceš (máš v úmyslu) přijet?*

2.8. Uvedli jsme (viz 2), že se JMP uplatňují pouze v rámci výpovědí s konstatační funkcí. Některá modální adverbia je však možné použít i ve výpovědích s funkcí otázky nebo výzvy. Z toho se usuzuje, že JMP jsou aplikovatelné nejen na výpovědi s oznamovací funkcí, ale i na otázky a výzvy.

O funkčně sémantické roli výrazů typu *opravdu, skutečně* . . . viz v 2.7. Ve

výpovědích s funkcí výzvy je možné mimo to použít partikulí *klidně, bezevšeho, samozřejmě* . . . Jejich funkce je však výrazně jiná než u partikulí JM. Svědčí o tom i to, že výrazy *klidně, bezevšeho, samozřejmě* . . . nejsou formálními exponenty JMP v rámci konstatačních vět. Ve výpovědích s funkcí výzvy signalizují tyto výrazy odstín „dovolení" nikoli některou z hodnot JMP.

Ve výzvových větách se užívá rovněž výrazů *třeba, snad: Třeba (snad) mu zavolej!*, nebo výrazů *určitě*$_3$, *jistě*$_3$: *Určitě, jistě mu zavolej!*. Ani v těchto případech nejde o prostředky JMP, ale prostředky vyjadřující různý stupeň kategoričnosti výzvy a zainteresovanosti mluvčího na realizaci PROP. Výrazy *třeba, snad, možná* signalizují v členité sféře výzvových funkcí odstín „návrhu", kdežto výrazy typu *jistě*$_3$, *určitě*$_3$ jsou spoluindikátorem „naléhavé výzvy" (příkazu).

3 ORIENTACE VÝPOVĚDI K PARTNERŮM KOMUNIKATIVNÍHO AKTU

3.1 Zakotvení výpovědi v konkrétní komunikativní situaci je dáno kromě jiného i její orientací k mluvčímu a adresátovi jako konstantním složkám komunikativní situace. Vztah výpovědi ke komunikantům se vždy nějak reflektuje v její výstavbě a za jistých podmínek se přímo vyjadřuje speciálními prostředky (viz 3.3 a 3.4).

3.2 Orientace výpovědi k partnerům komunikativního aktu je determinována souborem pragmatických aspektů; významné z tohoto hlediska jsou zejména tyto:

(a) komunikativní záměr (intence) mluvčího;

(b) vztahy mezi mluvčím a adresátem (příjemcem) výpovědi;

(c) stupeň identity pragmatických presupozic společných oběma komunikantům (např. míra společných „znalostí o světě", společných zájmů, postojů apod.).

Mluvčí musí tyto pragmatické aspekty při realizaci svých komunikátů respektovat, aby jeho výpovědi byly adekvátní komunikativní situaci a měly naději na úspěch, tj. aby byly adresátem nejen správně interpretovány v složce propoziční i komunikativně funkční, ale aby jím byly také akceptovány. Respektování aspektů (a) a (b) je důležité zejména pro správnou strategii jazykového jednání mluvčího, respektování aspektu (c) se projevuje jak ve způsobu formulování propozičního obsahu, tak ve výběru přímé nebo nepřímé realizace a indikace komunikativních funkcí výpovědi.

Pro dosažení žádoucího komunikativního cíle mají mimo jiné velký význam zejména vztahy mezi mluvčím a adresátem výpovědi. Ty do značné míry určují způsoby a prostředky, které mluvčí v dané komunikativní situaci volí a považuje za nejvhodnější k tomu, aby dosáhl toho, čeho dosáhnout chce tím, co říká. Právě v tom se nejvýrazněji projevuje aktualizace a vztažení výpovědi k partnerům mluvního aktu.

Ze složitého komplexu vztahů mezi mluvčím a adresátem, které determinují mluvčího při produkování výpovědi, jsou nejdůležitější tyto:

(a) sociální vztah mezi mluvčím a adresátem, tj. jejich společenský status. Ten může být buď symetrický (rovnocenný), nebo asymetrický (nerovnocenný); sociální status mluvčího vůči adresátovi je v daném případě buď nadřazený, nebo podřazený;

(b) závislé nebo nezávislé postavení mluvčího vůči adresátovi v okamžiku mluvního aktu; vztah (b) nemusí být identický se vztahem (a), např. i člověk společensky vysoce postavený se může dostat do situace, kdy je nucen volit místo výpovědi s funkcí příkazu výpověď s funkcí prosby;

(c) emotivní vztahy mezi mluvčím a adresátem (vztah sympatie nebo antipatie);

(d) vztah mezi mužem a ženou, dospělým a dítětem, starým a mladým apod.;

(e) vztah mezi mluvčím a adresátem a případným nežádoucím příjemcem (neadresátem);

(f) vztahy determinované tím, že jde o projevy oficiální, nebo neformální.

3.3 Jiný impuls vztažení výpovědi k partnerům mluvního aktu představuje bezprostřední kontakt s adresátem. Ten je podmínkou v projevech nefixovaných (mluvených). V takových projevech mluvčí nejen říká něco s nějakým komunikativním záměrem, ale zároveň navazuje a udržuje pomocí tzv. kontaktových prostředků bezprostřední styk s adresátem. K základním kontaktovým prostředkům patří oslovení (vokativ), citoslovce typu *haló, hej*, ale také mnohé jiné výrazy, kterých mluvčí v kontaktové funkci používá, např. *že, víte, žeano, tak tedy*, tzv. dativ sdílnosti (viz M 1.0) *(Včera jsem **ti** měl silnou horečku)*, tzv. objektová kopula *(To **máš** těžké = To je těžké)* aj.

3.4 Pokud je někdo z partnerů komunikativního aktu zároveň účastníkem té události, o které se ve výpovědi mluví, využívá se forem mluvnické kategorie osoby. Primární funkcí osobních forem je tedy signalizovat, zda mluvčí nebo adresát jsou (formy 1. a 2. osoby) nebo nejsou (forma 3. osoby) participanty propozice, a to participanty situovanými v pozici S_n (podmětu). Pokud tomu tak je, může být navíc mluvčí nebo adresát v podmětové pozici specifiko-

ván zájmeny *já, ty, my, vy*. V češtině je taková specifikace vždy nějak příznaková: bývá motivována zejména potřebou podmětový participant zdůraznit, vytknout, postavit do kontrastu s nějakým jiným participantem. Časté jsou i důvody emocionální. Užití osobních zájmen v podmětové pozici může být dáno i důvody ryze syntaktickými: *Do Prahy pojede Petr, Pavel a já*. V jiných syntaktických pozicích jsou mluvčí a adresát jako participanty specifikovány tvary osobních zájmen pravidlem. K signalizaci účastníků komunikativního aktu jako participantů propozice slouží rovněž posesívní zájmena.

Kromě primární funkce může ovšem být členů morfologické kategorie osoby užito z různých důvodů stylistických nebo pragmatických i sekundárně.

3.4.1 Primární funkcí tvaru 1. os. sg. je signalizovat, že mluvčí je nějakým participantem propozice umístěným v syntaktické pozici podmětu: *Neznám ji. Nemohl bych souhlasit.* Sekundární je transponované užití dané formy pro dekonkretizaci participantu v pozici podmětu, zejména pro jeho zevšeobecnění: *Když něco slíbím, tak to udělám!* Kontextově mohou takové výpovědi často platit jako nepřímé výzvy *(Píšu sám, neopisuju = Piš sám, neopisuj)*, nebo výtky, výčitky *(Neslibuju to, co nemůžu splnit!)* (viz F 1.6, 1.8).

3.4.2 Primární funkcí tvaru 2. os. sg. je umístění adresáta (přítomného, nepřítomného) do syntaktické pozice podmětu. 2. os. sg. znamená, že nejde o mnohost; plurál může být mnohost nebo vykání: *Půjčíš mi tuhle knížku?* Adresátem nemusí být jen osoba, ale i zvíře nebo apostrofovaná věc: *Pojď sem, Reku! Praho, nikdy nejsi opuštěna.* Sekundárně se formy 2. os. sg. užívá pro zevšeobecnění konatele, zejména v příslovcích, pořekadlech, aforismech. Děj je přitom pojat jako neaktuální a ve výpovědi nemůže být v pozici podmětu užito osobního zájmena: *Takového člověka nepřesvědčíš. Jak si usteleš, tak si lehneš. S poctivostí nejdál dojdeš.* Výpovědí s transponovanou formou 2. os. imperativu se užívá často s funkcí námitky, odmítnutí nebo jako výrazu negativního emocionálního postoje mluvčího: *Pozvi ho někam a on ti udělá ostudu. Pak takovému člověku pomáhej.* Tato transpozice je vždy doprovázena transpozicí kladu a záporu (viz F 1.7).

Užití tvaru 2. os. sg. je někdy motivováno snahou mluvčího vyvolat důvěrnou účast posluchače na ději, o němž referuje, nebo dovolat se jeho spoluúčasti na svém dojmu z reality: *Vykročíš do tmy . . ., musíš dát kamarádům znamení a je ti úzko, když málem pro stromy nevidíš. Knížky se prodávají od pěti, stojíš od dvou a stejně na tebe nezbude.*

Speciální případ představují konstrukce s tvarem 2. os. sg. imperativu a s podmětovými výrazy zájmenné povahy typu *nikdo, každý, kdo: Každý stůj na svém místě. Zachraň se, kdo můžeš! Neklam se tady nikdo: Rousseau není ničitelem kultury.* Ale viz též povely: *Pal! Stůj!*

Forma 2. os. indikativu může být transponována do funkce 2. os. imperativu. Tato transpozice bývá doprovázena změnou kadence v antikadenci a výpovědi s touto formou mají zpravidla funkci kategorického rozkazu (příkazu): *Mlčíš!? Lehneš!?*; viz F 1.

3.4.3 Tvar 1. os. pl. ve své primární funkci indikuje, že v roli podmětového participantu jsou kromě mluvčího zahrnuty i další konkrétní osoby: *Dokončili jsme svou práci včas.* Sekundárně se této formy užívá jako: (a) tzv. autorského plurálu: *V této knize se budeme zabývat vlivem slunečního záření na psychiku člověka;* (b) tzv. plurálu skromnosti (modestiae): agentem je sám mluvčí, který se však řadí ve svém jednání a myšlení do fiktivního kolektivu: *O Africe bychom si mohli povědět ještě leccos zajímavého;* (c) děj formulovaný ve tvaru 1. os. pl. má všeobecnou platnost. Takové výpovědi mají často funkci instrukce, návodu, předpisu, pravidla apod.: *Ne pro školu, ale pro život se učíme. Před ale píšeme čárku. Zeleninu a ovoce jíme raději syrové;* (d) forma 1. os. pl. funguje často místo 1. os. sg.; jde o prostředek hovorový, často expresívní: *Bude to těžké, no ale zkusíme to* „zkusím to"; (e) formy 1. os. pl. se často užívá hovorově místo formy 2. os. sg., pl., event. místo 3. os. Taková transpozice funguje buď jako prostředek kontaktový nebo expresívní, ztotožňuje mluvčího s vlastním agentem: *Vyklepli jsme Bohemku 2:1.* V tzv. „protektorské" řeči je mluvčí společensky nadřazen posluchači: *Pojď, ukážeme* „ukážeš, ty dítě" *tatínkovi, jak už běháme. Jak se cítíme po těch injekcích? Tak to máme guláš a pivo, že?;* (f) pluralis majestaticus: tvaru 1. os. pl. užívaly vysoce postavené osobnosti jako znaku společenské nadřazenosti a funkce v oficiálních projevech: *My, Karel IV., císař Svaté říše římské a král český atd., známo činíme . . .*

3.4.4 Primární funkcí 2. os. pl. je označovat kolektivního adresáta jako participant propozice v syntaktické pozici podmětu: *Nyní vyslechnete, vážení posluchači, Dvořákovu Symfonii F dur, opus 76. Přestaňte si hrát. Začněte uklízet hračky.* Klade se i v případech, kdy v pozici podmětu je zájmenný výraz *někdo*: mluvčí oslovuje skupinu osob, ačkoli se děj týká jedince: *Zavřete někdo* (z vás) *ty dveře! Chodíte někdo* (z vás) *pravidelně do divadla?* Alternativní je v tomto případě forma 2. os. sg. Společensky podmíněné užití 2. os. pl. místo formy 2. os. sg. představuje tzv. vykání: *Co si přejete, pane? Byl jste jmenován zástupcem katedry.* Při vykání se tak dostává do rozporu shoda mluvnická se shodou podle smyslu. (Srov. též odd. F 6.5.)

3.4.5 Formy 3. os. sg. a pl. vylučují mluvčího a adresáta z role participantu v pozici podmětu. Pokud jde o samu signalizaci podmětové pozice, je forma 3.

os. sg. vůči formě 3. os. pl. nepříznaková. K dekonkretizaci (anonymizaci) podmětového participantu se jí užívá buď jen hovorově *(Tam se dostane všechno koupit)*, nebo jako živého archaismu ve vedlejších větách srovnávacích: *Spí, jako by ho do vody hodil. Mluví, jako když máslo krájí.* V anonymizační funkci se k ní dnes připojuje výraz *se* a spolu s ním vytváří tzv. reflexivní formu slovesnou: *O tom se zde už mluvilo* (viz E 1).

Sekundárně se jí užívá tehdy, když mluvčí označuje sebe druhovým pojmenováním: *Ještě něco vám babička* („já, babička") *přiveze. Desátník Svoboda se hlásí k raportu.* Takové užití je vázáno na jisté typy komunikací a textů. Časté je např. při komunikaci s dětmi: *Pojď, maminka* („já") *ti dá jablíčko.*

V textech uměleckého stylu funguje tato forma jako jeden z prostředků tzv. polopřímé řeči: *Jeho první myšlenka byla vrátit se do Evropy. Zatím se nevrátí* („nevrátím"), *zatím zůstane i v těchto špatných podmínkách.*

Transpozice 3. os. sg. do funkce 2. os. je projevem snahy mluvčího výrazně zdvořile zdůraznit osobu posluchače: *Jsem potěšen těmito slovy, ale pan doktor* („vy") *by musel vědět, jak je k nám daleko.* Častá je však také v dialozích prostě sdělného stylu, např. při komunikaci se zákazníky: *Přeje si pán* („vy") *ještě něco? Bude si pan profesor přát kávu?*

Tzv. onkání je dnes prostředek mrtvý; v minulosti se ho užívalo pro zdůraznění rozdílů ve společenských vztazích mezi komunikanty zejména při blahosklonném oslovování osob společensky podřízených: *Zuzanko, voda je nejzdravější nápoj, zůstala při vodě. Anna, přinesla mi dnešní noviny.*

Formy 3. os. pl. se transponovaně užívá k dekonkretizaci (anonymizaci) konatele: *Hlásili to v rozhlase.* Při tzv. onikání se užívá formy 3. os. pl. místo 2. os. V minulosti to byl prostředek lidové zdvořilosti: *Jen si vezmou! Jak se pořád mají?* Užívání 3. os. pl. místo 3. os. sg. se dochovalo jako prostředek úcty, zdvořilosti v některých dialektech: *Maminka už přišli. Tatínek bývali přísný.*

4 VZTAŽENÍ PROPOZIČNÍHO OBSAHU K MÍSTU KOMUNIKATIVNÍHO AKTU

4.0 Z hlediska komunikativních vztahů je důležitou součástí aktualizace propozice v podobě výpovědi také její fixace lokální.

Uplatňuje se zde několik činitelů, a to především:

(a) místo komunikativního aktu, popř. místo mluvčího v okamžiku komunikativního aktu (MKA),

(b) místo recepce výpovědi (R),

(c) místo relevantní pro realizaci propozičního obsahu (děje, stavu . . .) (U).

4.1 Z hlediska analyzovaného stavu je závažná v první řadě skutečnost, zda MKA je, nebo není totožné s místem recepce výpovědi (R), a to z hlediska místního a časového. Schematicky to lze znázornit takto:

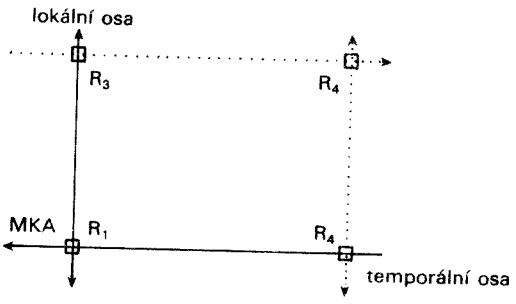

Jsou možné tyto situace:

4.1.1 MKA a R jsou veličiny lokálně i temporálně kontaktní ($MKA–R_1$)

Jde o přímou komunikaci účastníků na témž místě v týž okamžik, nejčastěji ústní, výjimečně i jinou (pomocí gestikulace, různých zvukových či jiných znamení apod.).

4.1.2 MKA a R jsou veličiny lokálně kontaktní, ale temporálně distantní ($MKA–R_2$)

Jde o komunikaci účastníků na témž místě, ale s časově posunutou recepcí sdělení (např. pomocí písemného vzkazu zanechaného na místě, pomocí reprodukce magnetofonového záznamu ap.).

4.1.3 MKA a R jsou veličiny temporálně kontaktní, ale lokálně distantní ($MKA–R_3$)

Jde o komunikaci v daném okamžiku na dálku, tj. pomocí signalizace zvukové (telefon, telegraf, dálnopis, rozhlas), popř. optické (různé signály, tzv. světelné noviny ap.) nebo smíšené (televize).

4.1.4 MKA a R jsou veličiny lokálně i temporálně distantní ($MKA-R_4$)

Jde o komunikaci na dálku pomocí dopisu, písemné zprávy, hlášení, novinových zpráv, vyhlášek, reklam apod.

4.1.5 Vyskytují se ovšem i další kombinace těchto možností, např. $MKA-R_1-R_3$: projev veřejného činitele před posluchači, který je zároveň vysílán rozhlasem a televizí (popř. i R_4 – posléze otištěn) apod.

4.2 Prvkem vypovídajícím o vztahu mezi MKA a U je tzv. lokalizátor propozice. Je to element příznakově signalizující, kam je propozice vzhledem k MKA situována.

4.2.1 Gramatickým lokalizátorem je aktivní tvar 1. osoby singuláru indikativu prézenta, vyjadřující aktuální a reálný děj (událost, stav), jehož činitelem (nositelem) je mluvčí. Jde tedy o tvar vyjadřující vztah ‚ego – hic – nunc': *zpívám, přemýšlím, sedím, jsem spokojen* . . .

Pasívní tvar 1. osoby singuláru může být za stejných dalších podmínek lokalizátorem jen tehdy, jde-li o sloveso předpokládající totožnost MKA = U, např. *Jsem objímán, fotografován, stříhán, převazován, škrcen* . . . V jiných případech je tomu tak zpravidla jen tehdy, je-li dodán ještě lokalizátor sémantický, který na totožnost obou míst výslovně poukazuje, např. *(Vcházím do haly) Jsem zde očekáván, kontrolován, (právě) pomlouván* . . . Jde tedy už vlastně o záležitost lexikálně gramatickou.

O tvarech 1. osoby plurálu a dalších osob viz 5.

4.2.2 Lexikálními lokalizátory jsou především základní lokační adverbia *zde, tady, sem, tam, odsud, tudy* . . . Lze je dělit podle různých kritérií:

4.2.2.1 Podle vztahu k místu komunikativního aktu můžeme rozeznávat lokalizátory

(a) endocentrické, poukazující na to, že MKA je totožné s U, např. *zde, tu, tady, sem, odsud, tudy;*

(b) exocentrické, poukazující na to, že MKA a U jsou rozdílná, např. *tam, odtud, odtamtud, tamtudy.*

4.2.2.2 Podle charakteru lokalizace se mohou lokalizátory dělit na statické a dynamické (viz tabulku a odd. C 4.2.1.2).

lokalizátory			endocentrické MKA = U	exocentrické MKA = U
statický lokalizující			*zde, tu, tady* ●	*tam* ● ○
dynamický lokalizující	směrové	k cíli	→ MKA/U ← *sem, potud*	MKA → U *odtud, tamodtud*
		z východiska	← MKA/U → *odsud, odtud*	MKA ← U → *odtud, tam odtud*
	nesměrové		⇄ MKA/U ⇄ *tudy*	MKA—U ⇄ *tamtudy*

4.2.2.3 Jednoznačně vypovídající o lokalizaci propozice jsou ovšem jen lokalizátory endocentrické, kdežto lokalizátory exocentrické mohou být i součástí propozice. Srov. rozdíl: *Přijíždějí sem* (tj. do místa realizace výpovědi) *cizinci. Přijíždějí tam* (např. na Sluneční pobřeží) *cizinci.* Anaforicky lze ovšem jako součásti propozice užít i výrazů endocentrických. Např. (líčí se přípravy na festival v Hronově:) *Už od rána se sem sjížděly různé soubory.*

Podobnou roli jako základní lexikální lokalizátory mohou zčásti plnit i některá adverbia jiná, např. *vedle, naproti, nablízku, tamhle* apod., a také různé předložkové výrazy se substantivy, které tak nabývají charakteru adverbií funkčních, např. *na tomto místě, ve vedlejším pokoji, na Kypru.* Různé tyto sekundární adverbiální výrazy se však chovají ještě neurčitěji a jejich endocentrický nebo exocentrický charakter závisí ve značné míře na kontextu.

4.2.2.4 Rozdíl mezi gramatickým lokalizátorem a různými lokalizátory lexikálními je v tom, že gramatický lokalizátor situuje obsah výpovědi zcela objektivně do místa výpovědního aktu, např. *sedím a čtu, čistím si brýle, hledám jízdní řád* apod., kdežto lexikální lokalizátory se vyznačují právě mírou subjektivity závislou na mluvčím a na kontextu: výpověď *zde jsou hadi, máme tu dost vody, lidé se sem rádi vracejí* signalizuje jen to, že MKA je součástí místa realizace propozičního obsahu; rozsah výrazů *zde, tu, sem* však je závislý na chápání mluvčího (*zde* „na místě, kde právě stojím" × „v tomto lese" × „v této krajině" apod.).

4.2.3 Lexikálně gramatickým lokalizátorem je

(a) osobní zájmeno 1. os. sg. užité jako předmět nebo příslovečné určení ve spojení s prézentním tvarem slovesa předpokládajícího totožnost MKA = U, např. *obvazují mě, nasazuje mi klobouk, Pavel mě fotografuje, Věra sedí u mne,* ale nikoli *hledají mě, nadávají mi, chystají mi překvapení, Petr utíká ke mně* apod.

(b) ukazovací zájmena užitá ve funkci exoforické, např. *tato lampa nesvítí, támhleten strom uvadá, Vládík se bojí tady toho pána.*

4.3 Přítomnost lokalizátorů má do jisté míry vliv na možnost realizace výpovědi. Gramatický, popř. lexikálně gramatický lokalizátor není totiž kompatibilní se všemi lokalizátory lexikálními, a to:

4.3.1 S exocentrickým lokalizátorem statickým a dynamickým transkurzívním. V zásadě tedy nelze realizovat výpovědi jako *zpívám tamhle, kouřím v dálce, sedím naproti na břehu, právě procházím tamtudy* apod. Pokud se podobná spojení přece jen vyskytnou, odporují vždy nějak podmínkám, o nichž je řeč v odst. 4.2, a to např. tak, že:

4.3.1.1 Prézens má význam neaktuální, a to uzuální: *přednáším v Bratislavě* (tj. konám tam pravidelně přednášky), *maliny sbírám jen na táboře* (tj. když tam každoročně pobývám); futurální: *patnáctého zpívám v Leningradě* (tj. budu zpívat), *zítra mám schůzi na rektorátě* apod.

4.3.1.2 Prézens vyjadřuje děj jen myšlený, neskutečný: *jsem myšlenkami na Krymu; sedím u okna a v duchu šplhám po úbočí Vesuvu.*

4.3.1.3 Lokální výraz je součástí propozice, nikoli vlastním lokalizátorem. Např. (doktor je v ordinaci) *sestra mi vedle v pokoji ošetřuje ránu* (výraz *vedle v pokoji* označuje vztah k ordinaci, nikoli k místu realizace výpovědi); (před chvílí jsem si prohlédl sbírky v muzeu) *a teď sedím naproti a píšu pohlednici* (výraz *naproti* udává mou polohu vzhledem k muzeu, nikoli vztah k místu realizace výpovědi) apod.

4.3.1.4 S uvedeným principem inkompatibility nejsou ovšem v rozporu výpovědi typu *vidím na kopci rozhlednu, slyším vedle hluk* apod. Jde o konstrukce dvouzákladové: *vidím rozhlednu / rozhledna je na kopci; slyším hluk / vedle je*

hluk. Někdy však může dojít k dvojznačnosti: *maluji strom na zahradě* (= *maluji strom / strom je na zahradě* nebo *maluji strom / jsem na zahradě*).

4.3.1.5 V případech typu *sedím tam pět let a nic o něm nevím* (s tzv. prézentem rezultativním) je možný exocentrický lokalizátor, je-li je zdůrazněna procesuální složka významu slovesného tvaru, vztahující se k minulosti (chápeme tedy prézens neaktuálně); je ovšem možné rovněž *sedím tu pět let* . . ., kde proniká složka rezultativní, vztahující se k okamžiku komunikativního aktu. V souladu s tím je zde i lokalizátor endocentrický.

4.3.2 S endocentrickým lokalizátorem vyjadřujícím pohyb k cíli (tj. *sem*). Jsou sice možné výpovědi jako *přicházím sem s dobrými úmysly, vracím se sem po pěti letech*, avšak skutečný jejich význam je *přišel jsem* . . ., *vrátil jsem se* . . . (tzv. prézens rezultativní). Srovnej tutéž výpověď, v níž však subjekt není totožný s mluvčím, a v níž proto výše uvedené omezení neplatí: *přichází sem s dobrými úmysly, vracejí se sem po pěti letech*.

4.3.3 Určitou zvláštnost představují výpovědi typu *jsem na poště, jsem ve skladu, sedím v pracovně za rohem* apod., které známe jako písemná sdělení, vývěsky na dveřích apod. Jejich podstatou je to, že umístění mluvčího/pisatele, které je zde centrem informace, není v okamžiku recepce výpovědi totožné s místem, jež zaujímal v okamžiku komunikativního aktu. V zájmu příjemce sdělení bere mluvčí za časové východisko sdělení okamžik jeho recepce, ačkoli z hlediska okamžiku KA by měl vlastně užít futura. Proto se zde dostává do rozporu lokalizátor gramatický a lexikální. Srov. i výpovědi v dopisech typu (Odjíždím do Varny.) *Ve chvíli, kdy čteš tento dopis, už ležím na pláži*.

4.3.4 Jistý druh neaktuálního prézentu máme i v případech tohoto typu: (na dotaz mluvčího A, co dělá zde v kuchyni, odpovídá mluvčí B:) *Poslouchám rádio vedle v pokoji, tady jen zavírám okno*. Jde o dva paralelní děje. První z nich *(poslouchám)* přítomný okamžik přesahuje; mluvčí B vystihuje tvarem přítomného času vlastně minulost (a pravděpodobnou budoucnost), kdežto v úseku přítomnosti místo prvního děje probíhá druhý *(zavírám okno)*.

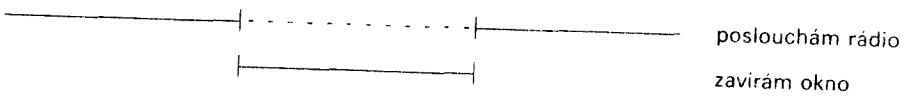

4.3.5 Podobného typu jsou výpovědi s 1. osobou plurálu, které obsahují exocentrický statický lokalizátor: *stojíme tamhle na rohu, sedíme vedle ve vestibulu* apod. Může je pronášet např. jako informaci tazateli mluvčí, který je součástí nějakého kolektivu, ale v okamžiku komunikativního aktu se od něho oddělil. V takových výpovědích dochází k rozporu mezi inkluzí a exkluzí: mluvčí, ačkoli se z okruhu realizátorů daného děje, události nevyjímá, musí v souladu s objektivní realitou nutně rozlišovat MKA od U.

4.4 Tvar 2. osoby slovesa sám o sobě lokalizátorem není, protože o místu realizace obsahu ani o umístění receptora nic neříká. Pronese-li např. mluvčí výpověď *Mlčíš jako ryba. Nic tedy o tom nevíš/nevíte*, může receptor sedět vedle něho nebo být s ním právě v telefonickém spojení ze zámoří. Určitou roli tu mohou hrát lokalizátory lexikální (*mlčíš tu* × *mlčíš tam*), ovšem se všemi výše uvedenými příznaky subjektivní interpretace těchto konstrukcí (srov. 4.2.2.3). Otázky *Jsi tam už dlouho? Máš tam co číst?* mohou vyjadřovat děje lokálně zcela distantní (v Alžíru), ale jejich obsah se také může obecně týkat místa výpovědního aktu (v protějším rohu místnosti).

Obdobně je tomu i u tvaru osoby třetí.

5 VZTAŽENÍ PROPOZIČNÍHO OBSAHU K OKAMŽIKU KOMUNIKATIVNÍHO AKTU

5.0 V reálném světě existují všechny jevy v čase. Tento čas je objektivní a jako jedna z forem existence jevu je charakterizován těmito rysy: ustavičně postupuje, a to lineárně, jeho průběh je nezvratitelně jednosměrný, zato však dělitelný do libovolného počtu segmentů (jakékoli velikosti). Kalendář nebo běžné hodinové údaje představují člověku měřítko objektivního času (pro minulost jeho záznam, pro budoucnost plán, program). Z hlediska člověka je nicméně důležitější čas jím prožívaný, „událostní", tedy události, ale i procesy a bytí jeho myslí odrážené, jemu vědomé a jím vnímané.

Trvání, tok a změny situací, stavů, existencí i charakteristiku jevů zařazujeme do časové linie, přičemž východiskem tohoto časového hodnocení je situace „nyní", „teď", tedy v běžných případech situace při komunikačním aktu. Ta nám člení děje, „stavy věcí" na minulé a budoucí; děje zahrnující v sobě i okamžik komunikačního aktu jsou přítomné. Celá tato gnozeologická soustava může fungovat právě jen na základě vytříbené soustavy jazykové, třebaže čeština poskytuje pro mnoho složitějších případů časového zařazení jen trojí základní formu slovesa. Přitom není slovesnými morfémy charakterizo-

ván čas v celku: existují totiž morfémy charakterizující zvláštní časy. Mluvnickým časem rozumíme slovesnou kategorii vyjadřující vztažení propozičního obsahu k okamžiku KA. (Časové zařazení větných ekvivalentů bývá určeno kontextem situačním nebo jazykovým, tvarově signalizováno být nemůže.) Užití času se podobně jako modálnost řídí záměrem původce komunikačního aktu. S jeho pojetím se adresát projevu solidarizuje, ztotožňuje. Časové zařazení děje je součástí aktualizace propozice ve větě, přitom je volba jednoho z časových významů fakultativní.

5.1 Přítomným časem (prézentem) se vyjadřují přítomné aktuální děje, jež se vyvíjejí zároveň s postupem okamžiku komunikačního aktu; jeho původce vztahuje dění do svých zážitků, ze svého hlediska na ně reaguje. Přítomný čas není u aktuálních dějů nocionálním komponentem komunikačního aktu, nic k sémantice věty nedodává. Přítomný čas není ve svém průběhu omezen, proto nemůže být vyjádřen dokonavými slovesy; je rovněž prostředkem aktuálního vědomí uživatele jazyka.

Aktuálnost děje se obráží v tom, že na něj lze odkázat, že původce komunikačního aktu a s ním se ztotožňující adresát nehodlají zaznamenávat meze v toku událostí, tzn. že hodnotí vztah mezi časovým postupem objektivní situace (tokem událostí ve vědomí člověka) a vývojem komunikačního aktu jako časový soulad. Děj se nekončí před závěrem komunikačního aktu (tedy nejen v přip. *Blížíme se k cíli*, nýbrž ani v přip. *Docházíme k cíli*). Např.: *Autobus zastavuje. Dávají krátký film. Jsem u vás v choulostivé záležitosti.*

5.2 Formy přítomného času se dále užívá pro vyjádření přítomných dějů neaktuálních. Dění sice okamžik komunikačního aktu zahrnuje, ale nepostupuje zároveň s ním: ani jeho počátek, ani konec s ním přímo nesouvisí. Přítomným časem lze vyjádřit indirektně i rozkazovací funkci: *Jedeš! Mlčíš už!* (viz F 1.6.5.1). Přítomný čas vyhovuje neaktuálnímu dění proto, že je slovesným časem „neutrálním", bezpříznakovým, volí se tam, kde není důvodu užít jiné formy. Výhradně pro neaktuálnost má čeština typ násobených (opakovacích) sloves, např. *vracívá se, u nás nebývá sníh*; jiné slovesné typy jsou ve vztahu k aktuálnosti, resp. neaktuálnosti homonymní (*Pes štěká* má dvojí význam).

K neaktuálnosti dění se zpravidla vztahují:

vyjádření habituálnosti: *Pepík si čistí zuby pořádně;*
vyjádření trvalých činností: *Studuje v Olomouci. Bratr je vojákem;*
vyjádření charakteristiky: *Sestra je všude oblíbená;*
vyjádření opakování: *Nemýlívá se;*

metajazyková vyjádření: *Kočka mňouká* (říká se, že);
vyjádření registračního charakteru: *Engels učí, že . . .; Archiv svědčí o tom, že . . .;*
vyjádření gnómické povahy: *Kvapnému rostou boule na hlavě, lenivému na hřbetě;*
vyjádření obecné platnosti (tzv. generické věty): *Přirozený uran se skládá ze tří izotopů.*

Rozdíl mezi vyjádřeními gnómické povahy nebo obecné platnosti a ostatními není z hlediska časového zásadní; spočívá pouze v tom, že meze přítomného neaktuálního děje gnómického ap. přesahují obvykle zkušenost původce i adresáta projevu, že mohou vycházet ze zkušeností celého lidského rodu – nelze ostatně ani jejich platnost podle zkušenosti jedince omezit (nelze např. konstatovat mimo záměrně aktualizovanou zkratku *Od Koperníka se Země točí kolem Slunce*). Ostatně i v případě jako *Sestra je všude oblíbená* vyjadřuje přítomný čas trvalou charakteristiku osoby: platnost, jež je uznávána obecně, může přesahovat zkušenost původce projevu. V této souvislosti se mluví o tzv. ději vněčasovém, mimočasovém: jeho počátek i konec jsou v okamžiku komunikačního aktu pro původce aktu zanedbatelné.

Protiklad aktuálnosti – neaktuálnosti lze v kontextu rozpoznat do jisté míry i u větných ekvivalentů a vět se sponou, např.: *Pozor schod! Základní škola. Brno, Horácké náměstí. Otec je na zahradě. Otec je hodný.*

5.3 Minulým časem (préteritem) se vyjadřuje dění „*minulé*", tj. takové, které probíhá do okamžiku komunikačního aktu, a tím se od něho odlučuje. Původce komunikačního aktu vyjadřuje jeho pomocí své vzpomínky nebo vytváří fiktivně minulou situaci. Například: *Copak jsem tě, kluku, poslal do světa na parádu? Žil stařiček se stařenkou a žili v bídě veliké.* V některých případech může minulý čas vyjadřovat i dotyk s okamžikem komunikačního aktu, a to ve větách s dokonavými i nedokonavými slovesy. Tyto případy nejsou příliš produktivní; je to způsobeno lexikální sémantikou sloves. V některých jazycích zato existuje tzv. perfektum. Obecně však ukazují na plynulou návaznost složek časového systému: dění zde započalo před okamžikem komunikačního aktu, dosáhlo ho, ale protože je hodnoceno jako minulé, nemůže s ním dále postupovat, např.: *Vidíš, zůstal jsem. A já jsem na tebe čekal* (nebo: *počkal*)*! Vydržel jsem. Učesala ses pěkně!* Ve stylisticky příznakové pozici: *Bába ho koupala v příliš horké vodě* (lidové rčení). I v případě minulého času musíme počítat s jeho modální konotací, tedy s přídatným významovým odstínem pouhé schopnosti nebo možnosti (tedy vpravdě neaktuálnosti) v protikladu k živé konkrétní akci, např. *Tehdy jsem mluvil německy* „uměl jsem mluvit". *Pterodaktyl létal* „měl schopnost létat". Tu neběží o výše vyložené pojetí neaktuál-

nosti slovesného děje viděné z hlediska okamžiku komunikačního aktu, nýbrž o neaktuálnost vzhledem k době, na kterou odkazuje slovesný tvar v důsledku svého významu – vřazení děje do minulosti. Jako aktuální by se potom hodnotily děje, jejichž vyjádření lze doplnit výrazem „v daném okamžiku", např. *Čáp létal chvíli nad chalupou. Tehdy jsem mluvil německy* „právě mluvil, jindy zřejmě nikoli".

Slovesný predikát v přítomném čase pro aktuální děj časovou platnost propozice neomezuje, kdežto predikát v minulém, budoucím nebo přítomném čase pro děj neaktuální tak činí. I věty gnómické povahy jako *Lidstvo si přeje žít bez válek* mají svou – třebaže absolutně – omezenou časovou platnost danou lidským poznáním nebo vůbec existencí lidstva (tím spíše věty s výslovným omezením jako *O dovolené nešetříme*), zato věty s dějem aktuálním platí z hlediska okamžiku komunikačního aktu (absolutně) neomezeně. V případě češtiny se věc komplikuje ještě obecným charakterem slovanského slovesa, jež běžně nese odstín modálnosti (srov. varování v zoologické zahradě: *Zvířata kousou!* a angl. *These animals may bite!*) ve svém lexikálním významu. V případě řečové reakce (v bajce) jako *Liška, a mluví!* běží např. zároveň jak o vyjádření schopnostní modality, viz též E 3.5.3, tak i aktuálnosti (totiž: právě projevuje schopnost mluvení).

V každém případě obsahuje vyjádření aktuálnosti v přítomném čase ten zvláštní rys, že se aktuálnost vztahuje k okamžiku komunikačního aktu a s ním postupuje, odvíjí se. Naproti tomu vůči neaktuálnímu ději přítomnému, ale i vůči ději minulému a budoucímu je okamžik komunikačního aktu právě tím hodnoticím bodem, z něhož jsou vymezovány. Specifičnost přítomného děje neaktuálního při srovnání s dějem minulým a budoucím záleží v tom, že sice přítomný děj neaktuální platí mimo časovou mez postupující s okamžikem komunikačního aktu, ale přesto se může kterýkoli z jeho časových bodů s okamžikem komunikačního aktu ztotožnit, např. *V tomto půlstoletí létáme do vesmíru. V tomto století se lidstvo zříká válek.* V případě nemožnosti takového ztotožnění volíme čas minulý nebo budoucí.

5.4 Budoucím časem (futurem) se vyjadřuje dění následující po okamžiku komunikačního aktu (nebo alespoň jeho dokončení). Je to tedy dění nebo jeho etapa *(dopíšu to za chvíli)* se zřením k tomuto okamžiku zatím teprve zamýšlené, plánované, dosud nerealizované. Původce komunikačního aktu vyjadřuje budoucím časem svá očekávání. Budoucí čas je „slabším článkem" systému časů, tkví však v něm a jen zčásti plní funkce šíře pojaté modality. V důsledku toho je částečně uvolněn i vztah budoucího času k momentu komunikačního aktu: v případech jako *Uvařím ti čaj* není udán začátek děje.

U nedokonavých sloves vyjadřuje tvar pro budoucí čas odloučení od okamžiku komunikačního aktu, např. delší trvání děje po okamžiku KA: *Mamin-*

ka bude vařit oběd. Ponesu to opatrně. U dokonavých sloves vyjadřuje formálně prézentní tvar dokončení děje v budoucnosti. Časová platnost (takto chápaného) budoucího času dokonavých sloves obsahuje dějový moment, jímž je možno okamžik komunikačního aktu předstihnout. Do tohoto „předstižení" musíme započíst i vždycky existující možnost preparativního dějového stadia. Např.: *Uvaříme si spolu kávu. Všechna okna pozavírám.* Časová platnost těchto vět může souviset s okamžikem komunikačního aktu. Členy časového protikladu u dokonavých sloves, např. *uvařil jsem – uklidím*, mohou se v časové platnosti dotýkat, neboť minulý děj *(uvařil jsem)* může skončit až v průběhu děje druhého *(uklidím)*, třebaže ten skončí zajisté až za okamžikem komunikačního aktu.

V případech jako *Bratr bude doma (ale pospěš si!)* je tvar budoucího času jedním ze způsobů vyjádření jistotní modality (viz F 2). Budoucím časem lze vyjádřit i modalitu rozkazu: *Půjdeš! Budeš mlčet!* (patří tedy k typu F 1. 6.5.1).

5.5 Mezi mluvnickými časy je čas přítomný časem bezpříznakovým. Lze ho užít i na místech, kde běžněji sahámе po čase budoucím, nebo minulém. V obojím případě jako by byl děj předváděn před očima, není tedy pouze zpřítomněn, nýbrž zřejmě i zaktuálněn, srov.: *Tak sestra na spartakiádu jede! Karel IV. zakládá univerzitu pro český národ.* V druhém případě je využití přítomného času stylistickým prostředkem, jenž se nazývá historický prézens. Je to vlastně dramatický způsob referování, který jako by vedl posluchače na jeviště, kde by byl přítomen zážitku jako očitý svědek. Při setření aktualizačního charakteru splývá tento typ s vyjádřením registračního rázu (viz 5.2). Jinak však se tento stylistický prostředek velmi hojně vyskytuje i v lidové mluvě, např. *A jak ti tak, člověče, jdu, najednou slyším, jak kdosi přede mnou křičí, zastavím se a poslouchám* (o významu tvaru dokonavých sloves *uslyším, zastavím se* viz dále).

5.6 Zatím jsme počítali s běžnou komunikační interakcí, tu pak zejména s původcem komunikačního aktu, který postupující momenty v průtažné řadě „nyní" sám přímo prožívá. Při složitých potřebách vyspělé společnosti naší doby setkáváme se nezřídka i s případy, kdy dochází k zásadnímu zeslabení významu toho okamžiku komunikačního aktu, jenž nám při výkladu zatím sloužil jako spolehlivé časové rozmezí.

Tak především děj nemála děl krásné literatury se rozvíjí z jistého tzv. referenčního bodu (stanoveného slovesným tvůrcem), který je vypravěčem časově umístěn na začátku děje a s dějem, s jeho vývojem postupuje. Konzument uměleckého díla přenáší potom sám sebe jako pozorovatele do fiktivní doby, většinou minulé, někdy i budoucí, a s tím i latentní okamžik komuni-

kačního aktu v přítomnosti pozbývá na významu, čtenář, divák se totiž ze „svého" času vytrhuje. Historický prézens je zde konstantní, např.: *Ležím v trávě a dýchám, ležím a jenom dýchám. Zajíc přihopká na několik kroků, kulí oči a mele tlamičkou. – A pak usnu, neboť vzduch pod dubem a ticho mne ke spánku vždycky přivedou, jako tajemný, sladký zpěv do černé mořské hlubiny.* Tvar dokonavých sloves má v těchto případech platnost děje neaktuálního *(vždycky přivedou)* nebo se zřením k referenčnímu bodu (v minulosti) bezprostředně následujícího *(pak usnu)*. Názorný příklad vazby času na referenční bod poskytuje mluvnický čas scénických poznámek, např. *Přinášejí mrtvolu krále Jindřicha IV. v otevřené rakvi, šlechtici ozbrojení sudlicemi ji střeží. – Vystoupí kněžna Anna jako truchlitelka.* Uvedený děj se realizuje podle postupujícího referenčního bodu, který představuje přítomnost. Tvar dokonavého slovesa nese zde význam časové bezprostřednosti po předchozích dějích, popř. i scénického předpisu, návodu k nastávající činnosti.

V češtině se vyvinula i některá vyjádření pro stav vyplývající z někdejšího děje. Nemají své zvláštní postavení v soustavě časových tvarů slovesa, protože se tvoří jen příležitostně, zdaleka ne od všech sloves. Je to jednak typ *mám (měl jsem, budu mít) dopito*, jednak v lidovém jazyce ještě typ *jsem (byl jsem, budu) přimáčknutý (přimáčklý)*. Zde se ztrácí pojetí vázanosti na děj a převládá pojetí stavové s minulým časovým zařazením významového slovesa: *dopil jsem, přimáčkli mě*. Nicméně výsledný stav (vyplývající z minulé, už proběhlé činnosti) je netoliko spínán slovesy *mám, máš* ap., resp. *jsem, jsi* ap. s mluvnickou osobou, které se děj týká, nýbrž je druhotně hodnocen z hlediska okamžiku komunikačního aktu jako následně vklíněný do přítomnosti, minulosti nebo budoucnosti. Výsledný stav je tou situací, v níž se překlenuje časová perioda od vzniku činnosti k jejímu výsledku; nemusí mít konec a začátek, avšak časově zařazen je.

5.7 Slovesa nevyjadřují svým tvarem chronologicky přesně definovatelný čas, nýbrž trojí hledisko časovosti. Jazykem však nadto lze přesněji určit umístění děje v objektivním čase, a to pomocí ADVTemp, vyjádřeného zejména výrazy *nyní, právě, zrovna, vždy, často, ponejvíce, zpravidla, tehdy, loni, včera, předevčírem, dosud, doteď, minulý týden, minulé noci, zítra, pozítří, předtím, dávno, brzy, jakživ, zřídka, letos, dnes, dodnes, nazítří, dopoledne, odpoledne, ve dne, v noci, zrána, zanedlouho, co nevidět, napříště, každou chvíli, každý den, rok, tou dobou, v té době, svým časem, koncem měsíce, roku, chvílemi, napřesrok, příští den, týden, poslední tři měsíce* atd. Lineární vztah mezi ději vyjadřují výrazy jako *potom, posléze, nato, nakonec, dále* atd. Neznatelný je přechod příslovečných výrazů časových k okolnostním.

Uvedené výrazy mají zájmenný ráz, takže jejich časová platnost vystupuje přesněji toliko tehdy, známe-li souvislosti z komunikačního aktu nebo kontext

situační. (Srov. též M 2.3.). Je-li např. výraz *zítra* spjat povýtce s budoucností, děje se tak v důsledku běžného kontextu. Avšak už knižní výraz *nazítří* je v jiné časové souvislosti možný: *Nazítří se královská družina vydala (vydává) na lov.* Srov. též *Dávno budu spát věčný sen! Teď byl Jirka v koncích!* ap. Některé z těchto výrazů vážou se těsně na okamžik komunikačního aktu (např. *doteď*) nebo na referenční bod – tedy na vztahy vyjádřené časem slovesa –, jiné (např. *v té době, toho dne*) souvisí bezprostředně jen s referenčním bodem (tedy: v době, o které vyprávím), v důsledku svého lexikálního významu vylučují některé z nich užití v aktuálním významu, např. *vždy, často, ponejvíce, zpravidla, zřídka.*

Chceme-li referenční vztahy vyplývající z komunikačního aktu učinit obecně srozumitelnými a přesnými, musíme každý z nich spojit s určitým bodem časových souřadnic (popř. souřadnic prostorových) ze systému měr objektivního času, jinak by mohly být identifikovány jen partnerem komunikačního aktu. Relativně dokonalého zpřesnění, jedinečné referenční identifikace, se dosahuje užitím objektivních časových údajů, např. fixovaných v kalendáři. Míra přesnosti tu bývá různá, např. *Narodila se 15. února 1940 v Brně. Utkání se koná 30. června v 18.30 hodin* (ve stejné funkci jako: *bude se konat*). *Od 24. do 31. července dovolená* (podle situace: *bude, je*, tj. trvá, výjimečně: *byla*).

Posléze bývá časová platnost děje zpřesňována pomocí ADVTemp s předložkami *po, před, s, za, během* ap., např.: *Před odjezdem s ní promluvíš. Po srážce vlaku došlo mezi cestujícími k panice. S odchodem babičky se v domě ledacos mění. Současně s nástupem do práce obdržíte průkazku.*

5.8 Časové zařazení komunikačního aktu jako celku je komplexní sémantickou strukturou, jejímiž podstatnými složkami jsou vedle slovesných časů a časových adverbií též časové spojky. Dosud nás se zřením k časovému zařazení zajímal pouze okamžik komunikačního aktu. Ten určoval absolutní (základní) čas děje. Tento čas byl určen v zásadě morfologicky.

Vedle toho bývá čas slovesného děje určen syntakticky. Děje se tak (a) ve shodě s morfologickým vyjádřením času buď jako vztah k přítomnosti (*Myslím, že neví, kde bydlí ten člověk*), nebo jako vztah (pozitivní) k jinému času (předčasnost před minulostí: *Řekl, že tu knihu přečetl*; následnost po budoucnosti: *Řekne, že si poradí*). (b) Jindy ke shodě s morfologickým časem nedochází: srov. současnost s minulostí: *Řekl, že tu knihu čte*; současnost s budoucností: *Řekne, že se věci ujímá.*

Nezřídka je čas slovesného děje určen obsahově, popř. lexikálně, např. *Dovím se, jestli tento týden prožil na horách. Zítra se dovím, kde byl minulou neděli.* Někdy zůstává neurčen: *Řekl, že si tu knihu přečte.*

Za absolutní (základní) považujeme ten čas, jehož významem je přímý vztah děje k okamžiku komunikačního aktu. Je-li však děj časově určen oka-

mžikem jiného děje, jde o čas relativní. O „absolutní čas" běží ve větách hlavních a v těch větách vedlejších, kterým není bezprostředně ani zprostředkovaně nadřazena věta obsahová, kdežto v ostatních jde o čas relativní.

Časový poměr mezi vedlejší větou a větou ji řídící vyjadřují spojky časové. Při hodnocení poměru časů se v tomto případě vychází z děje věty vedlejší; takto se vyjadřuje současnost, např. *Když ho vidím, vzpomenu si na nebožku matku*; nesoučasnost, a to předčasnost, např. *Až nasbírá borůvky, dá se do jídla*, a následnost, např. *Než dojdeš domů, všechno cestou potrácíš*. Podrobněji viz odd. J 1.1.2.1.

Předčasnost před minulostí se vyjadřovala i zvláštním mluvnickým časem – předminulým; ten v běžné mluvě zcela zanikl, např. *Když byl obalil slepici hlínou, upekli ji*. Systém časů funguje ve spojitosti se systémem vidů. Ten je však na momentu komunikačního aktu zcela nezávislý.

6 DELIMITACE

6.0 Jednou z modifikací větné struktury, která je bezpodmínečným předpokladem jejího fungování jakožto výpovědi, je modifikace delimitační. Větná struktura na tom stupni abstrakce, který odpovídá toliko jejímu významu propozičnímu (vyplývajícímu z intenčního pole sémantického predikátu a lexikálního obsazení participantských pozic), se jako potenciální prostředek jazyka vztahuje k jakékoli množině z třídy situací, které mohou být touto větou označeny. Proto „označit situaci" předpokládá nejen připsat jí jistou propozici, nýbrž též vymezit, „delimitovat" množinu situací, k níž se výpověď v daném případě vztahuje. To se děje takovým způsobem, že do věty vstupují určité další sémantické rysy; vzhledem k jisté obdobě s jazykem formální logiky se též chápou jako operátory modifikující propozici.

Nositeli delimitačních rysů jsou hlavně výrazy substantivní. Vyplývá to z dvou předpokladů: jádro tohoto slovního druhu tvoří jména reálně existujících a smysly vnímatelných předmětů, takže substantiva mohou nejbezprostředněji plnit referenční funkci jazyka, tj. zajišťovat vztahy znakové roviny k rovině mimojazykové skutečnosti, zatímco slovesa jakožto predikáty vyjadřují především vztahy mezi objekty; dále substantiva jsou svou schopností vstupovat do protikladu singulár : plurál dobře uzpůsobena k tomu, aby jimi mohly být pojmenovány jevy jakožto prvky tříd. Výrazové prostředky delimitace přistupují pak k substantivům jako členy rozvíjející (atributy) – můžeme je nazvat delimitátory –, např. *tento zaměstnanec, všechna okna*, nebo příslušná syntaktická pozice je obsazena zájmenem nebo i substantivem, v jehož významové struktuře je delimitační význam již obsažen (např. zájmeno *někdo* nebo vlastní jméno); to se může projevit i v skladu morfematickém.

Některé složky významu sloves a slovesných tvarů mají rovněž charakter delimitační, avšak vždy je pak možno delimitační význam alternativně vyjádřit i jinak, nebo jej užitím specifického prostředku, delimitátoru, ještě zduraznit. Velmi často též splývá význam „vyčlenění jevů z množiny" s významem „opakování v čase", což je u jmen dějů přirozené. Tak zejména je možno vidět delimitační významové rysy v kategorii slovesného vidu: slovesa dokonavá mutační vyjadřují, že patiens byl dějem zasažen v úplnosti, celý: *Očesal jablka ze stromu* „všechna". *Umyla podlahu* „celou": naproti tomu z vět se slovesy nedokonavými tento význam nevyplývá: *Česal jablka. Mylo podlahu.* Ještě výrazněji vystupuje význam úplnosti u perfektivních distributiv: *Obránci vystřílelí granáty na nepřátelské pozice*, na rozdíl od sloves nedistributivních, a to i dokonavých: *obránci vystřelili granáty* . . .

Na delimitační modifikaci větné struktury se může podílet sloveso i významovou kategorií neaktuálnosti. Jestliže participantní substantiva mají tvar množného čísla, nebo jestliže mají tvar singuláru, ale ten má význam generický, splývá význam opakování situace v čase s významem výskytu množiny situací mimo čas: *Zde nosí venkované v neděli ještě kroje* (o členech třídy venkovanů se říká, že nosí kroje). Náležitě se pak platnost výpovědi o podmnožině (význam částečnosti) vyjádří stejně jako občasnost: *venkované nosívají kroje* (o některých venkovanech se říká, že nosí kroje, ovšem též o všech venkovanech se říká, že občas nosí kroje). Tento význam se pak explicitně může vyjádřit i ve slovesné (predikátové) frázi: *venkované vždy / někdy nosí kroje.* Podobně naznačí tento význam spojení tvarů pomocného slovesa *moci* s infinitivem slovesa významového: *Bobule kanadské borůvky mohou dorůst i velikosti třešně* „některé bobule dorůstají . . .". Delimitační význam je zřejmý zejména v případech, kdy opakování vzhledem k významu věty nepřichází dost dobře v úvahu: *Lidé bývají závistiví. Lidé jsou občas závistiví* (vedle *Někteří lidé jsou závistiví*).

Podobně jako o větě, lze tím spíše o substantivu předpokládat, že jako jednotka lexikálního systému jazyka je prostředkem pro označení kteréhokoli předmětu (osoby, zvířete, věci), které vyhovuje jeho významu: proto např. subst. *sud* může označit libovolný předmět, který je „válcovitou nádobou s kruhovými dny". To platí nejen o jevech předmětné (substanční) povahy, nýbrž též o dějích a vlastnostech, např. *běh, ctižádost.* Třída jevů takto pojmenovaných se nazývá extenzí (extenzionálním významem, referenčním potenciálem, rozsahem významu) daného jazykového výrazu; delimitační modifikací je pak z extenze vyčleněna jeho reference. Extenze je tedy vlastností potenciálních jednotek jazyka, reference pak takových, které mohou být (nebo jsou) použity ve výpovědi o mimojazykové skutečnosti (ve výpovědní události).

Podle toho, kterého aspektu reference se delimitace týká, lze rozlišovat delimitaci identifikační a kvantifikační, nebo jednoduše řečeno identifikaci a kvantifikaci. (Tímto rozdílem se ovšem reference nevyčerpává.) Výrazy, jejichž hlavní funkcí je vyjadřovat tyto významové rysy, se podle toho nazývají identifikátory, resp. kvantifikátory.

6.1 IDENTIFIKACE

6.1.0 Identita objektů je vlastnost, která nevyplývá z významu slova, tedy z těch jeho vlastností, které vymezují objekt jako prvek nějaké třídy, nýbrž

z těch, které objekt určují jako individuum. Jde zejména o charakteristiky jeho umístění v prostoru a v čase; tyto charakteristiky musí umožnit, aby objekt – byť i několikrát pojmenovaný různým způsobem – byl vždy identifikován jako týž. Z tohoto hlediska může tedy existovat mezi objekty jen dvojí vztah: totožnost, nebo různost. Obvykle se uvažuje o dvou až třech identifikačních rysech:

6.1.1 **určitost** (jedinečnost)

Je inherentním znakem vlastních jmen; jejich základní funkcí je totiž právě objekt jednoznačně identifikovat: *Josef Dobrovský, Rakovník, Lomnický štít.* Určitá jsou i jména, která nabývají významu jedinečnosti vztahem k osobě známé ze situace (zpravidla k mluvčímu) nebo z kontextu: *maminka, nejstarší bratr.* Podobnou povahu mají tzv. individuální popisy, tj. fráze skládající se z několika substantiv, z jejichž spojení teprve vyplývá, že vždy označují jednoprvkovou množinu: *Beethovenova opera, průliv mezi Atlantským oceánem a Středozemním mořem.* Určitost je rovněž inherentně spjata s tzv. výrazy indexovými; ty vlastně nemají extenzi, ale v aktuálním použití, ve výpovědní události, reference nabývají: např. *ty, zde, dnes* (referentem je adresát projevu, místo projevu, den projevu). Rovněž tak v adjektivech přivlastňovacích je obsažen rys určitosti, protože se vztahují zpravidla k určitému „vlastníku": *obráncův odkop* „odkop určitého, jedinečného obránce", podobně: *tkadlenin rekord, malířův ateliér;* (ale fráze *ateliér malíře, malířský ateliér* mohou přivlastňovat i jiným, nejedinečným způsobem). Často se ovšem v jednom názvu objeví výrazy zastupující různé kategorie: *nynější* (indexový výraz) *ministr financí* (individuální popis) *ČSR* (vlastní jméno) – jako celek individuální popis.

Samostatnými prostředky k vyjadřování rysu určitosti jsou identifikátory deiktické povahy. Identifikují objekt odkazem k skutečnosti (exofora, deixe situační), např. *tamhleten* – tu je neodlučnou součástí jazykového prostředku gesto, kterým mluvčí ukazuje – nebo ke kontextu (endofora, kontextová deixe) , např. *ten.* Nejfrekventovanější identifikátor určenosti, *tento,* plní obojí funkci; jiné plní převážně jednu z nich, ale ne zcela výlučně (např. *tenhle* je prostředkem deixe situační, ale objeví se i jako identifikátor endoforický, ovšem s jistým pejorativním odstínem). Endoforické odkazování je jedním z konstitutivních činitelů textové návaznosti (koheze), viz M 2.2.1–2. Termínu „identifikátor" se užívá zpravidla právě jen pro delimitátory endoforické, tedy o těch výrazech, jež signalizují referenční totožnost objektů, které jsou víckrát označovány v průběhu textu. Delimitační rys obsahují i substantivní zájmena nebo zájmenná adverbia ukazovací; jsou ovšem zároveň nositeli velmi širokého kategoriálního významu „věc" *(To (toto)* „tato věc" *je mateřídouška),* „místo" *(Tamhle* „na tomto místě" *jsem bydlel),* „děj" *(Tančit, to(hleto) jsem nikdy*

pořádně neuměl). V češtině máme dvojice delimitátorů pro odlišení bližšího a vzdálenějšího předmětu: *tenhle(ten) – tamhle)ten, tento – onen.* Ve spojení s inherentně určitými názvy ztrácejí ovšem určité identifikátory své opodstatnění a stávají se prostředky s jinou funkcí: *Ten Pavel není žádný hlupák. Ta (naše) maminka se naběhá!* U individuálních popisů se však endoforický identifikátor určitosti někdy objevuje: *Blížili jsme se k Gibraltaru. Tento průliv mezi Atlantským oceánem a Středozemním mořem je až 44 km široký.*

Endoforické odkazování směřuje buď ke kontextu předchozímu – pak mluvíme o anafoře, nebo k textu následujícímu – v takových případech jde o kataforu.

Pozn.: Anaforický adjektivní delimitátor je obvykle nepřízvučný; naproti tomu kataforické *ten* apod. je intonačním centrem. (O substantivních zájmenech a zájmenných adverbiích to platí jen do jisté míry.) Rozdíl mezi těmito odkazovacími prostředky dobře vynikne, jestliže je substantivum, které rozvíjejí, ještě determinováno vedlejší větou atributivní. U subst. rozvitého prostředkem anaforickým stojí přívlastková věta nerestriktivní a substantivum, které ve fázi dominuje, nelze elidovat; kataforické odkazování uvádí naopak substantivní frázi s vedl. větou restriktivní a elidovat je možno buď delimitátor, nebo dominující substantivum. Srov.: *Na nádraží jsem si tehdy koupil Dykova Krysaře; (ta) kniha, za kterou jsem dal poslední peníze, se mi pak stala jednou z nejmilejších.* Ale: *Každému z nás se líbí na mnoha místech světa, ale to místo (to, kde jsme trávili . . . / místo, kde jsme trávili), kde jsme trávili své dětství, má zvláštní, magické kouzlo.*

Sémantický rys určitosti není však v češtině vyjadřován závazně; někdy tento význam vyplyne jenom z různých nápovědí v kontextu. Protože substantivní název určitý patří obvykle k známé informaci, z hlediska aktuálního členění výpovědi se substantivní prvek v tématu hodnotí zpravidla jako určitý: *Lodník stál na přídi a mával praporkem.* Tuto domněnku podporuje i fakt, že významový rys neurčitosti, pokud je v tématu, musí být závazně signalizován delimitátorem: *Nějaký lodník stál na přídi a mával praporkem.*

6.1.2 neurčitost

Delimitátorem neurčitosti je především zájmeno *nějaký.* U zájmen ostatních se užívání řídí podle toho, zda jde o neurčitost specifikační, nebo nespecifikační. Delimitační rys „specifikovaný" se uplatňuje v substantivních pozicích vět označujících především děje reálné. Hlavním znakem tohoto typu reference je, že má smysl požadovat identifikaci nazvaného objektu: *Jan si koupil jakousi / jednu zajímavou knihu* („Jak se jmenuje ta kniha?"). Podobně: *Říkal mi to jistý řidič autobusu. Kdosi hrál u otevřeného okna na flétnu. Kdesi kdysi (jednou) žil jeden král. Může dojít k alergizaci na určitou chemickou látku.*

Naproti tomu u výrazů s delimitačním rysem neurčitosti nespecifikované je výběr prvku třídy otevřen, nebyl dosud proveden (proto se tento typ reference častěji objevuje u výpovědí o ději hypotetickém): *Ať to udělá kterýkoli žák páté*

třídy! Vezmi si aspoň kousek čehokoli. Kytaru můžete koupit v kterémkoli obchodě / kdekoli.

Je tedy zřejmé, že specifikovanost vyjadřují zejména delimitátory se sufixem *-si*, nespecifikovanost je spojena se sufixem *-koli*, ať již jde o atributivní zájmena, samostatná zájmena substantivní nebo zájmenná adverbia. Zájmena s komponentem *ně-* se však objevují v obojí funkci: *Někdo hrál u otevřeného okna na flétnu. Vezmi si aspoň kousek něčeho!*

6.2 KVANTIFIKACE

Kvantifikace je ve své nejprostší podobě významový rys vyjadřující počet prvků třídy, pro který daná výpověď platí. Jako kvantifikátory se tady uplatní především všechny číslovky, ať určité nebo neurčité (*tři, pět, mnoho, pár*), dále některá adjektiva (*mnohý*), substantiva (*hromada, hrstka*), zájmena (*málokterý*), adverbia (*hodně, trochu*). Delimitátor *jeden* vyjadřuje počet, jen pokud má větný přízvuk, jinak je delimitátorem neurčitým, a to specifikačním. *Vzala si jen jednu knížku* „ne více" na rozdíl *Vzala si jen jednu knížku* „nic jiného než knížku"). Počet „jeden" je však dostatečně charakterizován i jen singulárem substantiva: *Objednal jsem si (jeden) dvoulůžkový pokoj. Kup mi (jeden) rohlík!*

Vzhledem k třídě, ale také k celku vymezenému jinak, zejména kontextem, se též rozlišují kvantifikační rysy úplnosti (totality) a částečnosti (partiality). Na rovině propozičního významu se pak často tyto rysy vyjadřují jako logické operátory (kvantifikátory), tzv. kvantifikátor obecný a kvantifikátor částečný, existenční. (Proto užití pojmu „kvantifikátor" je v jazykovém popisu dvojznačné; takto lze samozřejmě označit i jazykové výrazy přirozeného jazyka, které kvantifikační význam vyjadřují.) V češtině jde především o zájmena *všichni, každý*, resp. *některý, jiný, ostatní*. V jiných typech deiktických slov se vyjadřuje kvantifikace prostředky morfologickými: *vždy, všude, někdy, jinak* atd. Tím, že kvantifikátory zároveň k celku v kontextu zmíněnému odkazují, fungují též jako prostředky identifikace, nebo alterace. Viz též M 2.2.1-2.

O selektivním užití číslovky mluvíme tehdy, jestliže kvantifikátor vyčleňuje jistý počet prvků z množiny, která je předem nějak omezena, zejména dána kontextem: *Pět z chlapců* „známých" *si hrálo před domem, ostatní byli na zahradě*. Téměř pravidlem má selektivní význam zájmeno *některý* (u *někdo, někdy, nějak* atd. je selektivní interpretace možná, pokud to kontext dovolí: *Někdo si hrál před domem, ostatní byli na zahradě*). Selektivní význam mívá i číslovka rozvíjející substantivní výraz v tematické pozici: *Pět / několik chlapců si hrálo před domem* (na rozdíl od *Před domem si hrálo pět chlapců*, kde se v pozadí kvantifikace žádná uzavřená množina nepředpokládá).

6.3 Identifikace a kvantifikace vystupují jako dva aspekty delimitace vždy spolu: *Tato kniha* „jedna" *mě zaujala / zaujala mě jedna kniha / chci si vypůjčit kteroukoli knihu o netopýrech* „jednu". *Tyto tři knihy mě zaujaly / zaujaly mě tři knihy* „jakési" */ chci si vypůjčit tři kterékoli knihy.* Jde-li o počet „jedna", nespojuje se číslovka obvykle s identifikátorem, pokud není třeba počet zvlášť zdůraznit: *Tato jedna* (spíše:) */ jediná kniha mě zaujala.* U jiných kvantifikátorů není nevýznamné pořadí: jestliže identifikátor stojí až za kvantifikátorem, obvykle se kvantifikátoru užívá selektivně: *několik těchto pravidel* „několik (pravidel) z těchto pravidel" na rozdíl od *těchto několik pravidel* „zmíněných několik pravidel".

6.4 Avšak i výrazovými prostředky kvantifikace se vyjadřují někdy oba významy zároveň, zejména u význ. rysu úplnosti, totálnosti (u obecného kvantifikátoru) – kladné i záporné. Úplnost je sice charakteristika kvantitativní, ale předpokládá již svou samou podstatou, že jde o celek vymezený, a tedy známý, určitý. O úplnosti totiž zpravidla mluvíme v souvislosti s množstvím konečným, ohraničeným; celek může být navíc výslovně identifikován *(všichni tito / oba chlapci),* uveden počtem *(všichni tři chlapci)* nebo vymezen popisně pojmenovací propozicí *(všichni, kteří o tom věděli).*

Delimitátory úplnosti jsou „totalizátory" jako *všichni, všechno, všude, vždy,* ale i „negátory" *žádný, nikdo, nic;* se zájm. *všichni* je v podstatě synonymní *každý,* má však navíc rys distributivnosti, takže v některých kontextech může být takto vyjádřena např. postupnost: *Do těsta přidáme vejce a každé dobře zatřeme.* Ve spojení s kvantifikátorem určitého počtu jde pak ovšem o úplnost počtu skupin: *všech pět chlapců* je jiné než *každých pět chlapců* „každá pětice". Je-li úplná množina toliko dvoučlenná, má čeština pro její označení delimitátor *oba / obě.* Přestože vyjadřuje v sobě i údaj o kvantitě, může se ještě s číslovkou *dva* spojovat (takže se počet vlastně vyjadřuje dvojmo): *Oba dva chlapci přišli* (zároveň vyjadřuje ovšem i význam identifikační).

Neohraničená úplnost přichází v úvahu tehdy, jde-li o nespecifikovanou neurčitost platnou pro celou třídu; pak je *všichni, každý* synonymní s delimitátory se sufixem *-koli: To ti potvrdí všichni / každý / kdokoli. Kytaru můžete koupit v každém / v kterémkoli obchodě / všude.*

Zápor u *každý, všichni* má týž význam jako *jen někteří: Stane se pak, že ne každý ze soutěžících dostane otázku ve stejné kategorii.* Jestliže se neúplnost celku blíží úplnosti, vyjadřuje se zvláštními prostředky: *téměř / skoro všichni, všichni až na ... / s výjimkou ... / bez, vyjma ...* apod. Úplnost množiny vyjadřuje i adj. *celý,* pokud dominující subst. vyjadřuje kolektiv zejména metaforicky: *Věděla to celá třída, celý dům* „všichni žáci, obyvatelé".

Úplnost třídy může vyjadřovat i singulár substantiva; je pak synonymní s plurálem: *Student* „všichni studenti" *by měl na konci studia vědět, v kterém*

oboru bude pracovat. Než zvířata usnou, pes se otočí několikrát do kruhu, ježek se stočí do klubíčka . . .

Mezi delimitátory úplnosti patří i negátory jako *žádný, nikdo, nic, nikam* aj. Popírají platnost výpovědi pro celou třídu, někdy však jen pro okruh prvků vyplývajících z kontextu: *Čekal jsem celý večer, ale nikdo* (tj. žádný očekávaný člověk) *nepřišel. Měl jsem jet služebně do Brna, ale nepojedu nikam* (tj. nepojedu do Brna), *raději si vyrazím na chalupu.*

6.5 Do celku vymezeného kvantifikátorem nebo delimitátorem obecnosti může být zahrnut mluvčí, nebo posluchač: *Dva půjdeme podél potoka, ostatní mohou jít lesem. Oba si vezměte gumové holínky. Každý dáme dobrý pozor, abychom neztratili orientaci. Někteří jste jistě unaveni, ale k hřebeni už není daleko.* V těchto případech kvantifikační rys modifikuje substantivní pozici, která je lexikálně neobsazena, přesněji řečeno vyjádřena jen morfologickou shodou na tvaru verba finita. (Není proto nutno ani v těchto případech považovat kvantifikátor za syntaktický člen jiné platnosti, než funguje-li jako atribut u substantiva.) Viz též 3.3.4.

G ZMNOŽENÍ SYNTAKTICKÉ POZICE

0.0 V podstatě každou skladební pozici je možno obsadit skupinou vytvářenou dvěma nebo více členy, aniž je některý z těchto členů jiným členem skupiny dominován, tzn. aniž je jeho užití podmíněno užitím členu jiného. Členy skupiny jsou tedy z hlediska výrazového obvykle samostatné a většinou rovnocenné, takže věta je často přijatelná, i když některý z členů této skupiny vypustíme nebo zaměníme jejich pořadí: *Matka a Petr / Matka s Petrem jsou doma. B. Smetana, zakladatel české národní hudby, se narodil v Litomyšli. – Matka je doma. Petr je doma. Petr s matkou jsou doma. B. Smetana se narodil v Litomyšli. Zakladatel české národní hudby se narodil v Litomyšli. Zakladatel české národní hudby B. Smetana se narodil v Litomyšli.*

Pokud mají členy skupiny některé morfologické kategorie stejné, zpravidla mezi nimi zjišťujeme tvarovou shodu; ta však neplyne z nadřazenosti jednoho členu vůči druhému, nýbrž z faktu, že zaujímají touž syntaktickou pozici, mají týž vztah k dominujícímu členu (srov. však též 1.5.1). (Výraz nadřazenosti však bývá spatřován v omezeních kladených na shodu přísudku, je-li skupina umístěna v pozici subjektové; srov. *Maminka s Petrem byli / byla – *byl doma. Novák, opora mužstva, / Opora mužstva Novák vyrovnal – *vyrovnala.*) Členy skupiny bývají spojeny spojkami nebo jinými výrazy, anebo prostě juxtaponovány, tj. položeny asyndeticky za sebou; pak se připojují buď splývavě, nebo nesplývavě, s pauzou (viz 2.0.2).

Zmnožení je rovněž syntaktickým vztahem. Na rozdíl od dominace se však nepodílí na několikastupňové relační struktuře věty, a tedy nevytváří funkční pozice větných složek, nýbrž řadí vedle sebe několik složek s touž funkcí. Proto nijak nepřispívá k té stránce větné struktury, která ji charakterizuje jako gramatikalizovanou formu výpovědi. Z toho důvodu též odlišujeme syntagma, spojení členů na principu dominace, od skupiny, obsahující pozici zmnoženou. Zmnožení je vedle dominace další, zcela odlišnou dimenzí skladební struktury; do dominačních vztahů vstupuje skupina jako celek, je jediným větným členem.

Vztahy mezi složkami skupiny, vybudované na principu zmnožení, jsou velmi rozmanité. Někdy se vyjadřují spojovacími prostředky, často se však jen vyrozumívají z lexikálního obsazení pozic ve skupině. Mohou spájet členy holé, zmnožené i fráze. Na obdobných významových a většinou i formálních principech jsou vybudovány některé vztahy souvětné; podrobněji jsou tyto případy probrány v oddílu J. (Tam se najdou příklady; v části G mají jen upozornit na příslušné paralely.) Vztah zmnožení může překračovat dokonce i hranice věty. Chápeme-li zmnožení jako syntaktický proces, platí, že může být rekurzívně opakován.

Podle hledisek formálních i významových lze rozlišit dva typy vztahů, koordinaci a adordinaci.

0.1 Jednotlivé složky koordinační skupiny (několikanásobného větného členu) označují různé referenty, mají odlišný referenční potenciál. Sémantickou náplň koordinačního vztahu představují spojení, která lze chápat ve smyslu logických vztahů konjunkce a disjunkce (alternativy) s jistými modifikacemi (jde tedy o prosté konstatování souběžného výskytu daných entit, bez zřetele k jejich možným specifickým vzájemným vztahům). Viz odd. 1.2.1 a odd. 1.2.2.

Koordinace má k dispozici specifické a pro ni typické výrazové prostředky, jež se nazývají parataktické (souřadicí). Podobně je tomu u dominace, kde mluvíme o spojení hypotaktickém. Mezi dominací a hypotaxí, stejně jako mezi koordinací a parataxí, neexistuje však vztah vzájemně jednoznačného přiřazení, nýbrž jen vztah afinity (preference). V některých případech může být spojení charakteru koordinačního vyjádřeno hypotakticky (např. *Matka s Petrem jsou doma* – participanty „matka" a „Petr" mají týž vztah k predikátu, touž větněsémantickou roli, avšak složka *s Petrem* není výrazově rovnocenná s první složkou, *matka*, jak ukazuje i shoda). Naopak se může parataktický vyjádřit spojení dvou složek, zejména dvou větných propozic chápaných jako obsahově na sobě závislé; srov. odd. 1. 1. Mezi hypotaxí a parataxí (a do jisté míry i mezi dominací a koordinací) tedy neexistuje ostrá hranice, což se projevuje existencí případů přechodných.

0.2 Adordinační skupina je konstruována tak, že se její složky potenciálně vztahují k témuž referentu. (Referenční totožnost může být částečná, stačí, aby mezi extenzionální platností složek byl vztah inkluze: *K tomu používáme některé chemikálie, zvláště aldehydy a kysličník osmičelý.*) Z hlediska sémantického je adordinace vztahem velmi různorodým; je i v rámci zmnožení spíše kategorií zbytkovou, „nekoordinací". Zde přijaté pojetí je nejblíže široce chápané apozici, a to jako „vztahu široké totožnosti".

1 KOORDINACE

1.0 Koordinace spojuje výrazy téže syntaktické platnosti, s touž sémantickou roli a s touž funkcí v rámci aktuálního členění. Výrazy ve vztahu koordinace tvoří koordinační skupinu neboli několikanásobný větný člen. Jednotlivé složky koordinační skupiny označují skutečnosti různé, jsou na sobě významově nezávislé, ale mají něco společného, co v dané souvislosti zdůvodňuje jejich spojení. Poněvadž však toto „společné" závisí jednak na našich předpokladech a naší znalosti světa, jednak na kontextu a situaci dané výpovědi, nelze dost dobře pro možnost koordinování stanovit přesná sémantická pravidla nebo omezení.

Příklady na koordinaci výrazů různé syntaktické povahy:

(1) *Jan mi daroval velkou zelenou vázu a hezký modrý popelník. Přišel Karel a Marta i tatínek s maminkou. Řekl mi, že máme přijít zítra a že máme přinést veškerou dokumentaci.* (2) *Hrozně se divil a ptal se, proč jsem nepřišel dřív. Když jsem to viděl, řekl jsem si, že raději půjdu pryč, ale vzpomněl jsem si, co jsem vám slíbil, a zůstal jsem doma.*

Koordinovat lze jak syntaktické členy, tak samostatné výpovědi (věty, souvětí). V případech typu (1) jde o koordinaci ve vlastním smyslu, o spojení syntakticky rovnocenných jednotek, které jsou společně podřazeny jednomu členu dominujícímu (neboli zaujímají týž stupeň, tutéž pozici v dominační hierarchii věty). Těmito větnými členy mohou být jak fráze (výrazy nevětné povahy), tak věty vedlejší (popř. bloky vedlejších vět). Výsledkem teto koordinace je několikanásobný větný člen (koordinační skupina). Koordinovat lze i výrazy nevětné s větnými (tzv. koordinace smíšená – viz 1.8.1). Tyto typy koordinace je možno nazývat koordinací začleněnou. Naproti tomu koordinace typu (2) má povahu koordinace nezačleněné: jde o spojení jednotek majících charakter samostatných výpovědí (tj. vět „hlavních" nebo souvětí podřadných), jehož výsledkem je tzv. souvětí souřadné (resp. „složité"), které má spíše povahu spojení textového. V kapitole G bude věnována pozornost převážně jen koordinaci začleněné.

Mezi koordinací výrazů nevětných a koordinací vět (začleněnou i nezačleněnou) existuje přechodné pásmo, a to – viděno z hlediska koordinace začleněné – v případech několikanásobného predikátu. Na chápání jednotlivých případů má vliv celá řada faktorů; viz odd. J 0.3.

1.1 VYJADŘOVÁNÍ KOORDINAČNÍHO VZTAHU

1.1.0 Významový vztah koordinace se vyjadřuje těmito výrazovými prostředky:

(a) juxtapozicí, tj. bez užití spojovacích výrazů (tzv. spojení asyndetické);
(b) parataxí, tj. pomocí spojovacích výrazů parataktických, souřadicích (tzv. spojení syndetické, včetně polysyndetického);
(c) hypotaxí (jen okrajově), tj. pomocí spojovacích výrazů hypotaktických, dominačních (podřadicích) nebo předložkových pádů.

Nejvlastnějším způsobem vyjádření koordinace je parataxe. Hranice mezi ní a juxtapozicí není ostrá a projevuje se plynulým přechodem příslovcí ke spojkám. Při hypotaktickém vyjadřování koordinace, která má, zejména u koordinace členů nevětných („členské"), ráz periferní, vnášejí se do významového vztahu rysy spojení dominačního.

1.1.1 Juxtapoziční formy koordinace

Juxtapozice je nulová signalizace syntaktického vztahu, prosté položení dvou členů za sebou. Juxtapozičně se spojují především věty. Např. *Jděte mi k šipku, kdopak by do takové houpačky sedal, to je tak pro vás.* Řidší je juxtapozice členů: *Nestačil odpovídat na dotazy, poznámky, připomínky.* V mluveném jazyce je s juxtapozicí spojena i signalizace intonační, tj. mezi členy je předěl s tzv. pokračovací polokadencí.

Za juxtapoziční vyjádření koordinace členů považujeme pouze spojení zcela bezespoječná. Ve vícečlenných skupinách stává totiž spojka zpravidla teprve mezi posledními dvěma členy, např. *Měl v tašce knihy, sešity, penál, pravítka a svačinu.* Prvé členy této koordinační skupiny nejsou spojeny juxtapozicí, nýbrž parataxí vyjádřenou spojkou *a*, která je však mezi předními členy skupiny vynechána. Elipsa spojky je tu zcela normální a opakování spojky, tzv. polysyndeton, se pociťuje jako způsob příznakový, se zvláštním stylistickým zabarvením. Spojka mezi posledními členy koordinační skupiny označuje tedy vztah mezi všemi členy skupiny.

1.1.2 Parataktické formy koordinace

Základní a typickou výrazovou formou koordinace je parataxe. Především jde o spojky zvané souřadicí. Jejich funkci mohou plnit někdy také příslovce nebo částice.

1.1.2.1 Souřadicí spojky jsou buď jednoduché, nebo dvojité. Jednoduché spojky jsou např. *a, i, ani, ale, avšak, nebo, či.* Počítáme k nim i spojovací prostředky víceslovné, složené ze dvou, popř. i více slov tvořících spolu jeden těsný celek, stojící ve větě mezi oběma spojovanými členy; např. *ba i, ba ani, ale i.* Dvojité (vícedílné, několikanásobné) výrazy spojkové jsou buď opakované *(i – i, ani – ani)*, nebo různoslovné *(nejen – ale i, sice – avšak* aj.*)*. Skládají se ze dvou částí: prvá část uvádí první z koordinovaných členů a zároveň (předem) signalizuje člen druhý, druhá část připojuje druhý z koordinovaných členů. Srov.: *Měl ženu a děti. Měl ženu, ba i děti* a *Měl nejenom ženu, ale i děti. – Měl ženu, ale děti neměl* a *Měl sice ženu, ale děti neměl.*

Pozn.: 1. Tyto spojkové výrazy dvojité je třeba lišit na jedné straně od víceslovných spojek jednoduchých, na druhé straně od stylisticky motivovaného opakování téže spojky (tzv. polysyndeton).

2. Dvojité (několikanásobné) spojovací prostředky opakované, *i – i, ani – ani* mají blízko k prostému opakování spojky, jak ukazují věty, v nichž je koordinováno více členů než dva, a zvláště případy, kde před prvým koordinovaným členem spojka nestojí. Srov.: *Nemám ani chuť, ani čas, ani peníze. Nemám chuť, ani čas, ani peníze.*

1.1.2.2 Ve funkci souřadicích spojek stávají jednoduchá příslovce nebo částice, jako např. *také, dokonce, naopak, zato* aj. Např.: *Byl mrzutý, dokonce hrubý. Tentokrát jsem nepřišel pozdě, naopak příliš brzo.*

Vyskytují se též víceslovné spojovací výrazy skládající se ze dvou výrazů nespojkových nebo nespojkového výrazu a spojky; např. *jakož i, a přece, jinak ovšem* apod.: *Dobrovský, Šafařík, jakož i jejich básničtí a vědečtí vrstevníci. Jeho práce byla obrovská, a přece k ničemu.*

Parataktická spojení s příslovci představují formu přechodnou mezi juxtapozicí a parataxí: příslovce přecházejí k spojkám. Taková příslovce, která nemají platnost větného členu, stávají se skutečným spojovacím prostředkem; přitom se oslabuje až ztrácí jejich lexikální význam: např. *Přišel se omluvit, nové sklo ovšem nepřinesl.* Tak vznikaly spojky v minulosti, a i v dnešní češtině. Míra ztráty lexikálního významu bývá různá a tak právě vzniká plynulý přechod od příslovcí k spojkám, který lze těžko přesněji členit. Lze přitom zjišťovat různé tendence; tak např. dvojité výrazy složené ze stejných lexémů mají zpravidla značně blízko k dvojitým spojkám (*jednak – jednak; tu – tu* ap.). Viz též odd. IV 1 H.

1.1.3 Hypotaktické formy koordinace

Hypotaxe je základní, typickou formou pro vyjádření dominace. Někdy však se jí užívá i v případech, kdy významový vztah mezi komponenty je koordinační. Je tomu tak zvláště v psaném jazyce, který preferuje spojení těsnější.

V jazyce mluveném objevuje se tendence opačná a paratakticky bývají vyjadřovány i vztahy dominační. Dochází-li ke zkřížení významu a formy, projevuje se to trojím způsobem: vznikem homonymních spojení, znejasněním hranic mezi dominací a koordinací a konečně, při neúnosném rozporu mezi obsahem a formou, stylistickými chybami. Vždy je to způsobeno tím, že hypotaxe vnáší do koordinačního vztahu něco z významů dominace a naopak parataxe vnáší do významu dominace prvky koordinační.

Mezi prostředky, které jsou formálně hypotaktické, ale jichž se užívá v koordinačním vztahu, jsou jednak takové, které nemohou mít žádnou jinou platnost než koordinační, jednak takové, které vyjadřují jindy, a to primárně, vztahy dominační.

Jen první z nich můžeme chápat jako hypotaktické prostředky čistě koordinační platnosti. Při spojování členů je to pouze příslovce *místo: Místo do Děčína jel do Chomutova.* Tato věta je významově shodná s odporovacím spojením vět *Nejel do Děčína, ale (jel) do Chomutova.*

Druhou skupinou hypotaktických prostředků užívaných i pro vyjádření koordinace jsou ty, které vyjadřují jindy, a to primárně, vztah dominační. U nich dochází k uvedenému zkřížení významu a formy a jeho důsledkům.

U koordinace členské jde především o konstrukce s předložkou *s*. (Řada dalších výrazů, jako *kromě, mimo, vedle* aj., je jistě koordinaci blízká, avšak o koordinaci ve vlastním smyslu tu nejde.) Spojení s předložkou *s*, která je ve významu koordinačním přijatá a ustálená a je také známa z mnoha jiných jazyků (tzv. sociativ), dobře ukazuje na zmíněný přechod mezi koordinací a dominací.

Porovnejme následující příklady: (1) *Otec s matkou šli do divadla.* (2) *Otec s matkou šel do divadla.* (3) *Otec šel s matkou do divadla.* – (4) *Muž se psem se vřítili do zahrady.* (5) *Muž se psem stál u vrat.* (6) *Muž stál se psem u vrat.* – (7) *Žena s květinami vešla do domu.* (8) *(Děti zlobily.) Otec s matkou přišli do dětského pokoje.* (9) *(Děti zlobily.) Matka s otcem přišli do dětského pokoje.* Ve větě (1) je koordinovaný subjekt; beze změny významu můžeme větu změnit na *Otec a matka šli do divadla.* Koordinační význam ve větě (1) se projevuje i v plurálové shodě přísudku. Víme, že shoda slovesa s několikanásobným subjektem nemusí být nutně plurálová. Je tomu tak u věty (2), kterou však lze interpretovat dvojím způsobem: buď jako synonymní s větou (1), nebo s větou (3). Ve větě (3), jak ukazuje slovosled, nemá *s* + pád substantiva úlohu druhého členu hypotakticky vyjádřené koordinace, ale je příslovečným určením, tedy jiným větným členem než člen *otec*. Pro prvé dva příklady je charakteristické to, že spojované členy jsou si velmi blízké co do lexikálního významu. V příkladech (4) a (5), kde v lexikální sémantice taková shoda není, ustupuje interpretace koordinační významu dominačnímu. V příkladu (4) ovšem plurálová shoda přísudku tento sémantický rozdíl vyrovnává. V příkladu (6) je člen *se psem* výrazněji okolnostní než člen *s matkou* v příkladu (3), který v jistém

kontextu a s jistou intonací by bylo možno chápat jako koordinaci blízký. Při dalším zvětšení lexikálně sémantického rozdílu mezi koordinovanými substantivy ve větě (7) nepřichází již koordinační chápání v úvahu a také zde při běžné interpretaci nemůžeme užít plurálové shody u predikátu.

Ukazuje se tedy, že koordinační význam těchto konstrukcí se opírá o důležitou lexikálněsémantickou rovnocennost členů spojení. Gramaticky pak může být podepřen plurálovou shodou, typickou pro koordinaci. Porovnáme-li však věty (8) a (9), vidíme, že ani zde není hypotaktické spojení zcela shodné s odpovídajícím spojením parataktickým a nese odstín dominace. Pro parataktickou koordinaci slučovacího významu je typické, že nezáleží na pořadí členů. *Matka a otec* znamená totéž co *otec a matka*. (Skutečnost, že druhé vyjádření je běžnější, je dána mimojazykovými konvencemi.) Změna pořadí při hypotaktickém vyjádření však mírně posunuje vzájemný vztah obou členů i u tak ustáleného spojení, jako je uvedené *otec s matkou*, které je vlastně synonymem kolektiva *rodiče*. Ve větě (8) cítíme, že hlavním přichozím je otec, matka ho pouze doprovází. Ve větě (9) je tomu obráceně. Jde zde o rozdíl velice jemný, který v mnoha případech prostě zaniká, nicméně však dokazuje, že u hypotaktické koordinace je vždy jeden z členů hierarchicky vyzdvižen.

Pozn.: 1. Významovým protějškem těchto konstrukcí jsou konstrukce s předložkou *bez*, vyjadřující nepřítomnost očekávaného, předpokládaného doprovodu. Avšak tyto konstrukce nemají charakter vztahu koordinačního, neexistují k nim odpovídající konstrukce s dvěma členy spojenými parataktickou spojkou.

2. Ne vždy ovšem vyjadřuje substantivum s předložkou *s* vztah doprovodu. Zejména je v této souvislosti třeba odlišit typ (1) *Zítra se střetne Kodeš s Pálou* (*s Pálou* je komplementem slovesa *střetnout se*, předložka *s* má význam vzájemnosti). Koordinační charakter nemá ani spojení v (2) *Za dveřmi stála žena s dítětem na ruce*, které je povahy přívlastkové. Ve větě (1) lze měnit slovosled (*Kodeš se utká s Pálou, S Pálou se Kodeš střetne zítra*) a přísudek je v sg. Ve větě (2) oba členy nemají touž syntaktickou a sémantickou funkci (za dveřmi stála žena, nikoli dítě). V obou případech je rozhodující to, že v nich nelze užít spojení s parataktickou spojkou *a*.

1.1.4 Při koordinaci členů vyjádřených týmž předložkovým pádem je možno buď předložku u všech členů opakovat, anebo ji ponechat jen u prvého z nich. Rozdíl mezi oběma způsoby je jen stylistický: neopakování předložky spíná členy koordinační skupiny v těsnější celek. Srov.: *Měli nepořádek v kuchyni, v pokojích, v předsíni, ve skříních, v knihovně, v hlavě, prostě všude.* – *Potkával jsem ho v divadlech, kinech, výstavních síních i leckde jinde. Potkával jsem ho v divadlech a kinech, na výstavách a v kavárnách, kde se scházeli intelektuálové.* Opakování či neopakování pomocných (též modálních) sloves je téhož druhu, je však někdy spojeno i se změnou syntaktickou – koordinace v rámci jedné věty přechází ve spojení souvětné; srov.: *Měl by chodit hodně ven, (měl by) jezdit na kole, (měl by) plavat, zkrátka by měl mít hodně pohybu.*

1.2 DRUHY VÝZNAMOVÝCH VZTAHŮ MEZI ČLENY KOORDINAČNÍCH SKUPIN

1.2.0 Členy ve vztahu koordinace se významově navzájem sice neovlivňují, ale je mezi nimi vždy určitá významová souvislost. Ta se vyjadřuje především spojkami a jinými spojovacími prostředky; vyplývá ovšem, i když ne vždy jednoznačně, i ze vztahu lexikálních významů spojených členů.

Významový vztah vyjadřovaný spojovacím výrazem nemusí však být vždy ve shodě se vzájemným vztahem lexikálních významů. Výsledný význam koordinačního spojení je pak výsledkem vrstvení, nebo i napětí obou vztahů a vede na jedné straně k přechodům od jednoho významu k druhému a k různým diferenciacím uvnitř jednoho významu, na druhé straně k možnosti vyjadřovat ironii, jazykové hříčky apod. a též ke spojením, jež neodpovídají žádnému smysluplnému obsahu. Srov. spojení dvou hodnotících příslovečných určení: (1) *Jan pracuje rychle a přesně.* (2) *Jan pracuje rychle a nepřesně.* (3) *Jan pracuje rychle, ale nepřesně.* (4) *Jan pracuje pomalu, ale nepřesně.* V příkladu (1) jsou stejnorodé, kladné vlastnosti spojeny slučovacím vztahem. V (2) jsou slučovacím vztahem spojeny vlastnosti protikladné. Ve větě (3) je platnost užité spojky ve shodě se vztahem lexikálněsémantickým. V případě (4) jde o ironický výrok, jehož ironie vyplývá z napětí mezi rovnocenností, souřadností dvou negativních hodnocení a jejich spojením odporovací spojkou.

Základními vztahy mezi koordinovanými členy jsou: slučování, odporování, vylučování. První dva odpovídají zhruba logické konjunkci (současná platnost všech členů vztahu), třetí pak logické disjunkci (alternativě). Na tyto vztahy se může navrstvovat vztah stupňovací.

1.2.1 Vztahy konjunktivní

1.2.1.1 Vztah slučovací (kopulativní) je mezi dvěma i více členy, které mluvčí chápe (v dané souvislosti) jako navzájem rovnocenné. Členy se kladou prostě vedle sebe a jako celek, do něhož jsou spojeny, vstupují do vztahů uvnitř věty. Základním spojovacím prostředkem tohoto základního koordinačního vztahu je spojka *a*, při negaci bývá *ani*. Např. *Přijel strýc Jan a bratranec Kája. Nepřijel strýc Jan ani bratranec Kája. Mluvil klidně a pomalu.* Spojka *a* nemá žádný specifický význam, její funkce je čistě syntaktická, totiž koordinovat. Takovéto významově neutrální spojky mohou stát i tam, kde vztah spojených členů je jiný než slučovací: *pracuje rychle, a nepřesně* (odporovací); *jedná zbrkle, a chybně* (důsledkový). Tam, kde vzájemný poměr spojených členů není naprosto jasný, můžeme být na pochybách, zda má mluvčí na mysli spojení slučovací, či jiné. Např. *Dali mi studené a nechutné jídlo.* Bylo to jídlo jednak studené a (bez ohledu na to) nechutné, nebo bylo nechutné proto, že bylo studené? Užití těchto koordinačních prostředků, které vyjadřují jen slučování, vždy nivelizuje rozdílnost spojených členů. (Srov. obdobný vliv formy na význam u hypotakticky vyjadřované koordinace.) Proto bývá někdy vhod-

nější v případech, kdy máme na mysli některý z jiných vztahů, vyjádřit ho příslušným explicitním prostředkem: *Dali mi studené, a proto nechutné jídlo. Je to dar sice příliš velký, ale nádherný.*

Vedle jednoduchých spojek *a, ani, (jakož) i* vyjadřují slučovací vztah též spojky dvojité *i – i, ani – ani; jak – tak.* Hojné jsou tu výrazy nespojkové povahy (ať už ve spojení se spojkami, nebo bez nich) vnášející do koordinačního vztahu svůj lexikální význam, např. *tak, také, též, rovněž; přitom, mimoto, vedle toho, dále pak; brzy – brzy, hned – hned, nejprve – pak – nakonec; dílem – dílem, jednak – jednak, zčásti – zčásti, ať – ať, ať – nebo; zde – tam, tu – tu, zde – tady – jinde, nejvýš – uprostřed – nejdoleji.*

Slučovací vztah není příliš vnitřně diferencován. Rozdíly mezi jednotlivými spojovacími prostředky záleží především v míře těsnosti, resp. pokud jde o prostředky charakteru nespojkového, vnášejí do něho významové rysy, které nemodifikují vlastní koordinační vztah, nýbrž jen doplňují momenty rázu místního, časového, měrového, týkající se pořadí apod., a dále pak některé momenty presupoziční (např. u *také*). Rozdíly ve stupni těsnosti spojení jsou velmi jemné, avšak stylisticky důležité. Prostředkem nejvolnějšího spojení je základní slučovací *a (otec a matka)*, těsněji spojuje *i (otec i matka)*, prostředkem nejtěsnějšího spojení je pak hypotaktická forma *(otec s matkou, matka s otcem)* (o této formě viz 1.1.3).

Střídání různých spojovacích prostředků se využívá k seskupování do menších skupin, tj. k vyjádření různých hierarchických struktur. Srov.: *Slunce pozlacovalo bílou haciendu i zeleň trávníků a běl stromů i keřů. Stáli tam otec se synem a matka s dcerou.*

Druhou škálu významových odstínů v slučovacím vztahu tvoří vytýkání jednotlivých členů. Můžeme vyjádřit jak to, že samostatnost členů ve skupině jaksi zaniká, tak i to, že se jistá samostatnost některým, nebo i všem členům uchovává. Tomu slouží spojky s vytýkací funkcí a zvláště některá příslovce nebo částice. Např. *Týká se to tebe, jakož i ostatních zaměstnanců. Ztratil i tužku i pero. Ztratil jak čepici, tak šálu.* Existují i případy, kde užití spojky odlišuje – alespoň zčásti – koordinaci rozšiřující a sjednocující (viz 1.6.2): (1) *Karel a Jan mají zelené a červené kostky.* (2) *Karel i Jan mají zelené a červené kostky.* Věta (1) je z tohoto hlediska víceznačná, věta (2) nikoli.

Spojení, kde jsou oba členy vytčeny dvojitým spojovacím výrazem, vyjadřují dobře konfrontování a distributivnost: *Byl to člověk na jedné straně velkorysý, na druhé straně zas úzkoprsý. Někdy byl veselý, jindy zasmušilý. Působil tu jednak ruský realistický román, jednak vítězně tehdy postupující Zola. S podivem hleděla brzo na dívku, brzo na přítele.*

1.2.1.2 Vztah odporovací (adverzativní) je vždy jen mezi dvěma (nikoli více) členy, které v jistém vzájemném nesouladu významově kontrastují (resp.

na jejichž významový kontrast se mluvčí zaměřuje). Je třeba lišit několik modifikací tohoto vztahu.

(1) Skutečnost, že souběžně se složkou první (A) platí i složka druhá (B) (i u tohoto vztahu jde v podstatě o logickou konjunkci!), je neobvyklá, neočekávaná, v rozporu s běžnou zkušeností. Tato neobvyklost se konstatuje u složky B, takže tento vztah je jednosměrně orientován, což se projevuje v nemožnosti inverze v pořadí obou složek ve větě (tedy: A, ale B). Tento vztah je totiž podložen slabým kauzálním nexem (a mívá za následek ne-B, nebo alespoň ne-B po A zpravidla následuje, resp. A je zpravidla provázeno ne-B). Z toho plyne, že složky této relace představují vždy jen vlastnosti, stavy, vztahy, děje, popř. jde o celou propozici. Např. *Mladý, ale neduživý člověk mnoho práce nezastane* (člověk, který je mladý, není obvykle neduživý). *Šetrný, ale nikoli nepřející člověk.*

Koordinační vztah odporovací se vyjadřuje paratakticky. Ovšem s jednosměrností adverzativního vztahu je spojena jistá hierarchizace obou členů vztahů, a tedy i možnost vyjádření dominačního, hypotaktického, s opačnou orientací (s libovolným pořadím členů): pak se platnost členu B prostě konstatuje a člen A se prezentuje jako neobvyklé, překvapující vybočení z obvyklého sledu, resp. obvyklé konfigurace jevů. Jde pak o vztah přípustkový: *Je mladý* (A), *ale zkušený* (B) – *Přestože je mladý* (A), *je zkušený* (B) / *Je zkušený* (B), *přestože je mladý* (A). Schematicky: „A, ale B"; „přestože B, tak i A / A, přestože B" (viz též J 1.1.1.1.2, J 1.1.2.2.3).

Zdůraznění nesouladu mezi A a B lze u typu adverzativního vyjádřit příslovcem *přesto* u členu B (obsaženým i v přípustkové spojce hypotaktické *přestože* u členu A): *Je mladý, ale přesto zkušený.* Takováto adverzativní spojení bývají někdy nazývána přípustkově odporovací; vedle příslovcí *přesto (však), (ale) přesto* bývají v nich zpravidla – spolu s *ale* – výrazy *přece, přece jen, proto přece, nicméně*; v prvním členu může být doplněno *sice (jistě, pravda).*

(2) Jen částečně splněné očekávání (A, ale ne B). Druhý člen adverzativního vztahu (B) je v nesouladu se členem prvním (A) v tom smyslu, že B uvádí fakt omezující (zužující nebo oslabující) platnost, resp. dosah platnosti faktu A (někdy má B charakter výjimky z platnosti A). Tento vztah existuje jen mezi propozicemi a vyjadřuje se paratakticky nebo spojením juxtapozičním. Např. *Karel tam byl také, jenže přišel bohužel pozdě. Pomáhali mi všichni, ale jen slovy.*

(3) Nesplněné očekávání:

(a) s náhradou (ne A, ale B). První člen (A, zpravidla v podobě záporné) vyjadřuje neplatnost něčeho, nesplnění, neexistenci očekávaného děje/stavu, druhý člen (B) pak uvádí děj/stav jiný, platný jakožto náhrada, substituce za neexistenci A. Také tento vztah bývá jen mezi propozicemi a vyjadřuje se parataktickým nebo juxtapozičním spojením. Např.: *Petr nepřišel, ale omluvil se. Nešlo mi o kariéru, nýbrž o možnost uplatnit své schopnosti a vyžít se. Nebyl to úder hromu, byl to výbuch.* Pro tuto modifikaci adverzativního vztahu je pří-

značná spojka *nýbrž*; je možná pouze po záporu a je nahraditelná spojkami *ale, avšak, však* (kterých se ovšem užívá i v jiných typech adverzativního vztahu). – Je možné i pořadí obrácené: *Šlo mi o možnost uplatnit schopnosti, nikoli o kariéru* (spojka *nýbrž* není ovšem v tom případě možná);

(b) bez náhrady (ne A, ale též ne B): *Petr nepřišel, ale ani se neomluvil.*

(4) Detailnější analýzou lze dojít ještě k některým dalším podtypům, založeným na schématu „A, ale B" a různícím se některými rysy charakteru pragmatického:

(a) nečekaná (nežádoucí) platnost A se činí přijatelnější poukazem na současnou platnost B (tedy „kompenzace za nežádoucí/nečekanou platnost", na rozdíl od (3a), kde šlo o kompenzaci za nesplněné, ale žádoucí očekávání): *Ráno (bohužel) hodně pršelo, ale (alespoň) není horko.* (Jde vlastně jen o formálně kladnou variantu typu 3a.);

(b) z toho, že platí A, plyne, že se musí počítat i s B: *Tatínek se (sice už) vrátil, ale je velmi rozzlobený. Tatínek se sice ještě nevrátil, ale může tu být každou chvíli;*

(c) aby mohlo být splněno očekávané (a žádoucí) A, musí být (napřed nebo zároveň) splněno i B (jde vlastně o realizace A podmíněné realizací B): *Kolo dostaneš, ale musíš být hodný.* („Adverzativní" konjunkce A & B, v níž je B charakterizováno jako člen „odporující", je v případě, že A i B jsou výroky pravdivé a jejich vztah je ekvivalentní implikaci B → A, v níž je antecedentem nutně B, nikoli A: *Kolo dostaneš, ale musíš být hodný = Jestliže budeš hodný, dostaneš kolo / Kolo dostaneš, budeš-li hodný.*)

Mezi jednotlivými modifikacemi nejsou ovšem ostré hranice, existují případy přechodné.

Z té okolnosti, že adverzativní vztah může být jen mezi dvěma sémantickými predikáty nebo propozicemi, plyne, že hlavním polem koordinace tohoto druhu jsou spojení dvou vět. O koordinaci nevětných členů („členskou") může jít jen v případech, kdy jde o koordinaci dvou neslovesných predikátů (např. *Mladý, ale zdatný pracovník; značně, leč nikoli zcela poškozený stroj*), anebo – za jistých podmínek – o koordinaci typu sjednocujícího, tj. o případy vzniklé fúzí dvou vět spojenou s elipsou společných členů, např.: *Nepřijeli vlakem, nýbrž autem. (← Nepřijeli vlakem, nýbrž přijeli autem.) Patologie nepatří do literatury, ale (patří) do nemocnice. To okno nerozbil Jenda, ale (rozbila ho) Věra. Pomáhali mu všichni, ale (pomáhali mu) nikoli skutky, nýbrž jen slovy.*

V adverzativních spojeních se uplatňují jako parataktické spojovací prostředky opět spojky i výrazy nespojkového charakteru. Základní spojkou je *ale*, dalšími jsou zejména *avšak, však; nýbrž* (jen po záporném členu); *jenže, leč*. Výrazy nespojkové: *zato, naopak, (naproti tomu), a zatím*. Kromě toho se užívá též neutrální koordinační (přesněji: konjunkční) spojky *a* a hypotaktického spojení s příslovcem *místo (Místo do školy šel si hrát).*

1.2.1.3 Odporovací vztah implikuje vždy porovnávání a hodnocení dvou jevů v jistém aspektu shodných, souladných, v jiném nikoli. V případech, kdy se toto porovnávání stává dominantní, mluvíme o vztahu konfrontačním. Obdobně jako u spojení odporovacího jeví se druhý člen překvapující se zřetelem k členu prvnímu, tak i u vztahu konfrontačního vystupuje druhý člen kontrastně do popředí na pozadí členu prvního. Proto má tento vztah – vždy jen mezi propozicemi – jisté rysy dominační a vyjadřuje se většinou hypotaktickým spojením vět (viz J 1.1.1.1.3).

1.2.1.4 Dodatek o výčtu

Koordinační vztah slučovací nebo (slabě) vylučovací se vyskytuje ve všech výčtech. Může být vyjádřen různě. Do oblasti stylistiky spadá poučení o vhodném užití jednotlivých forem, z nichž některé jsou příznakové, srov. běžný výčet s užitím spojky mezi posledními členy (1), informační výčet vyjádřený juxtapozičně (2), umělecký výčet různě seskupující vypočtené prvky a střídající různě spojovací prostředky (3).

(1) *Oponenty budou prof. Novák, doc. Jílek a dr. Rákosník.*

(2) *Dnes zmrazené: tvarohové taštičky, špenát, plněný lusk, hranolky, růžičková kapusta.* (3) *Někde v plotě našla kbeliček a jinde pomačkanou kropicí konévku, v kopřivách našla pohozené kostečky ze stavebnice, v trávníku našla střevíčky a punčošky ztracené z všelijakých panenek a našla také jednu knížku s pohádkou a obrázky a kapesníček a barevné hadříčky našla a nitě a jinde zas našla vyšívánícko a taky jehlu kulatou, nepíchavou a našla jednu panenečku docela malinkou panence na hraní a míček s peříčky a barevné papírky a házecí kroužek* (J. Čapek).

Výčty jsou jednak úplné, jednak neúplné. Při úplném výčtu jsou vyjmenovány všechny prvky daného souboru. Např. *Komisi tvoří zástupci PLR, ČSSR, NDR, Rakouska a Itálie.* Při neúplném výčtu jsou jmenovány jen některé prvky označovaného souboru. Např. *Komisi tvoří zástupci SSSR, USA, Francie, Anglie a některých dalších států.* Pro signalizaci neúplnosti výčtu existují zvláštní prostředky. Některé signalizují neúplnost před výčtem, např. *mimo jiné,* některé stojí za ním, zpravidla jako poslední, obecný člen výčtu: *jiné, další.* Neúplnost může být naznačena i asyndetičností spojení: *Rozhazovala peníze plnými hrstmi, nakupovala šperky, kožichy, drahé toalety.*

Mezi prostředky vyjadřující neúplnost výčtu patří také výrazy *a podobně* a *a tak dále* užívané jako sousloví, v psaném jazyce v podobě zkratek *ap(od)., atd.* Tyto prostředky nepřipojují jako poslední člen výčtu nějaké obecné pojmenování prvků výčtu, vyjadřují pouze, že výčet je částečný a že z povahy dříve jmenovaných členů je možno odvodit, jak vybírat další. Srov. též G 2.1.4.

1.2.2 **Vztah disjunktivní** (vylučovací)

Obecně lze říci, že vztah vylučovací bývá mezi členy, z nichž si je třeba nebo možno vybrat. Tento vztah odpovídá v podstatě vztahu logické disjunkce, a to jak disjunkce silné (oba členy se navzájem vylučují, může platit jen jeden z nich), tak disjunkce slabé, při níž se nevylučuje možnost platnosti obou členů zároveň (může platit jen A nebo jen B, anebo A i B). V češtině neexistují jednoznačné prostředky pro odlišení obou těchto případů disjunkce; ostatně mluvčímu často ani o toto odlišení nejde. Ne vždy může posluchač rozhodnout, o kterou disjunkci jde, na základě lexikálních významů, srov. následující příklady: (1) *Leží těžce zraněn v nemocnici, nebo je mrtev.* (2) *Letos navštívíme Francii nebo Belgii.* (3) *Letos navštívíme buď Francii, nebo Belgii.* (4) *Na schůzku rodičovského sdružení se dostaví otec nebo matka.* (5) *Pošlete buď Honzu, nebo i Petra.* V případě (1) je z významu spojovaných členů zřejmé, že jde o disjunkci silnou, oba stavy se navzájem vylučují, nemohou současně platit. V případech (2) a (4) není však jasné, zda jde o disjunkci silnou, nebo slabou (v případě (4) velmi pravděpodobně – vzhledem k běžným zvyklostem rodičovských schůzek – jde o disjunkci slabou). Příklad (5) lze chápat buď jako disjunkci slabou, nebo jako její zvláštní modifikaci, ve smyslu „platí jen A, anebo A + B", nikoli však „jen B". Silnou disjunkci můžeme vyjádřit poměrně jednoznačně dvojčlenným spojovacím výrazem *buď – anebo* (srov. příkl. (3)); k signalizaci silné disjunkce slouží také kladení čárky před spojkou (srov. též *Peníze, nebo život!*). V textech odborných, kde na rozlišení obou disjunkcí zejména záleží, proniká pro vyjádření disjunkce slabé výraz *a/nebo* (který je třeba lišit od nediferencované spojky *anebo*); srov. *Konec verše bývá zdůrazněn syntaktickou pauzou a/nebo rýmem* (tj. někdy jedním z těchto prostředků, jindy oběma zároveň). (Ve vyjadřování s menšími nároky na jednoznačnost se užívá v takových případech buď prostého *nebo*, popř. slučovacího *a* – o přechodných případech mezi vztahem slabě vylučovacím a slučovacím viz dále.)

Zvláštní povahu má vylučovací vztah v případech, kdy se uvádí několik alternativ – na rozdíl od silně vylučovací disjunkce může jich být i více než dvě –, které jsou všechny platné vzhledem k nějaké množině jevů (často jde o časové momenty v rámci jistého časového úseku), a to tak, že každá z alternativ je platná pro jinou podmnožinu (resp. člen) dané množiny (jde o jistou distributivnost). Např. *O prázdninách jsme chodili na procházky, sbírali houby nebo se koupali. Více než polovina revolucionářů padla v boji nebo byla umučena brzo po zajetí.* (Chce-li mluvčí zdůraznit rozdílnost jednotlivých alternativ, může i tu užít vícečlenných spojovacích výrazů, srov. . . . *většina buď padla v boji, nebo byla umučena.*)

V důsledku toho, že slabá disjunkce nevylučuje současnou platnost obou (resp. několika) členů, stýká se se vztahem slučovacím (konjunkcí). Bývá tomu tak v případech, kdy se uvádějí různé alternativní možnosti, které přicházejí

v dané situaci v úvahu (a dávají se posluchači jakoby na vybranou); srov.: *Dostane se to koupit v Máji nebo v kterémkoli jiném obchodním domě.* V takových případech konkuruje spojce *nebo* spojka *a*; např. *V lesích a hájích, na lukách, na polích, na stráních, v úvozech nebo na rumištích najdete teď plno květů.* Na rozdíl od slučovací spojky *a* zdůrazňuje spojka *nebo* alternativnost, tj. že jde o různé možnosti stejně platné, hodnotné ap., z nichž bude vybrána, realizována, patrně jen některá.

Pozn.: V posledních dvou odstavcích probírané typy disjunktivních spojení, uvádějící vždy několik možností, alternativ, eventualit, bývají někdy hodnoceny jako koordinační vztah zvláštní, zvaný eventualita.

Někdy nelze jednoznačně rozhodnout, zda má mluvčí na mysli uvádění současně platných eventualit ve smyslu distributivním, nebo zda jde o vztah silně vylučovací. Srov.: *Zbylí bojovníci padli nebo je zajali nebo snad někde ještě bloudí.* Interpretace (a) distributivní: „někteří z nich padli, jiní byli zajati a konečně ještě jiní mohou někde bloudit"; (b) silně vylučovací: „je možné, že všichni padli, nebo všichni byli zajati, nebo všichni někde bloudí" (v tomto případě se doporučuje užít *buď – anebo* a psaní čárky); (c) velmi často jde o to, že mluvčí sám není rozhodnut mezi (a) – (b), připouští jakousi interpretaci smíšenou, nevyhraněnou.

V některých případech (často mezi členy několikanásobné složky adordinační skupiny) užívá se disjunktivního spojení, doprovázeného významovým odstínem libovolnosti, k vyjádření všeobecné platnosti (jednotlivé členy označují složky daného celku); např.: *Kulturní práce, ať umělecká, ať jakákoli jiná, není soukromou věcí svého tvůrce* („každá kulturní práce"). *Ať bylo hezky, nebo ošklivo, chodili jsme na procházky.*

Pozn.: Silná disjunkce je v jistých případech ekvivalentní kauzální implikaci, avšak s opačnou polaritou jednoho z členů. Srov.: *Buď se budeš učit, nebo nedostaneš kolo = Nebudeš-li se učit, nedostaneš kolo = Budeš-li se učit, dostaneš kolo (= Uč se a dostaneš kolo = Dostaneš kolo, ale musíš se učit.)* Mezi právě uvedenými souvětími je shoda obsahová, avšak jsou mezi nimi rozdíly v jazykovém významu, s dosahem stylistickým.

Vztah vylučovací se vyjadřuje většinou pomocí parataktických spojek jednoduchých nebo dvojitých (popř. i vícečlenných). Základními spojkami jsou *nebo, anebo* (podoby bez koncového *-o* jsou knižní až zastaralé). Z dvojčlenných: *buď(to) – (a)nebo, buď(to) – buď(to).* Z jiných spojovacích výrazů je to především *jinak* („v opačném případě"), s nímž jsou však spojeny ještě některé významové rysy další. – V platnosti příznakově eventualitní se užívá přísl. výrazů *eventuálně, popřípadě, případně, respektive.*

1.2.3 Vztah stupňovací (gradační)

O stupňovacím vztahu mluvíme tehdy, jestliže druhý člen koordinačního spojení (popř. některý další člen nebo skupina členů) se chápe v dané situaci, vzhledem k členu (členům) předcházejícímu (-cím) jako něco, co převyšuje obvyklou míru očekávání: *O prázdninách procestoval Bulharsko a dokonce též Turecko. Byl nejen chytrý, ale i pilný.* Je to význam doplňující (často spojený s jistou mírou expresivity), který se vrství na některý z významů konjunktivních. Explicitně se vyjadřuje speciálními spojovacími prostředky (které ovšem vyjadřují zároveň i některý ze základních vztahů konjunktivních) nebo vytčením příslušného členu. Není-li tento vztah explicitně vyjádřen, bývá sporné, zda je v daném spojení přítomen. Zvláště u spojení asyndetických a v případech, kdy má spojka *i (ani)* též funkci vytýkající, je obtížné rozhodnout, je-li jeden z členů prezentován jako překvapující, významnější: *Otec i matka jsou zdrávi. Přišel i dědeček.*

Od stupňovacího významu v uvedeném smyslu je třeba lišit řazení koordinovaných juxtaponovaných výrazů podle stupně intenzity lexikálního významu, jako např. v básnických figurách klimaxu a antiklimaxu (řazení opačné, od výrazu nejsilnějšího k nejslabšímu). Srov.: *Bylo to od ní nepěkné, škaredé, ohavné. Možná, snad, sotva, nikoli* (J. Vrchlický). O tom, že stupně intenzity lexikálního významu a gradace při koordinaci jsou jevy různé, svědčí příklady jako *Kolem kostela se usadily selské domy, domky i ustarané domečky*, kde je v rámci antiklimaxu (slovotvorně vyjádřeného) užito naopak gradačního vytčení posledního (intenzitně právě nejslabšího) koordinovaného členu. Podobně: *Tehdy se jim vedlo ne-li výborně, tedy alespoň dobře.*

Stupňovací vztah se vyjadřuje nejčastěji spojením stupňovacích částic a příslušného parataktického spojovacího výrazu: *ba i, ano i, a dokonce i; ale i, nebo i / nebo alespoň.* Z jiných prostředků lze uvést zejména *a nadto (ještě), div ne, ba přímo; což potom teprve, natož (pak), neřkuli; tím spíše / tím méně, což teprve, docela / vůbec už ne.* Z dvojitých: *nejen – i; nejen – nýbrž (ale) i (též); ne-li – tedy alespoň.*

Pozn.: Stupňovací vztah se může navrstvovat i na parataktický vyjádřené vztahy dominační (přesně řečeno, stupňovací vztah se navrstvuje na vztahy vyjádřené parataktický, ať jsou rázu koordinačního, nebo subordinačního), tj. na vztah důsledkový a příčinný (viz 1.3): *Ta věc je pro mne příliš drahá, a tedy i nedostupná.*

1.3 PARATAKTICKÉ VYJADŘOVÁNÍ VZTAHŮ DOMINAČNÍCH

Základního, typického způsobu vyjadřování vztahů koordinačních, parataxe, užívá se někdy též k vyjadřování vztahů typu dominačního, především vztahů založených na kauzální implikaci. Protože kauzalita je vztahem dvou dějů/stavů, a tedy ve sféře jazyka dvou propozic, nebývají těmito vztahy nikdy spojeny dva názvy (jména) objektu, ale vždy jen věty nebo aspoň dva výrazy

v podstatě propoziční povahy. Proto podrobnější výklad o parataktickém vyjadřování kauzálních vztahů je podán v kapitole o souvětí (srov. J 1.1.2.2).

Nejvýrazněji, a to i v rámci spojení členů nevětné povahy, je v češtině vypracováno parataktické spojení vztahu důsledkového. Je to takové spojení, kde z významu členu prvého vyplývá (věcně nebo logicky) člen druhý jakožto jeho důsledek. Pro vyjádření tohoto vztahu jsou specializovanými parataktickými spojovacími prostředky výrazy *a proto, a tedy, a tudíž, a tak,* někdy i samo *proto, tedy, tudíž.* Chápou se jako spojovací prostředek souslovný, ale můžeme v nich jasně odlišit prvek parataktický – neutrální slučovací spojku *a* – a prvek nesoucí dominační kauzální vztah důsledkový – příslovce *proto* (resp. čárku před *a*). Jsou-li oba členy spojeny jen spojkou *a*, vyplývá důsledkový vztah – s různou mírou zřetelnosti – toliko z jejich lexikálních významů, resp. ze širšího kontextu a ovšem z naší znalosti světa. Srov.: *Měděné spojky jsou drahé a nevhodné. – Měděné spojky jsou drahé, a proto nevhodné.*

Případy, kdy druhý z členů vyjadřuje příčinu (důvod) nebo podmínku vzhledem k členu prvnímu, jako např. ve větách *Dvě strašné ofenzivy vydržel Sovětský svaz, nepřipravený, protože doposledku doufající, že nežije v sousedství bláznů. Tato teorie, převratná, jestliže správná, zasluhuje pozornosti* nelze vykládat jako parataxi ve vlastním smyslu, neboť tu chybí parataktický spojovací prostředek. Takovéto věty vznikají z hypotaktického spojení vět elidováním opakujících se částí (druhý člen uvozený spojkou hypotaktickou je připojen jakoby juxtapozičně, spojka tu vyjadřuje vlastně jen významový vztah příčinný (důvodový, podmínkový)). – Obdobně se vykládají i případy jako *Auto mi nakonec půjčil, i když nerad* (← *Auto mi nakonec půjčil, i když mi je půjčil nerad*).

1.4 USPOŘÁDÁNÍ ČLENŮ V KOORDINAČNÍ SKUPINĚ

1.4.1 Koordinační skupiny v jednoduché větě mohou být dvoj- i vícečlenné. Vícečlenné skupiny mohou vyjadřovat uspořádání buďto lineární, nebo hierarchické; vedle koordinačního spojení jednotlivých členů známe i koordinační spojení koordinačních skupin. Srov. (1) *Martin dostal k svátku knížku, rukavice, šálu a bonbóny* – spojení lineární. (2) *Zítra se utkají ve čtvrtfinále Polsko a Itálie a ČSSR a Francie.* (3) *Pošli tam Karla a Janu nebo Františka* – spojení hierarchická; věta (3) je z tohoto hlediska dvojznačná. Způsoby uspořádání ukáže grafické znázornění:

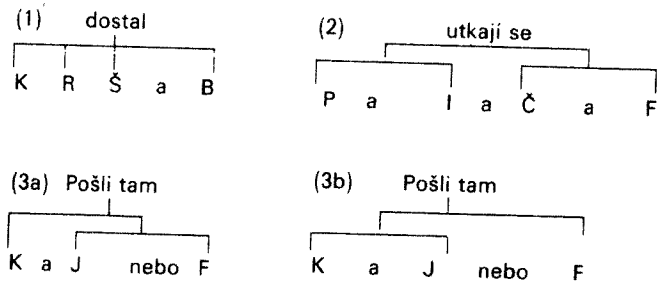

Vícečlenné koordinační skupiny vznikají u vztahu slučovacího, vylučovacího a stupňovacího. Ostatní vztahy vytvářet vícečlenné skupiny samy nemohou. Lineární uspořádání vícečlenné skupiny je možné pouze u významu slučovacího a slabého vylučování. Ostatní vztahy jsou svou povahou dvoučlenné, a proto nutně vedou k uspořádání hierarchickému. Toto uspořádání je samozřejmé všude tam, kde se dva nebo více významově různých koordinačních vztahů kombinují. Např. *Pracoval rychle, ale neochotně a špatně. Na takovou práci postačí tatínek nebo Kája a Maruška nebo strýček Jenda nebo i teta Lidka a maminka.*

K odlišení lineární a hierarchické struktury vícečlenné skupiny, v níž je pouze jeden druh vztahu, užívá se různých výrazových prostředků. Těsněji se spojují členy ve skupinách, které stojí hierarchicky níže: *Polsko s Itálií a ČSSR s Francií se střetnou ve čtvrtfinále.* (Věta *Polsko se střetne s Itálií a ČSSR s Francií*, lišící se od výše uvedené věty jednak slovosledem, jednak shodou u přísudkového slovesa, má syntaktickou strukturu jinou: výrazy *s Itálií, s Francií* tu mají platnost komplementu u slovesa *střetnout se* a předložka *s* tu nevyjadřuje doprovod. Obsahem se ovšem obě věty shodují.)

1.4.2 Pro lineární pořadí členů v koordinační skupině neexistují žádná pravidla jazyková, nýbrž jen pravidla logická a věcně obsahová. Ukazuje to např. věta (1) *Přinesla mu panáčka, autíčko, kostky, bonbóny, banán a pomeranče*, v níž jsou hračky pohromadě a potraviny pohromadě. Ve větě (2) *Přinesla mu autíčko, bonbóny, kostky, banán, pomeranče a panáčka*, která má stejnou syntaktickou strukturu i význam jako věta (1), jsou dvě kategorie dárků zpřeházeny; taková věta je vhodná jen jako stylisticky příznaková.

Vhodné řazení členů v koordinačních skupinách lineárních i hierarchických je velmi důležité pro srozumitelnost a přehlednost, zvlášť jde-li o výčet dlouhý nebo spojený se vztahem stupňovacím.

1.5 VZTAHY KOORDINAČNÍ SKUPINY K JINÝM ČLENŮM VĚTY

1.5.0 Koordinační skupina jako celek má v zásadě úlohu jednoho větného členu. Jako taková vstupuje též do vztahů k jiným větným členům. Vzhledem k členu dominujícímu celou koordinační skupinu jsou členy této skupiny zpravidla (srov. však 1.7) charakterizovány touž syntaktickou funkcí a vytvářejí celek, jediný člen v dominační struktuře.

Protože však je koordinační skupina složena z více členů, existuje někdy též více možností, jak se zapojuje do výrazové struktury věty. Ty budou probrány podle tří způsobů morfologického vyjádření dominačního vztahu: shody, pádu a nulového vyjádření.

1.5.1 Shoda. Poněvadž při koordinaci substantiv vzniká nutně člen významem množný, mívá často predikátové sloveso tvar plurálový; není to však nutné. V případech, kde mluvčí předem jasně ví, že subjekt je, resp. bude vyjádřen koordinační skupinou (zejména jde-li o téma výpovědi), užívá shody plurálové. Naopak tam, kde koordinace vzniká přidáváním dalších lexikálních jednotek k původnímu jednoduchému subjektu (zejména v rématu výpovědi), bývá shoda singulárová: *Jiří a nějaká žena seděli u stolu. U stolu seděl Jiří a nějaká žena.*

Shoda podle smyslu v kategorii čísla není v češtině nutná při koordinaci typu *velký a chorobně vyhlížející člověk.* Tyto konstrukce jsou syntakticky homonymní (o podstatě této homonymie viz 1.6).

Důležitou roli hraje užívání kategorie čísla při odlišení silného a slabého vylučování. Shodný plurál mezi členy adordinačního vztahu je možný pouze u substantivní koordinační skupiny založené na slabě vylučovacím vztahu. Silné vylučování je totiž s množným chápáním takové koordinační skupiny v přímém rozporu. Srov. tyto věty: *Vezmu ještě jednoho, dědečka, nebo babičku. Přinesl Honzíkovi autíčko, nebo panáčka, prostě hračku* (sg. – silně vylučovací); *Nosil dětem perník, banán nebo čokoládu, pamlsky* (pl. – slabě vylučovací). Rozdíl mezi slabým a silným vylučováním se však často zanedbává a mluvčí si ho vždy nejsou ani vědomi. Jen při pečlivé stylizaci a přesné interpretaci vynikne rozdíl vět *Museli to odnést Petr nebo Pavel* a *Musel to odnést Petr, nebo Pavel;* v běžném hovoru se tyto věty chápou jako zaměnitelné varianty pro vyjádření téhož obsahu. Vedle změn co do shody v čísle, která je nejčastější, dochází k podobné změně v kategorii osoby. Srov. *Já a Karel půjdeme zprava, ty půjdeš zleva.* Obě tyto změny jsou adekvátním vyjádřením shody mezi koordinační skupinou chápanou globálně a dominujícím slovesem.

1.5.2 Pád. V dominačních syntagmatech jsou všechny členy dominované koordinační skupiny v pádu vyžadovaném členem dominujícím. Např. *Podal mi kabát a čepici. Odcizil se otci, matce i sestrám. Bydlel střídavě na Kladně a ve Slaném.*

Je-li koordinační skupina členem dominujícím a přitom každá ze složek této skupiny má jinou valenci, avšak dominovaná pozice u obou je přitom obsazena týmž výrazem, prvá dominovaná pozice se někdy vypouští. Tím dochází k tzv. zeugmatu, spřežení vazeb, resp. zanedbání dvojí vazby. (Tímto terminem se však často označují jen ty typy, které jsou považovány za stylisticky nevhodné.) Např. *Starý Jáchym miloval a sloužil nebožce.* Místo: *Starý Jáchym miloval nebožku a sloužil jí.* Srov. podrobněji o tom v odd. 1.7.1.

1.5.3 Nulové vyjádření. V dominačních spojeních, kde tvar dominovaného členu není dominujícím členem nějak ovlivňován, není nutné, ani aby jednot-

livé složky koordinační skupiny v pozici členu dominovaného měly shodnou, analogickou výrazovou formu. Tak např. fakultativní rozvití sloves mohou být vyjádřena různými pády, předložkovými i prostými, nebo i předložkovým pádem a příslovcem, jak to vyžaduje sdělovaný obsah. Např.: *Jezdil autem i na kole po okolí. Střílel naschvál vpravo, vlevo, pod terč, nad terč, ale nikdy přesně. Máme to postavit sem, nebo do kouta?*

1.5.4 Vzhledem k členům dominovaným může dominující koordinační skupina vystupovat jako celek, ale její složky mohou též vystupovat samostatně. Je možno rozvíjet pak jednotlivé složky samostatně, každou zvlášť, např. *Viděl přijíždět opilé vojáky, nestoudné markytánky, podivně zubožené děti, nevědoucí pořádně, ke komu patří, naduté oficíry . . .*, nebo skupinu jako celek, např. *Funkce je spojitá a rostoucí v intervalu* ⟨– 1, 1 ⟩, tj. spojitá v intervalu ⟨–1, 1 ⟩ a rostoucí v intervalu ⟨–1, 1 ⟩.

O homonymiích spjatých s tímto druhem rozvíjení viz 1.7.1.5.

1.6 KOORDINACE ROZŠIŘUJÍCÍ A KOORDINACE SJEDNOCUJÍCÍ

1.6.0 Vznik koordinační skupiny je možno vykládat dvojím způsobem. Buď je do jedné syntaktické pozice postaveno více různých lexikálních jednotek, nebo jde o stažení dvou vět, které mají stejnou syntaktickou stavbu a zčásti též totožné lexikální obsazení a navzájem se liší pouze lexikálním obsazením některých svých členů. Graficky můžeme uvedené způsoby zachytit takto:

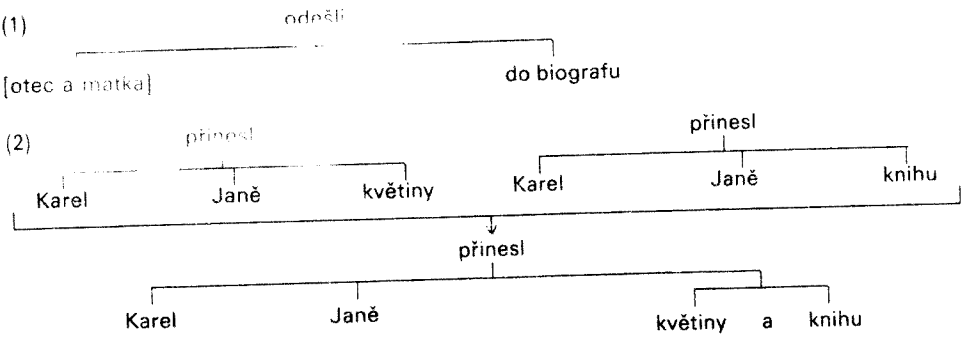

Takto jednoduše se ovšem jeví koordinace jen u některých případů. Většinou je jazyková situace daleko složitější.

1.6.1 Především se ukazuje, že tu nejde jen o rozdíl ve způsobu popisu koordinace, ale též o dva odlišné koordinační principy. Přestože velikou většinu koordinačních skupin lze popsat obojím způsobem, existují případy, které lze popsat jen jedním z nich. Tak např. nelze na pozadí spojení dvou vět popisovat koordinační substantivní skupinu po předložce *mezi* (se 4. i 7. pádem); věta *Mezi parkem a zelinářskou zahradou vedla cesta* nevzniká spojením vět **Mezi zelinářskou zahradou vedla cesta* a **Mezi parkem vedla cesta.* Podobně není možné vykládat ze dvou vět koordinovaný subjekt u některých sloves; např. *Pět a dvě je sedm* nevzniká složením vět *Pět je sedm* a *Dvě je sedm*, totéž platí o ustálených souslovích a podobných výrazech, např.: *Prach a broky! Vojna a mír je největší román vůbec. Petr a Lucie je nejpoetičtější práce R. Rollanda. Jeníček a Mařenka jsou nerozlučnou dvojicí v mnoha pohádkách.*

Koordinační skupinu založenou na principu stažení dvou vět nazýváme koordinací sjednocující a koordinaci založenou na principu nevětném koordinací rozšiřující.

1.6.2 Mezi oběma typy koordinace je i rozdíl významový. Podstatou možnosti hierarchického uspořádání koordinační skupiny je právě tento rozdíl. Srov. následující příklad: *A a B a C a D vytvářejí skupiny.* V mluvené řeči bude tato věta mít různou podobu podle toho, kterou hierarchii v koordinační skupině má mluvčí na mysli. Je jich celá řada, zejména: (1)A a (B a C) a D; (2) (A a B) a (C a D); (3) (A a B a C a D). Výrazy v závorkách patří k sobě těsněji (jde o koordinaci rozšiřující), ostatní koordinace jsou volnější (jde o koordinaci sjednocující). Výrazy v závorkách nelze rozdělit do více vět, výrazy mimo závorky ano. Případ (1) lze tedy chápat jako zkrácené stažení vět *A tvoří skupinu, (B a C) tvoří skupinu, D tvoří skupinu;* případ (2) je pak stažení vět *(A a B) tvoří skupinu, (C a D) tvoří skupinu.* Případ (3) tak, jak je napsán, nelze vůbec rozkládat do více vět. Pomocí intonačních prostředků dovedeme dobře rozlišit kterýkoli z těchto případů.

Rozdíl mezi oběma typy koordinace se ovšem uplatňuje i u vícečlenných koordinačních skupin uspořádaných lineárně. Výše uvedený případ (3) můžeme zapsat i takto: (A) a (B) a (C) a (D), tj. každý člen sám tvoří skupinu a takto zapsaná věta je pak výsledkem stažení čtyř vět. U dvoučlenných skupin najdeme příklady, které dobře ilustrují, že rozdíl obou typů jako mluvčí a posluchači cítíme: (1a) *Romulus a Remus založili Řím.* (1b) *Michelangelo a Dante oslavili Řím.* (2a) *SSSR a západní spojenci porazili Německo.* (2b) *SSSR a Švédsko porazily na mistrovství světa Kanadu.* V příkladech (a) je zřejmé, že jde o jeden děj, zatímco v příkladech (b) je zřejmé, že jde o děje dva, dvojí oslavu, dvě porážky, a tedy o stažení dvou vět. Věty (a) je možno vyjádřit také pomocí těsnějšího spojení, formou hypotaktickou: *Romulus s Remem založili Řím. SSSR se západními spojenci porazili Německo.* Naproti tomu u vět (b) to dost

dobře možné není. Víceznačnost vět hypotakticky vyjádřenou koordinací jsme popsali výše v 1.1.3. Zde dodejme, že synonymní jsou pouze s rozšiřujícími, tj. nevětnými koordinačními skupinami.

1.6.3 Zvláštní, dosud ne plně známé postavení mají slovesa, která vyjadřují vzájemnost, reciprocitu. Větu *Jan a Marie se potkali* je možno chápat jako stažení dvou vět: *Jan se potkal s Marií a Marie se potkala s Janem* (nebo vět *Jan potkal Marii a Marie potkala Jana*). Děje jsou tu tedy vlastně dva. Při stažení výchozích vět v těchto případech dochází ovšem k změně v aktuálním členění. Proto je vhodnější považovat tuto koordinaci za nevětnou, rozšiřující, v níž skupina vstupuje do výpovědi jako hotová jednotka, která má v aktuálním členění výpovědi jednu funkci.

Naproti tomu věty *Jan a Marie se mají moc rádi* je třeba chápat též jako stažení vět *Jan se má moc rád* a *Marie se má moc ráda*. Jsou to tedy věty v tomto smyslu homonymní.

Význam vzájemnosti může být u některých sloves vyjádřen též tak, že dva různé participanty takových sloves jsou položeny koordinačně do pozice jednoho z nich. Z hlediska koordinace není zatím blíže vysvětleno, proč věty (a) jsou v jednom významu variantami vět (b), ale (c) nejsou variantami (d): (a) *Spojte provazy a řetězy* (homonymní) (b) *Spojte provazy s řetězy*. (c) *Přizpůsobte šrouby a matky*. (d) *Přizpůsobte šrouby k matkám*. Důležitou roli tu hraje patrně lexikální význam sloves (slovesa vyžadující plurálové doplnění (a), slovesa konverzní (c) apod.).

1.7 ELIPSY VE VĚTÁCH S KOORDINACÍ

1.7.0 Ukázali jsme výše (v 1.6), že koordinační skupina může vznikat stažením dvou vět. Při tom dochází k elidování (redukci, vypuštění) těch členů, které se v obou větách opakují. Na rozdíl od jiných elips, při nichž ve větné struktuře zůstává skutečně „prázdné místo" (viz kap. M 1.1), zde ve výsledné větě takové prázdné místo není. Ukazuje se však, že pravidla pro vypouštění jsou velmi složitá a v žádném případě ne tak striktní, aby se vypouštělo jen to, co je naprosto a ve všech směrech stejné v obou větách. Vypouštět lze i na základě dostačující podobnosti, pokud to nevadí dorozumívání. Různou a různě závažnou úlohu hraje při elidování význam lexikálních jednotek, větná funkce, forma vztahu k dominovanému a dominujícímu členu, možná že i funkce v aktuálním členění; dále pak postavení ve struktuře věty a složitost struktur spojovaných frází. Dosavadní výsledky zkoumání elips při vzniku koordinace popíšeme ve dvou okruzích, podle toho, které členy jsou elidovány.

1.7.1 Elipsy členů dominovaných

1.7.1.1 Striktní pravidlo pro elipsy tohoto druhu by muselo říkat, že vztah dominujícího členu ke členům dominovaným je významově i formálně v obou větách stejný. To by také odpovídalo požadavku, že koordinované členy mají mít touž syntaktickou funkci a jejich tvar je dán týmž vztahem k dominujícímu členu. Vedle vět, které tomuto pravidlu plně odpovídají, jako např. věta (1), existuje mnoho vět, které mu zcela nevyhovují, ale které přesto nemůžeme prohlásit za nesprávné a nepřijatelné české věty, například věta (2): (1) *Milujeme a ctíme tohoto svého učitele.* (2) *Není možné a ani nechceme přijmout takový názor.* Z druhé strany je však zřejmé, že věta (3) určitě není dobrou českou větou, i když se s takovými větami setkáváme: (3) *Milujeme a sloužíme svému poslání.* Věta (2) vzniká stažením vět *Není možné přijmout takový názor* a *Nechceme přijmout takový názor;* infinitiv v prvé z nich je subjektem, v druhé je objektovým doplněním. Tvarová shodnost však vede k tomu, že věty jsou přesto spojeny. Jde vlastně o zvláštní druh zeugmatu (zanedbání dvojí vazby, viz již 1.5.2), který se neprojeví na rovině morfologické jen proto, že infinitiv formálně nevyžaduje rozdílnost syntaktických členů. U věty (3), která vzniká nenáležitým stažením vět *Milujeme své poslání* a *Sloužíme svému poslání,* dojde při vypuštění lexikální jednotky nejen ke spojení dvou sémanticky a syntakticky různých členů, ale i k diskrepanci tvarové – akuzativ a dativ. Formální diskrepanci pociťujeme ovšem jako vážnější vadu, protože se zřetelněji projevuje. Proto se jeví věta (2) jako přijatelnější, i když v ní dochází k témuž vybočení od pravidla jako ve větě (3).

Náležitou, zcela správnou elipsou při spojení základových vět v případě (3) by bylo vypuštění lexikální jednotky v druhé z vět, ale zachování potřebného tvaru: *Milujeme své poslání a sloužíme mu.* Tato pronominalizace přináší často značnou úsporu ve vyjádření a zároveň umožňuje vyjádřit potřebné gramatické kategorie, především kategorii pádu. Podobně je třeba upravit větu (2): *Tento názor nelze přijmout a ani ho nechceme přijmout.*

1.7.1.2 Zeugmatem je i fráze typu *český jazyk a literatura,* která vzniká stažením frází *český jazyk a česká literatura.* I zde je porušováno striktní pravidlo, protože atributy by tu podle pravidel o shodě měly mít různý rodový tvar. Shodnost syntaktické funkce však podobné elipsy umožňuje a pokládáme je za plně spisovné, ba základní.

1.7.1.3 Podobného charakteru jsou i zeugmata při koordinaci předložkových pádů s předložkami s různou vazbou, např. *Vláda USA zahájila uvnitř i mimo OSN porady s vládami jiných států.* Důležité u tohoto typu je to, že tvar obou pádů se tu shoduje. V případech, kde se neshoduje, vystoupí zeugma vý-

razněji, a příklad (a) proto cítíme jako méně přijatelný než příklad (b): (a) *uvnitř i mimo chalupu* (b) *uvnitř i mimo stavení.*

Ve všech těchto případech je koordinace chápána jako koordinace rozšiřující, celá skupina má charakter jedné významové jednotky: *jazyk a literatura* např. „školní předmět", *uvnitř i mimo* „všude", *čtyři až pět členů* „asi pět / asi čtyři členy". Zvláště u předložek pozorujeme, že podobná spojení vznikají tam, kde jde o vzájemně se doplňující významy předložek: *před i po zápase* „stále", *hlasy pro i proti předloženému návrhu* „oboji". Podobně také jinde, kde v koordinačním spojení stojí slova blízkého významu, nepociťujeme zeugma jako zcela nevhodné, např.: *nastupovat a vystupovat z vozu pouliční dráhy za jízdy je zakázáno; to lze provádět ve spolupráci a se souhlasem příslušných orgánů.*

Ukazuje se tedy, že by bylo správnější hovořit spíše o principech koordinování, projevujících se výraznými tendencemi, než o pravidlech ve smyslu striktně působícího zákona.

1.7.1.4 Koordinační skupina je spojení dvou nebo několika skladebních členů. Někdy jsou koordinovány jen jejich části. Běžné je to u modálních sloves s infinitivem a u složených tvarů slovesných. Taková spojení lze vykládat ovšem též jako elizi zbývajících částí členu (viz též J 0.3). Např.: *Nechcete, nebo nemůžete přijít? Chtěl bych odejít, ale nesmím. Budu pracovat a vydělávat. Přišel jsi a přinesl tu zlou zprávu.* V těchto případech jsou koordinována autosémantická slova. Někdy však bývají koordinována i slova nesamostatná, předložky. Častěji to bývá tam, kde obě předložky vytvářejí jakýsi nový celek, v jistém smyslu víceslovnou předložku. V právnických textech jsou to časová určení *před i po činu*, v textech technických místní určení *nad i pod hranicí* . . ., v publicistice se ustaluje určení *uvnitř i mimo, pro i proti.* Taková spojení však nevznikají sloučením předložky základní a nepůvodní (např. **u a vedle někoho*), zatímco spojení dvou předložek nepůvodních přijatelné je, např. *blízko nebo vedle někoho.* Základní pravidlo o shodnosti tvarové a slovnědruhové si tedy mluvčí jako jistou tendenci uvědomují.

Snaha o úspornost výrazu vede nově i ke koordinaci morfémů uvnitř slov, především základů u slov složených; srov. v odborných textech příklady typu *dvou- a trojstupňový, dvou- a vícemístný, tří- až čtyřprocentní roztok.*

Koordinace morfémů je jevem okrajovým a má uplatnění převážně jen v textech odborných u složených adjektiv s první částí číslovkovou; koordinační vztah se tu naznačuje spojovníkem, podobně jako u složených adjektiv se složkami ve vztahu koordinačním (*česko-polský slovník, ostravsko-karvinský revír*).

1.7.1.5 Je třeba upozornit na to, že elipsa dominovaného členu u jednoho z koordinovaných členů dominujících nemusí přesto být elipsou koordinační. Věta (1) *Karel otevřel a ukazoval knihu* může totiž vzniknout dvojím způsobem: (a) *Karel otevřel knihu a ukazoval ji.* (b) *Karel otevřel (krám?) a ukazoval knihu.* Také věta (2) *Chlapci studovali a poslouchali gramofonové desky* je homonymní podobně jako věta (1). Elize dominovaného členu, který je anteponován nebo postponován koordinační skupině členů dominujících, vede vždy k homonymii uvedeného charakteru. Její podstatou je, že ztrácí formální znaky rozdílu mezi koordinací rozšiřující a sjednocující: nemůžeme poznat, zda dominovaný člen rozvíjí celou koordinační skupinu, nebo zda se vztahuje jen k jednomu členu. Takovéto homonymní věty většinou nepůsobí při komunikaci obtíže, protože na základě znalosti světa je mluvčím zamýšlená interpretace za normálních okolností každému zřejmá.

V některých odborných stylech vznikla dokonce ustálená spojení, která pro laika mohou být homonymní, ale jsou jednoznačná pro příslušného odborníka: *Funkce je rostoucí a spojitá v intervalu* ⟨−1, 1⟩. *Zdroje se liší výstupním napětím a proudem.*

Mimo tyto ustálené případy odborné je však třeba s touto homonymií počítat a zejména v projevech psaných užívat formulace jednoznačné. Tak např. dva možné významy věty (3) lze dobře odlišit takto: (3) *U germania a křemíku určeného k výrobě polovodičových prvků se klade požadavek . . .* (3a) *U germania a u křemíku určeného k výrobě polovodičových prvků se klade požadavek . . .* (3b) *U germania a křemíku určených k výrobě polovodičových prvků se klade požadavek . . .*

Zcela speciálním druhem porušení pravidla o striktní shodě elidovaného členu jsou případy, kdy se obě podkladové věty liší denotátem elidovaného členu. Porovnáme-li strukturně stejně homonymní věty (4) až (6), vidíme, že je tendence interpretovat je různě, přičemž hlavní roli hraje chápání denotační platnosti substantiva v objektu: (4) *Muž a žena založili rodinu.* (5) *Karel a Marie založili rodinu.* (6) *Bratr a sestra založili rodinu.* Ve větě (4) jde zřejmě o jednu společnou rodinu, ve větě (6) se v našich kulturně-sociálních představách nutně nabízí interpretace, že šlo o dvě různé rodiny (každý ze sourozenců si založil svou rodinu). Ve větě (5) může jít o dvojí interpretaci, pokud nevíme nic o vzájemném poměru jmenovaných osob. Rozdíl interpretace vět (4) a (6) záleží v tom, že slovo *rodina* má buďto jediný, týž denotát (příklad (4)), nebo různé denotáty (příklad (6)). V případě (5) je ovšem možno dát objektové substantivum do tvaru plurálového a naznačit tak, že jde o více denotátů: *Bratr a sestra založili rodiny.*

1.7.2 Elipsy členů dominujících

Nejčastějším případem je elipsa jednoho ze dvou stejných substantiv rozvitých různými atributy: konstrukce *červený inkoust a modrý inkoust* je stažena na konstrukci *červený a modrý inkoust*. Také tyto konstrukce jsou vždy homonymní, a i zde homonymie nebývá pociťována, je-li jeden z jejích významů vyloučen vzhledem k obvyklé zkušenosti uživatelů jazyka. Tak např. spojení (1) dvojznačné není, zatímco (2) dvojznačné je, i když na rovině syntaktické možnost homonymie trvá i u (1): (1) *kladné a záporné číslo*, (2) *celé a kladné číslo*. O tom, jak mají vliv na interpretaci koordinační skupiny sémantické vztahy obou adjektiv, svědčí příklady: (3) *Stál tam malý a velký pes*. (4) *Byla tam měkká a voňavá tráva. Stál tam zmrzlý a ustrašený člověk*. (5) *Stál tam velký a černý pes*. (6) *Červený a modrý inkoust*. Tam, kde se obě vlastnosti vzájemně vylučují, jde o význam s elipsou — srov. (3), a rovněž tam, kde vlastnosti nejsou dobře spojitelné, dáme této interpretaci přednost — srov. (6); naopak tam, kde jsou vlastnosti dobře kombinovatelné, dáme přednost interpretaci bez elipsy — srov. (4). Mnohé případy jsou pak evidentně víceznačné a nerozhodnutelné — srov. (5).

Jednoznačná stylizace je i zde ovšem možná, a to pro význam s elipsou pomocí plurálové shody, např. *vlády československá a polská*; význam bez elipsy je pak lépe vyjádřit formou dominační (postupným rozvíjením): *velký černý pes*.

1.7.3 Složité elipsy

1.7.3.1 Stavbu vět, v nichž se vyskytuje více koordinačních skupin, můžeme popsat tak, jako by takovéto věty vznikaly ve dvou nebo více krocích, podle počtu koordinačních skupin. Srov.: (1) *Karel a Honza jedí jablka a hrušky*. (2) *Karel jí jablka. Honza jí hrušky*. (3) *Karel jí jablka a Honza hrušky*. (4) *Karel a Honza jedí jablka*. (5) *Karel a Honza jedí hrušky*. (6) *Karel jí jablka a hrušky*. (7) *Honza jí jablka a hrušky*. Věta (1) zpravidla nevzniká stažením vět (2); takovéto stažené spojení vět (2) vede k větě (3) (která je ovšem souřadným souvětím, v jehož druhé větě je elidováno sloveso). Věta (1) musí tedy vznikat buďto spojením vět (4) a (5), nebo vět (6) a (7). V obou případech je tu ještě před spojením vždy jedna koordinační skupina vytvořena. Ačkoli při takovémto přístupu můžeme odlišit teoreticky přesné interpretace některých vět s dvojí koordinační skupinou, zdá se, že věty typu (1) v běžném užívání jako dvojznačné nepociťujeme. Např. ve větě *Jan a Marie ochutnávají kompot a marmeládu* prostě neříkáme, co se přesně děje, jde tu o neurčitost, vágnost jazykovému vyjadřování vlastní – (oba ochutnávají obojí; Jan oboji, Marie jen jedno; Jan jedno, Marie obojí; oba obojí společně nebo střídavě atp.).

1.7.3.2 Při stažení dvou vět, které mají touž strukturu, ale liší se lexikálním obsazením více než jednoho členu, nevzniká koordinační skupina v rámci jedné věty, nýbrž souřadné souvětí, v jehož druhé větě dochází k elipsám. Např. *Skládejte do krabice menší misky po třech a větší misky po dvou.* Tato věta vzniká stažením dvou vět *Skládejte do krabic menší misky po třech* a *Skládejte do krabic větší misky po dvou.*

Porovnání následujících příkladů (1) a (2) ukazuje, že zcela paralelní stavba v (1) umožňuje elizi opakovaných lexikálních jednotek. Posluchač lehce doplní druhé věty. V případě (2), kde věty nejsou stavěny zcela paralelně, působí elize jisté potíže při rychlém porozumění:

(1) *Včera složili ochotně Novákovům černé uhlí do sklepa, ale dnes velmi neochotně Petrovi hnědé na dvůr.*

(2) *Včera nám složili uhlí rychle, takže zůstalo suché, a dnes Petrovi úplně mokré.*

Stanovení pravidel pro vypouštění v takovýchto složitých případech je obtížné. Srov. též odd. J 0.3.

1.8 KOORDINACE ČLENŮ NESTEJNÉ FUNKCE A FORMY

1.8.0 Kromě případů pravidelných, které se vyznačují spojením členů téže funkce a téže formy, vyskytují se případy, v nichž stejnost koordinovaných členů není úplná. Nestává se však, že by se členy koordinační skupiny rozcházely ve všech vlastnostech najednou, alespoň některé musí být společné. Nejčastější odchylky nacházíme na rovině morfologické.

1.8.1 V případech, kde jedna a táž syntaktická funkce může být vyjádřena různými formami, nemusí mít členy koordinační skupiny formu stejnou. Srov.: (1) *Vynecháme-li případy triviální, a které jsme vyloučili definicí, zbývají pouze nelineární funkce druhého stupně.* (2) *Říkal hrozné pitomosti, a že si bude stěžovat.* (3) *Má v každém bodě intervalu (0, 1) derivaci konečnou, různou od nuly a stále stejného znamení.* (4) *Mluvil překotně a s velkou naléhavostí.* (5) *Na základě axiómu 1 a podle věty 6 obdržíme nerovnost.* Existují zejména případy, kdy člen vyjádřený nevětně je koordinován s členem vyjádřeným větně (1–2), případy, kdy je koordinován přívlastek vyjádřený adjektivem s přívlastkem vyjádřeným předložkovým pádem (3), případy, kdy je koordinováno příslovečné určení ve formě předložkového pádu a příslovce (4), a případy, kdy koordinovaná příslovečná určení či přívlastky jsou vyjádřeny různými předložkovými pády (5).

V jiných případech cítíme však zpravidla taková spojení jako v různé míře neobratná.

Tendence ke shodnosti členů koordinační skupiny vede k tvarovému vyrovnání. Např. (6a) *Je mladý a silný.* (6b) *Je mlád a silný.* (7a) *Obrazy Kosárka a Kvida Mánesa.* (7b) *Obrazy Kosárkovy a Kvida Mánesa.* Užíváme spíše forem (a) než (b); podobně dáme patrně přednost podobě *Mluvil překotně a velmi naléhavě* před (4) apod. V některých případech však možnost dosáhnout tvarové vyrovnanosti ani nemáme (srov. 3).

Zvláště silně vystupuje požadavek tvarového vyrovnání u případů typu (1), kde je koordinována složka povahy nevětné s větou vedlejší. Vyskytují se řídce a pociťují se leckdy jako stylizačně nevhodné. Je možno buďto vyjádřit oba spojené členy nevětně, anebo větně vyjádřený člen připojit korelativním výrazem, jehož odkazovací složka formálně sourodou koordinaci umožní (*... případy triviální a ty, které jsme vyloučili ...*). Je-li však nevětně vyjádřený člen bohatě rozvitou frází, koordinace s větně vyjádřeným členem nepůsobí zpravidla nevhodně, např. *Jiné úkoly vznikají při řešení hospodárné městské dopravy nebo železniční dopravy z místa A do místa B nebo hledá-li se volné spojení v meziměstské telefonní síti.*

1.8.2 Odchylky na rovině syntaktické jsou méně časté, neboť stejnost větněčlenské funkce členů koordinační skupiny je její nejvlastnější charakteristikou. Nicméně existuje celá řada případů typu (1) *Nevíme-li, kdo a koho zve, nemůžeme odpovědět.* (2) *Řekni mi, kdy a komu se to stalo.* (3) *To se někdy a někde stává* apod. Dochází tu tedy např. ke koordinaci subjektu s objektem (1), adverbiale času s objektovým doplněním (2), různých typů adverbiale (3) apod. Koordinované členy se shodují jen v tom, že jsou na stejném stupni dominace a že mají obdobnou výrazovou formu. Tento typ koordinace, resp. souvětí s elipsou v jedné ze spojených vět, je velmi častý především v textech publicistických.

1.8.3 S porušováním shodnosti členů se setkáváme rovněž na rovině sémantické: v koordinační skupině jsou spojeny členy s různou funkcí. Týká se to zejména okolnostních určení: (1) *Není to možné vždy a všude* (místo a čas), (2) *Z deprese, ale i pro výstrahu pánům zapálil svou vlastní chalupu* (důvod a účel). (Tyto i jiné příklady svědčí též o tom, že v sémantické klasifikaci okolnostních určení existuje jistá hierarchie; blíže jsou si např. určení časová a místní (srov. 1), různá kauzální (srov. 2) apod.)

Koordinační spojení, která jsou složena z takových členů, jejichž sémantická platnost je neslučitelná, působí někdy rovněž nevhodně, až anekdoticky, i když mají touž funkci na rovině syntaktické. Týká se to různých typů predikativu, např. *Karel je tichý a mírný. Karel je učitel a znalec orientálních jazyků* ale **Karel je tichý a znalec orientálních jazyků.* Podobně u slovesa *mít,* které

má různé významy a funkce, může na základě konstrukční shody mezi nimi dojít elizí k nevhodným větám typu: *Žádám o přidělení lepšího bytu, protože mám revma a čtyři děti.*

1.8.4 Požadavek shody v lexikálněsémantických vlastnostech koordinovaných členů není záležitostí mluvnickou. Dojem běžnosti nebo naopak podivnosti spojení plyne totiž z běžnosti, resp. podivnosti zobrazované situace, jak ji známe ze skutečnosti. Např. věta *Před domem ležel pes a slovník* je sice podivná svým obsahem, ale gramaticky je normální. Pouze rozšiřující koordinace sloves, jež jsou doplněna týmiž společnými participanty, vyžaduje, aby tato slovesa byla sémanticky kompatibilní a společně vytvářela jakýsi jediný dějový celek, jeden komplexní děj, vycházející od téhož agentu nebo nositele a zasahující týž objekt apod.: *Jan přinášel a rozsvěcoval lucernu.* (Rozšiřující koordinace má, jak už řečeno, styčné body s víceslovným pojmenováním, avšak lexikálněsémantické požadavky na vznik takových pojmenování nebyly zatím uspokojivě zjištěny; totéž platí i o kompatibilitě (spojitelnosti) členů rozšiřujících koordinační spojení.)

1.8.5 V rovině aktuálního členění je situace koordinačních skupin jiná. Koordinační skupina vystupuje jako jediný člen, a má tedy jistou funkci jako celek. Vždy jako celek patří buď k nové informaci, nebo k známé informaci, je buď celá v tématu, nebo celá v rématu. Předpokládáme-li vznik koordinační skupiny stažením vět, je nemožné, aby tyto věty měly různé aktuální členění. Dobře to dokreslují věty se zájmeny, kde nelze koordinovat různé tvary (příklonný a důrazový): (1) **Jan mi a tobě ukázal červené auto.* Tato věta (1) by vznikla z vět (2) a (3), v nichž stejné lexikální jednotky v týchž syntaktických rolích mají odlišnou funkci v aktuálním členění: (2) *Jan mi ukázal červené auto* (3) *Červené auto Jan ukázal tobě.* Případy popsané v odst. 1.6.3 tu tvoří výjimku. Viz též odd. K 2.5.

Pozn.: Spojení s významem rektifikačním a spojení výrazů ve vztahu inkluze se v této mluvnici za koordinační nepokládají a jsou probrány v kapitole o adordinaci (G 2).

2 ADORDINACE

2.0 Jak již bylo uvedeno, adordinační skupina je spojení dvou, v některých případech i více členů téže syntaktické platnosti, vztahujících se k témuž referentu. Takováto skupina může zaujímat kteroukoli funkční (větněčlenskou)

pozici: jisté tendence a frekvenční omezení v tomto směru lze vysvětlovat především v termínech slovnědruhového zařazení složek skupiny.

2.0.1 Složkami adordinační skupiny jsou nejčastěji substantiva *(Přál si mít syna, dědice svého jména)*, resp. substantivní zájmeno nebo kvantifikátor a substantivum *(Tomu se nediv, vysvětloval mně, zelenáči, starý havíř. Mění se vše – města, doprava, životní styl i příroda)*. Za člen adordinačního vztahu je vhodné považovat i substantivem realizovaný kvalifikační predikát (viz B 5.2) u nevyjádřeného subjektu *(Skoro si myslím, že si z tebe, ohavník, dělal trochu dobrý den)*. Zmnoženým okolnostním určením je vedle spojení několika substantiv v předložkových pádech *(Bydleli jsme v Praze v Karlíně)* nebo v instrumentálu *(Šli jsme mezi poli úvozem)* velmi často skupina skládající se z adverbia a substantiva *(nahoře na střeše, letos na jaře; Udělal to snadno, jediným obratným pohybem ruky)*. U zmnožených skupin adjektivních *(Jako nejnovější, šestý svazek edice vychází kniha o Fibichovi)* není vždy zřejmé, že máme co činit s adordinací (srov. i 2.0.3).

2.0.2 V adordinační skupině se může uplatnit člen holý: *brankář Viktor;* fráze: *Co chvíli odcházel do svého kontoru, malé to místnosti s oknem do dvora;* skupina koordinační: *Čapek, novinář, dramatik, romanopisec a překladatel, ale především humanista;* i adordinační: *Středem společnosti byl Petronius, arbiter elegantiarum, člověk udávající tón v literatuře i v módě.* Složkou skupiny může být věta: *Daleko krásnější je to večer, když už se tma zakousne do skály.* Skupina může mít zmnožené složky, a to jak adordinační, tak koordinační: *Měli doma celou menažérii: malé králíčky, měkká chlupatá klubka, kůzle, několik oveček* ... Členy některých typů skupin mohou být v postavení navzájem buď jen kontaktním, nebo i distantním: *Všechno, papírování, sněni a přesvědčování, začalo znovu / Všechno začalo znovu, papírování, sněni a přesvědčování*; adordinační vztah může překročit i hranice výpovědi: *Všechno začalo znovu. Papírování, sněni i přesvědčování.* Podobně: *Nejhezčí je pracovna. Kulatá místnost uvnitř domu, odshora až dolů plná knih.*

Pokud adordinační skupina zůstává v hranicích jedné výpovědi, může být druhý, resp. další člen připojen buď splývavě, tj. bez pauzy; pak tvoří jediný promluvový úsek, jako je tomu v posloupnosti shodného přívlastku a dominujícího substantiva, nebo nesplývavě, tj. s pauzou; první složka tvoří promluvový úsek samostatný a je uzavřena polokadencí, podobně jako věta v souvětí.

V písmu odpovídá nesplývavému připojení oddělující interpunkční znaménko (čárka, pomlčka, dvojtečka; je-li některá složka skupiny složitějším

syntaktickým celkem, může vyjádřit hierarchii složek středník, nebo je ona složka v závorce).

Adordinační skupiny se skládají většinou z dvou složek (princip dvoučlennosti je zachován i v případech, kdy se zmnožení rekurzívně opakuje); vícečlenné skupiny, např. *bydlela za řekou u lesa v malé chaloupce* se objevují v podstatě jen u typu 2.1.2.

2.0.3 Za hlavní společnou vlastnost adordinačních vztahů se považuje extenzionální charakteristika členů: skupina je konstruována tak, že její složky se potenciálně vztahují k jediné skutečnosti. Pokud nejde o pouhé opakování téhož slova, znamená to, že referent bude „popsán" z různých hledisek: jeden člen jej nějak pojmenovává, další toto pojmenování doplňuje, hodnotí, opravuje, zpřesňuje, shrnuje, vysvětluje apod. Jde tedy sice o totožnost obsahovou, ale způsob pojmenování, význam složek, zákonitě nemůže být stejný. Z toho vyplývá vnitřní sémantická strukturovanost skupiny. Ta se na výrazové rovině může projevit odlišností transformačních možností *(brankář Viktor → Viktor, který je brankářem,* ale nikoli **brankář, který je Viktorem)* nebo závazností slovosledu *(města, hlavně Kutná Hora).* Výrazem významových vztahů mezi členy skupiny bývají různá spojovací slova, jako např. *a to, totiž, zejména, jinak řečeno* apod. (viz též příklady u jednotlivých typů). Volba některých z nich závisí i na pořadí složek skupiny: *odvěká formanská choroba, totiž záducha – záducha, odvěká to formanská choroba.*

Potenciálností referenčního vztahu se rozumí to, že týž referent je označován v každém takovém případě, kdy skupina referenční funkci plní. V případech, kdy skupina je např. v pozici predikativu *(Můj strýc byl malířem, známým krajinářem)* nebo atributu *(práce tohoto malíře, známého krajináře),* přispívají k chápání spojení jako adordinačního i jiní činitelé, sémantičtí (synonymie, hypo- a hyperonymie) i formální (kontaktní postavení členů, slovnědruhová totožnost). Není-li tomu tak, nemusí být jisté, zda opravdu jde o koordinaci, nebo adordinaci: *Evžen je student, syn Vlastiných přátel* (srov. i rozpaky, zda lze členy skupiny spojit spojkou *a*). Protože apelativa jsou svou sémantickou podstatou vlastně názvy vlastností (kvalifikační predikáty) připisované objektům a referenční charakteristiky patří těmto objektům, je dokonce možné označit též jediný referent skupinou, kterou hodnotíme jako koordinační, aniž se ve výpovědi k němu referuje jinak: *Každý vlastenec a socialista musí souhlasit s naším programem* (tj. „každý objekt, který má vlastnost ‚být vlastencem a socialistou' . . ."). V případech, kdy členy skupiny jsou slova, která neplní referenční funkci již díky své slovnědruhové příslušnosti, může být hranice mezi adordinací a koordinací dokonce nezřetelná: *Náhle, bez přechodu* (též vztah slučovací), *začal hovořit o něčem jiném. Výroba hodinek má dlouhou, staletou* (též vztah stupňovací) *tradici.* (O takový přechodný případ může jít ovšem jen tehdy, je-li připojení členů nesplývavé; splývavé spojení není totiž koordinací vlastní.) Platí tedy referenční vymezení adordinace jen zhruba. Viz též C 5.6.0.1.

2.0.4 Typy adordinačních vztahů

Vztahy mezi členy adordinačních skupin nejsou vždy stejně pevné. U některých typů, zejména tehdy, jde-li o jeden ze způsobů realizace determinačního vztahu, jeví se to tak, že syntaktickou pozici obsazuje skupina jako celek, jindy je vztah volnější (viz zejm. 2.1.2); ale ani v takovém případě nejsou složky skupiny z hlediska syntaktického významu zcela rovnocenné.

Sémantické vztahy mezi složkami adordinační skupiny, resp. i jejich vyjádření, je možno interpretovat dvojím způsobem: jednak bez zřetele k jejich pořadí ve výpovědní realizaci, tedy jakožto vztahy izotropní (statické), jednak se zřetelem k pořadí, jakožto vztahy lineární (dynamické). Dále bude probírána sémantická výstavba adordinačních skupin podle obou hledisek. I když sémantické vztahy jsou popsány odděleně, jsou na sobě navzájem závislé zejména v tom smyslu, že vztahy lineární ovlivňují sémantickou interpretaci skupin z hlediska vztahů izotropních.

Popis struktury adordinačních skupin pomocí dvojího typu vztahů, který je zde uplatněn, není obvyklý, avšak v pojetí výkladu takovýchto spojení není jednoty ani v ostatních zpracováních. Společné mívají zpravidla jen to, že jedna ze složek se považuje za základní; je to často první člen v pořadí, další pak se chápe jako větný člen zvláštní, přístavek. Bývá však též ještě omezován na případy, kdy se připojuje „volně". Vzhledem k možným nežádoucím asociacím bylo pro široké pojetí vztahu užito zvláštního termínu adordinace.

2.1 IZOTROPNÍ VZTAHY V ADORDINAČNÍ SKUPINĚ

2.1.1 Skupiny vyjadřující determinační vztahy

2.1.1.0 Jestliže je substantivní pojmenování (nebo jeho zájmenný substitut) determinováno identifikační nebo kvalifikační propozicí, která zakládá vzorec se slovesem *být* a predikativem substantivním nebo zájmenným, a přitom se taková propozice realizuje jako neaktualizovaný, a tedy nevětný útvar, obsahující jen propoziční predikát, zákonitě vzniká substantivní skupina adordinační. Transformační vztah je v takovém případě obdobný jako u substantivní fráze, avšak ve výrazové struktuře skupiny, na rovině slovních druhů, není jednoznačně signalizováno, že by některý člen stál hierarchicky výše; proto nelze vztah mezi členy skupiny považovat za dominaci ve smyslu A 4.1.0 (viz i dále 2.5). Např.: *Petr Novák, který je náš soused / naším sousedem → Náš soused Petr Novák / Petr Novák, náš soused.* Substantivní složky skupiny jsou v témž tvaru; vzhledem k transformačnímu původu konstrukce lze usoudit, že jde o kongruenci (pokud ovšem predikativ ve výchozí větě nemá jiný tvar než S_n / S_i – srov. případy jako *Hostinský, podle řeči zřejmě z Hané, nás bavil veselými historkami*).

Propoziční povaha determinující složky skupiny se projevuje i tím, že v ní mohou zůstat zachovány — podobně jako u determinačního atributu, viz odd. C 5.2.0 — některé významové kategorie vlastní predikátu: časové zařazení, modalita, negace, resp. okolnostní určení slova. Ve výrazové struktuře skupiny se projeví jako členy dominované substantivem odpovídajícím predikativu výchozí věty: *Petr Novák, kdysi / tehdy náš soused; Jan, jistě chytrý hoch;* podobně: *rodem Němec, v civilu řidič, podle obleku Polka* atd. Takto rozvité složky adordinační skupiny stojí ve skupině až na druhém místě (srov. **Jistě chytrý hoch Jan*).

Podle toho, jaká propozice determinuje substantivní pozici, lze rozlišit typy, v nichž členy jsou spjaty vztahem

2.1.1.1 identifikace: (a) *Já, Antonín Rys, se vzdávám svého dědického podílu. Navštívíme Sofii, hlavní město Bulharska. Jeho otec trpěl záduchou, odvěkou to formanskou chorobou.* (b) *Nejméně probádanému slovnímu druhu, totiž číslovkám, je věnována samostatná kapitola. Z dáli se ozývalo temné dunění, střelba z těžkých děl;*

2.1.1.2 kvalifikace: (a) *Byl to Jindra, přítel z války. Mimo otce ji milovali jedině Eliška a Josífek, její vrstevníci. Tomu se nediv, vysvětloval mně, zelenáči, starý havíř. Havlíček básník neprávem zastínil Havlíčka novináře. Bylo ohlášeno několik čísel valčíku, tance to tehdy skoro zapomenutého. Jeho smrt, zřejmá justiční vražda, pobouřila obyvatelstvo.* (b) *Jednání se účastnil též poslanec Horák. Pozval bych přítele z války, Jindru! Eva zas nic neuměla, ale dobrák učitel ji dal jen dvojku. Vpředu byli i obránci Pivarník a Hagara. Město Praha bylo založeno ještě v době předhistorické. Postava, kterou jsem si zamiloval – strýc Sokrates. Katolický král se mohl opírat i o mocnou katolickou menšinu: o větší část českého panstva. Jeho vystupování v diskusi se vyznačuje vzácnou vlastností, totiž schopností pochopit protivníka. Práce, tj. bude-li musit kopat, mu nevadí.* V typu (a) se druhá složka skupiny, vyjádření kvalifikace, často charakterizuje jako „přístavek zařazující" (charakteristické je pro něho, že může být připojen pomocí kniž. spojky *to*), v typu (b), v němž je na druhém místě nositel vztahu, naopak jako „vysvětlující" (jde-li o propozici identifikační, nebo o kvalifikační, avšak s okazionální apozicí (viz 2.4.1), vyhovuje pak jako spojovací prostředek částice *totiž*). Toto rozlišení v podstatě jen specifikuje vztah mezi členy izotropního vztahu se zřetelem k jejich lineární distinkci.

Kvalifikující složka skupiny se často též považuje za přívlastek; k tomu viz oddíl 2.5 o problémech sémantické interpretace adordinačních skupin.

2.1.2 Syntaktická souběžnost

V adordinační skupině jsou spojeny členy s touž sémantickou funkcí (rolí) a na témž stupni syntaktické hierarchie; tím se liší syntaktická souběžnost od

předchozích typů (2.1.1), kde jsou sémantické role složek odlišné. Jde pravidlem o okolnostní určení místa: *Tatínek je asi vzadu, tam v tom pěším hemžení. Bydlí nahoře za lipou, v malé chaloupce. Hned proti nám, za parkem, hořel dům. Tehdy jsme bydleli v Praze v Karlíně. Tady u viaduktu se zpravidla rozcházeli;* času: *Dnes, po mnoha měsících práce, můžeme výsledky shrnout. Letos na jaře málo pršelo. Chodba byla teď — v poledne — najednou temná. Dítě vám od neděle stůně a vy jdete ve čtvrtek, pátý den, pro doktora. Psal to včera, tj. v pondělí;* nezřídka složkou větnou: *Potřeboval s ním mluvit, teď, dnes, co nejdřív, pokud to v něm vařilo. Na divadlo jsem nezapomněl ani později, když už jsme bydleli ve Strašnicích;* zřídka způsobu: *Koupil to lacino, za pár korun. Pokus jsme musili opakovat mnohokrát, přesně stosedmdesátkrát. Všechny stupně jsou zpevněny originálním způsobem, totiž / a to dřevěným pražcem. Nejvíc dětí je u Kysučana na Horní Bečvě: osmnáct.* Zřetelně adordinační povahu však mají jen skupiny s funkcí okolnostního určení místa a času, protože ta jsou schopna plnit referenční funkci.

Izotropní vztah mezi složkami skupiny lze předpokládat především v případech, kdy se kombinují výrazy kategoriálně odlišných sémantických typů, vyznačujících se různým stupněm výpovědní samostatnosti, zejména výrazy

(a) pojmenovávající: *na kopci, do vody, podél řeky, po obou stranách Národní třídy, lesem, podchodem; (stalo se) 7. listopadu 1917 v ranních hodinách, (děje se vždy) večer, v pondělí, na jaře;*

(b) deiktické (zprav. zájmenná příslovce), a to označující místní nebo časový bod, který je dán odkazem k místu nebo času promluvy, resp. směřování k bodu nebo úseku takto danému, od takového bodu apod.: *zde, tam, sem, odtud, tudy; teď, dnes, včera, pozítří, tento měsíc, letos;*

(c) relativní vzhledem k nějakému určení typu (a) nebo (b), které je dáno v kontextu, nebo vyplývá z místa nebo času promluvy: *dole, vzadu, napravo, nahoru, zleva; dříve, později, (stalo se) ráno, o půlnoci, v pondělí, na jaře.*

Tedy ve skupinách jako *tam na kopci; vlevo podél řeky; dnes večer; letos na jaře* spojuje složky vztah izotropní, naproti tomu ve skupinách jako *podél řeky po cestě; vzadu dole; každé pondělí, (a to) večer* může být izotropní vztah téměř nulový a sémantickou strukturu skupiny lze posuzovat především jen z hlediska lineárního (viz 2.3). V tomto aspektu členy na témž stupni hierarchie (ovšem ve smyslu sémantickém) nejsou, zejména tvoří-li spojení těsné (viz 2.3.1): druhý člen zužuje extenzionální platnost skupiny.

Takto strukturované adordinační skupiny, hlavně pokud je tvoří příslovečná určení, se často považují za spojení členů postupně rozvíjejících dominovaný člen, podobně jako je tomu u přívlastku (viz odd. C 5.6.0.1). Ve větě *Alpské ledovce zahlédnete ze Šumavy nejspíše ráno při východu slunce* člen *při východu slunce* opravdu zužuje extenzi výrazu *ráno*, a to bez ohledu na pořadí složek (jde o přesnější určení času v rámci určení *ráno*). Avšak o postupném rozvíjení

není možno mluvit ve všech takových případech; u jiných typů skupin není pořadí rekurzívního rozvíjení z významu členů jednoznačně patrné, což ukazuje i variantnost slovosledu: *Babička viděla jít komtesu po stráni dolů okolo pecí/dolů po stráni okolo pecí/okolo pecí po stráni dolů* atd. U prvního typu jde tedy o izotropní vztah, u druhého jen o rovnocennost členů skupiny.

Pozn.: Ojediněle spojuje vztah syntaktické souběžnosti i výrazy s jiným významem než okolnostním: *Zeptal se vojáčka, svého předchůdce na stráži, malého Jihlaváka s bočitýma nohama;* zde druhá a třetí složka skupiny mají obě funkci kvalifikace. S větší pestrostí typů se setkáváme u adordinačního vztahu spojujícího složky větné v souvětí.

2.1.3 Syntaktické osamostatnění

Takto vznikající adordinační skupina je tvořena jednak výrazem, který – ač má povahu toliko odkazující – zaujímá sám příslušnou pozici ve výpovědní realizaci větné struktury, jednak vlastním, autosémantickým pojmenováním, jež je buď před tuto realizaci vytčeno (takže odkaz má charakter anaforický), nebo za ni dodatečně připojeno (a odkazuje se k němu kataforicky). Odkaz může být určitý, nebo neurčitý (a pak bývá specifikovaný – jinak by šlo o vztah množinové souvislosti; viz dále 2.1.4); může se spojovat s alterátorem typu *(někdo) další, (něco) jiného, (některý) lepší záběr*, a tím zároveň odkazovat ke kontextu. Jestliže je odkazovacím výrazem substantivum nebo zájmeno jakkoli rozvité, jde o typ na přechodu k determinačnímu vztahu *(měla) vážný důvod, proč zůstat doma: nemocné dítě – nemocné dítě, které je vážným důvodem, proč zůstat doma; to musí zařídit někdo jiný, předseda – předseda, který je někým jiným.*

Osamostatnění slouží především potřebám aktuálního členění, protože oddělením pojmenování vzniká výpovědní úsek, který může být dalším rématem, vytýká se do protikladu apod. Proto se často osamostatňuje člen s emocionálními konotacemi, nebo takový postoj je výslovně vyjádřen na jiném místě výpovědi. Osamostatněným členem bývá nejčastěji substantivum, méně často adverbium nebo infinitiv. Výraz neurčitý může odkazovat též k větě.

Centrálním typem těchto skupin jsou případy Aa (označované zpravidla též jako vytčení větného členu) a b2 (větný člen dodatečně připojený).

Odkazujícím prostředkem může být:

A. zájmenný výraz s funkcí

(a) anaforickou; jsou jimi zájmena ukazovací: *S Pavlem, s tím jezdím rád. Doma, tam se cítím nejlépe. Chodit do lesa na houby, to byla jeho jediná radost;*

(b) kataforickou

(1) nekongruentní *to: To je opravdu milá žena, ta Milada! Byla to perná práce, přesvědčit ho;*

(2) zájmeno osobní: *On neměl nikdy dost, ten lakomec! Potkával jsem je často, Mařenku Váchovou a jejího snoubence;*

(3) zájmeno neurčité, holé: *Bylo mi u vás hezky, ale někdo mi vadil: ženich vaší dcery. Něco se mi na tom domě líbí: ta veranda. Ještě s něčím musíme počítat, a to/totiž s nechutí lidí učit se novým pracovním postupům. Jisté je jedno – že se růst populace v posledním století nesmírně zrychlil. Nějak jsme si poradit musili: loď jsme přenesli přes skály;*

(4) rozvité: *Poděkoval jsem a řekl jen, že bych chtěl mluvit s někým jiným, a to/totiž s předsedou. Myslela jsem, že když se stane něco hrozného, nějaké velké neštěstí, malé věci ztratí na významu. Čekalo nás něco horšího, přejít přes ledovcové pole. Dovoloval nám totéž, co svým přátelům: srdečnost;*

B. substantivní fráze, z hlediska reference zpravidla specifikovaná, jejímž základem je substantivum velmi širokého, kategoriálního významu, takže může fungovat jako neurčitý kataforický odkaz: *Mám vážný důvod, proč jsem zůstala doma: nemocné dítě. Zbývalo nám jediné východisko, a to/totiž požádat ho, aby k nám raději nechodil.* Jako složka adordinační skupiny se může jevit i věta vyjadřující sémanticky závislou propozici, jestliže v realizaci propozice nadřazené je odkazující výraz, ale závislost není zvlášť vyjádřena: *Život mě přesvědčil o jednom/o jedné věci: žádná příležitost se nevrací.*

Širokému chápání adordinační skupiny se zdají vyhovovat i spojení věty vedlejší se složkou korelativního výrazu ve větě nadřazené, např. *Ten bude bohatě odměněn, kdo princeznu vysvobodí:* zájmeno *ten* naznačuje obecné osobu a následující věta s *kdo* ji znovu označuje, avšak konkrétněji. Tím spíše by za adordinaci bylo možno pokládat i spojení vedlejších vět pomocí výrazů jako *na tom místě, kde . . .: ten fakt, že . . .* Proti takovému pojetí však mluví to, že zájmeno v nadřazené větě je prostředkem kataforickým, zatímco ve větách *Ten bude bohatě odměněn. To mě překvapuje* apod. může mít jen funkci anaforickou, nebo exoforickou. Viz odd. J 0.7.2.

2.1.4 Skupiny vyjadřující vztah množiny (celku) a jejích prvků (částí)

2.1.4.0 Adordinační skupina se skládá ze dvou složek, jednak ze souhrnného označení množiny, jednak z výčtu jejích prvků: u referentu pojatého jako kontinuum jde o celek a část, resp. několik částí. Členy výčtu jsou ve vztahu koordinačním (srov. 1. 2. 1. 4). Výčet může být buď úplný, takže jde o identitu množin, nebo neúplný, a pak máme co činit s inkluzí (nebo naopak vyloučením), nikoli s „označením téže skutečnosti" v plném smyslu slova. Krajním případem inkluze je uvedení jediného prvku jako příkladu.

Výčet tvoří často vlastní jména a souhrnným označením je jméno obecné: *Její tři děti, Jenda, Mařka a Pepík, byli mými prvními přáteli.* Ve skupinách skládajících se toliko ze jmen obecných funguje jako souhrnné označení hyperonymum: *Tento typ vagónů je určen nejen k přepravě sypkých substrátů – uhlí, rudy a štěrku –, ale i k přepravě kusového zboží.* Součásti souhrnného označení

množiny bývá zhusta kvantifikátor, a to s významem úplnosti *(všichni, oba)*, počtu určitého *(tři)* nebo neurčitého *(několik, někteří)*. Ve všech těchto případech může být souhrnné označení doprovázeno oběma druhy výčtu, úplnými i neúplnými, tedy i tehdy, jde-li o počet neurčitý: *několik chlapců, totiž Jan, Jiří a Pavel – několik chlapců, zejména Jan a Jiří/kromě Pavla.* Substantivní označení neurčité nespecifikované implikuje možnost množného pojetí, i když je substantivum v singuláru: *Rád bych se setkal s nějakým spolužákem, třebas s Janem nebo Pavlem.*

Pořadí složek může být u většiny typů obojí, souhrn – výčet, nebo výčet – souhrn. V pojetích, která chápou druhý člen jako přístavek, se ten charakterizuje pak jako výčtový (výčetný), resp. jako shrnující. Je-li výčet na druhém místě, bývá často uvozen spojovacími výrazy jako *a to, totiž;* naproti tomu soubor bývá připojen za výčet výrazy *slovem, prostě, zkrátka, obecně/souhrnně řečeno;* tvoří-li skupinu výlučně apelativa, je to dokonce zpravidla nutné, protože by nemusilo být zřejmé, kde je hranice výčtu a souhrnného názvu, tj. co se chápe jako hyperonymum: *Každý zdejší krejčík, pekařík, truhlář, zkrátka továryš.* Slovo *tedy* se může uplatnit při obojím pořádku.

Jestliže souhrnným označením (nebo jeho základem) je slovo širokého významu, nebo dokonce deiktické slovo a jestliže výčet stojí mimo celou výpovědní realizaci větného vzorce, stýká se tato adordinační skupina (typu 2.1.5) s osamostatněním větného členu (typ 2.1.4): *Mám rád oba, Jiřího i Pavla.* Pokud nemají obě složky zřetelně referenční charakter (což bývá zejména tehdy, jsou-li jednou, nebo oběma složkami skupiny jména obecná, jež nejsou doprovázena delimitátory), lze tyto skupiny zařadit i jako realizace propozičního vztahu, na nějž se vztah souhrnného označení a výčtu navrstvuje (srov. *její děti, Jenda, Mařka i Pepík ← Jenda, Mařka i Pepík, kteří jsou jejími dětmi* i možnost větné realizace; *uhlí, ruda a štěrk, což jsou sypké substráty* apod.). O přechodný jev mezi tímto typem adordinace a koordinací jde u 2.1.5.2 a 2.1.6, protože složky spojení nejen nemají touž referenční platnost, nýbrž též protože významové vztahy mezi nimi, jakož i spojovací prostředky jsou dosti obdobné.

Pro výrazovou a významovou diferenciaci skupin vyjadřujících vztah množiny a výčtu může být kritériem, zda výčet prvků je úplný, nebo ne.

2.1.4.1 Skupiny s výčtem úplným

Příklady: *K řece už nechodím sám, raději se přidám k větším chlapcům, k Pepíkovi Adamů a Václavu Martinskému. V poslední části skladby, totiž v závěru provedení a v čtrnácti taktech kódy, se téma objeví znovu. Mnozí odevzdali všechny věci – průkaz i peníze. Mění se vše, města, doprava, životní styl i příroda. Máme tu obojí, tedy byt i ateliér, pod jednou střechou. Barča a Fany, dvě služky již ne-*

mladé, slyšely dost nerady zprávu o nové společnici. Existence horkých pramenů, vulkanická činnost provázená výlevy žhavého magmatu, nesnesitelné teplo v hlubokých dolech, to vše nás přesvědčuje o tom, že teplota s hloubkou roste.

Pozn.: Pokud není souhrnné označení doprovázeno kvantifikátorem s význ. úplnosti, není zpravidla možné bez kontextu a dalších informací spolehlivě rozhodnout, že jde o úplnost.

2.1.4.2 Skupiny s výčtem neúplným (nebo co do úplnosti nejistým)

Za neúplný výčet je třeba považovat i uvedení jediného prvku (části). Neúplnost se někdy jen vyrozumívá z významového poměru k souhrnnému označení; o jazykové signalizaci neúplnosti viz již v odd. 1.2.1.4. Např.: *Na mnoha výrobcích – na krabičkách léků, na sprejích, na obalech dovážených sušenek jsme si mohli povšimnout podivných, nestejně silných čar. Vždycky na ní něco kmitalo, veliké vlasy pod kloboukem, stužka na krku, rozepjatý kabát. Potíží však bylo hned několik: svazek elektronů nebyl dostatečně homogenní, obsahoval rychlejší i pomalejší elektrony; vychylování pomocí elektromagnetických čoček bylo velmi obtížné, neboť jejich magnetické pole nebylo dostatečně stabilní; chyběla zatím představa o vhodném objektu, který by šlo pozorovat. Světelná tužka se objevuje nejen ve velkých obchodních domech, ale i v továrnách, skladech, lékárnách, nemocnicích, zkrátka všude, kde je třeba rychle, pohotově a jednoduše zjišťovat stav a složení zásob. Žně začaly na jihozápadním Slovensku, na Žitném ostrově.* – Neúplnost naznačí i některý výraz připojující souhrn: *Kdykoliv zahlédl mne nebo Josífka, volal nás zamést stodolu či přebrat na hůrce jablka, prostě k nějaké drobné práci. Zimou trpí zajíci, králíci a zvěř vůbec.*

Na vztah souhrnného označení množiny a výčtu prvků se navrstvují též další sémantické vztahy. Vyjadřují se zpravidla zvláštními spojovacími prostředky a pořadí složek bývá závazné.

(a) Exemplifikace. Druhá složka skupiny představuje prvek nebo několik prvků z množiny jako příklad, který má její souhrnné označení lépe osvětlit. Zpravidla je uveden výrazy *např., jako např., jako je, tak, třeba, ať jmenuji jen,* na konci výčtu pak bývá *atp., aj., atd., apod.*, které jsou explicitními prostředky tohoto významového vztahu: *Podnětem básníkovy metaforičnosti jsou předměty denní potřeby,* ***například*** *deštník, cukr, zápalky, krém na boty, mýdlo, žárovka, telefon. První biologické objekty,* ***mezi nimi*** *i baktérie, byly pozorovány ještě ve třicátých letech. A ve výkladu v štíhlé láhvi od voňavky je vždy květina,* ***jednou*** *malá růže,* ***jindy*** *narůžovělá lodička oleandru. Jsou města,* ***např.*** *Budapešť, která využívají termálních pramenů na svém území k vytápění bytů. Tato hra je oblíbena i jinde,* ***třeba*** *v Polsku a v Maďarsku.* K tomuto typu patří i uvádění krajních případů: *V tomto ohledu existuje u nás poměrně rozsáhlá škála pokrmů,* ***ať už*** *mražených, sušených* ***či*** *v prášku* ***nebo*** *předvařených. Prostředky*

*mohou být různé, **od** studia odborné literatury a časopisů **přes** návštěvy veletrhů až **po** pracovní výměny a stáže.*

(b) Partikularizace. Prvek (nebo několik prvků množiny) je při výčtu více nebo méně zdůrazněn jako závažnější; jeho pojmenování je druhou složkou skupiny a je uvedeno výrazy jako *zvláště, zejména, jmenovitě, hlavně, a to i, a to zvláště, zvláště pak, obzvláště, speciálně, (a to) nejvíce, nejméně* apod. *Doly, **jmenovitě** vedlejší. Důl Maurice Thoreze, slouží jen a jen elektrárně. Voda a **především** sladká voda je jedním ze základních předpokladů pro vznik a rozvoj života na naší planetě. Světlo a jeho vlastnosti – **zejména** vlnová délka – už neumožňovaly zobrazení ještě menších objektů. Všechny tento tanec nadchl, **zejména** prince. Růst cen surovin a energií na světových trzích se dotýká zvlášť citelně zemí se zpracovatelským průmyslem, **tedy** i Československa a Rakouska. Zvýšené množství vody ve tkáních, **zejména** v nervové tkáni, může vést k poruchám spánku. Přišli všichni, **včetně** Jiřího/tedy i Jiří.*

(c) Vyloučení. Ve výčtu jsou uvedeny členy (člen), o kterých výpověď se souhrnným označením neplatí. Vyloučení lze převést na adverzativní koordinaci (1.2.1.2) s negací: *Přišli všichni kromě Jiřího → Přišli všichni, ale Jiří nepřišel.* Vyloučený člen je obvykle umístěn jako složka druhá a bývá uveden slovy *kromě, až na, s výjimkou* apod.: *Všechny tanec nadchl, **jen ne** prince.*

2.1.5 Rektifikace a korektura

Druhá složka ve skupině lépe (správněji nebo v dané promluvové situaci vhodněji) vystihuje skutečnost, opravuje, příp. zpřesňuje první pojmenování. Připojuje se spojkami *nebo, či* ve spojení s komparativem příslovce *spíše, lépe, raději, aspoň*, nebo též jinými výrazy, zejm. *přesněji řečeno, vlastně* apod.: *Prokopovy důvody jsou trochu nejasné, nebo spíše stávají se nejasnými. Nevím, jak začít, nebo lépe čím. Pod lesem bylo jezírko, vlastně spíš rybník.*

K opravě počítáme jak případy dvojího pojmenování téhož, např. *Protoplazma je tuhá, lépe řečeno rosolovitá*, tak takovou opravu, kde je původní význam změněn na význam odkazující k jiné, referenčně odlišné skutečnosti, např. *Zavolej sestru, či vlastně matku. Podej mi hrábě, ale ne, kosu.* Pak lze mluvit o korektuře. Vždy odlišit tyto druhy opravy však není možné, což vyplývá i z vágnosti v mimojazykové skutečnosti: *Na Hlávkově mostě, přesněji řečeno na jeho předmostí, docházelo k velkým dopravním zácpám* (pro běžné, netermi-nologické užívání jazyka není možno rozhodnout, zda předmostí patří k mostu, nebo ne).

Rektifikace se těsně stýká s disjunkcí; kritériem adordinace tu může být, že mezi složkami je vztah inkluze a že jde opravdu o opravu jakožto řečové jednání. *Nevím, jak začít, nebo lépe čím* (adordinace) — *Chce koupit domek, nebo aspoň chatu* (koordinace).

Při asyndetickém připojení nemusí být rovněž zřetelný rozdíl mezi rektifikací a partikularizací: *Měl jsem na mysli Francii, jižní Francii* (je možno doplnit *lépe řečeno* i *zejména*).

2.1.6 Synonymní řada

Spojení obsahuje dvě (zřídka více) pojmenování téže skutečnosti v širokém smyslu synonymní. Často jde o prostředky různých stylů, jazyků apod. Druhý člen bývá připojen výrazy *čili, neboli*: *Hepatitidě, neboli/tj. infekční žloutence, předcházíme hlavně úzkostlivou hygienou. V biologii musí být všechny úchylky určeny čili determinovány příčinami, které lze poznat.* Jeden z členů může mít i formu výčtu: *Většinou jsou tyto přírodní podmínky příčinou tzv. hydrotermální činnosti: na povrchu se nacházejí gejzíry, horké prameny, výrony přehřáté páry a plynů.*

Protože jde o různost vyvolanou snahou doplnit, zpřesnit pojmenování jevu odvoláním se k jinému kódu, nikoli využitím prostředků kódu jediného, může tu dojít k nejvyššímu stupni symetrie formální i významové.

2.1.7 Textově konstrukční opakování

Opakování téhož slova (zpravidla substantiva) má učinit větnou stavbu přehlednější, umožnit lepší orientaci ve větě, vhodnější umístění členu z hlediska aktuálního členění apod.: *Měla své panenky, panenky hrubé a neumělé. Tváře žen se zmítaly v dáli, žen bílé i tmavé pleti, žen různých plemen a zemí* (místo *Tváře žen bílé i tmavé pleti, různých plemen a zemí se zmítaly v dáli*, kde hierarchie genitivních přívlastků není zřejmá).

Textově konstrukční opakování se často přiřazuje též ke koordinaci.

2.2 POŘADÍ ČLENŮ V ADORDINAČNÍ SKUPINĚ

V některých typech adordinačních skupin je pořadí složek volné, jinde je gramaticky omezeno. Tyto vlastnosti se zpravidla týkají celého typu, a je tedy na ně upozorněno na příslušných místech v oddílech 2.1.3—7. Avšak pro 2.1.1—2 platí některá omezení další, uvedená v odd. 2.2.1—3.

2.2.1 Ve skupinách uvedených zde sub 2.1.1—2 stojí výrazy deiktického charakteru nebo referenčně relativizované adverbiále pravidlem na místě prvém: *Vždycky mne kluka k ní něco přitahovalo.* Podobně: *já bláhovec; zde v zá-*

suvce: někde doma; tam za vodou; naproti v parku; vedle v pokoji; zítra odpoledne (a též s volným připojením: *já, bláhovec; naproti, v parku;* atd.). V některých případech je sice možný i pořádek opačný, ale pak se skupina syntakticky interpretuje jinak: např. *vedle* ve spojení *v pokoji vedle* se chápe jako člen dominovaný, atribut (srov. „vedlejší pokoj").

2.2.2 V některých typech skupin realizujících determinaci kvalifikační propozicí (viz 2.1.1.2) a z hlediska lineárních vztahů uspořádaných jako restriktivní posloupnost (2.3.1) smí výraz odpovídající predikátu rozlišujícímu stát pravidlem jen na místě druhém: *letec-kosmonaut, pes vlčák, Havlíček básník, Praha-Smíchov;* vyjadřuje-li determinující člen naopak hodnocení, je možný pořádek oboji, *dobrák učitel — učitel, dobrák;* jen pro některá konkrétní lexikální obsazení taková volnost neplatí: *mizera chlap,* naproti tomu *dívka krasavice, syn ničema.*

2.2.3 Některé skupiny tvoří významově kompaktní, nečleněný celek, s nímž je spjata i ustrnulost slovosledu: *město Praha, hora Říp, řeka Morava, Jan Neruda, soudruh doktor Novotný; Kublaj chán.*

2.3 LINEÁRNÍ VZTAHY (postupy)

2.3.0 Sémantické vztahy mezi složkami adordinačních skupin lze charakterizovat též se zřetelem k jejich uspořádání v lineárním průběhu výpovědi. Proto je možno též mluvit o výpovědních sémantických postupech. Ve většině typů skupin nevyplyne z takového hlediska třídění systematičtější, než je třídění podle vztahů izotropních (o přístavku zařazujícím a vysvětlujícím viz poznámku v 2.1.1.2, o přístavku shrnujícím a výčtovém viz 2.1.4.0). Avšak v typech 2.1.1—2 je užitečné takové kritérium zavést, mimo jiné proto, že v nich mají lineární vztahy svůj specifický výrazový prostředek, a to způsob připojení druhého, příp. dalšího členu: ten může být připojen splývavě, nebo nesplývavě (viz již 2.0.2). Nesplývavě připojený člen se běžně nazývá apozicí.

Nejde tedy — v pojetí zde uplatněném — o zvláštní větný člen, nýbrž o jistý typ vztahu. Pokud jde o vztahy popsané zde v odst. 2.1.3—2.1.7, je nesplývavé spojení v nich pravidlem, proto se často i v nich považuje druhý člen za aponovaný. Avšak jen ve skupinách vyjadřujících determinační vztah a v takových, v kterých jsou spojeny členy syntakticky souběžné, má nesplývavé připojení distinktivní platnost.

Lineární vztahy jsou jednosměrné a záleží v tom, že druhá (další) složka skupiny díky své extenzi buď zužuje extenzionální platnost skupiny jako cel-

ku, jinak řečeno skutečnost skupinou označovaná je co do svého rozsahu s konečnou platností určena až členem druhým — pak mluvíme o spojení těsném —, nebo druhou složkou již extenze skupiny ovlivněna není — jde o spojení volné. Je zřejmé, že pokud půjde o skupinu vyjadřující vztah determinační, vznikne těsné spojení jen tehdy, bude-li na druhém místě výraz odpovídající sémantickému predikátu restriktivnímu, nebo nositeli kvalifikace.

Termínu „těsný" a „volný" se tu užívá ve smyslu významovém; o vyjadřování tohoto vztahu viz 2.3.4. V pojetí zde uplatněném není možno význam a prostředky jej vyjadřující plně ztotožnit; rovněž je třeba lišit „těsné spojení" a „restriktivní determinaci", protože těsnost se týká i izotropního vztahu syntaktické souběžnosti, kde o determinaci v našem smyslu slova nejde.

2.3.1 Spojení těsné

Druhý člen skupiny zužuje extenzionální platnost skupiny v důsledku

2.3.1.1 svého intenzionálního významu: *na nádraží v hale, ráno při východu slunce*; pokud složky skupiny pojmenovávají třídy, je možno dále rozlišovat skupiny spojené vztahem inkluze, např. *letec-kosmonaut, pes vlčák*, nebo průniku, např. *inženýr konstruktér, děti jedináčkové*.

S takto utvářenými skupinami se setkáváme především tehdy, jsou-li členy syntakticky souběžné (viz 2.1.2). Ostatní typy nejsou četné; mají zpravidla povahu ustálených spojení, což se projevuje i ustáleností slovosledu; viz 2.2.2. Mnohá vznikala vlivem ruštiny, zčásti v době obrozenské, hlavně však v posledních desetiletích;

2.3.1.2 své delimitační charakteristiky; jde o inherentní jedinečnost danou tím, že je připojeno vlastní jméno *(český král Václav, vlčák Zora, zlatonosná řeka Otava, román Bratrstvo)* nebo jiný výraz extenzionálně jedinečný *(měsíc máj, v pondělí 15. června)*; jsou-li oběma členy jména vlastní, je extenze druhého z nich užší: *bydleli jsme v Praze v Karlíně*.

Za restriktivní je třeba považovat i postupy jako *Novák krejčí* a *Havlíček básník*: druhá složka vyčleňuje podtřídu krejčích z třídy nositelů vlastního jména Novák; má-li druhý příklad smysl „Havlíček jakožto básník", jde o podtřídu Havlíčkových činností apod. K významové povaze těsných spojení viz též 2.1.2.

2.3.2 Spojení volné

Extenzionální platnost druhého členu je vzhledem k extenzi předchozího:

2.3.2.1 táž: *Nejstarší Karlův syn, Václav, byl panovníkem slabým. Akademik Havránek, první ředitel Ústavu pro jazyk český, se narodil v Praze. Vrátím se v pondělí, 15. června. V této smlouvě jde o řešení jednoho z největších problémů lidstva, hladu;*

2.3.2.2 širší: *Václav, Karlův syn, byl panovníkem slabým. Pohled na Otavu, zlatonosnou řeku, vždy podněcoval mou fantazii. Vrátím se 15. června, v pondělí.*

2.3.3 Jestliže se pořadí složek v adordinační skupině obrátí (pokud to ovšem slovosledná pravidla dovolují, tedy jde-li o reverzibilní typ), mění se i lineární vztah mezi složkami: *zlatonosná řeka Otava — Otava, zlatonosná řeka;* to ovšem neplatí pro typ 2.3.2.1, poněvadž co do extenzionální platnosti jde o strukturu symetrickou: *Václav, nejstarší syn Karlův, byl panovníkem slabým.*

2.3.4 V zásadě platí, že druhý člen těsného spojení se připojuje splývavě; pociťuje se zároveň jako nezbytný pro význam věty. V případě, kdy delimitační charakteristika složky první není zřejmá z lexikálního obsazení pozic, může ji způsob připojení dokonce vyznačit: *v pondělí 15. června* „v to pondělí, které je 15. června" — *v pondělí, 15. června* „příští (nebo kontextově určené) pondělí, což bude 15. června". *Pomohl mi soused Petr Novák* „ten soused, který se jmenuje P. N." — *soused, Petr Novák* „jistý (případně jediný možný) soused; jmenuje se P. N.". Ve spojení volném se druhá složka připojuje naopak nesplývavě. Jen u typu 2.3.2.1 se objevuje též připojení splývavé: *nejstarší syn Karlův Václav;* to proto, že takové spojení se podobá těsnému v tom, že sémantický predikát je rovněž na prvním místě a složky jsou z hlediska významu nerovnocenné, třebas jde o symetrii z hlediska extenzionálního.

Souvztažnosti mezi lineárními vztahy a způsoby připojování složek nejsou však zcela přímočaré. Odchylky od výše uvedených jsou zejména tyto:

2.3.4.1 Z důvodů nejspíše prozodických se druhá složka významově těsné skupiny, je-li bohatěji rozvita, připojuje nesplývavě: *Můj strýc byl malířem krajinářem.* ale *byl malířem, ve své době oblíbeným krajinářem.*

2.3.4.2 Je-li členem skupiny substantivum vyjadřující hodnotící kvalifikaci, jsou pořadí a způsob připojení spíše ustálené, dané tradicí. Setkáváme se v podstatě s třemi typy takových skupin:

(a) nereverzibilní skupina nositel vlastnosti + vlastnost odpovídající typu 2.3.1.1: *dívka krasavice, syn ničema, učitel průkopník, město hrdina;* je-li však

prvním členem výraz deiktické povahy nebo výraz referenčně relativizovaný, je možné i připojení nesplývavé: *Já hlupák / já, hlupák, tomu uvěřil.* (Substantiva s významem jednoznačně hodnoticím se nepochybně necítí jako výrazy schopné plnit referenční funkci, proto ve spojení typu *já hlupák / já, hlupák* ztrácí intonace distinktivní úlohu.) *Petřík si hraje naproti v parku / naproti, v parku;*

(b) reverzibilní skupina vlastnost + nositel vlastnosti odpovídající typu 2.3.1.2: *chudák maminka, nešťastník Václav;* složkou skupiny však mohou být též toliko substantiva obecná: *Znáš nějakého dobráka učitele / učitele, dobráka, který by se na takového kluka nerozzlobil? Za celodenní práci nám nestyda sedlák / sedlák, nestyda, dal jen šlichtu k večeři;*

(c) reverzibilní skupina predikát + nositel vlastnosti, v níž se připojují při obojím možném pořádku členy vždy jen nesplývavě; v těchto skupinách mají do jisté míry hodnotící charakter členy oba. Na rozdíl od (b) jde o skupiny tvořené celkem okazionálně: *Myslil si, že kupuje barokní sošku, a zatím to byla napodobenina, brak / a zatím to byl brak, napodobenina.*

Pozn.: Ve spojeních jako *v hale na nádraží* nejde o adordinaci, nýbrž druhý člen je přívlastkem; srov. *hala na nádraží, nádražní hala.*

2.4 APOZICE

2.4.0 Pojem apozice bývá chápán různě, a to jak z hlediska konstitutivních vlastností (příp. jejich hierarchie), tak šíře jevů, které se pod něj zahrnují. Chápe-li se jako vlastnost výrazové stránky syntaxe, tj. jako nesplývavě připojený člen na témž stupni skladební hierarchie, nebo jako vztah mezi takto připojeným členem a členem předcházejícím, bylo by třeba odlišit apozici

(a) průvodní, vyplývající ze syntaktickosémantických vztahů 2.1.3–7 jako jejich závazný signál, např. *oba, Jan i Petr – *oba Jan i Petr;*

(b) distinktivní, vyjadřující, že jde o spojení sémanticky volné, např. *v pondělí, 15. června* na rozdíl od *v pondělí 15. června;*

(c) okazionální, oddělující druhou složku v restriktivním postupu jako výraz jistého pojetí mluvčího (viz dále).

2.4.1 Apozice okazionální vyjadřuje jisté pojetí stavby skupiny: ač extenze složek ukazuje na to, že spojení je těsné, druhý člen je připojen nesplývavě, dodatečně, jako zpřesnění. Např. *Chceme si koupit psa, vlčáka* (na rozdíl od *psa vlčáka*). Podobně: *Bydleli jsme tehdy v Praze, v Karlíně. Petřík si hraje naproti, v parku.* Možnost takového připojení je dána nezávazností formálního signálu delimitace (předpokládá to však, že i druhý člen může plnit referenční

funkci: proto není možno takto připojovat kvalifikační složku u typu *dívka krasavice*, viz 2.3.4.2). Jde v podstatě o vyjádření jistého pojetí mluvčího, o jistý způsob jazykového chování, ovšem v mezích jazykového systému. U adordinačních skupin zakládajících se na determinačním vztahu lze připustit i to, že propoziční struktura je takovou apozicí zrušena a že jde o dva celkem samostatné referenční výrazy.

2.5 NĚKTERÉ OTEVŘENÉ PROBLÉMY

Popis adordinačních, resp. apozičních skupin je jedním z nejsložitějších úkolů české syntaxe. To vyplývá především z faktu, že složky skupiny jsou sice významově rozdílné (jde vždy o „označení téže skutečnosti několikerým způsobem"), avšak výrazově v podstatě rovnocenné. Klade-li se pak otázka, který člen je základem skupiny, je obtížné najít pro řešení objektivnější ukazatel. Je možno vycházet prostě z lineárního uspořádání a diferencovat skupiny podle toho, jaké vlastnosti má člen druhý; takový postup není zcela mechanický a implikuje vlastně otázku: „Co vede mluvčího k tomu, aby denotát označil ještě jednou?" Tím se ovšem vnáší do syntaxe hledisko, které se u jiných vztahů nebere v úvahu. Jako jiné kritérium lze přijmout shodu. Soudí se, že přísudkové sloveso, popř. predikativ kongruuje vždy se základem skupiny, i Šmilauer, který jde nejdál v chápání apozice jako vztahu („široké totožnosti"), vylučuje z ní typ *chudák maminka, pes křižovatka*, tedy skupiny s jednou složkou výrazně hodnotící, protože podle ní se shoda neřídí (*chudák maminka / maminka, chudák, to musela obstarat — musela to obstarat chudák maminka* atd.). Avšak jsou zřejmě i zde případy pomezní, u nich může rozhodovat též pořádek složek (*vítěznou branku vstřelil — vstřelila* (?) *opora mužstva Novák*).

Určení základu skupiny vede pak zpravidla k tomu, že druhý člen je v některých typech kvalifikován jako přívlastek, zejména když tomu odpovídá i slovosled, umístění intonačního centra nebo směr determinace. Avšak pojetí některých typů adordinace jako přívlastkových poněkud zastírá jejich specifičnost, že na úrovni abstrakce naznačené již v odd. A 3.2, totiž na úrovni slovnědruhových kategorií, nic pro dominaci nesvědčí. V rámci zde přijatého pojetí je proto lépe považovat adordinační skupiny za útvary sui generis.

Přesto ani v něm není popis tohoto vztahu bez problému. Zejména není vždy snadné určit, co je propozičním predikátem. Není o tom pochyby v případech, kdy oběma složkami jsou substantiva obecná a jedno z nich je zřetelně extenzionálně užší, nebo jeden z členů jednoznačně hodnotí a ve spojení nemůže mít funkci referenční (skupiny *letec-kosmonaut, dobrák učitel* vykládáme na pozadí konstrukcí *letec, který je kosmonautem; učitel, který je dobrák*, protože východisko *kosmonaut, který je letcem*, a tím spíše *dobrák, který je uči-*

telem, je stěží přijatelné). V některých případech vede k identifikaci sémantické struktury až další operace: např. při analýze skupiny *práce, tj. budeme-li muset kopat* ukáže na to, co je predikátem determinující propozice, až náhrada vedlejší věty substantivem; pak je zřejmé, že transformačním východiskem může být jen konstrukce *kopání, které je prací*, nikoli **práce, která je kopáním*.

Za problematické se považují zejména skupiny obsahující jméno vlastní a jméno obecné, typu *profesor Jirásek, město Rokycany, řeka Ohře, hora Klínovec, hrad Rožmberk*. Pokud je nebudeme považovat za sousloví (což se nabízí v zcela pevných, lexikalizovaných spojeních jako *město Praha, Alois Jirásek*), je výstižnější považovat za predikát determinující propozice jméno obecné; funkci referenční, a tedy roli nositele pak připisovat v zásadě jménu vlastnímu. Zdálo by se sice jednodušší vykládat spojení jako *profesor Jirásek* z konstrukce *profesor, který se jmenoval Jirásek*, ale rozvíjet způsobem, který je vlastní predikátu, lze jenom jméno obecné: *V Litomyšli v těch letech působil tehdy ještě profesor, nikoli již spisovatel Jirásek*. Skupiny, jejichž složky mají obě platnost nepochybně referenční, představují ovšem spojení, v němž směr determinace rozhodnutelný není: *To vám lépe řekne tamhleta dívka, má sestra. Rozhodující branku vstřelil jeden obránce, asi Novák*.

Jednoznačná je naproti tomu analýza takových skupin, v nichž je jedna složka příznakově postavena do kontrastu pomocí důrazu: *Mám na mysli hrad Rožmberk, nikoli obec. Mluvil jsem o Aloisu Jiráskovi, nikoli o Arnoldovi!* V takových případech jsou obecná jména nepochybnými predikáty.

H VĚTNÉ EKVIVALENTY

0 Mluvčí musí při produkování výpovědi respektovat nejen normy jazykové, ale i mnohé normy a konvence společenské, aby dosáhl zamýšleného cíle. Tyto normy zpětně působí na sám systém jazyka: vedou k vytváření nových, svébytných syntaktických útvarů, které chápeme ve vztahu k úplným a explicitním větným strukturám s Vf jako větné ekvivalenty. Takové chápání se opírá o fakt, že to jsou útvary v různé míře konvencializované a z hlediska komunikativního s větami v různém stupni rovnocenné.

Tak např. výpověď *Ano* pronesená v obřadní síni může mít jen tuto podobu, chce-li mluvčí dosáhnout svého komunikativního cíle, tj. uzavření sňatku se svým partnerem. Stejně tak volací klič, který platí v armádě při radiovém styku (např. *Orel, orel, orel, zde liška, liška*) nebude nikdo doplňovat na struktury z hlediska jiných sociálních konvencí úplné.

Dosud se za východisko syntaktického popisu volily převážně jen jednotky užívané v této „bezpříznakové" situaci: mluvčí není v přímém kontaktu s příjemcem a nezná ho, podává proto informaci bez možnosti okamžitě si ověřit, zda dochází k jejímu žádoucímu přenosu a příjmu, nebo zda nebyla jistá její část už před započetím komunikativního aktu příjemci známa. V takovéto situaci, kdy mluvčí konzervuje informaci pro její pozdější interpretaci (píše, namlouvá na desku, na magnetofonový pásek) a tedy nepočítá s aktivní rolí komunikativního kontextu, se optimálně využívá vlastností jazykového systému. Za těchto podmínek mají výpovědi zpravidla výrazně „systémový" charakter, tj. jsou budovány na úplných syntakticko-sémantických strukturách. Jsou proto také do značné míry interpretovatelné i mimo kontext. Pokud se však takových explicitních výpovědí použije i v kontextu sémioticky aktivním, jsou pociťovány jako redundantní (tj. se složkami nadbytečnými), nebo dokonce nenáležité; např. výpověď *Dejte všichni ihned zbraň k noze!* je jako povel nepřijatelná. Rovněž se většinou nepočítalo s emocionálně příznakovými stavy mluvčího a s vlivy, které tyto stavy mohou mít na podobu výpovědi.

Každá odchylka od popsané sociální interakce a každá odchylka od emocionálně nepříznakového stavu mluvčího může stimulovat vznik nové syntaktic-

ké jednotky s nestandardní strukturou. Za základní faktory stimulace nových syntaktických jednotek tedy považujeme: (1) komunikativní kontexty a zvláště jejich typy (srovnej z tohoto hlediska např. titulky v novinách); (2) emocionální stavy (afekty) mluvčího. Pokud chceme takové útvary popisovat na pozadí úplných větných struktur (VS), je vhodné vycházet už z jejich modifikací v podobě nějaké výpovědní formy (viz F 1): konstatační, imperativní nebo interogativní.

1 VĚTNÉ EKVIVALENTY S VÝPOVĚDNÍ FORMOU KONSTATAČNÍ

1.0 Ekvivalenty k takovým modifikátům VS jsou struktury vzniklé v důsledku potencializace jejich konstituentů, a to v těchto krocích (pořadí):

(a) je potencializován predikát, přičemž potencializace probíhá od predikátů sémanticky málo nasycených k predikátům sémanticky nasycenějším; důsledkem je pak někdy až dekonkretizace predikátů;

(b) je potencializován komplement, a to počínaje komplementem v Ak přes další komplement; krajním pólem těchto procesů je samostatné izolované vyjádření adverbiálního určení.

1.1 Potencializace predikátů představuje proces, na jehož začátku jsou konstrukce eliptické a na konci samostatné struktury podložené vlastními vzorci. Kritérií, podle nichž lze odlišit elipsu od samostatné struktury podložené samostatným vzorcem, je několik a jsou různorodá. Rozhodující jsou však zřejmě komunikativní normy platné v různých kontextech spolu se snadnou potencializací, a tedy interpretovatelností predikátů sémanticky prázdných. Základním kritériem pro odlišení elipsy od konstrukce s potencializovaným predikátem je možnost anebo nemožnost nepříznakového užití struktury, v níž se potencializovaný člen vyjádří; působí-li takto „obohacená" struktura v komunikačním kontextu příznakově, pak nejde o elipsu.

1.1.1 *Poliklinika. Potraviny. Nádraží Praha-střed. Dům československo-sovětského přátelství. Osudy dobrého vojáka Švejka. Nezbedné pověsti. Jiří Novák. Kozelkova ulice.* Tento typ zastupují konstrukce, které vznikly a jsou udržovány sociální normou. Nebývá totiž zvykem psát na budovu obchodu potravinami věty jako *Tato budova je obchod potravinami. V této budově se prodávají potraviny* nebo popisovat knihy větami typu *Tuto knihu, která se nazývá Osudy*

dobrého vojáka Švejka, napsal Jaroslav Hašek. Všechny tyto případy lze shrnout pod identifikační relace s potencializovaným nositelem delimitace (viz F 6) a potencializovaným relátorem. Na formální úrovni lze tento typ zachytit vzorcem: (S_n — Vf *být / nazývat se*) — S_n. Metajazykově lze tyto konstrukce přepsat „Tento objekt je / se nazývá S_n".

1.1.2 *Hloupost. Nádhera. Nesmysl. Vynikající člověk. Chytrák. Hloupé štěně. Zbytečně. Pěkné. Velmi zajímavé. Ne zcela zanedbatelné. Okouzlující. Dobře. Špatně. Marně. Trvale neúspěšně.*

Situace je tu obdobná jako u 1.1.1. I tady může mluvčí počítat s tím, že posluchač zná strukturu charakterizační relace, jejíž součástí je analytický predikát.

Na formální úrovni pak nacházíme tento vzorec:

S_n — Vf *být* — S_n / Adj / ADV. Metajazykově lze tyto konstrukce přepsat *Tento objekt je* S_n (*hlupák*), Adj (*hloupý*), příp. *to, co říkáte, je* S_n (*nesmysl*), Adj (*zbytečně*), *to bylo uděláno, řečeno* Adv (*zbytečně, dobře*).

Již tady ovšem začíná přechod k oblasti elipsy, neboť výpovědi jako *Marně. Trvale neúspěšně* předpokládají jistou sémantickou specifikaci relátoru, a neplatí tedy plně podmínka, že vyjádření potencializovaného členu by bylo v dané komunikační situaci příznakové.

1.2 *Bez uznání. Mé manželce a dceře Julince. Milovanému učiteli. Neznámému vojínu. O neposlušných kůzlátkách. O hraběti a bílém jelenu. Parníkem na Zbraslav. Nad sovětskými knihami.*

Zde nejde průkazně ani o elipsy, ani o samostatné struktury. Genitivní konstrukce jsou blíže elipse, zatímco dativní konstrukce vzhledem k sociálnímu úzu uvádět věnování v záhlaví publikací mají zase blíže k samostatným konstrukcím. Konstrukce *o* L se rovněž považují za dostatečné, neboť od nich vede cesta ke kategoriálnímu predikátu *mluvit, psát*, se kterým se zachází jako s predikátem sémanticky vyprázdněným. Instrumentálové konstrukce mají naopak blíže k elipsám.

1.3 Ne vždy se přenáší informace zpracovaná do takových sémantických struktur, které mají přiřazenu charakteristickou specifickou výrazovou formu. Mnohdy stačí, když se objekt, jev nebo situace prostě pojmenují a uvedou se tak ve funkčně nespecifikovaný vztah k mluvčímu i k posluchači. Sémantic-

kou podstatou takto vzniklé jednotky je deixe. Tradičně se tyto útvary nazývaly věty tetické.

Příklady: *Smih. Auto. Telefon. Nezavřené okno, stůl, dvě židle, šálek nedopité kávy, hořící cigareta. Černík, nahrávka, kolmý pas, další nahrávka na jeden dotek, příklep a gól* (televizní komentář). Tyto syntaktické struktury jsou utvářeny prakticky podle vzorce: S_n.

2 VĚTNÉ EKVIVALENTY S VÝPOVĚDNÍ FORMOU IMPERATIVNÍ A INTEROGATIVNÍ

Jde o struktury používané vždy v přímé interakci mezi mluvčím a posluchačem.

2.1 *Vodu! Pivo! Dvakrát vařty! Světlo! Zpáteční do Berouna! Pozor! Pohov! Dozpívat! Mlčet! Makat! Zastavit, stát! Čelem vzad! Přískoky vpřed! K zemi! Zpět! Hop! Prr!*

Funkce přímo ovlivnit nejazykové (popř. jazykové) chování posluchače povelem vyděluje typ výpovědních struktur, jejichž charakteristickým rysem je příznaková intonace a jasně stanovené podmínky užití. Tuto skupinu bychom mohli zachytit pomocí vzorců: S_{im}! Inf! ADVLoc! ADVDir! Interj!

U vzorce S_{im}! se odráží nerovnoprávný vztah mezi mluvčím a posluchačem ve chvíli komunikativního aktu (u vět jako *Pivo! Dvakrát vařty! Zpáteční do Berouna!* je to vztah mezi poskytujícím službu a zákazníkem, u vět typu *Pozor! Pohov!* vztah mezi velitelem a vojákem jemu podřízeným atd.), takže jejich výpovědní funkci lze popsat metajazykově jako „mám na to právo, a proto vyžaduji, abys mi poskytl . . . / udělal . . .“ U vzorce Inf! je situace sémanticky komplikovanější, protože infinitiv v těchto případech je nutné považovat za ekvivalent explicitní performativní formule: *Přikazuji ti mlčet.* Tak jsou infinitivy *Mlčet! Makat!* variantami imperativů *Mlč! / Mlčte!, Makej! / Makejte!* Vojenské povely *Dozpívat!* a *Zastavit, stát!* ovšem nemohou být vzhledem k své sociální závaznosti imperativem substituovány. Obdobná je i situace u vzorců ADVLoc! ADVDir! a u vzorců Interj! Interjekčních vět se využívá i pro interakci mezi člověkem a zvířetem: *Hop! Prrr!*

Popsané vzorce představují jádro syntaktických struktur pro tento typ komunikativní situace. Není však vyloučeno ani užití jiných pádů s příznakovou imperativní intonací, jako např. *Pepíkovi!*, jehož výpovědní funkci bychom mohli popsat metajazykově „chci, aby služba vyplývající z tvého jednání nebyla poskytnuta mně, ale Pepíkovi“, nebo *Bez šlehačky!*, kdy je v určité komu-

nikativní situaci tato výpověď založena na vzorci *Dejte mi* S_{ak} *bez* S_{p}. Struktury tohoto druhu jsou v češtině sice možné, ale vyskytují se pouze okazionálně.

2.2 Další velkou skupinu interakčních struktur vytvářejí výpovědi, pomocí nichž se mluvčí dožaduje jazykové reakce u posluchače. Mluvčí chce potvrdit, popřít, nebo doplnit to, co říká. Charakteristickým rysem takových výpovědí je příznaková otázková intonace: *Vítězství? Nepříjemnosti? Radost? Zuby? Spalničky? Hloupé? Nepříjemné? Zarážející? Ona? Tento? Tolik? Čtyři? Špatně? Dávno? Proti? A proto? Ano? Ne?* Tyto struktury se rovněž vyskytují v typické komunikativní situaci, kdy mluvčí a posluchač jsou ve vysokém stupni interakce a takto formovaná otázka je reakcí na „sémiotické chování" posluchače, a to buď nejazykové, nebo i jazykové.

2.3 S otázkou úzce souvisí odpověď. Je to interakční struktura samou svou podstatou a od předcházejících interakčních struktur se liší tím, že podnětem pro interakci je u ní výhradně jazykové chování. Tento fakt často nutil interpretovat otázku a odpověď jako jeden sémantický celek a po stránce formální pak odpověď doplňovat o části vyskytující se v otázce a považovat je za elidované. I tady je třeba konstatovat, že se zde posunula v rámci odpovědí hranice minimální výpovědní formy a že změna mluvčího je dostatečným důvodem pro uznání sémantické samostatnosti odpovědi, ovšem v rámci interakčních struktur. Srov. k tomu podrobněji odd. M 0.10.

3 SYNTAKTICKÉ JEDNOTKY SEMIINTERAKČNÍ

Semiinterakčními jsou výpovědní jednotky, které sice vyzývají k interakci, ale interakce je buď automatizovaná a silně sociálně normovaná, nebo je omezována, popř. znemožňována strukturou komunikační situace. Pozdravy, přání a obdobné výpovědi s převládající funkcí kontaktovou tvoří jednu velkou skupinu jednotek semiinterakčních. Výpovědi se silným emocionálním nábojem tvoří druhou velkou skupinu.

3.1 Pokud jde o aspekt interakce, jsou strukturám plně interakčním nejblíže pozdravy, neboť posluchač obvykle na pozdrav reaguje. Používá v „odpovědi" takové výpovědi, jakou ho k interakci vyzval mluvčí. Tento stav je vyvolán sociální uzuálností jazykového chování v těchto případech: *Dobré ráno. Dobrý den. Dobré odpoledne. Dobrý večer. Dobrou noc. Na shledanou. Sbohem* atd. Ko-

munikativní funkci bychom metajazykově mohli popsat: „přeji ti . . . a sděluji ti tím, že jsme v dobrých sociálních vztazích". Gramatický vzorec pro tyto útvary je: S_{ak}/ADV.

S pozdravy úzce souvisejí i automatizovaná přání. Jejich výpovědní funkce je prakticky táž. (Rozdíl je ovšem v odpovědi. Jestliže posluchač přání neopětuje použitím týchž slov, popř. použitím výpovědi typu *Vám také. I vám*, pak na přání reaguje poděkováním – *Děkuji.*) *Šťastnou cestu. Hodně úspěchů. Mnoho štěstí. Pěkné počasí. Příznivý vítr. Hodnou tchyni* atd.

3.2 Do souvislosti s touto skupinou je třeba uvést i struktury sloužící k navázání kontaktu mezi mluvčím a posluchačem. Pro tento akt jsou specializovány struktury, jejichž komunikativní funkci bychom metajazykově popsali: „Chci, aby posluchač (popř. x) věděl, že mé příští jednání je určeno jemu, a proto vyžaduji pozornost."

Např.: *Karle! Týno! Soudruhu řediteli! Pane vrchní! Azore! Felixi!* Personifikovaně i *Moudrá přírodo! Praho! Noci májová!* Z hlediska gramatického vzato, tuto strukturu zakládá substantivum ve tvaru vokativu, je tedy vzorcem pro takové výpovědi S_{vok}! Je však možný i nominativ. Primárně lze tuto pozici obsadit jen pojmenováním osoby, popřípadě zvířete, tedy bytosti schopné vstoupit do interakce s mluvčím. Další případy se chápou jako personifikovaná užití pojmenování. Jde však vždy o substantivní pozici s delimitačním rysem jedinečnosti. Substantivum může dominovat celý rozvinutý atributivní řetězec *(Vy zádumčivé vznešené zšeřelé jihočeské rybníky! Ty tam vzadu!)*, může být zmnoženo, a to koordinací *(Hynku, Viléme, Jarmilo!)*, nebo adordinací *(Františku Čermáku, studente nehodný! Vznešená přírodo, neporazitelná vládkyně!)*. Nezřídka se stává, že vlastní pojmenování posluchače je až v opozici k zájmenu ukazovacímu. Např. *Ty, Karle!* Je též běžné, že vlastní pojmenování je provázeno výrazy citoslovečné povahy, jejichž funkcí je upozornit mluvčího. Např. *Hej, Karle! Hola, pane! Prokristapána, maminko!*

3.3 Zřejmě přes adordinaci vede cesta k vokativním větám, které jsou sémanticky bohatší než dosud probírané typy. Ve větách jako *Hlupáku! Neznabohu! Lakomče! Přživníku! Hotentote! Kluku pitomá! Osle! Koni!* jsou užita pojmenování fungující jako sémantické predikáty (srov. plnější formu *Ty hlupáku!*), a proto forma pro navázání kontaktu s posluchačem spíše vyjadřuje jeho charakteristiku kvalifikací.

3.4 Značně heterogenní je i třetí velká skupina vět semiinterakčních, vět emocionálně zabarvených: *Petr a krást!? Těch lidí! Teď v létě topit! Taková výhra!*

Primárním prostředkem pro věty emocionálně zabarvené je slovní druh citoslovce. Citoslovce mají v jazykovém systému specifické postavení a specifické využití. Z hlediska syntaktického nepřináší užívání citoslovcí ve funkci vět žádné problémy. Problematická je lexikální sémantika citoslovcí pro jejich zvláštní sémiotický charakter. Často je možno význam jednoznačně určit až v kontextu jazykovém nebo nejazykovém. Nezřídka je význam citoslovce opisován a vysvětlován v uvozovací větě, popř. v jiné konstrukci jí ekvivalentní. *„Jé," podivil se Karel. – Fuj! to jsem se lekla! – Brr, to je zima! – Pst! Buďte zticha!* Proto jsou citoslovce spíše předmětem výzkumu lexikální sémantiky než sémantiky větné. V zásadě však platí, že vyjádřením subjektivního stavu mluvčího, který je emocionálně příznakový, vyzývá mluvčí posluchače k interakci, i když interakce není nezbytnou podmínkou výskytu a užívání těchto vět. I o nich však platí, že vytvářejí minimální a úplnou českou větu.

Příklady: *Hejsa! Ááá! Ach, och, achich! Fuj tajfl! Brr! Eh, nu! Ejchuchuch! Hm! Hahaha, hihihi, hehehe! Au! Béé! Tsche!* atd.

Vedle citoslovcí plní tutéž funkci i výrazy citoslovečné povahy. Tyto výrazy, i když mají popsatelnou vnitřní strukturu, není nutno analyzovat, nýbrž je třeba s nimi pracovat jako s celky. Opět jde o výpovědi semiinterakční, jimiž mluvčí vyjadřuje emocionálně příznakový stav své osobnosti. Z hlediska interpretace jejich významu je zajímavé, že většina z nich se považuje za projev nedostatečného sebeovládání mluvčího: *Proboha! Ježíši! Panenko skákavá! Kristepane! Sakra! Rány boží! Hergot!* atd.

J SOUVĚTÍ

0.1 Text z hlediska sémantického je sekvence propozic, z nichž většina bývá vyjádřena větou (mluvíme pak o větné propozici, viz A 2.1.1). Už v sémantické struktuře textu, v rovině mezipropozičních vztahů, jsou tedy dány předpoklady pro komplexní útvary gramatické, jejichž komponenty jsou věty a jimž říkáme souvětí.

Souvětí je tedy gramatický útvar tvořený více než jednou větou: věty v něm jsou vzájemně spojeny syntaktickými vztahy, jež jsou výrazem vztahů mezipropozičních, a souvětí tvoří zpravidla i jeden celek zvukový (a grafický), ohraničený konkluzívní kadencí (resp. tečkou, vykřičníkem, otazníkem).

Jedním z komponentů souvětí může být i větný ekvivalent: *Těch buchet do zad, co ode mne dostala. Pokyn písařce a ta se beze slova zvedla a vytratila se ven.*

Mezi větnými propozicemi uvnitř souvětí mohou existovat tyto vzájemné vztahy:

(1) mezipropoziční vztahy externí:
  (a) sémantická (obsahová) paralelnost propozic
  (b) mezipropoziční sémantická (obsahová) závislost
(2) inkorporace jedné propozice do pozice participantu propozice jiné
(3) křížení propozic
(4) splývání propozic
(5) propozice ve vztahu k obsahu výrazu nominálního (propozice determinující)

Opačnou situaci, kdy je dvěma větami vyjádřena propozice jediná, představuje

(6) analytická (souvětná) forma jedné propozice

Vysvětlení těchto vztahů bude podáno v oddíle 1.

0.2 Obecně je možno konstatovat, že vztahy mezi větně vyjádřenými propozicemi se v promluvě mohou realizovat trojím základním způsobem:

(1) jako textová spojení (tj. jako sled samostatných vět v textu)
(2) jako souvětná spojení parataktická, souřadná
(3) jako souvětná spojení hypotaktická, podřadná (srov. G 1.1, J 0.4).

Textová spojení vět nevytvářejí gramatické celky, jednotky, tj. souvětí v pravém smyslu slova. Vztahy mezi větami v textu jsou buď jen implicitní, nebo se vyjadřují lexikálně, nebo pomocí konektorů, např.: *Přespolní žáci přišli do školy pozdě. Zpozdil se vlak.* — *Přespolní žáci přišli do školy pozdě. Příčinou bylo zpoždění vlaku / Zpozdil se totiž vlak.* — *Vlak se zpozdil. Proto přišli přespolní žáci pozdě.*

Naproti tomu v souvětných spojeních parataktických a hypotaktických bývají mezipropoziční vztahy vyjádřeny explicitně pomocí spojovacích prostředků. Spojení se spojovacími prostředky je spojení syndetické. Jsou však i souvětí, v kterých jich použito není, souvětí asyndetická (juxtapoziční). Rozlišit souvětné spojení asyndetické od spojení textového je někdy obtížné; nejspolehlivějším kritériem souvětnosti je intonační nesamostatnost členských vět: souvětí je spojení vět intonačně nesamostatných (všechny věty až na poslední jsou ukončeny polokadencemi), intonačně uzavřen je teprve souvětný celek (poslední věta končí konkluzívní kadencí nebo antikadencí). Graficky se to projevuje tak, že hranice souvětí signalizuje tečka (resp. otazník nebo vykřičník), uvnitř souvětí nelze věty takto od sebe oddělit. Např. spojení intonačně (graficky) samostatných vět *Přespolní žáci přišli do školy pozdě. Zpozdil se vlak*, mezi nimiž je vztah kauzální, zakládající mezipropoziční sémantickou závislost, představuje spojení textové, kdežto spojení týchž vět realizované intonačně (graficky) jako celek *Přespolní žáci přišli do školy pozdě, zpozdil se vlak* představuje asyndetické souvětí.

Zvukové (intonační) a grafické kritérium je pro rozlišení spojení souvětného od spojení textového důležitější než spojovací výrazy: např. adverzativní spojení: *Slunce svítí. Ale vítr fouká* nepovažujeme za souřadné souvětí, nýbrž za spojení textové; spojka tu má funkci textového konektoru (viz M 2.3.5).

Na druhé straně zase ani přítomnost formálních hypotaktických prostředků nemusí větě zajišťovat status komponentu souvětí, existují výrazy volně připojené (parentetické), které mají podobu vět uvozených spojovacími výrazy podřadicími (viz M 1.2.1).

Z uvedeného vymezení souvětí jako syntaktického útvaru vymykají se jednak (1) případy parcelace (viz M 1.3), tj. zvukového a grafického „roztržení" zřejmého souvětného strukturního celku z důvodů stylisticko-komunikativních, jednak (2) spojení vět, které vytvářejí sice výpovědní syntaktický útvar, avšak mezi nimiž není žádný ze sémantických mezipropozičních vztahů vytvářejících souvětí. Ke spojení typu (2) se řadí jednak případy juxtaponovaných vět jen volně spjatých vztahy asociačními *(Jděte mi k šípku, kdopak by do tako-*

vé houpačky sedl, ta je tak pro vás). jednak věty parentetické, tj. takové, které představují sdělení z jiné promluvové roviny, přetínající sdělení věty rámcové (mohou být nejen v interpozici, ale též v antepozici nebo postpozici): *Polsko, nelekejte se prosím, mělo 93 politických stran.* Poněvadž však sémantické mezipropoziční vztahy mohou vystupovat s různým stupněm zřetelnosti nebo jednoznačnosti, existuje mezi větnými spojeními souvětnými a nesouvětnými široký pás případů přechodných (viz M 1.2).

0.3 Souřadné spojení vět se stejným podmětem, tj. v nichž je podmětový participant obou propozic referenčně totožný, je třeba odlišit od jednoduché věty s několikanásobným přísudkem. Rozhodující je, zda jde o několik samostatných propozic, anebo o propozici jednu, rozloženou v části. Přechod mezi oběma typy je však plynulý a uplatňuje se tu několik faktorů (srov. též G 1.6).

Nejvýraznějším rozlišujícím znakem je společné, nebo naopak samostatné rozvití predikátů, zejména rozvití valenčního charakteru. Společně rozvitá slovesa chápeme jako části několikanásobného přísudku (koordinace rozšiřující): *Vosy vykusují a vysávají přezrálé ovoce. Enzymy urychlují a zhospodárňují chemické děje.* Násobenost přísudku je ještě výraznější, jsou-li přísudková slovesa významově blízká, nebo dokonce synonymní: *František Král nikdy nikomu nic nevzal, neukradl ani neštípl.* Poměr mezi nimi je vždy slučovací. Jiné významové vztahy mezi oběma predikáty obě propozice od sebe distancují, a tak spojení typu *Vosy vykusují, ale nevysávají přezrálé ovoce* se jeví spíše jako souvětí s elipsou komplementu v prvé větě (koordinace sjednocující). Jsou-li predikáty rozvity samostatně, jde o souřadné souvětí: *Vosy vykusují přezrálé ovoce a vysávají ovocné šťávy.*

Jsou-li slovesné přísudky složené (s modálními, příp. fázovými slovesy) nebo jsou-li vyjádřeny složenými slovesnými tvary, neopakuje se zpravidla společné modální sloveso, resp. společný gramatický komponent, což zvyšuje těsnost spojení; pro rozlišení souřadného spojení samostatných přísudků od několikanásobného přísudku platí však vcelku stejné zásady jako u přísudků jednoduchých. Několikanásobné predikáty: *Také tyto orgány musí prohlubovat a zdokonalovat svou činnost.* Samostatné predikáty (souřadná spojení větná): *Funkcionáři těchto organizací budou aktivně působit při výchově členů a stále důsledněji usilovat o překonání buržoazních ideologií* (viz též odd. G 1.7.1.4).

Přísudek s predikativem tvoří jeden významový celek, ale má analytickou formu (viz B 1.1). Při dvou nebo několika takových přísudcích ve větě se zpravidla neopakuje spona, takže predikativy jsou společnou sponou těsněji spojeny a tvoří vždy přísudek několikanásobný, a to i tehdy, když jsou samostatně rozvity: *Vody byly rozkošně čisté, k pití příhodné, plné chutných a výživných ryb.*

Nejsou-li přísudky rozvity, záleží hlavně na jejich vzájemném sémantickém

poměru. Přísudky synonymní nebo alespoň významově velmi blízké můžeme považovat za několikanásobné: *Oba popichovali, dráždili, ponoukali. To to drnčí, rachotí, přede, bublá, sviští a hrčí.* Přísudky obsahově různé zakládají propozice samostatné; za souřadné souvětí bychom tedy pokládali např.: *Otočila se, schoulila se a spala.* Za jednu propozici (a tedy i jednu větu) lze naopak považovat případy s intenzifikační iterací přísudkového slovesa: *Stále mlčí a mlčí.*

0.4.0 I když se jednotlivé propoziční vztahy vyjadřují primárně buď paratakticky, nebo hypotakticky spojením vět, tj. každý preferuje jeden ze způsobů spojení, mohou být mnohé mezipropoziční vztahy vyjadřovány oběma způsoby, popř. též asyndeticky (juxtapozičně). Asyndeton je neexplicitní vyjádření vztahu, který explicitně, syndeticky může být vyjádřen jak paratakticky, tak hypotakticky. Asyndetické vyjádření vztahu bývá méně určité a často nejednoznačné. Příslušnost asyndeta k jistému typu syndetického vyjádření záleží na výraznosti obsahového poměru příslušných vět. Výklad o základních typech a podtypech souvětných spojení vět bude založen na základních mezivětných vztazích sémantických, odrážejících vztahy mezipropoziční. Výklady o různých výrazových způsobech vyjádření těchto vztahů budou podány uvnitř jednotlivých sémanticky vymezených typů a podtypů.

Rozdíl mezi parataxí a hypotaxí je nejen hlavním formálně syntaktickým kritériem vnitřní klasifikace sémanticky vymezených typů souvětných spojení, nýbrž formuje mezipropoziční vztahy do dvou zásadně rozdílných komunikativních jednotek.

Formou souvětí podřadného vzniká výpovědní celek, v němž věty tvoří jednu, byť i složitou syntaktickou strukturu, která má výpovědní funkci jako celek; samostatnost výpovědní funkce jednotlivých větných komponentů souvětí se neuplatňuje, je suspendována.

Souvětní souřadné na rozdíl od věty jednoduché a souvětí podřadného není formou výpovědi, nýbrž formou volnějšího nebo těsnějšího spojení dvou nebo několika výpovědí. Z hlediska komunikativního je souvětí souřadné již formou syntaxe textu, ale prostředky vyjadřování mezivětných vztahů jsou v něm v podstatě stejné jako v útvarech syntaxe výpovědi. Je to útvar přechodný.

Souvětí asyndetické sice neztotožňujeme se souvětím souřadným, je však nutno konstatovat, že asyndetické vyjádření vztahu, který by bylo možno vyjádřit hypotakticky, jednotlivé věty výpovědně osamostatňuje. Zatímco hypotaktické spojení tvoří jednu výpověď, např.: *Přespolní žáci přišli do školy pozdě, protože se zpozdil vlak*, paralelní spojení asyndetické je (podobně jako spojení souřadné) spojením dvou (několika) výpovědí: *Přespolní žáci přišli do školy pozdě, zpozdil se vlak.*

0.4.1 Princip parataxe: Věta V_2 neobsazuje žádnou pozici ve větě V_1, V_1, V_2, představují dva samostatné tematicko-rematické nexy a nevztahují se k témuž faktu. Souřadnost vět se dá charakterizovat ve vztahu k podřazenosti jen negativně, jako vzájemná nezávislost ve struktuře souvětí. Paratakticky mohou být navzájem spojeny i vedlejší věty (viz 0.4.2) na stejném stupni podřazenosti (věty zaujímající stejnou funkční pozici ve vzorci jiné věty). Takto spojené věty (a jen ty) mohou tedy být několikanásobné. Ve vztahu několikanásobnosti může být však i vedlejší věta a výraz nevětný. (V rámci vnitrovýpovědní syntaxe je proto souřadnost strukturním syntaktickým vztahem pouze jako několikanásobnost; jinak je parataxe vztahem mezivýpovědním.) Paratakticky mohou být spojeny: 1. výpovědi, které mají formu vět jednoduchých, 2. výpověď, která má formu podřadného souvětí, s výpovědí, která má formu věty jednoduché, 3. výpovědi, které mají formu podřadných souvětí.

Protože v našem popise souvětí rozlišujeme parataxi neboli souřadnost a asyndeton (juxtapozici), lze říci, že prostředkem vyjádření souřadnosti jsou souřadicí spojovací prostředky. Souřadicí spojovací prostředky nezačleňují větu do struktury jiné věty. Klasifikace souřadicích spojovacích prostředků je založena na typu jejich vztahového významu. Vedle vlastních souřadicích spojek se používá ve spojovací funkci též různých příslovcí a částic nebo se spojky spojují s příslovci a částicemi. Vedle vlastních spojek parataktických se tudíž tvoří z jiných slovních druhů spojky nevlastní (jednoslovné nebo víceslovné) nebo různé složené spojovací výrazy (viz podrobněji v odd. 1.1.1).

Zatímco spojky podřadicí v hypotaktických souvětných spojeních odpovídají v jednoduché větě prostředkům flexe, a jsou proto součástí svých začleněných vět, spojovací prostředky souřadicí mají povahu jinou. I když zvukově (graficky) patří do druhé ze spojovaných vět, z hlediska syntaktického nejsou součástí žádné ze spojených vět, protože vyjadřují vztah mezi komponenty sémanticky i gramaticky rovnocennými. O tom svědčí i symetrické rozložení vícečlenných parataktických spojovacích výrazů ve spojených větách. Pro tuto svou povahu jsou souřadicí spojovací prostředky použitelné jak v souřadném spojení vět nebo souvětí, tak i členů ve větě jednoduché, kde spojují části několikanásobného větného členu (zatímco hypotaktické spojky se tu užívají výjimečně), a také v textu, kde spojují (v platnosti konektorů) výpovědi a pomáhají vytvářet souvislý text. Repertoár souřadicích spojovacích prostředků použitelných ve větě jednoduché, v souvětí souřadném a v textu se ovšem úplně nekryje, což je způsobeno rozdílem v gramatické povaze spojovaných částí (rozdíl mezi větou a členem věty jednoduché) a rozdíly ve stupni těsnosti a druhu sémantického vztahu částí (rozdíl mezi větou jako komponentem souvětí a větou jako komponentem textu).

Přestože je mezi parataktickými a hypotaktickými prostředky principiální rozdíl, není vždy snadné určit, zda jde o prostředek ten, nebo onen. Hranice mezi parataxí a hypotaxí není zcela ostrá. Tato skutečnost se projevuje negativně zvláště tehdy, je-li popis souvětí založen primárně na jeho výrazové stránce. V našem zpracování souvětí, které vychází primárně z mezipropozičních vztahů, je rozdíl mezi parataktickou a hypotaktickou realizací sémantického vztahu odsunut na druhé místo, a proto nejasnost hranice mezi oběma výrazovými druhy souvětných spojení, parataxí a hypotaxí, tak nevystupuje.

0.4.2.1 Princip hypotaxe: Věta V_2 obsazuje některou ze strukturních pozic věty V_1, takže mezivětná struktura představuje kombinaci struktur V_1 a V_2, v níž V_1 má platnost struktury nadřazené a V_2 podřazené; V_2 bývá i sé-

manticky začleněna do V_1. V podřadném spojení nejsou věty rovnocenné, protože jedna z propozic, a tedy i vět, se stává strukturně základní, druhá vedlejší. Druhotnost vedlejší věty se projevuje možností její nominalizace: *Když přišel domů, šel si hned lehnout* → *Po příchodu domů si šel hned lehnout.*

Vedle principu hypotaxe ve vlastním smyslu, tj. jakožto začleňování jedné věty do druhé, existuje hypotaxe „nezačleňovací", např.: *Jestliže dříve bylo u nás asi padesát nemocnic, dnes je jich několik set. Lidé budou hmotně zainteresováni, což bude mít i vliv na kvalitu zboží.* Podřazená věta je v nich podřazenou jen formálně, tj. tím, že je uvozena hypotaktickým prostředkem. Jde o tzv. vedlejší větu nepravou. O skutečnou podřazenost nejde však ani z hlediska syntakticky strukturního; to se projevuje zejména nemožností takovouto větu nominalizovat. Hypotaktická souvětí tohoto druhu netvoří jednu výpověď, nýbrž jde o spojení několika výpovědí, podobně jako u souvětí souřadného.

Operace začleňování (podřazování) se může opakovat, má povahu rekurzívní; vlastnosti „nadřazený" a „podřazený" jsou tedy relativní, táž věta může být zároveň v jedné relaci nadřazená, v druhé podřazená. Vzhledem k rekurzívní povaze syntaktické operace, kterou takové hierarchické struktury vznikají, je nutno vedle distinkce nadřazená : podřazená rozlišovat větu hlavní, tj. takovou, která se v daném souvětí nejeví jako podřazená vzhledem k žádné jiné větě téhož souvětí, a větu vedlejší, tj. větu, která se jeví vzhledem k některé z vět daného souvětí jako podřazená. Podřadné souvětí obsahuje vždy jen jednu větu hlavní. Protože vzorec věty hlavní není začleněn do žádného jiného vzorce, jeho funkce vytvářet samostatnou výpověď není suspendována. Obecně řečeno, výpověď s formou souvětí podřadného představuje hierarchickou strukturu navzájem nadřazených vět, přičemž celek vytváří větnou výpověď vyššího řádu.

0.4.2.2 Prostředky hypotaxe mezivětné se liší od prostředků hypotaxe mezi členy věty jednoduché. Prostředky hypotaxe členů jednoduché věty jsou v češtině především koncovky ohebných slov a předložky, prostředky hypotaxe mezivětné jsou spojky (hypotaktické) a relativa (vztažná zájmena a příslovce).

Existuje i kombinovaný způsob vyjádření hypotaktického vztahu mezi větami, v němž prostředky hypotaxe mezivětné jsou spojeny s prostředky hypotaxe mezi členy věty jednoduché, což je výrazem začlenění podřazených vět do vět nadřazených a funkce jejich členů. Jde o tzv. korelativní spojení nadřazené a podřazené věty pomocí korelativních výrazů, složených z odkazovacích zájmen nebo příslovcí, patřících do vět nadřazených, a z výrazů spojovacích, které patří do vět podřazených. Odkazovací výrazy v nadřazených větách mají platnost jen formální (nejsou větnými členy těchto vět), jejich primární funkcí je vyjadřovat způsob začlenění podřazené věty do syntaktické struktury věty nadřazené.

0.5 Pojetí spojkových vět v této mluvnici je široké, za spojkové považujeme i věty uvozené slovy *zda, zdali, -li, jestli* (hovor.), určované někdy jako částice. (Skutečné částice, uvozující samostatné citově zabarvené otázky, nemají v dnešním jazyce uvedenou podobu, nýbrž vyskytují se pouze v podobě rozšířené o partikuli *-pak*: *zdalipak, jestlipak*.) Slova *zda, zdali, -li, jestli* mají v souvětí funkci vyjadřovat vztah podřazené obsahové věty k nadřazené větě jako jiné obsahové spojky, a jsou tedy mluvnickým prostředkem vyjadřujícím hypotaktickou povahu obsahových vět, např. nepřímých otázek zjišťovacích: *Ptal se nás, máme-li něco k proclení.*

Nepravé vedlejší spojkové věty jsou skutečnými větami spojkovými (jsou uvozeny hypotaktickými spojkami), jsou však nepravými větami vedlejšími, neboť nejsou začleněny do nějaké větněčlenské pozice jiné věty. Proto k nim řadíme i věty, jejichž hypotaktická povaha není zřetelná, zejména věty uvozené spojkou *neboť*.

Spojky podřadicí se někdy spojují s různými příslovci (resp. částicemi), která význam spojek (a) zesilují (činí jej zřetelnějším), (b) modifikují, (c) úplně mění. Tato příslovce se buď spojují se spojkou ve výraz složený, nebo jsou součástí nadřazené věty:

(a) ***Kaplan hned jak*** *příchozího zahlédl, živě sebou hnul. Jeho básnické dílo,* ***ať už*** *se vyjadřovalo veršem či prózou, představuje . . .* ***A jak tak*** *v zadumání těkal očima po údolí, zahlédl . . .*

(b) *Varoval jsem ji,* ***teprve když*** *si vítězně odnášela klíčky. Chystal se něco vyslovit,* ***když vtom*** *vstoupila jakási stará žena. Nepracoval na klinice profesora Kirchenbrucha ještě ani půl roku,* ***když už*** *byly uveřejněny v odborném tisku první práce s jeho jménem. Jak uvidela Annu,* ***hned*** *se k ní připojila.*

(c) *Nella bude . . . poslouchat od rána do večera babiččiny popletené řeči,* ***jen když*** *se Helenka vrátí.*

K vyjádření různých významových modifikací se ovšem spojují navzájem i spojky: srov. spojení typu *leda když, jako když, až když* apod.

Následuje-li věta nadřazená až po větě podřazené, bývá v ní na začátku užito fakultativních výrazů, které mají charakter pronominálních částic (*tak, tedy, tož, tu*): *A když učitelka vešla do lesa, tak ten chlap vyskočil z roští. Když to uslyšel, tu prohlásil, že . . .* Tyto výrazy nemají funkci větných členů ani nemodifikují souvětí významově, nýbrž signalizují začátek postponované nadřazené věty. Užívá se jich zejména v projevech hovorového rázu. V souvětích podmínkových se na začátku nadřazené věty, která následuje po větě podřazené uvozené spojkami *-li, jestliže, jestli, když*, používá někdy adverbia *pak*, které rovněž není větným členem, ale vyjadřuje vztah rázu důsledkového (s odstínem konstrastu): *Když to tento muž není, pak pachatel musí být v krámku.*

0.6 Rovněž pojetí vztažných vět je v této mluvnici široké. Za vztažná zájmena a příslovce považujeme totiž i slova uvozující obsahové věty, a to i závislé otázky (*kdo, kam* ap.). Jimi se mluvčí přímo netáže, souvětí se závislou otázkou pouze referuje o tom, že ta a ta otázka byla položena. Intonace závislých otázek není tázací, ztráta větného přízvuku uvozovacího zájmena nebo příslovce ukazuje, že tázací slovo přešlo ve vztažné: *Kdo tu byl?→ Ptal se mě, kdo tu byl.* Za hlavní vlastnost vztažných slov (zájmen, příslovcí, popř. číslovek) považujeme to, že vyjadřují vztah věty podřazené k větě nadřazené; některá z nich mají navíc funkci anaforickou. Od spojek se liší tím, že jako slova zastupující slova autosémantická (uvádějící sémanticky prázdný rámec, např. „osoba", „místo" ap.) mají ve vedlejší větě zároveň funkci jejího větného členu.

0.7.1 Korelativním spojením vět se rozumí:

(1) Spojení odkazovacího výrazu a spojovacího výrazu vztažného: *tak, jak . . ., tolik, kolik . . ., potud, pokud . . ., tam, kde . . ., čím, tím . . .* apod.: *Snad za celých patnáct let neušel tolik kilometrů, kolik musel urazit nyní. Tam se svět hne, kam se síla napře.*

O korelaci však nejde u těch vztažných vět, kde ukazovací zájmeno nemá funkci odkazovací, nýbrž substituční, a je tudíž větným členem. O vlastní korelaci nejde ani v následujících typech souvětí: *Ten, kdo se bojí, nesmí do lesa / Kdo se bojí, ten nesmí do lesa. Nevěř tomu, kdo ti lichotí. Podle toho, co mi o něm vyprávěla, byl to ničema. Nejsem ten, kdo snadno uvěří. Je to stanoviště toho, kdo na terasy dohlížel.* Zde má zájmeno funkci opěrného výrazu pro větu v platnosti substantivní. Substantivní charakter věty je opěrným zájmenem vyjádřen výrazněji: *Tomu, kdo se toho odváží (= odvážlivci), náleží odměna.* Opěrné zájmeno je víceméně nutné tehdy, je-li vztažné zájmeno ve větě, která je v pozici komplementu v jiném pádě, než jaký vyžaduje valence slovesa v nadřazené větě: *Nevěř tomu, kdo ti lichotí. Moc záleží na tom, co řeknete.* Má-li sloveso v nadřazené větě valenci S_{ak}, není opěrné zájmeno nezbytné: *Obratem vrátil (to), co mu nepatřilo. Čemu se jiní dvě léta učili, (to) uměl on za týden.*

(2) Do korelativního spojení zahrnujeme i spojení odkazovacího výrazu se spojkou: *to, že . . .; tak, aby . . .; proto, že . . .; to, jak . . .; o tom, zda . . .* apod. Některé odkazovací výrazy splynuly se spojkami a vytvořily složené spojky (*protože, takže, přestože* aj.). Na podřazené věty s těmito spojkami nelze již odkazovat v nadřazené větě odkazovacím výrazem. (Výjimku tvoří anteponované věty s *protože*, na něž lze v postponované nadřazené větě odkazovat zdůrazňujícím *proto*, zvláště je-li podřazená věta dlouhá, zejména pak několikanásobná: *Protože mám od dětství špatný sluch a v prostorách, kde se zvuk tříští, dobře neslyším, proto nechodím do divadla*).

0.7.2 Závaznost, nebo naopak fakultativnost či nemožnost užití korelativního spojení závisí na různých okolnostech:

(1) Odkazovací výraz bývá nadbytečný u těch vedlejších vět příslovečných, jejichž sémantický vztah k větám nadřazeným je spojovacími výrazy vyjádřen dostatečně výrazně a jednoznačně (např. většinou u spojkových vět časových, u vět kauzálních aj.), u spojkových i vztažných vět obsahových, zejména je-li slovesný predikát nadřazené věty vyjádřen slovesem tranzitivním: *vím, že . . .; nevím, zda . . .; vidím, jak . . .; přeji si, abys . . .; přikázal, komu máme dát odměnu.* Je-li přece v takových případech odkazovacího výrazu užito, má funkci spíše vytýkací: *Hlásil to, že přijde.* U vztažných vět může přítomnost nebo nepřítomnost a podoba zájmena v nadřazené větě rozhodnout o tom, zda závislá věta je obsahová věta vztažná *(Ptej se (na to), kdo se jmenuje Kosmas),* nebo vztažná věta substantivní, která je výrazem popisně pojmenovací propozice *(Ptej se na toho, kdo se jmenuje Kosmas.)* Existují i případy dvojznačné, v důsledku formálně morfologické (tvarové) homonymie; např. *Vyprávěl o tom, koho včera potkal*: (a) relativní věta obsahová, *o tom* (tvar neutra *to*) je fakultativním korelativem; (b) relativní věta substantivní popisně pojmenovací, *o tom* (tvar mask. *ten*, „o tom člověku") má platnost opěrného zájmena.

(2) V některých případech je odkazovací výraz fakultativní. Jeho užití vede k těsnějšímu zapojení podřazené věty. Z hlediska věty nadřazené odkazovací výraz signalizuje, že podřazená věta je součástí vyššího celku. Je-li např. příčinná věta vztažena k nadřazené větě nekorelativně, pak platnost modálního slova uvedeného v nadřazené větě se omezuje jen na tuto větu, nevztahuje se i na podřazenou větu jako při spojení korelativním. Srov. např. různou platnost modálního slova *pravděpodobně* v obou druzích spojení: *Vycházka se pravděpodobně neuskuteční, protože se pokazilo počasí* (modalita se vztahuje jen na predikát *neuskuteční*) – *Vycházka se pravděpodobně neuskuteční proto, že se pokazilo počasí* (modalita vyjádřená slovem *pravděpodobně* se vztahuje na celé souvětí).

Fakultativní bývá odkazovací valenční výraz u sloves nepřechodných: *usnesli se (na tom), že . . .; vyprávěl (o tom), že . . .; všiml si toho, že . . .; naučil se tomu, jak . . .; přemýšlel o tom, zda . . .* Odkazovací výraz zde nemá již tak výrazně vytýkací charakter jako u sloves přechodných, nýbrž charakter spíše zpřesňující (např. *vyprávěl, že . . .* odpovídá jak valenci pro vyjádření dikta, *vyprávěl něco*, tak syžetu, *vyprávěl o něčem* (viz C 2.1.2), kdežto *vyprávěl o tom, že . . .* jen druhé z nich).

Fakultativní bývá odkazovací výraz za stejných podmínek u obsahových vět vztažných: *přemýšlím (o tom), co mám dělat.*

Na vztažné věty atributivní se většinou neodkazuje, neboť podřazenost vedlejší věty atributivní je již vyjádřena samým relativem, které ukazuje na vztah k determinovanému substantivu. Užije-li se odkazovacího výrazu přece, nemá

funkci ukazující na syntaktickou povahu vedlejší věty, nýbrž slouží k vyznačení těsného a aktualizovaného vztahu mezi atributivní větou a determinovaným nominálním výrazem: *Správná je (ta) odpověď, která zahrnuje všechny dílčí případy.*

(3) Odkazovací výraz je obvyklý u těch sloves dvouvalenčních nepřechodných, která mohou být i jednovalenční: *přemýšlel o tom, že . . .; mluvil o tom, že . . .; smál se tomu, že . . .* atp. Odkazovací výraz je pak nutný, jestliže se jím pozměňuje nebo úplně mění lexikální význam řídícího slovesa: *jde o to, že / aby . . .; trvá na tom, že / aby . . .; odpovídá za to, že . . .; stačí na to, aby . . .;* nebo proto, že pozice prep S je obligátní součástí jeho valence: *ručí za to, že . . .; dychtil po tom, aby . . .; pečoval o to, aby . . .* Podobně je tomu u vět vztažných: *odpovídá za to, kdo / co . . .; jde o to, kdy . . .* atp.

V souvětném spojení s mezipropoziční sémantickou závislostí je korelativní spojení nutné tam, kde spojka sama, popř. relativum samo, není schopno danou významovou závislost vyjádřit. Tak tomu bývá u významu způsobového při spojkách *že* a *aby: Etapy vzniku života musely probíhat tak, aby šly po energetickém spádu;* u významu prostředku: *Zachránil by se tím, že by se oženil;* u významu měrového: *Čím více se namítá, tím míň je o tom přesvědčen;* u vět srovnávacích: *Jaká práce, taková odměna.* Odkazovacího výrazu je třeba užít v různých dalších významech u spojek mnohofunkčních, zvl. u spojek *že, aby, jak;* např. ve významu exceptivním *(kromě toho, že . . .),* ve významu určení měřítka *(podle toho, že . . .)* atp.

S odkazovacími výrazy se dále zpravidla spojují slova vyjadřující členskou modalitu; bývají nejčastěji charakterizována jako „slova zdůrazňující". Jsou to slova řazená zpravidla k příslovcím, ale odlišující se tím, že mohou stát ve větě před substantivy, adverbii a adverbiálními výrazy, k nimž patří, a že postavení u slovesa není postavení základní jako u jiných adverbií, nýbrž jen jedna z možných funkcí. Patří sem: (a) vyjádření členského kladu a záporu při protikladu: *Dnes nepřišel ne proto, že je nemocen, ale (proto) že zaspal;* (b) zdůraznění: *Udělal to hlavně (právě, zrovna, spíše, především, zvláště, také, už, ještě . . .) proto, že . . .;* srov. rozdíl v užití odkazovacího zájmena v tomto souvětí: *Máme-li totiž poznat, jak život vznikl, pak nestačí jen vědět, jak se ty nebo ony etapy vzniku života mohly uskutečnit, nýbrž je třeba poznat i to, jak k nim dojít muselo;* (c) omezení platnosti: *Viděl jen (leda, pouze, teprve, až, aspoň, . . .) to, že . . .;* (d) vyjádření nejistoty: *Mrzel se snad (asi, třeba, prý . . .) proto, že . . .*

0.8 V následujících výkladech této kapitoly jsou nejprve vyloženy druhy vztahů mezi dvěma větně vyjádřenými propozicemi a způsoby jejich syntaktického ztvárnění, bez zřetele k tomu, zda takovéto spojení vět tvoří souvětí (tj. syntaktickou jednotku představující jednu samostatnou výpověď), anebo zda

jde o spojení dvou vět tvořící jen složku nějakého souvětí (proto se v této části neužívá termínů „věta hlavní a vedlejší", nýbrž jen relativních označení „věta nadřazená a věta (jí) podřazená". Pokud se mluví o souvětí a uvádějí se souvětné příklady, je to spíše jen v souladu s tradicí a kvůli jednoduchosti; bylo by správnější užívat termínu „souvětné spojení vět". Druhá část podává výklad různých strukturních typů souvětných spojení.

1 TYPY SOUVĚTNÝCH SPOJENÍ VĚT PODLE DRUHU MEZIPROPOZIČNÍCH VZTAHŮ

1.1 MEZIPROPOZIČNÍ VZTAHY EXTERNÍ

1.1.1 Sémantická (obsahová) paralelnost propozic

1.1.1.0 Fakty reálné situace odpovídající dvěma propozicím, popř. i propozičním útvarům složitějším, jsou v tomto případě pojímány jako samostatné, na sobě věcně nezávislé, avšak nějak spolu související a tvořící tak jistý obsahový celek. Tento jejich „styčný bod" bývá různé povahy a je kritériem pro klasifikaci tohoto typu spojení a tím i pro volbu spojovacího prostředku.

Souvislost mezi oběma propozicemi je buď typu koordinačního (to bývá nejčastěji), nebo typu adordinačního (viz odd. G).

Vztahy koordinační jsou založeny (A) na vztahu logické konjunkce: (1) vztah slučovací, (2) vztah odporovací, (3) konfrontační modifikace vztahu odporovacího; (B) na vztahu logické disjunkce: (4) vztah vylučovací; na vztahy (A) se může navrstvovat (5) vztah stupňovací.

Vztah adordinační má charakter tzv. adordinace vysvětlovací nebo výčetné; při ní se jeden fakt osvětluje tím, že se označí znovu jinými slovy a tím nově charakterizuje.

K sémantické paralelnosti propozic lze přiřadit i případy, kdy se jeden fakt vysvětluje jiným faktem (objasňuje se, proč (ne)nastal nebo proč (ne)existuje). Tento vztah se většinou opírá o souvislosti kauzální (fakt odpovídající vysvětlující propozici mívá povahu příčiny nebo důvodu), a stojí proto na přechodu k sémantické závislosti propozic, má povahu její modifikace.

Jednotlivé věty ve spojeních založených na sémantické paralelnosti propozic vstupují do shora uvedených sémantických vztahů, zachovávajíce si svou autonomnost, i když jejich sepětí může být volnější nebo těsnější. Příznačnou výrazovou formou spojení představujících sémantickou paralelnost propozic je forma parataktická, což však neznamená, že by se tyto vztahy nedaly vyjádřit též hypotakticky, popř. juxtapozičně.

Vztah sémantické paralelnosti se vedle souvětné formy realizuje často i jako vztah textový (mezivětný nebo mezisouvětný). Jsou-li věty, které nemají větněčlenskou funkci ve struktuře jiných vět, odděleny koncovou intonací (v grafice tečkou nebo znaménkem obsahujícím tečku), netvoří součást souvětného celku. Není tedy souvětím např. *Nikola vyskočil. Ale provazy se mu zařízly do svalstva.* Rovněž středník je grafický prostředek vztahu mezivětného, je to prostředek těsnějšího spojení vět samostatných, které souvětí netvoří. Věta před středníkem je intonačně uzavřena, věty jsou středníkem odděleny jako koncovým předělem: *Z chalupy se ozýval smích a zpěv; shromáždila se tam mládež k dračkám.*

1.1.1.1 Koordinační vztahy

Koordinační vztahy mohou být mezi propozicemi vyjádřenými větami samostatnými („hlavními"), vedlejšími i mezi celými bloky vět nebo mezi souvětími.

Zvláštním případem paralelnosti propozic je paralelnost propozice větné a nevětné (podle tradiční terminologie jde o tzv. smíšenou několikanásobnost): *Jiné úkoly vznikají při řešení hospodárné městské dopravy nebo železniční dopravy z místa A do místa B, nebo hledá-li se volné spojení v meziměstské telefonní síti.*

Dále je třeba upozornit, že koordinační vztah může být mezi propozičními strukturami komplexními (realizovanými souvětně), např.: *Už nevím, co všechno jsem tam viděl, ale bylo toho mnoho.*

Koordinace se vyjadřuje:

(a) vlastními spojkami parataktickými, (b) vlastními spojkami hypotaktickými, (c) spojkami nevlastními (pův. příslovci nebo částicemi) – jednoslovnými i víceslovnými, (d) spojkami spojenými s příslovci nebo částicemi *(ale zato . . .)*, (e) vztažnými zájmeny a příslovci, (f) asyndeticky (juxtapozičně).

Základním prostředkem vyjadřování koordinačních vztahů jsou parataktické spojky. Většinou stojí mezi spojovanými větami; jsou-li vícečlenné (opakované nebo dvojité), stojí na začátku jednotlivých vět, jež spojují. Hypotaktické spojky se uplatňují při vyjadřování koordinačních vztahů málo. Častěji se užívá ve spojovací funkci nevlastních spojek (tj. původních příslovcí nebo částic) jak jednoslovných: *Honza byl už vzhůru, **také** Filip seděl na uhlí a pil vodu,* tak zejména víceslovných (opakovaných a dvojitých nebo i vícedílných): ***Hned** jedni zlořečili doktoru Linkovi . . ., **hned** zas jiní posmívali se Heribertovi . . . **Jednak** vznikla tato díla spoluprací obou bratří Čapků . . ., **jednak** v nich autoři zkoušejí umělecké prostředky a navazují na dědictví předchůdců. . . . **Předně** se to vyslovuje jinak, a **za druhé** je to jen hromada hotelů, skal a písku.* Spojovací funkce takových výrazů oslabuje jejich větněčlenskou funkci a činí z nich prostředky spojovací. V jiných případech však spojovací funkce nabývají i sou-

vztažné větné členy: ***Jedni*** *vršili podle tábora val,* ***druzí*** *hrabali pod sněhem píci.* ***Napřed*** *se styděl,* ***potom*** *se hněval.* V takových případech jde v podstatě již o spojení asyndetická.

1.1.1.1.1 Slučovací (kopulativní) vztah

Je založen na prosté sounáležitosti propozic. Věty v slučovacím vztahu se k sobě přiřazují, vytvářejíce pevnější nebo volnější významový celek o dvou i více větách. Slučovací vztah může mít řadu významových odstínů, které jsou vytvářeny jednak tím, že přiřazené fakty mohou být jen časově souběžné, existují vedle sebe: *Údolí hořelo jasem a ve strži křičel potok,* nebo jde o časovou posloupnost faktů: *Dovlekl se před chýši a usedl na její práh,* nebo se přiřazují k sobě fakta různá, např. děj a jeho hodnocení: *Koupil rodinný domek a byla to dobrá koupě;* jednak se význam slučovacího vztahu modifikuje různými významovými odstíny spojovacích prostředků.

Slučovací vztah se vyjadřuje zpravidla parataktícky nebo asyndeticky (juxtapozičně), řídčeji hypotakticky. Skládá-li se slučovací spojení z více než dvou vět, kombinuje se nejčastěji asyndetické a spojkové spojení tak, že předposlední a poslední věta jsou spojeny spojkou, ostatní věty jsou spojeny asyndeticky (koncové spojení): *Jana rozepne na ramenou knoflíky košile, sehne se k míse a umývá se před kritickým, napůl uštěpačným, napůl smutným pohledem hrbáčka.* Spojení asyndetické a zvl. polysyndeton jsou ve vícečlenných souvětích typy příznakovými: *Obarvený sloupek tekutiny v pumpě opadával, jazýček se vychyloval na měřiči vozu, v útrobách fordky kovově žbluňkalo, benzin nádherně čpěl, fordka bohatýrsky pila. Jeho postava se narovnávala a modrá ocel jeho očí rázem jako magnet přitáhla oči všech a daktyl slova „soudruzi" zazvonil jako úder o kovadlinu.*

Spojovací prostředky, jimiž se vyjadřuje slučovací vztah:

(a) spojení parataktické (syndetické a polysyndetické)

spojkami vlastními
spojkami nevlastními — jednoduchými / vícečlennými

(b) spojení asyndetické (juxtapoziční)

(c) spojení hypotaktické — spojkami / vztažnými slovy

(a) Základním slučovacím prostředkem je spojka *a.* Může jí být použito i při vyjadřování slučovacího vztahu doplněného dalšími významovými odstíny, např. účinkovým nebo důsledkovým: *Vrah se zabarikádoval v chrámu a ovládá odtamtud celé okolí* („takže odtamtud ovládá . . ."). *Vytýkal mi všechno možné a já jsem se musel moc ovládat, abych . . .* (O užití spojky *a* při vyja-

dřování odporovacího vztahu viz dále.) K vyjádření speciálních odstínů slučovacího vztahu se spojka *a* spojuje s jinými výrazy, zejména s příslovci nebo částicemi, popř. zájmeny. Takovými víceslovnými slučovacími výrazy jsou např.: *a pak, a potom, a přitom, a nakonec, a rovněž, a také; a vedle toho* aj. Leckdy však může jít již o parataktické vyjádření sémantické závislosti, např. *a přitom* může vyjadřovat význam průvodní okolnosti: *Mne ten zloděj spoutal a přitom na mne prstem nesáhl.*

Spojka *a* na druhé straně může klesnout na spojovací prostředek významově nulový, jehož funkce již není koordinační, nýbrž pouze formálně připojovací (přiřazování stejnorodých složek). Může tomu tak být při spojování vedlejších vět tvořících složky několikanásobné vedlejší věty, srov.: *Já jsem jí řekla, že bych měla kupce na ten její bílý ležák a že se jí tu beztoho přeleží. Představ si, že Evžen lhal a že dostal stejnou desku jako my.* Spojka *a* nevyjadřuje významový poměr mezi obsahy složek několikanásobné věty, nýbrž pouze (spolu s opakováním hypotaktické spojky) stejnou úroveň závislosti obou vět, což potvrzuje nemožnost osamostatnění několikanásobné vedlejší věty ve formě slučovacího souřadného souvětí. Takové případy se vyskytují zpravidla v obsahovém souvětí při vyjadřování nepřímé řeči, kde se v jednotlivých vedlejších větách přiřazují k sobě výroky, které spolu v primárním projevu nebyly spojeny koordinačně.

Slučovací spojka *a* se může použít i k spojování dějů zcela rozmanitých, spjatých jen situačně: *Ženy u okna si už zase začínaly povídat a nakláněly hlavy těsně k sobě, kupé jako vždy přetopeno a Trošt se už schoval za pověšený kabát.* Nebo se jí použije k spojení děje základního a vsuvkového: *Nejhorší bylo, a to by Ondřej byl za svět nepřiznal, z mrtvého otce stával se nepřítel.*

Výrazovým prostředkem již specifikovaného slučovacího vztahu je souřadicí slučovací spojka *až*. Vyjadřuje se jí (a) dovršení, resp. skončení děje, (b) plynulý přechod z jednoho děje do druhého. Tyto významy by bylo možno vyjádřit spojením „a konečně", „a nakonec": (a) *Smích pomalu utichal, až utichl docela;* (b) *Seděli jsme mlčky, až jsem se já zvedl a vyběhl na ulici.* Slučovací platnost spojky *až*, zvl. ve významu (b), se vždy zřetelně neliší od časové platnosti hypotaktické spojky *až*, vyjadřující konečnou časovou mez: *Hodnota akcií ... rapidně klesala, až dosáhla nejnižšího záznamu.*

Spojka *i* a její záporný protějšek *ani* mají prostě slučovací význam zřídka. Spojka *i* patrně pouze tehdy, spojuje-li větné členy, tedy i slovesné přísudky, které lze považovat za několikanásobné: *Ženy plakaly i naříkaly úzkostí. Nečetl jsem to ani jsem o tom neslyšel.* Častěji mají *i, ani* společně s funkcí slučovací i funkci vytýkat člen stojící v čele druhé věty: *Ti ostatní se mlčky usmívali na nemocného, i on jim oplácel úsměvem. Přes noc ještě přibylo sněhu, ani ráno nepřestal padat.* Funkce vytýkacích částic, které *i, ani* nabývají, je potvrzována tím, že se před ně klade často spojka *a (a i on jim oplácel; a ani ráno nepřestal padat)* a že se mohou opakovat na začátku všech spojených vět: *I v Praze po-*

mřeli mladí lidé španělskou chřipkou, i v Praze byla tichá perzekuce. Ani nepřijel, ani nám nenapsal.

Vedle spojky *ani* se slučovací vztah mezi zápornými větami vyjadřuje zastaralou souřadicí spojkou *aniž*, po níž je na rozdíl od *ani* sloveso bez záporky: *Tam však neodvalil kámen, aniž vklouzl do bezpečného úkrytu, ale zůstal v temnotě na schodech.*

Dvojitými (trojitými) spojovacími výrazy opakovanými *hned – hned, tu – tu, jednak – jednak, dílem – dílem* aj. se vyjadřuje zpravidla střídání dějů a výčet paralelních faktů. Za spojovací prostředky slučovacího vztahu je lze považovat, je-li oslabena jejich větněčlenská povaha v důsledku jejich desémantizace: *Ořechové listí mě hned palmou ovívá, hned mořským přílivem zašumí. Tu podstrčil na celu chleba, tu cigaretu, tu se dal do zábavného rozhovoru o čemkoli. V rozmáchlém rétorismu bujejí jednak samoúčelné básnické deformace jazyka, jednak se obnovují odložené archaismy.* Týmiž prostředky lze souřadně spojit též věty vedlejší: *Marie si ho ošklivěla, jednak proto, že ho klamala, jednak proto, že už na sebe vůbec nedbal.*

Dvojité a trojité spojovací výrazy různoslovné jsou např.: *hned – a zase, ať – či, napřed – potom – konečně, nejprve – potom – nakonec, především – potom, především – za druhé – za třetí, tu – tam, tady – tam – jinde, zde – tam, zde – tu, za prvé – za druhé – za třetí* aj.: *Nejdřív se úpěnlivě modlil, potom začal volat o pomoc. Předně jezdíval závodní ekvipáží až k vratům správní budovy, za druhé začínal úřadovat mezi dvěma směnami, za třetí zachovával úmyslný odstup.*

(b) Asyndetické (juxtapoziční) spojení se zpravidla kombinuje se syndetickým nebo je užito místo syndetického, aby se zdůraznil fakt volné a paralelní existence dějů vedle sebe. V některých případech je však možné pouze spojení asyndetické, a to zpravidla při přiřazování vět blízkého, někdy skoro totožného obsahu. Může jít o expresivní přiřazování v uměleckých projevech (*Šli po okraji lesa, šli blíž a blíž k vesnici*) nebo o přiřazování rázu konkretizujícího (*Nemohl jsem si na ni dělat žádné nároky, byl jsem ženatý, měl jsem Evu*).

Do formálního souvětí se v umělecké próze spínají i věty nepatřící do téhož promluvového pásma; takové věty jsou připojeny pouze asyndeticky a obsahově komponentem souvětí nejsou: *Koktám výmluvu, bolela mě hlava, zdříml jsem na chvíli a zaspal jsem* (V. Řezáč).

(c) Slučovací vztah je vyjádřen hypotakticky buď spojkově (velmi zřídka), nebo relativy. Slučovací význam může vyjádřit spojka *aby: Odmlčel se, aby teprve po chvíli pokračoval.* Z obsahu souvětí vyplývá, že se tu neuplatňuje účelový význam spojky *aby*, a možnost transformace *aby* → *a* ukazuje na významový vztah slučovací. K slučovacím lze připojit i ta souvětí se spojkou *aby*, v nichž spojka rovněž nevyjadřuje účel, nýbrž výsledek, ke kterému děj dospívá: *Prošel složitým básnickým vývojem, aby se nakonec stal básníkem politickým.* I zde lze užít transformace na formálně souřadné slučovací souvětí, přičemž význam dospívání děje k výsledku by se vyjádřil spojením spojky

a s příslovci *konečně, nakonec, posléze* apod. Užití spojky *aby* tu je spojeno s jistým stylistickým efektem.

Vztažně je hypotaktickou formou vyjadřován slučovací vztah nepravými vedlejšími větami vztažnými navazovacími. Jsou uvozeny nejčastěji zájmenem *což (čehož, čemuž, ... čímž)* (typ (1), prostě navazovací) nebo příslovci *přičemž, načež, pročež ...* (typ (2), okolnostně navazovací). Vyjadřují zpravidla anaforické navazování na celý propoziční obsah věty předcházející a za slučovací souvětí je považujeme tehdy, když je lze transformovat v parataktická spojení se spojkou *a* (za ni stojí u typu prostě navazovacího shrnující zájmeno *to* v příslušném pádě, u typu okolnostně navazovacího příslovce příslušného okolnostního významu).

Typ (1) *Lidé budou hmotně zainteresováni, což bude mít vliv i na kvalitu zboží* (→ *a to bude mít vliv ...*). *Bylo třeba provést informativní průzkum říčních tratí, což byla nejzajímavější část pracovního programu.* Typ (2): *Slyšel jsem rachotit klíče a zamykat dveře, načež nastalo v chrámě hrobové ticho* (→ *a potom nastalo ...*). *Daly se horlivě do práce, přičemž jim Katynka statečně pomáhala. Mezi továrními mistry je i několik dělníkům nakloněných Čechů, pročež také správa továrny by je nejraději nahradila spolehlivějšími lidmi.*

1.1.1.1.2 Odporovací (adverzativní) vztah

Ve spojení odporovacím jde o nesoulad v širokém smyslu dvou faktů. Mezipropoziční odporovací vztah může přecházet v jiné vztahy koordinační, zejména konfrontační, a ve vztah přípustkový. Základními typy odporovacího — vždy dvoučlenného — spojení vět se vyjadřují tyto vztahy mezi obsahy obou vět (popř. souvětí):

(a) obsah věty B je z hlediska běžné zkušenosti a očekávání v rozporu (nesouladu) s obsahem věty A („A a proti očekávání též B")

(b) obsah věty B omezuje platnost nebo dosah obsahu věty A („částečně nesplněné očekávání")

(c) obsah věty B platí jako náhrada, substituce za neplatnost obsahu věty A, popř. neplatí ani náhrada („nesplněné očekávání s náhradou, popř. bez ní": ne A, ale zato B / ne A, ale též ne B)

(a) Obsah věty B navazuje na obsah věty A jinak, než by se dalo čekat nebo přát si (resp. obávat se) vzhledem k obsahu první věty; děj/stav vyjádřený v druhé větě tedy v jistém směru oslabuje pozitivní relevanci děje/stavu vyjádřeného ve větě první. Základní parataktickou spojkou pro odporovací vztah je *ale: Všichni se do něho pustili, ale on se nezalekl. Koupil jí kytici růží, ale cestou mu zvadly.* Obsahový nesoulad spojených vět je zesílen, je-li druhá věta zápornou: *Otec přijel, ale Čestmíra s sebou nepřivezl.* Spojka *ale* stojí normálně mezi spojenými větami (z hlediska zvukového a grafického členění na začátku

druhé věty), ale někdy se analogicky podle spojky *však* posouvá i dovnitř druhé věty: *Armádní velitelé se nakonec Mussoliniho stanovisku podřídili, nasazeným jednotkám se ale do boje příliš nechtělo.*

Další odporovací spojovací prostředky jsou tu *avšak, však.* Spojka *avšak* stojí vždy na prvním místě věty, spojka *však* na místě druhém nebo dalším v dnešním jazyce (ještě na zač. 20. stol. se vyskytovala i na místě prvním): *Uvolnilo se jí tu, avšak tíseň od ní neustoupila. Ostatní zbystřili sluch, neslyšeli však vůbec nic.*

Spojkou *jenže (jenomže)* se vyjadřuje, že děj druhé věty byl překážkou uskutečnění záměru vyjádřeného větou první (jinak má tato spojka též význam omezovací): *Otočil jsem se a chtěl odejít, jenže on si mě přitáhl zpátky.*

Spojky *leč* a *než* jsou knižní až zastaralé: *Chci postoupiti, leč po prvním kroku změnil se obraz poznovu. Krajina poskytovala velmi málo, než bylo to něco nového, změna.*

Naopak příslovce *ovšem* s významovým rysem samozřejmosti se stává v dnešním jazyce frekventovaným hovorovým spojovacím prostředkem; význam „nesouladu" je tu oslaben: *Vnitřní a zahraniční obchod byl na výši, byl ovšem pod státním dohledem.*

Výrazem příslovečným *zato* — někdy ve spojení se základními odporovacími spojkami *ale zato, zato však* — se vyjadřuje význam kompenzační (jeden děj/stav je vyvažován jiným dějem/stavem, zpravidla protikladného významu). Je obvykle spojen s konfrontací (viz 1.1.1.1.3) a jen řidčeji vyjadřuje prostý rozpor: *Sabina ovšem nebyl divadelní praktik, jakého Smetana hledal, zato však svěřil se bez váhání i literárně vyspělejšímu dramatickému vkusu Smetanovu. Muselo se mnoho slevit z pohodlí, ale zato zde hovořila práce z každého předmětu.*

Věty v poměru odporovacím mohou být spojeny též spojkami, které samy o sobě odporovací význam nemají, nebo asyndeticky. V takovém případě musí odporovací vztah zřetelně vyplývat z obsahového poměru spojených vět a takové spojení lze vždy transformovat na odporovací souvětí se základní odporovací spojkou *ale.* Ze spojek primárně nikoli odporovacích se pro vyjádření odporovacího vztahu užívá zejména spojky *a: Mijela hodina, a on neobrátil ani stránku. Tři neděle uplynuly od jejich posledního shledání, pak ještě jeden dlouhý týden, a Jimeš nepřicházel.*

Asyndetické spojení není významově vždy jednoznačné. Jednoznačnější jsou případy asyndetického spojení kladné a záporné věty: *Došel ke dveřím, vzal za kliku, neotevřely se. Psal jsem mu, neodpověděl.*

Odporovací vztah se vyjadřuje i hypotakticky, a to jednak nepravou vedl. větou vztažnou navazovací: *Požádal o odklad zkoušky, což mu nebylo povoleno* (→ *ale nebylo mu to povoleno*), jednak vedlejší větou spojkovou s *aby ne* — (*aby* s větným záporem) a s významem osudového vyústění děje: *Odjela s laskavým úsměvem na rtech, aby se již nikdy nevrátila.*

(b) Omezení je takový druh odporovacího vztahu, jímž druhá věta dodá-

vá k první větě nový fakt, který pouze zužuje nebo oslabuje platnost obsahu první věty nebo vyjímá některý jednotlivý případ z platnosti obsahu první věty. I při vyjadřování omezovacího významu se užívá základní odporovací spojky *ale: Celosvětově nedostatek nerostných surovin nehrozí, ale neplatí to o jednotlivých státech.* Omezení platnosti prvního děje může mít různé významové odstíny: omezení se blíží buď významu výjimkovému: *Výroba lihovin, opia a hašiše nebyla omezována, ale podléhala dozoru místních činovníků,* nebo omezení podmínkovému: *Pane králi, rád s vaším synem půjdu, ale musí mne ve všem poslechnouti.*

Omezovací význam, jímž se uvádí jednotlivý případ, který se vymyká z platnosti tvrzení obsaženého v první větě, resp. jeho platnost oslabuje, se vyjadřuje zpravidla příslovci, resp. částicemi *jen, jenom, jedině, pouze, toliko* na začátku druhé věty, souvětí je valstně asyndetické: *Budova byla prázdná, jen ve vrátnici byla ještě služba. Celé městečko vědělo, za kým běhá jeho paní, jen on byl slepý. Pan Frantík neříkal nic, jenom mu svítily oči.*

Význam omezovací vyjadřují někdy též souřadicí spojky *jenže (jenomže)* a *ledaže: Byl to dobrý člověk, jenomže na sebe nedržel. Balabán byl rozšafnost sama, ledaže si rád popřál vínečka.* Spojka *jenže (jenomže)* může větě dodávat význam námitky, jíž se omezuje platnost prvního děje: *Zní nám to nově, jenže novost sama nemusí být vždy zárukou nejlepšího.*

(c) První věta popírá platnost nějakého faktu a druhá věta jej nahrazuje jiným faktem, platným. Platný děj/stav tak nahrazuje nevýstižné, nepravdivé apod. tvrzení první věty tvrzením výstižnějším, pravdivějším, takže tento typ odporovacího spojení má význam substituční, blízký rektifikačnímu. Základní parataktickou spojkou, která vyjadřuje tuto významovou modifikaci odporovacího vztahu, je *nýbrž: Vždyť umění, které dnes vidíme kolem sebe, není dílem jednoho národa a jednoho věku, nýbrž vznikalo, rostlo a stále pokračuje společnou tisíciletou prací mnoha národů.*

K vyjádření tohoto vztahu slouží též příslovce *naopak,* a to buď samo, nebo ve spojení se spojkami *a, ale: Nemrzlo, naopak mírný vlahý větřík povíval Palackého třídou. Subjekt autorův není činitel jen individuální, je naopak do značné míry podmíněn historicky.*

Substituční typ odporovacího vztahu se vyjadřuje také asyndeticky. Tvrzení kladné, které se staví proti zápornému a je výstižnější, nemá zde charakter stupňování významu, nýbrž vyjadřuje jen náhradu za popřený fakt: *Havíři nás sem nezavedli, my sami jsme šli. Pravdě nelze naučit, pravda se musí žít. Nechtěla peníze, chtěla se vdát.* Někdy bývá v druhé větě oslabující částice *jen(om): Já nemám v ruce žádné karty, já mám jenom nedoručené dopisy.* Ve spojeních typu *Ráno (bohužel) hodně pršelo, ale alespoň není horko* vyjadřuje druhá věta děj/stav chápaný jako kompenzace za nesplněné žádoucí očekávání.

Rozpor mezi dějem reálným, ale nežádoucím, a dějem žádoucím, ale ne-

uskutečněným, se vyjadřuje hypotakticky výrazem *místo aby*, uvozujícím větu s dějem neuskutečněným, ale žádoucím. Jde o vyjádření rozporu mezi tím, co je, a tím, co by mělo být: *Zařizujeme se špatně ve velkém, místo abychom se zařizovali dobře v malém. Místo aby se postaral o lidi, mazal karty. Francouzská vláda místo aby dala korsickému lidu možnost žít a pracovat na svém ostrově, volí cestu násilí a represí.* Pořadí obou vět tu není gramaticky vázáno.

Základní typy odporovacího souvětí charakterizuje z významového hlediska pak nezávaznost paralelní stavby větné. Celý typ (c) odporovacího souvětí má však částečně i charakter spojení konfrontačního, neboť se v něm staví do protikladu dva fakty, které se tak porovnávají. I jiná souvětí, která lze zařadit do vztahu odporovacího, mohou mít současně i význam konfrontační, zejména ta, která se vyznačují i paralelností své syntaktické struktury a významovou souvztažností lexikálních prostředků; např.: *Jeden básník mohl napsat tolik knih, ale jeden lidský život nemohl získat tolik zážitků, aby z nich mohl přímo tvořit.* Velmi nesnadné je vést hranici mezi koordinačním vztahem odporovacím a vztahem konfrontačním vyjádřeným paratakticky. Zřetelně se vyděluje konfrontační vztah jen tehdy, je-li vyjádřen hypotakticky.

Totéž lze o nezřetelnosti významových hranic konstatovat i pro ostatní druhy koordinačního vztahu. V některých případech je významový vztah vět jednoznačně dán jejich obsahovým poměrem, takže tu lze užít i nespecifikovaného spojovacího výrazu (srov. např. užití neutrální, nespecifikované „konjunkční" spojky *a* v odporovacím souvětí), v jiných případech je zase obsahový poměr vět nevýrazný a nejednoznačný a k jeho jednoznačné specifikaci může naopak přispět druh použitého spojovacího prostředku. Nezřetelná hranice bývá často mezi vztahem odporovacím s odstínem mírného nesouladu mezi fakty a vztahem slučovacím; klasifikace souvětí pak záleží na spojovacím prostředku. Za odporovací souvětí lze pak považovat souvětí *Ta myšlenka ho těšila, ale zároveň i znepokojovala,* kdežto jako slučovací chápeme souvětí: *Ta myšlenka ho těšila a zároveň i znepokojovala.*

Obtížné je rovněž rozlišit vztah odporovací od přípustkového, neboť oba vztahy jsou založeny na rozporu dvou faktů. Obvykle se hranice určuje podle jazykové formy: parataktická forma vede k pojetí odporovacímu, hypotaktická k pojetí přípustkovému. Rozdíl mezi oběma je však třeba vymezit sémanticky (v zásadě oba vztahy, odporovací i přípustkový, mohou být vyjádřeny paratakticky i hypotakticky). Vlastní odporovací vztah je založen na tom, že stavíme vedle sebe dva fakty nesouladné, které si jakoby odporují, jejichž souvýskyt neodpovídá obvyklé situaci, přičemž druhý oslabuje relevanci prvního: *Byl přísný, ale studenti ho měli rádi.* Přípustka naproti tomu je vztah, který mluvčí prezentuje jako rozpor vyplývající z nerealizované kauzální spojitosti. *Třebaže byl přísný, studenti ho měli rádi.* (Přísnost mívá za následek neoblíbenost, v tomto případě však tomu tak není.)

Má-li přípustkovou platnost spojení souřadné, musí jít o stejný významový vztah jako výše: *Byl přísný, a přece ho studenti měli rádi.* Výrazy *a přece, ale přesto* apod. se vyjadřuje neočekávanost spojení dvou faktů vyplývající z nerealizování obvyklého kauzálního spojení mezi nimi (srov. odd. J 1.1.2). Tento význam však již nemají v plné míře spojení s dvoudílným spojovacím výrazem *sice – ale, sice – avšak: Byl sice přísný, ale studenti ho měli rádi.* Zde má mluvčí na mysli spíše vyhrocenou formulaci rozporu (srov. slovo *sice*) než rozpor vyplývající z nerealizované kauzální spojitosti. Proto taková spojení zařazujeme k souvětí odporovacímu: *Domácí měli sice převahu, ale jejich akce končily nepřesnou střelbou.* Lze říci, že se v takových spojeních vyjadřuje přípustkový odstín odporovacího vztahu (srov. též kap. G 1).

1.1.1.1.3 Konfrontační (kontrastně porovnávací) vztah

1.1.1.1.3.0 Podstatou konfrontačního vztahu je porovnání faktů rozdílných nebo přímo kontrastních, které se staví proti sobě neboli se konfrontují. (O plynulém přechodu ke vztahu adverzativnímu viz 1.1.1.1.2.) Vlastní konfrontace je kontrastní srovnávání výpovědního tématu a rématu dvou vět tvořících souvětnou jednotu. Věty mohou mít přitom (a) paralelní stavbu: *Je-li matka něha a péče, je otec důvěra a síla. Někteří lidé všechny nepotřebné věci z domu vyhazují, zatímco druzí je vždy někam pečlivě uloží;* konfrontují se tu téma s tématem a réma s rématem; (b) druhá věta má stavbu inverzní („zrcadlový obraz"): *Chrání-li svého člověka, cizího bez milosti utopí. Zatímco někteří lidé všechny nepotřebné věci z domu vyhazují, druzí je vždy někam pečlivě uloží.* Proti typu (a), kde paralelismus významové výstavby vede k větší samostatnosti vět, má typ (b) postupnou významovou výstavbu (téma druhé věty se konfrontuje s rématem první věty), takže souvětí tvoří pevnější celek. Typ (a) je z hlediska konfrontačního výraznější. Význam vlastní konfrontace je oslaben, konfrontují-li se pouze rémata dvou vět, jako je tomu u konfrontačních typů se spojkami *aby* a *když*, oslabení konfrontačního významu je však u těchto typů kompenzováno výrazným vyjádřením tzv. konfrontační perspektivy (viz dále). Pouhý paralelismus ke konstituování konfrontačního souvětí nestačí; nejsou-li obsahy s paralelní stavbou větnou v kontrastu, o konfrontační souvětí už nejde: *Doktoři se rozptýlili po ošetřovnách, sestry šly zkontrolovat infúzní procedury.* Významy konfrontovaných výrazů nemusí být antonymní, rozhodující je, že jsou mluvčím stavěny proti sobě jako v dané souvislosti kontrastující: *Stáňa poslouchal raději Londýn, Helenka Moskvu.*

Součástí konfrontačního významu je to, co lze nazvat „konfrontační perspektiva". Kontrastní srovnávání se totiž provádí obvykle takovým způsobem, že na pozadí jednoho faktu vystoupí odlišný nebo protikladný fakt do popředí jako „reliéf". Konfrontační perspektiva, tj. vztah mezi „pozadím" a „reliéfem", se však v konfrontačním vztahu vždy neprojevuje. Konfrontační per-

spektiva je totiž především určována časovým poměrem dějů, a není-li tento časový faktor přítomen, pak hypotaktickou formou (spojkou); děj, který je pozadím, bývá zpravidla vyjádřen hypotakticky. V asyndetickém konfrontačním spojení vystupuje reliéfnost jednoho děje/stavu na pozadí druhého pouze tehdy, je-li mezi ději poměr časové následnosti: *V roce 1958 byla na Kubě jediná venkovská nemocnice, v roce 1974 jich bylo už 56;* jinak se tu konfrontační perspektiva neuplatňuje, neboť větosled sám ji nevyjadřuje (a hypotaktická forma není přítomna): *Ty půjdeš vlevo, já půjdu tuhle vpravo.* Prioritu časového faktoru před hypotaktičností pro směr konfrontace ukazuje hypotaktický konfrontační typ se spojkou *aby*: *Bolest na chvíli ustala, aby zakrátko propukla s tím větší silou.* V něm je pozadím věta nadřazená, kdežto věta začleněná s *aby* vyjadřuje děj reliéfní, protože věta s *aby* vyjadřuje vždy děj následný (spojka *aby* jej výslovně signalizuje). Irelevantnost větosledu pro konfrontační perspektivu je vidět také na hypotaktickém konfrontačním typu se spojkou *když*: *Slavoj nakonec prohrál 3:4, když ještě v poločase vedl 3:1.* Časový poměr i hypotaktická forma ukazují, že reliéfní je tu děj první věty, pozadím je děj druhé, podřazené věty s *když*.

Vztah časové následnosti mezi oběma ději je nutnou vlastností obou typů (se spojkami *aby* a *když*) na rozdíl od souvětí se spojkami *jestliže* a *zatímco*. Výrazně vyjádřená konfrontační perspektiva nahrazuje u konfrontačního souvětí se spojkami *když* a *aby* oslabení konfrontačního významu, způsobené tím, že se tu konfrontují pouze rémata (v obou souvětných typech mívají obě věty stejný podmět, a to v platnosti tématu).

Směr konfrontační perspektivy obou typů jde proti sobě. V typu s *když* je pozadím věta podřazená, druhá v pořadí, v typu s *aby* je pozadím věta nadřazená (resp. hlavní), první v pořadí. Typ s *když* je možno převést na souvětí s *aby* tak, že propozici věty druhé, podřazené, vyjádříme formou věty nadřazené (resp. hlavní), stojící na prvním místě: *Slavoj nakonec prohrál 3:4, když ještě v poločase vedl 3:1* → *Slavoj vedl ještě v poločase 3:1, aby nakonec prohrál 3:4.* V zásadě by měla být proveditelná i změna opačná, tj. konfrontační souvětí s *aby* by mělo být zpětně převeditelné na typ s *když*, např. *Bolest na chvíli ustala, aby zakrátko propukla s tím větší silou* → *Bolest propukla s tím větší silou, když předtím nakrátko ustala.* Tohoto typu souvětí se však obvykle neužívá pro nezvyklý časový sled (nesoulad mezi větosledem a časovým pořadím událostí). Přirozený může být tento typ konfrontace (se spojkou *když*) jen tehdy, vyjadřuje-li se překvapivost výsledku. Překvapující fakt se vyjádří jako první a překvapivost se v první větě může zdůraznit i lexikálně (v našem případě slovem *nakonec*). Nepatří k němu již souvětí se spojkou *když*, která mají sice pevný větosled a nejsou časová, čímž se shodují se souvětími konfrontačními, ale nemají uvedený specifický konfrontační význam sp. *když*: *J. P. vytvořil nový rekord, když uběhl 5 000 m za* . . . . O nekonfrontačním charakteru těchto

souvětí svědčí to, že nemohou být přeměněna v konfrontační typ se spojkou *aby* (viz níže).

Poněkud jinak než ostatní hypotaktické konfrontační typy se z hlediska konfrontační perspektivy chová souvětné spojení se spojkou *zatímco*. Věta uvozená touto spojkou může stát na prvním nebo na druhém místě, a to jednak proto, že větosled není vázaný, jednak proto, že spojka může uvozovat první nebo druhou větu. Toto spojení se *zatímco* se tedy může realizovat ve čtyřech variantách: (1) *Plodný Telemann obsáhl celý povrch hudby, zatímco Bach pronikal do jejích hlubin.* (2) *Bach pronikal do hlubin hudby, zatímco plodný Telemann obsáhl celý její povrch.* (3) *Zatímco plodný Telemann obsáhl celý povrch hudby, Bach pronikal do jejích hlubin.* (4) *Zatímco Bach pronikal do hlubin hudby, plodný Telemann obsáhl celý její povrch.*

Konfrontační perspektivu mají ta spojení, v nichž věta se spojkou *zatímco* je na prvním místě (varianty 3 a 4); věta se *zatímco* vytváří pozadí, na němž se obráží fakt druhé věty jako reliéfní. Spojení, které má větu se spojkou *zatímco* na druhém místě, má konfrontační perspektivu jen tehdy, vyjadřuje-li tato věta fakt časově zařazený jako pozadí: *Návštěvníci Matěje se odhadují na sto tisíc duší, zatímco před válkou to bývala pouť několika set lidí.* Kde však tento časový vztah není (jako např. v 1. a 2. variantě), tam je konfrontační význam oslaben. Spojka *zatímco* je zcela synonymní se souřadicí spojkou *kdežto*, popř. s jinými způsoby vyjadřování významu adverzativního kontrastování (viz níže), takže věta jí uvozená platnost pozadí nemá.

Konfrontační vztah se vyjadřuje:

(1) hypotakticky
(2) paratakticky
(3) asyndeticky (juxtapozičně)

(1) Hypotaktické konfrontační spojení je čtverého typu: (a) se spojkou *jestli(že), -li*, (b) se spojkou *zatímco*, (c) se spojkou *aby*, (d) se spojkou *když*. Typy (c) a (d) jsou vzácnější, typ (d) je omezen na sportovní publicistiku.

(a) Typ se spojkou *jestli(že),-li* má vázaný větosled, věta spojková stojí vždy na prvním místě a v konfrontační perspektivě má funkci pozadí. Mezi větami nemusí být vztah časové následnosti, i když často bývá. Základní podoba tohoto typu má paralelní stavbu, konfrontují se témata a rémata obou vět: *Jestliže v březnu 1945 bylo v Čechách a na Moravě 20 větších železničních diverzí, pak v dubnu dosáhl jejich počet 130. Jestliže dole ve vrátnici bylo dusno až nepříjemné, tady nahoře pod střechou bylo ovzduší doslova nedýchatelné. Ale bylo-li mezi vědci vzrušení, bylo mezi politiky a diplomaty pravé rozčilení.*

Řídčeji se vyskytuje typ stavěný metodou „zrcadlového obrazu": *Byl-li tzv. patriciát ve 13. a v první polovině 14. století v naprosté většině německý, nebylo tomu tak úplně u řemeslníků.*

(b) Typ se spojkou *zatímco* se z hlediska vyjadřování konfrontační perspektivy dělí na (ba) konfrontační souvětí s konfrontační perspektivou, (bb) prostě konfrontační typ.

(ba) Konfrontační perspektivu má souvětné spojení, 1. jestliže věta se *zatímco* je na prvním místě, 2. jestliže věta se *zatímco* tvoří časové pozadí (pak může být i na místě druhém): *Zatímco se však ve Francii vaří stále lehčeji a zdravěji, rozumí anglický host pod pojmem francouzské kuchyně hlavně husté smetanové omáčky. Zatímco se v Praze Hácha a Beran zabývali především vývojem na Slovensku, v Berlíně byla již rozehrána poslední partie dramatických událostí.*

(bb) Prostě konfrontační typ vyjadřuje konfrontaci dvou skutečností, které jsou na stejné úrovni. Jde o oslabenou konfrontaci adverzativního typu: *Někteří doporučují zahrádkářům trochu žlutého písku, zatímco jiní před ním varují. Souhrnem těchto činitelů je možno vysvětlit, proč houba z jednoho místa je požívatelná, zatímco týž druh houby z jiného naleziště nikoli.*

I v tomto typu se konfrontují zároveň témata a rémata obou vět a existují tu dva typy významové výstavby: 1. s paralelní syntaktickou stavbou (viz příklady uvedené nahoře), 2. s neparalelní stavbou, kde se konfrontují téma první věty s rématem druhé věty a réma první věty s tématem druhé věty: *Životnost česky psané literatury byla omezena na širší lidovou vrstvu čtenářskou, zatímco vzdělanci byli přitahováni literárním děním v okruhu jiných jazyků.*

(c) V konfrontačním spojení se spojkou *aby* se konfrontují pouze rémata, souvětné spojení má pevný větosled, podřazená věta je vždy na druhém místě. Toto spojení má výraznou konfrontační perspektivu, protože věty jsou v poměru časové následnosti; věta nadřazená tvoří pozadí pro děj vyjádřený následující větou podřazenou: *Stadión na okamžik ztichl, aby vzápětí propukl v obrovské nadšení. Bolest na chvíli ustala, aby zakrátko propukla s tím větší silou. Ještě druhý den po první soutěži na 110 m překážek vedli o bod, aby nakonec prohráli o 22 bodů.*

Konfrontační význam vět s *aby* přechází často ve významy jiné: odporovací: *Dostal se rychle do útočné třetiny, aby nakonec kotouč ztratil (→ . . . ale nakonec kotouč ztratil);* slučovací: *Vzlétáme vstříc růžovému sibiřskému svítání, abychom po několika hodinách přistáli na letišti v Pekingu (→ . . . a po několika hodinách přistáváme);* účelový: *Každý den odplouvají z našeho severního přístavu lodě, aby po dnech a nocích plavby přistály v Hamburku.*

(d) Nečasové souvětí se spojkou *když* má konfrontační charakter, jen když se proti sobě staví dva fakty, z nichž jeden je překvapujícím, předcházející situaci neodpovídajícím výsledkem druhého. Vedlejší věta s *když*, tvořící pozadí, je vždy na druhém místě: *Spartak Sokolovo porazil Spartak Stalingrad 12:10, když už prohrával 1:5 a 4:8.* Jde však o typ značně specializovaný a omezený stylisticky (zpravidla na sportovní publicistiku).

Nečasové věty s *když* mohou vedle konfrontačního významu a vedle silně oslabeného významu časového (tj. všeobecné časové souvislosti) implikovat ještě významové vztahy jiné, zejména příčinné a prostředkové: *Spartak neunikl porážce, když jeho obrana podala velmi slabý výkon (→ protože jeho obrana . . .). Byla zraněna padajícím košem, když zajišťovací zařízení nefungovalo (→ protože . . .). J. P. vytvořil nový čs. rekord, když zaběhl 500 m za . . . (→ tím, že . . .).*

(2) Konfrontační vztah vyjádřený paratakticky je částečně blízký vztahu odporovacímu. Konfrontace je charakterizována tím, že téma i réma dvou vět jsou vytčeny do kontrastu. Nejběžnějšími parataktickými konfrontačními spojovacími výrazy jsou *kdežto, zato, a.*

Spojka *kdežto* se dnes užívá pouze ve větě, která je v postpozici, a nabývá tak rázu spojky souřadicí: *Pan perkrát chodí po svém revíru ve dne a veřejně, kdežto Matěj chodí stejnými cestami v noci a tajně. U slova* ruční *je jasný vztah k* ruka, *kdežto u slova* zručný *je tento vztah nejasný. Někteří lidé říkají, že se tam má přidat dřevěného uhlí, kdežto jiní to popírají.*

Příslovce *zato* (někdy též ve spojení s odporovacími spojkami *ale, avšak*) může vyjadřovat vztah odporovací i konfrontační; má kompenzační význam, význam druhé věty kompenzuje něco nežádoucího, negativního, vyjádřeného první větou. Při konfrontaci se paralelní stavbou vytýká protikladnost dějů: *První pán si jí ani nevšimnul, zato druhý se rychle shýbl a Jůru pohladil.*

Spojka *a* má konfrontační význam, spojuje-li věty s paralelním aktuálním členěním, přičemž se do protikladu stavějí témata i rémata obou vět: *Ovšem tehdy byl den, a teď je večer. Byl jsem tehdy slabé, vypiplané děcko, které se teprve začínalo trhat od matčiny sukně a odvažovat se prvých her na dvoře, a řezník Horda byl jedenapůlmetráková hora supícího a funícího masa.*

Věty, jejichž obsahy se konfrontují, mohou být k sobě vázány i různými výrazy nespojkovými (*naopak, zase, zatím* apod.), ale tu jde již o přechod k asyndetu, zvláště je-li takový výraz posunut dovnitř druhé věty: *Jedni se pro to zlobí, jiní se z toho naopak radují. Někteří říkali, že se jmenoval Dvořák, druzí zase tvrdili, že to byl jistý Ryšánek.*

(3) Asyndetické spojení vět má konfrontační význam jen tehdy, jestliže má paralelní stavbu a do kontrastu vytčené oba základní členy aktuální výstavby: *Dělník je smrtelný, práce je živá, Antonín umírá, žárovka zpívá. Hoši se tratili za nimi, já zůstal sedět s hlavou v loktech. Sám člověk zmůže málo, s přáteli hodně. Agrárnickým zemanům přinese tento plán nejméně pět miliard zisku, pracujícímu lidu přinese hotové martyrium, hlad a všeobecné zbídačení.* Asyndetické konfrontační spojení lze vždy transformovat v souřadné konfrontační se spojkou *kdežto.*

1.1.1.1.4 Vylučovací (disjunktivní) vztah

Logickým základem tohoto spojení propozic je vztah disjunkce (slabé i silné). V jazyce se však tyto vyhraněné typy většinou vyjadřují méně určitě, ne vždy jednoznačně. (O jisté ekvivalenci silné disjunkce s kauzální implikací avšak s opačnou polaritou jednoho z členů a z toho plynoucí blízkosti mezi jazykovým vztahem vylučovacím a podmínkovým viz odd. G 1.2.2.)

Z hlediska jazykového lze říci, že jde o vztah mezi propozicemi, z nichž je třeba nebo možno si vybrat: v základě lze lišit tyto typy disjunktivních spojení vět:

(1) platí-li A, neplatí B, a opačně: stavějí se proti sobě dvě alternativy, které se navzájem vylučují (silná disjunkce)

(2) platí-li A, může, ale nemusí platit zároveň i B (slabá disjunkce)

(3) platí A i B (i C i D . . .): uvádí se několik (dvě, ale i více) alternativ, které jsou všechny platné vzhledem k nějaké množině jevů, a to tak, že každá z alternativ je platná pro jinou podmnožinu (resp. jiný člen množiny) (alternativy distributivní).

(1) Vylučovací spojení vět odpovídající silné disjunkci vyjadřuje takový poměr mezi dvěma propozicemi, při němž se současná platnost obou popírá, vylučuje, může platit jen jedna z nich: platí-li jedna, neplatí druhá. Tento poměr se vyjadřuje dvojdílnými spojkami *buď – nebo, buď – anebo,* zpravidla s čárkou před druhou z nich: *Buď má před sebou velkolepého podvodníka, nebo jde o nebývalý úkaz. Buď ten zákaz zruší, anebo ho neposlechneš.*

Řidčeji se věty spojují jednoduchou spojkou *nebo, anebo* (zastarale *neb, aneb*): *Chovej se tu slušně, nebo sem nechoď! Milého z ciziny mi vrať, aneb můj život náhle zkrať!* Ojedinělé je spojení asyndetické: *Jsi to ty, nejsi to ty?*

Ve vylučovacích otázkách (přímých i nepřímých) jakož i ve větách obsahových po slovesech mluvení i myšlení se vedle *nebo* uplatňuje též spojka *či: Spíš, má panenko, nebo bdíš? Zavolá někdo inženýra Mencla ještě dnes, nebo mám pro něho doběhnout sám? Zatím však nelze rozhodnout, zda stavební celek v této podobě představuje dvojchórový chrám, či zda byl prostor v západní apsidě určen pro zvláštní obřadní úkoly.*

K vylučovacímu spojení prvního typu lze zařadit i spojení důsledkově vylučovací se spojovacími výrazy *nebo, jinak, sice: Princovi pannu najít musíme, nebo nám do světa odejde a snad se nevrátí. Něco říct musíš, jinak tě utlučou. Pojďte dovnitř, hoši, sice nám uteče všecko teplo.*

Leckdy však silně vylučovací vztah ustupuje do pozadí, např.: *Vrátím se už ve středu večer nebo tam zůstanu až do čtvrtka.* Z hlediska čistě logického jde o silnou disjunkci (obě možnosti se vzájemně vylučují), avšak mluvčí je tu zaměřen spíše na to podat výčet možných (dosud nerozhodnutých) eventualit, jak o tom svědčí možnost připojit ještě alternativy další (. . . *eventuálně se*

v nejhorším zdržím až do pátku ráno). (V takových případech čárku před *nebo* neklademe.)

(2) Pro vyjadřování vztahu slabé disjunkce, při níž je možné, aby platila nejen jedna z propozic, ale také obě, speciální prostředek nemáme a běžně se užívá spojky *nebo: Studenti mívají špatný prospěch proto, že se soustavně nepřipravují nebo proto, že nemají pro studium předpoklady* (tj. mívají špatný prospěch, 1. jestliže se nepřipravují, 2. jestliže nemají studijní předpoklady, 3. jestliže se nepřipravují a zároveň nemají studijní předpoklady). Podobně: *Snad má u sebe peníze nebo si vzal s sebou jídlo.* Při odborném vyjadřování, má-li být tento vztah přesně postižen, užívá se někdy kombinované spojky *a/nebo* (naznačující, že jde vlastně o kombinace slučování s vylučováním).

(3) Poměrně častým případem vylučovacího vztahu jsou taková spojení větných propozic, v nichž jde o dva (popř. tři, . . .) děje/stavy, které jsou ve větě vztaženy sice k jednomu a témuž jedinci (nebo množině jedinců), avšak podle smyslu neplatí všechny současně, nýbrž každý alternativní děj/stav platí jen pro jistý časový moment, resp. pro jistou podmnožinu (nebo jistého jedince) dané množiny. Tento typ vylučovacího vztahu lze proto charakterizovat jako „distributivní". Např.: *Jaromil dělal z proutků píšťalky anebo sbíral jahody* (tj. někdy dělal píšťalky, jindy sbíral jahody). *Více než polovina revolucionářů padla v boji nebo byla umučena brzo po zajetí* (tj. část z této poloviny padla, část byla umučena). *Paní Petrů buď čte, buď si vykládá pasiáns. Zbylí bojovníci padli nebo je zajali nebo snad ještě bloudí.* Tento poslední příklad zároveň ukazuje, že někdy nemusí být interpretace distributivní zřetelná a jednoznačná (1. někteří padli, jiní byli zajati a ještě jiní bloudí; 2. (silná disjunkce eventualitní): všichni buď padli, nebo byli zajati, nebo bloudí), a to ani z hlediska mluvčího. – Tento typ vylučovacího spojení vět se vyjadřuje pomocí spojek *nebo, anebo,* z dvojdílných nejspíše opakovaným *buď–buď,* ale také *buď–(a)nebo.*

U eventualitních typů lze užít též spojovacích výrazů *eventuálně, respektive, popřípadě, případně: Já sestře zatelefonuju, eventuálně k ní i zajdu.*

Takový vylučovací poměr závislých vět, při kterém z uvedených možností může platit kterákoli, se vyjadřuje dvojitými nebo opakovanými spojkami: *ať – nebo, ať si – nebo, ať – anebo, ať – či; ať – ať, ať si – ať si: Chodili ven, ať bylo hezky nebo pršelo. Ať bylo hezky, ať pršelo, ať padal sníh, vždycky přišel včas.*

1.1.1.1.5 Stupňovací (gradační) vztah

Tento vztah se vrství na vztahy typu konjunkčního, modifikuje je. Při tomto vztahu mluvčí konstatuje, že existence faktu odpovídajícího druhé propozici převyšuje očekávání spojené s faktem propozice první. Souvětné spojení, jímž se realizuje tento typ asymetrické propoziční sémantické paralelnosti, bývá zpravidla dvoučlenné: *Místní národní výbor věnoval péči úpravě všech náměstí*

a ulic, aby nejen vyhovovaly požadavkům dopravy, ale aby měly také vkusný vzhled. Stupňovací spojení má dva významové podtypy:

(1) Obsah druhé věty doplňuje obsah věty první ve smyslu jeho zesílení, zvýšení závažnosti, vystupňování děje (kladného i záporného) nad očekávání (doplňovací podtyp): *Kniha pak takové rozpory předpokládala jako samozřejmé, ba dávala dokonce rozumu přednost v rozhodování. Nepromluvili na sebe ani slova, ba ani si jeden druhého nevšimnul.*

K tomuto podtypu patří i případy se dvěma věcně příbuznými, obdobnými ději/stavy zápornými (popřenými). Jsou dvojího druhu: děj/stav vyjádřený druhou větou je buď „silnější", širšího dosahu, anebo naopak „slabší", omezenějšího dosahu. V případě prvním se užívá spojovacího výrazu *ba ani* + záporné sloveso: *Nikdy se s nikým nepral, ba ani nehádal,* v druhém významu *natož aby* + kladné sloveso (řidčeji pouhého *natož,* v starším jazyce též *neřkuli aby*): *Nikdy se nehádal, natož aby se pral.* V tomto druhém případě je ovšem děj/stav vyjádřený větou druhou věcně závislý na ději/stavu prvním, z neplatnosti prvního plyne tak jako tak neplatnost druhého, odtud užití kondicionálu se spojkou *aby* ve větě druhé: *Text jsem nedovedl ani pořádně přečíst, natož abych mu rozuměl. Střední doba dopadla asi jenom proto tak chudě, že nejsčetlejší český literát ani její hlavní díla nečetl, natož studoval.*

(2) Jde o náhradu jiným dějem/stavem, kterým se obsah prvního děje/stavu zpřesňuje, uvádí na pravou míru (zpřesňující typ). V první větě se zpravidla děj popře, aby v druhé byl nahrazen dějem, který lépe odpovídá skutečnosti nebo ji alespoň adekvátněji vystihuje: *Z takové stravy neztloustl, ba dalo by se říci, že vypadal jako nekrmený šindel.*

Stupňovací vztah se často vyjadřuje paratakticky spojovacími prostředky a) jednoduchými: *ba, ano;* b) složenými: *ba i, ba ani, ba dokonce; ano i;* c) dvojdílnými: *nejen(že) – ale (i); nejen(že) – nýbrž i.* Věty se mohou spojovat i jinými spojkami, vyplývá-li stupňovací vztah z poměru mezi obsahy vět. *Už mu nebylo do smíchu, ba mračil se. Vztyčil jsem se, ba po chvíli i vstal. On čistý prapor radnice vrhl poznovu do kalu a bahna, ba on ho dokonce – pokálel. V kraji nebylo velkých silnic, ba ani železnice tudy nevedla. Nechtělo se jim mluvit o odloučení, ano báli se přímo o něm mluvit. – Avšak přísný velitel pluku nejen mu neudělil napomenutí, ale dokonce vyzvedl dobrou práci jeho baterie. Ale on pan Vorel byl nejen člověk naprosto cizí, nýbrž zřídil si krupařský krám v domě U zeleného anděla, kde předtím přece jaktěživ nebyl krám žádný.*

Spojení vět v poměru stupňovacím může být vyjádřeno příslovci, která nemají funkci větněčlenskou, a stávají se proto spojovacími prostředky, sekundárními spojkami. Užívá se jich zpravidla v obou spojených větách. V první větě to bývají *nejen(om), nejenže, netoliko,* v druhé *dokonce, přímo, nadto, navíc, naopak* aj.: *Byl nejenom zklamán, byl přímo zděšen. Nejenom nepřišel, dokonce se ani neomluvil.*

Méně výrazně je stupňovací význam vyjádřen jednodílně, příslovcem nebo částicí v druhé větě: *Tentokrát byl nezvykle ochotný, dokonce se usmíval. Skla v oknech se rozdrnčela, i zdi se zachvívaly.*

Zpřesňující typ stupňovacího vztahu lze vyjádřit asyndeticky konfrontací záporné a kladné podoby slovesných predikátů: *Vždyť my už ani nejedeme, my letíme na přímý záběr ve vzduchu! To nebylo štěkání, to byl řev.*

1.1.1.2 Adordinační vztah

Jak vyplývá z povahy adordinace (viz G 2), označuje druhá věta v zásadě totéž (tj. tentýž jev skutečnosti) jako věta první, avšak tuto skutečnost pojmenovává jiným způsobem, jinými slovy a tím ji zařazuje do jiné třídy jevů nebo vytýká její podtřídy, uvádí nějakou její další charakteristiku. Komunikativním smyslem adordinace je tedy přinést o daném jevu nějakou informaci navíc a tím jej lépe osvětlit. V některých případech má nová informace (charakteristika) obsažená v druhé větě takovou povahu, že ji lze chápat jako zdůvodnění sdělení o daném jevu obsaženém ve větě první. Podle toho lze lišit adordinační věty prosté a zdůvodňující.

(1) Adordinace prostá: Základním spojovacím prostředkem je spojovací výraz *to jest (to znamená)*, tedy vlastně spojovací věta pokleslá v spojovací prostředek na úrovni spojky; příznakem této jen spojovací funkce je častá písemná zkratková podoba *tj.* Spojovací výraz *to jest* spojuje mezi sebou jak věty hlavní, tak vedlejší, resp. souvětné útvary. Věta podávající vysvětlení je vždy na druhém místě: *Nepočínal si dost ekonomicky, to jest nešetřil svými silami. Metodika duchovních věd (podle téže terminologie) má charakter „idiografický", tj. obrací svůj zřetel k individuálnosti předmětu. Ulehl na pohovku, aby si odpočinul, to jest aby s hrůzou a pozorností naslouchal tryznivým hlasům svého těla. Člověk je šťastný jen tehdy, když v sobě může rozvíjet všechny lidské schopnosti, to znamená, když žije svobodně a v blahobytu.*

Tento adordinační vztah lze vyjádřit i zájmenným výrazem *to* s funkcí ostenzívní (ukazuje k smyslovému vjemu vyjádřenému větou první): *Bylo slyšet temné dunění, to letěly bombardovací svazy vysoko nad námi.*

Často se setkáváme s adordinačním vztahem vyjádřeným asyndeticky: *Šli nejlehčí cestou, hojili se na doktorech. Jinak se živil jako všichni čerti: žral žáby, myši. Přirozený lidský pracovní kolektiv je oboupohlavní, ženy i muži jsou dnes rovnocennými partnery.*

(2) Adordinace zdůvodňující. Vyjadřuje se buď pomocí sp. *totiž (Jejich smrt veřejnost silně pobouřila, byla to totiž zřejmá justiční vražda)*, nebo asyndeticky *(Tento sufix však začal být nevýhodný: působil konsonantické alternace zá-*

kladu). – O dvojtečce platí obecně, že uvozuje tu část výpovědi, která má charakter doložení, zdůvodnění, vysvětlení.

Pozn.: 1. Případy rektifikační, zpřesňující, v nichž bývá tento vztah naznačen slovy *vlastně, lépe řečeno, spíše* u slovesných predikátů, je vhodnější chápat jako adordinaci nevětnou (adordinačně zmnožený predikát); např.: *Někteří nenápadně odešli, lépe řečeno se vypařili. Do místnosti vpadl, spíše vletěl, doktor Bílek.* (Proti chápání souvětnému mluví právě sémantická blízkost obou predikátů.)

2. V případech, kdy se věta povahy adordinační vztahuje jen k některému z členů věty předcházející, nejde o paralelnost dvou propozic. Tyto případy jsou probrány dále v odd. 1.4.2.

1.1.1.3 Vysvětlovací (explikativní) vztah

Vysvětlovací vztah je vztah značně široký nejen tím, že se vyskytuje jak mezi větami, tak mezi větnými členy a také mezi členy a větami, ale i tím, že ho někdy nelze zřetelně odlišit od vztahů kauzálních, tedy od mezipropoziční závislosti. Základní rozdíl je však v tom, že u vysvětlovacího vztahu obsah druhé propozice není prezentován přímo jako příčina nebo důvod obsahu propozice první, nýbrž jako fakt důležitý k pochopení tohoto prvního faktu.

Spojovacími prostředky jsou tu souřadicí spojky *totiž, vždyť, však, neboť.*

Nejvýrazněji vysvětlovací spojka *totiž* se vyskytuje v souvětných spojeních řídčeji, obyčejně uvozuje samostatnou větu, a je tak prostředkem explikativního vztahu v textu. Jako spojovací prostředek souvětný mívá též význam příčinný. Čistě vysvětlovací význam (někdy s odstínem zpřesňujícím) má tehdy, nelze-li ji substituovat spojkou *protože: Žena se raději baví, totiž nechává se raději bavit.*

Spojka *vždyť* vyjadřuje s emocionálním zabarvením vysvětlení, které se podává jako něco samozřejmého: *To je předpis, vždyť to znáš.* Často vyjadřuje věta uvozená spojkou *vždyť* vysvětlení s odstínem údivu, zvláště následuje-li po formální otázce, a má vždy více nebo méně charakter zvolací: *Jakž bych neplakal, vždyť mně otec umřel! Ale to mně nejde na rozum, proč by se někdo na mně chtěl mstít, vždyť já nikomu nic zlého nedělám. Nač mít zbytečného pána, vždyť může být člověk vlastním pánem svým.*

Emocionálně zabarvené vysvětlení s odstínem samozřejmosti uvozuje též příslovce *přece: Měl z norků mnohem víc než jeho žena, nešlo přece jen o získané peníze!*

Spojky *však* a *neboť* jsou ve vysvětlovací platnosti řídké; *však* je citově zabarvené a prezentuje obsah druhé věty jako něco, co oslabuje (bagatelizuje) obsah věty první: *Ať si to nechá pro sebe, však se to stejně dovíme;* spojka *neboť* je knižní a v čistě vysvětlovacím významu vzácná: *Horác se čítá dosud, ovšem valnou většinou jen klasickými filology, neboť pochybuji, že nalézá mnoho čtenářů nelatiníků například u nás.*

1.1.2 **Mezipropoziční sémantická** (obsahová) **závislost**

O mezipropoziční sémantické závislosti mluvíme tehdy, jestliže fakty odpovídající dvěma propozicím jsou prezentovány jakožto jeden na druhém věcně závislý, přitom však jedna propozice není participantem druhé. Jde o takové sémantické vztahy mezi propozicemi, které nejsou vztahy „vnitropropozičními", jsou to vztahy rázu „okolnostního", v podstatě trojího druhu: (1) temporálního, (2) kauzálního, (3) způsobového.

Sémantická paralelnost propozic a mezipropoziční sémantická závislost nejsou tedy od sebe odlišeny jen formálně syntakticky, tj. tím, že obvyklým výrazovým prostředkem sémantické paralelnosti je parataxe a obvyklým výrazovým prostředkem mezipropoziční sémantické závislosti je spojení hypotaktické. Sémantická paralelnost propozic může být vedle parataktického vyjádření vztahu vyjádřena i hypotakticky (zvl. vztah konfrontační) a naopak mezipropoziční sémantická závislost může být často vyjádřena i parataktický. Sémantický rozdíl mezi oběma mezipropozičními vztahy externími však nemusí vždy spočívat v různém druhu obsahového vztahu, který je mezi nimi, někdy to může být jen rozdíl v pojetí vztahu téhož typu (podrobněji o tom v jednotlivých kapitolách tohoto oddílu).

Souvětná spojení založená na vztahu mezipropoziční sémantické závislosti bývají v mluvnicích zařazována do výkladů o vedlejších větách příslovečných. Sémanticky závislou propozici lze totiž většinou realizovat (buď větně, nebo nevětně) jako ADV (o propoziční povaze ADV byla již zmínka v oddílu o ADV jako větném členu, viz C 4.0.1). Jestliže se však jako základní třídicí hledisko souvětných vztahů zvolí vzájemný poměr větných propozic, všechny druhy souvětných realizací vztahu příslovečného nelze k právě probíranému typu přiřadit: poněkud stranou stojí souvislosti rázu místního (tedy tzv. příslovečné věty místní). Často jde totiž o inkorporaci propozic: důsledně vztažný charakter příslušných vedlejších vět svědčí pro to, že patří spíše k typu popisně pojmenovacímu, nebo determinačnímu. Proto budou probírány jinde, zejména v odd. J 1.2.0, 1.2.2.2 a zmíněny též v odd. 1.4.1.1. Z výkladů v odd.C 4.1 a D je ostatně též zřejmé, že i ADVLoc se odlišují od ostatních typů příslovečného určení tím, že jejich větné členství má ráz valenční častěji, než je tomu u jiných typů ADV, převážně členů rozvíjejících.

1.1.2.1 Souvislosti časové (temporální)

Aby mohla být časová souvislost mezi propozicemi kvalifikována jako druh mezipropoziční sémantické (obsahové) závislosti, musí mít jedna z propozic charakter časové okolnosti vzhledem k druhé.

Okolnostní charakter jednoho z dějů se v časovém souvětí projevuje buď jako prosté časové zařazení (určení) jednoho z dějů (v hypotaktickém spojení děje věty nadřazené): *Když po chvíli vzhlédl, hleděla už zase na trať. Než jsme se vrátili z Řevnic po mé nemoci, pan Horda zemřel,* nebo jako vyjádření ohraniče-

ného trvání hlavního děje (v hypotaktickém spojení děje věty nadřazené): *Dokud budete mít teplotu, musíte ležet. Trápil se tak dlouho, až nakonec umřel.*

Současnost nebo nesoučasnost dvou dějů, z nichž jeden není pojat jako časová okolnost druhého, vztah sémantické závislosti propozic nepředstavuje: *Stála tam, opírala se zády o veřej, měla rozcuchané vlasy a rozšířené oči* (současnost). *Lampa chvíli prskala a nakonec zhlasla. Betty myla hrnky, pak je utírala, pak nahlížela do ledničky* (nesoučasnost). Děje v časovém vztahu neokolnostním jsou zpravidla projevem sémantické paralelnosti propozic a mohou být prezentovány nejen jako souřadné spojení slučovací, ale i jinak, např. jako vztah odporovací: *Kluci ještě chvilku remcali, ale pak šli spát.*

Význam časové okolnosti bývá spojen s hypotaktickou formou spojení vět. Jestliže se větným spojením vyjadřuje spojení dvou faktů, z nichž žádný nutně nepředstavuje časové zařazení nebo ohraničení vzhledem k druhému, může jedna z vět nabýt časového významu jen tak, že mluvčí užije hypotaktické formy a časových hypotaktických spojek: *Vykoupali se + Šli do kina → Když se vykoupali, šli do kina → Než šli do kina, vykoupali se.*

Forma parataktická a asyndetická může být výrazem mezipropoziční časové závislosti jen tehdy, je-li obsah jedné věty takový, že se nutně chápe jako časový údaj ve vztahu k ději / stavu v druhé větě, např.: *Již jedenáctá odbila a lampa ještě svítila. Přišla desátá hodina, kdosi klepal na dveře.* Existují však i větná spojení (asyndetická nebo parataktická) vyjadřující sice časovou souvislost mezi větami, v nichž však není mimo kontext jasné, jaká časová okolnost se vyjadřuje, např.: *Odešel do války, synáček sotva žvatlal.* Větu obsahující děj, který lze chápat v daném kontextu jako časovou okolnost, lze transformovat ve vedlejší větu časovou. Mimo kontext lze v uvedeném souvětí transformovat ve vedlejší časovou větu obě věty: 1. *Když odešel do války, synáček sotva žvatlal;* 2. *Odešel do války, když synáček sotva žvatlal.* Jednoznačnou formou časové závislosti je tudíž zpravidla pouze forma hypotaktická.

Hypotaktická forma a časová spojka signalizují význam časové okolnosti tak výrazně, že je možno v časovou větu změnit nejen tu větu, která uvádí časový údaj (*Když přišla desátá hodina, kdosi klepal na dveře*), nýbrž i větu, jejíž obsah časový údaj nepředstavuje: *Přišla desátá hodina, když kdosi klepal na dveře;* jde pak o tzv. časové souvětí s obráceným poměrem vět: *Bylo pomalu tři čtvrtě na jednu, když zazněly na schodech kroky. Bylo mi třináct let, když mi zemřela matka. Mohlo být k půlnoci, když ho probudil šramot.*

V takových souvětích dochází k nesouladu mezi strukturou obsahovou a formálně gramatickou. Z hlediska sémantického jeví se podřazená věta v těchto souvětích jako pseudočasová. Ve spojeních s pseudočasovou větou jsou obsahy vět vždy ve vztahu současnosti, vyjádřeném spojkou.

Často má mluvčí při vyjadřování jistého časového vztahu možnost volby výrazových prostředků, např. (A) *Vykoupali se a pak šli do kina;* (B) *Když se vykoupali, šli do kina;* (C) *Vykoupali se, načež šli do kina.* Avšak jen při velmi

povrchním srovnávání by se zdály tyto tři výrazové možnosti jako významově zcela rovnocenné. Ve všech je sice vyjádřena nesoučasnost dvou dějů, ale pouze v (B) je vyjádřen jeden z nich jako časová okolnost druhého; proto pouze v (B) lze časovou větu podřazenou nominalizovat: *Po vykoupání šli do kina.* V (A) jsou dva nesoučasné děje k sobě přiřazeny jako významově rovnocenné, a proto věta *Po vykoupání šli do kina* není přesnou parafrází tohoto spojení, stejně jako jí není věta *Před návštěvou kina se vykoupali.* Typ (C) pak představuje hypotaktickou formu s významem nikoli okolnostním; je formou bližší (B), významem však (A); proto ho rovněž nezařazujeme do mezipropoziční sémantické závislosti, nýbrž do vztahu sémantické paralelnosti propozic.

Mezi propozicemi ve vztahu sémantické závislosti jsou možné dva základní časové vztahy: A. současnost, B. nesoučasnost. Oba lze vyjádřit buď 1. hypotakticky, nebo 2. paratakticky (resp. asyndeticky): (A1) *Když kráčeli po schodech k Ivovu bytu a když klíčem otvíral, bušilo jí srdce.* (A2) *Již jedenáctá odbila a lampa ještě svítila. Dneska jsi šel spat, už bylo skoro světlo.* (B1) *Když to Antonín řekl, napil se.* (B2) *Sotva jednou na den vypadnu a už se tu něco děje.*

K vyjadřování současnosti nebo nesoučasnosti se využívá v podřazené větě slovesného vidu: *Když jsme se koupali, strhla se bouřka* (současnost) – *Když jsme se vykoupali, strhla se bouřka* (nesoučasnost). Dokonavý vid vyjadřuje v podřazené větě děj pojatý celostně, jako hotový, ukončený fakt, takže děj věty nadřazené se jeví pak nutně z hlediska časového poměru jako následný.

Většina spojovacích výrazů, kterých se v časových souvětích užívá, je významově specializována na vyjadřování buď současnosti, nebo nesoučasnosti. Nespecializované jsou tyto spojky: *když* – nejobecnější časová spojka, která může vyjadřovat současnost i nesoučasnost, viz příkl. A1 a B1; *až* – spojka pro obojí poměr dějů v budoucnosti: *Až vy budete starší, budete také jinaká. Až opadne voda, přebrodíme řeku; kdykoli (vždycky když; pokaždé když)* – spojovací prostředek pro obojí poměr dějů opakovaných: *Motal se na koronárce, kdykoliv tu byla. Kdykoli vyšla na scénu, ozval se ohlušující potlesk.*

Z hlediska okamžiku promluvy mohou být děje obou spojovaných vět zařazeny do kteréhokoli času (často jsou děje ve větě nadřazené i podřazené vyjádřeny týmž slovesným časovým tvarem, ale není to nutné). Současnost dvou přítomných dějů mívá zpravidla význam obvyklosti, srov.: *Když se učil, pouštěl si hudbu — Když se učí, pouští si hudbu. Když o tom vykládá Milan na schůzkách, je to srozumitelné.* Mají-li mít děje v souvětí význam aktuální přítomnosti, je třeba spojku ještě doplnit příslušným adverbiem: *Teď když o tom přemýšlím, zdá se mi, že . . .*

A. O současnosti mluvíme tehdy, jestliže se dva děje stýkají v některém bodě svého trvání, s výjimkou bodů krajních. Současné mohou být: (1) oba děje průběhové, nedokonavé (ND) (viz A 1) nebo uzavřené, dokonavé (D): *Když vstal, zhaslo automaticky světlo;* (2) děj dokonavý (D) s dějem průběho-

vým (ND). Při současnosti dokonavého a průběhového děje jde o dvě významové varianty: (a) vyjádření události za probíhajícího děje: *Když jsem scházel* (ND) *se schodů, ozvala se* (D) *rána. Až se budu vracet* (ND), *objeví se* (D) *znovu;* (b) vyjádření statické situace, která existuje v okamžiku dějové události: *Když jsem se vzbudil* (D), *byla už noc* (ND). *Až dopíšeš* (D) *dopis, maminka už bude spát* (ND).

Význam základní časové spojky *když*, která vyjadřuje též současnost, může být specifikován časovými příslovci: *Markéta se mračila, už když jsem vstupoval. Vlak se rozjel, právě když jsme dobíhali k nádraží. Varoval jsem ji, teprve když si vítězně odnášela kličky.* Při vyjadřování dějů budoucích současných se užívá zpravidla spojky *až (Co vynalezneš, až budeš velký?)*, spojka *když* se tu vyskytne buď v hovorovém stylu, nebo nabývá významu podmínkového.

Hypotaktické spojky s explicitním významem současnosti jsou *zatímco* a *mezitímco* (popř. stylově omezenější *co*). Zpravidla se jimi vyjadřuje časová souběžnost dvou dějů (obě slovesa jsou nedokonavá): *Jedl jsem bonbóny plnými ústy, zatímco mne otec pohupoval na kolenou. Mezitímco Maruška u vědmy sloužila, žily starší sestry její v samých radovánkách. Co si oba tak povídali, točil se Pozor pořád okolo nich.* Používá se jich i při vyjadřování současnosti dokonavého děje (ve větě nadřazené) a průběhového děje (ve větě podřazené): *A zatímco se vojsko císařské oddávalo té zábavě, přiblížil se voj Boleslavův. Co jsem se takhle bavil, připlula veliká loď a vzala mne na palubu.*

Časový význam spojky *zatímco* mívá tendenci přecházet ve význam kontrastně konfrontační, jestliže souběžné děje jsou v nesouladu: *Zatímco jedna ruka svírá nalezenou botu na prsou, hledá druhá v třaslavé posedlosti její sestru.* Význam časové souběžnosti se může úplně ztratit, jde-li pouze o kontrastní srovnání dvou různých skutečností. (Srov. 1.1.1.1.3.)

Současnost s významem ohraničujícím trvání děje vyjadřuje často spojka *dokud (pokavad, co)*, např. ve větách: *Dokud budete mít teplotu, musíte ležet. Dokud mohl aspoň chvilkami spát, stonalo se mu snesitelně. Dokud je v Koločavě Eržika, je všechna práce marná. Pokavad básnické dílo žije, pokavad je čteno, je stále nově a jinak poznáváno. Co živ budu, nepřestanu toho litovat.* Věty s *dokud* zde vyjadřují dobu, po kterou se uskutečňuje, popř. neuskutečňuje děj věty nadřazené. Spojka *dokud* + zápor mívá též význam pouze limitativní a nevyjadřuje již současnost (viz níže).

Časový význam může mít i spojka *pokud: Pokud vůz mého dědečka, toho mlynáře, vozil po vesnicích chleba a zpátky do mlýna pěkné zrní, znal Voříška kdekdo.* Spojka *pokud* není však dnes jednoznačně časovou spojkou, často nabývá i významu zřetelového nebo omezovacího. Nejednoznačný je např. tento příklad: *Pokud jsem dobře viděl, dlouhovláska se držela někde vzadu.*

Současnost může vyjadřovat spojka *jak*, a to většinou s různými speciálními významovými odstíny, vyplývajícími z obsahů spojených vět, např. s odstínem přičinné souvislosti: *Výskal jsem, jak mne natřásal*, s odstínem úměrného

vývoje dvou dějů: *Bujněl jsem, jak mi okřívalo*, nebo vývoje děje s postupujícím časem: *Jak šla léta, měnili se nástrojaři v dílně*, s odstínem významu způsobového: *Jak vám ta kočka seděla na trůně, svítily jí oči zeleně jako nejkrásnější smaragdy*. Avšak spojka *jak* může uvozovat i věty vyjadřující prostou současnost a používá se v hovorových projevech místo spojky *když*: *A jak tak seděl u cesty a litoval, viděl, že po té cestě jede nějaké auto.*

Vyjádření současnosti opakujících se dějů je vázáno na užití násobených sloves aspoň v jedné z vět: *A když večer pohromadě mládež za mrazu sedává, rád stařeček povídává o vdově a o pokladě. Když přemýšlela, zavírala při tom oči.* Nebo je nutno použít speciálního spojovacího prostředku, a to výrazu *kdykoli*, který mívá navíc význam pravidelného opakování současně se vyskytujících dějů: *Kdykoli přišel, pohostili ho.* Vedle knižního *kdykoli* se užívá často spojení příslovcí *vždy(cky), pokaždé* se spojkou *když*. Příslovce nemusí být ve větě podřazené: *Vždy když k nim do komory někdo vešel, zahořela studem. Když se vracel, potkával pokaždé toho člověka.*

Současnost se vyjadřuje také pomocí prostředků korelativních: *tehdy, když . . .; teď, když . . .; tak dlouho, dokud . . .; dotud, dokud . . .: Došli tam právě tehdy, když ustával déšť. Vidí ji před sebou i teď, když sedí za stolem s perem nad listem papíru. Dokud budou zbrojnice mocností naplněny atomovými a vodíkovými pumami, dotud nemůže být spolehlivé záruky trvalého míru.* – Součástí korelativního časového spojovacího prostředku může být i relativní adverbium *kdy: teď, kdy . . .; tehdy, kdy . . .: Ale opravdu poznal jsem ho teprve teď, kdy jsme pracovali spolu.*

Vedlejší věty vyjadřující současnost s dějem věty nadřazené bývají uvozeny též prostředky kvazikorelativními, které jsou tvořeny substantivy obecného časového významu: *doba, chvíle, okamžik, (čas)* a časovým příslovcem *kdy*, popř. relativem *co: v (té) době, kdy . . .; po (tu) dobu, kdy . . .; po (tu) dobu, co . . .; v (té) chvíli, kdy . . .; v (tom) okamžiku, kdy . . .* atp. Např.: *Nalezl ji v okamžiku, kdy už v to nedoufal.* Spojení tohoto typu jsou v našem výkladu zařazena k typu determinačnímu (viz 1.4.1).

Mezipropoziční sémantická závislost se blíží k sémantice spojené s determinací v případech, kdy se propozice v podřazené větě nevztahuje k propozici v nadřazené větě jako celku, nýbrž jen k časovému určení v ní. Jde o postupné zpřesňování jednoho časového určení, vyjádřeného příslovcem nebo předložkovým pádem, druhým časovým určením, vyjádřeným vedlejší časovou větou: *Přišel jsem na to včera večer, když jsem usínal. Kdysi, když jednotlivá čísla začal schraňovat, uvědomoval si, že je jednou pečlivě roztřídí.* Nemusí jít přitom o děje současné: *Michal mluvil už včera, když se vrátil s Kapcalem. Museli prababičku probouzet ráno, než lékařka šla do pojišťovny.* Tato přechodnost je ještě zřetelnější, jestliže podřazená věta je vztažná, nikoli spojková: *V neděli časně ráno, kdy Špína ještě spal a Zelenka již pilně v posteli studoval, zasedl Vavřena s Fry-*

bortem k malému stolku. Dnes, kdy se Kubínův dlouhý a plodný život uzavřel, přinášíme souhrnnou charakteristiku jazyka a stylu jeho osobité umělecké tvorby.

B. Uvnitř nesoučasnosti lze diferencovat z hlediska jedné z propozic mezi předčasností a následností propozice druhé. Při souřadném vyjádření časového vztahu mezi propozicemi je pojem předčasnosti a následnosti relativní. Při podřadném vyjádření se typ nesoučasnosti určuje z hlediska věty nadřazené. Jestliže děj věty podřazené předchází před dějem věty nadřazené, jde o předčasnost (a): *Když přestala hrát hudba a sálek zatleskal, obrátil se k ní.* Jestliže děj věty podřazené následuje po ději věty nadřazené, jde o následnost (b): *Dřív než na tebe dojde, bude po válce.*

(a) Předčasnost jednoho děje minulého před jiným dějem minulým se vyjadřuje nejčastěji vedlejší větou uvozenou spojkou *když*. Sloveso podřazené věty je zpravidla v D, sloveso ve větě nadřazené je v D nebo v ND: *Když řečník domluvil* (D), *strhla se* (D) *bouře potlesku. Když řečník domluvil* (D), *bylo chvíli hrobové ticho* (ND). Nesoučasnost může být ještě zvýrazněna příslovcem *až: K spánku se ukládali, až když z oděvu vyždímali vodu.* Spojka *když* může být též součástí spojení korelativního: *Tehdy, když jsem se konečně probral tak, že jsem poznával tváře kolem sebe, překvapila mě úzkost a láska, kterou jsem z nich četl.* Vedle spojky *když* se tu často objevují relativa *co* nebo *kdy: Krátce potom, co Šimona poslali do koncentráku, stihl ji stejný osud. Bylo to několik dní poté, kdy skončili svou práci kontroloři.*

Předčasnost v budoucnosti se vyjadřuje spojkou *až: Až opadne* (D) *voda, přebrodíme* (D) *řeku. Až opadne* (D) *voda, budeme zase rybařit* (ND). V podřazené větě může být pouze D (při ND by to byla současnost).

K vyjádření předčasnosti mezi ději opakovanými slouží pak zejména spojovací výraz *kdykoli: Kdykoli se Héraklovi podařilo Antaia povalit na zem, obrova síla jen vzrostla.*

Pro vyjadřování bezprostředního sledu dějů je v češtině několik hypotaktických spojovacích prostředků:

Spojka *jakmile* vyjadřuje, že děj věty nadřazené následuje hned po ději věty podřazené, a to jak v minulosti, tak v budoucnosti; lze jí užít i o dějích obecně platných, ale dostává pak odstín podmínkový. V časové větě podřazené bývá D, ve větě nadřazené D i ND: *Jakmile uslyšela o nehodě, dala se do bědování. Jakmile zazvoní, hned běž do ředitelny. Umění přestává být uměním, jakmile začne nudit. Jakmile* bývá nahrazováno hovorovějším *jak: A jak řekl „tři", pustili hasiči sedm proudů vody rovnou do sedmi dračích tlam. Jak uviděla Annu, hned se k ní připojila*, popř. spojkou s širokým významem *když*. Všechny tři spojky mohou nabývat významu podmínkového: *Jakmile začneš vychládat, jak se ti začnou třást ruce, když ucítíš mrazení v zádech, sáhni po láhvi.* U časové spojky *jak* významový odstín rychlého sledu dějů vyprchává: *Já si umínil, že jak se vrátím, povím ti to*, proto se obnovuje, zvláště pomocí adverbií: *Jak do města*

přišel a uslyšel o tom trápení, hned vzal nohy na ramena; vznikají též složené spojky *hned jak, jak jen.* Významově velmi blízká je jim složená spojka *jen co,* jíž se užívá při dějích budoucích: *Hned jak jsi přišel, říkal jsem si . . . Jak jen ledy odplují, už sem zaměřují milenci. Přijdu hned, jen co prohlédnu pár snímků.*

Spojka *sotva, sotvaže* má význam blízký spojce *jakmile,* ale nemožnost jejich vzájemné substituce v mnoha případech naznačuje, že *sotva(že)* má i význam specifický. Tato spojka ještě důrazněji vyjadřuje, a to ve vypravování konkrétních situací, bezprostřední následování dějů, zpravidla minulých. Bezprostřední nástup dalšího děje bývá zvýrazněn příslovcem *už, již* ve větě nadřazené: *Sotva si jednou její chůva chvilinku zdřímla, princezna už byla na schodech se svým míčem. Sotva ji rytíř zahlédl, zůstala stát jako solný sloup.* Synonymní se *sotva(že)* je hovorovější *jen: Ale jenjen že se ten ctihodný pán ke kočce sehnul, už se zas narovnal. Jen si to řekl, už shodil kabát a začal kácet stromy.* — Příslovečný původ spojek *sotva* a *jen* umožňuje též souřadné vyjádření rychlého sledu dějů: *Jen jsem si sedl a už abych vstával. Sotva jednou na den vypadnu a už se tu něco děje.* Rychlý sled dějů se paratakticky vyjadřuje také protikladem záporného a kladného slovesa dvou vět a pomocí příslovcí *ještě . . . už (již)* (typ *ještě ne . . . a už): Ještě nebyl ani výrostek, a již dokonale obstarával milíř.*

Ke vztahu předčasnosti patří též vyjádření počáteční časové meze děje věty nadřazené; podřazená věta vyjadřuje hranici, od které trval nebo trvá děj věty nadřazené, a bývá uvozena spojkou *co: Sám nekouřil, co se vrátil z nemocnice.* – Počáteční časová mez děje se však častěji vyjadřuje výrazněji kvazikorelativními výrazy *od té doby, co . . .; od té chvíle, co . . .* apod.: *Od té chvíle, co se Jeník vrátil, přemýšlel onen zlomyslný sluha . . .* Tato větná spojení lze interpretovat jako determinační (viz 1.4.1).

(b) Časový vztah následnosti, tj. že děj věty podřazené následuje po ději věty nadřazené, se vyjadřuje základní spojkou *než, nežli.* Vyjadřuje se jí následný poměr dvou dějů minulých nebo budoucích. Děj podřazené spojkové věty je vyjádřen slovesem dokonavým: *Mladičkové museli dlouho bušit, než se v chodbě ozvaly klíče i lamentace nevrlého starce. Než získal rovnováhu, otřásla jím děsivá rána nad žaludek. Nežli tak učinil, byla již Doušová ve vsi. Než to tam dáme, musíme to důkladně očistit.* Význam nesoučasnosti bývá explicitně vyjádřen příslovcem *dříve: Vzdal to dřív, než jsem se s ním trochu dostal do řeči.* Příslovce *dříve* se spojuje se spojkou *než* v složený spojovací prostředek: *Dříve než selka vdala dceru, nastěhovali se všichni do pěkného dřevěného statku. Brehm se oženil s Dorou, dříve než uplynuly tři měsíce od doby, kdy se s ní seznámil.*

Spojka *než* uvádí též věty s významem limitujícím trvání děje věty nadřazené a tím se blíží spojce *dokud ne* a limitativnímu *až: Dvě hodiny se namáhali matka, otec a později přivolaný lékař, než mne přivedli k vědomí;* srov.: *Dvě ho-*

diny se namáhali, dokud mne nepřivedli k vědomí – Dvě hodiny se namáhali, až mne přivedli k vědomí. Větou podřazenou se spojkou *než* se tu vyjadřuje, do které doby trvá děj věty nadřazené, proto sloveso této věty je vždy nedokonavé a věta spojková je zpravidla v postpozici. Explicitněji se význam těchto vět vyjadřuje pseudokorelací *do (té) doby, než . . .*

Věty s *dokud ne (pokud ne)*, vyjadřující děj, do jehož nastání trval (bude trvat) děj věty nadřazené (jehož nastáním skončil/skončí děj věty nadřazené), mají vždy smysl záporný: *Neměl jsem pokoj, dokud jsem tě nevyhledal. Dokud nám bude odpírat jasnou odpověď, tak tu bude sedět.* Odkazovacími výrazy v korelativním spojení jsou *tak dlouho, potud: Přikázal jim, aby jeli tak dlouho, dokud nepřijedou k řece. Neustanu potud, pokud ho k sobě nepřipoutám.*

Vedlejší věty uvozené spojkou *až* vyjadřují též konečnou časovou mez děje věty nadřazené, jsou tedy následné: *Mlčel jsem a čekal, až Renáta sama promluví.* Vyjadřují-li vedlejší věty s *až* výsledek dlouhého trvání děje věty nadřazené, nikoli jeho časové ohraničení, jde již o věty účinkové. Srov.: *Obtěžoval mě tak dlouho, až bylo nutné slaviti svatbu* (souvětí nemá smysl: „obtěžoval mě až do svatby", nýbrž „obtěžování vedlo ke svatbě"). Proti tomu např. spojení *Zdržovala milou návštěvu tak dlouho, až aktuár přišel z kanceláře domů* („až do příchodu aktuárova") má význam časový (srov. 1.1.2.2.1).

Nečekané přerušení jednoho děje jiným se vyjadřuje vedlejší větou se spojkou *když*, doplněnou často příslovci *tu, vtom, najednou* apod.; i ve větě nadřazené bývá *už; už už: Už už se chystal to říci, když vtom vstoupila Eva. Já jsem si zrovna hrála se svými kamarádkami, když tu přiletěl ten tlustý starý drak.* Týž význam lze vyjádřit paratakticky: *Už už se chystal to říci, ale vtom vstoupila . . . (vtom však vstoupila . . .). Už by to byla udělala – vtom se gestapák vrátil.*

Časový význam přechází v rámci sémantické závislosti propozic někdy v jiné významy nebo může být různě modifikován. Může jít např. o časovou míru: *Co pamatovala, vždycky zůstával v ústavu až dlouho do večera.* Při jiném vyjádření proniká více význam „časové vzdálenosti": *Kam jenom paměť a vzpomínání dosáhnou, byl Štědrý den a Štědrý večer vždycky výjimečný.* Ve spojení *Co já pamatuji, taková drahota nebyla* převládá spíše význam omezovací (subjektivně omezená platnost výpovědi). Dále se setkáváme s významem časově podmínkovým: *Dokázal opustit svou kancelář, sklad nebo krám jen tehdy, volal-li ho obchod;* časově příčinným: *Jednání se prodloužilo daleko do léta, a když nevedlo k cíli, rozhodlo se Rakousko k činu;* časově účinkovým: *Trápil se tak dlouho, až nakonec umřel;* časově přípustkovým: *Ještě si ani nesedli, a už chtějí odejít;* jsou i věty přirovnávací časové: *Otřela si líčko o jeho rukáv, jako když byla malá.* Časový význam může pronikat také do vět obsahových, takže máme i věty obsahově časové: *Nikdo nečekal, až bude vyvolán.*

1.1.2.2 Souvislosti typu kauzálního (v širším smyslu)

Kauzalita je kategorie lidského myšlení postihující jistou třídu vztahů z rozsáhlé oblasti vzájemné souvislosti mezi jevy. Jde o vztahy jednostranné závislosti mezi fyzickými jevy, z nichž jeden se jeví jako příčina, druhý jako následek (nebo účinek) této příčiny. To je ovšem jen základní relační schéma, které bývá různě modifikováno a doplňováno jak ve sféře myšlení, tak zejména v jazykovém zpracování a vyjadřování těchto myšlenkových vztahů. Hlavní jazykovou formou vyjadřující různé vztahy založené na kauzální souvislosti jsou různé druhy spojení souvětných.

Tradiční jazykovědná terminologie, pomocí jíž se klasifikují tyto různé typy vět, resp. souvětí užívá termínů příčina, důvod, účinek, následek a dále též důsledek, výsledek, podmínka ap. (jakož i příslušných adjektiv) způsobem, který se bohužel do jisté míry rozchází s významy těchto slov v oblasti filozoficko-logické, zčásti i v běžném úzu. Protože však jde o terminologii v gramatikách značně ustálenou, byla v zásadě ponechána i ve výkladech této mluvnice. (Názvy jako důsledkový, podmínkový se pak vztahují jak k příslušnému vztahu, tak k celému souvětnému spojení, resp. též k jedné z vět tohoto spojení.)

Vnitřní diferenciace jazykového pojetí a vyjadřování kauzálních souvislostí je dána jednak volbou východiska prezentace vztahu mezi oběma propozicemi, jednak tím, že tento základní vztah bývá hodnocen (modifikován) z různých hledisek rázu pragmatického.

Podle východisek jazykové prezentace kauzální souvislosti liší se na jedné straně vztah „příčinný/důvodový", při pohledu z druhé strany zase vztah „účinkový/důsledkový".

Kde není gramatickou formou kauzální souvislost prezentována buď jako vztah příčinný/důvodový (např. *Protože byli mladí, chtěli žít*, nebo *Chtěli žít, protože byli mladí* – větosled tu nerozhoduje –), nebo jako účinkový/důsledkový (*Byli mladí, a proto chtěli žít*), tedy při asyndetickém spojení vět, záleží interpretace vztahu na poměru pořadí obou větně vyjádřených propozic k přirozenému sledu příčiny/důvodu a účinku/následku.

Při různých modifikacích základní kauzální souvislosti se připojují další významové rysy, různým způsobem tyto souvislosti specifikující; vznikají tak vztahy podmínkové, účelové a přípustkové. Podmínka je v podstatě potenciální kauzální souvislost, účel je cílově orientovaná kauzální souvislost a přípustka je nesplnění očekávané kauzální souvislosti. Vyskytují se též kombinace modifikací kauzálního vztahu; z nich je si třeba povšimnout jako samostatného vztahu kombinace podmínkově přípustkové, protože má i své specifické vyjadřovací prostředky. Mezipropoziční kauzální souvislosti se tedy projevují jako tyto mezivětné vztahy: (1) kauzální spojení v užším smyslu, (2) vztah pod-

mínkový, (3) vztah přípustkový, (4) vztah podmínkově přípustkový, (5) vztah účelový.

1.1.2.2.1 Vztahy kauzální v užším smyslu

(a) Kauzální souvislost faktů obou propozic je nazírána z hlediska faktu jevícího se jako příčina/důvod:

(aa) Fakt jedné propozice je prezentován jako příčina nebo důvod faktu propozice druhé. (Tím je ovšem zároveň fakt druhé propozice nepřímo charakterizován jako následek (účinek) či důsledek; ukazují to zřetelně konstrukce se spojovacími výrazy *v důsledku / následkem toho, že: Brambor bude letos méně následkem toho* (A), *že bylo velké sucho* (B): fakt A (odpovídající větě nadřazené) je charakterizován jako následek, fakt B (odpovídající větě s *že*) jako příčina faktu A. Srov. k tomu parataktické spojení *Letos bylo velké sucho* (B) *a následkem toho bude méně brambor* (A).) Vztah příčinný ve vlastním smyslu a vztah důvodový se při souvětném vyjádření často od sebe neodlišují, protože mají zhruba stejné spojovací prostředky a na obojí se ptáme otázkou „proč?". Jde však o vztahy různé, přičemž je třeba lišit navíc dva druhy vztahu důvodového:

(1) O příčině mluvíme tehdy, máme-li na mysli nutnou jednostrannou spojitost, vázanost dvou fyzických jevů, při níž jeden jev (příčina) nutně vyvolává druhý (následek či účinek). Např. *Protože se oteplilo* (příčina), *sníh roztál* (následek). (2) Naproti tomu o důvodu mluvíme tehdy, nemáme-li na mysli vztah mezi jevy objektivní skutečnosti samými, nýbrž způsob, jak (nějaký) člověk tento vztah chápe a podle toho se chová; důvod (motivace) tedy vysvětluje jistou činnost, nebo jiné chování lidí vzhledem k vnitřním pohnutkám, které je k danému chování vedou. Např. *Protože jsem nechtěl zmoknout* (důvod), *vzal jsem si deštník*. (Mezi „použitím deštníku" a „nezmoknout" existuje ovšem objektivní kauzální souvislost, o jejíž poznání se uvažování a jednání člověka opírá.) Tento typ kauzálního spojení větných propozic bývá poměrně nejčastější. (3) Od „důvodu" v právě uvedeném smyslu je třeba lišit případy, kdy mluvčí zdůvodňuje nějaký svůj myšlenkový závěr, domněnku, soud, tedy důvod ve smyslu „argumentace". Na tento „důvod" se ptáme otázkou typu „Proč tak soudíš?" Např.: *Venku se asi oteplilo / musilo oteplit* (A, závěr), *protože sníh taje* (B, zdůvodnění závěru). *Muselo ho to hrozně bolet* (A), *protože se mu v očích objevily slzy* (B). Protože mluvčí ví ze zkušenosti, že jev A vyvolává jev B, usuzuje při zjištění jevu B, že byl asi vyvolán jevem A, i když sám jev A nezjistil. (Tento závěr je ovšem jen více méně pravděpodobný, neboť jde o obrácenou kauzální implikaci; srov. užívání výrazů *asi, patrně, zřejmě, musel(o)* ve větě A). Z hlediska objektivního vztahu mezi jevy skutečnosti neod-

povídají důvodové věty tohoto typu (na rozdíl od typu (2)) příčině, nýbrž následku.

Uvedené rozdíly mezi větami příčinnými a důvodovými (obojího typu) se zčásti projevují i v užívání některých spojovacích prostředků. Tak spojky *že* (bez odkazovacích výrazů ve větě nadřazené) a *když* se užívají především ve větách typu (3).

V dalších výkladech budeme pro jednoduchost probírat všechny tři typy zároveň, avšak příklady budou k těmto rozdílům přihlížet.

1. Základní výrazovou formou příčinného/důvodového vztahu je hypotaktické spojení, v němž se užívá spojek *protože, poněvadž, jelikož, ježto, že, když, jak*. Vedle toho se užívá prostředků korelativních, popř. i pseudokorelativních: (a) adverbia *proto* + *že;* (b) sekundárních předložkových výrazů s odkazovacím zájmenem + *že: díky tomu, že . . ., vzhledem k tomu, že . . ., v důsledku toho, že . . .* (c) primárních předložek s odkazovacím zájmenem + *že: z toho, že . . ., za to, že . . ., od toho, že . . .;* (d) v odborných a publicistických textech se vyskytují v této funkci i slovní spojení *z toho důvodu, že; z té příčiny, že; v důsledku / následkem toho, že; vzhledem k tomu, že; díky tomu, že* apod.

Základními spojkami jsou tu *protože, poněvadž, jelikož, ježto*. Jak jsou seřazeny, tak se v nich postupně zesiluje knižní charakter a klesá jejich frekvence (je ovšem třeba počítat s individuálními výkyvy v užívání). Věty jimi uvozené mohou být v postpozici, antepozici i interpozici.

Tato látka je pro lidský organismus velmi nebezpečná, protože rozpouští červené krvinky. Dříve užívaný název „hmota" je nevhodný, protože má několik různých významů. Protože se Karel IV. nechtěl spokojit s tímto prázdným titulem, odebral se v dubnu 1337 znovu do Tyrol. Byl zřejmě jejich náčelníkem, protože okamžitě obstarali auto a chtěli ho odvést do nemocnice. Poněvadž teplý vzduch má menší hustotu, stoupá vzhůru. S vrstevníky nekamarádil, neměli ho rádi, poněvadž chtěl všemu lépe rozumět. A jelikož ve své bezradnosti postrádala osvědčeného ochránce, obrátila se s úpěnlivým pohledem na jeho neméně skvělého syna. Ježto však kantýna je nuzně živila, odstěhovali se r. 1835 do Thunovské ulice.

Jiných spojek *(že, když)* se užívá méně a nevyjadřují kauzální vztahy tak výrazně: *Mají vztek, že nic nenašli. Že jste to vy, pane Kolbaba, tak se můžete zeptat, nač chcete. Já jsem myslel, že ani nikoho nemáš, když nikam nejezdíš. Ani nedočkal konec nemocenské, jak ho to táhlo zpátky.*

Korelativní a kvazikorelativní vyjádření příčinných a důvodových vztahů:

(a) *Komenský putuje proto, že musí. Elektrická energie je jednou z nejběžnějších forem energie, a to proto, že ji dovedeme snadno získat přeměnou z jiných druhů energie. Proto se jim vede tak špatně, že její muž je hlupák;* (b) *Bylo nutno nakonec dodávku proudu přerušit vzhledem k tomu, že mnozí občané nedodržovali ustanovení k odběru:* (c) *To máš z toho, že neposloucháš. V sedmnáctém století byl veleben Homér za to, že prý zachovával pravidla eposu;* (d) *Sovětský svaz*

podporuje tuto iniciativu z toho důvodu, že má zájem na udržení míru v Evropě. Vzhledem k tomu, že v Kambodži neexistuje problém národní svornosti, neexistuje zde ani třetí politická síla. Udělal to kvůli tomu, že nechtěl být na obtíž. (Srov. též možnost užít relativní věty popisně pojmenovací: *kvůli těm, co . . .*)

2. Celkem zřídka (v projevech mluvených nebo tak stylizovaných) se příčinný/důvodový vztah vyjádřuje asyndeticky (juxtapozičně): *Jeho dva společníci si spokojeně oddechli, nebyli vybráni. Ničím takovým se vám dnes ovšem nemohu revanšovat, je válka. Také petroglyfy – neměl jsem zde bleskové světlo – jsem si žel nevyfotografoval.*

Také souvětí s důvodovými větami uvozenými hovorovými modálními částicemi (vždy s větným přízvukem) *beztoho, beztak, stejně* jsou asyndetická: *Je rozumné, žes tu objednávku nevzal, beztoho bys to nestihl / stejně bys to nestihl.* Při jejich transformaci v hypotaktické spojení by hypotaktická spojka částici *beztoho, stejně* ekvivalentně nenahradila, protože by se ztratil význam jistotní modality a rys „marnosti" („tak jako tak"), který tyto částice vyjadřují.

Pozn.: Příčinný vztah lze vyjádřit v souvětí lexikálně: *Jednou z příčin nedostatku tohoto zboží na trhu je to, že n.p. Hedva neměl potřebné suroviny*: věta uvádějící příčinu / důvod má tu formu vedl. věty atributivní. Vyjádření formou kauzálního souvětí by např. znělo: *Nedostatek tohoto zboží na trhu je proto, že . . .*

(ab) Fakt jedné propozice je prezentován jako vysvětlení rázu příčinného nebo důvodového faktu propozice jiné. Fakt jedné propozice vyjádřené první větou v souvětí se vysvětluje, popř. motivuje udáním příčiny nebo důvodu ve větě následující, aby se tak umožnilo jeho pochopení.

1. Parataktický se vysvětlovací spojení povahy příčinné a důvodové vyjadřuje spojkami *vždyť* nebo *totiž* (ta však nestává zpravidla na začátku věty): *Kašpar s nimi drží, vždyť je z nich. Imperiální plány italských fašistů potřebovaly injekce, vždyť v polovině minulého roku ztratila Itálie kapitulací svých vojsk v Etiopii i všechny východoafrické državy. Nerozumím mu, mluví totiž anglicky. Pokoj byl tmavý, vedl totiž do úzkého dvora sousedního domu.* Takováto spojení vět, která nemají charakter pouze vysvětlovací, nýbrž zároveň i příčinný/důvodový, lze ovšem transformovat v souvětí se spojkou *protože*.

2. Významově nejednoznačná bývají spojení asyndetická, kde vztah vyplývá jen z poměru obsahů obou vět: *Dokázala se smát, asi celé dobrodružství příliš tragicky nebrala. Výsledek zkoušek byl zajímavý: v žebru se našel vysoký obsah olova.*

3. Základním prostředkem vyjadřování vysvětlovacího vztahu příčinného a důvodového je spojka *neboť* (zastarale *neb*). Věty takto spojené představují přechodnou formu mezi parataxí a hypotaxí. Spojka *neboť* je vždy nahraditelná spojkou *protože*, liší se však od ní právě tím, že vyjadřuje příčinu/důvod ja-

kožto vysvětlení, a proto příslušná věta nemůže (na rozdíl od věty s *protože*) předcházet před větou, jejíž obsah vysvětluje: *Chtěli odtáhnout, neboť jejich svědomí nebylo tak zcela bez úhony. Marie se tomu bránila, neboť po zrušení sadu by její děti neměly kde si hrát. Aspoň pro ty děti to udělej, neb je to naše krev.* – Poněkud zastaralé je dnes již vyjadřování vysvětlovacího vztahu příčinného/důvodového příklonným *-ť*, které se připínalo ke slovesu: *Nepozdravili se, ani na sebe nepohlédli, nehodlaliť se jeden druhým kompromitovat.*

(b) Kauzální souvislost faktů obou propozic se nazírá z opačného hlediska než sub (a):

(ba) Obsah jedné propozice je prezentován jako důsledek (závěr, konkluze) nebo následek (výsledek) vyplývající z obsahu propozice jiné, vyjádřené tzv. větou důsledkovou. Tato věta může stát vždy jen na druhém místě, za větou, z jejíhož obsahu důsledek/následek (dále jen „důsledek") vyplývá.

1. Vyjadřuje se paratakticky, spojovací prostředky jsou: *proto, tedy, tudíž; a proto, a tedy, a tudíž*, popř. *tak, a tak, tož: V jádru je soustředěna prakticky veškerá hmota atomu, proto celkový počet protonů a neutronů jádra určuje tzv. nukleonové číslo prvku. Na studie nebylo, jsem teda krejčí. Páni však nechtěli jen tak opustit dobrá místa, a snažili se proto uvěřit, že on z toho opět vyklouzne. Proud prochází rovnoměrně celým průřezem vodiče, a je tedy výhodné sledovat jeho hustotu. Viděl to na vlastní oči, a omyl byl tudíž vyloučen. Slíbené peníze dosud nedošly, a tak vězel už druhý týden v té zapadlé díře. Krajíc chleba s máslem měl každý z nich v kapse, pitné vody bublalo v potůčku dost, tož jim nic nescházelo.*

Důsledek je možno vyjádřit též větou připojenou pouhou spojkou *a*, jestliže se v ní lexikálním prostředkem poukáže na to, že obsah věty první představuje příčinu/důvod – ostatně obdobně funguje i výraz *a proto* (= *pro* + *to*): *Nové fyzikální aparatury vyžadují vysokou spolehlivost a bezpečnost a z toho důvodu je zapotřebí těsná spolupráce vědy s inženýrským novátorstvím. Slynuli silou a v městech lombardských byla jim z té příčiny přiznána vyšší cena než slabému lidu africkému nebo Syřanům.*

Lexikálním prostředkem pro vyjádření důsledkového vztahu je složený výraz *a v důsledku toho / následkem toho: V první řadě jsou ionty v atmosféře podrobeny vlivu elektrického pole, a v důsledku toho se musí pohybovat kladné ionty směrem k zemi, záporné směrem vzhůru.* (Přestože důsledek znamená „logický závěr", vžilo se užívání výrazu *v důsledku* i pro uvádění následku.)

Implicitně může být důsledkový vztah vyjádřen spojkou *a* nebo *i*: *Zná jejich posedlost, a nesnaží se jim něco rozmlouvat. Bylo mi jí líto, i šel jsem se na ni podívat.*

Zvláštní modifikaci důsledku vyjadřují věty uvozené příslovci *jinak, sic(e)*, event. též spojkou *nebo: Musím jít, jinak bych přišel pozdě. Odejdi, sice bude*

s tebou zle. A jíst musíš, sic bys teprve zeslábla. A nemluv pořád, nebo nic nechytnu. Druhá věta vyjadřuje eventualitu nežádoucího důsledku podmíněného neuskutečněním (resp. opačným uskutečněním) děje první věty. Eventualitní význam vyjadřovaný spojovacím prostředkem staví tento důsledkový vztah do blízkosti vztahu vylučovacího („buď už půjdu, nebo přijdu pozdě"). V první větě se vyjadřuje děj nutný k tomu, aby nenastal důsledek vyjádřený druhou větou, proto první věta obsahuje zpravidla imperativ nebo modální slovo nutnostního významu.

Důsledek provázený modálním odstínem samozřejmosti se vyjadřuje pomocí výrazů *stejně* (s větným přízvukem), *tak jako tak*: *Je to už dospělá ženská, stejně by si do svých věcí nedala mluvit.*

2. Asyndetická spojení, v nichž druhá věta vyjadřuje důsledek nebo následek: *Měla tenounké třepky, musela cítit každý kámen. Vzrušené přecházení ho unavilo, usedl na gauč a díval se do stěny naproti sobě. Potřeboval peníze na nástroje do ordinace, nemohl je utrácet za nesmyslnou reklamu.*

3. Přechodnou formou důsledkového spojení mezi parataxí a hypotaxí je souvětí se zájmenným adverbiem *pročež*, které uvozuje relativní větu navazovací důsledkovou. Je to vyjádření silně knižní, až archaické, využívá se ho dnes též parodisticky: *Nebylo lze dorozumění docíliti, pročež nastal nový boj. Nýčko však už jsem velký, pročež jsem chytrý a vím, že . . .*

4. Hypotakticky se důsledek vyjadřuje vedlejší větou se spojkou *takže*: *Přišel jsem pozdě, takže jsem všechno neslyšel. Autor používá mnohých dokumentů, které do vypravování vkomponoval, takže místy nabývá román rázu montáže.*

Méně výrazně vyjadřují důsledkový význam věty s *aby*, které jsou zpravidla podřazeny větám se záporným slovesem. Lze je transformovat na věty s *takže, a proto*, změníme-li ve vedlejší větě klad na zápor: *Weil nebyl hlupák, aby věřil, že . . .* → *Weil nebyl hlupák, takže nevěřil . . . / a proto nevěřil. Žádný z nás tam nebyl, aby mohl říci, kterak . . .*

(bb) Fakt jedné propozice je prezentován jakožto důsledek nebo následek faktu propozice jiné, přičemž se tento důsledek nebo následek chápe jako charakterizace velké míry nějakého děje nebo vlastnosti (tj. obsahu propozice první) nebo jako tzv. účinek.

1. Základní výrazovou formou je tu forma hypotaktická. Spojovací prostředky jsou jednak nekorelativní: *že, takže, až, aby, než aby*, jednak korelativní: *tak, že . .; tak, aby . .; tak, až . .; tolik, že . .; tolikrát, že . . .* aj.

Spojky *takže* se v účinkovém souvětí užívá málo: *V těchto místech byla řeka dosti široká, ale mělká, takže bylo jasnou vodou dobře pozorovati četné kamení na dně („byla natolik mělká, že . . .").*

Také ostatní nekorelativní spojovací prostředky jsou méně výrazné: *Kočka*

jen couvla ke zdi a naježila ocas, že byl tlustý jako koštiště. Žili spolu příliš dlouho, aby mohl být tak najednou konec. Kousla ho do prstu, až zasykl bolestí.

Základním druhem účinkových vět jsou věty uvozené spojkami *že, až*, které mají v nadřazené větě odkazovací výraz vyjadřující velkou míru něčeho: *tak, takový, tolik, tolikrát* apod.: *A na důkaz toho zaštěkal tak silně, že na míli cesty popraskaly tabulky ve všech oknech. Měli jsme tehdy tolik práce, že to nebylo možno stačit. Tu knížku četl tolikrát, že ji uměl již zpaměti. Tak se lekl, až se v něm zatajil dech. V zahrádce rozkvetlo tolik pampelišek, až celý trávník plápolal.*

Speciálním typem účinkových vět uvozených spojkou *až* jsou věty vyjadřující účinek dlouhého trvání děje vyjádřeného ve větě nadřazené. Takové účinkové věty mají blízko k větám časovým: *Šli a šli, až přišli ke dvěma cestám. Odváželi hlínu a písek tak dlouho, až odkryli skutečnou zeď z bílých kamenných kvádrů.*

Příslovcem *div* a z něho vzniklým spojovacím výrazem *div že/divže* se zápornou větou se vyjadřuje účinek, který sice nenastal, ale k jehož realizaci mnoho nechybělo: *Zamotala se, div že neupadla* (je synonymní se souvětím *Zamotala se tak, že skoro upadla*). *Trepifajksl vyvalil bulvy, div mu z očních jamek nevypadly.*

Účinek je možno z hlediska jeho uskutečnění vyjádřit: (1) jako reálný fakt; v takovém případě se v podřazené větě užívá zpravidla spojek *že, až* a indikativu; (2) jako účinek možný; (3) jako cíl; (4) jako účinek nemožný. V případech (2–4) se v podřazené větě užívá zpravidla spojky *aby* a kondicionálu.

Mohou se však vyskytovat i účinkové věty se spojkou *že* vyjadřující účinek nereálný (predikát v nich je však v kondicionálu): *Ten vám dělal takové čarodějné kousky, že byste mrkal*, a naopak věty vyjadřující účinek faktický uvozené spojkou *aby* s kondicionálem (po záporném slovese ve větě nadřazené): *Neudržel se, aby o něm nevyprávěl i své ženě. Nebylo zbraně dost hanebné, aby jí proti němu neužili.* Např.: (1) *Stála tak blízko, že cítil její dech. Tak se lekl, až se v něm zatajil dech;* (2) *Za tu dobu jsem už viděl dost, abych chápal všechno. Řekl mi dost, abych věděl, že . . .*; (3) (účinek se vyjadřuje jako cíl, kterého má být dosaženo. Tyto věty se kvalifikují někdy jako způsobově účinkové. Od účelových vět se liší zřetelně zvl. možností užít odkazovacího příslovce *tak*:) *Ukryj to tak, aby to nikdo nenašel. Jana se tiše, aby dveře nevrzly, vkrade do kuchyně;* (4a) účinek je nemožný proto, že nejsou předpoklady, aby nastal: *Kavárna nebyla ani moc velká, aby se v ní člověk cítil ztracen, a nebyla ani moc malá, aby tam byl stůl na stole. Nedokázal v sobě zapřít povýšence natolik, aby nedával na každém kroku najevo pyšný odstup od všech lidí;* (4b) (účinek je nereálný pro příliš velkou nebo malou míru vlastnosti či děje, který je uveden ve větě nadřazené. Tato neobvyklá míra je vyjádřena obvykle příslovcem *příliš, tuze* apod.:) *Ale Vlásek byl příliš zabrán do práce, aby měl kdy podívat se na balíček bankovek nebo za odcházející Eržikou. Ztráty byly příliš velké a celý podnik příliš*

nebezpečný na to, aby našla Magellanova výprava následovníky. Najdou se však i spojení bez těchto příslovcí: *Svět je malý, aby se v něm člověk ukryl.* Nabývají-li tyto účinkové věty charakteru srovnávacího, tlačí se do nich spojka *než.* Věty uvozené složeným spojkovým výrazem *než aby*, které blíže určují neobvyklou míru ve větě nadřazené tím, že uvádějí děj, který je s ním neslučitelný, se nazývají účinkově přirovnávací: *Je tuze pyšná, než aby se doprošovala. Věděl toho o duši domorodců příliš málo, než aby na tom založil nějakou domněnku.*

2. Asyndeticky se vyjadřuje účinek ve spojeních, v nichž druhá věta (účinková) bývá uvozena příslovcem *jen;* věta první vyjadřuje velkou míru děje nebo vlastnosti: *Upaloval, jen se za ním prášilo. Tráva již byla vysoká, kosit by se mohla.*

3. Za souřadné vyjádření účinku lze chápat i spojení typu *Buď tak hodný a otevři nám.*

1.1.2.2.2 Vztah podmínkový

Mezi dvěma fakty odpovídajícími propozicím ve vztahu podmínkovém existuje taková závislost, že realizace faktu propozice ve větě nadřazené je možná, popř. žádoucí jen tehdy, byl-li (bude-li) realizován též fakt propozice věty podřazené (tento fakt představuje tedy „podmínku" a příslušná věta vedlejší se proto nazývá podmínková). Tuto vzájemnou závislost propozic je možno interpretovat někdy na pozadí souvislosti prostě časové (fakt podmiňující je současný s faktem podmíněným anebo před ním předchází) nebo jindy (častěji) na pozadí souvislosti kauzální (v tom smyslu, že realizace faktu jedné z propozic je nutným předpokladem realizace faktu druhé, popř. že jej vyvolává, přičemž se však netvrdí, že by fakt podmiňující byl přímou příčinou faktu podmíněného). Odtud možnost náhrady některých spojení podmínkových časovými, resp. kauzálními.

Rozlišuje se:

(1) podmínka reálná, a to:
(a) uskutečněná: *Jestliže odešli všichni, odejdu i já. Když se ti nechce, nechoď;*
(b) uskutečnitelná, možná: *Jestliže bude pršet, na procházku nepůjdeme. Kdyby pršelo, na procházku nepůjdeme. Kdyby pršelo, na procházku bychom nešli;*

(2) podmínka nereálná, hypotetická, a to:
(a) neuskutečněná (leč tehdy, v dané chvíli uskutečnitelná): *Kdybych byl řekl víc, byli by (bývali) nešťastní ještě jiní lidé;*
(b) neuskutečnitelná: *Kdyby ještě žila tvá nebožka máma, zaplakala by nad tebou.*

(1) Reálnou podmínkou bývá jen zřídka podmínka uskutečněná (la) (má

nejblíže k vlastní příčině), zpravidla jde o podmínku, která se prezentuje jako uskutečnitelná, možná (1b).

Reálná podmínka možná se hypotakticky vyjadřuje: (A) indikativní formou slovesnou a podmínkovými spojkami *-li, jestliže, jestli* (hovor.), *když, jak*; (B) kondicionálovou formou slovesnou a spojkou *kdyby*.

A. *Ztratí-li atom jeden ze svých nejvzdálenějších obalových elektronů, poruší se jeho elektrická rovnováha. Vyhodí tu ženskou násilím, jestli nepůjde dobrovolně. Musíš jít udělat zkoušku, a jak neuděláš, o hlavu budeš kratší. Jdi si kázat kacířům, když máš chuť kazatelské.*

B. *Kdyby toto utkání naše mužstvo vyhrálo, postoupí do finálových bojů. Ani malá princezna, kdyby šla bosa a po špičkách, by neběžela tišeji. Kdybys mi neměl věřit, nemohla bych s tebou žít.*

Reálná podmínka možná typu A může být vyjádřena i korelativně nebo pseudokorelativně: *Jen tehdy vám mladé vaše pustím, když mi donesete živé a mrtvé vody. Obdobné vztahy platí i pro opačný směr napětí s tím, že se změní polarita na elektrodách. Vraždu mohli prokázat jen v případě, že oběť nebyla otrávena jedem organickým.* Zcela výjimečně se vyskytuje vyjádření podmínky vztažnou větou: *Kde je nádor, volá internista chirurga* („vyskytne-li se nádor . . ."); srov. též hovorové: *Kdo by se snad bál, ať tam radši nechodí.*

(2) Nereálná podmínka je podmínka pouze hypotetická, protože nebyla uskutečněna (2a) nebo protože se s jejím uskutečněním vůbec nepočítá (2b). Hypotakticky se vyjadřuje kondicionálem a spojkou *kdyby*. V nadřazené větě bývá zpravidla též kondicionál (ne však nutně). Ve větách vyjadřujících nereálnost podmínky tím, že podmínka nebyla uskutečněna, se používá i kondicionálu minulého: *Kdyby Stáňovi nebyl zůstal v ruce výpůjční lístek, byl by přísahal, že měl halucinace. Kdyby pan Fliček nebyl dozorce, byl by Stavinoha pukl hněvem. Kdyby žil tatínek, všechny tety by tě zvaly. Hladověli a mohlo to s nimi špatně dopadnout, kdyby jim Kosmas nebyl vytrhl trn z nohy.*

Rozdíl mezi významem podmínky reálné a nereálné není vždy jasně formálně vyjádřen, neboť spojka *kdyby* a kondicionál přítomný mohou vyjadřovat oba významy. V souvětí *Kdybych řekl víc, byli by nešťastní ještě jiní lidé* může jít o podmínku možnou (tedy reálnou), jestliže děj podmínkové věty nebyl ještě realizován (ale realizován ještě být může). Explicitně by se podmínka možná vyjádřila užitím indikativu futura v nadřazené větě: *Kdybych řekl víc, budou nešťastní ještě jiní lidé.* Jestliže však děj podmínkové věty patří do minulosti, jde o podmínku nereálnou. Její nereálnost by byla jednoznačně vyjádřena, kdyby se v podmínkové větě užilo kondicionálu minulého: *Kdybych byl řekl víc, byli by nešťastní ještě jiní lidé.*

Tendence neužívat kondicionál minulý oslabuje často výrazovou schopnost jazyka, neboť poznat, o jakou podmínku jde, lze někdy teprve ze situace

a kontextu. Nereálnost podmínky je možno jednoznačně vyjádřit ovšem i jinými prostředky, srov.: *Tvá nebožka máma by nad tebou zaplakala, kdyby tě viděla takhle zpustlého* (podmínka nereálná) – *Tvá máma by nad tebou zaplakala, kdyby tě viděla takhle zpustlého* (vyjádření podmínky reálné možné; jen ze situace by mohl vyplynout i význam podmínky nereálné). Tam, kde význam reálné nebo nereálné podmínky jednoznačně jinými prostředky vyjádřen není, je nutno odlišit oba významy kondicionálem přítomným nebo minulým. Při vyjádření nereálné podmínky v minulosti je nutno užít v obou větách nebo aspoň v jedné větě podmínkového spojení kondicionál minulý (KM). Užití přítomného kondicionálu (KP) v obou větách je způsob pouze hovorový: 1. KM – KM: *Kdyby bylo včera nepršelo, byl bych přišel.* 2. KP – KM: *Kdyby včera nepršelo, byl bych přišel.* 3. KM – KP : *Kdyby bylo včera nepršelo, přišel bych.* 4. KP – KP: *Kdyby včera nepršelo, přišel bych.*

Vedle formy hypotaktické se podmínkový vztah vyjadřuje též parataktic-ky nebo asyndeticky:

(a) anteponovanou imperativní větou, která však nevyjadřuje imperativní modalitu: *Sněz tu jahodu, a porozumíš všem ptákům. Pusť psa pod stůl, poleze i na stůl.*

(b) anteponovanou větou infinitivní spojenou parataktícky s větou následující: *Všechny tyhle boudy vyházet do povětří a bylo by po válce.*

(c) infinitivní větou, která je spojena s druhou větou asyndeticky a v antepozici být nemusí: *Nebýt těch raket, byl byste se tu utopil. Zbláznil bych se, muset bydlet v zatuchlém podnájmu v ulici.* Tyto věty jsou transformovatelné ve vedlejší podmínkové věty vyjadřující podmínku nereálnou *(Kdyby nebylo těch raket, byl byste se utopil);*

(d) prostředky lexikálními a intonačními při asyndetickém spojení: *Měl se oženit, nebyl by takovej morous. Nechutná ti, nejez!*

Spojitost podmínkového vztahu s časovým se projevuje častým užíváním spojky *když* v podřadném podmínkovém souvětí: *To jsou psaníčka, co si lidé posílají, když chtějí tomu druhému udělat potěšení. Ale ty musíš uznat, že mám právo na přísnost, když to zasloužíš.* Při vyjadřování podmínkového vztahu zpravidla nevíme, zda se realizuje jev A, ani zda se realizuje jev B, víme pouze, že tyto děje obvykle probíhají současně. Tím se podmínkový význam blíží časovému vztahu současnosti (časové koincidence).

Podmínkový význam přechází ve význam prostě okolnostní, jestliže vedlejší věta se spojkou *když* následuje po kritické nebo nedůvěřivé otázce: *Jaké je to připravování revoluce, když výkonný výbor prohlašující stávku ihned postaví politické požadavky nezávazného rázu a pošle je do všech koutů republiky?*

Kauzální povaha podmínkového vztahu je potlačena také v případech, kdy věty s *jestliže, -li, jestli* vyjadřují poznámku mluvčího formulovanou jako pod-

mínku, za níž platí tvrzení obsažené ve větě nadřazené, na níž však platnost tvrzení závislá v podstatě není („věty pravdivostně podmínkové"). Tyto věty mají sice formu podřazených vět, ale obsahově jsou parentetické (jsou z jiné promluvové roviny): *Nemýlím-li se, už jsme se někdy viděli. A pan doktor Gamza, jestli se nemýlím, byl takto dost bouřlivý ptáček. Je skutečně třeba mluvit o úspěších, jestliže vzpomínáme na slavnost prvního výročí teplické ústavní školy.* K těmto větám mají velmi blízko věty s *pokud* vyjadřující subjektivní platnost děje: *Pokud se nemýlím, už jsme se někdy viděli. Bylo to v úterý, pokud vím.*

Význam podmínkově omezovací mohou mít (1) některá souvětná spojení se spojkou *pokud*, např.: *Gamza s Klácelem, pokud jim v tom nebránila cizí moc, chodívali mezi studenty denně aspoň na skok;* (2) spojení se spojkovými výrazy *jen když, jen kdyby*, v nichž platnost děje nadřazené věty je omezena jedinou, a to nutnou podmínkou: *Tobě, Bondy, tobě je to jedno, jen když z něho vytřískáš miliardy. A tak ráda bych ti odtud pomohla, jen kdybych věděla jak.*

1.1.2.2.3 Vztah přípustkový

Fakt propozice jedné věty (nadřazené) f_1 je prezentován jako něco neočekávaného vzhledem k faktu propozice věty druhé (podřazené) f_2, přičemž tato nečekanost, překvapivost plyne z toho, že podle běžné zkušenosti by f_2 měl vést k opaku f_1 (resp. by měl být spojen s opakem f_1). Tento moment zklamaného očekávání bývá většinou motivován předpokládaným kauzálním vztahem mezi f_1 a f_2. Základním sémantickým rysem přípustky je tedy rozpor, chápaný jako nerealizování očekávané kauzální souvislosti, a tedy mezipropoziční závislosti. Proto bývá přípustkové souvětné spojení většinou hypotaktické (na rozdíl od spojení odporovacího, v němž se chápou obě propozice jako paralelní, srov. 1.1.1.1.2).

Vedlejší věty přípustkové vyjadřují jednak děj/stav, který je v přímém rozporu s obsahem věty nadřazené *(A třebaže ho vůbec neposlouchali, mluvil přece)*, jednak děj/stav, který je s obsahem věty nadřazené jen v nesouladu (částečný rozpor): *Přišel k nám, ačkoli pršelo. Nepřišel, ačkoli bylo hezky.* Oba významové odstíny nejsou navzájem diferencovány spojovacími prostředky a není mezi nimi ostrá hranice. Spojení vyjadřující přímý rozpor lze zpravidla převést v poměr odporovací, a to obousměrný: *Neposlouchali ho, ale on mluvil. Mluvil, ale oni ho neposlouchali.* Proti tomu spojení vyjadřující jen nesoulad obsahů obou vět obousměrně transformovat na odporovací souvětí zpravidla nelze: *Přišel k nám, ačkoli pršelo → Pršelo, ale on k nám přišel → *Přišel k nám, ale pršelo.*

Souvětí s poměrem vět, který nepředstavuje skutečný rozpor mezi dvěma jevy a v němž vedlejší věta má charakter parentetický, neboť vyjadřuje názor, komentář mluvčího, lze označit jako pseudopřípustkové: *Ačkoli jsme tomu nemohli uvěřit, maturitu neudělal.*

Spojovacími prostředky v hypotaktickém přípustkovém souvětí jsou nejčastěji spojky *ačkoli(v), přestože, třebaže; ač, třeba(s), jakkoli, i když* (pořadí vět není závazné): *Ačkoli jsme na nedostatky upozorňovali, přece nebyly odstraněny. Hle, to je nový tón, který nalezl Hašek, ačkoliv ho nehledal. Pod klenutou střechou potichl pekelný randál, přestože do konce šichty je ještě daleko. Zapřel se a mlčel, třebaže se uvnitř třásl hněvem. Třebas byl kvetoucí hoch, trochu se o něho bála pro podobu s bratrem. Ač byl jen podúředníkem, vynikal vznešenými mravy. Jakkoli byl stár, vášnivě si krásnou pannu zamiloval.*

Přípustku může vyjadřovat i věta se spojkou *jak*, v níž se participantu v poměru nadřazené věty predikuje taková vlastnost, která je v rozporu s jeho stavem/činností: *Paní Gamzová, jak byla stará, se červenala.*

Přípustkový vztah může být vyjádřen též korelativně: *Udělal to přesto, že byl varován. A přes to, že jí vykládal o své lásce při leckteré pitce, zůstávala jeho oddanost i touha stále v úkrytu.*

Přípustková vedlejší věta může být připojena i spojkou *i když: Byli jsme na procházce, i když pršelo (ačkoli, třebaže pršelo). Její proroctví se tedy naplnilo, i když se v mnohém mýlila.* Spojka *i když* je však obvykle spojkou podmínkově přípustkovou: *Chodíme na procházky, i když prší.*

Přípustka je stejně jako podmínka buď reálná (viz dosud uvedené příklady), nebo, řídčeji, nereálná (v přípustkové větě je pak kondicionál): *Nemohl se dotknout sklenice, ačkoli by byl pil* („měl žízeň").

Z konfrontace odporujících si nebo nesouladných jevů vyplývá i přípustkový význam v souřadném přípustkovém spojení vět:

1. Obsah druhé věty kontrastuje s něčím, co by mělo podle očekávání vyplývat z obsahu první věty, avšak není vyjádřeno a jen se vyrozumívá. Přípustkový význam se tu projevuje – zřetelněji nebo méně zřetelně – v neočekávané kontrastní náhradě za onen očekávaný (leč nevyjádřený) důsledek: *Studovaný je, a chovat se neumí* (z prvního děje vyplývá, že by se měl umět chovat, pravdou je však opak, totiž že se chovat neumí). Přípustkovou platnost má věta první (– při transformaci v podřadné spojení stává se vedlejší přípustkovou větou).

V přípustkových spojeních se užívá souřadicích spojovacích výrazů *a, a přece, ale přesto, přece však; přesto však; a zatím; nicméně.* V první větě bývá často preparativní příslovce *sice: Já mám taky hlad, a nekřičím. Věděl, kolik obětí se po něm žádá, a přece svolil. Byl jsem bez vesty, ale přesto se rinul ze mne pot. Nechtěl jsem vůbec cestovat, a zatím jsem jezdil jako blázen. Byl už sice v ramenech ohnutý, nicméně jeho krok nepozbyl ještě pružnosti.*

2. Obrácený poměr: obsah první věty kontrastuje s tím, co vyplývá z obsahu věty druhé, přípustkový význam má věta druhá: *A vousy má také, a není mužský.*

1.1.2.2.4 Vztah podmínkově přípustkový

Smyslem spojení podmínkově přípustkových je vyjádřit, že něco nastane (nastalo by) bez ohledu na možné okolnosti či podmínky realizace. Ve spojení hypotaktickém se fakt představující podmínku vyjádří větou podřazenou. Je třeba lišit dva typy vyjádření tohoto vztahu: 1. vyjádří se explicitně všechny v úvahu přicházející alternativní podmínky (příznivé, nepříznivé, popř. neutrální), a to opět dvojím možným způsobem: a) souhrnně: *Chodíme na procházky, ať je jakkoli / ať je jakékoli počasí;* b) rozloženě (uvedou se různé možné alternativy): *Chodíme na procházku, ať prší, nebo neprší. Chodíme na procházky, ať je hezky, nebo prší či fouká vítr;* 2. vyjádří se jen okolnost (podmínka) pro realizaci daného faktu nepříznivá jakožto něco, co je neočekávané, překvapující, přičemž se ovšem vyrozumívá jako samozřejmost, že daný fakt se realizuje (realizoval by se) i za podmínek příznivých (charakter podmínkově přípustkový je tu výrazný): *Chodíme na procházky, i když prší* (a ovšem samozřejmě i když neprší, je hezky).

Podmínkově přípustková věta může vyjadřovat okolnost reálnou (včetně potenciální): *Jsou věci, kterým člověk nezvykne, i když ho obklopují tři léta. Nepůjdu odtud, ani kdyby se naši stěhovali,* nebo nereálnou: *Ne, život s Lojzis nebyl by nijak příjemný, i kdyby Stavinohu milovala.*

Spojovacími prostředky podmínkově přípustkového vztahu jsou (a) *i když, ani když,* spojující se s indikativem, (b) *i kdyby, ani kdyby,* spojující se s kondicionálem, (c) *byť (byť i), ať,* spojující se buď s indikativem, nebo s kondicionálem: *Chodíme na procházky, i když prší. Před tím nebylo možno uniknout, ani když vtiskla tvář hluboko do peřin. Tak ja tu slečnu adresátku budu hledat, i kdybych rok měl běhat a prochodit celý svět. Nedostane to, ani kdyby zlatem platil.* Vytýkací částice *i, ani* ve spojovacím výraze může u tohoto typu chybět: *Švanda musí být, kdyby na sůl nebylo. Každý, kdo je do té aféry zatažen, byť to byl třeba prezident, je připraven lhát. Vskutku se nemohlo nic stát, byť by byl někdo nežádoucí do vitríny sáhl. A byť i nebyl velký svátek, oblékla se do nejlepších šatů. Půjde za ním, ať se děje cokoli. Máme prostředky, jak vás v takovém případě zlikvidovat, ať byste byl kdekoliv.* Lze sem volně přiřadit i spojení s výrazy typu *bez ohledu na to, že (Musili ho těžce dřít bez ohledu na to, že byl vážně nemocný).*

Frazeologizované typy vyjádření všech alternativ jsou: 1. Věta s imperativem spojená s druhou větou asyndeticky: *Chtěj nechtěj, musel se čert s Káčou na krku k panu Antichristovi odebrat. Chtělo se mu položit někam do sněhu a zůstat tam, děj se co děj. Budiž tomu tak, budiž onak, vyjde to najedno. Říkejte si o Ostravě, co chcete, jedno nám nikdo neupře;* lze sem volně přiřadit i spojení s výrazy typu *bez ohledu na to, jak / kam / kdo / zda. (Národní výbory musí dbát, aby v obvodu jejich působnosti byl zavčas a dobře obdělán každý kousek půdy bez ohledu na to, v jakém vlastnickém poměru se v daném okamžiku nachází.)* 2. Věta s indikativem slovesa v podobě kladné a záporné spojená s druhou

větou odporovací spojkou (což akcentuje význam rozporu): *Myslí, nemyslí, ale dělá to tak*, nebo asyndeticky: *Vytahuju, nevytahuju, tady šlo o to, kdo se bez koho neobejde.*

1.1.2.2.5 Vztah účelový

Účel je cílově orientovaná kauzální souvislost. Účelový vztah lze odvodit ze vztahu příčinného začleněním lidského momentu zaměřenosti k cíli: protože osoba x si přeje uskutečnění faktu f_2, musí být realizován fakt f_1; přitom f_1 představuje „účel". V účelovém vztahu jsou tedy obsahy dvou vět tehdy, jestliže jedna z nich vyjadřuje cíl záměrné činnosti vyjádřené v druhé. Věta vyjadřující cíl je věta účelová; zpravidla to bývá věta vedlejší uvozená spojkou *aby*: *Přivedli malou princeznu, aby svědčila.* Stejným typem souvětí je vyjadřována i účelnost, tj. neuvědomělé procesy v živých organismech, sociálních a jiných systémech i v složitých mechanismech jevící se jako účelné: *Některé rostliny mají květy ve výrazných a nápadných barvách, aby přilákaly hmyz k opylení.* Účelový význam ve smyslu záměrné činnosti je oslaben ve větách, v nichž se účel vyjadřuje nikoli z hlediska původce děje, nýbrž autorova hodnocení: *Mladý Hašek si pečlivě všeho všímá a vpisuje si to do své výtečné paměti, aby později z ní vytěžil mnoho humorných námětů pro své povídky.* V řečnických otázkách vyplývá oslabenost účelového významu z ironického zabarvení: *Což unikli kulím srbským a italským, rakouským, německým a bolševickým proto, aby se dali zavraždit banditou? A rvali se na sibiřských rovinách a v kamení Dolomit, aby zahynuli v téhle loupežnické vesnici?* (I. Olbracht).

Pozn.: O souvětích obsahujících věty uvozené spojkou *aby* vyjadřující výsledek, k němuž děj dospívá *(Paul Eluard prošel složitým básnickým vývojem, aby se nakonec stal básníkem politickým)*, viz odd. 1.1.1.1, o souvětích, v nichž věta s *aby* vyjadřuje osudové vyústění děje *(Odjela s laskavým úsměvem na rtech, aby se již nikdy nevrátila)*, viz v odd. 1.1.1.1.2. Spojení vět vyjadřující konfrontaci dějů *(Slunce zapadlo před malou chvílí na růžovém západě, aby po chvilce opět vyšlo v růžové záplavě o kousíček dál)* jsou probrána společně s ostatními konfrontačními souvětími (1.1.1.1.3).

Účelový vztah se vyjadřuje především hypotakticky účelovou spojkou *aby*, dále též asyndeticky a parataktický.

1. Protože hypotaktická účelová spojka *aby* obsahuje kondicionálovou částici *-by*, mají vedlejší účelové věty s *aby* vždy kondicionál (přítomný). Větosled je volný, ale převládá postpozice podřazené věty: *Odejel do lázní, aby se léčil. Aby kapřík rychleji a víc přibíral, musí snést i nějakou tu injekci. Stanislav, aby se aspoň na chvíli vymanil z dusné atmosféry, jel se vykoupat do Bránika.* Zastaralé je užívání pouhého *by*: *Milča dokončivši svou práci, zašla též do světnice, by švagra uvítala.*

Různé modifikace účelového vztahu se vyjadřují spojením spojky *aby* s částicí *jen (jen aby)*; např. omezující modifikace: *Pleskal ji hřbetem ruky nepříliš*

silně, jen aby ji umlčel; vytýkavé zdůraznění: *Tomu každý rád sleví, jen aby si to s ním nerozlil.*

Korelativní vyjádření účelového vztahu: *Dám mu, co srdce ráčí, jen proto, aby má štědrost byla zjevná. Všestranný rozvoj výrobních sil je nutný k tomu, aby se stále plněji uspokojovaly rostoucí potřeby pracujících. Jsi tady od toho, abys dával pozor.*

2. Asyndetické a parataktické vyjádření účelového vztahu předpokládá, že z obsahu vět zřetelně vyplyne, že děj jedné věty je zaměřen k cíli, který vyjadřuje druhá věta: *Ukažte, podívám se na to.* V první větě bývá vyjádřena často výzva k uskutečnění nějakého děje: *Rozsviťte, ať na sebe vidíme! Pojďte, pojďte, ať se zahřejete.* Cílový charakter vystupuje do popředí při její antepozici: *Ať vám to nepocáká šatičky, dejte pozor! Ať* je přací částice, která v postpozici nabývá funkce spojovacího výrazu.

1.1.2.3 Spojení rázu způsobového

1.1.2.3.0 Spojení rázu způsobového vyjadřují především význam vlastního způsobu, k němu se přimyká význam prostředku a průvodní okolnosti, volněji i zřetel, omezená a subjektivní platnost děje a výjimka. K souvětnému spojení rázu způsobového zařazujeme i určení míry. Zatímco způsob je charakterizování kvality děje nebo vlastnosti, míra je charakteristika kvantitativní. Spojovacím článkem mezi významem způsobu a vlastní míry je význam intenzity (připojujeme jej k určení míry). Způsobové spojení vět se dělí tedy na spojení (1) vlastního způsobu, (2) měrové, (3) okolnostní, (4) prostředkové; dále se k způsobovým vztahům volně připojuje (5) vyjádření omezené nebo subjektivní platnosti děje a (6) výjimka. Věty zřetelově vymezovací a věty navozující téma výpovědi (7) patří k spojením způsobovým (s mezipropoziční závislostí) jen zdánlivě.

1.1.2.3.1 Způsob

Fakty odpovídající dvěma propozicím jsou na sobě závislé tak, že jeden představuje způsob realizace druhého. Mezipropoziční sémantická závislost způsobová se vyjadřuje zpravidla hypotaktickým spojením vět. Do způsobového spojení vět zahrnujeme kvalifikaci inherentní, nikoli určení vnějšími okolnostmi. Jde o určení kvality nějakého děje nebo stavu či vlastnosti. Větně se způsob vyjadřuje buď přímo (A), nebo přirovnáním (B).

A. Přímé vyjádření způsobu

1. Větou uvozenou vztažným příslovcem *jak*: *Pracoval jak nejlépe dovedl. Pozdravil, jak se sluší a patří. Udělala jsem to přesně, jak to bylo napsáno ve Šťastném domově.*

2. Korelativně nebo pseudokorelativně: *Udělal jsem to tak, jak jsi doporučil. Neuměl dělat latinská dvě velká písmena M a N takovým způsobem, jak to chtěl mít učitel.*

3. Nejčastěji se způsobový vztah vyjadřuje vedlejší větou uvozenou spojkou *že*, na níž se odkazuje v nadřazené větě příslovcem *tak* (*tak, že*): *Člověk uměle zasáhl do přírody, ale vždy tak, že ji citlivě domyslil. A chci, abys tomu rozuměl tak, že jedni závist vzbuzují a druzí že ji cítí. Městečko je rozsazeno tak, že dřevěné chalupy stojí doleji a lepší domky jsou vzhůru k návrší.*

4. Týž vztah lze vyjádřit i spojením *tím, že* (které mívá jindy význam nástrojový), synonymním s *tak, že*: *Věda se snažila vysvětlit existenci života na Zemi tím, že jeho vznik odsunula na jiné sluneční soustavy.*

5. Vyjadřuje-li se způsob, který má vést k nějakému cíli, použije se spojení *tak, aby*: *Šel tak, aby mu stačil. Ančo, postav se ke dveřím tak, abys zakryla špehýrku.*

6. Za způsobový vztah vyjádřený asyndeticky lze považovat spojení vět, jejichž vztah by se dal explicitně vyjádřit výrazem *tak, že*: *Jel do zatáček opatrně, vždy si nadjížděl* („tak, že si vždy nadjížděl").

7. Způsobové věty mohou být někdy doplněním a zpřesněním nevětně vyjádřeného způsobového určení obsaženého v nadřazené větě, takže jde pak o postupné významové zpřesňování způsobového určení děje: *Ta obtíž udržet nemocnou vsedě, jak to lékařka potřebuje! Přizvukoval nadšeně, jak dovedl.*

8. Modifikované vyjádření způsobu: souvětí příčinně způsobové. Děj vyjádřený v nadřazené větě se realizuje způsobem, který je v souhlase s dějem ve větě podřazené, přičemž je tento soulad motivován kauzálně: *Pomalu tudy procházela, jak jí velela povinnost strážné* („neboť jí to velela").

B. Vyjádření způsobu srovnáním

Způsob se vyjadřuje (1) přirovnáním jednoho faktu k druhému na základě podobnosti, (2) srovnáním dvou faktů, mezi nimiž je shoda.

(1) Podřazená věta v hypotaktickém spojení vyjadřuje způsob realizace děje/stavu ve větě nadřazené nikoli přímo, nýbrž přirovnáním. Bývá uvozena spojkou *jako* spojenou zpravidla s kondicionálem (*jako by, jako kdyby*), neboť se přirovnává k faktu, který se nerealizuje, je pouze myšlený. Zpravidla se užívá kondicionálu přítomného: *Všechno nám ukázal, jako (kdy)by mu to patřilo*, mnohem řidčeji kondicionálu minulého: *Hněv se v ní uklidnil, jako by byl býval zalit studenou vodou.* V přirovnávacích větách se však může užít i spojovacího

výrazu *jako když* s indikativem, čímž se přirovnání podává reálněji: *Váša utíkal, jako když jej honí.* Existují různé varianty tohoto vyjádření způsobu:

(a) Vedlejší věta vyjadřuje způsob děje věty nadřazené názorným přirovnáním: *Urban zmizel, jako by se po něm slehla země.*

(b) Vedlejší věta vyjadřuje způsob děje ve větě nadřazené, který je již způsobově určen; jde tedy o druhé, konkrétnější způsobové určení názorným přirovnáním: *Les šuměl tichounce, jako by na harfy hrál. Matějíček se po něm udiveně podíval dolů, jako kdyby ho teprve teď spatřil. Probudil ho monotónní šumot, jako by po plechové střeše tapkalo hejno holubů.*

(c) Vedlejší věta konkretizuje přirovnáním vlastnost vyjádřenou adjektivem: *Na kulatých tmavozelených stromech, lesklých jako by je nalakoval, visely nezralé pomeranče a citróny.*

(2) Srovnání dvou faktů, mezi nimiž je shoda:

(a) Shoda ve způsobu realizace dvou dějů se vyjadřuje nejčastěji souvztažnými výrazy *jak – tak, tak – jak: Jak řekli, tak udělali. Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá.* Je-li děj v nadřazené větě již způsobově určen, vyjadřuje se srovnání zpravidla příslovcem *jak: Má na rameni pušku a druhou přehozenou přes krk, jak ji nosívá jízda.*

(b) Nejde-li o srovnání způsobů realizace dvou dějů, nýbrž o srovnání dějů samých, užívá se spojky *jako.* Způsobové určení je vyjádřeno jen nepřímo srovnáváním dvou faktů: *Bohudíky jsou však na světě věci, které nemohou nikdy zevšednět, stejně jako se nikdy nemůže přejíst chléb. Nikolka Čechům uteče, jako utekl Maďarům a Rumunům. Jako nebyly náhodné příčiny odboje Vítkovců, tak ani jeho přímé vypuknutí nenechali jeho původci náhodě. Kopitz nechce na frontu, tak jako já nechci do plynu.*

(c) Výjimečné a stylisticky příznakové je asyndetické nebo parataktické vyjádření: *Vrána k vráně sedá, rovný rovného si hledá. Železo rez zžírá a srdce hoře svírá.*

Způsobový význam je při srovnávání dvou faktů zpravidla oslabený nebo se ztrácí vůbec, takže je v některých případech přiměřenější kvalifikovat spojení vět pouze jako srovnávací. Jde zejména o typ vyjadřující neshodu spojením adjektiva *jiný* nebo adverbia *jinak* se spojkou *než: Všechno bylo jiné, než očekával. Jiří chtěl míti šaška jiného, než měli druzí králové. Udělám to jinak, než jsem původně zamýšlel.* Větou s *než* + kondicionál se vyjadřuje děj, který subjektový participant nemá v úmyslu realizovat a dává přednost ději jinému, vyjádřenému ve větě nadřazené (v té je nebo by se dal použít komparativ *raději, spíše*): *Byl by se dal mučit, než by doznal, čeho se bál. Než bychom byli solidní v malém, jsme raději povrchní a jaloví ve velkém.*

1.1.2.3.2 Míra a intenzita

Je-li mezi fakty dvou propozic sémantická závislost kvantitativní, jde o souvětí měrové. K větám vyjadřujícím míru (kvantitu, množství děje nebo vlastnosti) se druží věty vyjadřující intenzitu (stupeň síly děje nebo vlastnosti). Jazykovými spojovacími prostředky oba významy nejsou diferencovány; např. míra: *chleba s pivem si každý mohl vzít, co hrdlo ráčilo* (kolik?); intenzita: *rozběhl se domů, co mu nohy stačily* (jak rychle?). Intenzitní význam je spojovacím článkem mezi mírou a vlastním způsobem. Měrová vedlejší věta v hypotaktickém spojení vyjadřuje míru nebo intenzitu děje nebo vlastnosti ve větě nadřazené. Asyndeticky se vyjadřuje míra častěji jen v projevech mluvených, např.: *Auto jelo pomaličku, asi tak šest kilometrů za hodinu.* Míra a intenzita se vyjadřují přímo (A), nebo srovnáním (B).

A. Vyjádření míry nebo intenzity přímo

Nejběžnější jsou vztažné měrové věty s nesklonným *co*, které vyjadřují obyčejně velkou nebo maximální intenzitu nebo míru: *Rozběhl se domů, co mu nohy stačily. Co jen mohl, staral se, aby hoši nezakrněli za dráty.*

Korelativním spojením *jen (tak), co* (spolu s obsahem věty) se může vyjádřit naopak malá míra nebo intenzita: *Pomalu se loudala, jen tak co noha nohu mine. Tento pružný kruh se může uvolňovat či stahovat až do kroužku docela malého, jen co by jím prošla hlava.*

Míra se vyjadřuje přímo též vedlejší větou uvozenou neurčitou zájmennou číslovkou *kolik*, popř. korelativně *tolik – kolik: Vezmi si, kolik chceš*, popř. vztažným zájmenným výrazem *seč*, který má kvantitativní význam: *Utíkal, seč mohl.*

Možné je i vyjádření korelativní *tak — jak* (odkazovací *tak* může někdy zůstat nevyjádřeno): *Byl zpitý, jak už dávno nebyl. Láska a nenávist jsou tu podány v barvách tak nelomených a sytých, jak tomu není dávno u nás příkladu.* Spojkové vyjádření míry nebo intenzity je vzácnější: *Hubatá byla, až bůh bránil.*

B. Vyjádření míry nebo intenzity srovnáním

Srovnáním se vyjadřuje: (a) stejná míra nebo intenzita, (b) nestejná míra nebo intenzita, (c) úměrnost. Jde zpravidla o míru děje nebo vlastnosti, ale srovnávacími měrovými větami lze všeobecně vyjádřit i poměr počtu různých objektů.

(a) Stejná míra nebo intenzita se vyjadřuje spojovacími výrazy dvoudílnými: *tak – jak, tak – jako, tolik – kolik, tolik – co* apod.: *Kolik budete chtít, tolik vám dáme. Kolik krajů, tolik obyčejů. Má tolik schůzí, co je dní do týdne. Lidé si*

rozumějí právě tak, jako si rozuměli v prvních hodinách a dnech po osvobození. Jak bláznivě ji měl rád, tak bláznivě žárlil.

(b) Nestejná míra nebo intenzita dvou dějů, vlastností (nebo děje a srovnávané vlastnosti) nebo nestejná míra jedné činnosti vykonávané dvěma původci nebo jedné vlastnosti patřící různým nositelům apod. se vyjadřuje zpravidla spojkou *než* následující po komparativu adjektiva nebo adverbia v nadřazené větě: *Stává se to častěji, než si myslíte. Tyto druhy jsou na hlavní živiny a vodu náročnější, než by se zdálo. Vliv mých rodičů na mne byl silnější, nežli jsem si uvědomoval. Přijel dřív, než předpokládal. Já víc škrtám, než píšu. Je to lepší, než kdyby chodil do hospody a dělal politiku.* Vyjádření míry popisně pojmenovací propozicí: *Kdo odmítne, ušetří víc než ten, kdo vyhoví.*

Rozdíl v míře vlastnosti vyjádřené komparativním tvarem může být vyjádřen konstrukcí *o to* + komparativ, *že . . . : Situace je o to horší, že už nemáme vůbec vodu.*

(c) Úměrnost (přímá či nepřímá) se vyjadřuje obvykle korelací *čím – tím* ve spojení s komparativy adjektiv nebo adverbií v obou větách. Úměrnost přímá: *Čím hlubší cit má umělec, čím má větší nadání vidět, co jiní lidé nevidí, tím větší pracovní úsilí musí vyvinout. Čím déle jsem se na obraz díval, tím více poutal moji pozornost.* Úměrnost nepřímá: *Čím více se tato domněnka promýšlela, tím méně byla pravděpodobná. Čím méně lidé vědí, tím lépe pro věc i pro ně.*

Úměrnost je vyjádření závislosti míry jednoho faktu na míře jiného faktu. Jiné než korelativní vyjádření úměrnosti oslabuje ponětí této měrové závislosti dvou faktů a jde pak spíše jen o kvantitativní paralelnost nebo o paralelnost intenzity dvou dějů či vlastností nebo též o paralelnost kvantitativní a intenzitní změny: *Jak měsíc stoupal výše na oblohu, přibývalo mrazu. Ale jak narůstala doba, klesaly výkony dřív pilného mladíka. A jak den pokračoval, stále víc a více ztrácel zájem o okolní svět.*

1.1.2.3.3 Průvodní okolnost

Spojení s větami vyjadřujícími průvodní okolnost jsou blízká spojením s větami způsobovými, ale nevyjadřují kvalitu děje, nýbrž vnější okolnost doprovázející děj/stav, a to průvodní okolnost „negativní" (kontrafaktuální), tj. děj/stav, který sice mohl podle očekávání nastat, ale nenastal.

Věty vyjadřující negativní průvodní okolnost mohou být součástí paratakticképo nebo asyndetického spojení tehdy, jestliže výrazně vyjadřují svým obsahem negativní okolnost (věta je záporná a obsahuje často příslovce *přitom*): *Mne ten zloděj spoutal a přitom na mne prstem nesáhl. Cizinec seděl, ani brvou nepohnul.* Častěji se však negativní průvodní okolnost vyjadřuje hypotakticky, formou věty uvozené sp. *aniž;* tato věta může stát v postpozici, ale i v antepozici a interpozici: *Šla spát, aniž povečeřela. Odešla, aniž by odpo-*

věděla. Aniž ho vyslechli, postavili ho ke skříni a zastřelili. Tak Trepifajksl, aniž se nadál, dostal jméno po bábině posledním manželu.

Ve vedlejší větě po *aniž* bývá indikativ, ale je-li v nadřazené větě kondicionál, je kondicionál i ve větě podřazené: *Neodešel bych, aniž bych se rozloučil.* Avšak kondicionál se rozšířil ve vedlejší větě po *aniž* i tam, kde je v nadřazené větě indikativ. Je tím výrazněji vyjádřena podřazenost věty (zvl. po záporných nadřazených větách je to zřetelný diferencující příznak od *aniž* slučovacího) a kondicionál je i v souladu s významem nerealizace děje, který tato věta vyjadřuje; ten se v takovém případě podává jen jako nadhozený: *Americká vláda odmítla návrh VDR, aniž by se jím vážně zabývala. V dobách okupace musil náš zemědělský lid odevzdávat plody své těžké práce nepříteli, aniž by za ně obdržel patřičnou protihodnotu.*

Vedle základního významu negativní okolnosti *(Šla spát, aniž povečeřela* „bez večeře") proniká v některých spojeních význam odporovací: *Uplynulo však asi deset dní, aniž by mne byl navštívil* („ale on mne nenavštívil"), nebo význam přípustkový: *Marie sympatizovala s Čechy, aniž se přestávala znát k svému němectví* („třebaže se nepřestávala znát . . .").

Blízké větám s *aniž* jsou okolnostní věty s *aby* se záporným slovesem ve větě nadřazené i podřazené: *Neminul den, abych nepřišel domů s pláčem. Od našeho prahu nikdy neodešel žebrák, aby nebyl nasycen chlebem* („bez nasycení").

1.1.2.3.4 Prostředek

Jako prostředek v souvětném spojení chápeme buď děj, pomocí něhož se uskutečňuje jiný děj, tedy prostředek jakožto nástroj (A) k dosažení jistého cíle, nebo který je pomůckou, příznakem, podle něhož něco poznáváme, hodnotíme, podle něhož postupujeme v činnosti apod., tedy měřítko (B).

A. Nástroj

V takovémto souvětném spojení děj podřazené věty prostředkové (p) specifikuje, konkretizuje obecněji pojatý děj věty nadřazené (q); tento obecnější děj q se chápe jako cíl, k jehož uskutečnění slouží (je prostředkem, nástrojem) konkretizující děj p. Srov.: *Pomstil se mu* (q) *tím, že ho okradl* (p). Po stránce sémantické jde tedy o stejný vztah mezi propozicemi, jako je ve spojení účelovém, jazykově prezentovaný ovšem z opačného pohledu: *Pomstil se mu tím, že ho okradl* ⟷ *Aby se mu pomstil, okradl ho.* Podřazené věty nástrojové bývají uvozeny spojením odkazovacího výrazu *tím* s hypotaktickou spojkou *že* (zřídka má vedle *tím, že . . .* nástrojový význam i spojení *tak, že . .*); tyto věty mohou stát v postpozici i v antepozici: *Napadl jsem kritiky tím, že jsem ukázal, jak . . .. Čapek se domnívá, že se zbavil dekadence a subjektivismu tím, že napsal knížku o anglo-americkém pragmatismu. Doufám, že se mi neodměníte tím, že budete někomu o tom povídat. Tím, že zkrátí dobu generálních oprav, mohou*

zpevnit plán v ročním průměru o tři MW. Ale tím, že se o nich radily, že o nich ustavičně mluvily, tím zejména pomáhaly sobě a chránily jedna druhou před zoufalstvím z nečinnosti. Spojovací výraz *tak, že* nástrojovou povahu zastírá, je typický pro vyjadřování vlastního způsobového vztahu: *Vděčnost svému učiteli projevíte nejlépe tak, že (→ tím, že) se budete dobře učit.*

Nástrojový charakter vedlejších vět se projevuje též možností jejich substituce příslušným dějovým substantivem v instrumentále (nástrojovém): *Tím, že zkrátí opravy, mohou zpevnit plán → Zkrácením oprav mohou zpevnit plán.*

Kvazikorelativní vyjádření prostředku: *Většina prováděla věc tím způsobem, že užila veškerých vymožeností podniku najednou.* Výběr lexikálního odkazovacího prostředku vyplývá z příslušnosti prostředkového významu k významu způsobovému.

B. Měřítko

Vedlejší věty prostředkové mající význam měřítka jsou uvozeny předložkovým odkazovacím výrazem *podle toho* a hypotaktickými spojkami *že* nebo *jak: Zralost kompostu poznáme podle toho, že jeho struktura je krupnatá. Podle toho, jak roste a měl by růst, je nutno postupovati při řezu od případu k případu.*

1.1.2.3.5 Vyjádření omezené nebo subjektivní platnosti děje/stavu

(1) Obsah nadřazené věty platí s omezením vyjádřeným větou podřazenou, uvozenou spojkou *pokud.* Větosled je volný: *Žabák se chechtal, pokud mu to jeho rozříznutý a špatně sešitý krk dovoloval. Gestapák se ponékud zarazil – pokud se vůbec dovede zarazit gestapák – a velkopansky se rozhlédl. Pokud byla česká měšťanská inteligence, žila požadavky národními, nikoli revolučními.* Je možné i korelativní vyjádření s odkazovacím *potud: Nejvýraznější představitel novoromantismu v literatuře české je autorem pražským potud, že v Praze se narodil a zemřel.*

(2) a) Platnost obsahu věty nadřazené je vázána na to, co mluvčí nebo jiné osoby o něm vědí. Větosled je volný: *Pokud vím, nemám ve své garderobě vůbec frak. Vedly se o tom dokonce přesné zápisy, pokud se pamatuji. Jeho otec, pokud je známo, nikdy nebyl na kraji úpadku. Pokud máme zprávy o jeho činnosti, vyznačovala se . . . Chlap outlej, ale jak já do věci vidím, kamarádi, musí vydat za tři kňoury.*

b) Platnost děje věty nadřazené je vázána na to, co mluvčí nebo jiné osoby vědí o původci děje, který je v této větě v pozici gramatického subjektu; podřazená věta je v antepozici: *Jak znám Kubu, sklopí jenom hlavu a půjde.*

1.1.2.3.6 Výjimka

Souvětná spojení s větou výjimkovou, stávající v postpozici, jsou projevem sémantické závislosti propozic, jen pokud tato věta vyjadřuje výjimku jako okolnost. Jde o jedinou okolnost, za níž by platil děj, který se v nadřazené větě popírá, nebo by neplatil děj, který se v nadřazené větě tvrdí. Výjimkové věty jsou uvozeny hypotaktickými spojkami *ledaže, leda, leč* (knižní), po nichž se užívá kondicionálu, řídčeji indikativu futura: *Jana vystudovala gymnázium bez příhod, ledaže byste chtěli mluvit o špatných známkách jako o událostech. Nikoho tam nepouštěj, leda by přišel někdo z úřadu. Tam se autem nedostanete, leda byste jel velkou oklikou. Nepustím tě, leč mi odpovíš.* Spojení s výjimkovou větou má některé znaky spojení parataktického (např. nemožnost antepozice výjimkové věty), ale okolnostní význam věty s *ledaže, leda* ukazuje zase spíše k hypotaxi. Jednoznačně podřazené jsou výjimkové věty uvozené korelativním složeným výrazem *až na to, že: Všechno dopadlo dobře, až na to, že jsem se nestačil oholit.*

Pozn.: 1. Od výjimkových vět vyjadřujících okolnost, za které neplatí tvrzení v nadřazené větě, se odlišují věty s týmiž spojkami, ale s indikativem, které nevyjadřují výjimečnou okolnost, nýbrž omezují rozsah platnosti děje předcházející věty (*ledaže, leda* se v nich dá nahradit příslovcem *jen, pouze*): *Soustavně se sportu nevěnuju, ledaže si občas zahraju tenis.* Taková spojení zahrnujeme mezi odporovací (viz 1.1.1.1.2).

2. K výjimkovým větám nepočítáme podřazené věty v souvětných spojeních, kde se *leda* spojuje se spojkami časovými, účelovými, podmínkovými apod. a kde se vyjadřuje příslušný významový vztah způsobem omezovacím. Např. vztah časový: *Pan Vojtíšek nosil totiž čepici vždy jen v ruce a pokrýval se, leda když měl přejít prostorou sluncem příliš praženou;* vztah podmínkový: *Dieta se tu zachovávat nedá, leda dojde-li to tak daleko, že . . .*

1.1.2.3.7 Nepravá mezipropoziční závislost

(1) Věty zřetelově vymezovací

Podřazené věty zřetelové vyjadřují fakt, vzhledem k němuž je relativizována platnost obsahu věty nadřazené. Nejčastěji zřetelová věta vymezuje jistou oblast či stránku, o níž platí predikát věty nadřazené. Jde tu o adverbiále zřetele typu *Početně je tato třída slabší* vyjádřené větně: *Pokud jde o počet žáků, je tato třída slabší.* Avšak na rozdíl od jiných vět vyjadřujících adverbiále sám predikát věty zřetelově vymezovací – tj. ustálené obraty *pokud jde o* a *co se týče* – nevyjadřují, sémanticky nespecifikují obsah „zřetele" (tj. vymezenou oblast platnosti nadřazeného predikátu), nýbrž jen signalizují zřetelovou platnost svého valenčního komplementu (*o* + Ak; G). Představují tedy – spolu se spojkou *pokud*, resp. relativem *co* – široce pojatý hypotaktický spojovací prostředek. Nemůžeme tu proto mluvit o obsahové závislosti dvou větných propozic, nýbrž jen o větném uvedení, připojení nevětného adverbiále zřetele (toto ADV může mít ovšem někdy charakter propoziční, což je však už věc jiná; srov.: *Co*

se týče schopnosti tahat lidi za nos, je Evžen nepřekonatelný odborník). Viz též C 4.7.

Věty zřetelově vymezovací mohou stát v antepozici (pak mají platnost tématu výpovědi), postpozici i interpozici: *Pokud jde o vaši práci, jsem spokojen, horší je to s vaším chováním k spolupracovníkům. Pokud jde o rychlost, nikdo se jim nevyrovná* („co do rychlosti"). *České vojsko, pokud jde o počet, nemohlo se měřiti s protivníky. Je to zkušený muž, co se tohohle týče.* Je-li zřetelová věta vymezena modální částicí *a(le)spoň*, přechází význam vymezovací v omezovací: *Ale důležitější je, že všechno toto duchovní snažení – aspoň pokud se týče nejvýznamnějších osob a děl – mělo některé společné rysy.*

Pozn.: Se skutečnou mezipropoziční závislostí se setkáváme u zřetelových vět uvozených výrazem *na to + že: Na to, že je doktorkou, píše poměrně čitelně. Na to, že ještě nechodí do školy, mluví už velmi pěkně.* Tato spojení mají sice blízko ke spojením přípustkovým („nesplněné očekávání", srov. *Přestože je doktorkou, píše poměrně čitelně*), avšak zřetelová věta tu výrazně relativizuje platnost obsahu věty nadřazené: netvrdí se, že píše čitelně ve smyslu absolutním, nýbrž její písmo se hodnotí jako relativně čitelné, tj. čitelnější (či lépe, méně nečitelné), než by se čekalo od doktorky. Srov. i konstrukce obdobného smyslu jako *Bereme-li v úvahu, že je doktorkou, píše poměrně čitelně.*

(2) Věty navozující téma výpovědi

Tyto věty mají ustálenou podobu: *co se týče / pokud se týče / pokud jde o* + substantivní výraz platnosti tématu výpovědi, k němuž příslušné réma je vyjádřeno větou nadřazenou; v této větě bývá téma často opakováno (alespoň pronominálně). Uvedené predikáty *(co se týče . . .)* mají tedy funkci „tematizátorů". Např.: *Co se týče rusalek, těch bejvalo jenom ve Stromovce sedmnáct. Pokud jde o Kambodžu, byla její nezávislost uznána již koncem roku 1953. Pokud jde o oblast literární vědy, záhy se ukázalo, že . . .* Tematická platnost těchto vět samozřejmě vyžaduje, aby byly vždy v prepozici (tím je lze dobře odlišit od formálně obdobných vět zřetelově vymezovacích). (Obdobnou tematizační funkci má tu osamostatnění tematického větného členu; srov.: *Rusalky, těch bejvalo . . .*).

1.2 INKORPORACE PROPOZICE DO PROPOZICE JINÉ

1.2.0 Inkorporací se rozumí takový jev, že jedna propozice (začleněná) je součástí jiné propozice (maticové) jakožto sémantická entita obsazující některou její jednotlivou pozici, zpravidla jako participant jejího intenčního (a valenčního) pole. Na rozdíl od mezipropoziční sémantické závislosti (viz 1.1.2.0) jde tedy o vztah „vnitropropoziční", těsnější. Inkorporovaná entita je buď realizována větně: *Karel se rozhodl, že koupí chalupu*, nebo ji představuje některý z typů nominalizace věty: *Karel se rozhodl koupit chalupu. Karel se rozhodl ke koupi chalupy.* Větná realizace je buď alternativou, tj. inkorporovaná

propozice může být vyjádřena větně, nebo nevětně, anebo je větná realizace jedině možná. Takové omezení může vyplynout z predikátoru realizujícího sémantický predikát propozice maticové (*Dověděl se, že matka přijede* → .... *o matčině příjezdu* × *Domníval se, že matka přijede* → ∅) nebo z toho, zda začleněná věta obsahuje predikátor schopný nominalizace (*Vím, žes to učinil* → *Vím o tvém činu* × *Vím, že Bern je hlavní město Švýcarska* → ∅. *Kdo se bojí, nesmí do lesa* → *Bázlivec nesmí do lesa* × *Kdo nesní polévku, nesmí do lesa* → ∅).

Souvětné spojení, v němž jedna věta představuje realizaci inkorporované propozice, není strukturou polypredikativní v tom smyslu, jako jsou souvětné struktury založené na mezipropozičních vztazích externích. Jde o strukturu komplexní a hierarchickou, v níž propozice nejsou na stejné rovině, nýbrž jedna zahrnuje druhou. Větné propozice inkorporované do maticové propozice jsou A. enunciativní, B. popisně pojmenovací.

A. Realizaci propozice enunciativní představuje zpravidla podřazená věta, nazývaná věta obsahová, neboť vyjadřuje vlastní obsah souvětného spojení, zatímco dominující predikát ji jen „rámuje". Má buď význam v širokém smyslu slova mentální – pak má inkorporovaná věta roli ‚informace' (viz C 2.1.2) –, nebo jde o výrazy hodnotící nebo modální (viz J 1.2.1.1.4—5). Propozice obsahových vět jsou nutnou obsahovou specifikací predikátů nadřazených vět. Z hlediska větněčlenského obsahová věta představuje objektový komplement, nebo subjekt (viz 1.2.1), tedy jde o větu (přesněji o propozici) participantní. Proto je větná realizace formou základní, nikoli substitucí nevětného členu; z tohoto důvodu se obě věty příslušných souvětných spojení zde chápou jako dále neredukovatelné členy základové větné struktury a tvoří spolu základovou strukturu souvětnou.

Svou formou jsou obsahové věty dvojí: (1) spojkové, (2) vztažné; tyto lze rozdělit na tázací a netázací. Tázací obsahové věty mají formu tzv. nepřímé otázky, která vznikne transformací otázky přímé do podoby podřazené věty: *Ptal se, kdo (koho, komu . . .), kdy, kam, proč, . . .* Netázací obsahové věty se vyskytují u predikátů, které je necharakterizují jako otázky, nýbrž jako obsahy vědomí, vnímání, řeči apod.: *Vím, kdo (koho, komu . . .), kdy, kam, proč, kolik, . . .* Tyto věty podávají explicitní informaci neúplnou, neboť vztažné slovo tu jen naznačuje jistý kategoriální rámec, aniž jeho obsah specifikuje, pojmenovává.

Obsahová věta může být spojena se základovou větou i volněji, paratakticky: *Je dobře, že nepřišel* → *Nepřišel, a to je dobře*, nebo asyndeticky: *Věděl dobře: nikdo mu nepomůže.*

Za asyndetické obsahové souvětí však nelze považovat uvozovací větu a přímou řeč (*Řekl zoufale: „Nikdo mi nepomůže?"*), protože netvoří jeden strukturní celek, jsou to věty patřící různým promluvám. Změníme-li přímou řeč v nepřímou, tj. ve formu vedlejší obsahové věty, jde již o souvětnou formu hypotaktickou, ale tou mluvčí cizí projev necituje, nýbrž o něm referuje.

B. Popisně pojmenovací propozice větná je popisné pojmenování mající větnou formu, a to formu podřazené věty vztažné, zpravidla substantivní. Věta, která je realizací popisně pojmenovací propozice, může zaujímat pozici odpovídající členu ZVS, např.: *Ten, kdo lže, nevěří tomu, kdo mluví pravdu,* nebo členu rozvíjejícímu: *Tempo výstavby není pro ty, kdo čekají na byt, dostatečně rychlé. V domovních dveřích se zarazil jako ten, kdo na něco zapomněl.* Tak substantivní vztažné věty mohou mít ve struktuře nadřazené věty v zásadě všechny větněčlenské funkce, které mívá ve struktuře věty substantivum, nejčastěji ovšem funkci podmětu nebo komplementu. V těchto funkcích jsou pak tyto věty valenčními komponenty základové struktury, ale jejich podoba (tj. forma vztažného slova) na rozdíl od obsahových vět spojkových není určována predikátem základové struktury: *(Ten) kdo se bojí, ať nechodí do lesa. (Ten) komu se nechce, ať nechodí do lesa* atd. *Nevěř tomu, kdo ti lichotí – Nevěř tomu, komu věřit nelze – Nevěř tomu, o kom víš, že . . .* atd. Do struktury souvětné je věta, která je výrazem popisně pojmenovací propozice, začleněna pomocí opěrného zájmena; jeho pádový tvar je však valencí dominujícího predikátu určován. Je-li popisně pojmenovací propozice v pozici subjektového participantu, opěrné zájmeno zpravidla nevyžaduje. Ve funkci komplementového (zpravidla objektového) participantu je opěrné zájmeno nutné, neshoduje-li se jeho tvar s tvarem relativa (podrobněji o tom viz odd. 1.2.2.1).

Vztažná věta, která je výrazem popisně pojmenovací propozice, vzniká „zneurčitěním" a zobecněním („kategorializací") významu dominujícího substantiva na význam „lidská bytost" nebo „věc"; proto se na rozdíl od vět obsahových považuje za „druhotné" obsazení substantivní pozice a v systému větných vzorců je její substitucí. Výrazem toho je spojení opěrného (nikoli odkazovacího) zájmena *ten* (popř. *každý, všichni, sám*) se substantivním relativem *kdo* nebo *co*. Určovaný zobecněný sémantický element *(ten)* je ve větách se substantivním *kdo, co* jakoby vtažen do věty relativní, která se tím osamostatňuje (jak ukazuje i neobligatornost opěrného zájmena za jistých okolností). Tato vztažná věta popisně pojmenovací je jako substantivní věta skutečnou např. komplementovou nebo subjektovou větou v gramatickém smyslu slova: *Znám toho, kdo to udělal = Znám pachatele. (Ten) kdo se bojí, nesmí do lesa = Bázlivec nesmí do lesa.*

Obdobně se chovají též inkorporované věty, které mají členskou platnost komplementu adverbiálového, nejčastěji významu místního, řidčeji časového nebo způsobového, např. *Dej to tam, odkud jsi to vzal.* Volba druhu opěrného zájmenného příslovce (většinou obligatorního) se řídí valencí predikátu věty nadřazené *(dát někam)*, druh relativa ve větě inkorporované je dán strukturou této věty *(vzít odněkud)*. Lze sem přiřadit i souvětná spojení, v nichž je místo opěrného příslovce obsazeno substantivem fungujícím jako kvazikorelativum: *Dej to na to místo, odkud jsi to vzal.* Tato spojení jsou na přechodu k spojením determinačním s podřazenou větou atributivní: *Dej ubrusy do té*

zásuvky, odkud jsi je vzal, v nichž je ve větě nadřazené substantivum významu konkrétního, nikoli obecně kategoriálního.

Poměrně ještě méně typů představují inkorporované propozice ve funkci komplementu kvalifikačního, např. *Dům vypadal, jako by byl neudržován. Konečně se stal tím, čím chtěl být od dětství.*

1.2.1 Základové souvětné struktury s větami obsahovými

1.2.1.0 Tyto struktury jsou vystavěny na predikátových strukturách vyžadujících větu, která vyjádří participantní propozici enunciativní. Podle počtu participantů základového predikátu a jeho valenčních pozic lze rozlišit několik typů souvětí s obsahovými větami.

1.2.1.0.1 Predikáty s jedním participantem

(a) Participant reprezentovaný obsahovou větou je subjektem – vzorec Sent – Vf.

Nadřazený predikát je hodnotící, popř. modální:

Forma hypotaktická: Věty spojkové: *Je správné, že . . .; je skutečností, že . . .; je lhostejné, že . . .; je zřejmé, že . . .; je dobře, že . . .; neplatí, že . . .; stalo se, že . . .; je nepochopitelné, jak . . .; je zajímavé, jak . . .; nepřichází v úvahu, aby . . .; scházelo jen, aby . . .; stačí, aby . . .; stačí, když . . .; bylo by lépe, kdyby . . .; je otázkou, zda . . .; není známo, zda . . .* Věty vztažné: *je lhostejné, kdo, co, kdy . . .; není známo, kdy, kde, kdo . . .* atp. Viz dále 1.2.1.1 a 1.2.1.2.

Forma parataktická: *Vrátil se, a to je správné. Upozornil jsem ho na to, a to stačí.*

Asyndeton: *Bylo jasné: benešovci horovali pro podunajský nadstát. Socialismus vítězí ve všech zemích, to je nepochybné.*

(b) Participant reprezentovaný obsahovou větou je komplementem – vzorec Vf – Sent. Taková souvětí jsou méně častá:

Forma hypotaktická: *(Je) škoda, že jste nešli s námi / abyste zůstávali doma.*

Časté jsou ovšem struktury odvozené, v nichž došlo k odsunutí agentu/nositele dekonkretizací: *ví se, že . . .; neví se, zda . . .; říká se, že . . .; předpokládalo se, že . . .; pochybovalo se, že . . .; bylo usneseno, že . . .; vypravovalo se, že . . .*; viz E 1, nebo k modální modifikaci základové propozice: *není možné, aby . . .; je třeba, aby . . .; sluší se, aby . . .*; vzhledem k otevřenosti třídy modálních specifikátorů není ovšem hranice této ZVS jednoznačná. Viz E 3.1.

1.2.1.0.2 Základové predikáty s více participanty

(a) Participant reprezentovaný obsahovou větou je subjektem – vzorec Sent – Vf – S_{cas}.

Forma hypotaktická: Věty spojkové: *mrzí mne, že . . .; nebylo jim lhostejné, že . . .; napadlo ho, aby . . .; mně se nepoštěstí, aby . . .; vyhovovalo jí, jak žili; způsobilo mu potěšení, když . . .* Věty vztažné: *bylo mu neznámo, kam se poděla; není mu vhod, co a jak se tu děje.*

Forma parataktická: *Jsi umíněný, a to mne velmi mrzí. Díváte se na to správně, a to mě těší.*

Asyndeton: *Odevšad, zdálo se jim, hledí na ně kouzelník.* Druhý participant je v uvedených případech nevětný (nebo popř. vůbec nevyjádřený), ale může být i větný, vyjadřuje-li popisně pojmenovací propozici: *Tomu, kdo tě má rád, není lhostejné, že se tak chováš.*

(b) Participant reprezentovaný obsahovou větou je komplementem – vzorec S_n – Vf – Sent.

Vyskytuje se především u základových predikátů vyjádřených slovesy dicendi a sentiendi. Ostatní participanty jsou buď nevětné *(Pavel věří, že . . .)*, nebo jsou reprezentovány větami neobsahovými *(Ti, kdo to přežili, vyprávěli, že . . .).*

Forma hypotaktická: Věty spojkové: *řekl, že . . .; prohlásil, že . . .; věří, že . . .; předstíral, že . . .; slyšel jsem, že . . .; že tak opravdu myslí a cítí, pověděl jeho hlas; uvědomovala si, jak . . .; tázal se, zda . . .; jsem zvědavá, zda . . .* Věty vztažné: *ptal se, kdy . . .; vzpomínala, kde asi je; kdo se nezamiloval, neví . . .; ukážeme, co umíme; rád bych se dověděl, která je to . . .*

Forma parataktická: *Jistě měli pravdu a kniha a její učení byly nepochybně nanejvýše škodlivé (→Jistě měli pravdu, že kniha . . .). Mnohé z toho sdělení nesouhlasilo a v Paříži to věděli.*

Asyndeton: *Babička tam jde po špičkách a vidí – princezna usnula v koutku za trůnem. Já vím, je to omšelý příměr. Ve svém pokojíku měl, říkali, stát vysokou černou skříň.*

Některé základové predikáty implikují více než jeden komplement (zpravidla dva), ale pouze jeden z nich je realizován obsahovou větou. Může jít o dva pravovalenční participanty, z nichž jeden je vyjádřen vztažnou větou s propozicí popisně pojmenovací, druhý větou obsahovou s propozicí enunciativní: *Přikažte tomu, kdo bude odcházet poslední, aby uzamkl budovu,* o dva pravovalenční participanty, z nichž jeden je nepropoziční a druhý propoziční větný: *Přikažte vrátnému, aby uzamkl budovu* atp.

Tyto případy je třeba lišit od souvětí, jež jsou výsledkem křížení propozic (viz 1.3). Je tedy např. věta *Přinutil Věru, aby opustila školu* výsledkem jiného typu mezipropozičních vztahů než věta

Viděl Věru, jak opouštěla školu. V prvém případě jde o dva komplementy jediného predikátu (věta *Přinutil Věru* by byla neúplná), v druhém případě jde o výsledek křížení propozic: *Viděl Věru* + *Věra opouštěla školu* (obě propozice jsou „úplné").

(c) Základová propozice se dvěma větnými participanty reprezentovanými obsahovými větami: jeden je levointenční, druhý pravointenční – vzorec Sent – Vf – Sent. V těchto případech je vztah mezi dvěma větnými propozicemi enunciativními (reprezentovanými obsahovými větami) vyjádřen větnou propozicí třetí (základovou), která má tedy funkci relátoru mezi propozicemi participantními.

Forma parataktická-hypotaktická: *Podařilo se nám to a vyplývá to z toho, že . . . Přijel dědeček a to bylo příčinou toho, že jsme . . .* K souřadnému spojení dochází vždy mezi větou vyjadřující subjektový participant a ostatkem souvětně vyjádřené propozice.

Forma hypotaktická (spojková): *že se nám to podařilo, vyplývá z toho, že . . .; to, že . . ., způsobilo, že . . .: Když my jsme se zakopávali v Haliči blízko vesnic, znamenalo to, že ty vesnice vypálíme. Že mu rozuměl národ, dokazuje, že až do převratu čerpal z obou těch knížek nadšení.*

Forma přechodná (s relativní větou navazovací): *Podařilo se nám to, což vyplývá z toho, že . . .* Spojení navazovací je mezi týmiž složkami jako spojení parataktické.

Pozn.: Souvětí s obsahovými větami spojkovými i vztažnými mohou být eliptická (zvl. v hovorovém a uměleckém vyjadřování). Elipsa se projeví tím, že v souvětí dochází ke „krátkému spojení"; mezi predikátem nadřazené věty a spojovacím výrazem obsahové věty není potřebný soulad. Nadřazená věta obsahuje často predikát, na němž obsahová věta přímo závislá být nemůže: *Vzal přes rameno sekeru a šel, zda by ho vzali do práce* (= a šel se zeptat, zda . . .). *Cyril se rozhlédl, kam si lehnout* (= aby zjistil / aby se podíval, kam . . .).

1.2.1.0.3 Obrácení syntaktického vztahu mezi oběma větami

Při obrácení poměru mezi větou obsahovou a její větou nadřazenou se nadřazené věty mění v podřazené (uvozené hypotaktickou spojkou *jak*) a obsahové věty se stanou (po vypuštění spojky *že*) jejich větami nadřazenými: *Později se ukázalo, že měl pravdu* → *Měl pravdu,jak se později ukázalo.* Věta rámující se odsune do pozadí a tím ještě více vynikne sdělení ve větě obsahové.

Podřazené rámující věty mohou stát v postpozici, v antepozici i v interpozici a mívají spojku *jak: Jeho duch se s léty nezměnil, jak jsem se hned přesvědčil. Jak vidíte na první pohled, jeho stav je velmi vážný. Císař mu vyhověl, jak potom zahraniční noviny psaly, nápadně rychle. S obrazností, jak jsem již řekl, těsně souvisí i emocionálnost jazyka.*

V interpozici kvalifikují se tyto věty často jako větné vsuvky (spojkové parentetické věty). Nelze však jednu z větoslednych variant hodnotit syntakticky jinak než ostatní varianty. Pak bychom museli za parenteze, resp. za nesouvětné spojení vět v rámci jedné výpovědi považovat všechny

uvedené doklady. Větné vsuvky, resp. nesouvětné spojení vět je vhodné omezit na případy, kdy mezi základovou a vloženou větou nelze zřetelně a jednoznačně zjistit žádný z těch obsahových vztahů, které konstituují spojení mezi větami v souvětí. Je např. rozdíl mezi (a) *Byl jste minulý týden, jak mi bylo řečeno, v Plzni* (→ *Bylo mi řečeno, že jste byl minulý týden v Plzni*) a (b) *Na bastaj, jak se hradbám říkalo, vzhlížela celá Praha.* Za vsuvku lze pokládat (b), kdežto v (a) jde o syntaktické přehodnocení mezipropozičního obsahového vztahu, jde o interpozici závislé uvozovací věty. Příznakem těchto závislých uvozovacích vět je možnost, aby stály v čele souvětí (viz hořejší doklady), kdežto skutečné spojkové parentetické věty s *jak* v antepozici stát nemohou, např.: *Náš okresní předseda – jak říkají předsedovi ONV – si mne dosud sotva všiml.*

Považujeme-li za jednu z výrazových forem souvětí i asyndeton, pak musíme připustit, že i interponované asyndeticky připojené věty, jež mají význam vět uvozujících obsahové věty, lze považovat za souvětné: *Karel se nám, doufejme, brzy vrátí* (→ *Doufejme, že se nám Karel brzy vrátí*). Na začátku interponovaných asyndetických uvozovacích vět většinou bývají – stejně jako když jsou tyto věty v postpozici – různé navazovací výrazy, které však asyndetický ráz souvětí v podstatě neruší. Tyto výrazy bývají do uvozovacích vět buď přidávány (srov.: *Ukazuje se zcela zřetelně, že tito mladí lidé jsou docela jiní* → *Tito mladí lidé, to se ukazuje zcela zřetelně, jsou docela jiní* / *Tito mladí lidé jsou docela jiní, to se ukazuje zcela zřetelně*, nebo vznikají přehodnocením výrazů odkazovacích, srov. věty: (1a) *Není sporu o tom, že Řezáč vystihl patos a smysl událostí.* (1b) *Že Řezáč vystihl patos a smysl událostí, o tom není sporu.* (2a) *O tom není sporu, Řezáč vystihl patos a smysl událostí.* (2b) *Řezáč – o tom není sporu – vystihl patos a smysl událostí.* (2c) *Řezáč vystihl patos a smysl událostí, o tom není sporu.* V příkladech (1a) a (1b) se na vedlejší obsahovou větu odkazuje zájmenným předložkovým výrazem, který je zpravidla na konci věty uvozovací, při postpozici uvozovací věty pak na jejím začátku. Ve větě (2a) je užito místo úplného korelativního spojení jen odkazovacího komponentu; jde v podstatě už o asyndeton. Ve větách (2b) a (2c) se odkazovací výraz přehodnocuje v navazovací, ale jeho odkazovací podstata je ze srovnání vět zřetelná. Syntakticky se spojení (2a), (2b) a (2c) v podstatě neliší, proto se spojení typu (2a) – stejně jako (2b) a (2c) – chápou jako zvláštní případy asyndetického souvětí s obsahovými větami. Poloha uvozovací věty v (2b) a v (2c) ovšem způsobuje, že se tu odkazovací výraz chápe spíše jako navazovací. To může vést k náhradě zájmena *to* vztažným navazovacím zájmenem *což* a tím dostáváme další typ závislé uvozovací věty: *Tito mladí lidé, to se ukazuje zcela zřetelně, jsou docela jiní* → *Tito mladí lidé, což se ukazuje zcela zřetelně, jsou docela jiní. Řezáč, o čemž není sporu, vystihl patos a smysl událostí.* Proti větám s navazovacím *ten, to* je u vět s *což* zvýrazněna menší závažnost sdělení.

Vzhledem k tomu, že mezivětné obsahové vztahy mohou být v jednotlivých případech v různé míře zřetelné a jednoznačné, existuje mezi spojeními souvětnými a nesouvětnými („parentetickými") široké přechodové pásmo. Proto příslušné typy jsou probrány i v kap. o syntaxi textu, viz odd. M 1.2.1.

1.2.1.1 Souvětí s obsahovými větami spojkovými

1.2.1.1.0 Propoziční participanty realizované spojkovými obsahovými větami mají větnou formu určenou predikáty základových propozic; především výběr spojky uvozující obsahovou větu je podmíněn významovým typem nadřazeného predikátu, modalitou obsahové věty, popř. dalšími sémantickými i gramatickými faktory, o nichž bude pojednáno u příslušných typů obsahových vět.

Spojkové obsahové věty tak tvoří pevnou syntaktickou jednotu se svými větami nadřazenými. Pevnější závislost obsahových vět na větách nadřazených

ve srovnání s jinými typy souvětí ukazuje též relativní časová platnost vedlejších obsahových vět (nejen spojkových, ale i vztažných). Jejich časové zařazení („absolutní čas") není zpravidla určováno užitím času v nich samých, nýbrž časovým zařazením věty nadřazené. Časové rozdíly ve větách obsahových slouží k vyjádření různého časového poměru děje věty obsahové k ději věty nadřazené. Vedlejší obsahové věty vyjadřují tedy zpravidla jen čas relativní. Přítomný čas slovesa v obsahové větě vyjadřuje současnost jejího děje s dějem věty nadřazené, minulý čas předčasnost a budoucí čas následnost.

Na syntaktické rovině může mít propoziční participant buď podobu větnou, nebo podobu některého druhu nominalizace věty (pokud je možná). Vedlejší věty spojkové mající status propozičního participantu lze zpravidla nominalizovat formou infinitivu nebo dějového substantiva (nikoli však dějovým adjektivem nebo přechodníkem): *Velitel přikázal, abychom čistili zbraně / čistit zbraně / čištění zbraní. Slyšel, že vrzly dveře / vrznout dveře / vrznutí dveří.* Mezi základovými predikátory jsou však rozdíly v tom, zda nominalizaci umožňují a v jakém rozsahu; např. sloveso *dovědět se (dověděl se, že matka přijede / o matčině příjezdu)* nepřipouští nominalizaci infinitivní, některé predikátory (např. *domnívat se*) nepřipouštějí nominalizaci vůbec.

Od nominalizace větného participantu je nutno odlišovat případy substituce propozičního participantu zástupným participantem věcným, který je součástí inkorporované propozice: *Lékař mu doporučil, aby se léčil v lázních / lázně* (sémantickou kondenzaci, viz B 7.1).

Možností nominalizace a substituce větného participantu se od sebe liší obsahové věty spojkové a vztažné. Vedlejší obsahové věty vztažné nelze nominalizovat, v některých případech je lze pouze substituovat věcným participantem: *Neoznámil, kdy přijede → Neoznámil dobu/čas svého příjezdu. Neoznámil, kam jede → Neoznámil cíl své cesty;* podobně: *kde, proč koupil → místo, důvod* ap.

Predikáty, které vyžadují doplnění vedlejší větou v určité formě *(vědět, že . . .; přikázat, aby . . .)*, jsou predikáty s propozičním participantem. Jsou podle způsobu svého vyjádření slovesné, sponové, nebo neslovesné *(škoda, že . . .; možná, že . . .)*. (Za obsahové spojení stejného typu je třeba považovat i případy, kdy obsahová věta je v pozici přívlastku u substantivizované původní věty nadřazené: *Tvrzení, že viníkem je Karel, je absurdní. Neodkladné bylo odpověděti si na otázku, jak psáti o povstání do Národních listů. Dalším jeho cílem snad už tehdy bylo buditi ve Vídeňácích přání, aby se Rakousko ujalo nespokojené země.)*

Sémanticky jsou predikáty s propozičním participantem různorodé. Hlavní jejich skupina vyjadřuje svým významem různé formy myšlení, vnímání a řeči *(myslel, že . . .; dověděl se, že . . .; vzpomněl si, jak . . .; věřil, že . . .; přál si, aby . . .; viděl, že . . .; slyšel, že . . .; cítil, že . . .; řekl, že . . .; ptal se, zda . . .; přikázala, aby . . .; nařídil, aby . . .; psal, že . . .* atd. – Některé jiné predikáty s pro-

pozičním participantem vyjadřují různé emocionálně hodnotící významy: *je dobré, že . . .; je škoda, že . . .; je zbytečné, aby . . .; stačí, aby . . . atd.* – Mnohé predikáty mají význam modální; vyjadřují přímo buď jistotní modalitu: *vím, že . . .; jsem přesvědčen, že . . .; domnívám se, že . . .; je možné, že . . .; je jisté, že . . .; je nepochybné, že . . .; pochybuji, že . . .* atd.; nebo modalitu voluntativní: *je nutno, aby . . .; není možné, aby . . .; jde nám o to, aby . . .* atd.; nebo komunikativní funkci (modalitu postojovou). Predikáty s významem modálním je však možno přiřadit též k tzv. modálním specifikátorům, kam svou funkcí patří (viz E 3.1.0, F 2.1). Ty se jako predikáty maticové propozice jeví toliko z hlediska formálního.

Forma vedlejší obsahové věty je tvořena především spojkou, která ji uvozuje. Bezprostředním kritériem výběru spojky v obsahové větě je sice modalita této věty v širokém smyslu, ale konkrétní druh modálního významu, který se v ní může uplatnit, je určován významovým typem dominujícího predikátu v nadřazené větě. Např. dominující predikát vyjádřený verbem dicendi připouští u své participantní věty přímé nebo nepřímé uplatnění modality postojové, kdežto např. predikát s významem hodnotící kvalifikace způsobuje, že fakt vyjádřený obsahovou větou se chápe z hlediska své reálnosti. Jednotlivé druhy takových přístupů k obsahu závislé věty vedou pak k užití různých spojovacích výrazů.

Z hlediska primární sémantické určenosti formy obsahové věty predikátem věty nadřazené (dominujícím větu podřazenou) lze rozlišit pět základních typů obsahového spojení spojkového:

1. nadřazený predikát s významem komunikování (zejména verba dicendi);
2. nadřazený predikát s významem vnímání;
3. nadřazený predikát s významem vědění a poznání;
4. nadřazený predikát s významem hodnotící kvalifikace;
5. nadřazený predikát s významem jistotní a voluntativní modality.

1.2.1.1.1 Obsahová věta s dominujícím predikátem vyjadřujícím komunikování (verba dicendi) je formována komunikativní funkcí dané výpovědi (viz odd. F 1).

Prostředkem vyjádření této funkce jsou zde především verba dicendi v performativním užití, např. *Zakazuji ti, abys tam chodil. Ptám se tě, zda přijdeš / kdy přijdeš* apod.; viz odd. F 1.3.3.1. Performativní predikát udává přímo komunikativní funkci obsahové věty a zároveň určuje i spojovací prostředek; např. sloveso *zakázat* v souvětí *Zakazuji ti, abys tam chodil* vyjadřuje přímo akt zákazu a vyžaduje podřazenou větu se spojkou *aby*.

V jiných svých tvarech slovesa dicendi performativní platnost nemívají, jejich pronesení není zároveň uskutečněním té činnosti, kterou pojmenovávají.

V těchto tvarech mají platnost referativní: *Zakázal mi, abych tam chodil. Ptal se mě, zda (kdy. . .) přijdu* atp.

Obsahové věty samy komunikativní funkci nevyjadřují, neboť jsou jako podřazené věty přímé výpovědní funkce zbaveny. Tu má jen hypotaktické souvětí jako celek a je zcela určována větou hlavní. Jistá „postojová modalita" se dá připsat samotné vedlejší obsahové větě jen jako výraz toho, že tato věta by byla v primárním promluvovém aktu samostatnou výpovědí s jistou komunikativní funkcí a souvětí s obsahovou vedlejší větou se chápe jako sekundární promluvový akt, jímž se o primárním aktu referuje. Z tohoto hlediska se pak mluví o „nepřímé postojové modalitě" vedlejších obsahových vět a rozlišují se obsahové věty oznamovací, tázací a žádací.

Toto dělení je důležité pro formální utvářenost obsahových vět. Jednotlivé druhy obsahových vět jsou totiž signalizovány (ne vždy jednoznačně) jednak významem nadřazeného predikátu, jednak spojovacím výrazem: oznamovací obsahové věty bývají závislé na predikátech s významem sdělování a bývají uvozeny spojkou *že;* tázací obsahové věty bývají závislé na predikátech vyjadřujících otázku, výzvu k odpovědi a bývají uvozeny spojkami *zda, zdali, -li, jestli;* žádací obsahové věty bývají závislé na predikátech s významem rozkazu, zákazu, výzvy, prosby, varování apod. a bývají uvozeny spojkou *aby (ať).* Některá verba dicendi uvozující obsahové věty jsou specializována na referování o jistém typu komunikativní funkce věty obsahové, např. *oznámil, že . . .; ptal se, zda . . .; přikázal, aby . . .* atd.; jiná jsou polyfunkční a mohou jim být podřazeny obsahové věty s různou nepřímou komunikativní platností: *Volal, že zápas vyhráli* (voláním oznamoval). *Volal, zda zápas vyhráli* (voláním se tázal). *Volal, aby zápas vyhráli* (voláním vyzýval).

S užitím spojky *aby* je nutně spojeno užití kondicionálu, ve větách s jinými spojkami se rozlišuje užitím indikativu nebo kondicionálu různé pojetí obsahu, buď jako fakticky platného, nebo nejistého či jen možného: *Oznámil, že přijede* × *Oznámil, že by přijel.* Pouze v některých případech (u predikátů vyjadřujících pochybnost a sdělování v záporné podobě) je možné užít obou typů morfologické kategorie, aniž se tím povaha významového vztahu mění: *Nevěřím, že přijde / že by přišel* (i když užití kondicionálu nese s sebou odstín možnosti, schopnosti ap.).

(a) Spojkové obsahové věty oznamovací

Jestliže mluvčí oznamuje obsah vedlejší věty jako fakt bez zaujetí stanoviska k jeho pravdivosti nebo reálnosti, užívá se k uvození obsahové vedl. věty spojky *že* + indikativ: *Řekl jsem vám, že jsem teď malým úředníkem v průmyslovém závodě. Předstíral, že je papežovým stoupencem. Je třeba konstatovat, že obě nejvýznamnější poválečné kodifikace k progresívním jevům přihlížejí. Vedoucí ho varoval, že za chvíli přijde ředitel. Petr mě poučil, že to je okresní město* apod.

Slovesa dicendi *(říci/říkat, sdělit/sdělovat, ohlásit/ohlašovat, upozornit/upo-*

zorňovat, šeptat, psát, napsat, (za)telefonovat . . .) tvoří predikáty většinou trojvalenční (jejich tři intenční složky jsou: mluvčí, adresát, informace). Ta slovesa dicendi, která vyjadřují pouze řečovou činnost, a nikoli současně i její cíl, mají u sebe obsahové věty oznamovací se spojkou *že*. Sloves dicendi je však možno užít s významem „žádání", a pak se po nich užívá obsahové věty se spojkou *aby*: *Telefonoval, že přijede* × *Telefonoval, abych přijel / že mám přijet* (o tomto rozdílu srovnej odst. c 1).

Za oznamovací obsahové věty je třeba považovat i věty uvozené spojkami *zda, zdali, -li, jestli*, pokud nejsou vázány na dominující slovesa „ptaní". Vyskytují se obyčejně po záporných slovesech dicendi. Konkurují obsahovým větám s *že*, ovšem s jistým významovým rozdílem: *Neříkal (neoznámil, netelefonoval, nepsal . . .), zda Karel přijede / že Karel přijede.* Ve větě uvozené spojkou *že* se jako obsah toho, co nebylo řečeno, uvádí určitý fakt („Karlův příjezd"), kdežto ve větě uvozené spojkou *zda* týž fakt jako nerozhodnutý (tedy vlastně nerozhodnutost mezi dvěma možnostmi: „přijede" – „nepřijede").

(b) Spojkové obsahové věty tázací

Jsou uvozeny spojkami *zda, zdali, -li, jestli* a jsou u predikátů (většinou trojvalenčních) s významem „ptaní" (někdo se ptá někoho na něco): *ptát se, vyptávat se, tázat se, dotazovat se, položit otázku* apod. Dochází v nich k jakési neutralizaci kladu a záporu, podobně jako v skutečných otázkách (viz F 1.5.2.1, ale též E 2.8.3). Mají většinou charakter nepřímých otázek zjišťovacích: *A všem napadlo zeptat se, zda jejich smrt byla nutná, zda ty mladé životy nepadly zbytečně, planě. Děti se ptaly babičky, nepotřebuje-li sirek. Ptala se mě, jestli by ji zavřeli, kdyby ji zabila.*

Predikátory „ptaní" se mohou stát také slovesa *říci, oznámit, telefonovat, napsat, informovat se* a jiná slovesa s významem „komunikovat", jestliže jsou schopna implikovat význam otázky: *Mezitím telefonovala úseková důvěrnice, zdali trvají na třetí dekádě* (tj. telefonicky se tázala).

(c) Spojkové obsahové věty žádací

Jsou reprezentovány zejména dvěma skupinami vět: (1) závislými větami „imperativními", (2) závislými větami „optativními". Oba tyto typy žádacích vět vyjadřují děj / stav, jehož realizaci si přeje agens/nositel ve větě nadřazené. Protože jde o děje dosud neuskutečněné, užívá se v nich spojky *aby* + kondicionál. U „imperativních" vět je navíc rys „snaha dosáhnout na někom uskutečnění děje", tedy záměrné působení na někoho. Oba typy „nepřímých vět žádacích" jsou dominovány především takovými predikáty věty nadřazené, které vyjadřují verbální projevy vůle.

(1) Žádací obsahové věty „imperativní", tj. dominované slovesy s významem „příkazu" (*poručit / poroučet, přikázat / přikazovat, nařídit / nařizo-*

vat, navrhnout / navrhovat, doporučit / doporučovat, uložit / ukládat, prosit / poprosit, žádat / požádat, nutit / donutit, přimět aj.), mohou být uvozeny vedle spojky *aby* též spojkou *ať* (s indikativem préz. sloves dok. i nedok.): *Otec mi nařídil, abych vynesl smetí / ať vynesu smetí. Poručil svým lidem, aby ho následovali.* Užití spojky *ať* je hovorové.

V některých případech záleží způsob uvození obsahové věty na slovesném vidu predikátu věty nadřazené. Jde o slovesa s významem „silně působit na někoho, aby provedl určitou činnost" (*nutit, přemlouvat, nabádat, naváděť* atd.). Nadřazená věta se slovesem nedokonavým vyžaduje doplnění větou se spojkou *aby: Nutil mě, abych se přiznal.* Dokonavé sloveso v nadřazené větě vyjadřuje děj jako uzavřený, hotový fakt (v minulosti nebo budoucnosti), a připouští tedy vedle spojky *aby* s kondicionálem též věty se spojkou *že* + indikativ, neboť děj věty podřazené vyplynulý z dokonavého děje nadřazené věty může být chápán jako reálný fakt: *Přinutil mě, abych se přiznal / že jsem se přiznal.* V těchto případech však již nejde o žádací věty, neboť věty s *že* nevyjadřují rozkaz, nýbrž referují o tom, co se stalo.

Po predikátech imperativních lze spojku *aby* nahradit spojkou *že*, jestliže se modalita implikovaná ve spojce *aby* + kondicionál vyjádří lexikálně, modálními slovesy: *Nařídil jsem mu, aby byl v osm doma / že musí být v osm doma.* Kategoriální významové rozdíly, které jsou mezi slovesy dominujícími tyto věty, se mohou projevit na výběru modálních sloves, srov. *Poručil mu, aby vynesl smetí → . . . že musí / má vynést smetí* × *Dovolil jsem mu, aby šel ven → . . . že může / smí jít ven* × *Zakázal jsem mu, aby šel ven → . . . že nesmí jít ven.*

Po imperativním nadřazeném slovese může být v obsahové větě uvozené spojkou i modální sloveso *moci*, je-li ovšem v ní vyjádřeno nějaké omezení (příslovci *jen, pouze . . .*): *Ředitel nařídil, že představení se mohou zúčastnit jen žáci osmých tříd* (× *že představení se mají zúčastnit žáci osmých tříd*); *Založil augustiniánský řád kanovníků v Roudnici a nařídil, že jeho členy mohou být pouze rodilí Češi.* Sloveso *moci* + výraz omezení není ve významovém rozporu s imperativním významem slovesa v nadřazené větě, protože vyjadřuje význam „dovolovat něco v jistém omezení", resp. „jisté omezení přikázat".

Jako imperativních predikátorů dominujících obsahové věty žádací se spojkou *aby*, popř. *ať* lze užít i sloves dicendi bez rysu imperativnosti *(říci, oznámit, vzkázat, sdělit, telefonovat, . . .*): *Telefonoval mi, abych okamžitě přijel / že mám / musím okamžitě přijet. A já řeknu dozorci, aby s ním promluvil. Zatelefonuju tatínkovi, ať mi přijde naproti.* Neimperativní slovesa dicendi nepřipouštějí však infinitivizaci obsahové věty: *Přikázal mi okamžitě přijet.* **Telefonoval mi okamžitě přijet.*

(2) Žádací obsahové věty optativní, tj. takové, jejichž dominující predikát má význam „žádání" *(přát si, chtít, toužit, dychtit, snažit se, starat se, usilovat, dbát, . . .*), bývají uvozeny zpravidla jen spojkou *aby: Byl by si přál, aby v první schůzi vystoupil spisovatel známý a oblíbený. On pan Hirsch nikdy nechtěl, abychom o tom mluvili. Přál si, aby posel nebudil přílišnou pozornost.* Jen zřídka a hovorově se může vyskytnout v těchto větách i spojka *ať* (zvl. po slovesích *přát si, chtít*): *Přála si, ať se k ní nastěhuji.*

Tyto věty nelze (na rozdíl od vět po predikátorech imperativních) transformovat na věty uvozené spojkou *že*, v nichž by byl příslušný modální význam vyjádřen modálním slovesem, protože žádné modální sloveso tomuto významu neodpovídá. Avšak u sloves vyjadřujících obavu z uskutečnění děje může stát buď záporná obsahová věta žádací uvozená spojkou *aby*: *(Bál se, třásl se . . .), aby nedostal chřipku* – obsah přání, nebo kladná obsahová věta se spojkou *že* a indikativem: *(Bál se, třásl se . . .), že dostane chřipku* — obsah obavy, co by se mohlo stát.

1.2.1.1.2. V obsahovém spojení s dominujícím predikátem vyjadřujícím vnímání (*vidět, slyšet, cítit . . .*) jsou vedlejší obsahové věty uvozeny zpravidla spojkami *že* nebo *jak*. (a) Souvětí s větami uvozenými spojkou *že* prostě referuje o vnímaném faktu, kdežto (b) souvětí s větami uvozenými spojkou *jak* vyjadřují popis vjemu, z čehož pak vyplývá, že tyto věty vyjadřují zpravidla názorné představování děje (v jeho průběhu, i hotového). Srov. následující příklady:

(a) *Viděli jsme, že nás bouře zahnala k pobřeží. Se zmrazeným úsměvem kněžna vyslechla, že je nutno zůstat. Štěpán cítil, že nemůže polknout.*

(b) *Viděl, jak Jiskra sám krátkým klusem jede k nim. Vtom slyšel, jak řinklo sklo v prvním patře. Cítil jsem, jak se mi čelo svraštilo a jak každá žilka ve mně hraje.*

Vedle spojky *jak* se může vyskytnout knižní *kterak: Bylo slyšet přes síňku, kterak matka s tetou pronajímají pokoj slečně z pošty.*

V případech, kdy nemůže jít o vjem, nýbrž jde o konstatování faktu, spojky *jak* užít nelze: *Viděl, že vlak už stojí na bratislavském nádraží a že ho konduktér zapomněl vzbudit.* Zejména slovesa *vidět* a *cítit* mohou být užita ve významu, který mají slovesa „mentální" typu *poznat, zjistit* apod. V takovém případě lze užít jen obsahové věty se spojkou *že: Ale hned nato všichni zase vydechli překvapením, když viděli, že kůň je ze dřeva* („když poznali, že . . ."). *Okamžitě jsem vycítila, že ho cosi naštvalo.*

Má-li se vyjádřit, že děj je subjektovým participantem vnímán a hodnocen, kdykoli se uskuteční, používá se obsahové věty se spojkou *když: Nevidím rád, když hraješ na kytaru místo učení. Babička nemůže vidět, když její vnuk platí účty.*

K vyjadřování děje zdánlivého se užívá v obsahové větě spojky *jako* s kondicionálem: *I cítí, jako by ji někdo vzal za ruku.*

1.2.1.1.3 Po dominujících slovesech poznání, (ne)vědění apod. se může vyjadřovat zejména to, zda obsah „vědění" atd. je podáván jako fakt, který je určitý, jednoznačný, nebo zda se podává jako něco nerozhodnutého, jako problém. Jestliže se vyjadřuje mentální obsah jednoznačně, signalizuje to spojka

že, která je nejčastějším výrazovým prostředkem ve větách dominovaných predikáty typu *myslet, vědět, vzpomenout si, uvědomovat si, tušit* atd.: *Já si hned myslela, že sem chodíte kvůli tomu. Udivilo ho, že necítí nenávist. Teprve teď si vzpomněl, že měl s sebou vzít psa. Objevil, že po ponoření do kapaliny tato hmota změkne. Hned uhádl, že je to princova nevěsta. Vašátko však v tu chvíli ještě netušil, že to nebylo poslední slovo.*

U dvouvalenčních predikátů vyjadřujících nerozhodnutost, jako jsou např. *uvažovat, váhat, rozhodovat se, přemýšlet, nevědět, nebýt si jist* aj., stojí obsahové věty se spojkami *zda, zdali, -li, jestli: Uvažoval, zda má napsat sestře. Přemýšlím, mám-li to udělat. Nikdo nevěděl, zda mrtvý Prokop byl uložen do rzivé země u Lipan, či zda jeho mrtvola byla rozsápána vranami a psy.*

Tytéž spojky se uplatňují také v obsahových větách po dvouvalenčních predikátech typu „pátrat po něčem, zjišťovat něco": *zkoumat, zjišťovat, zajímat se, zkoušet, kontrolovat, přesvědčit se, dávat pozor, být zvědavý* atp.: *Učitel zjišťuje, zda jsou přítomni všichni žáci. O tom, zda půda na zahrádce obsahuje ještě dost vápníku, zahrádkář se snadno přesvědčí.*

Vedle dominujících predikátů tvořených slovesy, která určitou, či naopak „problémovou" prezentaci mentálního obsahu ovlivňují svým významem, jsou predikáty, které samy způsob, jakým se obsah podává, neurčují. Bylo by po nich možno užít spojky *že* i spojek *zda, zdali . . .*; o výběru z nich rozhoduje to, o který z obou způsobů prezentace mentálního obsahu mluvčímu jde: *Petr ví, že Karel přijede* × *Petr ví, zda Karel přijede* (v druhé větě mluvčí neví nebo vědět nemusí, zda Karel přijede). *Nezáleží na tom, že vyhráváme* × *zda vyhráváme* atp.

Jestliže jsou obsahové věty uvozeny slovem *jak*, je velmi nesnadné vést hranici mezi větami spojkovými a větami vztažnými. Zřetelně spojkové jsou věty po predikátech vyjadřujících údiv (pramenící z velké míry či neobvyklosti něčeho apod.): *Podivil se, jak mnoho černých tváří je ráno v Paříži. Je mi nepochopitelné, jak nás nebozí učitelé naučili číst a psát. A bylo stejně ohromující, jak dovedl prostými slovy vyjádřit otázky umělecké tvorby.*

Za obsahovou spojku, která má však již souvislost se zájmenným příslovcem, lze považovat *jak* v obsahových větách, kde by bylo možno – s jiným významovým odstínem – užít též spojky *že: Vzpomínám si, jak se za ten zpackaný výlet přede mnou styděl. Znovu si uvědomila, jak je tu všechno těsné a tmavé. Však víš, jak snadno ztratí ve tmě rovnováhu. Už poznala, jak těžko se chudým lidem žije.* Na rozdíl od spojky *že*, která by v uvedených větách daný fakt jen prostě uváděla, věty se spojkou *jak* naznačují zároveň hodnocení tohoto faktu ve smyslu kvantitativním („velice" ap.).

V jiných případech se jeví *jak* v obsahových větách jako zájmenné příslovce, které má větněčlenskou funkci a význam způsobový. Příslovce *jak* uvozuje obsahovou větu nespojkovou (vztažnou): *Teď už v tom kriminále mysleli jen na to, jak by se toho zatraceného Marka zbavili. Tak jsem si vzpomněl, jak jsme to dělávali doma s dědečkem;* patří tedy k typu 1.2.1.2.2.

1.2.1.1.4 Po predikátech s významem hodnotící kvalifikace mohou být spojkové obsahové věty uvozeny několika spojkami s různými významovými odstíny.

Hodnocení faktu se vyjadřuje obsahovou větou uvozenou spojkou *že: Škoda, že se mi to povedlo tak brzy. Jim také nebylo lhostejné, že je Jan obkličuje ze severu i z jihu. Byl spokojen, že má sobotní záležitost za sebou. Nejhorší bylo, že se právě vrátil otec. Bylo mu líto, že si na něj nevzpomněli.*

Hodnocení faktu ještě nerealizovaného, ale nějak „aktuálního" se vyjadřuje obsahovou větou uvozenou spojkou *aby: Je škoda, aby takový talent zakrněl. Bude lépe, aby dnes nechodil. Bylo by směšné, abychom se o to hádali.* Srov. se souvětím *Bylo by směšné, kdybychom se o to hádali.* Spojky *aby* se používá, jestliže aktuálně hrozí (resp. je naděje), že k realizaci faktu dojde. Jestliže se však má vyjádřit neaktuálnost hodnoceného faktu, jeho obecné hodnocení bez ohledu na to, zda k němu dojde, nebo ne, užívá se spojek *když, -li, kdyby.* Spojky *kdyby* se používá, jestliže v nadřazené větě je kondicionál, srov. *Nejlepší by bylo, kdybychom šli spolu na ryby* × *Nejlepší bude, když půjdeme spolu na ryby.* Spojky *když, -li,* vyjadřují v těchto souvětích nepodmíněné hodnocení faktu „jako takového", tj. pojatého obecně (neaktuálně): *Horší je, když se nějakého toho zločinu dopustí neodborník. Není spravedlivé, posuzujete-li spisovatele jen ze stanoviska své nové doby. Bylo lepší, když si člověk nic nezačínal.*

Výjimečně se v těchto větách mohou vyskytovat i spojky s významem časovým, má-li být časový význam součástí obsahu vedlejší věty: *Já budu rád, až si vás odvezou ke krajskému soudu.* V takových případech může mít vedlejší věta už smíšený charakter obsahově-adverbiálový.

Predikát nadřazené věty nemusí být vždy sponový (nebo neslovesný). Např. skupina predikátorů s významem hodnocení (reprezentovaná slovesy *imponovat, vyhovovat, hodit se, hnusit se, učarovat, vadit, děsit, působit potěšení / radost . . .*) váže na sebe vedlejší větu se spojkou *že,* ale také se spojkou *když* tam, kde se podává jistý děj, okolnost nebo stav obecně: *Líbí se mu, že píšeš* × *Líbí se mu, když píšeš* (v prvém případě se hodnotí konkrétní fakt, v druhém druh faktu). *Působilo mu potěšení, když mohl kontrolovat slavné vídeňské profesory. Hněvalo ho, když politika od sebe odtrhovala i spisovatele. Ředitelství zoo nevidělo rádo, když hlídači učili svá zvířata nějakým kouskům.*

1.2.1.1.5 Část souvětných spojení se spojkovými obsahovými větami vyjadřuje jistotní a voluntativní modalitu. V nadřazené větě je predikátem *být* s modálními výrazy typu *nutno / nutné, možno / možné, jisto / jisté, zřejmo / zřejmé, vyloučeno / vyloučené, nepochybné, třeba, záhodno* apod. Např.: *Bylo zřejmé, že jeho umíněnost již trvá dlouho. Není možná, aby se takové přání vyplnilo.* Jsou to vlastně souvětí jen formálně. Nejsou výrazem mezipropozičních vztahů, nýbrž nadřazená věta je jen modálním rámcem výpovědi obsažené ve vedlejší obsahové větě a má v podstatě stejnou funkci jako lexikální prostřed-

ky jistotní a voluntativní modality ve větě jednoduché: *Je zřejmé, že situace je velmi vážná / Situace je zřejmě velmi vážná. – Je možno, abychom užili polovodičů / Je možno užít polovodičů / Můžeme užít polovodičů.* (Srov. E 3.1.0, F 2.1.)

Výrazy vyjadřující jistotní modalitu váží na sebe zpravidla věty uvozené spojkou *že* (a), výrazy pro voluntativní modalitu pak věty se spojkou *aby* (b):

(a) *Jsem jist, že na mne nezapomenete. Nebylo pochyb, že jeho poslání bylo vážné. Je zřejmé, že jednotlivé členy kategorie modu nepokrývají oblast jen jednoho KVT. Je zřejmo, že situace je velmi vážná. Bylo mu jasné, že je třeba rozdělit latifundie a dát bezzemkům půdu.*

(b) Pro skrovný počet skutečných literátů a umělců bylo nutno, aby se všichni soustředili v jednom spolku. Je záhodno, aby porodnost stoupala. Je důležité, aby se to už neopakovalo. Je nezbytně nutné, aby se všichni realisticky uvažující lidé sjednotili kolem rozumné a odpovědné linie.

Oba modální významy vyjadřují také slovesné predikáty typu *zdát se, vypadat* apod. nebo slovesa implikující rys ‚vůle'. Zde se nadřazená věta nejeví již vždy jako pouhý modální rámec, neboť sémantiku jejího predikátu nelze zpravidla redukovat na pouhý význam modální. Užívání spojek *že* a *aby* odpovídá opět rozdílu mezi modalitou jistotní a voluntativní: *Zdálo se mi, že liják bubnuje do střechy vozu až s nenávistnou zarputilostí. Vypadalo to, že ani neví, co říká. Rozumí se, že mezi nimi nechyběl Herold. – Dohlížel, aby stavení bylo přesně podle jeho plánů. Nesnáším, aby se mně v takové chvíli někdo smál. Postarala se, abych na ni nezapomněl.*

1.2.1.2 Souvětí s obsahovými větami vztažnými

1.2.1.2.0 Vztažné věty obsahové bývají participanty stejných predikátových struktur jako obsahové věty spojkové: *Každý říká, jaká byla báječná. Jaká byla veselá a statečná a že ji měli všichni rádi. Vynálezce bloudil po železárně a viděl, kolik nových dílen vyrostlo, že se stavějí pudlovny, . . .* Jejich začlenění do základové věty je však jiné. Volba relativa není závislá na predikátu věty nadřazené a je podmíněna strukturou obsahové věty. Vztažné slovo je členem této věty a na rozdíl od spojek není výrazem modality.

1.2.1.2.1 Vztažné obsahové věty tázací vyjadřují obsah toho, co je ve větě nadřazené přímo nebo nepřímo označeno jako otázka. Jde o tzv. nepřímé otázky doplňovací uvozené slovy *kdo, co, jaký, čí; jak, kde, kam, kudy, odkud, kdy, proč, kolik* aj.: *Když se ho paní kněžna ptala, jak se mele, kolik užitku mlýn mu nese, byl ve svém živlu. Ale Sámo prostřednictvím svých sluhů se otázal, odkud Scharius jde, proč přichází a jak je oděn. Pátraly po tom, kde bydlí, s kým chodí, jakou má ráda barvu.*

Jistotní nebo voluntativní modalita vedlejší tázací věty se vyjadřuje v ní užitím kondicionálu nebo prostředků lexikálních stejně jako v otázkách přímých: *Greggs už nevěděl, co by mu povídal / . . . co mu má povědět. Často si na Matějíčka vzpomínala, kde je mu asi konec.*

Tázací vztažné obsahové věty mohou být souřadně spojeny s větami spojkovými: *Ptala se jí, proč je tak divná a je-li jí něco.*

1.2.1.2.2 Obsahové věty vztažné netázací se vyskytují nejčastěji po slovesech mluvení, myšlení, vnímání a sdělování. Příslušné obsahové věty vyjadřují pak obsah těchto mentálních a řečových dějů a stavů, resp. sdělovanou informaci; po predikátech hodnotících a modálních vyjadřují tyto věty hodnocenou, resp. modalizovanou informaci: *Již věděl, co ho sem přilákalo. Jak jsem reformoval gymnázium, čtenář už ví. Kdo to neviděl, ten neuvěří, jaká je to práce. Já vám povím, jak a proč se tam to rčení zavedlo. Ať poví, co si myslí! Ukažte nám, kde to bylo. Hádáme se tu, odkud asi je támhleta záře. Ukážeme, co umíme! – Není mu vhod, co a jak se tu děje. Je to zajímavé, na co vše se nepřijde. Je zřejmé, kdo to udělal.*

Netázací obsahové věty vztažné podávají informaci explicitní, ale (z hlediska příjemce textu) neúplnou, neboť vztažné slovo nebo příslovce (které zde nemá platnost tázací) jen naznačuje sémanticky prázdný rámec („osoba", „místo" ap.) informace, aniž ji přímo pojmenovává. Mezi větami typů (a) a (b) není však ostrá hranice: *Odhadoval, za jak dlouho asi by se někdo odvážil zasednout na jeho místo.*

Pozn.: Vztažné obsahové věty uvozené vztažnými zájmennými příslovci mohou vyjadřovat obecně též některý z adverbiálních významů, např. časový: *Slyšel, kdy vrzly dveře* (srov.: *Slyšel, že / jak vrzly dveře*). Jsou to věty obsahově adverbiálové. Ve větách časových se mohou přitom uplatnit i některé časové spojky: *Slyšel, když vrzly dveře. Nikdo nečekal, až bude vyvolán.*

1.2.2 Propozice popisně pojmenovací

V propozicích popisně pojmenovacích není jev mimojazykové skutečnosti pojmenován výrazem primárně pojmenovacím, nominálním, nýbrž „popsán" větnou výpovědí, tj. explicitně vyjádřenou propozicí (např. místo přímého pojmenování *zbabělec* se užije věty *(ten), kdo se bojí*). Často to bývá v případech, kdy daný jev nelze dost dobře pojmenovat jinak. Takto lze pojmenovávat především entity předmětné povahy, proto příslušné výrazy, a tedy i věty, které je vlastně uvedeným způsobem substituují, mívají povahu substantivní a participantní. Není však vyloučeno, aby byly takto pojmenovávány i entity jiné; najdeme tudíž mezi realizacemi popisně pojmenovacích propozic i věty adjektivní a adverbiální, pokud ovšem příslušná pozice je natolik těsně sémanticky včleněna do větné struktury maticové, aby odpovídala kritériu in-

korporace (viz 1.2.0). Z principu inkorporace pak též vyplývá, že popisně pojmenovací propozice obsazují převážně pozice valenční (základové).

1.2.2.1 V souvětných spojeních jsou realizací těchto propozic především substantivní vztažné věty subjektové a objektové, uvozené relativy *kdo, co*, která mají u sebe zpravidla (ne však nutně) opěrné zájmenné výrazy: *(Ten) kdo se bojí, nesmí do lesa. Nevěř tomu, kdo lže. Co se vleče, neuteče. Trvá i to, o čem už nevíš.*

Věty substantivní se mohou souřadně spojovat se substantivy ve stejné větněčlenské funkci (obdobně to platí o jiných slovních druzích, srov. 1.2.2.2): *Tak možno posuzovat současníka, ale nikoli toho, kdo patří historii. Ptal se jich na běh života a dále na to, co zaslechli od svých příbuzných.*

Věty uvozené relativem *kdo* označují obecně osobu, věty uvozené relativem *co* ostatní jevy skutečnosti.

Větněčlenská funkce vedlejší věty popisně pojmenovací nachází výraz ve tvaru opěrného zájmena *ten, to* v nadřazené větě. Jeho přítomnost však nebývá nutná. Fakultativnost, nebo naopak obligatornost opěrného zájmena je závislá na řadě podmínek. Není-li v nadřazené větě predikát, který uvozuje obsahové věty, může opěrné zájmeno chybět za podmínky, že by opěrné zájmeno a relativum byly v témž pádě a čísle: *Kdo se nesrovnává s chlebem, nesrovnává se s lidmi. Kdo se tam chce dostat, musí prostě volit jeden z těch vlaků. Co se vleče, neuteče. Už jsem mu vrátil, co jsem mu dlužil.*

Opěrné zájmeno vynechat nelze, jestliže se právě jen na něm vyjadřuje číslo a pád větného členu představovaného relativní větou: *Nehněval se na toho, kdo před ním neklekl. Koho já chytnu, tomu nezůstane celá kostička v těle. Měl hojně toho, co nám chybělo. Na tom, co zůstalo venku, bylo teď plno prachu.*

Opěrné zájmeno může někdy zůstat nevyjádřeno – obyčejně v hovorových projevech nebo v ustálených případech –, i když není tvarová shoda mezi ním a relativem. U vedlejších vět uvozených relativem *kdo* to bývá v subjektové funkci: *Komu se nechce, (ten) ať nechodí! Komu není shůry dáno, v apatyce nekoupí.* U vět uvozených relativem *co* i v objektové funkci: *Čemu se v mládí naučíš, ve stáří jako když najdeš.*

Je-li v nadřazené větě predikát implikující obsahovou větu, je přítomnost opěrného zájmena diferencujícím prostředkem mezi obsahovým a předmětnostním pojetím vedlejší věty. Věty bez opěrného zájmena chápeme jako vztažné obsahové, věty s opěrným zájmenem jsou pak výrazem popisně pojmenovací propozice a označují osoby a věci; např.: *Viděli, kdo na tebe střílel* × *Viděli toho, kdo na tebe střílel. Ptala se, co jsem přinesl* × *Ptala se na to, co jsem přinesl.*

V podřazených větách subjektových a objektových jsou opěrnými zájmeny vedle zájmena *ten, to* (nikoli ženská podoba *ta*, neboť nemůže stát u věty uvo-

zené „mužským" relativem *kdo;* o spojeních typu *ta, která, ta, co* . . . viz v odd. 2.4.1.1 o determinaci zájmen) mužské podoby zájmen *každý, sám, všichni* a neutrální forma *vše(chno).*

Věty subjektové: *Kdo lže, ten krade. Každý, kdo šel kolem, mohl ji vidět. A ten, kdo zůstal sám, rychle se hleděl obklopit čeledí a otroky. Jinak soudí o spravedlnosti ti, kdo žalují, a jinak ti, kdo jsou obviněni. Všichni, kdo tady žijí a pracují, jsou tu rádi. Nastalo to, co každý očekával a čeho se slečna Elis strachovala. Ale neminulo ho to, co ho minout nemělo.*

Věty objektové: *Na toho, kdo tím hlasem ve mně a ke mně mluvil, jsem spoléhal. Bude dána přednost těm, kdož se zasloužili v národně osvobozeneckém boji. Měl hojně toho, čeho oni postrádali. Bylo popsáno mnoho stránek o tom, k čemu asi sloužil. Já dělám zlaté korunky. Každému, kdo přijde. A kdo ukáže, že má čím zaplatit* (s parcelací). *Pracovní nadšení zachvacovalo všechny, kdo byli kolem Edisona.*

Pokud jde o členy nevalenční, substantivní povahu může mít vedlejší věta atributivní, v pozici nekongruentního přívlastku *(Nahoře je stanoviště toho, kdo na terasy a zemědělství celého kraje dohlížel),* okrajově též adverbiále, např. ADVCaus *(Nenávidí nás také za to, čeho jsme se nedopustili).*

1.2.2.2 Věty vztažné adverbiální, vyjadřující popisně pojmenovací propozici, plní funkci komplementu adverbiálového typu; (a) nejčastěji ADVLoc: („kde?") *Budu musit bydlit tam, kde seženu byt. Jen tam je skutečná láska, kde panuje přátelství;* („kam?") *Zavedl ho kamsi, kde už na něj čekali. Octl se tak v místech, kam by se byl jinak stěží dostal. Polož to tam, odkuds to vzal. Zavítal do míst, kde trávil své mládí;* („odkud?") *Unesli ho z místa, kde se pokládal za zcela bezpečného;* („kudy?") *Projel, kudy to šlo;* – (b) řidčeji ADVTemp: *Zápas trval vždy tak dlouho, dokud jeden z nich nepadl;* – (c) ADVMod *(tak) – jako* + kondic. nebo *(tak – jak): Jednal, jako by mu všechno patřilo. Zacházeli s ním, jako by jim na jeho životě nezáleželo. Žil, jak se dalo;* – (d) ADVCom *(jak): Zastihl ji, jak se právě česala* (srov. křížení propozic, 1.3.1). – Obdobný charakter mají ovšem i vedlejší věty místní s platností nevalenční (neparticipantní), jako *Kde jsme se koupávali, (tam) je teď staveniště* (srov. též 1.4.1.1); v gramatikách bývají určovány jako příslovečné věty místní (tedy ve smyslu mezipropoziční závislosti).

1.2.3 Propozice ve funkci kvalifikačního komplementu

Kvalifikují participant v pozici subjektu nadřazené věty. Tyto podřazené věty mají charakter adjektivní nebo adverbiální a bývají uvozeny spojkou *jakoby* s kondicionálem (vyjadřují totiž děj/stav zdánlivý). Např.: *Vypadal, jakoby byl*

po nemoci / jakoby byl těžce nemocný. Připadala si, jakoby se byla znovu narodila. Pavel vyhlížel, jakoby se ho to vůbec nedotklo. Cítil jsem se, jako bych byl procitl z těžkého snu.

1.3 KŘÍŽENÍ A SPLÝVÁNÍ PROPOZIC

1.3.1 Křížení propozic

O křížení neboli průnik propozic jde, jestliže se dvě větné propozice kříží tak, že některý participant jedné z nich v jisté své sémantické roli je referenčně totožný s některým participantem druhé propozice v roli jiné. Jde tedy o „překrytí" dvojí participantní role referenčně totožného participantu: *Viděl Karla, jak vchází / vcházet / vcházejícího* ← *Viděl Karla* + *Karel (právě) vcházel.* Jedna z těchto propozic má pak platnost komitativního adverbiále, ADVCom (zvané v jiných mluvnicích „volný doplněk", viz odd. C 4.5), je-li vyjádřena větně, podřazené (vedlejší) věty komitativní.

Na rozdíl od průniku propozic je průnik vět záležitostí jen gramatické realizace vztahu větných propozic, je záležitostí jen roviny formálně gramatické. Nesmí nás mýlit to, že v obou případech jde povrchově o elizi opakující se, totožné části. „Průnik" vět lze s elipsou opakujících se výrazů přímo ztotožnit, kdežto při průniku propozic je vyjádření participantu pouze v nadřazené větě projevem vzájemného proniknutí propozičních struktur a ne projevem promluvové realizace vztahu. „Průnik" vět je celkem běžný způsob spojení větných realizací propozic, které mohou být v různých mezipropozičních vztazích, např. ve vztahu sémantické paralelnosti *(Karel sedí* + *Karel čte* → *Karel sedí a čte)* nebo ve vztahu mezipropoziční sémantické závislosti *(Karel nepřišel* + *Karel je nemocen* → *Karel nepřišel, protože je nemocen).*

Křížení dvou propozic vyjádřených větně (tj. větné vyjádření ADVCom) přichází v úvahu jen u dvou jeho podtypů, lišících se i po stránce výrazové:

(a) Věta nadřazená obsahuje predikát „vnímání", podřazená věta v platnosti ADVCom vyjadřuje nějaký děj/stav. „Překrývající se" role obou referenčně totožných participantů jsou ‚vnímaný předmět' v pozici komplementu nadřazené věty a ‚agens' nebo ‚nositel' v pozici subjektu ve větě komitativní. Tato věta komitativní může být nominalizována do podoby infinitivu nebo dějového adjektiva, např.: *Viděli Karla, jak vcházel / vcházet / vcházejícího.* Věta komitativní je tu výhradně v postpozici a neodkazuje se na ni odkazovacím slovem ve větě nadřazené.

Souvětí *Viděli Karla, jak vcházel* je významově blízké souvětí typu *Viděli, jak Karel vcházel,* ale strukturně se od sebe oba typy liší, což se při větněčlenské klasifikaci začleněných vět jeví jako rozdíl mezi větou komitativní a větou objektovou. Rozdíl je i z hlediska vztahu propozic. V souvětí s větou komitativní je pozice objektového komplementu nadřazené věty obsazena substantivem v akuzativu; souvětí tohoto typu tedy nevzniká inkorporací jedné propozice do druhé, jako je tomu zejména v souvětí s větou obsahovou. Souvětí s větou komitativní vzniká částečným překrytím

dvou propozic: participant ‚vnímaný předmět' první propozice je totožný s agentem/nositelem druhé propozice, což umožňuje závaznou elizi substantiva (resp. zájmena) realizujícího tento participant v závislé větě, a predikát závislé věty se shoduje se substantivem (resp. zájmenem) nadřazené věty ve funkci objektové. Spojovací výraz (spojka *jak*) přitom hraje méně závažnou roli; je především prostředkem hypotaxe a teprve v druhé řadě přispívá k realizaci komitativní funkce. Lze totiž užít též jiných spojovacích výrazů, např. v našem hořejším příkladě spojky *že: Viděli Karla, že vcházel (Viděli, že Karel vcházel).* Protože toto souvětí vychází ze stejného mezipropozičního vztahu jako souvětí se spojkou *jak*, je rovněž komitativní, ale představuje jeho periferněji typ, protože spojka *že* nevyjadřuje na rozdíl od *jak* významový odstín názorného vnímání (viz již 1.2.1.1.2).

(1) Komitativní vedlejší věty uvozené spojkou *jak: Díval se na ni, jak si na okraji postele masíruje naběhlé klouby nohou. Zahlédl již krajského dragouna, jak se zastavuje u kočáru. Slyším Karla, jak hraje na klavír. Když jsem je viděl, jak dnes večer po tom výbuchu dělají kruh kolem dokola, měl jsem srdce v krku. Našel pana radu, jak je ponořen do spisů* (ve slovese *našel* je tu smyslové vnímání implikováno).

Vedle neutrální spojky *jak* je *kterak* knižní a *an* zastaralé: *Několik výrostků jdoucích mimo jeho pelech ho zahlédlo, kterak hledí do zrcadla. Poprvé ho sousedé spatřili, an měl klobouk na hlavě.*

(2) Komitativní věty uvozené jinými spojkami než *jak* (periferní typ): *Slyším Karla, že hraje na klavír. Najednou si povšimla Míti, že ještě nedošel* (méně obvyklé než obsahové spojení: . . . *povšimla, že Míťa* . . .).

Zřídka se vyskytují i další spojky, vnášející další významové (též modální) odstíny: *Nikdo ho neviděl, aby/že by se s někým družil. Nebyla zvyklá nehybně se dívat na lidi, když mají naspěch.*

Protože se souvětné spojení, které je výsledkem křížení propozic, neliší od souvětných spojení jiných typů spojovacími prostředky, může být souvětná i větná realizace křížení propozic (např.: *Neviděl Věru, že by opouštěla školu. Neviděl Věru opouštět školu*) podobná souvětné i větné realizaci inkorporačního vztahu propozice základové a participantní (např. *Přinutil Věru, aby opustila školu. Přinutil Věru opustit školu*). Tato povrchová shoda, která je však výsledkem různého mezipropozičního vztahu, nastává proto, že některé predikáty vyžadují dvojí pravovalenční doplnění (např. *přinutit koho k čemu*) takové, že jeden z participantů je věcný a druhý propoziční.

Zcela na periferii komitativních vět (jde již o přechod k větám atributivně determinačním) jsou vedlejší věty uvozené vztažným zájmenem *který*, determinující volně předmět smyslového vnímání ve větě nadřazené: *Viděl Karla, který vcházel.* Jejich silně atributivní povahu ukazuje také nerelativní užití času na rozdíl od skutečných komitativních vět, které se v tomto ohledu chovají jako věty obsahové.

(b) Věta podřazená zaujímá pozici ADVCom jakožto nepřímé pojmenování stavu (vlastnosti) v strukturách typu *Karel vrátil knihu ušpiněnou (← Karel vrátil knihu + Kniha byla ušpiněná): Karel vrátil knihu takovou, jakou ji dostal.* I když takováto vedlejší komitativní věta bývá v této variantě křížení propozic také většinou v postpozici, není to větosled jedině možný: *Jak si nový život*

utvoříme, takový ho budeme mít. Formálně se tento podtyp křížení propozic odlišuje od prvního i pravidelnou přítomností odkazování v nadřazené větě. Vedle odkazovacího *takový* se vyskytuje i *tak: Lidé ho potkávají v Sucharském lese. Tak, jak ho znávali, dokud ještě žil u otce v chýši: černookého.*

1.3.2 Splývání propozic

Jako „splývání propozic" můžeme označit takové jejich překrytí, při němž je predikát jedné propozice sémanticky doplněn, obohacen predikátem propozice druhé. K tomuto splývání dochází za podmínky referenční totožnosti agentu/nositele obou propozic. Přitom predikát první propozice je dějový, druhé nedějový. Aby se predikovaná vlastnost mohla stát významovým doplněním predikátu dějového, musí být s tímto dějem slučitelná; srov. *Karel vešel do místnosti bledý*, nikoli však **Karel vešel do místnosti starý* (nemožnost charakterizovat jednorázovou akci někoho jeho relativně trvalým stavem). Jak vidět, jde o adverbiále komitativní (ADVCom, v jiných mluvnicích „volný doplněk") u subjektu (viz C 4.5.11): *Karel se vrátil nemocen* ← *Karel se vrátil* + *Karel byl nemocen.* Souvětná realizace je tu však poměrně velmi vzácná; větně vyjádřené ADVCom slouží převážně nepřímému pojmenování nějakého stavu:

(a) k vyjádření totožnosti nebo podobnosti nějakého přímo nepojmenovaného stavu (vlastnosti) s tím, který měl subjektový participant dříve, který míval obvykle apod.: *Karel se vrátil takový, jakého jsme ho znali před lety;*

(b) k vyjádření stavu totožného se stavem, v němž se subjekt nalézá: *Míťa se probudil a rozespalý, jak byl, volal ochraptělým hlasem za Toníkem. Lehl si tak, jak byl, v tričku a trenkách na kavalec;* přímé vyjádření vlastnosti větou vedlejší je řidší: *A jak byl široký, valil se do hospody;*

(c) k vyjádření stavu, který subjekt má za děje: *Hudec, jak byl rozjařen tím, že je u cíle, a také horkým pokrmem, v neodolatelné potřebě mladé sdílnosti přinesl z vozíku své plány a modely.*

Spojovacími výrazy jsou spojka *jak* nebo zájmeno *jaký*. Odkazování slovem *tak* nebo *takový* není nutné.

1.4 VZTAŽENÍ PROPOZICE K OBSAHU NOMINÁLNÍHO VÝRAZU

1.4.0 Mezi propozicí a obsahem výrazu substantivního (substantiva, jeho náhrady, substantivní fráze nebo i substantivní věty) je vztah (1) determinační, a tedy dominační, což je případ častější (1.4.1); (2) některý z vztahů adordinačních (1.4.2).

1.4.1 Větná propozice determinující

1.4.1.0 Tato propozice je typicky vyjadřována atributivní větou rozvíjející substantivum nebo substantivní frázi v kterékoli větné pozici (viz též C 5.2). Je začleněna do propozice, jejíž je dominující substantivní výraz složkou *(Člověk, který nekouří, hodně ušetří).* Atributivní věta může však rozvíjet i substantivní výraz mající platnost větného ekvivalentu; nejčastěji se tak tato věta stává součástí různých názvů: *Muž, který se směje* (titul románu). Vedle substantivních výrazů mohou takovouto větu dominovat i některé jiné výrazy substantivní platnosti, substituty substantiva, především zájmena: *My, kteří nekouříme, hodně ušetříme. Jeho „ano", které bylo proneseno s velkou opravdovostí, všechny přesvědčilo.*

Podobně jako u determinace vyjádřené nevětně, lze i u determinace větné lišit determinaci:

(a) restriktivní — je vyjadřována vedlejšími větami omezovacími, tj. větami, které zužují extenzionální platnost determinovaného výrazu, např. *Člověk, který nekouří, hodně ušetří* (říká se, že ušetří jen ten člověk, který nekouří, nekuřák, nikoli člověk vůbec)

(b) nerestriktivní – tato determinace zužující platnost nemá, nýbrž jev, který je substantivem, resp. zájmenem už identifikován, charakterizuje nějakým dalším rysem; takové vedlejší věty se nazývají charakterizační: *Má matka, která umí francouzsky, tlumočila nám, co ti lidé chtějí. Já, který nekouřím, hodně ušetřím.* Srov. C 5.6.1.

Co do uvozovacích prostředků se věty omezovací a charakterizační mezi sebou neliší, zpravidla je to vztažné zájmeno *který* nebo *jenž*; omezovací věty mohou však mít před substantivem kataforická zájmena *ten, takový* (vždy s větným přízvukem): *(Ten / takový) člověk, který nekouří, ušetří. Správná je (ta / taková) odpověď, která zahrnuje všechny dílčí případy,* kdežto charakterizační věty se jménem, které determinují, takto korelativně spojovány nebývají: *Déšť, který stále houstl, nám začínal být velmi nepříjemný.* Restriktivní nebo nerestriktivní charakter věty je však často závisiý na kontextu; např. v souvětí *Pan rada šel ke kabátu, v kterém strážník nenašel žádné doklady, a pečlivě jej znovu ohmatal* je možno atributivní větu interpretovat obojím způsobem, neznáme-li kontext; kdybychom však do nadřazené věty dosadili kataforické zájmeno *(. . . k tomu kabátu, v kterém . . .),* jevila by se atributivní věta jednoznačně jako restriktivní. – Existuje též determinace přirovnáním. Ta vypovídá nejen o jevu označeném determinovaným substantivním výrazem, nýbrž též o nějakém jiném jevu téže třídy, např.: *Mnozí lidé mají o tom takové / totéž / stejné mínění, jako mám já* („moje mínění a mínění jiných o této věci je stejné").

Pokud jde o způsob připojení, determinující propozice má nejčastěji formu

(a) vztažné vedlejší věty; vedle toho se může vyjádřit (b) spojkovou vedlejší větou (c) větou připojenou asyndeticky (d) větou připojenou parataktícky.

(a) Podstatu relativizace věty lze vystihnout např., vyjdeme-li ze spojení dvou vět, z nichž každá obsahuje nějaký substantivní výraz mající v obou větách touž referenci (týž denotát). Např.: *Tady je ta kniha. Tuto knihu jsi mi půjčil před týdnem.* Druhou větu můžeme relativizovat tím způsobem, že koreferenční substantivní výraz nahradíme relativním zájmenem v té pádové formě, jakou mělo nahrazované substantivum (tj. jak to vyžaduje struktura věty, jejímž je relativum členem): *kterou jsi mi půjčil před týdnem.* Relativní zájmeno svou funkční podstatou jednak zajišťuje totožnost reference (zájmeno poukazuje k témuž jako substantivum, k němuž je vztaženo), jednak má funkci hypotaktickou, tj. podřazuje svou větu větě první tím, že suspenduje její platnost samostatné výpovědi a degraduje ji na pouhou součást fráze (atribut) věty nadřazené. Dominační vztah mezi substantivem a jeho atributivní větou je pak vyjádřen tím, že relativum v této větě přejímá kategorii rodu a čísla od tohoto substantiva (tj. shoduje se s ním v těchto kategoriích). To, že relativum i substantivum si zachovávají svůj vlastní pádový tvar (nepřizpůsobují se navzájem, nedochází k pádové shodě), vyplývá z toho, že zůstávají členy svých vět a plní své rozdílné sémantické role v nich.

Z hlediska vztahů na úrovni propoziční lze říci, že jde vlastně o jistý druh vzájemného křížení propozic a že užití relativizace je možné tehdy, jsou-li splněny tyto dvě podmínky: (a) obě větné propozice obsahují referenčně totožné složky, (b) tyto složky jsou vyjádřeny výrazy substantivními. Relativizací jedné z větných propozic se dosahuje jejího „upozadění" tím, že je inkorporována do propozice druhé. Do takto široce pojaté relativizace jsou zahrnuty i případy vět pseudodeterminačních (viz 1.4.1.2), tj. takových, které denotát dominujícího substantiva necharakterizují ani neidentifikují, na něž se tedy nemůžeme ptát otázkami „jaký?" nebo „který?". Proto „pravé" vedlejší relativní věty atributivní (probírané zde v odd. 1.4.1.1) musí splňovat ještě podmínku omezující užití relativizace právě na tento vztah atributivně determinační.

Vedle takovýchto „pravých" vedlejších vět vztažných existují nepravé vedlejší věty vztažné. (Přívlastek „nepravé" se týká výrazu „vedlejší (věty)"; vztažné věty to jsou nepochybně.) Věty typu (*Z druhé strany přiběhl pes,*) *který se dal do štěkání* jsou skutečně vztažné věty, nejsou to však pravé věty podřazené, neboť nejsou začleněny do propozic vyjadřovaných větami nadřazenými. Mají tedy jen formu podřazených vět, nikoli též jejich funkční pozici. Proto na ně nelze odkazovat v nadřazené větě odkazovacími zájmeny nebo příslovci a relativum v nich plní jen funkci anaforickou.

K větám vyjadřujícím determinující propozice lze přiřadit jen některé druhy nepravých vedlejších vět vztažných; nazýváme je věty pseudodeterminační (viz o nich v 1.4.1.2). Tyto věty se k substantivu nadřazené věty vztahu-

jí jen formálně, ale nemají platnost jeho atributivní charakteristiky, nýbrž vyjadřují další rozvedení děje, resp. děj následný. Jsou projevem tendence ke kondenzovanému vyjadřování dějů.

(b) Spojkové vedl. věty determinující jsou obvyklé v platnosti přirovnávací a bývají uvozeny spojkami *jako, jako když: Člověk, jako jsem já, nemůže takovou práci dělat. Byl to takový šramot, jako když myši ťapou po podlaze.* — V jiných případech bývá atributivní spojková věta vázána na jistou ustálenou konstrukci, např. věta se spojkou *aby* je závislá na substantivu nadřazené věty záporné vyjadřující neexistenci *(Není šprochu, aby na něm nebylo pravdy trochu. Nebylo jediné soboty, aby Anna nenalezla v bytě něco nového)* nebo je úplně frazeologizována *(Náš tatík byl člověk, aby ho pohledal. Máte lidi, že jsou nenechaví).*

Pozn.: Také některé spojkové věty atributivní své dominující substantivum nedeterminují. Jsou výsledkem substantivizace predikátu, takže se jím dominovaný valenční člen mění na jeho valenční atribut: *Představoval jsem si, že ležím . . .* → *Představa, že ležím . . . Je jisté, že nepřijde* → *Jistota, že nepřijde . . .* (viz odd. C 5.1). – Řídce se vyskytující spojkové věty, které se vztahují k substantivům, jež ze sloves odvozena nejsou, se dají dílem vyložit ovlivňujícím působením významově příbuzných spojení s dominujícími substantivy deverbativními *(Podepsal revers (prohlášení, závazek, slib . . .), že zanechá pití),* dílem elipsou přísudkových výrazů v nadřazené větě *(Chlapec (hezký tak), že se na něho až srdce třese. Zimu (tak velkou), že by řeka zamrzla až na dno, nepamatují).* – Jindy jde o substantiva velmi obecného významu, která nutně vyžadují atributivní rozvití (viz C 5.8): *Okolnost, že jsme došli tak daleko, je . . . Příležitost, abych se oženil, se mi naskytla několikrát. Ta perspektiva, že od oltáře půjde do lapáku, ho nijak zvláště nenadchla. V okamžicích, když jsem se díval na obraz, neviděl jsem v obličeji umírajícího výraz mnišského fanatismu* (dnes se tu však obvykle užívá vztažného příslovce *kdy*).

(c) Determinace se někdy vyjadřuje formou méně sevřenou, asyndeticky. To, že asyndeticky připojená věta významově determinuje substantivum, za nímž bezprostředně stojí, projevuje se možností její změny ve vedlejší větu vztažnou dosazením příslušného relativa: *Byl jednou jeden chalupník, jmenoval se Klapzuba* (srov.: *který se jmenoval Klapzuba*). *Znal jsem člověka, měl jenom půlku plic. Ten sultán měl jedinou dceru, Zubejda se jmenovala. Karla chodila do závodního ústavu, tam se naučila šít.* V determinující větě se determinovaný člen může vyjádřit, je-li to nutné z konstrukčních důvodů, zájmenem: *V bohaté vsi sloužil u rychtáře sirotek, říkali mu Matěj.*

Asyndeticky připojená věta, která nevyjadřuje charakterizaci denotátu dominujícího substantiva, nýbrž další děj vztahující se k němu, je obsahovým ekvivalentem nepravé vedlejší věty vztažné (viz 1.4.1.2): *Vytlačil jsem z kolny čézetku, chytila na první našlápnutí. A pod tím měl košili, tu doktor roztrhl.*

Zatímco „relativní" asyndetické spojení lze převést lehce ve spojení textové *(Byl jednou jeden chudý chalupník. Jmenoval se Klapzuba),* asyndetické spojení mající paralelu ve spojení „spojkovém" *(Rozpor názorů a myšlenek o světě řešíme poznatkem: oči nás klamou)* takto mechanicky v spojení textové převést nelze.

(d) Determinující propozice vyjádřená větou parataktícky připojenou se liší od případů sémantické paralelnosti propozic tím, že propozice v parataktícky připojené větě konkretizuje jen denotát substantivního výrazu na konci předcházející věty, nevyjadřuje vztah k celé předcházející propozici. Indikátorem determinace (ne vždy spolehlivým) je v tomto typu ukazovací zájmeno nebo zájmenné příslovce, které následuje po souřadicí spojce *a: Byl jednou jeden chudý chalupník, a ten se jmenoval Klapzuba. Vzala ho s sebou do světnice, a tam bylo velice pěkně.* Není-li ukazovací zájmenný výraz přítomen, lze ho lehce doplnit: *V jedné dědině žili za dávných časů manželé a neměli dětí (... a ti neměli dětí).*

Pokud druhá věta vyjadřuje následný děj, odpovídá nepravé vedlejší větě vztažné a nevyjadřuje skutečnou determinaci: *Řekl jsem to jinému a ten to asi donesl za bránu.*

1.4.1.1 Pravé vedlejší věty vztažné (vyjadřující determinující propozici)

Pravé vedlejší věty vztažné jsou věty atributivní; ty se rozdělují na (1) věty determinující substantivum nebo jiný výraz substantivní povahy a na (2) věty determinující substantivní nebo substantivizované zájmeno. U vět typu (2) se nedá užít korelativního spojení a jejich atributivnost je méně výrazná, takže se některé jejich typy interpretují i jinak.

(1) Vztažné věty determinující substantivum (nebo jiný výraz povahy substantivní kromě zájmena) vyjadřují (a) vlastní kvalifikující atributivní determinaci, (b) atributivní determinaci charakteru okolnostního. Oba typy se liší i způsobem uvození: typ (a) je uvozován vztažnými zájmeny, typ (b) vztažnými zájmennými příslovci nebo příslovečnými pády vztažných zájmen (zvl. předložkovými).

(a) Vlastní, kvalifikující atributivní determinace substantiva větou se realizuje nejčastěji vztažnou vedlejší větou uvozenou zájmenem *který*, následující co nejtěsněji za substantivním výrazem, který determinuje (je-li dominující substantivum rozvito postpozitivním přívlastkem, stojí relativní věta až za tímto celým rozvitým výrazem); věty omezovací mohou mít v nadřazené větě kataforicky užitá odkazovací zájmena *ten, takový* v této funkci vždy nesoucí větný přízvuk: *Kuřák, kterému k ukojení jeho nikotinové vášně „stačí" denně dvacet cigaret, spálí ročně 116.800 čtverečních centimetrů papíru. Ukázali jsme si, že jakákoli jiná osnova nedává možnost takové vědecké práce, která by pronikala stále hlouběji k podstatě naší otázky.*

Synonymní se zájmenem *který* je knižní zájmeno *jenž: Představuje mne nadporučíkovi, jenž se zatím vzpamatoval a podává mi ruku.* Zájmeno *jenž* nemá

knižní charakter v mnoha pádech, zvl. předložkových. *Na své čtvrté cestě narazil na kontinent, o němž věřil, že je to Indie.* Je-li vztažné zájmeno determinující substantivum v příslovečném pádě (zvl. předložkovém), nabývá atributivní determinace okolnostního charakteru (viz níže).

Ve funkci vztažného zájmena přivlastňovacího se užívá podob *jehož, jejíž, jejichž: Naddůlní Chytil, jehož tvář byla celá stažena námahou, se narovnal. A pocítil také v onu chvíli tíhu, ležící nad mrtvou vesnicí, jejíž chlévy už před několika dny vyrabovali vojáci. O řadu let později tu přistál koráb s uprchlými francouzskými hugenoty, jejichž krev tak hojně potřísnila rodnou zemi.*

Vedlejší věty uvozené vztažným zájmenem *jaký* vyjadřují především druhovou kvalitu denotátu dominujícího substantiva tím, že upozorňují na jeho shodnost (obdobnost, podobnost) s jistým druhem jevů. Na rozdíl od zájmen *který* a *jenž* se proto nemusí shodovat se singulárovým substantivem v čísle: *Všiml si, jak pod jedním kavalcem, vycpaným slámou, čouhá taška, jakou nosí instalatéři. Pan rada z té kapsy vytáhl nůž. Takový, jaké teď přicházely do módy.* Nejde-li o druh, nýbrž jen o kvalitu, zájmeno *jaký* se shoduje s determinovaným substantivem v čísle: *V Morašicích u Opravilů sloužil čeledín, jakého dávno neměli. Jeho tvář byla celá stažena námahou, s jakou potlačoval své rozčilení.* Je-li význam zájmena *jaký* oslaben, může být nahrazeno i zájmeny *jenž* nebo *který* bez výraznějšího významového rozdílu: *Ženy myslí na jídlo, jež už neuvaří, na spoušť, jakou natropí cizí vojáci.* Druhový význam se ovšem nutně uplatňuje při srovnání s něčím, co je pojato obecně: *Vychovatelka žije v mnohem lepších poměrech, než jaké by jí mohla poskytnout chudá rodina vlastní* (srov.: *než jsou ty, které by jí mohla poskytnout . . .*).

Vztažné nesklonné adjektivní zájmeno *co* bývá v projevech hovorových a plní ve vedlejší větě funkci větného členu substantivní povahy: *Půjč mi tu knihu, co jsi včera četl. Tomu chlapovi, co tam šel krást, musely selhat nervy.* – Vedle toho se vyskytuje vztažné *co* jako součást analytického vztažného spojení se zájmenem 3. os. a samo není větným členem relativní věty: *Ten kluk, co ho tady mají na komisařství, není pachatel (co ho = kterého). Ta paní, co ji sem vedl, ta je v pořádku (co ji = kterou).*

Relativum *jak* uvozuje — opět jen v hovorovém stylu — vlastní atributivní věty pouze jako součást analytického spojení *jak* + zájmeno 3. os. Tyto věty buď determinují substantivum tak, že určují kvalitu jeho denotátu a odpovídají větám se vztažným zájmenem *jaký: Už zkusil ten jiný pocit času, jak jej prožívají vězňové. Toto přece byl život, jak si jej představoval,* nebo determinují substantivum jako věty uvozené zájmeny *který* a *jenž: To je ta paní, jak jsi jí tak vynadala. Proboha, ale kdo je ten chlap, jak tančí sám se sebou?*

(b) Atributivní determinace rázu okolnostního se vyjadřuje větami uvozenými vztažnými zájmennými příslovci a příslovečnými pády vztažných zájmen, nejčastěji významu místního a časového. Jsou trojího druhu:

(ba) Do první skupiny patří ty, které determinují substantivum v neadverbiálním pádě; mají atributivní povahu nejzřetelnější. Jsou opět dvojí:

1. uvozené vztažnými zájmeny v adverbiálních pádech (zvl. předložkových). Okolnostní charakter determinace se v nich projevuje často i tím, že pád zájmena lze nahradit vztažným příslovcem příslušného významu: *Stráně, z nichž se dříve ozývalo bučení, byly nyní mrtvé a němé → odkud se dříve ozývalo bučení.* Ne vždy však povaha významu determinovaného substantiva dává k takové náhradě možnost: *Přítel, u kterého jsme se spolu seznámili, žije nyní v Brně.* Nebo druh příslovečného významu náhradu nedovoluje proto, že vztažné příslovce ekvivalentního významu neexistuje: *Řekl též, že hodlá navrhnout dodatek, podle něhož by se omezení mělo týkat i dalších druhů zbraní;*

2. uvozené vztažnými příslovci, většinou s místním a časovým významem. Jejich atributivní funkce se zpravidla projevuje možností nahradit je, zejména ve významu místním, relativními zájmeny (často v předložkových pádech): *Máme podniky, kde (→ v nichž) vládne spokojené přesvědčení, že výrobu dále zvyšovat nelze. Ten dům, kam zašel, si pamatuješ? Nastala noc, kdy gestapo honilo studenty po celé Praze.* Mohou být rovněž souřadně spojeny se zájmennými atributivními větami: *Nebylo vědního oboru, kde by se nebyl cítil doma a v němž by nebyl otevíral svým posluchačům vždy nová a nová zřídla poznání.*

Řidčeji se vyskytují atributivně okolnostní věty determinující substantivum v neadverbiálním pádě také ve významu jiném než místním a časovém: *Jejich plán však přesto ohrožoval myšlenku vodní komunikace, jak se o ní mluvilo ve Spojených státech. Ředitel školy, jak ho zahrál Sovák, je skutečně velký satirický typ. Komenský neměl samozřejmě důvod, proč by nevěřil svým učitelům.*

(bb) Druhou skupinu tvoří vztažné věty, které determinují předložkový substantivní výraz s velmi výrazným, typickým významem místním nebo časovým.

1. Nejčastěji jsou uvozeny vztažnými příslovci: *Žil v městečku, kde každý znal každého. Martin sám pocházel z nedaleké Komné, kam se rodina přestěhovala ze Slovenska. Vysedával s dalekohledem na vrších, odkud je daleko vidět. Bylo to za války, kdy v obchodech nebylo dost zboží. Byla pohotově ve dne v noci jako za mladých časů, kdy jí plakaly děti v peřince.* Tyto věty tvoří již přechod k typu vět s mezipropoziční sémantickou závislostí. Přechodovost tohoto typu se u některých vět uvozených příslovcem *kdy* projevuje i možností změnit je ve spojkové příslovečné věty s *když: V polovici listopadu, kdy (→ když) vítr shazoval s ohromného topolu poslední listí, došlo psaní z Prahy.*

2. Mohou být uvozeny i příslovečnými pády zájmen: *K postrannímu oltáři, na němž se nalézá obraz svatého Xaveria, přistoupil volným krokem mladý bledý muž.* Zpravidla je to možné jen u významu místního. Příslovečných pádů zájmen (zvl. předložkových) se užívá tam, kde povšechný místní význam, vyjádřený příslovcem, nedostačuje, kde autor se chce vyjádřit přesněji, určitěji

(*pod smrčkem, nedaleko něhož zavražděná ležela; vedle něhož, u něhož, poblíže něhož* apod).

(bc) Ještě blíže k typu souvětných spojení s mezipropoziční sémantickou závislostí (popř. s inkorporací propozice) mají spojení vět s výrazy kvazikorelativními, složenými ze substantiva širokého, kategoriálního (nejčastěji místního a časového) významu a ze vztažného příslovce stejného obecného významu, jako má substantivum: *na (tom) místě, kde . . .; (tím) směrem, odkud / kam / kde . . .; v (tu) stranu, kde / odkud . . .; v (té) době / chvíli / okamžiku, kdy . . .; od (té) doby / chvíle / okamžiku, kdy . . .; po (tu) dobu, kdy . . .* ap.: *Někdo ho viděl potulovat se v místech, kde se našla nebožka. Byl možná ve chvíli, kdy se u krámu zastavil mlékař, ještě živ. V době, kdy jsme se seznámili, zabýval se zcela opravdově řešením „problému náhody".*

Takováto spojení s významem časovým lze převést na spojení s vedlejší větou časovou: *V době, kdy jsme se seznámili, zabýval se . . .* → *Když jsme se seznámili, zabýval se . . .* Naproti tomu ze spojení s kvazikorelativními výrazy významu místního dostaneme souvětí s tzv. vedlejší větou místní, která je vždy pouze vztažná: *Na místech, kde jsme se koupávali, je teď staveniště* → *Kde jsme se koupávali, (tam) je teď staveniště.* Takové souvětí neztrácí souvislost jednak s typem determinačním (vedlejší věty místní je možné chápat jako dominované nevyjádřeným substantivem obecně místního významu), jednak je lze chápat jako výraz propozice popisně pojmenovací (viz 1.2.2.2).

Existují i kvazikorelativní výrazy s významem jiným než místním nebo časovým, a to s příslovcem *jak: v tom smyslu, jak . . ., v té míře, jak . . .*; srov. *Klasikové marxismu nerozpracovali teorii feudální formace v té míře, jak to učinili pro společnost kapitalistickou.*

K vztažným větám vyjadřujícím atributivně okolnostní vztah patří také věty uvozené nesklonným relativem *co* s adverbiální funkcí. Ta plyne z adverbiálního významu pádového tvaru substantiva, které determinuje. K typu (ba) patří: *Všechen čas, co byl doma, trávil ve své podkrovní světničce;* k typu (bb): *V lese, co chodíme na houby, je teď moc sucho.* I zde je vztažné *co* součástí analytického spojení se zájmenem 3. os., takže samo nemá platnost příslovečného určení: *Visí nad pohovkou, co si na ni nesmí nikdo sednout.* K typu (bc) patří: *Měl jsem ho plnou hlavu, zvláště od té doby, co jsem přišel k poznání . . . Jen v té chvíli, co jsem se díval, vylovil rybář pět velkých kusů.* Relativum *co* se vyskytuje obvykle ve významu časovém.

(2) Vztažné věty determinující substantivní nebo substantivizovaná zájmena determinují vlastně obsah substantiv, k nimž zájmena odkazují. Dělí se (a) na věty determinující zájmena ukazovací, (b) na věty determinující zájmena jiná (zvl. neurčitá a osobní).

(a) Vztažné atributivní věty determinující zájmeno *ten* a také zájmena *onen, týž* a *takový: O těch, kteří přišli pozdě, rozhodne velitel. Obojí stanovisko, i ono,*

jež sloh chápe jako nadosobní normu, i to, které v něm vidí toliko projev individuality, zužuje problematiku jazykového estetična. I obraz byl týž, který tu visel před lety. Našli se takoví, co vzdorovali i u nás; tyto věty bývají uvozeny zájmeny *který, jenž,* popř. *jaký* a *co.*

Zejména typické jsou takové restriktivní determinace u těchto zájmen, jestliže mluvčí potřebuje vybrat, určit předmět (resp. podmnožinu předmětů) z nějaké množiny stejnorodých předmětů. Tento vybraný předmět (resp. jejich podmnožina) se určí větou relativní. Zájmeno *ten (takový . . .)* ve větě nadřazené odkazuje k předcházejícímu substantivu (odpovídajícímu názvu množiny) a zároveň kataforicky poukazuje k následující restriktivní větě vztažné (v této funkci je vždy opatřeno větným přízvukem): *Správná odpověď je ta / taková, která zahrnuje všechny dílčí případy. Sestav brigádu lidí, které tu máme nablízku, ale neber ty, co včera a dnes kopali. A když mlčel, ukázala na fotel, na ten, v němž sedával otec.* Většinou je možno příslušné substantivum k zájmenu doplnit (buď opakovat: *Správná odpověď je ta odpověď, která . . .*, resp. *Ta odpověď je správná, která . . .*). Tyto případy představují ovšem korelativně vyjádřenou determinaci substantiva, nikoli zájmena; to však i zde má funkci kataforickou.

Po stránce syntaktické formy je rozdíl mezi vztažnými větami adjektivními uvozenými zájmeny *který, jenž . . .* a vztažnými větami substantivními uvozenými zájmeny *kdo, co.* Věta adjektivní je nesamostatná, atributivní, zájmeno *ten* ji dominuje a je jí determinováno jako výraz platnosti substantivní, ukazující k nějakému jevu, věta substantivní je syntakticky samostatná a zájmeno *ten* je jen jejím opěrným výrazem, v podstatě fakultativním, bez skutečné ukazovací funkce. Zatímco adjektivní věta jako věta atributivní nemůže být anteponována zájmenu *ten,* opěrné *ten* u věty substantivní může být součástí nadřazené věty postponované: *ten, který se mu směje, ví . . .* → ** který se mu směje, ten ví . . .*, ale: *ten, kdo se mu směje, ví . . .* → *kdo se mu směje, ten ví . . .* Stejný rozdíl je také mezi *ten, co . . .* a *ten, kdo . . .*, srov. věty: *Ten, co to udělal, zasluhuje přísný trest* (přívlastková: **Co to udělal, ten zasluhuje . . .*) — *Ten, kdo to udělal* (= pachatel), zasluhuje . . . (podmětová: → *Kdo to udělal, ten zasluhuje . . .*). Syntaktická interpretace souvětí typu *Takové neuváženosti vyvolávaly rozhořčení a nelichotivé poznámky na adresu těch, kteří / kdo plánují rozsah dovolených v obchodní síti* záleží tedy na formě vedlejší věty; po stránce obsahové není ovšem mezi oboji interpretací rozdíl.

Obtížněji se rozlišuje přívlastková věta vyjadřující determinující propozici od věty s propozicí popisně pojmenovací při spojení *to, co . . .*: *Před očima Borboniovýma opět vystoupil obraz toho, co viděl na Dobytčím trhu a na Staroměstském náměstí.* Čím výraznější je deiktická funkce neutrové podoby zájmena *to,* tím spíše se nabízí interpretace determinační; srov.: *Nenávidí nás také za to, čeho jsme se nedopustili. Nenávidí nás také za činy, kterých jsme se nedopustili. Víra u toho lidu už není tím, čím bývala.*

Vztažné zájmeno *jaký* i při determinaci zájmena ukazovacího vyjadřuje určení kvalitativní, srov.: *Byl to nůž podobný tomu, jaký leží na stole* proti *Byl to nůž podobný tomu, který leží na stole.*

(b) Vztažné atributivní věty determinující jiná než ukazovací zájmena jsou uvozeny zpravidla relativy *který, kdo, co.*

Vztahují-li se k zájmenům osobním, užívá se v nich zájmena *který: My, kteří nekouříme, ušetříme dost peněz. On, který se k strýci vždy choval nevlídně, jal se ho nyní hájit.* Zřídka se vyskytují jiné spojovací výrazy: *Každý z nás, jak tu*

dřepíme, má určitě ještě vlastní trable. V hovorovém jazyce místo relativa *který* proniká někdy nesklonné *co: My, kteří máme děti / My, co máme děti, jsme znepokojeni.*

Vztahují-li se vztažné atributivní věty k substantivním zájmenům neurčitým a záporným odkazujícím k osobám, jako jsou *někdo, kdosi, nikdo* aj., užívá se v nich zájmeno *kdo: Pak si dělá myšlenky někdo, kdo tomu nerozumí. Ptal jsem se kohosi, kdo navštívil nebožtíka Tolstého. Nemám nikoho, o koho bych se mohl opřít.*

Vztahují-li se k zájmenům odkazujícím k věcem, jako jsou *něco, cosi, nic* aj., užívá se v nich zájmena *co: Chlap jen něco zabručel, čemu nebylo rozumět. Zavířilo duší mojí cosi, z čeho se snad nikdy nebudu moci zodpovědit. Tedy se nestalo skutečně nic, co by stálo za zmínku.*

Zájmeno *všechen*, jež se může vztahovat na bytosti živé i na věci, se v prvém případě spojuje především se zájmeny *který, jenž (všichni, kteří . . .)*, v druhém se zájmenem *co (všechno, co . . .): Tak je třeba odkrývat všechny, kteří škodí svému národu. Já bych prosila, aby vše, o čem zde mluvíme, zůstalo důvěrné.* V hovorovém jazyce tu proniká někdy nesklonné relativum *co*. Zájmeno *všichni* (v mužské formě) se může spojovat i s větou s *kdo*, takže u tohoto zájmena se setkáváme paralelně až se třemi podobami vedlejší věty: *Všichni, kteří máme děti / Všichni, co máme děti / Všichni, kdo máme děti, na ně myslíme.*

Také mužské formy zájmen *každý* a *sám* se spojují jen s vedlejšími větami s *kdo: Každý, kdo má děti, na ně myslí. Nejsi sám, kdo na to upozorňuje.*

Jiné než mužské formy zájmen *všichni, každý, sám* musí mít u sebe větu uvozenou zájmenem *který: Všechny, které máme děti, dělí pomyšlení . . ., každá, která má děti . . .* apod.; tedy např.: *každý, kdo má děti, . . .*, ale: *každá, která má děti . . .* (nikoli *kdo*). Je to podobné jako ve spojení *ten, kdo . . .*; nemáme proti němu spojení *ta, kdo . . .*, nýbrž *ta, která . . .* Tento syntaktický rozdíl vyplývá z toho, že zatímco mužské podoby jsou co do rodu nepříznakové a odkazují obecně k názvu osoby *(ten, kdo)* nebo všech možných osob *(každý, kdo . . .* apod.), ženské podoby *(ta, která . . .; každá, která . . .* atd.) odkazují příznakově k osobě ženské. Tak jako mužská podoba zájmena *ten* tak i mužské podoby zájmen *každý, všichni, sám* jsou opěrnými zájmeny vět vytvářejících popisně pojmenovací propozice *(ten, kdo má děti* „rodič"; *každý, kdo má děti* „každý rodič" apod.). Ženská podoba *ta* a rovněž obdobné podoby zájmen *každá, všechny, sama*, nemající obecnosti mužských podob, vztahují se k osobám ženským, které jsou vedlejšími atributivními větami s *který* významově determinovány. Netvoří tedy např. věty *Každý, kdo má děti, na ně myslí* a *Každá, která má děti, na ně myslí* stejný syntaktický typ souvětí. Ženské podoby zájmen rozvíjené relativem *který* jsou zájmenné větné členy determinované vztažnými větami.

Zájmenným výrazům, které mají platnost adjektivní (ale mohou být v důsledku elipsy substantivizovány), jsou blízké jedinečně delimitující výrazy jako *první, nejlepší, poslední;* mají dvojí funkci, podle níž se spojují s vedlejší větou uvozenou zájmeny *kdo, co*, nebo s vedlejší větou uvozenou zájmenem *který*. Ve spojení s vedlejší větou uvozenou zájmeny *kdo, co*, která je realizací popisně pojmenovací propozice vyjadřující obecně osobu nebo věc, mají charakter atributivní kvalifikace obecně pojatého jevu: *Nejsi první, kdo na to upozorňuje. Nejlepší, co můžeš udělat, je, že . . .* . V takovém případě nelze užít ve

vedlejší větě zájmena *který*: **První, který na to upozornil* . . . . Tam však, kde je řadové číslovky užito jednoznačně jako výrazu vyjadřujícího pořadí, spojuje se s atributivní větou uvozenou zájmenem *který* a je v důsledku elipsy nadřazeného substantiva vyjadřujícího jev, jehož pořadí udává, sama substantivizována: *O dobytí jižního pólu usilovali současně Amundsen a Scott. První, kterému se ho podařilo dosáhnout, byl Amundsen.* V tomto anaforickém užití může být pak užito i dalších řadových číslovek, *druhý, třetí* . . . Pouze v těchto případech jde o atributivní determinaci vztažnou větou.

1.4.1.2 Nepravé vedlejší věty vztažné

Tzv. nepravé vedlejší věty vztažné lze rozdělit na dva hlavní druhy. Jsou to věty (1) pseudodeterminační, (2) navazovací.

(1) Pseudodeterminační věty odpovídají sice obecným podmínkám relativizace, jak byly popsány v 1.4.1.0, avšak je v nich obsažen rozpor mezi touto atributivní formou a tím, že vyjadřují děj následný. Na rozdíl od vztažných vět navazovacích (viz odst. (2)), které jsou již výrazem sémantické paralelnosti propozic, lze pseudodeterminační věty považovat za zvláštní druh determinující propozice. Substantiva, k nimž se vztahují, nejsou jimi sice v pravém slova smyslu kvalifikována, ale tyto věty vyjadřují děj, jehož se denotát substantiv přímo účastní, nikoli děj mimoběžný (jak je tomu u vztahu sémantické paralelnosti propozic). Nejasnost hranice (neostrý přechod) mezi pravými vedlejšími větami vztažnými determinačními a těmito vztažnými větami pseudodeterminačními na styčné body mezi propozicí determinující a pseudodeterminační také ukazuje.

Napravé vedlejší věty vztažné pseudodeterminační lze opět rozdělit do dvou skupin: (a) vlastní věty kvaziatributivní, (b) věty kvaziatributivní charakteru okolnostního.

(a) Vlastní kvaziatributivní věty jsou uvozeny adjektivními vztažnými zájmeny *který* a *jenž*: *Poté se ujal slova generální tajemník OSN, který seznámil delegáty s obsahem kompromisního řešení. Otevřela dveře, z nichž se vyvalilo mračno páry. Měl své dítě, světlovlasou a bledookou holčičku, s níž se piplal.* Nejzřetelnější je povaha těchto vztažných vět tehdy, vyjadřují-li děj zřetelně nesoučasný s dějem nadřazené věty: *Z druhé strany přiběhl pes, který se dal do štěkání. Koupili televizor, který mu darovali k narozeninám.* Takovéto věty nebývají často stylisticky vhodné. Adekvátnější tu bývá vyjádření parataktické – je sice méně zhuštěné než spojení hypotaktické, zato však mnohdy jednoznačnější. Srov.: *Koupili televizor a dali mu ho k narozeninám.*

(b) Kvaziatributivní věty okolnostní jsou uvozeny vztažnými zájmennými příslovci, hlavně významu místního. Vztahují se především k substantivům

významu místního a vyjadřují děj lokalizovaný k jejich denotátu: *Chasa si od stárků zavdala a jde pak do hospody, kdež se baví uvnitř. Šel do hostince, kam ho doprovázela i jeho manželka.*

(2) Nepravé vedlejší věty vztažné navazovací, uvozené nejčastěji zájmenem *což (čehož, čemuž . . . čímž)* – typ prostě navazovací, nebo příslovci *příčemž, načež, pročež . . .* – typ okolnostně navazovací, vyjadřují zpravidla navázání na celý obsah předcházející věty, a tvoří tudíž hypotaktický podtyp souvětného typu vyjadřujícího sémantickou paralelnost propozic. Je tomu tak i tehdy, kdy věta uvozená zájmenem *což* se (v řídkých případech) vztahuje k substantivu: *Říká se mu el secretario, což neznamená nic určitého.*

Zastaralý (ale dnes nově – hovorově nebo parodisticky – využívaný) prostředek připojení vztažných vět je zájmeno *kterýžto*. Věty jím uvozené jsou různého typu: vztažné atributivní *(Tak umění udržuje naše styky s minulostí a s jinými národy, kterýchžto styků nezbytně jest zapotřebi k jednotě a pokroku vzdělanosti)*, nepravé kvaziatributivní *(Měli jsme kočku Micku, kteréžto zvíře nám později uteklo)*. Jestliže se substantivum v druhé větě neopakuje, nýbrž se v ní charakterizuje shrnujícím výrazem děj věty předcházející, jde o nepravou vedlejší větu navazovací: *Dědeček ten starý obraz daroval muzeu, kterýžto čin pobouřil celou rodinu* (= *což pobouřilo . . .*).

1.4.2 Větné propozice ve vztahu adordinačním

1.4.2.0 Věta ve vztahu adordinačním (viz odd. G 2) stojí u substantivního výrazu v nějaké větě jiné; substantivním výrazem může být

(a) substantivum (obvykle ve spojení s delimitátorem): *Dobrých organizátorů je mezi našimi lidmi mnoho, ale mají* ***jednu chybu:*** *vidí věci příliš zjednodušeně;*

(b) substantivní zájmeno holé nebo rozvité: *Teď jde jen o* ***jedno:*** *vydržet a nezradit. Měli jsme se pokusit dokázat* ***něco jiného:*** *že naše moderní divadlo obstojí vůči Shakespearovi;*

(c) substantivní věta: *Přihodilo se jí,* **co už nikdo nepamatoval,** *že jí došla řeč.*

Adordinovaná věta může být připojena spojkou, popř. i relativem, nebo asyndeticky; nezřídka si oba způsoby konkurují: *Po otci má jen jedno: že opovrhuje penězi / Po otci má jen jedno: opovrhuje penězi. Měl jednu slabou stránku: že se dal koupit za kousek cukru / Měl jednu slabou stránku: dal se koupit za kousek cukru.*

Jak bylo ukázáno již v odd. G 2, adordinaci nelze ztotožnit s dominací, proto též adordinovaná věta není podřazenou v obvyklém smyslu slova. Adordinace však rovněž není sémantickým vztahem rovnocenných entit, nýbrž velmi často jde o způsob vyjádření kvalifikace ap.; proto i forma adordinované věty má blíže k vyjádření determinace než sémantické paralelnosti propozic.

Specifičnost tohoto typu větného spojení se projevuje též v zvukové stránce

a někdy i v grafické podobě. První věta nekončí polokadencí stoupavou jako jiné nadřazené věty, nýbrž kadencí a mezi oběma větami je výraznější pauza. To se v grafické realizaci občas projevuje kladením dvojtečky (zvláště často, je-li adordinovaná věta připojena asyndeticky).

Po stránce sémantické vzato, větou v pozici adordinační se vyjadřuje

(a) přesněji, určitěji, konkrétněji to, co je obecněji označeno nominálním výrazem v předchozí větě; prve zmíněná věta je

(1) adordinovaná věta vztažná nebo spojková: *Jenom jedna věc byla divná, že občas mu z uší plamínky vyšlehly. Primitiv, který ze všeho, co ho učili, si zapamatoval jen jediné: že je možno být. Chvíli nato spatřili něco, čeho se neustále obávali: jak se bitevní loď vynořuje z dešťového pásma a míří přímo na ně. Jedna věc mi není jasná: kdy budeme mít čas to všechno nastudovat;*

(2) připojená asyndeticky: *Ti pánové se snažili o jediné: chtěli si udržet nadřazenou hospodářskou pozici i možnosti politického diktátu. Zapamatujte si jenom jedno: neznáme se, nikdy jsme se neviděli. Něco na tom psovi nebylo v pořádku: nikdo ho neslyšel štěkat ani vrčet. Lékařům se podařilo, co se jim povést nemělo: zachránili mě. Všichni jsou docela zaujati tou strašnou představou: čísi ruka možná zrovna teď přikládá hořící věchet k střeše* (srov. G. 2.1.3);

(b) výčtem se vyjadřuje to, co bylo souhrnně označeno nominálním výrazem (srov. G 2.1.4), a to výčtem ve větě

(1) spojkové nebo vztažné: *V přístrojích se uplatňují na hřídele i jiné materiály, jako je mosaz, cínový bronz, hliník a jeho slitiny* atd.: v několika větách souřadně spojených: *Na této vzpomínce jsou zajímavé dvě věci: za prvé, že Jan byl zřejmě mimořádně zvídavý, že se dovedl nejen dívat, ale i vidět, a konečně že dovedl poznané sdělovat;*

(2) asyndeticky připojené: *Zde také rozbíjeli své stany potulní komedianti, ať již to byli cirkusoví umělci nebo krotitelé zvěře;* v několika větách souřadně spojených: *Zde byly lesy lužinaté: samý listnatý strom a půda porostlá trávou* (souřadně spojené větné ekvivalenty). *Funkční zařazení obecné češtiny v jazykovém celku bývá dvojí: buď je v souvztažném poměru k místnímu nářečí, anebo je v souvztažném poměru k spisovnému jazyku;* s výčtem v antepozici: *Ti, co zametají, ti, co pouštějí vodu podél chodníků, ti, co nakládají odpadky, i služky, které musí ráno brzy vstát, ti všichni sem přišli z Afriky.*

1.5 ANALYTICKÁ (SOUVĚTNÁ) FORMA JEDNÉ PROPOZICE

1.5.1 Analytickou formou jedné propozice je větné spojení s vedlejší větou predikativní (přísudkovou). Tzv. predikativní věta je větnou realizací pouze jmenné složky analytického predikátu, predikativu (viz B 1.1). Není tedy čle-

nem jiné věty, nýbrž pouze součástí jejího členu. Z hlediska formální stavby se však neliší od jiných hypotaktických souvětných spojení. Je buď vztažná: *Je stále takový, jakého jsem ho znal před deseti lety*, nebo spojková: *Teď to bude pořád takové, že budu muset moc pracovat;* může být připojena též asyndeticky: *Takový byl Perner: nejdříve člověka pozve, a pak se ptá, čeho si přeje.*

Souvětí s vedlejší větou predikativní je tedy v podstatě monopredikační útvar (obsahující jediný predikát). Svědčí o tom např. možnost determinace predikativu vyjádřeného vedlejší větou atributem ve větě formálně nadřazené: *Karel byl první, kdo se o to zajímal* (= *Karel byl prvním zájemcem*). Predikativní věta může být podle své kategoriálně sémantické povahy trojí: (a) odpovídá substantivnímu predikativu, (b) odpovídá adjektivnímu predikativu, (c) odpovídá adverbiu v predikativu v konstrukcích bezpodmětných.

(a) Predikativní věty substantivní: *Nejsem ten, kdo snadno uvěří. Nejsem ten, za koho mne máte. Ten pak, kdo zhášel plameny jejich životů, byl černý průvodce válek – mor. Křídla jsou pro ptáka tím, čím jsou nohy pro čtvernožce nebo ploutve pro rybu. Náš dědeček byl z těch, kdo šířili osvětu a socialismus na českém venkově. Anaximandros, o kterém jsi se zmínil, byl první, kdo začal psát prózu. Domovník byl poslední, kdo ho viděl.*

(b) Predikativní věty adjektivní: *Obloha byla, jako by ji vymetl. Všechno bylo, jak má být. Stačí-li někomu, že je, jaký je, . . . Ale věci nebyly zcela tak, jak je líčil. Zvuková podoba této výpovědi je však taková, jako kdyby vytýkaný výraz byl jádrem výpovědi.*

(c) Predikativní věty adverbiální: *Bylo mi, jako by se všecko ve mně hroutilo. Bylo (tak), jako by měla přijít bouřka. Je nám hned, jako bychom cítili smrkové nebo jedlové dříví. Je mi náhle, jako když vše vím.*

Vyjádření predikativu větou se užívá zvláště často tehdy, chceme-li vyjádřit nějakou vlastnost názorným přirovnáním k nějaké činnosti, akci apod. (*Obloha byla, jako by ji vymetl*).

Přirovnávací bývají i predikativní věty adverbiální, vyjadřující nějaký stav duševní nebo tělesný (jeho nositel je vyjádřen v nadřazené větě dativem: *Bylo mu, jako by jaro v sobě cítil*) nebo stav přírodní (*Bylo tak, jako by měla přijít bouřka*).

Predikativních vět substantivních se pak užívá zejména tam, kde jsou náhradou za neexistující přímé pojmenování substantivní: *Dovolení k ženění bylo to, co mi ještě strýc vymohl. Voigt byl po Balbínovi první, kdo v poznání minulosti spatřoval prostředek k obrodě národa.* Dosáhne se tak např. i explicitnějšího vyjádření něčí činnosti. Užití predikativní věty může být někdy i projevem stylizační neumělosti (srov. žákovské formulace definic typu *Věta je, když . . .*).

Mezi uvedenými typy predikativních vět existují dva protikladné vztahy:

1. (a) – (b), (c): Věty typu (a) jsou vyjádřením propozice popisně pojmenovací, věty typu (b), (c) propozic enunciativních. Zájmenný výraz, o který se zpravidla (ale ne nutně) opírá vedlejší věta typu (a), je analogií opěrných výrazů, které často doprovázejí jiné, nepredikativní věty vyjadřující popisně pojmenovací propozice. Predikativní věty substantivní bývají uvozeny vztažnými zájmeny *kdo, co* a mohou stát i v antepozici. Z převládajícího přirovnávacího charakteru predikativních vět adjektivních a adverbiálních (typy b, c) plyne, že bývají nejčastěji uvozeny spojkou *jako* (po níž následuje kondicionál nebo spojka *když*) a v nadřazené větě se na ně může odkazovat

odkazovacím zájmenem *takový* nebo příslovcem *tak*. (Kondicionál je tu proto, že to, k čemu se přirovnává, je pouze hypotetické, nikoli reálné.) V antepozici tyto věty zpravidla nestávají.

2. (a), (b) – (c): Tento vztah se jeví jako rozdíl v syntaktické stavbě celého souvětného spojení s vedlejší větou predikativní: v typech (a) a (b) jde o analytické vyjádření predikátu se subjektem, v typu (c) o analytické vyjádření predikátu bezpodmětného.

Pozn.: Souvětí gnómické povahy typu *Jaký pán, takový krám* mají zvláštní strukturu, vymykající se z ostatních případů souvětí s predikativní větou (nebudeme-li je vykládat elipsou sponového slovesa, nelze je považovat za výsledek analytického vyjádření propozice). Mají výhradně a vyhraněně srovnávací charakter, skládají se ze spojení dvou větných ekvivalentů a mají zásadně inverzní větosled. Mají blízko k výpovědím jiné syntaktické struktury: *S jakou přišli, s takovou odešli. Jak si usteleš, tak si lehneš.*

1.5.2 Zvláštní konstrukcí, která obsahuje vedlejší větu predikativní, je tzv. vytýkací důrazový opis. Je to souvětná konstrukce s vedlejší větou vztažnou. Tato věta je uvozena buď zájmeny *kdo, co* (typ a): *Byl to Marx, kdo na to upozornil. Jen já to byl, koho kdy v životě měla ráda. Je to právě poměr délky k průměru, co způsobuje svébytné chování vlákna v textiliích.* anebo zájmeno *který* (typ b): *Byl to Marx, který na to upozornil. Neboť jediný milostpán to byl, který mohl porušiti ticho. Kant to byl, který jim vštípil nepoznatelnost věcí, jak jsou.*

Zatímco v typu (a) je možný též inverzní větosled: *(Ten) kdo na to upozornil, byl Marx* (častý bývá zejména v projevech hovorových: *Co se mi na něm nelíbí, je jeho domýšlivost. (To) co jste právě slyšeli, byl úryvek . . .*), v typu (b) možný není. V obou typech je ovšem vytčený výraz možno přesunout na počátek věty *(Marx to byl, kdo / který . . .)*.

Těchto konstrukcí se užívá 1. k vytýkání rématu výpovědi: *Byl to Marx, kdo / který . . .; Marx to byl, kdo / který . . .*; v takových případech tato konstrukce představuje výpověď se subjektivním pořadem aktuálního členění (viz K 1.7.2.4); 2. k vytýkání tématu výpovědi, zejména v případech, kdy je vyjádřeno zájmenem: *Major Sanson byl zkušený zpravodajec. On to byl, kdo objevil, odhalil a zneškodnil v dubnu . . . Seděl kupodivu zamlklý, ačkoliv to byl právě on, kdo dal k celé akci popud.* – V obou případech je na vytýkaném slově větný přízvuk a za ním pak intonace klesá až do konce výpovědi (přes všechny mezivětné hranice).

Mezi typy (a) a (b) je jistý strukturní rozdíl. Typ (a), se zájmeny *kdo, co*, poněkud zastírá fakt, že jimi uvozená vedlejší věta je substantivní věta predikativní. To se projeví zřetelněji při její antepozici, protože z nadřazené věty se ztratí důrazová vytýkací částice *to* a funkci důrazově vytýkací vyjadřuje v souvětí už jen intonace; srov. *(Ten) kdo na to upozornil, byl Marx. Co se mi na představení líbilo, byla vynalézavá režie* apod. Větu *Kdo na to upozornil, byl Marx* bez signálů vytýkavého důrazu bychom považovali jen za inverzní podobu souvětí s predikativní větou: *Marx byl (ten, tím), kdo na to upozornil.* Základní podoba vytýkacího důrazového opisu s postponovanou přísudkovou větou se zájmeny *kdo, co* má ovšem své strukturní zvláštnosti, a to vytýkací částici *to* a příslušnou intonaci. Proto tento opis představuje variantu souvětí s vedlejší predikativní větou vyjadřující výpověď, která důrazově vytýká podmětové jméno nebo zájmeno.

V opisné vytýkací důrazové konstrukci se zájmenem *který* je však věta uvozená relativem pouze větou kvaziatributivní, neboť nerozvíjí vytýkané jméno. Proto je v tomto typu (b) výrazná realizace větného přízvuku na vytýkaném slově (a „dlouhá kadence" až do konce souvětí) funkčně zvlášť důležitá. Je-li vytýkané jméno rématem, je přívlastkový charakter věty s *který* rušen rozporem mezi rematickou funkcí substantiva a tematickou funkcí vztažné věty. Přívlastek nemůže patřit k východisku výpovědi, jestliže jím determinované substantivum patří k složce rematické. Proti atributivnímu charakteru věty relativní s *který* svědčí také slovosledná varianta *Marx to byl, který* . . . Naopak tato varianta a celkový paralelismus obou typů (a) a (b) vede k tomu, že konstrukce typu *Byl to Marx, který* . . . / *Marx to byl, který* . . . se jeví jako synonymní s konstrukcí *Byl to Marx, kdo* . . / *Marx to byl, kdo* . . . .

Konstrukce s *který* se rozšířila jako synonymní s konstrukcí s *kdo* patrně vlivem některých cizích jazyků, resp. překladů z těchto jazyků, a dále též proto, že v případech, kdy je vytčeno něco jiného než osoba, působilo by užití „věcného" *co* nevhodně; srov. např.: *V novější době to byla hlavně psychologická škola, která velmi zdůrazňovala fyziologický účinek umění na člověka.*

K témuž typu patří případy, v nichž vedlejší věta je uvozena zájmennými adverbii *(kde, kam, kudy, kdy): Byla to právě naše obec, kde se s tím začalo.*

2 STRUKTURA SOUVĚTÍ

2.0 Souvětí (souvětná výpověď) je spojení dvou nebo více vět, mezi nimiž existuje některý z mezivětných vztahů, v rámci jedné výpovědi. Z hlediska strukturního představuje tedy každé souvětí některou z možných kombinací těchto vztahů; každé souvětí je založeno na nějakém relačním schématu či vzorci, který má často (též v důsledku možnosti rekurzívní aplikace mezivětných vztahů) vícestupňovou hierarchickou stavbu. Mluvnice pochopitelně nemůže podat vyčerpávající přehled soustavy těchto vzorců a musí se spokojit uvedením nejdůležitějších z nich (základních nebo typických), jakož i upozorněním na možné jejich variace, modifikace a pravidla jejich rozšiřování (rozvíjení).

Základními pojmy při popisu struktur souvětí jsou hypotaxe a parataxe (jejich základní vymezení viz odd. 0.4). Hypotaxe je základní princip, jímž jsou organizována souvětí podřadná, parataxe je základní organizační princip souvětí souřadných. To však neznamená, že se v podřadném souvětí nemůže vyskytnout též parataxe a v souřadném souvětí vztah hypotaxe, nikdy však nejsou tyto principy v souvětných strukturách rovnocenné. Souvětná spojení organizovaná paratakticky mohou být součástí struktury složitého podřadného souvětí jako jeho stavební prvek a naopak souvětné struktury hypotaktické mohou vstupovat jako jednotlivé komponenty do složitého souvětí souřadného. Dominující je vždy jeden z principů. Podle toho rozlišujeme struktury souřadné a podřadné i uvnitř složitých souvětí.

2.1 SOUVĚTÍ PODŘADNÉ

2.1.1 Struktura souvětí podřadného se zakládá především na vztazích dominace a podřazenosti. Věta začleněná do jiné věty (tj. jí podřazená) je dominována jedním z členů této věty nadřazené. Podle typu dominace, zda jde o valenci, nebo (fakultativní) rozvíjení, a dále podle charakteru dominujícího členu, zda je to predikát, nebo jiný člen, rozlišují se různé vztahy v podřadném souvětí a ty jsou základem jeho hierarchické organizace. Analýzu struktury souvětí podřadného je nutno budovat jednak na kombinatorice vztahů, kterými lze věty spojovat, a na principu rekurzívnosti a z toho plynoucí vícestupňové stavby souvětí, jednak na druzích mezivětných vztahů syntaktickosémantických.

Podle charakteru dominujícího výrazu a podle druhu vztahu podřazené věty k němu můžeme rozlišit tyto vztahy v podřadném souvětí: (1) valenční člen u predikátu, (2) rozvíjející člen u predikátu, (3) rozvíjející člen věty mimo predikát (tento vztah může mít ovšem rovněž povahu valenční, je-li dominující výraz nositelem valence: *Nařízení, že zkoušky musí být složeny do 15. září, nás nemile překvapilo*).

Pravé vedlejší věty jsou věty začleněné. (Také tzv. podmětová vedlejší věta je podřazena větě, do níž je začleněna, a je dominována přísudkem.) Naproti tomu věty, které nejsou začleněny do nadřazené věty, přesto, že jsou uvozeny spojovacími prostředky, jež fungují jinde jako podřadicí, jsou nepravé vedlejší věty. Jejich hypotaktičnost se projevuje jen těsnějším sepětím vět, než jaké je při způsobu parataktickém, a odsunutím vedlejší věty do pozadí (hierarchizací obou vět).

2.1.2 V první etapě analýzy hypotaktického souvětí odhlížíme od toho, o jaký vztah jde (který člen je dominující v nadřazené větě). Východiskem je hlavní věta, tj. věta nezačleněná do jiné věty. V podřadném souvětí je taková věta vždy pouze jedna. Věty začleněné přímo do hlavních vět jsou vedlejší věty prvního stupně podřazenosti. Rekurzívní charakter výstavby podřadného souvětí znamená, že do vět prvního stupně podřazenosti mohou být začleněny další vedlejší věty, tj. vedlejší věty druhého stupně podřazenosti atd. Jedním z nejdůležitějších parametrů strukturní složitosti podřadného souvětí je právě počet stupňů podřazenosti v něm. Protože začleňování vedlejších vět se neděje jen stupňovitě, nýbrž do jedné věty může být začleněno přímo více vět a tyto věty buď nejsou, nebo jsou ve vzájemných syntaktických vztazích, je třeba analyzovat nejprve možné struktury jednoho stupně podřazenosti.

2.1.3 Struktury prvního stupně podřazenosti jsou určovány (1) počtem vedlejších vět tohoto stupně, (2) jejich vzájemným vztahem.

(1) Je-li hlavní větě přímo podřazena pouze jedna věta vedlejší, je tato struktura prvního stupně podřazenosti tvořena jedinou souvětnou dvojicí. Nadřazená věta je tu věta hlavní (H) a podřazenou větou první vedlejší věta v souvětí (V_1). Tuto strukturu je možno schematicky zapsat vzorcem $H \rightarrow V_1$, v němž šipka směřuje od věty nadřazené k podřazené. Např.: *Nepůjdeme nikam, protože prší. Protože prší, nepůjdeme nikam. Pes, který štěká, nekouše.* Varianty představované postpozicí, antepozicí a interpozicí vedlejší věty jsou někdy závislé na typu syntaktického vztahu mezi větami, např. atributivně determinující V_1 může stát jen v interpozici nebo v postpozici (vždy co nejblíže za substantivem nebo zájmenem, které determinuje), ale většinou je větosled závislý jen na aktuálním členění. (Strukturní vzorec větosled nezachycuje.)

(2) Hlavní větě může být podřazeno více vedlejších vět prvního stupně; v tomto případě jsou strukturní rozdíly vytvářeny tím, zda tyto vedlejší věty jsou spojeny nějakým vzájemným vztahem, nebo ne.

(a) Vedlejší věty nejsou ve vzájemných vztazích:

(aa) Vedlejší věty jsou dvě. Obě mohou být v různém větosledném poměru k H, čímž se vytváří řada větosledných variant této konstrukce, založené na vzorci $V_1 \leftarrow H \rightarrow V_2$. Následující příklady zároveň ilustrují různé větosledné možnosti: *Když přišel večer domů, vypil horký čaj, aby se zahřál. Kde je záruka, že se dopis nedostane do nepravých rukou, nechám-li mu tu pouhý vzkaz? Jaký kurs mám u sudetoněmecké strany, přestože nejste Němec, dovedete si jistě představit. Oba tito chytří politikové, ten, jenž byl k souboji vyzván, i ten, který ho vyzval, se dopustili téhož omylu. Když doběhl na nádraží, vlak, který ho měl dopravit do města, byl už pryč. Pes, který šel stále za námi, se zastavil, protože na cestě se objevila kočka.*

Vedlejší věty, které nejsou v žádném vzájemném vztahu, bývají co do své větněčlenské platnosti zpravidla různé, ale nejsou vyloučeny ani případy, že do jedné věty nadřazené jsou začleněny dvě věty vedlejší, které mají v nadřazené větě stejnou větněčlenskou platnost, ale ve vzájemném vztahu přitom nejsou: *Hrabě, aby také projevil ochotu, přes svou tloušťku běžel ke zvonku, aby přivolal lokaje.*

(ab) Vedlejší věty jsou tři. Jejich strukturu vystihuje vzorec

$$V_1 \leftarrow H \rightarrow \overline{V_2 \quad V_3}.$$

Větosledných variant konstrukce tohoto typu je větší množství než u konstrukcí s dvěma V; omezíme se tu jen na ukázky několika z nich: *Když přišel domů, vypil čaj, který zůstal od večeře, aby se zahřál. Protože ruce dospělého jsou dovednější než ruce dítěte, bude konec práce, kterou musíme vykonat, lepší, než byl její začátek.*

(ac) Případů, kdy na témž stupni podřazenosti je i více vzájemně nesouvztažných vět než tři, jsou v praxi velmi řídké pro svou nepřehlednost.

(b) Vedlejší věty jsou ve vzájemných vztazích

Jde o dva možné základní vztahy mezi jednotlivými V: (ba) koordinační vztah, (bb) adordinační vztah. Oba vznikají mezi vedlejšími větami, které jsou nejen na stejném stupni podřazenosti, nýbrž mají i stejnou syntaktickou „úroveň", tj. obě (všechny) V jsou dominovány společným členem věty nadřazené stejným způsobem, obsazují v nadřazené větě tutéž větněčlenskou pozici. Zatímco v adordinačním vztahu bývají zpravidla dvě V, ve vztahu koordinace bývá často i větší počet V. Tímto „rozšířením souvětí" však neroste jeho strukturní složitost, nýbrž jen jeho rozsah, a tím složitost komunikativní.

(ba) Konstrukce s větami ve vztahu koordinace

Možnost utvořit koordinační skupinu vět na témž stupni podřazenosti nezávisí na formě těchto vět, nýbrž na jejich funkci. Proto mohou mít různou formu: *Mnoho záleželo na tom, co řekne a jak to řekne. Byl ohromen tím vším, co mi Ježek říká a že mi to říká až nyní.* Vztah koordinace může být dokonce mezi útvarem větným a nevětným: *O jeho mládí, a kterak se dostal ze Srbské k nám do Hronova, vypravoval jsem už v „U nás".* (Věta *a kterak* je tu začleněna do věty nadřazené, takže strukturu tohoto souvětí lze vystihnout vzorcem $H \rightarrow V_1$, ale parataktický spojovací prostředek ukazuje, že V_1 je komponentem smíšené koordinační skupiny.)

Koordinační vztah vedlejších vět na témž stupni podřazenosti, které mají stejnou formu, může být vyjádřen přímo, tj. u každé věty se vyjádří její vztah k nadřazené větě hypotaktickým prostředkem: *Řekl, že přijde a že to opraví,* anebo nepřímo, když je tento prostředek jen u prvé z nich: *Řekl, že přijde a opraví to.* Koordinace vyjádřená přímo jeví se jako forma základní, kdežto nepřímý způsob jako speciální forma pro těsnou obsahovou souvislost koordinovaných složek. Přímé vyjádření není ovšem možné, je-li v druhé větě (popř. v dalších) ten člen, který by se opakoval, elidován: *Vydržel jsem tam, ač mne již nohy zábly a zima roztřásala* (nelze říci: . . . *a ač zima roztřásala*).

Konstrukce s podřazenými větami ve vztahu koordinace se dá schematicky vyjádřit vzorcem $H \rightarrow (V_1 + V_2)$ (znaménko + označuje koordinaci), ale má velké množství variant, protože (1) řada V může být prodlužována, (2) řada může být vzhledem k H umístěna v prepozici, interpozici a v postpozici (nemůže být hlavní větou roztržena), (3) do jedné věty nadřazené může být začleněna více než jedna řada V, (4) v řadách mohou být různé koordinační vztahy a v řadách o více než dvou členech se mohou kombinovat různé vztahy. — Příklad na souvětí s více než jednou řadou: *Když otcové posla obdarovali a když se posel vrátil, bylo starci dovoleno, aby jedl ze společné mísy a aby dokončil podobu Ježíše Krista:* $(V_1 + V_2) \leftarrow H \rightarrow (V_3 + V_4)$.

(bb) Konstrukce s vedlejšími větami v adordinačním vztahu

Sem patří konstrukce typu: *Přihodilo se jí, co už nikdo nepamatoval, že jí došla řeč / došla jí řeč;* lze je schematicky vyjádřit formulí $H \rightarrow V_1 \equiv V_2$. Jejich možné varianty dané větosledem se v jazykové praxi vyskytují velmi zřídka. Základní podoba adordinované věty má závislost vyjádřenou hypotaktickým prostředkem. Vynechání tohoto prostředku by mohlo mít za následek rozpad souvětí. I ve vztahu adordinace může být ovšem člen a věta (smíšená adordinace). Od těchto případů je třeba odlišit adordinační vztah mezi členem nadřazené věty a vedlejší větou: *Po otci má jen jedno: že opovrhuje penězi / opovrhuje penězi.* Z hlediska mezivětného vztahu se takové spojení jeví jako hypotaktické: $H \rightarrow V_1$, ale možnost nepoužít u začleněné věty prostředek hypotaxe ukazuje na stejnou syntaktickou úroveň této podřazené věty s některým členem (zde s objektem) věty nadřazené.

(c) Kombinace předcházejících typů struktur prvního stupně podřazenosti

Jsou-li větě H podřazeny nejméně tři V prvního stupně podřazenosti, může vzniknout konstrukce kombinovaná: (a) samostatně závislé věty prvního stupně podřazenosti se kombinují s větami prvního stupně podřazenosti, které jsou ve vzájemných vztazích, např.: $V_1 \leftarrow H \rightarrow (V_2 + V_3)$: *Tak zatímco jsem telefonoval, viděl jsem ho, jak právě zamyká roletu a odchází k Václavskému náměstí* (b) kombinuje se V ve vztahu koordinace a adordinace, např.: $H \rightarrow V_1 \equiv (V_2 + V_3)$: *Lékařům se podařilo, co se jim povést nemělo, že mě přivedli zpátky k životu a postavili zase na nohy.*

Pozn.: Zvláštním typem struktury jednoho stupně podřazenosti, který se však na prvním stupni podřazenosti v podřadném souvětí objevit nemůže, je konstrukce, kdy dvěma nebo více větám ve vztahu koordinace je podřazena jedna vedlejší věta. Jde v podřadném souvětí o konstrukci typu $(V + V) \rightarrow V$. (O této konstrukci viz podrobněji dále v odd. 2.2.2.)

2.1.4 Rekurzivní princip v struktuře podřadného souvětí s více než jedním stupněm podřazenosti znamená, že se typy konstrukcí prvního stupně závislosti na dalších stupních opakují, takže může docházet v struktuře složitějších souvětí k teoreticky nekonečnému množství kombinací. Uveďme si nejprve jen několik variant podřadného souvětí poměrně velmi jednoduchého s jednou řadou vět (tzv. řetězcem) postupně sobě podřazených, a to řetězce dvoustupňového (tedy souvětí o třech větách, typu $H \rightarrow (V_1 \rightarrow V_2)$): *Vzpomínal na svého nebožtíka otce, jak se lopotíval, aby dětem připravil lepší časy. Ale poněvadž, ať se hnul, kam se hnul* (V_1), *všude bylo slunce* (V_2), *konečně jej to omrzelo* (H). *Petr, který počítal dny, jež zbývaly, úzkostlivěji než otec, velmi trpěl. Přemýšlel jsem, zda, když bylo zhasnuto, dotkla se tváří mé ruky náhodou nebo úmyslně. Když se blížili ke své skupině, jež se tlačila v jednom houfu u letadla, zamával Davidov čapkou. Mezitím se ukázalo, že žádné opatření, aby byl pachatel*

dopaden, nevedlo k cíli. Sám šéf bezpečnostního oddělení, který mu ostatně nebyl nikdy nakloněn, protože v jeho očích byl cosi jako bohém, volal ho nejméně obden ke konferenci.

Dosti často se vyskytují ještě podřadná souvětí o více než dvou stupních (zpravidla jde o souvětí o třech nebo čtyřech stupních, struktury složitější jsou již řídké). V těchto strukturách se mohou zjištěné konstrukce prvního stupně závislosti (a) opakovat, a to (aa) v téže větosledné variantě, (ab) v různých větosledných variantách, nebo (b) různě kombinovat:

(aa) *Trojané se bili ze všech sil, aby si statečností získali přízeň bohů, kterou ztratili, když jejich spojenec Pandaros přerušil příměří, jež si vynutila únava z bojů.* (ab) *Kdo váhá jít s námi, protože si není jist, zda celá akce, do níž se pouštíme, bude mít úspěch, nemá pro naše hnutí cenu.* — (b) *Ty víš, že i když jsem někdy bláznivá, malicherná a žárlivá, dokážu ve chvíli, kdy je to zapotřebí, a v okamžiku, který to vyžaduje, být i hodně tolerantní a velkorysá a není nic, co bych ti nedovolila a pro tebe neudělala, kdybys to opravdu potřeboval. Brzy se ukázalo, že i kdybych chtěl, nic z toho už nelze vzít zpět.*

2.1.5 Všechny dosud uvedené příklady podřadných souvětí, jejichž struktura se vyznačuje více než jedním stupněm podřazenosti, jsou souvětí jednosměrná, do H je začleněn jeden blok vět (viz 2.1.6), který je buď lineární, nebo se větví. Je-li do H začleněno více V prvního stupně závislosti, mezi nimiž nejsou vzájemné vztahy, a do (některých z) nich jsou začleněny další věty, je souvětí vícesměrné, což znamená, že do H je začleněno více větných bloků než jeden. Příklad souvětí s více bloky (stylisticky již přetíženého): *Karel, který se vždy rád chlubil tím, že zastřelil divočáka, jenž ho kdysi napadl, když se toulal po lesích, nám vyprávěl, když k nám v sobotu přijel na chatu, kam jsme ho pozvali, že musel prodat pušku, aby měl dost peněz a mohl si koupit nové auto.* Toto souvětí má tři bloky, první o čtyřech stupních podřazenosti, druhý o dvou stupních a třetí rovněž o dvou stupních, ale větvící se.

Strukturní složitost podřadného souvětí je určována těmito faktory: 1. počtem bloků a vět nespojených koordinačně nebo subordinačně s jinými větami, 2. hloubkou bloků, 3. rozvětveností struktur v blocích, 4. větoslednou uniformitou, či naopak pestrostí v blocích. Mezi souvětími strukturně jednoduchými a složitými není žádná přesná hranice, neboť tento rozdíl se zakládá na celém uvedeném komplexu vlastností. Čím je souvětí strukturně složitější, tím má zpravidla též větší počet větných komponentů, ale počet sám o strukturní složitosti nerozhoduje. Jedno souvětí může mít jednodušší strukturu než druhé, třebaže má větší počet vět, a opačně.

Pozn.: Strukturu souvětí nelze určovat podle užitých spojovacích prostředků, nýbrž podle vztahů (sémantických i formálních) mezi jednotlivými větami. Srov. např. následující dvě souvětí:

(1a) *Řekl, že nepřijde, protože má zraněnou nohu.* (1b) *Řekl, že nepřijde, protože to říci musel.*

V (1a) jde o postupnou podřazenost, V_2 je začleněna do V_1, schéma je $H \rightarrow (V_1 \rightarrow V_2)$, kdežto v (1b) V_2 do V_1 začleněna není, schéma je $(H \rightarrow V_1) \rightarrow V_2$.

Někdy takové strukturní rozdíly mohou spočívat na pouhém rozdílu v časovém zařazení predikátu vedlejší věty časové, srov.:

(2a) *Dostal rozkaz, aby zahájil ofenzívu, než přijde zima.*

(2b) *Dostal rozkaz, aby zahájil ofenzívu, než přišla zima.*

Souvětí (2a) má strukturu $H \rightarrow (V_1 \rightarrow V_2)$, souvětí (2b) má strukturu $V_2 \leftarrow H \rightarrow V_1$. Tento rozdíl lze ověřit větoslednou inverzí: V (2b) lze časovou vedlejší větu převést do antepozice a oddělit ji tak od V_1, kdežto v (2a) to provést nelze.

Některá souvětí nemají strukturu jednoznačnou: *Řím se nechtěl zaplést do podniku, který hrozil politickými i vojenskými komplikacemi, protože stále ještě neskončily boje s povstalci v Hispánii.*

2.1.6 Základem struktury podřadného souvětí je predikátová struktura hlavní věty.

(1) Jestliže participanty predikátu hlavní věty jsou vyjádřeny nevětně, nepřesahuje predikátová struktura hranice hlavní věty. Vedlejší věty představují pak pouze členy fakultativní, např. v souvětí *Když přišel večer domů, vypil horký čaj, aby se zahřál.*

(2) Jsou-li všechny participanty predikátu hlavní věty vyjádřeny větně, je predikátová struktura totožná s celkem souvětí: *Kdo je chudý, nenávidí toho, kdo je bohatý.* Taková souvětí jsou řidší.

(3) Častěji jsou v souvětích některé participanty nevětné a jiné větné. Ve výše uvedené ukázce souvětí se třemi bloky vedlejších vět *(Karel, který se vždycky rád chlubil tím, že zastřelil divočáka, jenž ho kdysi napadl, když se toulal po lesích, nám vyprávěl, když k nám v sobotu přijel na chatu, kam jsme ho pozvali, že musel prodat pušku, aby měl dost peněz a mohl si koupit nové auto)* je strukturním základem souvětí predikát *vyprávěl* a spolu s ním tvoří predikátovou strukturu tři participanty, z nichž jsou dva nepropoziční, nevětné: *Karel* a *nám*, a třetí je propoziční, vyjádřený vedlejší obsahovou větou *že musel prodat pušku.* Protože však jsou do této obsahové věty začleněny ještě další věty, je participantem predikátu vlastně nejen ona sama, ale nepřímo celý tento blok vět.

Rekurzívnost začleňování v složitějších podřadných souvětích vede k vytváření vícestupňových bloků vedlejších vět. Blok vět je skupina vět, která jako celek obsazuje jisté místo větného vzorce, tj. představuje jeden (rozvitý) větný člen (ve vzorcích jsou naznačeny uzávorkováním). Bloky, jak vyplynulo již z hořejších výkladů, mohou vznikat rozvíjením buď pouze „do hloubky", nebo „do hloubky i do šířky".

Při rozvíjení pouze do hloubky vznikne blok vět postupně (řetězově) podřazených, do sebe začleněných, který je jako celek dominován některým členem věty hlavní. Např. *Martin se obrátil zpět k vozu, aby zjistil, jak opilec reaguje na*

soud lidí, kteří se tam shromáždili. Účelovým příslovečným určením začleněným do hlavní věty je tedy vlastně celý blok o třech větách uvozený spojkou *aby*, která hypotakticky nepřipojuje (tj. nezačleňuje) jen větu *aby zjistil*, nýbrž zároveň jejím prostřednictvím celý následující blok vedlejších vět postupně sobě podřazených. Podrobíme-li tento blok další analýze, vidíme, že v pořadí druhá spojka *jak* začleňuje do své nadřazené věty další podblok vět (o dvou větách), a to obsahový „předmětný" podblok, jehož součástí je pak poslední přívlastková věta.

Struktura složitějších lineárních bloků je tvořena tedy jedním nebo více podbloky, hierarchicky do sebe začleněnými: nejjednodušším podblokem je jedna souvětná dvojice. Analýza vícestupňových podřadných souvětí na souvětné dvojice ukazuje pouze konstrukci souvětí, strukturní analýza na bloky a podbloky ukazuje hierarchickou stavbu bloků i souvětí jako celku. Při symbolickém zápisu takových struktur je třeba jejich hierarchičnost zachytit pomocí závorek. Např. strukturu posledně uvedeného souvětí lze zapsat takto:

$$H \rightarrow (V_1 \rightarrow (V_2 \rightarrow V_3)).$$

Při rozvíjení „do hloubky i do šířky" obsahují bloky i spojení paratakticky vyjádřené koordinace nebo spojení adordinační. Přítomností těchto vztahů je dán předpoklad k „větvení" struktury. Do každé ze souřadně spojených vět může být začleněna jedna nebo více vět dalších stupňů podřazenosti, které vytvářejí paralelní podbloky, které samy jsou opět hierarchicky strukturované. Např. strukturu souvětí: *Radili mu, aby přiznal, že nikam nešel z toho důvodu, že se bál, aby ho nechytili, a že nevyšel vůbec z domu, v němž se po celou dobu skrýval* lze zachytit tímto vzorcem:

$$H \rightarrow V_1 \rightarrow ((V_2 \rightarrow (V_3 \rightarrow V_4)) + (V_5 \rightarrow V_6)).$$

K větvení struktury může docházet i tím, že jedné větě podřazené mohou být podřazeny dvě (nebo tři) další věty, které nejsou v žádném vzájemném vztahu. Jestliže jsou pak tyto věty dále rozvity větami nižšího stupně podřazenosti, vznikají rovněž paralelní podbloky: *Vyprávěl mi, že pes, který šel za nimi, ačkoli ho odháněli, se náhle zastavil, protože se na cestě objevil jiný pes, který nepřátelsky vrčel:* $H \rightarrow((V_2 \rightarrow V_3) \leftarrow V_1 \rightarrow (V_4 \rightarrow V_5))$.

2.2 SOUVĚTÍ SOUŘADNÉ

2.2.1 Souřadné souvětí je souřadné spojení (ve smyslu parataxe)

(a) vět jednoduchých nebo (b) souvětí podřadných nebo (c) obou, tj. vět jednoduchých s podřadnými souvětími:

(a) *Jezuité se zprvu radovali z tohoto úspěchu, ale pak se ho pro jeho český ráz báli a nakonec zprostili Balbína úřadu:* $H_1 + H_2 + H_3$;

(b) *Tatínek stál u starého radioaparátu, který měl postavený na horní desce psacího stolu, a když jsem vstoupil, jen ke mně mlčky pozvedl oči, které mi v tom okamžiku připadaly strašně unavené:* $(H_1 \rightarrow V_1) + (V_1 \leftarrow H_2 \rightarrow V_2)$;

(c) *Večerníky vycházely mezi pátou a šestou, a ač si ani Just ani Houdek mnoho neslibovali od zprávy, kterou přinesou, účinek se přece dostavil:* $H_1 + (H_2 \rightarrow V_1 \rightarrow V_2)$;

Stačí-li někomu, že je, jaký je, a zná a chápe, co znal a chápal dosud, pak je, promiňte, cosi jako boží hovado a snad ani nemá nesmrtelnou duši: $(H_1 \rightarrow (V_1 \rightarrow (V_2 \rightarrow V_3) + (V_4 \rightarrow V_5))) + H_2$. (Parenteze situovaná do H_1 není ve schématu zachycena. Spojení *zná* a *chápe* lze považovat za jednu větu s dvojnásobným přísudkem.)

Jak je vidět i z příkladů, mohou do souvětí souřadného vstupovat jako jeho komponenty podřadná souvětí nejrůznějších struktur složitosti.

2.2.2 Zvláštním případem souřadného souvětí je souřadné spojení dvou nebo více H, které jsou rozvity společně jednou V. *Když jsem přišel večer domů, vypil jsem horký čaj a šel jsem si lehnout:* $(H_1 + H_2) \rightarrow V$.
Obvykle je společnou rozvíjející větou věta příslovečná (např. časová), která je fakultativním členem hlavních vět, ale nejsou vyloučeny ani případy společného valenčního doplnění nadřazených vět (participantní věta obsahová): *Nevěděla však a v životě by nebyla uhádla, co to bude.* Společně rozvíjejících vedlejších vět může být i více než jedna: *Když jsem se protahoval kolem ní a letmo jí sevřel ruku, vystoupil na stupínek dirigent a ozval se potlesk.*

Tento typ souvětné struktury lze považovat za variantu souřadného spojení typu (b), v němž jde o souřadné spojení souvětí podřadných. Vedlejší věta je uvedena jen jednou, neopakuje se u každé H. V případě fakultativní V se spojitost V se vzdálenější H nepociťuje tak naléhavě jako u V valenční (participantní), neboť H, která není spojena bezprostředně s valenční V, jeví se jako neúplná. Při promluvové realizaci se ovšem nemůže V opakovat u každé H, nejde tedy o obvyklou elipsu, při které je doplnění na plnou podobu vždy možné, nýbrž o odstranění pleonasmu, podobně jako např. v tzv. větách odpověďových.

2.2.3 Souvětí souřadné může mít strukturu řádově složitější než souvětí podřadné, neboť i nejsložitější struktury podřadné mohou se stát komponentem souvětí souřadného. Necháme-li stranou záležitost týkající se hypotaktických struktur vstupujících jako komponent do souvětí parataktického (probrané výše v odd. 2.1), zůstane to, co je specifické pro souvětí souřadné. Rozdíly ve stavbě souřadných souvětí lze tedy v základě ukázat na souvětném typu skládajícím se pouze z H (srov. výše, 2.2.1, typ (a)).

Strukturovanost parataktických spojení vyplývá z druhů významového vztahu, založených zpravidla na paralelnosti propozic, někdy však na propo-

ziční sémantické (obsahové) závislosti (souřadně vyjádřený kauzální vztah apod.), a z počtu komponentů, které do těchto vztahů mohou vstupovat. Méně výrazná je pak strukturace pomocí kombinace syndetického a asyndetického vyjádření spojení jednoho typu, popř. strukturace vytvářená některými společnými větnými členy, zvl. podmětem. S přihlédnutím k všem těmto strukturujícím momentům lze přehledně základní možnosti členitosti souřadných souvětí naznačit takto:

1. Dvojice H

2. Řady H
   - nečleněné na úseky
     - stejný vztah mezi H
     - různé vztahy mezi H
   - členěné na úseky
     - stejný vztah mezi H
     - různé vztahy mezi H

Dvojice H oddělujeme od řad proto, že se v nich nemůže projevit rozdíl v členitosti na menší úseky. Řadou rozumíme souřadné spojení tří nebo více H. Řady mohou být nečleněné na úseky, nebo členěné. Úsek se jeví zpravidla jako relativně pevnější spojení vět v rámci řady, hranice úseku bývají tam, kde je pevnost spojení oslabena. Integračním principem, na němž je založen úsek, může však být v některých případech naopak relativní uvolněnost vztahu mezi H (viz níže).

Nečleněné bývají častěji ty řady, které obsahují stejný významový vztah mezi větami (často slučovací). Podle způsobu užití spojovacích prostředků lze v nich rozlišit trojí spojení: (1) koncové spojení (spojovací prostředek je pouze mezi poslední a předposlední H), (2) polysyndeton (spojovací prostředek je mezi všemi H), (3) asyndeton (spojovacího prostředku není použito vůbec). Je-li mezi H stejný druh významového vztahu, mohou být řady členěny, zpravidla však méně výrazně, zhruba dvojím způsobem:

(a) Lze užít různých spojovacích výrazů téhož významového typu: *Od toho dne docházel do platnéřské dílny znovu a znovu, až se nakonec odhodlal a pověděl krasavici o své lásce.* Speciálnější (příznaková) slučovací spojka *až* rozčleňuje řadu, základní neutrální slučovací spojka *a* spojuje členy řady, takže souvětí je primárně strukturováno ve dva celky: $H_1 + (H_2 + H_3)$

(b) Řadu lze rozčlenit kombinováním spojkového spojení s asyndetickým: *Dokončil, narovnal se, protáhl záda a zacvičil pažemi, sestra přiskočila, osušila mu pot z čela, stáhla čepičku, sám si spustil rouška z obličeje dolů na krk a pomalu se šinul k umývárně.* Řada se skládá ze dvou nečleněných úseků s koncovým spojením ($H_1 \ldots H_3$ *a* H_4) a ($H_5 \ldots H_8$ *a* H_9), mezi H_4 a H_5 je spojení asyndetické. V druhém úseku lze vidět ještě sekundární členění na dva podúseky vy-

tvářené společným podmětem ($H_5 \ldots H_7$) a (H_8 *a* H_9). Toto členění by se ovšem s členěním podle užití spojovacích prostředků mohlo též křížit.

Řady souřadně spojených H se mohou členit na úseky kombinováním významových vztahů v nich, což se projevuje zpravidla užitím různých spojovacích výrazů. Strukturačním momentem však není samo střídání různých sémantických vztahů, nýbrž střídání vztahů dvojčlenných s vícečlennými. Jestliže se střídají různé koordinační vztahy dvojčlenné, řada se v úseky nerozčlení: *Nebyl jsem doma, proto o tom nic nevím, ale mohu se zeptat. Jarmila křičí, ale usmívá se, dokonce je potěšena.* K rozčlenění řady na úseky dojde, když se setká vztah dvojčlenný s vícečlenným. Je tu možný dvojí způsob: (a) Strukturačním vztahem je primárně vztah dvojčlenný, vícečlenný vztah je pak vztahem vytvářejícím strukturu komponentu dvojčlenného vztahu; typickým příkladem tohoto druhu je spojení vztahu odporovacího a slučovacího: *Čekal s tlukoucím srdcem, ale ona odvrátila oči od okna a začala z jiného konce:* H_1 *ale* (H_2 *a* H_3). (b) Méně často bývá primárním strukturačním vztahem vztah vícečlenný, kdežto vztah dvojčlenný vytváří strukturu podúseku: *Pavlíček neposlouchá, nýbrž zlobí a neučí se, nýbrž lajdačí:* (H_1 *nýbrž* H_2) *a* (H_3 *nýbrž* H_4). V (a) jde o celkovou strukturu dvojčlennou s úseky vícečlennými, v (b) o strukturu dvojčlennou nebo i vícečlennou s úseky dvojčlennými.

Netvoří-li souřadné souvětí pevný strukturní celek vyjádřený gramatickým sepětím vět (resp. podřadných souvětí) pomocí souřadicích spojovacích prostředků, nýbrž jen volný celek fónický a grafický, je to první stupeň přechodu souřadného souvětí v textovou sekvenci vět.

K AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ

1 ZÁKLADNÍ POJMY

1.1 AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ

1.1.1 Aktuální členění (AČ) patří mezi ty složky větného významu, které jsou spjaty s větou jako komunikačním útvarem neboli výpovědí. Záleží v tom, že se obsah výpovědi člení na jednotlivé složky podle jejich specifických funkcí v komunikačním procesu.

Výpověď se do komunikačního procesu začleňuje jednak (1) svým východiskem (v širokém slova smyslu), tj. tím, že vychází z určitých komunikačních podmínek, daných jazykovým kontextem anebo mimojazykovou komunikační situací relevantní v momentě vzniku výpovědi, jednak (2) svým komunikačním cílem, tj. tím, proč vůbec byla vyslovena (resp. napsána). Výchozí podmínky sdělení nemusejí být ve výpovědi slovně vyjádřeny. Obecně platí, že každá výpověď je v komunikačním procesu nějakým způsobem zakotvena. I výpovědi úvodní nebo výpovědi izolované, tedy výpovědi, jejichž všechny prvky nesou informaci z hlediska posluchače novou, neznámou, nutně nějakou výchozí komunikační situaci předpokládají, a to situaci, která dala autorovi projevu podnět k jejich vzniku (vyslovení nebo napsání). Zcela od ní abstrahovat můžeme pouze z důvodů pracovních (viz odd. K 2). Naopak komunikační cíl výpovědi, daný komunikačním záměrem autora, musí být ve výpovědi explicitně vyjádřen vždy. Změní-li se výchozí podmínky sdělení nebo změní-li se komunikační záměr autora, nutně se tato změna odrazí v AČ výpovědi.

Základem AČ je dichotomie dvou komplementárních složek, tématu (T) a rématu (R). Vedle toho je pro AČ relevantní „známost", resp. „novost" jednotlivých složek a stupeň jejich výpovědní dynamičnosti.

Termín aktuální členění je vžitý termín značkový. Jako první u nás užíval tohoto termínu V. Mathesius; zdůraznil, že se „aktualizuje jazykový materiál tak, aby odpovídal zvláštnímu úkolu, který mu mluvčí nebo pisatel ukládá v konkrétních promluvách". Ve stejném významu se dnes mluví rovněž o funkční nebo komunikační (sdělné) perspektivě věty nebo výpovědi.

Systematickým popisem výpovědi z hlediska možných způsobů jejího začlenění do komunikačního procesu neboli z hlediska všech jejích možných aktuálních funkcí se zabývá teorie AČ.

1.1.2 Za téma výpovědi považujeme tu její část, která vyjadřuje, o čem se v ní mluví. Druhá část výpovědi, vyjadřující, co se o tématu tvrdí, je její réma. Příklad: *Zbraslavský zámek byl založen roku 1292 jako cisterciácký klášter králem Václavem II. Na jeho počest byl nazván AULA REGIA. Ve 14. stol. . patřil k nejvýstavnějším klášterům v českých zemích.*

Svislými čarami je vyznačeno členění výpovědi na tematickou a rematickou část. V první výpovědi se mluví o zbraslavském zámku; tento výraz je jejím T. Zbytek výpovědi tvrdí o zbraslavském zámku, že *„byl založen . . .“*; to je R výpovědi. Podobně i druhá a třetí výpověď textu se člení na část tematickou a rematickou, jak naznačeno.

Členění na T a R se zúčastňují všechny prvky výpovědi; žádný prvek ani nestojí mimo toto členění, ani nepřijímá nějakou jinou, třetí komunikativní funkci. Jde tedy o členění dichotomické.

K tomu, abychom mohli jednoznačně rozhodnout, které prvky v nějaké výpovědi náležejí k T a které k R, máme k dispozici objektivní diagnostické metody (1.8).

1.1.3 Zkušenost ukázala, že je možné a účelné dichotomii T a R dále zjemňovat. Odlišujeme centrální prvek T od ostatních, průvodních tematických složek, a analogicky vydělujeme centrum R mezi ostatními, průvodními rematickými složkami. Touto podrobnější diferenciací není základní dichotomie neutralizována.

Pozn.: Má-li verbum finitum funkci průvodní složky R, nazývá se někdy přechodem mezi tematickou a rematickou částí věty. V rámci přechodu lze pak vyčlenit ještě tzv. vlastní přechod, jehož funkci plní aktualizační slovesné morfémy. V tomto výkladu se s pojmem přechodu nepracuje.

1.2 CHARAKTERISTIKA DICHOTOMIE T a R

(a) Komplementárnost. Funkce tematická a funkce rematická jsou komplementární komunikační funkce. Vlastnost komplementárnosti znamená, že T a R jsou k sobě navzájem vztaženy, že jedno bez druhého nemůže být, a ovšem též to, že o každém prvku výpovědi lze rozhodnout, zda patří buď k jejímu T, nebo k jejímu R.

(b) Systémovost. AČ je záležitostí jazykového systému a jako takové se týká absolutní většiny výpovědí jazyka. Výpovědi, které členit nelze, nebo výpovědi, jejichž členitost je méně zřetelná (např. některé výpovědi počátkové), nebo možná jen za určitých okolností, ev. jeví jiné zvláštnosti, jsou pociťovány jako výjimečné nebo zvláštní (o nich viz 2.7).

(c) Univerzálnost. AČ náleží k jazykovým univerzáliím. Je vlastností společnou všem indoevropským a mnoha neindoevropským jazykům. V různých jazycích se však vyjadřuje odlišnými výrazovými prostředky. Právě poměr mezi způsobem vyjádření členění gramatického a členění aktuálního patří k těm charakteristikám jazyka, jimiž se jednotlivé jazyky mohou mezi sebou výrazně lišit. Jsou známy dokonce pokusy provést na základě zmíněného poměru typologickou klasifikaci jazyků světa.

1.3 ZNÁMÁ A NOVÁ INFORMACE

1.3.1 Každá výpověď vzniká – je vyslovena nebo napsána – za nějaké komunikační situace, předpokládá jisté společné znalosti na straně autora a adresáta a obvykle je zasazena také do jazykového kontextu. Vztahy ke kontextu, situaci a společné zásobě vědomostí se v obsahu výpovědi odrážejí tak, že některé prvky výpovědi (přesněji řečeno prvky objektivní reality, k nimž se prvky výpovědi mohou při nějakém jejím užití vztáhnout) se již v jazykovém kontextu nebo komunikační situaci vyskytly, tj. buď byly přímo zmíněny, nebo jsou odvoditelné z kontextu a ze situace, popř. se jejich znalost na straně adresáta v momentě promluvy prostě předpokládá. V tomto smyslu jsou považovány za známé. Ostatní prvky výpovědi, z předcházejícího kontextu a situace nevyvoditelné, jsou pro adresáta nové, neznámé.

Pojem známosti informace vztahujeme vždy k určitému momentu promluvy. Stěží můžeme tento pojem ztotožnit se souhrnem společných znalostí (vědomostí) autora a adresáta jazykového projevu vůbec. Pak bychom totiž museli připustit, že ve valné většině výpovědí v běžných promluvách vlastně všechny prvky reprezentují známou informaci. Jen zřídka totiž běžná promluva vybočuje nad rámec společných znalostí do té míry, že se vědomosti adresáta skutečně obohacují o něco nového, jako je tomu např. při čtení vědeckých a odborných textů, kdy se čtenář dozvídá i nové, dosud mu neznámé pojmy apod. Zpravidla však jde při běžné komunikaci pouze o to, že prvky sdělení, které již náležejí do společné zásoby vědomostí autora a adresáta, a v tomto velmi širokém smyslu jsou tedy „známé", jsou uváděny do nových souvislostí. Ta část ze sumy společných vědomostí komunikantů, o níž můžeme mluvit jako o známé vzhledem k momentu promluvy, se někdy nazývá referenčním horizontem. (K této problematice viz odd. 3.3.)

Známost a novost informace, nesené nějakým prvkem v určitém momentu komunikace, není v jednoznačném vztahu k jeho komunikační funkci: T výpovědi může být nejen informace známá, ale též nová, která však je mluvčímu jako známá prezentována, a naopak v R se může vyskytovat jak informace nová, tak i informace v předcházejícím kontextu výslovně již zmíněná (a v tomto smyslu tedy známá), pokud je to v souladu s komunikačním záměrem mluvčího (podrobněji viz 1.3.3).

1.3.2 Kontext, kontextová zapojenost

Rozlišujeme:

(a) Kontext slovní neboli jazykový. Pro AČ je relevantní jedna, ev. několik výpovědí před danou výpovědí předcházejících, zřídka též výpověď bezprostředně následující. S narůstající zpětnou vzdáleností důležitost jazykového kontextu pro T jednotlivých výpovědí slábne a zpravidla nesahá za hranice odstavce. Tam se uplatňují v prvé řadě souvislosti hypertematické. Přitom prvek známý z předcházejícího kontextu se většinou neopakuje doslovně. Může být např. dále syntakticky rozvit (a tím obohacen o novou informaci), může být vyjádřen zájmenem nebo mnoha jinými způsoby. T po sobě jdoucích výpovědí mohou být sémanticky totožná nebo příbuzná; v případě volnějších sémantických souvislostí se mluví o tzv. sémantické inherenci nebo sémantické implikaci (tyto případy tvoří už přechod k širším kontextovým sférám).

(b) Komunikační situace (kontext situační). Zahrnuje fakta, která sice nebyla zmíněna v kontextu jazykovém, avšak jsou autorovi a adresátu známá („jsou nasnadě") ze situace, za níž promluva vzniká. V rámci situačního kontextu lze dále vydělit dvě podoblasti:

(ba) bezprostřední kontext situační, který spolu s kontextem jazykovým tvoří tzv. kontext aktuální,

(bb) širší kontext situační. Sem patří zejména údaje o časovém a prostorovém zařazení děje i vyjádření různých jiných okolností děje (tzv. kulisy) a různé prvky expoziční.

(c) Společné znalosti (kontext zkušenostní). Autor předpokládá, že spolu s adresátem sdílí určité společné znalosti o objektivní realitě, o „světě", od nichž může při komunikaci vyjít jako od známých. Ta část společné zásoby vědomostí, z nichž v určitém momentu promluvy jako od známých vychází, tvoří zkušenostní kontext.

Kontext jazykový je rozsahem nejužší. Je zakotven v komunikační situaci a ta je zase dále zasazena do sféry zkušenostní, rozsahem nejširší. Hranice mezi jednotlivými kontextovými sférami jsou neostré.

Z hlediska vztahu ke kontextovým sférám lze mluvit o prvcích kontextově zapojených a prvcích kontextově nezapojených. Kontextově zapojené jsou ty

prvky výpovědi, které nějak souvisejí s výchozími podmínkami komunikace a náležejí k některé kontextové sféře. Je možné dvojí pojetí kontextové zapojenosti: užší pojetí považuje za kontextově zapojené pouze prvky náležející ke sféře (a) + (ba), širší pojetí naproti tomu počítá mezi kontextově zapojené prvky náležející ke všem třem kontextovým sférám. V dalším výkladu jde o užší pojetí kontextové zapojenosti. Všechny ostatní prvky se považují za kontextově nezapojené.

Prvky známé nemusí být vždy prezentovány jako kontextově zapojené. Např. ve sdělení *Přijdeš dnes, nebo zítra? – Přijdu dnes* je prvek *dnes* v odpovědi na otázku sice známý, protože se vyskytl již v otázce, avšak je z kontextu „vypojen" a představuje vlastní cíl sdělení. Prvky kontextově zapojené a stejně tak prvky známé v pojetí zde uvedeném nelze ztotožňovat s T; o vztahu mezi nimi viz 1.3.3.

1.3.3 Charakteristika známé informace

1.3.3.1 To, co je z hlediska jazykového kontextu nové, může být známé z širšího hlediska situačního a podobně to, co se jeví jako nové z hlediska komunikační situace, může být známo z hlediska společných znalostí komunikantů (srov. též 1.3.5). V tomto smyslu lze říci, že opozice prvků známých a nových je do jisté míry záležitostí stupňů. Tzv. interval známosti, tj. úsek textu, vzhledem k němuž hodnotíme prvek jako známý, se mění v závislosti na struktuře textu (zejména v závislosti na typu tematické posloupnosti, viz M 2.1).

Při posuzování známosti prvku nelze zcela vyloučit ani subjektivní faktor. Interval známosti, jak jej chápe autor projevu, se nemusí vždy krýt s intervalem známosti z hlediska adresáta. Citlivost na kontext je individuální vlastností komunikantů. Jestliže např. autor sdělení počítá s delším intervalem známosti než ten, jemuž je sdělení určeno, může dojít k neporozumění textu. Např. autor sdělení pronominalizuje výpovědní prvek, o němž je přesvědčen, že je adresátu z předcházejícího kontextu znám; je-li však tento prvek již vně intervalu známosti v chápání adresáta, není pak adresátu jasné, kterého z obsahových prvků v předcházejícím kontextu zmíněných se pronominalizace týká. V praxi je to důležité zejména tehdy, střídá-li se uvnitř intervalu známosti více obsahových prvků. Pak může být interval známosti velmi krátký. Srov. např. dvojí možné pokračování textu a podle toho i přiřazení různých obsahových prvků jako referentů zájmenu *jim*: *Zahrádkáři nemají kosy zrovna v oblibě. Je však pravda, že jim pomáhají*

(1) *požíráním ponrav a všelijaké další žoužele;*
(2) *protože u bohatého člověčího stolu se najde sousto i pro ptáčka.*

1.3.3.2 Přítomnost složek známých (kontextově zapojených) ve výpovědi je pouze fakultativní, pro členitelnost výpovědi na T a R není rozhodující. V češtině nejsou nikterak výjimečné výpovědi, které nejeví žádný příznak kontextové zapojenosti, a přesto se na tematickou a rematickou část pravidelně člení (je v nich vyjádřen úplný T – R nexus). Opozice známého – nového prvku v T, ale i v R však má důsledky pro možnosti využití věty v různých typech kontextů a v tomto smyslu je pro AČ relevantní.

1.3.3.3 Vztah mezi známou informací a T

Ty výpovědní prvky, které se vztahují k některé ze tří kontextových sfér, zpravidla konstituují T výpovědi. Přitom některé jsou známy z aktuálního kontextu, a tedy kontextově zapojené v užším slova smyslu, jiné jsou nové, neznámé, pouze prezentované jako známé, jevící nepravou kontextovou zapojenost, vyvolávající dojem kontextové zapojenosti, předjaté ze situace apod.; to jsou ty prvky T, které se vztahují k širším kontextovým sférám, než je sféra aktuálního kontextu. Tematickou, avšak novou složkou je např. výraz *nějaký cizinec* ve výpovědi *Nějaký cizinec se mě ptal na cestu k nádraží.* Novost této složky, resp. její příslušnost pouze ke zkušenostní kontextové sféře (předpokládající, že komunikantům je znám obsah pojmu „cizinec"), je v uvedené větě signalizována lexikálním prostředkem, totiž neurčitým zájmenem *nějaký* (explicitní signalizace kontextové zapojenosti složek T není však v češtině vždy závazná, viz odd. F 6.1.0).

Prvky známé, včetně těch, které se opakují z předcházejícího jazykového kontextu doslovně, mohou ovšem náležet i k R, jestliže to odpovídá komunikačnímu záměru mluvčího. Řekneme-li např. *Včera jsem potkal tvého přítele Honzu*, pak centrum R věty *tvého přítele Honzu* je složkou z hlediska adresáta nepochybně známou, „patřící ke společné zásobě vědomostí", podstatné však je, že autor tuto výpovědní složku uvedl do nové, aktuální tematicko-rematické souvislosti, která je v daném momentu promluvy z dosavadního kontextu nevyvoditelná (srov. odd. 1.3.2).

I když mezi členěním na T a R a členěním na známou a novou informaci je v češtině velmi často shoda, nelze považovat známost za nezbytný rys T, ani novost za nezbytný rys R. Ztotožnění obou opozic by vedlo k mylnému zúžení pojmů T a R.

1.3.4 Známost informace, T a struktura textu

Na rozdíl od prvků kontextově zapojených, které jsou definovány vztahem k předcházejícímu aktuálnímu kontextu, volba T předcházejícím kontextem jednoznačně determinována není. Svědčí o tom jednak skutečnost, že výpo-

věď v textu může mít zpravidla více než právě jediné pokračování (viděno z hlediska procesu vznikání textu), jednak to, že pořadí výpovědí v textu je obvykle možno i při zachování jeho významu určitým způsobem měnit (viděno z hlediska hotového textu). Např. následující krátký text označený písmenem (a) může pokračovat buď výpovědí (b), nebo výpovědí (c), popř. může mít nějaké jiné pokračování.

(a) *Na náměstí se konal trh. Prodávala se drůbež, ovoce i zelenina.* (b) *Hrozny a broskve pečlivě vyrovnané na dřevěných liskách lákaly barvou i vůní.* (c) *Nějaký děda nabízel vyřezávané lžíce a píšťalky.*

V pokračování (b) navazuje T na předcházející text tak, že se blíže specifikuje jedna složka R výpovědi předcházející (*ovoce → hrozny a broskve*), a lze je tedy považovat za známé. Naopak v pokračování (c) autor zvolil T z hlediska předcházejícího textu nové, které je situačně zakotveno pouze obecnou věcnou souvislostí s trhem.

Jindy může mít výpověď v textu dvojí možné pokračování takové, že obě navazující výpovědi mají stejnou gramatickou stavbu a stejné lexikální obsazení, ale liší se svým AČ: *Mistrovství světa v hokeji pokračovalo včera zápasem Švédska a Finska. Vyhráli Švédové / Švédové vyhráli.*

Autor textu může volit takové jeho pokračování, které na předcházející text přímo navazuje, ale může volit – a často volí – i pokračování jiné (vybírá různou komunikační strategii). Jen v tomto smyslu lze charakterizovat T jako element na kontextu nezávislý (často ovšem kontextově zapojený; tématem však není proto, že je kontextově zapojen, ale že jej jako T zvolil a prezentuje autor). Na druhé straně však nemůže být T věty zcela libovolné. Závisí na celkové výstavbě textu. Bez přímé nebo nepřímé souvislosti s hypertématem (nadřazeným T většího textového úseku, odstavce, kapitoly apod.) by šlo o nahodilý sled po sobě jdoucích vět, nikoli o text souvislý. Z téhož důvodu také není souvislým textem ani sled následujících tří výpovědí; ve všech se vyskytuje sice společný lexikální prvek, chybí však společné hypertéma: *Byl jeden král a ten měl dlouhé uši. Uši jsou čidlo sluchu. Nevěřil svým uším.* (O souvislosti jako konstitutivní vlastnosti textu viz odd. M.)

Možnost změnit pořadí výpovědí v textu je podmíněna mnoha okolnostmi, zejména stylovými. Např. při stylovém postupu popisném je pořadí výpovědí méně vázané než např. při postupu výkladovém nebo při vyprávění, kdy jde o zachování příčinné nebo časové posloupnosti, v textu odborném je vázanější než v poezii apod. Zpravidla však nelze přesouvat na jiné místo v textu výpověď, která stojí na jeho počátku. Tato vlastnost počátkových výpovědí je natolik univerzální, že se jí někdy využívá i při definici pojmu souvislý text a odráží se také v jejich AČ (viz 3.5.1).

1.3.5 Hledisko autora a hledisko adresáta

Zatímco volba T závisí, jak bylo vyloženo v 1.3.4, na autorovi, je pro známost prvku rozhodující hledisko adresáta: známé je to, co je známé nejen autorovi, ale současně také adresátu. Má-li být komunikace úspěšná, pak jako to, o čem autor předpokládá, že je známo adresátu, musí být prezentována právě ta informace, která adresátu skutečně známa je. Posuzujeme-li známost a novost výpovědních složek, stavíme se důsledně na stanovisko adresáta.

1.4 VÝPOVĚDNÍ DYNAMIČNOST

AČ lze charakterizovat v termínech výpovědní dynamičnosti (VD) jako rozložení stupňů VD na jednotlivé složky výpovědi.

Výpovědní dynamičností rozumíme vlastnost komunikace spočívající v tom, že v komunikačním procesu každá složka výpovědi určitou měrou přispívá k rozvíjení a obohacování obsahu sdělení. Relativní míra, s níž jednotlivé jazykové složky sdělení přispívají k jeho rozvíjení, se nazývá stupeň VD.

V každé výpovědi jsou stupně VD všech jednotlivých výpovědních složek rozloženy nějakým způsobem; podle způsobu jejich rozložení mluvíme o rozložení základním nebo o rozložení významovém. Za základní se považuje takové rozložení stupňů VD ve výpovědi, při kterém VD stoupá ve směru zleva doprava, tj. při kterém každý prvek následující má vyšší stupeň VD než prvek, který před ním předchází. Tendence k takovému rozložení vyplývá už z lineární podstaty komunikace jakožto procesu probíhajícího v čase. Stupně VD při základním rozložení vytvářejí základní stupnici VD; o ní podrobněji v oddíle II.

Vztah stupňů VD ke kontextu je následující: složky vyjadřující informaci vyvoditelnou z předcházejícího jazykového a/nebo situačního, ev. zkušenostního kontextu obohacují obsah sdělení v menší míře než složky vyjadřující informaci, kterou takto vyvodit nelze. Všechny složky kontextově zapojené proto jeví nižší stupně VD než všechny složky kontextově nezapojené.

V odd. 1.1 bylo AČ charakterizováno jako dichotomie; rozložení stupňů VD znamená její podstatné zjemnění; vyjadřuje mikrostrukturu věty jako komunikačního útvaru. Dva nejdůležitější nosné prvky, které tvoří základ dichotomie, totiž centrum T a centrum R, jsou nositeli těchto stupňů VD: centrum T má nejvyšší stupeň VD ze všech tematických prvků výpovědi. Je-li ve výpovědi více tematických prvků, je centrální tematický prvek různý od toho tematického prvku, který má nejnižší stupeň VD ve výpovědi. (Ten se někdy označuje jako vlastní T.) Centrum R má nejvyšší stupeň VD ze všech prvků ve výpovědi.

1.5 TŘI VRSTVY AČ

Hlavními činiteli, které rozhodují o každém prvku výpovědi, zda náleží k tematické části výpovědi, nebo k rematické části výpovědi, dále o tom, jaká je funkce jednotlivých prvků uvnitř tematické a uvnitř rematické části výpovědi, a konečně o tom, jaký relativní stupeň VD každému prvku v souhlase s jeho aktuální funkcí náleží, jsou kontext, sémantika a lineárnost. Souhra těchto tří obecných činitelů je řízena východisky a záměry komunikačního aktu a uplatňuje se v rámci možností daných konkrétním jazykovým systémem, tedy soustavou vyjadřovacích prostředků v daném jazyce (o vyjadřovacích prostředcích AČ v češtině viz 1.7).

Hierarchicky nejvýše z uvedených tří činitelů stojí kontext. Zásadní důležitost kontextu (a to všech jeho sfér, viz 1.3.2) vyplývá z toho, že se AČ týká nikoli izolované věty, nýbrž věty začleněné do komunikačního procesu. Sémantické obsahy se uplatňují pouze u těch větných složek, které nejsou zasaženy kontextem. Lineárnost se prosazuje tehdy, pokud proti ní nepůsobí ani kontext, ani sémantická stavba větná – v hierarchii činitelů stojí tedy nejníže. Její působení přímo souvisí s lineárním (časovým) průběhem komunikace: v závislosti na lineárním průběhu se rozvíjí, narůstá a modifikuje i obsah sdělení, takže prvek, který je na lineární ose více vpravo, je sdělně závažnější než prvek, který před ním předchází (pokud ovšem jeho sdělná důležitost není ovlivněna kontextem a/nebo sémantikou).

Hierarchie jednotlivých činitelů a s tím související vzájemně různý rozsah jejich působení vede k rozlišování tří vrstev AČ (někdy se užívá ve stejném významu termínu instanční roviny), vrstvy základní (sémantické), kontextové a důrazové.

Pojem a termín „vrstva AČ" odráží fakt hierarchičnosti v oblasti AČ. Nelze jej považovat za synonymní s termíny jazyková vrstva, jazyková rovina nebo jazykový plán. V případě vrstev AČ jde o vnitřní stratifikaci činitelů AČ v rámci jediného jazykového plánu (resp. subplánu). Jednotka AČ je ve všech vrstvách AČ stejná, totiž věta jako komunikační útvar, přičemž jedna a táž věta může podle okolností příslušet k té či oné vrstvě AČ.

1. Základní vrstva. V základní vrstvě se odhlíží od kontextu. Pro AČ výpovědi je rozhodující sémantická povaha jednotlivých složek, v menší míře jejich lineární uspořádání.

2. Kontextová vrstva. V kontextové vrstvě se spolu se sémantikou a linearitou uplatňuje kontext. Kontextem se vliv sémantiky příslušných (kontextem tematizovaných) výpovědních složek stejně jako vliv linearity neutralizuje, takže všechny kontextově zapojené prvky mají nižší stupeň VD než všechny složky kontextově nezapojené, a to bez ohledu na jejich sémantickou náplň. U kontextově nezapojených složek se uplatňuje sémantika a linearita stejným způsobem jako ve vrstvě základní.

3. Důrazová vrstva. V důrazové vrstvě (někdy se užívá termínu výpovědi druhé instance) se uplatňuje pouze kontext. Kontextově zapojeny jsou všechny prvky výpovědi kromě jediného, který je zdůrazněn jakožto prvek kontrastující s předcházejícím kontextem.

Rozdíl mezi jednotlivými vrstvami AČ lze ukázat na tomto příkladě: je-li např. výpověď *Pavel jede s vodáckým oddílem na Berounku* odpovědí na všeobecnou otázku (1) *Co je nového?*, pak náleží k vrstvě základní. Žádný prvek odpovědi není v otázce signalizován jako známý z aktuálního kontextu. Naproti tomu otázka (2) *Co dělá Pavel?*, stejně jako otázka (3) *Kam jede Pavel s vodáckým oddílem?* nutně předpokládají, že složky *Pavel*, resp. *Pavel jede s vodáckým oddílem* náležejí k aktuálnímu kontextu. Odpověď na ně, *Pavel jede s vodáckým oddílem na Berounku*, v obou případech patří k vrstvě kontextové; rozdíl mezi odpověďmi na otázku (2) a (3) je pouze v hranici mezi tematickou a rematickou částí věty. Tematický prvek může být v odpovědi na otázku nahrazen zájmenem, popř. může zůstat nevyjádřen: *Co dělá Pavel? – Jede s vodáckým oddílem na Berounku. Kam jede Pavel s vodáckým oddílem? – Na Berounku.* Nic takového však není možné, má-li být výpověď odpovědí na otázku *Co je nového*, tj. má-li patřit do základní vrstvy AČ.

A konečně chceme-li zdůraznit, že *Pavel jede s vodáckým oddílem na Berounku* (a nikoli třeba na Sázavu) nebo že *Pavel jede s vodáckým oddílem na Berounku* (a tedy nezůstává doma), jde o užití výpovědi ve vrstvě důrazové. Důležitým prostředkem AČ v této vrstvě je umístění intonačního centra (větného přízvuku).

Podrobnému výkladu AČ podle jednotlivých vrstev jsou věnovány oddíly 2.3 a 4.3.

1.6 SUBJEKTIVNÍ A OBJEKTIVNÍ POŘAD

Pojmy T a R nejsou definičně spjaty s žádnou konkrétní slovoslednou pozicí ve výpovědi. T výpovědi může předcházet před R (v češtině tomu zpravidla tak je), ale může za ním i následovat. V případech, kdy tematická část výpovědi předchází před částí rematickou, mluvíme o tzv. objektivním pořadu: *Přijela k nám babička.* Při opačném uspořádání, při němž rematická část výpovědi předchází před tematickou, mluvíme o pořadu subjektivním: *Babička k nám přijela!*

Subjektivní a objektivní pořad jsou dva základní typy AČ. Pořadu objektivního se v češtině užívá v klidném konstatování, klidném vypravování a ve výkladu, zatímco pořad subjektivní charakterizuje vyjadřování důrazné a často také zabarvuje výpověď emocionálně.

Vztah mezi subjektivním typem AČ a emocionální příznakovostí výpovědi je v češtině velmi těsný. Nelze však subjektivnost pořadu AČ s emocionalitou

ztotožnit zcela. Např. v dialozích a v nepřipravených mluvených projevech vůbec stojí R často i na začátku výpovědi a přitom nelze vždy říci, že by šlo o projev emocionálně zabarvený, např. *A v Praze jsem také byla. – Drclo do ní to auto:* R je ovšem i v těchto případech vždy výrazně signalizováno intonací.

Subjektivní pořad jiného typu než příklady právě uvedené mívají počátkové výpovědi krátkých zpráv v denním tisku a čtených zpráv v televizním zpravodajství (někdy je celá zpráva tvořena jedinou výpovědí. Např.: *ABC mladého řečníka se jmenovalo školení, které pro ostravské svazáky připravil městský výbor SSM. – Další umělá družice Země Kosmos 897 byla vypuštěna v Sovětském svazu. – Kmínové žně nastaly v Jihomoravském kraji.*

Z hlediska aktuálního kontextu jsou témata v uvedených výpovědích nová, kontextově nezapojená. Subjektivní pořad v nich je signalizován sémantickými obsahy jednotlivých větných složek: Kontextově nezapojený větný člen stojící na počátku výpovědi a vyjadřující jev existující na scéně, popř. jev objevující se, produkovaný nebo zasažený nebo výsledek (cíl) děje má vyšší stupeň VD než kontextově nezapojený slovesný děj spolu se situačními kulisami nebo kontextově nezapojeným agentem. Užívání těchto výpovědí na počátku krátkých zpravodajských žánrů je motivováno stylisticky, snahou zdůraznit při maximální stručnosti a úspornosti to, co je v obsahu zprávy sdělně nejzávažnější.

Podmět (popř. komplement) stojící na počátku výpovědi a fungující jako R zároveň signalizuje i titulek zprávy a vyjadřuje celkové T (hypertéma) zprávy (proto bývá v novinách vytištěn odlišným typem písma). Z hlediska věcného jde o čistě objektivní, emocionálně nezabarvenou informaci. Právě nepřítomnost emoce je zřejmě důvodem, proč tyto výpovědi jsou intonovány (a to i profesionálními mluvčími, např. v televizních zprávách) bezpříznakově, tak, jako by R stálo na konci. Takovou intonací se podtrhuje objektivní ráz sdělení a neutralizuje se eventuální příznak emocionality, který jindy pořad R – T doprovází. Pokud je takové R tvořeno více slovy, bývá mezi ním a následující částí výpovědi pauza.

1.7 VÝRAZOVÉ PROSTŘEDKY AČ

Každý jazyk podle své typologické příslušnosti disponuje řadou různých prostředků k vyjadřování AČ a také jich různě využívá. Mezi jednotlivými jazyky jsou rozdíly jak co do inventáře prostředků AČ, tak co do jejich funkční hierarchie. V češtině neexistuje žádný speciální morfologický prostředek pro vyjadřování některé aktuální funkce, jakým je v některých neindoevropských jazycích např. zvláštní morfém signalizující T nebo R výpovědi. Zato však čeština využívá k vyjádření AČ intonace, slovosledu, různých prostředků lexi-

kálních i (méně často) prostředků konstrukčních (syntaktických). Všechny tyto prostředky jsou multifunkční, neslouží výlučně jen vyjadřování AČ.

1.7.1 Slovosled a intonace

Povaha českého slovosledu (viz odd. L) umožňuje, aby byly prvky ve výpovědním celku lineárně rozmístěny přibližně způsobem, který je v souladu s jejich aktuálními funkcemi, a tedy i v souladu s příslušnými stupni VD. Snadno nahlédneme, že má-li např. jednoduchá věta *Pavel dostal nové kolo* se slovosledem agens/nositel – děj – patiens intonační centrum na konci, může být odpovědí např. na diagnostickou otázku *Co Pavel dostal?*, a pak prvky *Pavel* a *dostal* tvoří její T a *nové kolo* její R. Bezpříznakově intonovaná slovosledná varianta *Nové kolo dostal Pavel* se slovosledem děj – patiens – agens/nositel může odpovídat na otázku *Kdo dostal nové kolo?*, a tudíž distribuce funkce T a R je tu opačná než ve větě předcházející. Analogicky dále varianta *Pavel (to) nové kolo dostal* se slovosledem agens/nositel – děj – patiens a s intonačním centrem na slovese (větným přízvukem) může být odpovědí na otázku *Pavel si (to) nové kolo koupil?* apod. Různé diagnostické otázky, reprezentující různé možné typy kontextů, v nichž může být dané věty užito (podrobněji viz 1.8), ukazují na různé možné slovosledné a intonační varianty věty v závislosti na tom, které větné složky patří v daném konkrétním případě k T a které k R. Vidíme, že slovosled a intonace jako základní prostředky AČ v češtině se přitom vzájemně doplňují. Navíc může jít buď o pořad objektivní, při kterém složky R následují ve větě až po složkách T (jak bylo vyloženo v 1.6), nebo o pořad subjektivní, kdy naopak R část výpovědi před částí T předchází. Tak odpověď na otázku *Co Pavel dostal?* může mít podobu *Pavel dostal nové kolo* s intonačním centrem na slově *kolo* a s R na konci výpovědi (pořad objektivní), a tedy se slovosledem agens/nositel – děj – patiens, nebo naopak podobu *Nové kolo (Pavel) dostal* s intonačním centrem (a tedy i R) na počátku (pořad subjektivní), a tedy se slovosledem patiens – (agens/nositel) – děj. Pořad objektivní se může realizovat jak pomocí slovosledu základního, tak i pomocí různých kontextově podmíněných slovosledných variant. Pořad subjektivní je vždy nějak kontextově nebo situačně motivován, navíc je příznakový zpravidla i emocionálně, a jsou pro něj charakteristické různé slovosledné inverze.

Příklad (v němž však nebyly zdaleka vyčerpány všechny variační možnosti) názorně ilustruje, že český slovosled může ve vysoké míře fungovat jako výrazový prostředek AČ výpovědi. Je tomu tak proto, že je to slovosled volný v tom smyslu, že větné složky jsou jen ve velmi omezených případech vázány na určité lineární pozice z důvodů gramatických nebo rytmických. Přitom téže slovosledně-intonační varianty věty je zpravidla možno užít ve více než jednom typu kontextu (a podle toho tedy utvořit k větě i více než právě jedinou

diagnostickou otázku). Nelze tudíž z konkrétní slovosledné a intonační podoby věty soudit na její AČ vždy jednoznačně. Varianty co do slovosledu a intonace bezpříznakové mají ovšem širší možnosti kontextového uplatnění než varianty příznakové. Výpověď kontextově nezapojenou charakterizuje slovosled základní, ve výpovědi kontextově zapojené zpravidla (nikoli však vždy) dochází k slovosledným přesunům. Z hlediska intonačního charakterizuje výpověď kontextově nezapojenou rovnoměrné přízvukování a nevýrazná kadence; aktualizace některé výpovědní složky vede k příznakové kadenci úsekové nebo větné, k dezautomatizaci polohy intonačního centra.

Komplementárnost slovosledu a intonace jako prostředků AČ se projevuje v tom, že změny slovosledné mohou, avšak nemusejí mít nutně za následek změny v intonaci výpovědi. Změní-li se slovosled, může celková intonační podoba výpovědi zůstat nezměněna, změní se jen nositel intonačního centra výpovědi. Často se ovšem i sama intonační podoba mění, např. vždy tehdy, změní-li se objektivní pořad výpovědi v pořad subjektivní a naopak.

Pro každý jazyk je charakteristické to, které slovosledné pozice (a za jakých okolností) může zaujímat ta výpovědní složka, která je nositelem výpovědního intonačního centra, a tedy zároveň centrem R. V současné češtině je základní pozicí intonačního centra výpovědi (centra R) pozice koncová, tj. umístění na posledním přízvukovém taktu (na posledním slově) ve výpovědi. Tato pozice je – zejména v psaných projevech emocionálně nezabarvených – velmi pravidelná (automatizovaná). Prosazuje se daleko důsledněji než v jiných slovanských jazycích a také důsledněji než v češtině období minulých a patří dnes k nejvýraznějším rysům českého slovosledu. Pro vztah mezi intonačním ztvárněním výpovědi a AČ je důležitý též úsekový předěl signalizující hranici mezi tematickou a rematickou částí výpovědi (pokud je ovšem výpověď natolik dlouhá, že se vůbec člení na úseky). Určitá volnost v umístění předělu je v těch výpovědích, kde jsou přítomny průvodní složky T a/nebo R a kde je třeba zároveň vyhovět i požadavkům rytmickým. — V plné míře se intonace jako prostředek AČ uplatňuje v projevech mluvených. V důsledku toho je v nich větší variabilnost v umisťování intonačního centra výpovědi (stává nejen na konci, ale často uprostřed nebo na počátku výpovědi) než v projevech psaných a úměrně s ní (a s eventuálním uvolňováním syntaktických vztahů) také větší variabilnost slovosledná.

1.7.2 Lexikální a gramatické prostředky

1.7.2.1 Aktualizační částice

Aktualizačních částic je v češtině značný počet. Z významového hlediska je lze dělit do různých skupin podle toho, jaká sémantická presupozice se k nim vá-

že. Jsou to např. částice *již, už, ještě, až; dokonce, i, také, rovněž, ani; teprve; jen, jenom, pouze; právě, sotva; přece, stejně* a další. Z hlediska jejich funkce v AČ je důležité, že se mohou vztahovat pouze k těm výrazům, jejichž sémantický obsah reprezentuje novou informaci. Aktualizují proto především R, a to někdy celou rematickou část výpovědi, jindy pouze centrum R. Méně často dochází k aktualizaci centra T, a to tehdy, jde-li o takové T, které je z hlediska aktuálního kontextu nové. V těsné souvislosti s aktualizačními funkcemi částice je intonace a slovosled. Nositelem intonačního centra výpovědi může být buď výraz, k němuž se částice vztahuje, nebo částice sama. V prvém případě stojí částice před příslušným výrazem (alespoň ve výpovědích s objektivním pořadem), v druhém případě, tj. je-li sama nositelem intonačního centra, stojí za ním.

Nejjednodušší případ je ten, kdy aktualizační částice předchází před výrazem s intonačním centrem bezprostředně. Nositel intonačního centra může přitom zaujímat různou slovoslednou pozici ve výpovědi, nejen pozici koncovou (bezpříznakovou) – např. *Ropou šetří také | Japonsko. O formulování buněčné teorie se zasloužil i český fyziolog Jan Evangelista | Purkyně. Náš host přicestoval už / teprve / jistě / právě | včera* (pořad objektivní) – ale např. i pozici počátkovou – *Také | Japonsko šetří ropou. I český fyziolog J. E. Purkyně se zasloužil o formulování buněčné teorie* atd. (pořad subjektivní). Tematickou část výpovědi reprezentují výrazy *šetří ropou, o formulování buněčné teorie se zasloužil, náš host přicestoval;* u prvního příkladu se předpokládá, že v předcházejícím kontextu bylo již sděleno, že některé státy šetří ropou a nově se dodává, že mezi těmito státy je i Japonsko, u dalšího příkladu se předpokládá známost faktu, že se někteří vědci zasloužili o formulování buněčné teorie, a nově se dodává, že J. E. Purkyně byl jedním z nich, atd.

Pokud aktualizační částice předcházejí před výrazem s intonačním centrem nikoli bezprostředně, pak je aktualizována zpravidla celá část věty stojící mezi touto částicí a výrazem s výpovědním intonačním centrem: *Japonsko také šetří už několik let ropou.* Pokud by měla být částicí aktualizována jen jedna složka této části výpovědi, totiž nové T stojící za částicí na počátku výpovědi, přistoupily by k signalizaci takového T další intonační (kadenční) prostředky (zejm. tehdy, je-li toto nové T vytčeno do protikladu s T nebo R výpovědi předcházející), např. *Fyziologie lidského těla byla předmětem pozorování již ve starověku a za renesance. **Teprve William Harwey** je však považován za zakladatele fyziologie jako vědecké disciplíny.*

V postpozici za výrazem s intonačním centrem může být aktualizační částice tehdy, je-li intonační centrum na počátku výpovědi, a jde-li tedy o subjektivní pořad. Částice následuje za výrazem s intonačním centrem zpravidla *bezprostředně: | Japonsko taky šetří ropou.*

Pokud je intonační centrum na částici, je aktualizována část výpovědi před částicí předcházející (aktualizace ve směru vlevo), zatímco část výpovědi za

částicí následující je známé T: *Japonsko* | *také šetří ropou* / *Japonsko šetří* | *také ropou*. Pokud je částice s intonačním centrem na konci výpovědi, *Japonsko šetří ropou také*, přistupují k aktualizaci příslušné části věty další intonační prostředky.

1.7.2.2 Podobnou rematizační funkci mají též částice jiného typu, někdy zvané větná adverbia, např. *vážně, jistě, prostě, přirozeně, určitě* apod. Protože vyjadřují komentář (postoj) autora zpravidla nikoli k celé propozici, nýbrž komentují rematickou část výpovědi, mají tendenci předcházet bezprostředně před tou (rematickou) složkou, kterou aktualizují; mohou však stát i na jiném místě ve výpovědi, např. na počátku. Srovnej: *Jistě v diskusi* | *vystoupí* / *V diskusi jistě* | *vystoupí*. *Přirozeně o tom nemluvil* / *O tom přirozeně* | *nemluvil*. Nemohou však stát na konci výpovědi, neboť v tom případě nemají význam komentující, nýbrž vyjadřují kvalifikaci děje a fungují jako ADVMod: *Nemluvil (o tom)* | *přirozeně* „nemluvil (o tom) přirozeným způsobem". Pokud by i v koncové pozici mělo jít o částici (tedy o částici v komentářové funkci), muselo by to být vyznačeno zvláštními intonačními (resp. grafickými) prostředky: | *Nemluvil o tom,* | *přirozeně* (dodatečně připojená částice tvoří samostatný větný úsek s intonačním centrem).

1.7.2.3 Lexikální náplň slova není sice sama o sobě jednoznačným signalizátorem jeho aktuální funkce ve větě, ale do jisté míry jej k užití v té či oné funkci předurčuje. Tak např. substantiva velmi obecného, kategoriálního významu, např. *situace, věc, vlastnost, otázka, tvrzení* aj. nebývají sama o sobě centrem R; zpravidla vyžadují, aby byla rozvita větným členem sémanticky je blíže specifikujícím, a ten pak bývá centrem R.

Určitá lexikální třída substantiv a adjektiv (tzv. kontextová substantiva a kontextová adjektiva) již svým lexikálním významem zase odkazuje k předcházejícímu kontextu; substantiva jako *důvod, příčina, cíl, důsledek, výsledek* aj. a adjektiva jako *zmíněný, citovaný, podobný, opačný, charakteristický* aj. mají ve výpovědi nejčastěji funkci T. Také názvy s delimitačním rysem určitosti často stávají v T. Sémantika jiných jmen a jmenných frází naopak vede k užití v R, např. tzv. určení přesného času. (Viz podrobněji v odd. 3.3.)

1.7.2.4 Konstrukce typu *„co se týče, pokud jde o"* apod., zařaditelné mezi vedlejší věty zřetelově vymezovací (viz J 1.1.2.3.7), explicitně vyjadřují, že daná složka věty funguje jako centrum T, a navíc ji aktualizují: *Co se mne týče, letos pojedu na dovolenou do jižních Čech.*

Protipólem je konstrukce *Byl to on, který* / *kdo . . .*; ta naopak explicitně aktualizuje centrum R výpovědi: *V Brně se Nezval seznámil s Jiřím Mahenem. Byl to právě on, kdo rozpoznal Nezvalovo nevšední nadání.*

1.7.2.5 Aktualizovat vytčením před větu nebo připojením za ni lze jak T, tak i R výpovědi. Každé takové osamostatnění je současně výrazně signalizováno intonačně: realizuje se samostatným úsekem, odděleným od věty intonačním předělem, s příznakovou kadenční podobou (viz G 2.1.3).

K vytčení T před větu (a k vytčení R před větu, které je možné v případě subjektivního pořadu) dochází tehdy, chce-li mluvčí příslušnou složku věty aktualizovat (vyzdvihnout, zdůraznit, vytknout) jakožto T (resp. jakožto R); ve větě samé je vytčený člen obvykle vyjádřen deiktickým slovem. Např.: *Chodit, běhat, plavat – a to vše je člověku dáno přírodou.* Naproti tomu T dodatečně přičleněné za větu je aktualizováno jen v některých případech, např. tehdy, obsahuje-li výraz hodnotící: *V duchu ho slyším, ten klinkavý hlas zvonku na staré zvoničce.* (Příklad ukazuje, že takovým výrazem nemusí být vždy jen výraz expresívní.) Zpravidla jde však jen o dodatečně explicitní pojmenování prvku dříve zmíněného; takové přičlenění T je znakem projevů mluvených a souvisí se stupněm jejich nepřipravenosti.

K osamostatnění prvků R přičleněním dochází tehdy, jestliže se R výpovědi skládá alespoň ze dvou složek a jestliže centrem R je ta z nich, jíž by podle základní stupnice VD příslušel nižší stupeň VD než složce, která má v dané výpovědi funkci R složky průvodní. Srov. následující varianty věty s intonačním centrem vždy na konci podle toho, na které z následujících diagnostických otázek mohou být odpověďmi:

(a) *Prof. X odjel včera ráno na služební cestu.*
(b) *Prof. X odjel na služební cestu včera ráno.*
(c) *Prof. X odjel na služební cestu, a to včera ráno.*

Množina diagnostických otázek:

(1) *Je doma prof. X? / Co dělá prof. X?* (ev. jiná všeobecná otázka).
(2) *Kam a kdy / kdy a kam odjel prof. X ?*
(3) *Kam odjel prof. X včera ráno?*
(4) *Kdy odjel prof. X na služební cestu?*

Varianta (a) může být odpovědí na otázky (1), (2) a (3), nikoli však na otázku (4), a slovosled rematických složek se v ní shoduje vždy s jejich uspořádáním na základní stupnici VD, ať je hranice mezi T a R částí před slovesem, za ním, nebo za časovým určením. Varianta (b) naopak odpovídá pouze na otázku (4); daný slovosled „místo (kam) → čas" signalizuje, že určení místa patří k T výpovědi. Konečně varianta (c) může být odpovědí na otázky (1) a (2). U této varianty (c) dochází k vyrovnávání sdělné závažnosti obou R složek; svědčí o tom jednak sama gramatická podoba otázky (2), v níž oba tázací výrazy jsou ve vztahu slučovacím (podobu *Kam kdy odjel* . . . považujeme v češtině za málo přirozenou), jednak intonační podoba odpovědi na ni, v níž každá z obou rematických složek (může jich ovšem být – obecně – i více než dvě), je

intonačně samostatná (má vlastní intonační centrum). Není proto podstatné, zda z uvedených důvodů budeme mluvit o několikanásobném centru R, nebo zda budeme za jediné centrum R považovat časové určení, totiž proto, že stojí na samém konci výpovědi.

K osamostatnění R dochází také tehdy, jestliže se R skládá alespoň ze dvou složek a jestliže centrum R chceme zdůraznit:

(d) *Prof. X odjel včera v noci, a to na služební cestu.*

(Podrobnější zkoumání by ukázalo další dílčí rozdíly a vedlo by k dalším slovosledně-intonačním variantám věty. (Viz též kap. M 1.3.)

1.7.2.6 Dalším prostředkem aktualizace rematických složek větných (a to zvláště centra R, avšak i složek průvodních) je jejich motivované opakování. Obvykle se rozlišuje mezi opakováním intenzifikačním, při kterém se opakováním vyjadřuje velká míra nebo stupňování vlastnosti nebo děje *(Putoval dlouho a dlouho;* podmínkou tohoto typu opakování je stupňovatelnost nebo kvantitativnost pojetí významu opakovaného výrazu), a opakováním emfaticko-emocionálním, kdy se opakovaný výraz zdůrazňuje *(Nezbylo nic. Vůbec nic).*

1.7.2.7 Dosud podaný výčet prostředků AČ (v 1.7.2.1 – 1.7.2.6) není vyčerpávající. Pro AČ výpovědi mohou být využity další jazykové kategorie např. prostředky diateze, zápor, elipsa, odkazovací prostředky atd. Všechny však mají ještě jiné, jim vlastní funkce v jazyce a jejich rozbor a popis představuje samostatnou problematiku mimo rámec AČ.

1.7.3 Souhra a konkurence výrazových prostředků AČ

Funkční souhra prostředků AČ zabezpečuje, aby AČ bylo jednoznačné, a to ovšem nejen z hlediska autora výpovědi (to je za normálních komunikačních podmínek samozřejmé), ale zároveň i z hlediska adresáta. Předpoklady k tomu jsou zakotveny již v jazykovém systému, tj. jsou dány inventářem výrazových prostředků a jejich vzájemnou hierarchií. K nedostatku funkční souhry dochází nejčastěji tím, že autor různými výrazovými prostředky označí dvě různé složky téže věty jako centrum R. Pak se AČ jeví z hlediska posluchače víceznačným. Např. v souvětí *Dnes slouží rybářům spíše pásové traktory, ale i těm musejí lidské ruce vydatně pomáhat* není zcela jasné, zda centrem R druhé výpovědi je infinitiv *pomáhat* stojící na konci výpovědi a deiktické *těm* se zdůrazňující částicí *i* je aktualizovaným centrem T, nebo zda spojení *i těm* je centrem R a výpověď má subjektivní pořad.

Nesoulad ve využití prostředků AČ v psaném textu se vždy projeví při přečtení výpovědi nahlas: Pokud pozice intonačního centra výpovědi není specifikována jednoznačně, pak ten, kdo výpověď čte (a tím může být nejen adresát projevu, ale i sám autor), váhá při rozhodnutí, kam intonační centrum umístit, ev. při prvním čtení ho umístí jinam než při čtení dalším.

V některých případech může dojít k rozporu mezi celkovou intonační podobou výpovědi (zejm. automatickým umístěním intonačního centra na konec výpovědi) a názorem téhož účastníka komunikace na to, kterou ze složek považuje za sdělně (nej)závažnější.

Výpovědi, v nichž dochází ke konfliktu mezi výrazovými prostředky AČ, můžeme najít ve všech funkčních stylech. V mluvených nepřipravených projevech mluvíme v této souvislosti o nedostatečné nebo porušené větné perspektivě, jinak prostě o nevhodné nebo nejasné stylizaci, o myšlenkovém přetěžování nebo „nastavování" výpovědi, o výpovědích se dvěma R apod.

1.8 OTÁZKOVÝ TEST

Objektivní rozlišení složek tematických od složek rematických a stanovení hranice mezi tematickou a rematickou částí výpovědi je složité. Při konkrétním užití výpovědi se sice na jejím AČ shodneme, neboť okolní jazykový kontext a aktuální komunikační situace případné víceznačnosti eliminují, avšak je velmi nesnadné podat takovou definici T a R, která by stručně a přehledně obsáhla všechny podstatné vlastnosti těchto základních pojmů teorie AČ. Proto je pro systematickou analýzu AČ zvláště důležité využití objektivních testovacích kritérií a její metodologická stránka vůbec.

Nejdůležitějším testovacím kritériem je otázkový test. Zakládá se na vztahu otázky a odpovědi na ni, přesněji řečeno na analogii v gramatické a sémantické struktuře obou. Na větu oznamovací se lze dívat jako na odpověď na množinu různých doplňovacích otázek formulovaných tak, že se některá část oznamovací věty nahradí tázacím výrazem. Jednotlivé otázky této množiny vymezují různé typy kontextů, v nichž se výpověď může vyskytnout. Tázací výraz otázky odpovídá R odpovědi. Ty prvky odpovědi, které se vyskytují i v otázce, tvoří T výpovědi. Tematickou část výpovědi můžeme pouze parafrázovat pomocí výrazů typu *„co se týče* + T", *„pokud jde o* + T" apod. Tak např. na jednoduchou větu *Před samoobsluhou zastavilo dodávkové auto*, pronesenou v neutrální intonační podobě, s intonačním centrem na posledním slově výpovědi *(auto)*, se lze zeptat otázkami

(a) *Co se ˈděje? Co se ˈstalo? Co je ˈnového?*
(b) *Co se ˈděje / co se ˈstalo /co je ˈnového před samoobsluhou?*
(c) *ˈCo zastavilo před samoobsluhou?*

Nelze se však zeptat otázkou

(d) *Kde / před čím zastavilo dodávkové auto?*

Otázku typu (a) lze položit tehdy, jestliže žádný prvek odpovědi není znám ani z předcházejícího slovního kontextu, ani z aktuální komunikační situace. Je to tedy otázka na výpověď stojící na samém počátku komunikace. Je velmi všeobecná co do své sémantiky a nepředpokládá se zpravidla, že odpověď na ni bude mít analogickou gramatickou strukturu. Proto také informace o AČ odpovědi, obsažené v takové otázce, je malá: informuje pouze o tom, že jde o kontextově nezapojenou, ev. minimálně zapojenou větu. Odpověď na uvedenou otázku může mít však nejen podobu výše uvedenou, tj. *Před samoobsluhou zastavilo dodávkové auto*, v níž nejnižší stupeň VD má výraz *před samoobsluhou* a nejvyšší stupeň VD má výraz *dodávkové auto*, ale může znít také *Nějaké dodávkové auto zastavilo před samoobsluhou*, v níž je rozložení stupňů VD opačné.

Tutéž otázku *Co se děje?* (a její varianty) můžeme položit také v případě, že místní určení *před samoobsluhou* nebylo sice v předcházejícím jazykovém kontextu zmíněno explicitně, ale je známo z aktuální situace promluvy. Odpovědí pak může být pouze výpověď *Před samoobsluhou zastavilo (nějaké) dodávkové auto*, v níž místní určení jakožto prvek aktualizovaný danou komunikační situací má nejnižší stupeň VD. Věta však už nemůže mít slovoslednou podobu *Nějaké auto zastavilo před samoobsluhou*. I počátkové výpovědi textu totiž zpravidla předpokládají jistou situaci a společné znalosti mluvčího a posluchače, které se mohou stát jejich aktuálním východiskem.

Otázka typu (b) explicitně vyjadřuje přítomnost tematického prvku v odpovědi a zároveň signalizuje jeho syntaktickou platnost. Neinformuje však blíže o struktuře rematické části výpovědi. Konkrétní sloveso odpovědi *zastavilo*, patřící k R věty oznamovací, je nahrazeno slovesem zástupným velmi obecného, kategoriálního významu a tvoří součást všeobecné otázky na R jako celek. Proto se stejnou otázkou můžeme zeptat nejen na výše uvedenou výpověď, ale stejně tak i na výpovědi:

Před samoobsluhou zastavilo pro poruchu motoru dodávkové auto.
Před samoobsluhou zastavilo dodávkové auto, aby vyložilo zboží.
Před samoobsluhou zastavilo těsně vedle chodce dodávkové auto.

Tyto tři výpovědi mají touž tematickou složku jako výpověď výše uvedená *(před samoobsluhou)* a je v nich stejným způsobem umístěna hranice mezi tematickou a rematickou částí (tj. před slovesem), ale stavbou rematické části se velmi podstatně různí.

Otázka typu (c) signalizuje, že tematická část výpovědi je rozsáhlejší. V otázce je přítomno (a tedy patří k T) kromě místního určení také predikátové sloveso. Tázací výraz, jímž se ptáme na R odpovědi, ukazuje na pozici vět-

ného členu v syntaktické struktuře odpovědi. U tohoto typu otázky je v porovnání s oběma typy předchozími největší shoda v gramatické a sémantické struktuře mezi otázkou a odpovědí a také vztah otázky a odpovědi je jednoznačný: *Před samoobsluhou zastavilo dodávkové auto* je jedinou přirozenou a úplnou odpovědí na danou otázku za předpokladu bezpříznakové intonace obou. Prvek, na který se ptáme tázacím výrazem, je R, prvky v otázce přítomné tvoří T. (Při jiném intonačně-důrazovém ztvárnění uvedené výpovědi nebo při odlišném slovosledu by i příslušné diagnostické otázky byly jiné).

Při používání otázkového testu k diagnostice AČ je třeba mít na zřeteli, že ne vždy je vztah mezi otázkou a odpovědí stejně těsný. V důsledku toho ne všechny možné otázky, které lze k dané větě oznamovací utvořit, mohou o jejím AČ přinést stejně podrobnou informaci. Pro diagnostiku AČ rozhodně není relevantní jakýkoli vztah, který vzniká v důsledku přímé jazykové reakce na nějakou otázku. Na druhé straně však není množina relevantních testovacích otázek omezena výlučně na ty, v jejichž sémantické a gramatické struktuře je přísně dodržena maximální analogie s větou oznamovací (s odpovědí). Viděli jsme na našem příkladě výše, že i všeobecných otázek *Co se děje? Co se stalo?* ap. lze pro účely analýzy AČ do jisté míry využít. Je však zřejmé, že čím těsnější je korespondence mezi otázkou a odpovědí, tím více lze z této korespondence pro analýzu AČ vytěžit. Při těsné strukturní korespondenci se dá výhodně využít i slovosledu a intonace v doplňovací otázce pro analýzu stupňů VD v odpovědi, zejména ve stavbě její tematické části. Naopak čím všeobecnější je otázka, tím menší je její diagnostická schopnost. Tuto schopnost rovněž ztrácejí víceméně umělé otázky skládající se ze samých tázacích výrazů a kategoriálního slovesa, jako např. *Co kdo komu udělal?, Co se kde s kým proč stalo?* apod. Z tohoto důvodu je vhodné takové otázky z testovacího kritéria předem vyloučit.

Pozn.: Přirozeně působí podobné otázky vlastně jen tehdy, pokud tázací zájmena s výjimkou prvního pozbudou tázací funkce a plní funkci zájmen neurčitých. Např. *Kdo to kdy viděl?* = *Kdo to někdy / kdykoli / vůbec někdy viděl?* Tím se vlastně neliší podstatně od takových otázek, které obsahují jen jeden tázací výraz, a mají proto i největší diagnostickou účinnost.

Jistá variabilnost při formulaci otázek je ovšem nezbytná. Např. na místní určení *před samoobsluhou* v našem příkladě se můžeme ptát např. *kde?, před čím?, na jakém místě?, na kterém místě?*, tedy nejen tázacím výrazem samým, ale i tázacím výrazem ve spojení s kategoriálním jménem významu lokalizačního.

2 SÉMANTIKA A AČ

2.1 ZÁKLADNÍ ROZLOŽENÍ VD (základní vrstva AČ)

2.1.1 Základní vrstva AČ dává představu o tom, jak by vypadalo AČ, kdyby na ně nepůsobil kontext, ale pouze sémantické obsahy jednotlivých větných složek spolu s činitelem lineárnosti (viz 1.5). Abstrakce od kontextu vede k formulaci základního rozložení VD neboli základní stupnice VD. Na základní stupnici VD jsou sdělné složky uspořádány zleva doprava tak, že každá následující složka má vyšší stupeň VD než složka před ní předcházející; pro umístění každé složky na stupnici (pro její stupeň VD) je určující její sémantický obsah.

Základní stupnice VD je teoretický konstrukt. V kontextově nezapojených (nebo minimálně zapojených) českých větách se základní stupnice realizuje zpravidla slovosledně (viz odd. L). Přesto však nelze stupnici VD označit za pojem slovosledný.

Stupeň VD je pojem relativní, který lze vyjádřit pouze seřazením složek do stupnice. Není vyčíslitelný v žádných absolutních jednotkách informace. Stupnici VD je možno popsat v sémantických termínech na různém stupni obecnosti. Je snaha formulovat stupnici pokud možno na vysokém stupni abstrakce tak, aby odpovídala vysoké abstraktnosti sémantických funkcí jednotek gramatické větné stavby. Proto se užívá termínů jako vlastnost, nositel vlastnosti, scéna, jev existující na scéně nebo objevující se na scéně, kulisa, specifikace, činitel, činnost apod; v některých případech lze mluvit přímo o typech slovesných doplnění a rozvití, jako je čas, místo, předmět typu „o čem", předmět přímý, dativní apod. jako o prvcích sémantické reprezentace věty. Přitom týž sémantický obsah může v různém komunikativním okolí nabývat různých rolí aktuálních; např. lexém obsazující ve větném vzorci pozici gramatického subjektu může fungovat jednou jako jev objevující se nebo existující na scéně, jindy jako nositel vlastnosti, popř. může mít nějakou jinou aktuální roli; podobně čas a místo mohou v komunikativní struktuře věty fungovat buď jako prvky scény (jako kulisy), nebo jako specifikace děje.

Ze skutečnosti, že základní, kontextem neovlivněné pořadí prvků na stupnici VD je dáno jejich sémantickými obsahy, nelze vyvozovat, že je možné za základ stupnice VD vzít pořadí jakýchkoli sémantických složek v libovolné výpovědi, v níž se stupně VD zvyšují ve směru zleva doprava a v níž není patrný vliv aktuálního kontextu. Snadno se lze přesvědčit o tom, že existují různé takové sledy sémantických složek. Srovnejme např. pořadí sémantických složek v následujících větách (za předpokladu, že intonační centrum větné je v nich na posledním slově):

Jirka rozbil míčem okno: 1. agens – 2. děj – 3. prostředek – 4. patiens
Okno bylo rozbito míčem: 1. patiens – 2. děj – 3. prostředek
Míč rozbil okno: 1. prostředek – 2. děj – 3. patiens
Rozbilo se okno: 1. děj – 2. patiens

Vidíme, že patiens následuje za dějem, ale může před ním i předcházet, podobně prostředek předchází před patientem, ale může za ním i následovat atd. Možnost různého pořadí sémantických složek ve výpovědích se stoupající výpovědní dynamičností zleva doprava není důkazem toho, že by snad sémantika jednotlivých složek byla pro způsob jejich fungování při komunikaci, resp. stupně VD irelevantní. Je svědectvím toho, že výběr sdělné perspektivy, daný komunikačním záměrem mluvčího, ovlivňuje již samu hierarchizaci propozičních složek. Stupnice VD konkrétní výpovědi pak zachycuje nikoli možnosti této volby, ale pořadí složek v propozici už hierarchizované a syntakticky ztvárněné, a to pořadí těch složek, které jsou kontextem nezasaženy a nepatří k T výpovědi. V tomto smyslu je také třeba rozumět tvrzení, že AČ výpovědi, a tedy stupně VD jednotlivých složek, se navrstvuje na její členění syntaktické.

Z řečeného vyplývá i další charakteristický rys stupnice VD: Protože tato stupnice závisí na konkrétním hierarchickém uspořádání konkrétních lexikálních jednotek, tj. na činitelích, jimiž se jazykové systémy navzájem liší, nelze očekávat, že se bude stupnice VD pro různé jazyky zcela shodovat (tj. že bude mít univerzální charakter). Naopak musíme předpokládat existenci dílčích odchylek i v jazycích blízkých.

Nejobecněji lze v sémantických termínech formulovat stupnici VD jako stupnici o dvou členech: scéna → specifikace. Tato stupnice říká, že prvky scénické nesou nižší stupeň VD než prvky specifikující. Prvky vytvářející scénu jsou prvky, které vybírá (aktualizuje) autor jako prvky v momentě promluvy známé a na kterých jakožto na východisku může vybudovat vlastní sdělení. Prvky specifikace pak to, co je dáno aktuální komunikační situací a vyjádřeno scénou, dále rozvíjejí, obohacují o novou informaci, „posouvají" obsah komunikátu kupředu. Scéna a specifikace v dvojčlenné stupnici VD označují totéž, co T a R; ta specifikace, která vyjadřuje vlastní komunikační záměr a která nejvíce rozvíjí sdělení, je centrem R. První dvojicí termínů jsou pojmy T a R vyjádřeny v termínech dynamicky pojaté sémantické stavby větné. Prvkem scény se může stát složka jakéhokoli větněsémantického obsahu, stejně tak každý sémantický obsah může za určitých komunikačních podmínek fungovat jako specifikace.

2.1.2 Poznání konkrétní podoby stupnice VD neboli toho, jak po sobě následují hlavní typy specifikací v češtině, je výsledkem dlouholetého, dosud neukončeného empirického bádání mnoha lingvistů. Různí autoři pracují se spe-

cifikacemi (podobně jako s prvky scény) na nestejném stupni zobecnění; liší se mezi sebou také tím, zda jako počáteční člen stupnice explicitně uvádějí i samu scénu (popř. některou z kulis scény, tedy její konkrétnější sémantickou podobu, např. kulisu časovou, místní, zřetelovou, okolnostní apod.) nebo zda uvádějí pouze pořadí specifikací. Podle toho může být stupnice vyjádřena v různých termínech.

Dosud se dospělo k těmto hlavním poznatkům:

Stupnice I. typu:

scéna (kulisy) →	objevování (se) na scéně →	jev na scéně
	objevení (se) na scéně	
	existence na scéně	
	(z)mizení ze scény	

Tato stupnice uvádí konkrétní typ specifikace, totiž jev na scéně existující, objevující se, resp. mizející ze scény, který je vázán na výskyt existenciálního slovesa (v širokém slova smyslu) ve větě. Uvedené stupnici odpovídá AČ následujících výpovědí, v nichž je intonační centrum umístěno na konci výpovědi: *Zjara kvetou petrklíče. Od srpna jezdí v Praze dvě linky metra. Po silnici jede auto. Příští týden začíná nový semestr. Dnes večer hraje v Domě umělců Česká filharmonie. V Rodopech žijí medvědi* atd. Prvky scény, tj. časové kulisy *zjara, od srpna, příští týden, dnes večer* a místní kulisy *v Praze, v Domě umělců, po silnici* mají v uvedených větách nižší stupeň VD než slovesa vyjadřující existenci *(žijí, kvetou, jezdí, začíná, hraje)* a tato slovesa mají opět nižší stupeň než složky vyjadřující jev na scéně.

Stupnice II. typu:

scéna (kulisy) – agens/nositel – děj/stav – specifikace – další specifikace

V těchto sémantických kategoriích lze popsat stupnici VD velkého množství vět s dějovými slovesy: *Večer čte otec noviny. Děti spěchají do školy. Listonoš přinesl dědečkovi balík* (s intonačním centrem větným na posledním slově) atd., v nichž agens/nositel *(otec, děti, listonoš)* má nižší stupeň VD než element vyjadřující děj/stav (*čte, spěchají, přinesl*) a ten má zase nižší stupeň VD než elementy vyjadřující specifikace *(noviny, do školy, dědečkovi balík)*. Nejnižší stupeň VD má kulisa, pokud je ve větě přítomna *(večer)*.

Typy specifikací se řadí podle stoupající VD takto: čas – místo – prostředek – beneficiens – patiens – podmínka – příčina – účel. To znamená, že např. kontextově nezávislý větný element vyjadřující místo má vyšší stupeň VD než kontextově nezávislý element vyjadřující čas, element vyjadřující podmínku má vyšší stupeň VD než element vyjadřující čas nebo místo atd. Pro některé specifikace lze nalézt ještě podrobnější řazení. Např. časové specifikace se ře-

dí do stupnice následujícím způsobem: *kdy – odkdy – dokdy – jak často – jak dlouho.*

Jako ne zcela jednoznačné se jeví umístění způsobu mezi ostatními specifikacemi. V některých případech zřejmě vytváří se slovesem sdělné pole nižšího řádu (viz dále odd. 2.4).

Vztah stupnice VD k slovosledu je následující: pořadí prvků na stupnici VD nelze ztotožnit, jak už řečeno, se slovosledným uspořádáním slov, slovních spojení nebo větných členů ve výpovědi. Sémantický obsah specifikací (rematických složek) signalizuje jejich stupně VD nezávisle na slovosledu, tj. i tehdy, je-li jejich slovosledné uspořádání odlišné od uspořádání podle stupňů VD, např. při subjektivním pořadu výpovědi, v atributivních spojeních (s ustáleným nebo obvyklým slovosledem), v mluvených projevech s uvolněnou syntaktickou stavbou atd. Nicméně empirie ukázala, že ve výpovědích s objektivním pořadem, v nichž není žádný prvek zdůrazněn, a to zejména v jazyce psaném (kde je úloha zvukových prostředků potlačena a slovosled je zpravidla jediným hlavním výrazovým prostředkem AČ) se slovosled specifikací (rematických složek výpovědi) shoduje s pořadím specifikací na stupnici VD. V tomto smyslu se někdy mluví o sémantickém charakteru českého slovosledu. Odchylka od tohoto slovosledu signalizuje — pokud není zřejmá žádná jiná její motivace – odchylku od základního rozložení VD. Při praktickém rozboru AČ je to důležité zejména v těch případech, kdy scéna (tematická část výpovědi) obsahuje několik prvků, z nichž některé nejsou známy z bezprostředně předcházejícího verbálního kontextu, ale vztahují se pouze k širším kontextovým sférám. U takových prvků někdy nemusí být na první pohled zřejmé, zda patří k průvodním složkám T, nebo spíše k průvodním složkám R. V takových případech právě slovosled pomáhá určit hranici mezi tematickou a rematickou částí výpovědi; větný prvek, který se při slovosledné realizaci věty dostal více vlevo, než odpovídá jeho umístění na stupnici VD vyplývajícímu z jeho sémantického obsahu, patří k T výpovědi.

2.1.3 Sloveso na stupnici VD

2.1.3.1 Stupnice VD jakožto stupnice funkcí, kterých nabývají sémantické obsahy věty při komunikaci, je formulována v sémantických termínech nezávisle na tom, jakými slovními druhy jsou jednotlivé složky věty vyjádřeny. I sloveso tedy lze, stejně jako větné složky nominální povahy, zařadit na stupnici VD. To, čím se sloveso, přesněji jeho finitní tvary, odlišuje od všech ostatních složek ve větě, je relativní stabilita stupně VD. Finitní tvary slovesné jeví silnou tendenci být nositelem vyššího stupně VD než složky tematické a zároveň nositelem nižšího stupně VD než složky rematické a vytvářet tak hranici mezi tematickou a rematickou částí výpovědi. Žádný jiný větný člen, slovo nebo morfém podobnou míru stability aktuální funkce neprojevuje.

2.1.3.2 Jsou slovesa, která nevyžadují nutně existenci nějakých elementů na scéně, protože už svou vlastní sémantikou teprve na scénu uvádějí nebo existenci něčeho konstatují: *Přišlo jaro. Nastaly prázdniny. Ozval se šramot* atd. Jsou to jednak (většinou jednovalenční) slovesa existence, vznikání, objevování na scéně, jednak slovesa jiná, která lze v uvedených existenciálních významech užít (bývají někdy nazývána slovesy implicitní existence). Patří mezi ně (převážně dvouvalenční) slovesa vyjadřující udělání, vyrobení a vůbec produkování konkrétních nebo abstraktních jevů. Jedná se tedy o značně širokou množinu sloves. V souhlase se stupnicí VD mají tato slovesa vzhledem ke své sémantice nižší stupeň VD než nominální složka vyjadřující existující jev, blíže specifikující modus jejich existence. Proto také základní slovosled v těchto větách (za předpokladu kontextové nezapojenosti obou složek) je Vf — S, tedy *Přišlo jaro. Nastaly prázdniny. Přijela návštěva. Našly se klíče. Byl vyroben první tranzistor* atd.

Uvedená slovesa sice nevyžadují, jak již bylo řečeno, žádné prvky na scéně, avšak nevylučují je. Scénu mohou tvořit nejsnáze časová a místní určení: *V roce 1950 byl v Americe vyroben první tranzistor. Včera nastalo ve střední Evropě deštivé podzimní počasí. Před domem se našly klíče.* Tato určení, kulisy, mají v souhlase se svou aktuální funkcí nejnižší stupeň VD ve větě a stojí na počátku.

Méně často se prvkem scény a T výpovědi stává sám existující jev, a to tehdy, jestliže specifikací (v souhlase s komunikačním záměrem mluvčího) je sama existence, popř. jiná sémantická složka, např.: *Hosté přijeli. Jaro přišlo letos později. Vlak z Plzně přijel na pátou kolej* (intonační centrum ve všech třech příkladech předpokládáme na konci věty). Přitom T v těchto větách může náležet ke kterékoli ze tří kontextových sfér (zpravidla však patří ke kontextu aktuálnímu). Uvedené výpovědi si tedy podržují rozložení (a rovněž slovosledné uspořádání) jednotlivých složek podle stoupajících stupňů VD ve směru zleva doprava, tedy ve směru scéna – specifikace. Toto rozložení stupňů VD v nich však nevyplývá pouze ze sémantiky jednotlivých složek (ta je určující jen v jejich predikátové části: *přišlo* → *později, přijel* → *na pátou kolej*), ale vedle toho také z působení kontextu, který signalizuje umístění některých složek na scénu, jinak řečeno jejich tematizaci. Výpovědi s tímto rozložením prvků na stupnici VD (a s tímto slovosledem) nejsou tedy kontextově nezávislé. Vyskytnou-li se na počátku textu, kde žádná složka není z aktuálního kontextu známa, mluví se pak o tzv. počátku staženém, o předjatém T apod.

Všechna ostatní slovesa, tj. slovesa, která nenáležejí k slovesům existence ve výše uvedeném širokém pojetí, naopak v důsledku svého sémantického obsahu předpokládají přítomnost nějakého prvku, popř. více prvků na scéně, nebo prostě předpokládají existenci prvku, který je agentem/nositelem vzhledem k ději/stavu, který samy vyjadřují, tedy existenci členu fungujícího ve výpovědi jako T. Tímto prvkem je zpravidla gramatický podmět věty. Tedy:

Vašek píše úkoly. Vašek hraje na hřišti fotbal. Vašek šel do samoobsluhy pro mléko atd.

Je mnoho sloves, která v některých jejich užitích můžeme řadit mezi slovesa v širokém významu existenční a v jiných mezi slovesa non-existenční. Podle toho, jakou funkci sloveso v komunikačním aktu nese, zda „uvádí na scénu", nebo vyjadřuje děj/stav, očekáváme buď prázdnou scénu, popř. scénu pouze s kulisou, a v souhlase s tím tedy i základní slovosled kulisa — verbum finitum — gramatický subjekt, nebo naopak činitele již existujícího na scéně, a tedy i bezpříznakový slovosled gramatický subjekt — verbum finitum — specifikace.

2.1.3.3 Vliv slovesa na VD ostatních složek věty

Ne všechny sémantické obsahy mají stejnou schopnost signalizovat při kontextové nezapojenosti větných složek stupeň VD. U těch, které tuto schopnost mají malou, se uplatňuje vliv lineárnosti (viz 2.6). Otázka, jaký je vztah mezi sémantickými obsahy, které jsou při kontextové nezapojenosti schopny signalizovat stupeň VD bez ohledu na linearitu (na umístění větné složky v lineárním sledu složek ve výpovědi), a sémantickými obsahy, jejichž stupeň VD je do jisté míry na umístění závislý, zatím není definitivně rozřešena. Závažnou roli tu hraje těsnost vztahu k predikátovému slovesu. Zřejmě platí, že čím těsnější je tento vztah, tím větší se jeví schopnost sémantického obsahu větné složky signalizovat stupeň VD. V této souvislosti stojí za pozornost i ta skutečnost, že základní stupnice VD byla nejprve pokusně formulována pouze pro valenční doplnění slovesa.

Korelaci mezi těsností vztahu větného prvku k slovesu a jeho aktuální funkcí lze ukázat na příkladě různých typů ADV. Kdybychom v nějakém velmi rozsáhlém souvislém textu sledovali, jak často ADV různých druhů náležeji k T věty a jak často k jejímu R, shledali bychom, že kvantitativní poměr tematických a rematických užití je u každého typu ADV jiný. Podle toho poměru lze adverbiále seřadit do stupnice, počínaje těmi, která jsou tematizována nejčastěji, a konče těmi, pro která naopak je typické postavení v R: podmínka — přípustka — zřetel — čas — účel — příčina v užším smyslu — místo — původ — způsob — míra.

Tato stupnice, vyjadřující tendenci jednotlivých druhů ADV přijímat buď aktuální roli T, nebo R, se ovšem nekryje se základní stupnicí VD. Je z ní však patrné, že ty typy ADV, o nichž je známo, že mají povahu intenční, preferují funkci R, zatímco ty, které se častěji vyskytují ve větě jako nevalenční rozvití, přijímají častěji funkci T.

2.2 SLOVNĚDRUHOVÝ VÝZNAM A AČ

Mezi přináležitostí slova k slovnímu druhu a jeho aktuální funkcí ve výpovědi není jednoznačná závislost, avšak o každém slovním druhu (resp. alespoň o slovních druzích autosémantických) lze na základě jejich obecného slovně-

druhového významu říci, která aktuální funkce je pro něj nejtypičtější. Tak např. ze sémantiky zájmen jakožto zástupného slovního druhu lze právem usuzovat na to, že mají ve větě nejčastěji funkci T. Z ostatních slovních druhů se nejsnáze tematizují substantiva jakožto slovní druh často označující „předměty". Slovesa, především jejich finitní tvary, plní primárně funkci hraničního prvku mezi tematickou a rematickou částí věty, a to průvodního prvku R. Adjektiva jako slovní druh vyjadřující často kvalifikační predikát preferují funkci R.

Obecně se jednotlivé slovní druhy liší podmínkami, za nichž mohou být nositelem tematické nebo rematické funkce. Adjektivum a verbum finitum se stávají T zpravidla jen tehdy, jsou-li známé, dané z aktuálního kontextu. Naproti tomu u substantiv žádná taková omezující podmínka není; funkci T může plnit i substantivum vyjadřující informaci novou.

Protože žádný slovní druh není sémanticky homogenní, vyčleňují se v rámci jednotlivých slovních druhů různé sémantické skupiny, vzájemně se lišící tím, které aktuální funkce (a za jakých okolností, popř. jak často) přijímají. Specifičnost fungování těchto skupin souvisí především s jejich lexikální sémantikou.

2.3 LEXIKÁLNÍ SÉMANTIKA A AČ

Při rozboru AČ konkrétních výpovědí nevystačíme vždy s obecnými sémantickými kategoriemi, v jakých je formulována stupnice VD, ale je nutné přihlížet také k lexikální sémantice jednotlivých prvků. Lexikální náplň zpravidla působí v souhlase s obecnou kategoriální sémantikou i v souhlase s obecným slovnědruhovým významem, ale může se uplatnit i jiným způsobem, „proti" sémantice té obecné kategorie, do níž prvek patří. Slovo s určitou lexikální sémantikou má pak jiný stupeň VD (přijímá jinou aktuální roli), než bychom podle jeho příslušnosti k obecné sémantické kategorii očekávali.

2.3.1 Na základní stupnici VD zaujímá ADVTemp jedno z počátečních míst, ve větě funguje nejčastěji jako kulisa. V rámci časových určení lze však vydělit zvláštní skupinu tzv. *určení přesného času*, vyjádřeného číselným údajem nebo pomocí vedlejší věty, která děj specifikují a fungují zpravidla jako centrum R. Například: *Přijedeme k vám v pondělí 20. října v devět hodin.* Podstatné je, že sémantika „přesného času" se může uplatnit nezávisle na větné pozici výrazněji než sémantika jiných ADVTemp.

Není přirozeně možné rozdělit všechna existující ADVTemp na ta, která označují přesný čas, a na ostatní, která přesný čas neoznačují. Pojem přesného času je relativní a je třeba jej posuzovat ve vztahu k ostatním složkám věty

i ke kontextu. Proto jeden a týž lexém najdeme jednou v T, jindy v R; zvláštnosti sémantiky přesného času je třeba chápat jen jako tendenci. (Ani sémantika přesného času nevylučuje funkci T zcela, je-li to v souhlase se sémantickými obsahy ostatních větných složek.)

2.3.2 Kontextová adjektiva

Má-li adjektivum syntaktickou funkci atributu, náleží do sdělného pole některého z nižších řádů. Je-li kontextově nezapojeno, má vyšší stupeň než jeho řídící jméno, a to i tehdy, jestliže před řídícím jménem předchází; zpravidla patří k R daného komunikačního pole (srov. dále 2.4). Rovněž adjektivum se syntaktickou funkcí predikativu, tedy jako prvek komunikačního pole nultého řádu, je nejčastěji R. Aktuální funkce adjektiva v komunikačních polích základního i nižších řádů je tedy v souladu s jeho sémantickou náplní: Vlastnost vyjádřená adjektivem má vyšší stupeň VD než nositel vlastnosti. Existuje však nepříliš početná skupina adjektiv, jejichž sémantická náplň buď explicitně vyjadřuje, nebo alespoň navozuje sepětí s předcházejícím kontextem. Jsou to např. adjektiva *zmíněný, citovaný, podobný, stejný, typický, charakteristický, analogický, opačný, protichůdný* a některá další. V důsledku své lexikální sémantické náplně jsou tato adjektiva, a to i ve funkci predikativu, zpravidla v T věty.

2.3.3 Kontextová substantiva

(a) Substantiva polysémní s velkým významovým rozsahem, např. *(sou)část, věc, záležitost, problém, úkol, otázka* a některá další často vyžadují ve výpovědi přítomnost nějakého dalšího prvku, blíže specifikujícího jejich obsah a syntakticky je rozvíjejícího. Tato substantiva plní buď funkci tematického prvku, nebo funkci průvodního prvku v R, avšak nebývají centrem R.

(b) Užití některých jiných substantiv je častěji motivováno přecházejícím kontextem. Jsou to např. substantiva *smysl, cíl, důvod, příčina, důsledek, prostředek, příklad* aj.; proto se tato substantiva často vyskytují v T. Množství substantiv, u nichž se takto projevuje vliv lexikální sémantiky na jejich aktuální funkci, je však menší, než je tomu u adjektiv; tento vliv se též jeví jako méně výrazný.

(c) Tendence přijímat funkci T je zřejmá u jmen vlastních a u jiných substantiv inherentně označujících určitou (jedinečnou) entitu. Tato substantiva jsou často jediným prvkem T. (Srov. F 6.)

2.4 KOMUNIKAČNÍ POLE RŮZNÝCH ŘÁDŮ

2.4.1 Hierarchie syntaktická a komunikační

AČ je členění hierarchické. Členit lze jednotlivé věty samostatně stojící, souvětí i věty uvnitř souvětí a v rámci jednotlivých vět i jejich jednotlivé části. Nositelem stupně VD může být jakýkoli útvar uvnitř věty schopný vyjadřovat význam. Složky nesoucí stupně VD nejsou však rovnocenné, ale hierarchicky se seskupují na základě gramatické organizace věty do jednotlivých komunikačních (sdělných neboli distribučních) polí různých řádů. Nejvýše v této hierarchii stojí komunikační pole věty samostatné nebo věty hlavní v souvětí; je to komunikační pole základního řádu. Podřazené věty v souvětí vytvářejí komunikační pole nižších řádů než věty jim nadřazené, atributivní syntagmata jsou komunikačními poli nižších řádů uvnitř vět, jejichž součástí jsou apod. Komunikační pole nižšího řádu představuje v rámci komunikačního pole vyššího řádu jeden celek, kterému lze přiřadit jeden stupeň VD, tedy jednu aktuální roli. Vedle toho lze komunikační pole jakéhokoli řádu členit vnitřně podle aktuálních rolí jednotlivých jeho složek. Např. souvětí *Vlak, který stojí na páté koleji, odjíždí za několik minut* představuje komunikační pole základního řádu s jedním tematicko-rematickým nexem. Je-li toto souvětí odpovědí na diagnostickou otázku *Kdy / za jakou dobu odjíždí vlak, který stojí na páté koleji?*, ev. na otázku *Co se bude dít s vlakem, který stojí na páté koleji?*, pak rozvitý podmět je v souvětí T a časové určení je R. Predikátové sloveso tvoří hranici mezi částí tematickou a rematickou (v případě první diagnostické otázky patří spíše k části tematické, v případě druhé diagnostické otázky je průvodní složkou R; pro další výklad o komunikačních polích není rozdíl mezi oběma variantami AČ uvedeného souvětí relevantní, a proto lze od něj pro zjednodušení odhlédnout). Vedlejší věta atributivní, tvořící v komunikačním poli základního řádu součást T, představuje komunikační pole nižšího řádu a vnitřně se člení na část tematickou *(který)* a rematickou *(stojí na páté koleji)*; tematičnost gramatického podmětu věty je výrazně signalizována jeho zájmenným vyjádřením. Syntagma *na páté koleji* lze opět dále členit na část tematickou *(na koleji)* a rematickou *(páté)*; jde o komunikační pole nižšího řádu. Toto jemnější členění je v daném případě determinováno zkušenostním kontextem: je zřejmé, že cílem je sdělit nikoli samozřejmou zkušenost, že „vlak stojí na koleji", ale specifikovat, na které koleji stojí. Obecně platí, že kontextově nezapojený atribut nese vyšší stupeň VD než jeho řídící jméno, a to nezávisle na tom, zda před ním předchází nebo zda za ním následuje.

Uplatnění kontextu v komunikačních polích nižších řádů nebývá zpravidla tak výrazné jako v komunikačním poli řádu základního; často dochází k jeho částečné, někdy úplné neutralizaci (viz dále 2.4.2). Podřazenost syntaktická a tím i příslušnost ke komunikačnímu poli nižšího řádu neznamená však vždy

nedůležitost sdělnou. Prvek patřící do komunikačního pole i toho nejnižšího řádu může mít jakoukoli aktuální funkci z hlediska výpovědi jako celku, včetně funkce centra R: Např. bude-li souvětí výše uvedené odpovědí na otázku *Na které koleji stojí vlak, který odjíždí za několik minut?*, pak centrem R celého souvětí bude adjektivum *páté*, tedy prvek, který je součástí komunikačního pole nejnižšího řádu. Je proto nutné, aby i komunikační pole nejnižších řádů bylo zkoumáno ve vztahu ke komunikačním sdělným polím vyšších řádů, k sémantice věty jako celku. Pro aktuální roli atributu ve větě jsou tedy relevantní jak vztahy mezi členy dané substantivní fráze (tj. uvnitř komunikačního pole daného řádu), tak vztahy k celé výpovědi a také k nadvýpovědnímu kontextu.

2.4.2 Neutralizace a aktualizace uvnitř komunikačních polí nižších řádů

Čím těsnější a ustálenější je sémantické sepětí adjektiva s dominujícím jménem, tím menší je potřeba a možnost rozčleňovat frázi na jednotlivé komunikační složky. Můžeme mluvit o jisté míře neutralizace stupňů VD v atributivních spojeních, jaká jsou např. v následující větě: *Kulturní a informační střediska socialistických států v Praze poskytují informace o politickém, hospodářském a kulturním životě lidu své země.* Projevem této neutralizace je i nemožnost transformovat takové atributivní spojení na větu, a tedy též na komunikační pole jiného řádu, např. *hospodářský život — * život je hospodářský, kulturní středisko — * středisko je kulturní* atd., v němž by každému z obou členů atributivního syntagmatu byla přidělena samostatná, od druhého členu podstatně odlišná aktuální funkce (odlišný stupeň VD). Taková konstrukční přeměna by byla možná pouze při postavení do protikladu: *Toto středisko není (středisko) informační, nýbrž (středisko) poradenské.*

Opakem neutralizace je aktualizace atributu. Je vyvolána činiteli kontextovými (věty s aktualizovanými atributy tedy nenáležejí k základní vrstvě). K aktualizaci dochází nejčastěji při vytčení dvou nebo více vlastností protikladných, např. *Toto středisko není informační, nýbrž poradenské. Toto je poradenské středisko, nikoli informační. Toto je středisko poradenské, nikoli informační* apod., nebo jinak diferenciačních: *V našem městě jsou dvě školy mateřské, tři školy základní a jedna škola průmyslová.* Dominující substantiva jsou často identické lexémy *(Naše město je město malé).* Prostředkem aktualizace je intonační vytčení, změna slovosledná, ev. obojí. Srov. též C 5.7.

U postupně rozvíjejícího atributu se aktualizační úloha kontextu může projevit rovněž buď intonačně, nebo změnou pořadí anteponovaných přívlastků. Výsledkem slovosledné aktualizace je pořadí odchylné od bezpříznakového pořadí přívlastků. Ten atribut, který je znám z aktuálního kontextu, stojí bezprostředně před substantivem, dále od substantiva stojí ten, který je z hlediska aktuálního kontextu nový.

2.5 KOORDINACE A AČ

O pořadí členů koordinační skupiny rozhodují zpravidla jiné činitele než AČ (viz o nich v kap. G 1.4). Koordinační skupina nikdy nevytváří uvnitř věty zvláštní komunikační pole.

Aktuální funkce koordinační skupiny jako celku je v zásadě stejná jako aktuální funkce členu holého nebo rozvitého. Nicméně sám fakt, že koordinací několika větných složek je zmnožen i obsah větného členu, způsobuje, že tento obsah je sémanticky, a v důsledku toho i sdělně akcentován. Proto se koordinovaný větný člen vyskytuje mnohem častěji v R (a to nejčastěji jako několikanásobné centrum R) než větný člen analogické sémantické platnosti, který žádnou koordinaci neobsahuje.

Vliv pořadí na AČ jednotlivých složek koordinační skupiny se projevuje výrazněji pouze u vztahu gradačního. Členem, který stojí více vpravo, se označuje buď vyšší, nebo nižší (při stupňování sestupném) stupeň vlastnosti, což je zpravidla vyjádřeno i stupňovacím příslovcem, spojkou nebo částicí, a z tohoto důvodu by bylo možno mu přiřadit i vyšší stupeň VD.

V kontextově zapojených větách mohou být mezi jednotlivými členy koordinační řady rozdíly co do známosti a novosti, např.: *Spisovatel X. Y. je znám jako mistr detektivního žánru; psal však nejen detektivky* (prvek známý) *ale i obsáhlé historické romány* (prvek nový).

2.6 LINEÁRNOST

Mluvíme-li o lineárnosti jako o jednom z principů AČ (viz 1.5), máme na mysli vlastnost komunikace, která bezprostředně vyplývá z časového průběhu sdělování, totiž z nutnosti řadit jednotlivé složky komunikátu lineárně za sebou. Obecný princip lineárního řazení spočívá v tom, že složky obsahově a sdělně závažnější následují po složkách méně závažných. Sdělovací proces probíhá tak, že k sdělení se postupně přidávají další a další složky, jimi se rozsah komunikátu zvětšuje a přitom také postupně narůstá a modifikuje se jeho obsah. V tomto – sémantickém – smyslu se mluví o lineární modifikaci.

Lineárnost jakožto třetí ze základních faktorů determinujících AČ je činitel s nejomezenějším rozsahem působnosti. Jeho distinktivní role se uplatňuje pouze tehdy, není-li AČ jednoznačně dáno sémantickou stavbou výpovědi a kontextem.

Neexistují takové sémantické obsahy, které by vůbec neměly schopnost signalizovat AČ v tzv. základní vrstvě a jejichž role by zde byla determinována pouze linearitou: pro všechny sémantické obsahy lze nalézt jejich jednoznačné umístění na stupnici VD. Některé sémantické složky však snadněji než jiné podléhají určitému velmi volnému typu tematizace – stávají se kulisami, aniž

musí být v předcházejícím aktuálním kontextu jakkoli (i nepřímo) zmíněny. Jejich funkce kulis je signalizována právě jejich počátkovou pozicí ve větě, tedy lineárně. Typickými sémantickými složkami tohoto typu je čas, místo, zřetel, podmínka, přípustka, částečně i další sémantické složky příčinné povahy. Např. vedlejší věta účelová stojící na počátku souvětí *Aby se setkal se starým přítelem, zajel si do Prahy* má nejnižší stupeň VD a funguje v tomto souvětí jako kulisa, tedy jako prvek T; naopak při koncovém postavení ve větě *Zajel si do Prahy, aby se setkal se starým přítelem* specifikuje účelová věta děj a je složkou s nejvyšším stupněm VD, tedy složkou rematickou. Vliv lineární modifikace na VD těchto složek spočívá tedy v tomto: Stojí-li na počátku (ev. poblíž počátku) věty, fungují jako kulisy; stojí-li na konci věty (ev. poblíž konce), fungují jako specifikace a jejich umístění mezi ostatními specifikacemi je určováno základní stupnicí VD. Vliv lineární modifikace se tedy uplatňuje souhlasně s linií sémantickou, tedy ve směru scéna (kulisy) → specifikace.

Lineárnost jako obecný princip AČ nelze ztotožňovat se slovosledem jakožto prostředkem AČ. Slovosled se týká realizace principu lineárnosti v konkrétním jazyce. Je výsledkem souhry různých činitelů, které jsou dány povahou konkrétního jazykového systému (viz odd. L). I když různé jazyky (alespoň jazyky indoevropské) jeví celkově tendenci k tomu, aby prvky obsahově a sdělně důležitější stály více vpravo, v žádném jazyce se tato tendence neuplatňuje bezvýhradně, nýbrž pouze v mezích konkrétního jazykového systému; v češtině se uplatňuje jako slovosledný faktor hlavní, v jiných jazycích (např. v angličtině) však už nikoli.

2.7 ČLENITELNOST VÝPOVĚDI NA SLOŽKY AČ

AČ se pravidelně realizuje uvnitř výpovědi tak, že se výpověď člení na část tematickou a část rematickou. Odpovíme-li na otázku *Co dělá Eva?* větou *Eva píše úkol z matematiky*, ze vztahu otázky a odpovědi je zřejmé: T je podmět věty *Eva*, zbytek věty je R. Vedle těchto pravidelných případů se periferně vyskytují případy zvláštní. Tvoří je jednak výpovědi se samostatně vyčleněným T (ev. samostatně vyčleněným R), jednak výpovědi atematické, tj. bez tématu.

2.7.1 Někdy nabude tematická část výpovědi značné syntaktické a intonační samostatnosti, takže vyjádření jednoho tematicko-rematického nexu pak rámec jedné věty přesáhne, např.: *Znáš Evu? Odjela s horolezeckou výpravou na Kavkaz.* První z obou výpovědí představuje samostatně vyčleněné T výpovědi druhé, která je celá rematická (T je v ní signalizováno jen tvarem verba finita). Někdy bývá samostatně vyčleněné T vyjádřeno v následující výpovědi zástupným výrazem, např. *Eva? Ta odjela s horolezeckou výpravou na Kavkaz.*

K osamostatňování T dochází, jestliže jde o nové T, tedy na počátku textu, nebo uvnitř textu při změně T, a to tehdy, jestliže toto T není dostatečně zřetelně aktualizováno předcházejícím kontextem nebo aktuální situací. Mluvčí aktualizaci napomáhá užitím zvláštních syntaktických nebo intonačních prostředků. Posluchač přitom očekává, že po samostatně vyjádřeném T bude následovat výpověď vyjadřující příslušné R. Aktualizačním prostředkem jsou rovněž např. konstrukce *pokud jde o . . ., co se týče . . . (Pokud jde o Evu, ta odjela s horolezeckou výpravou na Kavkaz.)*

Samostatně vyčleněné T lze najít v jazykových projevech z různých stylových oblastí. Je vlastní nejen jazyku mluvenému, ale i psanému; např. v administrativním stylu jde o ustálené obraty v záhlaví dopisů *(Věc: oprava vodovodu. Oznamujeme vám, že . . .)*, v uměleckém nebo publicistickém stylu bývají takto vyčleněny různé prvky expoziční *(Jabkenická myslivna. Smetana zde strávil poslední léta života.)* Viz k tomu i odd. M 1.3. Také vztah mezi nadpisem nebo titulkem a první větou textu může být podobného rázu.

2.7.2 Kontextově nezapojené výpovědi *Byl jednou jeden král. Nastalo ticho. Začalo pršet. Byla vyvinuta očkovací látka proti dětské obrně* rovněž nejsou členitelné na T a R. Jejich obsahem je explicitní konstatování existence nějakého faktu včetně existence děje, tedy skutečnost rematické povahy, nikoli jen předjetí tematického prvku. Tyto výpovědi jsou povahy rematické a zároveň se v nich nepředpokládá žádné implicitní, „nevyjádřené" T. Na rozdíl od příkladů uvedených v odd. 2.7.1 jsou tyto výpovědi syntakticky samostatnější (a zpravidla také syntakticky rozvitější), a tedy i formálně méně těsně vázané na následující pokračování. Zatímco obvyklou formou vyjádření T v typu 2.7.1 je substantivní větný ekvivalent, kondenzace, popř. krátká doplňovací otázka, výpovědi typu 2.7.2 jsou věty slovesné, které lze navíc charakterizovat určitými sémantickými typy sloves. Jmenná složka těchto výpovědí se může stát T výpovědi následující *(Byl jednou jeden král a ten král měl tři dcery)*, pokračování však není nezbytné; tyto výpovědi mohou tvořit samy o sobě uzavřené sdělení (i to svědčí o jejich rematické povaze).

Konstatování existence nebo objevení na scéně ve větách uvedeného typu může být blíže vymezeno různými časovými, prostorovými nebo jinými situačními kulisami, např. *V jedné zemi panoval král. O velikonocích napadl sníh. Večer bývá chladno* apod. Kulisy patří ke kontextu (ať už aktuálnímu, nebo širšímu situačnímu), a jsou tedy povahy tematické; větu *Večer bývá chladno* lze interpretovat jako „večery bývají chladné". Zpravidla však kulisy nejsou konstitutivními členy tematických posloupností, stojí mimo tematickou posloupnost a jejich vztah k hypertématu je pouze zprostředkovaný (daný situací). Nejsou tím větným prvkem, který vyjadřuje, „o čem" se v dané výpovědi hovoří, ale pouze pomocným situačním opěrným bodem. Z těchto důvodů nelze

uvedené výpovědi jednoznačně řadit ani mezi výpovědi aktuálně členěné, ani mezi výpovědi aktuálně nečleněné. Rysem jejich aktuální rozčleněnosti je to, že jsou pomocí kulis spjaty se situací, avšak chybí jim další rys tematičnosti, totiž přítomnost složky vyjadřující to, „o čem" se ve větě hovoří. Tato složka však může být (aspoň v některých případech) kulisou suplována, např. *V Tepně Náchod již splnili plán* (viz C 1.0.3).

I typicky situační prvek se ovšem může za jistých okolností stát centrem T výpovědi, jejíž členitost je mimo pochybnost, a dokonce v ní může být zvláštním způsobem aktualizován (viz 3.3).

Pozn.: Výpovědi, jejichž příklady jsme uvedli sub 2.7.1 – 2, nelze označit za výpovědi „bez AČ". I tyto výpovědi se začleňují do komunikačního procesu a vyjadřují nějaký autorův komunikační záměr. To, čím jsou zvláštní, je to, že se jimi nerealizuje (2.7.1) nebo nemůže realizovat (2.7.2) úplný tematicko-rematický nexus. Vždy však lze rozhodnout, která z obou složek je realizována a která ne.

3 KONTEXT A AČ

3.1 KONTEXTOVÁ VRSTVA

3.1.0 V oddíle 2 byl podán výklad sémantického principu AČ jakožto obecného principu, který se může uplatnit tehdy, nepůsobí-li proti němu činitel hierarchicky nadřazený, totiž kontext. Abstrakce od působení kontextu vedla k pojmům tzv. základní vrstvy AČ a umožnila popsat AČ výlučně v sémantických termínech. Totální abstrakce od kontextu je však možná (a oprávněná) jen jako abstrakce pracovní. Ve skutečnosti vznik každé výpovědi, jak o tom byla již řeč v oddíle 1, je nutně podmíněn nějakými komunikačními podmínkami, a právě odraz této podmíněnosti ve struktuře věty tvoří podstatu jejího AČ. Proto k popisu základní vrstvy AČ přistupuje nyní popis toho, co se někdy nazývá kontextovou vrstvou AČ, totiž popis principů a způsobů realizace AČ v podmínkách působení kontextu.

Ta část výpovědi, v níž se projevuje její zakotvenost v kontextu, tvoří její T (část tematickou). Proto jádrem tohoto oddílu je popis struktury tematické části výpovědi. Nepůjde v ní však o popis toho, „odkud" se T jednotlivých vět berou, tj. o popis tematických posloupností jako takových (to je vyloženo v oddíle M 2.1), nýbrž o postižení hierarchie tematických prvků ve výpovědi a o principiální možnost rozlišit je podle stupňů VD. Vycházíme z toho, že rozdíly ve stupních VD nejsou ani uvnitř T části výpovědi neutralizovány. Čím více kontextově zapojených prvků je ve výpovědi přítomno, tím složitější je výstavba její tematické části.

3.1.1 Kontext a rozložení stupňů VD

Vliv kontextu, a to nejen jazykového, ale i situačního a zkušenostního se může v rozložení stupňů VD ve výpovědi projevit dvojím způsobem:

(1) Kontext působí souhlasně se sémantikou jednotlivých složek výpovědi, a nevyvolává tedy odchylku od základního rozložení VD. Relace mezi stupni VD jednotlivých složek výpovědi jsou stejné, jako by byly v případě, kdyby kontext nepůsobil. Např. výpověď *Eva si koupila v Domě sportu pěkné lyže* může být odpovědí na různé diagnostické otázky (ty v našem výkladu plní úlohu relevantního kontextu předcházejícího před danou větou). Je-li např. – jako výpověď s bezpříznakovou intonací – odpovědí na otázku *Co udělala Eva?*, je podmět *Eva* jediným v diagnostické otázce zmíněným, a tedy jediným tematickým prvkem výpovědi; zbytek výpovědi tvoří R. Je-li však odpovědí na otázku *Co si Eva koupila v Domě sportu?*, jde naopak o výpověď s rozsáhlejším T a pouze s jedním rematickým prvkem. Obě varianty se liší rozsahem tematické a rematické části výpovědi, a tedy i umístěním hranice mezi oběma částmi výpovědi, avšak v obou stoupá VD zleva doprava v souhlase se sémantickými obsahy jednotlivých větných složek: agens – děj – místo – předmět dějem zasažený.

Kontextově zapojených výpovědí, které jeví shodu v působení kontextu a sémantických obsahů jednotlivých složek, existuje velké množství. Jejich existenci lze považovat za empirické potvrzení adekvátnosti teoretických představ o AČ (tj. o základní neboli sémantické vrstvě AČ).

(2) Kontext způsobuje odchylky od základního (sémantického) uspořádání, tj. způsobuje, že některé prvky věty mají nižší stupně VD (a jiné složky naopak vyšší stupně VD), než jaké bychom očekávali na základě jejich umístění mezi ostatní prvky na základní stupnici VD. Např. kontextově zapojený větný člen vyjadřující předmět dějem zasažený (výsledek, cíl děje apod.) může mít vyšší stupeň VD než kontextově nezapojený agens *(Kdo si koupil v Domě sportu pěkné lyže? – Pěkné lyže si v Domě sportu koupila Eva)*, kontextově nezapojené vyjádření děje může mít vyšší stupeň VD než kontextově zapojený agens *(Koupila si Eva v Domě sportu (ty) pěkné lyže? – Eva si v Domě sportu (ty) pěkné lyže koupila)* apod. Sémantické obsahy kontextově zapojených větných složek nejsou pro jejich stupně VD rozhodující, protože jsou kontextem neutralizovány. Dále však uvidíme, že do určité míry se i v tematické části výpovědi uplatnit mohou (viz 3.4).

3.2 ČINITELÉ OVLIVŇUJÍCÍ STRUKTURU TEMATICKÉ ČÁSTI VÝPOVĚDI

3.2.1 Příslušnost tematického prvku ke kontextové sféře

Prvek T se může vztahovat ke kterékoli ze tří kontextových sfér, tj. buď k prvku nebo prvkům, které byly předtím v textu již explicitně zmíněny (zřídka se vztahuje k textu bezprostředně následujícímu: *Stalo se* ***to*** *v noci: voda v řece prudce stoupla, rozlila se po lukách a strhla dřevěnou lávku za vsí.)* nebo ke komunikační situaci nebo konečně k obecným podmínkám promluvy. Jsou-li ve větě přítomny dva, ev. více prvků T, mohou se vztahovat buď všechny k téže kontextové sféře, nebo k sférám různým. Prvky z různých kontextových sfér mají tendenci rozdílně se uplatňovat ve stavbě textu, přijímat rozdílné role v tematických posloupnostech a tím i rozdílné role v AČ jednotlivých výpovědí.

Slovní kontext se nejvíce uplatňuje uvnitř souvislého textu, tam, kde jde o přímou obsahovou návaznost po sobě jdoucích výpovědí. Prvky známé z předcházejícího slovního kontextu jsou hlavními nositeli tematické linie v textu, vytvářejí tematické posloupnosti. Zpravidla vyjadřují (1) centrální prvek T výpovědi, tj. prvek, který je v daném momentě promluvy nejvíce aktualizován neboli je nejvíce v popředí jakožto prvek vyjadřující, „o čem" se pojednává v dané výpovědi, jednak (2) hypertematický prvek, tj. nositel obsahové souvislosti s tím, „o čem" pojednává větší úsek textu, zpravidla odstavec; hypertematický prvek bývá z hlediska daného momentu promluvy sice jen prvkem průvodním, avšak zůstává aktualizován v celém textovém úseku (např. odstavci).

Hypertéma a centrum T jednotlivých výpovědí mohou, avšak nemusí být totožné. Hovoříme-li o T, resp. o centru T nějaké výpovědi, přistupujeme k AČ z hlediska dichotomie uvnitř výpovědi samé. Mluvčí vybírá z množiny těch prvků, které tvoří souhrn společných znalostí mluvčího a posluchače (z „široké" scény), jeden prvek a činí jej centrem T výpovědi. Již tímto aktem výběru je příslušný prvek aktualizován. Zpravidla je tento prvek znám z předcházejícího kontextu, často však obsahuje i sémantické rysy nového a posunuje sdělení kupředu. Naproti tomu hypertematický prvek jakožto prvek odkazující k nadřazenému T většího celku má funkci udržovat (hyper)tematickou kontinuitu textu neboli vyjadřovat vztahy mezi proměnnými T jednotlivých vět a konstantním hypertématem odstavce. Existence hypertématu, k němuž jsou T jednotlivých výpovědí v nějakém vztahu (ať už jde o vztah totožnosti, podřazenosti, příbuznosti atd.), je jednou z nutných podmínek pro to, aby po sobě jdoucí výpovědi vytvářely souvislý text. (Lze snadno dokázat, že pouhý sled výpovědí vytvářejících tematickou posloupnost $T_1 \rightarrow R_1 \equiv T_2 \rightarrow R_2 \equiv T_3 \rightarrow R_3 \equiv \ldots R_{n-1} \equiv T_n \rightarrow R_n$ nemusí ještě sám o sobě tvořit souvislý

text.) Rozdíl mezi centrem T jednotlivých výpovědí a hypertématem je jednak v jejich vzájemné hierarchii, tj. v tom, že T jednotlivých výpovědí jsou hypertématu obsahově podřazena, jednak v jejich aktuální funkci, tj. v tom, že zatímco centrální prvek T má v prvé řadě funkci aktualizační (je to nejaktuálnější prvek v daném momentě promluvy), hypertéma se pouze připomíná jako již dříve známé, dříve aktualizované; opakuje-li se poněkolikáté, může být zčásti nebo zcela dezaktualizováno („oddynamičtěno"); formálním příznakem takové dezaktualizace je např. vyjádření krátkým tvarem osobního zájmena a ztráta přízvuku, nevyjádření subjektu apod.

Např.: *Heřmánek pravý* (hypertéma, HT) *byl oblíbenou bylinou již v dávné minulosti. Pro své léčivé vlastnosti se těšil* (HT – nevyjádřený podmět) *velké pozornosti a úctě. Dnešní doba, jež pro současnou farmacii objevila mnoho opomíjených léčivých rostlin* (T), *klade ho* (HT – pronominalizovaný objekt) *opět na jedno z čelných míst při léčbě různých nemocí.*

Situační kulisy mohou být rovněž aktualizovány jako centrum T, zejména tehdy, náležejí-li ke kontextu aktuálnímu. Pokud však náležejí pouze k širší komunikační situaci, je pro ně funkce centra T méně typická. Zvýšenou měrou se uplatňují zejména na počátku textu nebo textového úseku.

Mezi prvky souvisejícími s obecnými podmínkami promluvy a situačními kulisami je plynulý přechod. Každý projev má nějaké své časoprostorové zařazení, opírá se o určité obecné (nebo naopak jedinečné) pojmy, jejichž znalost se na straně adresáta předpokládá, mezi jeho prvky jsou obecně logické vztahy apod. Do této kontextové sféry patří rovněž výrazy spjaté s osobami komunikantů. Všechny tyto prvky mohou být aktualizovány jakožto centrum T. Často však jsou jen průvodními prvky T; mívají vztah k hypertématu, někdy nemají samostatnou aktuální roli v komunikačním poli základního řádu (tj. uplatňují se jako prvky rozvíjející v komunikačních polích nižších řádů).

Mezi příslušností prvku k určité kontextové sféře a jeho rolí v AČ není tedy jednoznačná korespondence.

3.2.2 Místo a vzdálenost tematických prvků v tematické posloupnosti

Jazykový systém umožňuje lišit:

(1) Tematické prvky, které se ve funkci T objevují poprvé, a to nejčastěji jako tematizace přecházejícího R, popř. jako nové, předjaté, z přecházejícího verbálního kontextu neznámé T. – Takový prvek T bývá centrem T věty a často je konstitutivním členem tematické posloupnosti. Navazuje-li se jím na R předcházející věty a sestává-li toto R z většího počtu prvků, pak tím rematickým prvkem, na který se navazuje, je s největší pravděpodobností vlastní R.

Např.: *Při chřipkovém onemocnění* (T) *je vhodné pít několikrát denně sklenici heřmánkového* ***čaje*** (R). ***Čaj*** *pijeme půl hodiny po jídle. Můžeme si ho osladit.*

(2) Prvky, které se ve funkci T opakují poněkolikáté, tj. byly již jako T aktualizovány předcházejícím kontextem. – Skutečnost, že prvky typu (1) jsou v daném momentě promluvy nejvíce aktualizovanými prvky, zatímco tematické prvky typu (2) mohou být již do určité míry dezaktualizovány, tj. jen znovu jako známé připomínány, aniž tvoří centrum T, má důsledky zejména pro možnosti a způsoby jejich pronominalizace a pro možnosti jejich elize. Viz příklad v odd. 3.2.1.

Tematický prvek se může opakovat ve výpovědích, které v textu následují bezprostředně po sobě (opakování kontaktní) i ve výpovědích, mezi nimiž stojí věty jiné (opakování distantní). Srov. též M 2.1.

Např.: *Mezi potraviny, po nichž se špatně usíná, patří na prvním místě káva* (R_1) *a* ***čaj*** (R_2). *Četné pokusy dokázaly, že požití kávy* ($R_1 \rightarrow T_1$) *narušuje přírodní rytmus spánku. Kofein v kávě obsažený omezuje také jeho snovou část.* ***Čaj*** ($R_2 \rightarrow T_2$) *obsahuje méně kofeinu než káva, ale* . . . Vzdálenost mezi dvěma opakováními (ať už jde o opakování doslovné, o odkaz nebo o vyjádření jiným výrazem), nutnou k tomu, aby opakované pojmenování bylo adresátem ještě rozpoznáno jako opakování prvku známého (a nikoli jako aktualizace prvku nového), se mění jednak v závislosti na typu tematické posloupnosti, jednak na dalších faktorech souvisejících s obsahem a stylem jazykového projevu.

3.2.3 Sémantika, gramatika

Sémantické obsahy jednotlivých složek nejsou pro výstavbu tematické části věty rozhodující, ale vytvářejí pro využití jednotlivých složek v určité aktuální roli předpoklady. V zásadě je možné, aby byl tematizován kterýkoli sémantický obsah v kterékoli větněčlenské platnosti. Některé složky věty se však stávají T častěji (a snáze) než složky jiné. Např. agens nebo nositel vlastnosti je T častěji než patiens, gramatický subjekt je T častěji než doplnění slovesa, výrazy týkající se autora jsou T častěji než výrazy týkající se adresáta.

3.3 AKTUALIZACE

3.3.1 Zásadní důležitost pojmů aktualizace, aktuálnost, aktualizovaný souvisí s obecným předpokladem, že sám obsah lidského vědomí je nějakým způsobem strukturován. Vychází se z toho, že v lidské paměti je uloženo tak velké množství informací (vědomostí, zkušeností, „znalostí světa"), že v každém jednotlivém okamžiku je člověk schopen „myslet" jen na určitou část

z nich. O té části, na kterou právě „myslí", říkáme, že je aktualizována. Jestliže autor zamýšlí adresátu něco sdělit, musí tedy nejprve – podle svého komunikačního záměru – určitou část společných myšlenkových obsahů svých a posluchačových – aktualizovat, tj. učinit je obsahovým (a jazykovým) základem, na němž pak vybuduje vlastní sdělení. V tom je právě podstata aktuálního členění. Aktualizace, tj. výběr určitých prvků jako známých, je proces, který probíhá po celou dobu komunikace. Množina aktualizovaných prvků se tak neustále mění. V různé míře aktualizovanosti jednotlivých prvků se odráží jak jejich příslušnost ke kontextovým sférám, tak i jejich syntaktickosémantická povaha. Podle toho zaujímají různé místo v tematických posloupnostech i v AČ jednotlivých výpovědí. Prvek nejvíce aktualizovaný v určitém momentu promluvy jako známý tvoří centrum T výpovědi v daném momentu vyslovené, ostatní prvky aktualizované jako známé jsou průvodními prvky T.

3.3.2 Míra aktualizace a stupně VD

Čím více je nějaký prvek aktualizován, tj. čím centrálnější je z hlediska daného momentu promluvy, tím vyšší stupeň VD v mezích T nese. (Současně ovšem každý prvek T, i ten nejvíce aktualizovaný, má v příslušné větě nižší stupeň VD než kterýkoli prvek R.) Je-li ve výpovědi přítomno více tematických prvků, uplatňují se následující (empiricky zjištěné) tendence v rozložení stupňů VD:

(a) Prvek poprvé aktualizovaný nese vyšší stupeň VD než prvek aktualizovaný již dříve v předcházejícím textu a jen znovu opakovaný (připomínaný) jako známý.

(b) Prvky náležející k aktuálnímu kontextu (a to zejména k předcházejícímu jazykovému kontextu) mají nižší stupeň VD než prvky ze zkušenostního, ev. širšího situačního kontextu.

(c) Prvek T, na který se v dalším textu navazuje, má vyšší stupeň VD než prvek T, který se dále v tematické posloupnosti už neobjevuje (prvek, na který se dále navazuje, vyjadřuje důležitější textový spoj).

(d) Prvek T, který je vzat z bezprostředně předcházejícího textu (kontaktní opakování) má nižší stupeň VD než prvek ze vzdálenějšího jazykového kontextu (distantní opakování). Čím vzdálenější je kontext, k němuž se tematický prvek vztahuje, tím více je třeba jej aktualizovat, má-li být chápán jako známý.

(e) Pronominalizované prvky T mají zpravidla nižší stupeň VD než prvky vyjádřené (rozvitými nebo holými) substantivy.

Příklady těchto tendencí uvedeme z následující textové pasáže (větné celky jsou očíslovány v pořadí, v kterém po sobě následují):

(1) *Byli jsme se Sudkem v Beskydech . . .*

(2) *Přelézali jsme lesní balvany a přeskakovali kořeny stromů obnažené jarními přívaly, když Sudek se náhle zastavil a povídá: Halt, hudba hraje!*

(3) *Zavolal na mě, abych mu podal stativ.*

(4) *Aparát si nosil sám a nedal jej z ruky.*

(5) *Zabodl stativ do mechu a pozorně si prohlížel ramenatý načervenalý kořen borovice, který jsem já minul bez povšimnutí.*

(6) *Stál nad ním, pak poodstoupil a opět se vrátil k aparátu.*

(7) *Kořeny svíraly rozdrcený balvan jako v náručí.*

(8) *Když jsem později v Praze spatřil u Sudků tento obrázek, nevěřil jsem očím.*

(9) *Kořen byl na snímku krásný jako socha Michelangelova!*

(10) *A pak že není fotografie uměním.*

(11) *Sudek byl tak trochu už pražská figurka . . .*

(12) *Pražské kulturní obecenstvo znalo ho dobře.*

Nejdůležitějšími postupně tematizovanými elementy obsahu jsou zde tyto: autor vyprávění (= J. Seifert), fotograf Sudek, stativ, aparát, kořen borovice, Praha, pražské kulturní obecenstvo. Osoba mluvčího, jejíž „přítomnost na scéně" je základním předpokladem vzniku textu, je jakožto prvek T explicitně zmíněna tam, kde alternuje s druhým účastníkem (a hlavní osobou) vyprávění, totiž ve výpovědích (3) a (5). Osoba, o níž se vypráví, fotograf Sudek, je rovněž téměř trvale v popředí komunikační scény. Explicitně zmíněna je v tématu první výpovědi, v dalších výpovědích (2) — (6) pak zůstává tento prvek — jakožto průběžné T — buď explicitně větněčlensky nevyjádřen a vyrozumívá se z tvaru verba finita, nebo je pronominalizován (např. ve větě *abych mu podal stativ),* popř. se znovu připomíná jako známý, ale není centrem T (srov. výpověď 8). Centrum T tvoří tento prvek tehdy, alternuje-li s osobou mluvčího (výpověď 2 — *Sudek se náhle zastavil),* nebo připomíná-li se znovu po odbočce (distantní opakování — výpověď 11). Přitom alternující tematický prvek *já* ve větě *který jsem já minul bez povšimnutí* (výpověď 5) nese vyšší stupeň VD než tematický prvek *který,* stojící z gramatických důvodů na počátku věty a tematizující téma výpovědi bezprostředně předcházející *(kořen borovice).* To je v souhlase s tendencí zmíněnou výše sub (b). Podobně prvek poprvé aktualizovaný, např. *pražské kulturní obecenstvo* ve výpovědi (11) má vyšší stupeň VD než zájmenný tematický prvek *ho* v téže větě, odkazující k prvku aktualizovanému již dříve (tendence a, tendence e). Ve výpovědi (9) má tematický prvek *kořen* vyšší stupeň VD (distantní opakování) než tematický prvek *na snímku* (kontaktní opakování), což je zase ve shodě s tendencí (d).

Uvedené tendence působí v textech současně, avšak nikoli za všech okolností zcela souhlasně. Proti sobě mohou působit na např. tendence uvedené sub (b) a sub (c); záleží pak na mluvčím (na jeho komunikativní strategii), jaké po-

kračování textu zvolí, tj. na tom, který z možných prvků jím bude vybrán jako centrální. Pořadí, v němž jsme uvedli jednotlivé tendence, nevyjadřuje jejich hierarchii.

3.3.3 Aktualizací centrálního prvku T ve smyslu užším rozumíme to, že jeho centrální postavení mezi všemi ostatními prvky známými z jazykového kontextu a z komunikační situace promluvy je nadto nějak zdůrazněno. K takové příznakové aktualizaci centra T slouží řada jazykových prostředků, nejčastěji intonace, spolu s prostředky lexikálními, zejména různými zdůrazňujícími částicemi *(snad, zejména, i, právě* v následujících příkladech) a prostředky syntaktickými, jako je vytčení větného členu před větu, konstrukce *co se týče*, předsunutí kulisy z věty vedlejší na počátek souvětí do věty hlavní *(zítra, v dalších dnech, v níže uvedeném příkladě)*. Příklady: (1) *Snad právě v těchto dnech zakládají v některém našem městě první klub přátel science fiction.* — (2) *Zejména v moderním bytovém interiéru se tyto staronové předměty velice dobře uplatní.* — *I z nejkrásnějších obrazů je čas od času nutno setřít prach, aby vynikla krása detailů a jasnost barev. I nejznámější hudební tvůrce potřebujeme čas od času poznávat důkladněji, jinak by se mohlo stát, že konvence a pohodlí zúží naše poznání jejich díla. Právě u Schuberta je tato otázka nesmírně živá.* (3) *Zítra předpokládáme, že tlaková výše postoupí k severovýchodu. V dalších dnech očekáváme, že se do střední Evropy rozšíří hřeben vyššího tlaku.* (Tento příklad je dokladem toho, že i předsunutá kulisa může fungovat jako aktualizované centrum T. Aktualizační schéma se může opakovat a vytvářet tak vyjadřovací stereotyp.)

Důvody aktualizace plynou z výstavby textu. Zvláštními jazykovými prostředky bývá aktualizováno T, které je postaveno do protikladu s T nebo R výpovědi předcházející, dále T obsahující informaci částečně nebo zcela novou, popř. T, které tvoří součást tematického výčtu.

Aktualizace ve smyslu užším je účinným stylistickým prostředkem. Při nadměrné aktualizaci T však vzniká nebezpečí, že sdělná závažnost zdůrazněného T vzroste natolik, že se přiblíží sdělné závažnosti R. Některé takové věty působí pak dojmem, jako by měly dva sdělné vrcholy, jeden na počátku a druhý na konci, nebo jako by R věty bylo rozštěpeno na dvě samostatné části.

3.4 LINEÁRNÍ USPOŘÁDÁNÍ TEMATICKÝCH PRVKŮ

O lineárním uspořádání tematických prvků rozhoduje několik činitelů:

(a) míra aktualizovanosti (aktuálnosti) jednotlivých prvků

(b) přítomnost/nepřítomnost gramatických nebo sémantických prostředků vyjadřujících příznakovou aktuálnost některého prvku (tj. aktualizace v užším smyslu)

(c) sémantické obsahy jednotlivých prvků
(d) gramatická stavba jazyka

Pokud žádný prvek T není zdůrazněn jako centrum T zvláštními aktualizačními gramatickými nebo sémantickými prostředky, pak ten prvek, který tvoří centrum T, tedy prvek nejvíce aktualizovaný, předchází před ostatními, méně aktualizovanými tematickými prvky, pokud tomu nebrání činitele sub (b) a (d). To znamená, že v bezpříznakových případech stojí centrum T ve větách oznamovacích s objektivním pořadem pravidelně na počátku věty. Protože centrum T je nositelem nejvyššího stupně VD v rámci tematické části, jeví se celková tendence v rozložení stupňů VD uvnitř tematické části jako sestupná. V tomto smyslu lze mluvit o dynamickém počátku větném v češtině.

Tendence k počátkovému postavení centra T je v češtině velmi silná: Toto postavení ve větách s objektivním pořadem téměř automaticky signalizuje, že jde o centrum T. Přesto však nelze centrum T s počátečním větným členem ztotožnit, tj. nelze označit centrum T za pojem slovosledný, a to z těchto důvodů:

(a) Vedle aktualizace pomocí slovosledu disponuje jazyk dalšími prostředky (intonace, lexikální a syntaktické prostředky), jimiž lze signalizovat centrum i mimo počátkovou pozici.

(b) Centrum T může být i v pozici postrematické ve výpovědích se subjektivním pořadem.

(c) V poslední době, bezpochyby též pod vlivem ruštiny, přibývá v češtině výpovědí, v nichž VD stoupá i v tematické části zleva doprava. Rozdíl v míře aktuálnosti jednotlivých tematických prvků nevyplývá ani z předcházejícího jazykového kontextu (tj. nevyplývá z pravidel uvedených sub a — e v 3.2), ani z komunikačního záměru autora. Jsou to věty minimálně kontextově zapojené, vyskytující se většinou na počátku textu nebo textového úseku (při změně hypertématu). Lineární rozmístění tematických prvků v nich i jejich stupně VD se shodují s pořadím na základní stupnici VD, tedy s pořadím podle jejich sémantických obsahů. Např. ve větě *Včera do Prahy přicestovala bulharská vládní delegace* (/ *Včera přicestovala do Prahy* . . .) je bezpříznakové pořadí kulis čas — místo. Je otázka, zda jsme v takových případech oprávněni mluvit o centru T a o složce průvodní; zdá se totiž, že z hlediska centrálnosti v daném momentě promluvy bychom mohli oba prvky považovat za rovnocenné. Jediným kritériem pro stanovení stupňů VD zůstávají pak jejich sémantické obsahy. Odchylka od sémantického pořadí v takových výpovědích však už s sebou nese zřejmou aktualizaci a zvýšení VD toho tematického prvku, který stojí na počátku výpovědi:

Do Prahy (centrum T) *včera* (průvodní prvek T) *přicestovala bulharská vládní delegace* (/ *přicestovala včera* . . .).

Uvedený slovosledný typ $T_1 - T_2 - Vf - R$ proniká v prvé řadě do stylu publicistického. Teprve další jazykový vývoj zřejmě ukáže, zda je tento typ v češtině únosný jen ve větě kontextově zapojené, zatímco v odpovědi na otázku *Co je nového?* je třeba před ním varovat jako před rusismem, nebo zda se postupně začlení do českého slovosledného systému vedle pořadí základního. Pořadí $T_1 - T_2 - Vf - R$ není ovšem v češtině zcela vyloučeno, lze je doložit i v některých případech, kde vliv ruštiny nepředpokládáme, např. *Už dávno kdosi konstatoval, že v Paříži je možno žít i ze vzduchu* (Seifert). Kromě toho pořadí $T_1 - T_2 - Vf - R$ je dnes v češtině zcela běžné v případech, kdy mezi T_1 a T_2, tj. na „druhém" místě ve větě stojí příklonka. Vedle *Včera se konalo na Letné významné utkání* máme i *Včera se na Letné konalo významné utkání.* — Rovněž vliv preponované věty vedlejší na pozici Vf ve větě hlavní v souvětích typu V — H se v dnešní češtině uplatňuje jen fakultativně: *Když zahajovalo včerejší utkání pražského přeboru, překvapilo mnohé. / mnohé překvapilo, že utkání vede mladý, neznámý rozhodčí.*

3.5 POČÁTEK A KONEC TEXTU

3.5.1 Výpovědi počátkové

Výpovědi na absolutním počátku komunikátu, ale i na počátku větších, relativně samostatných textových úseků se mohou po stránce AČ chovat stejně jako výpovědi uprostřed textu, pokud se jimi obsahově navazuje např. na T v nadpisu textu nebo na T předcházejícího textového celku (odstavce, kapitoly apod.). Jejich specifickou funkcí však je aktualizovat samu scénu v daném (počátečním) momentě komunikace, tj. aktualizovat kulisy scény a dále aktualizovat prvky komunikátů jejich uvedením na scénu, konstatováním jejich existence nebo objevení na scéně. Tomu odpovídá i rozložení stupňů VD v nich; je zpravidla ve shodě se stupnicí „scéna — existence — jev na scéně". V případě, že výpověď má dvě či více kulis, pak jejich lineární uspořádání odpovídá sledu příslušných sémantických obsahů na základní stupnici VD, tedy např. časová kulisa předchází před kulisou místní. V počátkových výpovědích se nemusí realizovat celý tematicko-rematický nexus (viz 2.7). Podle způsobu realizace tematicko-rematického nexu lze rozlišovat různé typy počátkových výpovědí; protože počátku textu už nepředchází žádný kontext jazykový, může se opírat T počátkové výpovědi např. o vztah ke komunikační situaci a vyjadřovat různé kulisy, např. *Na podzim byl v našem městě otevřen nový obchodní dům* (počátek opřený), jindy mohou být prvky T různým způsobem předjímány jako známé ze zkušenosti, např. *Svatá Markéta hodila srp do žita* (počátek stažený, počátek s explicitní zkratkou apod.).

3.5.2 Výpovědi koncové

Nevykazují zvláštnosti v AČ tak pravidelně jako výpovědi počátkové. Přesto však v textech nejrůznějších stylů a žánrů, v odborném výkladu stejně jako v reklamách, pohádkách, publicistických statích aj. dochází někdy v poslední výpovědi textu k určité neutralizaci vlivu předcházejícího kontextu na její AČ. Projevuje se to tím, že prvky, které v přecházejícím slovním kontextu byly již aktualizovány jako známé, dané a měly funkci tematických prvků, se v poslední větě dostávají — díky komunikačnímu záměru autora — do centra R jako prvky nové. Např.

(a) *V pražských galeriích Díla tradičně najdete největší výběr obrazů, grafických listů, plastik, originální keramiky, skla, tapisérií a drobných bytových doplňků současných výtvarných umělců. Prodej i na bezúročné měsíční splátky. . . . Na vaši návštěvu se těší Dílo.*

(b) *Nežli se vydáme na cestu do světa skalek a skalniček, povíme si hned úvodem několik slov o všedních radostech i starostech každého zahrádkáře. . . Většina všeobecných pěstitelských zásad platí pro běžné kultury i pro některá speciální odvětví zahrádkářské činnosti, a tedy i pro pěstování pravých dítek hor — skalniček.*

Poslední výpověď v uvedených ukázkách shrnuje obsah textu a spolu s počátkovou výpovědí tvoří rámec textu. Podobně v odborných textech se např. výklad často uzavírá zobecněním, formulací zákona, poučky nebo pravidla; výpovědi vyslovující obecné poučení mají zpravidla AČ ve shodě se základní stupnicí VD a bezpříznakový slovosled.

4 NĚKTERÉ SPECIÁLNÍ OTÁZKY AČ

4.1 AČ OTÁZKY

Autor při sdělování vždy vychází z určitých předpokladů týkajících se adresáta. Předpokládá zejména, že mezi ním a adresátem existují určité společné znalosti týkající se předmětu sdělení (viz oddíl 1), a podle toho přizpůsobuje postupně svůj komunikační záměr tak, aby komunikace jako celek byla smysluplná („rozumná"). Dále musí např. počítat s určitým rozsahem jeho tzv. krátkodobé paměti, tj. s tím, že adresát podržuje nějaký obsahový element sdělení v paměti jako známý jen po určitou omezenou dobu a že tedy množina známých elementů obsahu se v průběhu sdělení neustále mění. Tyto a další okolnosti sdělovacího procesu se odrážejí v textové strategii autora, a to i tehdy, jestliže autor aktivitu vnímajícího adresáta pouze předpokládá, tj. tehdy,

nejsou-li autor a adresát současně přítomni (např. autor knihy a její čtenář).

Přímá, bezprostřední zpětná vazba mezi autorem a adresátem, spočívající v tom, že autor na základě reakcí posluchače modifikuje svůj další projev, se realizuje v dialogu, kdy partneři komunikačního aktu neustále střídají své role: autor otázky se stává adresátem odpovědi na svou otázku a současně se adresát otázky stává autorem odpovědi. Tato skutečnost se odráží ve formě a obsahu otázky a tím také v jejím AČ.

Vztah otázky a odpovědi jsme zatím zkoumali z hlediska AČ jen jako diagnostický prostředek k rozpoznání AČ odpovědi, založený na gramatické a sémantické korespondenci mezi otázkou a odpovědí na ni (viz 1.8). Pro vlastní analýzu AČ otázky využijeme jako diagnostického prostředku takové její parafráze, která obsahuje původní otázku v nepřímém tvaru spolu s jejím kontrastním pokračováním. Ta část otázky, kterou lze užít v kontrastu, je centrem R otázky. Přitom většinu otázek lze takto parafrázovat více než jedním způsobem.

Např. otázku *Kam pojedeš letos v létě?* lze parafrázovat následujícími dvěma způsoby:

(a) *Ptám se, kam pojedeš letos v létě, a ne s kým.* Intonační centrum nepřímé otázky na tázacím slově *kam* ukazuje, že toto slovo, které je postaveno sémanticky a intonačně do kontrastu s pokračováním *a ne s kým*, je centrem R a nositelem intonačního centra otázky. Zbytek věty je T.

(a) *Ptám se, kam pojedeš letos v létě, a ne s kým.* Intonační centrum nepřímé otázky na tázacím slově *kam* ukazuje, že toto slovo, které je postaveno sémanticky a intonačně do kontrastu s jiným časovým určením *letos v létě*, které je postaveno do kontrastu s jiným časovým určením. Toto časové určení je centrem R a nositelem intonačního centra otázky *Kam pojedeš letos v létě?* Tázací výraz *kam* patří rovněž k R jako jeho složka průvodní.

Odpověď na naši otázku je však v obou případech stejná: *Letos v létě pojedu do Krkonoš.* Jediným možným centrem R odpovědi na uvedenou otázku je místní určení.

Podobně také zjišťovací otázku *Pojedeš v létě do Krkonoš?* lze interpretovat dvojím způsobem podle toho, je-li intonační centrum na slovese

(a') *Pojedeš v létě do Krkonoš?,*

nebo na určení místním:

(b') *Pojedeš v létě do Krkonoš?*

Větný člen nesoucí intonační centrum otázky je centrem R otázky. R odpovědi je v obou případech sloveso: *(Letos v létě do Krkonoš) (ne)pojedu / (Do Krkonoš letos v létě) (ne)pojedu*

Z uvedeného vyplývá, že vztah mezi tematicko-rematickou strukturou otázky a příslušné odpovědi na ni je v případech (a), (a') a (b), (b') odlišný: V pří-

padě (a), resp. (a') je mezi centrem R otázky a centrem R odpovědi na ni přímá korespondence sémantická a gramatická. Tázací výraz doplňovací otázky, který je centrem R odpovědi *(kam)*, resp. sloveso v otázce zjišťovací odpovídá centru R odpovědi. Naproti tomu v případě (b), resp. (b') k přímé korespondenci mezi centrem R otázky a centrem R odpovědi nedochází. Centrum R odpovědi koresponduje s tázacím výrazem otázky, tedy s průvodní složkou R otázky.

Lze tedy říci, že tázací výraz otázky vždy patří k R odpovědi, a to buď jako jeho centrum (typ a – a'), nebo jako jeho složka průvodní (typ b – b'). Výjimkou jsou pouze případy jako *Neptám se tě, kam jdeš, ale kam pojedeš* (viz o nich v 4.3). Vedle toho se vytváří ještě jiná korespondence systémové povahy: ta složka R, která není totožná s tázacím výrazem (resp. se slovesem v otázce zjišťovací), je centrem T odpovědi.

Od vlastního AČ otázky, jak bylo právě popsáno, je třeba odlišit další rys její aktuální struktury, totiž to, že autor v otázce, kterou adresátovi klade, predikuje aktuální strukturu očekávané odpovědi a tím i svou komunikační roli adresáta odpovědi na svou otázku. Predikace autora otázky se vztahuje jak k T, tak i k R odpovědi. Za prvé autor signalizuje adresátu, o čem chce být informován neboli co si přeje, aby bylo obsaženo v tematické části odpovědi na jeho otázku. V našich případech (a), (a') plní tuto funkci tematická část otázky, v případech (b), (b') ji plní R otázky. Za druhé autor signalizuje adresátu, co chce vědět neboli jaký druh informace má být v R odpovědi přítomen. Tuto funkci signalizuje v případech (a) i (b) shodně tázací příslovce *kam*, v případech *(a') a (b')* modální komponenty slovesného významu.

Při rozboru AČ otázky je třeba tedy lišit:

1) R otázky (někdy se mluví též o ohnisku otázky), které je jednoznačně zjistitelné např. metodou kontrastního pokračování. Můžeme říci, že jde o R z hlediska adresáta otázky.

(2) R otázky z hlediska autora otázky, a tedy – po vystřídání rolí – z hlediska adresáta odpovědi, které tudíž musí být totožné s R odpovědi, má-li mít sdělení smysl. V doplňovací otázce je tímto R vždy tázací výraz bez ohledu na to, je-li nositelem intonačního centra nebo ne. Jím autor otázky předjímá svou očekávanou roli adresáta odpovědi.

Primárním hlediskem pro AČ otázky je hledisko adresáta dané věty, tedy hledisko (1), které je v souladu s hlediskem komunikačního cíle sdělení, zatímco hledisko autora (sub 2) má roli pomocnou.

V případech (a), (a') splývá R otázky z hlediska adresáta otázky s R z hlediska autora otázky. Zdá se, že předpokladem k tomuto splynutí je kontextová známost tematických složek výpovědi. Případy (b), (b') s podobným předpokladem známosti spjaty nejsou, považujeme je proto za obecné a rozložení stupňů VD v těchto typech otázek za bezpříznakové.

Vztah mezi umístěním intonačního centra a centra R otázky:

Je-li centrem R tázací slovo, je vždy zároveň nositelem intonačního centra věty.

Je-li centrem R jiný výraz, pak je zároveň nositelem intonačního centra vždy tehdy, jde-li o ostrý kontrast. Pokud o ostrý kontrast nejde, je intonační centrum zpravidla rovněž na centru R. Neaktualizovaně je centrum na konci nebo na slovese: *Kdo vařil ty* ˈ*knedlíky? Kdo to* ˈ*dělal?* Není však vyloučeno, aby centrum R bylo dostatečně zřetelně signalizováno jinými prostředky (např. novostí v úvodní otázce dialogu), a v takovém případě může dojít k umístění intonačního centra na tázacím výraze otázky; mluví se pak o tzv. prozodické (intonační) intenzifikaci R z hlediska mluvčího.

4.2 AČ PODŘADNÉHO SPOJENÍ VĚT; KONKURENCE VYJADŘOVÁNÍ VĚTNÉHO A NEVĚTNÉHO

Složitost AČ podřadného spojení vět plyne především

(a) z hierarchie komunikačních polí v něm. Je tím složitější, čím větší počet vět souvětí má a čím složitější je syntaktická závislost mezi nimi. Každá vedlejší věta má jednak své vnitřní členění na T a R, jednak funkci jediné tematické nebo rematické složky v rámci věty řídicí (analogicky jako holé nebo rozvité členy povahy nevětné). Vedlejší věta tedy jednak tvoří komunikační pole určitého řádu a také určitého rozměru, jednak je jedním prvkem komunikačního pole reprezentovaného větou řídicí;

(b) z rozměru komunikačních polí vytvářených vedlejšími větami, který ve své většině výrazně převyšuje rozměr jednotlivých členů nevětných. Rozměr každého jednotlivého nositele stupně VD, ať už realizuje sám o sobě komunikační pole (ev. i více komunikačních polí různých řádů), nebo nikoli, se – obecně – uplatňuje jako jeden z vedlejších činitelů AČ. Růst rozměru je projevem narůstání („násobení") celkového sémantického obsahu daného nositele VD, a tedy i zvýšení jeho VD. Takto se vliv rozměru projevuje nejen u vět vedlejších, ale také jinde. Např. několikanásobné větné členy se vyskytují ve funkci R podstatně častěji než větné členy stejné sémantické povahy, které takto zmnoženy nejsou (viz 2.5). I u větných členů rozvitých lze sledovat tendenci analogickou, že totiž větné členy náležející k R věty bývají více rozvity než větné členy náležející k T. Zdá se, že pro komunikační pole všech řádů platí tendence, aby množství věcné informace obsažené v jednotlivých prvcích daného komunikačního pole a projevující se mimo jiné i v rozměrech těchto prvků bylo v rovnováze s jejich důležitostí sdělnou.

U vedlejších vět má uvedený požadavek rovnováhy zejména tyto důsledky:

(1) Vedlejší věta zpravidla funguje buď jako centrum T, nebo jako centrum R své věty řídící, a to v závislosti na kontextu a na druhu sémantického obsahu, který vyjadřuje. Podstatně méně často má funkci průvodního členu T nebo R. Je to zřejmé z porovnání následujících tří výpovědí:

(a) *Petr po návratu onemocněl.*
(b) *Petr, když se vrátil, onemocněl.*
(c) *Když se Petr vrátil, onemocněl.*

Nahradíme-li nevětně vyjádřené tematické časové určení *po návratu* (výpověď a) větou vedlejší časovou, může zůstat pořadí obou tematických prvků, podmětu a časového určení, nezměněno, srov. (b), často však se vedlejší věta přesouvá na počátek souvětí (srov. c); čeština dává variantě (c) přednost. Varianta (c) je ovšem zároveň jediným možným výsledkem nahrazení časového adverbiále vedlejší větou ve výpovědi s opačným pořádkem tematických prvků a s opačným rozložením jejich stupňů VD:

(d) *Po (svém) návratu Petr onemocněl.*

Změna (a) → (c) a (d) → (c) vede k stejnému výsledku: centrem T a prvkem stojícím na počátku souvětí se stává časové určení vyjádřené vedlejší větou časovou, přestože nominální prvek *po návratu* je centrem T pouze ve výpovědi (d), nikoli však v (a), kde je jen elementem průvodním.

Analogicky je tomu u rematických větných členů povahy větné a nevětné. Srovnejme odpovědi na otázku *Co udělal učitel?*

(e) *(Učitel) navrhl nejlepšímu žáku odměnu.*
(f) *(Učitel) navrhl tomu, kdo se nejlépe učí, odměnu.*
(g) *(Učitel) navrhl odměnu tomu, kdo se nejlépe učí.*

Ve všech výpovědích stoupá VD zleva doprava, centrum R stojí na konci. Ve variantách (e) a (f) se shoduje lineární uspořádání obou rematických prvků s jejich sémantickým pořadím. Ve variantě (g) se vedlejší věta jakožto prvek rozměrnější přesouvá na konec souvětí a stává se centrem R. Jsou-li ve výpovědi dva rematické prvky, z nichž jeden je nevětný a druhý je vyjádřen vedlejší větou, pak vedlejší věta může stát (a toto postavení je velmi časté) za nevětným prvkem a může mít v takovém případě i nejvyšší stupeň VD (být centrem R), i když podle sémantických obsahů jednotlivých rematických prvků by měly být stupně VD i slovosled opačné. Z průvodního prvku T, resp. R, se při vyjádření vedlejší větou a při jejím přesunu na počátek, resp. na konec výpovědního celku tedy může stát centrum T, resp. centrum R. Faktor linearity (viz 1.5) je v těchto případech, tj. v rámci hierarchických přesunů uvnitř T nebo uvnitř R, méně často také přes hranice mezi tematickou a rematickou částí výpovědi, do jisté míry schopen působit proti sémantice jednotlivých složek.

(2) Od případů uvedených sub (1) je třeba odlišit tu skutečnost, že vedlejší věty jednoho a téhož druhu může být užito jak ve funkci T, tak ve funkci R, a podle toho ji umístit v antepozici, nebo v postpozici. I zde se může vedle kontextu a sémantiky uplatnit linearita, a to analogicky jako v případech, kdy sémantické obsahy příslušného druhu jsou vyjádřeny nevětně. Např.:

(a) *Protože se začalo stmívat, sestoupila výprava do údolí.*
(b) *Výprava sestoupila do údolí, protože se začalo stmívat.*
(c) *Výprava sestoupila do údolí proto, že se začalo stmívat.*

Anteponovaná věta důvodová vyjadřuje prvek T věty hlavní, postponovaná věta prvek R. Rozčleněná podoba spojovacího výrazu signalizuje, že hranice mezi tematickou a rematickou částí věty je umístěna před výrazem odkazujícím k větě vedlejší.

Protože vedlejší věty jsou složitější a rozměrnější obsahové celky v porovnání s větnými prvky nevětné povahy, mají i větší váhu a samostatnost sdělnou, a to i tehdy, jsou-li součástí T. Časovou, místní nebo jinou okolnost (kulisu, expozici apod.) děje vyjadřujeme vedlejší větou (tj. celým tematicko-rematickým nexem nižšího řádu) většinou tehdy, chceme-li vyjádřit T z větší části nebo zcela nové, málo nebo vůbec nespjaté s předcházejícím aktuálním kontextem. Vyjádření tematicko-rematického nexu vedlejší větou vyplývá v prvé řadě z potřeby hierarchizovat témata a rémata z hlediska potřeb většího textového celku. Možnosti této hierarchizace jsou však podmíněny také rozdílnou povahu sémantických obsahů: např. příčina (stejně jako podmínka, účel, a připustka) se vyjadřuje vedlejší větou častěji než např. způsob děje; ten se naopak vyjadřuje většinou nevětně (příslovcem, ev. substantivem v předložkovém pádě). Některé sémantické obsahy nelze vyjádřit vedlejší větou vůbec (původ, původce, výsledek).

(3) Za porušení sémantické a rozměrové rovnováhy (a to i z hlediska stylistického) se považuje, jestliže za větou vedlejší interponovanou do věty hlavní následuje holý větný člen ukončující souvětí, např. *Náš tenista nemohl dlouho najít proti Argentinci, který je jedním z nejlepších světových antukových hráčů, zbraň. – Rekonvalescence bude pravděpodobně trvat, jako je tomu ostatně u každého podobného onemocnění pohybového ústrojí, dlouho.* Rovnováhu je možno obnovit rozvitím tohoto větného členu výrazem s malým informačním obsahem, a tedy zvětšením jeho rozměru: *Náš tenista nemohl dlouho najít . . . žádnou vhodnou zbraň. – Rekonvalescence bude pravděpodobně trvat . . . poměrně dlouhou dobu.*

(4) Vyjádření sdělného elementu vedlejší větou místo větného členu nominální povahy může vést k dalším průvodním změnám v hierarchii AČ souvětí. Tak např. nahrazení časového určení *po návratu* ve větě (c) výše má za násle-

dek přesun průvodního prvku T, podmětu *Petr*, z věty hlavní do této věty vedlejší. Takové přesouvání podmětu je slovosledný jev pro češtinu typický.

Body (1) – (4) lze shrnout takto: I když sémantické obsahy vedlejších vět spolu s kontextem jsou pro jejich AČ rozhodující, může se jejich rozměr v některých případech uplatnit jako sekundární činitel způsobující růst úlohy linearity v AČ.

Sémantika jakožto jeden ze tří základních faktorů AČ se uplatňuje v podřadném spojení vět analogicky jako u větných členů nevětné povahy. Jsou-li sémantické obsahy, které zaujímají na základní stupnici VD místa počátečni a mají tendenci přijímat funkci kulis, vyjádřeny nevětně, jeví podobnou tendenci i tehdy, jsou-li vyjádřeny vedlejšími větami. Funkci T mívají (a proto jsou ve své většině anteponovány) vedlejší věty podmětové a z příslovečných věty časové, podmínkové, zřetelové, přípustkové aj., a naopak rematické (a proto zpravidla postponované) jsou věty předmětové, prostředkové, příčinné, účelové, účinkové a místní. – Poloha vět atributivních je vázána místem dominujícího substantivního členu, nikoli predikátem, a proto zde na rozdíl od všech ostatních vedlejších vět úloha AČ není primární.

K subjektivnímu pořadu v AČ podřadného spojení vět poznamenáváme toto: I vedlejší věta vyjadřující kulisu může být postponována. Souvětí pak má subjektivní pořad, zřetelně signalizovaný intonačně:

(a) *Stiskli si upřímně ruce, když se potkali.*
(b) *Vyberte si, máte-li (o to) zájem.*

K postpozici dochází zpravidla jenom tehdy, obsahuje-li vedlejší věta explicitně nebo implicitně alespoň jeden prvek z předcházejícího verbálního kontextu známý, nikoli tehdy, jde-li o T nové. Vedle intonace v nich je tedy subjektivní pořad signalizován i (částečnou) kontextovou známostí postponovaných tematických prvků. Avšak v případě, že výpověď (a) je odpovědí na otázku *Kdy si upřímně stiskli ruce?*, pak je časová věta vlastním R a nositelem intonačního centra:

(c) *Stiskli si upřímně ruce, když se setkali (ne, když se loučili).*

Postpozice vedlejší věty časové nevede tedy k subjektivnímu pořadu v tomto typu podřadného spojení vět automaticky.

4.3 VYTČENÍ DO PROTIKLADU (tzv. druhá instance)

Výpověď, v níž je jeden element vyčleněn jako centrum R, zatímco všechny ostatní náležejí k jejímu T, se někdy nazývá větou (výpovědí) druhé instance.

Vyznačuje se dvěma distinktivními rysy:

(1) Element R je v ostrém kontrastu s elementem jiné výpovědi v předcházejícím kontextu. Ostrý kontrast signalizuje intonace, popř. grafické prostředky.

(2) Element postavený do kontrastu je jediným novým elementem dané výpovědi. Všechny ostatní elementy jsou známé a pouze opakují informaci obsaženou (a to buď explicitně vyjádřenou, nebo vyrozumívanou) v té předcházející výpovědi, s níž je daná věta v kontrastu. Obě věty mají analogickou gramatickou strukturu a jejich tematické části mají identické lexikální obsazení, např.: *Odjíždí vlak do Brna z první koleje? – Vlak do Brna odjíždí z druhé koleje / Vlak do Brna odjíždí z koleje druhé.* V kontrastu stojí atributy *první – druhý*.

V kontrastu může stát složka s jakoukoli větněčlenskou platností. Protože je výrazně signalizována intonačně, může zaujímat libovolnou slovoslednou pozici. Přitom v kontrastu nemusí být celý sémantický obsah větného členu (resp. slova). Nejčastěji je v kontrastu jen jeden element jeho obsahu. To platí zejména o slovese (*Odjíždí? – Odjel:* zde stojí v kontrastu pouze slovesný čas, lexém je týž), ale i o jiných větných členech, pokud je jejich obsah vnitřně členitelný. Důležité je, že ve výpovědích druhé instance mohou stát v kontrastu, a tedy fungovat jako centrum R, i takové sémantické elementy, které mimo sféru druhé instance samy o sobě R být nemohou, např. slovesný čas, modus a zápor.

Výpovědi užité v druhé instanci vytvářejí samostatnou vrstvu AČ, protože na rozdíl od vrstev sémantické (základní) a kontextové se zde v rozložení VD neuplatňuje ani činitel sémantický, ani linearita, ale výlučně kontext. Za „nejčistší" případy užití výpovědí v druhé instanci se považují takové, které vznikají opakováním již vyslovené věty na žádost adresáta, protože z nějakých důvodů (jiných než věcných – např. pro nezřetelnou výslovnost autorovu) neporozuměl některému slovu.

Druhou instanci lze považovat za zvláštní případ aktualizace R. – Mimo druhou instanci je pro aktualizaci R (stejně jako pro aktualizaci T) naopak charakteristické zvýšené využití různých sémantických i gramatických prostředků (nikoli jejich neutralizace).

L SLOVOSLED

1 LINEÁRNOST, SLOVOSLED A SLOVOSLEDNÝ ČINITEL

Nutnost lineárního uspořadání (lineární organizace) jazykových prvků v jazykovém sdělení je dána jeho procesuálností, tj. tím, že autor sdělení je v daném časovém okamžiku schopen produkovat (vyslovit nebo napsat) a adresát přijmout a interpretovat vždy právě jediný element sdělení, nikoli více elementů současně. V důsledku toho se jazykový obsah, svou povahou strukturní a mnohorozměrný, linearizuje: jazykové struktury všech řádů a stupňů složitosti se promítají do struktury jednorozměrné, lineární, přičemž jednotlivé elementy se za sebou řadí podle určitých pravidel. Pravidla a schémata lineárního uspořádání lze studovat na všech jazykových rovinách včetně rovin nejnižších — mluvíme např. o kombinatorice grafémů, fonémů, morfémů apod. O slovosledu mluvíme v souvislosti s pravidly a schématy lineárního uspořádání těch větných složek, které jsou v rámci výpovědi vzájemně přemístitelné, tedy v souvislosti se slovy a jednotkami vyššími, jako jsou větné členy, skupiny nebo fráze (z jednotek nižších než slovo lze ojediněle přemisťovat morfémy, např. zvratné *se, si*). V souvislosti s hlavními a vedlejšími větami souřadně nebo podřadně spojenými do jednoho větného celku mluvíme pak speciálně o větosledu. Pojmy slovosledu a větosledu jsou tedy na jedné straně podřazeny obecnějšímu pojmu lineárnosti jakožto univerzální vlastnosti sdělovacího procesu, na druhé straně však pojem slovosled je širší, než by odpovídalo etymologickému významu termínu.

Za slovosledné činitele považujeme ty složky jazykového systému, které se – vedle svých ostatních funkcí, které v jazyce mají – významným způsobem uplatňují při transformování jazykových obsahů do jejich linearizované podoby. Tyto činitele mají natolik obecnou povahu, že je lze považovat za jazyková univerzália, a to alespoň v rámci současných indoevropských jazyků. Uvedené jazyky se co do inventáře slovosledných činitelů v podstatě shodují. To, čím se jejich slovosledné soustavy mohou vzájemně lišit, a to i velmi výrazně, je hierarchie slovosledných činitelů, protože právě ta je podmíněna konkrétním jazykovým systémem.

2 HIERARCHIE SLOVOSLEDNÝCH ČINITELŮ V ČEŠTINĚ

2.1 AKTUÁLNÍ ČLENĚNÍ

2.1.1 Větné složky (slova, fráze, věty v souvětí) se v češtině řadí do lineárního sledu v prvé řadě podle svých aktuálních rolí ve výpovědi, resp. v její části. Ve výpovědích s objektivním pořadem (viz K 1.6) složky s nižšími stupni výpovědní dynamičnosti (VD), tedy složky méně sdělně závažné, předcházejí před složkami s vyššími stupni VD (tedy před složkami sdělně důležitějšími), takže VD stoupá ve výpovědi zleva doprava, ve směru od tematické části k části rematické. Ve výpovědích se subjektivním pořadem směřuje sdělná perspektiva, a tedy i slovosled, opačně, od složek s nejvyššími stupni VD, rematických, k složkám s nižšími stupni VD, tematickým. Princip řazení větných složek za sebou podle stupňů VD umožňuje, že např. výpověď s objektivním pořadem může začínat složkou jakéhokoli větněsémantického obsahu a s jakoukoli syntaktickou funkcí, pokud daná složka plní ve výpovědi aktuální roli tématu (T) (ve výpovědi se subjektivním pořadem roli rématu (R)), a stejně tak může výpověď s objektivním pořadem končit větnou složkou jakékoli větněsémantické povahy a s jakoukoli syntaktickou funkcí, pokud je daná složka ve výpovědi nositelem role R (resp. nositelem role T, jde-li o výpověď s pořadem subjektivním). Pro češtinu je tedy třeba počítat se značnou slovoslednou variabilností větných složek. Možnost vytvářet množství slovosledných variant, daná jazykovým systémem, náleží k charakteristickým rysům českého slovosledu; někdy se v této souvislosti mluví o slovosledné „volnosti", nelze ji však v žádném případě zaměňovat s libovolností.

2.1.2 AČ jako hlavní slovosledný princip v češtině nevede vždy k tomu, aby ve výpovědích souvislého textu jdoucích po sobě odpovídal sled větných složek důsledně vzestupné linii VD. Důvodem je jednak to, že již sama realizace principu AČ může vést k různým variantám v uspořádání větných složek podle jejich stupňů VD, a jednak to, že současně s AČ ovlivňují slovosled ještě činitele další, zejména gramatická stavba větná a rytmus.

Odrazem základního (sémantického) rozložení stupňů VD (základní stupnice VD) je sémantický slovosled. Označuje se jím takové lineární uspořádání větných složek, které se shoduje s pořadím složek odpovídajícího sémantického obsahu na stupnici VD, tedy takové uspořádání, které je (stejně jako sama stupnice VD) primárně určeno sémantickými funkcemi, rolemi větných složek. Sémantické role větných složek dávají předpoklady k tomu, že jednotlivé složky preferují určité aktuální role ve výpovědi a v důsledku toho jeví tendenci k určitému lineárnímu uspořádání. Nicméně sémantika sama

o sobě (i za předpokladu úplného abstrahování nejen od slovního kontextu, ale od komunikačních podmínek vůbec) nedeterminuje aktuální role větných složek, a tedy ani jejich slovosled, jednoznačně. Vyplývá to především ze skutečnosti, že sémantická struktura věty je vícevrstevná. Sémantické funkce větných složek lze vyjádřit (podobně jako na stupnici VD) pomocí pojmů na různém stupni obecnosti, přičemž každý z těchto stupňů, resp. každá vrstva sémantické struktury je funkčně orientována jinak. Tím lze vysvětlit, že větná složka s týmž sémantickým obsahem (a dokonce s touž větněsémantickou rolí) může být v procesu sdělování i za podmínek kontextové nezapojenosti nositelem různých rolí aktuálních. (Viz dále 3.1.)

2.1.3 Tvrzení o sémantické povaze českého slovosledu vystihuje jeho podstatu, jeho základní princip. Sémantický slovosled je ve většině případů *slovosledem základním*. V dílčích případech se však může základní, bezpříznakový slovosled od tohoto principu odchylovat a vytvářet pravidelně (systémově) lineární schémata odlišná (viz o nich dále v 3.3). Systémové odchylky základního slovosledu od slovosledu sémantického souvisejí jednak s umístěním slovesa (a to jak tvarů finitních, tak infinitních), jednak jde o odchylky další. Protože zatím ani sama sémantická stupnice VD není pro češtinu (ani pro jiné jazyky) prozkoumána vyčerpávajícím způsobem, nemůže být ani plné jednoty v názorech na míru shody mezi základním a sémantickým slovosledem. Je zřejmé, že nelze oba pojmy ztotožnit; empiricky prokázaná míra shody mezi oběma je však vysoká.

V češtině – stejně jako v každém jiném jazyce – existuje určitý početně omezený inventář slovosledných typů (schémat), které lze považovat za typy (schémata) základní; nemůžeme však o každé větě s konkrétním lexikálním obsazením vždy jednoznačně říci, ke kterému ze základních slovosledných typů (schémat) náleží. V některých případech může jedna a táž věta podle okolností náležet i k typům různým.

2.1.4 Pojem základního slovosledu, podobně jako pojem základní stupnice VD, se vztahuje k výpovědi izolované. Zapojení výpovědi do kontextu (jazykového nebo situačního) vede ke změnám v lineárním rozmístění větných složek. Vytváří se velký počet slovosledných variant, kontextově nebo situačně podmíněných, a tedy příznakových. Základní slovosledné typy se od kontextových variant liší tím, že mají širší možnosti kontextového využití (právě proto, že jsou bezpříznakové), a v důsledku toho i tím, že jejich frekvence výskytu zpravidla převyšují frekvence variant příznakových.

2.2 GRAMATICKÁ STAVBA VÝPOVĚDI

Vedle AČ ovlivňuje slovosled výpovědi také její gramatická forma, tj. způsoby a prostředky syntaktického ztvárnění její sémantické struktury. Vliv gramatické stavby se projevuje dvojím způsobem:

(1) Větné složky v určitých syntaktických pozicích jsou slovosledně vázány na lineární umístění větné složky, která je dominuje, těsněji než větné složky v syntaktických pozicích ostatních. Nejtěsněji jsou slovosledně vázány dominované členy substantivních frází. Zhruba platí, že čím hierarchicky níže je nějaká složka v syntaktické struktuře věty, tím více rozhoduje o jejím slovosledu právě gramatická stavba větná a tím je také slovosled vázanější.

(2) Slovosled větných složek je do určité míry závislý na jejich kategoriální (slovnědruhové) příslušnosti (např. umístění infinitivu, který je subjektem, se liší od umístění podmětu substantivního), dále na tom, zda jsou vyjádřeny vedlejší větou nebo nevětně (a tedy i na jejich rozměru), a konečně na jejich formálně morfologických charakteristikách (např. věty s homonymními tvary substantiv v syntaktické pozici podmětu a komplementu mají ustálenější slovosled než věty bez homonymie).

Vliv gramatické stavby výpovědi se neuplatňuje u různých větných složek stejně výrazně. Vždy vede sice k větší stabilizaci slovosledu (k jeho menší variabilitě), avšak jen v některých případech jde o slovosled *ustálený* do té míry, že odchylky od něj považujeme za chybu (tak je tomu zčásti např. u neshodného genitivního atributu). Při menší míře ustálenosti mluvíme o slovosledu *obvyklém* (např. u shodného atributu); odchylky od něj jsou možné za určitých okolností a hodnotíme je jako příznakové. A konečně o ještě menším stupni stabilizace lze uvažovat tam, kde zvláštní důvody gramatické vedou k tomu, že určitý slovosled pouze kvantitativně převažuje nad ostatními možnými variantami (gramatickým důvodem vedoucím k výrazné převaze určitého uspořádání nad ostatními možnými může být např. morfologická homonymie). Převažující slovosled se dá dobře doložit na základě frekvence výskytu. Převažující bývá zpravidla to uspořádání, které je zároveň uspořádáním základním.

Působení gramatické stavby na slovosled nelze shrnout do jediného slovosledného pravidla; jde spíše o soubor různých pravidel, v nichž se odrážejí různé činitele gramatické povahy (viz dále odd. 5). Přitom tyto činitele mohou působit na slovosled výpovědi buď souhlasně s AČ, nebo proti němu. Primárnost AČ jako slovosledného činitele plyne z principiální možnosti přizpůsobit slovosled požadavkům AČ, i když tyto požadavky nejsou v souhlase s principy stavby gramatické; z důvodů AČ je např. možné za určitých okolností postponovat shodný adjektivní přívlastek za dominující substantivum, odtrhnout jej od dominujícího substantiva a umístit jinde ve výpovědi atp. (viz odd. C 5.9).

2.3 RYTMICKÁ STAVBA VÝPOVĚDI

Přízvukovým rytmem je ovlivněn především slovosled stálých a nestálých příklonek, tedy slovosled poměrně omezené třídy slov, která je definována na základě vlastností fonetických, a to přízvukově rytmických. Ztrátou nebo oslabením přízvučnosti krátkých tvarů zájmen *(mě, mi, tě, ti, se, si, ho, mu)*, některých tvarů pomocného slovesa být *(jsem, jsi, je, ..., bych, byste ...)*, spojky *-li* a některých dalších jednoslabičných, ev. dvojslabičných slov vysvětlujeme, že se po stránce slovosledné chovají ve výpovědi do určité míry jinak, než bychom očekávali na základě jejich rolí v AČ (pokud ovšem nějakou samostatnou roli v AČ výpovědi mají) a na základě jejich funkce v syntaktické, někdy i v morfologické struktuře příslušné věty.

Základní slovosledné pravidlo o umisťování příklonek ve výpovědi říká, že příklonka se klade za první přízvučný výraz ve výpovědi. Prvním přízvučným výrazem rozumíme jedno slovo *(Eva se dívá na televizi)*, frázi *(Proud teplého vzduchu na okraji balkánské tlakové výše se dostává do střední Evropy)*, popř. i celou větu *(Kde Sokrates skutečně zemřel, se zřejmě nikdy nedovíme)*. Ve výpovědní realizaci věty vedlejší se příklonka klade zpravidla za spojovací výraz *(Proud teplého vzduchu na okraji balkánské tlakové výše se dostává do střední Evropy, kde se projevuje mlhami)*. Je-li ve větě příklonek několik, je jejich pořadí ustáleno (viz II.a C 3.5.1.)

Z uvedených příkladů je patrné, že např. v krátkých větách se dostává příklonka na konec výpovědi, tedy až za její R *(Nevidím tě. Řekni mi to. Neptal jsem se ho)*, přestože náleží k jejímu T. Postpozice je tu zcela zautomatizována, pořad R – T v uvedených příkladech nehodnotíme jako příznakový, subjektivní, není zde ani emocionální zabarvení, ani důraz. Podobně také příklonné gramatické pohyblivé morfémy, jako jsou tvary pomocného *být* nebo zvratné *se* (nemající s výjimkou zvláštních případů důrazových platnost samostatné složky v AČ), mohou z důvodů rytmických zaujímat jiné místo ve výpovědi než ta složka AČ, jejíž gramatickou součástí jsou, např. *Včera jsem na to úplně zapomněl. Úplně jsem na to včera zapomněl. Neptal jsem se ho, proč se na každého tak upřeně dívá* apod. Rytmus tím působí proti gramatickému činiteli ve slovosledu; dochází k odtržení těch větných složek, které k sobě gramaticky patří. Ani takové odtržení však necítíme jako příznakové.

Základní slovosledné pravidlo o umisťování příklonek je natolik ustáleno, ba mechanizováno, že mluvčí nevnímá dokonce ani jeho přízvukově rytmický základ (samu rytmickou zákonitost). Přízvukovou kvalitu příklonek si jasně uvědomíme teprve tehdy, je-li jejich postavení odchylné od postavení základního, a tedy příznakové (a to buď rytmicky, nebo i jinak). Nelze tedy soudit, že vztah přízvukového rytmu a slovosledu je přímočarý; slovosled není na rytmu jednosměrně závislý.

Okrajově se jako slovosledný činitel uplatňuje rovněž rozměr větných slo-

žek, který má důsledky pro rytmickou výstavbu výpovědi (mluvíme o rytmu rozměrovém). Spočívá v požadavky vzájemné rozměrové (a tím i rytmické) vyváženosti mezi jednotlivými výpovědními složkami.

2.4 STYL

Styl jako slovosledný činitel je zásadně jiné povahy než činitele ostatní, shrnuté výše do bodů 2.1 – 2.3 (ty totiž vedou jak k slovosledu stylově bezpříznakovému, tak ke konfiguracím stylově příznakovým). Styl, ať už jde o styl funkční nebo o individuální styl autorský, může podstatným způsobem zasáhnout do hierarchie slovosledných činitelů. Tyto hierarchické změny se nejvýrazněji projevují ve verši, kde je slovosled v nejvyšší míře podřízen požadavkům rytmu a rýmu a kde je jedním z výrazových prostředků estetické funkce básnického projevu.

3 ZÁKLADNÍ SLOVOSLED

3.1 HLAVNÍ ČINITELE URČUJÍCÍ ZÁKLADNÍ SLOVOSLED

V základním slovosledu v češtině se odrážejí zejména následující obecné aspekty mezi sémantikou a AČ.

(a) Základem sémantického slovosledu je umístění větných složek na sémantické stupnici VD, tedy v relaci vůči sémantických obsahům ostatních větných složek.

(b) Sémantická struktura věty je vícevrstevná; každá vrstva je orientována jinak a jeví různé stupně obecnosti. Do AČ – a také do základního slovosledu – zasahují jak větněsémantické kategorie typu agens, patiens atd., tak slovněsémantická, lexikální sémantika konkrétních slovních tříd a skupin apod. (viz dále 3.3) i kombinatorika sémantických kategorií (pravidla jejich souvýskytu) a v neposlední řadě i další faktory, zejména delimitační charakteristika substantiva nebo jiného výrazu v podmětu i v komplementu.

(c) Na komunikativním záměru mluvčího, tj. na tom, jakou funkci bude mít výraz (pojmenování, větná složka) v AČ výpovědi, závisí již sám způsob, jakým mluvčí výpověď tvoří, tj. způsob, jakým pojmenovává objekty zmíněné ve výpovědi, jak vybírá strukturní schéma výpovědi a jak přiděluje jednotlivým prvkům jejich role, jinými slovy způsob, jak provádí volbu propozice a jak vybranou propozici hierarchizuje. Proto nelze ve všech případech beze zbytku oddělit AČ od gramatické a sémantické stavby věty: při změně AČ výpovědi může dojít nejen k její intonačně-slovosledné přestavbě, ale současně

i k obligatorním změnám v její sémantické a/nebo gramatické struktuře. Pokud bychom např. chtěli ve větě *Pro lovce často neopakovatelných okamžiků z jazzových koncertů je ve středočeském městě chemie* (= Kralupech) *pořádána zdejším fotoklubem celostátní soutěž Jazz ve fotografii* změnit pořadí větných členů *ve středočeském městě chemie* a *zdejším fotoklubem* tak, aby ADVLoc následovalo až po ADVOrig, museli bychom nahradit deiktické *zdejším* adjektivem vztahovým. Tedy: *Pro lovce často neopakovatelných okamžiků z jazzových koncertů je kralupským fotoklubem pořádána ve středočeském městě chemie celostátní soutěž Jazz ve fotografii.* Jen tak si věta zachová status věty kontextově nezapojené (kterou lze začít text). Varianta *Pro lovce často neopakovatelných okamžiků z jazzových koncertů je zdejším fotoklubem pořádána ve středočeském městě chemie celostátní soutěž Jazz ve fotografii* by předpokládala předcházející kontext, na který by adjektivum *zdejší* (a nikoli *kralupský*) odkazovalo.

(d) Táž propozice, syntakticky hierarchizovaná stejným nebo podobným způsobem, může být v závislosti na komunikativním záměru mluvčího užita v různých komunikativních „perspektivách". Jinak řečeno, statická sémantická stavba větná může v průběhu sdělovacího procesu fungovat různým způsobem. Týž syntaktický element s týmž sémantickým obsahem může být v různém komunikativním (textovém) okolí nositelem různých rolí AČ, a v důsledku toho může zaujímat i různé slovosledné postavení ve větě. Např. větný prvek vyjadřující sémantickou kategorii místa nebo času může v AČ fungovat buď jako typ „kulisy", nebo jako typ „specifikace" děje nebo kvality. Zdá se přitom, že inventář participantských rolí větných a sémantických rolí aktuálních není totožný. Srovnání dosavadních výzkumů ukazuje, že role, s nimiž se pracuje v AČ, jsou méně početné a představují jisté zhrubení klasifikace rolí propozičních, a dále že některé role (např. kulisa, specifikace) a kategorie (scéna) jsou vyčleněny na jiném, totiž dynamickém (textovém) principu. To je také důvodem, proč je sice možné formulovat kontextově nezávislou sémantickou stupnici výpovědní dynamičnosti platnou pro jazyk jako celek, ale proč není zároveň možné stanovit pro každou větu s konkrétním lexikálním obsazením právě jeden základní (kontextově nezávislý, sémantický) slovosled. V některých případech je zřejmě nutno připustit existenci alespoň dvou rovnocenných slovosledných variat. Tak např. rozhodnutí, zda věta *Ze dřeva se vyrábí papír* (s bezpříznakovou intonací) bude mít právě tento slovosled a stupně VD v ní budou zleva doprava, nebo zda slovosled a přiřazení stupňů VD budou opačné, *Papír se vyrábí ze dřeva*, nemusí být determinováno jen bezprostředně předcházejícím kontextem. Obě varianty se mohou vyskytovat i na počátku komunikace (textu); zde záleží na tom, jaký druh komunikativní perspektivy mluvčí zvolí, tj. na jeho rozhodnutí, jak bude prezentovat sdělovaný sémantický obsah (na tom, co zvolí jako téma). Podle toho se pak obě varianty liší jednak svým AČ, jednak dalšími vlastnostmi; v přímém vztahu k AČ je delimitační charakteristika výrazu v pozici výpovědního tématu.

3.2 ZÁKLADNÍ SLOVOSLED VE VĚTÁCH SCÉNICKÝCH A VE VĚTÁCH OSTATNÍCH

Věty scénické, tj. věty, které se vztahují přímo k tzv. úzké scéně a jejichž predikáty vyjadřují existenci a její vznik a zánik (tj. mutace), ať už inchoativní nebo kauzativní (akční), se vyznačují některými charakteristickými rysy v AČ a některými zvláštnostmi slovosledными. Jsou to věty jako *Napadl sníh. Přijeli hosté. Do místnosti vstoupil nějaký člověk. Ze dřeva se vyrábí papír. Loni na podzim umřel starý pan Vokurka. Na vlhkých loukách rostou blatouchy* atd. Predikáty scénických vět vyjadřují:

objevení/-ování se na
bytí na
(z)mizení z
uvedení na
odstranění z
} + scéna (kulisa)

Základním slovosledem v těchto větách je postpozice podmětu za predikátovým slovesem. Pokud je ve větě přítomen prvek se sémantickým obsahem vyjadřujícím kulisu (tj. prvek scény), stojí na počátku věty. Ve všech ostatních případech se v češtině jeví jako základní antepozice substantivního podmětu před predikátem.

Výpovědi s uvedenými typy predikátů jsou sémanticky značně heterogenní. To, co je jim společné a co se projevuje též v jejich slovosledu, je jejich typ AČ, tj. způsob, jakým je jejich sémantická struktura „dynamizována" v průběhu sdělení. AČ v uvedených typech výpovědí se vyznačuje těmito rysy:

(a) Jedinými tematizovanými prvky jsou kulisy; kulisa je buď fakultativní (zpravidla např. časová kulisa), nebo obligatorní (např. kulisa vyjadřující, z jakého materiálu je něco vyrobeno). Scénické věty jsou charakterizovány nepřítomností tématu vyjádřeného podmětem.

(b) Pokud jde o větu s podmětem, ten vyjadřuje dynamickou sémantickou kategorii, kterou můžeme označit jako „jev existující (objevující se) . . . na scéně"; je to element s nejvyšším stupněm VD ve větě.

c) Není-li ve výpovědi kulisa, tj. skládá-li se věta pouze ze subjektu a predikátu, jako *Napadl sníh. Přijeli hosté* apod., nelze výpověď zřetelně rozčlenit na T a R ve smyslu bipartice „o čem" a „co". Někdy se právě v tomto smyslu mluví o větách aktuálně nečleněných, tj. o větách bez komplexního tematicko-rematického nexu. I tyto výpovědi jsou ovšem z komunikativního hlediska úplné.

Tyto specifické rysy mají důsledky nejen pro slovosled uvedených výpovědí, ale též pro jejich umístění v textu: jejich výskyt je omezen na počátek textu n. textového úseku (signalizuje zavedení nového tématu).

Naproti tomu výpovědi jako *Jaro přišlo letos pozdě. Hosté přijeli již včera večer. Starý pan Vokurka umřel loni na podzim. Papír se vyrábí ze dřeva* atd. s intonačním centrem na konci a s antepozicí subjektu před predikátovým slovesem nelze považovat za nedělitelné na tematickou a rematickou část. Tyto výpovědi mají sice stejnou syntakticko-sémantickou strukturu jako výpovědi uvedené výše, ale liší se od nich právě svou komunikační strukturou, svou „perspektivou", a v důsledku toho i slovosledem. Mají část vyjadřující „o čem se mluví" – jsou o jaru, o hostech, o starém panu V., o papíru, – i část vyjadřující, „co se o tématu praví". Jejich témata však už nelze – na rozdíl od předcházejících výpovědí – označit jako „jevy objevující se (existující) . . . na scéně" a rovněž adverbiální určení v nich nemají funkci kulis, ale specifikují čas děje, ev. materiál, původ apod. – I tyto výpovědi mohou ovšem stát na počátku textu nebo textového úseku. V tom případě jejich podmět představuje „nové" téma, přesněji řečeno jeho známost je na stejné úrovni jako známost kulisy na počátku sdělení.

Výpovědi s komplikovanější strukturou, jako např. *Jednoho večera zaklepal jeden / nějaký neznámý pocestný na dveře hospody v L. Před týdnem se vrátil jeden můj přítel z cesty po Japonsku* atd. za předpokladu bezpříznakové intonace a za předpokladu, že žádný prvek není tematizován bezprostředně předcházejícím aktuálním kontextem, bývají co do svého AČ, zejména co do členitelnosti na tematickou a rematickou část a co do umístění hranice mezi oběma hodnoceny různě. Zde se přikláníme k názoru, že takové výpovědi obsahují celý tematicko-rematický nexus: k části tematické patří větné členy *jednoho večera* (kulisa) a *jeden / nějaký neznámý pocestný* (předmětné téma), zbytek výpovědi je R. – Pokud budeme členění výpovědi na T a R spojovat s opozicí „o čem" – „co", pak aktuálně nečleněné zůstávají při našem pojetí pouze výpovědi bez předmětného T (ev. i bez explicitně vyjádřené kulisy).

3.3 VEDLEJŠÍ ČINITELE OVLIVŇUJÍCÍ ZÁKLADNÍ SLOVOSLED

Mezi sekundární činitele, které mají pro základní slovosled omezený dosah, patří (1) slovnědruhová příslušnost větného členu, (2) větnost – nevětnost vyjádření větného členu, (3) intenčnost – neintenčnost vztahu k slovu dominujícímu a (4) sémantická konkrétnost – všeobecnost větného členu.

(1) Relavance slovnědruhové příslušnosti větného členu se projevuje např. u podmětu. Kontextově nezapojený substantivní podmět ve větě se slovesem akčním předchází před predikátem, zatímco základní postavení kontextově nezapojeného podmětu infinitivního je v postpozici za slovesem určitým. Např.: *Při poranění je třeba ránu okamžitě vymýt mýdlovým roztokem.*

Stojí opravdu za to si po celotýdenní práci zacvičit pod dozorem zkušených instruktorů, posílit svou fyzickou kondici a nabýt fyzické a duševní svěžesti. Tento

slovosled je v souladu se sémantikou predikátů uvedených vět. Jde o predikáty vyjadřující modalitu nebo hodnocení (v nejširším slova smyslu) děje obsaženého v infinitivním subjektu. Pokud má predikát vyšší stupeň VD než infinitivní subjekt a pokud by z toho důvodu měl tento subjekt stát na počátku výpovědi (s objektivním pořadem), dochází k transformaci infinitivu dějovým jménem. Čeština dává přednost konstrukci *Okamžité vymytí rány je nezbytné* před konstrukcí *Okamžitě vymýt ránu je nezbytné.*

(2) Lineární umístění větné složky určitého sémantického obsahu závisí také na tom, je-li složka vyjádřena nevětně, nebo vedlejší větou. Složky vyjádřené vedlejší větou zpravidla nestojí v interpozici (pokud nejsou vázány na pozici řídícího slova z důvodů gramatických, jako je tomu např. u vět atributivních), nýbrž v antepozici, nebo v postpozici za svou větou řídící, a to podle druhu sémantického obsahu, který vyjadřují. V důsledku toho také fungují častěji jako tematické, ev. rematické složky centrální, mnohem méně často jako složky průvodní.

(3) Nevalenční kvalifikující adverbium (např. *rychle běžet, jasně zářit, pilně malovat, bezhlavě ničit, důvěřivě shlížet na něco*) snadněji než valenční (např. *vypadat dobře, chovat se rozumně, zacházet s něčím dovedně*) pozbývá samostatné role v AČ výpovědi (ve sdělném poli základního řádu) a stává se součástí komplexního celku (sdělného pole nižšího řádu), který vytváří spolu se svým dominujícím slovesem. Možnost tvořit sdělná pole nižšího řádu s dominujícím slovesem není ovšem vyloučena ani u adverbií valenčních. Lze však říci, že těsnost vztahu k slovesu se projevuje jakožto činitel relevantní pro různou míru uplatnění adverbií v sdělných polích různých řádů. Projevem uvedeného rozdílu je odlišná tendence ve slovosledu. Proti základní (a v souvislém textu převažující) postpozici v případech *chovat se rozumně, vypadat dobře* apod. je v češtině v případech jako *jasně zářit, pilně malovat* aj. obvyklejší antepozice.

Rozdíly v hierarchizaci AČ a ve slovosledu valenčních a nevalenčních inherentních adverbií vyjadřují jen převládající tendenci. Vedle antepozice v případech *jasně zářit, vesele se usmívat* vyskytuje se i tam, kde adverbium tvoří se slovesem jeden komplexní sdělný celek, rovněž postpozice, a to zejména v delších výpovědích, v nichž má sloveso funkci průvodní složky R: *S kočovnou společností vesele jezdil / jezdil vesele od města k městu.* Snadná přemístitelnost z pozice těsně před slovesem do pozice těsně po slovese a naopak je charakteristickým slovosledným rysem adverbií vůbec.

(4) Participant, jehož lexikálně sémantická specifikace je neurčitá, někdy téměř „prázdná", má nižší stupeň VD než sloveso, k němuž patří. V důsledku toho takový participant před slovesem předchází, srov. *někam půjdu, něco si přát, o něčem jsem přemýšlel, na něco jsme přišli* apod. Do postpozice se dostává buď tehdy, má-li výpověď subjektivní pořad *(Vymyslel jsem něco. Pojedu někam* apod. s intonačním centrem na slovese), nebo tehdy, je-li rozvit nějakým určením specifikujícím jeho význam *(jet někam na Slovensko, přát si něco hez-*

kého, přemýšlet o něčem, co stojí za to, přijít na něco zajímavého . . . V obchodním domě Kotva jistě objevíte něco, čím můžete splnit přání vašich nejbližších), pak ovšem už není „prázdný". Jeho význam může být přitom navíc nějak posunut. – Jiné je měrové expresívní *něco* („hodně") ve spojení jako *Tam jsem se něco nachodil*, které nese intonační centrum.

3.4 PROJEKTIVNOST

Všechny české věty se základním slovosledem – a rovněž většina vět se slovosledem jiným než základním – vyhovují tzv. podmínce projektivnosti. Tato podmínka, týkající se vztahu mezi syntaktickou strukturou věty a jejím slovosledem, spočívá v zachovávání následujícího principu: Libovolné dvě větné složky ve vztahu syntaktické dominace buď ve větě následují bezprostředně po sobě, nebo jsou od sebe odděleny takovými větnými složkami, které jsou přímo nebo nepřímo dominovány jednou z nich.

Vlastnost projektivnosti je zřejmá z grafického znázornění syntaktické struktury věty v podobě stromu, při kterém jsou respektovány jak stupně složitosti syntaktické struktury, tak i linerární uspořádání větných složek. Strom, větvící se směrem od složek dominujících k složkám dominovaným (jednotlivé složky se nazývají uzly stromu), splňuje podmínku projektivity tehdy, jestliže svislá („projektivní" – odtud název) čára vedená z každého uzlu stromu neprotíná žádnou z větví stromu.

Jsou-li naopak ve větě dvě větné složky ve vztahu dominace odděleny od sebe složkou (nebo složkami), která je dominována nějakou složkou třetí, pak podmínka projektivity splněna není a věta (ev. fráze) je neprojektivní. Graficky se neprojektivnost projeví tak, že svislá čára vedená z některého uzlu stromu protíná některou větev stromu; v některých případech se protínají i dvě větve stromu navzájem. Podmínku projektivnosti nesplňuje např. věta *Honzík měl plné kapsy barevných kuliček.* Graf příslušné fráze vypadá takto:

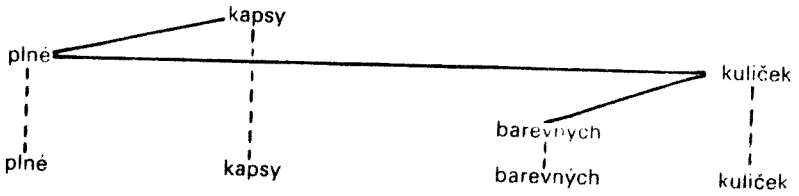

Spojnice členů syntagmatu *plné – kuliček* je protnuta svislou projektivní čarou vedenou od syntaktické složky *kapsy*.

Neprojektivní věty tvoří periferní složku syntaktického systému češtiny. Ve spisovném jazyce se vyskytují většinou jako jednotlivé stylisticky výrazně příznakové konstrukce *(hrdliččin zval ku lásce hlas, národ počtem nevelký veliké předce uměl získati sobě jméno)*, typické zejména pro verš. Jen některé neprojektivní typy jsou ustálené a jako příznakové se už necítí; jsou to např. spojení s adjektivy *plný, podobný, obdobný, vhodný, stejný, týž, (nej)větší* aj. *(plné kapsy peněz, větší město než Praha, časopis mající obdobnou úlohu jako ABC)*.

4 SLOVOSLEDNÁ VARIABILITA

Řekneme-li, že AČ jakožto hlavní princip slovosledný umožňuje stanovit pro každou větnou složku právě jedno základní, na kontextu nezávislé lineární umístění mezi ostatními složkami ve výpovědi (viz výše odd. 2.1), dopouštíme se určitého zjednodušení, protože vztah mezi AČ jakožto řídícím slovosledným principem a jeho konkrétní (kon)textovou realizací není zcela jednoznačný: vztahem mezi AČ a slovosledem jakožto vztahem mezi funkcí a jejím základním výrazovým prostředkem v češtině je sice dáno, že slovosledná změna ve většině případů skutečně vede k změně AČ, tj. k změně stupňů VD všech nebo alespoň některých větných složek, avšak k přestavbě slovosledu nevede každá změna v AČ výpovědi, a naopak, ne každá změna slovosledná má za následek změnu v AČ. Je třeba rozlišovat různé případy:

(1) Slovosledná změna nevede k přesunům ve stupních VD větných složek. Typickým příkladem tohoto typu změny jsou variace v umisťování verba finita. Pokud má verbum finitum funkci průvodní složky R (řídčeji průvodní složky T), může zaujímat různé slovosledné pozice:

(a) Verbum finitum stojí za prvním (holým nebo rozvitým) větným členem, tedy na „druhém" místě ve výpovědi. Toto postavení verba finita se považuje v češtině za základní. Obsahuje-li tematická část výpovědi více než jeden větný člen dominovaný verbem finitem (viz příklady níže), netvoří v tom případě verbum finitum lineární hranici mezi tematickou a rematickou částí, nýbrž stojí za centrem T a před průvodními složkami T.

Příklady:
Na vrcholu umělecké tvořivosti odešel Fernand Léger náhle od svého díla. Dva měsíce před smrtí navštívil Léger Československo.
Čtyřicetiletý malíř vkročil tehdy do období umělecké zralosti. V padesátých letech přitahovala umělce nejvíce keramika.

Základní postavení na „druhém" místě ve výpovědi si predikátové sloveso podržuje často i tehdy, je-li prvním větným členem věta vedlejší anteponova-

ná před větou hlavní. Věta hlavní pak tedy predikátovým slovesem začíná. Variantní umístění slovesa až za prvním větným členem věty hlavní je rovněž možné: *Když zahajovalo včerejší utkání pražského přeboru, překvapilo mnohé / mnohé překvapilo, že utkání vede mladý, neznámý rozhodčí. – Když se stal před osmi lety E. Fitipaldi poprvé automobilovým mistrem světa, nastal v Brazílii / v Brazílii nastal poprask. – Jak oznámily agentury z Říma, rozhodl v úterý / v úterý rozhodl Národní olympijský výbor Itálie o účasti sportovců na olympijských hrách.*

Přesun predikátového slovesa z počátkové pozice věty hlavní až na místo další může vyvolat aktualizaci některého prvku před ním předcházejícího, v našem případě např. aktualizaci „kulis" *v Brazílii, v úterý.*

(b) Verbum finitum stojí za všemi tematickými složkami a tvoří tak lineární hranici mezi tematickou a rematickou částí výpovědi:

Na vrcholu umělecké tvořivosti Ferdinand Léger náhle odešel od svého díla. Dva měsíce před smrtí Léger navštívil Československo.

Čtyřicetiletý malíř tehdy vkročil do období umělecké zralosti. V padesátých letech umělce přitahovala nejvíce keramika.

Lineární hranici T – R tvoří verbum finitum pravidelně tehdy, je-li na „druhém" místě některý jeho pohyblivý gramatický morfém (u zvratných nebo složených tvarů slovesných), modální sloveso, sponové *být*, popř. je-li druhé místo ve výpovědi obsazeno z důvodů rytmických i jinak (např. krátkým slovem deiktické povahy).

(c) Na absolutním počátku výpovědi (ev. větného celku) může stát verbum finitum také z důvodů stylistických: *Šel starý Magdón z Ostravy domů . . .*

(d) Pravidelně stojí verbum finitum na počátku uvozovacích vět za přímou řečí: *„Poslyšte, pane Dastychu," řekl zamyšleně policejní úředník dr. Mejzlík . . . „Tak ven s tím," děl pan Dastych . . . „Chytil jsem kasaře," odpověděl dr. Mejzlík pochmurně.* V těchto případech nelze verbum finitum přesunout za podmět na jiné místo uvozovací věty. (Umístit verbum finitum před podmět je možné – a obvyklé – pouze při současném přesunu uvozovací věty před přímou řeč.)

Slovosledné přesuny *odešel F. L.* ⟷ *F. L. odešel, navštívil L.* ⟷ *L. navštívil, vkročil tehdy* ⟷ *tehdy vkročil, přitahovala umělce* ⟷ *umělce přitahovala, šel starý Magdón* ⟷ *starý Magdón šel, řekl policejní úředník* ⟷ *policejní úředník řekl* atd. nevedou ke změně stupňů VD jednotlivých složek přesunem zasažených. Je tedy zřejmé, že bezpříznakový (základní) slovosled se nemusí ve všech případech nutně krýt s tím slovosledem, který důsledně odpovídá vzrůstající VD ve větě.

To, co bylo právě řečeno, se však netýká jen verba finita, ale i některých dalších větných členů. Například také změna kontaktní antepozice ⟷ kontaktní postpozice inherentního adverbiále dominovaného slovesem často

nebývá při středovém umístění slovesa ve výpovědi pro AČ věty relevantní: *S kočovnou společností jezdil vesele / vesele jezdil od města k městu.* – Je však nutno poznamenat, že výpovědi se slovosledními variantami, které se neodlišují svým AČ, se mohou odlišovat jinak (rytmickou stavbou, stylistickým zabarvením aj.).

(2) Slovosledná změna jako prostředek vyjádření AČ je sice možná, ale mluvčí této možnosti nevyužije, nýbrž zvolí k vyjádření AČ jiného výrazového prostředku. Např. verbum finitum, které plní funkci centra R, si někdy sice zachovává „základní" středové postavení ve výpovědi, ale zároveň se stává nositelem výpovědního intonačního centra. Např.: *(V závěru prvního dne spartakiády cvičili vojáci.) Jejich holdem olympijské myšlence se uzavřel tento den.* (Podrobněji k tomuto typu viz v odd. 6.)

(3) Změnit lineární umístění větné složky v důsledku změny AČ buď nelze (alespoň mimo tzv. druhou instanci), nebo je nutno současně změnit také lineární umístění složek dalších. Je tomu tak v případech, kdy je slovosled determinován faktorem gramatickým nebo rytmickým. Např. nelze od sebe oddělovat jednotlivé členy koordinační řady, dále shodné a neshodné přívlastky od řídícího jména, nelze rozvitý přívlastek „roztrhnout" tak, aby jedna jeho část stála před řídícím jménem a druhá jeho část až za ním, nelze dovnitř sousloví vsouvat další výraz, nelze odsouvat vztažné slovo z větného počátku na místo další atd. Má-li např. ve frázi *dítě, jehož výchovu máme na starosti* být centrem R této fráze slovo *výchovu*, není možné jeho centrálnost vyjádřit slovosledným přesunem na konec věty (**dítě, jehož na starosti máme výchovu*), nýbrž jinak, např. umístěním intonačního centra na tomto slově nebo syntakticko-sémantickou přestavbou věty *(dítě, jež vychováváme)*. Podobně v následující výpovědi *Letos v květnu se v hlavním městě PLR konal jubilejní mezinárodní knižní veletrh. Československo je tradičním účastníkem tohoto veletrhu*, v níž je centrem R slovo *účastníkem*, lze centrum R přesunout na konec výpovědi pouze tehdy, dojde-li současně ke gramatické přestavbě věty, např. *Československo je na tomto veletrhu tradičním účastníkem* nebo *Československo je jeho tradičním účastníkem* nebo *Československo se tohoto veletrhu tradičně účastní* atd.

(4) Slovosled má distinktivní funkci gramatickou. Dvojice výpovědí *Ty mladé ženy jsou neobyčejně půvabné – Ty půvabné ženy jsou neobyčejně mladé. Vyjádřil se prostě* („zřetelně a stručně") – *Prostě* („vůbec") *se nevyjádřil. Přijeli hosté z Brna – Z Brna přijeli hosté. Petr s matkou bydlí na sídlišti – Petr bydlí na sídlišti s matkou. Bosé děti běhaly po louce – Děti běhaly po louce bosé* atd. se vzájemně liší nejen slovosledem, ale také příslušností k různým větným strukturám, ev. způsobem jejich obsazení.

Tak např. lexém *mladé* v první dvojici vět zaujímá jednak syntaktickou pozici atributu ve větě první, jednak pozici predikativu ve větě druhé, a mění si tedy pozici s lexémem *půvabné*. V druhé

dvojici vět jde o rozdíl mezi kvalifikujícím a komentujícím adverbiem, v dvojici třetí mezi neshodným atributem a adverbiálním určením, v další dvojici o rozdíl mezi hypotakticky vyjádřenou koordinací a konitativním adverbiálním určením atd.

Slovosled v těchto případech je relevantní pro samu větnou strukturu, protože slovosledná změna vede ke konstituování jiné větné struktury (a v důsledku toho i ke změně v AČ).

5 SLOVOSLEDNÁ STABILIZACE

Stabilizací slovosledu rozumíme, že se v nějakém typu syntaktické konstrukce pravidelně opakuje pouze jedno slovosledné schéma, a to schéma pro tuto konstrukci základní (bezpříznakové), zatímco ostatní (příznakové) slovosledné variace využívány nejsou vůbec, nebo jsou využívány jen za určitých specifických podmínek. Slovosledná stabilizace bezprostředně souvisí s gramatickou (syntaktickou i morfologickou) a lexikálně-sémantickou stavbou věty nebo jejích částí a je podmíněna i určitými poměry v AČ; AČ jako činitel slovosledu nadřazený může však také působit proti ní.

Vlastní doménou stabilizovaného slovosledu jsou komunikační pole nižších řádů, zejména substantivní fráze, v podstatně menší míře též některé fráze verbální (s kvalifikujícím adverbiem), tedy taková komunikační pole, v nichž se uplatňuje zejména gramatický faktor slovosledný. Ten vede k tomu, že větné složky vytvářející frázi jsou zpravidla v postavení kontaktním, a charakterizuje je buď obvyklá n. ustálená antepozice, nebo obvyklá n. ustálená postpozice. Patří sem např. obvyklá antepozice shodného adjektivního atributu holého *(vysoká úroveň, jasná barva, moderní sídliště)* nebo postupně rozvíjejícího *(jejich výborný zdravotní stav, střední průmyslová škola, všechny moderní výtvarné prostředky)*, popř. ustálená antepozice v případech s nesklonným syntaktickým adjektivem *(prima člověk)*, dále ustálená postpozice shodného adjektivního atributu rozvíjejícího zájmeno *(něco dobrého)*, těsná ustálená postpozice neshodného genitivního atributu *(tvar válce, rozvoj techniky, jádro atomu)*, ustálený slovosled v adordinační skupině *(hudební skladatel A. Dvořák / A. Dvořák, hudební skladatel)*, postpozice nerestriktivního rozvitého atributu *(pracovníci, hledající perspektivní zaměstnání)*, ustálená nebo obvyklá antepozice kvalifikačních adverbií *(modře zbarvený, modře zbarvit)* a další případy. Lexikálněsémantické faktory, které se uplatňují spolu s gramatickým faktorem, vedou k obvyklému pořadí adjektiv v postupné rozvíjejícím adjektivním atributu, k postpozici v některých typech shodného atributu (např. u odborných termínů, v některých emocionálně zabarvených spojeních) apod.

Tendence k slovosledné stabilizaci analogicky zasahuje i příslušná komunikační pole nižších řádů, jsou-li vyjádřena vedlejší větou: atributivní věta následuje co nejtěsněji po jméně, které rozvíjí.

Takovou slovoslednou stabilizaci, pro niž se vytvořily i zvláštní termíny (tj. slovosled obvyklý a slovosled ustálený), lze popsat pomocí podrobných a poměrně přísných pravidel (viz v kap. C 5.9), jejichž porušení může vést až ke gramatické chybě.

Jistý stupeň slovosledné stabilizace můžeme pozorovat i mimo právě vyjmenované oblasti obvyklého nebo ustáleného slovosledu. Protože jde však o stabilizaci méně výraznou, nemáme pro označení takového slovosledu žádný speciální termín, nýbrž mluvíme jenom o tendencích k určitému slovosledu uspořádání. Známá je např. tendence, aby rozvíjející členy infinitivních nebo přechodníkových konstrukcí byly postponovány za rozvíjenými členy.

K stabilizaci slovosledu, a to v komunikačním poli kteréhokoli řádu může dojít také tehdy, jestliže slovosled zároveň funguje jako sekundární signalizátor syntaktického členění tam, kde syntaktická funkce slova (slov) není zřetelná ani z jeho (jejich) tvaru, ani z kontextu. Také zde se uplatňuje slovosled bezpříznakový. Nejčastější případy jsou spjaty s tvarovou homonymií nominativ – akuzativ v případech, kdy se těmito pády mají rozlišit substantiva v syntaktické pozici podmětu a komplementu (např. *Svit slunce definitivně zahnal déšť. Ryci vidle nahrazují vidle na hnůj nebo podávky*), dále s rozlišením nominativu substantiva v pozici podmětu a predikativu s nesklonnými syntaktickými adjektivy *(prima člověk)* atp.

Konečně mohou k stabilizaci slovosledu přispět i (příležitostné) důvody textové nebo žánrové, související se standardizací textů odborných, administrativních apod.

Souvislost stabilizace slovosledu s AČ je dána dvěma fakty:

a) Odráží se v ní hierarchičnost (vícestupňovost) AČ v sdělných polích nižších řádů. Komunikační pole řádu nižšího než nulového má jednak své vlastní členění na tematickou a rematickou část, jednak funguje vcelku jako jediná, buď tematická, nebo rematická složka komunikačního pole řádu vyššího (podrobněji k hierarchii komunikačních polí viz K 4.2 a M 2.1).

Je-li slovosled v těchto komunikačních polích bezpříznakový, vystupuje do popředí jejich sdělná platnost jediné složky v komunikačním poli jiného řádu a relativně s tím ustupuje do pozadí (ba někdy se téměř neutralizuje) vnitřní členění podle stupňů VD. Naopak užije-li se příznakového slovosledu, některá složka daného komunikačního pole se tím aktualizuje (i atribut v komunikačním poli nejnižšího řádu může mít funkce centra R celého výpovědního celku). S hierarchií tematicko-rematických nexů v rámci většího textového celku, např. textového celku s jedním společným hypertématem, jako je odstavec, která – ač jen zhruba – odpovídá hierarchii syntaktické (T-R nexy důležitější pro obsahovou výstavbu textu se realizují sdělnými poli vyšších řádů než méně důležité tematicko-rematické nexy), souvisí pak empiricky ověřitelná skutečnost, že T-R nexy nižších řádů častěji fungují jako nexy, jejichž žádný

prvek není zvlášť aktualizován (tedy jako nexy s bezpříznakovým AČ), jak to odpovídá i stabilizovanému slovosledu v nich.

(b) Z předešlého výkladu v odst. (a) zároveň vyplývá, že stabilizace slovosledná je podmíněna stabilizací aktuálních rolí jednotlivých větných složek.

6 DALŠÍ CHARAKTERISTICKÉ RYSY SOUČASNÉHO ČESKÉHO SLOVOSLEDU

6.1 DŮSLEDKY KONKURENCE RŮZNÝCH PROSTŘEDKŮ AČ PRO SLOVOSLED VĚTY

6.1.1 Středové postavení centra R

V současném jazyce, zejména v psaných emocionálně nezabarvených projevech, se centrum R velmi pravidelně, do značné míry automaticky, klade na konec věty. Tomu odpovídá i intonace; je-li taková věta čtena nahlas, umisťuje se větné intonační centrum automaticky na poslední slovo, resp. poslední přízvukový takt. Výraznost uvedené slovosledné tendence by vystoupila do popředí, kdybychom porovnali češtinu s jinými slovanskými jazyky nebo se staršími vývojovými etapami češtiny, kde se v tak vysoké míře koncové postavení centra R neuplatňovalo.

Ani v dnešní psané češtině neplatí však pravidlo o koncovém postavení centra R bezvýjimečně. Kromě případů vysloveně subjektivního pořadu se s nekoncovým, a to středovým postavením centra R setkáváme zejména tehdy, je-li centrem R predikátové sloveso. V následujících příkladech si verba finita (odlišená tiskem) zachovávají středové postavení přesto, že bychom v souhlase s jejich aktuální funkcí očekávali postavení na konci výpovědi, za všemi složkami tematickými: *Volta sestavil kovy do řady podle toho, jaké množství elektřiny dodávaly (nyní bychom řekli, že sestavil kovy do tzv. napěťové řady). Volta* ***neznal*** *ještě pojem napětí, ale již s ním pracoval. (. . .) Vodivé kapaliny nemohl zákonitě* ***vsunout*** *do své napěťové řady, a proto . . . – Každá škola má jinou techniku a jiné metody a žák si* ***musí umět vybrat*** *z množství materiálu a inspirace; musí* ***zúžit*** *ten obrovský výběr a vytvořit si vlastní názor. – Ženy po třicítce si vybírají nenápadné, elegantní šaty, které jsou řešeny prakticky a splňují požadavky současné módy. Na měsíc květen jsme vám připravili model, který* ***splňuje*** *tyto požadavky.*

S větami uvedeného typu se lze setkat ve všech funkčních stylech – v psaném stylu odborném, zejména popularizačním, v publicistice i jinde. Středové postavení centra R proniká do psaných projevů z projevů mluvených, v nichž

je ovšem vždy signalizováno intonací, a je projevem sbližování psaného a mluveného jazyka. Vyskytuje se často ve výpovědích delších, s rozvitými větnými členy, a to jak ve větách jednoduchých, tak v hlavních nebo vedlejších větách v souvětích. Typ lineárního uspořádání aktuálních složek v nich, totiž T – R – T, kde jako T stojí predikát, je dán spolupůsobením několika různorodých činitelů; podle jejich uplatnění by bylo možno takové výpovědi nejen utřídit, ale i event. zhodnotit z hlediska vhodnosti jejich užití v daném projevu, z hlediska stylistického a konečně i z hlediska jednoznačnosti jejich aktuální struktury samé.

Uplatňují se zejména:

(a) funkční styl; v některých publicistických žánrech nebo v beletrii se uplatňuje snaha o oživení a přiblížení projevu mluvenému;

(b) bezprostřední textové okolí; záleží na tom, zda se postponovaný prvek T z předcházejícího kontextu prostě opakuje, nebo zda obsahuje informaci částečně „novou" tj. zda i on jakožto komplement nebo suplement rematického slovesa alespoň zčásti „posunuje sdělení kupředu";

(c) rytmus věty a činitel rozměrový; snáze se do postpozice dostává krátké intenční doplnění, které vytváří dohromady se slovesem jediný promluvový úsek;

(d) lexikálně-gramatická stavba větná, zvláště frazeologizovanost spojení slovesa a jeho doplnění, sloveso v záporu, konstrastní postavení R v po sobě jdoucích výpovědích, paralelnost souvětné stavby aj. Tendenci k středovému postavení centra R v určitých typech výpovědí lze vyjádřit i takto: má-li z důvodů AČ stát predikátové sloveso na konci výpovědi, existuje v češtině dílčí tendence využít k signalizaci AČ jiných výrazových prostředků, než je slovosled, např. dezautomatizovat polohu intonačního centra výpovědi při zachování základního, tj. středového postavení slovesa.

Důsledkem postpozice tematického komplementu za rematickým slovesem může být určitá míra neutralizace stupňů VD uvnitř predikátové části věty; predikát spolu s jeho doplněními můžeme alespoň v některých případech považovat za jedinou rozsáhlou rematickou složku *(vsunout do napěťové řady, neznat napětí)* a přiřadit jí jako celku jediný, a to nejvyšší stupeň VD ve větě. V souhlase s tím bývá i intonační ztvárnění takových vět.

Rozdíl mezi středovým postavením slovesného centra a středovým postavením jakékoli jiné (tj. každé nominální) složky fungující jako centrum R výpovědi (viz příklady níže) spatřujeme v tom, že středové postavení složky nominální nese s sebou často i její aktualizaci *(Tato práce se jen okrajově dotýká našeho tématu. – Bez novin by to nešlo; a tak se i na frontě vydávaly)*, zatímco středové postavení složky verbální s žádnou aktualizací spojeno nebývá. Při středovém postavení rematického verba finita zůstává zachován „základní"

slovosled věty, nebo alespoň základní, středové postavení predikátu; naopak středové postavení nominálního centra R zpravidla slovosledně příznakové je.

Zcela jiné povahy než případy probrané výše je středové, ev. i počátkové postavení centra R (vyjádřeného některou nominální složkou) mající za následek pouze mechanické umístění predikátového slovesa na konec výpovědi (za rematický komplement nebo suplement), jak to bylo běžné v psaných projevech ještě např. v polovině minulého století. S tímto slovosledem se dnes setkáme jen ojediněle, a to tam, kde jde o záměrné napodobení archaického slovosledu, s výrazným stylistickým účinkem. Např.: *Snad jsou nám trochu směšné ty paní a dívky, které neznaly mixér, automatickou pračku a Tep na koberce. Ale přesto se od nich můžeme ledačemu přiučit: nože se rozpůleným bramborem cídí a péra na psaní v syrovém zemáku zastrčena dobře uchovávají.*

6.1.2 Aktualizovaný shodný atribut v antepozici

Shodný adjektivní atribut, který stojí pravidelně před svým řídícím substantivem, může být aktualizován (zdůrazněn) buď intonací a současně přesunem do postpozice za substantivum (viz odd. C 5.9.1), nebo jen intonací při zachování antepozice. Tedy věta (2) v následujícím příkladě, která je pokračováním textu (1), může mít buď podobu (a), nebo podobu (b):

(1) *Abychom postupovali skutečně metodicky, nakreslíme si na čtverečkovaný papír plánek.* (2a) *Stačí jen přibližný plánek.* (2b) *Stačí jen plánek přibližný.*

Dnešní čeština, zdá se, stále více preferuje způsob (a), tedy intonační aktualizaci při zachování základního slovosledu, a to nejen v projevech mluvených, ale i v projevech psaných.

Analogicky také zesiluje tendence k antepozici postupně rozvíjejícího shodného atributu v případech, kdy alespoň jedno adjektivum je rozlišující: *Všechny pečlivě dodržované magické i společenskoprávní obyčeje selhaly.* (Zde tedy už nejde o aktualizaci příslušného atributu.) Viz též odd. C 5.9.1.2.3.

Jevy popsané v odst. 6.1.1 a 6.1.2 jsou dokladem toho, jak se v dnešní češtině řeší konkurence mezi prostředky AČ: Při zachování základního slovosledu „subjekt – predikát – komplement", resp. „adjektivum – substantivum" se k signalizaci určitých typů AČ využívá intonace; počítá se s její implicitní přítomností i v jazyce psaném, a to často zejména tam, kde jsou přítomny ještě další výrazové a kontextové okolnosti (prostředky) podporující dané AČ (např. zápor u rematického slovesa, kontextová „známost" řídícího jména v atributivním syntagmatu apod.).

6.1.3 Neemotivní subjektivní pořad

V některých mluvených projevech (zejména v těch, které jsou částečně nebo zcela nepřipravené) a rovněž v některých žánrech publicistického (psaného) stylu se někdy vyskytuje pořad R – T přesto, že výpovědi s tímto pořadem nejsou emocionálně zabarveny, naopak sdělují věcnou informaci. Jde tedy o různé typy pořadů neemotivních. V publicistickém stylu je jejich využívání dáno potřebami žánrovými: vyskytují se především v počátkových větách krátkých zpráv (někdy je celé sdělení tvořeno právě jen jednou větou), v nichž počátkové R zastupuje zároveň titulek zprávy (z tohoto důvodu bývá někdy vytištěno i odlišným typem písma – je tedy signalizováno i graficky). Podrobněji k tomuto typu viz odd. K 1.6.

6.2 KONKURENCE SLOVOSLEDNÝCH FAKTORŮ
(Stabilita a pohyb v postavení příklonek)

Slovosled stálých i nestálých příklonek se řídí především přízvukovým rytmem (viz výše odd. 2.3), a není tedy přímo determinován ani AČ, ani gramatickou výstavbou věty. Lze ho však pro gramatickou stavbu věty i pro AČ příslušné výpovědi dobře využít.

Svým postavením na druhém místě ve výpovědi příklonka napomáhá zřetelnému syntaktickému členění. Vyznačuje syntaktickou hranici prvního (rozvitého) větného členu. To je důležité zejména v delších výpovědích, v nichž je nebezpečí vzniku „nepravého vztahu“: srov. *Tento koeficient se pro různé zaměnitelné varianty stanoví tak, že . . .* na rozdíl od výpovědi *Tento koeficient pro různé zaměnitelné varianty se stanoví tak, že . . .*

Ve vedlejších větách spojkových stojí někdy příklonka nikoli bezprostředně za spojkou (tedy na pravidelném „druhém“ místě), nýbrž až za prvním větným členem. Dochází k tomu tehdy, je-li centrum T vedlejší věty nějak aktualizováno, tj. tehdy, je-li postaveno do protikladu k T, ev. R věty sousední, předcházející nebo následující (viz níže příklady a, b), ev. zdůrazněno lexikálními nebo gramatickými prostředky (př. c, d), popř. nevyplývá jednoznačně z předcházejícího kontextu, a je ho tedy třeba ve vedlejší větě znovu uvést (např. proto, že obsahuje informaci částečně „novou“ (př. e).

(a) *Tato škola se vyznačuje tím, že ve třetí třídě se děti začínají učit cizímu jazyku a v páté třídě dalšímu jazyku.*

(b) *V neobvykle dramatických bojích si dokázal najít cestu ke stříbrné medaili, když ke zlaté a k titulu mistra světa mu chyběl pouze jediný bod.*

(c) *Neštěstí je v tom, že mně se po tobě nestýská.*

(d) *Fakt je, že tohle se přihodilo mně ve Španělsku.*

(e) *Nový důkaz, že Pražané si rádi navzájem pomohou.*

Např. ve větě (e) se uvedenou slovoslednou variantou sděluje, že právě / také / i ... Pražané se vyznačují nějakou vlastností; o jakou vlastnost jde, je řečeno v R výpovědi. Naproti tomu bezpříznaková varianta ... *že si Pražané* ... pouze připomíná, že se R dané věty týká Pražanů.

Umístění příklonek za prvním větným členem ve vedlejších větách spojkových je do určité míry ovlivněno také slovoslednou analogií s větami samostatnými, zejména tehdy, je-li vedlejší věta rématem věty řídící, a nese-li tedy i samostatnou myšlenku (např. vedlejší věta obsahová). Dále spolupůsobí i analogie s větami hlavními v souvětí, v nichž příklonky rovněž nestojí bezprostředně za souřadicím spojovacím výrazem. A konečně – a to je z hlediska sdělného nejdůležitější – zde působí snaha o zřetelné vyznačení hranice mezi tematickou a rematickou částí výpovědi. Tato snaha přímo souvisí s hierarchizací AČ v rámci souvětí, s tím, že vedlejší věta má jednak své vnitřní členění na T a R, jednak je jako celek jedinou aktuální složkou své věty řídící. Umístění příklonky až za prvním větným členem vedlejší věty často (i když nikoli obligatorně) zvýrazňuje vnitřní rozčleněnost vedlejší věty na T a R, zatímco umístění příklonky bezprostředně za spojkou posiluje aktuální funkci vedlejší věty jako jedné sdělné složky věty řídící a současně způsobuje, že vnitřní členění vedlejší věty na T a R ustupuje do pozadí. Varianta s příklonkou bezprostředně po spojce je z hlediska rytmického plynulejší, variantou opačnou se realizuje ostřejší rytmický i významový předěl mezi tematickou a rematickou částí výpovědi. Potřeba zvýraznit AČ vedlejší věty samé, popř. vzájemně sdělně diferencovat jednotlivé tematické prvky věty vedlejší vystupuje do popředí právě tehdy, jestliže je její T, ev. centrum T nějak aktualizováno, vytčeno, nese částečně „novou" informaci, jak o tom byla řeč výše. Míra této aktualizace může být ovšem různá v závislosti na konkrétních podmínkách promluvy, a tudíž i potřeba (a opodstatněnost) slovosledného přesunu příklonky se může jevit jako různě silná. Nelze proto formulovat ani obecné pravidlo, které by determinovalo slovosledné postavení příklonek ve vedlejších větách, s naprostou jednoznačností.

Tendence klást příklonku za aktualizovaný tematický prvek vedlejší věty se prosazuje i tehdy, jestliže se tím příklonka dostává až na druhé místo po vsuvce, např. *Ani lítost ani zlost nemáme městnat do prostoru obydlí, protože, jak známo, viníka si určíme bez ohledu na úroveň své morálky a zkušenosti velmi snadno právě mezi svými nejbližšími.*

Vytčení T vedlejší věty slovosledným přesunem před příklonku pociťujeme vcelku jako slabší, než je vytčení jinými prostředky, např. pomocí zdůrazňujících částic nebo předsunutím před spojku *(Dosavadní úvahy předpokládají, že se v mnoha oblastech bude uplatňovat investičně úsporný typ vědeckotechnického rozvoje a celkově že by vývoj mohl probíhat v investičně neutrálních podmínkách.)*. V takovém případě si příklonka zpravidla zachovává bezpříznakové

postavení bezprostředně za spojkou (resp. bezprostředně za spojkou posunutou dovnitř výpovědi).

Variant v postavení příklonek ve vedlejších větách spojkových se tedy využívá k diferenciaci AČ těchto výpovědí. Dva slovosledné faktory, AČ a rytmus, svou podstatou různé, vykazují zde funkční souhru.

M TEXTOVÁ SYNTAX

0 OBECNÁ CHARAKTERISTIKA TEXTU - ZÁKLADNÍHO ÚTVARU JAZYKOVÉ KOMUNIKACE

0.1 PŘEDMĚT TEXTOVÉ SYNTAXE, JEJÍ MÍSTO V GRAMATICE

Texty (komunikáty, jazykové projevy, promluvy) jsou základními útvary, jimiž se realizuje lidská komunikace, sdělování informací. Komunikační činnost je organicky spjata s celým komplexem jiných lidských činností; jde při tom o činnost uvědomělou, motivovanou společensky podmíněnými potřebami a plánovitě zaměřenou k dosažení určitého cíle. Není úkolem gramatiky zabývat se problematikou typů komunikátů a jejich fungováním ve společenské komunikaci v celé šíři; musí si však všímat jazykové výstavby textů, zvláště se zaměřením na užívání jazykových prostředků z nižších rovin jazyka na této „rovině" nejvyšší; jazykovou stránku komunikátu je třeba přitom neustále chápat funkčně, jako prostředek k vyjádření a sdělení myšlenkových obsahů (většinou komplexních, situačně podmíněných), k uskutečnění záměru *producenta* (podavatele, autora, mluvčího) jazykového projevu a obvykle i k dosažení určitých účinků na *recipienta* (příjemce, adresáta, posluchače) projevu.

Při zkoumání stavby textu je třeba postupovat jak od částí k celku, tak i od celku k částem. V centru pozornosti zde sice zůstává gramatická a především „syntaktická" stránka výstavby textu (tj. obsazení základních textových jednotek různými typy syntaktických konstrukcí, jejich vzájemné vztahy, způsoby a prostředky jejich spojení ve vyšší jednotky nebo v celé komunikáty), avšak stranou nemohou zůstat výklady o textu jako jednotce sui generis, o jeho specifických vlastnostech a jeho členění a o hlavních druzích textů (textová typologie). Text jako útvar komunikační má svou specifiku, nemůže tedy být nauka o textu pouhým rozšířením syntaxe, nauky o větě a její stavbě. Rozhodně ovšem tato nauka na větné syntaxi staví; musí se zabývat syntaktickými konstrukcemi, většinou právě větnými nebo souvětnými, které v textu fungují jako

základní textové jednotky. Syntax věty (zejm. souvětí) i textu má řadu jevů společných; jde např. o obdobné základní logické a sémantické vztahy mezi složkami (adice, kontrast, gradace, kauzální vztahy aj.), ale i o některé prostředky vyjadřování spojitosti.

K dosavadním cenným výsledkům teorie textu patří vypracování katalogu jevů, resp. prostředků výstavby textu, které není možno adekvátně interpretovat pouze na pozadí větného celku. Specifickými prostředky výstavby textů („nadvětnými") jsou zájmena a zájmenná příslovce ve funkci odkazovací (anaforické i kataforické), dále konektory nejrůznějšího typu (počítaje v to vedle některých spojek a jiných spojovacích výrazů, jež se uplatňují především na hranicích textových jednotek nebo fungují jinak než uvnitř souvětí, i některé částice a větná adverbia), „členicí signály" (tj. výrazy především kontaktového charakteru, které se uplatňují hlavně ve službách techniky mluveného projevu – signalizují jeho přerušení, opětné navázání, ukončení atd.), viz 0.10.5.4. prvky deiktické, intonace a přízvuk, aktuální členění (nejde jen o koncepci tematických posloupností nebo tematického a rematického komplexu v textu, které jsou jevy textovými; i aktuální členění větného útvaru, stupně komunikativního dynamismu v něm bývají podmíněny „kontextovou zapojeností", „známostí informace", tedy faktory textovými), slovosled, větosled v souvětí aj. Textovými souvislostmi bývá obvykle podmíněn i výběr výrazových prostředků slovesného modu, času, vidu a způsobu děje (např. sled temporálních významů vytváří v textu celou homogenní časovou strukturu), podobně i možnosti vyjadřování eliptického, kondenzovaného (nominalizace) atp. Konečně sem patří i různé typy konvencionalizovaných konstrukcí, někdy do značné míry izolovaných, nezačleněných do výstavby věty (oslovení, pozdravy, ale i např. fixované formule, jimiž se začínají nebo končí určité typy textů).

Specifika textu ve srovnání s větou jsou dána i hlediskem pragmatickým. Ani v nejsložitější souvětné konstrukci není přípustné, aby jednotlivé věty měly zcela odlišné, nebo dokonce vzájemně se vylučující presupozice. Text je však útvar členěný v čase (dynamický, procesuální, chápaný jako součást komunikačního aktu i jako jeho – někdy dlouhodobě fixovaný – výsledek); jeho jednotlivé části jsou produkty samostatných jazykových jednání, jejichž presupozice za speciálních podmínek protikladné mohou být. Podobně v rámci jedné věty – nebereme-li v úvahu výpovědi prozrazující nejistotu postoje apod. – není např. možný přechod od vykání k tykání; v textu o několika větách však ano, jestliže platnost dosavadní skutečnosti explicitně popřeme.

0.2 CHARAKTERISTIKA TEXTU; TEXT A KOMUNIKAČNÍ AKT, JEHO SLOŽKY A FÁZE

Text je základní formou fungování jazyka ve společnosti, produktem i prostředkem komunikačního procesu jako součásti integrovaného komplexu společenských lidských činností; je to komplexní jednotka znakového charakteru, reprezentující odraz nějakého většího či menšího úseku skutečnosti, tedy složité obsahy lidského vědomí, ve formě komunikátu, sdělení, tj. obsahově i formálně relativně úplné, uzavřené a spojité jednotky, sloužící k dosažení určitého komunikačního cíle. Ze společensky podmíněné individuální nebo kolektivní sdělovací potřeby vzniká podnět k uskutečnění jazykové komunikace. Tento proces probíhá v jednotlivých komunikačních aktech (a jejich seskupeních). Např.: učitel vykládá žákům novou látku – žáci výklad sledují aj. (Užívání záznamů umožňuje přerušení realizační plynulosti komunikačního aktu: básník napíše báseň — čtenář ji čte po sto letech; chlapec napíše z vojny dopis matce – matka dopis čte ve vzdálenosti 500 km . . .). Komunikační akt není ovšem jen činnost komunikantů (podání a příjem informace) – má i další složky; především je tu komunikát (text) jako výtvor činnosti podavatele a zdroj informací pro recipienta. Komunikační akt jako jednotlivý článek komunikačního procesu má tedy souhrnně tyto složky:

(1) Subjekty účastníků komunikace, autora na straně jedné a příjemce (ten nemusí být vždy adresátem) na straně druhé. Subjekt autora a subjekt adresáta, tj. autorovo zaměření na adresáta (resp. třídu adresátů) se v zobecněné podobě promítá do výstavby textu (subjekt příjemce v případech, kdy není totožný s adresátem, se nereflektuje). Na vytváření konečné podoby textu se mohou podílet i další subjekty (překladatel, redaktor apod.) a jejich podíl může být někdy pro interpretaci textu relevantní. Další subjekty figurují v textu už pouze jako součásti složky tematické.

(2) Systém komunikačních prostředků, kterým komunikanti disponují. Jeho jádrem je systém prostředků jazykových, často však doprovázený i prostředky jiných znakových soustav. Při základním typu komunikačního aktu, kdy jsou oba partneři přítomni v téže době na témže místě (tj. kdy mezi nimi existuje kontakt auditivní i vizuální), se obvykle uplatňují i prostředky mimojazykové (zejména mimika, gesta) – ty ovšem chybějí u komunikačních aktů speciálních, jako jsou telefonické rozhovory nebo poslech rozhlasového vysílání. Ani v psaném projevu se nepracuje výhradně s prostředky jazykovými – kromě prostředků grafických se využívá i nákresů, ilustrací ap. V našich výkladech si však budeme všímat jen složky jazykové. Zakódování složitě strukturované informace v textu produktorem a její dekódování recipientem je možné pouze na základě společné znalosti prostředků a pravidel jazykového systému, ovšem vedle značného množství společných znalostí o světě, komunikačních zvyklostí atp.

Systém komunikačních prostředků a pravidel jejich užívání je třeba tedy chápat velmi široce. Při výstavbě textu se uplatňují nejen pravidla čistě jazyková; vždyť samy normy stylové a žánrové se týkají i složky tematické, často sem zasahují normy sociální (zdvořilostní normy, konvenční formy společenského styku – viz respektování generačních rozdílů, nadřízenosti a podřízenosti v pracovním styku atp.). Při výstavbě jediného komunikátu se mohou uplatňovat i prostředky různých jazykových systémů, resp. různých variant téhož jazyka: často dochází ke střídání segmentů textu využívajících prostředků různých jazykových systémů nebo variant (srov. cizojazyčné citáty v textu, přímou řeč v nářeční podobě aj.).

(3) Prostor, v němž se komunikace uskutečňuje („kanál", prostředí); závislost na prostředí (okolí) komunikačního aktu a vůbec na komunikační situaci se v komunikátech projevuje v různé míře: např. odborné texty se obvykle snaží o maximální nezávislost na situaci, což klade zvýšené nároky na jejich explicitnost a úplnost, kdežto jiné texty jsou na situaci vázány více, některé značně. Prostředí ovlivňuje způsob podání i interpretaci textu: odborný výklad v pracovním prostředí může být implicitnější než výklad o stejném tématu v prostředí jiném apod.

(4) Hmotný materiál (komunikační „médium"), který umožňuje přenos informací v podobě mluveného, psaného, tištěného textu, ev. i reprodukci jinými technickými postupy zaznamenaného textu (především mluveného) apod. – tj. prostředky zvukové a grafické. Pro přenos informace je hmotná manifestace nezbytná; její prostředky jsou předmětem výzkumu věd fonetických, nauky o písmu atd.

(5) Jevy, o nichž se komunikuje, věcné obsahy a jejich souvislosti (cokoli z existující – nebo i jen myšlené – skutečnosti). Skutečnost vstupuje do textu v podobě záměru, látky, tématu sdělení i jeho celkového smyslu, kromě toho sem zasahuje v různých narážkách, konotacích; také při interpretaci je text s realitou neustále propojen a konfrontován. Součástí obsahové stavby komunikátu často jsou nebo se jí mohou stát i samy složky komunikačního aktu, především subjekty komunikantů, ale i kód a sám komunikát, jeho struktura, složky a různé aspekty – v tzv. vyjádřeních metajazykových a metařečových.

(6) Komunikáty (produkt daného komunikačního aktu, ale i texty jiné, obdobné, dříve vzniklé, produkované za stejným účelem atd., známé účastníkům komunikace a jimi uváděné ve vztah ke komunikátu právě realizovanému – srov. roli literární tradice při produkci a recepci uměleckých textů, mezitextovou návaznost u kritik, polemik, parodií aj.).

Rozlišujeme tři základní fáze komunikačního aktu:

(1) genezi, vytváření komunikátu, zahrnující zvláště zakódování informace a materiální (zvukovou nebo grafickou) manifestaci struktury textu (prever-

bální a verbalizační fáze se zvláště ve spontánním mluveném projevu prolínají):

(2) přenos hmotného nositele komunikátu v prostoru, popř. – zpravidla dlouhodobé – uchovávání jeho fixované podoby (grafické nebo zvukové) v čase;

(3) recepci komunikátu a jeho interpretaci, zahrnující hlavně vnímání materiální stránky komunikátu a dekódování informace v něm obsažené.

Komunikační jednání produktora je vždy zaměřeno na dosažení předpokládaného cíle komunikace; pod zorným úhlem tohoto cíle a vzhledem ke konkrétním podmínkám komunikačního aktu, situace, přetváří produktor komunikační úlohu ve vlastní komunikační záměr. Zároveň si nezbytně vytváří aspoň rámcovou koncepci optimální realizace komunikačního záměru, tj. komunikační plán. Ten zahrnuje výběr látky a předběžnou představu jejího rozvržení, tj. i výběr jednotlivých komunikačních postupů, a kromě toho i zřetel k objektivním i subjektivním podmínkám komunikace; ovlivňuje tedy přímo i výběr jazykových, parajazykových, mimojazykových, tematických (tj. věcně obsahových) i jiných prostředků (obrazový materiál apod.). Volbu komunikačního plánu a jeho postupné uskutečňování, zahrnující četné modifikace, doplňování i redukce původní koncepce, lze z hlediska produktora označit jako textovou strategii (mající určitý korelát též v interpretačním procesu příjemce); to souvisí s chápáním textu jako struktury realizující se v čase.

Při interpretaci textu se příjemce snaží pochopit nejen věcně obsahovou stránku komunikátu, ale odhalit i autorův komunikační záměr a jeho postoj k obsahu, což napomáhá k dosažení cíle komunikace; jestliže se autorovi dostatečně nezdaří realizovat v textu vlastní záměr, dochází u příjemce k dezinterpretaci, k poruchám v komunikaci apod. Při výkladu obsahové i výrazové struktury textu je třeba usilovat o komplexnost, tj. zjišťovat, jak byl záměr podavatele realizován a jaké interpretace tato realizace připouští, ev. preferuje.

0.3 TEXTOVÝ VZOREC, OBSAHOVÁ STRUKTURA

Kromě již výše uvedených aktivit volí si autor před započetím verbalizační fáze produkce textu i druh (typ) textu a alespoň jeho minimální začátek (první výpověď). Součástí jazykové kompetence je pravděpodobně jistá soustava konvencionalizovaných schémat, která v sobě shrnují invariantní příznaky jednotlivých textových typů a signalizují např. jejich možné začátky a konce, jejich výstavbu z funkčních textových jednotek určitého typu, možné způsoby spojování těchto částí atd., tedy repertoár toho, co je možno nazývat textovými vzorci. Ty se ovšem svým charakterem podstatně liší od vzorců větných: jsou volnější a variabilnější a míra striktnosti, s jakou je možno je

stanovit, je pro různé druhy textů značně rozdílná. Komunikační záměr aktualizuje ve vědomí autora představu příslušného textového vzorce, o nějž se pak autor při tvorbě i realizaci komunikačního plánu opírá. Takový vzorec má systémový charakter; teprve jeho konkrétní realizace jsou záležitostí řeči.

Pozn.: Při zkoumání výstavby textů je třeba uplatňovat dialektiku konkrétního a abstraktního, jedinečného a obecného: je třeba postupovat od konkrétních, realizovaných komunikátů a zobecňovat směrem k druhům, typům textů, pravidlům jejich výstavby a souborům charakteristických prostředků. Vzhledem k velké rozrůzněnosti v této oblasti nelze počítat s velkým množstvím obecných rysů a zákonitostí – ověřování hypotetických obecných zásad na textech existujících v praxi přináší spíše širokou škálu přechodů mezi jedinečným a obecným, množství rysů a pravidel zvláštních.

Obsahová struktura komunikátu zahrnuje vedle složky tematické (věcně obsahové) i nestejně výraznou složku intencionální (intence autora, snaha dosáhnout zvýšení informovanosti adresáta nebo ho přímo podnítit k praktické činnosti, prochází jako výrazná sémantická entita celým jazykovým projevem) a situační (tj. odraz jednotlivých prvků komunikační situace). Obsahové jednotě odpovídá jednota podání, která se projevuje ve stylu zpracování textu.

0.4 SÉMANTICKÁ STRUKTURA TEXTU, VÝZNAMOVÉ VZTAHY MEZI TEXTOVÝMI JEDNOTKAMI

Vlastní sémantická struktura textu (kterou lze ovšem těžko abstrahovat od složek pragmatických, od informace intencionální a situační), tedy strukturovaný obsah vlastního sdělení, vzniklý zpracováním komplexu reálných faktů ve vědomí autora, je u většiny složitějších komunikátů opět usouvztažněním informací různého druhu. Rozlišují se především informace událostní a neudálostní (tj. okolnosti děje, prostorové a časové situování událostí, popis scény, postav atd.); dále informace sloužící identifikaci jednotlivých participantů („aktantů") v textu a jejich obsazení do jednotlivých sémantických rolí podle míry angažovanosti, aktivního zapojení v události (agens, patiens, prostředek atd.). Další soubor informací (s poměrně nepevným, mobilním zapojením v textu) pak vytváří zpravidla jakési textové pozadí: jde o vyjádření postojů a pocitů autora, autorská hodnocení, vysvětlení, komentáře (i metajazykové), dále někdy i o informace událostního charakteru – o události mimo hlavní dějové pásmo, retrospektivní exkursy, epizodické děje, anticipace důsledků událostí apod. (tyto typy informací se ovšem uplatňují v různé míře v různých druzích textů). Součástí tohoto „textového pozadí" (někdy ovšem značně důležitého pro celkové vyznění, smysl textu) je i většina významů modálních a emociálních.

Dávkování informací všech typů v textu se uskutečňuje prostřednictvím

základních textových jednotek. Jde o části textu zakončené tečkou, ev. jiným ekvivalentním grafickým (resp. zvukovým) koncovým signálem. Tyto jednotky jsou vytvářeny různými syntaktickými konstrukcemi (viz o tom v odd. 1.); v převážné většině případů jde o konstrukce větné. Jednotlivé propoziční obsahy jsou vždy – aspoň v určitých úsecích textu – propojeny týmiž participanty (byť i v různých sémantických rolích). Jejich identifikaci vznikají identifikační („izotopní" či „anaforické") řetězce, které procházejí textem, propojují jednotlivé výpovědi. Ukončení nebo přerušení identifikačních řetězců (nebo i výrazné změny distribuce sémantických rolí mezi participanty) má nemalý vliv na členění textu, souvisí často se švy větších textových jednotek; naproti tomu místa, kde se protíná několik identifikačních řetězců, jsou obvykle mimořádně informačně zatížena, jde o centra informačních dávek.

Strukturu celistvého textu vytváří složitá síť vztahů mezi textovými jednotkami různého rozsahu, základními i vyššími, i vztahů jednotlivých menších jednotek k textovému celku. Obvykle jsou určitým typem významového vztahu spojeny jednotky sousední, následující v jazykovém projevu za sebou; kromě vztahů kontaktních se na struktuře komunikátu podílejí i vztahy distantní; takto spojené jednotky jsou někdy od sebe v textu i značně vzdálené. Tyto vztahy, jež jsou rovněž (jako je tomu mezi propozičními participanty predikačních struktur a jejich denotáty) jazykově zpracovaným odrazem vztahů mezi jevy skutečnosti, vytvářejí relační složku textové informace. Bývají chápány jako operátory v rovině propozičních obsahů. Často jsou i složitě hierarchizovány. Vztahy mezi textovými jednotkami bývají v textu explicitně vyjadřovány – ovlivňují např. výběr prostředků pronominalizace, zájmenného odkazování (podle typu významového vztahu identifikace nebo alterace) i kohezе lexikální (uplatnění synonym, antonym, hyperonym, hyponym nebo ko-hyponym atd. k určité lexikální jednotce), uplatnění spojek a jiných spojovacích výrazů (viz o tom v 2.3). Nezřídka však jsou tyto relace obsaženy v textu pouze implicitně.

Tvoří tedy jádro informační, významové struktury textu soubor predikátových struktur s participanty majícími určité sémantické role, spojených navzájem významovými vztahy reprezentovanými souborem konektorů; tyto relace se rovněž (spolu se vztahy mezi tematickými a rematickými složkami v textu) podílejí na hierarchizaci textové informace. (Celkový obsah textu ovšem nelze redukovat na souhrn propozičních obsahů, resp. sémantických struktur jednotlivých elementárních textových jednotek; jde o složitý komplex značně odlišných, vzájemně se doplňujících informačních souborů.)

Některé typy relací mezi textovými jednotkami se uplatňují už ve struktuře souvětí jako vztahy mezi jednotlivými větami. Jde např. o kopulativní vztah dvou či několika textových jednotek, o poměr adverzativní (kontrast, konfrontace, srovnání), o významovou gradaci, o kladení alternativních možností vedle sebe (v různé míře se vzájemně vylučujících) nebo o připojení vysvětlující-

ho dodatku k předchozí textové jednotce. Časté jsou bohatě diferencované vztahy kauzální – textová jednotka může uvádět příčinu, důvod, důsledek, účel, podmínku atd. Ze skutečnosti se promítají do textu i časové vztahy mezi událostmi: především jejich situování v čase vzhledem k momentu promluvy, ale také vzájemná současnost, resp. nesoučasnost (tj. předčasnost nebo následnost) dějů; síť časových relací, vyjadřovaná gramatickými i lexikálními prostředky, bývá v textu velmi výrazná a vytváří v něm svébytnou temporální strukturu. Obvykle méně výrazná je síť vztahů prostorových: i situování událostí a objektů v prostoru a jejich lokalizace vzhledem k prostorovému orientátoru se však často na celkové sémantické struktuře komunikátu podílí.

Další typy vztahů se uplatňují především mezi většími textovými jednotkami a zasahují do oblasti nazývané tradičně kompozice textu. Textová jednotka (nebo větší počet jednotek) přináší ve vztahu k obsahu jednotky předchozí např. exemplifikaci nebo ilustraci (mnohdy enumerativně formulovanou), korekturu nebo rektifikaci, analogii, přirovnání, specifikaci, definici, zobecnění, explikaci, argumentaci (často s použitím důkazů), interpretaci faktu apod. Jednotka vztažená k řadě předchozích jednotek, ev. k celému textu může obsahovat vyvození výsledků, závěr textu, shrnutí. Patří sem i vztahy mezi tvrzením a jeho negací, tezí a její antitezí; za speciální vztah, nabývající ovšem nejrůznějších podob, lze považovat i poměr mezi otázkou a odpovědí. Spíše mezi lexikálními jednotkami v izotopních řetězcích se uplatňují vztahy jako část – celek, rod – druh, prostředek – cíl aj.

0.5 OBSAH, TÉMA, INFORMAČNÍ JÁDRO, SMYSL TEXTU

Informační náplň textu nazýváme jeho obsahem. Odraz skutečnosti ve vědomí zpracovaný prostřednictvím řady kognitivních operací představuje složitý soubor údajů nejrůznějšího druhu: vedle věcně předmětného obsahu (jádra informační náplně), realizovaného prostředky lexikální a gramatické výstavby, dále významů emocionálních, estetických aj. nelze opomíjet ani složky konotační a podtexty, související obyčejně se vzájemným vztahem komunikátů a projevující se někdy např. aluzemi. Informačně nejzávažnější složka obsahu textu bývá nazývána informačním jádrem (lze k němu dospět analýzou textu, zaměřenou na získání základní konstelace participantů – vytipováním „klíčových slov" nejčastěji se opakujících v izotopních řetězcích – a abstraktní struktury konektorů).

Téma má charakter dynamický. Téma je to, co je položeno do popředí, do centra pole uvažování a sdělování a co je zároveň podkladem zpracování v promluvě; je osou utváření obsahové výstavby textu. Nechápe se zde jako celý okruh jevů, které mají být „podány", „zobrazeny", „představeny" v textu (tedy jako látka, zvaná často „tematika"), ani jako vrchol obsahové hierarchie,

obsahový extrakt komunikátu. Směrnicí pro výběr tématu u produktora (obyčejně z určitého tematického souboru) je jeho záměr. Perspektivní funkce tématu se projevuje vyzdvižením určitých významových komplexů, odstupňováním složek. S postupným rozvíjením textu, utvářením obsahové výstavby komunikátu v čase po stránce významové i výrazové se ovšem tato perspektiva neustále pozměňuje. Ve své druhé funkci, prospektivní, se téma v textu uplatňuje jako prostředek komunikační strategie autora (ale i příjemce), jako východisko produkce i recepce textu, které je v procesu významové výstavby rozvíjeno, specifikováno, ale i modifikováno, posouváno, někdy i opuštěno a vystřídáno jiným.

Téma je jedním z hlavních integračních faktorů, zajišťujících jednotu a celistvost komunikátu. Ani u konverzačních dialogů a jiných projevů převahou kontaktových nelze mluvit o textech bez tématu – témata se zde střídají, snadno se přechází od jednoho k druhému. Naproti tomu stejné téma může být východiskem většího počtu textů; mezi nimi je vztah parafráze. Počáteční téma ve společenské konverzaci aspoň rámcově předurčuje významový okruh, v němž se bude konverzace po jistou dobu pohybovat. Vytčení tématu na začátku odborné stati je obvykle závazným vymezením jádra obsahové náplně následujícího textu; nejčastěji tu bývá jako téma formulován otevřený problém, řešení přináší až vlastní výklad.

Téma se v textu vyvíjí: štěpí se na dílčí témata rozsáhlejších textových jednotek, postupně pak často až na východiskové (tematické) složky některých jednotek elementárních (viz 2.1).

Vzhledem k postupné realizaci obsahu komunikátu technikou dávkování informace musí text obsahovat sjednocující prvky, které by příjemci umožnily orientaci v textu a jeho adekvátní interpretaci a usnadnily dekódování textové makrostruktury. Právě k tomuto účelu potřebuje příjemce výchozí tematický komplex; tam, kde téma není explicitně formulováno, příjemce si ho z počátku vnímaného textu sám konstituuje. Téma tedy nestojí mimo text, není možno je ztotožňovat např. s direktivním zadáním komunikační úlohy zvnějšku, které v některých případech předchází vytvoření komunikačního záměru, plánu a tematického východiska u autora. Tematické východisko produkce a recepce textu může být v textu obsaženo v nejrůznějších podobách.

Při tvorbě komunikačního plánu není s volbou tématu zcela totožný výběr vlastního textového začátku. Vedle hierarchizované, vertikální obsahové výstavby je text strukturován horizontálně do jednotlivých částí podle principu začátek–střed–konec; tento princip se uplatňuje v jednotlivých částech rekurzivně. I při elementárním členění textu, který by bylo možno dělit pouze na dvě části – začátek a konec – musí autor nutně o určitém sledu částí rozhodnout. Při bohatším členění textu, řízeném složitější komunikační strategií, bývá volba začátku komplikovanější.

U většiny textů se na začátku objevuje právě formulace tématu, resp. na-

značení tematického komplexu. (Někdy ovšem téma vyplývá ze situace, je dáno společnou zkušeností autora a adresáta.) Titul, název textu mívá výraznou prospektivní funkci; často však obsahuje spíše informační jádro, maximálně koncentrovaný extrakt obsahu textu, avšak celkovou strukturu textu, relevanci jeho částí nereflektuje. Dynamiku rozvoje tématu může spíše postihnout – v některých typech rozsáhlejších textů – kombinace titulu s podtitulky (mezititulky). Např. v odborném výkladu bývají jeho téma a cíl na začátku stanoveny téměř vždy; i při určitém situačním zarámování se obvykle objevuje už v první výpovědi. Také v textu narativním většinou na začátku neschází (i když mu někdy předchází např. oslovení adresáta, apel na publikum, tj. jakýsi „začátek začátku"; začátek textu může být sám mnohostupňový, jeho součástmi – umístěnými mezi titul a první výpověď – jsou i motto, dedikace, ev. prolog aj.; srov. „začátek" Babičky B. Němcové).

Vzhledem k tématu můžeme v zásadě jako hlavní typy rozlišovat jednak začátek „ab ovo", tj. naznačení tématu, jeho zařazení do širších souvislostí, jednak začátek „in medias res" (zde se ovšem složky obvykle „počátkové", tj. hlavně naznačení tématu, stejně musí v té či oné podobě objevit později).

Vedle obsahu, tématu a informačního jádra textu je třeba u složitějších textů – při důsledném pojetí textu jako součásti komunikačního aktu – počítat i s kategorií smyslu textu. Především do něj ukládá autor svůj komunikační záměr; ten je však vázán už na předtextovou fázi tvorby komunikačního plánu, kdežto smysl lze interpretovat jedině z textu. Obsah jednotlivých komponentů se totiž v textu modifikuje v závislosti na výstavbě celku; teprve tyto modifikované významy se pak podílejí na vytváření výsledného smyslu komunikátu. Smysl je tedy bezprostředně vázán na aktivitu účastníků komunikace, na realizaci záměru u autora i na interpretaci u příjemce. Smysl je z obsahové struktury textu směrodatný, určující pro příjemce, který ho chápe jako jakési „poslání" textu; u smyslu jde vždy o koncept konkrétní a relativní (jeden smysl může vkládat do svého projevu jeho autor, jiný smysl v něm může nacházet v závislosti na různých podmínkách projevu a jeho interpretace i osobních zkušenostech jeden příjemce, jiný opět nějaký další příjemce atd.). Většinou se ovšem smysl vložený do textu autorem a interpretovaný z něho příjemci aproximativně blíží. Tematický komplex (ústřední téma i dílčí témata textových jednotek) i další složky obsahové výstavby komunikátu jeví se nakonec jen jako prostředky utváření výsledného smyslu textu.

0.6 TEXTOVÁ ROVINA

V hierarchii rovin jazyka lze uvažovat i o rovině textové, tj. rovině komplexních útvarů, v nichž se realizuje verbální komunikace (stojící nejvýše, nad rovinou fonémů a grafémů, tj. elementárních prostředků, které jsou stavebními

prvky jednotek významových, nad rovinou morfematickou, rovinou slovní a rovinou větnou). K postulování zvláštní roviny textu „in abstracto" vede především funkční komplexnost textových útvarů (nejde o pouhý součet vět, o pouhý kvantitativní rozdíl proti jednotkám roviny větné), dále pak předpoklad uplatnění určitého souboru textových vzorců a specifických pravidel při produkci a recepci textů – i když je samozřejmě nutno počítat s nepoměrně rozdílnějším souborem vzorců a pravidel a s možností realizace nepoměrně většího počtu výsledných útvarů, než je tomu na rovinách nižších. Proti vydělování samostatné textové roviny nemluví ani možnost fungování jediné věty, resp. nevětné syntaktické konstrukce, jako nezávislého komunikačního útvaru: jednak se s obdobnými jevy setkáváme i na přechodu mezi nižšími rovinami (jediné slovo, tvar slova ve funkci výpovědi), jednak se právě v těchto případech zvyšuje podíl situačních a intencionálních faktorů na konstituování smyslu komunikátu; bez těchto charakteristických příznaků by izolovaná výpověď jako text fungovat nemohla. Textová rovina je skutečně rovinou hierarchicky nejvyšší – texty, komunikáty už nelze chápat jako prostředky konstituování jednotek nějaké roviny ještě vyšší. Při spojení textů do sborníků, časopisů, zpravodajských bloků v masově sdělovacích prostředcích apod. jde už pouze o kvantitativní nárůst, o vznik sestav samostatných textů.

0.7 KOHERENCE A KOHEZE TEXTU

Text jakožto specifický útvar se vyznačuje řadou charakteristických vlastností. S jeho jednotou, uceleností, celistvostí (na to, že nejde jen o sumu elementárních jednotek, ukazuje i složitá, víceúrovňová obsahová struktura) souvisí jeho komunikační úplnost a uzavřenost: celý svůj komunikační záměr, všechny informace, které má autor v úmyslu sdělit, uskutečňuje v rámci textu. Na úplnosti textu se ovšem často podílejí i faktory situační – tam, kde text obsahuje i deiktické prvky, tj. exoforické odkazování k mimotextové skutečnosti; identifikace takto označovaných věcných entit musí být možná na základě bezprostředního vnímání nebo společných znalostí účastníků komunikace. Uzavřenost a úplnost textu, splnění komunikační úlohy, naplnění autorova záměru bývá naproti tomu signalizováno speciálními znaky (pozdravy, osloveními a jinými prvky kontaktovými; s konvencionalizovanými úvodními formulemi i shrnujícími závěry korespondují signály grafické a intonační). V okrajových případech, kdy se stává samostatným komunikátem jediný větný, resp. nevětný útvar, musí být podíl komunikačních faktorů natolik silný, aby i tomuto typu minimálního textu dodaly úplnosti, uzavřenosti, ohraničenosti.

Na jednotě a celistvosti textu se nemálo podílí jeho kompoziční uspořádání, organizace jeho jednotlivých složek, odpovídající příslušnému typu textu. Vedle toho však souvislost, kontinuitu textu, propojení jednotlivých textových

jednotek zajišťuje jedna z nejvýraznějších konstitutivních vlastností textu – jeho koherence. (Někdy se odlišuje koherence jako významová spojitost od koheze, tj. projevů koherence ve výrazové rovině, její „povrchové" manifestace. Většinou se však užívá obou označení promiskue.) Koherence je důležitým aspektem obsahové struktury textu a projevem jeho věcné, myšlenkové i komunikační integrity. Bývá definována jako vztah dvou (nebo více) významových složek textu: jeden významový prvek předpokládá jiný, jeho interpretace je na něm závislá. Touto významovou souvislostí vznikají v textu dvojice, ale i celé „izotopní" řetězce významových jednotek. Pro autora bývá někdy obtížné sdělit zvolenou myšlenkovou strukturu příjemci tak, aby byl výsledkem příjemcovy interpretace rovněž souvislý, logicky strukturovaný věcný obsah. Na druhé straně však příjemce už na počátku komunikace začleňuje do svého plánu recepce očekávání, že komunikát bude koherentní. Proto u textů, jejichž koherence není zcela zjevná, snaží se příjemce chybějící články doplnit (např. i s využitím informací „mezi řádky", různých možných konotací, metaforických interpretací atp.). Rekurence významových rysů předpokládá určitou vrstvu redundantních prvků v textu; určitá redundance je však právě pro zajištění spojitosti textu a správného porozumění ze strany adresáta nezbytná.

Významová koherence se projevuje na rovině morfologicko-syntaktické a lexikální prostřednictvím mechanismů, jež byly už uvedeny výše jako typické jevy textové roviny, tj. pronominalizace, lexikální koheze (vztahy výrazů synonymních, antonymních, hyponym a hyperonym, kohyponym) a formální kongruence ve službách koreference (identifikace a diferenciace denotátů), dále spojková koheze, temporální souvztažnosti, posloupnosti tematických, popř. i rematických komponentů textových jednotek, ev. elipsa atp. Existují ovšem i koherentní a dobře srozumitelné texty, v nichž významová spojitost není explicitně manifestována – je to možné opět díky faktorům komunikačním, společným znalostem a zkušenostem partnerů; naproti tomu je možný i text „pseudokoherentní", jen zdánlivě spojitý, ve kterém příslušné koherenční mechanismy fungují, nejsou však podloženy skutečnou myšlenkovou uceleností a spojitostí (ale v autentických jazykových projevech se s nimi zpravidla nesetkáme – s výjimkou absurdních dramat a podobných projevů literárních).

Fungování koherenčních mechanismů můžeme sledovat mezi významovými jednotkami různé komplexnosti: nejde zdaleka jen o významy jednotlivých pojmenovacích jednotek, nýbrž i o celé obsahy propoziční, někdy dokonce i o obsahy celých rozsáhlých textových pasáží.

Hlavní podíl na koherenci většiny textů má tedy vlastní koherence obsahová; např. kauzálně spjaté události následují v čase za sebou a vyúsťují v syntetický závěr, postupy popsané v textu jsou spojeny stejným účelem apod. Textovou koherenci někdy doplňuje, popř. do určité míry i nahrazuje (hlavně u mluvených projevů) koherence situační, opřená o jednotu času, místa, sub-

jektů komunikátů, jazykového kódu a média komunikace. Kromě toho se významová sounáležitost částí textu někdy utvrzuje též prostředky fónickými (rým a metrum v poezii), ale i např. paralelismem syntaktických konstrukcí; signály této tzv. ikonické koherence však samy k zajištění spojitosti textu nestačí.

0.8 ČLENĚNÍ TEXTU

Struktura komunikátu je mnohovrstevná, k jeho členění dochází v různých rovinách; některé z těchto způsobů členění, uplatňované v rozsáhlých psaných textech a podmíněné osobitým kompozičním záměrem autora, zůstávají při tom do značné míry mimo oblast zájmu a kompetence lingvistiky. Diferenciaci vlastního autorského textu a reprodukovaných promluv reprezentuje tzv. promluvové členění. Vycházíme-li z pojetí textu–komunikátu jako výtvoru jednoho autorského subjektu, projevuje se relevance vnitřního promluvového členění v případech tzv. zapuštěných promluv (citátů). Také v komplexních textech, např. v dialozích, vystupuje promluvové členění jako zvláště důležitá rovina. Základními segmenty takového dialogického komplexu jsou repliky jednotlivých účastníků.

V plánu obsahové strukturace textu lze (i když obvykle nikoli jednoznačně) dále diferencovat mezi dvěma typy obsahového členění. Jde jednak o členění lineární, dané jednotlivými fázemi procesu obsahové výstavby textu. Nejnápadnější je členění na začátek–střed–konec, které se týká jednak celku textu, jednak rekurzívně různých jeho segmentů. Má tedy svůj začátek, střed a konec kniha, kapitola, odstavec i jednotlivá výpověď, věta (viz neshody lineárního a aktuálního členění a možnost bezpříznakového a příznakového umístění intonačního centra na konec nebo začátek výpovědi, dále gramatickou a tematickou relevanci začátku věty, relevanci koncového rýmu ve verši apod.). Vymezení začátku a konce textu souvisí ovšem s konstituováním smyslu textového celku. Vzhledem k němu vydělujeme někdy začátek rozsáhlejší (expozicí), někdy začátek o jedné větě, jindy začátek nulový (zdánlivě na nic nenavazuje, obsahuje pouze nové informace). Autorovými návraty k začátku se v textu konstituují i začátky sekundární. Vedle začátku a konce je v hierarchii obsahových úseků vyčlenitelná ještě informačně kulminační fáze; ta se ovšem může krýt s koncem, ev. i se začátkem textu (prozrazení řešení na začátku apod.; relevance střední fáze se pak přesouvá jinam).

Napříč této horizontální obsahové strukturaci fázové je členění nelineární, vertikální (založené na obsahové hierarchii, tj. na nadřazenosti a podřazenosti částí textu); hierarchie výsledného obsahového členění vzniká tedy pravděpodobně z kompromisu mezi fázovou strukturou textu a nadřazenou obsahovou relevancí jednotlivých komponentů. Komunikační plán se realizuje jednotlivými komunikačními postupy (jako jsou sdělování, tvrzení, popisová-

ní, vyprávění, argumentace, . . .), které vedou k vytváření v různé míře kompaktních obsahově strategických textových jednotek. Tyto jednotky jsou dány celkovou obsahovou výstavbou projevu (dózováním a uspořádáním jeho informační náplně podle komunikačního plánu) a vedle jednotek kompaktních se mohou realizovat i jednotky kombinované, diskontinuitní (do nichž jsou vkládány, zapouštěny jiné). Samostatnou jednotku v textu tvoří digrese, vybočení z časového sledu událostí nebo z logické posloupnosti výkladu; méně jasné je postavení korektury, rektifikace. V lineárních textech se motivy, prvky z obsahové roviny, často vracejí, aniž ztrácejí svou samostatnost.

Obsahově funkční textové jednotky mohou být determinovány nejrůznějšími složkami komunikačního záměru a plánu produktora. Často tematická diferenciace textových jednotek úzce souvisí s aktuálním členěním, s rozvíjením tematických posloupností v jednotlivých částech textu (společná hypertémata atd.), popř. i s typy a vztahy rémat. Rozlišování různých „rematických dominant" textových segmentů zřejmě souvisí s převládajícími v nich typy vět podle sémantických typů predikátů (stavových, procesuálních, událostních). Zejména ve výkladových (a úvahových) textech je pak důležitým dělítkem zprostředkování logických myšlenkových postupů a vztahů mezi obsahovými komponenty (dedukce – indukce, analýza – syntéza, generalizace, definice, klasifikace atd.).

Dalším faktorem, který může konstituování textových jednotek ovlivňovat, jsou i nové fáze a posuny v časové posloupnosti události. U skutečných událostí, o nichž se v textu komunikuje, jde přitom o zprostředkování času externího; od něho je třeba odlišit čas interní, textový, který je právě dán postupnou realizací komunikačního plánu a jednotlivých myšlenkových postupů a bývá nezřídka explikován metatextovými orientátory typu „dotkli jsme se toho už dříve", „teď přejdeme k dalšímu bodu", „vrátíme se k tomu později" (viz v 2.3). Podobnou – i když asi méně výraznou – roli v organizaci textu hraje i jeho prostorová orientace: jde jednak o přesuny ve skutečném, textem odráženém prostoru, viděné z perspektivy mluvčího, jednak o prostor textový, daný grafickým uspořádáním textu apod.

Hranicemi mezi textovými jednotkami mohou být rovněž změny v perspektivě podání. Zde máme na mysli rozdíly v míře subjektivity podání, resp. snahy o jeho objektivitu, dále předěly mezi pásmem vypravěče a pásmem postav a s tím většinou souvisící diferenciaci pasáží monologických a dialogických, dále změny rolí participantů v textu (participant v pozici subjektu s rolí aktivní se v jiné části stává objektem s rolí pasívní), rozdíly v určitosti komunikačního zaměření textu (zaměření nespecifikované, specifikované k určitému adresátu, k hypotetickému publiku ap.), profilaci textu na popředí a pozadí a další rozdíly jednotlivých informačních plánů. Často tvoří samostatné jednotky v textu i pasáže metatextové (zaměřené na sám charakter textu, užité prostředky, průběh komunikace atp.) nebo kontaktové.

Některé široce využívané sémantické vztahy jako kontrast, gradace, srovnání aj. jsou většinou v komunikačním plánu podřízeny výše uvedeným komunikačním a myšlenkovým postupům (uplatnění gradace při argumentaci, srovnání při klasifikaci apod.). Na podkladě těchto vztahů se obvykle v rámci komplexnějších textových jednotek konstituují jednotky dílčí, hierarchicky nižší.

Členění promluvové a obsahové bývá v textu signalizováno segmentací zvukovou, resp. grafickou. Mezi zvukovým členěním projevu mluveného a grafickým členěním projevu písemného je jen částečný paralelismus. Obojí členění plní především funkci delimitační – v případech, kdy syntaktické členění není jednoznačné a z hlediska obsahového se složky prostupují, zčásti překrývají apod., bývá členění fónické, resp. grafické jediným delimitačním prostředkem.

Pokud jde o grafické segmenty textu, je možno rozlišovat písmeno (resp. grafém), grafické slovo, dále interpunkční úsek nekoncový, koncový (ukončený tečkovým signálem, tj. tečkou, vykřičníkem, otazníkem, ev. pomlčkou, třemi tečkami) a polokoncový (ukončený středníkem nebo dvojtečkou, s výjimkou dvojtečky ve výčtu, popř. v periodě). Tuto možnost má grafická segmentace proti zvukovému členění navíc, vytváří zde určitou nadstavbu nad syntaxí.

Vyšší graficky vyznačenou jednotkou textu je odstavec (grafická segmentace zde je samozřejmě motivována členěním promluvovým nebo obsahovým). Tento grafický útvar psaného projevu (začínající na novém řádku s odsazením) je většinou i výrazným celkem obsahovým; často však zahrnuje několik obsahových jednotek, spojených ve vyšší textovou jednotku na základě některého typu významového (či přesněji kompozičního) vztahu. (Podobně je tomu i u ještě vyšších graficky vyznačených textových celků, jako jsou oddíl, kapitola, část, popř. díl knihy.) Odstavec (i kapitola atd.) se vyznačuje v textu určitou obsahovou samostatností a vnitřní soudržností, a zároveň je organicky zapojen do vyššího textového celku.

Důležitou roli při tomto strukturování textu hrají jistě i zde tematické posloupnosti: základní téma (hypertéma) odstavce je podřízeno hypertématu vyššího textového úseku a samo se v odstavci buď vyvíjí (vnitřní logikou v další téma), nebo rozvíjí (postupně se dostávají do popředí jeho různé stránky a aspekty, někdy se též rozpadá v několik témat vedlejších; po případné odbočce se obvykle základní téma odstavce opět vrací). Hranice odstavců (ale často i obsahových jednotek nevázaných na delimitaci odstavců) jsou přitom často totožné s hranicemi (nebo s dočasným přerušením) izotopních řetězců.

Při sledování vnitřní struktury odstavce je třeba věnovat pozornost hlavně jeho začátku a konci. Zvláštní pozici zde zaujímá počátek prvního odstavce textu, resp. většího textového úseku (nenavazuje na žádnou již konstituovanou textovou souvislost, nejvýše na titul; mívá obecnější charakter a často speciální strukturu, nejde-li vůbec o ustálenou formuli – viz též 0.5), a konec

posledního odstavce textu (může obsahovat závěr, shrnutí, ale někdy jde i o prostý konec, přirozené vyčerpání tématu a naplnění komunikačního záměru). Proti tomu počátky a konce odstavců uvnitř textu jsou velmi exponovanými místy udržování, resp. konstituování textové souvislosti: počátek obsahuje většinou buď nové téma celého odstavce (hypertéma), nebo navazuje na téma odstavce předchozího (aspoň implicitní tematická návaznost je zde nutná), konec často obsahuje přechod k následujícímu odstavci, naznačení jeho tématu. Nezřídka na sebe navazují, logicky souvisí i začátky jednotlivých odstavců (jsou součástmi tematického komplexu).

Vztah mezi obsahovým členěním textu (zvláště vertikálním) a členěním na odstavce, resp. vyšší grafické celky je neobyčejně složitý a u různých druhů textů odlišný. Obsahuje-li odstavec několik funkčně strategických nebo tematických jednotek, nebývají jejich předěly vždy graficky vyznačeny (pokud ano, obyčejně pomlčkou). Hranice těchto jednotek (nebo i hranice mezi odstavci) se často kryjí i s hranicemi mezi autorským pásmem a přímou (ev. nevlastní přímou, polopřímou) řečí. Podle způsobů oddělení a zároveň vzájemného navázání odstavců lze rozlišit měkké, ostré a prudké přechody mezi odstavci; explicitně bývá návaznost odstavců a souvislost mezi jejich tématy na přechodech vyjádřena spojovacími větami převážně metatextového nebo hodnotícího charakteru, řečnickými otázkami, výzvami k adresátům apod. Délka odstavce závisí na typu textu, typu odstavce, vzájemném vztahu odstavců a – hlavně v uměleckých textech – na individuálním autorském záměru a stylu.

Grafické prostředky rovněž odlišují vlastní text od pretextu nebo posttextu, vlastní text od případné sekundární textové roviny (v odborném textu je to poznámkový aparát), text hlavní od vedlejšího (tištěného petitem). Pretext může kromě jména autora, názvu textu, podtitulu, dedikace, motta, určení adresáta (viz vícestupňový začátek v 0.5) obsahovat i autorský úvod nebo předmluvu od jiného autora, v časopise též nadpis označující komunikátový blok (rubriku) časopisu (Kronika, Drobnosti, Posudky a zprávy ap.). Posttext může zase zahrnout autorský dovětek, doslov jiného autora, ediční poznámku, resumé, přílohy, rejstříky, pomocný aparát atp. Grafická segmentace není dobře proveditelná u ne čistě lineárních typů textu, pracujících i s neverbálními prostředky a využívajících plochy – např. u plakátu.

Posledním, nejméně výrazným aspektem členění textu je technické členění, které je nepoměrně zřetelnější v textech psaných (a samozřejmě tištěných). Projevuje se dělením textu na řádky, stránky, ev. až jednotlivé svazky. Někdy se tato čistě technicky podmíněná segmentace ovšem může stát relevantní i po stránce obsahové i výrazové (např. u poměru řádek a veršů v poezii). V mluveném textu je „technické" členění daleko méně výrazné; proti členění do řádek atd. v psaném textu je často obsahově zatížené (pak už patří mezi projevy členění zvukového – promluvové úseky, pauzy na hranicích textových jednotek), nikoli však vždy (situační pauzy, např. čekání, až se publikum utiší).

0.9 DRUHY TEXTŮ

0.9.0 V dorozumívací praxi se v souvislosti s bohatě diferencovanými cíli a podmínkami komunikace vypracovala široká paleta nejrůznějších druhů textů. Rozdíly se týkají zvláště textové a syntaktické výstavby. V některých textech je větná stavba silně rozvinuta, objevují se rozsáhlá a složitá souvětí s bohatě odstíněnými vztahy podřízenosti složek, a také větné celky tvořící vyšší textové útvary jsou různými způsoby propojeny. Tak tomu bývá např. v náročnějších výkladových textech odborných, ale také v uměleckých dílech některých autorů. Jinde se naopak užívá zpravidla jen krátkých, nepříliš rozvitých vět, někdy i s uvolněnou stavbou, a pouze jednoduchých souvětí, jako např. v běžném vypravování nebo v rozhovoru o denních záležitostech. Kromě toho se mluvené projevy často vyznačují slabší spojitostí, způsobenou přerušováním projevu z různých příčin (např. u sportovních reportáží). V jiných textech je větná stavba omezena záměrně, s cílem dosáhnout maximální stručnosti sdělení (telegramy, inzeráty, povely aj.). Konečně výstavba dalších typů textů je založena na jiném principu než na postupném rozvíjení obsahu ve větných formulacích: tak je tomu u heslovitých, bodových náčrtků a zápisků, u rejstříků a slovníkových příruček, neurčených pro kontinuální čtení, dále v mnohých písemnostech administrativních a hospodářských (v seznamech, dotaznících aj.). Potřeba jednotnosti a přehlednosti vedla v těchto oblastech k rozvoji textů, které vznikají vyplněním formulářů, tedy dosazením konkrétních údajů do předtištěného schématu, doplněním složek proměnných ke složkám stálým (zpravidla pomocí jmenných výrazů).

Z řady možných hledisek vybíráme zde pro přehled druhů textů několik nejdůležitějších kritérií (vedle textů patřících k centru jednotlivých typů je ovšem nutno vždy počítat s případy okrajovými, přechodnými a smíšenými, s méně výrazným nebo fakultativním zastoupením jednotlivých rysů). Texty lze lišit:

1. podle povahy prostředků, jichž se k výstavbě textu užívá,
2. podle podmínek komunikačního aktu a podle vázanosti na situaci anebo kontext (tj. na jiné texty),
3. podle funkčního stylu a podle způsobu podání obsahu (podle užitého slohového postupu),
4. podle složenosti textového útvaru.

0.9.1 Žádný text se nerealizuje výhradně pomocí prostředků jazykového systému. V naprosté většině mluvených komunikátů jsou účastny i zvukové prostředky parajazykové a vizuálně vnímané prostředky mimiky a gestikulace, v psaných se zase využívá různých typů, způsobů psaní (tisku), rozmístění

v ploše a různých grafických prostředků, které přesahují rámec prostředků jazykových (např. značek, grafů, tabulek, ilustrací, fotokopií atp.).

0.9.1.1 Podle podílu složky verbální a neverbální můžeme rozlišovat:

(1) texty „skoro čisté" verbální, realizované výhradně prostředky přirozeného jazyka (v komunikační praxi jsou spíše výjimečné: např. promluvy do telefonu, některé rozhlasové relace a některé jednodušší komunikáty písemné);

(2) texty smíšené, verbálně-neverbální: (a) s dominancí složky verbální (většina textů písemných i mluvených); (b) s relativní rovnováhou složky verbální a neverbální (např. písně, operní partitury, obrázkové knihy pro děti s elementárním textem); (c) s dominancí neverbální složky; složka verbální ji pouze doplňuje (např. některé plakáty, reklamy, mapy, grafická schémata s legendami, obrázkové seriály v časopisech aj.);

(3) komunikáty neverbální, např. plakáty a reklamy bez verbálního textu; ty zde nechávám stranou.

0.9.1.2 Podle materiálu, jímž se realizují, dělí se verbální texty na

(1) zvukové (akustické, mluvené), realizované artikulací zvuků v mluvidlech a vnímané sluchem;

(2) grafické (písemné), psané nebo tištěné, realizované písmem a vnímané zrakem (u slepeckého písma hmatem);

(3) kombinace složky zvukové a grafické (např. výklad učitele s psaním na tabuli nebo přednes referátu, jehož písemnou podobu posluchači zároveň čtou).

Pro zvukové texty je charakteristický bezprostřední kontakt partnerů, u textů grafických naopak tento kontakt zpravidla nebývá; v obou případech však existuje řada výjimek (zvukové projevy v rozhlase, televizi; psaní učitele při vyučování na tabuli aj.).

Mluvené texty jsou jednorozměrné, probíhají v čase a jsou proto méně přehledné než texty písemné, dvojrozměrné, mající charakter prostorově-časový. Jednotky písemného textu bývají navzájem zřetelně odděleny, tempo vnímání textu není vázáno na tempo jeho vytváření a recipient může tempo volit podle potřeby. Možnost zvukového záznamu mluvených projevů vyrovnala do jisté míry dřívější přednost (relativní) trvalosti, uchovatelnosti textu písemného; mluvený projev však nemůže dosáhnout přehlednosti projevu písemného a přizpůsobitelnosti jeho vnímání potřebám příjemcovým.

Písemný text umožňuje složitější stavbu – zejména syntaktickou: jednotlivé větné celky mohou být vícestupňově hierarchizovány (v některých typech složitého souvětí dosahuje hierarchie syntaktické dominace až sedmi stupňů).

Asyntakticky přičleněné konstrukce – často i dvojího stupně – nejsou na závadu přehlednosti textu (zatímco v běžných mluvených projevech, kde se nezřídka objevují řady vložených vět, dodatků a odboček, ztrácí obvykle text na přehlednosti). V písemném textu bývají také těsněji spjaty jednotlivé větné celky mezi sebou.

Specifické výhody mluvených textů jsou jiného druhu. Zvuková realizace textu odráží daleko více z individuálních dispozic mluvčího; proto jeden a týž grafický text umožňuje mnoho odlišných zvukových realizací. Proti textům písemným je syntax textů mluvených v průměru nutně jednodušší. (Vlastnosti zvukových textů jsou zase do značné míry dále diferencovány podle toho, zda jde o text jednoduchý (monologický), o některý typ textu komplexního (viz dále v 0.9.4) nebo o jeho část.)

Jednotlivé vlastnosti, typické pro obě hlavní skupiny projevů, se zčásti dají vykompenzovat: tak se v písemných textech někdy simulují rysy příznačné pro texty mluvené. K interferenci vlastností obou typů textů dochází např. při zvukové reprodukci grafického textu.

0.9.1.3 Podle počtu a typů jazykových kódů užitých při realizaci komunikátu můžeme rozlišovat

(1) texty realizované pomocí prostředků jednoho (národního) jazyka (jde o většinu textů),

(2) texty (v některých komunikačních sférách poměrně frekventované), v nichž se kombinují prostředky dvou nebo více (národních) jazyků.

Principiálně totiž výstavba textu není nijak nutně vázána na jediný jazyk. Příkladem takové kombinace je odborný referát na konferenci, jehož části jsou prosloveny v různých jazycích; nebo článek v časopise s cizojazyčným resumé, odborný článek s citacemi v původních jazycích, promluva k cizinci v běžné denní dorozumívací praxi kombinovaná z prostředků dvou nebo více jazyků. (K těmto typům textů dále nepřihlížíme.)

Chápeme-li jako specifické útvary jazyka i teritoriální, sociální nebo funkční variety jednoho národního jazyka, jsou kombinované texty velmi časté, především v oblasti umělecké literatury (zvláště prózy).

Části textu představující tzv. autorskou řeč bývají v jazyce spisovném, naproti tomu řeči postav (a ev. i některé meziformy, jako řeč polopřímá) využívají útvaru, jímž se skutečně mluví v prostředí, které postava reprezentuje. (Tato skupina textů je tedy na přechodu mezi (1) a (2).)

0.9.2 Při klasifikaci textů je nutno uplatňovat i rysy „externí", příznaky komunikační situace a kontextu, neboť do značné míry určují výstavbu textu. Typologie textů tedy předpokládá nejprve propracování typologie komunikačních situací a jejich složek. Jeden soubor takových kritérií souvisí např. se

subjektem autora, s jeho motivací ke komunikaci, komunikační úlohou, záměrem a plánem (aktualizujícím příslušný textový vzorec). Další soubor se týká příjemce a jeho vztahu k autorovi (stupně jejich vzájemného poznání, předpokladů o partnerovi, míry informovanosti o předmětu, připravenosti na komunikaci atp.).

0.9.2.1 Podle stupně připravenosti rozlišujeme:

(1) texty, které se realizují jako bezprostřední reakce na podnět (týká se nejčastěji jen textů mluvených),

(2) texty, které jsou výsledkem delší přípravy a propracovávání.

Tento rozdíl mezi texty nepřipravenými (pronášenými spatra, často – ne ovšem vždy – reflektujícími spontánní reakce produktora na určitý impuls) a texty připravenými má pro výstavbu textu, a to i pro větnou syntax značný dosah. Syntax bezprostředně reagujících, nepřipravených textů je jednodušší a zpravidla méně kondenzovaná, vyznačuje se jistou mírou uvolněnosti a má v ní hojné uplatnění korekce, rektifikace. V jazykové praxi se více uplatňuje syntax projevů nepřipravených: protože však pro tyto texty je typické i větší nebo menší množství prvků nespisovných, vycházíme v gramatice spisovného jazyka ze syntaxe připravených spisovných komunikátů. Rysy syntaxe textů nepřipravených tu představujeme jako příznakové a uvádíme je jen diferenčně.

Samostatně budou vyloženy v odd. 0.10 ty rysy syntaxe nepřipravených textů, které jsou typické pro stavbu dialogu. Dialogické texty reprezentují podstatnou část nepřipravených textových celků; kromě nich sem však patří i běžné vypravování a dále mnoho bezprostředně reagujících textů, při jejichž produkci se však výrazně uplatňuje rutina mluvčího (např. mluvené projevy reportážního charakteru, výklady ve škole aj.).

0.9.2.2 Podle vázanosti na situaci a/nebo kontext (jiné texty) rozlišujeme texty (1) relativně jen málo vázané na situaci (nebo kontext), (2) silně vázané na situaci (nebo kontext). Zcela vyvázán z komunikační situace není vlastně text žádný (pro klasifikaci textů může mít význam i doba a místo projevu), jde však o zřetelně rozdílné stupně této vázanosti. Tento faktor nezřídka i velmi silně ovlivňuje syntax textu: texty situačně silně vázané bývají často značně implicitní, syntakticky neúplné, eliptické, až torzovité, využívají hojně deiktických prostředků (např. promluvy provázející nějaký pracovní výkon). Naproti tomu vázanost na jiný text (texty) se ve větší míře než v syntaxi projevuje v obsahové výstavbě – odráží se zde příslušnost textu k rozsáhlejšímu specifickému komunikačnímu kontextu, a to nejen např. jeho zařazení do sborníku, cyklu, zpravodajského bloku apod., ale i vztah textů výchozích a odvozených (resumé, teze, ale i parodie), podíl textu na složitě rozvrstveném a organizovaném procesu literární komunikace aj.

Nejkomplexnějším východiskem pro propracovávání typologie textů je pravděpodobně komunikační plán, který v sobě zahrnuje do značné míry faktory účastníků komunikace i faktory situační v užším smyslu. Komunikační plán prostřednictvím jednotlivých postupů řídí i výběr jednotlivých verbálních, popřípadě neverbálních prostředků a projevuje se v postupném utváření i výsledném tvaru komunikátu.

0.9.3 Bohatě jsou rozlišeny druhy textů podle funkčního stylu, v jehož sféře se text realizuje, a podle tzv. slohového postupu, tj. způsobu, jak je uchopeno téma a z jaké stránky je zpracováváno. Necháme-li stranou uměleckou slovesnost, v níž existuje klasifikace zvláštní, můžeme rozlišovat tyto funkční styly: prostě sdělovací, jednací a prakticky odborný, vědecký s popularizačním (případně jako speciální funkční styl i styl učební, didaktický) a publicistický, a tyto základní slohové postupy: oznamovací, vyprávěcí, popisný, výkladový a úvahový. V jednotlivých textech se mohou různé slohové postupy kombinovat a pro některé druhy textů jsou takové kombinace příznačné; např. v referátu se obvykle kombinuje postup popisný s výkladovým, ev. i s úvahovým.

Protože druhy textů nejsou dosud dostatečně soustavně popsány (užívá se pro ně zpravidla označení, která vznikla v praxi bez jednotícího hlediska, a existuje mnoho přechodných typů), uvádíme spíše jen příklady druhů textů rozlišených podle funkčního stylu a slohového postupu. Rozlišujeme tak texty, v nichž dominuje postup

0.9.3.1 oznamovací

(1) v rámci stylu prostě sdělovacího: jednoduchá písemná oznámení (zprávy, dopisy, telegramy), záznamy, stručná ústní sdělení, běžné rozhovory,

(2) v rámci stylu jednacího a prakticky odborného: jednoduché jednací písemnosti (úřední oznámení, obchodní dopisy, stručná hlášení písemná i ústní),

(3) v rámci stylu publicistického: zpravodajské příspěvky v novinách, reklamy, rozhlasové a televizní zprávy;

0.9.3.2 vyprávěcí (neobjevuje se ve všech funkčních stylech)

(1) v rámci stylu prostě sdělovacího: vyprávění příhod a zážitků, vzpomínky ústní i písemné,

(2) v rámci stylu publicistického: novinářské reportáže a črty, rozhlasové a televizní reportáže a podobné útvary;

0.9.3.3 popisný

(1) v rámci stylu prostě sdělovacího: charakteristiky osob, popisy věcí, prostředí atd. v běžném denním dorozumívání,

(2) v rámci stylu jednacího a prakticky odborného: seznamy, dotazníky, posudky, životopisy, odborné popisy a návody (též v praktických příručkách), instrukce,

(3) v rámci stylu vědeckého: systematické popisné části ve vědeckých statích, monografiích atd.,

(4) v rámci stylu publicistického: popisy v reklamních prospektech, popisné partie v cestopisných reportážích aj.;

0.9.3.4 výkladový nebo úvahový

(1) v rámci stylu jednacího a prakticky odborného: výkladové kapitoly v praktických příručkách, schůzové referáty a diskuse,

(2) v rámci stylu vědeckého: vědecké články, pojednání, studie, monografie, systematická díla; kritické stati a recenze, přednášky, odborné referáty (komplikovanější charakter mají odborné diskuse), ev. i eseje,

(3) v rámci stylu publicistického: zásadní novinové články (úvodníky, politické komentáře), brožury výkladového rázu; řeči, proslovy, rozhlasové a televizní úvahy a besedy.

K textům s dominujícím postupem výkladovým bývají někdy přiřazovány i směrnice, předpisy, zákoníky ap. Tyto texty normativního charakteru však pravděpodobně reprezentují postup speciální (něco jiného jsou ovšem doprovodné výklady k nim).

0.9.3.5 Velice rozmanité a nejednou i vnitřně složité jsou útvary umělecké: uvnitř tří základních žánrů (lyriky, epiky, dramatu; napříč může jít dělení na útvary veršové a neveršové) se rozlišuje řada žánrových forem (někdy nazývaných též literárními druhy), např. v epické próze povídka, novela, román, kronika aj. Soustavně o nich poučuje teorie literatury (poetika). V některých typech textů se také prolínají složky a prostředky umělecké s publicistickými (např. umělecká reportáž), s odbornými aj.

0.9.4 Se složitostí a rozvrstveností komunikačního plánu dále souvisí jednoduchost – složenost textové výstavby, resp. složitost textu. Rozlišujeme

0.9.4.1 texty jednoduché; jde o samostatné komunikáty, které tvoří promluvy autorského subjektu, jako např. oznámení, povel, dopis, kádrový posudek, novela, pohřební řeč. Určitou složitost textu se zdánlivě jednoduchou výstavbou způsobuje už jeho dvojí (vícerý) smysl (anekdota, hodnotící posudek, záměrně nejednoznačný nebo vyhýbavý výrok; alegorie, jinotaje a jiná díla s „podtextem"). Složitost výstavby textu stoupá se začleňováním citací a úryvků jiných projevů do základního textu, s využitím přímé, nevlastní přímé a polopřímé řeči (i zde však ještě mluvíme o textu jednoduchém). Složitou výstavbu má i jednoduchý text, který připouští (a signalizuje) zestručnění v texty kratší prostřednictvím zběžné četby po titulcích, mezititulcích, tučněji tištěných pasážích), dále projevy kombinující text základní s textem pomocným (např. poznámkovým aparátem);

0.9.4.2 texty komplexní (textové sestavy), složené textové celky (kombinace jednoduchých komunikátů), tj. ucelená spojení (bez časové a prostorové distance) promluv více mluvčích, nebo relativně samostatných a uzavřených promluv mluvčího jednoho. Lze je dále diferencovat na

(1) textové sestavy „stejnosměrné"; jde o zmnožené, několikanásobné texty, které spojují ve vyšší celek několik promluv jednoho nebo více mluvčích určených jednomu adresátu: např. rozhlasové pásmo, zpravodajská relace v televizi, sbírka básní nebo povídek, sborník odborných prací. Tyto sestavy bývají jednotlivě redigovány (je zde společný subjekt redakční). Zaměření na určitou skupinu příjemců je někdy u jednotlivých jednoduchých textů v sestavách diferencováno. Tento typ textů se rozvinul zvláště v masově sdělovacích prostředcích;

(2) textové sestavy „různosměrné", série promluv vzájemně na sebe navazujících; jde o sestavy dialogického typu (dialogy, rozhovory). Jsou rezultátem řady elementárních komunikačních aktů vytvářených tak, že se jednotliví účastníci komunikace (ne nutně všichni) v roli podavatele a příjemce střídají. Vlastní, primární dialog lze interpretovat tak, že je tvořen jednoduchými texty, promluvami dvou nebo více různých mluvčích, vztahujícími se normálně k témuž tematickému komplexu, vytvářenými v téže komunikační situaci, majícími však různý styl. (O něm je podrobně pojednáno v násl. odd. 0.10.)

Vlastní primární dialog je tedy možno chápat jako zvratné seskupení textů, nikoli text jeden. Podobně „dialogický komunikační akt" je vhodnější chápat jako seskupení série komunikačních aktů zvratně k sobě vázaných, sjednocené situačně a do značné míry i tematicky, nikoli však autorsky a stylově.

V komunikační praxi vznikají i různé složitější kombinace popsaných druhů sestav textů; např. rozhlasové nebo televizní diskuse s možností telefonických dotazů posluchačů, vědecké konference s referáty, diskusí a úvodním a závěrečným slovem atp. Takovéto kombinované sestavy textů se v dnešní komunikativní praxi stále častěji objevují v různých modifikacích.

0.10 VÝSTAVBA DIALOGICKÉHO TEXTU

0.10.1 Dialogický text (obecně o něm v odd. 0.9.4.2) se člení na repliky, textové jednotky, které jsou výsledkem střídání mluvčích v komunikačně aktivních a pasívních rolích. V textu, který je zaznamenanou jazykovou (a vůbec zvukovou) složkou rozhovoru, lze dobře sledovat průběh dialogu, jeho základní fáze: začátek (zahájení), postupné řešení dílčích problémů, event. hovor o různých dílčích tématech, a ukončení. V textu uzavřeném, tj. v takovém, který má začátek a konec, se vyskytují ustálené obraty a konstrukce, jimiž partneři rozhovor začínají a ukončují (např. pozdravy a zdvořilostní formule). Celkem ustálený repertoár takových formulí mají rozhovory telefonické. Druh zahajovacích formulí se různí podle typu komunikativní situace (rozhovory rodinné, lékaře s nemocným atp.). Také při ukončování rozhovorů dodržují partneři jistá pravidla; ukončování rozhovoru bývá obvykle signalizováno několikrát a postupně. Např.:

1A *Pojedete na neděli na chalupu?*
2B *Ano, pojedu.*
3A *Pozdravujte všechny.*
4B *Vyřídím, ano. A v pondělí ráno vám zavolám.*
5A *Dobře, zavolejte, já tady budu.*
6B *Mějte se hezky.*
7A *Děkuji.*
8B *Na shledanou.*
9A *Šťastnou cestu.*

V dialogu, zvláště v jeho středové části, je zpravidla možno sledovat členění tematické, které odráží způsob zpracování tématu, event. námětu rozhovoru, od čeho se v rozhovoru vychází, jakým směrem rozhovor pokračuje, k čemu se v něm dospívá.

Jednou ze základních podmínek k tomu, aby se mohl uskutečňovat normální rozhovor, je tematický soulad partnerů (partneři musí být ochotni hovořit o téže věci). Některé rozhovory, např. některé diskuse o odborných problémech, se vyznačují nepřetržitým tematickým souladem partnerů. Častěji ovšem dochází k porušení tematického souladu; jeden z partnerů nenaváže na obsah předcházející repliky a začne mluvit buď o něčem úplně jiném (rozhovor může mít dvě nebo dokonce i více základních témat), nebo v rámci základního tématu se uvádějí témata dílčí se snahou o zpestření, získání nebo poskytnutí dalších informací atp. Jeden z partnerů porušuje tematický soulad, druhý přistupuje na změnu dílčího nebo základního tématu, a tak se vytvoří tematický soulad nový. Následující příklad ilustruje zavedení nového základního tématu do rozhovoru. Častěji se s takovým jevem setkáváme v rozhovorech z běžného denního života, v nichž jsou mluvčí snadno přístupni různým

vnějším podnětům a jejichž hlavním záměrem je pouhý vzájemný verbální kontakt:

1A *Dneska ale byla v bazéně studená voda.*
2B *A zima tam byla.*
3A *No ale pak jsme si zvykli, viď.*
4B *Zvykli, ale na začátku tam nebylo ani rozsvíceno a vůbec tam bylo dost nepříjemně.*
5A *Co si ještě koupíš kromě těchhle bot?*
6B *Já si už nemůžu koupit vůbec nic.*

Někdy se stává, že jeden z partnerů není připraven nebo ihned ochoten téma rozhovoru změnit, takže se nový tematický soulad vytváří postupně. Jestliže na vytvoření nového tematického souladu vůbec nepřistoupí, může dojít i k ukončení rozhovoru.

Rozhovor se může v závislosti na porušování a opětném vytváření tematického souladu mezi partnery členit na jednotlivé tematické bloky. Tyto bloky mohou být různě rozsáhlé, musí ovšem obsahovat minimálně dvě repliky.

Tematické bloky rozhovoru založeného na jednom základním tématu jsou v určitých vzájemných vztazích, které do jisté míry odpovídají základním typům tematických posloupností (srov. o nich odd. M 2.1): Jestliže se následující blok vztahuje přímo k bloku předcházejícímu tak, že navazuje na jednu z jeho obsahových složek (často se přidávají podrobnosti k tomu, co bylo řečeno), jde o paralelu „tematizace rématu". Jindy zase jeden z bloků navazuje na jednu z obsahových složek některého z bloků dřívějších — srov. „rozvíjení rozštěpeného rématu". Jsou-li jednotlivé bloky rozhovoru relativně samostatné, navazují jen na celkový kontext rozhovoru, vztahují se obsahově k hlavnímu tématu a zároveň do něho vnášejí vždy něco nového, jde o obdobu „tematického odvozování". A konečně jeden z partnerů může vnést do rozhovoru vždy týž problém, o němž chce mluvit a který chce řešit — srov. „průběžné téma".

0.10.2 Jednotlivé tematické bloky dialogického textu jsou tvořeny sledem seskupení dialogických replik. Tato seskupení (replikové n-tice) jsou často dvojčlenná, ale mohou být i vícečlenná. Ve dvojčlenné a vícečlenné replikové n-tice se repliky seskupují na základě interakce mezi partnery, tj. na základě výzvy (podnětu, aktivity) jednoho partnera a reagování (spolupráce) partnera druhého. Ve dvojčlenné nebo vícečlenné replikové n-tici se uspokojivě (dostatečně) řeší to, čím začíná (nebo proč začíná) jeden z partnerů určitý úsek dialogu. Poslední z replik n-tice pak ukončuje, uzavírá úsek, v němž se např. řešil určitý dílčí problém, uváděla se zpřesnění, podrobnosti apod. Např.:

1A *Jak se máte?*
2B *Dobře.*
3A *Už jste se po té dlouhé cestě trochu vyspali?*
4B *Spali jsme od půl deváté do půl šesté.*
5A *To není moc.*
6B *Ale to už je krásné, spali jsme devět hodin bez jediného probuzení. A jak se máte vy?*

.
.
.

Předcházející příklad je ukázkou úseku textu tvořeného dvojčlennou a čtyřčlennou replikovou n-ticí. Ve dvojčlenné n-tici (repliky 1,2) se hranice mezi její podnětovou a reagující částí kryje s hranicí mezi oběma replikami. Ve čtyřčlenné n-tici (repliky 3,4,5,6) se reagování druhého partnera na podnět (popud, aktivitu) prvního partnera realizuje postupně sledem tří replik obou partnerů až k uspokojivému zakončení celého úseku.

Přechod mezi n-ticemi jednoho textu je dvojí:

a) Hranice n-tice se kryje s hranicí její poslední repliky (viz dvojčlenná n-tice v předcházejícím příkladě).

b) V jedné vícevýpověďové replice končí předcházející n-tice a začíná n-tice následující (viz v předcházejícím příkladě čtyřčlennou n-tici, v níž ve čtvrté, dvouvýpověďové replice první výpověď *Ale to už je krásné . . .* je poslední výpovědí této n-tice a druhá výpověď *A jak se máte vy?* začíná n-tici další). Tento typ přechodu mezi jednotlivými n-ticemi se uplatňuje tehdy, jestliže aktivitu k dalšímu rozvíjení dialogu přebírá druhý partner.

Hranice mezi dvěma replikovými n-ticemi uvnitř jedné repliky je někdy nevýrazná a přechod mezi n-ticemi je plynulý, některé texty je dokonce obtížné na n-tice rozčlenit.

0.10.3 V replikových n-ticích realizují partneři dialogu své dílčí cíle a záměry. S určitým cílem, záměrem, s určitou komunikativní funkcí (KF) je vyslovena každá replika dialogu. Ve dvojčlenných n-ticích, tedy v minimálních úsecích dialogického textu, repliky prvního partnera mívají takové KF, jako je např. potřeba informace, návrh, nabídka, rada, pobídka, pokyn, příkaz, prosba, žádost atd. Repliky partnera druhého uzavírající dvojčlennou n-tici mívají KF jako uspokojení potřeby informace, souhlas/nesouhlas, schválení/zamítnutí něčeho, přijetí/odmítnutí něčeho:

1A *Mohl bys mi sehnat dva lístky do divadla?* prosba
2B *To víš že ano.* slib splnit prosbu / přijetí něče

Replika tvořená více než jednou výpovědí vyjadřuje několik KF, každá výpověď této repliky má svou vlastní KF (srov. v následujícím případě repliku 8):

7A *Máš zítra odpoledne čas?*	potřeba informace
8B *Ano, Vladane.*	sdělení informace
V kolik?	potřeba informace
Mám přijít k tobě?	návrh

Vedle toho se v dialogickém textu mohou vyskytovat výpovědi s více než jednou KF. KF se na sebe navrstvují (současně bývá vyjadřována např. prosba a potřeba informace nebo sdělení domněnky a potřeba ji potvrdit atp.) a celkové komunikativní zaměření takové výpovědi lze často postihnout jen podle celkové situace rozhovoru a vzájemného vztahu partnerů:

13A *Prý se budete ženit.*	sdělení domněnky + potřeba ji potvrdit
14B *No asi to tak dopadne.*	potvrzení domněnky

Rozdíl mezi podnětovou a reagující částí dvojčlenné n-tice se promítá i v jejich rozdílné výstavbě jazykové, především syntaktické. Zatímco repliky prvního partnera bývají z hlediska syntaktického i významového samostatné, nezávislé, repliky partnera reagujícího jsou bez předcházející repliky často těžko interpretovatelné.

Ve vícečlenných n-ticích se dílčí problémy řeší pomocí několika replik s různými KF, přičemž první replika n-tice je syntakticky i významově samostatná:

1A *Milane, zítra bych chtěl svolat tu poradu. Máš čas?*	sdělení úmyslu
2B *V kolik hodin?*	potřeba inf.
3A *Hodilo by se ti to v osm?*	potřeba inf.
4B *Ano, tak zítra v osm u tebe.*	návrh přijetí návrhu

Dialogický text tvořený sledem dvojčlenných n-tic bývá častěji výsledkem některých speciálních rozhovorů, např. lékaře s nemocným, při soudním vyšetřování, ve školním vyučování atp. Výsledkem běžných denních rozhovorů bývá spíše dialogický text tvořený sledem n-tic vícečlenných.

0.10.4 Pro vyjádření komunikativních funkcí dialogických replik nejsou v jazyce, kromě sloves dicendi v performativním užití, speciální prostředky; partneři dialogu mají k dispozici především ty jazykové prostředky, které signalizují některou z komunikativních funkcí výpovědi, oznámení, otázku atd. (viz odd. F 1). Pro vyjádření a identifikaci KF jednotlivých replik jsou důleži-

té ještě další prostředky, především vyjadřování různých citových i jiných odstínů hlavně pomocí intonace a dále používání modálních i jiných částic, které repliky dialogů významově i citově odstiňují. Kromě jazykových prostředků je pro identifikaci KF mluvčími důležitý celý soubor mimojazykových podmínek dialogu: výchozí situace, sociální postavení mluvčích, jejich vzájemný vztah, jejich celkové cíle, vlastnosti, stupeň vzájemné obeznámenosti, společná znalost věcí, prostředí rozhovoru, spjatost se situací atp.

Dvojčlenné a vícečlenné n-tice, v nichž partneři realizují své dílčí záměry a cíle, jsou charakterizovány určitou komunikativní výstavbou, tzn. určitou kombinací replik oznamovacích, tázacích, imperativních, event. přacích. Dvojčlenné n-tice mají výstavbu jednoduchou: např. kombinací repliky tázací a repliky oznamovací odpověďové mohou partneři vyjadřovat potřebu informace a její uspokojení, vyskytují se kombinace dvou replik oznamovacích atd. Výstavba n-tic vícečlenných je složitější (srov. v předcházejícím příkladě kombinaci tří replik tázacích a jedné oznamovací odpověďové).

0.10.5.1 Dialogický text jako výsledek rozhovoru dvou nebo více partnerů se vyznačuje některými specifickými rysy jazykové výstavby. Z nich nejvýraznější jsou syntaktické a lexikální rysy výstavby dvojčlenných replikových n-tic, které mají často charakter otázky a odpovědi.

Jako otázku a odpověď lze z hlediska textu označit takovou dvojčlennou n-tici, jejíž repliky jsou navzájem těsně spjaty syntakticky (otázka předurčuje syntaktické uspořádání odpovědi) a významově (otázka rovněž předurčuje významový okruh, který přichází v úvahu při odpovídání). Odpověď je často bez přihlédnutí k příslušné otázce syntakticky i významově těžko interpretovatelná. Pokud jde o záměry partnerů, mohou být v n-tici otázek — odpovědí vyjádřeny různé KF: potřeba informace — sdělení informace, návrh — přijetí (odmítnutí) návrhu, tvrzení — souhlas (nesouhlas) s tvrzením atp.

Označení *otázka* a *odpověď* jsou velmi široká a používají se v různém významu. Zejména termín *otázka* bývá zaměňován s termínem *věta (výpověď) tázací*, tj. věta (výpověď) s interogativní (tázací) formou (viz též F 1.5). Jako odpovědi jsou vedle odpovědí v pravém slova smyslu (těch, které jsou těsně syntakticky spjaty s otázkou a v nichž druhý partner odpovídá přesně na to, nač se první partner táže) označovány i pouhé reakce, které buď jen zčásti, nebo vůbec nesplňují informační požadavky vyslovené otázkou (druhý partner z různých důvodů reaguje např. vyhýbavě, odmítavě apod., event. z jeho reakce je patrné, že otázce neporozuměl). Tak z různých replik reagujících na otázku *Máš zítra odpoledne čas?* je v těsném vztahu syntaktickém i významovém jen replika *Ano, (mám)*, která může mít několik variant, pokud jde o explicitní vyjádření. Z reagujících replik dalších, např. *Pro tebe mám vždycky čas. Mám toho moc, ale snad mi to vyjde. Já nemám nikdy čas. Zítra jsem celý den v Bratislavě. Tys koupil lístky do kina? Neptej se mě na nic. Nerozumím ti* atp., některé

souvisejí do jisté míry syntakticky i významově s otázkou (žádaná informace je doprovázena informacemi jinými, event. je jimi odsunuta do pozadí, ale přesto informační požadavek otázky je jimi do jisté míry splněn), u jiných tato souvislost úplně chybí.

0.10.5.2 Výstavba dialogického textu je ovlivňována mimojazykovými složkami komunikace (řečová složka je jednou ze složek vytvářejících určité komplexní jednání člověka) a podmínkami, za nichž se rozhovor uskutečňuje. Z nich jsou zvláště důležité podmínky komunikační situace (konsituace — to, co je spjato s konkrétní situací rozhovoru a s osobami partnerů rozhovoru), a dále dvojí, event. několikerý pohled na věc, o níž se mluví, střetávání postojů účastníků rozhovoru.

Účast situace v rozhovoru se projevuje ve dvou tendencích, které se uplatňují při vzniku dialogického textu a ovlivňují jeho jazykovou výstavbu. První z nich je tendence k ekonomii, úspornosti: vzájemná známost partnerů, společná znalost věcí, míra situačnosti rozhovoru atd. umožňují partnerům omezit se jen na věci nutné, informaci o ostatních v replice neuvést, i když z hlediska jazykového se pak replika může jevit neúplná (viz 1.1). Druhou tendencí je nadbytečnost, redundance: různé vnější příčiny, dále také jisté vlastnosti partnerů apod. vedou k tomu, že se vysloví více, než je nezbytné, často je dokonce společensky nežádoucí omezovat se na požadované minimum.

Redundance v dialogickém textu je dvojího druhu. Určitý úsek textu může obsahovat některé „nadbytečné" složky, tj. takové informace, které nejsou vyžadovány (nejsou ovšem zpravidla zbytečné a byla by o nich pravděpodobně řeč dále). V jiných úsecích textu se opakují určité výrazy i delší formulace a nesdělují se v nich žádné další věcné informace. Takové typy redundantního opakování mají v textu rovněž svou funkci a jejich zdůvodnění je třeba hledat v pragmatických složkách dialogu: partneři opakují části replik kvůli zdůraznění nebo proto, aby dali možnost úplného pochopení. Často záleží i na individuálních řečových zvyklostech partnerů. Dialog tím ovšem ztrácí na dynamičnosti. Např.:

1A *. . . ty vlastně jenom kontroluješ, jestli se v obsluhovaných prostorách elektrárny můžou pohybovat lidi.*

2B *Ano, to kontroluju.*

3A *Ty kontroluješ nějakým způsobem aktivitu v primárním okruhu.*

4B *Ano. V primárním okruhu sekundárními přístroji.*

5A *Ale abych tu aktivitu mohl kontrolovat, tak musím znát něco navíc o tom primárním okruhu.*

6B *To musíš.*

7A *Ale já o primárním okruhu vlastně neznám skoro nic a ani v technickém projektu toho moc není.*

Míra takovéto redundance v textu je často určena typem rozhovoru. Rozhovory, v nichž jde partnerům o vzájemné rychlé poskytování věcných informací, např. mnohé rozhovory z běžného denního života, zejm. situační, jsou většinou úsporné. Naopak v rozhovorech diskusních, hádkách, sporech, odborných debatách se často totéž vyslovuje vícekrát, třeba s jistými obměnami.

Rysy ekonomie a redundance lze sledovat jednak na rovině dialogického textu jako celku, jednak v dvojčlenných replikových n-ticích, zejm. v těch, jejichž repliky jsou v těsném syntaktickém a významovém sepětí. V nich pak se princip ekonomie uplatňuje jako jedno ze základních pravidel jejich syntaktické výstavby; vede totiž k redukci druhé repliky této n-tice. Tuto redukci je dobře vidět ve dvojčlenných n-ticích otázky a odpovědi.

Při posuzování odpovědi je třeba brát v úvahu jejich dvojí stránku, a to jednak informační (hledisko míry poskytované informace), jednak formální (způsob vyjádření této informace). Podle těchto dvou hledisek se vyděluji následující typy odpovědí:

otázka zjišťovací

Máš zítra odpoledne čas?

odpovědi

míra poskytované informace	způsob vyjádření	příklady odpovědí
plně informativní	neredukovaná	*Zítra odpoledne čas mám (mám čas).*
	zastupná	*Ano.*
	částečně redukovaná	*Mám čas. (Zítra mám. Zítra odpoledne. Zítra mám čas. Zítra odpoledne mám. Odpoledne mám čas.)*
superinformativní	maximálně reduk. neredukovaná + další vět. členy, event. výpověď(i) nevyžadované otázkou	*Mám. Zítra celé odpoledne mám pro tebe čas. Zítra odpoledne čas mám, ale jen do tří hodin.*
	částečně reduk. + další vět. členy, event. výpověď(i) nevyžadované otázkou	*Zítra pro tebe mám čas. Zítra mám, ale jen do tří hodin.*
	maximálně reduk. + další vět. členy event. výpověď(i) nevyžadované otázkou	*Pro tebe mám. Mám, ale jen do tří hodin.*
subinformativní	vyhýbavé	*Raději bych neměl.*
	odmítavé	*Zbytečně se mě ptáš.*
	částečné	*Doufám, že ano.*
	odpovědi „nevím"	*Ještě nevím.*
subinformativně-superinformativní	vyhýbavé	*Raději bych neměl, ale co se dá dělat, počkám na tebe.*

míra poskytované informace	způsob vyjádření	příklady odpovědí
	odmítavé	*Zbytečně se ptáš, stejně bych s tebou nemluvil.*
	částečné	*Snad ano, ale stejně budu mít naspěch.*
	odpovědi „nevím"	*Nevím, to záleží na tom, kdy skončí ta zítřejší schůze.*

otázka doplňovací
Do kolika hodin tady budeš dneska?
odpovědi

míra poskytované informace	způsob vyjádření	příklady odpovědí
plně informativní	neredukovaná	*Dneska tady budu do tří.*
	částečně reduk.	*Dneska do tří. Tady do tří. (Budu do tří. Dneska tady do tří.)*
	maximálně reduk.	*Do tří.*
superinformativní	nereduk. + další vět. členy, event. výpověď(i) nevyžadované otázkou	*Dneska tady budu výjimečně do tří. Dneska tady budu do tří, ale zítra nepřijdu vůbec.*
	částečně reduk. + další vět. členy, event. výpověď(i) nevyžadované otázkou	*Dneska výjimečně do tří. Dneska do tří, jinak pracuju do pěti.*
	maximálně reduk. + další vět. členy, event. výpověď(i) nevyžadované otázkou	*Výjimečně do tří. Do tří a po třeti tady bude ještě sekretářka.*
subinformativní	vyhýbavé	*To ti raději ani nebudu říkat.*
	odmítavé	*To není tvoje starost.*
	částečné	*Ještě nějakou dobu tady budu.*
	odpovědi „nevím"	*Ještě nevím.*
subinformativně-superinformativní	vyhýbavé	*To ti raději ani nebudu říkat, ale odpoledne mě tu nesháněj.*
	odmítavé	*To není tvoje starost, ale pracovní doba končí v půl páté.*
	částečné	*Ještě nějakou dobu tady budu, ale jestli chceš se mnou mluvit, tak si pospěš.*
	odpovědi „nevím"	*Nevím, ale už bych šel raději domů.*

Způsob redukce je u odpovědí na otázky zjišťovací a doplňovací v podstatě stejný, tzn. že se uplatňuje tendence vyslovit jen to, co je nutné. Rozdíly v odpovědích na zjišťovací a doplňovací otázky plynou z rozdílné syntaktické

a významové struktury obou typů otázek, viz F 1.5. I na otázky vylučovací, které bývají někdy považovány za podtyp otázek zjišťovacích, lze odpovědět s větší či menší mírou redukce; vzhledem ke své povaze má každá vylučovací otázka dvojici (event. trojici) odpověďových alternativ.

K jednotlivým typům odpovědí:

(1) Odpovědi plně informativní přinášejí všechnu (ale jen tu) informaci, kterou požaduje otázka. Pouze v otázkách doplňovacích (např. *Kdy se ti to stalo?*) není jednoznačně stanovena míra podrobnosti vyjádření údaje, který má v odpovědi nahradit tázací slovo. Odpověď může být proto více nebo méně podrobná (*Včera. Včera večer. Včera večer v 7 hodin*). Odpovědi plně informativní mohou být pak z hlediska požadovaného informačního množství redundantní (uvádějí nadbytečně, ne ovšem zbytečně, informace obsažené už v otázce). Neredukované odpovědi na otázky zjišťovací jsou méně časté než redukované, avšak nikoli výjimečné, zvláště v běžném hovoru. Vyskytují se tam, kde má partner pro své opakování potvrzující nebo popírající odpovědi různé důvody, často chce-li kromě neutrálního potvrzení nebo popření otázky vyjádřit svůj určitý postoj, nejčastěji k partnerovi. Na otázky doplňovací jsou neredukované odpovědi méně přirozené a pochopitelně i méně časté (jsou ovšem někdy, často neprávem, vyžadovány při školním vyučování; pokud se vyskytnou v běžném hovoru, jsou vždy příznakové z hlediska většinou negativního momentálního vztahu mezi partnery). Odpovědi plně informativní mohou mít dále podobu v různém stupni redukovanou (jsou do jisté míry také redundantní). V odpovědích částečně redukovaných mluvčí kromě nezbytného minima ponechávají podle potřeby i jiné členy obsažené v otázce, jimiž vyjadřují např. své určité postoje, zdůrazňují některá fakta. Důležitou roli při vyjadřování postojů mluvčího v takových odpovědích hraje slovosled a intonace (např. v odpovědi *Zítra mám* na otázku *Máš zítra odpoledne čas?* mluvčí může zdůraznit, že má čas právě zítra (vytčené téma)).

Konečně odpovědi plně informativní mohou být maximálně redukované (minimální dostatečná odpověď). Jsou to odpovědi z hlediska přirozeného vyjadřování „normální" a základní.

Tendence k úspornosti odpovědi je tak silná, že zasahuje (u odpovědí na otázky zjišťovací) i morfologickou rovinu jazyka: 1A *Zastavíš se u nás?* 2B *Zastavím.*

V odpověďové replice se vyslovuje skutečně jen to nejnutnější, totiž jádro rématu příslušné výpovědi (viz též K 4.1), dokonce se redukuje i reflexívní *se*, které jindy redukovat nelze.

Na otázky zjišťovací se ve funkci odpovědi plně informativní používá i zástupné *ano, ne*, které se také kombinuje se všemi typy redukovaných a neredukovaných odpovědí.

(2) Odpovědi superinformativní podávají nejen všechnu informaci požadovanou, ale ještě nějaké informace další, otázkou explicitně nevyžadované, ovšem často takové, na které by se partner později mohl zeptat. Odpovídající partner podává takové další informace, o nichž se domnívá, že by prvního partnera mohly zajímat, nebo které mu sám chce z různých důvodů sdělit, event. jistá fakta zdůrazňuje, odstiňuje (rozhovor se tak dále rozvíjí). Z hlediska způsobu vyjádření mohou být superinformativní odpovědi jak neredukované, tak redukované, někdy i maximálně. Informace podávané navíc jsou vyjadřovány jednak pomocí dalších větných členů, jednak pomocí jedné nebo i více dalších výpovědí.

(3) Odpovědi subinformativní poskytují méně informací, než požaduje otázka. Jsou to odpovědi, v nichž druhý partner sice reaguje na otázku partnera prvního, ale z různých důvodů vyžadovanou informaci nemůže nebo nechce podat v plné míře. Některé z těchto odpovědí navazují částečně na syntaktické schéma otázky a může se v nich do jisté míry projevit i redukce některých větných členů jako u typů předcházejících, jiné mají stavbu samostatnou. Požadavek informace vyslovený v otázce je splněn jen částečně, někdy není splněn vůbec. V rámci subinformativních odpovědí se vydělují různé podtypy většinou na základě určitých postojů odpovídajícího partnera, které bývají důvodem (motivem) neúplného informování (odpovědi vyhýbavé, odmítavé aj.). Často jsou tyto odpovědi formulovány jako protiotázky (pomocí otázkové intonace dává odpovídající partner najevo své pocity, vztah k druhému partnerovi atp.). Do subinformativních odpovědí se řadí i odpovědi typu „Nevím", v nichž partner neposkytuje žádnou informaci, protože jí buď nedisponuje, nebo ji sdělit nechce.

(4) Odpovědi subinformativně-superinformativní sice neposkytují požadovanou informaci v plné míře nebo ji neposkytují vůbec, zato přinášejí informace další, navíc. Vydělují se v nich stejné podtypy jako u skupiny předcházející. Dodaná informace navíc může být nejrůznějšího druhu podle typu rozhovoru, situace, záměrů partnerů atp.

Ve dvojčlenných otázko-odpověďových n-ticích, jejichž druhé repliky nesouvisejí těsně syntakticky a významově s otázkou, mají spíše charakter pouhé reakce a většinou se řadí do skupiny odpovědí subinformativních nebo subinformativně-superinformativních, se rovněž prosazuje tendence k ekonomii vyjádření. Ta se ovšem neprojevuje v syntaktické stavbě (redukováním větných členů), ale vynecháním části (nejčastěji jedné z výpovědí) repliky.

1A *Máš zítra odpoledne čas?*
2B *Zítra jsem celý den v Bratislavě.*

V reagující replice je implicitně přítomno sdělení „zítra odpoledne čas nemám", které by mohlo být vyjádřeno explicitně, není to ale nutné ani obvyklé.

Toto zdánlivé vynechání celé části repliky (vysvětlení, zdůvodnění daného stavu) je typické pro přirozené dialogické vyjadřování a je jedním z jeho dynamických rysů, srov. další příklady.

1A *Už přišla Libuše?*
2B *Už zase odešla.*
1A *Je Jana doma?*
2B *Jana je na prázdninách v Písku.*
1A *Mohl bych mluvit s panem Horákem?*
2B *Pan Horák je na dovolené.*

K redukci odpověďové repliky dochází nejen v dvojčlenných n-ticích otázky-odpovědi, ale i v n-ticích tvořených kombinací replik jiných typů:

1A *Tys ještě tu knihu nevrátil.*
2B *Vrátil.*

(Kombinace dvou replik oznamovacích, které vyjadřují tvrzení a nesouhlas s tvrzením.)

1A *Jirko, ozvi se mi brzy.*
2B *Ozvu.*

(Repliky imperativní a oznamovací vyjadřují prosbu a slib splnit ji.)

1A *Až budu hotov, tak ti zavolám.*
2B *Zavolej.*

(Redukovaná imperativní replika je přijetím návrhu.)

1A *Nikomu se o tom nezmiňuj.*
2B *Proč?*

(Redukovaná bývá i replika tázací reagující na repliku předcházející.)

Tendence k úspornému vyjadřování je patrná i ve vícečlenných n-ticích a rovněž na rovině dialogického textu jako celku. S ohledem na situaci a na společné znalosti partnerů není v dialogu často vysloveno to, co by mohlo mít podobu i několika replik. Zatímco ve dvojčlenné n-tici lze redukovanou odpověď doplnit na odpověď explicitní, při redukci na rovině n-tic vícečlenných by to, co není vysloveno, mohlo mít podobu různou, pokud jde o rozsah (a někdy i o obsah).

0.10.5.3 Kromě případů redundantního opakování, které je vyvoláno mimojazykovými podmínkami dialogu, je pro dialogický text typické opakování slov ve dvou sousedních replikách jakožto jeden ze základních prostředků jeho koherence. Pro většinu replikových n-tic, především dvojčlenných, platí, že

partneři se vyjadřují k téže věci a že používají některá společná slova (nebo víceslovné výrazy), zejm. ta, která mají při vzájemném reagování význam z hlediska příslušnosti k tématu rozhovoru; tato slova signalizují, že partneři hovoří o téže věci. Při opakování nebo substituci slov ve dvou sousedních replikách dochází k významovým modifikacím, podobně jako v textu monologickém (viz 2.2.1.1.1).

Pro dialogický text jsou pak zvlášť charakteristické obměny téhož predikátového slovesa obsaženého ve dvou sousedních replikách. Tyto obměny jsou většinou vyvolány různými postoji mluvčích ke sdělované věci. Postoje partnerů se týkají hlavně vyjadřování nutnosti, možnosti atd., tj. různých odstínů voluntativní modality, a vyjadřování jistoty mluvčího o platnosti partnerova výroku, tj. modality jistotní.

V obou replikách dvojčlenných n-tic otázek a odpovědí vyjadřujících potřebu informace a její uspokojení *(Kdy odjíždíš? V pátek. — Máš v úterý čas? Mám)* se vyskytuje predikátové sloveso v podobě většinou neobměněné (v odpovědi na doplňovací otázku bývá redukováno), z hlediska postoje partnerů k vyjadřované skutečnosti jsou obě repliky v souladu, vyjádření postojů v nich není primární. Jindy však partneři dávají najevo svá různá stanoviska (druhý partner nesouhlasí, omezuje platnost, klade podmínky, připouští, namítá, pochybuje atp.). Tento rozdílný postoj je pak důvodem (motivem) modifikace predikátového slovesa v sousedních replikách. Tyto modifikace jsou často povahy gramatické: pro vyjádření svých postojů používají partneři různé slovesné způsoby u téhož slovesa, srov. v následujícím příkladě indikativ a kondicionál:

1A *Vy přece můžete s vaším vzděláním učit na střední škole.*
2B *Na střední škole bych mohl, ale nemám pedagogické zaměření.*

Kromě toho se střídají tvary slovesa v některém ze slovesných způsobů v jedné replice s infinitivem tohoto slovesa ve spojení se slovesem modálním v replice druhé:

1A *To lze provést jen tak, že zaměstnavatel se za vás zaručí.*
2B *Zaměstnavatel se nemusí zaručit.*
1A *Já bych jim celou situaci vysvětlil.*
2B *Vysvětlovat jim to sice můžete, ale . . .*

Dvojí různý postoj partnerů ke skutečnosti, o níž se mluví, i jejich vzájemný vztah je signalizován např. změnou hierarchizace propozic, jejímž základem je jiný tvar predikátového slovesa:

1A *Zítra budu muset ty rododendrony pokropit.*
2B *Ano, pokropit se budou muset.*

Partner B (syn) s ohledem na své postavení vůči partnerce A (matka) používá

pro tvrzení nutnosti vykonat něco, vyjádřené v první replice, deagentní konstrukce, která je v této situaci vhodnější (sděluje pouhou nutnost vykonat něco bez udání agentu; tedy nikoli: *budeš muset*).

Z podobných důvodů dochází někdy ke změně vidu slovesa v druhé replice:

1A *My jsme se přece spolu o tom domluvili.*
2B *Prosím tě, kdy jsme se o tom domlouvali, to už je strašně dávno.*

Partner B použitím nedokonavého slovesa zpochybňuje kategorické tvrzení partnera A (zdůrazněné též intonačně). Pomocí dvojího slovesného vidu se postihují velmi jemné rozdíly v chápání téže události u každého z partnerů.

0.10.5.4 Dvojí, event. vícerý postoj partnerů k obsahu repliky je v dialogickém textu signalizován i prostředky lexikálními, především některými částicemi, spojkami a přídatnými výrazy a konstrukcemi, které ovšem plní i další funkce (např. navazovací, počátkovou, pokračovací, opakovací, kontaktovou atp.); někdy je jejich časté používání nežádoucím návykem jednotlivých mluvčích.

Jedním z nejfrekventovanějších přídatných výrazů, jímž druhý partner vyjadřuje svůj postoj k tomu, co pronesl první partner, je částice *no*.

Může zesilovat (zdůrazňovat) souhlas obsažený v replice druhého partnera:

1A *To znamená, že se žáci budou snažit udělat co nejméně chyb.*
2B *No samozřejmě.*

Častěji částice *no* signalizuje nesouhlas s obsahem první repliky:

1A *Rajčata jsme na zahrádce nemívali.*
2B *No mívali jsme je.*

1A *Nevím, jestli nám ty dva rododendrony vydrží.*
2B *No ten jeden vypadá pěkně.*

1A *Takže ty se přes týden skoro vůbec nedostaneš ven.*
2B *No dostanu se, když jdu do školy a ze školy.*

Často se v dialogickém textu vyskytuje výraz *ale*, ovšem jen řídčeji se uplatňuje ve své původní spojkové funkci. Tak je tomu v případech, kdy druhý partner pokračuje v začaté syntaktické konstrukci předcházející repliky:

1A *V srpnu se mi nechce na dovolenou, protože bývají studené noci.*
2B *Ale rostou houby.*

Výraz *ale* může mít platnost navazovací částice s významem odporovacím nebo omezovacím. V tomto významu se někdy používají částice *no* a *ale* společně:

1A *Tu písničku si už asi nepamatuješ.*
2B *Ale pamatuju.*

1A *Tak já teď potáhnu s koněm* (při hře v šachy).
2B *No ale to jsem ti napověděl.*

Výraz *ale* mívá i významy další: partneři ho užívají při vyjadřování různých nepříjemných pocitů. Značnou úlohu při identifikaci takových pocitů má intonace:

1A *Koho si bere váš syn?*
2B *Ale nějakou atletku.*

Z jiných přídatných výrazů se v dialogických textech vyskytují částice *jo, nojo, ano, ne, že, tak*, citoslovce *hele, viď, viďte*, slovesné tvary *(to) víš, víte; rozumíš, rozumíte; vidíš, vidíte; povídám, říkám, řekni, řekněte, tak říkajíc; počkej, počkejte; poslouchej, poslouchejte; poslyš, poslyšte; podívej, podívejte* a konstrukce jako *s dovolením, s odpuštěním, dejme tomu* atd.

0.10.5.5 S opakováním a vzájemným zastupováním slov v dialogickém textu souvisí i značná frekvence zájmen, především ukazovacích a osobních. Je dána situační zakotveností dialogu, obvykle velkou mírou společných znalostí partnerů a je také výrazem ekonomie vyjadřování. Podrobněji o funkcích zájmen v textu viz v odd. 2.2. V běžných denních rozhovorech se však někdy užívá ukazovacích zájmen bez přesně identifikovatelné funkce.

0.10.5.6 Důsledkem střídavé účasti partnerů v rozhovorech jsou některé další rysy syntaktické výstavby replikových n-tic.

Reagující replika může svou syntaktickou stavbou navazovat na repliku první, je jakoby jejím pokračováním; může mít povahu věty hlavní, vedlejší nebo i pouhého větného členu:

1A *Takže v červenci bychom byli doma.*
2B *A na dovolenou bychom jeli, až se vrátí děti z tábora.*

1A *Vrátím se až zítra.*
2B *Zase až večer, viď.*

Syntaktická stavba reagující repliky může být ovlivněna stavbou repliky první (stavba obou je obdobná). Tento syntaktický paralelismus je tu často spjat s paralelismem lexikálním:

1A *Řekni mi, kdy jsme spolu naposled byli na dovolené.*
2B *Řekni mi ty, kde jsme spolu byli minulé léto.*

Syntaktické rysy replikových n-tic, jako je syntaktický paralelismus nebo pokračování v syntaktické konstrukci první repliky, jsou méně časté v běžných rozhovorech všech typů, zato se jich hojně využívá v uměleckém dialogu dramatickém.

Dialogický text má ve své syntaktické stavbě mnohé rysy společné s oblastí textů běžně mluvených monologických, např. relativně krátké, jednoduché výpovědi, anakoluty, různá opakování, opravy i jiné specifické syntaktické konstrukce, dodatečná přičlenění, osamostatněné části výpovědi atp. Jsou to rysy vyvolané především mluveností, nepřipraveností (spontánností), situačností, způsobem kontaktu s okolím.

1 REALIZACE A MODIFIKACE SYNTAKTICKÝCH KONSTRUKCÍ V TEXTU

1.0 Základními textovými jednotkami (ZTJ) mohou být různé typy syntaktických konstrukcí. Za pravidelný typ se považuje užití jedné věty: *Josef nám jako úplný začátečník způsobil mnoho starostí.* Dále může být ZTJ vytvořena větou s přídatnými výrazy (*Víte, Josef byl, jak se říká, úplný začátečník, že?* – hlavně v mluveném projevu), větou s osamostatněním, např. vytčením některé složky *(Josef, ten byl úplný začátečník)*, spojením věty a přechodníkové konstrukce *(Jsa úplný začátečník, způsobil nám Josef mnoho starostí)*, souvětnou konstrukcí hypotaktickou *(Josef nám způsobil mnoho starostí, protože byl úplný začátečník)*, nevětnou konstrukcí, která je někdy dále rozvita větou nebo i souvětím *(Ještě si musíme promluvit o Josefovi. Případ, který nám působí mnoho starostí, protože jde o úplného začátečníka)*, parataktickým spojením konstrukcí větných nebo ev. souvětných i nevětných *(Josef byl úplný začátečník, a to nám způsobilo mnoho starostí)* nebo jejich volným asyndetickým připojením *(Josef nám způsobil mnoho starostí, byl úplný začátečník)*. Zvláštním případem je parentetické začlenění syntaktické konstrukce (větné, nevětné, souvětné) dovnitř konstrukce jiné v rámci jedné ZTJ *(Josef – (protože) byl úplný začátečník – nám způsobil mnoho starostí)*.

Syntaktické konstrukce se však v textu velmi často nerealizují ve své základní systémové podobě. Někdy dochází k jejich textové modifikaci, tj. buď k redukci, neúplné realizaci, nebo naopak k doplnění, obohacení, nebo i k jiným změnám (je třeba tyto „modifikace" lišit od modifikací propozice, viz A 2.1.2). Neúplná realizace syntaktické konstrukce má dvě základní podoby: první je elipsa, tj. vypuštění některého komponentu konstrukce, který je však možno na základě kontextu nebo situace jednoznačně doplnit (na rozdíl od jakéhokoliv implicitního vyjádření). Doplněná podoba je základní, eliptická realizace se chápe pouze na jejím pozadí. (Podrobný výklad o elipse viz M

1.1.) Druhým možným typem redukce syntaktické konstrukce v textové jednotce je nerealizování konce (nebo řidčeji začátku) konstrukce, tj. aposiopese (resp. prosiopese).

Aposiopesí vzniká neukončená, intonačně nebo graficky přerušená výpověď (na rozdíl od elipsy zde často není možno chybějící složky jednoznačně doplnit; kromě toho u elipsy jde o normálně ukončenou, intonačně nedeformovanou výpověď). Způsob interpunkčního vyznačení zde není rozhodující – užití pomlčky nebo několika pomlček, tří nebo více teček zdaleka vždy neznamená aposiopesi. K přerušení započaté výpovědi může dojít z příčin vnitřních, psychických: mluvčí si nemůže vzpomenout na zamýšlené pokračování; přeruší se, nechce dokončit, aby nepřerušil kontakt s posluchačem, aby se nepodřekl nebo nedopustil urážky, aby zbytečně nesděloval známé skutečnosti; chce náhle přejít k jinému předmětu hovoru nebo chce nahradit konec výpovědi gestem, názorným pohybem; častou příčinou přerušení je též citové pohnutí. Stejně důležité jsou však i vnější příčiny neúplné realizace syntaktické konstrukce (přerušení promluvou partnera, motivovanou netrpělivostí, zvědavostí, hněvem, nesouhlasem s obsahem projevu, ale naopak i živým souhlasem; přerušení jiným činem partnera, změnou jeho chování – např. zacpe mluvčímu ústa; přerušení v důsledku náhlé změny situace).

Naproti tomu u prosiopese není realizován začátek konstrukce. Tento jev je mnohem méně častý a jde většinou o ustálené, lexikalizované případy (např.: ...*moje sestra* místo *To je moje sestra* při představování).

Aposiopese i prosiopese jako neúplné realizace systémových konstrukcí v textových jednotkách jsou frekventovanější v mluvených projevech, zejména v běžném hovoru, kde se vedle aposiopesí a prosiopesí velmi známých, ustálených často setkáváme s aktuálními realizacemi tohoto typu konstrukcí; v umělecké literatuře bývají využívány zvláště v přímých řečech (pro zvýšení dramatičnosti dialogu nebo jako prostředek charakterizace postavy).

Naproti tomu obohacování a modifikace syntaktických konstrukcí jsou do značné míry záležitostí široce pojímaného tzv. třetího syntaktického plánu. Ten vnáší do textu projevy osobního vztahu, postoje autora k obsahu komunikátu i k jeho výrazové stránce, jeho zájmu na dosažení cíle, jeho angažovanosti v komunikačním aktu. Hlavními prostředky této subjektivní roviny v textu jsou některé částice, zvané též větná adverbia a různé volně připojené a vložené konstrukce (kromě intonace a dalších prostředků). Zmíněné částice nejsou svým významem složkami propozičního obsahu, nýbrž vyjadřují komentář, postoj podavatele k propozičnímu obsahu vyjádřenému základní syntaktickou konstrukcí (nebo i k modifikované sémantické struktuře obsahující kromě propozice také informaci o kladnosti/zápornosti, aktuálním členění a časovém zařazení). Stojí mimo základní syntaktickou konstrukci a vztahují se obvykle k jádru, zdůrazněné části komentovaného sdělení, k jeho rematické

složce (o jejich postavení v aktuálním členění výpovědi viz K 1.7.2.2; k jejich syntaktické interpretaci srov. též F 2.2.1).

Mezi prostředky hodnocení, komentování v třetím syntaktickém plánu a exponenty významů modálních je v textu plynulý přechod: proto k významům nejčastějších „větných adverbií" (i blízkých konstrukcí) řadíme i významy z okruhu jistotní modality. Je ovšem velmi nesnadné oddělovat od sebe komentáře jednoslovné a rozsáhlejší (často i větné), volně připojené a vložené konstrukce s obdobnou platností (ustálené obraty typu *myslím, zdá se* aj.). Např. tzv. komentáře metařečové — tj. komentáře k formě projevu, způsobu formulace, k textu samému a jeho výstavbě, k průběhu komunikačního aktu — bývají vyjadřovány jedním slovem *(krátce, zkrátka)*, participiálními vazbami *(upřímně řečeno)* i nejrůznějšími útvary větnými *(jak říkají lékaři)*, ev. i rozsáhlejšími úseky textu; jako jiné komentáře se pak mohou rovněž vztahovat k větším úsekům textu. Nutnost sledovat komentování, zaujímání subjektivních hodnotících postojů na ploše celkové výstavby textu dokazuje např. problematika uvozovacích vět, které jsou svou funkcí i nejčastěji užívanými prostředky metařečovým komentářům velice blízké *(upřímně řečeno — řekl upřímně)*.

Svůj hodnotící postoj k obsahu i výstavbě komunikátu projevuje mluvčí i hierarchizací obsahu, prezentovanou s různou mírou explicitnosti. Mluvčí samozřejmě hierarchizuje obsah už volbou gramatické konstrukce pro sdělení určitého propozičního obsahu (věty hlavní, vedlejší, přechodníkové konstrukce, dějového jména atd.). Prostředky hierarchizace obsahu jsou dále často zdůrazňovací částice *(právě, především, zejména, zvlášť, hlavně)*. Autor však dosahuje hierarchizace projevu také vytýkáním některých složek na jedné straně a na druhé straně potlačováním, odsouváním do pozadí složek jiných. Prostředkem obohacení obsahu vyjadřovaného základní syntaktickou konstrukcí o různé poznámky, dodatky, vysvětlení a jiné sekundární sdělení jsou konstrukce volně připojené a vložené (viz podrobně M 1.2). K vytčení, zdůraznění některých složek projevu se využívá různých způsobů osamostatnění určité složky syntaktické konstrukce, které vede opět ke zdůraznění jejího významu, především díky tomu, že osamostatněný výraz se tak stane nositelem dalšího rématu; ke vzbuzení dojmu neočekávanosti, napětí u posluchače se užije volného připojování v rámci jedné textové jednotky *(Dost se natrápila, ubohá!)*, osamostatnění vytýkajícího typu, tj. antepozice nebo postpozice určité složky obvykle za pomoci odkazovacího výrazu: *Jiří, ten nám pomohl nejvíce. — Byl to úplný začátečník, ten Josef. — Byl to Jiří, kdo nám nejvíce pomohl* (výklad těchto konstrukcí viz v odd. G 2.1.3, J 1.5.2 a K 1.7.2.5) nebo vydělením určité složky do zvláštní textové jednotky. U takových složek obvykle trvá vazba k dominujícímu členu v základní syntaktické konstrukci *(Chytil jsem kočku. Opravdovou, živou. — Dostal jsem dopis. Od otce)*; někdy ovšem jde pouze o vztah k základní syntaktické konstrukci jako celku *(Tak tedy odjela. Nepo-*

chopitelné). Osamostatňování je oblíbeným prostředkem prozaiků a publicistů; jinak se podobné uvolnění větné stavby a členitost textu objevuje hlavně v projevech mluvených (viz M 1.3). V mnoha případech je velmi obtížné rozlišit mezi osamostatněním složky výpovědi, eliptickým vyjádřením a různými typy větných ekvivalentů (viz též odd. H).

Zvláště v mluvených projevech je odrazem postupného vybavování myšlenek určitá přerývanost projevu a často i volné, aditivní přiřazování syntaktických konstrukcí. (Jindy se užívá termínů „volné spojení výpovědí", „souvětí s větami juxtaponovanými", „asyntaktické spojení výpovědí", „spojení bez syntaktického vztahu".) Nejde o implicitní sémantický vztah, který by bylo možno vyjádřit např. spojovacím výrazem, nýbrž o vztah značně nejasný, neurčitý. Podobné spojování je opět příznačné zvláště pro běžný hovor a pro přímou, polopřímou, resp. nevlastní přímou řeč; volně připojené složky mohou obsahovat poznámky, dodatky, zobecňující vyjádření, výzvy, nečekané závěry, hodnotící komentáře, ověřovací otázky atd. Takto spojené konstrukce jsou obyčejně odděleny poměrně výraznou pauzou a často mají i značnou intonační samostatnost; přitom však bývají vzájemně spjaty polokadencí. V psaném textu dochází někdy k přiřazení v rámci „souvětí", konstrukce jsou graficky odděleny čárkou; uplatňuje se však i pomlčka, středník, závorky a nezřídka je přiřazená konstrukce vydělena pomocí tečky až do další textové jednotky. Interpunkční znaménko zde však není rozhodující (zvláště v mluvených projevech nejsou hranice textových jednotek zdaleka vždy zcela zřetelné) — důležitější je, že textové jednotky, resp. jejich lexikálně-syntaktické realizace k sobě nepojí žádný z obvyklých typů významových vztahů (viz M 0.4), obsahová souvislost je obvykle značně volná. Často je ovšem významová souvislost výpovědí naznačena odkazovacími výrazy (*to, tak, takový, jak, jaký* atd.); jindy se v těchto spojeních uplatňují podřadicí i souřadicí spojky, které ovšem nevytvářejí syntaktické usouvztažnění, nýbrž připojují sdělení z jiné tematické roviny (hlavně autorské komentující poznámky, omezení platnosti sdělení apod.).

Vedle těchto typů aditivně spojených, přičleněných konstrukcí se velká volní a citová zainteresovanost mluvčího silně uplatňuje také u drobných nevětných, tzv. „přívětných" výrazů a konstrukcí. Tak je tomu např. u oslovení, citoslovcí nebo některých částic (*Ach, cos to udělal! — Ano, souhlasím);* častá bývá druhá slovesná osoba nebo imperativ (*Vidíš, co jsi provedl. Neboj se, pes je uvázaný)* i výzvový infinitiv (*Nastupovat, odjíždíme!),* proti kterému má připojení infinitivu v konstrukcích typu *Stále čekat, už mě to nebaví* spíše povahu vytýkání. Někde tyto „přídatné", „přívětné" výrazy a konstrukce, nespojené přímo skladebními vztahy se základní syntaktickou konstrukcí, mají spíše jen funkci kontaktovou.

K těmto „přívětným" výrazům patří i tzv. členicí signály, sémanticky málo zatížené výrazy, sloužící především technice mluvených projevů. Ačkoli se po-

dílejí na členění projevu a zároveň na navazování jeho jednotlivých částí (např. po přerušení), liší se značně od typických spojovacích výrazů, prostředků usouvztažňování větných syntaktických konstrukcí v souvětí i v textu. (Příklady členicích signálů a dalších „přívětných" výrazů jsou uvedeny v odd. M 0.10.5.4.)

V této souvislosti je možné uvést i některé další částice *(ať, kéž, jen aby; vždyť, přece)*; i ony vnášejí do textu subjektivizační významy typické pro „třetí syntaktický plán".

Funkci kontaktovou, a to vzbuzení zájmu u posluchače, mívá též tzv. (volný) dativ sdílnosti (etický dativ). Je spojen vždy s nějakým emocionálním (afektivním) zabarvením a dodává výpovědi důvěrný tón. Bývá to zpravidla dativ osobních zájmen 2. nebo 1. osoby *(ti, vám; mi, nám)*. Např. *To je mi pěkný ptáček! To vám to bylo krásné! Tak ti jdu jednou po ulici a ...* („Zájmový vztah" může být motivován různě, kladně nebo záporně, mluvčí může mít zájem posluchače získat nebo mu odporovat apod.) — Osobu, jejíž „zainteresovanost" pramení z prožívání děje (spojeného s libostí a pohodlím, které však bývají spojeny s negativním postojem ze strany mluvčího), lze vyjádřit tzv. dativem náladovým zvratného zájmena *(si)*, pokleslého v částici. Např.: *Oni si pěkně odpočívají a my zatím musíme ... Ti si tam žijí!* (srov.: *Těm se tam žije!* se záměnou dat. – akuz.) *Vesele si vykračovala.* Srov. též hovorové *Hnal si to tempem do školy*. V této souvislosti je třeba též připomenout slovotvorné typy *po- si (pospat si, popovídat si ...)* a *za- si (zarybařit si ...)*. Oba typy afektivního dativu lze kombinovat v rámci jedné výpovědi; srov.: *Oni si vám tam žili jak v ráji.*

1.1 TEXTOVÁ ELIPSA

1.1.0 Pojetí textové elipsy

Textovou elipsu chápeme jako specifický způsob realizace syntaktické struktury, totiž jako neobsazení té její pozice, u které by se předpokládalo, že bude obsazena. Textová elipsa je často zároveň prostředkem úzkého propojení textových jednotek; v tomto smyslu bývá uváděna mezi prostředky textové koherence, konektory. V této konektivní funkci jde nejčastěji o elipsu anaforickou, při níž má autor možnost doplnit elidovaný prvek z bezprostředně předcházející textové jednotky (v kontaktním postavení), popřípadě z celého předchozího textu, někdy i z textové jednotky dosti vzdálené. Jen zřídka jde o elipsu kataforickou, v tomto případě je možno elidovaný prvek doplnit zpravidla z textové jednotky bezprostředně následující.

Anaforické a kataforické elipsy s konektivní funkcí se tradičně označují jako elipsy „kontextové" a odlišují od elips exoforických, tzv. „situačních", kte-

ré textově konektivní funkci nemají. Oba typy elipsy však nelze ve všech případech jasně rozlišit; nezřídka (zejména v běžném hovoru) se eliptické vyjadřování zakládá jak na jazykovém kontextu, tak na situaci, popřípadě i na společném souboru vědomostí, znalostí a zkušeností účastníků komunikace. Kromě toho podporují možnost eliptického vyjádření i prostředky zvukové, hlavně intonace (rozlišují např. dvojí smysl eliptické výpovědi *Copak vy ve městě?*), grafická úprava psaného textu (zvl. umístění, srov. např. častou eliptičnost v nadpisech), speciální lexikální obsazení jednotky. Doprovodnou funkci mají i mimika a gesta. Vzhledem k těmto skutečnostem i vzhledem k tomu, že elipsy „kontextové" a „situační" mají některé společné charakteristické rysy, pokládáme za účelné zahrnout je do jedné kategorie. Termínem „(elipsa) textová" odlišujeme tuto kategorii od elips zvukových, morfematických aj. — i od neterminologického užívání slova *elipsa* pro označení jakéhokoli vypuštění, uspoření jazykového prostředku.

Textová elipsa zůstává — i v případech, kdy má výraznou konektivní funkci — svou podstatou prostředkem syntaktickým. Jsou pro ni charakteristické tyto rysy:

(1) V promluvové realizaci určitého typu syntaktické struktury je neobsazena pozice, u které by se na základě syntaktického systému (nikoli tedy z hlediska příjemce!) předpokládalo, že bude obsazena.
(2) Z hlediska aktuálního členění jde o vypuštění známé informace, zejména tématu, popřípadě i složek přechodových — nikoli však nového rématu.
(3) Neobsazení pozice je umožněno kontextem nebo/a konsituací; na jejich základě je možno neobsazenou pozici lexikálně — jednoznačně nebo aspoň kategoriálně — obsadit, aniž se změní výrazová stránka konstrukce.
(4) Eliptická a úplná (obsazená) konstrukce musí být sémanticky rovnocenná, mohou se lišit jen stylovými příznaky.
(5) Eliptická i úplná (obsazená) konstrukce musí být v souladu s jazykovou normou.

Textové elipsy v tomto pojetí lze klasifikovat podle různých kritérií. Časté je třídění, které kombinuje kritérium syntaktické se slovnědruhovým; např. (1) elipsy verbální, a to (a) slovesa plnovýznamového, (b) slovesa pomocného (funkčního); (2) elipsy jmenné v širokém smyslu, tj. elipsy některého nesloveského členu dominovaného; (3) větné (např. vynechání dominující věty s verbem dicendi).

Poněvadž však textové elipsy hodnotíme jako prostředek svou podstatou syntaktický, je třeba dát přednost třídění podle důsledně syntaktických kritérií, a to na elipsy

(1) části syntaktického členu,
(2) dominujícího syntaktického členu,

(3) dominovaného obligatorního syntaktického členu,
(4) dominovaného potenciálního syntaktického členu. (Syntaktickým členem se rozumí i věta.)

1.1.1 Elipsa části syntaktického členu

O textovou elipsu části syntaktického členu jde zvláště u vypouštění infinitivu po slovesech modálních a fázových *(Udělal to, protože musel)* a části složených tvarů slovesných *(Myslil, že bude závodit, ale nebude)*. Tento typ elipsy nacházíme často v textových sestavách dialogických, a to v odpovědích na zjišťovací otázku, v níž může být užito konstrukce s týmž modálním nebo fázovým slovesem *(Musíš už odejít? — Musím)* nebo vypuštěného slovesa ve finitním tvaru *(Už odcházíš? — Musím)*, případně v reakcích na různé výzvy *(Zůstaň ještě chvilku. — Nemohu)* apod. Situačně vázaná je elipsa ve výpovědi *Děkuji, už nechci*, která může být reakcí na nabízený pokrm nebo nápoje bez verbálního vyjádření, popřípadě na takové verbální stimuly, v nichž je užito slovesa jiného významu, než má vypuštěný infinitiv *(Ochutnals už tohle cukroví?)*.

Podobně především v replikách dialogu (v odpovědích na zjišťovací otázku, v reakcích na různé výzvy apod.) dochází k vypouštění komponentů složených tvarů slovesných *(Šel by Karel s námi?- Šel. – Byli kritizováni?- Nebyli. – Bude pršet? - Bude. – Učí se? - Učí)*. V odpovědi na otázku, v níž je určité sloveso ve tvaru 1. nebo 2. osoby indikativu préterita nebo kondicionálu, se vypouští komponent nesoucí význam osoby, přestože v této kategorii dochází ke změně *(Viděl jsi ho? - Viděl. — Šel bys také? - Šel)*. I v tomto typu může jít o elipsu podmíněnou situačně: promluvy *Děkuji, už nebudu* lze užít v obdobných situacích jako výše uvedené výpovědi *Děkuji, už nechci* (srov. 0.10.5.2).

Infinitiv po modálním nebo fázovém slovese a komponenty složených tvarů slovesných se vypouštějí i při opakování, zdůrazňování *(Nesmím se vzdát, nesmím. Bude pršet, bude)*.

Textovou elipsou tohoto typu je i vypouštění spony nebo jiného neplnovýznamového slovesa (modálního, fázového). V tomto případě je elidován nositel aktualizačních kategorií; aby taková textová jednotka neztratila komunikační účinnost, musí být tyto kategorie zřejmé z kontextu nebo ze situace. Např. *Karel byl zámečníkem. Jan učitelem. Já jsem chtěl zůstat, ona odejít.*

K textové elipse části syntaktického členu je možno přiřadit např. vypouštění substantivního komponentu (známého z kontextu nebo situace) z adverbiálního předložkového spojení *(Jednu kávu se šlehačkou a jednu bez)*. V tomto případě však většinou dochází k slovnědruhovému přechodu předložky v adverbium: *Hlasovals pro návrh, nebo **proti**?* (srov. *Kdo je **proti**?*); ještě výraznější je slovnědruhová platnost adverbia v případech jako: *Poblíž kamen už bylo rozloženo Petrovo oblíbené lůžko a na něm spací pytel. Hned **vedle** bylo cosi, co . . .*

1.1.2 Elipsa dominujícího syntaktického členu

Elipsa dominujícího syntaktického členu je základním typem textové elipsy. Nejčastěji jde o elipsu plnovýznamového slovesa v platnosti predikátu, popřípadě i s dalšími dominovanými členy; může však jít i o elipsu celé nadřazené věty, o elipsu dominujícího substantiva aj.

1.1.2.1 Elipsa plnovýznamového verba finita v platnosti predikátu

Věty s elipsou plnovýznamového verba finita se liší od větných ekvivalentů zásadně tím, že v nich je pozice predikátu neobsazena, ale sloveso v nich může být z kontextu nebo/a situace aspoň relativně jednoznačně doplněno. Např. věty typu *Kávu. Hlasitě* pokládáme za elipsu v tom případě, že jde o odpověď na otázku, o emfatické opakování zdůrazněného rématu z předchozí textové jednotky apod., v jiných případech by šlo o větné ekvivalenty (viz oddíl H). Přechod mezi oběma třídami je ovšem plynulý.

V některých případech je možno určitý tvar plnovýznamového slovesa do neobsazené pozice predikátu doplnit zcela jednoznačně, zejména v případech, kde by šlo o opakování téhož slovesa (*Karlík přijel vlakem, jeho bratr autobusem*); k určité nejasnosti může vést nutnost změny morfologických kategorií predikátu, modality apod.: *Neurazil jste se? – Proč* (jsem se měl urazit, bych se měl urážet . . .?), *pánové?* Jindy lze doplnit jen jistou sémantickou třídu sloves; velmi často jde o verba dicendi – mj. v ustálených případech jako: *Dostal-li jsem se z Francie až sem, nevidím, proč bych se právě tak nedostal nazpět do Francie, řekl Petr. Na to* ***Franta,*** *že v tom je jistý rozdíl.* Ještě více možností doplnění je např. u této elipsy: *Zcela jednoznačně také hovoří pochvalné a děkovné záznamy z nejrůznějších míst republiky.* ***Za všechny*** (hovoří? nebo uveďme, ocitujme, ocitujeme . . .?) *například slova studentů I. A třídy gymnázia v Táboře:* . . .

Velmi častá je elipsa predikátu po výrazu *rád* a jeho stupňovaných tvarech (*raději, nejraději*): *Žádám vás o písemné potvrzení. – Beze všeho a rád. — Jak chceš plout bez mužstva? – Raději bez mužstva než s takovými lotry.*

Nejčastěji dochází k elipse predikátu (popřípadě i dalších obligatorních komponentů) v odpovědi na doplňovací otázku. Odpověď pouhým rématem je v tomto případě zcela synonymní s odpovědí úplnou větou; v mluvní praxi se vyskytují oba typy, eliptická odpověď ovšem daleko častěji. Syntaktická struktura zde sice přesahuje z otázky do odpovědi, avšak na rozdíl od parcelace (osamostatnění části syntaktické konstrukce v další textové jednotce – viz M 1.3) pozice realizovaná v odpovědi rématem je v otázce obsazena tázacím slovem. Důležité je, že obvykle jde o promluvy různých mluvčích (o téhož au-

tora jde zřídka, nejspíše ještě u vnitřní řeči: *Co mu mám říct? Nějakou lež? Rozhodně ne celou pravdu*). Jeden syntaktický vzorec může být přitom základem i několika výpovědí pronesených několika mluvčími (A: *„Kam jede šéf na dovolenou?"* — B: *„Zase do Krkonoš."* – C: *„Sám?"* – D: *„Tentokrát s rodinou"*).

Někdy dochází v dialogické reakci – ale též v textové jednotce monologického textu – i k elizi převážné části konstrukce z předchozí jednotky; z jejího obsazení může zbývat i jen jediný (popř. i žádný) dominovaný člen: *Mohl sis dát přece taky kafe. **Tady?** – Autor se však vrací ještě dále do minulosti. **Jak daleko**, to naznačuje podtitul . . .*

Nezřídka dochází i k elipse nejen predikátu, nýbrž i jeho pravovalenčních participantů a ev. i členů fakultativních: *Kdo chce vidět svého syna v barvách co možná nejlepšího a nejslavnějšího klubu? Přece jeho tatínek.* V některých případech je elidován i subjekt: *Měl někdo zájem na tom, aby se o připravované akci dověděl napřed? Ale kdo? A proč? – Vy jste lékař? – Něco lepšího než lékař* (zde elidována spona i subjekt).

Od eliptického vyjadřování, tj. od neúplných realizací syntaktických konstrukcí založených na větných vzorcích je účelné odlišovat vyjadřování záměrně brachylogické, heslovité. Je vázáno na určité typy textů (viz 0.9.0), jako jsou výčty, seznamy, osnovy a heslovité poznámky, rubriky vyplňované v dokladech, dotaznících a formulářích, adresy, předpovědi počasí, zprávy o stavu počasí, stavu vody atp., ev. i na určité části textů (názvy děl a jejich částí); časté je v nápisech, které nabývají výpovědní funkce umístěním (*Jahodový džem. 20 hod. vyprodáno*) nebo kombinací s jinými znakovými systémy (značkami, různými symboly). Lze sem přiřadit i některé ustálené prostředky organizace textu, textové orientátory a speciální konektory (viz 2.3) typu: *Tolik na závěr této kapitoly. – A ještě několik citátů.*

V jiných typech textů se setkáváme s kombinací vyjadřování úplného, eliptického a brachylogického – tak v textech telegramů (*Eva výborně. Přijedeme sobota. Jan*), reportážních přenosech (*Machač. Šťastný Hlinkovi, ofsajd na modré*), v inzerátech, dále v jiných záměrně krácených textech, např. na domovní nástěnce: *V pondělí přijdu za plyn a elektřinu. Pracující, dejte sousedům.*

Jako elipsa verba finita, popřípadě i dalších jím dominovaných členů vznikly zcela automatizované konstrukce, u nichž dnes již nelze elidované členy beze změny smyslu nebo funkce doplnit – proto se ze synchronního hlediska za textovou elipsu nepokládají. Tyto konstrukce jsou vázány na speciální komunikační motivaci, a tedy i na určité typy textů, resp. řečových aktů. Jde o pozdravy – (Přeji vám) *dobrý den*, (Těším se) *na shledanou*, povely (*Pozor! Čelem vzad! Ruce vzhůru!*), společenské ustálené obraty (*S dovolením. Díky. Dík za . . .*), hesla a slogany (*Válku válce. Sportem ke zdraví*), některá přísloví (*Mladí ležáci – staří žebráci*), rčení (*My o vlku a vlk za humny*) apod.

1.1.2.2 Elipsa nadřazené věty

Elidovaným členem může být i celá dominující věta, nejčastěji s přísudkovým verbem dicendi: (Říkáte) *Že je žárlivý?* Základní textová jednotka obsazená dominovanou větou je v tomto případě silně vázána na kontext nebo situaci, v mluveném textu bývá vyznačena výraznou intonací: *Domek se prostě taky zruší. Že se v něm narodil, že ho postavil jeho otec, ale, takových domků bylo a bude, nebuďte sentimentální.* Značně se ustálily konstrukce s elipsou nadřazené věty, např.: (Vyřiďte) *Že pozdravuji. Že se už moc těším.* Spojka *že* v nich nabývá funkce uvozovací částice, stává se konektorem textovým.

Dosti často se vypouští prostřední věta v souvětí složeném ze tří vět, např. *Chtěl nakouknout do garáže (a zjistit), zda má nahuštěná kola.* Vypouštěním nadřazené věty jako spojovacího článku vznikají dvě samostatné textové jednotky v případech typu: *Abys mi rozuměla. Pro mne a pro Berunku jsi užitečná takhle.*

1.1.2.3 Elipsa dominujícího substantiva

Substantivum vyskytující se v první jednotce se neopakuje v jednotce následující zpravidla v kontaktním postavení; v těchto případech dochází k posunu jiného členu substantivní skupiny do jejího centra. Nejčastěji bývá tímto členem adjektivní atribut, zájmeno nebo kvantifikátor: *Jeho generace potřebuje k otázce pět až osm slov, moje* (generace) (potřebuje) *tři* (slova), *a k odpovědi* (jeho generace potřebuje) *tři věty, kdežto moje* (generace) (potřebuje) *jedinou* (větu). – Situačně je zakotvena elipsa: *Na dovolenou odjíždím desátého.*

1.1.3 Elipsa obligatorního dominovaného syntaktického členu

Textová elipsa obligatorního dominovaného syntaktického členu (členů) je opět nejčastější v dialozích – v odpovědi na zjišťovací otázku *(Navštívíš nás zase brzy? – Navštívím),* v reakci na výzvu *(Nezapomeň navštívit tetu v nemocnici! – Navštívím)* nebo na promluvy jiného typu (*„Za chvilku se to rozhoří." – „Věříš?" řekl jsem).* Někdy je elipsa dominovaného členu podmíněna situačně *(Jan odmítl! – Koupila dvě kila).* U těchto výpovědí se nezřídka výrazně uplatňuje zvuková stránka, zvláště intonace (*Ten se ale vyjadřuje!* „neobratně, urážlivě" apod.).

Textovou elipsu tohoto typu je třeba v některých případech odlišovat od aposiopese (viz M 1.0). Ta má specifickou komunikační motivaci, výpověď nemá koncovou kadenci a zpravidla neobsahuje réma; naproti tomu u elipsy je zakončena tak, jak byla zamýšlena, a proto má koncovou kadenci a obsahu-

je réma: *Tvrdil, že mi rád pomůže, a vidíš – odmítl.* Sem je možno přiřadit i elipsu syntaktického členu vyjadřujícího explicitně objekt, s nímž se srovnává, v případech, kdy je znám z předchozího textu: *Stejně jsem nemyslel na velebníčkova slova. Mnohem víc (než . . .) mě zajímalo, jak kluci beze mne dopadli. – A já jsem taky tvůj příbuzný? – Ne, ty ne, chlapče. Ty jsi víc (než . . .).*

1.1.4 Elipsa dominovaného potenciálního syntaktického členu

Elipsa dominovaného potenciálního syntaktického členu se jako textová elipsa uplatňuje minimálně. V češtině běžné nevyjadřování podmětu přitom ovšem za textovou elipsu ve vlastním smyslu nepokládáme. Pokud subjekt není lexikálně vyjádřen (ani zájmenem, viz M 2.2.1), plní funkci textového konektoru kategorie osoby, čísla a – pokud slovesný tvar obsahuje příčestí – i jmenného rodu *(Karel se vracel. Vesele si pískal).*

O textovou elipsu jde ovšem v případech, kde subjekt v 3. osobě není zřejmý z předchozího textu. Tak je tomu především u situačně zakotvených výpovědí: *Už jde!* („ten, koho očekáváme"). *Pozor, otevírají se dovnitř* (nápis nade dveřmi v autobuse). Specifikem uměleckých textů je elipsa subjektu na samém začátku textu (obvykle u začátku „in medias res"), např.: *Zastavil se před mostelem. Uvnitř seděl jediný host v zaolejovaných montérkách a Honza ho odhadl jako řidiče kamiónu.*

1.1.5 Závěrečné poznámky

Textová elipsa jako jeden z důležitých prostředků koheze textu je podmíněna speciálními zákonitostmi výstavby textu a možnostmi propojení textových jednotek. Při motivaci jejího užití má velký význam potřeba úsporného, stručného vyjadřování, někdy i expresivita, emfáze (vedoucí k eliptickému opakování) apod.

Řada typů elipsy je vázána na speciální druhy textů a komunikativní funkce, pojí se k určitým komunikačním situacím nebo k určitým tematickým oblastem; některé typy jsou stylově příznakové, objevují se hlavně v textech uměleckých, odborných atd.

Nejfrekventovanější je elipsa v nepřipravených mluvených projevech; takřka všechny typy textové elipsy se objevují především v dialogických textech. Nejčastěji se vyskytuje v kombinaci otázky a odpovědi ap., např. tam, kde dialog interferuje s autorskou řečí: *To jsem čekal, řekl kapitán. Ale jsou tu jisté obtíže. – Petr se otázal, jaké.* Hojně se vyskytuje elipsa i ve spojení dvou tvrzení, např. *Líbilo se jim to. – Až na poslední část.*

1.2 VOLNĚ PŘIPOJENÉ A VLOŽENÉ VÝRAZY V TEXTU

1.2.0 Připojování syntaktických jednotek jako prostředek zařazení sdělení z vedlejší promluvové linie do textové jednotky

Je-li základní textová jednotka vytvářena syntaktickou konstrukcí (větnou nebo souvětnou), k níž jsou volně připojeny nebo do níž jsou vloženy prvky povahy nevětné, větné nebo souvětné, nezapojené do syntaktické struktury základní konstrukce, nemusí jít vždy o projev uvolněné stavby textu (např. v textech uměleckých, v běžně mluvených projevech). Je třeba rozlišovat (1) volné připojování vět (ev. i nevětných výrazů) na základě velmi vzdálených, často značně nejasných, spíše individuálních, asociačních myšlenkových souvislostí *(Sbírala jsem věci z podlahy, třeba mi nemá co říct, krev se mi hnala do hlavy, černobílé dlaždičky)*, (2) připojení dalšího komponentu k základní syntaktické konstrukci (nebo vložení do ní) na základě hierarchizace obsahu celé textové jednotky. (K prostředkům hierarchizace obsahu propozice viz odd. E 1; srov. též M 1.3.5.)

V případech typu (2) je významový (obsahový) vztah – ač rovněž často explicitně nevyjádřený – zřetelnější; je obvykle založen na realizaci sdělení z tzv. vedlejší promluvové linie. V souvislosti s realizací komunikačního záměru a strategie autora se v textu prostupují různé obsahové komplexy, základní komplex je doplňován (modifikován – viz M 1.0), tj. obohacován o prvky z jiných tematických oblastí nebo o nositele nezávislých subtémat. Připojováním těchto „externích" prvků k základnímu obsahovému komplexu vznikají (i uvnitř jedné základní textové jednotky) tematické odbočky, digrese. V některých typech textů se prostupují i celá různá promluvová pásma. Co do míry exponování subjektivních postojů autora se od základního obsahového (tematického) komplexu výrazně odlišují i autorské komentáře a poznámky, které vnášejí do textu rovněž obsahové obohacení, u nichž však nelze výslovně mluvit o jiné tematice. Využití všech jmenovaných prvků se v textu promítá v odstínění důležitosti jednotlivých (větných) sdělení, vyzdvižení jedněch a odsunutí druhých právě do „vedlejší promluvové (ev. řečové) linie". Souvislou linii však tyto poznámky, dodatky, odbočky tvoří v textu jen zřídka – mnohem častěji jsou to prvky samostatné, vzájemně nesouvisející, často ojedinělé.

V případech tohoto volného spojování neasociativního je ovšem souvislost prvků z různých promluvových linií a tematických oblastí natolik silná a zřejmá, že spolu s příznačnými formálními ukazateli vede k výkladu těchto spojení jako specifických možností výstavby jediné základní textové jednotky (nikoli tedy jako speciálního spojení dvou různých textových jednotek). Takováto jednotka – pokud bereme v úvahu spojení subjednotek větných – stojí na pomezí spojení charakteru souvětného. Čím zřetelnější, jednoznačnější je významový vztah mezi větnými jednotkami vedle sebe stojícími, tím blíže má da-

né spojení k souvětí. Proto také mnohé typy těchto spojení jsou probírány zároveň i v kap. o souvětí (odd. J), a to podle toho, ke kterému sémantickému druhu souvětných spojení mají blízko. Spojení s větami uvozenými vztažnými výrazy typu *což, čímž, přičemž* pokládáme plně za souvětné s vedlejší větou navazovací. Uvnitř těchto spojení je třeba navíc rozlišovat na jedné straně souvislost spíše obsahovou (tematickou) (např. u autorských komentářů), na druhé straně souvislost podmíněnou spíše aktualizací některých složek komunikační situace (zde je obsahová souvislost minimální – viz případy typu *Pozice dvojhlásky ou – prosím, zavřete ty dveře – v českém vokalickém systému je historicky podmíněna*), uplatněním jiné „komunikační roviny".

Na rozdíl od prostředků hierarchizace v rovině sémantické struktury věty rozhodují tedy o hierarchickém odstínění výstavby textu především faktory tematické a komunikační, tj. skladba textu z různých řečových linií, promluvových pásem, zapojování různých doplňujících a obohacujících prvků, odboček, dodatků atd.

Vybočení z hlavní linie promluvy bývá nezřídka signalizováno prostředky zvukovými (rovná melodie v nízké poloze, rychlejší tempo a tišší hlas), např. *Obsahovým úsekem (měli bychom usilovat o ustálené pojmenování pro tento jev) rozumíme takovou část projevu, která tvoří jistý celek.*

Využívají se pauzy, polokadence, u vět zvolacích z vedlejší promluvové linie i větší tónové intervaly *(Na Václavském náměstí – jaká ironie! – nebydlela z těchto 333 žen ani jedna)*, intonace ve vyšší poloze nebo s vyšším začátkem *(A dokonce – vida ho, skromňouška! – dokonce sám sobě nemůže zapřít, že má radost . . .)*.

V projevu psaném se na vyznačení vedlejší promluvové linie podílejí prostředky grafické. Místo méně zřetelných čárek se nejčastěji užívá pomlček nebo závorek. Závorky přitom navíc charakterizují sdělení jako vedlejší, řečené mimochodem – proto se projevuje určitá tendence užívat jich pro věcně doplňky, vyslovované při čtení nižším hlasem a s rovnou melodií. Naproti tomu pomlček se užívá hlavně u předsunutých a vsunutých prvků, zvláště u autorských komentujících poznámek.

Pro volně připojené i vložené výrazy vedlejší promluvové linie v textu je tedy příznačná gramatická nezačleněnost do maticové větné konstrukce v textové jednotce, tj. zapojení nesouvětné (na rozdíl od gramatického začlenění do konstrukce souvětné). Tyto výrazy jsou povahy větné (i souvětné), nebo nevětné; k nevětným patří citoslovce, částice, vokativní oslovení, různé tzv. přívětné výrazy kontaktového charakteru atd. (viz 1.0). Mezi nimi a některými ustálenými obraty, vzniklými (často zkrácením) z rozsáhlejších syntaktických konstrukcí pozbývajících postupně větné platnosti, je však plynulý přechod (např. *zkrátka* ze *zkrátka řečeno*).

1.2.1 Poměr nesouvětného připojování k souvětné syntaxi i ke spojení samostatných textových jednotek. Uplatnění zájmenných odkazovacích výrazů a spojek

Podstatou nesouvětného spojení složek textové jednotky je juxtapozice, tj. kladení syntaktických konstrukcí vedle sebe bez prostředků signalizujících jejich syntaktické usouvztažnění. Rozlišování spojení souvětného a nesouvětného nelze však zakládat na uplatnění spojovacích výrazů a dalších formálních prostředků – určitá hierarchizace syntaktického celku souvětného je totiž možná i bez explicitního vyjádření, asyndeticky (viz odd. J 0.4), na druhé straně přítomnost např. hypotaktických spojovacích výrazů u sdělení z vedlejší promluvové linie není ničím výjimečným, takže tyto prostředky nezaručují větné konstrukci status komponentu souvětí.

Při připojování výrazů z vedlejší promluvové linie se často užívají též některé způsoby připojení pomocí odkazovacích výrazů a spojek. Zájmenné odkazovací výrazy však zde nemají funkci syntakticky usouvztažňující, nýbrž pouze navazující a naznačující obsahovou souvislost. Hojně se využívá zájmen a zájmenných příslovcí *(to, tak, tím; co, jak)*; spojení se vztažnými zájmeny typu *což, čímž* traktujeme jako souvětná.

Stejný typ nesouvětného připojení představují i zvláštní hovorové konstrukce, v nichž věta s odkazovacím výrazem dodatečně poukazuje na obsah předcházející věty v téže textové jednotce jako na účinek toho, co sama sděluje. Odkazovacím výrazem je kromě toho vyjádřena velká míra nějaké vlastnosti nebo okolnosti, která účinek vyvolala: *A to psi tenkrát ani nevyštěkli, tak / jak šikovně byl kurník vyloupen. — Všechny stromy pomrzly, taková / jaká byla letos zima.*

Některé typy juxtapoziční jsou zřetelně na přechodu ke spojením hypotaktickým; nelze totiž vždy s jistotou rozhodnout, zda je o sdělení z jiné promluvové linie resp. tematické oblasti, nebo o zapojení komponentu do struktury základní věty jako jejího členu s platností kvalifikační *(Po osmislabičném verši bez pravidelné rytmizace předělové (byl rozšířen v české literatuře 16.–18. století) stojí ve folklórní poezii písňové verš s členěním symetrickým nebo asymetrickým)* nebo okolnostní *(Ne každý kupující vezme do ruky antologii české poezie – zájem o poezii, láska k ní jsou věci velice individuální – ale ten, kdo ji vezme, určitě zatouží ji mít)*. Nesouvětně připojená konstrukce se navíc nemusí vztahovat vždy k celé větě základní, nýbrž někdy jen k některému jejímu členu: *Jeho průvodce Rolf – tak se totiž ta chlupatá potvora jmenovala – ho nikdy neopouštěl.*

Podobně kolísáme mezi interpretací nesouvětnou a souvětnou u některých spojení založených na obsahové souvislosti povahy adordinační: *Dívka pak, Dorothea se jmenovala, pocestné vlídně přijala. — Jedna, bylo to o vánocích, dostala od něho dopis.*

Změnou ve využití spojovacích a popř. i grafických prostředků by bylo

možno převést spojení nesouvětná na souvětí, srov.: *A co je zajímavé, bývají to celým svým založením váhavci* → *Je zajímavé, že to bývají . . .*; *Jak nám oznámili naši zpravodajové, kongres bude odložen* → *Naši zpravodajové nám oznámili, že . . .*; *V knize Lidé a móda – vyšla v orbisovské Malé encyklopedii – sáhl autor po tématu málo zpracovaném* → *V knize Lidé a móda, která vyšla . . .* . Možné bývá ovšem i převedení na nevětně vyjádřený člen věty: *Podle oznámení našich zpravodajů bude kongres odložen.* Větší možnosti nesouvětného přiřazování skýtá samozřejmě jejich umístění do dvou různých textových jednotek; zde je implicitní, formálně nevyjádřený významový vztah jistě mnohem běžnější, neutrální, kdežto uvnitř téže textové jednotky má nepochybně ráz příznakový. Jiné prostředky hierarchizace obsahu, jako je parcelace (viz 1.3) a vytýkání některých složek konstrukce (viz G 2.1.3), se liší od našich případů tím, že u nich přetrvává syntaktické usouvztažnění se základní větnou strukturou.

1.2.2 Pozice nesouvětně připojené složky v textové jednotce

Nesouvětně připojené věty v obsahově hierarchizované textové jednotce mohou být vzhledem k základové větné struktuře umístěny v antepozici, jako věty předsunuté, nebo v postpozici – připojené jako dodatek, „přisunuté", nebo v interpozici – do základní věty vloženy, vsunuty. Především věty v této poslední pozici se v dosavadních gramatikách označovaly termínem parentheze, vsuvky, resp. věty parentetické, vsuvkové. Byly vymezovány značně nejednotně a kromě toho se ztrácela jejich souvislost s prvky z vedlejší promluvové linie v jiných pozicích.

Příklady na jednotlivé poziční typy:

(1) Vztažení nesouvětně připojené věty k celé větě základní

(a) Věty přisunuté: *Potom přijde určitě, s tím počítejte. – Kdo chce kam, pomozme mu tam, jak praví přísloví.*

(b) Věty předsunuté: *Nezapomeň, jsme tu u protinožce. – Ale abychom to nezamluvili, přijdete zítra určitě?*

(c) Věty vsunuté, vložené: *Krása – tady cituji Černyševského – je spojena s historicky i třídně podmíněnou představou života. Umělecké ztvárnění – na to nezapomínejme – je při vší jedinečnosti vždy generalizace. Koupelen, dověděl se Benda, bylo v jeho sídle pět.*

(2) Vztažení nesouvětně připojené věty jen k části, ev. jedinému členu věty základní (v těchto případech se dodatková nebo předsunutá konstrukce obvykle stává větou vloženou; svědčí to o tom, že jenom na základě lokalizace v textové jednotce nelze jednotlivé typy diferencovat).

(a) Věty připojené za větný člen jako dodatek k němu: *Při informaci o Gogolovi a Tolstém toho autory poznali žáci v ruštině využijeme individuální četby děl těchto autorů. Byl jsem uveden slečnou Elsou – neboť tak se jmenovala svůdná komorna – do zahrady. Gustičko, řekni Julečkovi, aby před Járou – to byl Libin muž – nemluvil o politice.*

(b) Věty předsunuté před člen věty základní: *Autor v něm vytvořil dílo – používám výrazu jednoho sovětského prozaika – složitého realismu. Vedle funkce – řekli bychom – dokreslující a expresivní mají Šaldovi metafory i funkci estetizační. Setkala se s jeho němým a – o čemž už nepochybovala – obdivným pohledem. Ale hned jsem pochopil – jestli se to tak dá říci – ducha doby.*

V těchto případech ovšem existují určitá omezení v lokalizaci: členění na samém konci textové jednotky se vyskytuje zřídka: *Převahu mají mladí (nemám na mysli fyzické mládí, důkazem pro to je kvalita obrazů malíře N. N. B.)*; předsunutí na samotný počátek textové jednotky, bez jakékoli návaznosti na již konstituovanou promluvovou linii, se nevyskytuje vůbec.

Umístění sdělení z jiné promluvové linie nebo tematické oblasti v textové jednotce je podmíněno rovněž jeho platností v aktuálním členění základní věty. Vložená věta stává nejčastěji před centrální, ev. průvodní složkou (určitým slovesem) rématu výpovědi a netvoří (i z tohoto důvodu) součást hlavní tematické trasy textu. Věta nesouvětně připojená k souvětí může být vložena též do předělu v souvětí, tj. mezi dvě věty spojené parataktícky nebo hypotakticky; tady už nastává plynulý přechod k hierarchizovaným spojením samostatných jednotek v textu bez explicitního vyjádření významového vztahu: *Dědečku, prosím vás – dědečkovi a tetám v Březanech se vyká – půjčte mi knížku. Je pochopitelné – a autor to v úvodu své práce zdůrazňuje – že některé jeho názory mají diskusní charakter. Autor sice komponuje tyto osudy v celek – a tato cílevědomá, uvědomělá skladba je až příliš zjevná – ale zobecnění smyslu těchto osudů neprovádí sám.* V posledních příkladech je užití koordinační spojky *a* výsledkem autorské strategie usilující o plynulost projevu.

1.2.3 Některé syntaktické specifičnosti nesouvětně připojených výrazů

U připojených výrazů je možno rozlišovat druh a těsnost připojení. Někdy je připojená jednotka vztažena k celé základní větě a je pak značně samostatná, jindy, je-li vztažena pouze k některé její složce, je její připojení těsnější.

Forma sdělení z vedlejší promluvové linie se někdy utváří i podle určitých modelů – časté jsou např. konstrukce s uvozovacím *jak* typu *jak řekl, jak dokázal, jak jsem již naznačil, jak ještě uvedu, jak se zdá, jak je vidět, jak jsem zjistil*, dále věty s *aby* nebo *-li (abych uvedl některé příklady, mám-li užít výrazu . . ., smím-li si vypůjčit známou metaforu)*, ev. i s *že (že se ptám; že jsem tak smělý)*.

Kromě toho se některá vyjádření z vedlejší promluvové linie stávají přímo ustálenými obraty, frazeologizují se. Jsou to zvláště věty se slovesy řečové a psychické činnosti užitými buď v indikativu prézenta nebo imperativu bez rozvíjejících složek *(vím, myslím, tuším, zdá se, věřte, víte . . .)*, nebo v konstrukcích s *jak (jak víte, jak je známo), pokud (pokud vím, pokud je mi známo)*; slovesa v těchto obratech ztrácejí svůj plný význam, celá konstrukce pozbývá někdy i charakteru věty a tomu odpovídá i eliminace odlišení zvukového (pauzy, intonační odlišení) i grafického (pomlčky, čárky). Druhou skupinu představují již zmíněné výrazy neslovesné vzniklé zkrácením přičleněných vět *(zkrátka, kupodivu)*. Ty bývají někdy začleněny do věty jako jiná slova neskladebná, jindy si však – jak je patrno z grafiky nebo intonace – charakter větného ekvivalentu ponechávají *(mezi námi)*, nebo kolísají mezi oběma způsoby *(naštěstí* odděleno čárkami i bez čárek).

1.2.4 Obsahová specifičnost sdělení z vedlejší promluvové linie

Nesouvětně připojené věty nejčastěji vyjadřují:

1.2.4.1 Doplňující sdělení věcně obsahové. Bývá většinou z jiné řečové linie, vždy však hierarchicky odstíněné co do důležitosti, obecné platnosti apod., např.: *A další náhodou (takovými náhodami se projevuje smysl života) byl té malé slavnosti přítomen náš dávný přítel.* Jde o volně související doplnění, další rozvití obsahu, o motivaci, zdůvodnění, zpřesnění, vysvětlení, omezení apod., nebo o průvodní okolnosti, dodatek či odbočku s velmi volnou souvislostí asociačního typu. Někdy může mít takovéto sdělení spíše funkci aktualizační (záměrem autora je oživit projev) než věcně doplňující: *Zhasly lampy v letadle a hlas letušky (mimochodem, soudruzi z nového Slovníku: je letuščin mužský protějšek letušák?), její hlas tedy oznámil, že nastala tma proto, aby tím víc vynikla záře venku.* I takto volně připojené sdělení však může přinášet nějakou doplňující informaci (i když jde většinou o určitý myšlenkový exkurs): *Je mu totiž jasné, že umělecká literatura, speciálně próza (a on je prozaik povýtce – ba takový prozaik, který se nemůže utéci jen do minulosti, tak ho současnost fascinuje) tvořivě roste a žije.* Kromě těchto volně připojených souvětí však může být doplňující informace vyjádřena (viz 1.2.1) i v podobě obsahového propozičního participantu základové větné struktury, rozvíjejícího členu kvalifikačního nebo okolnostního.

Opírá-li autor svou komunikační strategii postupné realizace struktury textu o tyto jazykové prostředky, má možnost obohatit sdělení v průběhu produkce textu o různé poznámky a dodatky, odlišit informace podstatné od méně důležitých, vydělit některá sdělení jako okrajová, řečená mimochodem, ale jindy i naopak na sdělení ve volně vložené větě upozornit *(Zájemci, kteří pravidelně*

týdně – a je jich hodně – navštěvují tyto prodejny . . .). Umístěno bývá toto doplňující sdělení v pozici přisunuté (dodatkové propojení) nebo vsunuté (vložené).

1.2.4.2 Uvození obsahu mluvení, myšlení, vědění, vnímání, cítění (jde vždy jednoznačně o prvky dvou různých řečových linií)

(1) Věty uvozující přímou řeč, tedy nejčastěji s predikátem mluvení, mohou stát (v závislosti na aktuálním členění) před přímou řečí, za ní, nebo mohou být do ní vsunuty *(Vždyť to je – řekla Valentina – samozřejmé)* a přinášejí rovněž její doplnění, obohacení o charakteristiku některých složek komunikační situace. Často bývá využitím interpozice charakterizována vnitřní řeč: *Komedie – řekne si třeba někdo – snese leccos.* Zvláště při dodatečně připojeném uvození se někdy využívá odkazovacích výrazů *tak, jak: A problém je – jak to říkával jejich učitel – co si s ním vůbec počneme. Svobodný, ženatý, to jí bylo, jak nás ujišťovala, fuk.*

(2) Věty uvozující větné vyjádření informace, s predikáty myšlení, vědění, vnímání, cítění se vyskytují většinou jako vložené *(Život, soudil, potřebuje trochu té strakatosti a dětinskosti.* Zde je ovšem třeba odlišit od komentářového autorského *soudím* v 1. os.). Dodatkové připojení pomocí *jak* umožňuje (hlavně v beletrii) prolínání pohledu postav s pohledem autorovým: *Otec byl vytáhlý kostroun, vráskčitý a popelavý v obličeji a skoro holohlavý, ačkoliv, jak se Honza dověděl mnohem později, měl teprve třiatřicet let.*

1.2.4.3 Autorské komentující poznámky. V podobě volně připojeného komentáře k základní větě zapojuje autor často do textu (opět jako určité obohacení, doplnění) svůj postoj k obsahu (modální, hodnotící, citový), k výrazové stránce textu (k jeho uspořádání, k užitým prostředkům) nebo ke komunikační situaci, zejména k adresátovi projevu. V projevech mluvených (řečnických), ale i v projevech psaných (hlavně odborných a publicistických) se vyhranilo několik druhů těchto poznámek. Poznámky tohoto typu patří do oblasti pragmatického aspektu textu.

(1) Komentující poznámky spojové

(a) Poznámky týkající se modality, zvláště stupně přesvědčení podavatele o platnosti, hodnověrnosti sdělení. Modálním částicím se nejvíce blíží ty, které vyjadřují přímo stupeň jistoty, přesvědčení, např. *Tato statistika by byla, jak se domnívám, smutná;* dále ustálené obraty *myslím, zdá se, jak mi připadá, jak jsem přesvědčen, jak doufám, tvrdím, jsem si jist* apod. Jiné poznámky dokreslují modalitu zkušeností podavatele, ev. i příjemce *(Někteří začínající autoři, jak jsem si všimla, se zajímají hlavně o soulad barev;* podobně:

jak jsem zjistil, jak jsem se dověděl, jak jsem si ověřil, jak se proslýchá, jak se ukazuje, jak je vidět, jak je patrno, jak víme z . . ., jak jste si jistě všimli . . .), nebo uvedením pramene sdělení (může podpírat pravdivost sdělení, nebo naopak být projevem určité distance autora: *Krása, jak dokázal Černyševskij, je spojena s historicky a třídně podmíněnou představou života*; podobně: *jak řekl . . ., jak je řečeno*), nebo charakteristikou projevu, postoje jiného autora *(Nejenže si tenkrát – jak po letech vzpomíná – po wolkrovsku uvědomí, že žít nemožno sám . . .)*.

(b) Poznámky vyjadřující věcné hodnocení (týkající se nezřídka častosti, obvyklosti jevu; někdy na základě srovnání s jinými skutečnostmi): *Zdá se mi, že jsem chtěl – jak už to bývá u každé větší kritické práce, kterou kdo kdy napsal – vyřešit naráz všechno.*

(c) Poznámky vyjadřující hodnocení z hlediska citového postoje (údivu, radosti, rozhořčení, výsměchu, obav, rozpaků, zklamání apod.): *Jedno z pražských divadel se vrátilo k divadelní hře, na kterou – jak jen je to možné – jsme sami jaksi zapomněli.*

(2) Komentující poznámky stylizační (formulační)

(a) Poznámky orientující posluchače ve stavbě projevu, v interním času textu (při ustálení nezřídka přecházejí v tzv. textové orientátory nebo „textové konektory" – viz 2.3.3, 2.3.4). Mohou obsahovat autorův odkaz na jiné místo v textu *(Je tu, jak jsme již naznačili, celá škála podobných významů)*, charakteristiku pojetí informace *(Jsou to ovšem – obecně vzato – mravní důsledky každé doby)*, upozornění na důležité sdělení, zdůraznění informace *(Neboť – a to budiž řečeno naprosto jasně – strhující divadelnost tohoto díla byla opřena o citový vztah k Prokofjevovi)*, nebo uvození vysvětlení, příkladu, výčtu *(Čím se liší moderní umělecké dílo, řekněme moderní próza, od prózy poplatné minulosti?)*; dále: *dejme tomu, vzpomeňme, uveďme*, ev. *abychom uvedli aspoň několik případů* apod.).

(b) Poznámky ke způsobu vyjádření, k užitým výrazům. Většinu z nich lze řadit k tzv. metařečovým komentářům – obsahují odkaz k autorovi užitého výrazu *(Vlastně rovněž Kniha erotiky tak zahrnuje – řečeno povědomým neumannovským názvem – květy z různých sezón)*, hodnocení užitého výrazu (*To je – prostě řečeno – i výzva k překladatelské samostatné tvořivosti*; podobně: *vulgárně řečeno, stručněji řečeno, zkrátka, mimochodem řečeno* aj.), uvození opravy, rektifikace pojmenování (*Avšak daleko největšímnedostatkem hry je nemohoucí – přesněji řečeno – neexistující charakteristika postav*; podobně: *jinak řečeno, lépe řečeno, jinými slovy, chci tím říci* apod.), uvození omluvy za užitý výraz (*Takový postoj je – promiňte mi to slovo – antihumanistický*, stylový přesah oslabují obraty *jak se říká, tak říkajíc, snad by se to dalo tak vyjádřit* aj.). Ve všech případech tyto vložené obraty na daný výraz nebo formulaci zároveň nepřímo upozorňují.

(c) Poznámky zabarvující projev expresivně (typ související s projevy citového postoje mluvčího; zde však je autorovým záměrem, aby poznámky přitáhla pozornost recipienta svou nápadností, nadsázkou atd.): *Avšak – ruku na srdce – dá to ještě hodně práce.*

(3) Poznámky kontaktové; jsou rovněž exponenty pragmatického aspektu textu, vnášejí přímo do textu některé složky komunikační situace (zejména adresáta) a pomáhají v něm utvářet tzv. řečnickou perspektivu. Úzce se stýkají s některými „přivětnými" výrazy a „členicími signály" – viz 1.0 Autor v nich apeluje na adresáta, žádá ho o svolení apod. *(Na nějaké tancovačky, to víte sám, není pak už kdy. A teď – jestli dovolíte – několik poznámek k jednotlivým případům).*

1.2.5 Závěrečné poznámky

Ačkoliv lze jistě vytknout určité specifické znaky nesouvětně připojených vět spojené s jejich pozicí v textu, společné rysy převažují; proto bylo upuštěno od tradičního samostatného výkladu parenteze na základě kritérií především formálních (interpozice a přerušení návaznosti započaté výpovědi, zvukové a grafické vydělení, ev. i naprostá absence explicitních prostředků syntaktické závislosti). Přes neobyčejnou složitost konfigurace obsahových a výrazových rysů nesouvětně připojených vět je zřejmě nutno přihlížet především k jejich osobitému podílu na obsahové struktuře textu, tj. „vsouvání" resp. „předsouvání", „přisouvání" chápanému spíše obsahově a komunikačně než čistě syntakticky, k jejich příslušnosti k vedlejší promluvové linii, k interferenci několika komunikačních rovin v textových jednotkách.

Na základě komunikačního záměru a postupně rozvíjeného a modifikovaného komunikačního plánu volí autor určitou komunikační strategii. Už její plánovitou součástí může být – v zájmu řízení, usměrňování pozornosti adresáta – přejímání nebo dodatkové zdůrazňování některých skutečností, jejich oživování v paměti příjemce atp. Uskutečňování této strategie se však dále střetá s některými prvky komunikační situace, zejména se signály o recepci partnera, které často ukazují nutnost dodatečného vysvětlení, zdůvodnění, zopakování části projevu apod. Kromě toho může být vystavba komunikátu narušována i projevy nesoustředěnosti autora, nutnosti jeho komunikační sebereflexe atp. Výsledkem všech těchto faktorů je užívání specifických, pragmaticky podmíněných komunikačních technik, jež využívají mj. i takových prostředků syntaxe textu, jako jsou právě volně připojená sdělení z vedlejší promluvové linie, ale i textové elipsy, parcelace, anakoluty aj.

1.3 SYNTAKTICKÉ PROCESY VYČLEŇOVÁNÍ (parcelace) A PŘIČLEŇOVÁNÍ (kompletace)

1.3.0 Podstata parcelace

1.3.0.1 Větná struktura parcelovaná

Realizace jedné věty (souvětí) ve více než jedné základní textové jednotce (ZTJ) se může uskutečnit jednak syntaktickým procesem vyčleňování (parcelace), jednak syntaktickým procesem přičleňování (kompletace). Výsledkem těchto procesů je útvar skládající se z bázového a jím strukturně podmíněného komponentu (parcelovaná, resp. kompletovaná konstrukce). Podle toho, zda mluvíme o konstrukci parcelované, nebo kompletované, můžeme tento podmíněný komponent nazvat parcelátem, nebo kompletantem.

Vyčleňování je syntaktický proces, jímž podavatel textu (zejména umělecký tvůrce) zvýrazňuje části vět (souvětí) v textu. Pro tento proces je charakteristická záměrnost činnosti podavatele textu. Tato záměrnost se nejspíše uplatňuje v textu psaném.

Přičleňování je syntaktický proces, jímž podavatel textu (zejména běžný uživatel jazyka) doplňuje věty, tudíž se tento proces jeví jako proces elementárního narůstání textu. Pro tento proces je charakteristická spontánnost činnosti podavatele textu. Tato spontánnost se nejspíše uplatňuje v mluveném textu (přitom však neztrácíme ze zřetele, že vznikají i spontánní texty psané, např. při psaní dopisu).

Pro zjednodušení výkladu a také proto, že není vždy jednoduché říci, kterým z obou procesů výsledná konstrukce vznikla, budeme nadále hovořit o parcelaci, resp. parcelovaných konstrukcích a parcelátech. (Některé typy parcelátů se nazývaly též osamostatněné větné členy.)

Parcelát jakožto samostatná textová realizace nějaké části věty (souvětí) je vždy v některém ze syntaktických vztahů k nějakému komponentu, který v textu předchází. Tímto bázovým komponentem, resp. některým z jeho členů je tedy parcelát buď dominován, nebo je s ním koordinován, anebo je u něho aponován.

Bázový komponent může dominovat i několik parcelátů: *Milují se. Na stéble trávy. Po bitvě.* Vyskytují se i takové případy, že parcelát je dominován parcelátem, tzn. že první parcelát vystupuje vzhledem k následujícímu parcelátu ve funkci bázového komponentu: *Včera jsem viděl Pavla. S holkou. Moc pěknou.* Parcelát a některý z členů bázového komponentu mohou být v koordinačním vztahu: *Potom je tu kousek pečené ryby. Nebo také smažené vajíčko.*

Parceláty jsou dominovány predikátem nebo členy jeho valenčního pole, v případě složitějších struktur i členy fakultativními; bývají však dominovány

i větnými ekvivalenty: *Bleskurychlá proměna na osmi schodech, vedoucích k šatnám. V něco mladého, šedého. – Odpočinout si. Pět minut.*

Parceláty samy jsou pak členy fakultativními, nebo potenciálními (proces parcelace může být aplikován jen na členy těchto dvou typů).

Dominovanými komponenty jsou rovněž parceláty jako textové realizace částí podřadného souvětí (počítaje v to i bloky vět). Vztah parcelátu a bázového komponentu je tu dán vztahem věty nadřazené a podřazené.

Parcelát může být výraz

(a) holý: *Byl to dobrý dostih. Napínavý;*

(b) rozvitý: nevětně (jednoduchá fráze): *Proti proudu plavala dívka. Dlouhými a rázными tempy zkušeného vytrvalce;* rozvitý větně (komplexní fráze): *Půlku dal Sašovi, druhou půlku žmoulal v puse. Pomalu, aby mu vydržela;*

(c) podřazená věta: *Musili pevně přirazit dlaň k pažbě. Až to zadunělo;*

(d) blok vět: *Snad jen zámek legendárního šlechtice Ody Nobunagy by mohl být považován za turistický objekt. Kdyby ovšem nebylo obecně známo, že byl – mírně řečeno – rekonstruován v roce 1956.*

Parcelát může být napojen na bázový komponent

(a) syndeticky: *Řekla jsem ti, Arnošte, že příště spolu budeme v sobotu večer, kdybych na tu sobotu měla čekat celý měsíc. Nebo rok!*

(b) asyndeticky, a to prostě: *Vojáci šli s puškami na ramenou. Bezstarostně;* pomocí výrazu: opakovaného: *V celé ulici svítila jediná výloha. Výloha Zverexu;* synonymního: *V té chvíli se ozval od lesa strašlivý výkřik. Řev, jehož slovům nebylo rozumět;* odkazovacího: *Nikola se blížil k osluněnému palouku. K tomu, kde vyvěrá sirný pramen;* částice: *Ale Máša přišla a smála se. Dokonce ironicky.*

Parcelát a bázový komponent mohou být

(a) v téže textové jednotce vyššího stupně – srov. všechny výše uvedené příklady;

b) v různých textových jednotkách vyššího stupně (např. když parcelát zahajuje odstavec):

„Odlišnost budí nenávist," vysvětluje velký Stendhal.

Který by si rozloučení se Zinou jistě nedal ujít a s chutí by o něm napsal nejmíň jeden krásný odstavec – sám bych rád, a tedy jsem naposledy vytočil Zinino číslo.

1.3.0.2 Vymezení parcelovaných konstrukcí (popř. parcelátů) vzhledem k jiným syntaktickým jevům

(1) Parcelát a textová elipsa. – Společným rysem je nepřítomnost verba finita v ZTJ, distinktivním rysem je to, že parceláty lze syntakticky začlenit do předchozí věty (resp. části věty), eliptickou větu nikoli; jinak řečeno, bázový komponent + parcelát jsou výpovědní realizací jedné větné struktury, zatímco eliptická věta spolu s předcházející ZTJ, ev. jen její částí, jsou textovou realizací dvou, byť stejných větných struktur, srov. *Barunka se tvářila čile. Irma ospale;* jde o elipsu, schematicky $S^1_n - Vf^1 - Adv^1 . S^2_n - (Vf^1) - Adv^2$. Srov. naproti tomu schéma parcelované konstrukce *Petr navštěvoval babičku. Léta.* $S_n - Vf - S_{ak} - Adv$. Další příklady na elipsu: *V próze a na divadle měl velký dar tragikomického vidění Čechov. Ve filmu Chaplin.* – Existuje též kombinace parcelované konstrukce a elipsy (elipsa uvnitř parcelátu): *Řekl bych, že jsem tuhle fabriku již omrzel. Jako i ona mě.*

(2) Parcelát a větný ekvivalent. – Společným rysem je nepřítomnost verba finita v ZTJ, distinktivním rysem je to, že parceláty lze syntakticky začlenit do předchozí věty (resp. části věty), větný ekvivalent nikoli. Podle tohoto kritéria se někdy týž výraz může jevit jako parcelát, někdy jako větný ekvivalent. Rozhodující je, vyskytuje-li se před takovým výrazem příslušný slovesný kontext, či nikoli. Srov. výraz *Jednu písničku* v následujících příkladech:

Kolikrát tě máme prosit?! Jednu písničku! – větný ekvivalent
Jednu písničku! – větný ekvivalent
Zahrej! Jednu písničku! – parcelát

(3) Parcelovaná konstrukce a přerývaná výpověď. – Společným rysem může být zdůraznění jednotlivých částí věty a stejné grafické ztvárnění v textu. Distinktivním rysem je to, že členění parcelované konstrukce důsledně respektuje rozdíl mezi členy obligatorními a neobligatorními, zatímco členění přerývané výpovědi tento rozdíl respektovat nemusí; vedle toho má přerývaná výpověď specifickou intonaci.

Je to trochu . . . příšerné – přerývaná výpověď

Obecně o procesu parcelace platí, že jeho nutnou podmínkou je gramatická a významová samostatnost (soběstačnost) bázového komponentu a postpozice parcelátu (resp. že vyčlenit lze jen část větného celku stojící na jeho konci).

1.3.1 Klasifikace parcelátů

1.3.1.1 Parceláty valenční:

(1) nevětné: *Ale přece všichni čekali. Na zázrak;*
(2) větné: *Po návratu byl rozmrzelý a stěžoval si na Mojšího. Že je to asi podvodník a nikoli profesor chemie;*

1.3.1.2 Parceláty nevalenční

1.3.1.2.1 parceláty rozvíjející

(1) nevětné: adverbiále: *Tatínka vzali četníci. Kvůli letákům;* atribut: *Musíme pozvat rodiče. Moje i tvoje;* apozice: *Byl to on. Lédr;* adverbiále komitativní: *V té chvíli vešla uklízečka. S kbelíkem a koštětem;*

(2) větné:

(a) adverbiále: způsobová věta: *Jeho nitro se rozzářilo nikdy nebývalou jasností a schopností všemu rozumět. Jako by byl náhle procitl z mlh velmi dlouhé nemoci;* účelová věta: *Takže ono je lépe i v té kritice nejdřív se nadechnout, dvakrát zaměřit a teprve potom říznout. Aby to bylo spravedlivé;* příčinná/důvodová věta: *Zmohl se sice na sedm přesných střel, všechny stačil však Hron krýt. Protože byly páleny z dálky, někdy dost uctivě, jinu ze dna tabulky se hraje nedobře;* podmínková věta: *„Šel bych se podívat na dvůr," povídám. „Jestli mě nepotřebuješ";* zřetelově vymezovací věta: *Pomůžu ti. Pokud na to budu stačit;* výjimková věta: *Pod tou bednou k vysedění nic není. Ledaže bys tam měl Balogu;* časová věta: *Vy byste si měl zajet na tygry nebo jaguáry. Dokud ještě nějací jsou;* přípustková věta: *Tak tohle jsem zažil teprve asi dvěstědvacetkrát a byly to i skutečné bitvy . . . i když poslední léta si na mě už nikdo netroufne;*

(b) atribut: *Byl to dobrý střelec. Jací bývají u barikády jeden nebo nanejvýš dva.*

1.3.1.2.2 parceláty zmnožující

(1) nevětné: (a) v subjektu: *Zmocnila se ho neobyčejná lítost. A stud;* (b) v predikativu: *Podívej se, jak jsou ještě hloupí. A malí;* (c) v objektu: *Mohl jsem tak v ní objevit, v povýšení do jiné roviny, krásu a poezii. A člověka, který je toho všeho tvůrcem;* (d) v adverbiále: *V roce 1957 vystavoval v Moskvě. A v Tokiu;* (e) v atributu: *Vzal si ženu hodnou. A tichou;*

(2) větné: (a) objektová věta: *Napadlo ho, že dokud bude mluvit, bude i žít. Že ten člověk přece nemůže přetrhnout jeho řeč, jeho poslední řeč;* (b) predikátová věta: *Je to, jako když se vám narodí dítě, na které jste dlouho čekali. Jako když si pod lavicí můžete ukousnout kus krajíce a nikdo to nevidí;* (c) atributivní

věta: *Je dlouhá, že mám pocit, jako že neskončí. Že bude růst dál, ale „každej jsme nějakej" a za to, že je velká, nemůže;* (d) adverbiální věta: účelová: *Budu se modlit, abyste měli pravdu. Aby to dokázali;* časová: *Přijď v kteroukoli dobu. Kdykoliv tě napadne.*

Uvedený přehled potvrzuje, že jako parceláty nemohou vystupovat větné členy obligatorní. Doložené parceláty objektové jsou členy potenciálními, nebo jsou zavedeny koordinačním zmnožením. Také doložené parceláty v subjektu a predikátu jsou jen složkami syntaktických skupin.

1.3.2 Způsoby vzniku bázového komponentu a parcelátu

Tento vznik je vždy spojen se zavedením koncového úsekového předělu, tj. konkluzívní kadence, resp. antikadence kombinované s pauzou (nebo odpovídajícího prostředku grafického). Jeho zavedení nese s sebou vždy změny ve výpovědním dynamismu: *Šli tedy za nimi. Po širokém poli.* S tímto základním prostředkem bývají spojeny prostředky další; jsou to:

(a) slovosledné změny: *Haklovi je to jedno. I Zachové;*

(b) zavedení opakovaného výrazu: *Nikola Šuhaj se proměnil v pohádku. V pohádku o boji o svobodu;*

(c) zavedení synonymního výrazu: *Ironií osudu jsem nejlepší pohled na továrnu měl přes hřbitov. Přes místo, na němž leží obětí minamatské nemoci;*

(d) zavedení odkazovacího výrazu: *Uteče aspoň na čas Sovákovi. Jemu i sobě;*

(e) zavedení částice: *Zkrátka a dobře, dokonalost slovního projevu je třeba systematicky procvičovat. Zejména dnes, kdy jsme svědky tolika událostí, které můžeme vnímat jen pasívně a opticky;*

(f) změny sémantické (viz dále)

(g) změna v rozvržení komunikačně intenční modality (souvisí s (h)): *A lehni! Tváří k zemi!*

(h) změna v expresívním zabarvení (souvisí s (g)): *Ještě však nebyla chvíle na to, abychom se přiznali k našemu úmyslu projet na lodi pod Nanga Parbatem. Ve čtyřech lidech!*

Tyto způsoby by se uplatnily i při postupu opačném, tj. při slučování bázového komponentu a parcelátu do jedné ZTJ, tedy při syntaktickém začleňování parcelátu do předchozí věty (resp. části věty). Místo o „zavedení" šlo by ovšem o „odstranění".

1.3.3 Sémanticko-syntaktické důsledky parcelace

(1) Parcelací se odstraňuje sémanticko-syntaktická nejednoznačnost: např. *Přijdu v pondělí a v úterý večer – Přijdu v pondělí. A v úterý večer.* Jen v parcelované konstrukci je zřejmé, že výraz *večer* rozvíjí pouze druhou složku zmnožené skupiny.

(2) Parcelací vzniká sémanticko-syntaktická nejednoznačnost: např. *Petr kouří. Doutník.* Provádíme-li analýzu po první ZTJ, tj. jakoby v procesu vznikání textu, může vystupovat predikát *kouřit* ve významu aktuálním i neaktuálním, tj. i ve smyslu „Petr je kuřák".

(3) Parcelací se záměrně navozuje sémanticko-syntaktická nejednoznačnost: např. *Spravedlnost je. Slepá.* V první ZTJ se u predikátu *být* navozuje význam existenciální, v druhé ZTJ se však tento význam koriguje a navozuje se význam kopulativní. Takové jevy z hlediska přijemce textu označujeme jako reinterpretaci.

1.3.4 Funkce parcelace a kompletace

Funkcí parcelace je (a) zdůraznění (hlavně ve větě), (b) zpřehlednění (hlavně v souvětí). Funkcí kompletace je obsahové doplnění.

Zejména funkci zdůrazňovací lze pro některé typy valenčních a rozvíjejících parcelátů vysvětlit v terminech AČ: Srovnáme-li větu (1) *Eva mlčí schválně* a odpovídající parcelovanou konstrukci (2) *Eva mlčí. Schválně,* je v (1) výraz *Eva* tématem, výraz *mlčí* přechodovým členem a výraz *schválně* rématem. Ve (2) je *Eva* tématem, *mlčí* rématem, *schválně* rovněž rématem. V parcelované konstrukci narůstá tedy část rematická (v tomto případě a vůbec často na úkor průvodních složek).

Některým typům valenčních a rozvíjejících parcelátů je funkčně ekvivalentní zavedení výrazů *a to, a sice: Zbrojovka se konečně chytla. Především dík tomu, že na blativém, těžkém terénu zahrál na jedničku Kroupa – Zbrojovka se konečně chytla, a to (a sice) především dík tomu, že . . .*

1.3.5 Stupně těsnosti při prezentování syntaktických jednotek v textu

Parcelované, resp. kompletované konstrukce lze považovat za jeden ze způsobů prezentace syntaktických jednotek v textu. Jiný bývá probírán pod hlavičkou volného nebo dodatečného připojování větných členů (správněji bychom však měli mluvit i o „rozpojování"). V tomto případě člen patřící k téže větné struktuře zůstává v rámci téže textové jednotky, ale je spojen nesplývavě, tj. tak, že předcházející část výpovědi je – podobně jako věta v souvětí – ukonče-

na polokadencí (v písmu čárkou): *Bratr četl dlouho do noci, nějakou detektivku.* Takovým způsobem lze prezentovat každý větný člen s výjimkou členů obligatorních.

Naproti tomu parcelát, resp. kompletant je spojen s částí uzavřenou konkluzívní kadencí (v písmu tečkou nebo jiným koncovým signálem). Ale posuzujeme-li některé rysy parcelovaných konstrukcí (samozřejmě s výjimkou souvětných) jen z hlediska strukturního schématu, jde o jevy v podstatě stejné. Ukazuje se, že existují obecnější zásady pro prezentaci těch syntaktických jednotek, mezi nimiž existují gramatické vztahy, v textu. Každému vztahu je přiřazen jistý způsob spojení jako bezpříznakový, všechny „volnější" stupně se pak jeví jako příznakové. Těsnější způsoby jsou naopak vyloučeny. Kolik možností spojení jazyk poskytuje, vyplývá z toho, který ze stupňů je bezpříznakový. Např. členy dominované týmž predikátem se většinou spojují splývavě, proto je možné některý z nich prezentovat jako tzv. volně připojený člen, nebo jako parcelát: *Bratr četl dlouho do noci nějakou detektivku. – Bratr četl dlouho do noci, nějakou detektivku. – Bratr četl dlouho do noci. Nějakou detektivku.* Naproti tomu člen, který je bezpříznakově spojen pouze nesplývavě, po polokadenci, lze prezentovat již jen v rámci parcelované konstrukce: *Byl to on, Lédr – Byl to on. Lédr.*

Pokud jde o vztah dominační, jsou ovšem ve hře i fakta aktuálního členění. Princip AČ určuje, zda parcelace konstrukce, resp. volné připojení členu jsou vůbec možné. Tak např. na otázku *Co četl bratr dlouho do noci?* nelze dát odpověď *Bratr četl dlouho do noci. Nějakou detektivku. Bratr četl dlouho do noci, nějakou detektivku.* Parcelát, resp. volně připojený člen nemůže totiž obsahovat jediné réma příslušné věty.

Parcelaci, stejně jako volné připojení (rozpojení) lze považovat za prostředky hierarchizace propozičního obsahu, patřící ovšem spíše ke komunikativní než v úzkém smyslu slova gramatické stavbě výpovědi (srov. k tomu odd. E 1).

2 PROSTŘEDKY KOHERENCE TEXTOVÝCH JEDNOTEK

2.0 Za jednu z nejdůležitějších konstitutivních vlastností textu se všeobecně pokládá jeho koherence, spojitost, vzájemné propojení jednotlivých základních i vyšších textových jednotek (viz již M 0.7). Každá základní textová jednotka koherentního textu obsahuje minimálně jeden prvek s navazovací funkcí, který ji spojuje s textovým okolím – tzv. konektor. Konektory navazují nejčastěji směrem dozadu, tj. k základní nebo vyšší textové jednotce, která v textu předchází, ev. i k celému textu – navazování anaforické — méně často směrem dopředu – navazování kataforické. Při navazování exoforickém poukazují konektory mimo text, k mimojazykové situaci (často zvláště

k jejím časovým a prostorovým souřadnicím), ke společnému souboru vědomostí a zkušeností produktora a recipienta textu apod. Spojuje-li navazovací prostředek textové jednotky, které spolu bezprostředně sousedí, jde o navazování kontaktní; spojuje-li textové jednotky vzdálenější, označuje se navazování jako distantní (srov. též F 6.1.1).

Textové konektory plní v naprosté většině vedle funkce spojovací (pouze na tu je omezeno jen několik univerzálních spojovacích prostředků, a to ještě jen v některých případech) i funkci vyjadřovat určitý sémantický vztah (viz M 0.4). Někdy jde přitom o vyjádření vztahu objektivně existujícího mezi samotnými fakty, stavy, událostmi, reálnými situacemi (např. následnost v čase); častěji však jde o vyjádření vztahů, do nichž uvádí myšlenkový odraz faktů sám podavatel textu (jde o konfrontaci, rektifikaci apod.).

Při nejširším pojetí konektorů se považují za konektory prakticky všechny prostředky koherence textových jednotek – tj. konektory tematické, mimojazykové i jazykové (gramatické i lexikálněsémantické).

Významnou úlohu má zejména tematické navazování realizované v textu tematickými posloupnostmi, konektory opakovací (tj. zvláště pronominalizace a různé typy lexikální (pojmenovací) koheze) a konektory připojovací včetně časových a prostorových relátorů a některých speciálních typů textových orientátorů a metařečových komentářů. Elipsa, klasifikovaná často rovněž jako zvláštní typ konektoru („nulová substituce", „potenciálně opakovací jazykový prostředek") byla probrána v kapitole 1.1 jako druh realizace syntaktických konstrukcí v textu. Návaznosti přes hranice textových jednotek slouží též shoda (kongruence) morfologických kategorií.

2.1 TEMATICKÉ POSLOUPNOSTI

2.1.0 Zatímco pevnou kostru větné (resp. souvětné) výpovědi představuje její struktura gramaticko-sémantická, základní kostru souvislého textu vytváří jeho struktura tematická. Ta je jedním z hlavních faktorů textové koherence.

I když z hlediska informativního jeví se jako závažnější réma než téma (s rématem je spojen komunikativní smysl výpovědi), z hlediska struktury, výstavby textu jeví naopak svou závažnost téma. V kapitole o aktuálním členění (viz odd. K) je podán výklad o tom, co se rozumí tématem a rématem a jak se tyto jednotky aktuálního členění (AČ) ve výpovědi identifikují. Ve výkladu o struktuře textu má smysl se ptát, zda existuje a jaký je vzájemný tematický vztah dvou sousedních výpovědí jakožto jednotek souvislého textu, jaký je vztah tématu výpovědi k hypertématu (tj. nadřazenému tématu) příslušného odstavce, popř. vyšších textových oddílů nebo textu jako celku, jaký je tematický vztah dané výpovědi k jiným výpovědím téhož textu, než jsou výpovědi

těsně sousedící apod. Tematická struktura textu se tedy projevuje především v různých druzích tematických souvislostí; nazýváme je tematické posloupnosti (TP).

Základní otázkou, na kterou je třeba v této souvislosti odpovědět, je tedy otázka, „odkud se berou" témata jednotlivých výpovědí, či jinak řečeno, jakými zřeteli je volba tématu motivována, podle jakých principů podavatel při této volbě postupuje. Těchto principů je několik (v úplnosti nebyly dosud popsány) a v různých typech textů se uplatňují různě. Existují tedy různé druhy a uvnitř těchto druhů zase různé typy tematických posloupností.

2.1.1.0 Jak už bylo uvedeno ve výkladech o AČ, téma výpovědi se často kryje s tzv. „známou informací". V těchto případech volí tedy podavatel za téma výpovědi takovou sémantickou složku, která je nějak obsažena v předcházejícím kontextu (zpravidla ovšem jen v jeho nejbližší části), resp. je z něho vyvoditelná. To je základní princip, uplatňovaný při volbě T nejčastěji, a na něm je ovšem též založen základní druh tematických posloupností, v psaných textech prostě sdělovacích stylů naprosto převažující. To, že se tu tematické navazování opírá o sémantické souvislosti mezi textovými jednotkami, o lexikálněsémantickou kohezi (viz 2.2), posiluje vnitřní souvislost textu a činí obsahovou stavbu textu jasnější, výraznější, přehlednější (což je pro texty uvedeného charakteru, s převahou vztahů typů kauzálních a temporálních, žádoucí).

2.1.1.1 TP tohoto základního druhu lze roztřídit do několika typů. Mějme větnou výpověď vyňatou z popisu pražských památek: *Národní muzeum stojí na Václavském náměstí.* V ní je „Národní muzeum" zřejmě tématem a „umístění na Václavském náměstí" rématem. Následující věty představují různá možná pokračování tohoto textu, a to s různou volbou tématu:

(1a) *Toto náměstí je jedním z nejrušnějších míst Prahy.*
(1b) *Horní části tohoto velkého prostranství se tak dostalo krásné dominanty.*
(2) *Tato skutečnost je známa snad každému návštěvníkovi Prahy.*
(3a) *Je to velmi památná budova.*
(3b) *Sbírky Národního muzea představují významnou národní kulturní hodnotu.*
(4) *Jiná mimořádně významná pražská budova, Národní divadlo, je umístěna na Smetanově nábřeží.*

Uvedené možnosti představují hlavní typy (a podtypy) TP základního druhu:

(1a) za T bylo zvoleno R výpovědi těsně předcházející (tj. *Václavské náměstí*, vyjádřené výrazem odkazovacího charakteru *toto náměstí*); tento typ TP nazýváme návaznou tematizací rématu. Schematicky: $T_{i+1} = R_i$;

(1b) za T byla zvolena sémantická jednotka odvozená (v sémantickém smyslu) z R výpovědi těsně předcházející (tj. „horní část Václavského náměstí"; odvození (derivace) je založeno na vztahu části a celku, vyjádřeném slovy *horní část*, na celek je odkázáno hyperonymem (jménem druhovým) a deiktickým slovem); tento typ TP lze označit jako návaznou derivační tematizaci rématu. Schematicky: $T_{i+1} < R_i$;

(2) za T byla zvolena celá těsně předcházející výpověď (vyjádřena je shrnujícím výrazem odkazovacího charakteru *tato skutečnost*); tento typ lze označit jako návaznou tematizaci výpovědi. Schematicky: $T_{i+1} = V_i$;

(3a) za T bylo zvoleno T výpovědi těsně předcházející (je na ně odkázáno zájmenem *to*); tento typ nazýváme TP s průběžným tématem. Schematicky: $T_{i+1} = T_i$;

(3b) za T byla zvolena sémantická jednotka odvozená z T výpovědi těsně předcházející (tj. „sbírky Národního muzea" jakožto součást „Národního muzea"; tento vztah vyplývá z významu substantiva *sbírky* a z opakovaného vlastního názvu instituce v platnosti atributu u tohoto substantiva); tento typ lze označit jako TP s derivací průběžného tématu. Schematicky: $T_{i+1} < T_i$;

(4) za T byla zvolena sémantická jednotka odvozená z hypertématu nadřazeného úseku textu (hypertéma: „význačné pražské budovy", derivované téma: „Národní divadlo"; derivačním prostředkem je tu tzv. alterátor *jiná*, viz 2.2.2); tento typ nazýváme TP s tématem derivovaným z hypertématu. Schematicky: $T_{i+1} < T^*$.

K typu (2) má blízko jeden další typ TP, v našich příkladech nezastoupený:

(5) za T se zvolí sled několika těsně předcházejících výpovědí, tedy výpovědí tvořících souvislý a ucelený úsek (interval, I) téhož textu (slovní vyjádření takovéhoto T shrnuje daný interval, popř. k němu i odkazuje; jde o výrazy typu *Tyto právě uvedené skutečnosti nasvědčují tomu, že . . .*); tento typ nazýváme TP se shrnujícím tématem. Schematicky: $T_{i+1} = I_{i \ldots n}$.

Pozn.: Způsoby, jimiž se vyjadřují různé uvedené typy témat, jsou velmi bohaté a různorodé. Prostředky, které jsme zde uvedli v závorce v našich výkladech, se týkají pouze uvedených příkladů.

2.1.1.2 Uvedené typy TP (s výjimkou typu 4) mají jeden rys společný, a to ten, že v nich jde o tematickou návaznost na složku výpovědi (resp. na celou výpověď nebo jejich sled) bezprostředně předcházející, tedy o návaznost kontaktní.

Uvedené typy TP existují však i ve variantách s návazností distantní, tj. s tematickým navázáním na složku textu, která nepředchází těsně, bezprostředně, nýbrž je oddělena jednou nebo několika (někdy i mnoha) jinými výpověďmi.

2.1.1.3 Nejdůležitější a vzájemně typově nejodlišnější jsou TP s tematizací rématu (1a, b) na jedné straně a TP s tématem průběžným (3a, b), zčásti i s T derivovaným od hypertématu (mezi 3 a 4 nelze vždy jasně lišit) na straně druhé.

U TP 1 jsou rémata pevně zabudována do výstavby textu. Komunikativní dynamika (pohyb sdělení vpřed, obsahové rozvíjení textu jako celku) a dynamika v rámci jednotlivých výpovědí jsou tu paralelní a textová spojitost se realizuje hlavně podle osy syntagmatické. Naproti tomu u TP 3 a 4 nejsou rémata do výstavby textu zapojena, takže komunikativní dynamika textu je buď omezena na dynamiku v rámci jednotlivých výpovědí (u TP 3a), nebo plyne z přechodu od jednoho tématu k druhému, resp. od jednoho aspektu tématu k druhému (u TP 3b, 4). Textová sémantická spojitost se tu tedy realizuje hlavně podle osy paradigmatické.

Uvedené vlastnosti různých typů TP rozhodují o jejich odlišném uplatnění v kompoziční výstavbě textů, zejména v závislosti na zvoleném slohovém postupu. Tak např. v nedějovém popisu nebo ve vyprávění se uplatňují především typy TP 3, popř. 4, kdežto v postupu výkladovém, úvahovém a v popisu procesů je převažující TP 1. Bohaté využití nalézají TP 3 a 4 zejména v poezii. Na rozdíl od textů výkladových, v nichž derivace témat od hypertématu nebo derivace založené na různých aspektech předcházejícího tématu jsou dány objektivními vlastnostmi a vztahy jevů a v nichž někdy bývá pořadí derivovaných témat více nebo méně ustálené, v textech básnických nebývají tyto derivace ničím omezovány, mívají povahu metaforicko-metonymickou a dávají básníkovi bohaté tvůrčí možnosti.

2.1.1.4 Z dosavadních výkladů vyplývá, že základní druh TP lze klasifikovat podle tří kritérií, vzájemně se křížících:

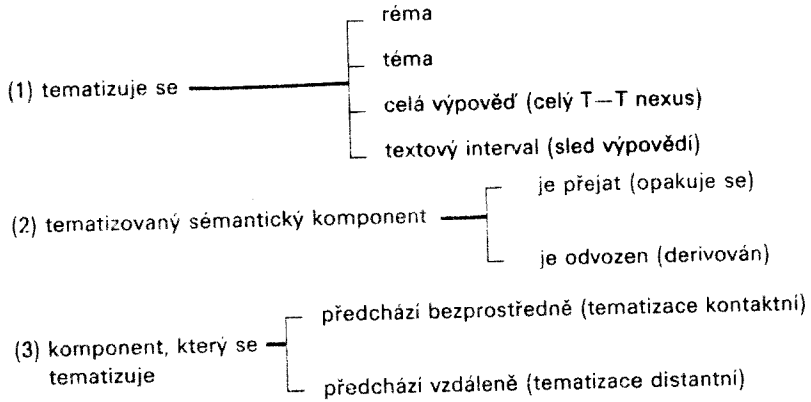

2.1.1.5 Tematická struktura textů (textových celků) nebývá ovšem typově jednoduchá, homogenní, tj. nebývá tvořena TP jediného (téhož) typu, nýbrž se v ní setkáváme s kombinacemi různých typů TP.

Existují i TP vyššího řádu, „rámcové". Jeden z důležitých takových rámců představuje tato ukázka:

Na počátku 17. st. položili základ novému rozvoji astronomie ***dva velcí mužové. Jan Kepler*** *založil teoretickou astronomii. Ukázal, že je možno z pozorování odvodit (. . .).* ***Galileo Galilei*** *založil mechaniku. Svými pokusy (. . .).*

Tento typ TP záleží v tom, že R_1 (‚dva velcí mužové') je explicitně složené (dvojnásobné nebo vícenásobné $R'_1 + R''_1 + \ldots$), takže dává vznik dvojí, trojí, . . . tematické posloupnosti: nejprve se rozvine TP začínající tematizací složky R'_1 (‚Jan Kepler') a po jejím zakončení se rozvine TP, jejíž výchozí téma (T'' ‚Galileo Galilei') odpovídá složce R''_1. (Uvedené dílčí posloupnosti mohou být ovšem typově heterogenní a nemusí být paralelní.) Takovouto rámcovou posloupnost nazýváme rozvíjením rozštěpeného R.

Schematicky:

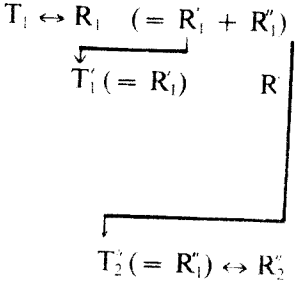

Typy TP, jak jsou uvedeny, představují ovšem jen ideální modely. V reálných textech bývají často realizovány nedokonale, obsahují různé odbočky, doplňky, vsuvky apod., resp. jsou neúplné nebo jinak modifikované. Typickou modifikací je modifikace u typu (1a), při níž v několikačlenné sérii této lineární TP se vypustí jeden článek (ten, který se vyrozumívá); nazýváme ji tematická posloupnost s tematickým skokem. Některé další modifikace jsou charakteristické pro texty dramatické, jiné pro texty básnické (nebo pro uměleckou prózu) a zase jiné pro texty dialogické (srov. M 0.10.1).

V uvedených rozličných druzích textů se setkáváme nejen s modifikacemi zde uvedených základních TP, ale i s některými TP speciálními (jako je např. TP s derivovanými rématy (od hyperrématu), příznačná pro (některé) texty básnické).

2.1.2 Tematické posloupnosti uvedeného základního druhu těsně souvisí s identifikací „známé informace". Různé sémantické vztahy zakládající relaci „známosti" a různé k tomu příslušné výrazové prostředky jsou vyloženy v kap. 2.2. Zde je třeba upozornit jen na několik věcí.

Za prvé na to, že případy, kdy je tematizovaný komponent (ať už původně R, nebo T) přejímán (opakuje se celý) z předešlého, odpovídají těm případům identifikace známé informace, v nichž jde o úplnou totožnost předmětů řeči (viz 2.2.0) (jakýmkoli způsobem vyjádřenou). Naproti tomu tematizovaný komponent derivovaný odpovídá jednak případům, kdy jsou dva předměty řeči ve vztahu množinovém (částečná identita), jednak všem případům, v nichž jde o (intenzionálně) sémantickou příbuznost, podobnost nebo soumeznost.

Za druhé: Vedle případů normálních (základních, bezpříznakových), o nichž byla dosud řeč, tj. takových, v nichž korelace mezi textovou strukturou tematicko-rematickou a textovou strukturou sémantickou (ve smyslu „známá (Z) – nová (N) informace") je taková, že T odpovídá Z, R odpovídá N, existují i případy odchylné, příznakové, s opačným přiřazením: T odpovídá N, R odpovídá Z. To znamená, že v těchto případech se výpověď zapojuje do textu svým rématem (nikoli tématem). Např.: *Při této příležitosti nesmíme zapomenout na své rodiče a učitele* (R_i). *Za to, čeho jsme právě dosáhli, i za to, co snad v budoucnu ještě dokážeme, vděčíme do značné míry* ***těmto svým obětavým vychovatelům*** ($R_i + 1$). ***Oni*** ($T_i + 2$) *nás po celou dobu* . . . Schematicky: R_i (‚rodiče a učitelé') = $R_{i+1} = T_{i+2}$. Tento postup je spojen s jistým stylistickým efektem, jak ukazuje srovnání s podobou normální, stylisticky všední: *Při této příležitosti nesmíme zapomenout na své rodiče a učitele.* ***Těmto svým vychovatelům*** *vděčíme do značné míry za to, čeho jsme právě dosáhli, i za to, co snad v budoucnu ještě dokážeme.* ***Oni*** *nás po celou dobu* . . . (zde jde mezi výpovědí první a druhou o tematizaci rématu, mezi druhou a třetí o průběžné téma: $R_i + T_{i+1} = T_{i+2}$).

2.1.3.1 Mezi výpovědí z hlediska aktuálního členění jednoduchou, tj. obsahující jediné spojení jednoho tématu s jedním rématem (ať už je větná forma takové výpovědi jakékoli), a textovým sledem takovýchto samostatných (co do AČ jednoduchých) výpovědí existují přechodná pásma, tj. jednotlivé výpovědi, které mají co do AČ strukturu povahy textové, avšak představují výpověď jedinou; po stránce gramatické jde buď o větu jednoduchou, nebo o souvětí. A obdobně jako složitější struktury syntaktické vykládáme na úrovni gramaticko-sémantické jako jisté kombinace (a transformace) struktur jednoduchých, tak je možno interpretovat i složité výpovědi na úrovni AČ. Následující souvětná výpověď

(1) *Wöhler zahříval kyanid amonný a shledal, že se tím změnil na močovinu, dříve známou pouze jako produkt živých organismů*

má zřejmě složitou tematicko-rematickou strukturu; lze ji převést na následující sled tří samostatných větných výpovědí (a), (b), (c), majících jednoduchou T-R strukturu.

(1') (a) *Wöhler zahříval kyanid amonný.*

(b) *Shledal, že se tím změnil na močovinu.*

(c) *Tato látka byla dříve známa pouze jako produkt živých organismů.*

Srovnání (1) s (1') ukazuje tyto transformační procesy vedoucí od (1) k (1'):

1. výpověď (b) ztratila svou nezávislost a byla, bez ztráty své explicitní T-R struktury, sloučena s výpovědí (a) do jediné několikanásobné výpovědi, obsahující dva úplné T-R nexy; spojitost mezi (a) a (b) je zajištěna totožností $T_a = T_b$;

2. výpověď (c) ztratila svou nezávislost i svou T-R strukturu; byla restringována na své rematické elementy a splynula s R_b do jediného komplexního $R_{b,c}$; stručně řečeno, výpověď (c) byla rematizována. Toto splynutí bylo možné proto, že téma T_c je pouhou parafrází rématu R_b, takže může být vypuštěno.

Tudíž T-R strukturu výpovědi (1) můžeme symbolicky zapsat jako $(T_a \leftarrow R_a) + (T_b (= T_a) \longleftrightarrow R_{b,c})$ a stručně ji charakterizovat jako dvojnásobnou výpověď s komplexním druhým R.

Obecně platí: Podle jejich T-R struktury lze výpovědi dělit na výpovědi jednoduché, výpovědi složené a výpovědi stažené (kondenzované).

1. Výpovědi složené vznikají skládáním, procesem, při němž se dvě nebo více výpovědí jednoduchých spojí v rámci jedné větné (souvětné) jednotky; jestliže jsou témata, resp. rémata obou vět (sémanticky) táž, uvedou se ve složené výpovědi jen jednou. Lze tu rozlišovat tři podtypy:

a) složená výpověď několikanásobná; např.: *Goethe napsal druhý díl Fausta po své osmdesátce a Hugo udivil svět Torquemadou v osmdesáti;*

b) složená výpověď s několikanásobným T; např.: *Tání pevného ledu stejně jako tvoření se kapalné vody představují fyzikální změny;*

c) složená výpověď s několikanásobným R; např. *Tito odpůrci z říše mikrobů bojují proti zhoubným mikroorganismům a jsou využíváni člověkem pro jeho vlastní záchranu.*

2. Výpovědi stažené (kondenzované) jsou založeny na splývání: jestliže dvě po sobě následující výpovědi V_1 a V_2 mají na rovině tematicko-rematické některou složku společnou, mohou splynout a vytvořit jednu výpověď staženou, a to tak, že se jedna z výpovědí tematizuje na komplexní T nebo rematizuje na komplexní R. Možnost užít tematizace anebo rematizace závisí na typu tematické souvislosti mezi V_1 a V_2:

(i) Jestliže $T_2 = R_1$, jsou v podstatě možné oba postupy:

(ia) rematizace V_2: tj. T_2 se vypustí a R_2 se sloučí s R_1 do komplexního R*.

(ib) tematizace V_1: nexus $T_1 \longleftrightarrow R_1$ se sloučí na komplexní T*, T_2 se vypustí a R_2 vytvoří (jakožto R*) s T* příslušný nexus ve stažené výpovědi V*.

Příklad:

(V_1) *Při tomto procesu* (T_1) *vzniká sirník vápenatý* (R_1).

(V_2) *Tato látka* ($T_2 = R_1$) *vyplouvá pak lehce na povrch železa* (R_2).

(ia) *Při tomto procesu* (T_1) *vzniká sirník vápenatý, vyplouvající pak lehce na povrch železa* (R*).

(ib) *Při tomto procesu vznikající sirník vápenatý* (T*) *vyplouvá pak lehce na povrch železa* (R_2).

Volba mezi (ia) a (ib) je motivována komunikativně: závisí na poměru komunikativní závažnosti R_1 a R_2: jestliže v daném kontextu jeví se mluvčímu jako závažnější R_1, pak se V_2 rematizuje (tj. je zbavena svého statusu výpovědi a tím odsunuta do pozadí); v opačném případě se R_2 posune do popředí tím, že se tematizuje V_1.

(ii) Jestliže $T_2 = T_1$, pak se T_1 vypustí a R_1 se sloučí s T_2 na komplexní T* (tj. R_1 se tematizuje), s nímž R vytvoří (jakožto R*) příslušný nexus ve stažené výpovědi V*.

Příklad:

(V_1) *Tato temně zbarvená tekutina* (T_1) *je známa jako ropa (surová nafta)* (R_1).

(V_2) *Z ní* ($T_2 = T_1$) *se vyrábí benzín a mnoho jiných produktů* (R_2).

(ii) *Z této temně zbarvené tekutiny, známé jako ropa (surová nafta)* (T*) *se vyrábí benzín a mnoho jiných produktů* (R_2).

Lze tedy rozlišit dva podtypy stažených výpovědí:

a) stažená výpověď s komplexním T; např. *Vznikající při tom sirník vápenatý* (T*) *vyplouvá lehce na povrch železa* (R).

b) stažená výpověď s komplexním R; např.: *Aminokyseliny jsou potřebné pro vytváření proteinů, skládajících se z dlouhých řetězců těchto jednotek.*

Na základě různých kombinací těchto procesů mohou vznikat výpovědi s dosti složitou T-R strukturou. Např. výpověď

(V^*_{1-3}) *Toto surové železo, zbavené síry* (T*), *postupuje dále nepřetržitým tokem do otáčivé válcové pece, kam se přivádí kyslík a dodává vápno* (R*)

lze interpretovat jako staženou výpověď s komplexním rématem i tématem. Lze ji odvodit z těchto jednoduchých výpovědí:

(V_1) *Toto surové železo* (T_1) *se zbaví síry* (R_1). – (V_2) *Takto upravené železo* ($T_2 = R_1$) *postupuje dále nepřetržitým tokem do otáčivé válcové pece* (R_2). – (V_3) *Do této pece* ($T_3 = R_2$) *se dodává kyslík a vápno* (R_3).

Jednotlivé procesy obsažené v postupu vedoucím od V_1, V_2, V_3 k V^*_{1-3} lze popsat takto:

1. vzhledem k tomu, že $T_2 = T_1$ (jde o TP s průběžným T), je možno (podle ii) z V_1 a V_2 vytvořit staženou výpověď V^*_{1-2} s komplexním T^*_{1-2}, a to tematizací R_1 a vynecháním T_2;

2. vzhledem k tomu, že $T_3 = R_2$ (jde o TP s tematizací předchozího R), je možno (podle ib) z V^*_{1-2} a V_3 utvořit staženou výpověď V^*_{1-3}, a to rematizací V_3 (tj. vynecháním T_3 a sloučením R_3 s R_2 na R*).

Z původních 6 komponentů (T_1, T_2, T_3; R_1, R_2, R_3) docházíme tedy k jedinému dvojčlennému (byť složitému) nexu T* ⟷ R* těmito procesy slučování a vynechávání: sloučením R_1 s T_1 na T*; vynecháním T_2; vynecháním T_3; sloučením R_3 s R_2 na R*.

2.1.3.2 Procesy, jimiž vznikají výpovědi se složitou T-R strukturou, mají k dispozici různé gramatické výrazové prostředky, především různé typy nominalizací (počítaje v to i relativizaci vět – viz odd. B 7.2 a J 1.4.1), tj. prostředky deaktualizační. Z hlediska stylistického mají tyto složité výpovědi v různé míře zhuštěný, kondenzovaný charakter (stupeň kondenzovanosti je možno určovat na úrovni AČ podle počtu tematizovaných nebo rematizovaných T⟷R nexů v rámci jedné složité výpovědi, tj. jednoho složitého nexu; lze jej určovat i na úrovni stavby větné, a to poměrem mezi celkovým počtem propozic obsažených v daném větném celku a počtem propozic deaktualizovaných: čím vyšší je počet deaktualizovaných propozic (z celkového počtu propozic), tím vyšší je stupeň kondenzovanosti).

Pozn.: Přístup vyložený v 2.1.3.1–2.1.3.2 je přístupem vycházejícím od textu, tj. sleduje, jak lze textové spojení několika samostatných výpovědí s jednoduchou tematicko-rematickou strukturou převést na jednu výpověď (větnou nebo souvětnou) s tematicko-rematickou strukturou složitou. (Termín „převedení" není nutno chápat doslovně: tento procesuální způsob výkladu jenom názorně postihuje vzájemný systémový vztah mezi oběma způsoby vyjádření.)

Komplementárním výkladovým přístupem k přístupu právě uvedenému je analýza vycházející od struktury větné (nebo souvětné) výpovědi a zjišťující v ní přítomnost (popř. nepřítomnost) „sdělných polí" různého řádu (odpovídající „složitosti" z hlediska přístupu od textu).

2.2 LEXIKÁLNÍ PROSTŘEDKY KOHERENCE

2.2.0 Jazykové projevy (texty) se vztahují k různým úsekům skutečnosti (k „reálným situacím") a týkají se jejich jednotlivých složek, jednoduchých i komplexních, tj. individuí (hmotných objektů) a různých jejich množin nebo celých tříd, lokálních a temporálních momentů, vlastností, stavů, vztahů, činností, procesů, jakož i dílčích konfigurací těchto složek. Složky reálných situací (popř. i celé situace) nazýváme zde z hlediska promluvového **předměty řeči** (PŘ). Předmět řeči je tedy cokoli, čeho se jazykový projev týká, co má jeho autor na mysli a v řeči uvádí, pojmenovává (popř. k čemu odkazuje).

Pro výstavbu konkrétního textu z hlediska jeho koherence jsou důležité dva typy souvislostí mezi PŘ. První typ se týká toho, zda se nějaký výraz v textu vztahuje k témuž PŘ jako jistý výraz předcházející, anebo k PŘ jinému. Tento vztah mezi PŘ — tj. buď jejich **identita**, anebo **různost** — je důležitý nejen pro koherenci, ale i interpretaci, správné pochopení textu a uplatňuje se jak přes hranice jednotlivých textových jednotek (kontaktních i distantních), tak i uvnitř nich (v hranicích vět nebo souvětí).

Druhý typ souvislostí mezi PŘ se týká aspektu známosti nějakého PŘ pojmenovaného jistým jazykovým výrazem na jistém místě textu, a to známosti z hlediska příjemce jazykového projevu na základě předcházejícího textu. (Někdy bývají vztahy tohoto typu nazývány izotopické.) Tento typ vztahů značně přispívá ke koherenci textu, zejména též v souvislosti s aktuálním členěním.

Pozn.: I když mezi identitou PŘ a jejich „známostí" existuje výrazná korespondence, není vztah známosti vázán jen na identitu; známým se může příjemci jevit nějaký PŘ v textu i na základě jiném, než je totožnost s nějakým předcházejícím PŘ. Viz dále M 2.2.2.

2.2.1 Identita a různost předmětů řeči

2.2.1.0 Vztah mezi výrazy vztahujícími se k témuž PŘ se nazývá (z hlediska výrazu druhého) identifikace, vztah mezi výrazy vztahujícími se k PŘ různým alterace. Tyto vztahy spojují v textu zpravidla několik, někdy i velký počet výrazů, a vytvářejí v textu celé sítě. Pro jednoduchost budou zde však tyto vztahy omezeny na případy dvojčlenné. V dvojčlenném vztahu nazýváme přední člen antecedent, zadní postcedent. Srov. tento sled vět: *Petr se setkal s přítelem. Neviděl ho již od mládí.* Subjekt první věty *(Petr)* je subjektem i ve větě druhé. Není však zde vyjádřen samostatným členem, nýbrž jen obecně signalizován tvarem Vf, který je shodný v osobě, čísle a rodě (maskulinum) s vyjádřeným subjektem věty první. Vztah identifikace je tu tedy realizován elipsou subjektu a tvarem Vf. Komplement první věty *(s přítelem)* představuje druhý PŘ. Ten se explicitně uvádí i v druhé větě, a to zájmenem; podobně i v následujícím příkladě: *Karel našel tužku. Vzal si ji do školy.*

Jinou situaci představuje tento sled vět: *Karel ztracenou tužku nenašel. Měl však ještě jednu . . .* Výraz *ještě jednu* označuje předmět ze stejné třídy předmětů, do níž patřila i *ztracená tužka*, nejde tu však o identitu obou předmětů, ale o dva předměty různé. Vztah mezi výrazy *ztracená tužka* a *ještě jedna tužka* je právě vztahem alterace.

2.2.1.1 Identifikace a identifikátory

Identifikátory jsou takové výrazové způsoby a prostředky, které umožňují chápat (interpretovat) PŘ odpovídající postcedentu jako totožný s PŘ odpovídajícím antecedentu. (Termínu „identifikátor" se užívá též v souvislosti s delimitací exoforickou, viz F 6, zde však jde samozřejmě jen o identifikaci v textu, tj. endoforickou.)

2.2.1.1.1 Případy, v nichž je antecedent vyjádřen explicitním pojmenováním

(1) Postcedentem je opakování výrazu z antecedentu; zvláštních identifikátorů být použito nemusí. Často je antecedent rématem, postcedent tématem: *Nejvýznamnější formou odpočinku je* ***spánek.*** ***Spánek*** *zajišťuje stabilitu pracovních schopností. — Nejvíc se polekal* ***Karel.*** ***Karel*** *měl vždycky strach . . .* V těchto příkladech se opakoval subjekt, právě tak se ovšem může opakovat jiný větný člen: *Pak přidáme* ***mouku.*** ***Mouku*** *předem prosíjeme na papír.* Jindy má výraz v postcedentu jinou větněčlenskou platnost než v antecedentu: *Mícháme, až se utvoří hustá, hladká* ***kaše*** (subjekt). ***Do kaše*** (AdvLoc) *přidáme žloutky.* ***Kaši*** (komplement) *pak necháme vychladnout.* Mají-li výrazy různou větněčlenskou platnost, opakují se i v tématu, jak ukazuje předcházející příklad.

Pozn.: V textech proklamativního charakteru se někdy v platnosti tématu opakuje výraz se stejnou větněčlenskou platností, např. subjekt na začátku věty: ***Pracovníci*** *mají právo na odměnu . . .* ***Pracovníci*** *mají právo i povinnost ke společné účasti na rozvoji . . .* ***Pracovníci*** *jsou povinni řádně plnit své povinnosti.*

Opakovaný výraz může mít u sebe identifikátor (různého typu): *tento, řečený, zmíněný, uvedený,* např.: *V podstatě jde o vznik informací pocházejících z periférie.* ***Tyto*** *informace přecházejí do centrálního nervového systému. — Máchame, až se utvoří kaše.* ***Tuto*** *kaši . . . Do* ***této*** *kaše pak . . .* Za opakování můžeme též považovat případy, kdy antecedentní a postcedentní výraz se liší, ale jen po stránce slovnědruhové: *Řecké vědecké spisy před Platónem se téměř úplně* ***ztratily.*** ***Této ztráty*** *byly však ušetřeny spisy z oboru lékařství.*

(2) Podobně je možné užít s identifikátorem nebo bez identifikátoru výrazy synonymní: *V tom čase přesídlil do Prahy dvůr* ***Rudolfa II.*** ***Panovník*** *měl na Hradčanech jednu z největších sbírek / Tento* ***panovník*** *, . . . Tři* ***rodičky*** *s dětmi na jednom pokoji je právě dost, aby se* ***maminky*** *vyspaly.*

(3) Téměř vždy se identifikátoru užije, představuje-li výraz v postcedentu hyperonymum (rodové pojmenování) k výrazu v antecedentu: *Karpov sám má rád* ***bridž.*** *Přestože je* ***tato hra,*** *jak známo, dost složitá, . . . — Už při studiu si Sedláček zamiloval* ***grafiku.*** *I do* ***této umělecké oblasti*** *přenáší autor své celoživotní téma českého venkova. — Míchaná vejce můžeme nastavovat* ***masem, uzeninou, houbami a zeleninou.*** ***Uvedenými přídavky*** *změníme chuť pokrmu.*

(4) Týž PŘ může být vyjádřen v postcedentu v podstatě jakýmkoli výrazem odvoditelným z kontextu (patří sem i případy vyjádření obrazného). Aby se čtenář v textu dobře orientoval, je dobré, je-li identita signalizována nějakým formálním prostředkem; např.: ***Penicilín*** *se tímto postupem vyloučí v čisté podobě. Nahlížel jsem přes sklo, kde se* ***(ten) bílý prášek*** *zpracovává do konečné podoby.*

(5) V češtině je obvyklé, že v případech, kdy je pojmenování postcedentu v pozici gramatického subjektu, zůstává subjekt nevyjádřen (srov. M 1.1.3),

neopakuje se, ba často se ani opakovat nemůže (nejsou-li k opakování stylistické důvody) a nemůže být na něj odkázáno ani zájmenem: *Jana přišla domů. ( ) Umyla se a pustila si rádio.* Je-li však sled vět se stejným subjektem přerušen větou se subjektem jiným, pak se výraz v subjektu často opakuje: *Jana přišla domů. Maminka jí dala večeři. Pak se (Jana) umyla* ... Elipsa bývá i u komplementu: *Vejce vložíme do vařící vody a povaříme ( ) tři minuty.* V těchto případech se výraz ani opakovat nemůže, mohl by však být nahrazen osobním zájmenem. Výraz se nemusí opakovat též tehdy, je-li dostatečně určen svými rozvíjejícími členy: *Míchame, až se utvoří kaše. Do prochladlé ( ) zamícháme žloutky / Prochladlou ( ) dáváme* ... *– A ještě zmizel velký kufr, potažený kostkovaným plátnem. Ten ( ), co ho používali na dovolenou. — Při požívání léků, a zvláště při kombinaci několika ( ) současně užívaných* ...

(6) V postcedentu je osobní zájmeno 3. osoby. Zde je třeba lišit větněčlenskou pozici subjektovou a pozice jiné. Osobní zájmeno 3. osoby se v subjektu běžně vyskytuje, mluví-li se o osobách: *Měli jsme dnes jít spolu na oběd a* ***ona*** *nemůže.* (Z předcházejícího kontextu je jasné, o kterou osobu jde.) Často se ho takto užívá při kontrastu, vytýkání, zdůraznění nebo při shrnutí více osob dříve pojmenovaných: ***Já*** *se nepletu do pravomocí předsedy nebo tajemníka,* ***oni*** *mně zase nemluví do čistě mých záležitostí* (je tu jednak shrnutí: *předseda a tajemník – oni*, jednak kontrast: *já – oni*). Zájmen 3. osoby v pozici subjektu se o „neživých předmětech" užívá méně. (Srov. též B 2.2.) Zato v obecné češtině odkazuje *on, ona (von, vona)* často k věcem: *Měla jsem modrej kabát.* ***Von*** *už byl celej roztrhanej.* – V jiných pádech než v pádě prvním (než v subjektové pozici) je užití zájmen 3. osoby ve funkci identifikátoru běžné jak ve vztahu k živým, tak i neživým PŘ: ***Vejce*** *ponoříme do studené vody a postavíme* ***je*** *na oheň. – Míchame, až se utvoří* ***kaše. Do ní*** *zatřeme žloutky. Odstavíme* ***ji*** *z ohně* ... – Užití zájmen a elipsy lze kombinovat: ***Vejce*** *vložíme do horké vody a vaříme ( ) čtyři minuty. Pak* ***je*** *maličko naťukneme a ponoříme ( ) na deset vteřin do studené vody.*

(7) Samostatně užité zájmeno *to* (neutrum sg.) v postcedentu odkazuje jak k objektům, tak k dějům, vlastnostem, událostem, situacím: ***Jan nepřišel. To*** *mě zamrzelo. – Tehdy hrál v mužstvu* ***Geleta. To*** *byl hráč* .. Zájmeno *ten* (ve všech rodech a v obou číslech) funguje v některých pádech též samostatně. *Míchame, až se utvoří* ***kaše. Do té*** *zamícháme žloutky. — Míra poklesu teploty vody závisí zejména na* ***technickém stavu potrubí. Ten*** *je výsledkem celé řady vlivů nejrůznějšího charakteru.* Při možné dvojznačnosti (jestliže předchází více výrazů, k nimž by se mohl identifikátor vztahovat) odkazuje zájmeno *ten* zpravidla k poslednímu, nejbližšímu: *Starší dali přednost mladým, a ti se příležitosti chopili. — Je nanejvýš aktuální iniciativa organizací v případě podzimních brigád.* ***Ty*** *jsou zároveň příležitostí pro všechny zdravé občany k tomu, aby* ... *– Kropicí vozy se starají o to, aby prašnost nepřekročila normu* (1) *stanovenou v kolektivní smlouvě* (2) *závodu s odborovou organizací* (3). ***Ta*** *kontroluje velmi přís-*

ně dodržování bezpečnostních předpisů. (Zájmeno odkazuje k antecedentu (3), i když sama shoda nevylučuje ani odkaz k výrazům (1) nebo (2).) Srov. též různý smysl souvětí *Pracovníci výzkumného ústavu se pravidelně scházejí s projektanty a předávají jim své zkušenosti* / *. . . a ti jim předávají své zkušenosti.* Neodkazuje-li zájmeno k poslednímu, poznáme, ke kterému výrazu se zájmeno vztahuje, jen z kontextu; takové vyjádření však pociťujeme jako neobvyklé: *Na Holanďana ještě dotíral Fin, ale ten svůj náskok udržel* (tj. Holanďan).

Odkazovat mohou vedle zájmen i příslovce s významem místním, časovým, způsobovým: *Pod horními místnostmi bylo obrovské sklepení. **Tady** nocovali, bavili se a popíjeli ti, kteří nahoru nesměli. – Informace přicházejí do centrálního nervového systému a **odtud** přichází odpověď k patřičným orgánům. – Rukopisy pocházejí ze 14. století. **Tehdy** byla vzdělanost rozšířena především v církevních kruzích . . . — Při akupresuře působíme tlakem do přesně vyhrazené oblasti lidského těla. **Tak(to)** uvedeme v činnost akupunkturální body.*

(8) Jako identifikátory mohou v postcedentu fungovat i zájmena a příslovce vztažná, ovšem jen v rámci souvětí. Při jejich užití je vyjadřování komplikovanější: *Družice mají vytvořit navigační systém, **který** bude zajišťovat polohu letadel a lodí. (**Ten** bude zajišťovat . . .).* Proti větám vztažným vyjadřujícím následné děje (viz odd. J 1.4.1.2) bývají vyslovovány námitky. Text by však bez nich nebyl soudržný a není vždy možné je nahradit souřadným spojením dvou vět, popř. rozdělením na krátké věty jednoduché: *Někteří umělci se pokusili vytvořit nový sloh, **který** byl nazván secesí. — Rychlým zahřátím se v těstě vytvoří pára, **která** uniká a pečivo prudce zvedá. — K. Čapek uvádí děj do prostředí Zakarpatské Ukrajiny, **kde** civilizace ještě nepřerušila vazby mezi člověkem a přírodou.*

Mohou si tedy konkurovat ukazovací zájmena a příslovce, zejména osobní a vztažná, popř. elipsa: *Míchám, až se utvoří **kaše, do které . . . / Do ní . . . / Do té . . . / Do této kaše . . . / Do prochladlé** zamíchám . . .* Nevhodné je užívat v postcedentu samostatného odkazovacího zájmena *tento: Míchám, až se utvoří kaše. * **Do této** zamíchám . . . * **Tuto** odstavíme z ohně . . .*

(9) Identifikační funkci mohou mít i zájmena přivlastňovací (vedle adjektiv přivlastňovacích). Zájmeno *můj* odkazuje k mluvčímu (pokud není subjektem věty), obdobně zájmeno *tvůj* k adresátu promluvy. Zájmeno *náš* odkazuje k souboru individuí, mezi něž patří též mluvčí, zájmeno *váš* odkazuje k souboru individuí, mezi něž patří též adresát (adresáti) (srov. odd. IV 1 C). Složitější situace nastává u zájmen *jeho, její, jejich*, která nemusí odkazovat jednoznačně k určitým předmětům řeči: *Jan řekl Petrovi, aby odnesl Pavlův kabát do jeho auta.* Zda je zájmena *jeho* užito ve vztahu k Janovi, nebo k Pavlovi, pozná se jen ze situace. (Ve vztahu k Petrovi by ovšem musilo být užito reflexívního zájmena *svůj*, které uvádí ve vztah k podmětu; viz dále.) Přivlastňovací zájmena 3. osoby (vlastně adnominální tvary zájmen 3. osoby) nahrazují

genitiv substantiva. Zájmena *jeho, její, jejich*, jakož i jejich vztažné podoby, umožňují, aby se substantivum neopakovalo: *Mimořádnou hodnotu má podstavec bronzového svícnu. **Jeho** nádherná figurální výzdoba . . . – Když se zakládala Karlova univerzita, dostala **její** knihovna do vínku . . . – Nejprve dochází k výraznému zúžení cév a potom k **jejich** dlouhotrvajícímu rozšíření . . . – Rozšíření cév vyvolává tlak na nervová vlákna v **jejich** okolí.*

Reflexívní přivlastňovací zájmeno *svůj* představuje alternantu všech osobních přivlastňovacích zájmen v jistých syntaktických souvislostech. Základní pravidlo říká, že tohoto zájmena se užije tehdy, jestliže se jím něco přivlastňuje té osobě/věci, která je totožná s původcem/nositelem děje nebo stavu vyjádřeného v dané větě. Např.: *Pavel včera rozbil své auto* (majitel auta a původce rozbití jsou táž osoba, totiž Pavel). Tam, kde tato podmínka totožnosti splněna není, užije se některého přivlastňovacího zájmena nezvratného: *Pavel včera rozbil moje / tvoje / jeho / . . . auto.*

V případech, kdy je v dané větě vyjádřen jen jeden děj/stav (jako je tomu v uvedeném příkladě), nečiní aplikování tohoto pravidla obvykle potíže; a protože v nich bývá participant s rolí agentu/nositele vyjádřen gramatickým subjektem, lze uvedené pravidlo o zvratném zájmenu *svůj* pro tyto případy přeformulovat a zjednodušit v tom smyslu, že se tímto zájmenem „přivlastňuje podmětu" (pravidlo 1). Toto pravidlo platí i pro konstrukce pasivní *(Byl napaden svými nepřáteli).*

Komplikace však nastávají ve větách vyjadřujících více než jeden děj/stav, a tedy též více než jeden agens/nositel (ten se často jen vyrozumívá). Jde tedy o věty obsahující vedle finitního slovesa ve větném predikátu (popř. predikativu) ještě nějaký infinitiv a/nebo dějové substantivum nebo adjektivum. Srov. klasický příklad Gebauerův: *Slyším tě zpívat svou / tvou píseň.* V této větě se vedle participantu ve (slovně nevyjádřeném) subjektu (tj. vedle nositele děje u predikátu *slyším*, tedy „já", mluvčí) objevuje ještě další participant, jemuž lze přivlastňovat, totiž původce děje u infinitivu *zpívat* (tj. „ty", posluchač). Užije-li se tu nyní zvratného zájmena *svou*, není jasné, které z obou osob se přivlastňuje, o čí píseň jde. Užití podob nezvratných vede naproti tomu k vyjádření jednoznačnému: *Slyším tě zpívat mou píseň – tvou píseň.* Celá věc vynikne lépe, nahradíme-li infinitiv vedlejší větou: *Slyším tě, jak zpíváš mou píseň — . . . jak zpíváš svou píseň.* V rámci vedlejší věty je totiž situace jednoznačná: je v ní řeč jen o jedné osobě („(ty) zpíváš"), a tak se volba zájmena řídí podle pravidla 1, tj. podle toho, zda se přivlastňuje této osobě (v gramatickém subjektu této věty – *svou píseň*), anebo někomu jinému (v této větě se neobjevujícímu – *mou / jeho / její / jejich píseň*).

Uvedený stav věcí vede k tomu, že ve větách, v nichž je vyjádřeno (resp. se vyrozumívá) více participantů, jimž je možno něco přivlastňovat, řídí se volba přivlastňovacího zájmena většinou nikoli vzhledem k participantu vyjádřenému gramatickým subjektem, nýbrž vzhledem k participantu toho děje/stavu,

jehož výraz stojí v dominační struktuře věty nejblíže k výrazu přivlastňované osoby/věci (pravidlo 2, které vlastně zahrnuje i pravidlo 1). Tedy např.: *Děkuji Vám za blahopřání k mým šedesátinám* – blahopřáli jste vy, šedesátiny jsou mé, nejde tu o referenční totožnost participantů, proto se zvratného zájmena neužije (srov.: „Děkuji Vám za to, že jste (vy) blahopřáli k mým narozeninám"). Podobně: *Prosím Vás o omluvení mého syna* (srov.: „. . . abyste omluvili mého syna"). – *Žádám Vás o vrácení mé žádosti. Tuto svou žádost jsem Vám zaslal dne . . .*

Pozn.: Velmi komplikovaná situace je v případech, kdy některý z relevantních původců/nositelů je v 3. osobě; tu pak nebývá smysl věty jednoznačný ani při užití přivlastňovacího zájmena nezvratného; srov. *Otec mu nebránil pracovat na jeho pozemcích. Karel slyšel Pavla zpívat jeho píseň* (Karlovu? Pavlovu? někoho třetího?).

Vcelku je třeba říci, že pravidlo 1 se dodržuje dosti striktně. Naproti tomu pravidlo 2 má spíše charakter silné tendence. S touto tendencí se však někdy kříží některé faktory jiné, které vedou k jejímu oslabování, ke kolísání mezi oběma druhy přivlastňovacích zájmen. Tyto faktory jsou rázu syntaktickomorfologického (srov. např.: *Toto drama líčí zápas venkovanů o jejich / o svou půdu. – Matka oplakávala odchod svého syna*). Některé faktory sémantické se pak uplatňují i v kolizi s pravidlem 1. Jde především o vliv subjektivního citového přístupu, který vede k preferování podob nezvratných (bývá to často v 1. a 2. os.), a dále pak o případy, kdy nejde o totožnost mezi vlastníkem a původcem/nositelem v celém rozsahu (*Blahopřejeme našim reprezentantům k vítězství nad . . .* — reprezentanti nepatří jen naší skupině).

2.2.1.1.2 Případy, v nichž je antecedent vyjádřen zájmenem

Je-li antecedentem osobní zájmeno, může být místo postcedentu elipsa (srov. M 1.1), nebo explicitní pojmenování, ovšem jen tehdy, když už před antecedentem předcházelo někde v textu explicitní pojmenování téhož PŘ (případně vyrozumívá-li se zřetelně ze situace, k čemu zájmeno odkazuje): *Dáme je* (kusové vápno) *do starého hrnce a poléváme vodou. — Teta **ho** teprve k večeru našla ve Zvánovicích. **Strýc** tam seděl se dvěma Hrusičáky.* Pořadí „osobní zájmeno – explicitní výraz" může se vyskytnout i v případě, že jde o vsuvku: *Zbytky potravin dáme do spíže nebo, máme-li **ji**, **do chladničky**.*

2.2.1.1.3 Případy, v nichž je antecedent nevyjádřen (elidován)

Pro tyto případy platí obdobně to, co bylo řečeno výše: Už někde dříve v textu před elidovaným antecedentem se musel vyskytovat výraz, k němuž se výraz v postcedentu také vztahuje (jen tak může totiž dojít k elipse antecedentu): *Nepřijel, přestože to slíbil. **Karel** nebyl nikdy spolehlivý. Bude-li se snažit –*

a to ***on*** *jistě bude – nemůže nezvítězit. – Co si zase vymyslel? A proč přijel zrovna* ***on***?

Pozn.: Jako stylistická aktualizace se však objevují i případy, kdy elidovaný antecedent neodkazuje anaforicky, nýbrž kataforicky; prvně uvedený příklad by mohl stát pak i mimo jakýkoli kontext.

Při elipsách i při užití zájmen může někdy docházet k dvojznačnostem, např.: *Maminka připravila večeři. Když Jana přišla, umyla se* (Jana? maminka?). Od dvojznačnosti by tu nepomohlo ani užití osobního zájmena, běžné v obecné češtině. Podobně: *Petr nevěděl, zda se má vrátit.* (Jen z kontextu vyplyne, zda jde o návrat Petrův, nebo někoho jiného.) V některých případech dvojznačnosti zabrání užití zájmena *ten*: *Karel uviděl na silnici ležet psa. Rychle k němu přiběhl* (pes, Karel?). — *Karel uviděl na silnici ležet psa.* ***Ten*** *k němu rychle přiběhl* (*ten* odkazuje k bližšímu: *pes*). K dvojznačnosti dochází ovšem jen v případech, kdy jsou oba výrazy téhož rodu (a čísla) srov. *Jana – maminka*; jindy nikoli; srov.: *Karel uviděl na silnici ležet kočku. Rychle* ***k ní*** *přiběhl . . . Rychle* ***k němu*** *přiběhla . . .*

2.2.1.2 Alterace a alterátory

Alterátory jsou takové výrazové způsoby a prostředky, které umožňují chápat (interpretovat) PŘ odpovídající postcedentu jako odlišný (různý) od PŘ odpovídajícího antecedentu. Základní prostředek je povahy lexikálněsémantické: postcedentní PŘ je vyjádřen jiným pojmenováním než PŘ antecedentní (ovšem pojmenováním z hlediska lexikálního nesynonymním). Např.: *Kapitán Motyčka tu léta sedává sám. Žena s dětmi se dívá v pokoji na televizi. – Morálka je systém norem, které určují chování lidí. Etika se nejčastěji definuje jako věda o morálce.* (Dvě různá lexikálně nesynonymní pojmenování se sice mohou užít při pojmenování totožného PŘ; avšak při tomto identifikačním vztahu je zpravidla nutno užít navíc v postcedentu nějakého identifikátoru; srov.: *Měl primáře přesto docela rád. Tenhle hrubián mu byl sympatický především svou obětavostí.* – Viz předcházející oddíl a odd. M 2.2.2.0.)

Velmi časté jsou případy, kdy v antecedentu je nějaké pojmenování rodové (hyperonymum) a v postcedentu jemu podřazené pojmenování druhové (hyponymum), resp. několik takových pojmenování (kohyponym), popř. pojmenování jednotlivých zástupců daného druhu; někdy může antecedentní hyperonymum chybět a uvádějí se jen jednotlivá kohyponyma ve vztahu alterace. V takových případech se u pojmenování postcedentního užívá většinou zvláštních alterátorů. Jsou to některá zájmena, např. *některý, někdo,* a adjektiva jako *jiný, další, ostatní,* příslovce *někde, jinde, někam, jindy.*

Např.: *Některé děti mají doma klidné, láskyplné prostředí, jiné zase pocházejí z prostředí zanedbaného* (substantivum se nemusí opakovat). – *Snažíme se, aby*

zbytky jídel neosychaly. Proto některé uzavřeme do plastické krabičky, jiné zabalíme do vlhké utěrky, ( ) necháme v pařáku. – Vztah Juana a Sganarela je rovnocenný. Ostatní postavy Molièrovy hry . . . – Slovanské tance zhlédli diváci v dobré polovině světa. Další Dvořákovo dílo, symfonie G dur, byla vzácným zážitkem pro japonské diváky. – Někdo si vzpomene na slavné loutkové hry, jiný má zase na mysli dílo Goethovo, mnozí si vzpomenou na pověstný Faustův dům. Vyjmenování může předcházet nebo za ním může následovat souhrnné označení (i s delimitátorem *všichni, oba*): *Děti nepřicházejí do školy stejně vybavené. Jedno je bystré, čilé, jiné pomalejší, další třeba chronicky nemocné, jiné trpí vadou smyslů. – Obě děti byly na zahradě. Jedno si hrálo na písku, druhé se houpalo.*

Pokud jsou jednotlivé prvky dostatečně od sebe rozlišeny rozvíjejícími členy, zvláštní identifikátory mít u sebe nemusí: *V Krkonoších se dostaly do popředí funkce rekreační a ekonomická a teprve potom funkce biologická a vodohospodářská. Je však třeba si uvědomit, že všechny celospolečenské funkce Krkonoš jsou vázány na kvalitu prostředí.* (Bez ukazovacího zájmena *tyto* (*všechny funkce*) však není v tomto případě zřejmé, zda jde o úplný výčet takových funkcí.)

Prostředky alterace jsou zčásti shodné s prostředky delimitace, zejména takto fungují identifikátory neurčitosti a kvantifikátory (viz F 6). Alterátorem však může být i výraz s delimitačním rysem určitosti *(ostatní)*. Vedle toho identita, resp. různost objektů může vyplynout z významu predikátu, z odlišné kvalifikace rozvíjejícími členy apod.: např. v případě *To je tentýž člověk, kterého jsme včera potkali v divadle* jde o objekt jediný, avšak v případě *Koupil jsem si tentýž kabát jako ty, ale tmavší* jde o objekty různé.

2.2.2 Vztah známosti mezi předměty řeči

2.2.2.0 Nějaká obsahová složka textu (odpovídající nějakému PŘ) se může jevit příjemci jako „známá" na základě předcházející části daného textu (tedy kontextu) za dvou podmínek. Obecně lze tyto podmínky formulovat takto: Nějaký obsahový komponent K_2 (a jemu odpovídající $PŘ_2$) jeví se v textu T_j jako známý, jestliže:

1. v T_j je přítomen nějaký jiný sémantický komponent K_1 předcházející před K_2 (přičemž distance mezi K_2 (postcedentem) a K_1 (antecendentem), měřená počtem výpovědí, je relevantní pro stupeň známosti K_2);
2. mezi K_2 a K_1 a jim odpovídajícím $PŘ_2$ a $PŘ_1$ existuje některý vztah z kvalifikované množiny vztahů Z (přičemž způsob vyjádření K_2 může být vázán jistými pravidly, různými pro různé vztahy patřící do této množiny).

Množinu vztahů Z, zakládající vztah známosti, lze rozdělit na tři podmnožiny: 1. Vztahy založené na úplné identitě PŘ. 2. Vztahy založené na vztazích množinových (inkluze, resp. členství v množině, „částečná identita" PŘ).

3. Vztahy založené na sémantické blízkosti pojmenování dvou PŘ (opírající se ovšem o jejich věcnou blízkost).

Při zjišťování vztahů Z je třeba přihlížet ke způsobu jejich vyjádření. Jde hlavně o to, že při uvádění, pojmenování jednoho a téhož PŘ má autor zpravidla k dispozici několik jazykových výrazů s různým významem; daný PŘ může totiž pojmout, postihnout z různých hledisek, vzhledem k různým jeho vlastnostem, vztahům, souvislostem (tak např. může jednu a touž osobu nazvat jednou *Pavel*, podruhé *můj přítel*, dále pak třeba *jeden z Evinych bratrů*, *nesnesitelný protiva*, *vynikající fyzik*, *zmíněná osoba* atp.). O tom, že daný PŘ je „známý", pak může svědčit též delimitátor, nebo fakt, že se jeho pojmenování užije jako složky kontextové zapojené; povědomí o tom podporuje i příslušnost pojmenování k témuž lexikálně-gramatickému typu (např. substantivum označující osobu) ap.

2.2.2.1 Vztah známosti založený na identitě PŘ

Jde v podstatě o ty případy, které jsou vyloženy v odd. M 2.2.1.1. Na tomto místě se hodí připojit dvě doplňující poznámky:

(1) Je třeba lišit případy, kdy postcedentní výraz (K_2) přináší vzhledem k významu výrazu antecedentního (K_1) nějakou informaci navíc, od případů, kdy tomu tak není. Bývá tomu tak obecně řečeno v případech, kdy postcedentem je nějaké explicitní pojmenování, které není prostým opakováním výrazu antecedentního. Např.: *V úvodu autor charakterizuje* ***Ernesta Hemingwaye. Ten to obdivovatel, ctitel a vyznavač Afriky, lovec, bojovník a spisovatel*** *je tu líčen . . . — Počátkem listopadu utrpěl* ***úraz při autonehodě. Tato zlomenina*** *se mu velmi těžko hojila. — Duben uplynul* ***v slzách oblohy. Krátké studené deště*** *omyly místo a . . .* (postcedent dešifruje obrazné pojmenování v antecedentu). — *Teta* ***ho*** *teprve k večeru našla na Zvánovicích.* ***Strýc*** *tam seděl se dvěma Hrusičáky.* (Srov. M 2.2.1.1.1.) Tyto informačně bohatší postcedenty posouvají sdělení kupředu, nesou relativně vysoký stupeň komunikativního dynamismu v textu, a to i tehdy, jsou-li tématem výpovědi. (Pokud se tento vztah realizuje v rámci téže textové jednotky (výpovědi), jde o komunikativní dynamismus výpovědní.)

(2) Předmětem řeči mohou být — jak uvedeno výše (M 2.2.0) — entity nejrůznějšího druhu. Vztah identity vystupuje však nejzřetelněji u entit majících charakter materiálních, zejména referenčních objektů. Z tohoto hlediska byla také volena většina příkladů v odd. M 2.2.1. Avšak identitu PŘ shledáváme i u entit jiného druhu; srov. násl. př.: ***Byl jsem opravdu šťasten. Leč toto mé štěstí*** *nemělo dlouhého trvání. — Za chvilku* ***přemohla vojáka dřímota. To*** *bylo vždy znamení, že . . . — Stalo se mi to* ***včera. V úterý*** *chodívám totiž cvičit. — Můj otec byl* ***malířem. A umělec*** *to v životě nemívá lehké* (antecedent je v nereferenční větné pozici).

2.2.2.2 Vztah známosti založený na relacích množinových

Jde v podstatě o ty případy alterace, které jsou probrány v odd. M 2.2.1.2 ve spojení s užíváním zvláštních alterátorů typu *jeden / někteří z nich, jiný, další, ostatní* atp. Tyto alterátory nejsou ovšem vždy nutné, někdy nejsou ani možné; srov.: ***Na této dálnici*** *došlo v září k hromadné dopravní nehodě.* ***Dálnice*** *totiž vyžadují / vyžaduje jiný režim jízdy* (individuum – třída). – ***Lidé*** *vyšli na večerní procházku do ulic.* ***Mnohé ženy tu*** *chodí ještě zahaleny . . .* (třída – podtřída podtřídy) atd.

2.2.2.3 Vztah známosti založený na sémantické blízkosti K_2 a K_1 (a tedy i věcné blízkosti odpovídajících PŘ)

2.2.2.3.1 Sémantická souřadnost (obdobnost). Jde v podstatě buď o vztah široce chápané kohyposémie (tj. vztah mezi jednotlivými pojmy druhovými patřícími pod společný pojem rodový), nebo antisémie (tj. vztah mezi významy protikladnými), s plynulým přechodem mezi oběma. Např. ***Lyžoval*** *a* ***plaval*** *jsem od malička.* ***S tenisem*** *jsem však začal až ve studentských letech. – Když se Ivan* ***probudil,*** *bylo už světlo. Tentokrát* ***spal*** *zřejmě dlouho.*

2.2.2.3.2 Sémantická souvislost (soumeznost, kontiguita). Jde většinou o vztahy vyplývající z různé míry „vzájemného očekávání mezi slovy", tj. z toho, že jedno z nich se často objevuje v okolí druhého nebo že se obě objevují ve shodných okolích. Specifickou skupinu tvoří vztahy, s nimiž se setkáváme ve strukturách propozičních.

(1) Vztahy odpovídající vztahům mezi predikátem a jeho participanty, resp. mezi participanty navzájem; např. agens – činnost; patiens – činnost; instrument – činnost; agens – instrument. Jednotlivé případy se často liší stupněm souvislosti, mírou „bytí nasnadě". Uplatňují se při tom různé faktory. Tak např. rozsah množin lexikálních sémémů, jimiž lze členy těchto vztahů sémanticky specifikovat, se značně různí (srov. např. *štěkat – pes* proti *vyrábět – . . .*); čím rozsáhlejší množina v pozici K_2 přichází v úvahu, tím je stupeň známosti (tj. prediktability sémému v této pozici) nižší. Jindy se mohou uplatnit navíc motivace slovotvorné *(učit – učitel)* atp.

(2) Vztahy přináležitosti nebo sounáležitosti v širokém smyslu, přecházející ve vztah celek – jeho část(i) (tzv. meronymie); lze sem přiřadit i vztahy charakteru temporálního. Např.: *Uviděla tam stát černé auto. Jeho majitel právě . . . – Dostal jsem podivný dopis. Známka na obálce byla nalepená vzhůru nohama a adresa byla sotva čitelná. – Jendo, dojdi pro pivo! Džbánek najdeš na polici. – Na nástupišti stál už rychlík, připravený k odjezdu. Lokomotiva mohutně dýmala.*

– *Otevřel kapotu a postupně očistil všechny svíčky. Motor však stále nechtěl naskočit.* – *Irma byla nakupovat dárky. Vánoce byly totiž už přede dveřmi.*

(3) Vztah symptomatický (jeden z komponentů má platnost symptomu, příznaku jevu vyjádřeného komponentem druhým). Např. *K večeru se dostavila horečka. Přesto však hlásící se nemoc nepropukla v plné míře.*

2.2.2.4 Souhrnně lze říci, že vztahy „známosti" (přecházející postupně ve vztah pouhých významových asociací, často subjektivně podmíněných) vytvářejí v textu bohatou, složitou a odstupňovanou síť souvztažností; tím přispívají základním způsobem k textové koherenci. Na této síti pak buduje aktuální členění textu. To těchto vztahů využívá, ale není na ně jednoznačně vázáno. Vztahy známosti v textu tvoří ovšem i podklad pro tematické posloupnosti (viz M 2.1): u každého typu posloupnosti lze stanovit, na kterých druzích vztahů jsou založeny, které jsou pro ně příznačné. (Tak např. pro posloupnosti s derivovaným tématem nepřicházejí pochopitelně v úvahu vztahy typu 1 (identita), nýbrž jen vztahy typu 2 nebo 3).

2.3 PŘIPOJOVACÍ KONEKTORY A NĚKTERÉ DALŠÍ PROSTŘEDKY TEXTOVÉ KOHERENCE

2.3.1 Centrum kategorie připojovacích konektorů, tj. spojovacích prostředků mezi textovými jednotkami, tvoří skupina výrazů formálně totožných se spojovacími prostředky užívanými uvnitř souvětí a vět. Jde zejména o takřka všechny spojky souřadicí (jejich systematický přehled viz v odd. IV 1 H).

Tyto konektory se uplatňují hlavně při vyjadřování vztahů mezi základními textovými jednotkami (a rovněž při připojování osamostatněných a dodatečně připojených částí vět a souvětí, tj. větných členů, vedlejších vět atd.) a nejčastěji vyjadřují základní „logické" vztahy, tj. adiční (odpovídající vztahu kopulativnímu v souvětí), adverzativní, alternativní, gradační, kauzální, časové, prostorové. Využívají se sice i při vyjadřování vztahů mezi rozsáhlejšími textovými jednotkami (vztahů kompozičních, makrostrukturních); zde však jde obvykle o vztahy celých skupin výpovědí, nesené navíc řadou dalších exponentů obsahového poměru, tedy o složitou souhru celého komplexu prostředků. Z nich jsou však i v tomto případě připojovací konektory signálem nejvýraznějším, znamenajícím pro příjemce významnou orientační pomůcku. Ve funkci připojovacích konektorů se přitom velmi často uplatňují i jiné slovní druhy (příslovce jako *rovněž, naopak, tady, tak,* částice *ať, vždyť, dokonce* aj.). Mezi funkčním využitím a tradiční, jednoznačnou slovnědruhovou klasifikací některých výrazů vzniká tak značné napětí.

Spojnici s předchozím kontextem nebo i s presupozicemi, které nejsou

slovně vyjádřeny, jsou však textem nějakým způsobem implikovány, představují například i tzv. endocentrické partikule, určované někdy tradičně jako příslovce *(ještě, již, teprve, až)*, jindy jako parataktické spojky *(i, ani, ale, však)*. I další připojovací prostředky oscilují svým významem a funkcí mezi spojkami a částicemi (např. *jen, zrovna, právě, přece*). K oblasti modality mají blízko i výrazy *(a) zvláště, zejména, především, hlavně, právě;* fungují sice jako připojovací textové konektory a mají zde nejblíže k významu gradace, mají však i funkci zdůrazňovací, vyzdvihují určitou část obsahu (nevztahují se vždy k celé propozici: *A **právě tahle vteřina** může rozhodnout*) a lze je označit jako skupinu prostředků hierarchizace obsahu. Zejména pro spojování textových jednotek jsou dále příznačné víceslovné spojovací výrazy, jejichž součástí je obecné substantivum kategoriálního významu a ukazovací zájmeno (*v tom případě, z toho důvodu, hlediska, v tomto ohledu, smyslu, bodě; v této souvislosti; tato skutečnost* aj.) Míra jejich aktuálnosti je různá, jde vlastně zároveň o odkazování; tato a další substantiva *(člověk, lidé, věc, záležitost, otázka, problém, místo, doba . . .)* se v textu velmi často využívají ve funkci zástupné. (Viz též kontextová a kvazikorelativní substantiva, např. J 1.1.2.1 a K 2.3.4.)

Jako textové konektory chápeme dále časové a prostorové „reláto-ry", tj. jak prostředky vztažení textového obsahu k reálnému, objektivnímu času a prostoru, tak i prostředky navazování textových jednotek na základě zpracovávání, členění interního, textového času a prostoru a vztažení obsahu ke komunikační situaci (srov. odd. F 4, F 5). Tyto prostředky interního času a prostoru se přitom začleňují do velké otevřené skupiny textových konektorů, které slouží jako orientační ukazatele v textu a jsou explicitními exponenty kompozice (např. výkladového projevu); jde o konstrukce, které často pokrývají plochu celé výpovědi nebo i rozsáhlejší textové jednotky a stýkají se někdy velmi úzce s metařečovými komentáři (viz 1.0). Především opakování téhož konektoru často umožňuje identifikovat paralelní syntaktické konstrukce, kterými jsou obsazeny za sebou následující textové jednotky; i jiné paralelní konstrukce, které popř. nevyužívají explicitních konektorů, fungují však v textu jako speciální prostředky propojení textových jednotek (viz dále M 2.3.4).

Konečně se při navazování jednotlivých částí především mluvených projevů a při jejich rozčleňování uplatňují i tzv. členicí signály; typ vztahu mezi spojovanými jednotkami obyčejně nespecifikují, avšak tato jejich významová neurčitost technice mluvených projevů vyhovuje (viz 1.0). Spíše než vlastní funkci konektivní mají nezřídka funkci kontaktovou nebo fungují jako výrazy „vycpávkové" a umožňují podavateli promyslet si pokračování; spojitost textu však i v těchto případech podporují.

Jako u ostatních prostředků textové koheze je i u připojovacích konektorů třeba rozlišovat navazování ve směru anaforickém (nazpět) a kataforickém (kupředu). Vlastní spojkové, „logické" konektory slouží hlavně navazo-

vání anaforickému; následující text naproti tomu kataforicky předznamenávají některé časové relátory (např. *nejdříve, za prvé*), konektory „kompoziční" (např. *pokud jde o . . ., pokud se týká . . .*) i uvozovací členicí signály, které signalizují pokračování textu (*já ti řeknu, poslouchej* aj.). Diferencovat je třeba u podřadicích spojek, které se rovněž objevují na počátku textových jednotek. Jde-li o počátek souvětné výpovědi, vztahuje spojovací výraz podřazenou větu k následující větě nadřazené; navazování má tedy směr kataforický – ovšem v rámci jediné textové jednotky, nikoliv přes její hranice: ***Aby** nedocházelo k zjednodušení, užívá se pro věcnou stránku tématu bližší označení.* Anaforicky je naopak užita hypotaktická spojka na počátku osamostatněné věty vedlejší (parcelátu): *Radili mu, aby už změnil způsob života. **Aby** se usadil. **Aby** už nebyl tak sám;* zde spojovací výraz vztahuje větu podřazenou k větě nadřazené v předchozí, kontaktní i distantní textové jednotce. Kromě toho jsou v těchto případech spojky (nejčastěji *aby, že*) signálem pokračující reprodukce přímé řeči v textu: ***Abych** přišel. **Že** potřebují pomoc.*

2.3.2 Funkce připojovacích konektorů v textu. Konektory složené

Zvláště u některých spojovacích výrazů (ve spojeních adverzativních, gradačních aj.), uplatňujících se obvykle na hranicích textových jednotek, je třeba si klást otázku jejich dosahu platnosti („skopusu"). Konektor vždy nějak vztahuje výpověď, v níž je obsažen (resp. její propozici) k předchozímu obsahovému kontextu; různý dosah konektoru záleží pak v tom, k jak velké části (kvantu informačního obsahu) předcházejícího kontextu se vztahuje. (*Neměl jsem čas. **Ani** jsem ho nemohl vyhledat* proti *Nechtěl mluvit s nikým. **Ani já** jsem ho nemohl vyhledat.*) V mluveném projevu může být dosah konektoru, daný presupozicí z předchozího kontextu, signalizován i umístěním intonačního centra výpovědi (*Dnes půjdeme | také na koncert* — tj. jako včera nebo zítra, proti *Dnes půjdeme také | na koncert* — tj. kromě jiných dnešních činností); funguje totiž jako tzv. aktualizační částice (viz K 1.7.2.1). Obsahuje-li věta více spojovacích výrazů, které ji vážou k předchozímu kontextu, může jít buď o jeden kombinovaný spojovací výraz monofunkční (těsné sousedství složek není vždy rozhodující), nebo o samostatné konektory s odlišným dosahem, vázané na různé presupozice a tedy i na různé polohy intonačního centra (*A taky abych přišel | na návštěvu* — tj. kromě jiných společných aktivit, které plánujeme v předchozím textu; proti tomu *A abych přišel na návštěvu taky = A abych přišel taky na návštěvu*, tj. kromě jiných pozvaných osob, o nichž se mluvilo). Někdy tedy dochází i ke spojení větných členů – obvyklým způsobem pomocí větněčlenského spojovacího výrazu – přes hranice textových jednotek; spojovací výraz pak zároveň přebírá funkci propojení obou těchto jednotek.

Při spojování jednotek v textu se řada připojovacích konektorů může uplatňovat (ještě více než při spojování vět v souvětí) v několika různých funkcích (spolu se základní spojovací), při navozování různých významových vztahů (jde tedy o homonymii konektorů). Tak spojovací výraz *také* vyjadřuje vedle obvyklého významu připojení někdy i významy modální (pochybnosti, ironii, znehodnocení, nebo naopak obhajobu určitého tvrzení, přesvědčení o jeho platnosti, odůvodněnosti, samozřejmosti). Tím se až přibližuje citoslovcím („*To je taky nápad!*" – „*Co si má taky počít?*"), zůstává mu však přece stále určitá připojovací funkce. Podobně konektor *tak* funguje při specifikaci nebo ilustraci předchozího tvrzení uváděním příkladů (ve významu „tak například"), jindy ve významu „takovým způsobem" a opět jinak v důsledkovém „a tak".

Řadu různých funkcí při spojování textových jednotek mohou plnit především nejuniverzálnější, sémanticky nejchudší konektory jako *a, ale* apod.; ty se též nejčastěji vyskytují v kombinacích dvou a více spojovacích výrazů, které jsou rovněž charakteristické pro spojování textových jednotek. Jak už bylo naznačeno, nejde ovšem vždy doslova o kombinované spojovací výrazy: např. ve spojeních *a (ale) i, když, že* připojuje *a* (resp. *ale*) celou větu nebo souvětí k předchozímu kontextu, kdežto dosah dalšího spojovacího výrazu je omezen na usouvztažnění jednotlivých částí uvnitř věty (souvětí). Také kombinace typu *taky proto* je možno vyložit jako kombinaci adice (k něčemu presuponovanému, v předchozím textu obvykle vyjádřenému) a vztahu důvodového; v některých případech se však vyhraňuje specifická, komplexní funkce kombinovaného výrazu.

Možnost seskupování spojovacích výrazů se řídí určitými zákonitostmi, na jejichž základě lze rozlišit různé typy těchto kombinací: obvykle jde o spojení (1) univerzálního konektoru (hlavně adičního: *a, i, také* . . .) (2) se silně presupozičně podmíněným výrazem *(jen, teprve . . .)*, nebo s exponentem interně textového času resp. prostoru *(zde, teď . . .)*, nebo s výrazem blízkým částici, „větnému adverbiu", komentáři *(hlavně, právě . . .)* a/nebo s (3) spojovacím výrazem vyjadřujícím určitější významový vztah *(proto, naopak, však . . .)*. Tak vznikají kombinace jako *hlavně proto také . . ., ale i proto . . ., neboť naopak jen . . ., ani zde však (neprospívá věci, že . . .), a tak teprve nyní (můžeme říci, že . . .)*.

Kromě toho se v textu velmi často vytvářejí i seskupení připojovacího konektoru a výrazu odkazujícího k předchozímu textu (zájmena nebo zájmenného příslovce s významem časového nebo prostorového relátoru): *a (ale) tohle, tady, tam, tehdy, tentokrát* . . . V těchto případech je „logický" významový vztah zcela oslaben (omezuje se na pouhé napojení, přiřazení) a vlastně jen podporuje souvislost referenční.

2.3.3 Jednotlivé typy připojovacích konektorů při vyjadřování hlavních významových vztahů

2.3.3.1 Nejtypičtějšími reprezentanty základních významových vztahů mezi libovolně velkými částmi textu jsou především některé parataktické spojky (mezi parataktickým souvětím a spojením textovým je zde plynulý přechod). Při adičním spojení jsou tedy velmi časté konektory *a, také, i, ani*: *Aby mi fotka vydržela, podlepil jsem si ji překližkou. A lupenkovou pilkou jsem pečlivě vyřezal její obrysy. – Rád si fotbal zahraju. Rád se na něj* ***taky*** *dívám.* U spojení vylučovacích převládá spojka *nebo: Přijdeme určitě všichni. Nebo se snad někomu nechce?* Typické prostředky srovnání jsou *(stejně) jako, podobně: Byl mimořádně nadaný.* ***Stejně jako*** *jeho bratr, kterému však naprosto chyběla vytrvalost.* Pro adverzativní spojení jsou příznačné spojky *ale, však, avšak, jenže, zato,* ev. *ovšem* (má navíc význam přípustky): *Pro jistotu jsem zpytoval svědomí.* ***Ale*** *na nic jsem nepřišel. – Prohráli jsme 0:1.* ***Jenže*** *já ten zápas nedochytal. – Nastupoval jsem tehdy v brance prvního mužstva Spartaku. Chytával jsem* ***ovšem*** *také za dorostenecký výběr.* Při spojení gradačním se uplatňují konektory *ale i, dokonce (ba dokonce), navíc, a hlavně, a právě: Nebyl jsem jenom fotbalista.* ***Ba dokonce*** *nebylo jasné, budu-li kdy fotbalista. – Je o desetinu či setinu rychlejší.* ***A právě*** *tahle desetina či setina vteřiny může rozhodovat.* Ve spojeních s kauzálním významem (důvodovým, důsledkovým apod.) se vyskytují spojky *neboť, a proto, a tedy, a tak, v důsledku toho, z toho důvodu . . .: Navíc tu nejde o činitele trpné a záporně omezující.* ***Neboť*** *jen v jejich rámci se může uskutečnit výtvarný záměr a tematické sdělení. – Už jsem je nikdy nepotkal.* ***A tak*** *jediné, co mi zbylo, byly peníze na jízdenku.*

2.3.3.2 Na přechodu mezi klasickými konektory a prostředky vyjadřování vztahů kompozičních (viz 0.3) stojí výrazy s významem časového a prostorového situování. Tytéž prostředky se totiž často v textu uplatňují jako nositelé času „externího" (reálného času událostí, o nichž se mluví) i času „interního" (tj. sledu řečových událostí, časové posloupnosti komunikátu organizovaného mluvčím, sledu replik v jazykové interakci, lineární sukcesivitě textu).

Čas externí se do textu promítá v podobě postupného konstituování celkového „časového prostoru" textu, tj. hierarchie časových úseků a podúseků, intervalů a dílčích intervalů. (Postup může být buď spíše syntetický, tj. skládání časového celku z jednotlivých úseků, nebo spíše analytický, tj. od postulování časového celku k vydělování a specifikování jeho dílčích časových jednotek.) Relativní jednota časové perspektivy je jedním z hlavních integrujících činitelů slovesného komunikátu. Jejím východiskovým bodem je moment řeči a jeho vztah k základnímu časovému úseku sdělované skutečnosti (ev. k dalším časovým úsekům). U některých textů přitom převažuje perspektiva progresiv-

ní (u instrukcí, předpisů, oznámení, výzev apod.; jde o anticipaci pozdějších událostí), u jiných naopak směřování regresívní, retrospektivní (exkursy do minulosti).

Mechanismus časové koherence se v textu realizuje různými, často velmi složitými kombinacemi lexikálních a gramatických prostředků. Kromě spojek a spojovacích výrazů adverbiálních *(pak, potom, poté, předtím, nakonec, zároveň, současně;* i *tehdy, ten(to)krát . . .)* se zde uplatňují výrazně časové a vidové formy sloves, dále slovesa změny stavu, slovesa fázová, lexikální jednotky s inherentní temporální perspektivou *(vzpomínat, chystat, očekávat),* časové výrazy adverbiální; vzájemná kompatibilita všech těchto prostředků podléhá přitom četným omezením. Existují dva typy časových vztahů mezi textovými jednotkami, jejichž vyjadřování tyto prostředky umožňují:

(1) Hlavní časový úsek, vztažený k momentu řeči, zůstává v obou textových jednotkách konstantní. Časová posloupnost je buď dána jen samým lineárním uspořádáním textu + zachováváním téhož gramatického času, anebo druhá jednotka opakuje, popř. zpřesňuje časový údaj, tj. zařazení do časového úseku z jednotky první; zvláštním případem je tzv. „klubko dějů", kde nejde o vztah následnosti a pořadí textových jednotek lze změnit: *Za tento týden zestárl. Celý se nahrbil. Hodně pobledl.*

(2) Jednotky následující po sobě v textu mají hlavní časový úsek rozdílný: druhá jednotka zavádí a explicitně specifikuje časový úsek jiný, nějak vztažený k předešlému, a to anticipací *(Tušil, že se to může stát. A opravdu druhý den došlo k neštěstí)* nebo navozením retrospektivy *(Myslel na to neštěstí. Předevčírem večer došlo na blízké silnici k dopravní nehodě).* Zvláštní případy představuje vybočení druhé jednotky do roviny mimočasové, nebo dokonce změna „momentu řeči", ohniska časové perspektivy na výrazném předělu textových úseků.

Čím jsou textové jednotky rozsáhlejší, tím jsou tyto vztahy komplikovanější: dochází k dalšímu členění časových úseků, rozšiřování prostoru kolem nich, časté jsou retrospektivní exkursy, časové přesahy, předznamenání, pasáže mimočasové, zvláštní rovinu tvoří děje ireálné, hypotetické apod. Podobně i pojmenování s prostorovým významem (označení různých vzdáleností, směrů, poloh atd.) vytvářejí v textu specifický významový kontext, hustou síť prostorových souvztažností (spolu s tematickými prvky prostorovými); rovněž celkový prostor se obvykle v textu konstituuje postupně, z jednoho východiska a s relativně jednotnou perspektivou.

Prostředky explicitního zařazení textové jednotky na určité místo v textu nebo do určitého časového úseku v procesu vytváření textu a uvedení této jednotky do vztahu k jednotkám ostatním se významově značně stýkají s prostředky adičního přiřazování další textové jednotky; *a dále, a ještě, navíc, kromě toho; za prvé (nejprve, na prvním místě, první, počínaje . . .), pak, příště, za*

druhé, příští, další, následující, nakonec, poslední, jindy, jinde, na jiném místě; již zmíněný, vzpomenutý, citovaný ap. (o „kontextových adjektivech" viz v K 2.3.2), *bylo již naznačeno, ještě se k tomu vrátíme* . . . K „hic et nunc" se tedy vztahuje jak časová a prostorová struktura samého textu (*dosud jsme se věnovali . . . – teď přejdeme k . . . nadále se budeme zabývat . . .*), tak časové a prostorové souřadnice reálné situace, kterou text jakožto komunikát odráží; rozeznáváme tedy např. dvojí *teď* – referenční, označující aktuální přítomnost ve vztahu k minulosti a budoucnosti, a kohezní, otvírající nové stadium komunikace – vyprávění, argumentace apod. (*a teď si povíme o . . .*). Podobně je tomu i u dalších výrazů s prostorovými a časovými významy: *zde, tu, tady, tam, jinde, na tomto místě, dosud, zase / opět* aj. (např. *Podstatné pro téma je tedy to, zda je schopno být součástí uměleckého soudu nad osudem člověka . . . Ani zde však neprospívá věci kategorizující a izolující myšlení*).

2.3.3.3 Na základě adice jsou k sobě nejčastěji přiřazovány i jednotlivé položky výčtů v širokém smyslu (na tento základní vztah se ovšem někdy může navrstvovat i vztah další – položky se kladou do kontrastu apod.). Výčet sám jako soubor textových jednotek tvořících jednotku komplexnější (k výčtu jako jevu větné syntaxe viz G 1.2.1.4, G 2.1.4) mívá především v textech odborných většinou funkci exemplifikační, ilustrační, jindy jde o rozklad nadřazeného (rodového) pojmu na příslušné pojmy podřazené (druhové, popř. jednotliviny) nebo o výčet aspektů nebo vlastností nějakého jevu. Jednotky takto široce chápaného výčtu jsou (při své – v různé míře zdůrazňované – diferencovanosti) sjednoceny „nadřazeným pojmem", který bývá často přímo pojmenován (i když leckdy velmi obecně) a výčet uvádí (*Dnešní výzkum jde třemi hlavními proudy. Studují se věci nesmírně malé: elementární částice a různé stavy hmoty a energie. Pak věci nesmírně velké: kosmologie. Nakonec věci nesmírně složité: živé systémy* – srov. též signalizaci postupu jednotlivých položek: *pak, nakonec;* jiné způsoby: *Existuje řada názorů na tuto otázku: . . . . – Uveďme několik nejpravděpodobnějších možností: . . . .* ap.), nebo ho uzavírá (. . . *Platí to kupř. o Navrátilově lidovosti, Mánesově vlastenecké lyričnosti atd. Oba tyto přístupy dokazují, že . . .*; podobně: *U všech těchto chorob . . .* ap.). Jindy však „nadřazený pojem" výslovně uveden není (*Sychrův obraz měl být určen na místo veřejné a ideově závažné. Z toho důvodu byl k němu vyslovován kritický soud v tom smyslu . . . Jiné soudy se pozastavovaly nad . . . Konečně jiní kritikové měli námitky proti . . .*). Dále mohou být jednotlivé položky výčtu uváděny textovými konektory *jedni – druzí – jiní, jednou (někdy, leckdy, často) – jindy, nejprve (napřed, především) – dále (potom, pak, později, za druhé* atp.) – *konečně (nakonec)* atp. (viz též prostředky alterace 2.2.2.2). Funkci tematického vytčení některé z položek mají výrazy *pokud (co) se týče, pokud jde o . . .* (o jejich významu pro AČ viz K 1.7.2.4); vyzvednutí určité položky ze souboru, který je někdy pouze

presuponován, obsažen v textu implicitně, umožňují výrazy *mimo jiné, mimochodem.* Neúplnost, neukončenost výčtu, z různých důvodů nevyužitou možnost uvedení dalších položek naznačují v psaném textu většinou zkracované výrazy *atd., aj., apod.* a další.

Uzavření výčtu uvedením „společného jmenovatele" je jedním z typů shrnutí, sumarizace obsahu určité části textu; další časté prostředky pro uvedení shrnující textové jednotky (kromě konektorů *tedy, takže*) jsou např. *na závěr, jedním slovem, stručně (ve zkratce) řečeno, abychom shrnuli . . ., abychom se vrátili k . . ., chci tedy uzavřít . . ., závěrem je možno říci . . .* Často je shrnutí věnován závěrečný odstavec, poslední textová jednotka komunikátu nebo jeho rozsáhlejší pasáže *(Dospěli jsme ke konci ve svém výčtu předpokladů pro tvořivý aktivismus. Zjistili jsme takové předpoklady tři a je věru těžko říci, který z nich je pro tvořivý aktivismus základnější a přednější, zda tvořivá touha, odhodlanost k činu či konstruktivní představa).*

2.3.3.4 Některé další typy spojení textových jednotek

Při spojování rozsáhlejších textových jednotek, mezi nimiž je různě modifikovaný vztah kontrastu, konfrontace, se využívá konektorů *naopak, na druhé straně, naproti tomu, v opačném případě* aj. Někdy však tyto jednotky explicitním konektorem spojeny nejsou; indikátorem významového poměru se pak stává hlavně vztah dvou klíčových částí jejich obsahu, vyjadřovaných výrazy (např. tematickými částmi výpovědí) v určitém kontextovém protikladu *(Myšlenkový smysl tématu může* ***u silných umělců*** *vyzrát v umělecky osobitý profesionální projev, jak se to stalo např. u V. Sedláčka v jeho cyklu Rudoarmejci . . .* ***U eklektiků*** *je myšlenka potlačena ve prospěch zajímavostí a efektu).*

Tam, kde k textové jednotce připojujeme dodatečné vysvětlení, explikaci (ev. s dalšími významovými odstíny zdůraznění, utvrzení, přípustky aj.), užívá se např. připojovacích výrazů *ostatně, stejně, přece: Sám patos je třeba chápat v různých polohách . . .* ***Ostatně*** *i naše devatenácté století diskutovalo o těchto polohách. – Jenže já ten zápas nedochytal.* ***Bylo to tak:*** *Tlačili nás, a my se bránili zuby nehty.* Textové jednotky, které ve vztahu k předchozím obecnějším pasážím přinášejí ilustraci, exemplifikaci, konkretizaci, specifikaci obsahu, jsou uváděny výrazy *a to, a sice, to jest (tj.), to znamená, například (Významnou úlohu tu hraje funkce či určení díla.* ***Tak tomu je např.*** *v dílech určených pro architekturu).*

Vysvětlení, upřesnění obsahu předchozí textové jednotky obsahují i textové apozice, tj. další označení užitá ilustračně pro týž obsah; uvádějí je spojení *jinými slovy, jinak řečeno, jiný příklad je.* Ve volnějším vztahu k předchozí textové jednotce je parafráze – rovněž jiné vyjádření, volný opis téhož obsahu. Využívá se zde většinou konektorů *neboli, čili, podobně;* časté jsou však sa-

možřejmě i parafráze bez explicitních spojovacích prostředků, např. *Téma je tedy něco mimouměleckého a mimoestetického. Umění začíná tam, kde končí téma.*

Rozhodne-li se autor dodatečně připojit správnější, přesnější vyjádření obsahu sdělení, výstižnější zformulování sdělované informace, uvádějí tuto rektifikaci, korekturu předchozí textové jednotky konektory jako *lépe (přesně, přímo, upřímně) řečeno; vlastně, spíše, v podstatě, ve skutečnosti: Éra moderní fyziky začíná Galileovým objevem, že zákony volného pádu nejsou proporcionální vzdálenosti, nýbrž času.* ***Jinak řečeno,*** *Galileo našel pravidla řídící zrychlení volného pádu. – Do tohoto rozhodování zasáhly Železárny Prostějov.* ***Přesněji*** *jejich fotbalový oddíl. Nebo* ***ještě přesněji*** *jejich šikovný vyjednávač.*

Textové jednotky s obsahem tohoto typu a takto uvedené patří mezi tzv. metařečové komentáře (viz 1.0); k nim se řadí i citace cizího mínění a odkazy k jiným textům v komunikátu, připojované k textovému okolí rovněž specifickými prostředky: *viz, srovnej; jak říká / říkají . . .; někdy (leckdy / často) se říká (píše), mluví se . . . V umělecké praxi a teorii se téma stává pojmem ústředním,* ***srov.*** *polemiky v padesátých letech o zobrazení tématu práce našeho pracujícího lidu. – Takový přístup je aktuální též v respektování typologie tématu.* ***Někdy*** *této typologii* ***říkáme*** *tematické řady.*

Další myšlenkový postup, který je základem přechodu od jedné textové jednotky k druhé a bývá mluvčím v textu často explicitně označován, je dedukce, vyvození obsahu další jednotky z předchozí (*z toho vyplývá, plyne . . .; z toho usuzuji / lze usoudit . . .; to napovídá, implikuje . . .* atp.).

Postupy jako vyvozování, explikace, konkretizace aj. se nezřídka uplatňují jako součásti komplexnějšího konstitutivního principu textových jednotek – argumentace.

2.3.4 Význam textových orientátorů pro koherenci textu

Řada textových orientátorů, jež nelze řadit mezi konektory ve vlastním slova smyslu, které však rovněž pomáhají zajišťovat spojitost textu, je zcela otevřená. Jde o prostředky, jejichž užívání je odrazem autorova kompozičního a formulačního úsilí; pro příjemce přitom znamenají velkou pomoc při dekódování makrostruktury a smyslu textu. Jejich značnou frekvencí se vyznačují texty výkladové, ale i např. složitější texty narativní, především však výklady prezentované ústně (např. při úpravě záznamu ústně přednesené přednášky do podoby psané, určené k publikaci, je většinou nutno tyto prvky redukovat); i v psaných výkladech ovšem bývají hojné, pomáhají vytvářet iluzi tzv. „řečnické perspektivy", autorova bezprostředního kontaktu se čtenářem.

Funkcí těchto spojení je dáno, že se v nich objevují především slovesa pravení, myšlení a vnímání, převládajícím tvarem je pak 1. osoba plurálu (plurál

autorský, ale i inkluzívní, přiřazující příjemce jako spoluuvažující, vnímající atd. subjekty k autorovi). Tedy např.: *musíme se zamyslet, musíme zvážit, musíme chápat, můžeme odpovědět kladně, všimli jsme si, jak jsme zjistili, pokusme se postihnout, podívejme se znovu, jak ještě uvidíme* (zde zároveň nositelé interního času), *musíme podtrhnout, chceme zdůraznit, je třeba se ptát* apod. Často jsou tyto orientátory začleněny do textu jako konstrukce vložené, např. . . . *jejich temperament* ***(zůstaneme-li pouze u něj)*** *je nutí domýšlet život* . . . Jindy vytvářejí samostatnou, někdy i rozsáhlejší textovou jednotku: ***Vraťme se však k času.*** *Podle některých vědců neexistuje jeden směr času; je jich prý několik.* – ***Nejde nám o to posoudit oprávněnost těchto kritik (z našeho rozboru je zřejmé, že se s nimi neztotožňujeme).*** Někdy plní funkci textových orientátorů i řečnické otázky, na něž autor vzápětí sám odpovídá (zdůrazňují důležité místo v kompozici, začátek nového úseku textu apod.): ***Co tedy můžeme říci na základě těchto zjištění? Především to, že . . .***

Viděli jsme už např. u textového kontrastu, parafráze nebo utvrzení obsahu jedné textové jednotky druhou, že typ významového vztahu mezi textovými jednotkami nemusí příjemci napovídat explicitní konektor, resp. textový orientátor. Často za sebou jednotky následují bez tohoto spojovacího prostředku: zde pak má důležitou úlohu opakování určitých lexikálních jednotek, které zajišťuje koherenci, nebo výskyt dvou (nebo více) pojmenování, mezi nimiž je jistý specifický vztah (viz 2.2.1) (např. antonyma – poměr kontrastní, hyperonymum a hyponyma – specifikace aj.). Někdy tyto vztahy lexikálních jednotek v kohezním mechanismu fungují společně s konektory a znásobují jejich účinek: *Je dobré zdůraznit, že toto osvojení je děním, které zároveň prožitek tématu rozšiřuje na celou osobnost umělce a jeho prostřednictvím i na osobnost vnímatele. Na straně druhé je i zúžení jeho významu ve prospěch koncentrace obsahu a formy v určitý významový útvar. Toto rozšíření a zúžení je zdrojem estetického napětí* . . .

Velký význam zde mají tzv. klíčová slova, reprezentující centrální prvky celé textové informace a mající většinou v textu velkou frekvenci; např. následující shrnující odstavec obsahuje v podstatě všechna klíčová slova rozsáhlé studie:

A tak teprve nyní můžeme říci, že ***námětem*** *Sychrova díla byla poprava českých lidí v Ležákách, že* ***motivem*** *tu byla země ve vypálené vsi jako součást široké* ***látky*** *ze života a boje našeho národa za minulé války.* ***Tématem*** *tu pak byla ne sama skutečnost trýzně českého člověka, ale fučíkovské ‚Lidé, bděte!'.*

Klíčová slova jsou mimoto často i podpůrnými prvky paralelní výstavby částí textu (ať už textových jednotek následujících za sebou, nebo rozsáhlejších pasáží); např. *Uvědomujeme si, že Sychra vyjádřil něco z typiky* ***postoje*** *našeho člověka k životu vůbec.* ***Je to postoj neokázalý,*** *věcný a bdělý.* ***Je to postoj*** *chladný jen zdánlivě a navenek.* Syntaktický, konstrukční paralelismus je však

účinným prostředkem propojení textových jednotek i tam, kde nemá oporu v opakování nebo ve speciálních vztazích důležitých pojmenování; srov.: *Je možnost, která musí být teprve naplněna. Je výzvou, která má být vyslyšena.*

2.3.5 Připojovací konektory a textové orientátory jako prostředky vyjadřování návaznosti vyšších textových jednotek

V dosud uváděných případech koherence dosahované připojovacími konektory a textovými orientátory šlo většinou o spojování kontaktních textových jednotek základních. Stejné připojovací prostředky však signalizují i zcela obdobné vztahy mezi textovými jednotkami vyššími; je možno např. diferencovat různé typy odstavců podle toho, zda v nich dochází k postupné obsahové gradaci, jež vrcholí poslední větou *(Často . . . Naproti tomu . . . V krajních případech pak . . .)*, nebo zda ve struktuře odstavce dochází k výraznému zlomu (např. předěl mezi kontrastními pasážemi: *z jiného pohledu . . ., něco jiného je . . ., jinak je tomu . . ., od toho se odlišuje . . .*, nebo předěl mezi výčtem a zobecněním, nebo naopak mezi obecnou tezí a její ilustrací, konkretizací výčtem).

Někdy předěl typu *Záhy se projevily důsledky* odděluje od sebe i dva výrazné úseky časové. Při přechodu určité části informací z jedné jednotky do druhé se však obvykle uplatňuje vedle zmíněných připojovacích prostředků i lexikální koheze a zvláště pronominalizace, tedy celý komplex prostředků kohezního mechanismu; např.: . . . *Tématem dosti často označujeme pouze to, co se jeví jako vnější popud uměleckého díla . . .* ***Avšak takový*** *výklad vlastní smysl* ***tématu*** *zkresluje.*

SEZNAM ZKRATEK

AUC	Acta Universitatis Carolinae
AUP	Acta Universitatis Palackianae
BSE	Brno Studies in English
BullVŠRJaL	Bulletin Vysoké školy ruského jazyka a literatury
BullÚRJaL	Bulletin Ústavu ruského jazyka a literatury
ČJL	Český jazyk a literatura
ČMF	Časopis pro moderní filologii
ČsRus	Československá rusistika
JČ	Jazykovedný časopis
JŠ	Jazykovedné štúdie
LF	Listy filologické
NŘ	Naše řeč
PhilPrag	Philologica Pragensia
PSML	Prague Studies in Mathematical Linguistics
SaS	Slovo a slovesnost
SlavPrag	Slavica Pragensia
SlavSlov	Slavica Slovaca
SR	Slovenská reč
SPFFBU	Sborník prací filozofické fakulty brněnské univerzity
TLP	Travaux linguistiques de Prague

BIBLIOGRAFIE

ADAMEC, P.: Pronominální podmět a významová výstavba věty v ruštině a v češtině. BullÚRJaL, 3, 1959, s. 23—39.

ADAMEC, P.: K úloze sémantiky ve slovosledu. SlavPrag, 4, 1962, s. 297—300.

ADAMEC, P.: Několik poznámek k postojovému komentování propozičního obsahu mluvčím. SaS, 40, 1979, s. 129—134.

ADAMEC, P.: K vyjadřování referenční určenosti v češtině a v ruštině. SaS, 41, 1980, s. 257—264.

ADAMEC, V. – HRABĚ, V.: Transformační syntax spisovné ruštiny. Praha 1969.

BARNETOVÁ, V.: K syntaktické funkci slovesného vidu. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české III. Praha 1968, s. 51—80.

BARNETOVÁ, V. – BĚLIČOVÁ, H. – LEŠKA, O. – SKOUMALOVÁ, Z. – STRAKOVÁ, V.: Russkaja grammatika 2. Praha 1979.

BARTOŠEK, J.: K syntaktickému chápání parentetických vět. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971, s. 167—171.

BAUER, J.: Časové souvětí v ruštině a v češtině. Sovětská jazykověda, 5, 1955, s. 321—339.

BAUER, J.: Parataxe a hypotaxe při studiu souvětí. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 270—278.

BAUER, J.: Klasifikace souvětí. JŠ, 4, 1959, s. 131—140.

BAUER, J.: Vývoj českého souvětí. Praha 1960.

BAUER, J.: Souřadné souvětí. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české II. Praha 1961, s. 298—363.

BAUER, J.: Spojky a relativa. SlavPrag, 4, 1962, s. 221—226.

BAUER, J.: Souvětí s větami obsahovými. SPFFBU, A 13, 1965, s. 55—66.

BAUER, J.: Složité souvětí a jeho klasifikace. SaS, 27, 1966, s. 289—299.

BAUER, J.: Věty podmínkově přípustkové. In: Rusko-české studie. Praha 1980, s. 215—219.

BAUER, J. – GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. 3. vyd. Praha 1980.

BAUER, J. – MRÁZEK, R. – ŽAŽA, S.: Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II – Skladba. Praha 1966.

BEČKA, J. V.: O postavení přívlastku v české větě. NŘ, 16, 1932, s. 168—181.

BEČKA, J.V.: Zájmeno *který* a *jenž* v nové češtině. LF, 61, 1934, s. 138—147.

BEČKA, J.V.: Zvuková a citová stránka věty. Praha 1955.

BEČKA, J.V.: Základy kompozice jazykových projevů. Praha 1960.

BEČKA, J.V.: Odstavce. NŘ, 47, 1964, s. 65—74.

BEČKA, J.V.: Subjektivnost a polarita výrazu. NŘ, 58, 1975, s. 1—19.

BEČKA, J.V.: Substantivní shoda. NŘ, 60, 1977, s. 189—206.

BĚLIČOVÁ-KŘÍŽKOVÁ, H.: Tzv. stupňovací (gradační) vztah. SlavSlov, 13. 1976, 1, s., 19—32

Běličová-Křížková, H.: Kategorie osoby a systém diateze v slovanských jazycích (Ke vztahu morfologické a syntaktické roviny v jazyce). Slavia, 45, 1976, s. 337—355.
Běličová-Křížková, H.: Disjunktivní spojení v češtině a ruštině a jeho varianty. ČsRus, 22, 1977, s. 193-201.
Běličová-Křížková, H.: K systému prostorových vztahů v současných slovanských jazycích. Slavia, 47, 1978, s. 122-142.
Běličová-Křížková, H.: Systém parataktických spojovacích prostředků v současných slovanských spisovných jazycích. In: Čs. přednášky pro VIII. MSS v Záhřebu. Praha 1978, s. 79—83.
Běličová-Křížková, H.: Ke vztahu parataxe větné a členské. ČsRus, 23, 1978, s. 49—60.
Běličová-Křížková, H.: K systému příčinných vztahů mezivětných a členských. ČsRus, 24, 1979, s. 97—113.
Běličová-Křížková, H.: Větná modalita a podřadné souvětí (K modální charakteristice vedlejších vět). SaS, 40, 1979, s. 218—231.
Běličová-Křížková, H.: Sémantická struktura věty, tzv. hloubková struktura a intence slovesného děje. SaS, 41, 1980, s. 265—273.
Běličová, H.: Sémantická struktura věty a kategorie pádu. Praha 1982.
Blažek, J.: Stupňovací spojení v češtině. SPFFBU, A 10, 1962, s. 39—55.
Blažek, J.: K vyjadřování důsledkového odstínu stupňovacího spojení v češtině a ke vzniku příslovcí *natož, natožpak*. NŘ, 50, 1967, s. 199—205.
Blažek, J.: K dvojí klasifikaci podřadného souvětí. NŘ, 58, 1975, s. 143—151.
Buráňová, E.: Vztah mezi pravděpodobnostní, dispoziční a záměrovou modalitou. SaS, 40, 1979, s. 98—101.
Buzássyová, K.: Príspevok ku konfrontačnému výskumu sémantiky slovenských a českých slovies pohybu. SR, 38, 1973, s. 220—278 a s. 327—335.
Buzássyová, K.: Sémantická štruktúra slovenských deverbatív. Bratislava 1974.
Čejka, M.: Adverbia jako postojové propoziční komentory: typ *opravdu*. SaS, 40, 1979, s. 214—217.
Červenka, M.: Tematické posloupnosti v Březinově próze. Česká literatura, 17, 1969, s. 141—158.
Červenka, M.: Aktualne rozczlonkowanie zdania w prozie artystycznej. In: Semantyka tekstu i języka. Wroclaw 1976, s. 81—94.
Daneš, F.: Nominativ jmenovací. NŘ, 33, 1949, s. 54—57.
Daneš, F.: Zápor po slovesech bránění a obavy. In: Jazyk, koutek Čs. rozhlasu, 1. výběr. Praha 1951, s. 245—247.
Daneš, F.: Vedlejší věty účinkové přirovnávací se spojkou *než aby*. NŘ, 37, 1954, s. 12—22.
Daneš, F.: Intonace a věta ve spisovné češtině. Praha 1957.
Daneš, F.: K vymezení syntaxe. JŠ, 4, 1959, s. 41—46.
Daneš, F.: Syntaktický model a syntaktický vzorec. In: Čs. přednášky pro V. MSS v Sofii. Praha 1963, s. 115—124.
Daneš, F.: Konfrontační souvětí se spojkou *jestliže, zatímco, aby, když*. NŘ, 46, 1963, s. 113—130.
Daneš, F.: Téma – základ – východisko výpovědi. SaS, 25, 1964, s. 148—149.
Daneš, F.: Malý průvodce po dnešní češtině. Praha 1964.
Daneš, F.: A three-level approach to syntax. TLP, 1, 1964, s. 225—240.
Daneš, F.: Jeden typ doplňku se spojkou *jako*. NŘ, 48, 1965, s. 263—271.
Daneš, F.: K systematickému syntaktickému popisu slovanských jazyků. SaS, 26, 1965, s. 112—117.
Daneš, F.: The relation of centre and periphery as a language universal. TLP, 2, 1966, s. 9—21.
Daneš, F.: *Dostal jsem přidáno* a podobné pasívní konstrukce. NŘ, 51, 1968, s. 269—290.
Daneš, F.: Some thoughts on the semantic structure of the sentence. Lingua, 21, 1968, s. 55—69.
Daneš, F.: Typy tematických posloupností v textu (na materiále českého textu odborného). SaS, 29, 1968, s. 125—141.

DANEŠ, F.: K otázce pořadku slov v slovanských jazycích. SaS, 29, 1969, s. 1—10.
DANEŠ, F.: Pokus o strukturní analýzu slovesných významů. SaS, 32, 1971, s. 193—207.
DANEŠ, F.: Větné členy obligatorní, potenciální a fakultativní. In: Miscellanea linguistica. Ostrava 1971, s. 131—138.
DANEŠ, F.: Verba dicendi a výpovědní funkce. In: Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 115—124.
DANEŠ, F.: Věty s restriktivními adverbii (*jen, pouze, toliko . . .*). SaS, 34, 1973, s. 61—70.
DANEŠ, F. (red.): Papers on Functional Sentence Perspective. Praha 1974.
DANEŠ, F.: Účelové přívlastky s předložkami *pro, na, k*. NŘ, 57, 1975, s. 173—179.
DANEŠ, F.: Zum Status der Textebene. In: Studia grammatica 18, Probleme der Textgrammatik II. 1975, s. 153—158.
DANEŠ, F.: Temporální perspektiva v sémantické struktuře sloves a její syntaktické konsekvence. In: Charakterystyka temporalna wypowiedzenia. Materiały konferencji v Jadwisinie. Wrocław 1975, s. 71—75.
DANEŠ, F.: Česká terminologie tzv. aktuálního členění. In: Aktuálne problémy lingvistickej terminológie. Bratislava 1976, s. 33—70.
DANEŠ, F.: Zpracování souvětí v nové mluvnici češtiny. SlavSlov, 12, 1977, s. 244—252.
DANEŠ, F.: K otázce větných členů. SaS, 38, 1977, s. 281—288.
DANEŠ, F.: K intonaci komentářů mluvčího k výpovědi. SaS, 40, 1979, s. 152—156.
DANEŠ, F.: O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace v textu. SaS, 40, 1979, s. 257—270.
DANEŠ, F.: K prohloubenému výkladu struktury souvětí. SlavPrag, 21,1978, s. 153—160.
DANEŠ, F. — HAUSENBLAS, K.: Přivlastňovací zájmena osobní a zvratná ve spisovné češtině. SlavPrag, 4, 1962, s. 191—202.
DANEŠ, F. — HLAVSA, Z.: Hierarchizace sémantické struktury věty. In: Čs. přednášky pro VIII. MSS v Záhřebu. Praha 1978, s. 67—77.
DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha 1981.
DANEŠ, F. — KNAPPOVÁ, M.: Příslovce a příslovečné určení zřetelově vymezovací. SaS, 33, 1972, s. 106—115.
DANEŠ, F. — KOMÁREK, M. a kol.: Teoretické základy synchronní mluvnice spisovné češtiny. SaS, 36, 1975, s. 18—46.
DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. — KOŘENSKÝ, J.: Postavení slovesa v struktuře české věty. In: Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě. Praha 1973, s. 129—139.
DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. — KOŘENSKÝ, J. a kol.: Práce o sémantické struktuře věty. ÚJČ ČSAV, Praha 1973.
DOKULIL, M.: Slovenský příspěvek k sémantice a syntaxi slovesa. SaS, 11, 1948—49, s. 68—78.
DOKULIL, M.: *Byl jsem se koupat, naši byli vazat*. NŘ, 33, 1949, s. 81—92.
DOKULIL, M.: K modální výstavbě věty. In: Studie a práce lingvistické I. Praha 1954, s. 255—262.
DOKULIL, M.: Zum wechselseitigen Verhältnis zwischen Wortbildung und Syntax. TLP, 1, 1964, s. 215—224.
DOKULIL, M. — DANEŠ, F.: K tzv. významové a mluvnické stavbě věty. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 231—246.
DOŘÁK, E.: Přechodníkové konstrukce v nové češtině. Praha 1983.
ERTL, V.: *Je vojáK, či je vojákem?* NŘ, 6, 1922, s. 289—313.
ERTL, V.: Gebauerova mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské II. Skladba. 9. vyd. Praha 1926.
FIRBAS, J.: A study in the functional sentence perspective of the English and the Slavonic interrogative sentence. BSE, 12, 1976, s. 9—56.
FIRBAS, J.: A functional view of "ordo naturalis". BSE, 13, 1979, s. 29—59.
FIRBAS, J.: Scene and perspective. BSE, 14, 1981, s. 37—79.

Firbas, J.: „Aktuální členění větné", či „funkční perspektiva větná"? SaS, 43, 1982, s. 282—293.
Firbas, J. — Golková, E.: An Analytical Bibliography of Czechoslovak Studies in Functional Sentence Perspective. Brno 1976.
Gebauer, J.: O negaci, zvláště staročeské. LF, 10, 1983, s. 240—275.
Gebauer, J.: Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské II. Skladba. 2. vyd. Praha 1894.
Grepl, M.: O větách tázacích. NŘ, 48, 1965, s. 276—291.
Grepl, M.: Emocionálně motivované aktualizace v syntaktické struktuře výpovědi. Brno 1967.
Grepl, M.: O funkci záměrného opakování části výpovědi ve výstavbě promluvy. NŘ, 50, 1967, s. 77—87.
Grepl, M.: Vyjadřování tzv. voluntativní modality v novodobé češtině. SPFFBU, A 20, 1972, s. 143—150.
Grepl, M.: Vyjadřování modalitní kategorie záměru. SaS, 34, s. 44—47.
Grepl, M.: Deagentnost a pasívum v slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro VII. MSS ve Varšavě. Praha 1973, s. 141—149.
Grepl, M.: Věty s tzv. propozičním argumentem. SlavSlov, 12, 1977, s. 253—260.
Grepl, M.: K formálním exponentům větné sémantiky. SaS, 39, 1978, s. 274—277.
Grepl, M.: Souvětí v sémanticky orientovaném popisu syntaxe. SPFFBU, A 25/26, 1978, s. 7—29.
Grepl, M.: Úvodní poznámky k tzv. jistotní modalitě. SaS, 40, 1979, s. 81—87.
Grepl, M.: Některé problémy jistotní modality. SaS, 40, 1979, s. 102—104.
Grepl, M. — Lamprecht, A.: K otázce syntaktické klasifikace slovních druhů. SPFFBU, A 7, 1959, s. 31—36.
Hajičová, E.: Negace a presupozice ve významové stavbě věty. Praha 1975.
Hajičová, E.: Struktura doplňovací otázky a odpovědi z hlediska aktuálního členění. SaS, 37, 1976, s. 300—307.
Haller, J.: *Ale, kdežto, nýbrž*. NŘ, 27, 1943, s. 106—110.
Haller, J.: O přívlastku. In: Druhé hovory o českém jazyce. Praha 1946, s. 86—105.
Haller, J.: O českém záporu. NŘ, 32, 1949, s. 21—36, 141—157.
Hausenblas, K.: Co je předmět. ČJ, 4, 1954, s. 28—31.
Hausenblas, K.: Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování. BullVŠRJaL, 2, 1958, s. 3—31.
Hausenblas, K.: Věty se spojkami *kdežto* a *zatímco* v dnešní češtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 133—140.
Hausenblas, K.: Vývoj předmětového genitivu v češtině. Praha 1958.
Hausenblas, K.: K teorii větných členů. JŠ, 4, 1959, s. 77—80.
Hausenblas, K.: Slovesná kategorie výsledného stavu v dnešní češtině. NŘ, 46, 1963, s. 13—28.
Hausenblas, K.: On the characterization and classification of discourses. TLP, 1, 1964, s. 67—83.
Hausenblas, K.: Výstavba jazykových projevů a styl. AUC — Philologica Monographia, 25. Praha 1971.
Hausenblas, K.: Učební styl v soustavě stylů funkčních. NŘ, 55, 1972, s. 150—158.
Hausenblas, K.: Explicitnost a implicitnost jazykového vyjadřování. SaS, 33, 1972, s. 96—105.
Hausenblas, K.: O různých přístupech k výkladu věty a jevů styčných (K čl. K. Horálka „Věta a výpověď"). SaS, 38, 1977, s. 43—50.
Hausenblas, K.: Gramatická syntax textu. In: Referati ot X zasedanije na megynarodnata komisija za izučuvanje na gramatičkata struktura na slovenskite literaturni jazici. Skopje 1979, s. 175—182.
Hausenblas, K. — Hoffmanová-Jiřičková, J.: Od syntaxe ke stavbě textu. In: Syntax a jej vyučovanie. Nitra 1981, s. 427—440.
Havránek, B.: Genera verbi v slovanských jazycích I. Praha 1928.
Havránek, B. — Jedlička, A.: Česká mluvnice. 4. vyd. Praha 1981.

Hirschová, M.: Vzájemné vztahy předpon a předložek ve vazbách s prostorovým významem (Na materiálu českého jazyka). SaS, 38, 1977, s. 103—111.
Hlavsa, Z.: Skladebná platnost některých zájmen a číslovek (Příspěvek k problematice větných vzorců). SaS, 31, 1970, s. 33—43.
Hlavsa, Z.: Denotace objektu a její prostředky v současné češtině. Praha 1975.
Hlavsa, Z.: The role „information" in semantic analysis. Studia semiotyczne, 8. Kraków 1978, s. 21—27.
Hlavsa, Z.: Modalitní funkce sloves „sentiendi". SaS, 40, 1979, s. 105—107.
Hoffmannová, J.: Sémantické a pragmatické aspekty koherence textu. Linguistica, 6. Praha 1983.
Horálek, K.: K teorii věty. SaS, 26, 1965, s. 213—217.
Horálek, K.: Studie k lingvistickému pojmosloví. SaS, 33, 1972, s. 91—97.
Horálek, K.: Sémantika a syntax. SaS, 36, 1975, s. 81—83.
Horálek, K.: Věta a výpověď. SaS, 37, 1976, s. 81—85.
Horálek, K.: Slovo, věta a promluva. SaS, 38, 1977, s. 259—262.
Hrabě, V.: Polovětné vazby a kondenzace „druhého sdělení" v ruštině a češtině. Praha 1964.
Hrbáček, J.: O několikanásobných větných členech, zvl. o několikanásobném přísudku. BullVŠRJaL, 1, 1956, s. 49—59 (k tomu viz recenzi K. Svobody, NŘ, 41, 1958, s. 283—285).
Hrbáček, J.: K otázce tzv. holého větného členu. ČJL, 7, 1957, s. 223—230.
Hrbáček, J.: K otázce několikanásobnosti přísudku. NŘ, 43, 1960, s. 4—18.
Hrbáček, J.: O syntaktické funkci korelativního spojení řídicí a závislé věty. SaS, 25, 1964, s. 81—95.
Hrbáček, J.: O pojetí a klasifikaci tzv. složitého souvětí; typy souvětných konstrukcí. SaS, 26, 1965, s. 27—35.
Hrbáček, J.: Syntaktické funkce tzv. samostatného větného členu ve spisovné češtině. NŘ, 51, 1968, s. 129—137.
Hrbáček, J.: Poznámky k diskusi o tzv. složitém souvětí. SaS, 31, 1970, s. 58—63.
Hrbáček, J.: K otázce delimitace výpovědi. SlavPrag, 13, 1971, s. 99—108.
Hrbáček, J.: Pokus o výklad přístavkového vztahu. SaS, 33, 1972, s. 223—228.
Hrbáček, J.: Základní jednotka syntaxe promluvy. In: Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 97—106.
Chloupek, J.: Promluvové faktory v syntaktickém systému mluvené řeči, zvláště nářečí. SlavPrag, 4, 1962, s 313—319.
Jäger, G.: Zur Klassifizierung komplexer Sätze im Tschechischen und Polnischen. Halle (Saale) 1968.
Jedlička, A.: K jazykové výstavbě textu v moderní próze. BullÚRJaL, 12, 1968, s. 43—52.
Jirsová, A.: Vazby u dějových podstatných jmen označujících duševní projevy. NŘ, 49, 1966, s. 73—81.
Jirsová, A.: Prefixace sloves a slovesná vazba. NŘ, 62, 1979, s. 1—7.
Kačala, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava 1971.
Kačala, J.: Spôsoby zmeny intenčnej hodnoty slovesa. JČ, 23, 1972, s. 153—158.
Karlík, P.: Tzv. *že*-výpovědi a jejich funkce. SaS, 40, 1979, s. 5—10.
Karlík, P.: Souvětné vyjadřování postojů mluvčího. SaS, 43, 1982, s. 93—101.
Klimeš, L.: K vazbám některých substantiv, zvláště dějových. NŘ, 38, 1955, s. 289—297.
Kočiš, F.: Zložené súvetie v slovenčine. Bratislava 1973.
Koktová, E.: K problematice nominální apozice. SaS, 38, 1977, s. 90—102.
Komárek, M.: K sémantické a syntaktické charakteristice slov *ještě, již (už)*. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 147—152.
Komárek, M.: K otázce predikativa (kategorie stavu) v češtině. SPFFBU, A 11, 1963, s. 127—131.
Komárek, M.: Sémantická struktura deiktických slov v češtině. SaS, 39, 1978, s. 5—14.

KOMÁREK, M.: K pojetí povrchové a hloubkové struktury. SaS, 39, 1978, s. 285—287.
KOMÁREK, M.: K jednomu funkčnímu rozdílu v soustavě partikulí. SaS, 40, 1979, s. 139—142.
KONEČNÁ, D.: Poznámky k významům „izolovaných" pádů v současné spisovné češtině. SaS, 21, 1960, s. 24—33.
KONEČNÁ, D.: K otázce druhů objektu podle významu. SlavPrag, 8, 1966, s. 311—316.
KONEČNÁ, D.: Jeden z přístupů k popisu objektu českého slovesa. SlavPrag, 10, 1968, s. 187—192.
KONEČNÁ, D.: O významech pádů v současné češtině, zejména v místních určeních. SaS, 30, 1969, s. 347—357.
KONEČNÁ, D. — NEBESKÝ, L.: Jeden záznam pádových významů současné češtiny. SaS, 31, 1970, s. 223—226.
KOPEČNÝ, F.: Dvě poznámky k přísudku v češtině. NŘ, 33, 1949, s. 127—140.
KOPEČNÝ, F.: K problému kvantitativního přívlastku v češtině. SaS, 18, 1957, s. 85—88.
KOPEČNÝ, F.: Základní pojmy souvztažnosti syntaktické. In: O vědeckém poznání soudobých jazyků. Praha 1958, s. 213—224.
KOPEČNÝ, F.: Forma v syntaxi. JČ, 4, 1959, s. 47—53.
KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha 1962.
KOPEČNÝ, F.: Srovnání a negace. Slavia, 44, 1975, s. 113—118.
KOŘENSKÝ, J.: K problému větněsémantických funkcí nedějových významů českého slovesa. SaS, 32, 1971, s. 208—216.
KOŘENSKÝ, J.: Slovo, věta, onomaziologická kategorie. SaS, 33, 1972, s. 193—198.
KOŘENSKÝ, J.: Funkce českých sloves *být* a *mít* ve větněsémantické struktuře „situace" (state of affairs). JČ, 23, 1972, s. 159—168.
KOŘENSKÝ J.: Poznámka k pojmům propoziční význam — kontext — text. SlavSlov, 12, 1977, s. 194—199.
KOŘENSKÝ, J.: Teorie tzv. statických významů české věty. SaS, 40, 1979, s. 271—285.
KOŘENSKÝ, J.: K některým významům českých vět. SaS, 41, 1980, s. 185—191.
KOŘENSKÝ, J.: K problému kontextově podmíněné realizace propozičních struktur. SaS, 42, 1981, s. 24—30.
KOŘENSKÝ, J.: Konstrukce gramatiky ze sémantické báze. Praha 1984.
KOŽEVNIKOVÁ, K.: Asyndeton v současné ruštině ve srovnání s češtinou. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice rusko-české II. Praha 1961, s. 364—428.
KRÁLÍKOVÁ, K.: Pasívum v generativním popisu češtiny. SaS, 41, 1980, s. 118—126.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Příslovečné určení s významem časové míry s dokonavými slovesy. NŘ, 49, 1966, s. 65—72.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Adverbiální determinace s významem časovým a příčinným. Slavia, 36, 1967, s. 507—531.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Ke vztahu tzv. záporu větného a členského v slovanských jazycích. In: Čs. přednášky pro VI. MSS v Praze. Praha 1968, s. 71—75.
KŘÍŽKOVÁ, H.: K voprosu o tak nazyvajemoj appozicii. TLP, 3, Praha 1968, s. 33—46.
KŘÍŽKOVÁ, H.: K voprosu o tak nazyvajemoj dvojnoj negacii v slavjanskich jazykach. Slavia, 37, 1968, s. 21—39.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Tázací věta a některé problémy tzv. aktuálního (kontextového) členění. NŘ, 51, 1968, s. 200—210.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Relativní věty v současných slovanských jazycích. Slavia, 30, 1970/71, s. 10—40.
KŘÍŽKOVA, H.: Adjektivní atribut v ruštině a češtině. In: Studie ze slovanské syntaxe. Praha 1971, s. 118—175.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Kontextové členění a typy tázacích vět v současných slovanských jazycích. Slavia, 41, 1972/73, s. 241—262.
KŘÍŽKOVÁ, H.: Pravdivostní modalita a komunikativní typy vět. ČsRus, 18, 1973, s. 8—13.

KUBÍK, M.: Modeli dvusostavnych glagolnych predloženij russkogo jazyka v sopostavleniji s češskim. Praha 1977.
KURZOVÁ, H.: Substantivizovaný infinitiv a substantivizovaná vedlejší věta. LF, 90, 1967, s. 270—280.
LEONTJEV, A. A.: Jazyk, reč, rečevaja dejateľnosť. Moskva 1969.
LEONTJEV, A. A.: Osnovy teorii rečevoj dejateľnosti. Moskva 1974.
LEŠKA, O.: K otázce syntaktických vztahů a jejich vyjadřování. BullÚRJaL, 6, 1962, s. 13—16.
LOTKO, E.: Lexikální negace v současné češtině. AUP-Philologica, 34. Praha 1973.
MACHÁČKOVÁ, E.: Analytické predikáty. In.: Jazykovědné aktuality, 20/3—4, 1983, s. 122—176.
MACHÁČKOVÁ, E.: Výrazy typu *došlo k nehodě, došlo k hádce.* NŘ, 63, 1980, s. 186—192.
MACHÁČKOVÁ, E.: Vztah příčiny a následku vyjádřený slovesy *způsobit, vést k, vyvolat.* SaS, 43, 1982, s. 119—124.
MACHOVÁ, S.: Příčina v syntaxi češtiny. Praha 1972.
MARKOVÁ, M.: K problematice tzv. polopredikativních konstrukcí. SaS, 28, 1967, s. 245—255.
MATHESIUS, V.: Čeština a obecný jazykozpyt. Praha 1947.
MATHESIUS, V.: Obsahový rozbor současné angličtiny. Praha 1961.
MATHESIUS, V.: Řeč a sloh. 2. vyd. Praha 1966.
MIKO, F.: K diskusii o zloženom súvetí. JČ, 17, 1966, s. 74—84.
MIKO, F.: The Generative Structure of the Slovak Sentence. Haag 1972.
MISTRÍK, J.: Slovosled a vetosled v slovenčine. Bratislava 1966.
MISTRÍK, J.: Exakte Typologie von Texten. München 1973.
MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. Bratislava 1975.
MISTRÍK, J.: Štruktúra textu. Bratislava 1975.
MISTRÍK, J.: Hypersyntax a štylistika. In: Čs. přednášky pro VIII. MSS v Záhřebu. Praha 1978, s. 213—220.
MRÁZEK, R.: K jednočlenným větám slovesným. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české I. Praha 1956, S. 7—79.
MRÁZEK, R.: Příspěvek k teorii jmenného přísudku. SaS, 18, 1957, s. 16—29.
MRÁZEK, R.: Predikace, predikát, přísudek. JŠ, 4, 1959, s. 81—88.
MRÁZEK, R.: K otázce českých větných schémat a typů, zvláště neslovesných. SaS, 23, 1962, s. 21—36.
MRÁZEK, R.: Modus verbi v češtině z hlediska morfologie a syntaxe. SPFFBU, A 16, 1968, s. 25—35.
MRÁZEK, R.: Valence slovesa *byť — býti* s předložkovými pády. Filologické studie II, Sborník pedag. fak. KU. Praha 1970, s. 63—72.
MRÁZEK, R.: Problematika tzv. hierarchizace propozice. SaS, 37, 1976, s. 86—97.
MÜLLEROVÁ, O.: K syntaxi nepřipravených souvislých mluvených projevů (Přidatné vazby a konstrukce). SaS, 27, 1966, s. 118—126.
MÜLLEROVÁ, O.: K tematické výstavbě nepřipravených mluvených dialogických projevů. SaS, 37, 1976, s. 308—317.
MÜLLEROVÁ, O.: Komunikativní složky výstavby dialogického textu. AUC — Philologica Monographia, 76. Praha 1983.
MÜLLEROVÁ, O.: K výstavbě dialogického textu. SaS, 42, 1981, s. 282—290.
MÜLLEROVÁ, O.: Otázka a odpověď v dialogu. SaS, 43, 1982, s. 200—212.
NEBESKÁ, I.: K sémantice souvětí s vedlejší větou účelovou. SaS, 35, 1974, s. 275—286.
NEBESKÁ, I.: Poznámka k příslovečným určením příčinným. SaS, 35, 1974, s. 21—25.
NEBESKÁ, I.: K negaci v souvětích příčinné povahy. SaS, 37, 1976, s. 291—299.
NOVÁK, P.: O prostředcích aktuálního členění. AUC — Philologica 1, Praha 1959, s. 9—15.
NOVÁK, P.: Poznámka k otázce tzv. spony v nové češtině. SlavPrag, 1, 1959, s. 93—97.

Novák, P.: Předložková rekce slovesná v současné češtině. 1965. (Netištěná disertace)
Novotný, J.: Porušování členské sounáležitosti v současné spisovné češtině. NŘ, 59, 1976, s. 57—68.
Novotný, J.: Valence dějových substantiv v češtině. In: Sborník PF v Ústí n.L., ř. bohem. Praha 1981.
Novotný, J.: Verba, rekce a valence. In: Syntax a jej vyučovanie. Nitra 1982, s. 111—132.
Oravec, J.: Väzba slovies v slovenčine. Bratislava 1967.
Oravec, J. — Bajzíková, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava 1982.
Otázky slovanské syntaxe. Opera Universitatis Purkynianae Brunensis Facultas Philosophica.
I Praha 1962.
II Strukturní typy slovanské věty a jejich vývoj. Brno 1968.
III Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích. Brno 1973.
IV Aktualizační (pragmatické) složky výpovědi v slovanských jazycích. Brno 1979.
Pala, K.: O homonymii podmětu — předmětu a podmětu — doplňku v češtině. SlavPrag, 3, 1961, s. 193—194.
Pala, K.: Některé vztahy mezi významem a syntaktickými vlastnostmi českých sloves pohybu. JČ, 23, 1972, s. 169—176.
Palek, B.: Věta a denotát. SaS, 29, 1968, s. 354—361.
Palek, B.: Cross-reference. AUC — Philologica 21, Praha 1968.
Panevová, J.: Vedlejší věty obsahové. SaS, 32, 1971, s. 289—300.
Panevová, J.: Opisanije obstojateľstva vremeni v generativnoj sisteme s neskoľkimi urovnjami (na materiale češskogo jazyka). PBML, 15, s. 19—40.
Panevová, J.: Věty se všeobecným konatelem. In: Studia Slavica Pragensia. Praha 1973, s. 133—144.
Panevová, J.: Rozvití předmětová a příslovečná, doplňující a určující. NŘ, 58, 1975, s. 61—67.
Panevová, J.: Tzv. vedlejší věty místní a jejich významová stavba. SaS, 37, 1976, s. 284—290.
Panevová, J.: Kritéria pro zjišťování významu vět. SaS, 39, 1978, s. 96—105.
Panevová, J.: K formálním exponentům větné sémantiky. SaS, 39, 1978, s. 274—277.
Panevová, J.: K významové stavbě větného centra. SaS, 39, 1978, s. 33—39.
Panevová, J.: Formy a funkce ve stavbě české věty. Praha 1980.
Panevová, J. — Sgall, P.: Relativní čas. SaS, 32, 1971, s. 140—148.
Panevová, J. — Sgall, P.: Čas a vid českého a ruského slovesa. Slavia, 42, 1973, s. 16—24.
Panevová, J. — Benešová, E. — Sgall, P.: Čas a modalita v češtině. AUC, Praha 1971.
Pauliny, E.: Štruktúra slovenského slovesa. Bratislava 1943.
Pauliny, E.: Vysunutý vetný člen. SR, 20, 1955, s. 107—109.
Pauliny, E.: Problémy slovenskej rekcie. In: K historicko-srovnávacímu studiu slovanských jazyků. Praha 1958, s. 39—44.
Pauliny, E.: O tzv. vytýčenom vetnom člene. SR, 28, 1963, s. 280—289.
Pauliny, E.: Slovenská gramatika. Bratislava 1981.
Pitha, P.: On the problem of co-ordinate conjunctions in the analysis of Czech. PSML, 1, 1966, s. 195—217.
Pitha, P.: K sémanticko-syntaktické charakteristice slovesa *mít*. SlavPrag, 14, 1972, s. 57—68.
Pitha, P.: Nekotoryje zamečanija k obrabotke morfologii obstojateľstva mesta v generativnom opisanii češskogo jazyka. PSML, 3, 1972, s. 241—257.
Pitha, P.: K popisu předložkových konstrukcí v češtině (předložka *před*). SaS, 38, 1977, s. 14—26.
Pitha, P.: K otázce valence u adjektiv. SaS, 43, 1982, s. 113—118.
Pitha, P. — Sgall, P.: Koordinační vztah v generativním popisu češtiny. SlavPrag, 8, 1966, s. 329—338.
Poldauf, I.: Atemporálnost jako gramatická kategorie českého slovesa. SaS, 11, 1948—49, s. 121—132.

Poldauf, I.: Vztažné věty v angličtině a v češtině. Sborník VŠP v Olomouci, Jaz. a lit. II, 1955, s. 159—194.
Poldauf, I.: The third syntactical plan. TLP, 1, 1964, s. 241—255.
Poldauf, I.: Factive, implicative, evaluative predicates. PhilPrag, 15, 1972, s. 65—92.
Porák, J.: Aposiopese v současné češtině. SaS, 17, 1956, s. 132—139.
Porák, J.: Vývoj infinitivních vět v češtině. Praha 1967.
Prouzová, H.: K valenčním vlastnostem primárních adjektiv v češtině. SaS, 44, 1983, s. 265—274.
Rojzenzon, L. I.: Věty vyjadřující postupné rozvíjení děje. NŘ, 42, 1959, s. 257—261.
Rulíková, B.: K problematice některých typů vedlejších vět s výrazem *jak*. SaS, 27, 1966, s. 308—316.
Rulíková, B.: Vedlejší promluvová linie. NŘ, 54, 1971, s. 69—78.
Rulíková, B.: Parenteze v současné češtině. Praha 1973.
Ružička, J.: Zložené súvetie. SR, 19, 1954, s. 27—35.
Ružička, J.: Vytýčený vetný člen. SR, 19, 1954, s. 269—275.
Ružička, J.: Viacnásobný vetný člen. JŠ, 1, 1956, s. 153—178.
Ružička, J.: Skladba neurčitku v slovenskom spisovnom jazyku. Bratislava 1956.
Ružička, J.: K problému pomocných slovies. SR, 22, 1957, s. 269—281.
Ružička, J.: Sémantický rozbor a syntaktické využitie slovies pohybu. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 275—284.
Ružička, J.: Apoziopéza čiže prerušená výpoveď. SR, 24, 1959, s. 129—153.
Ružička, J: O podstate vytýčeného vetného členu. SR, 26, 1961, s. 291—299.
Ružička, J.: Valencia slovies a intencia slovesného deja. JČ, 19, 1968, s. 50—56.
Savický, N.: Tzv. „neosobní věty" s finitním slovesem v ukrajinštině ve srovnání s ruštinou a češtinou. In: Studie ze slovanské syntaxe. Praha 1971, s. 1—53.
Seidlová, I.: Časové a místní určení ve slovosledu anglické a české věty. SaS, 43, 1982, s. 294—302.
Sgall, P.: Generativní popis jazyka a česká deklinace. Praha 1967.
Sgall, P.: K formálním vlastnostem syntaktických vztahů. SaS, 28, 1967, s. 359—364.
Sgall, P.: „Cases" in a stratificational description. PSML, 3, 1972, s. 201—211.
Sgall, P.: Základ a jádro, nebo presupozice a ohnisko? SaS, 33, 1972, s. 160—163.
Sgall, P.: Kontextové zapojení a otázková metoda. SaS, 34, 1973, s. 202—211.
Sgall, P.: K obecným otázkám sémantiky věty. SaS, 37, 1976, s. 184—194.
Sgall, P. — Panevová, J.: Obsah, význam a gramatika se sémantickou bází. SaS, 37, 1976, s. 14—25.
Sgall, P. — Hajičová, E. — Buráňová, E.: Aktuální členění věty v češtině. Praha 1980.
Skalička, V.: Promluva jako lingvistický pojem. SaS, 3, 1937, s. 163—166.
Skalička, V.: Typ češtiny. Praha 1951.
Skalička, V.: Syntax promluvy (enunciace). SaS, 21, 1960, s. 241—249.
Skalička, V.: Über die besonderen Formen der Syntax. In: Rusko-české studie. Praha 1960, s. 37—42.
Skalička, V.: Text, kontext, subtext. SlavPrag, 3, Praha 1961, s. 73—78.
Skoumalová, Z.: O komplexní analýzu verbální prefixace. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice české a ruské III. O ruském slovese. Praha 1968, s. 153—231.
Spal, J.: Větné členství instrumentálu komitativního. NŘ, 58, 1975, s. 195—200.
Straková, V.: Slovesná determinace pádová. ČsRus, 14, 1969, s. 1—11.
Straková, V.: Syntaktické konstrukce s verbem finitem a jejich vnitřní dynamika. Praha 1970.
Svoboda, A.: Diatheme. Brno 1981.
Svoboda, K.: O tzv. větách příčinných a účinkových. NŘ, 37, 1954, s. 1—14.
Svoboda, K.: Infinitivní věty podmínkové. NŘ, 43, 1960, s. 65—80.
Svoboda, K.: Parataxe a hypotaxe z hlediska modální výstavby souvětí a z hlediska sledu vět. SaS,

22, 1961, s. 241—254.
Svoboda, K.: Infinitiv v současné spisovné češtině. Praha 1962.
Svoboda, K.: Souřadná souvětí asyndetická a souřadná souvětí se spojkou *a* ve spisovné češtině. SlavPrag, 1962, s. 281—287.
Svoboda, K.: K třídění složených souvětí. SaS, 26, 1965, s. 35—44.
Svoboda, K.: Ještě k problematice souřadného a podřadného souvětí. SaS, 28, 1967, s. 132—136.
Svoboda, K.: K některým otázkám vět vztažných. SlavSlov, 2, 1967, s. 334—339.
Svoboda, K.: K třídění vedlejších vět podle spojovacích výrazů. SaS, 29, 1968, s. 142—151.
Svoboda, K.: Poznámky k problematice doplňku. SaS, 30, 1969, s. 309—320.
Svoboda, K.: O souřadném a několikanásobném přísudku. SR, 36, 1971, s. 245—252.
Svoboda, K.: Souvětí spisovné češtiny. Praha 1972.
Svoboda, K.: Strukturní rysy souvětné stavby. SaS, 34, 1973, s. 193—201.
Svoboda, K.: O časovém rozvrstvení připustkových spojek v současné spisovné češtině. NŘ, 57, 1974, s. 67—74.
Šmilauer, V.: Sloveso a přísudek. In: Druhé hovory o českém jazyce. Praha 1947, s. 71—85.
Šmilauer, V.: Rozlišování předmětu a příslovečného určení. ČJL, 5, 1955, s. 269—273.
Šmilauer, V.: Učebnice větného rozboru. Praha 1958.
Šmilauer, V.: Pořádek slov. In: O češtině pro Čechy. Praha 1960, s. 247—270.
Šmilauer, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha 1966.
Šmilauer, V.: Nauka o českém jazyku. Praha 1972.
Štěpán, J.: K problematice složitého souvětí v současné spisovné češtině. SaS, 29, 1968, s. 384—398.
Štěpán, J.: Složité souvětí s řetězcovou závislostí. Praha 1977.
Štícha, F.: Vypouštění částice *se* v koordinovaném a závislostním spojení zvratných sloves. NŘ, 59, 1976, s. 68—76.
Štícha, F.: Konkurence krátkých a dlouhých variant participiálních tvarů v přísudku. NŘ, 63, 1980, s. 1—14.
Štícha, F.: Konkurence nominativu a instrumentálu přísudkového substantiva v současné spisovné češtině. NŘ, 63, 1980, s. 192—201.
Štícha, F.: Zvratná slovesa dativního typu. NŘ, 64, 1981, s. 186—191.
Štícha, F.: K syntakticko-sémantické konkurenci aktivních, participiálních a reflexivních konstrukcí. SaS, 42, 1981, s. 177—182.
Trávníček, F.: Neslovesné věty v češtině I, II. Brno 1930, 1931.
Trávníček, F.: Záporky ve spisovné češtině. NŘ, 19, 1935, s. 315—320.
Trávníček, F.: Základy českého slovosledu. SaS, 3, 1937, s. 78—86.
Trávníček, F.: Slovosled při důrazu. SaS, 5, 1939, s. 131—144.
Trávníček, F.: Opakování slov ve větě. SaS, 8, 1942, s. 176—181.
Trávníček, F.: K netázacím vedlejším větám s *-li, jestliže, jestli*. SaS, 8, 1942, s. 124—130.
Trávníček, F.: Mluvnice spisovné češtiny II. Praha 1949.
Trávníček, F.: K vazbám *„byl jsem se koupat"*. NŘ, 34, 1950, s. 49—57.
Trávníček, F.: K předmětovému infinitivu. NŘ, 37, 1954, s. 71—73.
Trávníček, F.: K článku L. Klimeše „K vazbám některých substantiv, zvláště dějových". NŘ, 39, 1956, s. 18—23.
Trávníček, F.: Tak zvaný jmenovací nominativ. NŘ, 44, 1961, s. 200—207.
Trávníček, F.: O tak zvaném aktuálním členění větném. SaS, 22, 1961, s. 163—171.
Trost, P.: Subjekt a predikát. SlavPrag, 4, 1962, s. 267—269.
Trost, P.: K prostému instrumentálu v češtině. SaS, 24, 1963, s. 24—26.
Uhlířová, L.: Vztah syntaktické funkce větného členu a jeho místa ve větě. SaS, 30, 1969, s. 358—370.

Uhlířová, L.: On non-projective constructions in Czech. PSML, 3, 1972, s. 171—181.
Uhlířová, L.: K postavení tzv. větných příslovcí v aktuálním členění. SaS, 40, 1979, s. 143—148.
Uličný, O.: O polopredikativních konstrukcích z hlediska dvojzákladové transformace a komplexní kondenzace. SaS, 30, 1969, s. 138—149.
Uličný, O.: K syntaktické a transformační charakteristice doplňku. SaS, 30, 1969, s. 11—22.
Uličný, O.: Ještě k pojetí doplňku. SaS, 31, 1970, s. 271—278.
Vachek, J.: Porušování záporové shody v českých záporových větách obecné platnosti. ČMF, 26, 1940, s. 47—52.
Weisheitlová, J. — Sgall, P.: K syntaxi některých typů českých zájmen. SlavPrag, 13, 1971, s. 167—178.
Zimek, R.: K chápání posesívnosti. In: Rusko-české studie. Praha 1960, s. 131—156.
Zimek, R.: Problematika spony v ruštině v porovnání s češtinou. Praha 1963.
Zimek, R.: Sémantická výstavba věty. Praha 1980.
Zubatý, J.: *Jenž, který, kdo, co* atp. NŘ, 2, 1918, s. 37—44.
Zubatý, J.: Die „man"-Sätze. In: Studie a články II. Praha 1954, s. 437—476.
Žaža, S.: K postavení přívlastku. In: Kapitoly ze srovnávací mluvnice ruské a české I. Praha 1956, s. 162—179.
Žaža, S.: Složené spojky v spisovné češtině. In: Studie ze slovanské jazykovědy. Praha 1958, s. 119—132.
Žaža, S.: K výrazovým prostředkům tzv. jistotní modality. SlavSlov, 7, 1972, s. 54—57.
Žaža, S.: K modifikacím syntaktických struktur. SlavSlov, 7, 1972, s. 208—210.
Žaža, S.: K problematice negativních konstrukcí se slovesem *esse* v ruštině a v češtině. In: Čs. přednášky pro VIII. MSS v Záhřebu. Praha 1978, 109—115.
Žaža, S.: K úloze tzv. větných adverbií při vyjadřování postoje mluvčího k propozičnímu obsahu. SaS, 40, 1979, s.135—138.
Žaža, S.: Objektové vztahy v konstrukcích se slovesem *esse*. In: Slovanské studie. Brno 1979, s. 191—198.

VĚCNÝ REJSTŘÍK

absolutní (základní) čas děje 383, 509
adhibitivní aspekt žádací funkce 337
adiční spojení v textu 709, vztahy 705
aditivní přiřazování konstrukcí 662
adjektiva (přídavná jména) 42, deverbativní 69, jmenné (krátké) tvary 110, 220, jako ADVCom 110, 113, jako predikativa 36, **67**, 219n, posesívní (přivlastňovací) 146n, 698, slovesná trpná 110, složená 110, v pozici atributu 158n, valenční rozvíjení 67n
adjektivní zájmena 154, 532
adordinace 36, 470, 534, 672, prostá 470, smíšená 542, výčetná 453, vysvětlovací 453, zdůrazňující 470
adordinační skupina 392, vztahy 420n, 453, 470n, 523, 541n
adordinovaná věta 535
adresát 367, 592, 622, přímý 310; jako sémantická role 34, 57
adverbia (v. též **příslovce**) 40n, 117n, 609, valenční rozvíjení 76, v predikativu 221n, větná 116, 367, 563, 661
adverbiále (v. též **příslovečná určení,** ADV) 39n, 76, klasifikace 77n
adverbiální (adverbiálový) komplement 28, 58n, vyjádřený větou 504
adverzativní spojení v textu 709, vztah v. **odporovací**
afirmace 271
afirmativní propozice 260
agens (jako sémantická role) 10, 32, **33n, 44n,** 52, 233, nepřímý 33, odsunutí z pozice podmětu 234n, přímý 33, v atributu 130n, živý 138
agens/nositel (jako sémantická role) 235
akční predikáty 33, mutační 32, 44n, 51, nemutační 45, 54, procesuální 45
akčnost (sémantická vlastnost predikátu) 33
aktivní konstrukce 233
aktualizace (výběr určitých prvků jako známých) 586n, centrálního prvku tématu 589, rematických složek 565
aktualizační částice 561n, 707, funkce (predikativní) 22, 675, významy 8, 128
aktualizované propozice 10
aktuální členění výpovědi (AČ) 11, 50, **549n,** 674, 684, (jako slovosledný činitel) 601n; děje 378
aktuálnost děje 31
akuzativ 31, (v ZVS) 182—190
alterace 695n, **701n**
alterátory 701n, jedinečné 154, neurčité 154
alternativa 398
anafora 387
anaforická funkce zájmenných výrazů 424; a—é navazování 685, 706, odkazování 153
analytické predikáty **22n,** 190, 253, 535
anonymizace participantu 235
antecedent 695n
antepozice atributu 161n, vedlejší věty 540
antiotázka 331
aponovaný člen 430
aposiopese 660, 668
apozice 430, 433, textová 712
argument 10
argumentace 703
asymetrický dualismus jazykového znaku 13, 34
asyndetické spojení vět 394, **444,** 446, 457
asyndeton 446
atribut (v. též **přívlastek**) 17, 39, 126n, antepozice 161n, delimitační 153n,

determinační 149, dodatečně připojený 168, holý 161n, hodnotící 165, nerestriktivní (aditivní, vysvětlující) 157n, neshodný 126, nevalenční 148, obligatorní (závazný) 159n, posesívní 146n, postponovaný 161n, postupně rozvíjející 155n, 163, relační 165n, restriktivní (omezující) 157n, rozvitý 162n, shodný 126, 161n, těsný 126, 158, valenční 127n, volný 127, **158,** 166n, vysvětlovací 146, zmnožený 156, 166
atributivní věty 132n, 451, **524,** 526n, 531
autor 592, 622n
autorské komentáře 670, 676
autosémantická slova 13

bázový komponent 679
beneficient (jako sémantická role) 57, 132
bezpodmětné (bezpodmětě) konstrukce 28, 233
bezvalenční predikáty 171n
blok vět 393, 543n
brachylogické (heslovité) vyjadřování 667
budoucí čas (futurum) 380

centrum rématu 550, 556, 593, 616; tématu 550, 556, 584n

cíl (jako sémantická role) 34, pohybu 82; komunikace 626
cirkumpozice atributu 163
citace cizího mínění 713
citoslovce v. **interjekce**
citový postoj mluvčího 677

čas absolutní 383, 509, budoucí 380, „externí" 709, „interní" 709, minulý 379n, mluvnický 378, objektivní 377
časové (temporální) orientátory 88n, souvětí 472n, souvislosti 472n, spojky 383
částice (v. též **partikule**) modální 365, **367,** 676, pronominální 449, ve funkci spojek 395, vytýkací 456, jako konektory 623n
číslovky 153
členěnost (jako sémantická vlastnost predikátu) 30
členicí signály 623, 662, 706
členský zápor 263

dativ (v ZVS) 180—182, etický 663, jako atribut 132, 141, 144, sdílnosti 663, volný 663
deagentizace 246n, 251n, 254n, 266n
deaktualizační prostředky 694
dedukce 713
definice 219
definiendum 219
definiens 219
deiktické výrazy 423, 426, 688
deixe 439, kontextová 366, situační 366
děj 10
dějovost (sémantická vlastnost predikátů) 30, **31**
dekauzativizace 258n
dekonkretizace agentu 505, nositele modální dispozice 283, participantu 233, 236, patientu 257n
delimitace 11, **384n**
delimitační funkce atributu 40, **156n,** charakteristika substantiva 605, modifikace 384n, význam 384
delimitátory 42, **384,** jedinečné 154, neurčité 154, specifikační 154
denotát 525, identický 219
deontická modalita 286; d — é výrazy 269
derivované (odvozené) větné struktury 234
determinace sémantická 16, **148n,** nerestriktivní 524, přirovnáním 524, restriktivní 524
determinační atribut 147n, vztah 421, 523
determinující větná propozice 524n
deverbativní substantiva 129
dialog 592, **645n**
dialogické repliky 646, 665
diateze 24, **233n,** 565, primární 13, **234n,** sekundární 13, **234n,** (první a druhé instance) 234, **255n**
digrese 635, 670
diktální sloveso 269
diktum 55n
direktní (přímé) indikátory komunikativních funkcí 316
disjunkce 398, 428, 453, silná 403, 467n, slabá 403, 467n
disjunktivní (vylučovací) vztah 403
dispoziční modalita 279
distantní návaznost tematických posloupností 688, navazování textových jednotek 686, opakování tematických prvků 586
distribuční pole v. **komunikační**
distributivní typ vylučovacího vztahu 468
dodatečné připojování větných členů 684
dominace 15n, 523, 534, 539

dominovaný člen 15, 37
dominující člen 15, 37n
„doplněk" 51, 109, **168n**, 192, volný 523
doplnění (v. též **komplement**) 28, 50n
doplňovací otázky 274
doporučení 345n
dovolení 346
druhá instance 598
dubitativní otázky 332
důrazové vytýkací částice 537
důsledek (konkluze, závěr) 480, 484
důsledkově vylučovací vztah 468
důsledkový vztah 406
důvod 480n
důvodový vztah 480n
dvojtečka 47
dvojvalenční predikáty 177n
dynamická směrová určení 82n

ekvivalenty větné 436n
elementární syntaktické jednotky 13n, textové jednotky 7
elidování v. **elipsa**
elipsa 411, **414n**, 438, 507, 521, 546, 565, 659, 697, 700n, části syntaktického členu 665, dominujícího syntaktického členu 666, exoforická 663, kataforická 663, kontextová 663, nadřazené věty 668, situační 663, složitá 415, textová 663n, (klasifikace) 664, verba finita 666
elize v. elipsa
emocionální postoj mluvčího 347
endocentrické partikule 706
endofora 366
enunciativní propozice 503
epistémická v. **jistotní** modalita
evaluativní postoj mluvčího 347
eventualita 404
eventualitní typ vylučovacího vztahu 468, význam 485
exemplifikace 427
exofora 366
exoforická funkce jazykového výrazu 153; e — é navazování 685, odkazování 632
explicitní performativní formule **315n**, 322, 337
explikace 712
explikativní (vysvětlovací) vztah 471
expresivita projevu 677
extenze výrazu **11**, **155n**, **385**, 430
extenzionální platnost **155n**, 430, 524, význam 385

faktová slovesa 268
fakultativní členy větné 26, 37, pozice 26
fáze děje 24
fázová slovesa 13
figura etymologica 55
fráze **18n**, 37n, 42, 393, komplexní 42
futurum v. **budoucí** čas

generalizace participantu 235, 258
generické věty 379
genitiv (v ZVS) 177—180, celkový 153, jako atribut 128n, množství (partitivní) 43, 178, numerativní 43, přivlastňovací 150, vlastnosti 150, vysvětlovací (explikativus) 146, záporový 43, **179**
gnómický děj 379, 537
gradační v. **stupňovací**
gramatická stavba výpovědi (jako slovosledný činitel) 601, **603**; g — ý větný vzorec (GVV) 27, 171n

hierarchizace obsahu 706, propozice 12, 233n, valenčních pozic 49
historický prézens 381
hlavní věta 393, **448n**, 539n
hloubková struktura syntaktických vztahů 19; h — ý subjekt 19
holý člen větný **18**, 42
homonymní věty 414
hyperonymum 53, 425, 688, 696, 701
hypersyntax 8
hypertéma 555, 559, 581, 584n, 686, odstavce 636
hypertematický prvek tématu 584
hyponymum 701
hypotaxe 394n, 446, **447n**, 538
hypotaktické formy koordinace 395n, spojení vět 446n, spojky 454
hypotetičnost (jako sémantický rys) 320

identifikace 385n, 422, 695n
identifikátory 365n, 695n, neurčité 264, totální 264
identický denotát 219
ilokuční síla 262
imperativ 335n, 439, opisný 336
imperativní predikátory 513, věty 512,

výpovědní forma 335
indexové výrazy 386
indikace komunikativní funkce 312, 315
infinitiv 35n, 42, 114, 169, 439, pasivní 282, u modálních sloves 280n, 665, účelový 108, v atributu 132n, v predikativu 214, 222, v ZVS 231n
infinitivizace věty 230n
infinitivní kondenzace 280, participanty 230—232
informace (jako sémantická role) 55; hodnocená, modalizovaná, neúplná, úplná 518
informační jádro textu 629
inherentní děj 176
inchoativa (v širokém smyslu) 33
iniciační funkce 349, slovesa 54
iniciátor děje (jako sémantická role) 45, 54, 237n, 251n; odsunutí z pozice S_n 257
inkluze 392, 425, 431
inkluzívnost (jako sémantický rys) 243, 335
inkorporace propozice 502, 521
instanční roviny AČ 557
instrumentál (v ZVS) 190n; 44, 131, 140n, v predikativu 218, 221
intence predikátu **10, 29n**, 37
intenční pole predikátu 10, 29n, struktura predikátu 34
intenzita v souvětí 497
interakční podmínky 311
interesent (jako sémantická role) 57, 132
interjekce (citoslovce) 439, 442
interjekční (citoslovečné) věty 439
interogativní v. **tázací**
interpozice vět vedlejších 540
interval známosti 553
intonace (jako prostředek AČ) 559, **560**
intonační centrum otázky 593, 595, centrum rématu výpovědi 560n
intranzitivní v. **nepřechodná**
inverzní predikátové výrazy 50
ironie 277
izotropní (statické) vztahy 421

jednovalenční predikáty 173—177
jistotní (epistémická) modalita 11, 262, 516, částečná (parciální) 364, úplná (totální) 364
juxtapozice 394, 672
juxtapoziční spojení vět 444, 446, 457

kadence 321n
katafora 387
kataforická funkce zájmenných výrazů 424, 524, 531; navazování 706; odkazování 153
kategoriální slovesa 23n, 328
kauzalita 480
kauzální vztah 46, 99n, 405, v souvětí 480n
kauzativa 32
kauzátor (jako sémantická role) 258n
klad 260n
klíčová slova 714
kognitivní složky věty 9, 13
koherence textu **632n**, 685, 694n, 705, (časová) 710, (ikonická) 634, (situační) 633
koheze textu 632n
kohyponymum 701
komentující poznámky 676n
komitativní adverbiále (ADVCom) 108n, věta 521
komentář metatextový 661
kompenzace (náhrada) děje/stavu 469
kompenzační význam v souvětí 459
komplement (v. též **doplnění**) 28, 41, 50n; klasifikace 28; adverbiální (adverbiálový) 28, 58n, 504, kvalifikační 59, 168, (vyjádřený větou) 504, 520, nepřímý 237, nesubstantivní 209n, neurčitý 177, objektový 51, přímý 31, 237, v akuzativu 182—190, v dativu 180—182, v genitivu 177—180, v infinitivu 231n, v instrumentálu 190—192, v předložkovém pádě 193, všeobecný 177, vyjádřený větou 504, 506n
kompletace 679n
kompletant 679
komunikační (mluvní v. též **komunikativní**) akt 306, 624, cíl 549, pole 595n, pole (sdělná, distribuční) různých řádů 577, situace 549, 552, strategie 678, záměr autora 549
komunikanti 624
komunikát 7, 622n, minimální 7n
komunikativně-pragmatické složky větného významu 9, 11, 13
komunikativní (v. též **komunikační, výpovědní**) funkce výpovědi (KF) 306n, kontext 307, perspektiva výpovědi 11, 606, situace 307, záměr (intence) mluvčího 367, 605
konatel (jako sémantické role) 236; všeobecný 238n
koncový úsekový předěl 306
kondenzace (sémantická) propozice 35n, 76,

99, 105, 694; **kondenzovaná** informace 55
kondicionál minulý 488, 495, přítomný 488, 495
konec textu 591
konektivní funkce 663, 706
konektory (textové) 623, 685n, jazykové 686, mimojazykové 686, připojovací 705, složené 707, tematické 686
konfrontační vztah 402, 458n, 461, **462n**, v textu 712
kongruence v. **shoda**
konjunkce 398, 453
konjunktivní vztahy 398
konkluze v. **důsledek**
konsituace 664
konstatační forma 320
kontaktní opakování tematických prvků 586, návaznost tematických posloupností 688, navazování textových jednotek 686, postavení atributu 164
kontaktová funkce 368, 706, k — é prostředky 368
kontext 552, 664, aktuální 552, jako činitel AČ 557, **582n**, situační 552, slovní (jazykový) 552, zkušenostní 552
kontextová adjektiva 563, **576**, 711; substantiva 563, **576**, 706; vrstva 582; zapojenost výpovědi 11, 553; k — é sféry 552n
kontextově nezapojené prvky 552, větné členy 559, výpovědi 581; zapojené prvky 552
kontrast v textu 712
kontrastně konfrontační význam 475, porovnávací význam 462n
konverzní predikátové výrazy 50
koordinace 393n, členská 396, nezačleněná 393, rozšiřující **409n**, 445, sjednocující **409n**, 445, smíšená 393, začleněná 393
koordinační skupina **393n**, **406n**, 413, vztahy **453n**, 541
kopula v. **spona**
kopulativní v. **slučovací**
koreference 633
korektura (oprava) 428, 713
korelativní prostředky 476, 482, spojení 14, 448n, 480, výrazy 448n
křížení propozic 507, 521, 525
kulisy 552, 580, 591, 607, časové 569n, místní 569n, okolnostní 569n, zřetelové 569n
kvalifikace subjektového nebo objektového participantu 51, jako vztah 32, 422
kvalifikační predikáty 223n
kvantifikace 385, **388n**
kvantifikační funkce atributu 40
kvantifikátory 154, 385, 426, obecné 263n, 388, obligatorní 217, částečné (existenční) 263n, 388
kvaziatributivní věty 533, 538
kvazikorelativní prostředky 476, 482, substantiva 706, výrazy 503

levovalenční pozice 27
lineární vztahy (postupy) 421, 430
lineárnost (jako slovosledný princip) 600n, (jako činitel AČ) 557, 579
litotes 278
lokalizace 31, 79n
lokalizátor propozice 373n
lokální komplement 58

materiál (jako prostředek činnosti) 61, 63, 65
maticová propozice 12, 50
měřítko v souvětí 500
metařečové komentáře 661, 677, 713
metatextové orientátory 635
mezipropoziční vztahy 453, závislost 472n
minimální věta 21
minulý čas (préteritum) 379n
míra 58, 115n, v souvětí 497
místo komunikativního aktu 371n
místní (prostorová) určení 77n
mluvčí 8, 367, 622
mluvený text 306
mluvní v. **komunikační**
modalita deontická 286, dispoziční 279, jistotní **365n**, 510, postojová 510n, voluntativní 11, **278n**, 510
modální částice (partikule) 365, **367**, 676, dispozice 279n, kategorie 278n, slovesa 13, 368, 513, (vlastní) 281n, 284, specifikátory 280
morfologické kategorie: proměnné 25, 40; syntakticky vázané 25, 40
možnost 278, 297n
mutace akční 32, neakční 33
mutační slovesa akční 56, neakční 56; změna 52
mutačnost 32

nabídka 349

nadřazená věta 447n, 539n,
náhrada v. **kompenzace**
námitka 347
následek (výsledek) 101, 480n, 484
následnost dějů 384, 478
nástroj (jako prostředek činnosti) 61n, v souvětí 499
natur (sémantický rys) 258
navazovací výrazy 508
návrh 345
neadresát 310, 368
neaktuálnost (sémantický rys) 243
necesita (nezbytnost) 39, 145
negace 11, **260n**, externě interní 271, externí 269, interní 269, modálních specifikátorů 287, parciální 265, totální 264
negátory 389
několikanásobný predikát (přísudek) 393, 445, 456, větný člen 393, 447; n — é věty 447
několikanásobnost smíšená 454
nekonstitutivní členy větné 37
nemutační slovesa 56
neosobní konstrukce 28
nepravé otázky 333, vedlejší věty 449, 458, 525, **533n**, 539
nepřechodná (intranzitivní) slovesa 237, 239, 241
nepřímá otázka 56, 503; řeč 56
nesoučasnost dějů 384, 474, 477
nesouhlas 348
nesubstantivní komplement 192—199
neurčitost (jako identifikační rys) 387
nezáměrnost (sémantický rys) 259
nezbytnost (necesita) 39, 145; jako modální kategorie 290n
nominalizace 19, 35n, 76, 128, 448, 502, 509, 694
nominativ 43n, jmenovací 44, 150n; syntaktický 43, v predikativu 221
„normativní" věty 292
nositel děje resp. změny 33n, 46n, 52, 132, vlastnosti, stavu 47; modální dispozice 279n
nová informace 551n
numerativ 43, 153
nutnost 278n

objekt (v. též komplement) 31, **50**
objektivní pořad 558, 601
objektový komplement 51, 281
obligatorní valenční pozice 25
obrácení syntaktického vztahu mezi větami 507
obsah myšlenkový 10n, textu 629
obsahová rovina 11; o — é věty 450n, 503, 508n, 517n
odkazovací výrazy 450n
odmítnutí 348
odporovací (adverzativní) vztah 398, 458, 490
odpověď 440, 593, 649; typy o — i 653n; na otázku doplňovací 330, 666; na otázku zjišťovací 325, 665, 668
odpověďové věty 546
odstavec 636
odvozené viz **derivované**
ohnisko otázky 594
okamžik komunikativního aktu 377n
omezená platnost děje 500
omezení (druh odporovacího vztahu) 459
opakování předložky 397, textově konstrukční 429
opakovanost děje 31
oprava v. **korektura**
operátor negace 260
opěrné výrazy 480, 504, 519
„optativní" věty 512n
orientační ukazatele 706
orientátory časové 88n, metatextové 635, prostorové 79n, textové 713
osamostatnění prvků rématu a tématu 564, větných členů 661, 679
osoba (mluvnická kategorie) 368n
osobní zájmena 700n
ostenzivní funkce zájmen 470
otázky 440, 593, 649, deliberativní 332, doplňovací 274, 328, dubitativní 332, nedubitativní 332, nepravé 333, ověřovací 325, podivové 275, 333, pravé 333, presumptivní 327, řečnické 334, 347, v AČ 592, zjišťovací 272, 323n
oznamovací věty 320n, 511

pád 408
parafráze 712
parataktické spojení 446n, spojky 447, 454, 709, vyjadřování vztahů dominačních 405n
parataxe (v. též **souřadnost**) **394, 446n**, 538, 545
parcelace 444, **679n**
parcelát 679, 682, klasifikace 682

parcelované konstrukce 681
parentetické věty 444, 507
parenteze 507, **673n**
participant 8, 27, **29,** komplexní 30, nereferenční 30, propoziční 509, referenční 30, větný 509; sémantické role p — ů 30
participium (příčestí) trpné 236n
partikularizace 428
partikule endocentrické 706, v. též **částice**
partner komunikativního aktu 367
pasivní imperativ 336, infinitiv 305, konstrukce 236n
pasivum opisné 234
patiens (jako sémantická role) 34n, **51n,** 131n, 233n, 255n, 282
performace 271
performativa 315, v. též **performativní** predikáty
performativní formule 336n, predikáty 263, 271, 315, 510, užití sloves dicendi 510, zápor 263
permisivní ráz agentu 45, výrazy 269
pleonasmus 546
počátek textu 591, větný (dynamický) 590
počátkové výpovědi 591
podavatel 8, 622, 679
podblok vět 545
podivové otázky 275, 333
podmět (v. též **subjekt**) 27, 43n, nevyjadřování p — u 669
podmětová pozice 27, 44, 233
podmínka 103n, 480, 487n
podmínkově omezovací význam 490, připustkový vztah 492
podmínkový význam 460, vztah 487n
podnět (stimul) (jako sémantická role) 47, 57
„podnícené" pasivum 239, 252
podřadící (v. též **hypotaktické**) spojky 449, 539
podřadné souvětí 393, 446, 538n, 595n
podřadnost v. **hypotaxe**
podřazené věty 448, 539n
podřazenost 539
podstatná jména v. **substantiva**
podúsek vět 548
podvojná role sémantická 29, 253n
polopermisivní výrazy 269
polypredikativní struktura 503
polysyndetické spojení 394
polysyndeton 455
pomlčky 671
pomocná slovesa 281
popirací ekvivalent 273
popisně pojmenovací propozice 503n
posesivní adjektiva v. a. posesivní
posesor (vlastník) 48, 225
posesum (vlastněná entita) 225
posluchač 8, 622
postcedent 695n
postoj mluvčího 8
postpozice vět 482
potenciální valenční pozice 25
potencializace predikátu 437
povel 339
povrchová struktura 19; p — ý subjekt 19
pozdrav 440
pragmatické presupozice **309,** 367
pravé otázky 333, vedlejší věty 527, 539
pravovalenční pozice 27
predikace 16
predikativ 21, 39, 41, 44, 67, 148, 168, 212n, 445
predikativní (aktualizační) funkce 22, věty 535n
predikativnost 22
predikátory 10
predikátová struktura 10
predikáty (v. též **slovesa**) 10, 21n, 27n, 41, akční mutační 33, analytické 22n, 190, 253, 535, dějové 31, fomálně gramatické 16, klasifikační 222, kvalifikační 244, 516, neakční 176, nominalizované 35, postojové 365, přináležitosti 245, samostatné 445, sponové (neslovesné) 516, statické 244; nevětná forma 35, sémantické třídy p — ů 30n
presupozice 12, 267n, pragmatické **309,** 367
préteritum v. **minulý** čas
prézens (přítomný čas) 375, 378, historický 381
produktor 622
prohibitivní aspekt žádací funkce 337
projektivnost 610
promluva 7, 551, 622
pronominalizace 14, 412
pronominální částice 449
propozice 9n, 170, 606, aktualizované 10, enunciativní 536, identifikační 218n, neaktualizované 10, nevětné 10, 454, popisně pojmenovací **518n,** 536, větné 10; jádro p — e 10

propoziční participant 544, (diktální) sloveso 269, (věcný) obsah výpovědi 307
prosba 340
prosiopese 660
prostě okolnostní význam 489
prostorový orientátor 79n; p — á určení 77n
prostředek činnosti 60n, 116, 131n, 245, v souvětí 499, v užším smyslu 65, prostředník 61, 63, 65
protest 348
prožívatel (jako sémantická role) 47, 57, 65n, 254n
průnik propozic 521
průvodní děj/stav 108n, v souvětí 498; prvek tématu 584n, složka rématu 550
prvek scény 607n, výpovědi 550
přání 362n
předčasnost dějů 384, 477
předložkový pád komplementu 193n, v atributu 133n
předmět (v. též **komplement, objekt**) 50, vnitřní 55; řeči 691, 694
předsunuté věty 673
přechod mezi tematickou a rematickou částí 550
přechodná (tranzitivní) slovesa 31, 237, 241, 451
přechodník 110, 169
přechodníková konstrukce 112
příčestí v. participium
příčina 99n, 480n, vnější 100, vnitřní 100; jako sémantická role 46, přičleňování 679n
přídavná jména v. **adjektiva**
příjemce (adresát) výpovědi 8, 367, 622n; informace (jako sémantická role) 57
příkaz 339
příklonky 604, 619
přímá řeč 676
přimykání 16
přináležitost 31, 52, 225
přípustka 104n, 480, 490n
přípustkový vztah 400, 458, 461, 490
„přírodní síla" 45
přirovnání 117, 495
přirovnávací věty 526, 536
přiřazování propozic 12
příslovce (v. též **adverbia**) 395, 698, vztažná 698
příslovečná určení (ADV, v. též **adverbiále**) 39n, 50, 76, klasifikace 78n, časová v. temporální, komitativní 110n, 523, měrová 115n, podmínková 103n, prostorová 77n, příčinná 99n, přípustková 104n, původu 125, průvodního děje/stavu 108n, temporálně kvantitativní 95n, temporální 87n, 382, účelová 105n, způsobová 116n, zřetelová 122n
přístavek 421, 430, shrnující 426, výčtový (výčetný) 426, vysvětlující 422, zařazující 422
přísudek (v. též **predikát**) 16, několikanásobný, složený 393, 445, 456
přísudková věta 535
přísunuté věty 673
přitakací ekvivalent 273
přítomné děje neaktuální 378n; p — ý čas v. **prézens**
přívětné výrazy 671
přívlastek (v. též **atribut**) 39, **126n**, 164
přívlastková věta v. **atributivní**
psaný text 306
pseudodeterminační věty 525
pseudokorelace 479
psychický stav mluvčího 365
psychosomatický stav 258
původ 59, 125

rada 345n
reaktivní funkce 347
recipient (jako sémantická role) 237n, 246n, 622; odsunutí z pozice S_n 255n; všeobecný 251
reciprocita (vzájemnost) 176, 411
reciproční děj 130, 136, 143, slovesa 44
redukce v. **elipsa**
referativní platnost sloves dicendi 511
reference 11, 50, 385, 525
referenční bod výpovědní události 8, 39, 381, funkce jazyka 384, ráz participantů 30, vztah 420
referent 420, 425
reflexiva tantum 176
reflexivní slovesa 176, 179; forma slovesná 234, 237n
reflexivizace 35
rekce 28, 50
rektifikace 418, 428, 713
rekurzivnost 37, 539
relační predikáty 47n
relativa (v. též **vztažná** zájmena a příslovce) 152,

158, 448n, 457, 517, 519n, 525 (nesklonná) 530, (substantivní) 42
relativizace věty 525, 694
relativní čas 384, 509, věty (v. též **vztažné**) 507, 527, 531
relátory časové 706, prostorové 706
réma 11, 261, 549n, 686; centrum r — u 550, 556, 593, 595, 616; definice r — u 566; komplexní r — a 693, rozštěpené 690
rematická část věty 268
restriktivní atribut 157n, determinace 531, věta vztažná 531
rezultativnost (sémantický rys) 241
rozkaz 339
rozvíjecí pravidla 37n
rozvíjející členy 18, **36n**, 39; klasifikace 39
rozvíjení 18, 36n
rozvité členy 42
rytmická stavba výpovědi 694
rytmus 601, 604

řada vět 547
řeč nepřímá 503, přímá 503
řečnické otázky 275

scéna 569n, 580, 591
sdělná pole v. **komunikační**
sekvence 306
selektivní rysy 10
sémantická paralelnost propozic 453, souřadnost (obdobnost) 704, souvislost 704, stavba ZVS 9, 29n; s — é role participantů (větněsémantické funkce) 10, 29, presupozice 309, rysy 17; s — ý slovosled 601n
sémantika (jako činitel AČ) 557, 569n
shoda (kongruence) 16, 27, 44, 396n, 408
shrnutí 712
situace 8, 10
situační kulisy 584n
skladební (v. též **syntaktické, větné**) členy 13, složené 13
skopus 707
slib 348
slovesa (verba, v. též **predikáty**) afficiendi 51, 187, akční 176, bránění 267, cítění 676, dicendi (mluvení, pravení, řečové činnosti) 55n, 506n, 513, effíciendi 51, 187, intranzitivní (nepřechodná) 237, kategoriální 23n, kvalifikační 222n, 510, mentální činnosti 45, 55, 514, myšlení 509, 676, obavy (timendi) 266, 514, pohybu 82, 176, pomocná 281, poznání 510, 514, reciproční 44, smyslového vnímání (sentiendi) 45, 56n, 506, 509, 514, 676, tranzitivní (přechodná) 31, 237, 239, 241, vědění 510, 514, 676; slovesa na stupnici VD 572
slovosled 580, **600n**, jako prostředek AČ 559n, u atributu 160n, základní 602, **605n**
složité souvětí 393, 538
slučovací (kopulativní) spojky 456n, vztah 398, 455
smysl textu 629, výpovědi 308
sociativ 396
současnost dějů 384, 474
sounáležitost 31
souřadicí (v. též **parataktické**) spojky 447
souřadné souvětí 393, 446n, 538, **545n**
souřadnost (v. též parataxe) 447
sousloví 14
souvětí 443n, podřadné 393, 446, **538n**, 595n, složité 393, 538, souřadné 393, 446n, 538, 545n
souvýskyt 31, 53
specifikace děje (v AČ) 569n, 580
splývání propozic 521, 523
spojky 672, časové 383, nevlastní 447, 454, podřadicí 447n, souřadicí 394 n, 447, 705, vlastní 454n
spojkové věty 449n
spojovací prostředky víceslovné 395
spojování propozic 12
spona (kopula) 21, 23, 212, 445
sponová slovesa (s — é predikáty) 13, 23, 29
srovnání v souvětí 495
statálnost 241
statická prostorová určení 79n; s — é predikáty 177, relace 10, stavy 10
stav věcí 8, 39
stimul v. **podnět**
stimulátor modální dispozice 279
struktura souvětí 538n
středník 454
stupeň výpovědní dynamičnosti 556, 569, 587
stupňovací (gradační) vztah 39, 405, 468
styl 605, 642n
subjekt (v. též **podmět**) 17, **27**, 41, 43n; nevyjádření s — u 696, větněsémantické role s — u 44; vyjádřený větou 505n

subjektová pozice 42
subjektivní platnost děje 500, pořad 558, 601, 619, postoj mluvčího 314, 365
substantiva (podstatná jména) 42, činitelská 152, deadjektivní 129, deverbativní 129, jako ADVCom 111, relační 146, s významem děje/stavu 129n, v predikativu 221n; valenční rozvíjení 129n
substantivizace predikátu 36
substantivní zájmena 532
substituce participantu 14, 509
substituční význam odporovacího vztahu 460
substitut substantiva 524
suplement 37, 39n
syndetické spojení vět 394, 444, 446
synkretické výrazy 151
synonymní řada 429
synsémantická slova 13
syntagma 18n, 37, 381
syntaktická pozice 17n, reflexivizace 239n, souběžnost 422n, stavba věty 8; s — é členy (v. též **větné**) 13, **17,** dvojice 18, jednotky semiinterakční 440, osamostatnění 424; s — ý systém 20
syntetické predikáty 22
syžet 55n

tázací (interogativní) forma 323, slova 328n, věty 313, 323n, 511
tečka 454
těsné spojení členů 431
tetické věty 439
transformace 19, 128
tranzitivní v. **přechodná**
téma výpovědi 11, 261, 502, **549n, 554n,** 664, 686; centrum t — u 550, 556, 584n, 587, 589; komplexní 693, průběžné 688; průvodní prvky t — u 587; shrnující 688; vytčení 564; téma textu 629n, jeho funkce perspektivní a prospektivní 630; základní t — a odstavce 636
tematická část věty (presuponovaná) 268, struktura 686; t — é posloupnosti 686; t — ý skok 690
tematicko-rematická struktura 691, t — o--rematický nexus 7, 554, 580n
temporálně-kvantitativní určení 95n
temporální v. **časové**
text 7, **622n,** dialogický 645 n
textová elipsa 681, rovina 631, syntax 8, **622n;** t — é orientátory 677, 713; t — ý vzorec 626, vztah 454
„totalizátory" 389
trojvalenční predikáty 199n

účel (jako sémantická role) 34; 58, 105n, v souvětí 108, 480, 493n
účinek 480, **485**
účinkově přirovnávací věty 487
účinkové věty 485
úmysl 303
určení průvodních okolností 168
určitost (jako identifikační rys) 386
určitý tvar slovesný (verbum finitum, Vf) 8, 16, 19, 21, 27, 35, 42, 50, 611n
úsek (spojení vět) 547
úsekový předěl 561
usouvztažňovací funkce predikátu 21
uvozovací věta 503

valence 18, 28n, 29, 37, 170, 539, substantiv 129n
valenční pole 25, 29, pozice 25, predikáty 172n, rozvíjení 39, (adjektiv a adverbií) 66n, 76; struktura predikátu 34
varování 343
vazba slovesná 25
věcný obsah výpovědi 307
vedlejší promluvová linie 670, věty 393, **448n,** (členění na téma a réma) 595n, (charakterizační) 524, (komitativní) 114, (navazovací) 671, (nepravé) 448, (omezovací) 524, (prvního a druhého stupně podřazenosti) 539, (u modálních specifikátorů) 280, (zřetelově vymezovací) 563
verbum finitum viz **určitý** tvar slovesa
věta 7, 18, **20n,** hlavní 393, **448n,** 539n, obsahová 505n, rozvitá 22, vedlejší 448n, 539n, vokativní 441
větná adverbia (příslovce) 116, 367, 563, 661, struktura 8, (maticová) 518, (rozvitá) 37, syntax 8, výpověď 7; v — é (v. též **syntaktické**) členy **13,** 28, **41n,** (dodatečně připojené) 424, (holé) 18, 42, (nezákladové, rozvíjející) 22, 26, (základové) 21, 26, propozice 534, vsuvky 8; v — ý ekvivalent 8, 436n, 681, predikát 21, vzorec 8, zápor 263, znak 10

větněsémantické funkce (role) 29
větosled 600
větotvorná funkce predikátu 35
vid slovesný 378n
vlastník (posesor) 48
vložené věty 673, výrazy v textu 676
volné připojování (vět) 670, (větných členů) 684n, (výrazů v textu) 670; spojení členů v adordinační skupině 431
voluntativní modalita 11, **278n**, 510, 516
vrstvy AČ 557, základní 557, důrazové 558, kontextové 557
vsunuté věty 673
vsuvky 673n
všeobecný konatel 238n
vůle (jako sémantický rys) 517
vybídnutí 342
výčet 402, 425, 535, 711
výčitka 361
vyčleňování 679n
výhrůžka 344
východisko děje 34, pohybu 82
výjimka 468, 501
vyloučení prvku 425, 428
vylučovací otázky 272, 467, spojení v textu 709, vztah (disjunktivní) 398, 403, **467n**
výpověď 7, **306**, 549, druhé instance 558, iniciační 306, koncová 592, kontextově nezapojená a zapojená 560, oznamovací 320n, reaktivní 306, složená 692, stažená (kondenzovaná) 692, tázací 313, **323n**, zvolací 322, žádací 334n
výpovědní dynamičnost (VD) 549, 556, 601, (stupeň VD) 556, 569, 587, forma 313, 317, 369, funkce (v. též **komunikativní**) 306n; obsah 38, syntax 8
vypuštění v. elipsa
výsledek činnosti 152, 480
výsledný stav 241
výstraha 344
vysvětlení v souvětí 483
vytčení větných členů 424, 661; do protikladu 598
výtka 360
vytýkací důrazový opis 537
vytýkání rématu výpovědi 537
význam větného prvku, věty 11; výpovědi 308
výzva 343
vzájemnost v. **reciprocita**
vztažná zájmena a příslovce (v. též **relativa**) 448n, 454, 520n, 524, 527n, 698; v — é věty 450n, 504, 517n, 519n, výrazy 671

začleněné propozice 502, věty 539n
začleňování propozic 12
zájmena 524, 671, neurčitá 154, osobní 697, 700, posesívní (přivlastňovací) 146n, 698, ukazovací 154, 697, ve funkci odkazovací 623, vymezovací 154, vztažná v. **vztažná** zájmena a **relativa**
zájmenná příslovce 423, 623, 671; z — ý substitut 42
zákaz 339
základní (v. též **elementární**) čas v. **absolutní** čas, rozložení výpovědní dynamičnosti (VD) 569, 583, stupnice VD 556, 569, 601n, textová jednotka **7**, 306, 622, 628, 670, 685, vrstva AČ 569, 582
základová větná struktura (ZVS) 12, **21**, (klasifikace) 28, 170; z — é členy větné 41
záměr 278, **303n**
záměrová slovesa 269
zápor 11, **260n**, 269, 565, propoziční 262
záporová shoda 264
závorky 671
zjišťovací otázky 272, 289, 323n, 511
zdroj informace (jako sémantická role) 57
zdůraznění syntaktických členů 661
„zdůrazňující" slova 452
zeugma 408, 412
zmnožení (syntaktický vztah) 15, 42, **391n**
známá informace 549, 551, **553**, 687
způsob 59, 116n, v souvětí 494n
zřetel 122n
zřetelově vymezovací věty 501
zvolací výpověď 322

žádací komunikativní funkce 334n, věty 511n

REJSTŘÍK SPOJOVACÍCH VÝRAZŮ V SOUVĚTÍ

K vztažným výrazům (zájmenům, příslovcím) se odkazuje v hesle „relativa". Kombinace korelativního výrazu se spojovacím netvoří zvláštní heslo, nýbrž je zařazena podle spojovacího prostředku, i když je korelativní výraz v některých případech obligatorní.

a 455, 456, 458—461, 466, 474, 484, 491, 498, 505, 506, 527
a nakonec 456
a následkem toho 481
a pak 456, 473
a potom 456
a proto 484
a přece 491
a přitom 456
a rovněž 456
a tak 484
a to 458
a vedle toho 456
a také 456
a tedy 484
a tudíž 484
a v důsledku toho 484
a zatím 491
aby 170, 175, 180, 196, 197, 206, 208, 209, 227, 231, 452, 457, 463—465, 485—487, 493, 499, 505—507, 509, 511—513, 516, 517, 522
aby ne 459
ač 491
ačkoliv 490, 491
a když 479
ale 458—461, 473, 490
ale přesto 462, 491
ale zato 459
an 522
anebo (neb, aneb) 467
ani 456
i kdyby (ani kdyby) 492
ani když 492
aniž 452, 498
ať 494, 513
ať — ať 468
ať — anebo 468
ať — či 457, 468
ať si — ať si 468
ať si — nebo 468
avšak 459
až 456, 473—475, 477—479, 485, 486, 518
až když 449
až na to, že 501

ba (i, ani, dokonce) 469
bez ohledu na to, zda 493
bez ohledu na to, že 492
buď — anebo 467, 468
buď — buď 468
buď — nebo 467
by 493
byť (i) 482, 492

co 479
co se týče 501, 502

či 467
čím — tím 450, 498

díky tomu, že 482
dílem — dílem 457
div (divže, div že) 486
dokonce 469

dokud (ne) 475, 478, 479
dotud — dokud 476
dřív než 477

eventuálně 468

hned — a zase 457
hned — hned 454, 457
hned jak 478

i 456, 484
i když 491, 492

jak 174, 190, 231, 450, 451, 477, 482, 488, 491, 498, 500, 505, 507—509, 515, 518, 521—523
jak — tak 496
jak jen 479
jakkoli 491
jakmile 477
jako 192, 210, 212—214, 222, 495, 496, 514, 521, 526, 536
jako (kdy)by 495, 496, 505
jako když 449, 479, 496, 526
jak — tak 496
jen 478
jedině 460
jednak — jednak 454, 457
jedni — druzí 456
jelikož 482
jen aby 493
jen(om)že 459, 460
jestli 449, 488—490, 511, 512, 515
jestliže 449, 463, 464, 487—490
ještě — (a) už 479
ještě ne — už 478
ježto 482
jinak 467, 484

kdežto 464, 466
kdyby 487—489, 492, 516
kdykoli 476, 477
když 208, 449, 463—465, 473—477, 479, 482, 488, 489, 506, 507, 514, 516, 518, 526, 528, 536
kterak 514, 522

leč 459
leda 501
leda když 449
ledaže 460, 501

lépe řečeno 471
-li 449, 462, 478, 488—490, 511, 512, 515, 516

mezitímco 475
místo aby 461

načež 458, 473, 534
nadto 469
naopak 460, 469
napřed — potom 455
napřed — potom — konečně 457
následkem toho 484
následkem toho, že 481
natož (aby) 469
navíc 469
neb 483
nebo 467, 484
neboť 449, 471, 483
nejen(om) 469
nejenže, nejen(že) — ale (i), nejen(že) — nýbrž i 469
nejprve — potom — nakonec 457
neřkuli aby 469
netoliko 469
než 459, 472, 476, 478, 487
než(li) 473, 478, 496, 498
než aby 485, 487
nicméně 491
nýbrž 451

ovšem 459

pokavad, co 475
pokud 490
pokud jde o 501, 502
pokud ne 479, 500, 501
pokud se týče 502
poněvadž 482
popřípadě 468
pouze 460
pročež 458, 485, 534
proto 450, 484
protože 446, 450, 480—483, 521
především — potom (— za druhé — za třetí) 457
předně — zadruhé 454
přesto však 491
přestože 450, 491
přičemž 458, 534
přímo 469
případně 468

relativa 173, 186, 189—191, 194, 196, 197, 208, 209, 450, 458, 474, 477, 478, 488, 495, 497, 501—509, 514, 517, 519—538
respektive 468

seč 497
sice 467, 484
sice — ale (— avšak) 462
sotva(že) 478
sotva — už 474

tady — tam — jinde 457
tak 484, 495, 537
tak dlouho, dokud 476
tak — jak 496
také 454
takže 450, 485
tedy 484
to jest (to znamená, tj.) 470
toliko 460
totiž 470, 471, 483
tož 484
třeba(s) 491
třebaže 461, 490, 491
tudíž 484
tu — tam (— tu) 457
-ť 484

v důsledku toho, že 481, 482
vlastně 471
však 459, 471
vzhledem k tomu, že 482
vždyť 471, 483

zaprvé — zadruhé — zatřetí 457
zatímco 462—465, 475
zato 459, 466
zda(li) 170, 186, 196—198, 209, 449—451, 505, 507, 509, 511, 512, 515
zde — tam (tu) 457

že 170, 171, 173, 177, 180, 182, 184, 186, 188—191, 194, 196—198, 204, 206, 208, 209, 214, 221, 222, 227, 230, 450—452, 482, 485, 486, 499, 500, 502, 503, 505, 506, 508—512, 515—518, 522, 529, 534

(Zpracovaly Eva Macháčková a Hana Prouzová)

OBSAH

V Skladba

Předmluva 5

A Úvod 7

1 Syntaktická stavba věty 8
2 Principy sémantické stavby věty 9
3 Elementární syntaktické jednotky 13
4 Syntaktický vztah dominace 15
5 Syntagma, fráze a věta 18

B Predikát. Větné struktury základové a rozvité 21

1 Predikáty syntetické a analytické 22
2 Valence predikátů 25
3 Gramatická stavba ZVS 27
4 Sémantická stavba ZVS 29
5 Sémantické třídy predikátů. Sémantické role participantů 30
6 Korelace mezi strukturou valenční a strukturou intenční 34
7 Nevětné výrazové formy sémantických predikátů a predikátových struktur . . . 35
8 Rozvíjení větných pozic 36

C Větné členy 41

1 Subjekt (podmět) 43
1.1. Větněsémantické role subjektu 44
1.2 Některé další strukturní vlastnosti podmětu 49
2 Komplement (doplnění) 50
2.1 Větněsémantické role komplementu objektového 51
2.2 Větněsémantická povaha komplementu adverbiálního 58
2.3 Větněsémantická povaha komplementu kvalifikačního (predikativního) . 59
2.4 Určení prostředku činnosti 60
2.5 Určení prožívatele prospěchu 65
3 Valenční rozvíjení adjektiv a adverbií 66
3.1 Valenční rozvíjení adjektiv deverbativních 69
3.2 Valenční rozvíjení adjektiv jiného druhu 72
3.3 Valenční rozvíjení adverbií 75

4 Příslovečné určení (ADV) . . . 75
4.1 Prostorová ADV (ADVLoc) . . . 77
4.2 Časová ADV (ADVTemp) . . . 87
4.3 Temporálně-kvantitativní ADV (ADVDur a ADVFreq) . . . 95
4.4 ADV v širokém smyslu příčinná (ADVCaus, ADVConc a ADVFin) . . . 99
4.5 ADV průvodního děje/stavu (ADVCom) . . . 108
4.6 ADV způsobová a měrová (ADVQual a ADVQant) . . . 115
4.7 ADV zřetelová (ADVResp) . . . 122
4.8 ADV původu (ADVOrig) . . . 125
5 Atribut (přívlastek) . . . 126
5.1 Valenční atribut . . . 127
5.2 Determinační atribut . . . 147
5.3 Atribut u synkretických výrazů . . . 151
5.4 Atribut kvantitativní . . . 153
5.5 Atribut delimitační . . . 153
5.6 Extenzionální platnost členů v substantivní pozici . . . 155
5.7 Adjektivum v pozici přívlastku a predikativu . . . 158
5.8 Nezbytnost atributu . . . 159
5.9 Postavení atributu . . . 160
6 Poznámka o doplňku . . . 168

D Typy základových větných struktur . . . 170

1 Vzorce bez subjektu . . . 171
1.1 Vzorce s predikáty bezvalenčními (typ $Vf_{3sg\ n}$) . . . 171
1.2 Vzorce s predikáty valenčními . . . 172
2 Vzorce se subjektem . . . 174
2.1 Vzorce s predikáty jednovalenčními (typ SUBJ – Vf) . . . 177
2.2 Vzorce s predikáty dvojvalenčními (typ SUBJ – Vf – KOMPL) . . . 199
2.3 Vzorce s predikáty trojvalenčními (typ SUBJ – Vf – KOMPL – KOMPL) . . . 210
2.4 Vzorce s komplementy omezeně proměnnými . . . 212
3 Vzorce s predikáty *být/mít* . . . 212
3.1 Vzorce s predikátem *být* . . . 224
3.2 Vzorce s predikátem *mít* . . . 230
4 Typy s participanty vyjádřenými infinitivem . . . 233

E Modifikace propozice

1 Hierarchizace propozice . . . 236
1.1 Deagentizace . . . 255
1.2 Odsunutí recipientu a iniciátoru z pozice S_n derivovaných struktur (diateze druhé instance) . . . 257
1.3 Dekonkretizace patientu . . . 258
1.4 Dekauzativizace . . . 260
2 Polarita kladu a záporu . . . 278
3 Věty s modálními charakteristikami nutnosti, možnosti a záměru . . . 280
3.1 Modální specifikátory . . . 285
3.2 Vztah kategorie nutnosti a možnosti ke kategorii záměru . . . 287
3.3 Vzájemný vztah kategorie nutnosti a možnoti; negace jejich modálních specifikátorů

3.4 Vyjadřování modálních hodnot kategorie nutnosti . . . 289
3.5 Vyjadřování modálních hodnot kategorie možnosti . . . 297
3.6 Vyjadřování modální kategorie záměru . . . 303

F Komunikativní složky výpovědi

1 Komunikativní funkce výpovědi
1.1 Obsah, forma a funkce výpovědi . . . 306
1.2 Interpretace výpovědi . . . 307
1.3 Popis druhů komunikativních funkcí . . . 309
1.4 Výpovědi s komunikativní funkcí oznamovací . . . 311
1.5 Výpovědi s komunikativní funkcí tázací . . . 320
1.6 Výpovědi s komunikativní funkcí žádací (výzvovou) . . . 323
1.7 Výpovědi s komunikativní funkcí námitky, nesouhlasu, protestu, ohrazení, odmítnutí . . . 334
1.8 Výpovědi s komunikativní funkcí výtky (napomenutí, důtky, pokárání), výčitky . . . 347
1.9 Výpovědi s komunikativní funkcí přání . . . 350
2 Jistotní modalita . . . 352
3 Orientace výpovědi k partnerům komunikativního aktu . . . 355
4 Vztažení propozičního obsahu k místu komunikativního aktu . . . 367
5 Vztažení propozičního obsahu k okamžiku komunikativního aktu . . . 371
6 Delimitace . . . 377
. . . 384

G Zmnožení syntaktické pozice . . . 391

1 Koordinace
1.1 Vyjadřování koordinačního vztahu . . . 393
1.1.1 Juxtapoziční formy koordinace . . . 394
1.1.2 Parataktické formy koordinace . . . 394
1.1.3 Hypotaktické formy koordinace . . . 394
1.2 Druhy významových vztahů mezi členy koordinačních skupin . . . 395
1.2.1 Vztahy konjunktivní . . . 398
1.2.2 Vztah disjunktivní (vylučovací) . . . 398
1.2.3 Vztah stupňovací (gradační) . . . 403
1.3 Parataktické vyjadřování vztahů dominačních . . . 405
1.4 Uspořádání členů v koordinační skupině . . . 405
1.5 Vztahy koordinační skupiny k jiným členům věty . . . 406
1.6 Koordinace rozšiřující a koordinace sjednocující . . . 407
1.7 Elipsy ve větách s koordinací . . . 409
1.8 Koordinace členů nestejné funkce a formy . . . 411
2 Adordinace . . . 416
2.1 Izotropní vztahy v adordinační skupině . . . 418
2.2 Pořadí členů v adordinační skupině . . . 421
2.3 Lineární vztahy (postupy) . . . 429
2.3 Apozice . . . 430
2.5 Některé otevřené problémy . . . 433
. . . 434

H Větné ekvivalenty . . . 436

J Souvětí 442

1 Typy souvětných spojení vět podle druhu mezipropozičních vztahů
1.1 Mezipropoziční vztahy externí
1.1.1 Sémantická (obsahová) paralelnost propozic 453
1.1.2 Mezipropoziční sémantická (obsahová) závislost 472
1.2 Inkorporace jedné propozice do propozice jiné 502
1.2.1 Základové souvětné struktury s větami obsahovými 505
1.2.2 Propozice popisně pojmenovací 518
1.3 Křížení a splývání propozic 521
1.4 Vztažení propozice k obsahu nominálního výrazu 523
2 Struktura souvětí 538
2.1 Souvětí podřadné 539
2.2 Souvětí souřadné 545

K Aktuální členění

1 Základní pojmy
1.1 Aktuální členění 549
1.2 Charakteristika dichotomie T a R 550
1.3 Známá a nová informace 551
1.4 Výpovědní dynamičnost 556
1.5 Tři vrstvy AČ 557
1.6 Subjektivní a objektivní pořad 558
1.7 Výrazové prostředky AČ 559
1.8 Otázkový test 566
2 Sémantika a AČ
2.1 Základní rozložení VD (základní vrstva AČ) 569
2.2 Slovnědruhový význam a AČ 574
2.3 Lexikální sémantika a AČ 575
2.4 Komunikační pole různých řádů 577
2.5 Koordinace a AČ 579
2.6 Lineárnost 579
2.7 Členitelnost výpovědi na složky AČ 580
3 Kontext a AČ
3.1 Kontextová vrstva 582
3.2 Činitelé ovlivňující strukturu tematické části výpovědi 584
3.3 Aktualizace 586
3.4 Lineární uspořádání tematických prvků 589
3.5 Počátek a konec textu 591
4 Některé speciální otázky AČ
4.1 AČ otázky 592
4.2 AČ podřadného spojení vět; konkurence vyjadřování větného a nevětného 595
4.3 Vytčení do protikladu (tzv. druhá instance) 598

L Slovosled

1 Lineárnost, slovosled a slovosledný činitel 600
2 Hierarchie slovosledných činitelů v češtině 601

3 Základní slovosled 605
4 Slovosledná variabilita 611
5 Slovosledná stabilizace 614
6 Další charakteristické rysy současného českého slovosledu 616

M Textová syntax

0 Obecná charakteristika textu – základního útvaru jazykové komunikace
0.1 Předmět textové syntaxe, její místo v gramatice 622
0.2 Charakteristika textu; text a komunikační akt, jeho složky a fáze 624
0.3 Textový vzorec, obsahová struktura 626
0.4 Sémantická struktura textu, významové vztahy mezi textovými jednotkami 627
0.5 Obsah, téma, informační jádro, smysl textu 629
0.6 Textová rovina 631
0.7 Koherence a koheze textu 632
0.8 Členění textu 634
0.9 Druhy textů 638
0.10 Výstavba dialogického textu 645
1 Realizace a modifikace syntaktických konstrukcí v textu 659
1.1 Textová elipsa 663
1.2 Volně připojené a vložené prvky v textu 670
1.3 Syntaktické procesy vyčleňování (parcelace) a přičleňování (kompletace) . 679
2 Prostředky koherence textových jednotek 685
2.1 Tematické posloupnosti 686
2.2 Lexikální prostředky koherence 694
2.3 Připojovací konektory a některé další prostředky textové koherence 705

Seznam zkratek 716

Bibliografie 717

Věcný rejstřík 728
Rejstřík spojovacích prostředků v souvětí 739

Knihovna
ÚSTAVU PRO JAZYK ČESKÝ
ČSAV, Praha

MLUVNICE ČEŠTINY

(3) Skladba

doc. PhDr. František Daneš, DrSc., a PhDr. Zdeněk Hlavsa, CSc.,
(vedoucí autorského kolektivu),
doc. PhDr. Miroslav Grepl, CSc.,
a kolektiv

Vydala Academia, nakladatelství Československé akademie věd, Praha 1987

Přebal a vazbu navrhl Jaroslav Krouz
Odpovědná redaktorka Helena Kupcová
Technická redaktorka Daniela Šebánková

Vydání I — 748 stran (11 obr.)
Vytiskl ofsetem Tisk, knižní výroba, n.p., Brno — (závod 1)
57,05 AA — 57,89 VA
Náklad 15 000 výtisků — 12/5 — 8655
21-029-88
Cena váz. výtisku Kčs 100,—

(ac)